

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૬૨૦ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૨૧૫૫૬ મિલંકાન. ૨

વિષય ૭૩: ૬

ओ३प्र

आयुर्वेद निबन्धमाळा-भाग २ जो.

श्लोक.

नो वैद्यो मनुजस्य सौख्यं मथेवा दुःखं च दातुं क्षमो ।
जन्तोः कर्म विपाक एव भुवने सौख्याय दुःखाय च ॥
तस्मान्मानव दुःखकारणं रुजां नाशस्य चात्र क्षमो ।
वैद्यो बुद्धिं निधानं धाम चतुरोनाम्नैव वैद्योऽपरः ॥

२२वीं अध्यायी प्रसिद्ध करतार

शा० तिलकचं० ताराचं० वैद्य-सुरत.

प्रथमा वृत्ति-प्रत १०००

संवत् १८७६

सन् १८२०

“सुरत सीटी” प्रिन्टींग प्रेस, चौटाना पूल उपर-सुरत.

किम्मत त्रयु इपीया.

આ પુસ્તકમાં અથવા એમાના કોઈ પણ એક
નિબંધમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કર્યા સીવાય
આખું પુસ્તક અથવા કોઈ પણ આખો
નિબંધ છાપવા છપાવવા તથા
ભાષાન્તર કરવાની સર્વને
જુટ છે.

મુરત ચોટાના પૂલ ઉપર આવેલા “મુરત સીટી” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
ડાકોરદાસ માનસીંહિ આપ્યું.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્તા-શા. તિલકચંદ તારાચંદ વૈદ્ય,
ઠેકાણું:-ધીમાશેરીના ટેકરા-મુરત.

આ પુસ્તક

શા. તિલકચંદ તારાચંદ વૈદ્ય તરફથી:-
ચિત્રાને મિત્રતાની, સ્નેહિઓને સ્નેહિપણાની
અને સહયોગીને ધંધાની યાદગીરી માટે,

ને ભેટ આપ્યું છે.

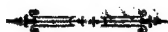
સુરત, તા.

માહે

સને ૧૯૨૦

છબી વિષે.

ધ્વનિવિજય છંદ.

બળવાન ગયા ધનવાન ગયા ગુણવાન ગયા ન રહ્યા કદિતે,
વિદ્વાન ગયાજી જીવાન ગયા નિતિવાન ગયા ન રહ્યા મદિતે;
શ્રમવાન ગયાજી દિવાન ગયા છબીવાન ગયા ન રહ્યા મદિતે,
મતિમાન થઈજી પ્રખંધ રચ્યા અનરામર તેહ રહ્યા વદિતે ૧

લટકાળી છબી લટ કાળી ધણી વળી શોભિત અંગ સુ રંગવડે,
ધરી વસ્ત્ર કે શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર ધણી વળી શોભિત અંગ સુ નંગવડે;
ક્ષણભંગુર દેહતણી છબીઓ ક્ષણમાં વિણુશે જગ જંગવડે,
પણુ જો મનની છબી છે અનરામર રૂપ સ્વરૂપ શું અંગવડે ૨

ધન્યવાદ.

પ્રથમ ધન્યવાદ તે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માને કે જેનાવડે આ પંચભુતાત્મક અને ૧૩ રજાત્મક વિવિધ ગુણુ ધર્મવાળી સૃષ્ટિ મનુષ્યોને સહાય આપવા, જ્ઞાન મેળવવા, આરોગ્ય રહેવા અને આનંદ મેળવવા ઉત્પન્ન થઈ, તેના ગુણુ ધર્મ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવાનું જ્ઞાન મનુષ્યોને મળ્યું કે જેથી મનુષ્યો ઈશ્વરના અગાધ જ્ઞાન અપાર શક્તિ અનહદ સ્ત્રોતાઈ છતાં કૃપાળુ, દયાળુ, માયાળુ, ન્યાયાળુ અને જયાળુ સ્વરૂપને ગાળી ત્રિવિધ તાપથી નિવૃત્તિ પામવા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના સાધનો મેળવી અજરામરપણું પામે.

બીજો ધન્યવાદ અમારા વિદ્યાગુરુ, વ્યવહારગુરુ, જ્ઞાન ગુરુ, ધર્મગુરુ અને વૈદ્ય ગુરુને કે જેનાવડે મારા જેવા અદ્યત્ન અશિક્ષિત અને શક્તિરહિત શિષ્ય દ્વારાએ વૈદ્યરાજોની સેવામાં જગતને કાંઈક અંશે મદદગાર થાય અને અદ્યત્ન વૈદ્યાને માર્ગદર્શક થાય એવો આ આયુર્વેદ નિષ્ઠ ધર્મ માળાનો બીજો ભાગ વૈદ્યરાજોના કરકમયને સેનાવવા શક્તિવાન થયો.

ત્રીજો ધન્યવાદ હુમારી ઉપર રાજ્ય કરતી બ્રિટિશ પ્રબળને કે જેનાવડે રાજ્યની અવ્યવસ્થાથી લશ્કરોના ત્રાસના, અમલદારો કે ઈન્જિનદારોના બુલમના, ધાડ પાડનારાઓ, ચોરો, લુટારાઓ, ઠગો, ફાંસીઆઓ અને અન્યાયીઓના અમાવાસ્યાના ઘેર અધિકારમાં દિગ્મુઠ થયેલી પ્રબળ બીજના અદતિકળાના ચંદ્રનીપેઠે જ્ઞાન્તિ પ્રકાશથી પોષણ પામી અરણ્યોદયના તેજથી જગૃત થઈ વિદ્વાન, સીમાન, વિર્ભવાન, જ્ઞાનવાન, ગુણુવાન, મતિમાન અને ગતિમાન-

પશુને મેળવી ખિટિશ પ્રજ્ઞના સરલતા, સુધડતા, સધવડતા, સ્વતંત્રતા, સમાનતાના ગુણનું અવલંબન કરી તેના અનુગામી થવા જેટલી યોગ્યતા મેળવી નિર્ભયતા અને નિડરતાથી કાળ નિર્ગમન કરવા શક્તિમાન થઈ તથા તેનાજ પ્રતાપે વિદ્યાકળા, લેખનકળા, યંત્રકળા, સીદ્ધ કળા અર્થાત્ વિવિધ કળાઓથી ભુષિત થઈ મનુષ્ય પશુને પામી જન્મનું શાર્થક કરવા શક્તિમાન થઈ અને તેનાજ પ્રતાપે થોડા સમયમાં ઘણા મનુષ્યોને લાભ આપનારી આ આયુર્વેદ નિબંધમાળા પ્રગટ કરી વૈદ્ય સમુહને લાભ આપવા શક્તિમાન થઈ શકાયું છે.

એથી ધન્યવાદ સુરત વધ સભાના સભાસદોને કે જેણે મારા વ્યાખ્યાનો સાંભળી મને પ્રોત્સાહન આપી વ્યાખ્યાનો આકાશમાં વિસિત નહી થઈ જાય તે માટે તેનો સંગ્રહ કરવાની સુચના કરી જેનાં ફળ તરીકે આ આયુર્વેદ નિબંધમાળા છે એમ માફ માનવું છે અને તેજ ખરૂ છે.

પાંચમો ધન્યવાદ હમારા કેટલાક વર્તમાન (સાપ્તાહિક, માસિક,) પત્રકારોને કે જેઓને માન, ખડાઈ, અને ઇર્ષા રૂપ ત્રિદોષનો રોગ લાગુ પડેલો છે (કે જેને ત્યાં લાગ, વગ અને ખુશામત રીવાયના ગમે તેવા વિદ્વાન, ઉદાર, કે ઉદ્યોગી મનુષ્યોની વાત ધ્યાનમાં લેવાતીજ નથી) તેઓનો કે જેના વડે હું આયુર્વેદ નિબંધમાળાનો પ્રથમ ભાગ વિના મુલ્યે વૈદ્યરાજે તથા સહમિત્રો અને ગ્રહસ્થોને ભેટ આપવા પ્રવૃત્ત થયો કારણ કે વર્તમાન પત્રોમાં વાહવાહ યોલાય તેનો કચરા જેવો માલ પણ વેચાઈ જાય ! અને જો તેઓ મુંગા થઈ જાય તો અતિ ઉપયોગી પુસ્તકો પણ

રખડી ગાંધીના પડીકાં બાંધવા માટે વેચાય ! એ કારણથીજ નિબંધ-
માળાનો પ્રથમ ભાગ બેટ આપી જનરૂમીનું આકર્ષણ કરી ભાગ
વગ કે ખુશામત શીવાય એક હજાર પુસ્તકો ટુંક વખતમાં ખપાવી
શક્યો છું. અને એવાં કેટલાક માન બહાઈ તથા ઈર્ષિયા બંધ
થયલા વર્તમાન પત્રોની મદદ શીવાય થોડાજ સમયમાં નીબંધમાળાનો
આ બીજો ભાગ ખપાવી દેવાને શક્તિમાન થઈશિ એવી હિમ્મત
તથા આશા રાખું છું.

છટ્ટો ધન્યવાદ હમારા પરમ મિત્ર શ્રીયુત મહારાજ ઇન્દરલાલ
રતનલાલ ત્રિવેદીના કે જેણે આ નિબંધમાળા લખવાનું કામ માથે
લઈ કાંઈપણ સ્વાર્થ વિના, કાંઈપણ લોભ વિના, કાંઈ પણ લાભ વિના,
કાંઈપણ ખુશામત કે બલામણુ વિના માત્ર જન હિતાર્થે અને મારે
અનુભવ બીજા વૈદ્યોને માર્ગ દર્શક થાય તો આયુર્વેદ તથા આયુર્
વૈદ્યોની કીર્તિમાં વધારો થાય અને થોડા ખર્ચે થોડા સમયમાં
અમારા દેશી બંધુઓ આરોગ્ય થાય એટલાજ હેતુથી પોતાના
અનિવાર્ય કાર્યોનો ભોગ આપી નિયત સમયે લખવાનું સર રાખી
મારી પાસેનું તમામ ગુપ્ત વિદ્યા ધન જાહેર માટે સંગ્રહી જે
ઉપકારના બોજ નીચે મને દયાવ્યો છે તેથી અકલાપને પણ ધન્ય
ધન્ય બોલાઈ જાય છે.

સાતમો ધન્યવાદ આયુર્ સમાજના સંસ્થાપક મહર્ષિ સ્વામી
દયાનંદ સરસ્વતીને કે જેના ઉપદેશામૃતથી દેશમાં ચાલુ રહેલી
વિદ્યાને છુપાવવાની રૂઢીનો ત્યાગ કરી વૈદ્યક શાસ્ત્રનાં ગુહ તત્ત્વોને
ખુલ્લા મુકવાને સમર્થ થયો તેમ બીજો ધન્યવાદ શ્રી જૈનધર્મ
સંસ્થાપક શ્રી તિર્થંકર ભગવાનનો કે જેનું બોહી મારી રંગેરંગમાં

વ્યાપેલું હોવાથી તેની ઉદારતાના ગુણથી (નાણા સંબંધી મારી ધણી જ ખરાબ સ્થિતિ હોવા છતાં) કાંઈપણ સ્વાર્થ શીવાય, લાલ સિવાય, લાલ સિવાય માત્ર મારા દેશી બંધુઓ અને પાછળ આવતી પ્રજાના લાભાર્થે આજ સુધીના નહીં ચર્ચાએલા વિષયો ઉદ્દેશ્ય કરી આ આયુર્વેદ નિબંધમાળા પ્રગટ કરી મારા પૂર્વ જન્મના જ્ઞાનાવરણિય કર્મનો ક્ષયોપસમ કરવા શક્તિમાન થયો.

આઠમો ધન્યવાદ હું મારા વૈદ્ય બંધુઓને આપું છું કે જેણે મારી વિનંતિ ધ્યાનમાં લઈ પોતાના દવાખાનામાં ચાલતા પોતાના અનુભવ સિદ્ધ ઉપાયો કાંઈપણ જાતનો ભેદ કે ગુરુમતિ રાખ્યા શીવાય માત્ર પોતાના વૈદ્ય બંધુઓને ઉત્તેજન મળે એટલા માટેજ આ નિબંધમાળામાં પ્રગટ કરતા સાડ મોકલી નિબંધમાળાની સોભામાં વધારો કરી પરસ્પર લાલ આપવા ઉત્સુકતા બતાવી ને નવી પ્રથા ચાલુ કરી જેથી તેઓ વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

નવમો ધન્યવાદ મુચના સાથે મારા બંધુઓને આપું છું કે નિબંધમાળાનો પ્રથમ ભાગ વાંચ્યા પછી જેઓએ મારી પ્રસંસા અને મને ધન્યવાદનાં અતિશયોક્તિ ભરેલા પત્રો લખ્યા છે. અથવા એવા પત્રો લખવાની કૃપા બતાવી છે. તથા કેટલાક બંધુઓ તરફથી એવા પત્રો પણ આવ્યા છે કે આ પ્રમાણે આયુર્વેદની ગુપ્ત વિદ્યા ને ખુલ્લી મુકવાથી ભારે અનર્થ થવાનો છે અને તે પાપનાં ભોગી તમારેજ થવું પડશે વગેરે. પરંતુ ઉપકાર માનનારા તથા ધન્યવાદ આપનારા બંધુઓને જણાવવાનું કે જેમ આપણા શરીરમાં આંખ પગનું, હાથ મુખનું, મુખ કાનનું, કાન સરીરનું, વગેરે જુદા પ્રદેશની જુદા ગુણ ધર્મ અને કર્મવાળી જુદી જાતની ઇંદ્રિયો એક બીજાનું

રક્ષણ કરે અથવા ઉપકાર કરે અથવા સહાય કરે તેમાં પરસ્પર ઉપકાર માનવાની કે ધન્યવાદ આપવાની જરૂર પડતી નથી તેમ કદાચ મેં આપની સેવા ઉઠાવી હોય અથવા કેટલાક મુશ્કાતો બંધુઓને માર્ગ દર્શક થયો હોય તે માટે હું કેઈ ધન્યવાદને પાત્ર ઠરતો નથી તથા મારા બંધુઓ કે જેઓ મને દપકો આપનારાઓ છે તેઓને વિનંતી સાથે ઘણીજ નમ્રતા પૂર્વક જણાવવાની રજા લઉં છું કે જે આપણા ગુરુવર્ય કે જેઓએ આયુર્વેદની સંહિતાઓ લખી આપણને આયુર્વિંતાડવા આજીવિકા ચલાવવાને આયુર્વેદનું જ્ઞાન મેળવવાનું શાધન નહીં કરી આપ્યું હોત તો આજે આપણે વૈદ્ય નામ ધારણ કરવા શકિતમાન શી રીતે થાત ? પણ આપ જેવા ગુપ્ત વિદ્યા રાખવાની પદ્ધતિવાળાઓના પ્રતાપેજ લાખો જાતના તારકાલીક ગુણ ઉત્પન્ન કરનારા અને અદ્ભુત ચમત્કાર બતાવનારા જગતને લાલ આપનારા લક્ષ્યાધી ઉપાયો ભરમીભુત થઈ ગયાં છે ! ! ! અને તે સાથે આયુર્વેદની ઘણી ખરી વિદ્યાપણ ભરિમભુત થઈ ગઈ ! ! ! છતાં પણ હજી ગુપ્ત રાખી મુકશો તો તેનો પણ નાશ થશે. એટલા માટે વિદ્યાને ગુપ્ત રાખવાનાં વિચરતો ભાગ કરી વચઃ ક્રત્તે વર્ધતઃ ઇવન્નિત્યમ્ એ વાક્યને સમર્થમાં રાખી ગુપ્ત વિદ્યાને પ્રગટ કરવા કરાવવા ઉદ્યત થઈ જનસમાજના ધન્યવાદને પાત્ર થશે.

દશમે ધન્યવાદ હમારા મિત્ર ડાક્ટરદાસ માનસીંહ સુરત સીટી પ્રેક્ષતા મેનેજરનો કે જેની સરળતા સમ્યતા ઉદારતા અને દક્ષતાથી આયુર્વેદ નિબંધમાળાનો બીજો ભાગ આટલી ત્વરાથી અદ્ધાર પડી શક્યો.

પ્રસ્તાવના.

આયુર્વેદ નિબંધમાલાનો પ્રથમ ભાગ આપે ધ્યાન દઇને વાંચ્યો હશેજ. આજે બીજો ભાગ આપને સાદર કરવામાં આવે છે તે લક્ષ્યપૂર્વક વાંચ્યો છતાં અમારે કહેવું જોઇએ કે આ બીજા ભાગના બીજા નિબંધમાં પીયુષપાણીનો નિબંધ વાંચી તે ઉપર મનન કરી તે પ્રમાણે વર્તવાથી વૈદ્યોનાં હાથમાં જરૂર અમૃત આવશે. નિબંધ-માલાનો ત્રીજો નિબંધ પડઝડુદર્પણનો છે. શુશ્રુત અને ચરક જેવા મહાન અને આદિ ગ્રંથોમાં પણ ઋતુનું વર્ણન ધણુંજ ટુંકાણુમાં કરેલું છે એટલુંજ નહીં પણ વૈદ્યકના પ્રાચીન પુસ્તકોની ઋતુચર્યા તથા દીનચર્યા વાચતાં સમજાય છે કે એ વિધિઓ રાજા-મહારાજાઓ માટે લખાયેલી છે. પણ ઋતુનાં દીનયોગ મિથ્યાયોગ અને અતિયોગથી વાતાવરણમાં શું ફેરફાર થાય છે અને તે ફેરફારથી પ્રજાજીવન તથા મનુષ્યના ઉપર શી અસર થાય છે તે જાણી શકાતું નથી. જેથી હાલના સમયમાં વાતાવરણવિદ્યા વૈદ્યોમંથી નાશ પામી છે એમ જણાય છે. અને તેથીજ કહેવામાં આવે છે કે “હવાના ગુણદોષમાં વૈદ્યો શું સમજે.” એ તો ડાકટરોજ સમજે, અને તે કહે તેજ ખરું એવું ખાલનારા હમારા વૈદ્યરાજોજ છે, તો પછી પ્રજા તેમ કહે તેમાં આશ્ચર્ય શું!! પરંતુ આ નિબંધમાં હમે ઋતુનું વર્ણન તેના દીનમિથ્યા અને અતિયોગથી હવામાં શું ફેરફાર થાય છે તે તેથી કયા કયા અને કઇ કઇ જાતના રોગો પેદા થાય છે તે ખુલ્લી રીતે બતાવી આપ્યું છે એટલે એ નિબંધ ધ્યાન દઇને વાંચે અને થોડો વિચાર કરી અવલોકન કરવાની ટેવ પાડે તો સાધારણ વૈદ્યો પણ હવાનાં ગુણદોષ જાણી શકે માટે એ નિબંધ

વાંચવાની ખાસ લલામણુ કરવામાં આવે છે. ચોથો નિબંધ ત્રિદાષ સિદ્ધાન્તનો છે. એ નિબંધ દરેક વૈદ્યકનો ધર્મો કરનારા-ઓએ અભ્યાસની રીતે વાંચવાનો છે. જે વૈદ્ય આ નિબંધનો અભ્યાસ કરશે તેને આપ્તું નિદાનશાસ્ત્ર હસ્તામલક જેવું દેખાશે. એટલે હાલમાં કેટલાક વિદ્વાનમાં ગણાતા વૈદ્યો એમ સમજેલા છે કે આયુર્વેદનું નિદાનશાસ્ત્ર અપૂર્ણ છે અથવા તેમાં સુધારો કરવાની ધણીજ જરૂર છે તેઓની ખાતરી થશે કે આયુર્વેદનું નિદાન અપૂર્ણ નથી પણ બીજાઓને હજી નિદાન શાસ્ત્રની બારાખડી શીખવાની છે.

આ નિબંધમાળાનો કેલેરનો નિબંધ ધણીજ ધ્યાન ખેંચનારો છે. કારણ કે હાલના જંતુવિદ્યાના શોધકોની શોધ જોઈને આપણા લોકો-મુગ્ધ બની જાય છે પણ જંતુવિદ્યાના પંડીતો જંતુ ઉત્પન્ન થયા પછી તે જંતુ ફલાણી જાતના છે એટલું કહી શકશે પણ તે જંતુ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું અને તે એની મેળે શી રીતે શાન્ત થાય છે તે સમજવી શકતા નથી પરંતુ હમારા વૈદ્યો ઋતુનો દિનમિથ્યા કે અતિયોગ સમજી વાતાવરણનો ફેરફાર તપાસી શાન્ત કરશે કે આવી જાતનાં જંતુઓ આવી હવામાં પ્રગટ થશે અને તે ઋતુનો ફેરફાર થવાથી શાન્ત થઈ જશે. એજ પ્રમાણે બીજા નિબંધો લખીને હમારા અનુભવના હમારા દવાખાનામાં ચાલતા તમામ ઉપાયો આ નિબંધમાળામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. તે ઉપાયોની બનાવટ, વાપરવાની રીત અને કયો ઉપાય કેવી અવસ્થામાં આપવો તેની વિગતવાર હકીકત એવી રીતે લખવામાં આવી છે કે સાધારણ વૈદ્ય પણ ધ્યાન રાખીને કામ કરે અને પોતાને હાથે તેમાં લખેલી આપધિ બતાવી વાપરે તો એક મહાન વૈદ્યરાજ બની જાય.

આ નિબંધમાળામાં બીજા વૈદ્યરાજો તરફથી આવેલા ઉપાયો દાખલ કરવામાં આવ્યા છે અને તે સાથે તે વૈદ્યરાજોના નામ કેટલાક લખવામાં આવ્યા છે એટલે તે સંબંધે કોઈને કાંઈ પુછવું

હોય તો તે વૈદ્યોને પુછી લેવાય જેથી ઠાઠ વાતની શંકા રહેજ નહીં. અને આ પુસ્તક સાથે તેઓના નામ અમર રાખ

આ નિબંધમાળામાં હમારા તથા અન્ય વૈદ્યરાજોના જે ઉપાયો આવેલા છે તેમાં ધાતુ ઉપધાતુ, રસો ઉપરસો, વિષો ઉપવિષોના ધણા પ્રયોગો છે. તેમાં આવેલા પદાર્થોને શુદ્ધ કર્યા સિવાય તથા વિધિપૂર્વક તેનું મારણ કે જારણ કર્યા શીવાય તે પદાર્થો ઠાઠપણુ વેઢે વાપરવા નહીં, હમે તેનું શોધન લખ્યું નથી કારણકે બીજા દરેક ગ્રંથકારે તેની શોધનવિધિ લખેલી છે તેમાંથી જોઈને દરેક પદાર્થનું શોધન કરીને પછીજ એવી આપધીનો ઉપયોગ કરવો.

આ નિબંધમાળાનું પુસ્તક માત્ર વૈદ્યોનાજ કામનું હોવાથી વૈદ્યોનેજ આપવું ઠરાવ્યું છે કારણકે જે ગ્રહસ્થને ત્યાં અથવા જે વૈદ્ય નહીં હોય એવાને ત્યાં એ પુસ્તક કેદ પડે તેના કરતાં એક વૈદ્યને ત્યાં હોય તો વધારે ઉપયોગી થઈ પડે

આ નિબંધમાળામાં જે ગુણુ દેખાય છે તે આયુર્વેદના છે અને જે કાંઈ દોષ દેખાય તો તે હમારા પોતાના છે એમ જાણી ક્ષમા કરવી. તે સાથે જણાવીએ છીએ કે આપને કેટલીક અપૂર્ણતા જણાશે અથવા સિદ્ધાન્તમાં કાંઈ ફેર જણાશે તો તેની ઉપર દીકા નહીં કરતા પોતે માનેલા પોતાના શીદ્ધાન્તનો જુદો નિબંધ લખવો એટલે ખરું શું છે તે સમજાઈ જશે. મિથ્યા વાદવિવાદ કરવાનો હમારો વિચાર નથી

આ પુસ્તક છપાવતાં પૃદ્ધ વગેરે તપાસતાં બનતું ધ્યાન આપ્યું છે છતાં કાંઈ દોષ રહી ગયો હોય તો તે સુધારીને વાંચશો એટલી અસ્તાવના કરી વિરામ પામીએ છીએ.

શ્રી. આપનો કૃપાભિક્ષાથી,

શા. તિલકચંદ તારાચંદ વૈદ્ય-મુરત

નિબંધમાળા લખવાનો ખાસ ઉદ્દેશ શું છે ?

હમારા કેટલાક વૈદ્ય બંધુઓ તથા ઇતર વિદ્વાનો એવો પ્રશ્ન કરે છે કે આયુર્વેદના પ્રાચિન અને અર્વાચીન પુસ્તકો એટલા બધા છે કે તેની ઉપર્યાસ થઇ નવા પુસ્તક રચવાની જરૂર નથી. કારણ કે જે પુસ્તકો હાથમાં લઇએ છીએ અથવા નવું વસાવીએ છીએ છતાં જ્યારે અવલોકન કરીએ છીએ ત્યારે તે સર્વમાં થોડા ફેરફાર સાથે તેની તે વાતો દેખાય છે. અને ઘણા પુસ્તકોમાં તો એકમાં આપેલા તેના તેજ પાઠો તથા ઔષધો અને તેના તેનામે જોવામાં આવે છે તો પછી આવી નિબંધમાળા લખીને નકામો સમય અને ધનનો વય કરવો તથા કરાવવો એ નિર્રથક છે. તેવું કહેનારાઓને ઉપકાર સાથે જણાવવાનું કે આજકાલ આયુર્વેદનાં પુસ્તકોની સ્થિતિ આપ કહો છો તેવીજ છે, અને એવાં પુસ્તકો લખવાં લખાવવાં છાપવાં છાપાવવાં એ આપના વિચાર પ્રમાણે નીરર્થક હશે. એમ જણાય તો પણ આપ નીચેની હકીકત ઉપર ધ્યાન આપશો તો આપને પ્રશ્ન કરવાનો અવકાશ રહેશે નહીં.

હમે જ્યાંસુધી વિચાર કર્યો અને જ્યાંસુધી જોઇ શક્યા ત્યાંસુધી હમારા જોવા જણવામાં એટલુંજ આવ્યું કે હાલમાં ચાલતી વૈદ્યક વિદ્યામાં દેશીવૈદ્યો એટલે આયુર્વેદીય ઉપચારકોના ચાર ભાગ પાડી શકાય છે.

પ્રથમ રાજવૈદ્યો. કે જેઓ પોતાને પૂર્ણ માને છે એટલે તેઓને આયુર્વેદીય ઉપચારકોની અવસ્થા કે અવસ્થા તરફ ધ્યાન આપવાની જરૂર જણાતી નથી.

બીજા વૈદ્યરાજો. કે જેઓ આયુર્વેદના જ્ઞાતા અને મહાન ચિકિત્સકો છે કે જેઓ વિદ્યાનું દાન કરવા સદા તત્પર રહે છે પણ સર્વ વિદ્યાર્થીઓને પહોંચી વળતા નથી. છતાં બનતું કરી રહ્યા છે.

ત્રિજા વૈદ્યો. કે જેઓ વૈદ્યરાજોને ત્યાં અભ્યાસ કરી પોતાના ધંધો ચળાવી જ્યતમાં કાંઈકી નામના મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા છે અને થતા જાય છે.

ચોથા વૈદ્યકનો ધંધો કરનાર કે જેને રાજવૈદ્યો

ઉંટવૈદ્યનાં નામથી ઓળખાવે છે.

હમારો વિચાર એવો છે કે જેમ બ્રાહ્મણો સુદ્રને સુધારે નહીં પણ તેની નિધા નિર્ભંચના કરે તો તેઓ ઇશ્વરના પાદ (પગ) ની નીધા કરે છે તેમ રાજવૈદ્યો ઉંટવૈદ્યોની નિધા કરે છે તેઓ પોતાના નહાના ભાઈનીજ નિધા કે નિર્ભંચના કરે છે આયુર્વેદ ઉપર યુનાની અને એલોપથી વગેરે ધણી ચિકિત્સાઓ પ્રહાર કરી રહી છે તે ઉંટવૈદ્ય કહેનારાના શબ્દોને લઇને ઉંટવૈદ્યોને નહીં પણ આખી આયુર્વેદ પદ્ધતિને ઉંટવૈદ્યનું નામ આપવા મંથન કરે છે!!!

વૈદ્યકનો ધંધો કરનાર હમારા લઘુ બંધુઓ કે જેને રાજવૈદ્યો ઉંટવૈદ્યના નામથી પોકારે છે તેઓની સ્થિતિ તરફ ધ્યાન આપવાની ખાસ અગત્ય છે.

કુદરતના નિયમનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે મહાન રાજ-પુરુષો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, શીલ્પિઓ, કવિઓ, સામ્રાજ્યો, વહેપારીઓ, કુનરમંદો, વકતાઓ, વિદ્વાનો, અને વૈદ્યો જન્મે છે, કાંઈ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, એટલે પૂર્વજન્મના સંસ્કાર લઇને જે જન્મે છે તેને જે સહાય મળે તો તેના સંસ્કારો ખીલે છે અને સહાય નહીં

મળે તો તેઓ કુચવાઇને, મુઝાઇને, અકળાઇને તે વિષયમાં આગળ વધે છે પરંતુ આખરે તેને કરમાઈ જવું પડે છે. જેમ એક આંખાનું ઝાડ જંગલમાં ઉગ્યું હોય તેનું નામ આપણે જંગલી આંખો પાડીએ અને તેવુંજ ખીજું આંખાનું ઝાડ બાગમાં ઉગ્યું હોય તેનું નામ હાફસ પાવરી પાડીએ એટલે પ્રથમના આંખાને જંગલીઓનો સહવાસ થાય અને ખીજાઓને અમીરોનો સહવાસ થાય પરંતુ જંગલી આંખાને પુરતી કેળવણી એટલે જોઇતું ખાતર પાણી આપીએ તો તે પણ અમીરોની શાળામાં પીરશી શકાય. તેમ હમારા લઘુ બંધુઓ કે જેઓ સહાય વિના, માર્ગ દર્શકવીના, કોઈપણ જાતના આશ્રય વિના અનુભવ વિના અકળાય છે, મુઝાય છે, છતાં પોતાના પૂર્વજન્મના સંસ્કારને લીધે વૈદ્યકનો ધંધો કરે છે તેની હેલના નહીં કરતાં જો તેને યોગ્ય ઉત્તેજન, સહાય, સમય કે અનુભવી માર્ગ બતાવી આપીએ તો તેઓ ધણા સારા વૈદ્યો બની શકે એમ છે.

વૈદ્યકનો ધંધો શીખનારને રોગ પારખતાં, વસાણા ઓળખતાં, દવાઓ બનાવતા દવાઓ આપતા, અને દવાઓના પરિણામ જાણતા શીખવાની ખાસ જરૂર છે. પણ વર્તમાનકાળની પંઠણ પદ્ધતિ એવી નથી કે પાંચ દશ વર્ષ કોઈપણ સંસ્થામાં વિદ્યાભ્યાસ કરેલ વિદ્યાર્થી વૈદ્યકની સંપૂર્ણ કળા શીખીને બહાર પડે ! હાલની પંઠણપદ્ધતિ પ્રમાણે તો અમૂક અમૂક ગ્રંથોના અમુક પાનાં કે અધ્યાય શીખવ્યા. અમુક દવાની બનાવટ જાણી. પરિક્ષામાં પાસ થયા કે વેલરાજ બની ગયા, જો કે પાસ થતા સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરતાં તો મનમાં ધણો ઉમંગ રહે છે અને હવામાં કિલ્લા બાંધે છે કે હવે આપણે સંપૂર્ણ વૈદ્ય બની ગયા ! પણ ન્યારે દવા-

ખાનુ ખોલે અને પછી લલકામાં દુકાને ખેશે ત્યારેજ સમગ્રય કે
 રુકુલની પરિક્ષામાં અને જગતની પરિક્ષામાં ધણું અંતર છે.
 આપણે એક દાખલા લઈએ કે જાણે એક વિદ્યાર્થીએ ગુરુકાધિકારનો
 અભ્યાસ કર્યો છે તે વખતે તો તેને એમ જણાય કે હવે મારે
 લાથે હું કોઈપણ રોગને મટાડી શકીશ કેમકે તેણે તો ગોખેલું છે
 કે “જ્વરેસન્નિપાતે જ્વરેનુત્તનેવા મહાશ્લેષ્મરોગે ચ ગુંજાપ્રમાણમ્” એટલે
 કોઈપણ જાતના તાવ, સન્નિપાત, અને મહાન શ્લેષ્મરોગમાં આ
 સુતરાજ સુતપ્રાણુદાયી રક્ષ આપીશું કે ખેડો પાર ! પણ જેણે સુત-
 રાજ બનાવવા માટેના વશાણા ઓળખ્યા નથી. પારાગંધકની શુદ્ધિ
 ગુદ્ધને ત્યાં જોઈ નથી, કયું વશાણું કેમ ખાંડવું, વાટવું, કે કેટલું
 ઝીણું કરી કેમ મેળવવું. ઔષધને રશોના પટ કેમ આપવા, પટ
 ક્યારે આપવા અને તે અપાયા કે કેમ ? અને ખરલ કેમ કરવો
 ગોળી બાળ્યા જેવું ક્યારે થયું. ગોળી કેમ વાળવી અને તૈયાર થયા
 પછી તે ગોળી કયા તાવમાં કયા સન્નિપાતમાં કેવી અવસ્થામાં
 કેટલી આપવી તેના જ્ઞાન વિના માત્ર લણીને પાસ થયેલાને કેટલી
 મુઝવણ થાય છે તે તો હમારા જેવાને વિત્યું હોય તેજ જાણે.
 દાખલા તરીકે એક રાજવૈદ્યને પુછીએ કે એક વસ્તુને ખાંડવી,
 છુંદવી, વાટવી, લશોટવી, ખલવી, ધસવી, દળવી, ચાળવી, ઝાટકવી,
 શોહવી, છણકવી, ઘોળવી, નીકણવી, ટાપસવી, તપાવવી, બાફવી,
 સેકવી, રાંધવી, હલાવવી, ચાળવવી, ઉથલાવવી, તળવી, ચાશણી
 કરવી, ઠારવી, નીતારવી, નિચોવવી, ગાળવી, સમારવી, વિણવી,
 છોલવી, ફેાડવી, ફેાલવી, બાળવી, રાખોડી બનાવવી, વિગેરે ક્રિયામાં
 તમે કેટલી ક્રિયા કરી શકો છો. હું ધાંદું છું કે આવી કીચાઓ
 કોઈ સંસ્થા અનુભવ સિદ્ધ શીખવી શકેતી નથી. તો પછી, પુટ,

પુટપાક, શાન્દ, હિમ, કદક, ચૂર્ણ, અવલેહ, આસવ, ગુમળ, તૈલ, ધૂત, ભસ્મો, રસો અને પારદના સંસ્કારો તેઓ શી રીતે કરી શકે. જેના ખાંડતા હાથ છુંદાય, વાટતા બાહુ રહી જાય, ગોળી વાળતા આંગળી થરકાઈ જાય, હલાવતા ગરમ છાંટા ઉડવાથી દહાય અને કપડમિટ્ટી કરવાથી હાથ અને કપડાં ધુળવાળા કે કાદવવાળા થાય તો તે શી રીતે વૈદ્યકનો ધંધો કરવાને દવા બનાવી શકે !!! કદાચ જવાબ મળે કે હમારે હાથ દુખાવવા, ઠાઝવા, કે લુમડે છાંટા ઊરાડવાની કાંઈ જરૂર નથી. હમારે માટે શારમસી (દવા વેચનાર) તઈયાર છે. હમારે મહેનત કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. તેવાઓને હમે એટલુંજ કહીએ છીએ કે ફારમસી તો બજારનું પકવાન છે પણ હાથની રસોઈ જેવો સંતોષ તે આપી નથી શકતી. હોટલોમાં જમો કે લે.જમાં બલે જમો પણ પાણી ધરની રસોઈની વાત તો ન્યારીજ છે. ખેર ગમે તેમ હોય તે વાતમાં વધતાં વિધાન્તર થવાના ભયથી હમે પાછા વળીએ છીએ અને હમારો ખાસ હિદ્દેશ એટલોજ છે કે આ હમારી આયુર્વેદ નિબંધમાળાથી એટલું તો થશેજ કે જે નિબંધમાળા ધ્યાત દઇને વાંચવામાં આવશે તો હું ખાતરીથી કહું છું કે હમારા લઘુ બંધુઓ (જેઓને રાજ-વૈદ્યો ઉંટવૈદ્ય કહીને બોલ્યે છે) જરૂર વૈદ્ય થશે. વૈદ્યો વૈદ્યરાજ બનશે. વૈદ્યરાજે આનંદ પામશે અને પોતાનો અનુભવ બીજાને આપવા હમારું અનુકરણ કરશે. કારણ કે આખા પુરતકમાં અનુ-ભવેલા ઉપાયોજ લખવામાં આવ્યા છે. રાજવૈદ્યો કે જેઓ પૂર્ણ છે તેને આ નિબંધમાળા જેમ વેદાન્તીઓને માટે જમત મિથ્યા છે તેમ રાજવૈદ્યો માટે મિથ્યા છે.

આ નિબંધમાળા મુજાતા વૈદ્યોને માર્ગ દર્શક થાય, વિદ્યાર્થીઓને સહાયક થાય, વૈદ્યોનો ભોખીઓ થાય અને વૈદ્યરાજોને આનંદ તથા ઉત્સાહ આપનારી થાય એટલેજ હમારો ઉદ્દેશ છે.

હમારા દેશમાંથી અસંખ્યાત વૈદ્યરાજો પોતાના અનુભવને સાથે લઈ ગયા છે ! અને હજી કેટલાકોએ સાથે લઈ જવા માટે વૈદ્યકવિદ્યાના પોતાના અનુભવના પોટલા બાંધી રાખેલા છે, તેઓ હમારા કિંચીતમાત્ર પ્રસ્થાનને જોઈ પોતાના અનુભવને પોતાની સાથે નહીં લઈ જાય પણ પોતાના અનુભવનો ચારસો પોતાના બંધુઓને આપી જાય એટલેજ આ આયુર્વેદ નિબંધમાળા લખવાનો હેતુ-મુદ્દો કે ઉદ્દેશ છે. કિમધિકમ સુજ્ઞેષુ.

સૂચના.

હમારા વૈદ્ય બંધુઓને જણાવવાનું કે આ નિબંધમાળામાં લખેલા તમામ ઓશડ પૈકી કોઈપણ ઔષધ હમારે ત્યાં વેચાતા નથી. (જો કે તમામ ઔષધો તૈયાર છે) કેમકે હમારું ખાસ માનવું છે કે ઔષધો વેચનારા વૈદ્યો રોગ સારા કરી શકતા નથી અને રોગો સારા કરનાર વૈદ્યો ઔષધ વેચતા નથી. માટે હમારી પાસે કોઈપણ વૈદ્ય ઔષધો વેચાતા લેવાને પત્રો લખવા નહીં. આ પુસ્તકમાં લખ્યા પ્રમાણે ઔષધો ખતાવો અને વાપરો જરૂર લખ્યા પ્રમાણે શાયદો થશે.

તેમ કેટલાક નિર્ણયક પત્રો કરી નકામો શ્રમ આપે છે તેને જવાબ આપીશું નહીં. પણ વાસ્તવિક શંકાઓ હશે અને જવાબ માટે ટીકીટ બીડશે તો અવકાશ પ્રમાણે જવાબ આપીશું, અલમિતિ વિસ્તરેણ વિપશ્ચિદ્વરેષુ કિમધિકમ ।

આયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય	પૃષ્ઠ
નિબંધ ૧ લો.	૧	છલપરિક્ષા.	૨૬
વૈદ્યનિબંધ (કવિતા).	૧	નેત્રપરિક્ષા.	૨૬
અંથપ્રયોજન.	૪	અસાધ્ય નેત્ર.	૨૭
ઉદ્દેશ	૫	મુખપરિક્ષા.	૨૮
વૈદ્ય લક્ષણ.	૯	સ્વરૂપપરિક્ષા.	૨૮
નિષેધ વૈદ્ય.	૯	આયુર્લક્ષણ.	૩૦
રોગીલક્ષણ.	૧૨	નિબંધ ૨ જો.	૩૬
વૈદ્યનું કર્તવ્ય.	૧૦	પ્રીકુપ પાણી.	૩૬
અષ્ઠવિધ પરિક્ષા.		નિબંધ ૩ જો.	૫૮
દ્રુતપરિક્ષા.	૧૦	પ્રક્રમિત દર્પણ.	૫૮
સ્વપ્રપરિક્ષા.	૧૨	નિબંધ ૪ થો.	
નાડીપરિક્ષા	૧૪	ત્રિદોષ સિદ્ધાંત.	૧૨૭
નાડીનાં અસાધ્ય લક્ષણ.	૧૫	વાતજ્વર.	૧૪૮
મૂત્રપરિક્ષા.	૨૨	સૂર્યમેખર રસ.	૧૫૦
મળપરિક્ષા.	૨૪	હીમજેશ્વર રસ.	૧૫૧
શ્લેષ્મપરિક્ષા.	૨૫	પીત્તજ્વર.	૧૫૧
સ્પર્શપરિક્ષા.	૨૬	કફજ્વર.	૧૫૫

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
शीतलंज रस.	१५६	वाज्याना भरु.	१६४
सुतराज रस.	१५७	विषमज्वर.	१६७
स्वच्छंदलैरव रस.	१५८	श्रीमृत्तुंजय रस.	२००
कटपतज्ञ रस.	१५८	विषमज्वरना विशेष लक्षणो.	२०६
मृगशृंग पुटपाक.	१५९	मार्कतज्वर वैकृतज्वर.	२०८
वातपित्तज्वर.	१५९	ज्वरभिंदु.	२११
श्लेष्म वातज्वर.	१६१	नरिन सुदसैन यूर्ध्व.	२११
श्लेष्म पित्तज्वर.	१६२	ताव उतारवा भाटे.	२११
क्षुधासागर रस.	१६३	मल्लराज गुटिका.	२१२
स्वासकुंठार रस.	१६४	त्रिभुवनकीर्ति रस.	२१२
त्रिपुरलैरव रस.	१६४	पीलो ज्वरांकुश.	२१३
रामभाष्य रस.	१६४	अर्कातरीया तावनुं	२१३
महोज्वरांकुश.	१६५	योथीया तावनी दवा.	२१३
पंचवक्त रस.	१६५	ज्युज्वर.	२१४
विश्वतापहरण.	१६५	ज्वरध्वंस.	२१४
स्वच्छंदलैरव रस.	१६६	ज्वरविनाशक.	२१५
सन्निपात.	१६७	मदनमंजरी गुटिका.	२१५
रसकेश्वर गुटिका.	१८५	ज्वरादि रस.	२१५
सोमलज्वर.	१८६	रातो ज्वरांकुश.	२१६
सोमलना कुबनी रीत.	१८७	लैरवरस.	२१६
आलुभाई मात्रा.	१८८	ज्वरक्ष यूर्ध्व.	२१६
काणारीरस.	१८८	ज्वरघ्नि वटी.	२१६
आमं तुकज्वर.	१९०	नवज्वरं असीद.	२१७

રાજવલ્લભ રસ.	૨૧૭	આતુરિકજ્વર માટે.	૨૨૪
રામબાણુ ગુટીકા.	૨૧૭	તાવના ઉપાય.	૨૨૪
જીર્ણજ્વર માટે.	૨૧૮	રત્નગીરી રસ.	૨૨૪
સર્વજ્વર.	૨૧૮	નારાયણજ્વરાંકુશ.	૨૨૫
સુદર્શન ચૂર્ણ.	૨૧૯	ચિંતામણીચતુર્ભુજ.	૨૨૫
સધુસુદર્શન ચૂર્ણ.	૨૧૯	તાદીઓ તાવ.	૨૨૫
પંચાનન જ્વરાંકુશ.	૨૨૦	જ્વરાંકુશ.	૨૨૬
કુવ્યાબ્દ ચૂરણ.	૨૨૦	સિદ્ધજ્વરાંકુશ.	૨૨૬
અનિયમિત તાવ.	૨૨૦	એકાંતરીઓતાવ.	૨૨૭
જાંબા દીવસનો તાવ.	૨૨૧	સિદ્ધગુટીકા.	૨૨૭
તમામ તાવ ઉપર ચૂર્ણ.	૨૨૧	મૃત્યુંજય.	૨૨૭
વિષમજ્વર માટે.	૨૨૧	માર્તંડોદય.	૨૨૮
શીતજ્વર માટે.	૨૨૧	જીર્ણજ્વરાંતક.	૨૨૮.
તાવનું ચૂરણ.	૨૨૨	શીવર પિદ્મ.	૨૨૮.
એકાંતરીયા તાવ માટે.	૨૨૨	ચોથીઓ તાવ.	૨૨૮.
ચોથીઓ તાવ માટે.	૨૨૨	જ્વર.	૨૨૯.
જ્વરમ્નૈરવ રસ.	૨૨૨	જ્વરાંકુશ.	૨૩૧
આયુર્દૈરવ રસ.	૨૨૩	તાવ ઉતારવાનું ચૂર્ણ.	૨૩૧
જ્વરાંકુશ.	૨૨૩	એકાંતરો ચોથીઓ તાદીઓ.	૨૩૨
જ્વરક્ષયકર ગુટી.	૨૨૩	સર્વ જ્વર.	૨૩૩
જ્વરાંકુશ.	૨૨૩	જ્વરાંકુશ.	૨૩૫
જ્વરાંકુશ.	૨૨૩	મહાંમૃત્યુંજયરસ.	૨૩૭
મધી જાતના તાવ જય.	૨૨૪	પ્લેગની ગાંઠ માટે.	૨૩૮
જ્વરાંકુશ.	૨૨૪	પ્લેગનો ઉપાય.	૨૩૮

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
લાલરસ.	૨૪૦	મૃત્યુંજય રસ.	૨૫૭
કફજ્વર ઉપર.	૨૪૧	બ્રુથોનિક પ્લેગ.	૨૫૮
જ્વરમ્ભૈરવ રસ.	૨૪૨	ઈન્દ્રુએન્ઝા.	૨૬૩
તાવ માટે.	૨૪૨	વિષતિન્દુકાદિ લેપ.	૨૬૮
જ્વર માટે.	૨૪૨	ઈન્દ્રુએન્ઝા.	૨૬૯
સન્નિપાતનાં ઉપાય.	૨૪૪	દ્વાત્રિસાગ કાઢો.	૨૭૦
આરોગ્ય વટી.	૨૪૮	ઈન્દ્રુએન્ઝા.	૨૭૦
તાવ માટે.	૨૪૮	નિબંધ પત્રો.	૨૭૧
તરીયા તાવની દવા.	૨૪૯	અનિસાર, સંત્રહણી અર્સ	૨૭૧
પક્ષાન્તુ ગુટિકા.	૨૫૦	અતિસાર.	૨૭૫
રોટલો.	૨૫૧	વાતાતિસાર.	૨૭૬
રોટલો.	૨૫૧	પિત્તાતિસાર.	૨૭૬
અમ્બિકુમાર.	૨૫૨	કફાતિસાર.	૨૭૬
ત્રિપુર ભૈરવ.	૨૫૨	સન્નિપાતાતિસાર.	૨૭૭
કાળારીરસ.	૨૫૨	શોકાતિસાર.	૨૭૭
અશ્વિનિકુમાર રસ.	૨૫૩.	ભયાતિસાર.	૨૭૭
અમ્બિકુમાર રસ.	૨૫૩	સંત્રહણી.	૨૭૯
ભસ્મેશ્વર રસ.	૨૫૩	વાત સંત્રહણી.	૨૮૦
હંસ પેટલી રસ.	૨૫૩	પિત્ત સંત્રહણી.	૨૮૧
લક્ષ્મિનારાયણ રસ.	૨૫૪	કફ સંત્રહણી.	૨૮૨
ઉન્મત્ત રસ.	૨૫૪	ત્રિદોષ સંત્રહણી.	૨૮૩
ત્ર્યંધિકાદિ કાઢો.	૨૫૪	સર્જ રસ.	૨૮૮
મલ્લાદિ ગુટિકા.	૨૫૬	રૂપ રસ.	૨૮૮

દાડીમાષ્ટક.	૨૮૮	કનક સુંદર રસ.	૩૧૫
મદન કામેશ્વર.	૨૮૯	મરડાની ગોળી.	૩૧૬
મંથુસ્તાનનુ ફળ.	૨૯૦	અમૃતપ્રાસન	૩૧૯
જીરકાદિ મોદક.	૨૯૦	સંગ્રહણી મંજન ગુટીકા.	૩૨૦
સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણુ.	૨૯૪	કર્પુરાસવ.	૩૨૧
હરસરોગ.	૨૯૬	કેસરાદિ ગોળી.	૩૨૨
અતિસારના ઉપાય.	૩૦૧	કુટખદિ કપાય.	૩૨૨
કેસરાદીગુટીકા.	૩૦૧	મરીચ ચુર્ણ.	૩૨૨
કુંકુંમવટી.	૩૦૨	અળગ્યાદિ ચુર્ણ.	૩૨૨
સુતરાજ ચૂર્ણ.	૩૦૨	અષ્ટકાદિગુટિકા.	૩૨૪
લઘુગંગાધર ચૂર્ણ.	૩૦૩	સંગ્રહણી કપાટવટી	૩૨૪
દાડીમાદિગુટીકા.	૩૦૫	જાતિશ્યાદિ ગુટિકા.	૩૨૫
અતિસારભૈરવી.	૩૦૫	મરડો.	૩૨૫
અતિસાર ઉપર ગોળી.	૩૦૬	લાહી ચૂર્ણ.	૩૨૭
અતિસાર હરીવટી.	૩૦૬	રેચ બાંધ કરવાનો ઉપાય.	૩૨૮
મરડાની ગોળી	૩૦૭	અર્સના ઉપાય.	૩૨૯
બૃહત્તંગાધર ચૂર્ણ.	૩૧૦	લેપ.	૩૨૯
બાલકુટખ અવલેહ.	૩૧૦	લેપ.	૩૨૯
કેસરાદી ચૂર્ણ.	૩૧૧	મલમ.	૩૩૦
અતિસાર માટે.	૩૧૧	મહાત્મા પ્રસાદ.	૩૩૭
સંગ્રહણીના ઉપાય.	૩૧૨	મલમ.	૩૩૭
ગ્રહણીકપાટ રસ.	૩૧૨	હરસ માટે ધુણી.	૩૩૭
આડાબાંધની ગોળી.	૩૧૩	નિષ્પાંધ ફ ઠા.	૩૩૯
દાડીમદિ ગુટીકા.	૩૧૪	અણુ.	૩૩૯
લાહીચુરણ.	૩૧૫	કપર્દભસ્મ.	૩૪૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ક્ષારામૃત	૩૪૫	આદિત્ય રસ.	૩૫૫
કેસરવટી.	૩૪૫	અમિકુમાર.	૩૫૫
અમૃતહરિતકી.	૩૪૫	મળસુદ્ધિ ચૂર્ણ.	૩૫૬
હુતાસન રસ.	૩૪૬	સ્વાદિષ્ટ ગોળી.	૩૫૮
લવિંગાદિ ગુગલ.	૩૪૭	સ્વામ રસ	૩૫૮
અજવન ગુટિકા.	૩૪૭	દ્વિગુલવટી.	૩૫૯
કર્પૂરાદિ ગુટીકા.	૩૪૮	ક્ષુધા વર્ધક ચૂર્ણ.	૩૫૯
ચૌચાભદ્રલાતક.	૩૪૯	સામુદ્રાદિ ચૂર્ણ.	૩૬૦
કાળીજીરી.	૩૪૯	અજીર્ણકુસ ચૂર્ણ.	૩૬૧
સંખાવટી.	૩૫૦	ગંધકવટી.	૩૬૧
આણુંદભૈરવ.	૩૫૦	જીરકાંદિ ચૂર્ણ.	૩૬૨
વિશાળાક્ષાર.	૩૫૧	અશ્વચોલી.	૩૬૨
દ્વિગ્વાદિ ગુટિકા.	૩૫૧	ધમ્બાભેદી રસ.	૩૬૨
નાગેશ્વર ચૂર્ણ.	૩૫૨	પ્રતાપામિ કુમાર.	૩૬૩
રોચક ગુટિકા.	૩૫૩	અમિ રસ.	૩૬૩
દ્રાક્ષાદિ ચાટણુ.	૩૫૩	અમિતુંડ રસ.	૩૬૩
દ્વિગ્વાદિ ગુટી.	૩૫૩	અમૃતવટી.	૩૬૩
હુતાસન રસ.	૩૫૪	કૃત્યાદ રસ.	૩૬૪
નવિન સંખાવટી.	૩૫૪	સંખવટી.	૩૬૪
સંયલાદિ ચૂર્ણ.	૩૫૪	અજીર્ણ ઉપર.	૩૬૫
લસુન વટી.	૩૫૪	અમૃત પ્રભા.	૩૬૬
દ્રક્ષાદિ ગુટિકા.	૩૫૫	અગ્નિતુંગી વટી.	૩૬૬
બીમ્બેસેની ગુટીકા.	૩૫૫	અજીર્ણી રસ.	૩૬૬

ભસ્મક રોગ માટે.	૩૬૬	કાળો રસ.	૩૭૬
સ્વાદિષ્ટ વિરેચન.	૩૬૭	જઠરામિ માટે.	૩૭૭
જઠરનો સોળો.	૩૬૭	નળખંધ વાયુ.	૩૭૭
ખંધકોશ.	૩૬૭	યકત તથા પ્લીહ માટે	૩૭૭
પ્લીહા.	૩૬૭	કમળયાત માટે.	૩૭૮
ઐરંડાદિ ચૂર્ણ.	૩૬૭	હરરોગ માટે.	૩૭૮
નવસારના પુલ.	૩૬૮	બરોલ માટે.	૩૭૮
સ્વર્ણકાથ ક્ષાર.	૩૬૮	રકતરોધ ચૂર્ણ.	૩૭૮
અર્ક લવણ	૩૬૯	પેટનો સખત દુખાવો.	૩૭૯
અગ્નિકુમાર.	૩૭૦	નિખંધ ૭ મા.	૩૮૦
સંખાવટી.	૩૭૦	વિષુચિકા (કોલેરા).	૩૮૦
અગ્નિમંદ માટે.	૩૭૦	કોલેરા તેલ.	૩૮૪
પ્લીહ માટે.	૩૭૧	લવિંગાદિ ચૂર્ણ.	૩૮૪
અણ્ણ માટે.	૩૭૧	કોલેરાવટી.	૩૮૪
અશ્વયોળી ગોળી.	૩૭૨	વિષુચિકાનન ગુટીકા.	૩૮૫
રામબાણુ ચૂર્ણ.	૩૭૩	અણ્ણકંટક રસ.	૩૮૬
શ્રી પંખમુખ.	૩૭૩	સોમલ ભસ્મ.	૩૮૮
રાજન જોળી જીલાબ.	૩૭૪	અહિરેનામસવ.	૩૮૮
અવલેહ સુલેમાની.	૩૭૪	કોલેરા માટે.	૩૮૯
અણ્ણ માટે.	૩૭૪	ગંધકવટી.	૩૮૯
કફ પિત્ત હર ચૂર્ણ.	૩૭૪	નિખંધ ૮ મા.	
આદિત્ય વટીકા.	૩૭૫	કમિરોગ	૪૦૪
અગ્નિકુમાર રસ.	૩૭૫	કૃમિશત્રુચૂર્ણ.	૪૦૮
દ્વિગાષ્ટક ચૂર્ણ.	૩૭૫	કૃમિકોઠાર.	૪૦૯
		કૃમિશત્રુટિકા.	૪૦૯
		કૃમિ માટે.	૪૦૯

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કૃમિહરચૂર્ણ.	૪૧૦	વિષમન્વરાતક લોહ.	૪૫૮
વડંગાદિવટી.	૪૧૧	અકીકની ભસ્મ.	૪૫૯
કૃમિકુહાર.	૪૧૨	ક્ષયના અતિશય માટે.	૪૫૯
કરમની ગોળી.	૪૧૩	ક્ષયના સોજા માટે.	૪૫૯
નિબંધ ૯ મો.	૪૧૪	ક્ષય કેશરી રસ.	૪૫૯
પાન્ડુરોગ કમળો. } રક્તપિત્ત.	૪૧૪	રાજ્યક્ષમા.	૪૬૦
ચંદ્રકળારસ.	૪૨૨	ખરજુરાદીધૂત.	૪૬૦
અષ્ઠામૃત પર્પટી.	૪૨૪	ક્ષય માટે.	૪૬૦
મંદુરવટક.	૪૨૫	નિબંધ ૧૧ મો.	
પાન્ડુરોગ માટે.	૪૨૬	ઊરક્ષત, કાસ, હિક્કા, } શ્વાસ અને સ્વરભંગ }	૪૬૧
કમળો માટે.	૪૨૮	ખરખર ભસ્મ.	૪૬૭
રક્તપિત્તના ઉપાય.	૪૩૦	ખંગ ભસ્મ.	૪૬૮
રક્તપિત્ત માટે.	૪૩૦	નાગ ભસ્મ.	૪૭૦
નિબંધ ૧૦ મો.	૪૩૪	સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ.	૪૭૦
ક્ષયરોગ.	૪૩૪	રસસીંદુર.	૪૭૧
પૂર્ણચંદ્રોદય.	૪૪૨	દરદમ.	૪૭૨.
પારાના ૮ સંસ્કાર.	૪૫૪	કણા ચૂર્ણ.	૪૭૨
શીતોપલાદી ચાટણુ.	૪૫૪	વાશાદિ.	૪૭૨
હીંગળોકની ગોળી.	૪૫૬	શંખભસ્મ.	૪૭૩
લવેંગાદિ ગુટિકા.	૪૫૭	પ્રવાલભસ્મ.	૪૭૩
ક્ષયરોગ માટે.	૪૫૭	કનકકૃળ પૂટપાક.	૪૭૩
અતુર્મુખ રસ.	૪૫૭	અદિરાદિ ગુટિકા.	૪૭૪

દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા.	૪૭૪	ખાંશીની દવા.	૫૦૧
પીલોશ્વાશકુઠાર	૪૭૪	ઉધરશ.	૫૦૨
રાજ મૃગાંક.	૪૭૪	ઉધરશ કફ છુટો કરવો.	૫૦૨
સૂર્યવર્ત.	૪૭૫	ખટુ ઉધરસ માટે.	૫૦૨
કંટકાર્યા વલેહ.	૪૭૬	શ્વિંગાનીવટી.	૫૦૩
દ્રાક્ષાસવ.	૪૭૬	ખેરસારાદિ ગુટીકા.	૫૦૪
મધુચષ્ટિ ગુટિકા.	૪૭૭	બ-બુલાદિ ગુટીકા.	૫૦૪
એલા.	૪૭૮	સ્વાશ્વારી રશ.	૫૦૫
નાગબંધ.	૪૭૮	કર કેશરી.	૫૦૫
કાશ ચૂર્ણ.	૪૮૭	શુભ કેશરી.	૫૦૫
કર લય.	૪૮૦	સોમળના ફુલ.	૫૦૫
બુની ઉધરસ.	૪૮૧	શાબની ભરમ.	૫૦૫
કાશાન્તક રસ.	૪૮૨	દમ માટે.	૫૦૭
ગુગદિ ગુટીકા.	૪૮૨	સ્વાસ યુક્ત કફ.	૫૦૭
લવેંગાદિવટી.	૪૮૨	હરતાલ ભરમ સફેદ.	૫૦૮
ખાંશીનો અકસીર ઉપાય.	૪૮૩	નાગ વલ્લભ રશ.	૫૦૯
છ વરસની બુની ખાંસી.	૪૮૪	અબ્બ ભરમ.	૫૦૯
કાશાદિ ગુટિકા.	૪૮૪	શોમલની ભરમ.	૫૦૯
ખેગદિ ચૂર્ણ.	૪૮૪	તામ્ર ભરમ.	૫૧૦
ખાંશીની ગોલી.	૪૮૫	ચલમમાં પીવાની.	૫૧૦
ખાંશી માટે.	૪૮૫	સોમલના ફુલ.	૫૧૨
ચષ્ટિચક્રવટી.	૪૮૭	કુમાન્ડ.	૫૧૩
સાખરસીંગાની ભરમ.	૪૮૯	દમને માટે.	૫૧૪
કનક ધૂત.	૫૦૦	લય ખાંસી સ્વાસ માટે.	૫૧૫

વિષય	પૃષ્ઠ
કંકે, ક્ષય, દમ માટે.	૫૧૬
સ્વરભંગના ઉપાયો.	૫૧૬
હેડકી માટે.	૫૧૮
હીલી હેડકી.	૫૧૯

નિબંધ ૧૨ મા.

અમ્બુતી ઉલટી તથા સોજા }	૫૨૦
અમ્બુતી રોગ.	૫૨૦
ઉલટી (જર્દી) રોગ.	૫૨૪
તૃપારોગ.	૫૨૭
ઉલટીના ઉપાયો.	૫૩૦
તૃપાના ઉપાયો.	૫૩૪

નિબંધ ૧૩ મા.

મૂર્છારોગ.	૫૩૬
ચૈતન્યરોગ.	૫૩૯
મૂર્છાનાશક રસ.	૫૪૦
મૂર્છારોગે અંજન.	૫૪૦
આંચકી.	૫૪૧
બાળકને આંચકી.	૫૪૨
હીસ્ટીરીયાના ઉપાયો.	૫૪૨
કનકાસવ.	૫૪૪
લશુનાસવ.	૫૪૫
આંચકી માટે.	૫૪૫

વિષય	પૃષ્ઠ
નિબંધ ૧૪ મા.	
વાયુરોગ.	૫૪૬
ભીલામાની ગોળા.	૫૫૩
લવિંગાદિ ગુગળ.	૫૫૪
પથ્યાગુગળ.	૫૫૪
ત્રિંગ્યાભસ્માતક	૫૫૫
ધાત્રિભસ્માતક.	૫૫૫
ચોગરાજ ગુગળ.	૫૫૬
વાતનાશન ગુગળ.	૫૫૭
પુનરનવાદિ ગુગળ.	૫૫૭
અમૃતાદિ ગુગળ.	૫૫૮
કિશોર ગુગળ.	૫૫૯
ચક્રમર્દક તેલ.	૫૬૦
નારાયણ તેલ.	૫૬૦
ચોળવાનો મલમ.	૫૬૩
સોજાની ગોળા.	૫૬૩
પીળા ખરડ.	૫૬૪
કાકરાદિ ગુટીકા.	૫૬૪
વાતનાશીની ગુટીકા.	૫૬૬
હુતાસન રસ.	૫૬૭
ભક્ષણાદિ ગુટીકા.	૫૬૭
બોળબદ્ધ રસ.	૫૬૭
બાધીગળ કેશરી.	૫૬૯

વાગરમીનું મોસડ.	૫૭૦	યોગરાજ ગુગલ.	૫૮૬
સુન્નવાયુનો ઉપાય.	૫૭૦	રાસ્નાદિ કવાથ.	૫૮૬
કંપવાયુનો ઉપાય.	૫૭૦	મહારાસ્નાદિ કવાથ.	૫૮૭
સંધીવાયુ-ઉપાય.	૫૭૧	અજમોદાદિ યુષ્ક.	૫૮૭
ધનુરવાયુ-ઉપાય.	૫૬૮-૫૭૧	વિજય ભૈરવ તેલ.	૫૮૮
ભસ્માતક પાક.	૫૭૧	નિષ્કંધ ૧૫ મો.	૫૮૮
સમિરગજકેસરી તેલ.	૫૭૨	શુળ-ગુલ્મ-ઉદાવર્ત રોગ.	૫૮૮
બીલામા (લકવા ઉપર)	૫૭૩	ગંધકવટી.	૫૮૯
બીલામાનું તેલ.	૫૭૪	સમિરગજ કેસરી રસ.	૫૮૨
મલમ.	૫૭૪	બૃહત કન્યાદ રસ.	૫૮૨
લેપ.	૫૭૪	દિગ્ગાષ્ટક યુષ્ક.	૫૮૪
કુખમાન્ડાક.	૫૭૫	ગુલ્મરોગ.	૫૮૪
વિજયભૈરવ તેલ.	૫૭૬	સ્તુદિક્ષીર ગુટીકા.	૫૮૯
વાતહર ગુટીકા.	૫૭૭	આડવાની માત્રા.	૬૦૧
વાતહર રસ.	૫૭૮	ઉદાવર્ત રોગ.	૬૦૨
ઝેરકચોરાનું યુષ્ક.	૫૭૮	ક્ષારામૃત યુષ્ક.	૬૦૭
રાસ્નાદિ યુષ્ક.	૫૭૯	સંચક્ષપાક ગુટીકા.	૬૦૭
પક્ષધાત માટે.	૫૭૯	શંખાદિવટી.	૬૦૮
ગુરતા ગુટીકા.	૫૮૦	સુળગજ કેસરી.	૬૦૮
ધનુરવાયુના ઉપાય.	૫૮૧	ગુલ્મહર ગુટી.	૬૧૩
હરીતકી ગુટીકા.	૫૮૨	મહાકાલ યુષ્ક.	૬૧૩
ભસ્માતક ગુટીકા.	૫૮૨	સંખદ્રવની સહેલી કૃતિ.	૬૧૫
મક્ષાદિ ગુટીકા.	૫૮૩	નિષ્કંધ ૧૬મો.	૬૧૬
વાનગજાકુશ રસ.	૫૮૪	હૃદયરોગ.	૬૧૬
પચ્ચમુક્ષાસવ.	૫૮૫		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અર્જુનાશ્વ.	૬૧૮	અંડવૃદ્ધિ.	૬૭૨
અર્જુનધૂત.	૬૧૯	સાદો મલમ.	૬૭૪
નિબંધ ૧૭ મો.	૬૨૦	ઉદરરોગના ઉપાય.	
મૂત્રકચ્છ મૂત્રધાત } ૬૨૦		અમૃત ગુટીકા	૬૭૭
અસ્મરી પ્રમેહ રોગ }		ભસ્માક.	૬૭૮
મૂત્રધાત રોગ.	૬૨૨	નારાયણ ચુર્ણ.	૬૭૯
અસ્મરી. (પથરી)	૬૨૩	શેથ રોગના ઉપાય.	૬૮૨
પ્રમેહ રોગ.	૬૨૪	ભૈરવ ગુટિકા.	૬૮૫
પ્રમેહની ગોલી.	૬૩૦	અંડવૃદ્ધિના ઉપાય.	૬૮૮
અંદ્રપ્રભા ગુટિકા.	૬૩૦	સ્વાગી ગુટિકા.	૬૮૯
વિલાસીની વલ્લભરશ.	૬૩૨	નિબંધ ૨૦ મો.	
ગર્ભવિલાસરશ.	૬૩૩	ગળગંડ-ગંડમાળા,અંથી }	૬૯૧
ધંત્રિ જુનાળ	૬૩૩	અર્જુદ વિદ્રધિરોગ. }	
મૂત્રકચ્છના ઉપાય.	૬૩૪	ગંડમાળા અપચીરોગ.	૬૯૨
મૂત્ર ધાતના ઉપાય.	૬૩૬	અંથીરોગ	૬૯૩
અસ્મરી (પથરી)ના ઉપાય.	૬૪૨	અર્જુદરોગ.	૬૯૪
પ્રમેહના ઉપાય.	૬૪૫	વિદ્રધિરોગ.	૬૯૫
નિબંધ ૧૮ મો.	૬૪૭	ભોરથુથુનો મલમ.	૬૯૭
પ્રમેહ પિટિકા.	૬૪૭	તડકાનો મલમ.	૬૯૭
નિબંધ ૧૯ મો.	૬૬૨	હરદને ફેડવાનો લેપ.	૬૯૭
ઉદરરોગ શોથરોગ }		કંઠમાળાના ઉપાય.	૭૯૭
અંડવૃદ્ધિ. }	૬૬૨	અમતકારીક મલમ.	૭૦૪
શોથરોગ.	૬૬૮	નિબંધ ૨૧ મો.	
		વજ્ર તથા નાડીવજ્ર.	૭૦૬

લીમડાનું તેલ.	૭૧૦	નિષ્પંધ ૨૩ મો.	૭૫૬
પ્લેગની ગાંઠ.	૭૧૫	ઉપદંશ શીરંગ રોગ.	૭૫૬
ગુમડાનો મલમ.	૭૧૫	કાળું પાણી.	૭૫૮
રૂઝનો મલમ.	૭૧૮	ફીરંગરોગ.	૭૫૯
ધાનો મલમ.	૭૧૮	નિલકંઠ રસ.	૭૬૪
નિષ્પંધ ૨૨ મો.		નિષ્પંધ ૨૪ મો.	૭૭૮
ભગંદર, શુકરોગ, સીતપિત,		હુદ્રરોગ.	૭૭૮
વિષર્પ, વિષ્કોટક.	૭૨૨	નિષ્પંધ ૨૫ મો.	૮૦૬
શુકરોગના ઉપાય.	૭૩૪	મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાશા- રોગ, મસ્તકરોગ, નેત્રરોગ }	૮૦૬
કસ્તુરી વટી.	૭૩૭	મુખરોગ.	૮૦૬
કામદેવ રશ.	૭૩૭	કર્ણરોગ.	૮૦૯
ધૈર્ય ચુર્ણ.	૭૩૮	નાશારોગ.	૮૧૦
અમૃતાર્ણવ.	૭૩૮	મસ્તકરોગ.	૮૧૧
કામિની વિદ્રાવણ.	૭૩૮	નેત્રરોગ.	૮૧૨
હેમ રસાયન.	૭૩૯	વાશાદી કવાથ.	૮૨૯
સીલાજતુ પ્રયોગ.	૭૩૯	પથ્થાદી કવાથ.	૮૨૯
વિલાસિની વલ્લ.	૭૩૯	કાળો સુરમો.	૮૩૦
સપ્તામૃત લોહ.	૭૩૯	આંખનું કાળજી.	૮૩૦
વાજકરણ.	૭૪૧	સાદુ કાળજી.	૮૩૧
વિર્યસ્થાનન પ્રયોગ.	૭૪૨	મુખરોગના ઉપાય.	૮૩૩
કામસેવન ગુટિકા.	૭૪૩	દંતમંજન.	૮૩૪
કામ્ય સીદુર.	૭૪૪	કાનના રોગના ઉપાય.	૮૪૫
અરણ્યોદયરશ.	૭૪૫	નાકના રોગના ઉપાય.	૮૪૯
અંબર કસ્તુરીની ઝાળી.	૭૪૬		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
માથાના રોગના ઉપાય.	૮૫૨	સોમળ તેલ.	૯૨૬
આંખના રોગના ઉપાય.	૮૫૮	સોમલ શોધન	૯૨૯
નિબંધ ૨૬ મો.	૮૭૨	સુવર્ણ માક્ષીક.	૯૩૦
આંરોગના ઉપાય.	૮૭૨	અબક ભસ્મ.	૯૩૧
નિબંધ ૨૭ મો.	૮૯૫	સુવર્ણ રસાયન.	૯૩૧
બાળકના રોગોના ઉપાય.	૮૯૫	સૈંધ રસાયન.	૯૩૨
નિબંધ ૨૮ મો.		પોલાદ.	૯૩૨
ધાતુ ઉપદ્રવાતુ શોધન મારણ્ય ૯૦૭		ખંબ ભસ્મ.	૯૩૨
ચાંદી મારણ્ય.	૯૦૭	પારદ ષડગુણ્ય ગંધક ભસ્મ ૯૩૩	
સોમલ મારણ્ય.	૯૦૮	રક્ષ કપુર.	૯૩૩
હિંગળોક મારણ્ય.	૯૦૮	હિંગળોક.	૯૩૪
ત્રાંબાનો ઢથુ મારણ્ય.	૯૦૮	સોમલ.	૯૩૪
મોતી ભસ્મ.	૯૧૦	હરતાલ.	૯૩૪
સંખ ભસ્મ.	૯૧૦	પ્રવાલ ભસ્મ.	૯૩૪
કલક ભસ્મ.	૯૧૧	પ્રવાળ ભસ્મ.	૯૩૫
શીઘ્ર અને જશત મારણ્ય.	૯૧૧	સાખરસીંગ.	૯૩૫
પ્રવાળ મારણ્ય.	૯૧૨	ઝેરકચુરા.	૯૩૬
સાખરસીંગાની ભસ્મ.	૯૧૨	સોમળ ભસ્મ.	૯૩૬
પ્રવાળ ભસ્મ.	૯૧૨	પ્રવાળ ભસ્મ.	૯૩૭
હરતાલ ભસ્મ.	૯૧૨	તામ્ર ભસ્મ.	૯૩૭
સુવર્ણ ભસ્મ.	૯૧૩	પારદ ભસ્મ.	૯૩૭
સુવર્ણ શોધન.	૯૧૩	સોમલ પ્રયોગ.	૯૩૮
સૈંધ ભસ્મ.	૯૧૩	હિંગુલ પ્રયોગ.	૯૩૮

બોહ ભસ્મ.	૯૩૮
તામ્ર ભસ્મ.	૯૩૮
હરતાલ ભસ્મ.	૯૩૯
અથક ભસ્મ.	૯૩૯
રૌપ્ય ભસ્મ.	૯૩૯
ભંગ ભસ્મ.	૯૪૦
અગીયા ભસ્મ.	૯૪૦

નિબંધ ૨૯ મો ૯૪૧

રસવિદ્યા વિજ્ઞાન.	
રસ, પારક, રસેન્દ્ર.	૯૪૧
રસ સિંદુર.	૯૫૧
સ્વરૂપ ચંદ્રોદય.	૯૫૧
અનુભવી સુચના.	૯૫૨
મદલ સિંદુર.	૯૫૬
મદલ સિંદુર ગુટિકા.	૯૫૭
તાલ સિંદુર.	૯૫૮
લવિંગાદિ તાલ સિંદુર.	૯૫૯
મંજીષ્ટાદિ તાલ સિંદુર.	૯૬૦
શીલા સિંદુર.	૯૬૧
સંઘાત સિંદુર.	૯૬૩
પૂર્ણચંદ્રોદયશિલ્પ મકરધ્વજ.	૯૬૬

નિબંધ ૩૦ મો. ૯૭૩

પરચુરણ રોગોના ઉપાયો.	૯૭૪
----------------------	-----

વાળો, નાડના ઉપાય.	૯૭૩
દાઝવાના ઉપાય.	૯૭૬
ચોટ.વાગવાના ઉપાય.	૯૭૮
ભિલામા સ્વરસ.	૯૭૮
કોહ અને આમવાયુના ઉપાય.	૯૭૯
હરીદ્રાદિ ગુટિકા.	૯૭૯
કુષ્ટનો ઉપાય.	૯૭૯
મળત કુષ્ટ.	૯૮૦

અપરમાર (ફેફસા-મૃગી) ના ઉપાય.	૯૮૧
અપરમારની ગોળી.	૯૮૪
ઝેરી જન્યાવરના ડંખના ઉપાય.	૯૮૨
દાહરોગના ઉપાય.	૯૮૬
ઉન્માદના ઉપાય.	૯૮૬

પરિશિષ્ટ.

મુવાવડની પડી.	૯૮૮
બીલામાની ગોળી.	૯૮૯
દારડી.	૯૯૦
અતિવિષની કળી.	૯૯૧
સૌરાષ્ટ.	૯૯૩
ઝેરકચુરાં.	૯૯૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
શેરીભોખાન.	૯૯૬	ભોંયરીંગણીનો અક.	૧૦૦૪
સુચ.	૯૯૬	મરદાની ગોળી.	૧૦૦૪
મકકાષ.	૯૯૬	ધાતુપૌષ્ટિક ચુર્ણ.	૧૦૦૫
એળીઓ.	૯૯૭	બાળકો માટે સોગડી.	૧૦૦૬
સરસિયું તેલ.	૯૯૭	હરશનો મલમ.	૧૦૦૬
હરડે પાક.	૯૯૮	સડકચુરાનો ઘસારો.	૧૦૦૭
મરીકંથાર.	૯૯૮	કરીલાદિ ગુટીકા.	૧૦૦૭
કાળીઓ સરસ.	૯૯૮	ખરબવાનુ ઓશક.	૧૦૦૭
દરદમ.	૯૯૯	બોહી સુધારવાની પડી.	૧૦૦૭
વાશાદિ.	૧૦૦૦	ઉપદંશ-વિસ્ફોટક.	૧૦૦૮
બળયજ્ઞ.	૧૦૦૦	આયુર્વેદભૈરવ.	૧૦૦૮
લઘુનારાયણ ચુર્ણ.	૧૦૦૦	શક્તિની ગોળી.	૧૦૦૮
બુતભૈરવ રસ.	૧૦૦૧	માણસના હાડકાં.	૧૦૧૦
વારાહી ચુર્ણ.	૧૦૦૧	માર્કન્ડ્યાદિ ચુરણ.	૧૦૧૦
બાળગોળી.	૧૦૦૧	કરચુરાદિ ગુટીકા.	૧૦૧૦
આરસપહાણ.	૧૦૦૨	શક્તિનો પાક.	૧૦૧૧
કાળો સુરમો.	૧૦૦૨	બ્રહ્મચુરારાદિ ગુટીકા.	૧૦૧૨
સુખનું મંજન.	૧૦૦૨	પ્લેગના તાવની ગોળી.	૧૦૧૩
તળાથીર.	૧૦૦૩	મસ્લશીદુર ગુટીકા.	૧૦૧૪
દાંદીનો મલમ.	૧૦૦૩	લાલિચુર્ણ કસ્તુરી ગુટીકા.	૧૦૧૪
દરામની ગોળી.	૧૦૦૩	મેઘાવી ચુર્ણકા.	૧૦૧૫
મરડાની ગોળી.	૧૦૦૪	આમલીનો સ્વરસ.	૧૦૧૫

ધર્મપ્રતન	૧૦૧૫	કકુલર્જિત યુષ્ક.	૧૦૨૬
નાગરાદિ ગુટીકા.	૧૦૧૫	મંકુર ભરમ.	૧૦૨૬
રાતો મલમ.	૧૦૧૬	નવાયલ યુષ્ક.	૧૦૨૬
લીલો મલમ.	૧૦૧૬	શ્રંગ્યાદિ યુષ્ક.	૧૦૨૬
નિશાવલ્લભ ગુટીકા.	૧૦૧૭	નાગરાદિ કવાથ.	૧૦૨૬
જુલાયની ગોળી.	૧૦૧૭	ગુરુચ્યાદિ કવાથ.	૧૦૨૬
દમેશ્વા પીવાની ચાદ.	૧૦૧૮	કુટકી યુષ્ક.	૧૦૨૭
દેશી પેષનકીલર.	૧૦૧૯	ત્રિકળાનું વી.	૧૦૨૭
અરીષ્ટ છોડવા માટે.	૧૦૧૯	શિવાક્ષર પાચન.	૧૦૨૭
જુલાયની ગોળી.	૧૦૧૯	રાજવટી.	૧૦૨૭
નાગકન્થાદિકશાય.	૧૦૧૯	લાંપડીનાં બીજ.	૧૦૨૭
ધનસત્ત્વ બનાવવાની કૃતિ.	૧૦૨૦	બળકળનું તેલ.	૧૦૨૮
જુલાયની ગોળી.	૧૦૨૧	પ્રદરદિ યુષ્ક.	૧૦૨૮
ત્રીષુ આથવાની રીત.	૧૦૨૧	બાળકોને ચતી આંચકા.	૧૦૨૮
જુલાયની ગોળી.	૧૦૨૨	બાળકોને ચક્રતનું દરદ.	૧૦૨૯
નિદ્રાનાશ માટે.	૧૦૨૩	ઈન્દ્રલુએન્ડા.	૧૦૩૦
શક્તિનો પાક.	૧૦૨૩	કમળો.	૧૦૩૧
ચાટણ.	૧૦૨૪	કોલેરા.	૧૦૩૧
આલીધૂત.	૧૦૨૪	મુતકન્થ.	૧૦૩૩
પીત્તાંતક.	૧૦૨૫	ભીએનો: રક્ત પ્રદર	
લેપ.	૧૦૨૫	(બોહીવા).	૧૦૩૩
વહેતું લોહી બંધ કરવા માટે	૧૦૨૫	મુતિકા રોગ.	૧૦૩૪
ટંકણ યુષ્ક.	૧૦૨૫	અથયોળી.	૧૦૩૪
વચા યુષ્ક.	૧૦૨૬	સોનામકીના પ્રયોગો.	૧૦૩૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સારસાપરિલા.	૧૦૩૬	સરળ જીલાય.	૧૦૪૦
પ્લેગ.	૧૦૩૭	ધી ધસો.	૧૦૪૦
ઉપદંશ-પ્રમેહ.	૧૦૩૮	ઝેરધંતુરો.	૧૦૪૧
હીક્કા.	૧૦૩૯	માથાનો દુખાવો.	૧૦૪૧
કાંટાસરીઆતું મુળ	૧૦૩૯	બળતરા.	૧૦૪૨
એકાંતરીઓ તાવ.	૧૦૩૯	સરસ્વતિગૃત.	૧૦૪૩
ભગંદર.	૧૦૩૯	નિબંધમાળાના ત્રિજ્ઞ	
મરમી કાઢવાનો જીલાય	૧૦૪૦	ભાગનું દ્વિગદર્શન.	૧૦૪૪
એશુદ્ધી માટે.	૧૦૪૦		

શ્રી સુરત વૈદ્યશાળાના નિયમો

અને

પઠણ પદ્ધતિ.

વિદ્યાર્થીના નિયમો.

૧. આ શાળાનું નામ “શ્રી સુરત વૈદ્યશાળા” રાખવામાં આવ્યું છે.

૨. વિદ્યાર્થીઓને લેણવાનાં પુસ્તકો શાળા તરફથી મફત આપવામાં આવશે.

૩. કોઈ પણ વિદ્યાર્થી પાસે લવાનું કંઈ શેવામાં આવશે નહિ; પરંતુ ભોજનની અને રહેવાની ગોઠવણ તેણે પોતાને ખર્ચે કરવી પડશે.

૪. વિદ્યાર્થીની ઉંમર ઓછામાં ઓછી ૧૧ અને વધુમાં વધુ ૧૫ વર્ષની હોવી જોઈએ.

૫. વિદ્યાર્થીને ગુજરાતી પાંચમા ધોરણ સુધીનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, તેમાં ખાસ કરીને ગુજરાતી તથા આજીવનના પાંચમી પરીક્ષા લેવામાં આવશે.

૬. વિદ્યાર્થીએ દિવસ ઉગતા પહેલાં શૌચવીધિથી પરવાર, દિવસ ઉગતાંજ સંખ્યા પ્રાણાયામમાં જોડાવવું પડશે.

૭. વ્યસની, દુરાચારી, શરીર તથા મનનો મેલો, કૂચેલાવાળો, ગુરની આશાનું ઉલ્લંઘન કરનાર, દ્રેષી, ધર્ષાળુ, હિંસા કરનાર, બૂકું બોલનાર, ચોરી કરનાર, વ્યભિચારની વાતો કરનાર, ભૂંડું બોલનાર અને બીજા માંગવાની ઈચ્છા રાખનાર તથા એવાં એવાં કોઈ પણ અપલક્ષણવાળા વિદ્યાર્થીને, એક માસમાં સુધરવાનો

ઉપદેશ કરવામાં આવશે. ૫૨ી એક માસ કેમરેખા રાખવા છતાં જે વિદ્યાર્થી નહિજ સુધરે તેને શાળામાંથી વગર વિલંબે દૂર કરવામાં આવશે.

૮. ખરા કારણ સિવાય કે તેના માઆપ અથવા વાલીના પત્ર સિવાય, કોઇ પણ વિદ્યાર્થી ગેરહાજર રહી શકશે નહિ. જેને જેટલા દિવસની રજા મળી હોય તેણે તેટલાજ દિવસની રજા પૂરી થએ, હાજર થવુંજ પડશે. વગર રજાએ જનાર કે રહેનારને ૫૨ી દાખલ કરવો કે નહિ ? તે હમારી મરજી પર છે.

૯. દરેક વિદ્યાર્થીએ ઓછામાં ઓછા પાંચ અને વધુમાં વધુ દશ શ્લોક દરરોજ મુખપાઠ કરવા પડશે, પરંતુ જે વિદ્યાર્થી આખા દિવસમાં પાંચ શ્લોક પણ તૈયાર નહિ કરી શકે અને આગળનું ભણેલું પાછળથી જૂલતો જાય એવા મંદબુદ્ધિવાળા અગર બેદરકાર વિદ્યાર્થીને શાળામાંથી દૂર કરવામાં આવશે.

૧૦. દરેક વિદ્યાર્થીને અર્થ સાથે શાસ્ત્રનું, વનસ્પતિ તથા વસ્તુઓની ઓળખાણનું, ઔષધોની જનાવટનું તથા દવા વાપરવાની રીતનું અમારા લાંબા અનુભવથી સિદ્ધ કરેલું પૂરેપૂરું જ્ઞાન, વગર લોકોએ આપવામાં આવશે.

૧૧. જે વિદ્યાર્થીઓ છ માસિક પરીક્ષામાં પ્રથમ અથવા બીજે નંબરે પાસ થશે તેને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે અને વૈદ્યકશાળાની શક્તિ પ્રમાણે, શિષ્યવૃત્તિ (સ્કૉલરશિપ) આપવામાં આવશે તથા પાસ થએલા વિદ્યાર્થીઓને વૈદ્યક પુસ્તકોનાં છનામ આપવામાં આવશે.

૧૨. કોઇ પણ સદ્ગૃહસ્થ આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓને માટે વૈદ્યકના પુસ્તકોની ભેટ તથા સ્કૉલરશિપ આપશે, તો તેનો ઉપકાર સાથે સ્વિકાર કરવામાં આવશે.

૧૩. શાળાના નિયમ પ્રમાણે જે વિદ્યાર્થી સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરશે, તેની છેવટની પરીક્ષા લઈ શાળા તરફથી સરટીફિકેટ આપવામાં આવશે.

૧૪. શાળાના વિદ્યાર્થીઓ સંપૂર્ણપણે શાળાના અધિકારીની દેખરેખ નીચે રહેશે, છતાં શાળામાં કે અન્ય સ્થળે, કોઈ પણ જાતનો ગુન્હો કરશે તો તેના જવાબદાર શાળા કે અધિકારી મણાશે નહિ.

૧૫. કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને શાળામાં દાખલ કરવો કે નહિ ? તે હમારી મરજી ઉપર છે. કારણ જણાવવાને હમે બંધાતા નથી.

૧૬. સદરજુ નિયમમાં તથા અભ્યાસક્રમમાં વધારો ઘટાડો કે ફેરફાર કરવાની સત્તા, શાળાના અધિકારીએ સ્વાધીન રાખી છે.

સુરત. } શાળા તિલકચંદ તારાચંદ વૈદ્ય.
ધીઆશેરીના ટેકરો, } વ્યવસ્થાપક અને માલિક

પઠણ પદ્ધતિ અને અભ્યાસ ક્રમ.

પ્રથમ વર્ષ.

૧. નિત્યકર્મ—સંધ્યા, પ્રાણાયામ, હવન.
૨. નીતિ—સમ્યક્તા, બ્યવહારીકજ્ઞાન આદિ પરચુરણ.
૩. અષ્ટવિધ પરીક્ષા—ગુજરાતી કવિતામાં (વૈદ્ય તિલકચંદ કૃત)
૪. નિબંધ—ભાવપ્રકાશનો ગદ્યચાલી, વનસ્પતિના પ્રત્યક્ષ પરીચય સહીત.
૫. સારંગધર—પૂર્વ તથા મધ્ય ખંડ, અર્થ સહીત.
૬. ચુલ્લો અને ગુટીકાઓની બનાવટ.

વર્ષ બીજું.

૧. નિદાન—ભાવપ્રકાશ અથવા માધવ નિદાનમાંથી અર્થ સહીત.

૨. ચિકીત્સા—સારંગધરનો ઉત્તર ખંડ તથા યોગ ચિંતામણી અર્થ સહીત.
૩. શોધન—ધાતુ, ઉપધાતુ, વિષ ઉપવિષ આદીનું યોગ્ય પ્રસ્તકર્માથી તથા અનુભવસિદ્ધ.
૪. યનાવટ—ધાતુમારણ, ગુગળો, અવલેહો, આસવો, અરિષ્ટો, ધૂતો, તેલો વિગેરે.
૫. શારીર—સુશ્રુતમાંથી વર્ષ ત્રીભુ.

વિશેષ ક્રિયા—ભાવપ્રકાશનો પૂર્વ ખંડ તથા રસરતન સમુચ્ચય અર્થ સહીત રસાયનની યનાવટો, યંત્રો, પુટો વિગેરેનો પ્રત્યક્ષ પરીચય અને પ્રત્યક્ષ રોગી પરીક્ષા તથા રોગી પરીચરીયા અને આરોગ્યશાસ્ત્રના મૂળ સિદ્ધાંતો ઉપર વિવેચન અને નિબંધો.

વર્ષ ચોથું.

સુત્રસ્થાન—વાગભટ્ટનું તથા ભાવપ્રકાશનો ઉત્તર ખંડ અર્થ સહીત, ચામડીના દરદોની પીછાન અને તેના ઉપાયો, મલમપદ્ધત્યો વિગેરે વિગેરે.

વર્ષ પાંચમું.

ચરક, સુશ્રુત, વાગભટ્ટ વિગેરે આયુર્વેદને લગતા કાલિત્યોનું વાંચન તથા ભુદા ભુદા રોગો ઉપર ભાષણો, લેખો અને વિવાદો.

સુરત-ધીઆશીરીનો ટેકરો,
વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૬ સને ૧૯૨૦

શા. તિલકચંદ તારાચંદ વૈદ્ય
વ્યવસ્થાપક તથા માલિક.
શ્રી સુરત વૈદ્યશાળા.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૧ લો.

વૈદ્ય વિજય.*

॥ મંગલાચરણ ॥

અનુબંધ ૫ ૭૬.

વંદુ જગત્પતિ સ્વામિ વિભુ કલ્યાણ કરક;
વંદુ સર્વશ સર્વાત્મા પ્રભુ જગદુદ્ધારક. ૧

શાફીલ વિહીડિત ૭૬.

વંદુ વિશ્વપતિ દિયો શુભ મતિ રૂડી ગતિ જ્ઞાનમાં,
દીસે સાર અપાર અદ્ભુત કળા બ્યોમાદિ સંસ્થાનમાં;
આકાશે અતિ શોભતા ગૃહ ગણો તેજસ્વિ તેજ ભર્યા,
ચાલે નિમ ધરી સહુ નિજ પથે ભારે નિયમો કર્યા. ૨
વૃક્ષો નૌતમ જાતનાં અવનિમાં જિયાં દીસે આપતાં,
પૂષ્પો છોડામતા તથા તરૂવરો નાના વિધિ શોભતાં;
અંધ્યા સર્વની કેમ હું કહું કથી વિચારતાં વિસરું,
તહારી શક્તિ અપાર પાર ન સહું દાસત્વથી કરગરું. ૩

• વૈદ્ય વિજય નામનો મોટો ગ્રંથ કવિતામાં રચવા માટેલો છે, તેમાંથી વિદ્યાર્થીઓનાં પ્રથમ પુસ્તક તરીકે ચલાવવા માટે એ અધ્યાય છપાવેલા, તે વેદશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓને ભલાવવા માટે ઉપયોગી થાય એવા હેતુથી આ નિબંધશાળાના પીલ ભાગમાં હામલ કર્યો છે.

મંદાકાન્તા છંદ.

વિશ્વાધારા વિનતિ કરવા વિશ્વમાં એક તું છે,
ખીજો કોઈ તુજ વિશ્વ નથી એમાં આશ્ચર્ય શું છે;
ખીજા દેવો ભમતા ભવમાં ઉલટી આશ રાખે,
નિસ્વાર્યે તું જગત જનને સત્યનો માર્ગ દાખે.

દુમિલા છંદ.

કર બહાર વિભુ દુઃખમાં દુખતાં ભવસાગર પાર જિતાર મને,
મનમાંહી અતિ કિસ્મિય ભર્યું તરવાનું નથી બલ આતમને;
તહમને વિનતિ કરી એમ વડું બલ ખુદિ દીયો દહતાજ મને,
જમને જિતવા સતકર્મ કંઈ પછીથી ન ગણું દુઃખ સાગરને.

છપય છંદ.

કર કરણા જગદિશ શિશ્ય નમાવું સ્વામિ,
જગતારણુ જગ તાત આપ છો અંતરયામિ;
અક્ષય અજોયર નાથ વિભુ અજરામર આપો,
કંઈ વિનતિ કરજોડ ટાળ ત્રિવિધના તાપો;
પાપ કાપ સંતાપ હર આપ મતિ રૂડી અને,
મંથ હું ગુપ્ત બર્યો તે શક્તિ આપો મને.

મેતિદામ છંદ.

વિભુ પરમાતમ પુરણાનંદ, વિભુ અજરામર આનંદકંદ;
તમે કરો સેવકની પ્રતિપાળ, દીયો મતિ ઓપધ જ્ઞાન વિશાળ. ૭
સ્વયં નિજ શક્તિ ચક્રી જગ જેહ, પાર મુની પંડિત પામે ન તેહ;
રહે મુખી સર્વ યુવા વૃદ્ધપાળ, દીયો મતિ ઓપધ જ્ઞાન વિશાળ. ૮

પુનરપતિ ઔષધિ વૃક્ષ અનેક, કર્યા ગુણુ જૂજુવા જૂજુવા છેક;
 ફળો મુળકંદ ત્વચા તણો તાલ, દિયો મતિ ઔષધ જ્ઞાન વિશાળ. ૯
 કરાવવા જગત મહી ઉપકાર, રહે સુખી જેહ થકી નરનાર;
 સુખી સહુ થાય મટે દુઃખ ઝાળ, દિયો મતિ ઔષધ જ્ઞાન વિશાળ. ૧૦
 રહે નહી રોગ શરીરમાં રંચ, કરે પરમાણુ મળી જન પંચ;
 પ્રેરે સુખી સર્વ થઇ ઉજમાળ, દિયો મતિ ઔષધ જ્ઞાન વિશાળ. ૧૧
 શિશુપાણુ છેક નથી સુજ જ્ઞાન, રહ્યું ઠરી અંતરમાં અભિમાન;
 દુઃખી રંક જાણી દુરગુણ ટાળ, દિયો મતિ ઔષધ જ્ઞાન વિશાળ. ૧૨
 કરી કર્ણાજ દીયો શુભ પંથ, રચું શુભ વૈદ્ય વિજયનો અંથ;
 રખે પડે ચૂક કરો પ્રતિપાળ, દિયો મતિ ઔષધ જ્ઞાન વિશાળ. ૧૩

ભુજંગી છંદ.

મહા બુદ્ધિવંતા થયા કે કવિઓ, કરી સાંભળી વારતા કે નવિઓ;
 નિતિવંતકો સંત થે તત્ત્વજ્ઞાની, કરી છે કવિતા બહુ મન માંની. ૧૪
 ગીરા ગુર્જરી ગુર્જરી ગુણુવાળા, રસો વર્ણવ્યા કાવ્ય છદો રૂપાળા,
 દિસે તર્કમાં મર્ક છે વાત તાણ, રૂડી કિર્તિ જેથી રહી જગત ગાણ. ૧૫
 કરી કલ્પનાં અલ્પના કલ્પ બાંધ્યા, કરી દેવથી દેવીનાં મંત્ર સાધ્યાં,
 પડી લક્ષમાં વાત પોતે ઉતારી, વડી જુગિતથી તે રચ્યાં કાવ્ય બારી. ૧૬
 કર્યા છંદ તે તો સહુ વિશ્વ જાણે, સુણી શીશ ધુણે મુખે તે વખાણે;
 મધુરિ મધુરિ મધુ મિષ્ટ વાણી, ઠહો પાર ક્યાંથી મળે વાણીપાણી. ૧૭
 બર્યો જીવ બંડાર સમુદ્ર સારો, દિસે આર કે પાર ક્યાંથી કિનારો,
 લહે જેહ વસ્તુ પળે મન જેતું, જડે તર્કથી ખોળતાં તત્ત્વ તેતું. ૧૮
 નિતિથી રચ્યાં શાસ્ત્ર સાહિત્ય સારાં, હજો તે કવિને નમસ્તે હમારા,
 અતિ દિન પિહીનધુ આજ જ્ઞાની, કામા દોષ મહારા કરો તત્ત્વ જ્ઞાની. ૧૯

નથી કાવ્ય શક્તિ નથી તક શક્તિ, અલંકાર શક્તિ ન બાળું વિભક્તિ,
તથાપી કૃપા શ્રી ગુરુ રાજ પાંખી, કરે અંધણી અંધની શિક્ષા નામી. ૨૦

ગ્રંથ પ્રયોજન.

વસંત તિલક છંદ.

જે જે થયા કવિવરો ગુજરાત મધ્ય,
તે તે ગયા લખિ બહુ રસ કાવ્ય પદ્ય;
નિતિ વધે નિયમથી શુભ કાર્ય કીધું,
કિન્તુ શુભોપધ બણી નહિ લક્ષ દીધું. ૨૧

જો સામળે છપયમાં બહુ નિતિ બાખી,
વેદાન્ત વાક્ય લખિ અખે મણા ન રાખી;
જ્ઞાને નિમગ્ન થઈ અમૃત પાન પીધું,
કિન્તુ શુભોપધ બણી નહીં લક્ષ દીધું. ૨૨

પ્રિતિ બધાં પ્રિયતમેજ રમ્યા રૂપાળા,
શ્રંગાર વરણન કર્યા વૃજવાસી માળા;
બાળા રસો વરણવી, સુખ માની લીધું,
કિન્તુ શુભોપધ બણી નહીં લક્ષ દીધું. ૨૩

જેનિ કવિ કવિત્વથી સમક્ષિત પામે;
પ્રાકૃતજ જન્મ કૃત કર્ણો દુઃખ દેહ પામે,
વૈરાગ્ય પામી મન કર્મથી રેહ બીધું,
કિન્તુ શુભોપધ બણી નહીં લક્ષ દીધું. ૨૪

નિતિ ચક્રી ગુણ વધે સુખ સર્વ કામે,
છદો રચ્યા રસ બધા દલપત્તરામે;
પોતે કવિશ્વર ચક્ર સુખ કાર્ય કીધું,
કિન્તુ ગુણોપધ બધી નહીં લક્ષ દીધું.

૨૫

શાર્દૂલવિક્રોડિત છંદ.

પ્રેમાનંદ પુરાણુ ભારત રચ્યું પાન્ડુ તણી ખ્યાતમાં
રામાયણુ રસરૂપ તે ગીરધરે છદો કર્યા નાટ્યમાં;
એ આદિ ગુજરાતમાં બહુ થયાં કાવ્યો રડી ભાતમાં,
દીધું લક્ષ નહીં અરે કવિ વરે વેદો તણી વાતમાં.

૨૬

ઉદ્દેશ.

છંદ વિજય છંદ.

કવિતા કરીને કીરતિ ઉચરે,
ગુણ ગાજી કદિ ગુણવંત તણા;
પ્રતિ યોધ કહી કોઇ મહાજનને,
મળે નામ ધનામ કે ગામ ધણાં;
પરને ઉપકાર થશે ન કદી,
યદિ દ્રવ્ય મળે કે મળે દક્ષણા;
પર ખીડ કરી કરી સુખ દીમે,
રચના કહી અંચ રહે ન મણા.

૨૭

હૃતિશ્યા છંદ.

ગ્રંથણી ગ્રંથની ગ્રંથવા મન કરં,
 અતિ ધરં હામ છે કામ મોહું;
 એક ઉપદેશ મમ ગુર તણો મન વસ્યો,
 અવર ઠંદાણુને જાણું મોહું;
 પરને પીડા સમુ પાપ જગમાં નથી,
 પુન્યકો હરણ પર દુઃખ જેવું;
 તાપ તનના સમે વ્યાધિને તે દમે,
 આદર્ ગ્રંથનું રૂપ એવું.

વિષય વૈદ્યક તણો વિસ્તર્યો અતિધણો,
 અર્થી મુનિ દારના ગ્રંથ ઝાઝા;
 બાપા સંસ્કૃતથી સંસ્કાર તે પામિયા,
 કાવ્ય રસ જામિયા મોટી માઝા;
 ચરક સ્ત્રુત હારિત માધવ વળી,
 વાગ ભટ બાવ મિત્રે વખાણી;
 કે કવિ થઈ ગયા ગ્રંથ તેના રહ્યા,
 કાવ્ય વિચિત્ર વિચિત્ર વાણી.

બાળ્ય તેનાં થયાં બાપા ગુજરાતિમાં,
 ગદ્યમાં વસ્તુવ્યા ગુણુ બારી;
 પણ નહીં તેહ અભ્યાસથી મુખ ચહે,
 બહુ પડે ગ્રમ હદે જો વિચારી;
 પદ્યમાં ચાય તો રસ બહુ ઉપજે,
 સુખથી ચાય જીવંત સર્વ;

૨૮

૨૯

એમ જાણી કવિતા કરું રસભરી,
ટાળવા દુષ્ટ રોગાદિ ગર્વ.

૩૦

હરિગીત છંદ.

કવતા સહુને કરગરી કરું વિનતિ હ્યો લક્ષમાં,
રસ ભંગ કે ગણ દોષ નિરમળ બુદ્ધિથી કરજો ક્ષમા;
પરમાર્થ બુદ્ધિએ રચું ગુણવંત અંથ ગુણે ભર્યો,
મુજ અમ સદૃશ ત્યારે થશે યદિ એક નર દુઃખથી તર્યો. ૩૧

દીસે ધણા રસ ખુદરતી નવ રંગ ભૂમિ જામિયો,
બહુ વિષ વનસ્પતિ તણુ લતા ફળ દેખી આનંદ પામીયો;
છે જુજવા ગુણુ તેહના આશ્ચર્ય રૂપે રસ ઠર્યો,
મુજ અમ સદૃશ ત્યારે થશે યદિ એક નર દુઃખથી તર્યો. ૩૨

જીવે ત્વચા વિચાર નાડી જ્ઞાન મળ મુત્રો તણું,
શબ્દ સ્પર્શ ને રૂપની કરવા પરિક્ષા તે બાણું;
એમ અષ્ટ વિધ કરવા વિવેચન લક્ષ મુજ મનમાં કર્યો,
મુજ અમ સદૃશ ત્યારે થશે યદિ એક નર દુઃખથી તર્યો. ૩૩

રોગો તણા વિચાર સાધ્યા સાધ્ય ઝોળખ આપવા,
કહું કાળ જ્ઞાન પ્રસસ્ય પુરણુ ભાન વૈદ્યોને થવા;
રસ ધ તુ મળ ક્ષય વૃદ્ધિ એ ગુણુ દોષ શું તે મન ધર્યો,
મુજ અમ સદૃશ ત્યારે થશે યદિ એક નર દુઃખથી તર્યો. ૩૪

રોગો તણા નીદાન સંખ્યા લક્ષણો તેનાં લહું,
ખસ્તી વિરેચન વમન વિધિયો નસ્ય આદિની કહું;
કહું ડાગ પીત વિધાન જેવો આર્ષ અંથે આત્યર્યો,
મુજ અમ સદૃશ ત્યારે થશે યદિ એક નર દુઃખથી તર્યો. ૩૫

કહું પંચ પંચ કલાય પ્રથમે આંગ રસ ટોચ તણા,
 વળી શાંટ હીમને કલક પંચમ ક્વાચના વિધિયો ધણા;
 વળી ચૂર્ણ ગોળી તૈલ મૂત અમૂત તણે ઝરણે ઝર્યો,
 મૂળ શ્રમ સફળ ત્યારે થશે મદિ એક નર દુઃખથી તર્યો. ૩૬

સૂચ્યું ચાંદી આદિ ધાતુ સમ ને ઉપ ધાતુઓ.
 કરી શુદ્ધિ સંસ્કારે કરી મારો ટોળે ઉપાધીઓ;
 વિધિવત્ ભરમ રસાયને દુઃખ રોગ બચથી ઉગર્યો,
 મૂળ શ્રમ સફળ ત્યારે થશે મદિ એક નર દુઃખથી તર્યો, ૩૭

જેમ બાધી શત્રુની ફોજમાં હથીયાર ઓપધ કર મૂઢી,
 જે સુમટ વૈદ્ય બડવીર ચોક્કા અરી દળ મધ્યે રહી;
 કરી ચૂર્ણ બાધી ફોજ પામે વિજય રસ મેં આદર્યો.
 મૂળ શ્રમ સફળ ત્યારે થશે મદિ એક નર દુઃખથી તર્યો. ૩૮

મનહર છંદ,

બંડખોર બંડથી અખંડ ત્રાસ વરતાવે
 રાજા દંડ કરી દુઃખ પ્રજા તણા ટાળે છે,
 કામ ક્રોધ ભોજ આદિ અંતરના બંડખોર
 તેને યોગીરાજ જ્ઞાન શાંતિ ચક્રી બાળે છે;
 નિતિ રિતિ પ્રિતિ મિતિ તજી અનિતિયે ચઢે
 તેને ચુર રાજ ધર્મોપદેશથી વાળે છે,
 રાજા યોગી ધર્મ ચુર કે પ્રજા રાગે પીડાય
 વૈદ્યરાજ ઓપધથી સંકટ પ્રજાળે છે, ૩૯

વૈદ્ય લક્ષણ

સાદૃશ્ય વિકીરિત છંદ.

આયુર્વેદ વિચારજો ગુરુ થકી નિશ્ચે કરીને બણ્યો.
વેત્તા સર્વ ક્રિયા તણે કુશળ તે ધીમંત મુરો બણ્યો.
ઉદ્યોગી મુખમિષ્ટ વાણી વદતો નિર્ભોબ શાંતિ બર્યો,
સાધ્યા સાધ્ય વિચારી આપધ દીયે સદૈવ નિશ્ચે ઠર્યો. ૪૦

નિષેધ વૈદ્ય

ઉપભતિ છંદ.

મેલે મૂળે કફ વાણી ખેલે,
ગર્વિષ્ટ ગ્રામિણ કુદાર તોલે
આવે કદાપી અણુ તેડવાથી
ધનવંતરી તો પણુ કાળ ભાથી ૪૧

રોગી લક્ષણ

તોટક છંદ.

ધરિ ધૈર્ય અને વિસવાસે રહે, નિજ વિતિ હકીકત સર્વ કહે.
કરી પથ્ય રહે વશ વેદ્ય તણે, દુઃખ શાંતિ થયે ઉપકાર ભણે; ૪૨
નથી જો મયો વણું સરિર તણે, રહે હંદ્રીય નિમહ રોગી બણે;
કહે વેદ્ય યથા વિધિ તેમ કરે, નહિ આપધ મોખ્ય તે રોગી ખરે. ૪૩

વૈદ્યનું કર્તવ્ય

પ્રમાણીકા

સુવૈદ્ય કાર્ય એટલું કે જોર વ્યાધી કેટલું,
કરીજ સિદ્ધ રોગને પછી વિચાર યોગને. ૪૪
સમાય રોગ જેહવો ઉપાય આપ તેહવો,
ક્રિયા અસાધ્યે વ્યર્થ છે ન રક્ષવા સમર્થ છે. ૪૫

અથ અષ્ટવિધ પરીક્ષા.

દોહરો.

સાધ્યા સાધ્ય વિચારવા ધારવા ભૈષજ ધર્મ;
વાંચો વાત વિચારીને કહું અષ્ટવિધ કર્મ. ૪૬

દૂત પરીક્ષા.

છપય છંદ.

વૈદ્ય બોલાવાં જાય હોય રોગીની માતે,
શ્વેત વસ્ત્ર પરિધાન ગૃહેલું દ્રવ્યજ હાથે;
આધું હોય તાંબુલ વાણી મિઠી મુખ બાજે,
દૃઢ ચિત્ત મુશિક વાહનારૂઢજ રાખે;
ઘોળાં રણકુલહાયમાં ગૃહિ જાય ભૈષજ ગૃહે,
શુભ લક્ષણુ એ દૂતનું રોગ શરિરે ના રહે. ૪૭

ભી કે જે જથ્થુ હોય કાંઈ રોગી અંગ હીન,
કરકશ ખેલે વાણુ શોકમાં હોયે લીન;
ભગવાં કાળાં વસ્ત્ર રક્ત પહેરેલાં હોય,
મુશળ દંડ જે હાથ આંખમાં આંસુ તોય;
હીન બ્યાકુળ રડતો અને તૈલાબ્યંગ કરી કદી,
કાળ સમો એ દુત કહો ભરમાસિ સાથે યદી.

૪૮

શુજંગી છંદ.

યદિ વૈદને તેડવા દુત વેશે, દિશા દક્ષિણે હાથ બાંધીજ ખેસે,
નિચે ઉચે ખેસે યદિ એક પાદે, ઉભો દુત તે નિંધ છે નિર્વિવાદે, ૪૯

મગ્ધિય છંદ.

સૂર્ય દીશા તજે દગ્ધ તેને કહો,
જાય જ્યાં તેજ ધુમિત દીશા લહો;
દિશ દિશ જાણીયે જ્યાં તે વાસો રહે,
પ્રથમ ઇશ્વાન એક પહોર શાસ્ત્રો કહે,
દગ્ધ ઇશ્વાનને પૂર્વ ધુમિત છે,
યામ આડે રહે એહવી રીત છે;
પહોર પહોરે દીશા એમ બદલાય છે,
પાંચ દિશ શાંતિ ત્રણ દોષી કહેવાય છે.
શાંત દિશ આવી દુત જે કે ઉભો રહે,
વામ દક્ષિણ રહી મધુર વચનો કહે;
એવા લક્ષણ થકિ વૈદ યશ પામશે,
રોગી તન તાપ પીડા બધી વામશે.

૫૧

૫૨

હવે પ્રમિત દિશા મહી ને કદી,
પુંડેથી આવી હત વામ્ય બોલે મદિ;
હત નિષેધ રોગી નહીં જીવશે,
હવે તો પણ નહીં મક્કની પ્રાપ્તિ થશે.

૫૩

ઉપજાતિ છંદ.

લે મુખે અક્ષર તે ગણીને, સંખ્યા સહુ અર્ધજ ભાગ કીને;
આકી વધે શું તણુ ભાગ દીને, શુન્યેજ મૃત્યુ પ્રથમે ન બીને. ૫૪

વસંતતિલકા છંદ.

પ્રજાક્ષરો હત તણા ગણી યુક્તિયેથી,
કીને પછી તણુ ગણા મુળ અંક નેથી;
આકી વધે ગણીત આઠજ ભાગ દેતાં,
મૃત્યુ થશે સમથી વિષમ મુખ છે ત્યાં.

૫૫

૨. અથ સ્વપ્ન પરીક્ષા.

આમર છંદ.

ને કદાપી સ્વપ્ન માંહે નહાય તેજ દુધથી,
ધી થકિ કરે ને સ્નાન માન વાત યોગથી;
સ્વામ વસ્ત્ર ધોરી નારી સ્વામ ચંદને હશે,
સ્વસ્થને થશેજ રોગ રોગી મૃત્યુ પામશે.

૫૬

કીર કર્મ ને કરે કે દેખે કષ્ટ લગ્નને,
આપ વૈર નાથ રંગ ચાપ છે ખુશી મને;

ઝાડ પ્હાડ આદિ ઉંચે સ્થાનથી પડે ધશે,
સ્વસ્થને થશેજ રોગ રોગી મૃત્યુ પામશે. ૫૭

ક્ષૌરના કરેલ નાગા જોગી કે ગોસાંધ કે,
કાળી લાલ પાધ શીશ હાથ પાશ હોય
હાથ ખડ્ગ બાલા ધારી જોની પાસે આવશે,
સ્વસ્થને થશેજ રોગ રોગી મૃત્યુ પામશે. ૫૮

કાન નાક હીન પાંગળો કે હોય કૂખડો,
ખાંધનાર ચોરને કે મારનાર સેવડો;
ભેંસ ઉંઠ કે ગધેડે બેસી પુઠે લાગશે,
સ્વસ્થને થશેજ રોગ રોગી મૃત્યુ પામશે. ૫૯

અન્ન પકવ લોહ તીલ લાભ એહનાં થશે,
તેલ દારૂ પાન કીધ નેત્ર બેઉએ જશે;
આગમાં બળે કે નીરે ડુબે શ્વાન કડશે,
સ્વસ્થને થશેજ રોગ રોગી મૃત્યુ પામશે. ૬૦

શાહલવિકીરિત છંદ.

લીલાં ઝાડ સુમ્હેલકે ગિરિ તણા ઉંચા શિખરે ચઢે,
વિષ્ણુ નિજ અંગ લેપન કર્યું સ્વમૃત્યુ પોતે રડે;
રાજા હાથી સુવર્ણ ગૌ હય અને બેલો બહુ દેખશે,
નિરોગી ધન લાભ સંપત્તિ લહે રોગી નિરોગી થશે. ૬૧

બેસે ધોળા વૃષભ કે ગજ પરે ઉંચે સ્થળે જો જમે,
નાવે બેસી નદી તરે અને વળી અગમ્ય સ્ત્રી શું રમે;
સાગર જાય તરી અને મનુષ્યનું માંસ કદિ બક્ષશે,
નિરોગી ધન લાભ સંપત્તિ લહે રોગી નિરોગી થશે. ૬૨

રાતાં ઉજ્જવલ રંગનાં અને વળી પીળાં સુવસ્ત્રો ધરી,
રાતાં ઉજ્જવલ પીત ચંદન કરી દેખે મદિ સુંદરી;
મિત્રો ઈદ્રિ નરેન્દ્રને સજીવળે સ્વપ્ના મહી દેખશે,
નિરોગી ધન લાભ સંપત્તિ લહે રોગી નિરોગી થશે. ૬૩

કન્યા ચક્ર રથ ધ્વજા ધ્વજ ભર્યા વૃક્ષોના વૃદ્ધો બહુ,
માળા પુષ્પ તણી અને દિપકના લાભો થયા તે કહું;
અગ્નિ ધૂત્ર રહિત નજરે પડે કે તીર્થ મોટાં હશે,
નિરોગી ધન લાભ સંપત્તિ લહે રોગી નિરોગી થશે. ૬૪

દેખે મંડલ ચંદ્ર સૂરજ તણા કે દુષ્તા તાણું પીયે,
મન્યજર સર્પ જળો હશે ભમરિયો પાર નદી પામીયે;
કિચક મિશ્રિત પાણીમાં થઇ કરી પેલે પીનારે જશે,
નિરોગી ધન લાભ સંપત્તિ લહે રોગી નિરોગી થશે. ૬૫

૧ નાડી પરીક્ષા.

ઉપજાતિ છંદ.

શેરાયહું રોગથી અંગ જેતું, કરો સુવંદ્યો નિદાન તેતું,
તંતુકી મૂત્ર મળ જીભ ચાર, શબ્દ ત્વચા રૂપ અને આકાર. ૬૬

કોપેલ દીસે કદ પિત વાત, દોષ કયો અદ્ય અધિક માપ,
જ્ઞાનાર્થ કીજે નાડી પરિક્ષા, આધન્ત તેની કરવી નિરિક્ષા. ૬૭

તારો વિણના બહુ રાગ મોલે કળાવતો જંત્રજ દાવ ખોલે,
તેમજ વેદ્યો ધમનિ તપાસે, અભ્યાસથી સ્પષ્ટજ રોગ બાસે. ૬૮

નાના કુપથ્યે મળકોપ પામે, રોગો બધાનું મુળ એક ઠામે,
 નિદાનનો અર્થેજ રોગ જાણો, રોગો તણો અર્થે નિદાન માનો. ૬૯
 જે વૈદ્ય નાડિ જીમ મુત્ર જોય, તેનેજ રોગો તણું જાન હોય,
 કરે ચિકિત્સા નહીં સર્વે ઠામે, રોગી મરે વૈદ્ય યશને ન પામે. ૭૦
 વ્યાધિ બળાબળ ને દેશકાળ, જોઇ વિચારે દુઃખરૂપ માળ,
 પછી ચિકિત્સા કરશે વિચારી, તે વૈદ્ય પામે યશ કિર્તિ ભારી. ૭૧
 અંગુષ્ઠ જે દક્ષિણ હાથ કેરો, મારે અધો ભાગજ નાડી ફેરો,
 દક્ષિણ હાથે કરી સ્પર્શ તેનો, જાણો ત્રિદોષે નહિ રોગ એનો. ૭૨
 એકાગ્ર ચિત્તે મન શાંત રાખો, દક્ષિણ હસ્તે ધમનિજ દાખો,
 સ્પર્શો તણા રોગ નિદાન કાળે નાડીજ હાથા કરની નીહાળે. ૭૩
 અહિ ગ્રહીને ત્રણવાર ચૂકો, નાડી પરિક્ષા કરતા ન ચૂકો,
 મન બુદ્ધિ તદ્દે લેજો વિચારી, ઉત્પત્તિ રોગો તણી સર્વે સારી. ૭૪
 ત્રણ અંગુલિએ સ્પર્શજ કીજો, કદ પિત્ત વાયુ નહિ જાણી લીજો,
 મંદજ મધ્ય અતિ તીવ્ર જાણો, ત્રિદોષનાં લક્ષણુ એ પ્રમાણો. ૭૫
 એ એ મળે હંદજ ત્યાં કહીજો, ત્રિદોષ ત્યાં જો તરણુ લહિજો:
 સાધ્ય અસાધ્ય અને કષ્ટસાધ્ય, નાડી બતાવે સહુ તે અબાધ્ય. ૭૬
 નાડી બતાવે યદિ રોગી આવી, લક્ષણુ તેનાં દઉં છું બતાવી,
 મળ મૂત્ર વેગાદિકના બરેલા, અબ્યંગ તૈલાદિકનાં કરેલા. ૭૭
 નિદ્રા મહિથી યદિ ઉઠી આવે, સ્નાન કરી કોઇ નાડી બતાવે,
 જીપ્સો હશે કે અન ખાધું હોય, લાગી તૃષા નીરની મનં તોય. ૭૮
 કામાતુરો કે બયબીત અંગે, મન વાતમાં કે નારી પ્રસંગે,
 એવા નરોન્ની નહિ નાડી જોવી, જોઇને શું ફાકટ કીર્તિ જોવી. ૭૯

સ્ત્રીયો તથા વામજ હસ્તે પાદે, દિસે રૂઢિ શામજ નિર્વિવાદે,
 પછી અનુભવ પોતા તથા જે, સર્વોપરિ તર્કજ જાણી લીજે. ૮૦
 રત્નો તથા જે શુભ દોષ જાણે, અભ્યાસ તર્કે સહ તે વખાણે,
 ઉપાય ખીજો નહીં આમે એક, નાડિ પરિક્ષા કરવો વિવેક. ૮૧
 વાયુ તથા નાડી બ્રહ્મા સ્વરૂપે, પિત્ત દોષ કોપે શંકર રૂપે,
 ક્ષ નાડી જાણે વિષ્ણુ સ્વભાવે, ત્રિદોષ દેવો ત્રણથી બતાવે. ૮૨
 અગ્નિ વહે વાતજ નાડી જાણે, મધ્યે વહે પિત્તજ તે પ્રભાણે,
 અતે વહે છે ક્ષ વ્યાધિ નાડી, રૂપો કહું સિન્નજ તે પછાડી. ૮૩
 વાંકી ગતિ વાયુની નાડી ચાલે, કુદે પડે પિત્ત ગતિ ઉછાળે,
 મંદ ગતિથી ક્ષ રોગ દાસે, ત્રિદોષમાં તીવ્ર ગતિ અતિશે. ૮૪

શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

ચાલે સર્પ જળો તથા ગતિ અતિ વાયુ તથા વેગમાં,
 કાળા મંડુક તિતરો સમ ચલે પિત્તો તથા યોગમાં;
 રાજા હંસ કપોત કુકટ સખિ શ્લેષ્મ ગતિએ સહી,
 સન્નિપાત ત્રિદોષમાં સહુ મળે એકે અધરી નહીં. ૮૫

ભુજંગી છંદ.

હસે તિર્જની પાસ વાયુની રીતે, વહે મધ્યમાં આંગુલી પાસ પીતે,
 ક્ષાધિમ્ય અનામિકા પાસ જાણે, ત્રિદોષે ત્રણે આંગુલીને વખાણે. ૮૬
 ગતિ સર્પને દેડકાનીજ ચાલે, વળી વાંકીને કુદતિ સ્પષ્ટ હાલે,
 વહે મધ્યમાં તિર્જની હેઠ જ્યારે, કહો વાયુને પિત્તની નાડી ત્યારે. ૮૭
 જુવે સર્પને હંસની ચાલ જેમ, સ અનામિકા તિર્જની પાસ તેજ;
 વહે મંદ વાંકી કરો ધક્ક તેજ, કહો વાયુને શ્લેષ્મ છે મિથ એજ. ૮૮

હશે દેડકા હંસની ચાલ જેમ, ધસે મધ્ય અનામિકા પાસ એમ;
કુટે ઉછળે ને વળી મંદ જોઈ, કદાચિત્ત છે પિત્ત જાણીજ તેહ. ૮૫
કુટે કાષ્ટને જેમ પક્ષી સુથાર, વહિ વેગથી તેમ તે વારવાર;
લહો કૂદતીને વળી સ્થિર જ્યારે, સન્નિપાત ત્રિદોષનો રોગ ત્યારે. ૮૦
ગતિ નાડિની હોયજો એક રીતે, સુખિની વહે ત્રિશને ત્રિશ નિત્યે;
વહી સ્થિરથી તીવ્રને સ્થિર થાય, લહી મૃત્યુ રોગી યમદાર જાય. ૮૧
કુલેલીને ગંભીર તે માંસ વાહી, રહે ઉષ્ણ જલદિ વહે તાવ માંહિ;
હશે કામ કે ક્રોધમાં વેગવાન, બયબીત ચિંતાતુરે ક્ષીણમાન. ૮૨
જડ ઉષ્ણને રક્તથી પૂર્ણ જાણો, જડ માત્રને આમ વાયુ પ્રમાણો;
વહે વેગથી હલ્લકી અગ્નિ દિપ્તે, રહે સ્થિર વાહી જુઓ તુમિ યુક્તે. ૮૩
સત્યાપસ્મતા તે ક્ષુધાતુર પ્રાણી, વહે મંદ ધાતુ ક્ષયી તે વખાણી;
ધણી મંદ ચાલે કહો અગ્નિ મંદ, વિધિએ કહી નાડિ તીલકચંદ ૮૪

નાડિનાં અસાધ્ય લક્ષણ.

શાફલવિકીડિત છંદ.

ચાલે મંદજ મંદ શીથિલ વળી શીથિલ ને વ્યાકુળી,
ચાયે વ્યાકુળ ને પહી રહી રહી ધીમી વહે છે વળી;
દેખાયે કાણમાં વળી કર તણા મૂળે કણે અંગુલી,
સ્થાન બહુ થઈ વહે વિધવિધે કાળસ્વરૂપે મળી. ૮૫

ઉપજાતિ છંદ.

ધણું કરીને સ્થિર નાડિ ચાલે, મધ્યે વળી વિદ્યુત જેમ હાલે;
દીન એક રોગી જરૂર જીવે, બીજે દીને મોતનું પાન પીવે. ૯૬

વશંતતિલકા છંદ.

જેતાંજ પિત્ત તથિ ગતિ નાડી જણાય,
મધ્યે વળી ક્ષગતિ અનિલ થાય;
ધીમી પછી વહિ પછી અતિ તીવ્ર થાય,
ચહે ચહે જ્યમ વહે જમપૂર જાય. ૯૭

નારાયણ છંદ.

ધણીજ કંપતી વળી દેખાય થોડી હાલતી,
ને મંદ જેવી થાય ને જણાય પાછી ચાલતી;
કે ચાલી મંદ તીવ્ર થાય થાય મંદ એમરે,
અસાધ્ય જણી છોડવી નથીજ તેને ક્ષેમરે. ૯૮

ઠાહરો.

શીઘ્ર વહેમળ કોપમાં, અથવા લાજે શીત,
બીજે દિન મૃત્યુ થશે, એવી એની રીત. ૯૯

શુભંગી છંદ.

વહે તિવ્ર નાડી ગતિ વાયુ માંહી, વળી શીતથી શીતળા હોય આંહી,
પસીનો વળી ચીકણો સર્વ દામે, જીવે સાત રાત્રી પછી મૃત્યુ પામે. ૧૦૦

તોરક છંદ

અંગ શીત અને મુખ શ્વાસ પળે, ધમની અતિ તીવ્રને દાહ બળે,
કરીને સુવિચારજ એમ કહ્યું, દિન પંદર આયુષ બાકી રહ્યું. ૧૦૧

શાલિની છંદ.

વાયુ નાડી બહારથી દીસે નાહી,
અંતર્યામી શીતળા હોય ક્યાંહી;
ગ્જાનિ દીસે નાડી મંદ વહીને,
મૃત્યુ પામે ત્રણ રાત્રી રહીને. ૧૦૨

ભુજંગી છંદ.

વહે નાડી રોગી તથા સૂક્ષ્મ કિમ્વા,
અતિ વેગવાળા ધણી હોય કિમ્વા;
વહે શીતળા શીતતું જોર બારે,
તજો વૈદ્ય નાડિ નકી એજ મારે. ૧૦૩

વસંતતિલકા છંદ.

નાડી વહે કદિ કદિ વિજળા સ્વરૂપે,
દિસે વળી નહિ કદિ યદિ બાઝાં રૂપે;
ચૈતન્ય શાન ક્ષયમાં ક્ષયમાં ન થુલિ,
જીવે નહીં બહુ શ્રમે સુવિચાર બુલિ. ૧૦૪

શાલિની છંદ.

નાડી ચાલે ઉષ્ણ વાંછી ગતિએ,
 સર્પાકારે વેગવાળા થતિ એ;
 કંઠે જોને રોધતો શ્લેષ્મ બારે,
 નિએ જાણો રોગ રોગીને મારે.

૧૦૫

માલિની છંદ.

ધ્રુજતિ ધ્રુજતિ ચાલે, અંચલા તીવ્ર વેગી,
 શિતળ શિતળ દીસે નાસિકા શ્વાસ બેગી;
 કઠિણ નિવિત તેનું પહોર બે પહોર મધ્ય,
 નકિ જશે યમદારે વૈદ્ય વિચાર સઘ.

૧૦૬

ઉપજતિ છંદ.

ત્રિદોષ નાડી અતિ તિવ્ર ચાલે, અગ્નિ સમેત તાવ મધ્યાન કાળે,
 જીવેજ રોગી દીન એક તેહ, ખીજે દીને આવરદાનો છેહ. ૧૦૭

અગ્નિણી છંદ.

પગ મહો માત્ર નાડીજ જોની વહે,
 અમ કરી હાથમાં બહુ જીવે ના લહે;
 બંધ મુખ હોય પશુ દંત દેખાય છે,
 વૈદ્ય તજ રોગી યમદાર તે જાય છે.

૧૦૮

માલિની છંદ.

પિત કદ અને વાયુ એકઠા થાય જ્યારે,
એકજ સમય નાડી આશ્રયે જાય ત્યારે;
કદિ કદિ નર એવા ચતુર્થી સાધ્ય થાય,
અતિ ધણા નર એવા મૃત્યુને હાર જાય.

૧૦૯

જ્વરની નાડી.

સ્ત્રવંગમ છંદ.

વક્ર ચપળને શીત વાત જ્વરમાં વહે,
તીવ્ર સરળની આશ પીત જ્વરમાં કહે;
સ્થિર શીતને સિન્ધુ શ્લેષ્મજ્વર જાણીયે,
ચપલ કઠિન જો હોય વાત પિત આણીયે.
શ્લેષ્મ વાતની માંહે મંદ દીસે કદા,
સ્થિર શ્લેષ્મને શીત પીત શ્લેષ્મે સદા;
એ વિધ નાડીગાન શાસ્ત્ર માંહી કહ્યું,
તિલકચંદ મન ધ્યાન ધરી સર્વે લયું.

૧૧૦

૧૧૧

દાહરો.

નાડી હંસગતિ વહે કે ગજગતિ સમાન;
મુખ પ્રસન્ન નિરોગીનું નિશ્ચે કરો નિદાન.

૧૧૨

૪. અથ મૂત્ર પરીક્ષા.

ઉપજાતિ છંદ.

રાત્રિ ધટિકા રહે આર જ્યારે, ઉઠાડવો નિશ્ચય રોગી ત્યારે,
કાંસા તથા કામના પાત્ર મધ્ય, મુત્ર ગ્રહો વૈદ્ય વિચારી સઘ. ૧૧૩
આદિ અને આંતરી ધાર છાંડો, જ્યાં મધ્ય ધારા તહીં દ્રષ્ટિ માંડો,
સૂર્યોદયે મૂત્રજને તપાસો, રોગો તથા ભેદ બહુ પ્રકારી. ૧૧૪
ધોળું દિસે વાયુ તથે વિકારે, પિતરકત વરણે પીત હોય જ્યારે,
શિશુ યુક્ત ધોળું કદ રોગ માંહો, દેખાય કાળું તથુ દોષ માંહો. ૧૧૫

છંદો.

નીલ વર્ણ કે રક્ત કોષ વાયુની માંહો,
તાંબુલ વર્ણે તૈલ જેવું પિત હોયે જ્યાંહો;
શિક્ષ્ણું ધોળું જેહ શ્લેષ્મ રોગી તે કહીયે,
રકત વિકારે ઉષ્ણ ચીકણું લાલ લહીયે;
રસ બીજેરાં જેહવું અથવા કાંજ સારખું,
જળ કિમ્બા મંદન સમું અજ પર્યું નહીં પારખું. ૧૧૬

વસંતતિલકા છંદ.

ચોખા તથા હુવણ જેમ અંજણું મધ્ય,
ધુત્રો સમું આતિ ધણું નવ જરર સઘ;
જે ઉષ્ણ ધૂત્ર પિત મળ્યું પિત વાત જાણો,
ધોળું અને શીશું મળ્યું કદ વાત માણો. ૧૧૭

ઉપજાતિ છંદ.

કદ પિત રાત્ર બહુ ધાડું દીસે, શુદ્ધ જવરે પીત રાત્ર અતિશે;
ત્રિદોષ ક્રેપે સહુ ભાત વર્ણ, ધારો વિધિએ સહુ વાત કથું. ૧૧૮

શાદ્દલવિકીડિત. છંદ.

જો ઇચ્છા મન રોગ નિશ્ચય તથી રાખો તમે એકદા,
પાત્રે મૂત્ર ભરી પછી સળી વતે ખિંડુ સુ તૈલે તદા;
ખિંડુ તૈલ તથું પડે પ્રસરે જો તે સાધ્ય નિર્વિઘ્નનું,
રિયરે કદળ સાધ્ય દૂખતું કદા મૃત્યુ થશે તેહનું. ૧૧૯

મદીરા છંદ.

તેલ ધરો જવ મુત્ર મહીં જશે પૂર્વ દિશા બણી સાધ્ય ગણે,
દક્ષિણ જાય અતિ જવર હોય તથાપિ સુ ઔષધ રોગ હણે;
ઉત્તર તેમ વહે બહુ ક્ષેમ નિરોગી હશે નર એમ કહો,
પશ્ચિમ જાય અતિ મુખ થાય દિશા કહી ચાર વિચારી લહો. ૧૨૦

દુમિલા છંદ.

જવ ખિંડુ સુતેલ ઇશ્વાનદિશા જશે એકજ માસમાં મૃત્યુ થશે,
નેઝલ વહી મહિં છિદ્ર પડે મનદાર બણી નકિ શિશ્ર જશે;
એક માસ મહિં વળી તેહ મરે જવ અગ્નિદિશા બણી ખિંડુ ધસે,
બલે સાધ્ય તથાપિ ન શુભે કદિ મદિ વાવ્યદિશા બણી ખિંડુ ખસે. ૧૨૧

સહરો.

ખડગ દંડ ધનુષનો. થાય તેલ આકાર,
નિમે તે રોગી મરે ધણા મંત્ર મત સાર. ૧૨૨

પદ્મ હાથી કે હંસ સમ આમર છત્ર સમાન,
 અને સરોવર સારથ્ય સાધ્ય લહો મુણવાન. ૧૨૩
 આલણી જેવાં છિદ્ર જે કાય તેલની માંહે,
 દોષ કહો એ પિતૃનો માગે પ્રભુની સાહે. ૧૨૪

ઉપબોધિ છંદ.

મનુષ્યકે મસ્તક જે તથોરે, આકાર દીસે જુત દોષનોરે,
 અંત્રાદિ તંત્રે કરી ક્ષાંત તેને, પછી દીઓ આપધ યોગ્ય એને. ૧૨૫

દાહરો.

વાત વિકારે સર્પ સમ પિત્તમાં છત્રાકાર,
 મોતીબિંદુ કદ રોગમાં ત્રિદોષ ત્રણ પ્રકાર. ૧૨૬

૩. મલ પરીક્ષા.

દાહરો.

ધ્રુવ વર્ષુ તુટિત અને શીશુ સહિતે હોમ,
 બાંધિલો કાળો સદા વાત રોગમાં જોય. ૧૨૭
 પીળો ને રાતો જરા પિત્ત વિકારે બાળુ,
 ઘોળો શીશુ મળ્યો મૃદુ કદ બાંધિજ પ્રમાણુ. ૧૨૮
 પીળો તાંબુલ વર્ણનો વાત પિત્ત મદ તેહ,
 સ્થામ પિત્ત પુટેલ તે પિત્ત વાયુ મળે જોહ. ૧૨૯

પીળો કાળો ચીકણો જરા નરમ કદ પિત્ત,
 દુર્ગંધી તુટિત અને કાચો અજીર્ણ પીત. ૧૩૦
 કાળો પીળો શ્વેતને હોય ગાંઠ સહિત,
 બહુ રંગી મળ જોડનો ત્રિદોષે એવી રીત. ૧૩૧

શાઈલવિકીરિત છંદ.

વાતાદિ ક્ષીણ થાય મળને જીવે પીળો ને ગાંઠો મળ્યો,
 પીળો દુર્ગંધી મળ્યો કટિ દુષ્ણે વાયુજ આમે કળ્યો;
 ઘોળો દુર્ગંધી જળોદર અહીં કાળો ક્ષય રોગમાં,
 મંદાગ્નિ પાતળ લહે તુટિતતે તિક્ષ્ણાગ્નિના જોગમાં. ૧૩૨

માલિની છંદ.

અરુચિ વરણ પીળો સ્વામને શ્વેત હોય,
 ચક્રચક્ર અતિ ઉષ્ણ માસ જોવોજ જોય;
 બહુ વિષ બહુ રંગી ચિત્ર વીચિત્ર દીસે,
 તજ તજ તજ બાધ મૃત્યુનું પાન પીસે. ૧૩૩

૪. શબ્દ પરીક્ષા

દોહરા.

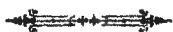
સ્વર મોટો કદ રોગમાં પિત્તમાં બોલે સ્પષ્ટ,
 ધુર ધુર બોલે વાયુમાં ત્રિદોષ તરણે કષ્ટ. ૧૩૪

૫. સ્પ પરીક્ષા

ઢાહરો.

ઉષ્ણ અંગ રહે પિત્તમાં, લુપ્ત દીપ્તિ વાત,
કદ શીતળને ચીકણું, ત્રિદોષ તરણે ભાત. ૧૩૫

૬. જીભ પરીક્ષા

છપ્પો.

ઠંડિ સૂકી અને કુલેલી વાયુ રોગે,
હોય રક્તાને કૃષ્ણ પિત્ત વાયુને જોગે;
ચિકણી ઘોળી હોય શ્વેત્તમનો રોગજ નાણો,
કંટકવાળી કૃષ્ણ શુષ્ક સનિપત વખાણો;
દંદન રોગે નાણુવી ખેસ્વાદી ખેરંગ છે,
ત્રિદોષમાં તરણે મળે જોવો જોનો સંગ છે. ૧૩૬

૭. નેત્ર પરીક્ષા

ઢાહરો.

રક્ત વર્ણુ જે નેત્રને કિંચિત્ દીપ્તિ લાલ,
સ્થિર રહે નહીં બહુ ધરે વાત નેત્રનો તાલ. ૧૩૭

પીળી અથવા લાલ કે લીલી આંખન થાય, દીપક દ્રષ્ટે નવ પડે પિત્ત નેત્ર કહેવાય.	૧૩૮
પાણી ભરેલી ચીકણી તેજહીન ને શ્વેત, તિલકચંદ્ર કહ નેત્ર તે જાણો રોગ સમેત.	૧૩૯
સર્વ દોષ મળે એકઠા લક્ષણ સર્વ સહિત, ત્રિદોષ તેને જાણીને નેત્ર પરીક્ષા રીત.	૧૪૦

અસાધ્ય નેત્ર.

છટ્થો.

એક નેત્ર રહે બંધ એક ઉઘાડું દીસે, ઉઘાડું વિકાળ વાંકું હોય અતિશે; નહીં દેખાયે કાંઈ વાંકું ઉપર ચઢેલું, દેખે ભયંકર દ્રષ્ટ દ્રષ્ટિ પાસેજ પડેલું; બહુ બારિક શિરા કુટે નેત્ર ચેતના હિન છે, અસાધ્ય મૃત્યુ પામશે જાણો દુઃખમાં લીન છે.	૧૪૧
---	-----

દાહરા.

દીસે ભયંકર એક નેત્ર ખીળું હોય જે બંધ, ત્રણ દિવસ તે જીવશે લાગ્યો મૃત્યુ બંધ.	૧૪૨
રક્ત વર્ણ કાળી જરા દીસે ભયંકર જોઈ, તજો વૈદ્ય નિશ્ચે જશે મૃત્યુ ધામમાં તેહ.	૧૪૩

શોપાઈ.

તેજ હીણને કિંચિત કાળી, વૈદ્ય જુઓ એ આખો બાળી,
નહી જાશે ચમદારે મરી કરો પરીક્ષા દીલમાં ધરી. ૧૪૪

૮. મુત્ત પરીક્ષા.

શોપાઈ.

વાતે મધુર મુખ કહવું પીત,
મધુર ખાંડ કરોગની રીત;
મૃત બચું જેમ અજીવું થયું,
અગ્નિમંદ કથાયજ કહ્યું. ૧૪૫

૯. સ્વરૂપ પરીક્ષા.

તોરક હંદ.

કર પાદને કેશ તે ફાટી જરો,
અંગ સ્યામ સ્વરૂપ અધિક હરો;
સ્મૃતિ બુદ્ધિ સુચેષ્ટિત મૈત્રિ નહી,
બળડે મુખ પ્રકૃતિ વાયુ કહી. ૧૪૬

પિત્ત સ્નિગ્ધ સ્વરૂપ છે અગ્નિ થકી, વૃષાવાન ક્ષુધાતુર ઉજ્ય નહી,
કર પાદ અને મુખ લાલ રહે, અભિમાન પિત્તે શુસ્વીર કહે. ૧૪૭

કદ ૨૫ છે ચંદ્ર સમાન જુઓ,
કદ પ્રકૃતિ સંશય સર્વ ખુબો;
બહુ શીતલ અંગ મુશોભિત છે,
કદે સત્ય સદા નિરોભિત છે.

૧૪૮

હાડસંધી અને દંઠ માંસ વળી ત્વક સિંગધ દીસે રંગ છે કુમળી,
શુભ શોક તૃપાસમ શાંત રહે, ગુણ સાત્ત્વિક બુદ્ધિ મહંત કહે. ૧૪૯

હાહરો.

વાયુ પિત્તને કદ તથા કદા પ્રકૃતિ ભેદ,
તિલકચંદ તદે લહો અનુપમ આયુર્વેદ.

૧૫૦

इति श्री आयुर्वेदांमो निध्यंतर्गते वैद्यकशास्त्रे वैद्य रत्न. तिलकचंद
विरचिते “ वैद्य विजय ” नामा ग्रंथे अष्टविध परीक्षा
निरूपण नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

અથ આયુર્લક્ષણ.

કાલ્પાન

દાહરો.

પ્રથમ પરિક્ષા એ કરો આયુ છે કે કેમ.

આયુને ઓપધ મળે થાય રોગીને લેમ.

શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

રોગીના મુખ નેત્રને કરણ તે સોમ્ય પ્રસન્ન હશે,

નાસા શ્વાસ વહે બરાબર વળી સુગંધ સારી રસે;

જીભ કામળ તાવ શ્વેદ હિનને કંઠે ન શ્વેભ કદા,

દાહ સ્વલ્પ ન શીત અંગ મહિં જો સાધ્ય તે રોગી સદા.

સ્વલ્પ આયુર્લક્ષણ.

જો રોગી જળ મધ્ય વિંચ રવિ કે ચંદ્ર તથા પૂર્વ કે—

પશ્ચિમ દક્ષિણ ઉત્તરે મહિ જુએ છિદ્ર મહિતે થકે;

છ બે એક અતુકમે તણ વળી મૃત્યુ દીવસો કલ્યા,

ધુમે દશ દિન જીવશે નર નહી નિશ્ચે કરીને લલા.

વસંતતિલકા છંદ.

જો જીભ કે ભૂગુટિ નાક તથા અગ્ર ભાગ,

જોતાં જણાય નહીં તે બહુ વિધ લાગ;

કાને બેહુ કર મરે મહિ શબ્દ નાવે,

મૃત્યુ થશે નહીં નહિ મનપૂર જાવે.

તોટકે છંદ.

નવ દીન ભૂચુટી ન દેખે કદી,
દીન પાંચ રહે નહીં નેત્ર યદિ;
નહીં કર્ણ મુખે દીન સાત રહે,
ત્રણ દીવસ નાસિકા અથ કહે.

૫

ભુજંગી છંદ.

અકસ્માત જાડો અને સ્થૂળ થાશે, ધણો સ્થૂળ તે સૂક્ષ્મ રૂપે જણાશે;
થશે શાંત કોષિ અને કોષિ શાંત, ખટ માસમાં કાળભેદે ક્રતાંત. ૬
થશે જીભ કાળા હશે મૂખ રાતું, નથી જીભથી સ્પર્શનું જ્ઞાન થાતું;
યદિ દેવ રક્ષા કરે જો તથાપિ, નહીં મૃત્યુ પામે ન જીવે કદાપી. ૭

શાઈલવિક્રીડિત છંદ.

રાત્રે દાહ ખળે અને દિવસમાં ઠંડિજ લાગે બહુ,
કંઠે શ્વેભ મુખે નહીં રચિ વળી રાતાંજ નેત્રા કહું;
નાડી જીણી જણાયને વળી કદિ પુલેલી નાડી હશે,
જીભ કાળા કઠોર તે પુરૂષનું જણોજ મૃત્યુ થશે. ૮

છંધો.

અંગે કાળા ડાઘ દંત પંક્તિઓ કાળા,
નાક સમિપે સાર ઠંડી છે જમા રૂપાળી;
હાથ પગોને કાન હોય જો લુલાં શીત,
એક આંખ છે લાલ અંગ ઠંડુ એ રીત;
હૃદય માસ છોડે ધણો કાર્યા કાર્ય સમજે નહીં,
સ્મર્ય પ્રશુ એ ઓપધી મનહારે જાશે સહી. ૯

૯

ભુજંગી છંદ.

દીસે શીતને ખસ્તકે સ્વેદ ભારે, જીવે ચીકણું અંગ રોગીનું બ્યારે,
કદે રોધીયું કંઠનું દાર ઝેવું, જશે મૃત્યુ પામી યમદાર કેવું. ૧૦
સોરઠા.

શરિરને સ્વભાવ, બદલાયે અણુ મિતબ્યો,
લાગે યમનો દાવ મૃત્યુ થાશે તેહનું. ૧૧

ભુજંગી છંદ.

સુણે શબ્દ ઝાઝા કદિ નાજ સુણે, સુણે તોય તે હલટી વાત સુણે,
અકસ્માત ઝેવું થશે રોગ ભારી, બહુ કષ્ટ વેડી કરે મૃત્યુ ચારી. ૧૨
વસંતતિલકા છંદ.

ઠંડી જણાય અતિ ઉષ્ણજ વસ્તુ જેને,
ઉષ્ણો બહુ વિધિ તણા શિત લાગે તેને;
તિક્તો ગળ્યા અને ગળ્યા કડવા જણાય,
જાણે ન સ્વાદ જીભનો યમપૂર જાય. ૧૩

શાહલચિકીડિત છંદ.

મારે તો સમજે નહીં અને નહીં મારે પોકારે બહુ,
જાણે ધુળ થકી ભર્યું નિજ તણું દેખે શરીર સહુ;
મુગધે દુરગંધ ગંધ ન લહે નાસાનું (સાન) જાતું રહ્યું,
તે રોગી યમદાર નિશ્ચય જશે જાણી વિચારી કહ્યું. ૧૪

તોરક છંદ.

નિજ અંગતે રાહ થકીજ ભર્યું, રૂપ રંગ શરિરનું સર્વ કર્યું,
જીઓ ચંદન ચર્ચિત અંગ છતાં, નિલમક્ષી હસે પંચત્વ ગતાં ૧૫

સવૈયા એકત્રીશા.

રવિ પ્રકાશ રાત્રે દેખાએ દીવસે ચાંદરણા દેખાંત,
ગાડી પાલખી વિમાન ઘોડા આકાશે દેખે અત્યંત;
પૃથ્વિ વસ્ત્ર થઈ પથરાઈ વાયુ દેહ ધારી દેખાય,
જાણે લોક સહ જળની માંહે પડે પડેને હુખી જાય. ૧૬
કમળ પાખડી ખીલ્યા પ્રમાણે દેખે પૃથ્વિ ફાટી જેમ,
આકાશે તારા ચાંદરણા નહીં દેખે આંખોથી એમ;
દીવસે નક્ષત્રો આકાશે ભડ ભડ ભડ ભડકે ખળતા,
તિલકચંદ્ર રોગીઓ એવા યમદારે દીસે પળતા. ૧૭

વનંતતિલકા છંદ.

જે આરસી ગહીં નહીં પ્રતિબિંબ દેખે,
છાંયા નહીં નિજ તણી તડકેજ પેખે;
દેખે યદિ પણ નહીં સહુ પૂર્ણ બાસે,
આરોગ્ય રોગી થઇને યમપૂર જશે. ૧૮

ભુજંગી છંદ.

જશે તેજ લક્ષિમ અને લાજ શક્તિ,
જશે રૂપ કુરૂપ ચે સર્વ શક્તિ;
અકસ્માત સૌ જાય કે સર્વ આવે,
મરે રોગી ત્યાં કાળનું જોર શવે. ૧૯

ઉપખતિ છંદ.

નિચે તણા ફેલ નિચે ઢળે છે, બિંબો રહ્યો ઉપર તે વળે છે,
કાળો પડે કે યદિ યાત્રી જાય, જરૂર રોગી યમપૂર જાય. ૨૦

દાંતો જણાએ યદિ લાલ કાળા, દંત્યા સરીખા હસતા રૂપાળા,
 દુર્ધટ દીસે બહુ રૂપ વર્ણ, નિશ્ચે જશે તે યમનેજ સર્ણ. ૨૧
 જો ચીકણીને અતિ જીભ કાળી, ઘણીજ મુન્ય મહીં સ્વાદવાળી,
 અંકુર કુટે બહુ દુઃખ પામે, મૃત્યુ, પછી તે દુઃખથી વિરામે. ૨૨
 વાંકું દીસે કે યદિ ઝાઝું કુલે, સુકાય કિમ્ત્રા ફરકે અતુલે,
 તુટેલું દીસે યદિ નાક જ્યારે, નિશ્ચે કહો તે મરશેજ ત્યારે. ૨૩

દોહરો.

પાંપણુ જે નેત્રો તણી ઉચી જાય અપાર,
 ઘણું શિષ્ઠ મૃત્યુ થશે નિશ્ચે તે નિરધાર. ૨૪

તોટક છંદ.

હીયે શ્રાસ મુખે ન ચવાય યદિ, શિથ સ્થિર રહે ન જરાય કદી,
 ગતિ ભંગ અને સ્થિર દષ્ટિ રહે, સંજ્ઞાહિન તતક્ષણુ મૃત્યુ લહે. ૨૫

વસંત તિલકા છંદ.

ઉકાડતાં વળી વળી વળી મોહ પામે,
 આરોગ્ય રોગથી બચ્યા બળ બુદ્ધિ વામે;
 વૃક્ષો થકી જેમ પડે ફળ પકવ તૂટી,
 મૃત્યુ થશે નહીં જશે દેહ પ્રાણુ છૂટી. ૨૬

દોહરો.

અતિ પજાડે હાથ પમ ધડી ધડી ચાટે હોઠ,
 ભૂતપ્રેત સમ બેલતો પ્રેત રૂપ તે ઠોઠ. ૨૭
 વિષ આધા વિષુ છદ્વિના છીક્ર વાળથી રક્ત,
 વહે મરે તે તતક્ષણુ રોગી હોય અસંકત. ૨૮

તોટક છંદ.

ઔષધ અતિ ઉત્તમ વૈદ્ય કરે, તેમ તેમજ રોગ અતિ ઉભરે,
બળ માંસજ ક્ષિણ થશે કમથી, તજ વૈદ્ય શું કામ મરેછ મધી. ૨૯

ઉપજાતિ છંદ.

નિશ્ચયીન નિદ્રા આવે અતિશે, નિશ્ચયીન નિદ્રા નહીં નામ દીસે,
વાતો કરતાં યદિ મોહ પામે, શિવે જશે તે યમને મુકામે. ૩૦

તોટક છંદ.

યક્ષ રાક્ષસ જૂત પિશાચ અને,
નજરે પડે રોગી વિચાર મને;
બળવાન છતાં બચશે ન કદી,
ધનવંતરી રક્ષક હોય યદિ.

૩૧

इति श्री आयुर्वेदांभो निध्यंतर्गते वैद्यकशास्त्रे वैद्य शा.तिलकचंद्र
विरचिते “ वैद्य विजय ” नामा ग्रंथे आयुर्लक्षण
निरूपण नाम द्वितियोऽध्यायः ॥ २ ॥

આયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૨ જો. પીયુષ પાણી.

ઓ૩મ્.

યતોયતઃ સમીહસે તતોનો અમયંકુરુઃ

શન્નઃ કુરુ પ્રજામ્યો મયન્નઃ પશુમ્યઃ

હે પરમાત્મનૃ! જ્યાં જ્યાં અમને ભય દેખાય ત્યાં ત્યાંથી અમારું રક્ષણ કરો. તેવીજ રીતે અમારા પ્રજાબંધુઓને તથા પશુ પક્ષિઆદિ પ્રાણિમાત્રને નિર્ભય કરો. આ જગતમાં એવો કોઈ પ્રાણી નથી કે તારા સ્વરૂપને ચથાર્થ જાણી શકે, પરંતુ અમારું માનવું એવું છે કે તારા સાનિધ્ય વિના આ જગતમાં એક પણ કાર્ય બની શકતું નથી; એટલા માટે હે જગત્પિતા અમે નિર્જળ પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરી રોગ, શોક, ભય અને આપત્તિના સમૂહથી અમારું રક્ષણ કરો; તથા અમારી યુદ્ધિમાં જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ કરી તે જ્ઞાનના પ્રકાશથી અમારા બંધુઓને સન્માર્ગ દર્શક થવાય એવા હેતુથી આ આયુર્વેદ નિબંધમાળાનો બીજો ભાગ લખવાની હચ્છા ધરાવીએ છીએ તે નીર્વિદ્ધ સમાપ્ત થાઓ. ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

સદ્ગૃહસ્થો! આપે અમારો લખેલો આયુર્વેદ નિબંધમાળાનો પ્રથમ ભાગ જેમાં દશ નિબંધોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે તે

વાંચ્યા પછી તેની અંતે આયુર્વેદ નિમ્મધમાળા ભાગ બીજાનું દિગ્-
દર્શન વાંચવાથી આપને ખાત્રી થઈ હશે કે આ નિમ્મધમાળાના
બીજા ભાગમાં જે નિમ્મધોનો સમાવેશ કરવામાં આવવાનો છે તે
વૈદ્યોને મનન કરવા લાયક તથા રોગીના રોગને હઠાવવામાં સ્થાયભૂત
થઈ પડશે. એટલા માટે આ નિમ્મધમાળાનો બીજો ભાગ આપના
કરકમળને શોભાવતાં અમને આનંદ થાય છે કે જે નિમ્મધોનું
અવલોકન કરીને એમાં લખેલા વિચારોનું મનન કરવાથી તથા નિદ-
ધ્યાસ રાખવાથી આપ આ જગતમાં રોગના સમૂહને પાછા હટાવી
રોગીને નિરામય બનાવી, કીર્તિવંત થઈ આયુર્વેદના શુદ્ધ સિદ્ધાંતોના
હેતુને તથા ગાંભિર્યને ઉજવળ કરશો, જે સિવાય અમારો બીજો
કોઈ પ્રકારનો હેતુ નથી. આયુર્વેદમાં રોગીને આરોગ્યતા આપવા માટે
ચિકિત્સાના ચાર પાયા અને એકેક પાયાની ચાર ચાર કળા મળી,
સોળે કળા સંપૂર્ણ ચિકિત્સા કરવામાં આવે અથવા સોળે કળાનો
યોગ એકત્ર થાય તો એકવાર અસાધ્ય અને આગણ્ય રોગી પણ
સાધ્ય અને આરોગ્ય થઈ શકે છે. તે પ્રમાણે ચિકિત્સાના ચાર પાયા
પૈકી વૈદ્ય એ પ્રથમ પાયા છે. અને એટલા માટે વૈદ્યત્રય અને
લઘુત્રયના આયુર્વેદપ્રણિત પુસ્તકોમાં વૈદ્યનાં લક્ષણ કેવાં જોઈએ ?
તેનું યથાર્થ વર્ણન બાર મૂકીને કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ વર્તમા-
નકાળના વૈદ્યોમાં વૈદ્યનાં લક્ષણ પૈકી કેટલાં લક્ષણ તેણે પ્રાપ્ત કરેલાં
છે ? તેની પરીક્ષા કરવાનું સાધન નહિ હોવાથી દરેક વૈદ્યરાજેને
અમે વિનંતી કરીએ છીએ કે પોતાના અહંભાવનો ત્યાગ કરી પોતા
પોતાની પરીક્ષા કરી લેવી કે અમારામાં વૈદ્યનાં કેટલાં લક્ષણોનો
ઉદ્ભવ થયો છે ! અમારા ધારવા પ્રમાણે અને વૈદ્યજીવનનાં લખવા

પ્રમાણે ગુરૂ પાસે વિદ્યા બજેલો, જેના હાથમાં અમૃત હોય એવો, ક્રિયામાં કુશળ, સ્પૃહાવિનાનો એટલે લોભ વિનાનો, કૃપાળુ અને શ્રેયવાન એટલા ગુણો જેનામાં ઉત્પન્ન થયા હોય તેજ સદૈવ જણાય છે. એટલા માટે આ બધા ગુણો પૈકી “પિયુષ પાણિ” એટલે જેના હાથમાં અમૃત છે તેજ વૈદ્ય રોગીને સારા કરી શકે છે. માટે જેના હાથમાં અમૃત નથી તે વૈદ્ય પોતાના હાથમાં અમૃત લાવવું જોઈએ. તે અમૃત લાવવા માટે વૈદ્ય લોભ રહિત, ધીરજવાન અને કૃપાળુ બુદ્ધિવાળા થવાની જરૂર છે.

પર્વતમાનકાળમાં આયુર્વેદના ઉપર તથા આયુર્વેદના અભ્યાસી વૈદ્યરાજને ઉપર પશ્ચિમના ચિકિત્સાશાસ્ત્રે એવો પ્રભાવ પડ્યો છે કે જેમ તેજસ્વિ પુરૂષની સમીપમાં જતાં દીન-દીન-પુરૂષને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને ઓજસવાન તેજસ્વિ પુરૂષ જે વાત કહે તે સત્ય માની ગૃહણ કરવી પડે છે, તેમ પશ્ચિમની વિદ્યામાં એટલું બધું ઓજસ જેવામાં આવે છે કે, મોટા મોટા આયુર્વેદાચાર્યો પણ તેના ઓજસમાં દબાઈને તેની ચિકિત્સાને માન્ય કરતા જણાય છે. જે કે હાલમાં કેટલાક આયુર્વેદાભિષેક પંડિતો તેના ઓજસમાંથી છુટવા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. પરંતુ તેટલું ઓજસ પોતાનામાં નહિ હોવાથી ઘણી વાતમાં દબાવું પડે છે, અને જ્યારે આયુર્વેદના જ્ઞાતા પંડિતોની આવી દશા છે તો પછી થોડું ઘણું જાણીને રાજ-વૈદ્ય કે વૈદ્યરાજ નામ ધરાવનારા વૈદ્યોને પાછા હાંધું પડે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. એટલા માટે અમારે કહેવું પડે છે કે, વૈદ્યોએ પ્રભાવશાળી વૈદ્ય થવા માટે પોતાના ઓજસને વધારવા સારું પ્રયત્નવાન થવાની જરૂર છે.

આપણા દેશમાં વ્યાજકાલ વૈદ્યોના ધધો પાછો હડતો જાય છે અને છેલ્લે એવી કહેવત સુધીની અમારી અવસ્થા થયેલી છે કે, “નહિ આવડે સીખ-તો વૈદુ” સીખ” આવા ઉપનામને લાયક અમે થતા જઈએ છીએ અને થવા છીએ. તેમાંથી બહાર નીકળી એ કલંકને બૂસી નાખી, “વૈદ્ય નારાયણ હરિ:” એ કહેવત સુધી પહોંચવાની વૈદકનો ધધો કરનારા દરેક વૈદ્યોની ફરજ છે, પણ જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતે પોતાની બૂલને સમજે નહિ, પણ પોતે જે કરે છે તે વ્યાજથી કરે છે અથવા નેમ કરવાનો પોતાનો હક્ક કે અધિકાર છે એન માને છે ત્યાં સુધી તેને સુધરવાની આશા ગળી શકાતી નથી, એટલા માટે અમારા વિચાર તથા અનુભવ પ્રમાણે દરેક વૈદ્યરાજે પોતાની આલતી રહીમાં ફેરફાર કરી, પોતાના હાથમાં અમૃતનો કુંબ કેમ ઉત્પન્ન થાય તેની પ્રક્રિયા જાણી તે મેળવવાને પ્રયત્નવાન થવાની આસ જરૂર છે. એટલા માટે દેશી વૈદુ કરનારા દરેક વૈદ્યરાજેને અમારી ભલામણ છે કે, આપણામાં આપણને પાછા હડાવવા માટેના અને હાથમાંનું ચોડુંધણું અમૃત હોય તે ઢોળાવી નાંખવાના કારણસૂત આપણી જે અવિદ્યા છે તેને છોડવાનો પ્રયત્ન કરવાની આપણ સર્વની ફરજ છે. મારા અનુભવ પ્રમાણે દેશી વૈદકને દબાવાના, પાછા હઠવાના અને અપકીર્તિ મેળવવાના પાંચ કારણો ઉપસ્થિત થએલાં છે. એ પાંચ કારણોનો પ્રતિરોધ કરવામાં આવે તો જરૂર વૈદ્યોના હાથમાં છલાછલ્લ ભરેલો અમૃતકુંબ આવી જાય, તે પાંચ કારણ તરફ અમારા વૈદ્યરાજેનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

૧. અમારા ગુજરાતમાં ધણવૈદ્યો માત્ર નાડી પરીક્ષા, કાળજાન અને યોગશ્લેષ બધી ગુરુ મુખથી પાંચ દશ જાતનાં ઓસડો જણ્યાં

એટલે વૈદ્ય બની જાય છે. ધણીજ યોગ વૈદ્યો ત્રિપદ, ચિકિત્સા સાર, કે શારંગધરના અભ્યાસી હોય છે, પરંતુ અમારું માનવું એવું છે કે જે વૈદ્યરાજે વૈદકના ધંધામાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું હોય તેણે આઘો-પાન્ત ભાવપ્રકાશનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. અને જે અધ્યયન કરવાનો અવકાશ નહિ હોય તેણે ભાવપ્રકાશને ધણીવાર વાંચીને તેનું મનન કરવું જોઈએ, કારણ કે ભાવપ્રકાશ એક એવો સંગ્રહ ગ્રંથ છે કે જેમાં વૃક્ષત્રયિ, લઘુત્રયિ અને રસવિદ્યાનો સારાંશ આવી જાય છે, એટલા માટે વૈદ્યકનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું એ વૈદ્યોનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. જે આપણામાં નથી. !

૨. કેટલાક વૈદ્યો પોતાના વિદ્યાર્થીઓને વૈદક શીખવે છે, દવા બતાવે છે, પરંતુ તેને પોતાને ઘેર ગયા પછી (દવા બનાવતાં જોયલી નહિ હોવાથી) ક્રિયામાં ગુંચવાડો ઉભો થાય છે, એટલા માટે દરેક વૈદ્યરાજે વિદ્યાર્થીના અભ્યાસક્રમનાં વર્ષો પૂર્ણ થયાં પછી તે વિદ્યાર્થીને પોતાને ઘેર જઈ ઔષધાલય ખોલવા માટે, પોતાને ત્યાં જેટલી ઔષધી વપરાતી હોય તેટલી પોતાની દેખરેખ નીચે વિદ્યાર્થીના પૈસાથી તૈયાર કરાવી વિદ્યાર્થીને પોતાનું દવાખાનું મોકલવાની સગવડ કરી આપવી જોઈએ. જે હાલમાં નથી.

૩. કેટલાક વૈદ્યોને એવો ધારો છે કે હર્ષ પોતાના હાથમાં આવ્યા પછી હર્ષિને કહેશે કે તમારે માટે અમુક દવા બનાવવી પડશે, માટે તેના ખર્ચના અમુક રૂપિયા આપો. જો એ પ્રમાણે હર્ષ પાંચ પચાસ કે સો રૂપિયા આપે અને વૈદ તે પ્રમાણે દવા બનાવે, પણ તે દવા તે રોગીને અત્યુક્ત ન પડે એટલે “વૈદ્ય મારા આટલા

રૂપિયા ખાઈ ગયો.” એવો અપવાદ વેદના ઉપર આવવાથી આયુર્વેદની ચિકિત્સાને એક કદમ પાછા હઠવું પડે છે.

૪. કેટલાક વેદોનો એવો નિયમ છે કે રોગીને જોઈને તેના રોગની અમુક કિંમત ઠરાવી, ઠરાવેલા ઉધડ રૂપિયામાંથી અધાં રૂપિયા આગળથી લઈ, અધાં રૂપિયા સાફ થયા પછી લેવાની શરતે તેના રોગની ચિકિત્સા કરવાનો આરંભ કરે છે. તે આરંભ કર્યા પછી ઠરાવેલી મુદતમાં તે રોગ સારો ન થાય તો રોગી કહેશે કે મારા આટલા રૂપિયા ફલાણા વેંધ ખાઈ ગયો ! અને જો સાફ થાય તો પાછળના રૂપિયા આપવાને માટે રોગી બહાનાં શોધશે અને કહેશે કે તમારી દવાથી મને કાંઈ સાફ થયું નહિ, પણ ફલાણા દેવની બાધા રાખી, ફલાણા સાધુએ દોરો કરી આપ્યો, ફલાણાએ એક જાડનું મુળીયું બતાવ્યું તેથી મારો રોગ માત્ર આઠ દિવસમાં જતો રહ્યો !!! એમ કરીને પાછળના રૂપિયા આપવાનું વાકું બોલે છે, જેથી વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થઈ તે રોગી તે વેદનો ઉપકાર ગાનવાને બદલે નિંદા કરનારો થઈ પડે છે, જેથી આયુર્વેદની ચિકિત્સાને થોડું પાછું હઠવું પડે છે.

૫. કેટલાક વેદોનો એવો ધારો છે કે રોગીને પોતાની ચિકિત્સાથી આરામ થતો જણીને પાછળથી ધનામ લેવાની લાલસા રાખે છે અને રોગીના ઇષ્ટ મિત્રોની ભલામણો પહોંચાડીને ધનામ મેળવે છે, જેના પરિણામે આયુર્વેદની ચિકિત્સાને અપકીર્તિ મળે છે.

આ પાંચ કારણ પૈકી એક પણ કારણ એવું નથી કે જેની ઉપેક્ષા કરી શકાય. હાજલા તરીકે એક વેદનો એવો નિયમ હોય કે

દર્દીને ઘેર જઈ તપાસવાની શી દર ફેરનો એક રૂપિયો હોય અને દવાના રોજના જે આના લેવાના હોય. અને ખીજા વેધનો એવો નિયમ છે કે દર્દીની સાથે પદ્મણ કરીને અર્ધા રૂપિયા આગળથી લેવાના હોય. હવે ધારો કે એક મહોલ્લામાં જે દર્દીઓ છે. તે બેડ દર્દીને ત્યાં જુદા જુદા નિયમવાળા બેડ વેધો પોતાની ચીકિત્સા ચલાવે છે. તેમાં પદ્મણ કરનાર વેધે તે દર્દી પાસે સો રૂપિયા પટ્ટી, પચાશ રૂપિયા આગળથી લઈ, ખીજા પચાશ સાઈ થઈથી લેવાની આશાએ કાળજીપૂર્વક, નિયમસર, દરરોજ એક ફેરો દર્દીને તપાસી સારામાં સાઈ ઓપધ તે દર્દીને આપે છે. ખીજો વેધ દરરોજ પોતાની શીનો એક રૂપિયો તથા દવાના જે આના લઈ કાળજીપૂર્વક સારામાં સારી દવા આપે છે. પરંતુ તે બેડ પ્રકૃતિના વેધે કાળજીપૂર્વક ઓસડ કરવા છતાં દેવેચ્છાથી બેડ દર્દી સારા થયા નહિ, પરંતુ તેને ખીજા વેધની સારવારમાં જવું પડ્યું. પણ ફળ તેનું એવું નીવડે છે કે જે વેધે માત્ર ફી અને દવાના પૈસા લઈને દવા કરી છે તેને માટે તે દર્દી અને તેની આસપાસના લોકોમાં (જે કે તે વેધને બે મહિનામાં ૬૮ રૂપિયા પહોંચ્યા છતાં) એવું કહેવામાં આવે છે કે વેધરાજે ધણી મહેનત કરી, સારાં સારાં ઓપધ બદલ્યાં છતાં આપણા કમભાગ્યને લીધે આપણને સાઈ થયું નહિ, એ વેધરાજમાં ખીલકુલ ભોભ નથી. માટે ખીજવાર કામ પડે તો આપણે એજ વેધરાજને બોલાવવા. ખીજ તરફ જે વેધે પચાશ રૂપિયા આગળથી લીધા છે અને તેણે પણ તેટલીજ મહેનત કરી છે, છતાં રોગી અને તેના સંબંધીઓ એવુંજ કહેવાના કે વેધ અમારા ૫૦) રૂપિયા ખાઈ ગયો! માટે હવેથી એ વેધ સાથે આપણે કામ

પાડવું નહિ. એવી રીતે દરદની કિંમત ઠરાવી અર્ધા રૂપિયા આગળથી લેનાર વૈદ્યને અપકીર્તિના ભોગ થવું પડે છે. તેમજ જે વૈદ્ય ઇનામની આશા રાખનારા છે તે વૈદ્યની દયા એવી થાય છે કે જરા જરા દર્દીને ફેર પડ્યા માટે એટલે તેને તથા તેના સગાંને તથા તેના મિત્રોને અને તેના સુતીમને એમ કહેવાનો આરંભ કરે છે કે જુઓ સાહેબ! આ રોગ ઘણો ભયંકર છે, પણ એને હુંજ સાફ કરી શકું એમ છે. એવાજ સાહેબ માટે હું જે દવા વાપરું છું તે ઘણીજ કિંમતી છે, એટલા માટે શેઠ સાહેબને સાફ થયા પછી, મારે માટે કંઈ ચાદમારી કે ઇનામની ગોઠવણ કરશો અથવા કરાવશો. થાય છે એમ કે તે રોગી સારો થાય છે અને વૈદ્યરાજને ઇનામ મળે છે. પણ તે ઇનામ ઉપર ચાર જણાનો સરખો દાવો લાગુ પડે છે. ચાર પેઢી દરેક માણસ જુદી જુદી વખતે વૈદ્યને માથે બાર મુકે છે કે વૈદ્યરાજ! આ ઇનામ મેંજ અપાવ્યું છે! હું નહિ હોત તો શેઠ એક પાછ પણ આપે એમ હતું નહિ. તે વખતે તો વૈદ્યરાજને તે ઇનામ ઘણું ગળ્યું ગળ્યું લાગે છે, પણ કામ પુરું થયા પછી તે ઇનામ અપાવનારાઓ ઇનામના બદલામાં વૈદ્ય પાસે જે કામ કાઢી લેવા માગે છે તે વખતે વગર પૈસે સપાડામાં કામ કરતાં વૈદ્યને કડવું ઝેર લાગે છે. અને જરા જે બેદરકારી બતાવી તો ચારે જણુ વૈદ્યની નિંદા કરવા લાગી જાય છે, જેથી બીજી વખત તે વૈદ્યને બોલાવતા ક્યવાય છે અથવા કોઈ બોલાવતો હોય તો ઝટ કહેશે કે વૈદ્ય તો ઘણો લોભીયો છે, એવી રીતે ઇનામ લેનારની પણ કીર્તિ વધતી નથી. માટે અમારો અનુભવ એવો છે કે વર્તમાન કાળમાં દરેક ધંધામાં ઉપરની ટાપટીપ અને આડંબર અગ્રેજી હમપર રાખ-

વામાં આવે છે, અને બીતરની રીતભાતમાં દેશી પદ્ધતિ રાખવામાં આવે છે, જેથી આખરે હંસ અને ખમણો જુદો પડી જાય છે, પણ તેમ નહિ કરતાં, હમ છમ અને આડંબર દેશી રાખી, અંગ્રેજી રીતનું અનુકરણ કરવામાં આવે તો દુનિયામાં યશ અને કીર્તિ મેળવી શકાય છે. એટલા માટે તમામ વૈદ્યરાજેને કે જેઓ ઉપર બતાવેલા પાંચ કારણના અભ્યાસી હોય તેઓએ પોતાના વિચાર સુધારી નીચેના નિયમ પ્રમાણે પોતાના દવાખાનાની પદ્ધતિ રાખવી, જેથી વૈદ્યરાજેના હાથમાં અમૃત એકદું થશે અને કીર્તિ મેળવી, રાજોને સારા કરવામાં ફતેહમંદ થવાશે. તે નિયમો નીચે લખ્યા પ્રમાણે આગ્રહથી પાળવા જોઈએ;—

૧. દરેક વૈદ્ય પોતે અપૂર્ણમાની વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં રહી, નવા નવા અધ્યોભાથી નવા નવા ઉપાયો શોધી કાઢી તેને અજમાવતા રહેવું. અને નવા નવા વૈદ્યોની સાથે પરિચય કરી, તેની પાસે અનુભવ સિદ્ધ ઓપધી હોય તે વિદ્યાર્થી ભાવથી મેળવવી. તેવીજ રીતે પોતાની પાસે જે અનુભવેલી વસ્તુ હોય તે બીજા વૈદ્યોને બતાવવાને સદા તત્પર રહેવું.

૨. તમામ જાતના ઓપધો પોતાના પૈસાથી પોતાની જાતે બનાવી, પોતાના દર્દીને દરરોજની અમુક શી લાઇ, એટલે તમામ દર્દી પાસે એક સરખી શી લાઇ દવા આપવી. પણ કોઇપણ દર્દીને માટે તેના પૈસા લાઇ ખાસ દવા બનાવવી નહિ, કારણ કે દર્દીના જેટલા પૈસા લાઇને દવા બનાવીએ તેટલી દવા તે દર્દીના કામમાં આવતી નથી, અને તેમાં નિષ્ફળ જઈએ તો બીજા વાર બીજા દવા બનાવવાના પૈસા દર્દી આપતો નથી. એટલા માટે નીચમિત શી રાખી

આપણા ધરની દવા આપીએ તો તે દર્દી આપણા ઉપર વિશ્વાસ રાખી આપણી દવાથી સારો થઈ, હામહામ આપણા ગુણુ ગાય છે.

૩. ગમે એટલા અથવા હદ કરતાં વધારે રૂપિયા મળવાનો સંભવ હોય તોપણ કોઈપણ સંજોગમાં કોઈપણ દર્દીના રોગને ઉદ્ધટ પટ્ટી સાંઢ કરવાની શરત કરવી નહિ, કારણ કે, રોગ એ રોગીના પાપનું ફળ છે. તે પાપ કેટલું છે તે આપણે જાણતા નથી. માટે આપણે તો એટલુંજ કહી શકીએ કે, પૈસા ખરચવા અને વિશ્વાસ રાખવો એ રોગીનું કામ છે. રોગ પારખવો અને દવા આપવી એ વૈદ્યનું કામ છે. અને સારું કરવું એ રોગીના પાપ પુરા થયા પછી પરમેશ્વરનું કામ છે, માટે કોઈપણ સંજોગમાં દરદની કિંમત ઠરાવી રૂપિયા ખડવા નહિ.

૪. કોઈપણ સંજોગમાં કોઈપણ દર્દી પાસે તે દર્દી પોતાની ખુશીથી આપવા તૈયાર થાય તોપણ, કોઈપણ જાતનું ઇનામ લેવું નહિ.

ઉપર પ્રમાણેના ચાર નિયમ પાળી, તેની ઉપર લખેલા પાંચ દોષને ટાળી, જે વૈદ્ય પોતાનો ધંધો ચલાવશે તેના હાથમાં “અમૃતનો કુંભ” ભરેલો કાયમ રહેશે, અને તેનાવડે બયંકરમાં બયંકર દરદો સારાં થઈ, ધન, યશ, કીર્તિ, અને પુન્યનો લાભ થશે. હવે વૈદ્યના હાથમાં શુદ્ધ અમૃત શી રીતે આવી શકે છે? અને અમૃત હોય તેમાં વિષ શી રીતે મળી જાય છે. તે વિષય તરફ અમારા વૈદ્યરાજેનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

કુદરતના નિયમને જાણવા માટે પ્રાચીન કાળના અને અર્વાચીન કાળના વિદ્વાનોએ સિદ્ધપદાર્થ વિજ્ઞાન નામના શાસ્ત્રની રચના કરેલી છે. જ્યાં સુધી સિદ્ધપદાર્થ વિજ્ઞાનના મૂળ તત્વો જાણવામાં આવે નહિ.

ત્યાં સુધી કુદરતનાં ગુપ્ત રહસ્યો સમજવામાં આવે નહિ. તે કુદરતના ગુપ્ત રહસ્યોને જાણનારાઓ નહીં જાણનારાઓને પોતાની મરજી માફક આડે રસ્તે દોરવી જઈ તેના અંતઃકરણમાં બય ઉત્પન્ન કરી તેને પોતાના અમત્કાર બતાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લે છે, અને તે સ્વાર્થ લોકોના પંજામાં સપડાયાથી થયેલી વહેમિ પ્રજા વિવિધ પ્રકારના અમત્કારને માની અજ્ઞાનદશામાં મોહવશ થયેલી વર્તમાન કાળમાં જોવામાં આવે છે. સિદ્ધપદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર આપણને શીખવે છે કે દરેક પરમાણુમાં આકર્ષક અને પ્રકર્ષક એવી બે શક્તિઓ રહેલી છે. દરેક પરમાણુમાં વળગવું અને વિખરાવું એવા બે ગુણ રહેલા છે. દરેક પરમાણુ મને તે રૂપમાં જોડાયા હોય તો પણ તેની વચમાં અવકાશ રહે છે. દરેક પરમાણુ ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ, પંચકોણ સપ્તકોણ કે અષ્ટકોણી હોય છે. દરેક પરમાણુ ઉપર બીજા પરમાણુનો સમૂહ વળગવાથી, મૂળ પરમાણુનો રંગ બદલાય છે અને તે પરમાણુઓ ઉપર ચઢેલો રંગ ઉતરી જવાથી તે પોતાના અસલ રૂપમાં આવી શકે છે. આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરતાં સમજાશે કે જગતમાં દ્રવ્યમાન થતી જડ અને ચેતનધર્મવાળી ઋષ્ટિ ત્રિગુણાત્મક, પદ્મસાત્મક અને પંચભૂતાત્મક જેવી રીતે દેખાય છે, તેવી રીતે તે સૂક્ષ્મરૂપમાં અદ્રવ્ય રહેવાથી પણ તે તેના ધર્મથી યુક્ત હોઈ, કાર્યાકાર્ય સંબંધે જોડાયેલા રૂપમાં પ્રવાહથી વહે છે. એવીજ રીતે મનુષ્ય શરીરમાં ગર્ભાવાસમાં આવેલો આત્મા જ્યારે વીર્યની સાથે વીર્યના રંગરૂપ યદને પોતાના સ્થૂળ શરીરને રચે છે તે વખતે ખારીક દ્રષ્ટિથી જોતાં આત્માનું ચાર અંતઃકરણ અને પાંચ તન્માત્રાઓવાળું લીંગ શરીર જેને સૂક્ષ્મશરીર કહીએ છીએ તે આપણા

જોવામાં આવતું નથી, પરંતુ સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહેલો આત્મા, નવ તત્વના પ્રકૃતિરૂપ સૂક્ષ્મ પરમાણુના સમૂહના આકર્ષણ ધર્મને પામી માતાના ઉદરમાંથી નાજતંતુ દ્વારાજે માતાના આહારમાં રહેલા પાંચ-ભૂતાત્મક અને પદ્મસાત્મક રસથી પોષણ પામી પોતાના સૂક્ષ્મ શરીર ઉપર સ્થૂળ શરીરની રચના કરે છે તે સૂક્ષ્મ શરીરના યોગે સ્થૂળ શરીરની રચના થતાં જે જે પરમાણુ આવીને પરસ્પર વળગીને જેમ જેમ બનાવતા ગય છે તેમ તેમ ચેતન્યને યોગે ચેતન્યપણું પામતાં ગય છે. જોઈએ શરીરના બધારણમાં સ્થૂળરૂપે વીર્ય, મળન, અસ્થિ, મેદ, માંસ, રક્ત, અને રસરૂપ ધાતુઓ, મૂળ પ્રકૃતિના પરમાણુઓ સ્થૂળ-ભાવને પામી જેવા જેવા રૂપમાં જોડવાય છે તેવા તેવા તેના સપ્તધાતુરૂપ સપ્તનામ પાડવામાં આવે છે; અને પરમાણુના આકર્ષણ તથા પ્રકર્ષણ ધર્મને લીધે ચેતન્યની સત્તાવાળા સૂક્ષ્મ શરીરની સત્તા, સ્થૂળ શરીર ઉપર જામેલી કાયમ રહે છે. અર્થાત્ સૂક્ષ્મ શરીરમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિની અને પાંચ કર્મેન્દ્રિની એવી જોડવણ કરે છે કે, અને તે જોડવણ કરતાં પોતાના સ્વભાવથી અથવા દહો કે પ્રભાવથી, માતાના પદ્મસાત્મક આહારમાંથી પરમાણુઓને છુટા પાડી દશે ઇન્દ્રિયામાં પોતાને અનુકૂળ પડતા પરમાણુની એવી જોડવણ કરે છે કે, તેવી જોડવણ કરવાને કોષપણુ સિદ્ધપદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તેમ કરી શકે નહિ. અથવા તેનું પ્રયત્નરણુ કરી સમજાવી શકે નહિ. દાખલા તરીકે શરીરના કોષપણુ બાંને તપાસીશું તો દરેક ઠેકાણે લોહી, માંસાદિ સપ્તધાતુનો સમૂહ દીધામાં આવશે, પરંતુ આકાશતત્વનો અણુકણુ હોવા છતાં, નાકમાં કે મુખમાં રહેલું આકાશ, અણુને સાંભળી શકતું નથી. તેમ નાકનો ગંધગુણ કાન જાણી શકતો નથી.

સુખથી જોવાતું નથી અને આખથી જોવાતું નથી. એ પરમાણુઓની ઘટના માત્ર સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહેલી તન્માત્રાઓજ જોઈવી શકે છે, અને તેના ગુપ્ત રહસ્યને યોગીઓ કે સિદ્ધોજ માત્ર જાણી શકે છે, છતાં પણ તેઓ વાણિદારા સમજીવી શકતા નથી.

ઉપરની અટપટી અને ઘટપટી રચનાતું ફળ તે આ જગતમાં દૃશ્યમાન થતા પ્રાણિમાત્રના શરીરની રચનાતું અવલોકન કરતા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અને જ્યારે ગર્ભમાંથી બાળકરૂપે પ્રાણીનો પ્રસવ થાય છે તે પછી તે બાળક પોતાના કર્મ પ્રબંધથી રચાવેલા સ્થૂળ શરીરને અનુકૂળ પોતાના વાંસના લીંગદારા પૂરસતું પાન કરીને પોતાની ઇન્દ્રિઓને પોષે છે. પરંતુ પરમાણુના સુખ્ય ધર્મ તરીકે મૂળ પ્રકૃતિમાં રહેલા પરમાણુ પોતપોતાના કર્મની સ્થિતિ પરિપક્વ દશાને પામતાં તે પરમાણુઓ પોતાના ધર્માનુસાર ખરતાં જાય છે અને ખીજા પરમાણુઓ આવીને વળગતાં જાય છે. એ ક્રિયાને લીધેજ પ્રાણિમાત્ર વૃદ્ધિ પામી વધે છે, સ્થિરતા પામી સ્થિર રહે છે અને હિનત્વ પામી નાશ પામે છે. એટલા ઉપરથી એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપન થાય છે કે, સૂક્ષ્મ શરીરના એટલે વાંસના લીંગના સ્વભાવ પ્રમાણે, અથવા ધર્મ પ્રમાણે, અથવા કાર્ય પ્રમાણે, અથવા વિચાર પ્રમાણે, શરીરમાંથી અહોનિશ એક જાતના પરમાણુનો છુટો પડેલો પ્રવાહ વહી જાય છે, અને તે સ્થાને જોઇતાં સ્વજાતિમ પરમાણુઓ આહારના પદાર્થ સાથે આવીને જ્યાં જ્યાં જે જે જાતના પરમાણુઓ ખાલી પડ્યાં હોય છે, ત્યાં ત્યાં તે તે જાતના પરમાણુઓ વળે છે. પાંચ તન્માત્રાઓ અને ચાર અંતઃકરણ એ નવ વસ્તુઓ અનેલા વાંસના લીંગમાં મળ એ પ્રાધાન્યપાણી ભોગવે છે, અને તે

મન આપ્યા શરીર તંત્રને પોતાની મરજીમાં આવે તેમ ચલાવવાને અધિકારી છે, એટલે આત્માની આસપાસના સૂક્ષ્મ શરીરમાં પૂર્વ જન્મના કૃતકર્મને યોગે જે પરમાણુઓ સૂક્ષ્મ શરીરની સાથે આવેલાં હોય છે, તેને અનુકૂળ મન, બુદ્ધિ અને ચિત્ત બીજા પરમાણુને ખેંચી તેને યોગ્ય સ્થાનકે ગોઠવે છે. તેવી રીતે શરીરમાંથી છુટા પડેલા પરમાણુને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર મળીને બહાર ફેંકવાનું કામ બળવે છે. પરંતુ જેમ આપણા ઘરમાં પડેલો કચરો સાવરણીથી વાળી ઘરની બહાર ઉડાવી દે શકાય છે તેમ તે કચરાને યોગ્ય સ્થાને નાંખવામાં પણ આવે છે. પરંતુ જો મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારની ઐક્યતા સિવાય કચરો વાળવામાં આવે તો તે કચરો ઘરની બહાર ગમે ત્યાં ઉડાવી દેવામાં આવે છે, પણ જો મન, બુદ્ધિ, ચિત્તની ઐક્યતાથી કચરો વાળવામાં આવે તો તે કચરો યોગ્ય સ્થાનકે મોકલી શકાય છે. તેવી રીતે શરીરરૂપી ગૃહમાંથી કચરો કાઢવાનું કામ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારની ઐક્યતા વિના કરવામાં આવે ત્યારે તે કચરો ગમે તેમ ઉડાવી દેવામાં આવે છે, તેથી તેનું પરિણામ આપણને સમજતું નથી પણ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારની ઐક્યતાથી છુટા પડેલા પરમાણુરૂપ કચરાને યોગ્ય સ્થાને પહોંચાડવામાં આવે તો તેનું પ્રતિકૂળ, આપણા બાળકોમાં આવી શકે છે. એટલા ઉપરથી હવે આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે શરીરમાંથી નીકળતો કચરો, પણ નકામો નથી, પરંતુ તેની યોગ્ય સ્થાનકે રાખવાની, મુકવાની અથવા સંગ્રહ કરવાની ગોઠવણી કરવામાં આવી હોય તો તે કચરાનું ખાતર જેમ જમીનને ફળદ્રુપ બનાવી ઉત્તમ ફળને આપવાવાળું થાય છે તેમ શરીરમાંના કચરો

પણ અમૃતરૂપમાં ફેરવાઈ, જગતના કલ્યાણરૂપ આરોગ્યતા અને આનંદને આપવાવાળા થાય છે.

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે દરેક પરમાણુમાં આકર્ષક અને પ્રકર્ષક એવા બે ધર્મો રહેલા છે તથા દરેક પરમાણુ જ્યાં સુધી ચેતન્યના યોગથી તેના સંપર્કમાં રહે છે ત્યાં સુધી તે ચેતનરૂપ જણાય છે, અને છુટા પડવાથી જડરૂપ થઈ રહે છે. મનુષ્ય શરીરમાં રહેલો આત્મા, અંતઃકરણ અને તન્માત્રાને યોગે પોતાને જોડતા પરમાણુઓનું આકર્ષણ કરી શકે છે તેમ પોતાના શરીરમાંથી શુભ કે અશુભ પરમાણુને બહાર ફેંકી શકે છે. એ ઉપરથી સાબીત થાય છે કે, આત્માના માનેલા સુખ દુઃખ ધર્મને અનુસરતા જેવા જેવા વિચાર અંતઃકરણમાં થતા જાય છે તેવા તેવા રંગો શરીરમાંથી નીકળતા પરમાણુ ઉપર ચઢીને તે પરમાણુઓ તેવા રંગના થઈને બહાર ફેંકાય છે, પરંતુ ઉપર કહ્યું તેમ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારની ઐક્યતા સિવાય ધરમાનાં જે પરમાણુઓ બહાર ફેંકવામાં આવે છે તે પરમાણુઓ જેમ આપણા બારણામાં અનીયમિત રીતે હિડ્યાં કરે છે તેમ શરીરમાંના નીકળેલા પરમાણુ શરીરની આસપાસ હિડ્યા કરે છે. એટલે એવું સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું કે શરીરમાં રહેલો આત્મા અંતઃકરણ દ્વારાએ પંચ વિધય સંબંધી જેવા જેવા વિચારનું સેવન કરે તેવા તેવા વિચારના રંગથી રંગાઈને તેવા પરમાણુઓ બહાર છુટા પડતા જણાય છે. એટલા માટે કોઈ પણ જાતનો રંગ ચઢ્યા સિવાયના પોતાના મૂળ મુણવાળા પરમાણુઓને બહાર ફેંકવાની ક્રિયા જે માણસ કરી શકે છે તેના ઓજસથી તે માણસ જ્યાં જાય છે ત્યાં આરોગ્યતા આનંદ અને શાંતિનો જમાવ થાય છે.

મનુષ્ય શરીરમાં રહેલા સૂક્ષ્મ શરીરના ગુણ ધર્મને લીધે જે પરમાણુ છુટા પડવાના હોય છે તે તેના ગુણ ધર્મ પ્રમાણે શરીરના છોડામાંથી એટલે બે હાથ, બે પગ, અને માથું એ પાંચ ઠેકાણેથી હંમેશાં પ્રવાહની પેઠે વળાં કરે છે. જો કે આ વાત અથવા આ વહન કાર્ય આપણા જાણવામાં કે જોવામાં આવતું નથી, પરંતુ સિદ્ધ પદાર્થવિજ્ઞાનના નિયમ પ્રમાણે એ વાત સત્ય ઠરેલી છે, અને તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એવું છે કે, એક માણસના કપાળના ભમ્બરની વચમાં બે ઈંચ છેટેથી આપણી આંગળી ધરીએ તો થોડા સમયમાં આપણી આંગળીમાંથી નીકળતો પરમાણુનો પ્રવાહ સામા માણસના કપાળમાં પ્રવેશ થવાથી અથવા અથડાવાથી અથવા તેનો સ્પર્શ થવાથી તેનું કપાળ ખેંચાવા અથવા દુઃખવા માટે છે. એ ઉપરથી સાબીત થાય છે કે માણસના હાથ, પગ અને માથામાંથી અંતઃકરણના વિચાર પ્રમાણે પરમાણુઓ છુટા પડી તે માણસની આસપાસ ફર્યા કરે છે અને આખરે આકાશમાં વિલીન થઈ જાય છે અથવા અંતઃકરણ જ્યાં મોકલે ત્યાં જઈને એકઠાં થઈ તેની શુભ અથવા અશુભ અસર નીપજાવે છે. જો કે સિદ્ધ પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ હાલમાં સાયન્સના અગ્રેજી નામથી શીખવવામાં આવે છે, પરંતુ વેદાન્ત દર્શનમાં જેને પટ્ટર્મિ કહે છે અને જૈન ધર્મશાસ્ત્રમાં જેને છ લેશ્યાના નામથી ઓળખે છે તેના સ્વરૂપનું વર્ણન આ સિદ્ધાંતને સંપૂર્ણ પુષ્ટિ આપે છે. હવે જાણવાનું અને જણાવવાનું અટક્યું છે કે, જ્યારથી માણસ જન્મે છે ત્યારથી મર્ણુ પર્યન્ત એક પણ ક્ષણ એવી જતી નથી કે અંતઃકરણમાં પટ્ટર્મિ પેડી કોઈ પણ ઈર્મિનો અભાવ હોય. એટલે જેવી ઈર્મિ હોય તેવા રંગથી રંગાઈને

શરીરના પરમાણુઓ છુટા પડવાનો પ્રવાહ ચાલુ રહે. અને જે જાતની ઉર્મિ ઉઠવાથી જે જાતના અથવા રંગના પરમાણુઓ છુટા પડતાં જાય તેજ જાતની ઉર્મિથી મનુષ્યનાં ખાનપાન તથા આહાર વિહારને યોગે તેજ જાત અથવા રંગના પરમાણુઓ શરીરમાં એકઠાં થતાં જાય. એટલે પરમાણુના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે આકર્ષક અને પ્રકર્ષકની ક્રિયા જ્યાં સુધી પાણુસંઘે ત્યાં સુધી ચાલુ રહે છે, અને તેજ ઉર્મિને પાંચ યમના નામથી આપણે જોળખીએ છીએ અર્થાત્ પાંચ યમના પૈકી કોઈ પણ યમને લગતી અંતઃકરણમાં શુભ અથવા અશુભ ઉર્મિ હોય તે પ્રમાણે શુભ અથવા અશુભ ફળ નીપજવનારા પરમાણુનું આકર્ષણ કે પ્રકર્ષણ થાય.

હિંસા—“સદા સર્વદા સર્વ પ્રાણિણુ અનભિદ્રોહિત્વં સા અહિંસા” એટલે કોઈ પણ સંજોગમાં કોઈ પણ પ્રાણીનો દ્રોહ થાય એવા વિચાર કરવાથી હિંસા થાય છે. જૂઠું—કોઈથી લેભથી ભયથી અને હાસ્યથી જે વિચાર અથવા વચન અન્યથા જોલવામાં કે વિચારવામાં આવે તેને જૂઠું એટલે અસત્ય કહે છે. ચોરી—જે વસ્તુ આપણી નથી અથવા તેને લેવાનો રાખવાનો કે ભોગવવાનો આપણો અધિકાર નથી છતાં તે વસ્તુ મેળવવાના કે ભોગવવાના વિચાર કરવા તેનું નામ ચોરી છે. વ્યભિચાર—જે સ્ત્રી મનુષ્યને ધર્મથી અનુપયોગી છે તેવી સ્ત્રીના સ્પર્શથી, સાનિધ્યથી, શબ્દથી, દર્શનથી, ચિત્રથી વગેરે યોગથી મન વિવ્રજન થઈ તે સ્ત્રીને મેળવવાના વિચાર કરવામાં આવે તેને વ્યભિચાર કહે છે. લેભ—જે વસ્તુ આપણી નથી અથવા જે વસ્તુ મેળવવાનો આપણો હક નથી અથવા જે વસ્તુ મેળવવાની આપણામાં યોગ્યતા નથી તે વસ્તુ મેળવવાના

વિચારથી સામા માણસના તાબામાંથી મેળવવાને જે પદ્યંત્રની ગોઠવણ મનમાં કરવામાં આવે તેને લોભ કહે છે. એ રીતે પાંચ યમના પ્રભાવથી જે પ્રવાહ અંતઃકરણમાં વહેવા માટે તેને ઉર્મિ અથવા શેષ્યા કહેવામાં આવે છે. હવે જો એ પાંચ ઉર્મિના સમૂહ નાશ થાય તો છઠ્ઠી એકજ શુભ ઉર્મિ બાકી રહે. તેનું સ્વરૂપ એવું તેજોમય છે કે આ ઠેકાણે અમે તે લખી શકતા નથી પરંતુ એ છઠ્ઠી શુભ ઉર્મિ અથવા શુકલ શેષ્યાનું વર્ણન જાણવું હોય તેણે કિરાતાણુની કાવ્યમાં અર્જુનના તપના પ્રભાવથી તેના મસ્તિષ્કમાંથી નીકળતા તેજના પ્રભાવથી જે વનમાં તે તપ કરતા હતા તે વનમાં જે પ્રકાશ પડેલાનું વર્ણન કરેલું છે તે વાંચીને તેના સ્વરૂપનો વિચાર કરી લેવો. અત્રે એટલું જણાવવાનું છે કે હિંસાની ઉર્મિનો રંગ કાળો છે, અસત્યની ઉર્મિનો રંગ નીલવર્ણ છે, ચોરીની ઉર્મિનો રંગ બૂખરો કારમજી છે, વ્યભિચારની ઉર્મિનો રંગ ચિત્રવિચિત્ર છે અને લોભની ઉર્મિનો રંગ રાતો છે. એટલે આપણને સમજવશે કે જેવા જેવા વિચારનું સેવન કરવામાં આવે તેવા તેવા રંગના પરમાણુ શરીરમાંથી બહાર પડે છે. મનુષ્યના શરીરના છેડામાંથી જે પ્રવાહ વહે છે તે પ્રવાહ જેવી જેવી જાતના પંચ વિષય પૈકી જે જે વિષયનો વિચાર કરવામાં આવે તેવી તેવી જાતના પ્રત્યેક અથવા મિશ્ર રંગનો પ્રવાહ બહાર નીકળતો રહે છે. અને તે પ્રવાહને યોગી લોકો જોઈ શકે છે, અથવા જે પ્રાણીઓને કુદરત તરફથી દિવસે અને રાત્રીએ એક સરખું દેખાય એવી આંખ મળેલી હોય તેને તે પ્રવાહનો રંગ દેખાય છે.

હવે આટલું વિવેચન કર્યા પછી વંધરાજોના હાથમાં અમૃત કેમ હતુપન્ન થાય છે? તેનો વિચાર કરીને તે અમૃતમાં ન્યુનપણું

શી રીતે આવે છે ? તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચીશું. એક વૈદ્ય એક દર્દીની ચિકિત્સા કરતો હોય, પરંતુ થોડા દિવસ ગયા પછી તે દર્દીના શત્રુ તરફથી કાંઈ બલામણુ થાય અથવા વૈદ્યના અંતઃકરણમાં દર્દીના રોગ વધે એવું ઓષધ આપવાનું કાંઈ કારણ ઉપસ્થિત થાય, અને તેને માટે વૈદ્ય જે જે જાતના વિચારની ગોઠવણ કરે તે તે સમયે વૈદ્યના હાથ-પગ અને માથામાંથી કાળા રંગના પરમાણુનો પ્રવાહ ચાલુ થાય છે, તથા જે રોગીની ચિકિત્સા કરવાને માટે વૈદ્યને બોલાવવામાં આવે એટલે તે રોગીની સ્થિતિ અને સમૃદ્ધિ જોઈને વૈદ્યના મનમાં એવો વિચાર આવે કે, આ ધનવાન રોગી પાસે કેવી યુક્તિથી વાત કરાય કે જેથી પોતે બંધ પામી મારી યોગ્યતાને ઉત્તમ ગણી અને ધણું ધન આપે ! એવા વિચારથી તે વૈદ્ય રોગીની યથાર્થ ચિકિત્સા નહિ કરતાં રોગનું જે સ્વરૂપ હોય તેથી મોટું સ્વરૂપ બતાવી પોતાના ઓષધની કિંમત વધારે બતાવી, જેટલા પ્રમાણમાં જૂઠું બોલવાની ગોઠવણ કરે છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેના શરીરમાંથી નીકળવળું પરમાણુનો પ્રવાહ વહે છે. તથા જે વૈદ્ય રોગીની પાસે જઈને તેને ગમે તેમ સમજાવીને તેની પાસે પૈસા કઢાવીને તેને માટે ખાસ દવા બનાવીને આપવાનું કહીને તે દવાને ઠેકાણે બીજી બળતી દવા આપીને અથવા બનાવેલી દવામાંથી રોગીના કણા વગર અમુક ભાગ પોતાના ઘરમાં રાખી મુકવા માટેના વિચારોનું સેવન કરે છે, જેથી તે વૈદ્યના હાથમાંથી જીખરા કીમરજી રંગનાં પરમાણુનો પ્રવાહ વહેવા માંડે છે. તથા જે વૈદ્યના પ્રસંગમાં પોતાના દરદને જણાવવા માટે અથવા પરીક્ષા કરાવવા માટે અથવા તેનો ઉપચાર કરાવવા માટે કાંઈ સ્ત્રી કે જે સ્વરૂપવાત અને યુવાન આવી હોય તે

સ્ત્રીને જોઈને (જો કે ગમે તેવી પડદેનશીન અથવા લજ્જાળુ સ્ત્રી હોય તોપણ રાજા, ગુરૂ અને વૈદ્યની સાથે પડદો રાખી શક્તી નથી) વૈદ્યનું મન ચલાયમાન થાય, જેથી તે સ્ત્રીના દર્શન અને સ્પર્શન કાર્યથી તેના સંબંધમાં અને તેના સમીપમાં કેવી રીતે વાત કરવાથી તે સ્ત્રીની સાથે વ્યભિચાર કરી શકાશે, તે સંબંધના ગુચ્ચવણી બરેલા વિચાર કરવાથી તે વૈદ્યના હાથમાંથી હિંસા, અસત્ય, ચોરી અને કામના ચાર પ્રકારના મળેલા પરમાણુઓના વિચિત્ર રંગનો પ્રવાહ ચાલુ થશે. તેવીજ રીતે રોગીના રોગનો, રોગના સ્વરૂપનો, રોગના નિદાનનો અને રોગને સારા કરવાના ઉપચારનો વિચાર બાળુએ મેલી જે વૈદ્ય માત્ર રોગી પાસેથી ધન સ્વી રીતે મેળવી શકાય ? એવા વિચારનું સેવન કરવાથી તેના સરીરમાંથી રાતા રંગના પરમાણુઓનો પ્રવાહ વહે છે. આ ઉપરથી આપને જણાશે કે જ્યાં સુધી વડીલ મનુષ્યના, ધર્મગુરૂઓના, અને વૈદ્યોના અંતઃકરણમાં ઉપર લખેલા પંચ વિષયના વિચારો ગોઠવાતા, ગુચ્ચવાતા કે રમણુ કરતા હોય ત્યાં સુધી તેના ઓજસથી કે તેના હાથથી શિષ્યના કે રોગીના કલ્યાણની આશા રાખવી એ આકાશ પુષ્પવત્ છે. તેમ જે ગુરૂઓ અથવા જે વૈદ્યો પંચ વિષયના વિચારોમાં નિમગ્ન થયા પછી, પોતે યજ્ઞ, કીર્તિ, પૂત્ય, પરાપકાર કે ધનની ઇચ્છા રાખતા હોય તેઓની ઇચ્છા કોઈ પણ દિવસે પરિપૂર્ણ થવાની આશા રાખવી તે ફેકટ છે. એટલા માટે અમારે બાર મુકીને કહેવું પડે છે કે, જે વૈદ્યો પોતાના હાથમાં અમૃત મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તે વૈદ્યરાજેએ ઉપર લખેલા પંચવિષયના વિચારથી જેટલું બની શકે તેટલું અક્ષય રહેવું, અને એટલાજ માટે

હર્દિને જોઈને અથવા તેની પાસે જઈને તેને માટે દવા બનાવવાનો, રોગને પટ્ટીને તેની કિંમત કરાવી અર્ધા રૂપિયા આગળથી લેવાનો તથા રોગીને સાફ થયા પછી ઇનામ લેવાનો જે નિષેધ આગળ કરવામાં આવ્યો છે, તેનો ત્યાગ કરવાથી ઉપર લખેલા પાંચ પ્રકારના વિષયના વિચાર કરવાનો અવકાશ વૈધરાજને રહેશેજ નહિ, જેથી પોતાના શરીરમાંથી એટલે હાથમાંથી શુદ્ધ અને અમૃતરૂપ પરમાણુનો ઝરો સદૈવ વહેતો રહેવાથી વૈધરાજની દ્રષ્ટિ રોગી ઉપર પડતાં વૈધરાજના હાથનો રોગીને સ્પર્શ થતાં અને વૈધરાજનો રોગી પાસે બેસીને વાતચિત્તનો સમાગમ થતાં તે રોગીની આસપાસ તથા રોગીના શરીરમાં વૈધરાજના શરીરમાંથી અમૃતમય પરમાણુના વહનને લીધે રોગીને એકવાર વગર ઔષધથી શાંતિ થતી જણાશે; તો પછી એવા અમૃતમય પરમાણુવાળા હાથથી જે દવા બનાવેલી હોય અને તે દવા તેજ હાથથી અમૃતમય થઈને રોગીને આપવામાં આવે તો તે રોગી ગમે તેવા બચંકર રોગમાં સપડાયલો હોય તો પણ તેને શાંતિ તો વળેજ, કારણ કે;—

નર્જતુઃ કશ્ચિદમરઃ પૃથિવ્યાં જાયતે ક્વચિત્ ।

અતો મૃત્યુરવાયઃ સ્યાત્ કિન્તુ રોગાન્નિવારયેત્ ॥

અર્થાત્ જે દદ મરવાનો હોય તેને તો વૈધ બચાવી શકે તો નથી પરંતુ જેના હાથમાં જેટલા પ્રમાણમાં અમૃત હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે રોગની શાંતિ કરી શકે છે. એટલી વાત કહ્યા પછી અમે વૈધરાજને વિનંતિ, બલામણુ અથવા ઉપદેશ કરીએ છીએ કે, ધન, યશ્ન, કીર્તિ અને પુણ્યની ઇચ્છા રાખનાર વૈધરાજને જેમ અને તેમ પાંચ વિષયના વિચારનો ત્યાગ કરી

પોતાના હાથમાં અમૃત મેળવવાનો પુરુષાર્થ કરવો અને તે પુરુષાર્થ જોટલા પ્રમાણમાં જોડો વધતો કરવામાં આવશે તેને તેટલા પ્રમાણમાં લાભા લાભની પ્રાપ્તિ થશે. કહ્યું છે કે;

પરાજ્ઞેનોદરંદગ્ધમ હસ્તોદગ્ધઃ પ્રતિગ્રહાત્ ।

નેત્રંદગ્ધં પરસ્ત્રિમ્યઃ કાર્યસિદ્ધિઃ કુતો સવેત્ ॥

અર્થાત્ ઉપરનાં વચન પ્રમાણે જેના નેત્ર, મુખ, જીભા અને હસ્ત દગ્ધ થયેલા છે, એટલે પાંચ પ્રકારના કસ્મળથી ખરડાયેલા છે તે જેમ કાદવમાં ખરડાયેલા પગને કાદવથી ધોવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થાય છે તેમ વિષય વાંસનાથી ખરડાયેલા શરીરનો સ્પર્શ થવાથી વિષયના સેવનની પરાકાષ્ટારૂપ કાદવમાં ખરડાઈને રોગરૂપ દુર્ગંધની પીડામાં સડમડતા રોગીને નિરામય શી રીતે કરી શકશે ? માટે વૈદ્યોએ વૈદકનો ધંધો શરૂ કરતાં પહેલાં પોતાના હાથમાં અમૃત મેળવવાનો ઉદ્યોગ કરવો, અથવા જે વૈદ્યરાજેનો હાથ અમૃતમય હોય તેણે હંમેશાં ડરતા રહેવું કે રખેને અમારા હાથમાંનું અમૃત વિજ્ઞાતીય દ્રવ્યના મળવાથી કદરૂપું અથવા વિરસ કે સડેલું બની જશે ! જેથી અપયશની પ્રાપ્તિ થાય. તેટલી સંભાળ રાખીને જે વૈદ્યો આ નિબંધમાં લખેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાનું ઔષધાલય ચલાવશે તેને કુદરત તરફથી યશ, કીર્તિ અને ધનની ન્યૂનતા રહેશે નહિ, એટલેજ આશીર્વાદ આપી આ વિષયને પૂર્ણ કરીએ છીએ; તથાસ્તુ.

અલમતિ વિસ્તરેણ વિપશ્ચિદ્વરેણુકિમધિકમ્.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૨જો.

નિબંધ ૩જો.

* ષડ્ઋતુ દર્પણ.

આ પંચભૂતાત્મક અને ષડ્ રસાત્મક સૃષ્ટિની રચના જોતાં તેના પ્રકટ કર્તા પરમકૃપાળુ પરમાત્માના જ્ઞાનનો પાર પામવાને માટે મોટા મોટા મહર્ષિઓ થાકી જાય છે તો પણ એ સૃષ્ટિનું વર્ણન કરવાને અમારા જેવા હદમસ્થ જીવોનો પ્રયત્ન શી રીતે સફળ થાય ? એવું જાણવા છતાં હૃદયની લીલા એટલે કુદરતના બંધારણ માટે જે શુભ નિયમો ધડાયા છે, તેનું રહસ્ય જોઈશું અને જોઈશે સુધી અમારી જુદી પહોંચે તેટલું અને તેટલે સુધીનું વર્ણન કરવાને

* પ્રાચીન ઋષિ પ્રણિત ગ્રંથોમાં ષડ્ઋતુઓનું સ્પષ્ટી કરણ સૂત્રરૂપે કરવામાં આવેલું જોવામાં આવે છે અને તે ઋતુચર્યા તથા દિનચર્યાનું પ્રકરણ આ જમાનાને બંધ બેસતું નથી આવતું પણ તે રાજ મહારાજાઓને બંધબેસતું દેખાય છે, તટલા માટે પ્રજાના ઉપયોગમાં આવે અને વર્તમાનના ચિકિત્સકો પ્રજાને તે માર્ગે દોરવે એવા હેતુથી અમારી જોઈશે અંશે જુદી પહોંચી તેટલે અંશે આ વર્ણન કર્યું છે. એમાં જે અપૂર્ણતા હોય તે બીજા વિદ્વાન વૈદ્યોએ પૂર્ણ કરવી દરણુ કે હૃદયની સૃષ્ટિના ગુપ્ત ભેદ એક મનુષ્યને પૂર્ણપણે જાણવામાં આવવા નથી,

અમે તે વિદ્યામાં પ્રવેશ કરવા ધારીએ છીએ; અને એ મંથનમાંથી જે ઉપસાધ થાય તે પ્રજા સન્મુખ રજુ કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ, ઋષિ મુનિઓ, શાસ્ત્રીઓ અને પંડિતો તથા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આ વિષયને માટે અળણ નથી અને તેઓએ આ વિષયમાં ઉંડા ઉતરીને પ્રજાને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપેલો છે, તથાપિ કાળના પરિવર્તનની સાથે જગતનું પરિવર્તન થતું હોવાથી વર્તમાનકાળને અનુસરી આ વિદ્યાનું શુભ રહસ્ય નવેસરથી ગોઠવીને પ્રજાની જાણમાં લાવવાની ખાસ જરૂર જણાવાથી આ નિબંધ લખવાનું પ્રયોજન ઉપસ્થિત થયું છે.

આ કદરતી સૃષ્ટિમાં જ્યારથી પૃથ્વીએ સૂર્યની આસપાસ ભ્રમણ કરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી તે સૂર્યના આકર્ષણમાં પોતાની ગતિએ પોતાની ધરી ઉપર ભ્રમણ કરીને ચકાવો ખાતી ખાતી સૂર્યની આસપાસ આપણા એક વર્ષના કાળમાં એક ફેરો ફરી શકે છે, એટલે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ એક ફેરો ફરે છે તેને આપણે એક વર્ષ ગણીએ છીએ. પરંતુ એક વર્ષમાં પૃથ્વીને એક ફેરો ખાતાં પૃથ્વી સાથે સંબંધ ધરાવતા ખીજા ગ્રહોનું તે પૃથ્વીને આકર્ષણ લાગવાથી અને જે સૂર્યની ખાટળ પૃથ્વી ફરે છે તે સૂર્યને પોતાની ધરીપર ફરતાં આપણા ૩૬૫ દિવસમાં ૧૨ રાશિમાં ફરવાનું હોવાથી આપણી પૃથ્વી ઉપર એક વર્ષમાં અવનવા ફેરફારો થાય છે, તે ફેરફારોથી મનુષ્ય સૃષ્ટિના સ્વેદજ, અંડજ, ઉદભિજ અને જરાયુ એ ચારે ખાણના જીવો ઉપર જીદી જીદી જાતની અસરો થાય છે. તે અસરો થવાનું કારણ હાલના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના શોધકોએ પ્રાણુ-માત્રના ઉપર થનારા રોગના જીદી જીદી જાતના જંતુઓ શોધી કાઢ્યા

છે, અને તે જાતુઓથી ચારે આણના જીવો ઉપર જુદી જુદી અસર થાય છે એવું નિર્માણ કર્યું છે; પરંતુ તે વિદ્વાનો હજુ આ વિચાર કરી શક્યા નથી કે જુદી જુદી જાતના જાતુઓ પાકવાનું કારણ શું છે?

મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓનું સુખરૂપ આયુષ્ય ટકાવી રાખવા માટે આયુર્વેદની રચના કરવામાં આવી છે, અને જેમ વેદના પુસ્તકોમાં દરેક વિધાના મૂળતત્ત્વો ભરી રાખવામાં આવ્યા છે, એટલે દુનિયામાં જેટલી વિદ્યા નવીન રૂપ ધારણ કરી નવીન રૂપમાં પ્રકટ થાય તોપણ તેનું મૂળ વેદમાંથી જડી આવે છે, તેમ આયુર્વેદ એક એવો જ્ઞાનભંડાર છે કે વર્તમાન કાળના વિદ્વાનો જે જે નવી વાતોનો શોધ કરે છે તથા ભવિષ્યના વિદ્વાનો નવી શોધો કરશે તોપણ તેનું મૂળતત્ત્વ આયુર્વેદમાં નથી એમ કોઈથી કહી શકાશે નહિ, અને તેટલા ઉપરથી વર્તમાન કાળના નહિ ગણી શકાય એટલા રોગો અને તે રોગો માટે નહિ ગણી શકાય તેટલા ઉપાયો તથા તેનાં કારણો જે શોધવામાં આવે છે, તે તમામ કારણનાં કારણો આયુર્વેદમાં જોવામાં આવે છે; પરંતુ આપણે તેનો વિચાર કરવાની શક્તિ ધરાવતા નથી અથવા વિચાર કરવાની કાળજી ધરાવતા નથી. ઇશ્વરી જ્ઞાનની ગાથા સમજવા માટે ઇશ્વરી ભાષા ઇશ્વરી લિપિ બાંધવા તથા જાણવાની ખાસ જરૂર છે. અને તે ઇશ્વર શબ્દાતીત છે, અક્ષરાતીત છે. અનિર્વચનીય છે, એટલે તેની ભાષા તથા લિપિ પણ તેવીજ હોવી જોઈએ તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. એ લિપિના અક્ષરને ઉકેલવા માટે, તેના જ્ઞાનની સમજ મેળવવા માટે ઇશ્વરના સ્વરૂપનું દર્શન કર્યા સિવાય એ ગુપ્ત ભેદની ગાંઠ ઉકેલી શકાય એમ નથી. જે આપણને ઇશ્વરના ગુપ્ત સહસ્રની ગાંઠ ઉકે-

લવાની ઇચ્છા હોય તો ઇશ્વરનું સ્વરૂપ એટલે આ કુદરતી સૃષ્ટિનું દર્શન અથવા અવલોકન કરવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. જ્યાંસુધી કુદરતના નિયમ પ્રમાણે ચાલતો સૃષ્ટિક્રમ સમજવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી ઇશ્વરના ગાનનું ગુપ્ત રહસ્ય કાઢના પણ જાણવામાં આવી શકે એવું નથી.

આ જગતમાં કાળ—એને ભગવાન, સ્વયંભુ, અનાદિ, અને સમર્થ માનેલો છે, એટલે એ કાઢતો ઉત્પન્ન કરેલો નથી. તેમ એ આદિથી, મધ્યથી, અંતથી રહિત છે. રસવાળા પદાર્થોનું વલણ તથા ઘટણું અને માણસોનું જીવન તથા મરણ કાળને આધીન છે. એ પદાર્થ જરાવાર પણ થોભતો નથી તેથી, અથવા ઝંઘારવાથી સર્વે પ્રાણીઓને એકઠા કરી નાંખે છે તેથી, અથવા પ્રાણીઓને સુખદુઃખો માં જોડી દે છે તેથી, અથવા સર્વને સંક્ષેપ કરી નાંખે છે તેથી, અથવા સર્વને મરણના સમીપમાં લઈ જાય છે તેથી કાળ કહેવાય છે. મોટી શક્તિવાળા સૂર્યનારાયણ પોતાની ગતિના વિશેષથી (ઉદયાસ્તથી) એ વર્ષેક શરીરવાળા કાળના અક્ષિનિમેષ; કાષ્ઠા, કળા, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર અને યુગ એ નામના વિભાગો કરે છે. એ વિભાગોમાં એક લઘુ સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવામાં જેટલો વખત લાગે છે તેટલા વખતને અક્ષિનિમેષ કહે છે. ૧૫ અક્ષિ નિમેષ થાય ત્યારે કાષ્ઠા કહેવાય છે. ૩૦ કાષ્ઠા થાય ત્યારે કળા કહેવાય છે. ૨૦ કળા થાય ત્યારે મુહૂર્ત કહેવાય છે. ૩૦ મુહૂર્ત થાય ત્યારે અહોરાત્ર એટલે દિવસ અને રાત્ર કહેવાય છે. અને ૧૫ અહોરાત્ર થાય ત્યારે પક્ષ કહેવાય છે. શુક્લ-પક્ષ અને કૃષ્ણ-પક્ષ એ રીતે બે પ્રકારના પક્ષ છે. બે પક્ષ થાય ત્યારે એક માસ કહેવાય છે.

એ માસની એક ઋતુ થાય છે. છ સંક્રાંતિનું એક અયન થાય છે, એવીરીતે દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ એ બે અયન મળીને વર્ષ થાય છે. અને એવાં પાંચ વર્ષો થાય ત્યારે તે યુગ એવાં નામને પ્રાપ્ત થાય છે. ચક્રની પેઠે કયાં કરતો નિમેષથી માંડીને યુગ સુધીનો જે કાળ તે કાળ-ચક્ર કહેવાય છે, એવું આયુર્વેદના જ્ઞાતા મહર્ષિ સુશ્રુતાચાર્યનું માનવું છે. એ કાળનું સ્વરૂપ જેમ-જેમ સમજાતું જાય તેમ તેમ ધર્મરત્નની કૃતિનું કહો કે કાળ-ભગવાંનની કૃતિરૂપ કહો, પણ આ પંચભૂતાત્મક અને પદ્મસાત્મકરૂપે જણાતી કુદરતની લીલામાં આનંદ દેખાતો જાય છે. જે કે સૃષ્ટિની અદ્ભુત રચના અને તેના જુદાં જુદાં દ્રવ્યો જુદા જુદા ગુણ, રસ, અને વિપાકવાળા, જુદી જુદી આકૃતિના તથા જુદા જુદા ધર્મવાળા રૂપ, રંગ, આકૃતિ, સ્વાદ, અને જુદી જુદી શક્તિવાળાં જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી એવી રચના રચવાનું શુભ રહસ્ય શું છે ? અને તે આપણાથી જાણી શકાય એવું છે કે કેમ ? એનો વિચાર કરવાની આપણને આવશ્યકતા જણાય છે. પ્રત્યક્ષરૂપે આપણને આપણી પૃથ્વી, પૃથ્વી ઉપરના પદાર્થો, સૂર્ય, ચન્દ્ર અને પૃથ્વીને લાગુ પડતા નક્ષત્રો તથા અહો જણાય છે, અને તેને વધવા ઘટવાનો, હાલવા ચાલવાનો, પેદા થવા અને મરવાનો, ઉત્પન્ન થવા અને વધવાનો કાળ નિશ્ચય કરવામાં આવેલો છે, પણ તે કેવી રીતે, શું કારણથી, વધે ઘટે, કે જન્મે મરે છે, તે આપણી આંખે જોઈ શકાતું નથી. દાખલા તરીકે એક માણસ ગર્ભમાં ઉપરિચિત થઈ બાળકરૂપે જન્મે છે, જન્મ્યા પછી યુવાવસ્થાને પામી વૃદ્ધાવસ્થા ભોગવી મૃત્યુને શરણ થાય છે. આ સુધીમાં તે કયા સમયમાં કેટલો વધ્યો, કાલના કરતાં આજ કેટલો વધ્યો ? તે જોવા જાણવામાં આવતું

નથી; માત્ર કાળચક્રનો એક ફેરો ચાય ત્યારે આ માણસનું શરીર આટલું વધુ, જુવાન થયું, ઘટ્યું કે ઘરડું થયું એ સમજવામાં આવે છે, એટલે આપણે માણસ મોટો થયો એવું કહીએ છીએ.

એટલા ઉપરથી સમજશે કે જગતના પરિવર્તનમાં સૂર્ય એક રાશિમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જેમ જેમ જેટલે જેટલે અંશે તે રાશિને ભોગવતો જાય છે, તેમ તેમ તે રાશિઓની બનેલી ઋતુઓમાં ફેરફાર થતો જાય છે, અને તે ફેરફારથી ચારે માણસના જીવો એટલે પ્રાણિમાત્રમાં ફેરફાર થતો જણાય છે. દાખલા તરીકે ગ્રીષ્મ ઋતુની સંક્રાંતિમાંથી સૂર્ય ચાલતો ચાલતો વર્ષાઋતુની સંક્રાંતિમાં પ્રવેશ કરે એટલે વર્ષાઋતુ ખેડી એમ કહેવાય, પણ જ્યાં સુધી વર્ષાઋતુની એક સંક્રાંતિ એટલે વર્ષાઋતુનો મધ્યકાળ ભોગવતા સુધી સૂર્ય આવી પહોંચે નહિ ત્યાંસુધી વર્ષાઋતુ પોતાના અંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રકટપણે દેખી શકાય નહિ. તે પ્રમાણે રાશિઓ અને તેથી ઉત્પન્ન થતી ઋતુઓ તથા અમનોમાં જેમ જેમ સૂર્ય ફરતો જાય તેમ તેમ આખા વર્ષમાં ફેરફાર થતો જણાય છે.

હવે વિચાર કરવાનો એ રહ્યો કે કુદરતના કાયદા પ્રમાણે મેષ સંક્રાંતિથી સૂર્ય નીકળી પાછો મેષ સંક્રાંતિમાં આવે અને પૃથ્વી પોતાના અક્ષાંશમાં ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન પ્રમાણે પાસું બદલે, એટલે પૃથ્વીનો જે ભાગ સૂર્યના સીધા કિરણમાં આવે ત્યાં પ્રખર તાપ પડે છે; આથી એમ સમજાય છે કે આખા વર્ષમાં એવો એક પણ દિવસ નહિ જાય કે પૃથ્વીના કોઈને કોઈ ભાગમાં સૂર્યનાં કિરણ સીધાં પડતાં નહીં હોય. જ્યાં સૂર્યનાં કિરણ સીધાં પડતાં હોય ત્યાં ગ્રીષ્મઋતુ મણાય, અને જ્યાં સૂર્યનાં કિરણ અત્યંત તીરછાં પડતાં હોય ત્યાં શીશીર

ઋતુ ગણાય. ઋષભ અને શિશિરને સરખાવવામાં આવે તો તેના સ્વભાવમાં એક બીજાથી ઉલટો ફેરફાર જણાય. તેવી રીતે જેમ જેમ કાળનું વહન થતું જાય તેમ તેમ શીતમાંથી ગરમી અને ગરમીમાંથી શીત વધતું ઓછું થતું જાય. એટલે જે પ્રમાણે ગરમી અને શીત ઓછું થતું જાય તે પ્રમાણેના જીવો, ઔષધો, વનસ્પતિઓ તથા સ્થાવર જંગમ તમામ પૃથ્વીની વિભૂતિનો ઉદય અને અસ્ત જણાતો જાય. એ પ્રમાણે જ્યારે નિયમિત વ્યવહાર ચાલે છે તો પછી જગતમાં જે જાતની જુદા જુદા વર્ષમાં, જુદા જુદા માસમાં અથવા જુદી જુદી ઋતુમાં જે અવ્યવસ્થા દેખાય છે તેનું કારણ શોધવાની આપણને આવશ્યકતા જણાય છે. ઉપર આપણે જાણી ગયા છીએ કે પૃથ્વી સૂર્યના આકર્ષણથી પોતાની ધરી પર ફરતી ફરતી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે, અને સૂર્યનાં કિરણો પૃથ્વી ઉપર અસર નીપજાવે છે, તેની સાથે સૂર્યમાળામાં સૂર્યની આસપાસ ફરતા બીજા ગ્રહો પણ પોતાનાં કિરણો પૃથ્વી તરફ દેવતા જાય છે, જેથી પૃથ્વી ઉપર જુદી જુદી અવ્યવસ્થા દેખાય છે, કારણ કે પૃથ્વીની આસપાસ ફરતા ગ્રહો પોતપોતાના સ્વરૂપ પ્રમાણે જુદા જુદા સ્વભાવના હોવાથી જુદા જુદા રંગનાં કિરણો પૃથ્વી તરફ દેવે છે, એટલે સૂર્યના ૭ કિરણો (રશ્મિ) ના ૭ રંગો પૃથ્વી ઉપર આવે છે તેમાં બીજા ગ્રહોના જુદા જુદા રંગવાળાં કિરણો મળવાથી સૂર્યનાં કિરણના રંગમાં ફેરફાર થઈ જાય છે, અને એ ફેરફારની અસર વાતાવરણમાં થવાથી તે વાતાવરણને લીધે જંતુઓમાં, વનસ્પતિઓમાં, પ્રાણીઓમાં, અને મનુષ્યોમાં ફેરફાર થાય એટલું જ નહિ, પણ તેના રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક, અને શક્તિમાં ફેરફાર થાય છે; એટલે જે વખતે જે જાતનું વાતાવરણ જોઈએ તે મળી શકતું નથી.

સૃષ્ટિની રચના જોતાં તેનું બંધારણ એવું જોઈવવામાં આવ્યું છે- કે સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેહધારી જીવો પૈકી મનુષ્ય કે જે ઉત્તમ પ્રાણી ગણાય છે અને જે ઇશ્વરી જ્ઞાન મેળવીને ઇશ્વરની સમીપ જવાને માટેના સંપૂર્ણ સાધન ધરાવે છે તેનું સંપૂર્ણ રીતે રક્ષણ થાય અને તે મોક્ષને પામે એવા હેતુથી તમામ જડ એતન પ્રાણી-જોની જોઈવણ કરવામાં આવી છે એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. એ બાબતને પુરેપુરે વિચાર આયુર્વેદે એટલો બધો ઉડાણ ઉતરીને કર્યો છે કે જે મનુષ્યો તે નિયમને સમજવા માટે કુદરતનું અવલોકન કરતાં શીખે તો ઇશ્વરી જ્ઞાનની માથાનો ગુપ્ત ભેદ તેના સમજવામાં આવી જાય અને જ્યારે એ ભેદ સમજાય ત્યારે ઋતુમાં ગમે તેવા ફેરફાર થાય તોપણ જાતા પુરૂષના શરીર ઉપર તે ફેરફારથી કંઈપણ અસર થાય નહિ, એટલું ખરું પણ દરેક માણસ ઇશ્વરી વિદ્યાને સમજી તેની બાબા તથા ક્ષિપિ જે કુદરતને નામે આપણી દૃષ્ટિએ અથવા આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયથી જણાય છે તે જણવાને, સમજવાને અશક્ત હોવાથી પૂર્વાચાર્યો એટલે આપણા ઋષિ મુનિઓએ આયુર્વેદરૂપ બારાખડી કાળીને તમામ ઇશ્વરી વિદ્યા વાંચતાં આવડે એવી જોઈવણ કરી રાખેલી છે.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે વર્ષની ૬ ઋતુઓ ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયનમાં વહેંચાયેલી છે, અને તે ઋતુના સમયોગથી પ્રાણીમા-ત્રને સુખી કરવાનું વાતાવરણ તૈયાર થાય છે, અને જે તે ઋતુનો અતિયોગ, હીનયોગ કે મિથ્યાયોગ થાય તો વાતાવરણમાં ફેરફાર થઈ મનુષ્યોને પ્રતિકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન થઈ રોગના પંજમાં સપડાવે છે. પણ જે મનુષ્યો ઋતુનો હીન-મિથ્યા કે અતિ-યોગ

જાણીને પોતાના આહાર વિહારમાં ધટતો ફેરફાર કરે અથવા જેઓને ધટતો ફેરફાર કરવાનું કહે, તે પ્રમાણે તેઓ વર્તે, તો ઋતુના હીન-મિથ્યા અને અતિ યોગથી આવનારી ભાવિ આપત્તિમાંથી તેઓ અચ્ચી શકે, એટલા માટે આપણે ઋતુના શુભ-ધર્મે જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પ્રથમ ઋતુઓનો સમયોગ એટલે ઋતુ બગડેલી નથી એનો નિશ્ચય કરવામાં આવે તો તે ઉપરથી ઋતુનો હીન-મિથ્યા કે અતિ-યોગ સમજી શકાય. એટલા માટે અમે પ્રથમ ઋતુ બગડેલી નથી તે જાણવા માટે નહિ બગડેલી ઋતુનાં લક્ષણો લખીએ છીએ.

હેમંતઋતુ. જે હેમંત ઋતુમાં ધશાન અનેઉત્તર ત્રરધનો શીતળ પવન વાતો હોય, દિશાઓ રજથી તથા ધ્રુવસથી વ્યાપ્ત રહેતી હોય સૂર્ય ઝાકળથી ઢંકાયલો રહેતો હોય, જળાશયો ઠંડીથી વ્યાપ્ત રહેતાં હોય. કામડા, ગેંડા, પાડા, ઘેટાં તથા હાથીઓ મરત રહેતા હોય અને લોધર, ધઉ, ધઉલા, નાગકેશરનાં વૃક્ષો પુષ્પ યુક્ત થઈ રહ્યાં હોય, આકાશમાંથી ઝોસ પડી ઝાડપર ઠરતું હોય અને હજારી ગોટાનાં ફૂલ તથા સીતાશીનીનાં ફળ પાકતાં હોય તો તે હેમંતઋતુમાં ઋતુનો સમ-યોગ થયો છે એમ જાણવું.

શિશિરઋતુ. જે શિશિર ઋતુમાં ઠંડી અધિક હોય, દિશાઓ વાયુ સહિત વૃષ્ટિથી વ્યાકુળ થતી હોય, માણસના શરીરના હાથ પગ શીટી જતા હોય, કપાસ, ધઉ, વેંગણ અને તંબાકુના છોડ ઉપર હીમ પડતું હોય, જેથી કેટલાંક ઝાડનાં પાન ખરી જતાં હોય, રાત્રે શિયાળવાં બહુ ખોલતાં હોય, જંગલમાં ચણીખોર પાકેલાં હોય, અને આકાશ વાદળથી નિર્મળ થઈ ગયું હોય તો તે શિશિર ઋતુનો સમ-યોગ થયો છે એમ જાણવું.

વસંત ઋતુ. જે વસંત ઋતુમાં દિશાઓ નિર્મળ રહેતી હોય, ખાખરા, કમળો, બોરસળી આંબા, તથા અશોક આદિ નવપદ્મવ વૃક્ષોથી ભરપૂર થયલાં વનો શોભી રહેલાં હોય, કાચલ ટીકારા કરતી હોય અને બ્રમરોના ગુંગરવથી મનનું આકર્ષણ થતું હોય, દક્ષિણ દિશાનો પવન વાતો હોય, વૃક્ષો નવીન પદ્મવો, પુષ્પો તથા ફળોથી દોષી રહેલાં હોય, શેરડીનો રસ પરિપક્વ થયો હોય, સાગ શામર અને લવિંગનાં ઝાડો પુષ્પ તથા ફળથી લગ્ની રહ્યાં હોય તથા કાદવ નહિ, કચરો નહિ, ટાદ નહિ, તાપ નહિ, ધૂળ ઉડે નહિ, આકાશમાં વાદળ નહિ, પવન હીમાળુ પણ નહિ તેમ વાવ્ય કાણુનો પણ નહિ હોય તો વસંતઋતુનો સમ-યોગ થયો છે. એમ જાણવું.

ગ્રીષ્મઋતુ. જે ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્ય તીક્ષ્ણ કિરણવાળો હોય, ગભરાવનારો નૈર્ઋત્ય ખુણાનો પવન વાતો હોય, પૃથ્વી ધગેલી રહેતી હોય, નદીઓ પાતળા પ્રવાહોવાળી થઈ ગયેલી હોય, દિશાઓ સળગેલી જેવી દેખાતી હોય, ચક્રવાક પક્ષીનાં જેડાંઓ જળાશયોને માટે ભરકતાં હોય, મૃગો પાણીને માટે વ્યાકુળ રહેતાં હોય, દંડ લતાઓ, ખડો તથા કોમળ લતાઓ સુકાઈ ગયાં હોય, વૃક્ષો પાંતરાં વગરનાં થઈ ગયાં હોય, આંબા અને દ્રાક્ષનાં ફળ રસદાર બનતાં હોય, વાંદરાં ખૂમાંખૂમ કરતાં હોય, ઠંડો પાતળો પવન ઉપર જવાથી ગરમાં ગરમ પવન ફુંકાતો હોય, ખાખરાના ઝાડો ફૂલથી શોભી રહ્યાં હોય, સમુદ્રનું પાણી ઘણું ઉજળતું હોય, વહાણો ચાલતાં અટકી પડ્યાં હોય, સમુદ્રમાં મોટા બુરાળ આવતાં હોય, માણસના મુખ ઉપર પરસેવાના રેલાં ચાલતાં હોય, નદીનાં પાણી ઉજ્જુ અને કુવાના પાણી ઠંડાં જણાતાં હોય, તળાવોનાં પાણી ઘટી ગયાં

હોય, આરા રજુમાં પાણી મીઠાં થયાં હોય, અગસ્તના તારાનો અસ્ત થયો હોય, માંકડ બહુ પાક્યા હોય, રજુમાં ઝાંઝવાનાં પાણી દેખાતાં હોય, વાયુમાં વટોળીયા થતા હોય, ઝાડના પરસ્પર ઘસાવાથી જંગલમાં દવ લાગતા હોય, આંખા, વડ, પીપળા, પીપર, લીમડા જેવાં વૃક્ષો પુષ્ટ જણાતા હોય. ચંપેલી, ચંપા, જુદા, જાઈ, સેવતી વગેરે સુગંધીદાર ફૂલો ખીલેલાં હોય, આંખાં, પપૈયાં, ફાલસાં, શેતુર, કેળાં, તડબૂચ, ટેદી, રાયણ અને લીંબોળીનાં ફૂલો પાકેલાં હોય, પશ્ચિમનો પવન જોરથી ફુંકાતો હોય, સવારમાં મેના પોપટ બોલે, બપોરે કોયલ બોલે, સાંજે ચકલીઓ બોલે, અને રાત્રે બુલબુલ બોલે તો તે ગ્રીષ્મઋતુનો સમ-યોગ થયો છે એમ જાણવું.

વર્ષાઋતુ—કેટલાક ગ્રંથકારોએ ગ્રીષ્મ પછી પ્રાવૃષ્ઠઋતુ ગણેલી છે. એટલે જો પ્રાવૃષ્ઠ ગણીએ તો ઋતુઓ ૭ થાય, તેમ કેટલાક ગ્રંથકારોએ હેમંત પછી શશિરઋતુ ગણેલી છે એટલે એ રીતે પણ ઋતુ ૭ થાય. જ્યારે પ્રાવૃષ્ઠનો અથવા શશિરનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો ઋતુઓ ૬ ગણી શકાય. કદાચ પ્રાવૃષ્ઠ અને શિશિર એ ઋતુઓ પર્યાયવાચક છે એટલે એનો એકજ અર્થ કરવો એમ કહેવાય, પણ તે બની શકતું નથી. કારણ કે વર્ષાની આદિમાં પ્રાવૃષ્ઠ અને વસંતની આદિમાં શિશિર આવે છે તેથી ધણોગુચવાડો કિત્પન્ન થાય છે, પરંતુ ગ્રીષ્મ, પ્રાવૃષ્ઠ, વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર અને વસંત એ પ્રમાણે ૭ ઋતુ લખવામાં આવી છે, એટલે એનો તોડ એવી રીતે કરવામાં આવ્યો કે હેમંત અને શિશિરને ભેગી ગણવી, અને પ્રાવૃષ્ઠ અને વર્ષાને ભેગી ગણવી. એવી રીતે ગણવાથી ઋતુઓના વિચારને બાંધ

આવશે નહિ, અને સુદ્યુત આદિ ગ્રંથો વાંચતાં જે ગુપ્તવાડો ઉભો થાય છે તેનો સંતોષકારક નિકાલ આવશે. જેથી વર્ષાઋતુ નહિ બગડેલી લખાએ છીએ તેમાં પ્રથમ પ્રાવૃષ્ઠઋતુ અને પછી વર્ષાઋતુનો ભોગ જાણવો.

વર્ષાની શરૂઆતમાં એટલે પ્રાવૃષ્ઠઋતુમાં પશ્ચિમ દિશાના પવને ખેંચી આણેલાં વીજળીઓના ચમકાટવાળાં, બારે ગર્જનાઓવાળાં જળની વૃષ્ટિ કરતાં વાદળાંઓથી આકાશ ઢંકાયલું રહેતું હોય, અને પૃથ્વી કોમળ કાળા રંગના ખડોથી સંપન્ન થયેલી હોય તથા કમુંબા રંગના કીડાઓથી (ખીરખોટીથી) શોભી રહેલી હોય, કદબો ધુળી કદબોથી અને કેતકીઓથી ચણુગાર પામેલી હોય, વખતે વખતે નૈઋત્ય ખુણાનો વાયુ વાય એટલે ગ્રંથના તાપથી ઠંડક થાય, ઈડાંવાળી કીડીઓ નીકળે, પક્ષીઓ ધાસના માળા બાંધે, કાચંડા (શરડા) રાતા થાય, પાંતળ દેડકી બોલે, મીઠાના પાત્રમાં પાણી છુટે, લોખંડ તથા ધાતુના વાસણુપર કાટ ચડે, ચકલીઓ ધૂળમા નહાય, સૂડી કડી રાશિનો થાય, વાદળાં રાતાં દેખાય, આકાશમાં મેઘધનુષ્ય તણાય, ટીંગોડી ઈડાં મૂકે, ઇશાન દિશાની વીજળી થાય, ચંદ્રને જળકુંડાળાં થાય, આકાશ કાળું દેખાય, તારા તથા ચંદ્ર પાણુ ઝાંખા દેખાય, વાદળાં પરંતના શિખર જેવાં જણાય, વાદળાં આમ તેમ દોડી જમીન સાથે જોડાઈ જઈ જમીન તરફ ઝુલતાં જણાય, વીજળી ચમકે, વાદળ માગે, શરૂઆતમાં વખતે કરાં તથા બરફ પડે, મોર ટહકારા કરે, મોટા દેડકા બોલે, કેરીમા મળપણુ વધે, મરીકંધાર અને જાંબુના ફળ પાકે, તે પછી વર્ષાઋતુ સંપૂર્ણરૂપમાં જણાય છે. એટલે નદીઓના કિનારાઓનાં વૃક્ષો જળનાં પૂરથી ભાંગી મયાં હોય,

વાવો તથા તળાવો રાત્રીવિકાસી કમળથી તથા નીલકમળથી શોભી રહ્યાં હોય, પૃથ્વીના સપાટ પ્રદેશો કે ખાડાઓ પાણીને લીધે બરાબર વરતી શકાતા નહોય, ખેતરોમાં ધણું ધણું ધાન્યોના છોડ દીપી રહ્યા હોય, આકાશમાં વાદળો ગર્જના વગર જળને શ્રાવ કર્યાં કરતાં હોય, વાદળાઓથી સૂર્ય તથા પીળા ગ્રહો ઢંકાઈ ગયલા હોય, જમીનમાંથી તુણો, લતાઓ વેલીઓ, વધતી જતી હોય, સિંહરાશિનો સૂર્ય થયો હોય, નદી તળાવો પાણીથી ઉભરાઈ જતાં હોય, જાણે પૃથ્વીનું તળીયું ધોવાઈને સાફ થતું હોય, અળસીઆં વગેરે ધણી જાતના જંતુઓનો પાક થતો હોય, સારસ પક્ષીઓ તળાવ તથા નદીઓ છોડી ચાલ્યાં જતાં હોય, બપોવા બોલતા હોય, મૌર કળા કરતા હોય, બગલા ઝાડપર ચઢેલા હોય, અને તેને બગલીઓચારો લાગી ખવાડતી હોય, ઝાડો વેલીઓથી છવાઈ ગયાં હોય, કેવડાના દોડામાં સુગંધી વધી તેનો ખૂબ પાક થયો હોય. જમીન પર ભમકોડા (બિલાડીના ટોપ) દેખા હોય, સુરજનુખાના પીળાં ફૂલ, શુભામ, બરમોગરો, પારિજાત, ધંતુરો અને વનકેશરો ફૂલથી પ્રદુલ્લિત થયાં હોય, અગથીઆ, જાસુદ, કદંબ, બકુલ, અને અંધેલીનાં ફૂલ ખીલ્યાં હોય, આમલીને દાચી આમલીના કાતરાં દેખાતા હોય, રાત્રે તમરાં બોલતાં હોય, આગોઆ ચમકતા હોય, સિંહઅંકાંતિ પૂરી થતી હોય, કીડી અને મંકેડાને પાંખ આવી હોય, તો એવી વર્ષાઋતુનો સમયોગ થયો છે એમ જાણવું.

શરદ ઋતુ—જો શરદ ઋતુમાં સૂર્ય પીળા રંગનો દેખાતો હોય, આકાશ સફેદ વાદળાંઓવાળું દેખાતું હોય, તથા વાદળો વિનાનું સ્વચ્છ પણ દેખાતું હોય, તળાવો તથા નદીને કિનારે ઢંસ, સારસ અને બગલાઓ બેઠેલા હોય, પૃથ્વી ત્રીસ પ્રદેશોમાં કાઢવવાળી.

ઉંચા પ્રદેશોમાં સુકાયલી, સપાટ પ્રદેશોમાં વૃક્ષોવાળી તથા કાંટાસળીઆ, સપ્તપર્ણ, બપોરીયાં, ખીખલા, દારૂડીયા, કાળીજીરી, અને કલારથી શોભા પામતી હોય વનસ્પતિઓ પીળાં સોનેરી કવચિત્ રાતાં અને જુરા જામલી કુળથી શોભી રહી હોય સાગર (સમુદ્ર) અને સરિતા (નદીઓ) શાંત થયાં હોય, અગસ્તના તારાનો ઉદય થયો હોય, પવનનું તોશન નરમ પડ્યું હોય, પૂર્વ દિશાનો વાયુ આવતો હોય, કોઈવાર પૂર્વ તરફથી વરસાદ આવતો હોય, મીન સંક્રાંતિ પછી પવન પશ્ચિમનો આવતો હોય, અને કન્યા સંક્રાંતિમાં પવન ઇશાનનેહ આવતો હોય, હસ્ત નક્ષત્ર (હાથીઓ)ની સુંઠ ફરે એટલે વરસાદ જ્યાં ચઢે ત્યાં પડે, કોઈવાર કાળાં, કોઈવાર રાતાં ને કોઈવાર ધોળાં વાદળ થાય, તેમ કોઈવાર પીળાં અને સોનેરી પણ થાય, કોઈવાર સૂર્ય દેખાય કોઈવાર નહિએ દેખાય, કોઈવાર મેઘ જાજે ને કોઈવાર ચૂપ રહે, આકાશ સ્વચ્છ થાય, ચંદ્રનું તેજ નિર્મળ અને તીવ્ર થાય, ચંદ્રે પક્ષી ચંદ્ર તરફ જોઈ રહે, દેવ તરસ્યો પક્ષી પાણી માટે ખૂમ પાડે, તીવ્ર પક્ષી ખેડુતોને કપકો આપે, આકાશ મંગા સ્વચ્છ જણાય, કુમુદિની (રાત્રિકમળ) રાતનાં ખીલે, નદી કિનારે છીપ મળી આવે, નદી તળાવનાં પાણી સ્વચ્છ થાય, જામરા ફૂલપર ઉડે, તળાવથી વાણીયા (પક્ષી) ઉડી જાય દેડકાં ખેલતાં બંધ થાય, ઘાસમાં પગથી પડેતે માર્ગ ખુલ્લા થાય, નદી તળાવે ચક્રવાકો ખેસે, ધીતેલાં (કમળનાં ફળ) પાકે, તુલારાશિનો સૂર્ય થાય, દિવસ રાત સરખાં થાય, અન્નનો પાક દેખાય, જાજરીને અકકનો પાક થાય, ચિત્રાનો સખત તાપ પડે, કુળાં બહુ પાકે, બીડાનાં ગ્રાહ વધી જાય, કાચકાને (દર્મને) ધોળાં ફૂલ આવે, બગલા નદી કિનારે ખેસે, શુભાસને પચરંગી ફૂલ સાંજે ખીલે, રાતા બપો-

રીયાના ફૂલ દિવસે ખીલે, ધંતુરાને ફળ અને ફૂલ આવે અને રાત્રે સ્વચ્છ ચાંદની ખીલે તો શરદઋતુનો સમ-યોગ થયો છે એમ જાણવું. એ પ્રમાણે ઋતુઓનો સમ-યોગ હોવાથી વનસ્પતિઓ, ઔષધિઓ, અન્નો અને જળો અમૃતરૂપ થાય છે, જેથી મનુષ્ય અને પ્રાણી માત્ર આરોગ્ય અને બળવાન રહે છે, પણ ઋતુઓ પોતપોતાના ગુણોનો અતિયોગ પામેલી હોય અથવા પોતપોતાના ગુણોથી હીન-યોગ પામેલી હોય, અથવા શીતમાં ઉષ્ણ, ઉષ્ણમાં શીત, વર્ષામાં અવૃષ્ટિ એવી રીતની વિપરિતતા પામેલી હોય, અથવા અનુલોભ વિશેષ થિ-હોવાળી થઈ હોય તો તે ઋતુઓમાં માણસોના વાત-પિત્ત અને કફ પ્રકોપ પામે છે. એ પ્રમાણે ઋતુઓના સમ-યોગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને અંતે તેના હીન-મિથ્યા અને અતિ-યોગનું પ્રકરણ બતાવ્યું, પરંતુ ઋતુઓનો કાળ જ્યાં સુધી નિશ્ચય નહિ થાય ત્યાં સુધી ઋતુનો હીન-મિથ્યા કે અતિ-યોગ ગણી શકાય નહિ એટલે સમજી શકાય નહિ; એટલા માટે જ્યોતિષ-શાસ્ત્ર, વૈદકશાસ્ત્ર અને સાહિત્ય એટલે શૃંગારશાસ્ત્રે ઋતુઓની ગણના ક્યાંથી ક્યાં સુધી કરેલી છે તેનું વર્ણન કરવાની અત્રે આવશ્યકતા જણાય છે.

સુશ્રુતસંહિતાના કર્તા મહર્ષિ સુશ્રુતાચાર્ય ઋતુનું વર્ણન કરતાં ગ્રીષ્મ, પ્રાશ્ન, વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર અને વસંત એ પ્રમાણે ૭ ઋતુઓ ગણાવીને ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયણ એવા બે ભાગ પાડે છે, પરંતુ દોષના સંચય, પ્રકોપ અને શાંતિ માટે ૬ ઋતુને ગ્રહણ કરે છે, એટલે શિઆળામાં શિશિર ઋતુને ગણી ઉનાળામાંથી પ્રાશ્ન ઋતુને ગ્રહ કરે છે. ચરક મુનિએ ચરકસંહિતામાં ઋતુના ગુણ

દોષનું વર્ણન કરેલું છે પરંતુ ઋતુનો કાળ ક્યાંથી ગણવો તેનો નિશ્ચય કોઈ નથી. શારંગધરના કર્તા શારંગધરાચાર્ય પ્રાવૃષ, વર્ષા, શરદ, હેમંત, વસંત અને ગ્રીષ્મ એ રીતે ૬ ઋતુઓ ગણાવે છે. અર્થાત્ હેમંત; વસંત અને ગ્રીષ્મ એ ૩ ઋતુનું ઉત્તરાયણ અને પ્રાવૃષ, વર્ષા, શરદ એ ૩ ઋતુનું દક્ષિણાયન માને છે. વાગૂ બદે વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ ઋતુ માનીને વર્ષા, શરદ અને હેમંત ઋતુનું દક્ષિણાયન અને શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મઋતુનું ઉત્તરાયણ માનેલું છે. બ્રહ્મનિષંટ રત્નાકર, નિષંટ રત્નાકર, ભાવપ્રકાશ આદિ સંગ્રહ ગ્રંથોએ સુશ્રુત પ્રમાણે ઋતુઓ ગણેલી છે. કવિ નર્મ-દાશંકરે પોતાના નર્મકવિતા નામના ગ્રંથમાં ૬ ઋતુ વાગૂબદ પ્રમાણે માનેલી છે, અને કવિ દલપતરામે પોતાના દલપત કાવ્યમાં વર્ષા, શરદ અને હેમંતનું દક્ષિણાયન અને શિશિર; વસંત અને ગ્રીષ્મનું ઉત્તરાયણ માનેલું છે. એ પ્રમાણે માનતા છતાં ઋતુનો કાળ ગણવામાં ધણો ગોઠાણો ઉત્પન્ન થાય છે, કારણકે સુશ્રુત બાદરવો અને આશો વર્ષાઋતુ, કાર્તિક અને માગશર શરદઋતુ, પોષ અને મહા હેમંતઋતુ, ફાગણ અને ચૈત્ર વસંતઋતુ, વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ ગ્રીષ્મઋતુ ને આપાદ અને આવણ પ્રાવૃષઋતુ ગણે છે. અને વળી ફરીથી એમ પાંચ માને છે કે આવણ અને બાદરવો વર્ષાઋતુ, આશો અને કાર્તિક શરદઋતુ માગશર અને પોષ હેમંતઋતુ, મહા અને ફાગણ શિશિરઋતુ, ચૈત્ર અને વૈશાખ વસંતઋતુ, અને જ્યેષ્ઠ અને આપાદ ગ્રીષ્મઋતુ ગણાવી. વાગૂબદના વિચાર પ્રમાણે સુશ્રુતે આવણથી વર્ષાઋતુ ગણી આપાદમાં ગ્રીષ્મઋતુ પુરી કરેલી છે, તે મતને પુષ્ટિ આપી છે. શારંગધર મેષ, અને વૃષભ સંક્રાન્તિને ગ્રીષ્મઋતુ, મિથુન અને કર્ક સંક્રાન્તિને પ્રાવૃષઋતુ, કન્યા

અને સિંહ સંક્રાન્તિને વર્ષાઋતુ, વૃષા અને વૃશ્ચિક સંક્રાન્તિને શરદ-
ઋતુ, ધન અને મકર સંક્રાન્તિને હેમંતઋતુ, કુંભ અને મીન
સંક્રાન્તિને વસંતઋતુ ગણે છે; એટલે હેમંત, વસંત અને ગ્રીષ્મ
એ ૩ ઋતુનું ઉત્તરાયન, તથા પ્રાવૃષ, વર્ષા, અને શરદ એ
ત્રણ ઋતુનું દક્ષિણાયન માને છે. કવિ દલપતરામ જેઠ
સુદ પુનેમથી વર્ષાઋતુ ખેડી, આવળુ સુદ પુનેમથી શરદ-
ઋતુ ખેડી, આશો સુદ પુનેમથી હેમંતઋતુ ખેડી, માગસર સુદ
પુનેમથી શિશિરઋતુ ખેડી, મહા સુદ પુનેમથી વસંતઋતુ ખેડી અને
ચૈત્ર સુદ પુનેમથી ગ્રીષ્મઋતુ ખેડી એમ માને છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રના
પંચાંગ પ્રમાણે કદં અને સિંહ સંક્રાન્તિમાં વર્ષાઋતુ, કન્યા અને
વૃષા સંક્રાન્તિમાં શરદઋતુ, વૃશ્ચિક અને ધન સંક્રાન્તિમાં હેમંતઋતુ,
મકર અને કુંભ સંક્રાન્તિમાં શિશિરઋતુ, મીન અને મેષ સંક્રાન્તિમાં
વસંતઋતુ અને વૃષભ અને મિથુન સંક્રાન્તિમાં ગ્રીષ્મઋતુ ગણાવી છે.

ઉપર પ્રમાણે અવલોકન કરતાં આપણે પ્રથમ શિશિર અને
પ્રાવૃષઋતુનો નિર્ણયકરવાની જરૂર પડે છે. જે એનો નિર્ણય ન થાય
તો ઋતુઓ ૭ ગણાવી પડે, કારણ કે પ્રાવૃષ અને શિશિરઋતુઓ
કાંઈ પર્યાય વાચક શબ્દ નથી, પરંતુ પ્રાવૃષઋતુ ગ્રીષ્મને આંતે અને
શિશિરઋતુ હેમંતને આંતે આવે છે, અને તે પ્રમાણે ગણતાં ત્રણ ત્રણ
ઋતુનું એકેક અયન થવાને બદલે એક અયનમાં ૪ ઋતુ ગણાવી
પડે, અને જે તેમ નહિ ગણીએ તો એક તરફ ચોમાસું ૪ ઋતુનું
અથવા શિશિર ૪ ઋતુનો ગણવો પડે પણ તેમ ગણવું એ
વાસ્તવિક કહેવાય નહિ, પરંતુ જે પ્રાવૃષઋતુને વર્ષાઋતુનો
પર્યાય વાચક શબ્દ ગણીએ તો ૬ ઋતુની ગણના બરાબર આવી રહે-

ઝેટલે વર્ષા, શરદ અને હેમંતનું દક્ષિણાયન અને શિશિર, વસંત તથા ગ્રીષ્મનું ઉત્તરાયણ બરાબર બંધ ખેસતું આવે.

હવે કઈ ઋતુ ક્યારથી શરૂ થાય છે ? તે બાબતો નિર્ણય કરતાં ઝેટલું જાણવાનું કે જે તિથિએ જ્યોતિષશાસ્ત્રના પંચાંગ પ્રમાણે જે ઋતુનો ઉદય થયો હોય તે તિથિએ તે ઋતુનો ઉદય થયોલો જણાતો નથી. ઝેટલે ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન આ વાતનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, કારણ કે મકરસંક્રાંતિથી જ્યારે ઉત્તરાયણ થાય ઝેટલે સૂર્ય ઉત્તર દિશા તરફ જતો દેખાય તે વખતથી એકેક મિનિટ અથવા અમુક સમય દિવસ વધતો જાય અને રાત્રી ઘટતી જાય, તેમ કર્ક સંક્રાંતિ અથવા દક્ષિણાયન જ્યારથી શરૂ થાય, ત્યારથી દરરોજ એકેક મિનિટ અથવા અમુક સમય દિવસ ઘટતો જાય અને રાત્રી વધતી જાય; આ વાતમાં કોઈપણ આશ્ચર્યનો મતલબ નથી. તેમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન નક્કી કરી શકાય છે. અને એકેક અયનમાં ત્રણ ત્રણ ઋતુ આવે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. આપણે ઝેટલા ઉપરથી નક્કી વિચારપર આવીશું કે જ્યોતિષ-શાસ્ત્રમાં લખેલી વર્ષા, શરદ અને હેમંત એ ૩ ઋતુઓ દક્ષિણાયનની છે અને શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ એ ૩ ઋતુઓ ઉત્તરાયણની છે. ઉત્તરાયણની શરૂઆતથી દિવસો લાંબા થવા માંડે છે અને રાત્રી ટૂંકી થવા માંડે છે તેમ દક્ષિણાયનની શરૂઆતથી દિવસો ટૂંકા અને રાત્રી લાંબી થવા માંડે છે. પરંતુ એ નિયમ તપાસતાં જ્યોતિષશાસ્ત્રાનુકૂળ પંચાંગને જોતાં એમ જણાય છે કે પંચાંગમાં લખેલી જે તિથિએ ઉત્તરાયણ થવાનું હોય છે તે તિથિ પહેલાં ૨૧ દિવસ અથવા ૨૩ દિવસ પહેલાંથી દિવસ વધતો અને રાત્રી ઘટતી જણાય

છે. એટલા ઉપરથી પંચાંગમાં લખેલી તિથિએ ઉત્તરાયણ અથવા દક્ષિણાયન થતું તથા એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

આ તકરારનો નિકાલ લાવવા માટે જ્યોતિષશાસ્ત્રના પૂર્ણવેત્તા અને અમારા મિત્ર સુરત સંઘાડીઆવાડ નિવાસી વિદ્વાન જોશી બાતુશંકર દુલ્લભરામને પૂછતાં તેમણે પોતાના ગ્રંથ અવલોકન અને રાશિનિર્ણયના અનુભવ ઉપરથી એવો નિર્ણય આપ્યો કે હાલમાં ધણી વર્ષથી આપણા દેશમાં ગ્રહોનો વેધ થતો નથી, એટલે દર વર્ષે અમુક ધડી, પળ, વિપળ, કળા અને વિકળાનો ગણિતમાં ફેર પડતો જાય છે એટલે જ્યાં સુધી વેધશાળામાં બેસીને જોશીઓ ગ્રહનો વેધ કરીને કયો ગ્રહ આ સમયે કયું રાશિમાં કેટલા અંશે, કેટલી કળાએ, કેટલી વિકળાએ છે. તે પ્રત્યક્ષ જોઈને નોંધ કરી તે પ્રમાણે ગ્રહોને ગોઠવે નહિ ત્યાં સુધી આ ગડબડનો નિકાલ આવે નહિ. પણ જે વિદ્વાન જોશીઓએ સૂર્યસિદ્ધાંત વગેરે સિદ્ધાંતના ગ્રંથો જોએલા છે અર્થાત્ અભ્યાસ કરેલો છે, તેઓ સિદ્ધાંતના ગ્રંથોના ગણિત પ્રમાણે પોતા ગણિત ઉપજાવી ગ્રહોની ચાલની કસર કાપી ઋતુઓનો નિર્ણય કરે છે. એટલે દરેક અયનમાં અથવા ઋતુમાં ૨૧ દિવસનો તફાવત ગણીને તેઓ ઋતુ અથવા અયનને ગોઠવે છે. એ ખુલાસાથી વેદકશાસ્ત્રે માનેલી અને પંચાંગમાં લખેલી ઋતુનો નિર્ણય થઈ જાય છે, જેથી અંગ્રેજ જ્યોતિષીઓની ગણના પ્રમાણે ઢુંકામાં ઢુંકા દિવસ અને લાંબામાં લાંબી રાત્રી ૨૨મી ડિસેમ્બર અથવા એ અરસામાં થાય છે, તથા લાંબામાં લાંબો દિવસ અને ઢુંકામાં ઢુંકી રાત્રી ૨૨મી જુને અથવા એ અરસામાં થાય છે, જેથી ઋતુ ગણવાના કામમાં આ નિર્ણય હેલ્લામાં હેલ્લો અને સત્ય છે એમ

માનવાને હરકત નથી. એ ઉપરથી અને એવા નિર્ણય ઉપર આત્મા છીએ કે કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ જે ઋતુનો નિર્ણય કર્યો છે તે આ વાતને ધણો બંધ બેસતો આવે છે, એટલા માટે કે જે લોકો શાસ્ત્રનું કે પંચાંગનું અવલોકન કરી શકતા નહિ હોય તેઓ પણ આસો સુદ પુનેમે શરદઋતુ પૂર્ણ થઈ, માગશર સુદ પુનેમે હેમંતઋતુ પૂર્ણ થઈ, મહા સુદ પુનેમે શિશિર ઋતુ પૂર્ણ થઈ, ચૈત્ર સુદ પુનેમે વસંતઋતુ પૂર્ણ થઈ, અને જેઠ સુદ પુનેમે ગ્રીષ્મઋતુ પૂર્ણ થઈ એમ માને તો કાંઈ વધારે ફેરફાર જણાશે નહિ. જેમ ચાલુ નિયમ પ્રમાણે આ વર્ષના ચૈત્રી પંચાંગમાં ૧૪ મી જાન્યુઆરીએ એટલે પોષ વદ ૯ ને દિવસે શિશિરઋતુ અને તેની સાથે ઉત્તરાયણ શરૂ થાય છે, પરંતુ ખરી રીતે જોતાં ૬ ફી ડિસેમ્બરના દિવસથી દિવસ વધવા માટે છે, એટલે ૧૪ મી તારીખમાંથી અથવા પોષ વદ ૮ માંથી ૨૩ દિવસ બાદ કરીએ તો માગશર સુદ પુનેમે શિશિરઋતુ બેઠી એટલે શિશિરઋતુની આદિથી ઉત્તરાયણ શરૂ થયું એ વાત અમારા વિદ્વાન જોશી મિત્ર અને કવિ દલપતરામના મતને બંધ બેસતી આવે છે. એટલે જુદા જુદા આચાર્યોના અને જુદા જુદા ગ્રંથોના તથા જુદા જુદા પંચાંગોના વાદવિવાદનો નિર્ણય આ વાત ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે; પછી ઋતુના બેસવા અને ઉતરવામાં સંક્રાંતિના પ્રવેશકાળ અને અંતઃકાળનાં પંચાંગોમાં એક બે તિથિનો ફેરફાર આવે તોપણ કવિ દલપતરામ અને જોશી મહારાજ બાહ્ય-સંકરભાઈના વિચારમાં કાંઈ વધી આવતો નથી. આટલો નિર્ણય ક્યાં પછી ઋતુના શુભ-ધર્મ પ્રમાણે વાતાવરણમાં જે ફેરફાર થાય છે ? અને તે ફેરફારથી હવા, પાણી, વનસ્પતિ અને જીવજંતુ ઉપર

અસર થવાથી તેનો વૃદ્ધિ અથવા હાસનો નિર્ણય કરી શકાય છે, તે નિર્ણય કરવા માટે અમારા વૈદ્યમિત્રાએ પોતાની અવલોકન શક્તિને કેવી રીતે વધારવી તેનો માર્ગદર્શક નિશ્ચય હવે પછી લખીએ છીએ.

સુશ્રુતાદિ આયુર્વેદના ગ્રંથો આપણને શીખવે છે કે વર્ષાઋતુમાં ખાટો રસ બળવાન થાય છે, શરદઋતુમાં ખારો રસ બળવાન થાય છે, હેમંતઋતુમાં મધુરસ બળવાન થાય છે, શિશિરઋતુમાં કડવો રસ બળવાન થાય છે, વસંતઋતુમાં તુરો રસ બળવાન થાય છે અને ગ્રીષ્મઋતુમાં તીખો રસ બળવાન થાય છે. આટલા ઉપરથી આપણે કોષ્ઠપણુ નિશ્ચય ઉપર આવી શકતા નથી એટલે આપણને વધારે પ્રુલાસાની જરૂર છે.

કુદરતનો નિયમ તપાસતાં આપણને જણાય છે કે કોષ્ઠપણુ રસ, કોષ્ઠપણુ ઋતુમાં એકલો ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ જેતું પ્રાધાન્યપાણું હોય છે તેતુંજ નામ આપવામાં આવે છે. એટલે દરેક ઋતુમાં છએ રસની વનસ્પતિઓ મળી શકે છે, પરંતુ એટલો તો નિશ્ચય છે કે જે જે ઋતુમાં જે રસનો કોષ થએલો હોય તે રસની વનસ્પતિઓ ફળ ફૂલવાળી થાય છે. જે ઋતુમાં જે રસનો સંચય થતો હોય તે ઋતુમાં તે રસની વનસ્પતિ ઉગતી અને વધતી દેખાય છે. અને જે ઋતુમાં જે રસનું શ્મન થતું હોય તે વનસ્પતિઓ ક્યાંતો સુકાઈ જાય છે અથવા ક્યાંતો પોતે ખીજી ઋતુમાં નવપદ્ધવ થવા માટે પોતાનો જીવો શણગાર ઉતારી નાંખે છે. એટલા ઉપરથી આપણે નિશ્ચય કરી શકીએ છીએ કે જે ઋતુને અનુકૂળ જે વનસ્પતિનો ઉભવાનો, વધવાનો એટલે નવપદ્ધવ થવાનો યોગ હોય અને તેજ વનસ્પતિ તે ઋતુમાં ઉગી હોય તો તે ઋતુનો સમ-યોગ થએલો.

ગણાય છે. જે જે ઋતુમાં જે વનસ્પતિને નવપક્ષવ થવાનો યોગ નથી પણ તે ઋતુની પાછળ આવતી બીજી ઋતુમાં કે ત્રીજી ઋતુમાં ઉત્પન્ન થવાનો યોગ હોય, છતાં નહિ ઉત્પન્ન થવાના યોગવાળી ઋતુમાં તે વનસ્પતિ નવપક્ષવ થતી દેખાય તો ચાલુ ઋતુમાં, આવનારી ઋતુનો મિથ્યાયોગ થયો છે એમ માનવું; અને જે ઋતુમાં જે વનસ્પતિનો ઉગવાનો અથવા નવપક્ષવ થવાનો સંભવ છે પણ તે ઋતુમાં તેમ ન થાય તો તે ઋતુનો હીન-યોગ થયો છે એમ જાણવું. અને જે ઋતુમાં જે વનસ્પતિનો જેટલો ફેલાવો થવો જોઈએ તે કરતાં અધિક ફેલાવો દેખાય તો તે ઋતુનો અતિ-યોગ થયો છે. એવ જાણવું.

આપણે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે આપણા દેશમાં ઋતુઓ ૬ વર્તે છે, અને ૬ ઋતુમાં સુ્ય ૧૨ સંક્રાન્તિમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે ૧૨ સંક્રાન્તિ ૧૨ માસે પુરી થાય છે છતાં શિઆળો (ટાઢની મોસમ) ઉનાળો (તાપની મોસમ) અને ચોમાસું (વરસાદની મોસમ) એવી રીતે ૩ મોસમ ચાર ચાર માસની ગણાય છે, છતાં તાપની મોસમ વરસમાં બે વખત આવે છે. અને ટાઢ તથા વરસાદની મોસમ વરસમાં એકે ક વાર આવે છે; તેમાં ખાસ કરીને શરદઋતુ દક્ષિણાયનના તાપનીઋતુ છે પરંતુ તે હેમંતઋતુના ભેગવાળી હોવાથી તેમાં જમીનને સુકવવા વાળો જીપર એટલે પૂર્વનો પવન આવે છે. તેવી રીતે ગ્રીષ્મ અને વર્ષાની વચમાં પ્રાવૃત્ત ઋતુ આવે છે જેમાં ગ્રીષ્મના તાપનો અને વર્ષાના વરસાદનો ભેગ હોય છે, તેજ પ્રમાણે વસંતઋતુમાં શિઆળાની ટાઢનો અને ગ્રીષ્મના તાપનો ભેગ હોય છે; એટલે જે જે ઋતુમાં જે જે ઋતુના ભેગ થવાનું કુદરતે નિર્માણ કરેલું છે તે ઋતુમાં ભેગવાળી વનસ્પતિઓ ઉગે અથવા મનુષ્ય

પ્રકૃતિમાં ભેગવાળા દોષોનો ઉપદ્રવ જણાયતો તે ઉપદ્રવ ગણાય નહિ. એટલે જે ઋતુમાં જે થવાનું છે તે થાય છે તેથી કંઈ આપણે ઋતુનો હીન-મિથ્યા કે અતિ-યોગ ગણી શકીએ નહિ. એ ઉપરાંત ખીજો નિયમ એવો યાદ રાખવાનો છે કે જે ઋતુનો જે વખતે ઉદય થાય તે વખતે તે ઋતુના પ્રથમના ૧૫ દિવસ પાછળ ગયેલી ઋતુના ભેગવાળા હોય છે, અને ચાલુ ઋતુના પાછળના ૧૫ દિવસ આગળ આવનારી ઋતુના ભેગવાળા થતા જાય છે, એટલે ચાલુ ઋતુમાં જેમ જેમ સૂર્ય પોતાની રાશિને ભેગવતો જાય છે તેમ તેમ પાછળની ઋતુનો ભેગ ધરતો જાય છે અને દોઢ મહિના પછી જેમ જેમ સૂર્ય પોતાની રાશિને ભેગવતો જાય તેમ તેમ આગળની આવનારી ઋતુનો ભેગ થતો જાય છે એટલે ખરી રીતે જોતાં ૬ ઋતુના ૬ મહિના શુદ્ધ ઋતુના ગુણુ ધર્મવાળા હોય છે, અને ઋતુની આગળના અને પાછળના પંદર પંદર દિવસ બંને ઋતુના ગુણુ-ધર્મવાળા હોય છે. હવે આપણે વિચાર કરવો જોઈએ કે પ્રાવૃષ ઋતુમાં વરસાદની શરૂઆત થાય છે, પરંતુ તેમાં શ્રીષ્ઠઋતુના પાછલા કાળનો ભેગ હોવાથી વર્ષાઋતુ ખરેખરી ગણી શકાતી નથી. પણ જો પ્રાવૃષઋતુ પોતાના ગુણુ-ધર્મ પ્રમાણે વર્તેલી જણાય તો વર્ષાઋતુ અમૃતમય દૃષ્ટિ કરી છએ રસને ઉત્પન્ન કરવાવાળી દૃષ્ટિને લાવશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. આખા વર્ષમાં ૬ ઋતુઓ પૈકી જે સમયમાં વર્ષાઋતુનો હીનયોગ, અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ થયો હોય તો તેનો પ્રભાવ આખા વર્ષની ખીજ પાંચે ઋતુઓ ઉપર પડે છે. કારણ કે વર્ષાઋતુનો સમ-યોગ થવાથી અતિદૃષ્ટિ કે અનાદૃષ્ટિ થતી નથી; પણ જ્યાં જ્યાં જેટલી જેટલી દૃષ્ટિની જરૂર છે ત્યાં ત્યાં તેટલી, તેટલી દૃષ્ટિ

થવાથી જમીનમાં રહેલી વનસ્પતિના ખીજોને જે જે ઋતુમાં ઉગવાનો વધવાનો અને ફળ ફૂલ આવી મરી જવાનો ગુણ રહેલો છે તે ગુણને પુષ્ટિ આપવાવાળું પાણી તેને મળી જાય છે; અને જે વર્ષાઋતુનો હીન-યોગ થયો હોય એટલે અનાદૃષ્ટિ થઈ હોય તો પ્રથમના વર-સાદથી વનસ્પતિઓ જે કે જુદા જુદા ગુણ-ધર્મવાળી છે તો પણ તે ઉગી નીકળે છે અને કેટલીક વનસ્પતિઓનાં ખીજ જમીનમાં હોવા છતાં પણ વર્ષાઋતુમાં ઉગવાનો ગુણ-ધર્મ નહિ હોવાથી તે મૂર્છાવસ્થામાં સજીવપણે પડી રહે છે. પરંતુ વર્ષાઋતુના હીન-યોગને લીધે અનાદૃષ્ટિ થવાથી વર્ષાઋતુમાં ઉગીને શરદ કે હેમંતમાં અથવા વસંતમાં ફળફૂલ આપનારી વનસ્પતિઓ સુકાઈ જાય છે. તેમજ જે ખીજો મૂર્છાવસ્થામાં સજીવપણે જમીનમાં પડી રહેલાં હોય છે તે પણ પોતાને ઉગવાની ઋતુ આવે તો પણ ઉગી શકતાં નથી અથવા ઉગી નીકળે તો પણ તે રસપૂર્ણ થઈ ફળ ફૂલને આપવાવાળાં થઈ શકતાં નથી.

હવે ઠંડું સંક્રાન્તિથી દક્ષિણાયનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે એટલે દિનપરદિન રાત્રી લાંબી થતી હોવાથી ચંદ્રનું બળ વધતું જાય છે, અને જેમ જેમ ચંદ્રનું બળ વધતું જાય તેમ તેમ હવા, પાણી, વનસ્પતિ, જીવ જંતુઓ અને મનુષ્યોનું બળ પણ વધતું જાય છે. એટલે એવું સાબીત થયું કે જે વર્ષમાં વર્ષાકાળ સમ-યોગવાળો નીવડે તે વર્ષની ખીજ તમામ ઋતુઓ સમ-યોગવાળી એટલે સુખ કર્તા નીવડે, પણ જે વર્ષમાં વર્ષાઋતુ હીન, મિથ્યા કે અતિ-યોગ-વાળી નીવડેલી હોય તે વર્ષમાં ખીજ તમામ ઋતુઓ હીન, મિથ્યા કે અતિ-યોગવાળી નીવડે છે. આપણે આમજાન જણાવી ગયા કે

વર્ષાઋતુમાં ખાટોરસ, શરદઋતુમાં ખારોરસ, અને હેમંતઋતુમાં મધુરરસ બળવાન થાય છે, પરંતુ વર્ષાઋતુમાં ખાટાં ફળો જેવામાં આવતાં નથી, પણ વિશેષે કરીને મોળાં ફળો ઉત્તમ થતાં જણાય છે. એટલા ઉપરથી કોઇ એમ અનુમાન કરે કે જે ઋતુમાં જે રસ બળવાન થવાનું કહેલું હોય તે રસની વનસ્પતિ ઉપર અસર થવી જોઇએ. અર્થાત્ તે રસના શુભુ-ધર્મવાળી વનસ્પતિ તૈયાર થવી જોઇએ, પણ એમ થવાનું અસંભવિત છે, કારણ કે વર્ષાઋતુમાં પિત્તનો સંચય થાય છે અને વાયુનો કોપ થાય છે, તથા કફનું સંશ્લેષન થાય છે, એટલે જ્યારે પિત્ત વિદગ્ધપણાને પામેલું હોય છે ત્યારે પિત્તનો સ્વાદ ખાટો થાય છે, પણ શુદ્ધ પિત્તનો સ્વાદ તીખો અને કડવો છે, એટલે જે સમયમાં પિત્તનો સંચય થતો હોય તેથી પિત્તના અગ્નિય સ્વભાવને લીધે જળતત્ત્વ જે સૌમ્ય સ્વભાવવાળું છે તે પિત્તનું આચ્છાદન કરે છે અને જેમ જેમ પિત્તનું આચ્છાદન વધતું જાય તેમ તેમ પિત્તની ઉષ્ણતાને લીધે પ્રાણી શરીરમાં પણ વધતું જાય છે, તેથીજ વર્ષાઋતુની શરૂઆત થાય કે તરત પૃથ્વીમાંથી અસંખ્ય વનસ્પતિઓ ઉગી નીકળી વધવા માંડે છે. જે કે વરસાદના પ્રાણીથી ઉગતી વનસ્પતિઓ. હજો રસ અને તેના ૬૩ સ્વાદવાળી હોય છે પરંતુ વર્ષાઋતુમાં વાયુનો કોપ હોવાથી વાયુ પ્રધાન્ય મધુરરસ એટલે મધુરનો પ્રથમ ભાગ કે જેને આપણે મોળો રસ કહીએ છીએ તેની બાહુલ્યતા દેખાય છે. જેમ જેમ વરસાદ આવતો જાય છે અને પૃથ્વીમાં પ્રાણીનું સિંચન થાય છે તેમ તેમ મોળો રસ (જે કે ખીજા રસોના તત્ત્વવાળી વનસ્પતિ ઉગેલી હોય છે તોપણ તેમાં) તેના મૂળ રસવાળો સ્વાદ નહિ આવતાં મોળાપણું વિશેષે કરીને હોય છે. વર્ષા

ઋતુમાં પિત્તનો સંચય થવાથી જેના ગર્ભમાં તીખા અને કડવા રસો હોય છે તે વનસ્પતિઓ એકદમ વધવા માંડે છે. તેવીજ રીતે જેના ગર્ભમાં મધુરરસ હોય છે તે મોળા રસના નામથી જ્યાં સુધી પોતાને સંપૂર્ણ મધુરતા મેળવવાનો કાળ આવે નહિ ત્યાં સુધી વધ્યા કરે છે. એ પ્રમાણે છએ રસમાં ગોઠવાયેલી ૬૩ સ્વાદવાળી કેટલીક વનસ્પતિઓ ઉગીને વધે છે અને કેટલીક વનસ્પતિઓનાં બીજ કે જેઓ સંપૂર્ણ પિત્તપ્રકૃતિનાં છે તેઓ જમીનમાં રહીને પોષાય છે. દાખલા તરીકે વર્ષાઋતુની શરૂઆતમાં કડવા રસની વનસ્પતિ એટલે કુંવાડીઆ કાચકી, કડું, કરીઆતુ વગેરે ઉગવા માંડે છે, પરંતુ જ્યારે શરદઋતુમાં પિત્તનો કોપ થાય છે ત્યારેજ તે સંપૂર્ણ સરવાળી થાય છે. વર્ષાઋતુની શરૂઆતમાં જ્યારે ગ્રીષ્મઋતુનો ભેગ હોય છે ત્યારે ગ્રીષ્મના અગ્નિતત્ત્વને લીધે અગ્નિતત્ત્વનો સ્વાદ ખાટો હોવાથી ગ્રીષ્મને અંતે અને વર્ષાની શરૂઆતમાં જંતુઓમાં અને વનસ્પતિઓમાં રાતો રંગ પ્રવેશ થાય છે, જેથી રાતો રંગના કીડાઓ જમીનમાં પાકે છે અને વૃક્ષો ઉપર કરેણાં, બપોરીઆ, ગુલબાસ, અને જાસુદ જેવા ખાસ રાતો રંગના ફૂલો આવતાં જણાય છે. પછી જેમ જેમ સૂર્ય કંઈ-સંક્રાંતિ પુરી કરી સિંહ સંક્રાંતિને ભોગવતો જાય છે તેમ તેમ રાતો રંગના પુષ્પો અને જંતુઓ બદલાઈને ગુલાબી રંગ ધારણ કરે છે. એટલે ગોળગાયો, બાદરવા નામના કીડા અને અળસીયાઓ ગુલાબી રંગ ધારણ કરે છે અને ગોટાકરણ, ગુલાબ જેવી વનસ્પતિઓને ગુલાબી રંગનાં પુષ્પો આવતાં જણાય છે. અને વર્ષાઋતુના મધ્ય ભાગમાં જ્યારે શુદ્ધ વાયુનો કોપ હોય છે અને કદની શાંતિ થઈ ગયેલી હોય છે, એટલે કદના મીઠા સ્વાદવાળી વનસ્પતિઓનો કોપ

થઈ વાયુના મોળા સ્વાદવાળા શ્લેષ્મી એટલે કાકડી, ત્રીભાંગ, તુરીઆ, શુવાર, વજોરે શ્લેષ્મી પાકેલાં દેખાય છે. તેવી રીતે વર્ષાઋતુના અંત ભાગમાં જ્યારે શરદઋતુનું પિત્ત મિશ્ર થાય છે ત્યારે પાંચે તત્ત્વો એકઠાં મળી સફેદ વસ્તુને પ્રકટ કરે છે, જેથી સફેદ જીવો કે જેને કોડી, શંખ, છીપ, ખાંગડા જેવા જેને પડમાં રહેવાનું હોય છે તેવા જીવો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેજ પ્રમાણે વનસ્પતિમાં જાંબ, જીંજીર, અંબેલી, સાહેલી અને મોગરાનાં ફૂલો ઉત્પન્ન થાય છે; અને વનસ્પતિમાં ધોળો રસ વધવાથી આંકડા, કંટાળા થોર, વડ, ગુલ્લર (ઉંખરડો) આદિ લાંબને દૂધવાળી વનસ્પતિ બળવાન થતી જણાય છે. એટલે વર્ષાઋતુના પાછલા ભાગમાં જે શરદઋતુનો કાંઈક અંશે પ્રાદુર્ભાવ થવાથી પિત્તનો કોષ થાય છે, કદનો સંચય થાય છે અને વાયુનું શમન થાય છે. એ વાયુનું શમન થવાથી પિત્ત જે જળવસ્તુની નીચે દબાઈ રહ્યું હતું તેનો ખીલવાનો સમય આવે છે, જેથી વનસ્પતિઓને પીળાં ફૂલ આવવા માંડે છે. તેમ જંતુઓમાં અગ્નેય તત્ત્વોવાળી એટલે પિત્તના રંગવાળી પીળી અને લીલી માખીઓ તથા એવા જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે કે જે મનુષ્ય શરીરપર બેસવાથી કે મસંજાવાથી દાહ અથવા દાહ સાથેના ફાલ્સા ઉત્પન્ન કરે છે. આકાશમાં તુલા અને વૈશ્વિક રાશિમાં સૂર્ય આવે છે જેથી પિત્તનો પ્રકોષ થાય છે. અને પિત્તમિશ્રિત હેમંતઋતુનો ભેગ થવાથી પિત્તનો પીળો રંગ બદલાઈને રતાશપડતો પીળો એટલે નારંગી રંગ વાતાવરણમાં પસરેલો જણાય છે જેથી પીળા ફૂલના કાંટાસળીઆ જેને સોનેરી રંગનાં ફૂલ આવે છે તે તથા ગલગોટા, પીળી કરેજી, રાજ્યપો અને કેતકીને પીળાં સોનેરી રંગનાં અથવા રાતાં પુષ્પો આવે છે. અને જેમ જેમ શરદઋતુનો

મધ્યભાગ આવતો જાય છે તેમ તેમ કોઈ કોઈ વનસ્પતિઓ કે જેમાં
 વિશેષ પ્રકૃતિને દર્શાવવાનો ગુણ રહ્યો છે તે વનસ્પતિઓમાં એકેક
 પુષ્પમાં એવે ત્રણત્રણ રંગના ફૂલો જોવામાં આવે છે. જેમકે પીળાં
 રાતાં અને ધોળાં ફૂલનો ગુલબાસ, પીળા રાતા અને સોનેરી રંગવાળા
 વચ્ચનાગ વગેરે એટલે વર્ષાનો મોળો, શરદનો તીખો તથા ઠંડો અને
 હેમંતનો મધુર એ ત્રણ સ્વાદવાળા તથા ગુણ-ધર્મવાળા વૃક્ષો
 વેલાઓ, છોડો અને ગુદ્મો જોવામાં આવે છે. જ્યારે વર્ષાઋતુ શાંત
 થઈ શરદઋતુ પૂર બહારમાં ખીલીને હેમંતમાં પ્રવેશ કરે છે એટલે
 હેમંતઋતુના મિથણથી જેમાં અગ્નિતત્ત્વ વધારે છે અને વાયુતત્ત્વનો
 અંતરભાગ છે અને કદનો પડો ઢંકાયલો છે એવા મધુર રસનાં
 ધાન્યો જેવાં કે અડદ, બાજરી, ડાંગર, હલદી જુવાર, સામો, બંટી
 વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે જે જે ઋતુમાં જે જે રસને
 બળવાન ગણવામાં આવ્યો હોય તે રસ વનસ્પતિના ગર્ભમાં એકઠો
 થાય છે એમ સમજવું અને જે ઋતુમાં જે રસ કોપને પામે
 છે એમ લખેલું હોય તે ઋતુમાં તે જાતની વનસ્પતિઓ રસપૂર્ણ
 ગણાય છે, અને જે ઋતુમાં જે રસનું સંશ્લેષન થવાનું લખેલું
 હોય છે તે ઋતુમાં તે રસને પાકીને તેનાં ફળો આવીને તેની રસ-
 પૂર્ણતા મટી જઈને તે ઝાડનાં પુષ્પો તથા પત્રોનો નાશ થાય છે. અર્થાત્
 સંશ્લેષમાં રસ ગર્ભમાં એકઠો થાય છે, કોપમાં પ્રકટપણે દેખાય છે અને શ્લે-
 નમાં તે ફળરૂપ બની જન્મતને ઉપકાર કરવામાટે દિવ્યરૂપ થઈ પૃથ્વી ઉપર
 રહી જાય છે અને તેના ઉત્પાદક તત્ત્વો કાળધર્મને પામી જાય છે.
 જેમ વનસ્પતિનો છોડ હોય પછી તેનું વીર્યરૂપ પુષ્પ કે ફળ ગણાય
 છે, જેમ ખાદ્યજાત અન્નનો રસ બન્યા પછી તેનું વીર્ય ફળરૂપ ગણાય

છે તેમ ઋતુઓના સંચય, પ્રકોપ અને શ્વનરૂપ આવૃત્તિથી તેનાં ફળરૂપ જગતમાં આરોગ્યતા વ્યાપી રહે છે. જેમ ઋતુના હીનમિથ્યા અને અતિ-યોગથી જીવજંત અને વનસ્પતિઓમાં તેના ગુણ-ધર્મનું વિષમપણું ઉત્પન્ન થાય છે તેમ તેવા પદાર્થોના દર્શનથી, સ્પર્શનથી, સ્વાદથી, ઘોરાકથી કે સંસર્ગથી તેવી જાતનું વિષમપણું મનુષ્ય શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે જેને આપણે દુઃખ, રોગ કે મોતના નામથી ઓળખીએ છીએ.

વર્ષા, શરદ અને હેમંતનું વર્ણન કરતાં ખાટો, ખારો અને મધુર રસ બળવાન થાય છે, એમ કહ્યું એટલે તે રસો ગર્ભમાં બળવાન થાય છે તેનું નિરાકરણ ઉપર કરવામાં આવ્યું. હવે શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ એ ૩ ઋતુઓનું દક્ષિણાયન થાય છે તેમાં શિશિરમાં કડવો, વસંતમાં તુરો અને ગ્રીષ્મમાં તીખોરસ બળવાન થાય છે. ઋતુનો સંચય, કોપ અને શ્વન તપાસતાં સમજાય છે કે દરેક રસ ત્રણ ત્રણ ઋતુ પછી પ્રકોપને પામી તેની શાંતિ થાય છે. જેવી રીતે ગ્રીષ્મઋતુમાં તીખા રસનો સંચય થાય છે, એટલે તીખો રસ પ્રત્યક્ષ નહિ જણાતાં વનસ્પતિના ગર્ભમાં બળ પામે છે; તે તીખો રસ વર્ષાના અંત પછી શરદમાં કોપ પામી શરદને અંતે એટલે હેમંતમાં તેનું શ્વન થાય છે, તેથી તીખા રસ પ્રાધાન્ય વનસ્પતિ જેવી કે આદુ, મરચાં, મરેઠી, વગેરે ફળરૂપ પૂર્ણ અવસ્થામાં હેમંતની શરૂઆતમાં બ્યારે પિત્તનું શ્વન થાય છે ત્યારે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, અને તે પછી તે વનસ્પતિઓ એટલે તીખા રસવાળી ફળરૂપે જણાતી નથી. તે પ્રમાણે હેમંત ઋતુનો કડવો રસ જે ગર્ભમાં રહી વસંતમાં વૃદ્ધિ પામી ગ્રીષ્મમાં શાંત થાય છે, એટલે લીમડા સરગવડ

આદિ કડવા રસ પ્રાધાન્ય વનસ્પતિને ફળફૂલ આવી તેની નિવૃત્તિ થાય છે, તે પ્રમાણે વસંતઋતુમાં તુરો રસ બળવાન થઈ તે રસ પ્રાવૃત્તઋતુમાં ફળફૂલવાળો થાય છે. જેવો કે જાંબુ, મરીકંથાર, દીમર વગેરે.

એ પ્રમાણે આપણે અવલોકન કરતાં શીખવું જોઈએ કે શાસ્ત્રમાં જે રસનો જે ઋતુમાં સંચય થવાનું નિર્માણ કરેલું હોય તે રસ તેના ગર્ભમાં બળવાન થાય છે અને જે રસનું પ્રકોપ થવાનું લખ્યું હોય તે ઋતુમાં તે વનસ્પતિઓ નવપલ્લવ ઐટલે રસપૂર્ણ થાય છે. અને જે ઋતુમાં જેનું શમન થવાનું લખ્યું હોય તે ઋતુમાં તેને ફળ ફૂલ આવી તેની શાંતિ થાય છે. હવે વિચાર કરવાનો રહ્યો કે જેમ શરદઋતુમાં ખારો રસ બળવાન થાય છે અને શિશિર ઋતુમાં કડવો રસ બળવાન થાય છે અને હેમંતઋતુમાં મધુર રસ બળવાન થાય છે, તેના યોગે ખારા રસ અને સહેજ કડવા રસ સાથે બળેલા તુરો રસવાળા ધાન્યો ઐટલે મગ, મહ, ચોળા, વાલ, ચણા, વટાણા અને મસુર જેવાં તુરો, ખારા, કડવા અને મધુરરસવાળાં ધાન્યો શિશિર વસંત અને ગ્રીષ્મની શરૂઆતમાં ફળને આપી શાંત થઈ જાય છે. હેમંતઋતુમાં ગર્ભમાં રહેલો મધુરરસ જેમ જેમ સૂર્ય પોતાની રાશિને બોમવતો જાય તેમ તેમ વધતો વધતો શિશિરને અંતે અને વસંતની શરૂઆતમાં મધુરતા વધીને સંપૂર્ણ ગળ્યો થઈ વસંતને અંતે શાંતિ પામી જાય છે, ઐટલે શેરડીનો પાક વસંતઋતુ પછી ખલાસ થઈ જાય છે. અને ગ્રીષ્મમાં ખારા રસનો કોપ થવાથી કેરી, કમરખ કરમદા વગેરે ખારા ફળો દેખાય છે; અને પ્રાવૃત્તમાં ખારા રસની શાંતિ થવાથી એ ખારા ફળો ગળ્યાં બની જાય છે. ઐટલે આપણે જાણી

શુક્રા કે સૂર્ય જેમ જેમ રાશિને ભોગવતો જાય તેમ તેમ સૂર્યના ઓછા વધતા તાપથી અને ચંદ્ર જેમ જેમ રાશિને ભોગવતો જાય તેમ તેમ તેના ઓછા વધતા રજ (શીતળતા)થી તે વનસ્પતિઓમાં તેના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે રસને સ્થાયીભાવ આપતો જાય છે. પૃથ્વીના ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયનમાં જેમ જેમ સૂર્ય અને ચંદ્ર રાશિઓને ભોગવતા જાય છે તેમ તેમ રાશિ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને બીજા ગ્રહોના તેજ, આકર્ષણ તથા ગતિને લીધે જુદી જુદી દિશામાંથી જુદા જુદા ગુણ-ધર્મવાળા વાયુને વહન થવું પડે છે અને જે ઋતુમાં જે દિશાના વાયુ આવવો જોઈએ તે નહિ આવવાથી અથવા અતિ આવવાથી અથવા વહેલો આવવાથી અથવા મોડો આવવાથી, અથવા ઓછો આવવાથી અથવા વધતો આવવાથી તે તે ગુણ-ધર્મવાળી ઋતુઓમાં ઉગતી વનસ્પતિઓ, વહેતાં પાણીઓ, ફરતા જંતુઓ અને જીવતા મનુષ્યો ઉપર તેના હીન-મિથ્યા કે અતિ યોગની અસર થાય છે. એ રાશિઓના ક્રમ તથા સ્થાનનો જરૂરક વિચાર કરવાની જરૂર છે.

આપણે આકાશ તરફ રાત્રી નિર્મળ થયા પછી દષ્ટિ ફેરવીશું તો આકાશમાં નાના મોટા અસંખ્ય તારાઓ નજરે પડે છે. એ તારાઓમાંથી જે જે તારાઓને આપણી ગ્રહમાળા સાથે આકર્ષણ કે પ્રકર્ષણનો સંબંધ જણાયતો તે તે તારાના મંડળોનો નિશ્ચય કરી રાશિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. રાશિ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ હગ્ગો અથવા જથ્થો થાય છે, એવા તારાઓના જથ્થાના વિભાગ પાડી જ્યોતિષશાસ્ત્રે તેની ૧૨ રાશિ ગણેલી છે, એટલે આકાશમાં કયો ગ્રહ કયું રાશિમાં છે અથવા કયું રાશિને કેટલે અંશે ભોગવે છે

તેનું ગણિત સિદ્ધાંતના અંધોમાં નક્કી કરેલું છે, જે જોતાં આપણને આશ્ચર્ય થાય છે. આપણી પૃથ્વીને ખીજ તમામ ગ્રહો કરતાં સૂર્ય અને ચંદ્ર સાથે બાહ્ય સંબંધ હોવાથી સૂર્ય અને ચંદ્રની અસર આપણા ઉપર સીધી થાય છે, અને બાકીના ગ્રહોની અસર તે તે ગ્રહો જે જે રાશિ ભોગવતા હોય તે તે રાશિના ગુણ-ધર્મ સાથે મળીને પૃથ્વીના વાતાવરણમાં આડકતરી રીતે ફેરફાર કરવામાં કારણ-ભૂત થાય છે. એટલે આકાશમાં અશ્વિની ૩, ભરણી ૩, કૃત્તિકા ૬, રોહિણી ૫, મૃગશિર ૩, આર્દ્રા ૧, પુનર્વસુ ૪, પુષ્ય ૩, અશ્લેષા ૫, મધા ૫, પૂર્વા ૨, ઉત્તરા ૨, હસ્ત ૫, ચિત્રા ૫, શ્વાતી ૧, વિશાખા ૪, અનુરાધા ૪, જ્યેષ્ઠા ૩, મૂળ ૧૧, પૂર્વાષાઢા ૩, ઉત્તરાષાઢા ૩, અભિ-જીત ૩, શ્રવણ ૩, ધનિષ્ઠા ૪, સતભિષા ૧૦૦, પૂર્વાભાદ્રપદ ૨, ઉત્તરાભાદ્રપદ ૨, રેવતી ૩૨ તારાઓના એ ૨૮ નક્ષત્રો બનેલાં છે, તેમાં અભિજીત સંધિગત હોવાથી પ્રલક્ષ નહિ ગણતાં ૨૭ નક્ષત્રો ગણીને તેને ૧૨ રાશિમાં ગોઠવેલાં છે. તે ૨૭ નક્ષત્રો પૈકી અશ્વિની, ભરણી, મધા, પૂર્વાશાસ્ત્રીની, ઉત્તરાશાસ્ત્રીની, સ્વાંતિ, વિશાખા, પૂર્વા-ભાદ્રપદ, ઉત્તરાભાદ્રપદ એ ૯ નક્ષત્રો ઉત્તરાચારિ એટલે આકાશના ઉત્તર ભાગમાં રહેલા છે, તથા કૃત્તિકા, રોહિણી, પુષ્ય, અશ્લેષા, ચિત્રા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, સતભિષા અને રેવતી એ ૯ નક્ષત્રો મધ્યચારી એટલે આકાશના મધ્ય ભાગમાં રહેલા છે તથા મૃગશિર, આર્દ્રા, પુનર્વસુ, હસ્ત, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા, મૂળ, પૂર્વાષાઢા, ઉત્તરાષાઢા એ ૯ નક્ષત્રો દક્ષિણચારી એટલે આકાશના દક્ષિણ ભાગમાં ગોઠવાયેલા છે. એ ૨૭ નક્ષત્રો ૧૨ રાશિઓ અને ૯ ગ્રહો એ દરેકને વિપુલવૃત્ત એટલે આકાશગંગાની નીચેથી ફરવાનો માર્ગ છે. જેમ જેમ સૂર્ય

રાશિને ભોગવતો જાય અને એક અયનમાંથી બીજા અયનમાં જાય તેમ તેમ આકાશગંગાના છેડા ઉતરાબિ અને દક્ષિણાભિમુખ વાંકા થતા જાય છે. હવે એ ૧૨ રાશિમાં ચંદ્ર સવાળે દિવસમાં ૧ રાશિ ભોગવે છે અને સૂર્ય ૧ માસે ૧ રાશિ ભોગવે છે, તે ઉપરથી સૂર્ય ૧૨ રાશિની જનેલી ૬ ઋતુઓનાં બે અયનમાં ૧ વર્ષમાં ફરી રહે છે અને ચંદ્ર પારેરાશી ૧ માસમાં ફરતો હોવાથી તે દિવસોના ૧ ચાન્દ્રમાસ ગણવામાં આવે છે. એ ચાન્દ્રમાસ અને સૌર્યમાસની ગણતરીમાં ફેર આવવાથી પાંચ વર્ષમાં એટલે એક કાળચક્રમાં બે અધિક માસ આવે છે. અધિક માસ તે ગણાય છે કે જેમાં સૂર્ય સંક્રાંતિ બદલે નહિ. એટલે જે માસમાં સૂર્ય સંક્રાંતિ હોય નહિ તે અધિકમાસ ગણાય છે. ૧૨ રાશિ પૈકી મેષ અને વૃશ્ચિકરાશિનો સ્વામી મંગળ છે, મિથુન અને કન્યારાશિનો સ્વામી બુધ છે, ધન અને મીન રાશિનો સ્વામી ગુરુ છે, વૃષભ અને તુલા રાશિનો સ્વામી શુક્ર છે, મકર અને કુંભ રાશિનો સ્વામી શનિ છે, કર્ક રાશિનો સ્વામી ચંદ્ર છે અને સિંહ રાશિનો સ્વામી રવિ છે. એજ પ્રમાણે કર્ક, મીન અને વૃશ્ચિક રાશિનો વર્ણુ આહણુ છે. મેષ, સિંહ અને ધનરાશિનો વર્ણુ ક્ષત્રિય છે. વૃષભ, કન્યા અને મકર રાશિનો વર્ણુ વૈશ્ય છે અને મિથુન, તુલા તથા કુંભ રાશિનો વર્ણુ શૂદ્ર છે. ૯ ગ્રહ પૈકી સૂર્યનો રંગ પારા જેવો છે, ચંદ્રનો રંગ રૂપા જેવો છે, મંગળનો રંગ તાંબા જેવો છે, બુધનો રંગ ચોકળો પીળો છે, ગુરુનો રંગ સોનેરી પીળો છે, શુક્રનો રંગ નીલમણી જેવો છે, શનિનો રંગ ઘેરા આસમાની છે, અને રાહુનો રંગ કાળો છે. જેમ પારામાં ૭ રંગ રહેલા છે અને આખી દુનિયાનું ઉપસ્થિત સ્થાન પારો છે તેમ આખી દુનિયાનું ઉપસ્થિત

સ્થાન સૂર્ય છે. તે સૂર્યના એકેક કિરણને લઇને એકેક ગ્રહ બનેલો હોય એમ અનુમાન થાય છે. જેમ તમામ રંગો કાળારંગમાં તિરો-ભાવ પામી જાય છે તેમ રાહુ એટલે પૃથ્વીનો રંગ કાળો એટલે પ્રકાશ વિનાનો હોવાથી તેમાં સૂર્ય આદિ લઇને તમામ ગ્રહોના જુદા જુદા રંગનાં કિરણો આવિર્ભાવ પામી પ્રચ્છન્નરૂપે તિરો-ભાવને પામે છે, એટલે પૃથ્વીની અસર ખીજા કોઇ ગ્રહ પર થતી નથી પરંતુ ખીજા ગ્રહોની અસર પૃથ્વી ઉપર થાય છે. તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ એ છે કે પૃથ્વીમાં છએ રસના ૬૩ સ્વાદવાળાં જુદી જુદી આકૃતિ, સ્વાદ, રંગ અને સ્વભાવનાં ખીજો રહેલાં છે, પરંતુ તે જ્યારે જ્યારે સૂર્ય ચંદ્ર અને ખીજા ગ્રહોના કિરણો જેવી જેવી રીતથી પૃથ્વી ઉપર આવે છે તે સ્વજાતીય ગુણુવાળા કિરણોના આકર્ષણથી પૃથ્વીમાં રહેલાં અને જમીનપર ઉઠેલાં અને આકાશમાં ફરતાં તમામ ખીજોનો પ્રાદુર્ભાવ કરે છે, એટલે સૂર્ય અને ચંદ્ર નિયમિત રીતે રાશિને ભોગવતા હોવા છતાં વાતાવરણમાં અવનવા ફેરફાર થઇ ઋતુઓમાં હીન-મિથ્યા અને આત-યોગ ઉત્પન્ન કરે છે. સૂર્ય અને ચંદ્રની ફરવાની ગતિ જેમ જેમ રાશિમાં બદલાતી જાય છે તેમ તેમ રાશિના ગુણુ-ધર્મ પ્રમાણે વાતાવરણના સ્વભાવમાં ફેર-ફાર થતો જણાય છે. જેમ આકાશને અવિચ્છિન્નપણું હોવાથી તેમાં કોઇ ફેરફાર થતો નથી પરંતુ આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્પર્શ તન્માત્રા એટલે વાયુતત્ત્વ જેનો સ્વભાવ આખા જગતને જોઈતા રસ, ગુણુ, વીર્ય, વિપાક અને શક્તિ વહેંચી આપવાનું કામ કરવાનો છે તે પ્રમાણે આજ્ઞા સ્વભાવના મનુષ્યોને ૪ વર્ણના લોકોના વિભાગ પાડીને તેને પોતપોતાને માર્ગે પ્રવર્તાવવાનું કામ આજ્ઞાનું હોવાથી.

કર્ક, મીન અને વૃશ્ચિકરાશિને બ્રાહ્મણધર્મવાળી ગણવામાં આવી છે. સ્પર્શ તન્માત્રા પછી રૂપતન્માત્રા જેને અગ્નિતત્ત્વ કહેવામાં આવે છે, જેનું કામ જગતના તમામ જીવોનું રક્ષણ કરી અગ્નિના ચેત્તિ વસ્તુના ગુણ-ધર્મનું પૃથક્કરણ કરી રક્ષણ કરવાનું છે, તેમ મનુષ્યોમાં ક્ષત્રિયનું કામ પણ ૩ વર્ણનું રક્ષણ કરવું એજ હોવાથી તે ગુણ-ધર્મવાળી મેષ, સિંહ અને ધનરાશિને ક્ષત્રિય સ્વભાવવાળી ગણવામાં આવી છે. જેમ રૂપતન્માત્રા પછી રસતન્માત્રા એટલે જળતત્ત્વ જગતના તમામ દ્રવ્યોને આર્દ્રપણું આપી જગતના પરમાણુને જે જે દ્રવ્યોમાં જે જે પરમાણુનો અપ હોય તે તે દ્રવ્યને મેળવીને વધવા ઘટવારૂપ ક્રિયા કરી જગતને પોષણ આપે છે. તેમ મનુષ્ય સમૂહમાં વૈશ્ય પ્રકૃતિવાળા માણસો જગતને વૈશ્યત્વથી પોષણ આપે છે. તેવી રીતે વૃષભ, કન્યા, અને મકર એ ૩ રાશિઓ વૈશ્ય ધર્મવાળી હોવાથી જગતને પોષણરૂપ મનાય છે, જેમ પાંચમો ગંધ તન્માત્રા એટલે જેમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એવા પાંચે તન્માત્રાના સ્વભાવ મળવાથી ગંધ તન્માત્રાવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયેલી છે કે જે ચારે તન્માત્રાઓના તથા ચારે તત્ત્વના આધારભૂત છે, તેમ મનુષ્ય પ્રાણીમાં શદ્રરૂપ ગણાતા મનુષ્યો ત્રણે વર્ણની સેવા બજાવે છે, એટલે જે શદ્ર પ્રકૃતિના મનુષ્યો હોયજ નહિ તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય સ્વભાવના મનુષ્યોનો કાર્યનિર્વાહ આવી શકેજ નહિ; તેવી રીતે મિથુન, છૂલા અને કુંભ રાશિઓ જગતને આધારરૂપ હોવાથી તેને શદ્ર સ્વભાવવાળી હોવાનું કહેલું છે. હવે જે જે રાશિના જે જે સ્વામી સુકરર કરેલા છે તે એટલા માટે કે તે રાશિમાં તે ગ્રહ આવે ત્યારે તે રાશિના અને ગ્રહના ગુણ-ધર્મ એક થઈ જાય. પણ જે બ્રાહ્મ-

જુની રાશિમાં શુક્ર ગુણવાળો અને શુક્રની રાશિમાં બ્રહ્મણ ગુણવાળો
 ગ્રહ પ્રવેશ કરે તો બ્રહ્મણની રાશિમાં ગએલો શુક્ર ગ્રહ નિર્ભય થઈ
 જાય, એટલે તેજહીન થાય. એથી ઉલટું શુક્રની રાશિમાં બ્રહ્મણ
 સ્વભાવવાળો ગ્રહ જન્મ ત્યારે રાશિનો સ્વભાવ દબાઈને બ્રહ્મણનો
 ગુણ વૃદ્ધિ પામે. આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે બ્રહ્મણો રમેગુણી
 છે, ક્ષત્રિયો સત્ત્વગુણી ગણાય છે, વૈશ્યો તમોગુણી હોય છે અને
 શૂદ્રોમાં ત્રિગુણાત્મક બુદ્ધિ હોય છે અને તેથીજ શૂદ્રો ૩ વર્ણના
 સોકોની સેવા કરવાનાં કામમાં ઉપયોગી થઈ શકે છે. એટલા ઉપરથી
 એવા અનુમાન ઉપર આવી શકાય છે કે ઋતુઓના ફેરફાર તે
 ગ્રહોની ચાલ, તેના સ્વભાવ, રાશિની જાતિ, તેના સ્વભાવ અને
 તેથીજ થાય છે. મતલબ કહેવાની એ છે કે ઋતુઓનાં હીનયોગ,
 અતિયોગ અને મિથ્યાયોગ જાણવાને માટે જેને પ્રવૃત્ત થવું હોય
 તેણે ગ્રહો અને રાશિઓના ગણિતને ધ્યાનમાં લઈ કઈ ઋતુમાં કયો
 ગ્રહ બળવાન થયો છે અથવા નિર્ભય થયો છે તે લક્ષમાં રાખી,
 વિચાર કરવાથી સહેજ સમજાશે કે આવતી ઋતુમાં અમુક રસનો
 અથવા અમુક દોષનો હીન-મિથ્યા કે અતિ-યોગ થશે. આટલું
 વિવેચન કર્યા પછી આપણે થોડું પશ્ચાત્તઃ અવલોકન કરવાની જરૂર
 છે, કારણ કે ઋતુનો હીન-મિથ્યા કે અતિયોગ જાણવાનો
 સહેલામાં સહેલો અને દરેક મનુષ્ય (વૈદ્ય) અવલોકન કરી શકે
 તેવો રસ્તો જાણવાની આપણને જરૂર છે.

એટલું તો યાદ રાખવું જોઈએ કે કોઈ પણ ઋતુમાં કોઈ
 પણ એકલા રસનો સંચય, કોઈ કે સમન થવું નથી પરંતુ દરેકમાં
 એક દોષનો સંચય, એકનો કોઈ અને એકનું સમન થાય છે,

જેથી ઋતુના અવલોકનમાં કેટલાકને બમ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ જે એકજ દોષ કોપે અથવા એકજ રસનો સંચય થાય અને બીજા રસો શાંત થઈ જાય તો હવા વિષરૂપ બની આંખા વિધનો નાશ કરે. જેમ મનુષ્ય શરીરમાં વાયુ પિત્ત અને કફ પૈકી એક દોષ કોપે છે તો તેની સાથે પણ બીજા દોષ હીનપણે રહી શકે છે, અને તેથીજ રોગી માણસ પણ કાળ સુધી જીવી શકે છે. તે પ્રમાણે ઋતુમાં પણ સંચય, કોપ અને શમનની ક્રિયા ચાલતી હોય છતાં તેનો સમૂળ નાશ થતો નથી. એટલે આપણે એમ જાણવું જોઈએ કે પ્રાણપ્રકૃત જે વર્ષાનો પ્રથમ કાળ છે તેમાં વાયુનો કોપ અને પિત્તનો સંચય થાય છે, એટલે રજો ગુણી વનસ્પતિનો પ્રાદુર્ભાવ જણાય છે, જેથી વનસ્પતિને ધોળાં ફૂલ વિશેષે કરીને આવે છે, પણ જ્યારે વર્ષાકાળ સંપૂર્ણ રૂપમાં આવે છે ત્યારે જે જે વનસ્પતિમાં પિત્ત બળવાન થાય છે તેને પીળાં ફૂલ આવવા માંડે છે, અને જે જે વનસ્પતિમાં પિત્ત બળવાન થઈ ઉપર ક્ષતું આચ્છાદન થતું જાય છે એટલે તે વનસ્પતિના ફૂલોમાં રાતો રંગ વધતો જાય છે. તે પછી શરદઋતુમાં જ્યારે પિત્તનો કોપ થાય છે ત્યારે પિત્તના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે તમામ વનસ્પતિને પીળાં અને ભૂરાં એટલે પિત્તના રંગ જેવાં પુષ્પો આવે છે. તે પીળાં પુષ્પમાં જેમ જેમ ક્ષતું આચ્છાદન થતું જાય છે તેમ તેમ તેમાં રાતો રંગ ઉમેરાતો જાય છે. જેમ જેમ રાતો રંગ વધતો જાય છે તેમ તેમ હેમંતઋતુનું આચ્છાદન થતું જાય છે. એટલે હેમંતઋતુના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે કર્નો સંચય થાય છે, પિત્તનું શમન થાય છે અને વાયુનો કોપ થાય છે, જેથી હેમંતઋતુમાં જેમ જેમ સૂરી રાશિને ભોગવતો જાય છે તેમ તેમ રાતો રંગ વધીને ઘેળા રંગનો

અથવા પીળચટા ધોળા રંગનો આવિર્ભાવ થતો જાય છે, એટલે જીવાર, બાજરી, અડદ વગેરે સફેદ રંગ પ્રાધાન્ય મધુરરસવાળા ફળ ફૂલ, અન્ન અને કઠોળ પરિપકવ થાય છે. જો હેમંતઋતુમાં વાયુનો કોષ ન થાય તો અન્ન પાકે નહિ, જો કર્નો સંચય ન થાય તો અનાજમાં મધુરતા મિઠાશ અને વજન વધે નહિ. એટલા માટે હેમંતઋતુમાં કર્નો સંચય અને વાયુનો કોષ ગણવામાં આવ્યો છે. પરંતુ જો હેમંતઋતુમાં પિત્તનો કોષ ચાલુ રહે અને કર્નો સંચય અટકી પડે તો પરિપકવ દશાને પામવાની અણી ઉપર આવેલાં અન્ન અને ફળોનો વિનાશ થઈ જાય. તે પ્રમાણે હેમંતઋતુનો પાછલો ભાગ જે શિશિરઋતુને નામે ઓળખાય છે. તેમાં કર્નો સંપૂર્ણ સંચય, પિત્તની શાંતિ અને વાયુનો પૂર્ણ કોષ થવાથી જેમ જેમ સૂર્ય રાશિ ભોગવતો જાય તેમ તેમ મધુરરસમાં પિત્તને લીધે કડવા, અને ખાટા રસનો ઉમેરો થવાથી કઠોળ અને તેવીજ જાતના ખીજા બાજીપાલાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે પછી વસંતઋતુમાં કર્નો કોષ થવાથી પિત્તનો સંચય થાય છે અને વાયુની શાંતિ થાય છે એટલે વાયુ સમાનભાવને પામવાથી છએ રસના ૬૩ સ્વાદ-વાળી તમામ વનસ્પતિઓ નવપક્લવ અને ફળ ફૂલ સુકત થાય છે. એટલે વસંતઋતુ પછી ગ્રીષ્મઋતુ એસે કે સૂર્યનો પ્રખર તાપ પડવાથી અતિ તાપને લીધે પિત્ત દગ્ધ થઈ જાય છે, જેથી હવામાં દગ્ધ પિત્તના સ્વભાવ પ્રમાણે ખાટો રસ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે ખાટો રસ જેમ જેમ સૂર્ય રાશિ ભોગવતો જાય તેમ તેમ એટલે ગ્રીષ્મ ઋતુના અંત ભાગમાં મધુરપણાને પામતો જાય છે. જેથી ખાટાં ફળો મળ્યા સ્વભાવવાળાં અને તુરાં ફળો ખટાશવાળાં થાય છે તેમ

જે રૂબો પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળાં નથી તે જેવાં કે વડ, પીપળો, રાયણુ, વગેરે વધારે મધુર થાય છે આટલા ઉપરથી અવલોકન કરનારને સમજાશે કે જે ઋતુમાં તે ઋતુનો સમાનયોગ થયો હોય તો તે ઋતુમાં અન્ન, રણ, પુષ્પ, લતાઓ તેવા સ્વભાવવાળાં ઉગે છે, વધે છે, અને રૂબ ફૂલ આપીને શાંત થઈ જાય છે.

આપણે એમ જાણવું જોઈએ કે વર્ષાઋતુ આવશ્ય સુદ પુનેમે પૂર્ણ થાય છે, પણ જે ઋતુમાં એટલે તેની પાસેની આવતી શરદ-ઋતુમાં શરદઋતુનાં ચિન્હ દેખાય નહિ, એટલે વાદળાં ધોળાં રંગનાં થાય નહિ, વરસાદ ગાળે નહિ અને વીજળી થાય નહિ તો શરદ-ઋતુનાં ચિન્હ દેખાતાં નથી, પણ વર્ષાઋતુનો અતિયોગ થયો છે. અને શરદઋતુનો હીનયોગ થયો છે એમ માનવું. તેવી રીતે શરદ-ઋતુનો અમલ ઓશો સુદ પુનેમ સુધીનો છે તે ઉપરાંત જો શરદનો તાપ ચાલુ રહે અને હેમંતનો છુપ્પર પવન આવી શિઆળાનાં ચિન્હ દેખાડે નહિ તો શરદઋતુનો અતિયોગ અને હેમંતઋતુનો હીનયોગ ગણાય. તેજ પ્રમાણે શિશિરઋતુ જે હેમંતઋતુનો પાછલો ભાગ માનેલો છે અને ચૈત્ર સુદ પુનેમ સુધીમાં વસંતઋતુનો અંત આવે છે, પણ ચૈત્ર સુદ પુનેમ પછી દિવસે તાપ પડે અને રાત ટાઢ પડે તો વસંતઋતુનો અતિયોગ અને ગ્રીષ્મનો હીનયોગ ગણાય. તેજ પ્રમાણે વર્ષાઋતુમાં વરસાદ ઓછો વરસે અને આવશ્ય સુદ પુનેમ પહેલાં શરદઋતુમાં ઉગતી અને ખીલતી વનસ્પતિઓ દેખાય તો વર્ષાઋતુમાં હેમંતનો મિથ્યાયોગ થયો છે. તેજ પ્રમાણે શરદમાં હેમંત કે શિશિરનો, હેમંત કે શિશિરમાં વસંતનો અને વસંતમાં

ગ્રીષ્મનો તથા ગ્રીષ્મમાં વર્ષાનો એટલે પ્રાપ્તનો મિથ્યાયોગ થાય છે. એવી રીતે ઋતુના હીન-મિથ્યા અને અતિ-યોગથી જે જે ઋતુનો જે જે ઋતુમાં મિથ્યાયોગ થાય છે તે તે ઋતુમાં મિથ્યાયોગવાળી ઋતુના ગુણ-ધર્મને લીધે તે ઋતુમાં કોપ પામનારા દોષોના રોગો જણાય છે. પણ કોઈ વખતે એક ઋતુની જોડેની ઋતુનો મિથ્યાયોગ નહિ થતાં તેની પાછળની એટલે ત્રીજી ઋતુનો મિથ્યાયોગ થાય છે તો તે વખતમાં આખા દેશમાં ભયંકર મરઘી-રોગચાળો ફાટી નીકળે છે. દાખલા તરીકે સંવત ૧૮૭૪ના બાદરવા મહિનામાં શરદ-ઋતુમાં વસંતઋતુનો મિથ્યાયોગ થયો હતો, એટલે તે ઋતુમાં આંખાને મોર અને કેરી ઉત્પન્ન થયાં હતાં તેથી કફ-પિત્તજ્વર અને કંઠકુખ્જ સન્નિપાત જે કફપ્રાધાન્ય રોગ ગણાય છે તેનો ઉપદ્રવ થવાથી આખો દેશ ઇન્ફ્લુએન્ઝાના નામથી ભારે આપત્તિમાં સપડાયો હતો, અને તેજ પ્રમાણે હેમંત શિશિરમાં ગ્રીષ્મનું આવાગમન દેખાવાથી વિદ્વાન વૈદ્યોને પીળો તાવ એટલે હારિદ્રક સન્નિપાત નામનો કાળરૂપ જ્વર આવવાનો ભય જણાતો હતો, પરંતુ હંશ્વરકૃપાથી માળવા પ્રાન્તમાં ઘરઘ અને વરસાદનું ભારે જોર થવાથી હવામાં આવતો ગ્રીષ્મકાળ અટકી ગયો અને શિશિરઋતુનો સમયોગ થવાથી, દેશમાં શાંતિ પથરાઈ ગઈ. તેજ પ્રમાણે કુદરત મનુષ્યના રક્ષણ માટે અણુધારી મહદ્ મોઠસે છે તોપણ જ્યારે જ્યારે આવતી ત્રીજી ઋતુનો પહેલી ઋતુમાં મિથ્યાયોગ થાય ત્યારે ત્યારે મહામારી અથવા એવાજ પ્રકારની કોઈ બિમારી સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે. આ ઉપરથી એમ સમજવું જોઈએ કે ઋતુનો સામાન્ય હીન-મિથ્યા કે અતિયોગ થવાથી પ્રાકૃત જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે અને તે નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા કરવાથી

વૈદ્યોના કબજામાં આવી શકે છે. પણ જે ત્રીજી ઋતુ નો મિથ્યાયોગ થયો હોય તો વિકૃતજ્વર પેદા થાય છે તેને વૈદ્યોના કબજામાં લાવવાને ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, અર્થાત્ વિકૃતજ્વરને નિદાન-શાસ્ત્રમાં અસાધ્ય ગણવામાં આવ્યો છે તેને કષ્ટસાધ્ય કે સાધ્ય કરવો તે કશ્વરેચ્છા હોય તોજ થઈ શકે છે. આટલું કહ્યા પછી હવે જ્યારે જ્યારે ઋતુમાં હીન-સિથ્યા કે અતિ-યોગ થયો હોય ત્યારે ત્યારે મનુષ્યે પોતાની ચર્ચા કેવા પ્રકારની રાખવી જોઈએ? તેનો ઉલ્લેખ કરતાં પહેલાં પૂરોવાર્યોએ ઋતુમાં સમયોગ ચાલતો હોય ત્યારે મનુષ્યોએ કેવા પ્રકારનો આહારવિહાર અને વ્યવહાર રાખવો જોઈએ તે પર્વરૂપે જોઈવું છે, તેનું અવલોકન કરવાની જરૂર છે.

આપણા દેશમાં સામાન્ય અને વિશેષ એવાં બે જાતનાં પર્વો જોઈવામાં આવે છે. સામાન્ય પર્વો આખા દેશમાં પસરેલા છે. અને તે પર્વમાં તમામ મનુષ્યો જાતિભેદ, વર્ણભેદ, મત, પંથ, સંપ્રદાયનો ભેદ છોડી દઈ તેમાં પૂર્ણપણે ભાગ લે છે. અને વિશેષ પર્વોમાં પોતપોતાના મત, પંથ, સંપ્રદાય, જાતિ અને દેશ પરત્વે ભાગ લેવામાં આવે છે. એટલા માટે આ રચણે ઋતુના ગુણ-ધર્મનો વિષય હોવાથી સામાન્ય પર્વોના વિચાર કરવાની જરૂર પડે છે, કારણકે તે મનુષ્ય માત્રને લાગુ પડે છે. જ્યારે સૂર્ય ઉત્તરાયણના થાય છે એટલે જે દિવસથી દિવસ વધતો જાય છે અને રાત્રી ઘટતી જાય છે, અર્થાત્ જે દિવસથી સૂર્યનું બળ વધતું જાય છે અને ચન્દ્રનું બળ ઘટતું જાય છે, જેથી મનુષ્યોમાં અથવા ચારે ખાણના જીવોમાં બળનો ઘટાડો થતો જાય છે. એટલા માટે મહરસંક્રાંતિને શિશિરઋતુ ગણી તે ઋતુને બંધબેસતો ખોરાક તે પર્વમાં ખાવાનો અવકાશવાનો

રીવાજ દાખલ થયેલો છે, પણ તે રીવાજ જ્યારે ઋતુનો સમયોગ થયો હોય ત્યારે પ્રકૃતિને અનુકૂળ થઈ પડે છે, પણ જો અતિયોગ, હીનયોગ કે મિથ્યાયોગ થયો હોય ત્યારે તે પ્રકૃતિનો વિષમયોગ કરનારો નીપડે છે. એટલે આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે દરેક સંક્રાંતિમાં અથવા દરેક ઋતુમાં વાતાવરણમાં તે ઋતુના ગુણ-ધર્મનો હીન-અતિ કે મિથ્યાયોગ થયો હોય તે પ્રમાણે અનુબ્ધ શરીરના વાયુ, પિત્ત અને કફનાં ૧૫ સ્થાનોમાં હીન-મિથ્યા અને અતિ યોગ થાય છે. આટલું યાદ રાખ્યા પછી દરેક પર્વેના આહાર-વિહાર અને દાન તપાસીશું તો તેના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે દોષોના સંચય, કોષ અને શાંતિનો વિચાર સમજી શકીશું.

મકરસંક્રાંતિમાં મગ, ચોખ્ખા, ખેર, તલ, ગોળ અને શેરડી તથા લીલા ચણાનું દાન ખાપવાનો તથા મગની ખીચડી અથવા નવી જુવારનો કે નવા ઘઉંનો ખીચડો ખાવાનો રીવાજ છે, તેમ અમારા સુરતમાં કેળાં, ધી, ખાંડ સાથે રોટલી ખાવાનો રીવાજ છે. એ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે ટાલની મોસમમાં વાસુનું પ્રયજનપણું એટલે રસને સુકાવવાનો ગુણ હોવાથી જો પ્રજા સ્નેહદ્રવ્ય એટલે તલ, ગોળ, કેળાં અને ઘઉંના પદાર્થો ખાય નહિ તો વાયું બળવાન થઈ શરીરમાંના રસ તથા રક્તને સુકાવી નાંખે છે, અને એમ પણ સમજાય છે કે મધુર પદાર્થો કે જેનો કફને પ્રકોષ કરવાનો સ્વભાવ છે પણ તે પિત્તનું શમન કરે છે એટલા માટે પિત્તનો સંચય થતો અટકાવવા માટે પિત્તની શાંતિવાળાં મધુર દ્રવ્યો અને સ્નેહવાળા તલ જેવા પદાર્થો ખાવાને નિર્માણ કરેલું છે. તેમાં જેઓને પ્રકૃતિએ વાયુ કે કફ બધાયેલો હોય તેઓ જો મધુર દ્રવ્યનું સેવન કરે તો કફ વધી

પડી વસંતઋતુમાં કશકેપિત રોગમાં સપડાઈ જાય, એટલા માટે ભોર જેવા ખટમધુર અને ચણા જેવા ક્ષારમધુર પદાર્થો ખાવાથી તેઓને અગ્નિ સમાનભાવને પામે છે; તેવી રીતે પિત્ત પ્રાધાન્ય પ્રકૃતિના મનુષ્યોને માટે મગની ખીચડી અને ઘઉં જુવારનો ખીચડો ખાવાને ચાલ પાડેલો છે, જેથી ગ્રીષ્મઋતુમાં પિત્તનો પ્રબળ કોપ થાય ત્યારે તેઓના શરીરનું રક્ષણ થાય. એ પ્રમાણે શિશિરઋતુ પુરી થયા પછી સૂર્ય જ્યારે ઉત્તરાયણના મધ્ય ભાગમાં આવે, એટલે વસંતઋતુમાં હોળી (હુતાશની)નું પર્વ આવે છે. હોળીને માટે પાછલા કાળમાં જુદી જુદી માન્યતા ઉત્પન્ન થયેલી જણાય છે, પરંતુ અમારા વિચાર પ્રમાણે હોળીના દિવસમાં એટલે વસંતોત્સવ રાજ્ય પ્રજાએ મળીને ઉજવવાનો પ્રાચીન રીવાજ છે, એટલે વનમાં જઈને સૃષ્ટિસૌંદર્યથી આનંદ પામીને મસ્ત બનેલા વનસ્પતિ દ્રવ્યોને સાથે લઈને ગ્રીષ્મકાળના પ્રખર તાપમાં પ્રવેશ કરવા માટે પોતાના શરીરને લાયક બનાવવા અર્થે તૈયારી કરી મુકવા સાર વસંતોત્સવ ઉજવવાની અને હોળીને નામે હવાશુદ્ધિ કરવા માટે ગામેગામ અને ઠામેઠામ મોટા ચણો કઠી તેમાં હોમેલા હુતદ્રવ્યથી હવામાં એટલે આકાશના વાતાવરણમાં એવા દ્રવ્યોનો ફેલાવો કરવો કે જેથી ગ્રીષ્મઋતુનાં તપતાં કિરણો જે વાતાવરણમાંથી પૃથ્વી ઉપર આવે તે વસંતઋતુના ફેલાયલા કદ પ્રાધાન્ય વાતાવરણમાંથી શીતળ થઈને આવે, જેથી ગ્રીષ્મઋતુમાં પિત્તનો પ્રકોપ ઓછો થવાથી મનુષ્યોનું બળ કાયમ રહે; એટલા માટે હોળીના સમિધ તરીકે ચણના સમિધને નહિ લેતાં પરચુરણ વનસ્પતિઓ કે જે ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેનો તથા છાણનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેમ ચણમાં અમુક દ્રવ્યોનો પુરોડાસ કરવામાં આવે છે અને તે દ્વારાએ આહુતિઓ

આપવામાં આવે છે તેમ નહિ કરતાં જે ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ફળો, અન્નો, પુષ્પો ચઢાવવામાં આવે છે. અને જે કાયાં અન્નો હોય છે તેને સેકીને ચઢાવવામાં આવે છે. મતલબ કે હોળીમાં ખાસ કરીને અખીલ એટલે સીંગોડાના લોટમાં મેગિરાના તેલનો પટ દીધેલો અને ગુલાબ કે જેમાં સીંગોડાના લોટને કસુંબાના રંગથી રંગેલો હોય તે હદપાર ઉડાવવામાં આવે છે, જેથી શરીરને અને શરીરમાંના રસ તથા રક્તને શ્રીધ્મઋતુના તાપથી સુરક્ષિત થવાનું બળ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી રીતે વસંતઋતુમાં કષાય (તુરા) રસવાળાં આંખાનાં ફળો (મરવા) અને જીવાર તથા ઘઉંને સેકીને તેનો બનાવેલો સાથવો ખાવાનો રીવાજ હતો તેને બદલે હાલમાં ધાણી ચણા ખાવાનો રીવાજ છે વસંતોત્સવમાં એક એવો રીવાજ જેવામાં આવે છે કે જે લોકોને વાજાંત્ર વગાડવાનો ધંધો નથી એવા લોક પણ વાજાંત્ર વગાડે છે. તેનું મૂળ કારણ એવું છે કે મહર્ષિ સુશ્રુતાચાર્યે સુશ્રુત-સંહિતામાં જ્યારે હવા એટલે વાતાવરણ વિષવાણું થઈ જાય છે અને તે વિષથી પ્રજા મહામારી જેવા બચકર રોગમાં સપડાય છે ત્યારે વાજાંત્ર ઉપર અમુક વિષને હરવાવાળાં દ્રવ્યોનો લેપ કરીને તે વાજાંત્રો દરેક મનુષ્યે ખૂબ જોરથી વગાડવાં જેથી વાજાંત્રના નાદની સાથે વિષહારી દ્રવ્યો આકાશમાં ફેલાવાથી વિષવાળા જાંતુનો ઉપદ્રવ શાંત થાય છે એટલા માટે હોળીના દિવસમાં એટલે વસંતના ઉત્સવમાં તમામ લોકોએ વાજાંત્ર વગાડવાનો ચાલ હાલ પણ જેવામાં આવે છે, કારણ કે વસંતઋતુમાં બળવાન થયેલા રસોવાળી ઔષધિનો સર્વ લેપ કરે તે પહેલાં વરપતિઓના તત્ત્વને આકાશમાં ફેલાવું કરી દેવું કે જેથી શ્રીધ્મઋતુના પ્રખરતાપથી વાતાવરણમાં ઝેરી

જંતુ ઉત્પન્ન થાય નહિ. આમારા સુરત શહેરમાં વસતોત્સવમાં દરેક મહોત્સવે મહોત્સવે હોળીઓ સળગે છે અને તેમાં દરેક ધરથી હોળીના પૂજન તરીકે અખીલ ગુલાલ, ધાણી, આંખાના મરવા અને એકેકું નાળિયેર ખાસ કરીને ચઢાવવામાં (હોમવામાં) આવે છે. એટલે ગ્રીષ્મઋતુમાં કોપનારા પિત્તનું શમન ખાસ કરીને નાળિયેર કે જે તેલવાળો પદાર્થ છે અને તેલ હમેશાં ઝેરી જંતુના અથવા પિત્તના પ્રકોપને શમાવનારું છે તેના પરમાણુ આકાશમાં ફેલાવવાની ખાસ જરૂર હોવાથી અને તે પરમાણુને ઉતાવળથી આકાશમાં ઉચે મોકલવા માટે ૩ દિવસ સુધી ગુદા ગુદા શહેરના ભાગમાં ધીસ નીકળે છે, તેમાં સારા સારા આ-વરદાર વ્યાપારી શેડીઆઓ પણ તાસાં અને ઢોલક વગાડતા અને તેની સાથે દિવેલના દીવા તરીકે મોટી મસાલો કે જેના બડકા બળે ગળ ઉંચા થાય તેવી મસાલો સાથે દરેક મહેલ્લામાંથી એકેક ટોળું નીકળી હારમંથ તાસાં ઢોલ વગાડતા, મોટી મોટી મસાલો બાળતા, લગ્નના વરધોડામાં જેમ ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરાય છે તેવાં વસ્ત્રો પહેરીને રાતના આઠ વાગેથી તે બે વાગતા સુધી જરા પણ દમ ખાધા વિના પોતાના છલ્લામાં ફરે છે, એટલે વાજીંત્રના નાદનો અથવા કોઈ પણ નાદનો એવો સ્વભાવ છે કે તે નાદ વાતા-વરણમાં લીન નહિ રહેતા અમર રહે છે, અને જેમ વાયુ પોતાની સાથે ખીજા દ્રવ્યોને લઈને વહે છે તેમ નાદ પણ હૃતદ્રવ્યને લઈને જ્યાં જ્યાં આકાશ હોય ત્યાં ત્યાં પસરી વાતાવરણના છેલ્લા પડ સુધી જઈ શકે છે, એટલે ગ્રીષ્મઋતુમાં ઉપજનારા ઝેરી જંતુનો નાશ કરવાનું એક મોટામાં મોટા સાધનનો પણ પ્રાચીન કાળથી શોધ

થયેલો છે. માત્ર હાલમાં દિલગીર થવા જેવું એટલુંજ છે કે તે વાજત્રો વગાડનારાં ટોળાં ઘટતાં જાય છે તથા દિવેલને ડોકણે ધા-સતેલની મસાલો થાય છે, અને હોળીમાં હોમેલાં નાળિયેરને કટલાક લોકો બહાર કાઢી ફેડી ખાય છે, તેથી હવામાં જોઇતો સુધારો થતો નથી એ વાત ઉપર સુરતની તથા ઇતર પ્રજાએ પુષ્કળ ધ્યાન આપવાનું છે, અને ખીજી પ્રજાએ હોળીને તુચ્છ નહિ ગણતાં જ્યાં જ્યાંથી એ રિવાજ બધ થયો હોય ત્યાં ત્યાં પાછો ચાલુ કરવો જોઇએ અને તેમાં પુષ્કળ નાળિયેરો હોમીને પુષ્કળ વાજત્રો વગાડવાં જોઇએ. તે પછી ચૈત્ર સુદ પુનેમે એટલે વસંતનો અંત અને ગ્રીષ્મની શરૂઆતમાં ચૈત્રી પુનેમ એ હિંદુ માનનો યાત્રાનો દિવસ ગણાય છે. તે દિવસે જૈનો તથા હિંદુઓ ખાસ કરીને પોતપોતાના માનેલા તીર્થમાં યાત્રાર્થે જાય છે. અને નદી, સરોવર કે તળાવમાં કંડે પાણીએ નહાય છે. અને યાત્રા ગયેલા અથવા નહિ ગયેલા લોકો પણ યાત્રાનું મોટું પર્વ ગણીને તે દિવસે ખાટી કેરીમાં ગેળા નાખીને તેનું ગરમાણું અથવા વૈદ્યકીય બાબામાં કહીએ તો પ્રપાનક (પતુ) બનાવી રોટલી સાથે ખાય છે, એટલે ગ્રીષ્મઋતુમાં ખાટારસ અને ગળ્યારસ એ બે ભેગા ખાવાથી પિત્તની શાંતિ થાય છે એ નિર્વિવાદ છે, એટલા માટે કટલાક લોકો ખાટી કેરીનું, ખાટી આમલીનું અને ખાટાં આમળાંનું પતુ (પ્રપાનક) બનાવી ગ્રીષ્મઋતુના ખીજા દિવસોમાં પણ તેનું સેવન કરે છે, જેથી સૂર્યના તાપથી પિત્ત વિદગ્ધ થઇ વિદગ્ધાણુને લીધે વિશુચિકા (કાલેરા) ના રોગને ઉત્પન્ન થવા કે નહિ અથવા ઉત્પન્ન થાય તો બાણું જોર કરી શકે નહિ. તે પછી ગ્રીષ્મને અંતે અને પ્રાશ્નની શરૂઆતમાં દીવાસાનું પર્વ આવે છે.

જો કે આ પર્વ ચોમાસાનું પ્રથમ પર્વ હોય છે અને તે પછી બીજા પર્વો આવવાનાં હોવાથી એ પર્વ ઉપર લોકો પુરતું ધ્યાન આપતા નથી તો પણ શ્રીધ્મન્નકતુના પિત્તના કોપને અને વર્ષાકતુના વાયુના કોપને સમાવવા સાર એ પર્વમાં દૂધની ખીર અને ધીમાં તળેલી પુરી ખાવાનો રીવાજ છે. એ અરસામાં માખીનું જોર ભારે થઇ પડેલું હોય છે તેને માટે એવી કહેવત ચાલે છે કે, “ માખીઓ દિવાસાની ખીર ખાઇને જશે. ” અને બને છે પણ એમ કે પ્રાવૃષ્ઠ કતુનો સમયોગ થયો હોય એટલે માજ વીજ સાથે વરસાદ આવતો હોય તો તે કતુમાં માખીઓ ઝોછી થઇ જાય છે, અને પિત્ત તથા વાયુની શાંતિ થાય છે. તે પછી વર્ષાકતુને અંતે અને શરદની શરૂઆતમાં બળેવનું પર્વ આવે છે. જો કે આ બળેવનો મહિમા આખા દેશમાં નથી અથવા કદાચ હશે તો પણ દરિયાકિનારાના બંદરના શહેરોમાં ખાસ ઉજવવામાં તથા જેવામાં આવે છે. એટલે આવશ્ય સુદ પુનેમે વર્ષાકતુ પુરી થઇ શરદમાં પ્રવેશ કરવાનો હોવાથી શરદકતુ કે જેને વેદ કાળથી વધારે મરણ ઉપજનારી ગણવામાં આવેલી છે અને વેદમાં એવી પ્રાર્થના કરવામાં આવેલી છે કે “ હે પરમાત્મા ! મને સો શરદકતુ સુખી જીવતો રાખો !!! ” એ ઉપરથી શરદકતુમાં કે બ્યારે વાયુની શાંતિ થાય છે અને પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે, અને તે પ્રકોપ થયેલું પિત્ત વિદગ્ધ થઇ પોતાનો તીખો અને કડવો સ્વભાવ છોડી દઇ ખાદ્ય બને છે, એટલે ટાઢ સાથે ઉલટીવાળા તાવ પ્રકટ થાય છે, અને તે તાવમાં જો સ્વાભાવિક રીતે ઉલટી નહિ થઇ તો સંતત, સતત અને અન્યેદુષ્ક નામના અવધિયા તાવો કે જે ત્રિદોષાત્મક છે તેનો ઉપદ્રવ થાય છે, એટલે યજ્ઞા દર્દીઓ

એ કાળરૂપ તાવથી મરણને શરણ થાય છે, એટલા માટે આવણ સુદ પુનેમને એક મોટું પર્વ માની, વરસ દિવસમાં થયલા દોષોનું પરિવર્તન કરી, દિગ્વર્ણ ઉપવીત બદલી અને અન્નવર્ણ રક્ષાબંધન કરાવી શરૂનો અથવા મહાત્માઓનો આશીર્વાદ મેળવી શરદઋતુના ભયંકર દિવસોમાં ટકી રહેવા સાથે તૈયાર થઈ રહેવાનો રીવાજ પડેલો છે. અને તે સાથે શરદઋતુમાં પિત્ત ને ક્ષતું આગ્રહાદન હોવાની ખાસ જરૂર હોવાથી ક્ષતે ઉત્પન્ન કરનારી અને પિત્તને સમાપનારી મધુર રસ પ્રાધાન્ય વેડતી અથવા પુરણપોળી પુષ્કળ ધી સાથે ખાવાનો તથા તે સાથે ખાટા રસ ઉત્પન્ન કરનાર અભિશ્ચંદિ દહીં અને તેમાં કાકડી તથા રાઈ મેળવીને બનાવેલું રાઈતુ ખાવાનો રીવાજ છે, જેથી પિત્ત વધી વાયુની શાંતિ થઈ ક્ષતું આગ્રહાદન થાય છે, એટલે જો અણું નહિ ઉત્પન્ન થાય એ પ્રમાણે એ ખોરાક લીધો હોય તો શરદઋતુમાં પિત્તનો કોપ થવાનો સંભવ રહેતો નથી, એટલું ક્યાં પછી આવણ માસમાં વાયુનો કોપ થયેલો હોવાથી અને શરદમાં પિત્તનો કોપ થવાનો એ એમ બંનેવાથી તે દોષની શાંતિને માટે તમામ લોકો કોઈને કોઈ જાતનાં વ્રતો કરે છે કે જેમાં અપવાસ કરવાનું અથવા એક ભુક્તા રહેવાનું અથવા ફળાહાર કરીને રહેવાનું હોય છે, તેથી વર્ષાને લીધે થયેલા વાયુના કોપથી જરૂરગિન મંદ પડેલો હોય તેમાં અણું થવા પામે નહિ. અને દરેક વ્રતની આખરે મગ અને ભાત ખાવાનું પ્રમાણ હોવાથી વાયુના કોપથી મળ સુકાય નહિ, જેથી શરદમાં પિત્તને કોપવાનો સંભવ રહે નહિ, એવા હેતુથી ખાસ કરીને આવણ માસમાં દરેક કોમના રક્ષણ માટે સર્વને અનુકૂળ પડે એવાં જુદી જુદી જાતનાં વ્રતો ગોઠવવામાં આવ્યાં છે, કે જેથી શરદઋતુમાં ઉપદ્રવ

થાય નહિ, અને શરદને તથા હેમંતની આદિના દિવસો કે જેને “યમના દાંત” કહ્યા છે તે દાંતમાં એટલે યમની દાઢમાં સપડાતા ખચી જવાય; પરંતુ દિલગીરી એટલી છે કે જે વ્રતોમાં જે રીતનો આહારવિહાર કરવાનું કહેલું છે તે વ્રતમાં તે આજ્ઞાનો ભંગ કરી વ્રતને બગાડી નાખવામાં આવે છે તેથી શરદના પિત્તમાં સપડાઈ જવું પડે છે. દાખલા તરીકે વિશેષ વ્રતો વિશેષ લોકો કરે છે, પરંતુ સામાન્ય લોકોને માટે ચાતુર્માસની આઠ અગિઆરસ કરવાનો રિવાજ સાધારણ છે. તેમાં પશુ ખાસ કરીને આપાડ અને શ્રાવણની અગિઆરસો ધણી લોકો કરે છે. તે અગિઆરસ કરવાની એવી આજ્ઞા છે કે દશમને દિવસે એક ૧ વાર જમવું અને અગિઆરસને દિવસે ઉપવાસ કરી તુળશીના પાંતરા ઉપર રહે એટલો ફળાહાર કરવો. અને જેનાથી ઉપવાસ નહિ થઈ શકે તેણે ફળાહાર કરીને રહેવું. પછી બારસને દિવસે બગેરે મગ અને બાતનું ભોજન કરવું જેથી એકાદશીનું મહા પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ તે વ્રતને બાળુએ મુઠી આજે તો અગિઆરસ કરવી છે એટલે રાજગરાની પુરી અથવા સાપ્તયોખાની કાંજ બનાવવી, દૂધને ઢેકાણે દૂધની મલાઈ, આસુદી, પેંડા, બરરી, શીખંડ બનાવવો ! ફળના બદલામાં રતાળુ, સકરીઆં અને સુરણનાં શાકો બનાવવાં ! કાચાં કેળાંને સુકવીને, દળીને તેના લોટના લાડુ, પુરી, શીરો બનાવવો ! અને વિવિધ પ્રકારની વાનીઓ તૈયાર કરી ઉપવાસના દિવસમાં અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરવા માટેનાં ફળો ખાવાને બદલે રાજગરાની પુરી, દૂધના ભારે પદાર્થો, કેળાં તથા શીંગના લાડુ, દહીં અને ઠાકડીનું રાઈતું, સંમિઠાં અને ખજૂરના લાડુ વગેરે ફળાહારને નામે અનાહાર

કરતાં પણ વધારે બારે પદાર્થો આવ્યામાં જરા કસર મુકતા નથી !
 છતાં આરસને દિવસે કહેશે કે મધ કાલે તો અગિઆરસ કરેલી છે એટલે
 અગિઆરસના અપવાસી છીએ તેથી જલદી રસોઈ કરાવી જમવું
 જોઈએ ! એમ કરીને અજીરણમાં અજીરણ ઉત્પન્ન કરી, શરીરમાં
 ફળાહારથી અમૃતનો સંચય નહિ કરતા વિષનો સંચય કરે છે અને
 તેઓ પછી શરદમાં સપડાઈને માડમાંડ મરતાં બચે છે તેમાં કોનો
 દોષ કાઢવો ? તે પછી શરદઋતુમાં જ્યારે પિત્તનો પ્રકાપ થયો હોય
 છતાં ઋતુ સમયોગ્રાણી હોય તો પિત્તની શાંતિ કરવા માટે આદ્યપક્ષનું
 ૧૫ દિવસનું પર્વ આવે છે, તે વખતે ધાણું કરીને પિત્તથી દગ્ધ
 થયેલા રસોને શાંત કરવા માટે દૂધપાક પુરોનાં જમણો કરવામાં આવે
 છે, જેથી પિત્તની શાંતિ થઈ શરીરમાં સૂક્ષ્મતા તાપથી ખેંચાઈ જતા
 બળને અટકાવી શકાય છે; અને તે પછી નવરાત્રીનું પર્વ આવીને
 આશો સુદ પુનેમને દિવસે શરદઋતુ પૂર્ણ થાય છે અને હેમંતનો આદિ
 કાળ આવે છે, એટલે શરદઋતુના પિત્તની શાંતિ કરવાને માટે શરદઋતુની
 ચાંદનીનો પ્રકાશ શરીરમાં દાખલ કરવાથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે
 અને પિત્તની શાંતિ થાય છે. તેટલા માટે મનુષ્ય માત્રના માટે
 ફરજિયાત નવરાત્રી અને શરદપૂર્ણિમાના તહેવારો ઉત્પન્ન કરેલા છે.
 એટલે નવરાત્રી એ દેવી (માતા)નો ઉત્સવ છે અર્થાત્ માતાના રજની
 પોષાયલું બળક જેમ હૃદયુદ્ધ બને છે તેમ ચંદ્રેષ માતાના રજને
 વરસાવતી નવરાત્રીની કહો કે શરદની રજની ચંદ્રના નિર્મળ રજને
 વરસાવી જમતને પોષે છે, એટલે એ ઋતુમાં સ્ત્રીપુરુષોના શરીર બળ-
 વાન થાય છે અને તે શરીરને પોષવાવાળાં અન્નો, ફળો અને
 ઔષધિઓ પણ બળવાન થાય છે. તે રજનીમાં વરસતા રજને

મનુષ્યોનાં શરીરમાં દાખલ કરવા માટે નવરાત્રીમાં સ્ત્રીપુરુષોને ગરબા
 આવડે તથા તે જોવાને બહાને ચંદ્રના કિરણમાં ફરવાનું કરાવવામાં
 આવ્યું છે, જેમાં કોઈપણ દિવસે રાત્રીએ બહાર નહીં નીકળનારાં
 સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકો આશો સુદ પડવાથી તે આશો વદ પાંચેમ
 સુધી ગરબા નિમિત્તે બહાર નીકળી ચંદ્રનાં કિરણ પોતાનામાં ધારણ
 કરે છે અને છેલ્લે આશો સુદ પુનેમ કે જે માણેકઠારી પુનેમ અથવા
 શરદપૂર્ણિમા કહેવાય છે તે દિવસે શરદઋતુમાંથી નિર્વિદ્ધે પસાર
 થમલા મનુષ્યો આનંદથી પોંઆપુનેમનો ઉત્સવ કરે છે. પરંતુ દિલ-
 ગીરી એટલી છે કે નવરાત્રીના દિવસમાં માતાના રજનો વિચાર
 તથા ચંદ્રકિરણમાંથી લેવાનું અમૃત ભૂલી જઈને દેવીને બહાને અસંખ્ય
 જીવોની નિર્દયપણે હિંસા કરવામાં આવે છે. બાકી જે નવરાત્રીના
 ૪ દિવસમાં રસપૂર્ણ થયેલું મુરણ બાપીને અથવા તળીને તેનાજ
 આહાર ઉપર ૯ દિવસ રહેવામાં આવે તો આખી દુનિયામાંથી હર-
 સનો રોગ નાશ પામે !!! અને પુનેમને દિવસે દૂધને ગરમ કરી પોંઆને
 પલાળી તે બેઠને બેગાં કરી ચંદ્રની ચાંદનીમાં (અજવાળામાં) ધરી રાખી
 જેમ ચંદ્રના કિરણથી નદી સરોવર વગેરેનું પાણી અંશદ્રઃ એટલે અમૃત-
 રૂપ બને છે તેમ દૂધને પોંઆ ચાંદનીમાં જ્યાં સુધી ચંદ્રનાં કિરણ સીધાં આવે
 ત્યાં સુધી તેને ઠરવા દઈ પછીથી ચાંદનીમાં બેસી તેનું ભક્ષણ કરવાથી શરી-
 રનાં ભીતર અને બહાર અંગે અંગમાં શીતળતા પસરી પિત્તની અને
 વિષની શાંતિ થાય છે. પરંતુ અમારા લોકો દૂધ અને પોંઆની
 સાથે ગલકાંનાં ભજ્યાં, વખતે પાંતરાં અને આખી શુવારદળીનું
 શાક કરીને ખાય છે અને પછી ચાંદની ખાવા સાથે શહેરમાં ફરવા
 નીકળે છે ત્યાં અધુરામાં પુરું સેવગંડીઆ, મમરા, બરફી, ધારી,

મગજ, ભજ્યાં, પુરી વગેરે ભારેમાં ભારે ખોરાક ખાધ. ચંદ્રની શીતળતાને ક્યાંની ક્યાં નસાડી મુકે છે !!! એટલે શરદપુનેમની માણેકઠારી પુનેમનો મહિમા જે કુદરતે મોકલેલો છે તેનો નાશ થઈ એક કહેવત પ્રમાણે:—

“તાવ કહે હું તુરીઆમાં વસું,
ગલકું દેખી ખડખડ હસું;
દૂધ પૌઆ ને ખાટી છાશ,
તેને ઘેર અમારો વાસ;”

હાલ તો જોવામાં આવે છે ! માટે અમારે ખાસ ચેતવણી આપવાની જરૂર છે કે માણેકઠારી પુનેમે દૂધ અને પૌઆનું અંશદક બનાવી ખાવા સિવાય બીજી ઉપાધિમાંથી દૂર રહેવું કે જોથી આરોગ્યની વૃદ્ધિ થાય—અમારા સુરતમાં શેરડી શ્રાવણ માસથી આવવા માંડે છે અને લોકો ખુશીથી તેને ખાય છે, પણ જે લોકો કમમાં કમ માણેકઠારી પહેલાં એ શેરડી ખાય છે તેને જરૂર તાવ આવે છે એવો અમારો ખાસ અનુભવ છે. માટે માણેકઠારી પુનેમ પછી નહિ છુટકેજ ખાવી, પણ ખરેખાત શેરડી ખાવાનો વખત દેવદિવાળી એટલે કાર્તિક સુદ ૧૨ પછી છે, પછી શેરડી ખાવાથી કોઈપણ જાતનો રોગ થતો નથી પણ ઉલટો શાયદો થાય છે. માણેકઠારીનું એટલે શરદપૂર્ણિમાનું પર્વ ગયા પછી દિવાળી એટલે આશો વદ અમાસનું પર્વ આવે છે. એ પર્વ હિંદુ માત્ર ધણી ખુશીથી અને આનંદથી ઉજવે છે. હિંદુઓ વિક્રમ સંવતથી અને જૈનો મહાવીર સંવતથી દિવાળીની ઉત્પત્તિ માને છે, પરંતુ દિવાળીની ઉત્પત્તિ એ કરતાં

પણ ધણા પ્રાચીન કાળથી હોય એમ અમને સમજાય છે, કારણ કે જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયની સ્થાપના થતાં પહેલાં આ દેશમાં કૃષ્ણ યજુર્વેદ પ્રમાણે શાકતમાર્ગ જુદી જુદી શાખાઓમાં ચાલતો હતો. અને તે માર્ગની કાળરાત્રી તે આ દિવાળીના કાળીચૌદસના દિવસે ઉજવાય છે. એટલે દિવાળી જૈનધર્મના સ્થાપન પહેલાં પણ હતી એ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે, તેથી દિવાળીના પર્વમાં સર્વને એક સરખો આનંદ ભોગવવાનો હોવાથી તરેહવાર જાતના ખાન અને પાનની તૈયારી દિવાળી આગમચથી કરી મૂકવામાં આવે છે, અને તે પછી દિવાળીના દિવસમાં ખવાય છે, તેનું એક વૈદકીય કારણ એવું છે કે જેમ જેમ હેમંતઋતુ ભોગવાતી જાય તેમ તેમ જઠરાગ્નિ તીવ્રથાગ્નિનું રૂપ પકડતો જાય છે અને વાયુનો સંચય હોવાથી વાયુ લંઘનને સહન કરી શકતો નથી, જેથી પર્વના દિવસે મિષ્ટાન્ન ખનાવવાનું હોવાથી જન્મવાનો નિયમિત કાળ છોટે જાય છે એટલે જન્મતાં પહેલાં કાંઈક ઉપાહાર તરીકે સાકા ખાવાનું જોઈએ તેથી આપણા લોકો ચાપડા, ખડખડીઆં, ઘુઘરા, ધારી સંજોરી વગેરે પદાર્થો ખનાવી મૂકે છે અને તેના ઉપાહાર કર્યા પછી શાંતિથી જ્યારે રસોઇ થાય ત્યારે મિષ્ટાન્ન ભોજન કરે છે જેથી હેમંતઋતુનો વાયુ કોષ પામી રસ ધાતુને સુકવવાનું કામ કરી શકે નહિ. પણ એ ખોરાકમાં અતિ-શયોક્તિ થએલી જણાય છે. કારણ કે વૈદકશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે તેલમાં તળેલો ખોરાક વિદાહી કહેવાય છે અને ધીમાં તળેલો ખોરાક શુર્વાન્ન ગણાય છે. એટલે વિદાહી અને શુર એ એક જાતના ખોરાક જે વાસી થઇ ગયા હોય તો અત્યંત અવ-શુભકર્તા થઇ પડે છે તે ઉપર ધ્યાન નહિ આપતાં દિવાળીના

દિવસ પહેલાંથી બનાવેલા ખોર. કમે દરરોજ ખવાવા માંડે છે. અને તે દિવાળી પછી અક્ષયનોમ એટલે કાર્તિક સુદ ૯ નો અન્ન-કૂટનો ઉત્સવ થાય છે ત્યાં સુધી પહોંચાડી અન્નકૂટમાં તેને છેલ્લા ખોરાક તરીકે ખાધને પોતે કૃતાર્થ થાય છે!! પણ જાણવું જોઈએ કે તેલમાં તળેલો પદાર્થ જેમ જેમ વાસી થતો જાય છે, તેમ તેમ તેનો રસ બદલાતો જઈ ખોરાપણું આવતું જાય છે, અને ધી ખાંડ મળેલો પદાર્થ જેમ જેમ સમય જાય છે તેમ તેમ તેનો રસ ચલિત થઈ ખટાચ પડતો જાય છે, એટલે એટલું તો નક્કી છે કે કોઈ પણ જાતનો ખોરાક હોય તેનો રસ ચલિત થવા માંડ્યો કે તેમાં રોગને ઉત્પન્ન કરનારાં તત્ત્વો ઉમેરાતાં જાય છે. માટે એવા ખોરાકો દિવાળીમાં જ તૈયાર કરવાનો પૂર્વ સંપ્રદાય હતો, કારણ કે તેલમાં તળવાના પદાર્થો આગળથી બનાવવામાં આવે છે, પણ માવાનાં ધુધરા, ધરી કે ખાંડના સાંજના ધુધરા સંજોરી દિવાળીની બારસને દિવસે ઘણું કરી બનાવવામાં આવે છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે પૂર્વે આ પ્રમાણે વાસી ખાવાનો રીવાજ હતો નહિ. માટે અમે ભલા-મણ કરીએ છીએ કે તેલવાળા પદાર્થો એક દિવસ કરતાં વધારે વાસી અને ધીવાળા પદાર્થો ચાર દિવસ કરતાં વધારે વાસી ખાવા નહિ. એટલું ખરૂં છે કે અમારી સુચના પ્રમાણે કરવામાં આવે તો બનાવનાર સ્ત્રી વર્ગને દિવાળીના ઉત્સવના આનંદનો લાભ લેવાને બદલે આખો દિવસ એજ કામમાં શુચવાઈ રહેવું પડે તેથી પોતાની સગવડને ખાતર આગળથી દરેક કામ આટોપી લેવામાં આવે છે, પરંતુ આ બાબતનો એકજ ખુલાસો કરવાનો છે કે તેલવાળી ઘણા પ્રકારની મણી વાનીઓ કરવામાં આવે છે તેમ નહિ કરતાં દરરોજ રાતના

એકેક વાતી સવારને માટે થોડી થોડી કરવામાં આવે તો કાંઈ વિશેષ અડચણ આવે તેવું જણાતું નથી; અને દિવાળીના ૬ દિવસમાં દર રોજ તાજે તાજું અને જુદી જુદી જાતનું ખાવાનું મળે. એમ છતાં જો નહિ બની શકે તેવું હોય તો બહે ચાલતી રૂઢિ પ્રમાણે ચાલવા દો, પણ અમે ખાસ આગ્રહથી કહીએ છીએ કે દિવાળીની ખીજ પછી દિવાળી પહેલાનો તેલમાં તળેલો ખોરાક ખાવો પડે નહિ એટલા પ્રમાણમાં જ બનાવવો કે જ્યાં તેલવાળો ખોરાક ખાઈને વસંતઋતુમાં જ્યારે કદ કાપે છે ત્યારે ખાંસીનાભોગ થઈ પડાય નહિ !!! આ ઠેકાણે એટલી વાત યાદ રાખવાની છે કે કુદરતે મનુષ્યોને માટે અન્ન અને કઠોળ (દિ દળ) ખાવાને નિર્માણ કરેલું છે. તેમાં અજન્થી વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને કઠોળ અજના મધુરરસમાં ખીજ પાંચ રસનો વધારો કરવાથી અજને પચાવવામાં સહાયભૂત થાય છે. એટલું કહ્યા પછી ચેતવણી આપવાની કે જે લોકો દિવાળીમાં તેલના તળેલા કઠોળના પદાર્થો ખાઈને એક ટંક નિભાવી લે છે તેના શરીરમાં વીર્યનું પોષણ શી રીતે થતું હશે? તે સમજી શકાતું નથી ! મતલબકે તેથી રોગની ઉત્પત્તિ સિવાય ખીજનું ફળ થતું નથી.

ઉપર પ્રમાણે સંક્રાન્તિથી માંડીને દિવાળી સુધીની છએ ઋતુમાં જુદી જુદી જાતના વાતાવરણને અનુકૂળ, જુદી જુદી જાતની પ્રકૃતિને અનુકૂળ પર્વો નિર્માણ કરીને આનંદથી તેમાં ભાગ લેવા માટે પ્રબળ દોરવીને ઋતુની આગળ આવતી ઋતુમાં કોપનારા દોષોનું શમન થાય અને તે દોષનું મનુષ્ય શરીર ઉપર આક્રમણ થાય નહિ એવો પ્રયત્ન કરનારા અમારા ઋષિ મુનિઓનો ઉપકાર માન્યા વિના અમને ચાલતું નથી. એ પ્રમાણે ઋતુના સમયોગનું નિરક્ષણ કયા પછી

હવે ઋતુના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ સમયે કેવી રીતે વર્તન રાખવું કે જેથી મનુષ્યો આરોગ્ય રહી સંસારિક, વ્યવહારિક અને પરમાર્થિક સુખનો લાભ મેળવી જ્ઞાનદેવી પોતાનો કાળ ગુજારે તેવા હેતુથી અમે વ્રતરાજ નામના ગ્રંથનું અવલોકન કર્યું તો તેમાં સૌભાગ્ય સુંદરી વ્રત જોવામાં આવ્યું. જે કે વ્રતરાજમાં અનેક પ્રકારના વ્રતો કહેવામાં આવ્યા છે અને તે પ્રમાણે ણ નિર્દેશ થતો હોય તેનો અનુભવ વ્રત કરનારને થયો હોય તે ખરો, પણ સૌભાગ્ય સુંદરી વ્રત તેના નામ પ્રમાણે કામ કરતું જણાવાયી અને તેમાં લખેલી ચર્ચા મનુષ્યને આરોગ્ય આપનારી જણાવાયી અને લખીએ છીએ. સૌભાગ્ય સુંદરી વ્રતમાં દેવીનું સ્થાપન કરવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને એ વ્રત સ્ત્રીઓને માટે નિર્માણ થયેલું છે. સ્ત્રીઓ સૌભાગ્યવતી રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે, પણ આ કાળમાં સ્ત્રીઓના કરતાં પુરુષોના વિશેષ હક કેટલેક અંશે મનાતા હોવાથી એ બોલે સ્ત્રીઓને માથે આવી પડેલા જણાય છે. પરન્તુ સ્ત્રીના સૌભાગ્યથી પુરુષને અને પુરુષના સૌભાગ્યથી સ્ત્રીને એક સરખો લાભ હોય છે. કારણ કે સ્ત્રી અથવા પુરુષ વિધવા અથવા વિધુર થાય અને જે ફરી લગ્નનો કાળ વ્યતિત થઈ ગયો હોય, અને ઘરમાં સંતતિ બાળ વયમાં હોય તો તેના સંસારમાં પછી તે સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો, પણ કેવું વિષ રેડાય છે તે કોઈને અનુભવું નથી એટલા માટે શાસ્ત્રકારોએ દાંપત્ય ધર્મનું નિરૂપણ કરી, ૧૦૦ વર્ષ પર્યન્ત પુરુષ તથા સ્ત્રીને આરોગ્યતા પૂર્ણ જીંદગી ગુજારી, વર્ણાશ્રમના ધર્મ પાળી સુખી થવા માટેના પ્રબંધો રચેલા છે, અને તે પ્રબંધોને ધર્મશાસ્ત્રમાં એવી રીતે ગોઠવેલા જોવામાં આવે છે કે દંપતિમાં પરસ્પર સ્નેહ વધે, આરોગ્યતા વધે, આયુષ્ય વધે,

અને સંસાર સુખરૂપ નીવડે. તેમાં પ્રથમ શરીરની આરોગ્યતા ઉપર વધારે ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે; એટલે આ સૌભાગ્ય સુંદરીવ્રત તેનો એક નમુનો છે. એ વ્રત દર માસની કૃષ્ણતૃતીયા એટલે અંધારી ત્રીજને દિવસે કરવાનું છે અને ૧૨ માસ સુધી દર માસે અંધારી ત્રીજને દિવસે વ્રત કરી ૧૨ માસ પછી તેનું ઉદ્ધાપન કરવાનું છે, પરંતુ અમારો વિચાર એવો છે કે સ્ત્રી અને પુરૂષે જન્મ પર્યંત દરમાસે એ વ્રત કરવું કે જેથી ઋતુના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે શરીરમાં જે વિક્રિયા થતી હોય તે દૂર થાય અને શરીર સદા આરોગ્ય રહે! હવે આ વ્રતના સંબંધમાં દેવીની પૂજા કરતાં દેવીની અમુક પુષ્પવડે પૂજા કરવી, અમુક ફળનો અર્ધ આપવો, અમુક વસ્તુનું નૈવેદ્ય કરવું પછી અમુક વસ્તુ પોતે ખાવી એવું લખ્યું છે તેનો ભાવાર્થ એવો સમજવાનો કે પૂજાની સામગ્રી વગેરે વ્રત કરનારે દેવીના પ્રસાદ તરીકે ખાવાની, પીવાની, તથા વાપરવાની છે. એટલે આપણા શરીરમાં વધતા-ઘટતા દોષોનું શમન થાય છે. અમે જે લખીએ છીએ તે વ્રતરાજના સૌભાગ્ય સુંદરીવ્રતનો ઉતારો આપીએ છીએ, તેથી ઉપરના લખેલા ખુલાસા પ્રમાણે વર્તવું અથવા પોતાની જેવી માન્યતા હોય તે પ્રમાણે વર્તવું એ વ્રત કરનારની મરજી ઉપર રાખવામાં આવે છે. પરંતુ અમારો વિચાર એવો છે કે વ્રતમાં લખેલા ફળ તરફ ધ્યાન આપવા કરતાં તેના ગુણ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવું, એ ખાસ જરૂરનું અને લાભકર્તા છે.

સૌભાગ્યસુંદરી વ્રત માગશ્વર માસથી અથવા માઘ (માહા) માસની અંધારી ત્રીજને દિવસેથી આરંભ કરવાનું કહ્યું છે. તેમાં તે દિવસે ઉપવાસ કરવો, અધેડાનું દાંતણું કરી દાંત શુદ્ધ કરવા પછી

હિમયાતી દ્રોણપુષ્પવડે પૂજા કરવી. દાડેમનો અર્ધ આપવો. લાકડું
 નૈવેદ્ય કરવું અને પછી કપુર ખાવું. પોપ વદ ૩ ને દિવસે વ્રત કરવું
 તેમાં ચેલ્લીકા (ગુજરાતી નામ જડયું નથી)નું દાતણ કરવું, મરુકવડે
 પૂજન કરવું, આમળાનો અર્ધ આપવો, વડા, ધી અને શાકરનું
 નૈવેદ્ય કરવું, રાત્રીએ કંકોલ ખાવાં અને કંકોલનું જળ પીવું. માધ
 માસમાં વદ ૩ ને દિવસે ખોરડીનું દાતણ કરવું, આંખાનાં પુષ્પવડે
 પૂજા કરવી, નાળિયેરનો અર્ધ આપવો, જલેખીનું નૈવેદ્ય કરવું અને
 કર્તુરીનું પાણી પીવું. ફાગણ વદ ૩ ને દિવસે એ વ્રત કરવું તેમાં
 ખીલીનું દાતણ કરી, સ્નાન કરી, કાંચનારના પુષ્પવડે પૂજા કરવી,
 ધી શાકર સહિત સાથવાનું નૈવેદ્ય કરવું, અગર ચંદનનો ધૂપ કરવો,
 ખીજોરાનું અર્ધ આપવું અને ચંદનનાં જળનું પાન કરવું. ચૈત્ર વદ
 ૩ ને દિવસે જાંબુનું દાતણ કરવું, દમનક (ડમરો) થી પૂજા કરવી,
 ખીલીના ફળનો અર્ધ આપવો, ધી અને શાકર સાથે માંડા (પાતળી
 રોટલી અથવા પોળા)નું નૈવેદ્ય કરવું અને મણીનું પાણી પીવું. વૈશાખ
 વદ ૩ ને દિવસે માલતીનું દાતણ કરવું, ઘોળાં તથા લાલ કમળવડે
 પૂજા કરવી, ધી શાકર ને દહીં સહિત ભાતનું નૈવેદ્ય કરવું, આંખાની
 કેરીનો અર્ધ આપવો અને સુવર્ણવાળું જળ પીવું. જેઠ વદ ૩ ને
 દિવસે જુષના કાષ્ટનું દાતણ કરવું, મસ્તિકાનાં પુષ્પથી પૂજા કરવી,
 કેળાનો અર્ધ આપવો, ધીની પુરીનું નૈવેદ્ય કરવું અને મોતીવાળું
 પાણી પીવું. આષાઢ વદ ૩ ને દિવસે અશોકનું દાતણ કરવું, અને
 કુમળાં ખીલીપત્રવડે પૂજા કરવી, જાંબુના ફળનો અર્ધ આપવો, શાકર
 અને ધી સહિત દૂધપાકનું નૈવેદ્ય કરવું, રાત્રીએ પરવાળાવાળું જળ
 પીવું. શ્રાવણ વદ ૩ ને દિવસે ખીલી અથવા ખોરડીનું દાતણ કરવું,

ગુણના પુષ્પથી પૂજા કરવી, સ્વેત પદ્માનનું નૈવેદ્ય કરવું, કેળાનું અર્ધ આપવું, અને રૂપાવાળું જળ પીવું. ભાદરવા વદ ૩ ને દિવસે ખીજેરાનું દાંતણુ કરવું, કમળવડે પૂજા કરવી, ઠાકડીનો અર્ધ આપવો, અશોકમંજરીનું નૈવેદ્ય કરવું, અને માણેકવાળું જળ પીવું તથા કપુર, અગર અને કસ્તૂરીથી મોઢું સુગંધિત કરવું. આશો વદ ૩ ને દિવસે પ્લક્ષવૃક્ષ (પીપર)નું દાંતણુ કરવું, કમળવડે પૂજા કરવી, નારંગી અગર કેળાનો અર્ધ આપવો, ધીમાં તળેલા શાકરના ચીરોટાનું નૈવેદ્ય (ગુલાબજામ) કરવું, ઉંચરાવૃક્ષવાળું જળ પીવું. કાર્તિક વદ ૩ ને દિવસે ઉંચરા (ગુલર) નું દાંતણુ કરી, કેવડાથી પૂજા કરવી, ચોખાના માલ-પુવાથી નૈવેદ્ય કરવું, અખોડનો અર્ધ આપવો અને લરીંગ ખાવાં. એ પ્રમાણે સૌભાગ્યસુંદરીવ્રતની વિધિ જોતાં આપણને સમજાય છે કે આયુર્વેદે જે ઋતુમાં જે વનસ્પતિ નવપલ્લવ થાયછે અથવા ફળવાળી થાય છે, તે ઋતુમાં તે વનસ્પતિ ઔષધરૂપ ગણાય છે. એમ કહ્યું છે; તેમાં અમારું માનવું એવું છે કે બધ્ધે માસની એકેક ઋતુમાં બે વખત ઉપવાસ કરવામાં આવે તે દિવસે અર્ધપ્રદાન કરેલા ફળનો પોતે આહાર કરી તેમાં કહેલાં જળનું પાન કરે અને તેના પુષ્પોની સુગંધી શ્રે અને પછી જે વસ્તુનું નૈવેદ્ય કરેલું છે તેનો ખીજે દિવસે પોતે આહાર કરે તો શરીરમાં રૂપ, ગુણ, કાંતિ અને આરોગ્યતા આવે અને એ પ્રમાણે વ્રતરાજમાં ૧૨ માસનું એકજ વ્રત કહેલું છે તેમ નહિ કરતાં, જિંદગી સુધી આ પ્રમાણે વ્રત ચાલુ રાખે તો તેથી સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેનાં સૌભાગ્ય અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય એ નિઃસંશય છે.

એટલું જણાવ્યા પછી હવે આપણે હીન-મિથ્યા અને અતિ-યોગવાળી ઋતુઓમાં કેવી રીતે વર્તવું ? તેના વિચાર કરીએ. પશુ

મળથી ઉપર લખેલાં પર્વોની પરંપરા ચાલતી આવેલી, જેથી આપણે તે પર્વ આવે કે તે પર્વના નિયમ પ્રમાણે ચાલુ આહાર-વિહાર કરીએ છીએ, પરંતુ જ્યારે જ્યારે ઋતુમાં વિષમ-યોગ જણાય ત્યારે ત્યારે આપણે કોઈ જાતનો ફેરફાર કરતા નથી, જેથી શરીરમાં રહેલા રક્ત ધાતુઓ દોષતું રૂપ પકડે અને દોષો મળતું રૂપ પકડે, એટલે શરીરની અવ્યવસ્થા થઈ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. કહેવાની મતલબ એવી છે કે પરંપરાથી ચાલતા આવેલા પર્વના દિવસોના આહાર-વિહાર ઋતુમાનને સમજીને કરવાના તો દૂર રહ્યા, પણ તે ચાલુ રીતમાં એક વધારો કરતા જઈએ છીએ અને તેથીજ જીંદગી ટુંકી થતી જાય છે. એટલા માટે ઋતુના ફેરફાર વખતે કેવી રીતે વર્તવું? તેનો વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર છે.

આપણે જરાક પાછળ અવલોકન કરીશું કે જે ઋતુ લંબાઈને ખીજી ઋતુમાં પોતાના ગુણ-દોષ સાથે પ્રવેશ કરે તે લંબાનારી ઋતુનો અતિ-યોગ થયો છે એમ જાણવું. જે ઋતુમાં પાછળની ઋતુ લંબાયેલી હોય છે તે ઋતુનો હીન-યોગ થયો છે એમ જાણવું અને જે ઋતુ, આગળ આવવાવાળી છે તેના ગુણ-ધર્મ ચાલુ ઋતુમાં દેખાય તો તે આવનારી ઋતુનો મિથ્યા-યોગ થયો છે એમ જાણવું. એટલું જાણ્યા પછી આપણે જાણવું જોઈએ કે જો વર્ષા-ઋતુનો અતિ-યોગ થાય તો તે વર્ષાઋતુમાં થએલા અત્યંત વાયુના કોષને કબાવવા માટે આપણે આવજી માસમાં જે ખોરાક ખાઈએ છીએ તેમાં ફેરફાર કરી, તીખા અને ખાટા તથા કડવા રસ પ્રાધાન્ય ખોરાક ખાવાનો શરૂ કરવો, એટલે વાયુ આપણા શરીરને તુક-માન કરશે નહિ. જો શરદઋતુનો અતિ-યોગ ચાલતો હોય, એટલે

શરદનો તાપ આશી સુદ પુનેમ પછી પણ આશી વદ અમાસ અથવા કાર્તિક સુદ પુનેમ લગી ચાલતો રહે, અને તેમાં ઇશાન ખુણાનો પવન નહિ આવવાથી ભુખરની ઠંડી લાગે નહિ તો તેવા વખતમાં પિત્તની શાંતિ કરવા માટે મધુર (ગળ્યા), તીખા અને ખાટા રસવાળા પદાર્થોનું સેવન કરવું. તે પ્રમાણે હેમંત અને શિશિરનો અતિ-યોગ થયો હોય તો વસંતઋતુના અંત સુધી ઠંડીનું જોર જણાય છે તેવા વખતમાં જે ખોરાકમાં જલદ મસાલાદાર ગરમ મસાલા આવતા હોય તેવા ખોરાકનું સેવન કરવાથી શિશિરઋતુમાં થતા કફના સંચયનો નાશ થવાથી વસંતઋતુમાં હલ કરતાં વધતો કફ કાપે નહિ. જે વસંતઋતુનો અતિયોગ થાય ને ગ્રીષ્મઋતુમાં ચૈત્ર સુદ પુનેમ પછી પણ રાત્રે ઠંડી જણાય, જેથી ગ્રીષ્મને અતે કાલેરાનો રોગ પ્રકટ થશે એટલા માટે જે પદાર્થોમાં તેલ મરચાં, ખારાશ તથા તુરાશ આવતી હોય એવાં ફળો તથા અન્નો, અને તેમાં ખાસ કરીને કાચું તલનું તેલ ખાવાની ટેવ રાખવી, એટલે કાલેરાની અસર થશે નહિ. એ પ્રમાણે ગ્રીષ્મઋતુનો અતિ-યોગ થયો હોય એટલે આષાઢ સુદ પુનેમ સુધી તાપ સખત પડે અને વૃષ્ટિ થાય નહિ તો તે ઋતુમાં આંખાની કેરી, જાંબુ, વગેરે તુરા, ખાટા અને મધુર રસનું વધારે સેવન કરવું, કે જેથી વર્ષાઋતુના હીનયોગને લીધે શરીરમાં જોષ્ઠ એ તેટલો પિત્તનો સંચય થઈ શકે. એજ પ્રમાણે જ્યારે વર્ષાઋતુના હીનયોગ થયો હોય ત્યારે વ્રત ઉપવાસ ઓછા કરવા અને કરવા તો તેના ફળાહારમાં ખટમધુર ફળોનો ઉપયોગ વધારે કરવો, પણ ખારે ખોરાકનો ખાલકુલ ત્યાગ કરવો. જ્યારે શરદઋતુનો હીન-યોગ થયો હોય અને વર્ષાઋતુનો અતિયોગ થયો હોય તો તે ઋતુમાં તીખા

અને કડવા રસવાળો ખોરાક વધારે ખાવો અને ખાસ કરીને દુધપાક પુરી ખાવાં. જે હેમંતઋતુનો હીન-યોગ અને શરદઋતુનો અતિયોગ થયો હોય તો શરદઋતુના અતિ-યોગમાં બતાવ્યા પ્રમાણેનું ખાનપાન રાખવું. એ પ્રમાણે પાછલી ઋતુનો અતિ-યોગ થવાથી આણુ ઋતુનો હીન-યોગ થયો હોય તો ઉપર બતાવેલી અતિ-યોગવાળી ઋતુમાં જે આહાર-વિહાર કરવાનું કહ્યું છે તે પ્રમાણેની તમામ ઋતુના હીન-યોગમાં વર્તન રાખવું. પણ જે વર્ષાઋતુમાં શરદઋતુનો મિથ્યા-યોગ થયો હોય અને તેથી શરદનો હીન-યોગ થયો હોય તો તેવી ઋતુમાં શ્રાવણ સુદ પુનેમ પછી મિષ્ટાન્ન પદાર્થનો સમૂળ લાગ કરવો અને કેવળ હલકા ખોરાક ખાવો. જે હેમંતઋતુમાં શિશિરનો અથવા શિશિરમાં વસંતનો મિથ્યા-યોગ થયો હોય તો તેવી મોસમમાં જલદ મસાલાદાર ખોરાક વિશેષ ખાવો, પણ કેળાં જેવાં મધુર ફળો, તેમ નવા ધાન્યના ખીચડા ખીચડી ખાવાં નહિ. જે વસંતઋતુમાં ગ્રીષ્મ-ઋતુનો મિથ્યા યોગ થયો હોય એટલે ફાગણ સુદ પુનેમ પહેલાં સખત તાપ પડવા માંડે અને દંડી ખીલકુલ જતી રહે તો ખાટા, મધુર અને કડવા રસવાળા પદાર્થો ખોરાકમાં વાપરવા. અને જે ગ્રીષ્મઋતુમાં પ્રાવૃષ્ઠ અથવા વર્ષાઋતુનો મિથ્યાયોગ થયો હોવાથી ગ્રીષ્મનો હીનયોગ થયો હોય તો તે મોસમમાં તુરા, કડવા, ગળ્યા અને ખારારસવાળા પદાર્થોનું ભક્ષણ વધારે કરવું, જેથી મિથ્યાયોગના ઉપદ્રવ-રૂપ વિકૃતજ્વરથી આપણો બચાવ થાય, એ પ્રમાણે છએ ઋતુના અતિયોગથી થએલા હીનયોગ અને મિથ્યાયોગથી થએલા હીનયોગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. હવેથી હીન-મિથ્યા કે અતિ-યોગથી વાતા-વરણમાં શું ફેરફાર થાય છે? અને તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરી શકાય છે? તેનું વર્ણન કરીએ છીએ.

આ વિષયનું પ્રતિપાદન કરતાં પહેલાં આપણે માદ રાખવું જોઈએ કે મધુર, ખાટો, ખારો, તીખો, કડવો અને કષાય (તુરો) એ છ રસમાં, પ્રથમ પ્રથમના રસ પાછળનાથી અધિક બળવાન છે, તેમાં મધુર, ખાટો, ખારો એ ત્રણ રસ વાતનાશક છે. કષાય, કડવો અને મધુર એ ત્રણ રસ પિત્તની શાંતિ કરે છે; કડવો, તીખો, કષાય એ ૩ રસ કફનાશક છે. તેમ તીખો, કડવો અને કષાય એ ૩ રસ વાયુકર્તા છે. તીખો, ખારો અને ખાટો એ ૩ રસ પિત્તકર્તા છે, અને મધુર, ખાટો અને ખારો એ ૩ રસ કફ કરનારા છે. પણ જે રસ વાયુની શાંતિ કરનારો હોય તેમાં જે રક્ષતા, શીતળતા અને હલકાપણું હોય તો તે વાયુને હરી શકતો નથી. જે રસ પિત્તને હરવાવાળો હોય તેમાં જે તિક્ષણતા, ઉષ્ણતા અને હલકાપણું હોય તો તે પિત્તને મટાડી શકતો નથી. જે રસ કફને હરવાવાળો છે તેમાં જે સ્નિગ્ધતા, ભારીપણું અને શીતળતા હોય તો તે કફને શમાવી શકતો નથી. એ પ્રમાણે ઉષ્ણ-વીર્ય વસ્તુઓથી વાયુ તથા કફ નિવૃત્ત થાય છે અને પિત્ત વધે છે. શીત-વીર્યથી પિત્તની શાંતિ થાય છે તેમ વાયુ તથા કફ વધે છે. ઉષ્ણ-વીર્યથી બ્રમ, તૃષ્ણ, ગ્લાની, શ્વેદ, દાહ થાય છે અને વાયુ તથા કફ શાંત થાય છે. શીત-વીર્યથી આનંદ, શુવન, મળાદિનો સ્થંભ અને રક્તપિત્તની સ્વચ્છતા થાય છે. હવે મધુર અને ખારા રસની અધિકતાથી મધુર પાક થાય છે. ખાટા રસનો ઘણું કરીને ખાટો પાક થાય છે. તીખા, કડવા અને કષાય રસનો ઘણું કરીને તીખો પાક થાય છે. એટલે મધુરપાક કરને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વાયુ તથા પિત્તનું હરણુ કરે છે. ખાટો પાક પિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે અને વાયુ તથા કફનું હરણુ કરે છે. તીખો

પાક વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે અને પિત્ત અને કર્શનો નાશ કરે છે. એ પ્રમાણે જોવાથી આપણને આકાશમાં કયું તત્વ વધેલું છે ? અને તે તત્વ કી રીતે વધવા પામ્યું ? તેનો ખુલાસો કરવાનું હીક પડ્યું. એટલે પૃથ્વી અને જળતત્વ મળવાથી મધુરરસ ઉત્પન્ન થાય છે. પૃથ્વી અને અગ્નિતત્વ મળવાથી ખાટા રસ ઉત્પન્ન થાય છે. જળ અને અગ્નિતત્વ મળવાથી ખારો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશ અને વાયુ-તત્વ મળવાથી તીખો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુ અને અગ્નિતત્વ મળવાથી કડવો રસ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા પૃથ્વી અને વાયુતત્વ મળવાથી કષાયરસ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઉપરથી આપણે એમ સમજવું જોઈએ કે મધુરરસમાં પૃથ્વી અને જળતત્વ છે. ખાટા રસમાં પૃથ્વી અને અગ્નિતત્વ છે. ખારા રસમાં જળ અને અગ્નિતત્વ છે. તીખા રસમાં આકાશ અને વાયુતત્વ છે. કડવા રસમાં વાયુ અને અગ્નિતત્વ છે. અને કષાય રસમાં પૃથ્વી અને વાયુતત્વ છે. એટલે જ્યારે જ્યારે પૃથ્વી ઉપર ઉગતી, વધતી, ખીલતી અને ફળફૂલ આપતી વનસ્પતિઓમાં જેવા જેવા સ્વાદવાળી વનસ્પતિનો વધારો જણાય તેવા તેવા સ્વાદવાળું વાતાવરણ થયેલું છે. એટલે વાતાવરણમાં તે સ્વાદને ઉત્પન્ન કરનારાં તત્વનો વધારો થયેલો છે, એમ સમજવું. આપણા દેશમાં (ગુજરાતમાં) પ્રાચ્ય અને વર્ષામાં પશ્ચિમનો પવન આવે છે. શરદામાં દક્ષિણ અને પૂર્વનો પવન આવે છે. હેમંતમાં કાંઈક પૂર્વ અને વધારે ઈશાનનો પવન આવે છે. શિશિર ઋતુમાં ઉત્તરનો પવન આવે છે. વસંતમાં ઉત્તર અને વાયવ્ય કોણનો પવન આવે છે. અને ગ્રીષ્મમાં નૈઋત્ય કોણનો પવન આવે છે. તે ઉપરથી તે તે ઋતુના ગુણધર્મ જાણવાનું સાધન ઉપસ્થિત થાય છે.

જો ગ્રીષ્મઋતુમાં નૈઋત્યકાલુનો પવન બદલાઈને પશ્ચિમનો પવન થઈ થાય, એટલે વર્ષાઋતુના યોગ પ્રમાણે ગ્રીષ્મની અંતે થતો મધુર રસ એટલી જાય અને તેને ઠંડાણે વર્ષાનો મોળો રસ ઉત્પન્ન થાય, એટલે પિત્તના અગ્નિતત્વ સાથે વર્ષાનો જળતત્વ મળવાથી હવામાં ખારો રસ ઉત્પન્ન થાય છે; અને જ્યારે વાતાવરણમાં મધુરરસ અને કષાયરસ ઉત્પન્ન થવાની જરૂર છે, સારે ખારો રસ ઉત્પન્ન થવાથી એક રસને બિગાડે છે, જેથી પિત્તની શાંતિ થવાને બદલે તે પિત્તનો કષ્ઠ બની જાય છે. જો એવી ઋતુ ચાલતી હોય તો પ્રજામાં વર્ષા-ઋતુમાં સુકી ખાંસીનો ઉપદ્રવ વધી પડશે, જેથી કફ-વાતજ્વરનો ઉપદ્રવ થશે. તે વાત એકલા પવન ઉપરથી નહિ સમજવામાં આવે તો વર્ષાઋતુમાં ઉગતી મધુરરસ પ્રાધાન્ય વનસ્પતિઓ જે જે છાયામાં અને જે જે ગામમાં અથવા જે જે પ્રાન્તમાં ઉગતી હોય તે ઉપર ધ્યાન આપવું. જો વર્ષાઋતુમાં ઉગતી વનસ્પતિ પૈકી કાકડી, ચીમડી, તુરીયાં વગેરે મોજારસ પ્રાધાન્ય વેલાઓ તેમ ઘાસની જાતો અને વૃક્ષો ઉગી નીકળતાં જણાય અને તેઓ ઉપર ધોળા રંગનાં ફુલ આવેલાં હોય તો નક્કી જાણવું કે હવામાં ખારો રસ એટલે જળતત્વ અને અગ્નિતત્વ મળેલું છે. જો શરદઋતુમાં આવતો દક્ષિણ અને પૂર્વનો પવન વર્ષાઋતુમાં આવણુ સુદ પુનેમ પહેલાં દેખાય અને આકાશનું વાદળ ફાટીને મેઘની ગર્જના થાય તો હવામાં ખારો અને તીખો તથા કડવો રસ ઉત્પન્ન થયો છે એમ જાણવું, અને તેથી સમજી શકાય છે કે અગ્નિ, પૃથ્વી, આકાશ, વાયુ એટલાં તત્ત્વો વાતાવરણમાં ભેગાં થયાં છે તેથી પીળાં ફુલવાળાં, ભુરાં ફુલવાળાં, જાંબલી ફુલવાળાં, છોડ અને વેલાઓ નજરે પડે છે, કે જેનો સ્વાદ ખારો,

તીખો અને કડવો હોય છે. એ ઉપરથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે આવી રીતના વાતાવરણને લીધે પ્રજામાં વાત-પિત્તજ્વરનો ઉપદ્રવ થશે. જે શરદઋતુમાં દક્ષિણ અને પૂર્વનો પવન નહિ આવતાં ઇશાનના બુખર પવનની શરૂઆત થઇ જાય તો શરદઋતુનો તીખો અને ખાટો રસ નહિ મળવાથી કડવારસની ઉત્પત્તિ વધી જાય, જેથી કડવા રસપ્રાધાન્ય વનસ્પતિઓ નવી ઉગે અને ઉગેલી વનસ્પતિ ઉપર રાતા સોનેરી રંગનાં અને રાતા રંગનાં પુષ્પો આવેલાં દેખાય, ત્યારે આપણે જાણવું જોઇએ કે આકાશમાં પૃથ્વીતત્વ, વાયુતત્વ અને અગ્નિ-તત્વનો વધારો થયો છે, અને તેટલા માટે પ્રજામાં પિત્ત-કફ અથવા ત્રિદોષ-જ્વરનો ઉપદ્રવ ચાલશે. જે હેમંત અને શિશિરમાં ઇશાન તથા ઉત્તરનો પવન આવે છે તેના બદલામાં વસંતનો વાયવ્યકોણનો પવન ચાલુ થાય તો આકાશમાં પૃથ્વી, વાયુ, અગ્નિતત્વનો વધારો થાય, જેથી કળ કઠોળ (દ્વિદળ) વનસ્પતિઓ ઓછી પાકે અને મધુરરસ બહુ ઓછો થઇ જાય, જેથી શેરડીમાં અને શેરડીથી બનતા ગોળમાં ખારાશ ઉત્પન્ન થાય અથવા કાંઇક અંશે ખટાશ ઉત્પન્ન થાય, જેથી તે કિનાળાના તાપમાં દ્રવપાણ્ય પામી ઉભરાઇ જાય અને વસંતઋતુમાં પાકતી વનસ્પતિઓ પોશ અથવા માહા માસમાં દેખાય, એટલે જે વખતે વનસ્પતિમાં વાયુને લુખાપણું ફેલાવાનો સમય તમામ જાતનાં છોળો અને મંજરીવાળાં વૃક્ષોને પોશવાનો હોય છે તે વખતમાં મંજરીનો ક્ષય થઇ તેને ફળો લાગી જાય છે, એટલે તે મોસમમાં કફપ્રાધાન્ય વાતજ્વરમાં પ્રજાને સપડાવું પડે છે. જે વસંત-ઋતુમાં ઉત્તર વાયવ્યના પવનને બદલે ગ્રીષ્મના નૈઋત્યકોણનો પવન વધારે આવવાથી ક્ષાય અને કડવા રસનો પાક જણાય, એટલે

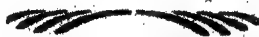
આપણે જાણવું જોઈએ કે વાતાવરણમાં પૃથ્વી, અગ્નિ અને વાયુ-તત્ત્વનું મિશ્રણ થયેલું છે, જેથી વસંતને અંતે પાકનારી કડવી, મધુર અને કષાયરસના મિશ્રણવાળી જેવી કે લોંબડા, આમળાં, આંબા, શુલર જેવી વનસ્પતિઓ ફળદ્રુપ થાય, એટલે વાતાવરણમાં પિત્ત અને કફનો વધારો થઈ તે જાતના તાવ વગેરે રોગોનો ઉપદ્રવ જણાશે. તેવી રીતે ગ્રીष्મઋતુમાં જો પ્રાવૃષ્ણાં શ્લેષ્માં જેવાં કે જાંબુ, મરીકંથારાં, ટીંગર વગેરે કષાયરસનાં શ્લેષ્માં પાકતાં જણાય તો વાતાવરણમાં કષાય રસનો ઉપદ્રવ થએલો છે, જેથી પૃથ્વીતત્ત્વ અને વાયુતત્ત્વનું જોર વધેલું છે, તેથી અગ્નિ મંદ, અન્નનો અભાવ, ખાધેલું પચે નહિ અને તેથી દુધાગ્નિ થઈ કૌસેરા, આદિમાનવાયુ, અલસક અને વિલંબીકા નામના અગ્નિના રોગમાં પ્રજા સપડાશે.

આપણે જાણવું જોઈએ કે દરેક જીલ્લાની, દરેક પ્રાંતની અથવા દરેક રૈયાંશની કે બક્ષાંશની ઋતુમાં ફેરફાર જણાય છે. દાખલા તરીકે મુંબઈ અને મુંબઈની પાસેના પ્રદેશમાં અત્યંત મેઘ-વૃષ્ટિ થવાથી દમ્ભણ ગંગાના પ્રદેશ સુધી ક્રમે ક્રમે ઉતરતી પણ વધારે વૃષ્ટિવાળી ઋતુ હોય છે, જેથી ત્યાં વિશેષે કરીને પૃથ્વી અને જળ-તત્ત્વવાળી મધુર વનસ્પતિ એટલે ડાંગર, શેરડી, વગેરે ફળદ્રુપનો વિશેષ પાક થતો જણાય છે. તે પછી દમ્ભણ ગંગાથી વડોદરાની વિશ્વામિત્રી નદીના પ્રદેશ સુધીમાં તે કરતાં ઓછો વરસાદ વરસવાથી તીખા, કડવા, ખાટા, મધુર અને કષાય રસોવાળી વનસ્પતિ અને ધાન્યો જેવાંકે જીવાર, ધાત્રી, અને કાંઈક ગળપણવાળી શેરડી પાકે છે, અને ગાદીના રસો ગાણપણે ઉત્પન્ન થાય છે. તે પછી વિશ્વામિત્રીથી પાલણપુર સુધીનો પ્રદેશ જોતાં તે પ્રદેશમાં તે કરતાં પણ ઓછી વૃષ્ટિ

શાય છે તેથી જિનાળામાં ગરમી વિશેષ પડે છે અને શિયાળામાં
 લુખી ઠાઠ વિશેષ પડે છે, તેથી તે દેશમાં કષાયરસ પ્રાધાન્ય રાષ્ટ્ર,
 સરસવ, જીરૂ, ખાજરી, તુવેર, મગ, ચણા વગેરે ધાન્યો વિશેષ પાકે છે.
 અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં વૃદ્ધિ વધારે થતી હોય ત્યાં ત્યાં મધુરરસ વધારે
 પાકે છે, અને જ્યાં જ્યાં વૃદ્ધિ ઓછી થતી હોય ત્યાં ત્યાં અનુક્રમે
 ખાટો, ખારો, તીખો, કડવો અને કષાય રસમાં વધારો થઈ પાંચ-
 રસવાળી ચારરસવાળી કે ત્રણરસવાળી જુદી જુદી જાતની વનસ્પતિઓ
 ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેમાં એટલું તો યાદ રાખવું જ કે હવાના
 ગુણ-દોષ તમાસતાં વનસ્પતિના ફુલના રંગો, ફળના સ્વાદો અને તેની
 નવપક્લવતા, પાંતરાનું ખરી જવું, છોડનું ઉગવું, વેલાનું વધવું અને તેને
 વખતના જીવનંતુઓનું ઉત્પન્ન થવું તે જંતુઓના રંગ અને સ્વભાવ
 પ્રકારના રંગ અને સ્વભાવ તથા ફળોના રંગ, રૂપ, સ્વાદ અને સ્વભાવ
 ઉપરથી જેની બાહ્યતા જણાય તે જાતનો વિશેષ ધર્મવાળો વાતા-
 વરણનો સ્વભાવ થયો છે એમ કલ્પના કરવી. અને જ્યારે પાછળની
 કે આગળની ઋતુના ગુણ-ધર્મવાળી વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થતી જણાય
 ત્યારે ચાલુ ઋતુનો ગુણ-ધર્મ પ્રાધાન્યપણું ભોગવી તેમાં આગલી
 કે પાછલી ઋતુનું મિશ્રણ થયું છે તે ઉપરથી અવલોકન કરનાર તથા
 વિચાર કરનારને સંપૂર્ણ સમજણથી કે હવામાં કઈ જાતનાં તત્ત્વો વધ્યાં છે.

જેમ વાયુ, પિત્ત અને કફ, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને
 આકાશ, રજો, તમો અને સત્ત્વ ગુણવાળું જગત્ છે છતાં વાયુ, પિત્ત
 અને કફ એ ત્રણજ પ્રકૃતિના પરસ્પર સંમેલનથી પ્રાણિમાત્ર જુદી
 જુદી પ્રકૃતિના, જુદી જુદી આકૃતિના, જુદા જુદા આકારના અને
 જુદા જુદા સ્વભાવના બનેલા જણાય છે, તેમ આકાશમાં રહેલાં

પાંચ તત્ત્વો, વાયુ ગુણો, પાંચ તત્ત્વમાત્રાઓના મિશ્રણથી આપ્તા જગતનું વાતાવરણ બનેલું છે, તે વાતાવરણનું સૂર્ય અને ચંદ્રવડે મંથન થાય છે, જેથી તેના સારરૂપ રસો માખણની પેઠે ફળરૂપે પ્રકટ થતા જણાય છે, અને તે જગતમાં વસતા તમામ પ્રાણિમાત્રને આધારભુત અને આરોગ્યને આપવાવાળા છે, એટલે ઉપર જેમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અમુક રસ વાયુને મટાડનારો છે, તેમ પિત્ત અને કફને વધારનારો છે; અમુક રસ પિત્તની શાંતિ કરનારો છે તો વાયુ અને કફને વધારનારો છે. અમુક રસ કફની શાંતિ કરનારો છે તો વાયુ અને પિત્તને વધારનારો છે. એટલા માટે પ્રકૃતિનું જ્ઞાન મેળવેલા વૈદ્યોની ખાસ ફરજ છે કે અમુક પ્રદેશમાં વસનારા લોકોની અમુક જાતની પ્રકૃતિ હોવાથી તેને અમુક રસ અનુકુળ કે પ્રતિકુળ પડશે, તેનો વિચાર કરી, સૃષ્ટિનું અવલોકન કરી, (જેમ જેમ ઉંડા કિતરાશે તેમ તેમ જગતની રચનામાં અદ્ભુત ચમત્કાર દેખાશે) અને પ્રજા કે જો હાલમાં અંધારામાં અથડાય છે અને તેથી જેમ દુખતો માણસ શીલુને વળગી બચવાનાં ફાંફાં મારે છે, તેમ આયુર્વેદરૂપ નૌકાને છોડી અથવા તે હાથમાં નહિ આવવાથી કે નહિ દેખાવાથી કૃત્રિમ અને તરેહવાર જળશ્રુતિને વળગે છે તેમાંથી તેનો ઉદ્ધાર કરી જગતને ખરા માર્ગ પર મુકી શકાશે, કે જેથી મનુષ્ય જન્મની સાદૃશ્યતા માટે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ જેવા ચાર પ્રદાર્ય મેળવવાનું સાધન જે આ શરીર તે શરીરના, પ્રકૃતિના, વાતાવરણના, વાતાવરણમાં થતા ફેરફારના, મનુષ્યોના આહાર-વિહારના કર્મવિપાકને જાણી જોઈ, અને તેનું રક્ષણ કરી શકાશે. **इत्यलम्**

આયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો. નિબંધ ૪થો.

ત્રિદોષ સિદ્ધાંત.

વેદધર્મ અને વેદધર્મશાસ્ત્રો આપણને જે પ્રમાણે સૃષ્ટિક્રમના નિયમો સમજાવે છે, તે પ્રમાણે આખી દુનિયાનાં કાષ્ઠપણુ ધર્મશાસ્ત્રો કે વેદકશાસ્ત્રો સમજાવી શકતાં નથી. જેમ ઇતર ધર્મશાસ્ત્રો જગતની ઉત્પત્તિમાં જુદા જુદા મત ધરાવે છે, જેવાકે પરમેશ્વરે આકાશમાં પુતળું બનાવી તેમાં ૩૬ (૩૬) કુંકયો એટલે સૃષ્ટિની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થઇ. તેમ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રો માનતાં નથી, પરંતુ તેઓ પ્રત્યક્ષ અનુમાન, ઉપમાન અને આપ્ત પ્રમાણથી જે બાબતો સિદ્ધ થઇ શકે તેનેજ સત્ય કહે છે અને સત્ય માને છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં આપણને સમજાવે છે કે, આકાશમાંથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો; વાયુમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો, અગ્નિમાંથી પાણી ઉત્પન્ન થયું અને પાણીમાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઇ. તેવી રીતે યોનીરૂપ આકાશમાંથી વાયુ ઉત્પન્ન થઇને ધર્મણના યોગથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો તે ધર્મણુ અગ્નિમાંથી વીર્યરૂપ પાણી પ્રકટ થયું અને તે પાણીમાંથી શરીરરૂપ પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઇ. સૃષ્ટિરૂપ જગતમાં વાયુ, અગ્નિ અને પાણી, એ ત્રણ ભૂતો જેમ કાર્ય કરે છે, તેમ શરીરરૂપ સૃષ્ટિમાં વાયુ, પિત્ત, (અગ્નિ) અને કફ (પાણી) એ ત્રણ ભૂતો કાર્ય કરે છે. વાયુ પિત્ત અને કફ બ્યારે શરીરને પુષ્ટિ કરે છે ત્યારે તેનું નામ ધાતુ કહેવામાં આવે છે, અને બ્યારે એ ત્રણ

મહાબૂતો વિક્રિયાને પામી શરીરનાં બીજાં તત્ત્વોને વિક્રિયા પમાડી કુપિત કરે છે, સારે એ ત્રણ દોષ કહેવાય છે. જ્યારે સૃષ્ટિમાં રહેલો વાયુ વિકારને પામે છે, સારે સૃષ્ટિમાં રહેલાં અગ્નિ અને પાણી વિકારને પામી વિવિધ પ્રકારની ઉપાધિઓ, એટલે ઋતુઓમાં હીનયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી વાતાવરણમાં અવ્યવસ્થા થઈ, જે જે તત્ત્વોને જે જે દ્રવ્યો જોઈએ, તે તે દ્રવ્યો નહિ મળવાથી, તે તે તત્ત્વોમાં અવ્યવસ્થા થાય છે, તેવીજ રીતે શરીરમાં વાયુ કુપિત થાય, તો પિત્ત, કફ અને બીજાં તત્ત્વોમાં અવ્યવસ્થા થવાથી શરીર રોગી બને છે. જેમ

પિત્તઃ પંગુઃ કફઃ પંગુઃ પંગવો મલ ધાતવઃ

વાયુના યત્ર નિયંતે તત્ર ગચ્છંતિ મેઘવતઃ.

આ શ્લોકથી ઉપર લખેલો ભાવાર્થ સહેજમાં સમજાશે, કારણ કે પૃથ્વીમાં કે શરીરમાંથી વાયુ, અગ્નિ કે પાણી, કોઈપણ વખતે ઓછું થતું નથી તેમ વધતું પણ નથી, પરંતુ જેમ સૂર્યના તાપથી વાયુ પાતળો થઈ ઉંચે ચઢી જાય, એટલે જે વાયુની જગ્યા ખાલી પડે ત્યાં આગળ, બીજો વાયુ જોરથી ધસારો કરી આવી પહોંચે, એ ધસારાનો ધસારો આપણને લાગવાથી આપણે કહીએ છીએ કે પવન બહુ આવ્યો. તેવી રીતે શરીરમાં પિત્તરૂપ અગ્નિનો વધારો થવાથી ત્યાં રહેલો વાયુ, ઉદ્દગતિને પામી, પોતાનું સ્થાન છોડી દે છે એટલે બીજા સ્થાનનો વાયુ તે જગ્યા પૂરવા માટે જોરથી આવે છે, જેથી આપણે કહીએ છીએ કે, વાયુ થયો. પૃથ્વી ઉપરનો વાયુ જે દિશામાંથી આવે છે, તે દિશાના આકાશમાં રહેલાં બીજાં તત્ત્વોને આપણી તરફ ખેંચી લાવે છે, તેવી રીતે શરીરમાંનો વાયુ પણ, જે સ્થાનમાંથી

આવે છે તે સ્થાનમાં રહેલા ધાતુઓ, દોષો અને મળોને ખેંચી લાવે છે, જેથી સ્થાનબદ્ધ થયેલા અને જુદે સ્થાનથી આવેલા દોષો નવા સ્થાનમાં આવવાથી તે સ્થાનના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા હોવાને લીધે, તે સ્થાનની બ્યવસ્થાને અવ્યવસ્થિત કરી જે જાતની જુદી જુદી ઉપાધિ કરે છે, તેને આપણે જુદા જુદા રોગના નામથી ઓળખીએ છીએ. જેમ સૃષ્ટિમાં ગમે તે જાતની ઉપાધિ થાય તોપણ આપણે તેને વાયુ અગ્નિ અને પાણીના હીન-મિથ્યા કે અતિયોગથીજ માનીએ છીએ, તેમ શરીરમાં જુદા જુદા પ્રકારના ગમે તે નામથી ઓળખાતા રોગો પ્રકટ દેખાતા હોય, તોપણ આપણે તેને વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી થએલા માનીએ છીએ; એટલે આપણામાં એક ચાલુ કહેવત છે કે;—“પિંડે સો બ્રહ્માન્ડે” મતલબ કે વૈરાટરૂપ ઇશ્વરના શરીરમાં અનંત બ્રહ્માંડ સાથે આપણી પૃથ્વી સમાઈ રહેલી છે, તે વૈરાટ સ્વરૂપમાં રહેલા વાયુ, અગ્નિ અને પાણીના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી જેવી રીતે ઉપાધિઓ જન્મ્યા છે, તેવી રીતે પૃથ્વીના વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલા પંચભૂતાત્મક શરીરમાં વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન-મિથ્યા અને અતિ યોગથી નાના પ્રકારના વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ઇશ્વરના વૈરાટ સ્વરૂપમાં હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ વાયુના વિકારી થવાથી થાય છે, તેમ અનુબ્ધ શરીરમાં પણ વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ, વાયુના વિકારીપણાથી થાય છે. એટલા માટે અમારા આયુર્વેદશાસ્ત્રીએ રજ, તમ, અને સત્વગુણી ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિની રચના પ્રમાણે અનુબ્ધ શરીરમાં રજ, તમ અને સત્વ-ગુણરૂપ વાયુ, પિત્ત અને કફના બેદથી ત્રિદોષ સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કર્યું

એ ત્રિદોષ સિદ્ધાંતની વ્યાખ્યા બરાબર સમજાવવા માટે આયુર્વેદાચાર્યએ ચરક, સુશ્રુત, આદિ સંહિતાઓ બનાવી છે. જે વેદ વિધામાં કુશળતા મેળવવાવાળો વેદ, આ ત્રિદોષ સિદ્ધાંતને બરાબર જાણી, તેના કાર્યક્રમને સમજી વિચાર કરીને, તેમાં થયેલા હીન-મિથ્યા અને અતિયોગને દૂર કરવા માટે પ્રયત્નવાન થઈ ત્રણે દોષોને સમાન બાવે વર્તતા બનાવે તો, શરીરને કોઈપણ જાતની વિક્રિયા વિનાતું એટલે નિરામય રાખી શકે, એ ઉદ્દેશથી ઉપરનો શ્લોક લખીને આપણને સમજાવે છે કે, માણસના શરીરમાં પિત્ત, કફ, મળ તથા રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર એ સાત ધાતુઓ પાંગળા છે, એટલે પોતાની મેળે ગતિ કરી શકતા નથી, પણ જેમ પાણીથી ભરેલા વાદળને, વાયુ પોતાની ગતિ પ્રમાણે ખેંચી જાય છે, તેમ શરીરમાં રહેલો વાયુ, પિત્ત-કફ, મળ તથા સાતે ધાતુઓને પોતાની મરજીમાં આવે તેાં ખેંચી જાય છે. એ ઉપરથી સાબીત થાય છે કે, વાયુ પોતે સમભાવથી વર્તેતો હોય તો, શરીરમાં કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિષ્ઠ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થતી નથી. જે કે શરીરમાં રહેલો વાયુ એકજ જાતનો છે પરંતુ સ્થાન ભેદે કરીને તેને પાંચ પ્રકારનો ગણવામાં આવ્યો છે. તે પાંચ પ્રકારનો વાયુ, શરીરના પાંચ સ્થાનમાં રહીને, જુદાં જુદાં પાંચ પ્રકારનાં કામો કરે છે, તે બાબત વિસ્તારથી નીચે લખવામાં આવે છે.

વાયુનું મૂળસ્થાન મળાશય છે, અને તે રજોશુષ્કી છે. પિત્તનું મૂળસ્થાન અગ્ન્યાશય છે, અને તે સર્વશુષ્કી છે. તેવી રીતે કફનું મૂળસ્થાન આમાશયમાં છે, અને તે તમોશુષ્કી છે. મળાશયમાં રહેલો વાયુ મહા બળવાન અને દરેક વસ્તુના ભાગ પાડનારો, સ્વભાવે

રક્ત અને ચળ છે, તે પિત્ત, કફ, મળ અને ધાતુઓના વિભાગ પાડીને જ્યાં જોઈએ ત્યાં પહેંચાડવા માટે, પોતાનાં બીજાં ચાર સ્થાનક રાખીને રહ્યો છે; અને એ ચાર સ્થાનકમાં રહેલા અને મળાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલા વાયુના સ્થાન પરત્વે જુદાં જુદાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે. જેમકે મળાશયમાં રહેલા વાયુને અપાનવાયુ કહે છે, કાઠામાં અગ્નિસ્થાન પાસે જે વાયુ રહે છે તેને સમાન-વાયુ કહે છે. હૃદયમાં રહેવાવાળા વાયુને પ્રાણ (પાન) વાયુ કહે છે. કંઠ અને તેની ઉપરના ભાગમાં રહેવાવાળા વાયુને ઉદાનવાયુ કહે છે, અને સંપૂર્ણ દેહમાં વ્યાપી રહેલા વાયુને વ્યાનવાયુ કહે છે. એ પ્રમાણે પિત્ત જાતે ઉષ્ણ, દ્રવરૂપ, પીળું, લીલાશ પડતું અને સત્વગુણી છે. તેનો સ્વાદ તીખો તથા કડવો છે. અને તે બગડી જાય છે ત્યારે ખાટો થાય છે, એ પિત્તનું સ્થાન અગ્ન્યાશય છે. એ અગ્ન્યાશયમાં રહેલા પિત્તને પાચકપિત્ત કહે છે. અને ચામડીમાં રહેલા પિત્તને બાજકપિત્ત કહે છે. યકૃત અને પ્લીહામાં રહેલા પિત્તને રંજકપિત્ત કહે છે. આંખમાં રહેલા પિત્તને આલોચક પિત્ત કહે છે. અને હૃદયમાં રહેલા પિત્તને સાધકપિત્ત કહે છે. તેવી રીતે કફ સ્નિગ્ધ, ગુરુ, શ્વેત, પિચ્છિલ, શીતળ તથા તમોગુણી છે. સ્વાદમાં મીઠો છે. અને જ્યારે બગડે છે ત્યારે ખારો થાય છે. એ કફનું મૂળસ્થાન આમાશય છે. તે આમાશયમાં રહેલા કફને ક્ષેદન કફ કહે છે. માથામાં રહેવાવાળા કફને સ્નેહન કફ કહે છે. કંઠમાં રહેવાવાળા કફને રસન કફ કહે છે. હૃદયમાં રહેવાવાળા કફને અવલંબન કફ કહે છે અને સાંધાઓમાં રહેવાવાળા કફને સંશ્લેષક કફ કહે છે. એ રીતે વાયુ, પિત્ત અને કફ મળીને આખા શરીર તંત્રને ચલાવે છે, અને

જ્યારે એ ત્રણેના અતિયોગ, હીનયોગ કે મિથ્યાયોગ થાય છે, ત્યારે શરીરમાં અવ્યવસ્થા થઈ, રોગરૂપે પ્રકટ થાય છે.

જો કે મનુષ્યના જીવન માટે ખાન અને પાનની યોજના કુદરતે કરેલી છે, અને તે ખાનપાનમાં મનુષ્ય બધેકે પ્રાણિમાત્ર રચીપચી રહેલાં છે. પ્રાણિમાત્રમાં ઈર્ષા, દ્વેષ, વૈર, લોભ, લાલચ, વગેરે જે માનસિક વ્યવહારો જોવામાં આવે છે અને જેને વશ થઈને, મનુષ્યો આખા જગતને ઉથલપાથલ કરી મૂકે છે, તે માત્ર ખાનપાનનાં લોભથીજ થાય છે. પરંતુ તે જો અધ્યાત્મ જ્ઞાનનાં યોગે એટલું સમજી જાય, કે દુનિયામાં જન્મ પામીને, યોગ્ય ખાનપાન કરીને, કરેલાં કર્મનાં ફલ કરવા માટે ઇશ્વરની આજ્ઞા પાળવા સાર, મારો આ જન્મ થયો છે, એમ જો ખરી રીતે માને, તો દુનિયામાંથી ભય, શોક, અને ક્રોધનો સમૂળ નાશ થાય, અને આપું જગત શાંતિમય અને આનંદનું ધામ દેખાય. પરંતુ કર્મની પ્રેરણાથી રજ, તમ, સત્ત્વગુણના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી વાસનાલિંગની વૃત્તિઓ, પૂર્વજન્મના કર્મથી બંધાયેલા આત્માને ધસડી જઈ, તેને સાક્ષીભૂત રાખી, ખીજાં પ્રાણીના સ્વાર્થ, હક્ક, દુઃખ અને જરૂરીયાતનો વિચાર નહિ કરવા દેતાં, તેની પાસે સ્વાર્થી, એકલપેટા, અને ખીજા પ્રાણીઓને દુઃખ ઉપજાવનારાં કૃત્યો કરાવે છે, જેથી દુનિયાને દુઃખરૂપ જોઈ, પોતે આનંદ માનનારો પ્રાણિ, પોતામાં રજ-તમ અને સત્ત્વગુણનો હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ કરીને જે વિચારોનું સેવન કરે છે, તે વિચારોદ્ધારા, તેવા ગુણવાળા ખાન અને પાનથી પોષાય છે, જેને લીધે શરીરમાં રહેલા વાયુ, પિત્ત અને કફ અસાત્મ્યભાવને પામી, શરીરમાં અવ્યવસ્થા કરી, તેના દુષ્કર્મ વિચારના ફળરૂપ રોગોની ઉત્પત્તિ કરી, તેનેજ પોતાના કૃતકર્મનું ફળ ભોગવાયે છે.

રળે-તમે અને સત્વગુણાત્મક વસ્તુઓ જે ખાનપાનમાં આવે છે, અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા ષડ્રસનો સ્વાદ લેવાનો આનંદ જુદો જુદો પ્રકૃતિનાં, જુદાં જુદાં મનુષ્યને, જુદા જુદા સ્વાદ પ્રિય હોય છે, અને જે જે સ્વાદ ઉપર જે જે મનુષ્યને જેવી જેવી રુચિ કે અરુચિ હોય, તેવા તેવા સત-રજ અને તમોગુણી પ્રકૃતિનો આ મનુષ્ય છે એમ કહેવાય છે; તેવા ખાન અને પાનના કરવાવાળા તથા સ્વાદમાં પ્રિય-અપ્રિય વિચાર ધરાવનારાના ખાનપાન ઉપરથી, તે વાયુ, પિત્ત કે કફ પ્રકૃતિનો છે એમ જાણી શકાય છે. મનુષ્યના જીવનને માટે ખાન અને પાન ગમે તે સ્વાદવાળું હોય, તો પણ તે પંચભૂતાત્મક અને ષડ્રસાત્મક હોય છે. અને તેથીજ જેમ જગતમાં વાયુ પ્રાધાન્યપણે ભોગવી, પંચભૂતાત્મક અને ષડ્રસાત્મક સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી, વૃદ્ધિ કરી, નાશ કરે છે, તેમ શરીરમાં રહેલો વાયુ, પંચભૂતાત્મક શરીરને ષડ્રસાત્મક ખાનપાનથી પાળી, પોષી, વૃદ્ધિ કરી તેનો નાશ કરે છે; તેથી વાયુને મહા બળવાન ગણવામાં આવ્યો છે; અને તે બળને લીધે શરીરમાં રહેલા પિત્ત, કફ, મળ અને ધાતુઓને સમાનભાવે રહી ચલાવે છે, તે જો અસમાનભાવને પામે તો, જ્યાં જ્યાં જેટલા જેટલા પ્રમાણમાં પિત્ત અને કફ જોઈએ, ત્યાં ત્યાં તેટલા તેટલા પ્રમાણમાં નહિ પહોંચાડવાથી તેનો હીનયોગ થાય છે, અને જોઈએ તે કરતાં વધારે પહોંચાડવાથી તેનો અતિયોગ થાય છે; તેમજ જે સ્થાનમાં જે જોઈએ, તેનાથી ખીજું એટલે કે પિત્તના સ્થાનમાં કફને અને કફના સ્થાનમાં પિત્તને પહોંચાડવાથી, તેનો મિથ્યાયોગ થાય છે. એ હીનયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગને લીધે, શરીરમાં રહેલા ઉત્પન્ન થતા અને વધતા તથા પોષાતા, મળ તથા

ધાતુઓમાં હીનયોગ, મિથ્યાયોગ અને અતિયોગ થાય છે, તેથી શરીરનું પોષણકાર્ય અટકી પડી, મોટી અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ, ત્રિદોષના કોપથી, શરીર અને પ્રાણુનો વિયોગ થાય છે; એટલે આત્માને બીજું શરીર બદલવાનો વખત આવી લાગવાથી, આ દેહ છોડી બીજો દેહ ધારણ કરવાની દરજ્જા પડે છે, તેને આપણે “મરણ પામ્યો—પંચત્વ પામ્યો—દેવલોક થયો” વગેરે નામો આપી, સંતોષ માનીએ છીએ. હવે એ મહા બળવાન વાયુ પિત્તમાં, કર્મમાં, મળમાં, કે ધાતુઓમાં હીન-મિથ્યા કે અતિયોગ કરે છે તેનું મુખ્ય કારણ શું છે ? અને તે ઉપદ્રવ શરીરના કયા કયા ભાગમાં, કયા કયા રોગને નામે, ઝોળખાય છે ? તેનું વર્ણન કરવાને સુગમતા થઈ પડશે. ધારો કે વાતપ્રકૃતિનો મનુષ્ય હોય, તેને પિત્ત પ્રકૃતિ કે કફ પ્રકૃતિવાળું ખાનપાન આપવામાં આવે, પિત્ત પ્રકૃતિવાળો માણસ હોય, તેને વાત પ્રકૃતિ કે કફ પ્રકૃતિવાળું ખાનપાન આપવામાં આવે, અને કફ પ્રકૃતિવાળો માણસ હોય, તેને વાત કે પિત્ત પ્રકૃતિવાળું ખાનપાન આપવામાં આવે, તો તેથી મનુષ્યના મળાશયમાં રહેલા અપાનવાયુમાં અવ્યવસ્થા થાય, તેથી તે વાયુ સમાનવાયુ, પ્રાણવાયુ, ઉદાનવાયુ અને વ્યાનવાયુના સ્થાનોમાં હીનયોગને ઉત્પન્ન કરે છે. જોયી તે તે સ્થાનોમાં રહેલા અને તેને અવલંબનરૂપ થએલા મળ અને ધાતુઓને જોઈતાં પિત્ત અને કફ નહિ પહોંચવાથી, તે તે મળ અને ધાતુઓ હીનયોગને પામી શરીરને હીન બનાવી દે છે. એટલા માટે વાયુને સમાન ભાવે વર્તાવવા સાર મનુષ્યે પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ ખાનપાનનો ત્યાગ કરવો, અને પવનની ગતિને વહેવાવાળી ધમનીઓને તાણ રાખવા માટે, મનુષ્યમાત્રે પ્રાણાયામ (દીર્ઘશ્વાસ પ્રશ્વાસ)ની ક્રિયા

કરતા રહેવું જોઈએ. આ સ્થળે વાયુનું વર્ણન ચાલતું હોવાથી પ્રાણાયામનું વર્ણન જો કે અસંગત દેખાશે પરંતુ શ્રી શારંગધરાચાર્યે વાયુની શુદ્ધિ રાખવા માટે, અથવા વાયુ શુદ્ધ કેવી રીતે રહી શકે છે ? અને શુદ્ધ થયેલો વાયુ, શરીરને યોગ્ય આપી દીધે જીવી કેવી રીતે બનાવે છે, તેનું વર્ણન કરેલું છે, જે અમે પ્રાણાયામનો વિષય, આ સ્થળે નહિ લખતાં માત્ર શારંગધરાચાર્યનું વચન લખીને, તે ઉપર, વાયુની શુદ્ધતા એટલે સમાનતા કેવી રીતે રહી શકે છે, તેનું દિગ્દર્શન કરાવીશું; જે ઉપરથી માલમ પડશે કે, વાયુ એટલે હવા, જેને આપણે ચોખ્ખી હવા માનીએ છીએ તે હવા, ચોખ્ખી હોવા છતાં, તે ઉપયોગી નથી, પરંતુ શુદ્ધ હવા ઉપયોગી છે. માટે મનુષ્યમાત્રે શુદ્ધ હવા લેવાનો અભ્યાસ રાખવાથી, શરીર આરોગ્ય રહી શકે છે, અને વાયુ સમજાવે વર્તી, શરીરને જોઈતાં તત્ત્વો બરાબર પૂરાં પાડે છે, જેથી મનુષ્ય, આરોગ્ય રહી જગતનાં વિવિધ પ્રકારનાં ઉપયોગી કાર્યો કરી, તે જગત્કર્તા પરમકૃપાળુ પરમાત્માની સમીપ જઈ, જન્મ મરણના ફેરા માંથી છૂટે છે, જેને આપણે “મોક્ષ” માનીએ છીએ. તેટલા માટે શારંગધરાચાર્ય કહે છે કે,

નાભિસ્થઃ પ્રાણપવનઃ સ્પૃક્ષા હૃત્કમલાંતરમ્ ।

કંઠાદ્વહિર્વિનિર્યાતિ પાતું વિણ્ણુ પદામૃતમ્ ॥

પીત્વાત્વાંવર પીયૂષં પુનરાયાતિ વેગતઃ ।

પ્રીણયન્દેહ મચ્છિલં જીર્ણં ચ જટરાનલમ્ ॥

નાભિસ્થઃ પ્રાણપવનઃ એટલે નાભિમાં રહેલો પ્રાણવાયુ. સ્પૃક્ષા હૃત્કમલાંતરમ્ એટલે હૃદયકમળને સ્પર્ષ કરીને, કંઠાદ્વહિર્વિનિર્યાતિ

ઐટલે કંઠથી બહાર આવીને, પાતું વિષ્ણુપદામૃતમ્ ઐટલે વિષ્ણુના પાદામૃતને નમસ્કાર કરીને, પીત્વાઆખર પિયૂષ ઐટલે વિષ્ણુના પદના આગળ રહેલું અમૃતનું પાન કરીને. પુનરાયાતિ વેગતઃ ઐટલે કરીને વેગથી પાછો આવે છે. પ્રીત્યુન્ટેહ મખિલ્ ઐટલે દેહને પોષણ આપે છે. જીવંચ જઠરાનલમ્ ઐટલે તેજ પ્રમાણે જીવને તથા જઠરાગ્નિને પોષણ આપે છે. એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરતાં શ્રીમદ્ શારંગધરાચાર્ય એમ સમજાવે છે કે, જો વિષ્ણુનું ચર્ણામૃત દરવખતે પીવામાં આવે તો મનુષ્ય શરીરનું પોષણ થાય છે, અને શરીર આરોગ્ય રહે છે. વિષ્ણુનું ચર્ણામૃત પીવાને માટે, આપણે જે સાધન જોઈએ તે કુદરતે આપેલું છે, પરંતુ તે સાધનનો ઉપયોગ નહિ કરવાથી અને વિષ્ણુના મરણનાં દર્શન પ્રલક્ષમાં નહિ થવાથી, અથવા કહો કે, એ અલંકારને નહિ સમજવાથી-મનુષ્યમાત્રની પ્રાણાયામ કરવાની વૃત્તિનો લોપ થઈ જવાથી, આજકાલ મનુષ્યો રોગી, દુઃખી અને અદ્વિપાયી જણાય છે. વર્તમાનકાળમાં ઘણા ચિકિત્સકો માંદા પડેલા માણસને હવાફેર કરવા માટે અથવા હવા ખાવા માટે પૃથ્વીની પાસેના વાતાવરણની હવા, જાડી નહિ સહન થવાથી નળજી પડેલા ફેફસાંવાળાઓને, પહાડ અને ડુંગર ઉપરની પાતળી હવામાં મોકલવાની ભલામણ કરે છે, પરંતુ શારંગધરાચાર્યના લખેલા અલંકારને સમજીને વિષ્ણુનું ચર્ણામૃત “પીતાં” જેને આવડે, તે માણસ દર્દી થતોજ નથી અને કદાચ દર્દી થાય તો તેને હવાફેરની જરૂર પડતી નથી. ઐટલી વાત ખરી છે કે વાયુ પૃથ્વીની ઉપર મળ-મૂત્રથી તથા પ્રાણીઓના મરણના પ્રમાણમાં તેના અસ્થિમાંસાદિ સડવાથી, અને વનસ્પતિઓનાં પાંદડાં આદિ વર્ષાઋતુમાં પડીને સડવાથી, પૃથ્વી ઉપરની હવા, તેના સડેલા પર-

માથુના યોગથી, વિકારવાળી થવાથી, તે તે પરમાણુઓને સાથે લઇને, પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે તીવ્રછી ગતિએ વહે છે; અને જેમ એક વિંધુમાં ખાટો રસ ભરેલો છે; પરંતુ તે રસ લીંધુની અંદર રહેલા કેશરના પડેપડમાં જુદો રહી શક્યો છે, તેમ હવામાં જુદી જુદી જાતનાં ગુણ-ધર્મ અને સ્વભાવવાળાં પરમાણુઓ જુદા જુદા ભાગમાં, સ્વજાતિય સ્વજાતિય મળીને વહન કરે છે, અને તે વહન કરતાં જે પ્રાણીમાં આકાશ તત્ત્વનો ભાગ વધતો હોય અને જળતત્ત્વ ઓછું હોય તેમાં પ્રવેશ કરીને પોતાનું 'ખરૂં' સ્વરૂપ બતાવે છે. દાખલા તરીકે જ્યારે દક્ષિણાયન ચાલતું હોય અને તેમાં ઉત્તરાયનનો, પાસે જોગ આવતો હોય, ત્યારે સૂર્યનાં સીધાં કિરણો દક્ષિણ દિશામાં પડવાથી ત્યાંની હવા પાતળી થઇ આકાશમાં ચાલી જવાથી, ઉત્તર દિશામાંથી હિમાળ પવન પોતાની સાથે ખરકને લઇને દોડતો આવે છે, એ પવનમાં પવનનું રક્ષપણું અને પાણીમાં રહેલો કદ, જેની શીતળતા ખે સાથે રહીને, જેમાં આકાશતત્ત્વ વધતું છે એવા, કપાસના અને તંબાકુના છોડ ઉપર, તેની અસર નીપજવી થોડાજ વખતમાં તેને સુકવી નાંખે છે, પણ ખીજાં વૃક્ષો કે જેમાં આકાશતત્ત્વ ઓછું છે તેને, તે પવન અસર કરી શકતો નથી. એ ઉપરથી એટલું સાબીત થાય છે કે હવા છુટી પડીને વહેતી નથી, પરંતુ લીંધુમાં રહેલા રસની પેઠે, જુદા જુદા પ્રવાહમાં વહે છે, અને જ્યાં તેને પ્રવેશ કરવાનું સ્થાન જડી આવે છે, ત્યાં તે પ્રવેશ કરી, પોતાની સાથે જે જાતના પરમાણુ લેતી આવેલી હોય તેના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે અસર ઉપજાવે છે. એટલા માટે મનુષ્યમાત્રે વિંધુના પાદામૃતનું પાન કરવાની હંમેશા ટેવ રાખવાની જરૂર છે. જેમ મનુષ્યના શરીરમાં,

નાભિમાં, પ્રાણવાયુ રહે છે એમ કહેવામાં આવ્યું, પરંતુ વાયુના પ્રકરણમાં પાનવાયુનું સ્થાન હૃદયમાં કહ્યું છે, તેજ પ્રમાણે પૃથ્વી પર જે વાયુ આપણને સ્પર્શ કરે છે તે પ્રાણવાયુ નથી; જેમ સૃષ્ટિમાં રહેલો પ્રાણવાયુ જે અંગ્રેજીમાં “ઇથર”ના નામથી ઓળખાય છે, જેનો સ્વભાવ હંમેશાં અચળ છે, તેમ નાભિમાં રહેલો પ્રાણવાયુ પણ અચળ છે. એટલા માટે ‘અપાને જુહ્વતિ પ્રાણં પ્રાણે પાનં તથા પરે’ એટલે અપાનવાયુને પાનવાયુ સાથે મેળવવો, અને પ્રાણવાયુને અપાનવાયુ સાથે મેળવવો એવી જે ક્રિયા, તે નાભિમાં રહેલા પાનવાયુને ખેંચીને હૃદય સુધી લાવે છે, અને હૃદયને સ્પર્શ કરીને નાસિકાદ્વારા બહાર નીકળીને, વિષ્ણુ પાદામૃતને પહોંચવા માટે કુદરતી-સ્વાભાવિક ક્રિયા થયાં કરે છે, એ ક્રિયા જેટલા પ્રમાણમાં થોડી થોડી બંધ થતી જાય તેટલા પ્રમાણમાં શરીરને અમૃતનું પોષણ નહિ મળવાથી શરીર ધસાતું જાય, તે ધસાતું અટકાવવા માટે મનુષ્યે પોતાના પ્રાણવાયુને વિષ્ણુપદ સુધી પહોંચાડવાની ક્રિયા શિખવાની જરૂર છે. કારણ કે સૃષ્ટિમાં રહેલો વાયુ અચળ છે, અને તે વાયુની નીચે રહેલો પ્રાણવાયુ અચળ છે, તે પ્રાણવાયુની નીચે પ્રવેશી રહેલો અથવા વ્યાપી રહેલો અખંડ, પૂર્ણ, અચળ, અભેદ, અહેદ, એવો વિષ્ણુ પ્રવેશી રહેલો છે, અને એ પ્રવેશવાના ગુણને લાપેજ, તે પરમેશ્વરનું નામ વિષ્ણુ આપવામાં આવ્યું છે. તે વિષ્ણુના પાદ સુધી એટલે તેના એક અંગ સુધી, આપણે પ્રાણ નિત્ય દરેક શ્વાસોચ્છવાસે પહોંચવો રહે છે અને તેથીજ આપણે જીવીએ છીએ. જે આપણે એકજ વખતનો શ્વાસ, પૃથ્વીપર રહેલા પ્રાણવાયુને ભેદીને, વિષ્ણુના પાદનું અમૃત પીધા.

વિના પાછો શરીરમાં જાય તો માણસનું હૃદય ચાલતું બંધ પડી માણસ તુરત મરણ પામે, જેને અંગ્રેજીમાં “ હાર્ટફેલિ ” અને યુનાનીમાં “ મુરજો નામહાની ” કહે છે. એટલા માટે આપણે બહારની હવામાં, આપણા શ્વાસને મેળવી, તેના ઉપર શરીરના બીતરના દોષો અને મળોના વિષથી જે પડ ચઢેલું હોય તેને અમૃતના રૂપમાં ફેરવી નાંખવું જોઈએ. જે લોકો પરમાણુ ઉપર રંગ ચઢાવવાની વિધાને જાણે છે, તે લોકો શ્વાસના ઉપર ચઢેલા વિષને અમૃતના રૂપમાં ફેરવવાની ક્રિયાને સમજી શકશે. જેમકે કમરખનું ફળ ખાટા રસથી ભરેલું છે, એટલે કમરખમાં રહેલા જળતરવના પરમાણુ ઉપર ખાટા રસનું પડ ચઢેલું છે, તે કમરખને ચીરીને એક આંગળી કળીચુનો ચોપડ્યો હોય, તો તેની ખટાશ ખીલકુલ ઉડી જાય છે. તેવી રીતે કાળીજીરીમાં કડવા રસ અત્યંત ભરેલો છે, તે કાળીજીરીના ઉકાળો કરી તે ઉકાળો ઉકળતો હોય તે વખતે, તેમાં થોડું અફલકરાતું ચૂર્ણ નાંખ્યું હોય તો કાળીજીરીના કડવા પરમાણુ ખીલકુલ કડવાશ વિનાના થઈ જાય છે, એ પ્રમાણે આપણો શ્વાસ વિષજુપદને પહોંચે, એટલે તેના અમૃતને લીધે, શ્વાસમાં રહેલા વિષરૂપ પરમાણુ અમૃતરૂપને પામે છે, એ વાત ધ્યાનમાં આવશે. જો કે કુદરતી રીતે આપણો શ્વાસ નાભિમાંથી નીકળી વિષજુપદ સુધી પહોંચ્યા કરે એવી જોઠવણ કુદરત તરફથી થએલી છે, પરંતુ મનુષ્યો શારીરિક અને માનસિક વિક્રિયાને લીધે, તેના કમમાં અવ્યવસ્થા કરે છે. જેમ કમીર ભગતે કહ્યું છે કે,

જેહત પારા, ચલત આહારા, સુતે વીસંવીસા,

મૈથુન કરતાં તેસઠ વટે, કહેતે દાસ કમીરા.

એટલે સ્વરસાસ્ત્રના કાયદા પ્રમાણે એક અહોરાત્રમાં, મનુષ્યના એક-
 વીસ હજાર છસો શ્વાસ ચાલવા જોઈએ; તેમાંથી જેટલા ઓછા કરાવી
 શકાય, એટલું આયુષ્ય વધે છે, અને જેટલા વધારે ચલાવવામાં
 આવે, તેટલું આયુષ્ય ઘટે છે. એટલા માટે મનુષ્યે જન્મ અને તેમ
 પોતાના શ્વાસ જલદી અને ટૂંકા નહિ ચાલે, પણ ધીમા અને લાંબા
 ચાલે, એવી ટેવ પાડવી જોઈએ. તે ટેવ પાડવા માટે, મનુષ્યે સંધ્યા-
 પ્રાણાયામ કરવાની જરૂર છે, પરંતુ તમામ મનુષ્યો સંધ્યા કરતા
 નથી અને જેઓ સંધ્યા કરે છે તેઓને પ્રાણાયામ કરતાં આવડતું
 નથી એટલા માટે દીર્ઘ શ્વાસપ્રશ્વાસની ક્રિયા નીચે પ્રમાણે કરવાથી,
 આપણો હેતુ પાર પડી શકે છે. દરેક મનુષ્યે સવારમાં પથારીમાંથી
 ઉઠીને મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરી સ્નાન કરી, જમીન ઉપર સાદડી કે
 શેત્રંજી પાથરી માથા નીચે ઝોસીકું સુક્યા વિના ચત્તા સુકને, હાથ
 પગ ઢોલક રાખીને, કેટલું બંધન ઢીલું કરીને, મુખ બંધ કરીને,
 નાકથી શ્વાસ એવી રીતે લેવો કે, પેટની કુંટી (નાભ) સાથે પેટ
 ડુલતું જાય. એ પ્રમાણે પેટ ભરાયા પછી, મોં બંધ રાખી નાકવાટે
 એવી રીતે શ્વાસ મુકવો કે, ધીમે ધીમે પેટ ખેંસતું જાય. નાકવાટે
 પવન લેતાં અને મૂકતાં, એક સરખો સમય રહેવો જોઈએ. પરંતુ તે
 સમય, ધડીઆલથી માપી શકાતો નથી, એટલા માટે ઇશ્વરપ્રાર્થના-
 માંથી કોઈ કવિતા અક્ષર મેળવાણીનું એકચરણ લઈ, તેનો મનમાં
 એકવાર પાઠ થઈ રહે ત્યાંસુધી શ્વાસ લેવો અને એકવાર પાઠ થઈ
 રહે ત્યાંસુધી શ્વાસ મૂકવો. પછી જેમ જેમ અભ્યાસ વધતો જાય
 તેમ તેમ તે કવિતાનું બીજું ચરણ ઉમેરતાં જવું, એટલે ચોવીસ
 અક્ષર ખેલાય તેટલા સમય સુધી “શ્વાસ લેવાની” અને એટલાજ

સમય સુધી “શ્વાસ મૂકવાની” ટેવ પાડવી. એ પ્રમાણે ઝોઝામાં ઝોઝા સાતવાર અને વધુમાં વધુ એકવીશ વાર, શ્વાસ લેવાનો નિયમિત અભ્યાસ રાખવો, અને એટલી વાત જરૂર ધ્યાનમાં રાખવી કે, શ્વાસ લેતાં નાભિ સુધી પહોંચે છે, કે કેમ? અને શ્વાસ મૂકતાં નાભી ખાલી થઈ જાય છે કે કેમ? એ પ્રમાણે ક્રિયા કર્યા પછી, રાત અને દિવસ, એવી સંભાળ રાખવી કે, શ્વાસ ટૂંકો થઈ જાય નહિ. જે મનુષ્યો આ પ્રમાણે ક્રિયા કરે છે અને તેમાં કોઈ પણ જાતની ખામી રહી જતી નથી તેની પરીક્ષા પોતેજ કરવાની છે કે, જો એ ક્રિયા પરાપર થતી હશે, તો તે ક્રિયા કરનારને, મળ સાફ ઉતરશે, પેશાબ પર ઠંડક વળશે, ભૂખ પરાપર લાગશે, ખાધેલો આહાર પરાપર પાચન થશે, આંખે તેજ વધશે, માથામાં આવતા ચક્કર અને મગજની ગરમી શાંત થશે, શરીરમાં શક્તિ વધવા માંડશે; પણ આ ક્રિયા પરાપર નહિ થશે અને શ્વાસ લેવા કરતાં, મૂકવામાં સમય ઝોઝો લાગશે, તો ઉપર ખતાવેલા ગુણો કરતાં ઉલટી અસર જણાશે. કદાચ કોઈ વખતે જરૂરી કામને લીધે અમથી શ્વાસ જેરમાં ચાલે તો તે વખતે અકળાઈને મોઢેથી શ્વાસ મૂકવો નહિ, પરંતુ મોઢું બંધ રાખી નાકેથી શ્વાસ મૂકવાથી થોડાજ વખતમાં, શ્વાસ નિયમિત થઈ, અમ ઉતરી જશે. જેમ જેમ નાભિથી શ્વાસ ઉપાડી હવામાં ફેંકીશું, અને તે હવામાં શુદ્ધ થયેલો શ્વાસ નાક દ્વારાએ નાભિ સુધી પહોંચાડીશું, તેમ તેમ વિષ્ણુ પાદામૃતનો લાભ વધતો મળતો જશે. પણ જેમ જેમ પેટને હલાવ્યા વિના, છાતી ઉપરથી શ્વાસને ખારણે ફેંકીશું અને ખહારનો પવન છાતી સુધીજ આવવા દઈશું, તેમ તેમ શરીરમાં નમજાઈ વધારી આયુષ્યને કુંકું કરતા જઈશું. આટલા

ઉપ-થી આપણને સમજાશે કે, પ્રકૃતિ બગડ્યા પછી પહાડોની સીતળ હવામાં હવા ફેરે જવા કરતાં, શહેરોની ગીચ વસ્તીમાં રહીને પણ શુદ્ધ હવા મેળવી શકાય છે. દુદરતે હૃદય, કંઠ, અને તેની ઉપર રહેલાં અક્ષર-ધ્રુવી ગરણી આપણને આપી છે અને તે એવી યુક્તિ-વાળી છે કે, શરીરમાંના મળથી દુષિત થયેલા પવનને બહાર નીકળતાં અટકાવતી નથી, પરંતુ બહારના પવનમાં રહેલા દોષોને ગાળી ગાળીને શુદ્ધ કરીને લે છે. એટલે ખરાબ હવા આવે તો નાક તરફ જાણી જાય છે. એટલા માટે આ ક્રિયા મનુષ્ય માત્રે ખાસ કરવાની જરૂર છે, અને જેઓ એ ક્રિયા કરનારા છે તેઓને બગડેલી હવા કંઈ પણ અસર કરી શકતી નથી. એટલા માટે શારંગધરાચાર્ય ઉપરોક્ત બે શ્લોક લખી, મનુષ્યના જીવનને આધિ-બાધિ અને ઉપાધિ રહિત રાખવાની ક્રિયા સમજાવી છે. એ પ્રમાણે ક્રિયા કરનારને ચોવીશ અક્ષર એટલે ચોવીશ માત્રા સુધી શ્વાસ લેવા તથા મૂકવાનું માપ કહેવામાં આવ્યું છે, તે માપમાં જે પોતાના ગુરૂદ્વારેથી મળેલો આદ, બાર કે ચોવીશ અક્ષરનો મંત્ર હોય તો તેનું ધ્યાન કરવું; અથવા ગાયત્રી મંત્રનું ધ્યાન કરવું. કારણ કે એ મંત્ર પણ ચોવીશ અક્ષરનો છે. જે તે પ્રમાણેના કોઈ મંત્ર કે ગાયત્રી નહિ આવડતી હોય તો, “અહો દેવ હું તો સદા દાસ તારો, પ્રભુ તું મને પ્રાણથી પૂર્ણ પ્યારો.” અથવા “પ્રભુતા પ્રભુ તારી મોટી મહાન, કૃપાસિંહુ દેજે મને જ્ઞાન દાન.” આ પ્રમાણે એક ચરણના બાર અક્ષર અથવા બે ચરણ મળી ચોવીશ અક્ષરનું ધ્યાન, એક શ્વાસમાં કરવું. એ પ્રમાણે ધ્યાનની સાથે નાભિમાં રહેલા પ્રાણવાયુને બળવાન કરવાથી બાકીના ચારે વાયુ સ્થિતિ બળવાન

શાય છે, તેથી તેઓ નિયમિત રીતે કદને, પિત્તને, મળને તથા સાતે ધાતુઓને તેના હીનયોગ, અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ કર્યા સિવાય નિયમિત સમરૂપમાં ચલાવે છે જેથી મનુષ્ય આરોગ્યવાન તથા આયુષ્યમાન થઈ શકે છે. હવે શરીરના પાંચ ભાગમાં રહેલા પાંચ નામ ધરાવતા વાયુઓનો પરસ્પર સંબંધ અને દરેક સ્થાનમાં, સ્થાનાપતિ વાયુ હોવા છતાં, તેની સાથે બીજા ચારે વાયુ રહીને શું શું કામ, કેવી કેવી રીતે બળવી, દોષો, મળો અને ધાતુઓને સુધારી, શરીરની વ્યવસ્થા રાખે છે, તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે:-

શરીરમાં રહેલા પાંચ વાયુ, પાંચ પિત્ત અને પાંચ કફ, જે જુદે જુદે નામે ઓળખાય છે, અને જુદે જુદે સ્થાને રહે છે. તે સ્થાનોમાં રહેતાં સ્થાનપતિ વાયુની, તે સ્થાન ઓશીસ છે, એમ આપણે કલ્પના કરવી પડશે. જેમ એક ઓશીસનો મામલતદાર જે કે પોતાની ઓશીસમાં સ્વતંત્ર છે, અને તે પોતાના તાબાના નોકરો પાસે જુદાં જુદાં કામો કરાવે છે, પરંતુ તે મામલતદાર જ્યારે ક્લેક્ટરની ઓશીસમાં જાય છે ત્યારે ત્યાં ક્લેક્ટરના તાબામાં રહી, તેની ઓશીસનું કામ કરે છે, અને ક્લેક્ટર તે ઓશીસનો માલીક ગણાય છે; તેવી રીતે ક્લેક્ટર, રેવન્યુ કમીશ્નરનો, અને રેવન્યુ કમીશ્નર સેક્રેટરીયટનો, અને સેક્રેટરીયટનો માલીક ગવર્નરની ઓશીસમાં, તેનો વાખેદાર ગણાય છે; તેમ શરીરમાં રહેલા અપાન-વાયુના સ્થાનમાં, સમાન, પાન, ઉદાન અને વ્યાન-વાયુઓ રહેલા છે, છતાં તે સ્થાન અપાન વાયુનીજ સત્તામાં છે; તેવી રીતે સમાન વાયુની સાથે, અપાન, પ્રાણ, ઉદાન અને વ્યાન-વાયુઓ રહીને કામ બજાવે છે, છતાં તે સ્થાન સમાન-વાયુનુંજ કહેવાય છે. તે પ્રમાણે બીજા

સ્થાનામાં રહેતા વાયુઓ, પોતાના સ્થાનમાં સત્તા ભોગવે છે, અને વાહીના વાયુઓ તેના કલાર્ક પ્રમાણે પોતાનું કામ કરે જાય છે. એવી રીતે પાંચ પ્રકારના પિત્ત અને પાંચ પ્રકારના કફ પણ, પોતા-પોતાના સ્થાનમાં રહે છે, તેની સાથે પણ, બીજા ચાર પ્રકારનાં પિત્ત અને ચાર પ્રકારના કફ, સાથે મળીને પોતાપોતાનું કામ કરે છે. જ્યાં સુધી અમલદાર તરીકે પોતાના સ્થાનમાં રહેલો વાયુ, આગસુ, ઉતાવળીયો કે બીજો સ્થાને જઈ બેસી રહેનારો (હીનયોગ, મિથ્યાયોગ અને આતિયોગવાળો) અને નહિ ત્યાં સુધી, તેના સ્થાનમાં રહેલા ચારે વાયુઓ નિયમિત કામ કરે જાય છે, પણ જેમ અમલદારની બેદરકારીને લીધે ઔદીસના કારકુનેા અશ્વવસ્થિત થઈ જાય છે તેમ, સ્થાનાપતિ વાયુ અશ્વવસ્થિત થવાથી, તેના તાપાના વાયુઓ અનિયંત્રિત બની જઈ, કામ કરતા નથી; એટલા માટે દરેક સ્થાનમાં રહેતા અને દરેક સ્થાનના માલિક ગણાતા પાંચે વાયુઓ, નિયમિતપણે કામ કરે, તો જ મનુષ્યનું શરીર આરોગ્ય રહી શકે છે. આ ઠેકાણે જણાવવાની જરૂર છે કે, શરીરમાં રહેલા પાંચે પ્રકારના વાયુની પાંચે ઔદીસોમાંથી, દરેક માલ બીજાઓને પહોંચાડે છે, અર્થે પિત્ત તથા કફ એ બેને, પાંચ પાંચ ઔદીસોમાં વાયુએ મોકલેલો માલ લેઈને તે માલમાં ફેર-ફાર કરી, તેને મલરૂપે, ધાતુરૂપે, અનાવી શરીરના જે દેશમાં જેની જરૂર હોય તે દેશમાં મોકલવા માટે, પોતાની ઔદીસમાં રહેલા વાયુને સોંપી દે છે, એટલે તે વાયુ તે માલને કહેલો ઠેકાણે પહોંચાડી દે છે, એ ઉપરથી એટલું સાબીત થાય છે કે, દરેક વાયુની, પિત્તની અથવા કફની, ઔદીસમાં એક મેનેજર તરીકે અને ચોદ તેના તાપાના નોકર તરીકે જુદાં જુદાં કામ કરે છે.

મનુષ્ય શરીરમાં અપાનવાયુ. મળને બહાર કાઢી નાંખવાનું કામ કરે છે. સમાનવાયુ ખાન અને પાનથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થોના ભાગ પાડે છે. પ્રાણવાયુ શરીરમાં રહેલા તત્ત્વોને પોષણના પદાર્થો પહોંચાડે છે. ઉદાનવાયુ હૃદયમાંથી મેઘા અને શુદ્ધિ તથા વીર્યને લઘુ શ્વેતસાંની પાછળથી બંકનાળને રસ્તે, મગજમાં રહેલી શુનિન્દ્રિયોને પહોંચાડે છે. અને મગજમાં રહેલી શુનિન્દ્રિયો પોતાના અપ જોટલો માલ રાખીને બાકીનો માલ વ્યાનવાયુને સોંપે છે. તેથી તે વ્યાનવાયુ આખા શરીરમાં રહેલા પિત્ત અને કફના શાનતંતુને પહોંચાડે છે. જે વાયુની પાંચ ઑશીસ પૈકી કોઇ પણ ઑશીસમાંનો અમલદાર (વાયુ) બેદરકાર થાય, તો નીચલી ઑશીસનો માલ ખપે નહિ, અને ઉપલી ઑશીસમાં માલ પહોંચે નહિ. એટલા માટે આપણે એ પંદરે ઑશીસ અને દશ ઇન્દ્રિયો, જે પંદરે ઑશીસને અવલંબીને રહેલી છે, એટલે દશ ઇન્દ્રિયરૂપ દશ પ્રદેશને, પંદર ઑશીસમાંથી માલ (પોષણ) પૂરો પાડવામાં આવે છે. જે જે પ્રદેશમાં માલ ઓછો પહોંચે (હીનયોગ) અથવા જે જે પ્રદેશમાં માલ વધારે પહોંચે (અતિયોગ) તથા જે જે પ્રદેશમાં જે જે જાતનો માલ જોઇતો હોય, તેને બદલે કોઈ બીજો પહોંચે (ત્રિધ્વાયોગ) તો, તે તે પ્રદેશમાં અવ્યવસ્થા થાય, તેને આપણે રોગના નામથી ઓળખીએ છીએ. તે રોગનું બાન કરાવનાર અને પ્રકૃતિએ કરેલા બળવાની ખબર આપનાર મન નામની અગિયારમી ઇન્દ્રિ છે, તે દરેક ઑશીસમાં ફલાલીનું કામ કરી, ક્યાં ક્યાં માલની ખોટ છે, ક્યાં ક્યાં માલ ખપ્યો નથી અને ક્યાં ક્યાં માલ બહાણ્યો છે તેની તપાસ રાખીને, અંતઃકરણની ઑશી-

સમાં રીપોર્ટ કરે છે, એટલે તે રીપોર્ટથી, અંતઃકરણની સાથે રહેલા જીવાત્મામાં તેનું જ્ઞાન થાય છે, અને જીવાત્માના ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન એ સ્વભાવિક ગુણો હોવાથી અંતઃકરણના કાર્યને વશ થઈ, મનના આવેલા રીપોર્ટ ઉપર, ઇચ્છા સથા દ્વેષનો હુકમ મોકલતાં પહેલાં, પ્રયત્નવાન થાય છે, જો તે પ્રયત્નમાં નિષ્ફળતા થાય તો તેને દુઃખ થાય છે અને સફળતા થાય તો તેને સુખ થાય છે; અને એ સુખ તથા દુઃખ, પોતાના જ્ઞાન સ્વભાવને લીધે જાણી શકે છે. આટલા ઉપરથી આપણે એટલે સુધી સમજી શક્યા કે, સમાનવાયુ દરેક વસ્તુના સરખા ભાગ પાડી જ્યાં મોકલવા હોય ત્યાં મોકલી શકે છે, અને તે ભાગ પાડતાં અથવા તેને માળતાં જે કયરો પડે, તેને અપાનવાયુ બહાર ફેંકી દે છે.

મનુષ્ય પ્રાણીઓ પાંચ તત્ત્વથી બનેલા ત્રણ ગુણુવાળા અને છ રસમાં વહેંચાયેલા અગ્નિ અને સોમ, એવા બે વીર્યવાળા પદાર્થોને ખાન અને પાનમાં વાપરે છે. તે ખાનપાનના પદાર્થોમાંથી શરીરના પોષણને માટે સાતે ધાતુ બની શકે એવા ઉપયોગી ભાગને, સમાનવાયુ પાનવાયુ તરફ મોકલી આપે છે, અને તેમાંથી રહેલો મળ, તે અપાનવાયુને સોંપી દે છે, એટલે અપાનવાયુ, તે મળના કયરાને શરીરની મહાર કાઢી નાંખે છે. હવે આપણે એ વિષયપર આવી ચુક્યા કે, જો અપાનવાયુ, કયરાને બરાબર વખતસર બહાર ફેંકી નહિ દે, અને પોતાના કાર્યમાં સુસ્તિ કરે, તો મળાશયમાં મળનો સંચય થાય, એટલે સમાનવાયુમાંથી અર્થાત પક્વાશયમાંથી આવતો મળ (કયરો) લઈ શકે નહિ, તેથી સમાનવાયુમાં કયરાની સીલક વધતી જાય, અને તે કયરો મળાશયમાં નહિ પહોંચતાં આમાશયમાં

રહેલાં સુધી, તે “આમ”ને નામે ઝોળખાય હવે એ આમથી ઝોળખાતો મળ, જ્યારે મળાશ્ચયમાં જાય છે, ત્યારે તે પાકો મળ, જેને આપણે મળ-મૂત્રના નામથી ઝોળખીએ છીએ, તે બને છે. અને આમાશ્ચયમાં રહેલો મળ, આમના નામથી ઝોળખાઈ, આમાશ્ચયમાં રહેલા વાયુ, પિત્ત અને કફને દૂષિત કરે છે, જેથી આમાશ્ચયમાં રહેલા દોષ, પકવાશયમાં આવી, સમાનવાયુની વ્યવસ્થામાં ખલેલ ઉભું કરે છે; એટલે પકવાશયનો સમાનવાયુ, પાનવાયુએ મોકલેલા ખાનપાનને ગ્રહણ કરવા રાજી નહિ હોવાથી, તે ઉદાનવાયુ ઉપર સંદેશો મોકલે છે કે, જ્યાં સુધી મને જરૂર નહિ જણાય ત્યાં સુધી તમારે માલ મોકલવો નહિ. એટલે ઉદાનવાયુ પોતાની ઓશીસમાં રહેલા “રસન” નામના કફને હુકમ કરે છે. એટલે રસન કફ, ખાન અને પાનના પદાર્થોને લેવાનું કામ ખંધ કરે છે, જેને આપણે “ભાવતું નથી” અથવા “ચી નથી” એવા નામથી ઝોળખીએ છીએ. આ તરફથી રસનકફ ઉદાનવાયુના હુકમથી માલ લેવાનો ખંધ કરે, છતાં અપાનવાયુ આળસ કરીને પોતાનું કામ બરાબર બજાવે નહિ, તો પકવાશયમાં રહેલો સમાનવાયુ પાચકપિત્તને આમાશ્ચયમાં રહેલા આમરૂપી મળને પચાવવાનો હુકમ કરે છે, જેથી આમને પચતાં જે સમાનવાયુને અને પાચકપિત્તને વધારાનું બોર કાઢવું પડે, તેથી માણસનું શરીર ગરમ થાય, જેને આપણે તાવના નામથી ઝોળખીએ છીએ. અને એટલા માટે આયુર્વેદાચાર્યોએ તાવની ચિકિત્સામાં લંધન, પાચન અને શોષનના પ્રયોગ કરવાનું કહેલું છે, આમાશ્ચયમાં રહેલો આમ રસને અનુગામિ થઈને પકવાશયમાં આવે છે, એટલે શરીર તપે છે, એવો નિદાનશાસ્ત્રનો

સિદ્ધાંત આ વ્યવસ્થાથી સાબીત થાય છે, પરંતુ આમાશયમાં રહેલા મળને પચાવતા હોઈએ તે વખતે પિત્તાશયમાં પિત્ત વધેલું હોય અથવા કફાશયમાં કફ વધેલો હોય, તો તે રથાનેના તાબાના રથા-
નોમાં, તેની અવ્યવસ્થા જણાય છે એટલે આમાશયમાં રહેલા આમને પચાવતાં સમાનવાયુને ભાગ પાડતાં, બીજા વાયુને તે તે ભાગ પહોંચાડતાં જે અગવડ ઉભી થાય છે તેથી તાવનાં દરેક સ્વરૂપ જુદાં પડે છે, અને જુદાં પડેલાં સ્વરૂપમાં જુદા જુદા ઉપદ્રવો થાય છે, તેથી જો કે તાવ (જ્વર) એકજ પ્રકારનો છે પરંતુ તેના આઠ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, છતાં ઉપ-
દ્રવ ભેદે કરીને તે આઠ ભાગના ઘણા ભાગો એટલે ઘણા નામના તાવોની કલ્પના કરવામાં આવી છે, તે એટલી સગવડ માટે કે, તે તાવનું નામ દેતાંજ, ચિકિત્સક સમજી શકે કે, ઉપર કહેલી પંદર ઔષ્ધીસમાં રહેલા મુખ્ય અમલદાર પૈકી કયો આજસુ, ઉતાવળીયો કે બેદરકાર બનેલો છે ? તે જાણ્યા પછી તે અમલદાર (વાયુ, પિત્ત અને કફ) પૈકી, જે અમલદારના દોષથી અવ્યવસ્થા થઈ હોય તેને મુદારવાની વ્યવસ્થા કરવી એ તેનું કામ બાકી રહે છે. હવે નિદાનશાસ્ત્રે કહેલા જ્વરો, કયાં કયાં ઔષ્ધીસમાં ગડબડ થવાથી કયા કયા નામે ઓળખાય છે, અને તેના ઉપદ્રવો કયા કયા કારણથી થાય છે, તેના વિચાર કરવાનો રહ્યો.

૧. મળાશયમાં રહેલો અપાનવાયુ, પકવાશયમાં રહેલા સમાનવાયુએ મોઢલાવેલો કચરો (મળ) બહાર કાઢી શકતો નથી, એટલે તે કચરો આમનુંરૂપ ધારણ કરી, મળાશયમાં પડી રહે છે, જેથી સમાનવાયુની ઔષ્ધીસમાં કામ વધવાથી, ચામડીમાં રહેલા બાળક પિત્તને બીજું પિત્ત પહોંચાડી શકતું નથી, એટલે આખા શરીરમાં રહેલો

સંસ્કૃતિથી કદ વધી પડે છે, તેથી આખે શરીરે ટાઢવાય છે, અને પિત્તના સ્થાનમાં કદ, અને કરના સ્થાનમાં પિત્ત જવા આવવાથી ધડીમાં શરીર ઉત્તુ દેખાય છે અને ધડીમાં ટાઢું દેખાય છે. અપાન-વાયુની બેદરકારીથી, સમાનવાયુ કંઠ સ્થાનમાં રસન કદ પહોંચાડી શકતો નથી, જેથી ઉદાનવાયુ ઉપરનું દબાણ ઓછું થવાથી વાયુના સ્વભાવ પ્રમાણે ગળું, મુખ અને હોઠ સુકાઈ જાય છે, તેમ મસ્તકમાં સ્નેહન કદ નહિ પહોંચવાથી આલોચકપિત્તની વૃદ્ધિ થઇને, ઉદાનવાયુ ઉધને આવવા દેતો નથી. સમાનવાયુની અવ્યવસ્થા થવાથી હૃદયમાં રહેલું સાધકપિત્ત પ્રાણવાયુ ઉપાડી શકતો નથી, તેથી પાનવાયુ અને ઉદાનવાયુને ધર્ષણ લાગવાથી, છીંક આવતી નથી, તેવી રીતે પ્રાણવાયુ મંદ પડવાથી હૃદયમાં રહેલો અવલંબન કદ, રૂધીરને બળ આપતો નથી, જેથી સાધકપિત્ત આમડીમાં બ્રાજકપિત્તને જવા દેતું નથી, તેથી વ્યાન-વાયુ વધી જવાથી શરીરના દરેક સાધા દુખે છે, એટલે શરીર ભારે લાગે છે. માથામાં રહેલો ઉદાનવાયુ, હૃદયમાં રહેલો પ્રાણવાયુ અને ગાત્રોમાં રહેલો વ્યાનવાયુ વધી જવાથી માથું, હૃદય અને ગાત્રોમાં પીડા થાય છે. મળાશયમાં રહેલો અપાનવાયુ પોતાનું કામ નહિ કરવાથી ઝાડો સાદુ આવતો નથી, અને સમાનવાયુમાંના જુદા પડેલો ભાગ નહિ ખેંચાવાથી પેટમાં દુખે છે, પેટ ચઢે છે અને પાનવાયુ તથા ઉદાનવાયુને ધક્કો લાગવાથી બગાસાં ધણાં આવે છે. આ ઉપરથી શારીરશાસ્ત્રના જાણનારા ચિકિત્સકોએ, આટલી જાતના ઉપદ્રવ સાથે, જે તાવ આવેલો હોય છે તેને “વાતજ્વર” નામ આપ્યું છે. એવા ઉપદ્રવવાળો વાતજ્વર જણાય, તો પચાશયમાં રહેલા સમાનવાયુની આંદોશમાં રહેલા કાચા

આમરૂપ મળને પચાવવા માટે, તે દહીંને પ્રથમ સાત દિવસ સુધી લંધન કરાવવું. સાત દિવસનું લંધન કર્યું છે પરંતુ સાત દિવસ પહેલાં કંઠમાં રહેલો રસનકક સુધરે તો જાણવું કે, સમાનવાયુના ઉપર આવી પડેલો બોળો ઓછો થયો છે, એટલે તે દહીંને રચીકર હલકો બોરાક આપવો, પરંતુ ત્રણ દિવસમાં રસનકક સુધરે નહિ, તો સુંઠ, દેવદાર, ધાણા, બોંયરીંગણી અને ગળો એકેક તોલો લઈ, જરા ખાંડી, એક શેર પાણીમાં વાસણ ઉપર ઢાંકણું ઢાંક્યા વિના ઉકાળી, ચાર તોલા પાણી રહે ચારે કપડેથી ગાળી, પાવું. એવી રીતે સાંજ સવાર મળી, આ ઉકાળો સાત ટંક પાવો, એટલે સાતમે દિવસે સમાનવાયુમાં રહેલો આમ, પચીને તેમાં રહેલો મળ, અપાનવાયુની પાસે જઈ, તેની સાથે આવેલું પાચકપિત્ત, અપાનવાયુને જગૃત કરીને, મળને બહાર કાઢી નાંખવાની શ્રેણ પાડશે. એ પ્રમાણે શ્રેણિયાત કામ સોંપવા છતાં, અપાનવાયુ એ હુકમનું અપમાન કરે, તો શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક એક ભાગ, કુલાવેલો ટંકણુ એક ભાગ, શુદ્ધ કરેલો નેપાળો બે ભાગ, સિંધવ એક ભાગ, મરી એક ભાગ, આમલીની છાલનો ક્ષાર એક ભાગ, શાકર એક ભાગ એ સર્વને ઝીણું વાટી, લીંબુના રસમાં એક દિવસ ખલ કરી, બે અણોડીભાર પાણી સાથે આપવાથી, અપાનવાયુને તમામ કચરો બહાર કાઢવાની શ્રેણ પાડશે. એનું નામ “સૂર્યશેખર રસ” છે. અપાનવાયુ સુધર્યા છતાં, સમાનવાયુમાં અવ્યવસ્થા જણાય, એટલે ભૂખ લાગે નહિ, મોંઢું સુકાય, અને તાવ આવ્યા કરે તો, સાત દિવસ પછી હીંગબોલ, પીપર, અને શુદ્ધ વછનાગ સરખે ભાગે લઈ, ત્રણ દિવસ સુધી કોરાં વાટી, પાણી મેળવી, અર્ધી રતીની ગોળી વાળી રાખવી. એ ગોળીનું નામ

“હીંગળેશ્વર રસ” છે. એ ગોળી એક અથવા બે, દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે આપવાથી પાચકપિત્તનો વધારો કરે છે, જેથી સમાનવાયુ પોતાના કામમાં વધારે બળવાન થઈ, ખાન અને પાનને પચાવી શકે છે, જેથી વાયુ, પિત્ત ને કફની પંદરે ઓશીસ વ્યવસ્થિત કામ કરવા લાગી જાય છે. પરંતુ સમાનવાયુ સુધરી ગયો હોય અથવા વાતજ્વર સિવાયનો બીજો જ્વર આવતો હોય, તેમાં જો કોઈ ચિકિત્સક આ હીંગળેશ્વર રસ આપે, તો પકવાશયમાંનું પાચકપિત્ત વધી પડવાથી, તે અગ્નિને દબાવવા માટે, આમડીમાંથી વ્યાનવાયુ દોડતો આવે છે, એટલે આમડીમાં રહેલા સંશ્લેષણ કરીને વહેવામાં અટકાવ થાય છે, તેથી બ્રાજકપિત્ત આખા શરીરમાં જેમ કીડી ચટકા મારતી હોય તેમ ચટકા મારે છે, એટલા માટે એ રસ સમાનવાયુ સુધરતા સુધી અને વાતજ્વરમાંજ આપવો. વાતજ્વરના જુદાજુદા ઉપદ્રવો પંદર ઓશીસ પૈકી જુદી જુદી ઓશીસોમાં અવ્યવસ્થા થવાથી થાય છે, પરંતુ પાચકપિત્ત, સમાનવાયુ, અને અપાનવાયુની ઓશીસમાં વ્યવસ્થા પૂર્વક કામ ચલ્યું, કે બીજી તમામ ઓશીસો, રીતસર કામ કરવા મંડી પડે છે.

૨. જ્યારે મનુષ્યો સત્વગુણી ખાનપાનનું વિશેષ સેવન કરે છે ત્યારે મળાશયમાં રહેલો અપાનવાયુ બગડી આમાશયમાં રહેલા ક્ષેદનકર્ત્રને સુકવી નાંખે છે, જેથી પકવાશયમાં રહેલું પાચકપિત્ત વધી પડે છે, ને તે વધેલું પિત્ત હૃદયમાં જઈ સાધકપિત્તમાં વધારો કરી, પાનવાયુને દબાવી, આલોચક પિત્તમાં તેને ઉદ્ધાનવાયુ ખેંચી લે છે. ઉદ્ધાનવાયુ પિત્ત વધવાથી સ્નેહન કરીને સુકવે છે, જેથી તે પિત્તને આમડીમાં રહેલો વ્યાનવાયુ ખેંચી જઈ, બ્રાજકપિત્તમાં વધારો કરે છે, એટલે

મનુષ્યની ચામડી અત્યંત ઉષ્ણ થાય છે. ખીજી તરફ આમાશયમાં રહેલો ક્ષેદનકર, સુકાય છે, જેને લીધે આમાશયમાં રહેલું પિત્ત, ૬૫ રૂપ હોવાથી રોકાઈ નહિ રહેતાં, પાતળા ઝાડા થાય છે; ઉદાનવાયુએ સાધકપિત્તને માથામાં ખેંચેલું હોવાથી, નિદ્રાનો નાશ થાય છે. પાચકપિત્ત વધવાથી અને અવસંબન કર સુકાવાથી વધેલું પાચકપિત્ત, હૃદયમાં આવી સાધકપિત્ત સાથે મળે છે, તેથી હૃદયમાં તેનો સમાસ નહિ થવાથી, તે ઉછાટીનાં રૂપમાં બહાર નીકળી જાય છે. સમાનવાયુ સરખા ભાગ નહિ પાડી શકવાથી, કંઠમાં રહેલા રસનકરને, ઘટતો રસ મળતો નથી, એટલે ઉદાનવાયુએ ખેંચેલા પાચક અને બાજકપિત્તથી મળું, મુખ અને હોઠ પાકી જાય છે. સમાનવાયુ આખા શરીરમાં રહેલા સંશ્લેષણ કરને બ્યારે બાજકપિત્તના સ્થાનમાં મોકલી આપે છે, ત્યારે શરીરમાંથી અત્યંત ખસીનો છૂટે છે. પકવાશયમાં રહેલું પાચકપિત્ત, સમાનવાયુમાં ઉત્પન્ન થએલા રસને ચક્રતમાં રહેલા રંજકપિત્તને પહોંચાડે છે, પણ રંજકપિત્તની ઉપર પ્રાણવાયુનું દબાણ ઝોણું હોવાથી તેને બરાબર રંગ આપી શકાતો નથી, જેથી તે હૃદયમાં રહેલા સાધકપિત્તમાં શુદ્ધ લોહી બનવાને માટે જાય છે ત્યાં અવસંબન કરતો વધારો થયેલો હોવાથી તે લોહી ખીજું બની શરીરમાં ફરવા નીકળે છે, જેથી શરીરની કેશવાહિનીઓમાં ખીજા રંગના પરમાણુ વધવાથી તે મનુષ્યનો ઝાડો, પેશાબ, આંખ, જીભ અને ચામડી ખોળા રંગની દેખાવા માંડે છે. સાધકપિત્ત દબ થઈને રસન કરમાં મળે છે, જેથી જીભમાં કડવો સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે દબ થયેલું પિત્ત ઉદાનવાયુ ખેંચીને મસ્તક ઉપર લાઇ જાય છે, તેથી દર્દી પ્રલાપ (લવારો) કરે છે. એ પ્રમાણે ઉપદ્રવ સહિત બ્યારે લક્ષણો દેખાય, ત્યારે તેને

પિત્તજ્વર નામ આપવામાં આવે છે. એવા પિત્તજ્વરવાળા દર્દીને દશ દિવસ લંધન કરાવવું એવો શાસ્ત્રનો મત છે, પરંતુ અપાનવાયુ સુધરી કબેદનકરને સ્થિર કરે, એટલે ઝાડા બંધ થાય અને પાનવાયુ સુધરી સાધકપિત્તને કબજામાં રાખી અવલંબન કરને સ્થિર કરે જેથી દગ્ધ થયેલું પિત્ત ઉદાનવાયુને ખેંચવાનું મળે નહિ એટલે તે કંઠમાં રસનકરને સ્થિર કરે, જેથી જીભનો કડવાટ મટી જાય અને લવારો બંધ થઈ જાય, એટલે દર્દીને અન્ન ઉપર રુચિ થાય, તે વખતે તેને હલકો રળેગુણી ખોરાક આપવો, એટલે રળેગુણ એ વાયુનો સ્વભાવ છે, જેથી પિત્તની અગ્નિથી વાયુ ક્ષીણ થએલો હોય, તે બળવાન થઈ પોતાના પાંચે સ્થાનમાં થએલી અવ્યવસ્થા સુધારે છે, અને વાયુનાં પાંચે સ્થાન સુધાર્યાં, એટલે કંઠનાં પાંચે સ્થાનમાં કર સ્થિર થઈ, પિત્તને કબજામાં રાખે છે. એટલા માટે દશ દિવસનું લંધન કરેલું છે, પરંતુ દર્દીને બરાબર ભૂખ લાગે એટલે તેને ખોરાક આપવાની જરૂર છે. જે દશ દિવસની મર્યાદાવાળા શાસ્ત્ર વચનને વળગી રહી કોઈ ચિકિત્સક પોતાના મમતથી, ભૂખ લાગવા છતાં ખોરાક નહિ આપે, તો અતિ લંધન થવાથી, દર્દીનું વિચ્છેદ બળી જશે અને દર્દીને પ્રલાપ અને મૂર્છા તથા અશક્તિ વધી જશે. એટલા માટે ભૂખ લાગે ત્યારે ખોરાક આપવો. જે દર્દીને પાણીની તરસ લાગે, તો પાણીને ઉકાળીને ત્રિપાદશેષ પાણી બનાવી, ઠંડું કરી, તે પાણી પાવું. અન્ન નહિ ખવાય અથવા અન્ન નહિ અપાય, એવી અવસ્થામાં પણ, પાણી અટકાવવું નહિ. કેટલાક લોકોનો એવો વિચાર છે કે, અન્ન વિના પાણી આપવાથી આંતરડાં ફૂલી જાય છે, પરંતુ પાણીથી આંતરડાં ફૂલતાં નથી, પણ પાણીમાં રહેલ અગ્નિ અને વાયુ, એ બે મળીને

દોષને સુધારી, શરીરને નિરામય બતાવે છે. એટલે પ્રિતના તાવમાં પાચક ઔષધિરૂપ, ઉપર કલા પ્રમાણે ઉકાળેલું ત્રિપાદશેષ પાણી આપવાને જરા પણ આચકો આવે નહિ. પિત્તજ્વરમાં કોઈ પણ જાતનાં તીક્ષ્ણ વસાણાં અથવા શાસ્ત્રોમાં કહેલા રસો પંકી કોઈ પણ રસ આપવો નહિ, પરંતુ તાવની મુદત પહેલાં તે દહીંને લીમડાની સુકી વગર પાંતરાવાળી સળી નંગ સાત, ધાણા તોલો અર્ધો અને કાળાં મરી નંગ ચાર, એ સર્વેને પાણી મુકી ભાંગતી પેઠે પુષ્કળ વાટી, કપડે ગાળી, તેમાં ઠીકરી છંમકારી, દિવસમાં ત્રણ વખત પાવું. એ પાવાથી ઉલટી અને ઝાડા બંધ થઈ જાય છે, અને પેટમાં ભૂખ લાગી અન્ન ઉપર રૂચિ થાય છે. બીજા ઉપાય તરીકે પ્રથમ ભાગમાં લખવામાં આવેલી “રાસ્ના” નામની દવા અથવા “નળબંધ” નામની દવા, બન્ને વાલ લઈ, તેમાં અર્ધો વાલ ટુલાવેલી ૪૮કડી મેળવી, દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવાથી, પિત્તજ્વરની શાંતિ થાય છે. અથવા પિત્તજ્વરવાળાને વરીઆળી, ધાણા, વાયવડંગ, નીલોદર, જેહીમધ, પદ્મક, વાળો, પિત્તપાપડો ઘાસ, કાકડાસીંગ અને કમળકાકડી સમભાગે લઈ, તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણમાંથી ૦૮ તોલો ચૂર્ણ લઈ, તેને ગરમ પાણીમાં ઉકાળી, અથવા ઠંડા પાણીમાં વાટી કલક કરી; અથવા તે ચૂર્ણ ઉપર ખમ્બળતું પાણી નાંખી, તેનો ફાન્ટ બનાવી, અથવા તે ચૂર્ણને બાર કલાક પાણીમાં ભીંજવી રાખી, તેનું હીમ બનાવી-અથવા એકલા પાણી સાથે શાકી મરાવી ઉપયોગમાં લેવામાં આવે, તો ધણા ઉપદ્રવવાળો પિત્તજ્વર શાંત થઈ જાય છે. પિત્તજ્વરવાળાને શરીરે અંદનનો લેપ કરવો. મોરની પીછીના, નેતરના, વાળાના અને તાડના પંખાવતી પવન નાંખવો, પણ વાંસના પંખાથી

પવન નાંખવો નહિ. વાંસના પંખાથી પવન નાંખવામાં આવે તો, શરીરમાં રક્તપિત્ત વધી જાય છે. કોઈ જાતનો પંખો નહિ મળે તો, સફેદ કપડાથી પવન નાંખવો પણ દર્દીને ઉધાડો સુચા દેવો નહિ, અને બહારની હવા તથા અજવાળું આવતાં અટકાવ કરવો નહિ.

૩. જ્યારે મનુષ્યો તમોગુણ પ્રાધાન્ય ખાનપાનનું અતિસે સેવન કરે છે, ત્યારે આમાશયમાં રહેલો ક્લેદન કફ વૃદ્ધિ પામી, પક્વાશયમાં રહેલા પાચકપિત્તને મંદ કરી નાંખે છે, એટલે સમાનવાયુ બ્રાજક, રંજક, સાધક, અને આલોચક પિત્તને, જોષ્ઠનું પિત્ત પહોંચાડી શકતો નથી, જેથી તે તે પિત્તના સ્થાનોમાં પિત્ત ઘટી જવાથી, કર્ણે પચાવવાની ક્રિયા, લગભગ બંધ પડી જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ સમાનવાયુ પક્વાશયમાંથી વધેલા કફને, કફના સ્થાનો ઉપર મોકલતો જાય છે, એટલે શરીરમાં રહેલી પંદરે આંત્રીસમાં પિત્તનું જોર ઘટવાથી આખા શરીરની આમડી ઉપર પાણીએ ભીંજવેલાં કપડાં વીંટાળ્યાં હોય એવી શરદી જણાય છે, અને બ્રાજકપિત્તનો જેટલો ભાગ અવશેષ રહેલો હોય, તે કફથી છટો પડી શરીરને થોડું થોડું ગરમ કરે છે. હૃદયમાં રહેલું સાધકપિત્ત ઘટી જવાથી, અવલંબન કફનો વધારો થાય છે, જેથી શરીર ભારે થવાથી, શરીરમાં આળસ ઉત્પન્ન થાય છે. સાધકપિત્ત મંદ થવાથી, આલોચકપિત્તને હૃદયવાયુ ખેંચી શકતો નથી અને હૃદયવાયુ રસનકર્ણે વધારે ખેંચે છે તેથી દર્દીનું મુખ ચીકણું અને મધુર (મીઠું) થઈ જાય છે. આમાશયમાં રહેલો ક્લેદનકફ વધી જવાથી મળાશયમાં કફનો ભાર વધે છે, જેથી ઝાડો અને પેશાબ ધોળાં થાય છે, અને સંશ્લેષણ કફ વધવાથી આમડી અને આંખો ધોળા દેખાય છે, સંશ્લેષણ કફની સાથેનું બ્રાજકપિત્ત કમી

થવાથી અને વ્યાનવાયુનો વધારો થવાથી શરીર જડ બની જાય છે તથા ટાઢ વાય છે અને ફવાંટાં ઉભાં થાય છે. હૃદયમાં રહેલા અવલંબન કરના વધવાથી સાધકપિત્ત ધટી જાય એટલે દર્દીને ઉલટી થવા માટે ઉબઠા આવ્યાં કરે પણ ઉલટી થાય નહિ, અને રસનકરમાં વધારો થવાથી, તેની સાથે ઉદાનવાયુ મળવાથી ઉધ ધણી આવે છે, સતેખમ જાણાય છે, અરૂચિ થાય છે, અને ખાંસી વધી પડે છે, પણ જો અવલંબન કરની સાથે પાનવાયુ વધી પડ્યો હોય, તો તે દર્દીને શ્વાસ થાય છે, ઉપર પ્રમાણેના ઉપદ્રવો દેખાય એટલે નિદાનશાસ્ત્ર તેને “કર્કશ્વર” એવું નામ આપે છે.

આવા ઉપદ્રવસહિત કર્કશ્વર થયો હોય તે રોગીને, ચાર દિવસ સુધી લંબન કરાવવું. દરમિઆનમાં જો જીભ સુધરે અને ખાવાની રૂચી થાય, તો કરને ઉત્પન્ન કરનારા તમોગુણી ખાનપાન સિવાય, પિત્તને વધારનારા ખાનપાનનો ઉપયોગ કરવો. આ જ્વરમાં જો કે પાણીની તરસ લાગતીજ નથી, તોપણ જરૂર જણાય તો તેને અર્ધા-વશેષ અથવા અષ્ટાવશેષ પાણી પાવું. રોગીને ગરમ કપડાં ઓઢાડવાં અને બહારના પવનથી બચાવવો, અને સુંક, મરી, પીપર, તજ, અકકલકરો, કાયરજ, ગજો, ભોંયરીગણી તોલો તોલો લઈ, તેના ક્વાથ કરી દિવસમાં ત્રણ વખત ચાર ચાર તોલા ક્વાથમાં એક તોલો મધ મેળવીને પાવો. એ પ્રમાણે નવ ટંક એક ઉકાળો પાયા પછી “શીતભંજરસ” ની બબ્બે ગોળા દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે આપવી. શીતભંજરસની બનાવટ;—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, તાંબાની ભસ્મ, શુદ્ધ વજનામ, સુંક, મરી, પીપર, કુલાવેલો ટંકણખાર એ સર્વે સમભાગે લઈ, પારા ગંધકની કાળજી કરી, ખાકીનાં વસાણાં તેમાં મેળવી

ખરલમાં ખારીક વાટયા પછી ચિત્રાના રસના ત્રણ પુટ આપવા. પછી આદુના રસના સાત પુટ આપવા. પછી પાનના રસના ત્રણ પુટ આપી, મરી જેવડી ગોળી વાળવી. આ શીતભંજરસ કદતું શોષણ કરી, શરીરને ગરમ બનાવે છે. આ ગોળીમાં એક એવો ચમત્કાર છે કે, બ્યારે કોઈ ચિકિત્સકની દવાથી કોઈ પણ જાતનો તાવ એકદમ છટકી જઈ શરીરે શીત બાપી જાય છે ત્યારે જે ગોળી સુંઠના પાણીમાં ધસી, રોગીને પાવાથી પા કલાકમાં શરીરનું શીત ઉડી જઈ, પાણીના નીકળતા મોતીયા બધ થઈ, શરીર સતપું બને છે, પણ જે પા કલાકમાં આવેલું શીત મટી જઈ ગરમાવો નહિ આવે તો તે દર્દીને જીવવાની આશા નથી. એથી ઉલટું જે “સતત જ્વર” આવ્યો હોય અને ઉતરતોજ નહિ હોય તેને બબ્બે ગોળી દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે ધસીને પાવાથી, તાવ ઉતરી શરીર ઠંડું પડે છે. જે પેટમાં દુખતું હોય, પેટ ચડતું હોય, હાંફ ચાલતી હોય, છાતીમાં કશ બોલતો હોય તો બબ્બે ગોળી પાણી સાથે ધસીને આપવાથી તે દરફને મટાડે છે.

સુતરાજ રસ:—શુદ્ધ પારો. શુદ્ધ ગંધક. શુદ્ધ વછનાગ અને કુલાવેલો ટંકશુખાર સરખે ભાગે લઈ તેના સમગ્ર વજન પ્રમાણે ધંતુરાનાં ખીજ (જાણમાં બાદીને સુકવેલાં) લઈ તેને ખારીક વાટી, એક દિવસ ખલ કરી, પછી એ વસાણાનું વજન જેટલું થયું હોય તેથી ચોથે ભાગે ધંતુરાનાં ખીજ તથા વછનાગ લઈ, તેના ઉકાળો કરી, એ ઉકાળાનાં ત્રણ પટ આપવા. તે પછી સુંઠ, મરી ને પીપર એ વસાણાંથી ચોથે ભાગે લઈ તેના ઉકાળો કરી, તે ઉકાળાના પાંચ પટ આપવા. ત્યાર પછી તેની આડ જેવડી ગોળી વાળવી.

ઐટલે મૃતમાણુદાયી મૃતરાજ રસ તૈયાર થયો. એ રસ કફજ્વરમાં તેમાં ખાસ કરીને સળેખમતું જોર વધારે હોય અને રોગીને શરદી બહુ લાગતી હોય તે વખતમાં બળ્બે ગોળી પાણી સાથે આપવાથી ઘણો ફાયદો કરે છે.

સ્વચ્છંદ લૈરવ રસ:-શુદ્ધ પારો પાંચ ભાગ. શુદ્ધ ગંધક પાંચ ભાગ. શુદ્ધ વછનાગ પાંચ ભાગ, જયદ્રઘ બે ભાગ, પીપર દશ ભાગ, એ સર્વેને ઝીણાં વાટી આદાના રસમાં ઘુંટી મરી જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીમાંથી અકેક અથવા બળ્બે ગોળી આપવાથી ત્રિદોષમાં, કફજ્વરમાં, અને જેમાં છાતી કફથી ભરાય ગઈ હોય તે તાવમાં મોટાં તથા નાનાં માણસને ઘણો ફાયદો કરે છે.

કલ્પતરુ રસ:-શુદ્ધ પારો એક ભાગ, શુદ્ધ ગંધક એક ભાગ, શુદ્ધ વછનાગ એક ભાગ, શુદ્ધ મનસીલ એક ભાગ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ એક ભાગ, કુલાવેલો ટંકણુ એક ભાગ, સુંઠ, પીપર બે ભાગ, મરી દશ ભાગ લઈ પારો ગંધકની કાળજી કરી, તેમાં બીજાં વસાણું નાંખી, બારીક ખલ કરવો. ઐટલે કલ્પતરુરસ તૈયાર થાય છે. આ રસમાંથી એક વાલ અથવા અર્ધી વાલ કફજ્વરમાં આપવાથી, ખાંસી, શ્વાસ, હાંશ્યુ સહિત તાવને મટાડે છે. જો કોઈ માણસના દાંત બંધ થઈ ગયા હોય, મૂર્છા આવી હોય તો આ રસમાંથી એક ચપટી લઈ, નાકમાં ડુંકવાથી દાંત ઉઘડી જાય છે ને શુદ્ધિ આવે છે. કફ જ્વરમાં હૃદયમાં થળ મારતું હોય તો હરથુનાં આખાં શીંગડાં લઈ તેના બળ્બે આંગળના કટકા કરી સંપુટમાં મુકી, કપડમઢી કરી, ગળ-પુટ અગ્નિ આપી સ્વાંગ શીતળ થાય એકલે કાઢી લઈ, તેની કાળી ભસ્મ થશે તે વાટી, શીશીમાં ભરી મુકવી. તેમાંથી એક વાલ દિવ-

સમાં ત્રણ વખત મધ સાથે ચટાડવાથી શળને મટાડી દે છે, અને જે કશ્નવર સિવાય તાવ વિના હૃદયમાં ભયંકર શળ મારતી હોય તો એ “મૃગ મૃગ પુટપાક” ની માત્રા એક વાલ, ધી સાથે ચટાડવાથી હૃદયની શળને તરત મટાડે છે. તેજ પ્રમાણે સાબરનાં શીંગડાં લાવી, તેના બળ્બે આંગળના કટકા કરી, માટીના વાસણમાં મુકી, તેનું મુખ બંધ કર્યા વિના ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી તેની સદૈદ ભસ્મ થશે, તે ભસ્મને ઝીણી વાટી, આંકડાના દૂધમાં પલાળી તેની ટીકડીઓ બનાવી, તડકે મુકવી, ૧૨ીથી વાસણમાં ભરી, ગજપુટ અગ્નિ આપી, સ્વાંગ શીતળ થાએ એટલે પીલકુલ ઠંડું પડ્યા પછી-વાટી, શીશીમાં ભરી મુકવી. એનાંથી જે રોગીના પાસાંમાં શળ મારતી હોય અથવા જે રોગી લવારો કરતો હોય, જેનો કંઈ સુકાઈ ગયો હોય, તેવા રોગીને આફુનો રસ અને મધ મેળવી, તેને જરા ગરમ કરી, આ “સાબરભસ્મ” ની અર્ધા વાલની માત્રા દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી, ઘણો ફાયદો કરે છે. તેવીજ રીતે “માણેક રસ” જે આગળ પ્રથમ ભાગમાં કહેવામાં આવ્યો છે તે પણ આફુ, કુદનો અને મધના એકત્ર અનુપાન સાથે આપવાથી તેટલોજ ફાયદો કરે છે.

૪. જે મનુષ્ય તમેાગુણ પ્રાધાન્ય સત્વગુણી ખાનપાનનું અતિ સેવન કરે છે તેના અપાનવાયુમાં વિકાર થવાથી, પકવાશયમાં રહેલો સમાનવાયુ જે રસને મકૂતપ્લીહામાં રંજક પિત્તને પહોંચાડવા, પાનવાયુને આપે છે, તે પાનવાયુ સમાનવાયુએ મોકલેલા તેટલા પિત્તનું ગૃહણ નહિ કરી શકવાથી, વધેલું પિત્ત તીક્ષ્ણ (ક્ષોભ) માં જઈને, જળને વહેવાવાળી નસોને કુલાવે છે, જેથી તે રોગીને અત્યંત તૃષ્ણ ઉત્પન્ન

થાય છે. ક્ષોભના મૂળમાં પિત્ત આવવાથી હૃદયમાં રહેલા સાધકપિત્તને ઉદાનવાયુ જોરથી ખેંચી લે છે, જેથી માથામાં રહેલો રસનકક પાતળો થઈ જવાથી, તે રોગીને મૂર્છા થાય છે. તે મૂર્છા થાય એટલું પિત્ત ઉદાનવાયુ નહિ ખેંચે અને થોડું ખેંચે, જેથી આલોચકપિત્તમાં વધારો થવાથી તે રોગીને ભ્રમ થાય છે. સમાનવાયુએ મોકલેલા રંજકપિત્તમાંથી વધેલા પિત્તને, ક્ષોભમાં રહેવું પડવાથી, પાનવાયુ પાતળો પડી જાય છે, જેથી વ્યાનવાયુને પાછા આવવું પડે છે, એટલે આમડીમાં રહેલું બ્રાજકપિત્ત વધે છે અને સંશ્લેષણ કરે ઘટે છે, તેથી રોગીને આંખે શરીરે દાહ થાય છે. તેવી રીતે સાધકપિત્તને ઉદાનવાયુ ખેંચી જઈ, માથામાં રહેલા રસનકકને પીગળાવી નાંખે છે, તેથી રોગીને ઉંઘ આવતી નથી. માથામાં રહેલા ઉદાનવાયુને હૃદયમાં રહેલો પાનવાયુ બ્રાજકપિત્ત તથા રસનકક પૂરાં પાડી શકતો નથી, જેથી ઉદાનવાયુ મગજમાં રહેલા કર્ણને સુકાવી નાંખી, રોગીના માથામાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. ઉદાનવાયુ સાધકપિત્તને તથા રસનકકને લેવામાં ખેદરકાર થાય છે, જેથી રોગીના ગળા તથા મોંઢામાં શોષ પડે છે. ઉપર બતાવ્યું છે તેમ જે રોગીને ભ્રમ થાય છે, તે ભ્રમણાને લીધે, તે રોગી લવારો કરે છે. સમાનવાયુએ મોકલેલા જોધએ તે કરતાં વધારે સાધકપિત્તને હૃદયમાં સ્થાન નહિ મળવાથી તે પિત્ત બહાર નીકળવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ રસનકકના ઘેરાવાને લીધે બહાર નીકળી શકતું નથી એટલે તે રોગીને ઉબકા આવે છે. સાધકપિત્તમાં વધારો થવાથી વ્યાનવાયુ હૃદયમાં પિત્તની શાંતિ માટે આવે છે, જેથી આમડીમાં સંશ્લેષણ કરીને વધારો થવાથી રોગીનાં ફંવાંટાં ટાઢવાયને ઉભાં થાય.

છે. અપાનવાયુ મળને મહાર નહિ કાઢતો હોવાથી પક્વાશયમાં કાચો આમ એકઠો થવાથી અગ્રપર અભાવો થાય છે. સંશ્લેષણ કરવી સાથેનું બ્રાજકપિત્ત ઘટી જવાથી વ્યાનવાયુ કરને સુકવી નાંખે છે તેથી સાંધાઓમાં કળતર થાય છે. આવી રીતના ઉપદ્રવવાળો તાવ જે રોગીને આવ્યો હોય તેનું નામ 'વાતપિત્તજ્વર' પાડવામાં આવ્યું છે.

૫. જે માણસ તમોગુણ પ્રાધાન્ય રજોગુણી ખાનપાનનો વધારે ઉપયોગ કરે છે તેનો આમાશયમાં રહેલો ક્ષેદન કદ અને મળાશયમાં રહેલો અપાનવાયુ ખમડે છે, જેથી સમાનવાયુ તેના બરાબર ભાગ પાડી શકતો નથી, એટલે પક્વાશયમાં રહેલા પાચકપિત્તની સાથે બ્રાજકપિત્તને મોકલવાનો મસાલો મોકલી શકતો નથી; એટલે ત્વચામાં રહેલા વ્યાનવાયુ અને સંશ્લેષણ કદ વધી પડવાથી રોગીના શરીર ઉપર બીંના કપડાં વીંટાળ્યાં હોય એવું લાગે છે. વ્યાનવાયુ બ્રાજકપિત્તના અભાવે, સંશ્લેષણ કરને સુકવી નાંખે છે, તેથી તે રોગીને સંધીવાની પેઠે, સાંધામાં તીવ્ર વેદના થાય છે. સમાનવાયુ, સ્નેહગ કરને હૃદયમાં રહેલા અવલંબન કદ તરફ મોકલે છે, જેને ઉદાનવાયુ જેરથી ખેંચી લઈ જાય છે, એટલે આલેચકપિત્ત, દંડ પડી જવાથી રોગીને ઉધ ધણી આવે છે અને તેની સાથે માથાપર ધણો ભાર મુક્યો હોય એવી પીડા થાય છે. સમાનવાયુએ મોકલેલા સ્નેહગ કરને ઉદાનવાયુએ ખેંચેલા કદ કરતાં વધારાનો ભાગ હૃદયમાં રહી જવાથી તે રોગીને ઉપદ્રવ થાય છે. ત્વચામાં રહેલા બ્રાજકપિત્તને વ્યાનવાયુ શોષણ નહિ કરવાથી શરીર ગરમ થાય છે અને તે પિત્તને આમડીમાં રહેલો

અપાનવાયુ બહાર ખેંચી લઇ, શરીરને ઠંડું પાડે છે. ત્યારે રોગીને પસીનો થાય છે, કફ અને વાયુની બે આંશીસમાં ગરબડ થવાથી પિત્તનું જોર કમી થવાને લીધે, તાવનું જોર મધ્યમ દેખાય છે. એવી રીતનાં લક્ષણ જો રોગીમાં દેખાય છે તેને નિદાનશાસ્ત્રના જાણનારા ચિકિત્સકો “શ્લેષ્મ જ્વર” કહે છે.

૬. આમાશયમાં રહેલો ક્ષેદનકફ અને પક્વાશયમાં રહેલા પાચક-પિત્તને, સમાનવાયુ વ્યવસ્થિત નહિ રાખી શકવાથી, હૃદયમાં રહેલું સાધકપિત્ત વધી જાય છે, જેથી રોગીનું મોહું કડવું થઇ જાય છે. અને રસન કફમાં વધારો થવાથી મોં ચીકણું લાગે છે. સાધકપિત્ત દગ્ધ થવાથી ઉદાનવાયુને આલોચકપિત્ત મળતું નથી, જેથી માથામાં રહેલો સ્નેહગ કફ આંખો ઉપર આવીને દબાણ કરે છે, તેથી આંખનાં પોપચાં ઉઘડી શકતાં નથી. એટલે દર્દી ઘેનમાં પડી રહે છે, અને તેને શુદ્ધિ રહેતી નથી. સાધકપિત્ત દગ્ધ થવાથી અવલંબન કફનો વધારો થાય છે, તેથી ઉદરસ થાય છે; અને કોઠામાં ક્ષેદન કફ વધવાથી અત્રપર અરૂચિ થાય છે. ચામડીનાં રહેલું બ્રાજકપિત્ત અને ચામડીમાં રહેલા વ્યાનવાયુને, સાધકપિત્ત દગ્ધ થવાથી વારેવારે હૃદયમાં જપું પડે છે, તેથી રોગીને ધડીમાં ટાઢવાય છે ને ધડીમાં તાપ લાગે છે. એવા ઉપદ્રવ સહિત જો રોગીને તાવ આવે છે, તેને નિદાન શાસ્ત્ર જાણનારા ચિકિત્સકો “શ્લેષ્મ-પિત્ત-જ્વર” એવું નામ આપે છે. ઉપરોક્ત વાતપિત્તજ્વર, શ્લેષ્મ વાતજ્વર અને શ્લેષ્મપિત્તજ્વર હોય તો તેમાં લંબન અને પાચન તથા શોષન, બે બે દોષના મિશ્રણ પ્રમાણે કરવા, અને એવા બે બે દોષવાળા તાવના ઉપાય અમે એકઠા લખીએ છીએ, છતાં તે ઉપાય લખાઇ રહ્યા પછી તેની યોજના અમારા અનુભવ પ્રમાણે લખીશું.

હુધા સાગર રસ:—સુંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, ખેડાં આમળાં, જવખાર, સિંધવખાર, સાજખાર, ખડીયોખાર, અંગડીખાર, ટંકણખાર પુલાવેલો, વરાગડુ મીઠું, સંચળખાર, પારો, ગંધક, વછનાગ, એ સરખે ભાગે લાઇ પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી બાકીનાં વસાણાં તેમાં મેળવી આદુના રસના સાત પટ આપવા. એ ગોળા કોઈ પણ જાતના તાવના મધ્ય ભાગમાં, પાચન તરીકે આપી શકાય છે, અને ઘણું સારું કામ કરે છે. એ હુધા સાગર રસમાં અમે એવો સુધારો કરી ગોળા બનાવીએ છીએ કે, તૈયાર થયેલા હુધા સાગર રસની ગોળા વાળતાં પહેલાં, તેનાથી ચોથે ભાગે પુલાવેલી હીંગ મેળવી, તેને ચણાનાક્ષારનો એક પટ આપી, મરી જેવડી ગોળા વાળીએ છીએ; તે ગોળા એક અથવા બે, દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે આપવાથી, અજીર્ણ, પેટથળ, પાતળા ઝાડા, બંધકોષ, પેટનું ચઢવું વગેરે અપાન અને સમાનવાયુના બગાડ ઉપર આખાદ કામ કરે છે.

ધાસકુંઠાર રસ:—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ મનસીલ, પુલાવેલો ટંકણખાર, કાળાં મરી, પીપર, એ સર્વેને વાટી આદુના રસનો એક પટ આપી તે સુકાતાં સુધી વાટી શીશીમાં ભરી મુકવે. તાવમાં, કદનો ઉપદ્રવ હોય અથવા હાંફ ચાલતી હોય તો, ગાળે વચગાળે એકેક પડીકું મધ સાથે આપવાથી ઘણી સારી અસર કરે છે, એ રસમાં અમે એવો સુધારો કર્યો છે કે, મનસીલ તથા કાળાં મરી ઉપરનાં બધાં વસાણાં તોલો તોલો હોય તો, એ બે ચાર ચાર તોલા નાંખીએ છીએ તેથી ખાંસી, ધાસ, અસુખ્યને બહુ હાયદો થાય છે. જે કોઈ સ્ત્રીને આંકડી એટલે તાણુ આવતી હોય, જે કોઈના દાંત બંધાઇ ગયા હોય, જે કોઈને ભારે સળેખમ થયું હોય અથવા કોઈ ઠંડો પડી

મયો હોય, તો એક રતી શ્વાસક્રોધાર તેના નાકમાં કુંકવાથી તરત ચમત્કાર બતાવી રોગીને શુદ્ધિમાં લાવે છે.

ત્રિપુર હૈરથ રસ—વછનાગ ભાગ એક, શુંઠ એ ભાગ, પીપર, ત્રણ ભાગ, કાળાં મરી ચાર ભાગ, પારાગંધકથી મારેલું તાંબુ પાંચ ભાગ, હીંગળોક છ ભાગ, એ સર્વને ઝીણું વાટી, માત્ર પાણીમાં ખલ કરી, તેની અર્ધી રતીની ગોળી વાળવી. એ ગોળી એકથી ત્રણ, વાત-કફજ્વરમાં આપવાથી તાવને મટાડે છે.

રામ-ખાણુ રસ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વછનાગ, હરડાં, ખેડાં, આમળાં, શુંઠ, મરી, પીપર, અક્કલકરો, એ સર્વે સમ-ભાગે લઈ, અને એ સર્વના સમગ્ર વજન બરાબર શુદ્ધ કરેલો નેપાળો મેળવી, બારીક વાટી છીંકુના રસમાં અડદના દાણા જેવડી ગોળી વાળી, રોગીના અગ્નિજ્વળનો વિચાર કરી, એકથી ત્રણ ગોળી સુધી આપવાથી જુલામ થાય છે, પણ વૈદ્ય ખૂબ યાદ રાખવું કે વાતવાતમાં ઝટ જુલામ આપવો નહિ. ખરું કારણ જણ્યા સિવાય-અથવા તાવમાં શોધનની જરૂર પડ્યા સિવાય જુલામ કોઈને આપવો નહિ. જે વૈદ્યને જુલામ આપવાની ટેવ પડેલી છે, અને વાતવાતમાં જુલામ આપી માણસોનાં શરીર બગાડે છે, તેને અમારી આ વાત ધ્યાનમાં આવશે નહિ; તેવા વૈદ્યોને અમે વાગ્મદત્ત સૂત્રસ્થાન વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ, એટલે સમજાશે કે, જુલામ લેવાને કયો રોગી અધિકારી છે ? અને જુલામ આપવાનો કેવા વૈદ્યને અધિકાર છે ? માટે વગર સમજે જુલામ આપવો નહિ, જે ખાસ અમલ જણાય તો માલવી દવામાં મિશ્રણ કરીને, મળ સાથે થાય એટલો શોધન જુલામ અમે તો આપીએ છીએ, જે સ્વતંત્ર જુલામ આપવામાં

આવે અને રોગીની પિત્ત પ્રકૃતિ હોય, તો કાચા મળ તૂટી પડી, જુલાળ આપેલા માણસના શરીરમાં કાંઈ નવોજ રોગ પેદા થશે અને તેનું પાપ જુલાળ આપનાર વૈદ્યને લાગશે.

મહાજવરાંકુશ રસ:—શુદ્ધ પારો એક ભાગ, શુદ્ધ ગંધક એ ભાગ, ધંતુરાનાં ખીજ ત્રણ ભાગ, વછનાગ એક ભાગ, સુંઠ ચાર ભાગ, મરી ચાર ભાગ, પીપર ચાર ભાગ, એને ખારીક વાટી આદુના રસમાં અડદ જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી એકથી ત્રણ સુધી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી, એક દોષથી ઉત્પન્ન થએલા અથવા એ દોષથી ઉત્પન્ન થએલા તાવને મટાડે છે.

પંચવક્ત્ર રસ:—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, ડુલાવેલો ટંકણખાર, મરી અને વછનાગ સમભાગે લઈ, ખારીક વાટી ધંતુરાના રસની એક ભાવના આપી, પછી આદુના રસની એક ભાવના આપી, મર્ગ જેવડી ગોળી વાળી રોગીના દોષનું બળ જોઈને એકથી ત્રણ ગોળી આપવાથી આવતો તાવ અટકી જાય છે. પણ એ ગોળી આપવામાં ભૂલ થાય તો રોગીને નિશો ચઢે છે અથવા ફેર આવે છે, અથવા લવારો કરે છે. તેવા વખતમાં તેને દહીંને ભાત ખવડાવવો અથવા લીંબુનો રસ પાવો, એટલે આ ગોળીના ઉપદ્રવની શાંતિ થશે.

વિન્ધિતાપહુરણ રસ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, અને શુદ્ધ વછનાગ, ટંકણ, મારેહું તાંબુ, સુંઠ, મરી, પીપર, અકકલગરો એ સર્વ ખારીક વાટી કારેલીના પાંતરાના રસમાં અડદ જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી એક અથવા બે, શાકર વાલ એ અને જીરૂ વાલ એ વાટી પાણી કરી તેની સાથે આપવાથી હડીલામાં હડીલો તાવ જાય છે.

સ્વચ્છંદ હોરવ રસ—શુદ્ધ પારો પાંચ ભાગ, શુદ્ધ મંધક પાંચ ભાગ, શુદ્ધ વછતામ પાંચભાગ, જયફળ, બે ભાગ, પીપર દસ ભાગ, પ્રથમ પારા મંધકની કાજળી કરી બાકીનાં વસાણાં મેળવી, બારીક વાટી, આદાના રસમાં ભરી જેવડી ગોળી કરવી ને દિવસમાં ત્રણ વાર એક અથવા બીજી ગોળી પાણીમાં આપવાથી ત્રિદોષમાં, વાયુમાં, અજીર્ણમાં, મોટા માણસને તથા નાનાં બાળકને ધણો ફાયદો કરે છે.

ઉપર લખેલા રસો તાવના કામમાં અમારે ત્યાં ઘણી ફતેહ-મંદીથી કામ કરે છે અને કોઈ પણ જાતનું અનુપાન એની સાથે આપવું પડતું નથી. કદાચ આપવું પડે તો, આગળ લખેલા “ નળ બુંધ ” અથવા “ રાસના ” નું પડીકું સાથે બાંધી આપીએ એટલે રોગીને અનુપાન લેવા માટે બળરમાં જવું પડતું નથી. આ તાવોમાં ખાસ કરીને હલકો ખોરાક આપવો, કોઈપણ જાતનો વિદાહી એટલે તેલમાં તળેલો અને ભારે એટલે ધીમાં તળેલો ખોરાક આપવો નહિ. તેમ જ્યાં સુધી તાવ ગયા પછી શક્તિ આવે નહિ ત્યાં સુધી, કશરત કરવી નહિ, મૈથુન સેવવું નહિ. સ્નાન કરવું નહિ, અને થાક લાગે એટલું ફરવું નહિ, નહિ પચે એટલું જમવું નહિ, પકવાન ખાવાની જેમ મના કરવામાં આવી છે; તેમ પૌઆ, મમરા જેવા શ્ક્ષાન્ત પણ ખાવા નહિ, એ પ્રમાણે પથ્યપાળી જે તાવને તેની મુદત એટલે વાયુમાં સાત દિવસ, પિત્તમાં દશ દિવસ, અને કફજ્વરમાં ચાર દિવસ સુધી ધીરજ રાખી શરીરમાં પાચન તથા શોષન થવા દઈ, ખટાડવામાં આવે છે તે તાવ ફરીથી આવી શકતા નથી; પરંતુ તાવની જાત પ્રારબ્ધા સિવાય, તાવને જોઈને ગભરાઈને, જે વેધ રોગીની ઉતા-

વળને ધ્યાનમાં લઇ, તાવ કાઢવાને માટે અથવા તાવ અટકાવવાને માટે તેનો આમ પચતાં પહેલાં, તાવ કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે, અથવા તાવને કાઢે છે, તે જો કે શરીર ઠંડું કરે છે પણ બીજા રોગનાં બીજા વાવે છે.

૭ જે માણસ ધણા ખાટા, ધણા ચીકણા, ધણા તીખા, ધણા કડવા, ધણા મધુર, અને ધણા કપાયરસનું સેવન કરે; જે માણસ ધણો દારૂ, ધણો તાપ, ધણો કામ, ધણા ક્રોધનું સેવન કરે; જે માણસ ધણા લુખા, ધણા ભારે, ધણા માંસ અહાર અને શીત પદાર્થનું સેવન કરે; જે માણસ ધણો શોક, ધણી કસરત, ધણી ચિંતા અને ધણો સ્ત્રી પ્રસંગ રાખે તો તેવા માણસને વાયુ, પિત્ત અને કફ કોપીને ચેત્ર વૈશાખ, શ્રાવણ બાદરવો, આશો અને કાર્તિક માસમાં ધણું કરીને સન્નિપાતનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. નિદાન શાસ્ત્રકારે સન્નિપાત અને મોતમાં કંઇ ફેર ગણ્યો નથી, એટલે જેને સન્નિપાત થયો તેનો કાળ આવી ચુક્યો છે અને તેમાંથી જીવે તો તેનું મોટું ભાગ્ય માનેલું છે. પરંતુ ધણો લાભો વિચાર કરતાં અને નિદાનશાસ્ત્રનું અવલોકન કરતાં, સમજાય છે કે વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણને ત્રણ દોષ કહેલા છે, તેમ એ ત્રણને ત્રણ ધાતુઓ પણ કહેલા છે, હવે જ્યારે એ ત્રણ દોષરૂપે કોપે છે તો, તે સન્નિપાતનો રોગી સારો થાય છે, પણ જે ત્રણ ધાતુરૂપે કોપે, તો તે રોગી મરી જાય છે. એટલા માટે ત્રિદોષ-જ્વર (સન્નિપાત) ધાતુપાક છે કે મળપાક (દોષ) છે, તે નક્કી કરવું એ ચિકિત્સકનું કામ છે. આ ઠેકાણે ત્રિદોષ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે, ત્રિદોષજ્વરમાં આગળ કહેલી પંદર ઔષ્ધોમાં કયાં કયાં હીનયોગ, અતિયોગ, કે મિથ્યાયોગ થાય છે, અને તેથી મનુષ્ય શરીરમાં કેવા કેવા ઉપદ્રવો જણાય છે, તેનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે.

મળાશયમાં રહેલો અપાન વાયુ, પક્વાશયમાં રહેલા સમાન-
વાયુએ પાડેલા ભાગ પછીનો મળ બહાર ખેંચવામાં આળસુ થાય
છે, તેથી પક્વાશયમાં રહેલું પાચકપિત્ત, ખોરાકને પચાવવામાં આળસુ
થાય છે. અને આમાશયમાં રહેલો ક્લેદન કર્મ બીજી કદની આંશીસોમાં
કર મોકલવાનું કામ કરતાં આળસુ થાય છે એટલે એ ત્રણે દોષની
આંશીસમાં, આળસને લીધે હીનયોગ થવાથી, ત્રણે આંશીસને
સગતી બીજી બારે આંશીસમાં રહેલા અધિકારીઓ, માલ મંગા-
વવાને તથા પોતાનો માલ બીજે ઠેકાણે મોકલવાને ઉતાવળીયા
થાય છે, જેથી તે તે આંશીસોમાં અતિયોગ થાય છે. અને પંદરે
આંશીસમાં કામ કરતો મનરૂપી દલાલ પુરી દેખરેખ રાખવામાં આળસુ
નીવડવાથી, એક ઠેકાણે પહોંચાડવાનો માલ બીજે ઠેકાણે પહોંચી
જાય છે. તેથી તે ઠેકાણે દોષોનો મિથ્યાયોગ થાય છે. એટલે દશે
ઇદ્રિયરૂપી દેશોમાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને આપણે ત્રિદોષ
અથવા સન્નિપાત કહીએ છીએ. તે એવી રીતે કે પક્વાશયમાં
રહેલો સમાનવાયુ, પાચક પિત્તને યકૃતમાં રંજકપિત્તની પાસે ઓછો
મોકલે. તે રંજકપિત્તમાંથી પાનવાયુ હૃદયમાં તેને જોરથી ખેંચી લે,
જેથી સાધકપિત્તમાં વધારો થઇ, અવલંબન કર પાતળો પડી જાય
એટલે ફેશમાં સોજો ઉત્પન્ન થાય, જેને આપણે શ્વા (હુક)
કહીએ છીએ. અને તે વધેલા સાધકપિત્તને વ્યાનવાયુ ચામડીમાં
ખેંચી જવાથી બ્રાજકપિત્તમાં વધારો થાય એટલે શરીર તપે છે,
તેને આપણે તાવ કહીએ છીએ. તેવી રીતે હૃદયમાં રહેલો અવ-
લંબન કર પાતળો થવાથી, પાનવાયુ તેને સુકવી નાંખે છે. તેથી
ફેશમાં અને હૃદયની ક્રિયામાં (સાંધામાં) સંશ્લેષણ કર ઓછો

મળવાથી, ખાંસી ઉત્પન્ન થાય છે એટલે એ રોગીને ત્રિદોષ થયો છે, એમ કહેવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી એ ત્રિદોષના ઉપદ્રવો નહિ દેખાતાં માત્ર હુક, ઠાંસો અને તાવ, સાથે હોય ત્યાં સુધી તે ત્રિદોષ કહેવાય છે. અર્થાત્ વાયુ, પિત્ત અને કફની પ્રાધાન્ય ઑશીસમાં ગડબડ થાય તેને ત્રિદોષ કહેવાય, પણ વાયુ, પિત્ત અને કફની પંદરે ઑશીસ અને તે સાથે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારની ઑશીસ કે જે, ત્રિદોષની પંદર ઑશીસ અને ઇન્દ્રિયોના દશ પ્રદેશ ઉપર સત્તા ચલાવે છે, તેની સત્તાનો જ્યારે અનાદર થાય, ત્યારે સન્નિપાત થયો છે, એમ કહી શકાય અને તે સન્નિપાતમાં વાયુ, પિત્ત અને કફના ધાતુઓ અંતઃકરણની સત્તામાંથી સ્વતંત્ર થાય તેને ધાતુપાક એટલે મૃત્યુકારક અને એ ત્રણે ધાતુઓ દોષના રૂપમાં કાપે એટલે અંતઃકરણની સત્તાનો છેક અનાદર ન કરે પરંતુ દશે ઇન્દ્રિય રૂપી દશે પ્રદેશમાં માત્ર હલકાવેગવાળો બળવો જગાડે તેને “ દોષ પાક સન્નિપાત ” કહે છે, જેને ચિકિત્સકો બચાવી શકે છે. તે સન્નિપાતનાં સામાન્ય લક્ષણ કહીએ છીએ.

જ્યારે બ્રાજકપિત્ત વધેલું છે ત્યારે અવલંબન કફની ખોટ પુરવા માટે પાનવાણ, ચામડીમાં રહેલા વ્યાનવાયુને સંશ્લેષણ કફ મોકલવાનો હુકમ કરે છે, એટલે સંશ્લેષણ કફ અવલંબન કફ તરફ જાય છે, કે બ્રાજકપિત્તનું જોર વધે છે, અને બ્રાજકપિત્ત સંશ્લેષણ કફને પાછો ખેલાવે છે. તેથી ટાઢ વાય છે. એટલે તે રોગીને ક્ષણમાં ઠાઠ થાય છે અને ક્ષણમાં શીત લાગે છે. સંશ્લેષણ કફનો હીનયોગ થવાથી સાંધાઓમાં, હાડકાંઓમાં અને માથાની ખોપરીમાં પીડા થાય છે. હૃદયમાં રહેલા સાધકપિત્તનો ભાગ, ઉદાનવાયુ ખેંચીને

આભોચકપિત્તને નહિ પહોંચાડતાં મગજપર લાઇ જાય છે અને આભો-
ચકપિત્તના સ્થાનપર સ્નેહગ્રસ્ત વધી પડવાથી, આંખમાંથી પાણીનો
આવ થાય છે. અને આંખનું તેજ ઘટી જાય છે. સાધકપિત્તની
પાસે રહેલો અવલંબન કદ પાતળો પડી જવાથી અને ઉદાનવાયુ તે
કદને આભોચકપિત્તની ઓશીસમાં મોકલી આપવાથી, ઠંઠમાં રહેલા
રસન કરને બાજે કર મળતો નથી, એટલે રસન કરના હીનયોગથી
ગળું, તાળવું અને જીભ સુકાઈ જાય છે. એટલુંજ નહિ પણ રસન
કરના હીનયોગે અને ઉદાનવાયુના અતિયોગે જીભ સુકાઈને લુપ્ત
પડે છે તથા તેના ઉપર આંગળી ફેરવવાથી તે ખરબચડી અને
કાંટા જેવી ખુંચે છે, જેથી કોઈ પણ રસનો સ્વાદ જાણી શકતી
નથી. આભોચકપિત્તને સ્થાને સ્નેહગ્રસ્ત જવાથી રોગીને તંદ્રા (ઘેન)
અને મોહ (ખેભાનપણું) ઉત્પન્ન થાય છે. અને આભોચકપિત્ત પોતાની
ઓશીસ છોડીને મગજમાં જવાથી મનનો કાચુ મગજ ઉપરથી ઘટી
જાય છે તેથી તે રોગી લવારો કરે છે. ઉદાનવાયુની ઓશીસમાં
હીનયોગ થવાથી અને બ્રાજકપિત્તની ઓશીસમાં સ્નેહગ્રસ્તનો મિથ્યા-
યોગ થવાથી, કષ્ણેન્દ્રિયના પ્રદેશમાં બળવો જાય છે, જેથી તે રોગી
કાને સાંભળતો નથી. અને કદાચ સાંભળે છે તો તે જુદુંજ સાંભળે
છે. એટલે ઉદાનવાયુની ઓશીસમાં હીનયોગ, આભોચકપિત્તની ઓશીસમાં
મિથ્યાયોગ અને સ્નેહગ્રસ્તની ઓશીસમાં અતિયોગ થવાથી, તે રોગીની
તમામ ચાનેન્દ્રિયોના પ્રદેશમાં બળવો જાય, અંતઃકરણની સત્તાનો
અનાદર થાય છે. એટલે તે રોગી આપણું બોલેલું સાંભળતો નથી,
અને નહિ બોલાયલા વાક્યનો જવાબ આપે છે. આપણી આપેલી
વસ્તુનો સ્વીકાર કરતો નથી, પણ નહિ આપેલી વસ્તુનો સ્વીકાર કરે

છે. એટલે ઉદાનવાયુ, આલોચકપિત્ત અને રસગદ્ગની ત્રણે આંશીસો જે આખા શરીરને ચલાવવાનું કામ કરે છે, સાચી મનરૂપી દલાલને ખરતરફ ચલું પડેછે, જેથી મને સંમ્રહી રાખેલા ગુપ્તમાં ગુપ્ત વિચારો પ્રકટ થઈ જાય છે, એટલે મન સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં રહીને, તન્માત્રાઓ સાથે વહીવટ ચલાવે છે. જેથી રોગી ખીજી દુનિયા સાથે વર્તતો હોય એમ જણાય છે, અને મનનો અંકુશ ધટી જવાથી, ખીજી તમામ આંશીસો અવ્યવસ્થિત થાય છે, એટલે સાધકપિત્તની આંશીસમાં ગડગડ થવાથી ખાંસી અને શ્વાસ જણાય છે. રસન કદ સાથે રંજકપિત્ત મળવાથી અને થોડો અવલંબન કદ મળવાથી, ધોળા કદ જેવા અને રાતા લોહી જેવા બળખા પડે છે. ઉદાનવાયુનો હીનયોગ રસગ દ્વેનો અતિયોગ થવાથી માથું ભારે થાય છે તેથી તેને સાધકપિત્ત હચકી શકતું નથી, તેથી તે આમતેમ ઢળી પડે છે. સાધકપિત્ત વધવાથી અને હૃદયમાં રહેલો અવલંબન કદ ઘટવાથી હૃદયમાં વ્યથા થાય છે. અપાન વાયુ, સમાન વાયુએ મોકલેલા મળને બહાર નહિ કાઢવાથી અને અપાનવાયુમાં પાચકપિત્તનો હીનયોગ થવાથી પસીનો ઝાડો અને પેશાબ ધણે કાળે અને ધણા થોડા પ્રમાણમાં દેખાય છે. વાયુની પાંચે આંશીસનો હીનયોગ થવાથી અને કદની આંશીસમાં મિથ્યાયોગ થવાથી તે રોગીનું શરીર સુકાઈ જતું નથી પણ તાજું દેખાય છે. અવલંબન કદ થોડો હોયે ચઢે છે, અને રસનકદ થોડો નીચે ઉતરી, પાનવાયુને કંઠદારમાંથી બહાર નીકળી વિષણુપદામૃતનું પાન કરતાં અડચણ કરે છે. અને પ્રાણવાયુ બહાર નીકળવાને જોર કરે છે, જેથી ગળા અને છાતીમાં ગડગડાટ અથ્થ થાય છે. ચામડીમાં બાળકપિત્તનો અતિયોગ થવાથી અને

સંશ્લેષણ કરના હીનયોગ થવાથી, રંજકપિત્તે રજેલા કેશવાહિનીમાં ફરતા લોહીનો ચામડીમાં દેખાવ થવાથી, ચામડીની સપાટીની બરે-બરના રાતા મંડલ (ડાઘા) દેખાય છે ઉદાનવાયુની અવ્યવસ્થાને લીધે રોગી મુગો થાય છે. સમાનવાયુની અવ્યવસ્થાને લીધે પેટ મોટું થાય છે. અને સાધકપિત્તના અતિયોગથી દોષોને, ધાતુઓને, અને મળોને વહેવાવાળી નસોના જોતો (મોટાં) પાકી જાય છે. એટલી બધી અવ્યવસ્થા થવાથી એટલે ત્રિદોષની પંદરે ઔશીસમાં હીનયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગ થવાથી દશે ઇદ્રિયો મનના તાપામાંથી નીકળી જઈ જે બળવો કરે છે, અને તેથી પંદરે ઔશીસમાં જે મળ દોષનારૂપે એકઠો થાય છે, તેને પાકતાં ધણો કાળ વહી જાય છે, અને જ્યારે પાનવાયુ, અપાનવાયુ અને સમાનવાયુ, તેમજ પાચકપિત્ત, રંજકપિત્ત, અને સાધકપિત્ત, તથા ક્ષેદન કફ, અવસંજન કફ, અને રસન કરૂની ઔશીસના મળો (દોષો) પાકી, શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવે છે, ત્યારે પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થતી નજરે પડે છે. એ પ્રમાણેની ઉપદ્રવવાળી અવ્યવસ્થા જણાય તે રોગીને સન્નિપાત થયો છે, એવું નામ આપવામાં આવે છે.

ઉપર પ્રમણે ત્રિદોષની ત્રણે મુખ્ય ઔશીસોમાં અવ્યવસ્થા થવાથી ત્રિદોષની પંદરે ઔશીસમાં અવ્યવસ્થા થાય છે, તેને સન્નિપાત કહેવામાં આવે છે, પરંતુ દરેક રોગીના શુભ, કર્મ, સ્વભાવ જુદા હોવાથી તેના પ્રકૃતિભેદથી સન્નિપાતના સ્વરૂપમાં જે ભેદ જણાય છે તેના તેર ભેદ જુદા જુદા નિદાનશાસ્ત્રે વર્ણવ્યા છે.

૧. સમાનવાયુની ઔશીસમાં અસમાનતા થવાથી વાયુ દરેક ઔશીસમાં વધી પડે છે, જેથી અવસંજન કરૂને પ્રાણવાયુ સુકવવાથી

શ્વાસ અને ઉધરસ થાય છે. મગજમાં રહેલા સ્નેહગ કરને ઉદાનવાયુએ સુકવવાથી ભ્રમ, મૂર્છા, બકવાદ, અને મોહ થાય છે. પાનવાયુ અને ઉદાનવાયુની સમાનતામાં ભેદ પડવાથી, પડખામાં વેદના થાય છે, અને બગાસાં આવે છે, તેવી રીતે ઉદાનવાયુ રસનકરને સુકવવાથી મોહું લુપ્ત પડે છે, અને જીભમાં તુરાશ આવે છે. એવા લક્ષણવાળા રોગીને 'વાતોલ્વણ સન્નિપાત' કહે છે, અને એ દારણ સન્નિપાતનું ખીજું નામ "વીસકારક" આપવામાં આવ્યું છે.

૨. પાચકપિત્તની આંશીસમાં પિત્તનો અતિયોગ થઇ તે પિત્ત અપાનવાયુના સ્થાનમાં આવવાથી, રોગીને ઝાડા થાય છે, અને તે પિત્ત ઉદાનવાયુ સાથે મળવાથી કરને સુકવી ભ્રમ, મૂર્છાને ઉત્પન્ન કરે છે. પાચકપિત્ત ઉદાનવાયુ સાથે મળવાથી જ્યારે રસનકર સુકાઈ જાય છે ત્યારે મોહું પાડે છે અને શરીરમાં રાતાં ચામડાં થાય છે, તથા આજકપિત્ત વધવાથી આંખે શરીરે દાહ થાય છે. એવા લક્ષણવાળા સન્નિપાતને "પિત્તોલ્વણ" કહે છે, અને એનું ખીજું નામ નિદાન-શાસ્ત્રે "આશુકારી" આપ્યું છે.

૩. હૃદયમાં રહેલા અવલંબન કરનો અતિયોગ થવાથી મા-થામાં રહેલા સ્નેહગકર અને ગળામાં રહેલા રસનકરમાં અતિયોગ થાય છે, તેથી રોગીને બોલવામાં ગદગદપણું થાય છે, નિદ્રા ધણી આવે છે, તેમ તેથી આલોચકપિત્ત ઘટી જવાથી આંખે અક્રક થઇ જાય છે, અને રસનકરના વધવાથી, મોહું મીહું થાય છે. એવા લક્ષણવાળા સન્નિપાતને "કરોલ્વણ સન્નિપાત" કહે છે, અને તેનું ખીજું નામ "કમ્પન" આપ્યું છે.

૪. જે સમાનવાયુ અને પાચકપિત્તની ઔશ્ધીસમાં અતિયોગ થયો હોય. તો પાચકપિત્ત બ્રાજકપિત્તમાં મળવાથી તાવ રહે છે. પાચકપિત્ત ઉદાનવાયુ સાથે મળવાથી મદ થાય છે. સમાનવાયુ રસન કર્ણે સુકવવાથી તૃષ્ણા સાથે મોઢું સુકાય છે. સમાનવાયુના અતિયોગથી પેટ મટે છે, અગ્નિ થાય છે, અને ઉદાનવાયુ રસન કર્ણે આંખોપર મોઠાવાથી આંખ ઉઘડતી નથી. પાનવાયુ અવલંબન કર્ણે સુકવે છે જેથી ઉધરસ અને શ્વાસ થાય છે. તેવી રીતે વાયુ કર્ણે સુકવે છે અને પિત્ત વાયુને પાતળો બનાવે છે, એટલે બેઉના મિથ્યાયોગથી શ્રમ થાય છે, અર્થાત રોગી શક્તિહીન થઇ જાય છે. એવા લક્ષણવાળા રોગીને “વાત પિ-તોદ્વણુ સન્નિપાત થયોછે.” અને તેનું બીજું નામ પડિતોએ “બ્રહ્મ” રાખેલું છે.

૫. સમાનવાયુ અને અવલંબન કર્ણની ઔશ્ધીસમાં અતિ યોગ થવાથી, અવલંબન કર્ણનો વધારો એટલે સંશ્લેષણુ કર્ણમાં અતિયોગ થવાથી, તેને શીતજ્વર આવે છે. સમાનવાયુમાં અતિયોગ થવાથી જીભ નાશ પામે છે અને પેટમાં શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. પાનવાયુ અવલંબન કર્ણે સુકવે છે તેથી પડખાંઝો સજ્જડ થઇ ગયાં હોય એવી પીડા થાય છે. ઉદાનવાયુ ર્નેહન કર્ણે સુકવે છે તેથી મૂર્છા થાય છે; અને ઉદાનવાયુ રસન કર્ણે સુકવે છે તેથી તરસ લાગે છે. આલોચકપિત્તના ઘટવાથી ઘેન આવે છે અને અવલંબન કર્ણના સુકાવાથી શ્વાસ ચાલે છે. આ સન્નિપાતને “વાતશ્લેષ્મોદ્વણુ” કહીને તેનું બીજું નામ “શિખકારી” કહ્યું છે. આ સન્નિપાતનો રોગી એક દિવસ પશુ જીવતો નથી.

૬. જે માણસને પાચકપિત્ત અને અવલંબન કદનો અતિયોગ થાય છે, જેથી પિત્તના અતિયોગને લીધે શરીરની અંદર દાહ થાય છે, અને કર્ણના અતિયોગને લીધે શરીર બહારથી ઠંડું રહે છે. અવલંબન કદના અતિયોગથી પડખાંમાં બચ્ચા થાય છે. છાતી અને ગળું તથા માથું ઝલાઇ જાય છે. રસન કદ સુકાઇ જવાથી ધણી મહેનતે કદ પિત્ત જેવું થુંકે છે. બ્રાજકપિત્તમાં અતિયોગ થવાથી શરીરે રાતાં ચાઠાં દેખાય છે. અપાનવાયુમાં પિત્ત વધવાથી પાતળા ઝાડા થાય છે. રસન કદ અને અવલંબન કદ, પાનવાયુના માર્ગને રોકે છે તેથી હેડકી અને શ્વાસ થાય છે. આવાં લક્ષણવાળા રોગીને “પિત્તશ્લેષ્મીલવણુ” સન્નિપાતકહે છે, અને તેનું ખીજું નામ પાંડિતોએ “ભલ્લુ” પાડ્યું છે.

૭. સમાનવાયુ, પાચકપિત્ત અને અવલંબન કદની ઔદીસમાં મિથ્યાયોગ થયો હોય, તો આખા શરીરમાંની બાકીની બાર ઔદીસો અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારા દશ ઇન્દ્રિયના પ્રદેશોમાં ત્રિદોષના મિથ્યાયોગથી, સધળે હીનયોગ, મિથ્યાયોગ કે અતિયોગ થાય છે, તેને જોઇને ધણા લોકો “રાક્ષસોની ઝડપ લાગી છે, દેવીની ઝડપ લાગી છે, યક્ષણી વળગી છે, બ્રહ્મરાક્ષસની છાંયા પડી છે, અથવા ભૂત વળગ્યું છે” વગેરે દેવતાઈ ચમત્કારની વાતો કરે છે. પણ ખરું કારણ એ છે કે ત્રિદોષની પંદરે ઔદીસમાં હીનયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગ થવાથી, અંતઃકરણની ઔદીસમાં કામ બંધ થઇ જાય છે, અને મનરૂપી દલાલને ધડી ધડીમાં જુદી જુદી ઔદીસોમાં દોડાદોડ કરવી પડતી હોવાથી, એટલો અવકાશ નથી મળતો કે, જે અંતઃકરણ સાથે વિચાર ચલાવી શકે. તેથી દરો ઇન્દ્રિય પ્રદેશમાં

કાંઠાપણુ વ્યવસ્થા રહી શકતી નથી, તેથી ઇદ્રિયો પોતાના ધર્મને છોડી દે છે. જો ઇદ્રિયોમાં હીનયોગ થયો હોય તો તે ઇદ્રિયો શીથિલ થઈ જાય છે. જો અતિયોગ થયો હોય, તો તે ઇદ્રિયો ઉત્કેરાઈ જાય છે, પણ મિથ્યાયોગ થયો હોય તો, તે ઇદ્રિયો પોતાને નહિ કરવાનું કામ કરવાને પ્રયત્નવાન થાય છે. એટલા માટે આ લક્ષણ-વાળા સન્નિપાતને “ત્રિદોષ સન્નિપાત” કહીને પંડિતોએ તેનું “કૂટપાલક” એવું નામ આપ્યું છે.

ઉપર પ્રમાણે પ્રથક પ્રથક દૃઢજ અને સંઘાતક (ત્રિદોષ) નાં લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં, પરંતુ ત્રિદોષમાં હીનયોગ, સમયોગ અને અતિયોગ એટલે પ્રવૃદ્ધ વાત-મધ્ય પિત્ત-હીન કદ, એ રીતે ગુદા ગુદા ઉલ્વણોથી જે સન્નિપાતો થાય છે, તેનાં લક્ષણ કહીએ છીએ; આ રથને કોઈ શંકા કરે કે વાયુ વૃદ્ધિ પામેલા, જ્વરને ઉત્પન્ન કરશે, પણ પિત્ત, મધ્ય એટલે સમાન ભાવે રહેલું તાવને શી રીતે ઉત્પન્ન કરશે ? કારણ કે જે ધાતુ મળને, દોષોને, સમ સ્થિતિમાં રાખે છે, અથવા જે ધાતુ સમસ્થિતિમાં હોય છે, તે બળ તથા પુષ્ટિને આપે છે. એવી શંકા કરનારને જણાવવાનું કે, સન્નિપાતમાં પિત્ત મધ્ય સ્થિતિમાં રહેતાં છતાં પણ, અસલ સ્થિતિમાં રહેતું નથી, પણ વાયુ તથા કદના બગડવાથી કાંઠક એકાં બગડે છે, એમ સમજવાનું છે. એટલા માટે જ્યાં જ્યાં સમ-દોષ કહેવામાં આવે, ત્યાં ત્યાં થોડું થોડું બગડેલું છે એમ સમજવું.

૮. પ્રવૃદ્ધવાત, મધ્યપિત્ત, હીનકદ એટલે અપાનવાયુનો અભિ-યોગ અને અવલંબન કરેનો હીનયોગ ઘરામી આગળ કહેવા પ્રમાણે વ્યથા કમ્પ, નિદ્રાનો નાશ અને કબજિયાત સંબંધી રોગો થાય છે.

કફનો હીનયોગ થવાથી ભારેપણું, અગ્નિની મંદતા, ઉધરસ અને નાકમાંથી તથા મોંમાંથી પાણીનું ઝરવું વગેરે કફ સંબંધી પીડા થાય છે. જો કે પિત્ત મધ્યમ પ્રકારે બગડેલું છે તોપણ દાહ, તૃષ્ણા, ઉના-પણું અને પસીનો આદિ ઉપદ્રવો થાય છે. પરંતુ ખાસ ઉપદ્રવ એ જળાશય કે કે આલોચક પિત્તમાં ઉદાનવાયુ વધવાથી લવારો, મોહ, કમ્પ, મૂર્છા અને ભ્રમ થાય છે. તેવી રીતે કફની હીનતા થવાથી વિશેષે કરીને પક્ષધાત થાય છે એવા બયંકર સન્નિપાતનું 'સમ્મોહક' એવું નામ પડીતોએ આપ્યું છે.

૯. મધ્યવાત, પ્રવૃદ્ધપિત્ત, હીનકફ એ સન્નિપાતમાં તે તે દોષોના બળો પ્રમાણે કમ્પ, દાહ અને ભારેપણું આદિ થાય છે, પરંતુ પિત્તના અતિયોગને લીધે મોહ, લવારો, મૂર્છા, ભ્રમ, સંજાનો નાશ, ઇદ્રિયોના છિદ્રમાંથી લોહીનું નીકળવું અને નેત્રનું રાતા થવું તથા વાયુ મધ્યમ સ્થિતિમાં રહેવા છતાં માથાનું ઝલાઈ જવું, શરીરનું અક્રુડ થવું, એ લક્ષણો વિશેષમાં થાય છે. આવાં લક્ષણવાળો રોગી ત્રણ દિવસમાં મરી જાય છે, અને એનું ખીજું નામ પડીતોએ "પાકળ" આપ્યું છે.

૧૦. હીનવાત, પ્રવૃદ્ધપિત્ત, મધ્યકફ એટલે જેના શરીરમાં સમાનવાયુનો હીનયોગ થાય છે, પાચક પિત્તનો અતિયોગ થાય છે. અને ક્લેશ્ન કફનો સમયોગ થાય છે, જેથી વાયુના સ્થાનોમાં શીથિલતા થવાથી પાચકપિત્તનો અતિયોગ, દાહ કરે છે. જમણા પડખાની બરોળ, આંતરડાં, ફેફસાં, પાકી જાતને મોંમાંથી તથા ગુદામાંથી પડે તથા લોહી નીકળે છે, એ ઉપરાંત પાછળ કહેલા દોષો પ્રમાણે કમ્પ દાહ, ભારેપણું, એ લક્ષણો એવાં એવાં થાય છે. આ સન્નિપાતમાં

વિશેષે કરીને મરણ થાય છે. આવાં લક્ષણવાળા સન્નિપાતનું પંડિતો એ “ચામ્ય” એવું બીજું નામ આપ્યું છે.

૧૧. પ્રવૃદ્ધવાત, હીનપિત્ત, મધ્યકફ એટલે વાયુનો અતિયોગ, અનં પિત્તનો હીનયોગ થઈને કદ જોમાં મધ્યમપણે રહ્યો હોય તો, સમાનવાયુના અતિયોગને લીધે પાયકપિત્ત સુકાર્ષ જાય છે, અને ક્લેદન કદ કરી જવાથી પિત્તની તથા કફની દશે ઔષીસમાં શીતળતા અને ભારેપણું વધી પડે છે, અને તેમાં પણ લવારો, શ્રમ, મોહ, ક્રમ્પ, મૂર્છા, ભ્રમ, અરૂચિ, અંગોતું જકડાઈ જવું અને છેલ્લે મરણ વિશેષે કરીને થાય છે. એવાં લક્ષણવાળા સન્નિપાતનું પંડિતોએ “કકચ” એવું નામ આપ્યું છે.

૧૨. મધ્યવાત, હીનપિત્ત, પ્રવૃદ્ધકફ એટલે સમાનવાયુ મધ્યમ સ્થિતિમાં રહી પાયકપિત્તને સુકાવી નાંખી તેનો હીનયોગ કરે છે, જેથી કફનો અતિયોગ થાય છે. જો કે ક્રમ્પ, દાહ, ભારેપણું વગેરે સમજા એના એ ઉપદ્રવો થાય છે. બ્રાજકપિત્તનો હીનયોગ થવાથી સંશ્લેષણકફનો અતિયોગ થાય છે, જેથી પાયકપિત્ત એવા દાહને ઉત્પન્ન કરે છે, કે મોઢેથી કહી શકાતું નથી. બ્રાજકપિત્ત આલોચક પિત્ત સાથે મળવાથી અસ્તાથી રંગાયું હોય એવું મુખમંડળ થાય છે. સાધકપિત્તે ખેચેલો કદ હૃદયમાંથી બહાર નીકળતો નથી અને પાનવાયુ બગડેલો હોવાથી, સમાનવાયુનું બળ ઘટેલું હોવાથી જાણે છાતીમાં બાથ વાગ્યું હોય અથવા છાતીને કાઠ ખોદી નાંખતું હોય એવી પીડા થાય છે. રસમ કદના અતિયોગથી આંખો ઉપર ભાર પડતો જાય છે. સાધકકદ વધી પડી શ્વાસ નળીને રોકવાથી હીચકી

અને શ્વાસ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે. રસનકક સાથે ઉદાન વાયુ મળવાથી જીભ કાળી તથા ખરસટ થઈ જાય છે. ગળું જાણે ધાન્ય ની અણીઓથી વીંટલાયલું હોય એવું થાય છે. આમાશયમાં કલેદન કદનો વધારો થવાથી મળાશય એવું બની જાય છે કે, ઝાડો નીકળવાની ખચર પડતી નથી જો કે કદનું અત્યંત પરીપૂર્ણપણું થાય છે તોપણ વાયુને લીધે મોંદું, હોઠ અને તાળવું સુકાય છે. કંઠમાં રહેલો રસનકકનો અતિયોગ થવાથી અને સાધકપિત્તનો હીનયોગ થવાથી, રોગીને વિપરીત વસ્તુઓની ઇચ્છા થાય છે. આવા મહા દારણ્ય સન્નિપાતનું બીજું નામ “કર્કોટક” આપવામાં આવ્યું છે.

૧૩. હીનવાત, મધ્યપિત્ત, પ્રવૃદ્ધકક એટલે સમાનવાયુનો હીનયોગ થાય, પાચકપિત્ત મધ્ય સ્થિતિમાં રહે અને કલેદનકકનો અતિયોગ થાય તો તે દોષોના બળ પ્રમાણે કમ્પ, દાહ, ભારેપણું, વગેરે લક્ષણ થાય છે, પરંતુ વિશેષે કરીને વાયુના હીનયોગથી થોડી થોડી શ્લેષ્મ થાય છે. અપાનવાયુના હીનયોગથી કેડમાં વ્યથા થાય છે, મૂત્રાશયમાં અંડકોષમાં પીડા થાય છે. સમાનવાયુના હીનયોગથી કદનો અતિયોગ થાય છે, તેથી અત્યંત ગ્લાનિ થાય છે. ઉદાનવાયુનો હીનયોગ થવાથી માથામાં અને વાણીમાં પીડા થાય છે, તેમ સમાન વાયુનો હીનયોગ થઈ, પિત્તને દુષિત કરતો નથી તથાપિ અવલંબન કદનો અતિયોગ થવાથી શ્વાસ, હેડકી, જડતા અને બેભાનપણું થાય છે. જો કે આ સન્નિપાત યોગ્ય ઉપાયથી મટે એવો છે પરંતુ એ સન્નિપાત મટ્યા પછી, બાળકપિત્ત ઉદાનવાયુ સાથે મળીને, કાનના મૂળમાં મહાદારણ્ય વેદનાવાળા ફેલ્લી કરે છે. આ ફેલ્લીના ઉપદ્રવથી રોગી માંડ માંડ જીવી શકે છે. આ મહા ભયંકર સન્નિપાતને પંડિતોએ “વૈદારીક” એવું બીજું

નામ આપ્યું છે. એ સન્નિપાતમાં જે ત્રણ રાત્રી થોડી ચિકિત્સા વિના વીતી જાય તો તો પછીથી એની ચિકિત્સાની જે કલ્પના કરવી તે વ્યર્થ છે. એવી રીતે જુદા જુદા કારણોથી તથા જુદા હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી સન્નિપાતના તેર બેદ પાડવામાં અને તેના મુખ્ય ઉપદ્રવના ગુણ-ધર્મ ઉપરથી તેના તેર નામ આપવામાં આવ્યાં છે. તેવીજ રીતે બીજા આચાર્યોએ જે સન્નિપાતમાં જે ઉપદ્રવ બળવાનપણે જણાતો હોય તે સન્નિપાતોનાં તે ઉપદ્રવના નામથી નામ આપ્યાં છે. જેમકે સાધા દુષ્ણે તો “સંધીક.” છાતીમાં દુષ્ણે તો “રૂગદાહ.” બાન જતું રહે તો “અંતક.” બહુજ લવારો કરે તો “ચિત્તભ્રમ.” શરીર અતિ ઠંડું થઈ જાય તો “શીતાંગ.” આંખમાં બહુજ ઘેન આવે તો “તંદ્રિક.” મુખમાંથી લોહી શુકે તો “રક્તસ્ત્રીવી” કાનના મૂળમાં સોજો આવે તો “કર્ણક.” ગળામાં સોજો આવે તો “કંઠકુબ્જ.” હંઠ કાળી પડી સુકાઈ જાય તો “જીહ્વક” બહેરો, મુંગો, આંધળો બની જાય તો “અભિન્યાસ” માત્ર આંખો બગડી જાય તો “ભુગ્નનેત્ર” એ પ્રમાણે જે જે દોષનો જે જે ઉપદ્રવ વધારે દેખાય તે તે ઉપરથી તેનાં નામ પાડેલાં છે. સન્નિપાતના જેટલા બેદ પાડી શકીએ તેટલા જોઈએ છે, પરંતુ તે બધામાં ત્રિદોષનો હીન યોગ અતિયોગ અને મિથ્યાયોગ થવાથી એકેક દોષની પાંચ પાંચ ઔષ્ધોમાં સ્થેલા બીજા ચૌદ ચૌદ હીન-મિથ્યા-અતિયોગ પામેલા દોષો હોવાથી, અંતઃકરણની સાથેનો સંબંધ છોડી દે છે, અને તે પંદર ઔષ્ધોના ઉપર મનની સત્તા ચાલી નહિ શકવાથી દસે ઉદ્રિ-યોના પ્રદેશમાં બલવો થાય છે, તેને સન્નિપાત એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. બાકી જે જે કામમાં માણસ પ્રવૃત્ત થાય છે અને બીજા

આસપાસના વિચારોનું જ્ઞાન બૂલી જાય છે, તેને પણ સન્નિપાત કહેવાય છે. જેમ માતાને પુત્ર રમાડતાં, પુરુષને સ્ત્રી સેવન કરતાં, એ પાડોશીને પરસ્પરમાં લડતાં, દારૂખીને રસ્તામાં પડતાં, આવેશમાં આવી કુવામાં કે અગ્નિમાં ઝંપાપાત કરતાં, અર્થાત્ એકંદરે ભય, લજ્જા, આમન્યા અને સારાસારનું જ્ઞાન બૂલી જાય તે બધા વિકારો મનના દાખ વિના અને અંતઃકરણની સત્તા વિના ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી એ સધળા દોષો સન્નિપાતમાં ગણાય છે, પરંતુ એ દોષો ખીજા એવાજ દોષોથી દબાઈ જતા હોવાથી તેનાથી કોઈ ભય પામવું નથી. જે માણસ બુદ્ધિ પૂર્વક વિચાર કરે, તો આખી દુનિયાને એક જાતના સન્નિપાત થએલો છે એમ જણાય. આપણે જેટલી જાતના વિચારો કરીએ છીએ તેટલી જાતના વિચારો જે અંતઃકરણમાંથી ગાળીને બોલતા નહિ હોઈએ, પણ જેટલા વિચાર મનમાં થાય છે તેટલા બધા તેમને તેમ મોંઢે બોલીએ, તો આપણે ગાંડપણ અથવા સન્નિપાતના રોગી ગણાઈએ. માત્ર આપણા દર્શો પ્રદેશમાં મનની સત્તા રહેલી છે તેથી આપણે મનના વિચાર પ્રમાણે બોલતાં, ભય અને લજ્જા આવે છે; અને સન્નિપાતના રોગીને ભય તથા લજ્જાનો નાશ થયેલો હોવાથી, તે સ્વપ્ન સ્પષ્ટિમાં રહી મનના કાળુને માનતો નથી, જેથી, આપણે “તેને સન્નિપાત થયો છે,” એમ કહીએ છીએ, ખાત્રી આપણા સૂક્ષ્મ શરીરમાં અને રોગીના સ્થૂળ શરીરમાં એક સરખો સન્નિપાત ચાલુજ રહે છે. એટલા માટે આપણે સૂક્ષ્મ શરીરના સન્નિપાતને પડતો મૂકી, સ્થૂળ શરીરના સન્નિપાતવાળા રોગીની સહવાર કેમ કરવી? તે વિષે વિવેચન કરીએ છીએ. સન્નિપાતનો રોગી જ્યાં સુધી ત્રિદોષની અવસ્થામાં એટલે કુક, ઠેસો અને તાવ આવે તથા થોડો થોડો લવારો કરે ત્યાં સુધી

તેને જીવવાની આશા રાખી ચિકિત્સા કરવી. પણ તાવની શરૂઆત-માંજ સન્નિપાતના સર્વ ઉપદ્રવો એક પછી એક થવા માંડે, અને તે દોષને સમાવવા માટે, પચાવવા માટે અથવા શોધન કરવા માટેની ક્રિયા કરવામાં આવે, છતાં ઉપદ્રવો ઘટે નહિ, તો તે રોગી બચવો કઠણ છે એમ માની, ચત્તન પૂર્વક ચિકિત્સા કરવી. ઘણીવાર એવું જોવામાં આવ્યું છે કે, અસાધ્ય દેખાતા સન્નિપાત સારા થાય છે અને સાધ્ય દેખાતા થોડા ઉપદ્રવવાળા રોગીનું મરણ થાય છે. એટલા માટે વૈદ્યે દૈવ ઉપર વિશ્વાસ રાખી ચિકિત્સા કરવામાં પ્રયત્નવાન થવું.

સન્નિપાતના રોગીને ત્રણે દોષમાં વૈદ્યે પ્રથમ કર્શનો નિગ્રહ થાય એવી ચિકિત્સા કરવી. અને જે દોષવાળો સન્નિપાત હોય તો તેમાં જે દોષનું પ્રબળ જોર હોય તેનો નિગ્રહ કરવો; અને જે સન્નિપાતમાં દોષના અંશાંશ નક્કી નહિ થાય તેવા સન્નિપાતમાં સાધારણ ચિકિત્સા કરવી. સન્નિપાતની ચિકિત્સામાં લંઘન, રેતીનો શેક, નસ્ય, યુકાવયુ અને અંજન, એ પાંચ પ્રયોગ પોતાના અનુભવ પ્રમાણે ચોજવા. અમારા અનુભવ પ્રમાણે સામાન્યતાવમાં કે સન્નિપાતના તાવમાં, લંઘન એ મુખ્ય પ્રયોગ છે. લંઘન કરાવવાથી, વધેલા દોષો પાચન થાય છે અને પાચકપિત્ત પ્રબળ થાય છે, જેથી ખીન્ન દોષો સુધરી રોગી બચી જાય છે. પરંતુ વર્તમાનકાળમાં આયુર્વેદના અભ્યાસીઓનું પણ ત્રિદોષ સિદ્ધાંત ઉપરથી, અને મળો તથા દોષોએ આમનું રૂપ પકડેલું છે તેને નિરામ કરવાને માટેનું લક્ષ ઓણું હોવાથી, અને ખોરાક વિના રોગીનું બળ ઘટી જશે એવી માન્યતા વધતી જવાથી, ઘણા રોગીઓ સંપૂર્ણ સારવાર છતાં મરણને શરણ થાય છે. એટલા માટે જ્યાંસુધી રોગી પોતાના બાનમાં આવે નહિ અથવા બાનમાં

આબ્યા પછી, જીભમાં સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય નહિ, અથવા રોગી પેતે
 “મને બહુ લુપ્ત લાગી છે” એવું કહે નહિ, ત્યાંસુધી તેને ખોરાક
 આપવો નહિ. અને ખોરાક આપવાનો સમય આવે, તો પણ તેને
 પેયા (ચોખાનું ઓસામણુ સિંધવ અને મરી નાંખેલું) આપવી. પેયા
 પચ્યા પછી યવાણુ (મગ એક રૂપિયા ભાર લઘુ એક શેર પાણીમાં
 ઉકાળી, ચાર તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં સુંઠ અને સિંધવનું
 ચૂર્ણ નાંખી, ઘોડો સ્વાદ આવે એટલું આમળાનું ચૂર્ણ મેળવી) પાવી.
 યવાણુ પચી ગયા પછી તેને વીણેપી (એક રૂપિયાભાર ચોખાની કણકી
 એક શેર પાણીમાં ઉકાળી, સુંઠ, સિંધવ, જીરાનું ચૂર્ણ નાંખી ચાર
 તોલા રહે અથવા ચટાય એવું થાય તે) આપવી. વીણેપી પચ્યા પછી
 તેને મોળો ભાત અને મોળી છાશની કઢી, સાથે જરૂર જણાય તો
 બાફેલા મગ, સુંઠ સિંધવ નાંખા આપવા. પણ સન્નિપાતના રોગીને
 દૂધ, ઘી. અને તેલ તો કદાપી આપવાં નહિ. દૂધ, તેલ અને ઘી,
 સન્નિપાતની મર્યાદા જે છેલ્લામાં છેલ્લી ચોવીસ દિવસની છે ત્યાં
 સુધી અંધ રાખવાં- પણ જો તે મુદત દરમિયાનમાં ઘી, દૂધ અને
 તેલ આપવામાં આવે તો ફરીથી ગએલો તાવ, વિષમજ્વરનું રૂપ
 ધારણ કરીને આવશે અને તે પછી રોગી બલે વધુ વર્ષ જીવશે
 પણ તે આવેલો વિષમજ્વર તો શાંત થશેજ નહિ. સન્નિપાતના
 રોગીને દોષના બળ પ્રમાણે ઉકાળેલું પાણી પાવું. તેમાં પિત્તના દોષમાં
 તથા ભાગ રહેલું, ક્ષરના દોષમાં જે ભાગ રહેલું અને વાયુના કોષમાં
 આદ્યો ભાગ રહેલું પાણી, ઠંડુ કરીને પાવું. આયુર્વેદ બલામણુ
 કરે છે કે, સન્નિપાતને ક્ષીણે તરસ લાગેલી હોય, અને પડખામાં પીડા
 થતી હોય તથા તાળવું સુકાવું હોયએવા રોગીને જે વૈદ્ય નહિ ઉકાળેલું

ટાડું પાણી પામ, તેને માણસના વેપવાળો મૃત્યુ સમજવો. વાયુના તથા કફના આધિક્યવાળા રોગીને રક્ષ પદાર્થોથી બનાવેલો શેક કરવો. કેવળ વાયુથી જ થએલા સન્નિપાત સિવાય બાકીના સન્નિપાત જ્વરમાં સ્નિગ્ધ (ચીકણા) પદાર્થોથી બનાવેલો શેક નિષિદ્ધજ છે, માટે રક્ષશ્વેદ રેતીને ઠીંગડામાં ગરમ કરી લુગડામાં તેની પોટલી બાંધી, તેના ઉપર કાંજ અથવા ખાટી છાશ છાંટી શેક કરવો. તે શેકથી વાયુ તથા કફના રોગોને, માથાના શ્વળને, શરીરની ત્રોડને આરામ થાય છે. એ રક્ષશ્વેદ, સ્ત્રોતોને કુણાં પાડી જઠરાગ્નિને તેના આશ્રયમાં પહોંચાડી, વાયુ તથા કફના સ્તબ્ધપણને હરી લઇ, જ્વરને મટાડે છે. સન્નિપાતના રોગીને તન્દ્રા (ધેન) મોહ (બેભાનપણ) પ્રલાપ (લવારો) હોય તો તેને નસ્ય એટલે નાકમાં ઓષધ ડુંકવાની જરૂર છે. ચિકિત્સાના અંતેમાં સન્નિપાતમાં નસ્ય આપવાના ઘણા પ્રયોગો લખેલા છે, પરંતુ અમારા અનુભવ પ્રમાણે કાયદળતું છોડું લાવીને, ખૂબ ઝીણું વાટીને રાખી મુકી, તેમાંથી એક મગ જેટલો ભૂડો, નાકમાં ડુંકવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. એ ભૂકાથી સાધારણ માણસને પ્રતિશ્વાય (સળેખમ) થયો હોય, નાકમાંથી પાણી ટપકતું હોય, વારે વારે નાક ખંખેરતું પડતું હોય, નાક બંધ થઇ જતું હોય તેમાં પણ એકજ વાર નાકમાં તપખીરની મારફત સુંઘાડવાથી, તરત ફાયદો થાય છે. સન્નિપાતના રોગીને નિષ્ઠીવન (થુંકાવવું) કરવું હોય, એટલે જીભ તાળવું, ગળું, સુંકાવું હોય, જીભમાં સ્વાદ નહિ માલમ પડતો હોય, જીભના ઉપર કાતરા મડી ગયા હોય, તેવારે કાળી દ્રાક્ષ વાટીને જીભે ધસવી. આડુના રસથી કાળી દ્રાક્ષ વાટી તેમાં સુંદ, મરી, પીપર, ઉમેરી મોઢામાં ધસવાથી કફ બહાર ખેંચાઇ આવે છે, જેથી જીભ કામળ થાય છે.

એવા એવા ઘણા ઉપચારો લખેલા છે, પરંતુ અમારા અનુભવ પ્રમાણે પાછળ લખેલો “શ્વાસકુકાર રસ” એક વાલ લઘ, મધમાં મેળવી, જીભ પર ચોપડવો. એથી થશે એમ, કેન્ને રોગી બેભાન અવસ્થામાં હશે અને જીભ પર ચોપડેલું એસડ પેટમાં જશે, તો ત્યાં કરને જીતશે અને ધુંકી નાંખશે તોપણ જીભ કામળ થશે. જ્યારે સન્નિપાતના રોગીની સંજ્ઞાનો નાશ થાય છે, એટલે તેને ખીલકુલ ભાન રહેતું નથી તેવી અવસ્થામાં, તેની આંખમાં અંજન કરવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. અંજનને માટે આયુર્વેદે ઘણા ઉપચારો બતાવ્યા છે, પરંતુ અમારા અનુભવ પ્રમાણે “વૈદામૃત” નામનાં નાના પુસ્તકમાં કહેલું “રસ કેન્ધરગુટિકા”નું અંજન ઘણી ત્વરાથી સંજ્ઞા (ભાન) લાવે છે. તે ગુટિકા નીચે પ્રમાણે બનાવવી;—

ખાપરીયું, સિંધવ, શેકેલો મોરધુથુ. ટંકણુ, સુંઠ. મરી, પીપર, એ સમભાગે લઘ વારી વસ્ત્રગાળ કરી લોખંડની પેણીમાં નાખી તે ડુબે એટલો લીંધુનો રસ નાંખી, લોખંડના દસ્તાથી સાત દિવસ ધુંકી પછી તેની સોગટીના આકારની લંબજોળ ગોળી બનાવવી. તે ગોળી છાંયામાં સુકાયા પછી રાખી મુકવી. એ ગોળી મધમાં ધસીને આંજવાથી સન્નિપાતમાં ઘણું સરસ કામ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ આંખના ઘણા રોગો તેમાં ખાસ કરીને ડુલાં, માસનું વધવું, ખીલ, આંખની ધુંધ ઉપર ઘણી ફાયદાકારક છે.

જો આ ગુટિકા તૈયાર નહિ હોય તો, ઘોળાં મરીનો એકદાણો લઘ, પત્થર ઉપર પાણીથી ધસી, સન્નિપાતના રોગીને આંખમાં આંજવાથી પણ તેટલોજ ફાયદો થાય છે. એટલે ભાન આવે છે.

સોમલ ભસ્મ:-ખરસાણી થુવેરની સુકી ડીરી બાળીને તેની પાંચ રતલ રાખ કરવી. તે રાખને વસ્ત્રગાળ કરવી. પછી એક માટીની દીપમાં અર્ધી રાખ દાખીને ભરવી અને તેના ઉપર સોમલ તોલા ચારનો ગાંગડો મુકવો. પછી માટીની રાખ તેના ઉપર દાખવી ત્યાર પછી તેને ચુલા ઉપર ચઢાવીને મંદાગ્નિ આપવો. જે પહોર થવાથી સોમલની ભસ્મ થઈ જાય છે. આ દવા બનાવતાં બહુ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે, કારણ કે સોમલને તાપ લાગે છે એટલે ડુલે છે અને તેના ડુલવાથી રાખોડી દાખેલી હોય તો પણ તેમાં ફાટ પડે છે, અને એ ફાટમાંથી ધુમાડો થઈ સોમલ ઉડી જાય છે. તેથી ફાટ પડે કે તુરત દાખી દઈ વાસણને ચુલાપરથી નીચે ઉતારવું. તે ઉતારતાં ઘણી સાવચેતી રાખવાની છે, કેમકે એનો ધુમાડો આંખે લાગશે તો આંધળા થશે અને ફરીથી સારા થવાની આશા નથી. અને જો એ ધુમાડો શરીરને લાગશે તો આંખે શરીરે વિસ્ફોટક જેવા ફોફલા થશે એ ફોફલા ધી લગાડવાથી મટી જશે. માટે સાવચેતીથી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી રાખને ધીરેથી કાઢી, ખીલેલા સોમલને લઈ, વાટી શીશીમાં ભરી મુકવો. જ્યારે કે ઇ રોગીને ત્રિદોષમાં પાંસાંમાં શ્વભારતી હોય, અથવા સન્નિપાત થયો હોય, અથવા મૂર્છા થતી હોય અથવા તાણ આવતી હોય તો એક મોટા માણસને એક ચોખ્ખા જેટલો સુંઠના ઘસારામાં અથવા આદાના રસમાં, એક અથવા બેવાર આપવો. એની અસર તુરત જણાય છે, પણ બૂલેચુકે વધારે વજનમાં આપવો નહિ. વધારે વજનમાં આપવાથી ગળું ખેસાડી દે છે. જીવ બમાવે છે, અકળામણ થાય છે, આંખે ગરમી માલમ પડે છે, શરીર ઠંડું પડી જાય છે, નાડી બારીક થઈ જાય છે, માટે સમાધીને આપવો. એવી એવી

વિક્રિયા જણાય તો તેને ખાવાનો કાથો પાણીમાં મેળવીને પાવો. એટલે તરત ઝેર ઉતરી જશે. એ સોમલની માત્રા આપ્યા પછી રોગીને ખીલકુલ ખટાશ આપવી નહિ. જો રોગી ખટાશ ખાશે તો તરત ફુલી જશે. અને તે ઉપદ્રવ મટાડતાં વેંચને ઘણી મહેનત પડશે. વિશેષમાં જણાવવાનું કે કોઈ પણ સ્ત્રીને, કોઈ પણ બનાવટથી બનેલી સોમલની માત્રા કોઈપણ રોગમાં આપવી નહિ. જો આપવામાં આવે તો તેનો રોગ જશે, પણ યકૃત (કલેજી) સૂઝી જશે, તેથી તેને જીર્ણજ્વર પેદા થશે અને તે જીર્ણજ્વર જીવતાં લગી જશે નહિ. તે સ્ત્રી દુઃખી થશે અને તેનું પાપ વેંચને લાગશે, માટે કોઈપણ સ્ત્રીને સોમલત્રાણી દવા, કોઈપણ અવસ્થામાં આપવી નહિ, એવો અમારો અનુભવ છે.

સોમલનાં ફુલ પાડવાની રીત:—જેટલા વરસની મળે તેટલા વર્ષની જુનામાં જુની ઈંટ લાવવી. તેનો વચમાં ખાડો કરવો. પછી તાંબાની વાડકી બનાવી તેની બરાબર ઈંટમાં એવો ગોળ કાપો પાડવો કે જેથી વાડકીની ધાર તે ઈંટમાં દબાય. પછી પેલા ખાડામાં સોમલનો કટકો સુકવો અને ઈંટના કાપામાં વાડકી બેસતી કરવી. તેની આસપાસ સંધીએ કાળી માટી, મીઠું, નવસાર અને લોખંડનો વહેર મેળવી લેપ કરી સુકવવો. સુકાયા પછી તે ઈંટ ચુલાપર સુકવી અને તેની નીચે ભોરડીના લાકડાનો અગ્નિ કરવો એટલે ઈંટમાંથી સોમલ ઉડીને તાંબાની વાડકીને ચોંટી, ચળકતા સફેદ ફુલ પડશે. જ્યાં સુધી એ ક્રિયા ચાલતી હોય ત્યાં સુધી અગ્નિ મંદ આપવો. અને વાડકી ઉપર ઠંડા પાણીના પોતાં મૂક્યાં કરવાં. એટલે ઘણાં સરસ ફુલ તૈયાર થાય છે, એ ફુલની એક ચોખાપુર માત્રા સનિ-

પાતના રોગીને દિવસના બે વાર સુંઠના ઘસારા સાથે આપવી. અને ખટાશ ખાવા દેવી નહિ. પણ બાનમાં આવે અને ભૂખ લાગે, ખાવાનું માંગે તો ધીવાળો ખોરાક આપવો. આ માત્રા વાયુ અને કફના વિકારમાં ધણુંજ કામ કરે છે, પરંતુ જેમાં પિત્ત પ્રકોપ વધારે દેખાતો હોય તેમાં આપવાથી ભારે તુકસાન કરે છે.

બાણલાઘ માત્રા:—સોમલ, મનશીલ, હડતાળ, કોરો કળી-ચુનો, ગંધક, અને ફટકડી સરખે વળને લઈ તેને કુંવારના રસમાં ખરલ કરી, એક પીડો બનાવી સંપુટમાં મુકી, સંપુટને કપડમટ્ટી કરી ગળપુટ અગ્નિ આપવો. એટલે એની ભસ્મ થશે. એ ભસ્મમાંથી એક ચોખ્ખાપુર સુંઠના ઘસારા સાથે તાવ, મૂર્છા અથવા સન્નિપાતના રોગીને દિવસમાં બે અથવા ત્રણવાર આપવાથી ધણો ફાયદો કરે છે. જો કોઈ સન્નિપાત સિવાયના રોગીને પડખામાં શળ મારતી હોય, અથવા અમુઝણ (શ્વાશ) જોરથી વધી પડી હોય તે વખતે આદુ એક તોલો તથા કુદનો એક તોલો વાટીને રસ કાઢવો. તે રસમાં મધ ૦૧ તોલો ઉમેરી ત્રણને ગરમ કરી, તેમાં એક ચોખ્ખાપુર બાણલાઘ માત્રા નાંખી, પાવાથી એક કલાકમાં હાંશણ નરમ પડી જાય છે. પણ એથી શ્વાશનો રોગ સમૂળ નાશ થતો નથી. માત્ર રોગીને આશાએશ આપવા અને વૈધને યશ આપવાનો આ પ્રયોગ સારો છે.

કાળારિ રસ:—શુદ્ધ પારો બાર ભાગ, શુદ્ધ ગંધક વીશભાગ શુદ્ધ વહનાગ બાર ભાગ, કાળાં મરી વીશ ભાગ, પીપર ચાળીશ ભાગ, લવીંગ સોળ ભાગ, ધંતુરાનાં બીજ તેર ભાગ, કુલાવેલો ટંકણુ વીશ ભાગ, જયફળ વીશ ભાગ, અને અકલકરો વીશ ભાગ એ સર્વ વસાણાં વાટી, પારા ગંધકની કાળજી કરી, તેમાં બાણીનાં વાટેલાં વસાણાં

મેળવી આદાના રસનાં ત્રણ પટ આપવા. તે પછી લીંબુના રસના ત્રણ પટ આપવા તે પછી કેળના રસનો એક પટ આપી તેની મરી જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી સન્નિપાતના કોઇ પણ પ્રકારના દર્દીને એકેક અથવા બધાં પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણવાર આપવાથી ઘણું સરસ કામ કરે છે. એ સિવાય જે કશું જેર વધારે હોય તો સુતરાળ રસ તથા મા-છેક રસ આપવો પણ જે વાયુનું જેર વધારે હોય તો શીતભંજીરસ આપવો. અને લવારો, મૂર્છા, તંદ્રા, મોહ વગેરે ઉપદ્રવ હોય તો ઉપર બતાવેલી સોમલની કોઇ પણ બનાવટ આપવી. સન્નિપાતના રોગીને બુદ્ધિપૂર્વક વંદે ગમરાયા વિના, શાંતિથી ઉપચાર કરવા અને જે ઓસડની યોજના વિચારપૂર્વક કરેલી હોય તેમાં દરરોજ ફેરફાર કરવો નહિ, કારણ કે સન્નિપાતના દોષો પોતાની અવધીએ પાકે છે. જેથી ઓસડનો તાત્કાળ શયદો જણાતો નથી. એટલા માટે પ્રથમથીજ યોજના એવી કરવી કે દવા બદલવી પડે નહિ.

સન્નિપાતના રોગીને સારો કરવા માટે ભાવપ્રકાશ, નિઘંટરત્નાકર, રસરત્નસમ્બુધ્ધય, રસરત્નાકર, અને ભૈષજ્ય રત્નાવળીમાં ઘણી જાતના ઉપાયો લખેલા છે. તેમાંના જે જે વૈદ્યરાજેએ અનુભવેલા અને અનુભાવેલા હોય તે તે ક્વાથો, ગુટિકાઓ, રસો, માત્રાઓ આપવાની જરૂર જણાય તેમ પોતાના અનુભવ પ્રમાણે આપવી. અથવા અનુભવ ન હોય તેણે જુદા જુદા પ્રયોગો અજમાવી અનુભવ મેળવવો. આ ત્રિદોષ સિદ્ધાંતમાં અમારો અનુભવ અમે લખી જણાવ્યો છે. તેમ જીજ્ઞ વૈદ્યરાજે પણ પોતાના અનુભવેલા ઉપાય વિધિપૂર્વક ખુલાસા મનથી વૈદ્યોને માટે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકશે તો વૈદ્યોની અને આયુ-વેદની કિર્તિમાં વધારો થશે, અને જગતપર મોટો ઉપકાર થશે.

આગંતુક જ્વર:--શઘ્ન, મુકી, કે લાકડી વગેરેના મારથી, કામ, શોક, ભય, ક્રોધ અને છુતના આવેશથી, કાષ્ઠ શત્રુએ કરેલા અભિચારથી, અથવા બ્રાહ્મણ, ગુરુ, વૃદ્ધ, કે સિદ્ધ આદિના શાપથી આગંતુકજ્વર ઉત્પન્ન થાય છે- એ જ્વરને તે તે દોષના લક્ષણથી જાણી લેવો. આગંતુકજ્વર એટલે જેમાં રોગીએ મિથ્યા આહાર અને મિથ્યા વિહારનું સેવન કરેલું ન હોય પરંતુ બહારના ઉપદ્રવથી જે તાવ આવે છે તેને આગંતુકજ્વર એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આપણે આગળ જણાવી ગયા તેમ શરીરમાં રહેલા ત્રિદોષની પંદર ઑશીસો જેમાં દરેક ઑશીસમાં ચૌદ કારકુનો અને એક ઑશીસર ગણુલા છે, અને અંતઃકરણની ઑશીસ એ પંદરે ઑશીસ ઉપર અને દશ ઈન્દ્રિય પ્રદેશ ઉપર અમલ ચલાવે છે. જેમ ત્રિદોષની મુખ્ય ત્રણ ઑશીસોમાં અવ્યવસ્થા થાય તો તેની અસર અંતઃકરણને પહોંચે છે. તેવી રીતે દશ ઈન્દ્રિયા દશ પ્રદેશમાં ગડબડ થવાથી તેની અસર સીધી અંતઃકરણને પહોંચે છે, અને અંતઃકરણનો વ્યવહાર પંદર ઑશીસો પૈકી જે ઑશીસ સાથે છુટો થઈ જાય, તે ઑશીસમાં અવ્યવસ્થા થવાથી જે રોગ ઉત્પન્ન થાય તેને આગંતુક રોગ કહેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે એક ગૃહસ્થના પુત્રના પરદેશથી મરણના સમાચાર પત્રદ્વારાએ આવે, તે પત્રમાં લખેલા જડ અક્ષરને આંખનો પ્રદેશ જોઈને અંતઃકરણને પહોંચાડે, જેથી અંતઃકરણ આંખની ઉપર વિશ્વાસ રાખી શોકગૃસ્ત થાય; એટલે આંખમાં રહેલું સાધકપિત્ત આલોચકપિત્તથી છુટું પડી હૃદયમાં ઉતરી પડે, એટલે મનજમાં રહેલો ઉદાનવાયુ આંખમાં રહેલા સમાનવાયુને ખેંચી લે, જેથી આંખમાંથી પાણી ટપકવા માડે, અને હૃદયમાં રહેલો પ્રાણવાયુ સમાનવાયુ તરફ ખેંચાઈ

જવાથી ઝો ઝો ઝો ઝેવો શબ્દ ઝટ નીકળે, અને સમાનવાયુ સાથે રહેલું પાચકપિત્ત અપાનવાયુ ખેંચી જાય, તો તે માથુસને ઝાડો છુટી જાય. ઝાટલી અવ્યવસ્થા આંખ ઈંદ્રિયે “તમારો પુત્ર મરણ પામ્યો છે” ઝેટલા અક્ષર જોઈને મનને પહોંચાડવાથી થાય છે. પણ જો જો કલાક પછી ઝેવો ટેલીગ્રાફ આવે કે, “ જે પુત્રને મરણ પામેલો ધારતા હતા તે પુત્ર પોતાના મિત્રો સાથે કલાણી ગાડીમાં સહીસલામત આવે છે. તેને માટે રસોઈ તૈયાર રાખજો ” ઝેટલી ખબર આંખ અંતઃકરણને પહોંચાડે કે, તુરત દરેક આંશીસોમાં દરેક અમલદાર પોતાનું કામ રીતસર કરવા મંડી પડે છે, અને તેને આપણે આગંતુક આનંદ માનીએ છીએ. તેવી રીતે કોઈ માથુસને માર પડવાથી, પડી જવાથી, ધસડાવાથી, અથવા અકસ્માત વાગવાથી, વ્યાનવાયુની આંશીસમાં અવ્યવસ્થા થાય છે, જેથી સમાનવાયુએ પાચકપિત્ત અને અવલંબન કફને જે માલ મોકલાવ્યો હોય, તેને વ્યાનવાયુ ગ્રહણ કરી શકતો નથી, તેથી વધારાનું પિત્ત અને વધારાનો કફ, પોતપોતાના સ્થાનમાં એકઠો થવાથી તેને પચાવવા માટે, આશયેને અથવા કળાએને જે શ્રમ પડે છે તેને લીધે શરીર તપે છે, એટલે આપણે એમ યાનીએ છીએ કે “આ માથુસને અભિધાત એટલે વાગવાથી તાવ આવ્યો છે.” કોઈ માથુસને વિષ પ્રયોગ થવાથી એટલે ઝેર ખાવાથી અથવા ઝેરનો સ્પર્શ થવાથી પણ વ્યાનવાયુ બમડીને બાજકપિત્તમાં વધારો થવાથી, તે માથુસનું મુખ ગાળું થઈ જાય છે, ચામડીમાં દાહ થાય છે અને પાચકપિત્ત અપાનવાયુ તરફ દોડી જવાથી પાતળા ઝાડા થાય છે. સમાનવાયુ પોતાનો ભાગ નહિ પાડી શકવાથી અનનો અભાવ થાય છે, તેની અસર સાધકપિત્તમાં

ચવાથી રસન કદ સુકાઈ જાય છે. એટલે તેને તરસ લાગે છે. અને ચામડીમાં રહેલો ક્ષેદન કદ સુકાવાથી પિત્ત વધે છે, તેથી શરીરમાં સોય ઘોંચાવા જેવી પીડા થાય છે અને માથામાં રસગકરના સુકાવાથી અને આલોચકપિત્તના વધવાથી તે રોગીને મૂર્છા થાય છે. તેમ નાશા ઇન્દ્રિય કોઈ વિષવાળા ઓસડનો વાસ લેવામાં આવે અથવા વાતાવરણમાંથી વિષપ્રવાહ નાશા ઇન્દ્રિ દ્વારાએ પ્રવેશ કરે, જેથી આલોચકપિત્તમાં વધારો થાય છે. અને ઉદાનવાયુ પિત્ત વધવાથી માથામાંથી પાતળો ચંદ્ર નીકળી જાય છે. જેથી રસગ કદ ઉતરે થાય છે. એટલે રોગીને માથામાંથી તાવની શરૂઆત દેખાય છે. મૂર્છા થાય છે અને કપાળ દુઃખે છે. વળી સમાનવાયુ સાધકપિત્તને જોરથી ઉગ્રે ચઢાવે છે, અને પ્રાણવાયુ ઉદાનવાયુની જગ્યા પુરવા ઉપર ચઢે છે. જેથી તે રોગીને છાતીમાં ગભરામણ થાય છે, ઉલટી થાય છે, અને છીંકા આવે છે. તેને અભિશંગ આગંતુકજ્વર કહેવામાં આવે છે. આંખ દ્વારાએ કોઈ રૂપાળી સ્ત્રી જોવામાં આવે, અથવા કોઈ સ્ત્રીના ઉપર કોઈ માણસને મોહ થયો હોય તે સ્ત્રી તેને નહિ મળવાથી તે પુરૂષના હૃદયમાં રહેલો પાનવાયુ તે સ્ત્રીના આલોચકપિત્તમાં પ્રવેશ કરવાને પ્રયત્નવાન થાય, જેથી તે પુરૂષના હૃદયમાં લોહી જોરથી આવી મગજ તરફ દોડવા માંડે, એટલે અંતઃકરણની ઓશીસમાં રહેલું મન, પોતાની દરજ્જા સુકીને દશ ઇન્દ્રિયના દશ પ્રદેશ અને ત્રિદોષની પંદર ઓશીસને સુતી સુકીને તે સ્ત્રીના મનમાં જવાને ચાલ્યું જાય, જેથી ચિત્તમાં ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન થાય, આંખમાં રહેલું બ્રાજકપિત્ત રસગકર અને સમાનવાયુ દીલા પડી જવાથી ધેન આવે, ધમ્મીઓમાં રહેલો પવન આખા શરીરનાં જે પવનને ધમે છે તેમાં ખોટ પડવાથી

શરીરમાં આજસ આવે છે, અને સમાનવાયુ રસનકરને સુકવી નાખવાથી જીભ લૂપ્પી પડી જાય છે, જેથી અંતઃકરણમાં પીડા થાય છે. એવી રીતના ઉપદ્રવ સહીત જે તાવ આવે છે તેને “કામથી ઉત્પન્ન થયેલો આગંતુકજ્વર” કહે છે. કોઈ માણસને પોતાની આંખે ભયંકર વસ્તુ જોવાથી, અથવા કાને ભયંકર શબ્દ સાંભળવાથી તેનો સીધો ધક્કો અંતઃકરણને લાગવાથી અથવા શોક થાય એવી વાત કાને સાંભળવાથી અથવા નજરે જોવાથી, સાધકપિત્ત ધરી જઈ સમાનવાયુમાં ક્ષેદન કર ખેંચાઈ આવી, સાધકપિત્તને ઉદાનવાયુ ખેંચી લઈ જઈ જે તાવ ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી ચિત્તમાં શીથિલતા ઉત્પન્ન થવાથી રોગી બાન ભૂલી જઈ યદ્વાતકા બંધે છે, અને જે માણસને પોતાની ધારેલી ઇચ્છા નહિ પુરી થવાથી અથવા સામા માણસે પોતાનું ધર્મ, કહ્યું નહિ કરવાથી, તે વાત મનાવવાને માટે અથવા કહ્યું કરાવવા માટે અંતઃકરણને જે જોશ આવે છે, તેથી સાધકપિત્ત આલોચકપિત્તમાં મળવા માટે ઝપાટાખંધ માથા ઉપર દોડે છે, જેથી તે રોગીનું આખું અંગ ધ્રુજે છે અને તાવ આવે છે. તેને ધણુ અભિસંગ નામનો આગંતુક જ્વર કહેવામાં આવે છે. કોઈ માણસના ઉપર કોઈ માણસ પોતાના મનના સંકલ્પથી તેનું અનિષ્ટ ચિંતવે અને જે ચિંતવનારના મનનો વેગ અતિ બળવાન હોય, તો આકાશમાં રહેલા પ્રાણવાયુ (ધર) ને બેદીને તે સંકલ્પ મધ્યમાં વાણીમાંથી નીકળી, બીજા માણસની મધ્યમાં વાણીમાં પ્રવેશ કરે છે. જેથી મધ્યમાંવાણી જેનું હૃદયમાં રથાન છે તે, હૃદયમાંના સાધકપિત્તને ઉશ્કેરી ઉદાનવાયુ સાથે મેળવી હૃદયમાં રહેલા અવલંબન કબને ક્ષીણ કરે છે, જેથી રોગીને તરસ ધણી લાગે છે, અને બેમાન

થાય છે. એવા લક્ષણવાળા રોગીને “અભિચાર” નામનો “આગંતુક-
જ્વર” આવ્યો છે. એમ જાણવું. જે રોગીની તન્માત્રાઓ વિકારને
પામી અવ્યવસ્થિત થાય, જેથી અંતઃકરણની ઔશીસમાં અવ્યવસ્થા
થવાથી તાવ આવે તો તે તાવમાં રોગી હસે છે, રડે છે, ગાય છે.
ધ્રુણે છે, અને ધ્રુજે છે. એવા લક્ષણવાળા રોગી કે જેની પાંચે તન્મા-
ત્રાઓ વિકાર પામી શરીરમાં રહેલા પાંચે ભૂતોને કાપાવે છે, જેથી
એવાં તાવનું નામ પંડિતોએ ભૂતાભિશંખ પાડ્યું છે. હવે ઉપર કહેલા
ચારે પ્રકારના આગંતુકજ્વરના કારણો બહારથી આવે છે છતાં, તે
કારણો ઉત્પન્ન થયા પછી શરીરના ત્રણે દોષોને પોતપોતાના ગુણ
પ્રમાણે કાપાવે છે, એટલે ચિકિત્સકને તો દોષનો કાપ નજરે પડે છે,
પરંતુ એના લક્ષણ ઉપર ધ્યાન આપી તેનું બારીક નિરિક્ષણ કરી;
તેની ચિકિત્સા કરવાની છે. માનસીક વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરમાં
માનસીક ઉપચાર કરવા જોઈએ, પરંતુ અભિધાત નામના આગંતુક-
જ્વરમાં જે જે પ્રકારના અભિધાતથી જે જે પ્રકારની પીડા ઉત્પન્ન
થયેલી હોય, તે તે પ્રકારની પીડાને દૂર કરવા માટેની યોજના કરવાનું
કામ ચિકિત્સકને માથે રહેલું છે. તેની ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે
કરવી જોઈએ. જે પડી જવાથી, પગ અથવા હાથ મોચકાયો હોય,
તો તેને તેલ અને હળધર ચોળીને મસળવો અને તે ઉપર આમલીનાં
પાત્તનાં જરા મીઠું નાખી પાણીમાં બાંધી પાટા બાંધવાથી કળતર
અને દુખાવો મટી જાય છે. આ પાટા દિવસમાં બે વાર બદલવા.
જો હાડકું ભાંગ્યું હોય તો તેને રીતસર ચઢાવવું અથવા સાંધવું,
અને તેના ઉપર વાઝાનો ખરડ ચોપડવો. એળાંચો, બોળ, ગુમળ,
સેરી લોખાન, ગુળજર, રેવંચીનો સીરો, મેદા, લાકડી, આંબાહલદર, સાજ,

સોધર અને માયુસરસ સમભાગે લઈ, માયુસરસને દુર રાખી, બાકીનાં વસાણાં વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાંથી જોઈએ તેટલો છુટો લઈ પાણીમાં ખદખદાવી, પાણી ગરમ થાય તે વખતે માયુસરસ નાંખી ફરી ઉઠાવતાં માયુસરસ ઝોગળી જાય એટલે નીચે ઉતારી ખમાય તેટલું ગરમ, ભાંગેલા, અદ્રણાયલા, સુજેલા ભાગપર ચોપડી તેનાપર ૩ વળમાડી જરૂર જણાય તો પાંચે બાંધવો. એથી ઘણો ફાયદો થાય છે. જો કાઠને મુંઠ માર પડ્યો હોય, અને સોહી ઠરી ગયું હોય તો ઘઉંના સોટને તેલનું મેણુ દઈ, તે સોટને આડમે ભાગે સાજી તથા આંખા હળધનું ચૂર્ણ બનાખી પાણીમાં મેળવી, કઢી જેવું પાતળું કરી ખદખદાવી, ચોપડવા જેટલું ઘાડું થાય એટલે ખમાય તેટલું ગરમ ચોપડવાથી સોહી છુટું પડી ફરતું થાય છે. જો કાઠને ઉંચેથી પહવાથી આખું શરીર ઘસાઈ ગયું હોય તો તેને નાળીએરીના લીલા તરોપા લાવી તેને એમને એમ ધુંદી, છાલને નીચેથી તેનું પાણી પાવાથી, પછાડાયલા માણસને ઘણો ફાયદો થાય છે. અથવા જો ફાળામાર થી લઈ, તેમાં બે બીલામાના આઠ કટકા કરી નાંખી બળી જતાં સુધી તળવા. અને પછી તે કટકાને કાઢી નાંખી તે ધીમાં ઘઉંના સોટ સાંતળી, ગોળનું પાણી રેડી શીરો બનાવી ત્રણ અથવા સાત દિવસ ખવડાવવામાં આવે તો તે પછાડ ખાધેલા રોગીને તદ્દન આરામ થાય છે. ઉપર વાગ્યા ઉપર લગાડવાનો જે ખરડ લખવામાં આવ્યો છે તેમાં લખેલાં તમામ વસાણાં વાટી વસ્ત્રગાળ કરી છુટાં રાખવાં અને માયુસરસને દારૂમાં મૂકી ધીમે તાપે પીગળાવવો. એથી તે પીગળીને સોજા જેવો થશે. પછી તેમાં પેલાં વસાણાંના છુટા મેળવીને ઘટતો દારૂ ઉમેરીને ભરી રાખવો. બ્યારે જરૂર પડે

ત્યારે તેમાંથી જોઈએ તેટલો ખરડ લઈ (જો તે સુકાઈ ગયો હોય તો તેમાં ખીજો દારૂ ઉમેરી તડકે મૂકી નરમ કરવો.) એ ખરડ લગાડી ૩ ચોંટાડી એમને એમ રહેવા દેવાથી અથવા પાટો બાંધવાથી વાગેલા બાંગેલા, સુજેલા, મોચકાયલા, અને અચકાયલા ઉપર ઘણીજ સારી અસર કરે છે. જો દેશી દારૂ નહિ મળી આવે તો ધાન્ડી અથવા સ્પીરીટમાં તૈયાર કરવો. અને કથુંજ ન મળે તો ઉપર બતાવેલી રીત પ્રમાણે પાણીમાં અથવા બેળદના મૂત્રમાં તૈયાર કરવાથી પણ સારો ફાયદો કરે છે.

ઉપર લખેલો આગંતુકજ્વર હોય અથવા આગળ લખેલા આઠ પ્રકારના જ્વર પૈકી કોઈ પણ જાતનો તાવ આવ્યો હોય, તે તાવ મટ્યા પછી જ્યાં સુધી શક્તિ નહિ આવે ત્યાં સુધી તાવના રોગીએ મૈથુન, કસરત, સ્નાન અને પગે ચાલીને ફરવું નહિ. જો સ્નાન કરે તો તાવ ફરીથી આવે છે. જો ચાલવામાં વધારે આવે તો પ્રમેહ થાય છે; જો કસરત કરવામાં આવે તો હાંસવાળો તાવ ફરીથી આવે છે. અથવા શ્વાસરોગ થાય છે. અને જો મૈથુન કરવામાં આવે તો સ્તંભ અથવા મૂર્છા થાય છે. અને વખતે મરણ પણ થાય છે. એટલા માટે તાવના રોગીએ જ્યાં સુધી બરાબર શક્તિ આવે નહિ ત્યાં સુધી બહાર અને વિહારથી પથ્યમાં રહેવું. કારણ કે મનુષ્ય માત્રમાં જે જે રોગો જોવામાં આવે છે અને તે રોગો જુદા જુદા નામથી ઓળખાય છે, તે તમામ રોગોનું આદિ કારણ તાવ છે, તે તાવનું સ્વરૂપ નહિ સમજવાથી અથવા તાવની જાત જાણ્યા સિવાય વિરૂદ્ધ ચિકિત્સા થવાથી, અથવા તાવ ગમ્યા પછી અને શક્તિ આવતાં પહેલાં મિથ્યા બહાર વિહારનું સેવન

કરવાથી, શરીરમાં રહેલા ત્રણે દોષોની પંદરે આંશીસમાં રહેલા દોષો પૈકી એક બે અથવા ત્રણ દોષો કાપી, જુદે જુદે સ્થળે જુદી જુદી જાતની પીડા ઉત્પન્ન કરી આખા શરીરને ઘેરી લે છે, જેને નિદાન શાસ્ત્ર જાણનારા વૈદ્યો જુદા જુદા રોગોને નામે ઓળખે છે; પણ જે ચિકિત્સક તાવની જાતને પારખી, તેના બળાબળનું તોલ કરી, યથાર્થ ચિકિત્સા કરે અને ચિકિત્સાના ચાર પાયા તથા એકેક પાયાની ચાર ચાર કળા, એટલે સોળે કળા સંપૂર્ણ ચિકિત્સા થાય, તો તાવમાંથી બીજા રોગો ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી, પરંતુ વર્તમાન કાળમાં રોગી અને વૈદ્ય, ઔષધ અને પરિચારક એવા ચારે પાયાનું ટેકાણું નથી, તો તેની સોળે કળા સંપૂર્ણ ચિકિત્સા તો મ્યાંથીજ થાય ! હાલ તો

ટાહરો.

ચુર લોભી ચેલા લાલચુ, દોનો ખેલે દાવ;
દોનો ખૂડે આપડે, ચદ પથ્થરકે નાવ.

એવી દશા રોગીઓ અને ચિકિત્સકો વચ્ચે ચાલી રહી છે.

દોષોઽરૂપોઽહિતસંભૂતો જ્વરોત્સૃષ્ટસ્યવાપુનઃ

ધાતુમન્યતમંપ્રાપ્યકરોતિ વિષમજ્વરંમ ॥

તાવનો દોષ અદૃષ્ટ રહી ગયો હોય અને રોગી અહિતનું સેવન કરે તો તે તાવ બીજા ધાતુમાં પ્રવેશ કરીને ફરીથી તાવના રૂપમાં દેખાય છે, તે તાવને પંડિતોએ વિષમજ્વર એવું નામ આપ્યું છે. એ વિષમજ્વરને સંતત, સતત અન્યેદુષ્ક, ત્રિતિયક અને ચતુર્થક

એ પ્રકારે પાંચ પ્રકારના વિષમજ્વર કહેલા છે. જે ત્રિદોષ જન્ય તાવ આવેલો હોય અને તેના અદ્યદોષ રહ્યો હોય, તેમાં કુપથ્યનું સેવન કરે, તો તેના રસધાતુમાંથી તાવ વધીને રક્તધાતુમાં પ્રવેશ કરે છે, જેમાં એવી ક્રિયા થાય છે કે ત્રિદોષના તાવને લીધે સમાનવાયુ, ક્ષેદનકર અને પાચકપિત્ત નિર્બળ થયલા હોય, જેથી શરીરમાં રસધાતુનો ક્ષય થએલો હોય, એટલે આમડીમાં રહેલા બ્રાજકપિત્તને કાચુમાં રાખવાને બ્યાનનાયુ તથા સંશ્લેષણકર અશક્ત થવાથી, બ્રાજકપિત્ત લોહીમાં મળી જાય છે, અને લોહીમાં મર્યા પટ્ટી, લોહીમાં રહેલું રંજકપિત્ત અને હૃદયમાં રહેલું સાધકપિત્ત બ્રાજકપિત્તમાં મળવાથી અહોરાત્ર તાવ ચઢેલા રહે એટલે ચોવીશ કલાક સુધી અથવા બાર કલાક સુધી એકસરખો તાવ રહે છે, તેને સંતતજ્વર સતતજ્વર કહેવામાં આવે છે. પણ એવા સતતજ્વરમાં પાચકપિત્ત બળવાન થાય પરંતુ સમાનવાયુ ઘટી જાય અને ક્ષેદનકર સુકાઈ જાય જેથી રોગીને બૂખ લાગે પણ ખાધેલું પચે નહિ; તેથી સમાનવાયુ નિર્બળ થવાને લીધે તેના ભાગ પાડી શકે નહિ; એટલે ખાધેલા પદાર્થનો રસ નહિ બનતાં આમ બની જાય છે, અને તે આમને પચાવવા માટે જે મહેનત પડે છે, તેથી માંસમાં રહેલો સમાનવાયુ તથા ક્ષેદનકર સુકાઈ જવાથી, સાધકપિત્ત વધી જાય બ્રાજકપિત્ત સાથે મળી, સંતત સતત, અન્યેદુષ્ક નામનો તાવ ઉત્પન્ન કરે છે; જે તાવ સાત દિવસ, દશ દિવસ અથવા બાર દિવસ સુધી રાત્રી અને દિવસ એક સરખો રહે છે. અને તેથી પણ ત્રણ દોષ નહિ પચે તો અઢાર, એકવીશ અથવા સત્તાવીશ દિવસ સુધી તાવ ઉતરતો નથી. એવા તાવમાં જ્યાંસુધી આમ પચે નહિ ત્યાંસુધી ચિકિત્સકે રોગીને લંબન,

પ્રાયન અને શોધન દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરી, રોગીની સારવાર કરવી જોઈએ, પણ જો રોગીની અથવા રોગીના પરિચારકની ઉતાવળને કીધે, અથવા પોતાની હોશિયારી બતાવવાની ઉલટને કીધે, એ તાવને કાઢવા માટે કોઈ ઔષધી આપે તો, તાવ કાઢવાની વાત તો દૂર રહી, પણ હાથ પગ ઠંડા થઈ, તાવ મગજ ઉપર જઈ, રોગીને સન્નિપાત કૃત્ત્વ કરે છે, અથવા તેનું મરણ નીપજાવે છે. એટલા માટે ચિકિત્સકે સંતત, સતત અન્યેદુષ્ક તાવની જાત પારખીને ઉપચાર કરવા. જો રોગી અથવા પરિચારક ઉતાવળ કરે તો તે રોગીને છોડી દેવો પણ તાવને કાઢવાનું ઓસડ તો આપવું જ નહિ. માત્ર તેને પ્રાયન ઔષધ અથવા શોધન ઔષધ આપવું. ઘણા ચિકિત્સકોનું એમ માનવું છે કે, આવા સમયે તાવમાં પણ - જો તેને કંઈ પણ જાતનો ખોરાક નહિ આપીશું, તો રોગીની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જશે, એટલા માટે દૂધ અને ગરમ, સાચા ચોખ્ખાની કાંજ કે અખોડ પદામની કાંજ આપવાની જલામણ કરે છે, પરંતુ એ કાંજ વગેરે કોઈ પણ જાતનો ખોરાક, રોગીનો કોઈ નિરામ થયા સિવાય અપવામાં આવે તો તેથી ઉપર કહેલી મુદતે તાવ નહિ ઉતરતાં, જેમ જેમ ખોરાક અપાતો જાય. તેમ તેમ “આમ” બનતો જાય અને તાવ પોતાની મુદત સંભાવતો જાય. જેથી તાવમાં શ્વાસ, મૂર્છા, અગ્નિ, તરસ, ઉલટી, અતિસાર અથવા બંધકોષ, મૂત્રવાત, હેડકી, ઉધરસ અને બળત્રા એ ઉપદ્રવો રોગના બળ પ્રમાણે અને વાયુ, પિત્ત, કર્મના હીન-મિથ્યા અતિયોગ પ્રમાણે એક પછી એક દેખાતા જાય છે. અને રોગી તથા રોગીના પરિચારકો ગભરાય છે; એટલે વૈદ્ય મુંઝાય છે, માટે રોગીનો કોઈ નિરામ થયા સિવાય કોઈ પણ તાવમાં ખોરાક

આપવો નહિ. સતત સંતત અને અન્યેદુષ્ક તાવની અવધિ આબ્રા પછી 'મહાજ્વરાંકુશ', સુતરાજ, શીતભંજરસ, પંચવક્રરસ કે શ્રી મૃત્યુંજયરસ આપવાથી તાવ જતો રહે છે અને રોગી તંદુરસ્ત બને છે.

શ્રી મૃત્યુંજય રસ—વજનાગ, મરી, પીપર, ગંધક, ટંકચુ-
ખાર સર્વે સમભાગે લઈ તેથી બમણા વજનને હોંગળોક લેવો. તે
હોંગળોકને પ્રથમ લીંબુના રસની બાવના આપીને શુદ્ધ કરવો અને
પારાને વિધિપૂર્વક શુદ્ધ કરી ગંધક જેટલો લેવો. વજનાગ ગોમૂત્રમાં
શોષેલો લેવો. અને તેને ખારીક વાટી લીંબુના રસનો તથા આદુના
રસનો એકેક પટ આપી, મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી, વાયુના તાવમાં
દહીંમાંના પાણી સાથે ઘોર સન્નિપાતમાં આદુના રસ સાથે, અજીણું
જવરમાં લીંબુના રસ સાથે, વિષમ જવરમાં જીરૂ અને ગોળની સાથે
મોટા માણસને દર દૈનિક ચાર ગોળી સુધી આપવી અને ચાર ગોળી
કરતાં વધારે કોઈપણ અવસ્થામાં આપવી નહિ. ઉપર પ્રમાણે ભેષ-
જ્ય રત્નાવળીનું કહેવું છે. પરંતુ લીમડાની સળી, ધાણા, કાળાં
મરી, લવીંગ અને કમળના ફુલ (નીલોદ્ધર) ને વાટી કપડે ગાળી લઈ
તેમાં ઠીકરી હમકારી, તે પાણી સાથે આ શ્રી મૃત્યુંજય રસની ગોળી
આપવાથી અજળ જાતનો ચમત્કારિક ફાયદો થાય છે. એ પ્રમાણે
વિષમજ્વરના સંતત સતત અને અન્યેદુષ્ક જ્વરની ચિકિત્સા કરવી.

જે તાવ ત્રીજે દિવસે આવે છે તેને 'તૃતીયક' (એકાંતરીયો) અને
ચોથે દિવસે આવે છે તેને 'ચતુર્થિક' (ચોથીયો) કહે છે. પણ એમાં
એવી શંકા કરવામાં આવે કે, 'આમ' જ્યારે રસને અતુભામી
થઈ, કોઠામાં આવી, સમાનવાયુને દબાવી, પાચકપિત્તને ઉત્કેરે છે,

ત્યારે શરીર તથે છે; તો કોઠામાં આમ રહેલો હોવા છતાં એક દિવસને આંતરે અથવા બે દિવસને આંતરે તાવ આવે છે. તેનું કારણ શું? એનું સમાધાન એવું છે કે, નિવૃત્તિ પામેલો વિષમજ્વર પાછો નિયમિત દિવસે આવે છે, તેમાં તે દોષનો સ્વભાવજ કારણરૂપ છે એમ પાંડિતોએ કહ્યું છે. દોષોના સ્વભાવનુંજ કારણપણું હોવાને લીધે ઉપર કહેલા સ્થાનકોના વિભાગોની અપેક્ષા રાખ્યા વગર પણ એકાંતરીયા, ચોથીયા અને વિપર્યય આદિ બીજા વિષમજ્વરો પોતપોતાના સમયમાં પ્રકટ થાય છે. જેમ બીજા પૃથ્વીમાં રહે છે, અને તે બીજા સમય પ્રાપ્ત થતાં હોય છે, તેમ દોષ ધાતુઓમાં રહે છે અને પોતાના સમય પ્રાપ્ત થતાં પ્રકાશ પામે છે. સુષુપ્તે પણ કહ્યું છે કે એ વિષમજ્વર કદી પણ દેહને સુકતો નથી. કારણ કે વિષમજ્વરવાળો માણસ ઝડાનીથી ભારેપણાથી અને દુર્બળપણાથી સુકત થતો નથી. દોષનો વેગ ટળી જાય ત્યારે જ્વર જતો રહ્યો જણાય છે, પણ જતો નહિ રહેતાં બીજા ધાતુઓમાં છુપાઈ જાય છે, કે જેથી સૂક્ષ્મપણાને લીધે પ્રત્યક્ષ માલમ પડતો નથી. એટલા માટે જ્વર, કાળ પામીને નિયમિત સમયે પોતાના સ્વભાવથી પાછો દેખાય છે. એકાંતરીયા તાવમાં કફ અને પિત્તનો અતિયોગ થયો હોય તો ત્રિકમાં પીડા થાય છે. વાયુ અને કફનો અતિયોગ થયો હોય તો જ્વરમાં પીડા થઈ તાવ આવે છે અને જો વાયુ તથા પિત્તનો અતિયોગ થયો હોય તો પ્રથમ અસ્તકમાં પીડા થાય છે. એવો એકાંતરીયો તાવ ત્રણ જાતનો થાય છે. જે ત્રણે સ્થાનોમાં તે દુઃખ કરે છે તે ખરું જોતાં વાયુનાં સ્થાન છે. ત્યાં મએલો વાયુ, કફના સ્થાનમાં, અને કફ વાયુના સ્થાનમાં

સ્થાનબદ્ધ થવાથી એટલે તેના મિથ્યાયોગ થવાથી દુર્બળ બને છે, તેથી તેઓ ત્રીજો દિવસે તાવ લાવે છે. અને જો તેઓ પોતાના સ્થાનમાં રહે તો તેના અતિયોગથી સંતતઆદીજ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે માથું એ કશું સ્થાન, બરડો એ પિત્તનું સ્થાન અને પેટ એ વાયુનું સ્થાન તેનાં રહેલા વિકારો પારકી જગ્યાપર જવાથી તેના મિથ્યાયોગ થઈ, ત્રીયકજ્વર તથા ચાતુર્થિકજ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. હવે એક બીજાના સ્થાનપર વિકારો શાપાટે જાય છે? એવો પ્રશ્ન કરવો નહિ, હારણકે સ્થાનનો નિયમ પ્રકૃતિસ્વ વિકારોને માટે છે, પણ એ વિકાર જે બીજા વિકારો પેદા કરે છે તે વિકારો તો આખા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. ચાતુર્થિક જ્વરમાં કદનો વિકાર વધારે હોય તો, તે જાંઘમાંથી પેદા થઈ આખા શરીરમાં જનાર જેવો છે, અને જો વાયુનો વિકાર વધતો હોય તો, પહેલાં માથું દુખાવી પછી આખા શરીરમાં તાવ બસત્ય છે. આ પાંચ પ્રકારના તાવો અથવા ચાર પ્રકારના તાવો થઈ શરીરને સન્નિપાત જ્વરમાંથી થાય છે, એવો ચરકનો ખત છે. હારિતાચાર્ય કહે છે કે, ચાતુર્થિક તાવમાં પિત્તનો અતિયોગ મુખ્ય હોય છે, છતાં આ વિષમજ્વરની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધ સુશ્રુતમાં જે લખી છે તે મુજબ કશના પાંચ સ્થાન છે, જેમાં વિકારોનો સંયમ થવાથી તાવ આવે છે. આંતરડાં હૃદય, ગળું, કંઠ, માથું અને સાધા એ પાંચ સ્થાન ગણી, જે વિકાર આંતરડામાં જાય છે તો, સંતત એક દિવસમાં જો વેળા આવે છે. હૃદયનો વિકાર જો આંતરડામાં આવે છે તો, તેથી અન્યે દુષ્કજ્વર એકવેળા આવે છે. કંઠનો વિકાર એક દિવસે હૃદયમાં આવે છે અને બીજો દિવસે આંતરડામાં પ્રવેશ કરે છે, જેથી એકાંતરીયો તાવ આવે છે. અને

આ પ્રમાણે માથાનો વિકાર કંઠ, હૃદય, અને આંતરડામાં ત્રણ દિવસની દરમિયાન ક્રમથી આવી, ચોથીયાં તાવને ઉત્પન્ન કરે છે, અને જે દિવસે તે પાછો શરીર પાતાના સ્થાનમાં જાય છે તે દિવસે પ્રલેપકજ્વર આવે છે. આ જ્વર પણ વિષમજ્વરની જાતનો છે, કારણકે તેની ઉત્પત્તિ પણ કંઈના સ્થાનમાંથી છે, અને તે વાતને સુશ્રુત પણ કળ્પલ રાખે છે. ચોથીયાં તાવથી ઉલટો જે બીજો વિષમજ્વર છે, તે પહેલો અને છેલ્લો, વચ્ચે બે દિવસ પડતા નાંખી, બે દિવસ આવે છે. તેમ એકાંતરીયા તાવમાં પણ વચ્ચે એક દિવસ તાવ આવી, પહેલો અને છેલ્લો દિવસે ઉતરી જાય; તે ત્રીયકજ્વરનો ઉલટો, એક વખત ઉતરી જઈ, આખી રાત જે તાવ ચઢ્યો રહે છે તેને અન્યે દુષ્કનો ઉલટો તાવ સમજવો. જે તાવનો રોગી શરીરે સેવાઈ જાય છે, આખું અંગ કળે છે, કશું બળ વધી પડે છે, શરીર સુકાઈને જડ થઈ જાય છે, તે તાવ વાયુના અતિયોગથી અને કંઈના હીનયોગથી થાય છે. માટે તેને 'વાતબ્લાષક' નામ આપવામાં આવ્યું છે. જ્યારે કદ અને પિત્તનો અતિયોગ થાય છે અને વાયુ હીનયોગને પામે છે એવા રોગીને જે તાવ આવે છે તેનું આખું શરીર ચીકણું દેખાય છે, ટાઢ ચઢે છે, પણ તાવ થોડો આવે છે, તે પૂરો ઉતરતો નથી. પણ પાછો જોરમાં આવે છે, આવા તાવને 'પ્રલેપક' કહે છે. એ તાવમાં ત્રણ દોષ ટાપે છે, એવો પણ કેટલાકનો મત છે.

જે એકાંતરીયો, ચોથીયો અથવા નિયમિત વખતે આવતો વેળાજ્વર હોય તો તેને પશ્ચિમના વિદ્વાનો 'કવીનાઇન' નામની દવા સાથે, એક અથવા બે ટીપાં સક્કરીક એસિડ મેળવી, તાવ આવતા

પહેલાં એક અથવા બે વખત પાછને તે તાવને તે દિવસે આવતાંજ અટકાવી દે છે. તે પ્રમાણે વૈદ્યો પીળાં ફૂલની દારૂડીના ખીજ બેઆની ભાર લઈ, તેને ચાર તોલા પાણીમાં ઝીણું વાંટી, તેમાં ખાટાં અડધાં લીંબુનો રસ નાખી તાવ આવતાં પહેલાં, એકજ વાર પાય તો તાવને આવતો અટકાવી દે છે. પણ જો કોઈ સ્થળે લીંબુ નહિ મળે તો વૈદ્યોએ તે ખીયાંને પાણીમાં વાટીને તેમાં એક વાલ ડુલાવેલી ફટકડી મેળવીને પાવાથી પણ તાવ અટકી જાય છે. એકાંતરીયા તથા ચોથીયા તાવમાં વિશ્વતાપહરણ, શ્રી મૃત્યુંજયરસ, અને સુતરાજ રસ પણ સારું કામ કરે છે. એકાંતરીયા તાવને માટે કાંટાસરીયાનું મૂળ, તેલનો ધૂપ દઈ હાથે બાંધવાથી તાવ અટકી જાય છે. ખીજડાના ઝાડનું તાવની પાળીને દિવસે સવારમાં ઉઠી, અણુભોક્ષ્યા દાતણ કરે તો, તે દિવસથીજ તાવ આવતો નથી. ફુલાવેલી ફટકડી એક વાલ લઈ, પતાસામાં ભરી, તાવ આવતાં પહેલાં ખાધ જવાથી, એકાંતરીયો કે વેળાજન્યર આવતો અટકી જાય છે. તેવી રીતે અર્ધા રૂપિયાભાર ગોળમાં બેવાલ ફટકડી મેળવી તાવ આવતાં પહેલાં ખવડાવવાથી તાવ અટકી જાય છે, એક પાવલીભાર ગોળમાં કરોળીયાનું ઘોળું પડ મેળવીને ખવડાવી દેવાથી એકાંતરીયો, ચોથીયો તાવ અટકી જાય છે. અરીઠાની મીઠને બાંગી તેનો મગજ ગોળમાં મળવી આપવાથી પણ તાવ અટકી જાય છે. એકાંતરીયા તથા ચોથીયા તાવો, ઓસડ કરતાં, આવા આવા ચુટકાથી જલદી જાય છે, પરંતુ એટલી વાત યાદ રાખવાની છે કે, ચોથીયો તાવ ગયા પછી છ માસની અંદર દાળમાં, શાકમાં, પકવાન્નમાં કે અમથો જરા પણ ગોળ ખાધામાં આવશે તો તેને ખીજે દિવસેજ તાવ આવવાનો.

એ વાત નહીં છે, માટે છ માસ સુધી જરા પણ ગોળ ખાવો નહિ. કોઈ વખતે આ વિષમજન્યરો હડ ઉપર ચઢી પોતાની નિયમિત હદ કુદાવી, મહિનાના મહિના સુધી રોગીનેા ખ્યાલ છોડતા નથી, તેવા તાવમાં રોગી અકળાય છે અને વૈદ્યો મુંઝાય છે, તેવા તાવને કાઢવા માટે કાચકાની મીઠ તોલા ચાર અને સુકાં રાતાં મરચાં તોલો અર્ધો એ બેને ખૂબ વારીક વાટીને રાખી મુકવાં. તેમાંથી એક વાલતું એક પડીકું રાતના નવ વાગતે પાણી સાથે આપવું અથવા મધ સાથે અને એકવાલતું બીજું પડીકું રાત્રે ચાર વાગતાં પહેલાં આપવું. તે રોગીને દિવસમાં કોઈ પણ જાતની દવા કે આ પડીકાં આપવાં નહિ, એવીજ રીતે ત્રણ રાતમાં છ પડીકાં આપવાથી ગમે તેવો હીલીતો તાવ અટકી જાય છે, પણ એટલું યાદ રાખવાનું છે કે, જ્યારે આ કાચકાને મરચાંવાળી દવાના પડીકાં ચાલતાં હોય તેટલા દિવસ દૂધ, દહીં, છાશ, માખણ, ધી, અને ગોળ રોગીને આપવાં નહિ. એ સિવાય ગમે તે ખાય તેની અડચણ નથી. એકાંતરીયા તથા ચોથીયા તાવમાં એક ઇંચ લાંબો અને અર્ધો ઇંચ પહોળો, કોરા કાગળનો કટકો લઇ, તેના ઉપર કલમ અને કાળી દેશી શાહીથી “શલાશ્વનો શલાશ્વો તાવ જન્મે” એટલા અક્ષર કોઇ નહિ વાંચી શકે તેવી ઢબમાં લખી, ત્રણ ચિટ્ટી કરી આપવી. ચિટ્ટી લખતી વખતે આપણો શ્વાસ બંધ રાખવો અને મનને કપાળમાં બે ભ્રમરની વચમાં રાખી ચિટ્ટી લખવી; તે ચિટ્ટીમાંથી એક ચિટ્ટીપર એક વાલ ધી મુકી, રોગીને કપડું હોરાડી, ધુમાડા વગરના દેવતા ઉપર તે ચિટ્ટી મૂકી, તેની ધુણી તાવ આવતા પહેલાં બે કલાક અગાઉ, રોગીને આપવી, જેથી તાવ આવશેજ નહિ. અને કદાચ આવે તો બીજી ચિટ્ટીની બીજી ધુણી

તાવની શરૂઆતમાં ઉપલી રીતે આપવી, એટલે તાવ બરાશે નહિ. છતાં તાવ બરાચ તો છેલ્લી ત્રીજી ચીટ્ટી તાવ ઉતરવા માંડે ત્યારે, ઉપલી રીતે આપવી, જેથી ખીજે દિવસે અથવા ખીજી વાર તાવ આવશેજ નહિ. કદાચ કોઇને એકાંતરીયો કે ટાઢીયો તાવ આવતો હોય તો, જુના કામડાંની બે ઇંચ લાંબી અને પા થી અર્ધ ઇંચ પહોળી ચીપ, છેલ્લીને બનાવવી. તે છેલ્લી કામડી ઉપર ઉપર લખ્યા પ્રમાણે લખી, ધી મૂકી, ઉપર પ્રમાણેની રીતે ધુણી આપવાથી તાવ અટકી જાય અથવા જતો રહે છે. પણ ધુણી આપતી વખતે ગળા સુધી કપડું હોરાડવું. મતલબ કે મોઢું ઉઘાડું રાખવું, ઢાંકવું નહિ. ઉપર લખેલા દારૂડીના ખીજવાળો પ્રયોગ ચાલતો હોય તેમાં તે ખીજવું વજન, લખ્યા કરતાં વધતું અપાય તો કવીનાઇનની પેઠે, તે કાને બેરાસ લાવતું નથી, પણ વખતે એકાદ ઉલટી કે ઝાડો કરાવી શરીરમાંથી મળતું શોષન કરે છે. જો કોઇના પેટમાં દુખતું હોય તો દારૂડીના ખીજ બે આની બાર તથા સિંધવ તેથી અડધો મેળવી, બેને ભેગાં વાટી, પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર ફકાવવાથી, પેટની શળ તથા દુખાવો બંધ થાય છે. જો કોઇને સોજો આવ્યો હોય તો દારૂડીના પાંતરાનો રસ જરા હળધ તથા મીઠું નાંખી ચોપડવાથી સોજો ઉતરી જાય છે. તેવી રીતે બેનાં મૂળીયાંમાં પણ એવોજ ગુણ રહેલો છે. દારૂડીના પાંતરાનો રસ તોલા બે થી તોલો એક મેળવી લાંબા દિવસ સેવન કરવાથી વિસ્ફોટક મટી જાય છે. વિષમબળવરનાં વિશેષ લક્ષણો-જ્યારે અપાનવાયુ અને સમાનવાયુનો હીનયોગ થાય છે તેથી ક્ષેત્રનક્રમ અને પાચકપિત્ત અભ્યવસ્થિત થાય છે, એટલે જે સ્થાનમાં પિત્તનો અતિયોગ થાય છે તે સ્થાન બરમ

થાય છે, અને જ્યાં કરતો અતિયોગ થાય છે તે ભાગ ઠંડો પડી જાય છે. અર્થાત્ ઘણીવાર એવું બને છે કે, રોગીનું શરીર ત્વરસિંહા-કારનીપેઠે અથવા અર્ધનારીશ્વરનીપેઠે, અડધું ઠંડું અને અડધું ગરમ થાય છે. જ્યારે પેટમાં પિત્ત વિકારી થાય છે અને હાથ પગમાં કદ વિકારવાળો થઈ દરી જાય છે ત્યારે હાથ-પગ ઠંડા થઈ જાય છે અને શરીરનો બાકીનો ભાગ ગરમ થઈ જાય છે. તેવી રીતે પેટમાં ક્લેદનકદ વધે છે અને હાથપગમાં બ્રાજકપિત્ત વધે છે ત્યારે શરીર ઠંડું અને હાથ-પગ તથા માથું ગરમ થાય છે. જ્યારે કદ અને વાયુ પિત્તધાતુની પાસે જાય છે ત્યારે પ્રથમ રોગીને ટાઢવાઈ તે ટાઢની શાંતિ ગયા પછી એકલું પિત્ત આખે શરીરે બળત્રા કરે છે, પણ એ તાવમાં શરીર ગરમ થતું નથી. તેવી રીતે વાયુ અને પિત્ત કદના સ્થાનમાં જવાથી પ્રથમ રોગીના શરીરમાં તાવ સાથે બળત્રા થાય છે, અને પછી છેવટે ટાઢ થાય છે. એ દાહપૂર્વક અને શીત-પૂર્વક ત્રિદોષના સંબંધથી થાય છે. તેમાંથી દાહપૂર્વક જ્વર અત્યંત દુઃખદાયક અસાધ્ય છે, પણ શીતપૂર્વક જ્વર સાધ્ય છે. એ પ્રમાણે વિષમજ્વર નીદાન શાસ્ત્રકારે કહ્યા છે પરંતુ અમારા જોવામાં એક એવો વિષમજ્વર આવ્યો છે કે, રોગી ખોરાક ખાતો જાય, ધરતું કામકાજ કરતો જાય, જરૂર પડે તો થોડું ધણું ચાલતો જાય પરંતુ બે, ચાર, પાંચ, સાત કે દશ દિવસમાં ગમે તે દિવસે અથવા ગમે તે વખતે તેને ટાઢ ચઢે અને પુષ્કળ હોડવા છતાં શરીર ધૂન્ને. એ પ્રમાણે ઝોઝામાં ઝોઝો એક કલાક અને વધુમાં વધુ ચાર કલાક ટાઢ વાયા પછી તેને પસીના થાય અને ટાઢ સમાઈ જાય, પણ વિષમજ્વરમાં કહ્યા પ્રમાણે દાહ થાય નહીં, તેમ

શરીર ઊનું પણ થાય નહિ. આવા તાવવાળાનો અમને આગળ કહેલા શીતભંજરસની જે જે ગોળી દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે આપવાથી તાવ ગયો એમ જણાયું ત્યારે મહીનામાં એકવાર અથવા જે મહિને એકવાર તાવ આવવા માંડ્યો. ત્યારે તેને ટાઢ વાછ હોય તે અરસામાં આર દિવસ સુધી શીતભંજરસ આપીને પછી આગળ કહેલી મહાજરાંકુશની ગોળી લાગટ ચાર મહીના સુધી, દિવસમાં ત્રણ વખત ત્રણ ત્રણ ગોળી આપવાથી તે તાવ ગયો. એ પ્રમાણે વિષમજ્વરમાં ચિકિત્સકે બુદ્ધિપૂર્વક કોઈ સારા રસની યોજના કરેલી અને રોગીએ ધીરજ રાખી વૈદની પાસે ઉતાવળ કરાવી દવા બદલાવવા આગ્રહ કરવો નહિ, પણ શાંતિથી એકજ દવાનો ઉપયોગ કરવો. તેજ વિષમજ્વર જશે. પણ વિષમજ્વર ચાલતો હોય તેવામાં ભારે ખોરાક ખાય અથવા ઘણો શ્રમ કરે, અથવા માનસિક વ્યાપારમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, ઇર્ષાનું વશ્યુરે સેવન કરે તો તે વિષમજ્વર ફરીથી આવે છે તે જીવતાં સુધી જતો નથી એ વાત નિર્નિવાદ છે.

વર્ષાઋતુ, શરદઋતુ અને વસંતઋતુમાં વાયુ આદિના અતિયોગથી ક્રમાતુસાર જે તાવ આવે છે તે “પ્રાકૃતજ્વર” કહેવાય છે. તેમાં વર્ષાઋતુમાં આવનાર તાવ વાતજ્વર, શરદઋતુમાં પિત્તજ્વર અને વસંત ઋતુમાં કફજ્વર આવે છે. આ સિવાયના બીજા તાવો તે “વૈકૃતજ્વર” કહેવાય છે. જેમ વર્ષાઋતુમાં પિત્તજ્વર, શરદ ઋતુમાં કફજ્વર અને વસંત ઋતુમાં વાતજ્વર હોય તો તે વૈકૃતજ્વર અસાધ્ય એટલે નહિ માટે તેવા છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે, જે ઋતુમાં જે દોષનો સંચય, કોષ કે શાંતિ થવાં જોઈએ, તેમ જે ઋતુમાં વાતિક, પૈત્તિક કે કફકારી ખોરાક ખાવો જોઈએ તે

નહિ ખાતાં પરંપરાના ચાલતા રિવાજ પ્રમાણે ખોરાક ખાય તો, ઋતુના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી વિકૃતજ્વર આવે છે, જેથી ધણા મનુષ્યો પડકાઇ પડે છે. દાખલા તરીકે શરદ ઋતુમાં શ્રાદ્ધપક્ષ અને નવરાત્ર તથા દિવાળીના દિવસો આવે છે, એટલે શ્રાદ્ધપક્ષમાં પોતાના પૂર્વજોના નિમિત્તે મિષ્ટાન્ન ભોજનો લેવાનો ચાલ છે, પણ એ શરદ ઋતુમાં તુલા અને વૃશ્ચિક સંક્રાંતિમાં ઉત્તરા, હસ્ત અને ચિત્રા નક્ષત્રમાં સૂર્યનો તાપ વિશેષ પડતો હોય તો મનુષ્ય શરીરમાં અને વનસ્પતિઓમાં ખાટો, તીખો અને કડવો રસ ઉત્પન્ન થવાથી શ્રાદ્ધ નવરાત્ર અને દિવાળીના દિવસોમાં ખાધેલો મધુરરસ ખચી જાય છે; પણ જો એ ઋતુમાં તાપ નહિ પડતા વરસાદ ચાલુ રહે તો વનસ્પતિમાં તથા મનુષ્ય શરીરમાં મધુરરસનો વધારો થઇ, વાંતજ્વરનો ઉપદ્રવ થાય છે. અથવા વરસાદ નહિ આવે અને ઠાઠ વધી પડે, જેથી તાપ ઓછો પડવાથી. મનુષ્યને કફજ્વરનો ઉપદ્રવ થાય છે. એટલા માટે આપણી મોજશોખની જીભના સ્વાદની પડેલી ટેવને શીધે, પરંપરાથી જે રહી ચાલતી આવેલી હોય તે પ્રમાણેનો ખોરાક નહિ ખાતાં, ઋતુના હીનયોગ, મિથ્યાયોગ કે અતિયોગનો વિચાર કરી તે ઋતુઓને અનુકૂળ ખોરાક ખાવો, જેથી વૈકૃતજ્વરના ભયથી આપણો બચાવ થાય.

ધણા પ્રમળ કારણોથી જે તાવ આવે છે, અને જેમાં ધણા ઉપદ્રવો હોય છે, તેમજ જે તાવ આવતાંજ કષ્ઠ, ચક્રુઆદિ એકાદિ ઇન્દ્રિયે નષ્ટ કરે છે. તે તાવ અસાધ્ય છે. જે તાવમાં શરીર સુકાઇ જાય છે, અથવા સોજા મટે છે તે તાવ અસાધ્ય છે. જે તાવમાં અંતઃકરણમાં પીડા થાય છે, તે તાવ જીવતાં સુધી ખ્યાલ છેડતો નથી.

તેમજ જે તાવ યજ્ઞવાન હોય અને તાવમાંજ માયાનાં વાળ ઉતરી પડે, તે તાવ અસાધ્ય છે. જે તાવ મૂળથીજ અનિયમિત કિંવા વિષમ હોય, જે તાવ લાંબી સુદતનો હોય તે, તથા સુકાયલા, તવામલા માણસનો જે ગંભીર જ્વર હોય તે, જે તાવથી રોગી ખેબાન થઈ જાય, બીજાના પરથી ઉઠી ન શકે તે, તથા જે તાવમાં બહારથી ટાઢ ચઢે અને બિતરમાં અગ્નિ ઉઠે તેવા તાવવાળાને જીવવું મુશ્કેલ છે. જે તાવમાં રોગીના રોમાંચ ઉભાં થાય, આંખો રાતી થાય, કુદ્યમાં દુખાવો થાય અને શ્વેત મુખથી શ્વાશ સેવાતો હોય તે તાવ અસાધ્ય છે. જે તાવમાં રોગીને હેડકી શ્વાશ તથા તરસ થતાં હોય એશુદ્ધ થતો હોય, આંખો આમ તેમ ફરતી હોય, શ્વાસથી પીડા ખામતો હોય તો આ રોગી મરણ્ય પામે છે. જે તાવથી રોગીની ઈન્દ્રિઓની શક્તિ નાશ પામી હોય, તેના શરીરપર છાંયો ફરી ગઈ હોય, શરીરનું માંસ સુકાઈ ગયું હોય, તથા ગંભીર અને તીક્ષ્ણ તાવથી પીડાતો હોય એવા રોગીને આરામ કરવાની સુત વેંધે આશા રાખવી નહિ. જે તાવમાં શરૂઆતથીજ તતડીને તાવ આવે છે. અને સુકી ઉધરસ થાય છે અને યજ્ઞનો નાશ થાય છે તે, જે રોગીને બપોરે તાવ ચઢે છે, કદ ઉધરસ ધણું જણાય છે અને યજ્ઞ માંસ ક્ષીણ થઈ જાય છે તે; જે રોગીને એકદમ તાવનો દાહ થાય છે, તરસ અને મૂર્છા આવે છે, યજ્ઞ નષ્ટ થાય છે, અને સાંધાઓ ઢીલા પડી જાય છે તે; સવારના જે રોગીના મોઢા ઉપર પુષ્કળ પરસેવો વળે છે અને રાત દિવસ શરીરમાં તાવ મરાયલો રહે છે તે; જે રોગીના કપાળપર શિતળ પરસેવો વળે છે, ધણી ટાઢ ચઢે છે, શરીર તીક્ષ્ણ તીકટવાળું જણાય છે અને મળાપર થતો પરસેવો બાંતીપર આવતો

નથી તે; તથા જે રોગીને ઘાઠો ચીકણો પરસેવો આખા શરીરમાં વળે છે અને શરીર ઠંડુંગાર થાય છે, તેવા તાવવાળા રોગી મૃત્યુ પામવાની તૈયારીમાં છે એમ જાણી, સુઘ વૈદ્યે તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. એ પ્રમાણે તાવ, સન્નિપાત અને વિષમજ્વરની નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા સમાપ્ત થઈ છે. **इत्यलम्.**

બીજા વૈદ્યરાજે તરફથી આવેલા અનુલવી ઇલાજે.

૧. વૈદ્ય ધીરજરામ દલપતરામ. ગુજ્જર ફળીયા-સુરત.

જ્વરખિંદુ:—અતીવિષની કળી તોલો ૧, સુરોખાર તોલો ૧, ડુલાવેલી ફટકડી તોલો ૧, સુન્નાગેર તોલો ૦૧ એ સર્વને ખાંડી વજ્રગાળ કરી ખલમાં ત્રણ કલાક સારી રીતે ખલીને શીશીમાં ભરી સુકવી. એ એકાદ બેથી ચાર રતી સુધી મધમાં ચટાડી ઉપરથી આડુ ડુદનાવાળી ચાહ પાવી, જેથી સઘળા તાવ ઉતરી જાય છે.

૨. રાજાન શુદર્શન ચુર્ણુ:—ઠંડુ, કરીયાતુ, કાળીજીરી, ઇંદ્રજવ, સેકેલા કાચકાની મીઠ, લોખંડાલ, ગલો, લોખંડાનાં સુકાં પાંતરાં, કોલમ, સુંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, બેડાં, આમળાં, ડુલાવેલી ફટકડી, નાઇ. દીવેલગાં સેકેલા ઝેરકચુરા સમભાજે લઈ ખાંડી વજ્રગાળ કરી તેમાં પારો તોલો ૦૧ તથા ગંધક તોલો એકની કાળજી કરી તે કાળજીમાં ઘુટી, તાવમાં ૧ થી ૨ વાલ સુધી દિવસમાં ૩ વખત પાણી સાથે ખવાડવું. આ ચુર્ણથી જીર્ણજ્વર, વિષમજ્વર, અસ્થીગત્ત્વજ્વર મટી જાય છે.

૩ તાવ ઉતારવા માટે:—સાજખાર શેર ૨૧૧ લાવી ઝીણો ખાંડીને ૨૦ શેર પાણીમાં નાંખી હલાવીને ઠરવા દેવો. પછી બીજો

દિવસે ઉપરતું નીતરતું પાણી લઇને કઢાઇમાં ચુલે ચઢાવી તેનો ખાર કઢવો. એવી રીતે તેમાર કરેલો હાર વાલ બે તથા કુલાવેલો નવસાર વાલ બે, પાણી રૂપિયા અઢીભારમાં નાંખી ઓગાળી તાવ આવેલા દરદીને પાવું એટલે તાવ ઉતરી જશે. જો એકવાર આપવાથી તાવ નહિ ઉતરે તો ૩ કલાક પછી ઉપર પ્રમાણે બીજી વાર આપવું. આ દવાથી તાવ ઉતરે એટલે હીંગજેશ્વર અથવા ત્રિભુવન કીર્તિરસમાંથી ગમે તે તાવને અટકાવવા માટે આપવો. ઘણીવાર ઉપરની દવાથીજ તાવ ઉતરી જાય છે, બીજીવાર દવા આપવાની જરૂર પડતી નથી. ઉપર પ્રમાણે સાજીખાર કઢતાં જોને ખટપટ લાગે તેણે સોડા બાઇ કાર્બ વાપરવો.

૪ મદ્દલરાજ ગુટિકા:-સોમલ તોલો ૦ા, મનસીલ તોલો ૦ા, કાથો તોલો ૦ા, પીપર તોલો ૦ા એ ચારેને લીંચુના ૦ શેર રસમાં ઘુંટીને ગોળી વાળવા જેવું થાય સારે બાજરીના દાણા જેવડી ગોળી વાળવી. ચોથીઓ તાવ આવતા હોય તેની પાળીને દિવસે તાવ આવતા પહેલાં ત્રણ કલાક આગમજ જીર અને સાકરના પાણી સાથે ગોળી એકથી બે ગળાવવી ઉપર શાકરનો શીરો અથવા દૂધ ભાત ખવડાવવા. એકાંતરીયા તાવમાં ત્રણ એ રીતે ખવડાવવી. એથી ચોથીથો એકાંતરીથો વગેરે તાવ જાય છે. આ ગોળી ત્રણ દિવસથી વધારે ખવડાવવી નહિ, સ્ત્રીઓને એક દિવસથી વધારે ખવડાવવી નહિ. રોગીને દુધ, ઘી, શાકર, ઘઉં અને ચોખા સિવાય કંઈ ખાવાનું આપવું નહિ.

૫ ત્રિભુવન કીર્તિ રસ:-હીંગજોલ, વઘનામ, પીપર, પીપળી, મૂળ, સુક, મરીને ટંકણખાર એ સર્વે સરખે ભાગે લઈ વાટી વઘ

ગાળ કરી એક દિવસ કોરો ધુંટી આડુના રસની, ધંતુરાના પાંતરાના રસની, અને તુળશીના રસની એકેક ભાવના આપી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં ૩ વખત ૧થી ૩ સુધી યોગ્ય અતુપાન સાથે આપવાથી સર્વે જાતના તાવ જાય છે.

ચતિ શ્રી રવીહંસજી દીપહંસજી છાપરીયા શેરી-મુરત.

૧ સર્વજ્વરનાશક પીળોજ્વરાંકુશ:-હડતાળ તોભો ૧ કળીચુનો તોભો ૧ એ બેનો આઠ દિવસ સુધી કુંવારના રસમાં ખલ કરવો. પછી તેના ગોળો બનાવી સત્તવસંપૂટ કરી, કપડમટ્ટી કરી, ચાર શેર અડાયાનો અગ્નિ આપવો. ઠંડુ પડ્યા પછી વાટીને શીશીમાં ભરી લેવું. એમાંથી એક ચોખાપુર માત્રા મધમાં અથવા એવલી પાનમાં મુકી ચાવી ખાઈ ઉપરથી પાણી પીવું. રોગીએ કોષ્ઠ પશુ જાતનું અથાણું અને તેલની સખત પરેજી પાળવી. આનું નામ અમે પીળોજ્વરાંકુશ પાડ્યું છે.

૨ એકાંતરીયા તાવનું ઓસડ:-સુરોખાર તોભો ૧ ડુલાવેલી ફટકડી તોભો ૧, સુન્નાગેર તોભો ૧. એ સર્વેને ખારીક વાટી કાચની શીશીમાં ભરી રાખવું. એકાંતરાયા તાવવાળાને જે દિવસ તાવની ચારી હોય તે દિવસથી શરૂ કરી ૩ વારી સુધી, તાવ આવે કે ન આવે તો પશુ દરરોજ દિવસમાં બેવાર, હાથેલીમાં ખાંડ મુકી તેની ઉપર ૧ વાલ દવા મુકી તેના ઉપર બીજી ખાંડ મુકી, પાણી સાથે ફાફી મરાવવી. આ દવા ઉપર માત્ર દુધ ખાવા દેવું નહિ. તો એકાંતરીયો તાવ જશે.

૩ ચોથીયા તાવની દવા:-કરીયાતુ, કાળીજીરી, કડુ, વાયવડંગ, નાગકેશર, એ પાંચેને સમભાગે તોભો તોભો લઘ ખારીક

ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમાં શુદ્ધ કરેલો સોમલ તોલો ૧ મેળવી દેવો. સોમલ શુદ્ધ કરવાની રીત એવી છે કે એક ઇંટ લઇ તેના ઉપર મધ્યમાં રૂપિયાના કદ જેટલો ગોળ અને આડધી ઇંટ જેટલો ઉડો ખાડો કરી તેમાં સોમલ ગોઠવી, તે ઇંટને ચુલાપર ચડાવી તાપ આપવો. પછી ભુરા કાળાને છીનીને તેનું પાણી એક શેર લઇ, ઇંટ ગરમ થાય કે તરત પેલા સોમલપર ટીપાં પાડીને ટુવા દેવો, અને તમામ પાણી એ રીતે ખલાસ કરવું. એ રીતે શુદ્ધ કરેલો સોમલ ઉપલા ચૂર્ણમાં મેળવી તેને પાનના રસમાં ઘુટીને રાત્ર રાત્ર જેવડી ગોળીઓ વાળવી પછી ચોથોયા તાવવાળાને બળ્યે ગોળી સવાર સાંજ પાણી સાથે પાંચ પાળી સુધી ગળાવવી, જેથી તાવ શરીરથી આવશે નહિ. આ ગોળી ઉપર તેલ, મરચું અને આમલીની દવા, ખાવાની બંધ થાય તે પછી બીજા આઠ દિવસ સુધી પરેશ પાળવી.

૪ છર્ણુજ્વરઃ—કાંઠાસરીયાનાં લીલાં પાંતરાં નંગ ૭ લઈ અધકચરાં વાટી, ૦૧ શેર પાણીમાં ઉકાળી, ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે કપડેથી ગાળી, તેમાં એક રૂપિયાભાર મધ નાંખી ૨૧ દિવસ સુધીતો જરૂર. દિવસમાં બે વાર પાવું. છતાં જરૂર જણાય લો મટતાં સુધી પાવું. એથી છર્ણુજ્વર એટલે ક્ષયનો તાવ જરૂર જાય છે. એ કાંઠાસરીયાનાં ફુલ નંગ બે વાટી મધમાં ચટાડવાથી તાવ ગયા પછીની અશક્તિને મટાડે છે.

૫ જ્વરધ્વંશઃ—અતિવિષની કળી તોલા ૨, કાકડાસીંગ તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, હીંગગોઠ તોલો ૦૧, એ સર્વ વસ્તુને આરીક વાટી ગોળી વાળવા જેટલું મધ નાંખી વટાણા જેવડી ગોળી વાળી, પ્રાપણુના શુક્રમાં રગદોળવી. પછી તેમાંથી એક ગોળી નાના

છોકરાને, અને મોટા માણસને બળ્યે ગોળી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર પાણી સાથે આપવાથી જ્વરાતિસાર મટે છે. ખોરાકમાં ખારે ચીજ આપવી નહિ.

૬ જ્વર વિનાશક:—ગળાસત્ત્વ તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, દીવેલમાં તળેલાં ઝેરકચુરા તોલો ૨. એ ત્રણેને બારીક ખલ કરી મધ મેળવી વટાણા જેવડી ગોળી વાળી, ધાપણુના જુકામાં રંગદોળી, રાખી મુકવી. એ ગોળી નાના છોકરાને અડકેકડી અને મોટાને બળ્યે, દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર પાણી સાથે આપવાથી વિષમજ્વર, સતતજ્વર, તથા મગજે ચઢી ગયેલો તાવ ઉતરે છે. અને આમને પચાવી ભૂખ લગાડે છે.

૭—મદનમંજરી ગુટિકા. આમળાં, સેકેલો ઝેરકચુરો, પીપર, ગળાસત્ત્વ, અને લોહભસ્મ. એ તમામ વસ્તુ સમભાગે લઈ, બારીક વાટી, મધમાં વટાણા જેવડી ગોળી વાળી, ધાપણુના જુકામાં રંગદોળી રાખી મુકવી. રોગીની ઉંમર જોઈ એકેક અથવા બળ્યે ગોળી દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે ગળાવવી તો મંદવાડ ગયા પછીની અશક્તિને દૂર કરી, વીર્યને વધારે છે, લોહીને સુધારે છે, ખાધું પચાવે છે અને તાવને કાઢે છે.

૮—જ્વરાદિ રસ—ગંધક, ધંતુરાના બીજ, હડતાળ, વછનાગ, પારો, મરી અને મનસીલ, સમભાગે લઈ જુદી જુદી વાટચા પછી સર્વને એકઠી કરી કારેલીના રસમાં બે દિવસ ધુંટી, ગોળી મોટા મગ જેવડી વાળવી. એ ગોળીમાંથી એક ગોળી આદાના રસ સાથે આપવાથી સધળા પ્રકારના તાવ ઉતરી જાય છે. એ ગોળીથી

પેટનું ચડવું, શીતનું આવવું, જઠરાગ્નિની ન્યૂનતા અને કર્શનો નાશ થાય છે.

૯—રાતો જવરાંકુશ. ટંકણ, મરી, પીપર, હીંગળોઠ અને વછનાગને સરખે ભાજે લઈ ઝીણાં વાટી આદાના રસમાં મોટા મગ જેવડી ગોળી વાળી, છાંએ સુકાવી, એકથી બે ગોળી દિવસમાં ૩ વાર, આદુના રસમાં કે મધમાં આપવાથી તાવ જાય છે.

૩. વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર. કંસારાશેરી—સુરત.

૧—ભૈરવરસ. હીંગળોઠ, વછનાગ. મરી, ટંકણખાર, પીપર, અકલગરો, જવંત્રી, લવેંગ, વાંસકપુર, કરતુરી, કુલીજન (પાનની જડ), જાયફળ, કેશર; એ વસાણાં સરખે ભાજે લઈ વાટી વજ્રમાળ ચૂર્ણ કરી, આદુના રસની ૩ અને નાગરવેલના પાનના રસની ૩ ભાવના આપી તેની મગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તાવના દરદીને પાણી સાથે ગોળી ૩, ખાંસીવાળાને પાનના રસમાં ગોળી ૨, વાયુવાળાને આદુના રસમાં ગોળી ધસીને આપવી જેથી શરીરમાં તરત ગરમાવો લાવે છે. આ ગોળી અમારા દવાખાનામાં ૧૫ વર્ષથી વપરાય છે.

૨—જવરખૂર્ણ. અતિવિષની કળી તોલા ૫. કુલવેલી ૧૮કડી તો ૫. સુરોખાર તો ૫. હીંગળોઠ તો ૧. એ સર્વેને ઝીણા વાટી ચૂર્ણ કરી, તાવના રોગીને એકેક વાલનું પડીકું ગરમપાણી સાથે અથવા ચાહા સાથે આપવાથી પસીનો વળી તાવ ઉતરે છે.

૩—જવરખીવટી. પીપર તોલા ૨. જીરૂ તો ૨૥ કાયકાની મીઠ તો ૪. અને બાવળના પાંતરાં તો ૧૥. એને ખારીક વાટી ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ઘૂંટી વટાણા જેવડી ગોળીઓ કરી છાંએ સુકાવી,

દિવસમાં ૩ વાર બખ્ખે ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવાથી સર્વે પ્રકારના તાવો ઉતરે છે.

૪—નવજવરેંહ સિંહ. પારો, ગંધક, લોહભસ્મ, તામ્ર-ભસ્મ, નાગભસ્મ, મરી, પીપર; એ સર્વે સમભાગે લઈ શુદ્ધ વછ-નાગ ૧૦ ભાગ લઈ તેને આદુના રસમાં બે દિવસ ખલ કરી, પછી ૧ રત્તી વજનની ગોળીઓ કરવી. આ ગોળીમાંથી ૧ અથવા ૨ ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવાથી તાવને ઉતારે છે. છાશ સાથે આપવાથી સંગ્રહણી મટાડે છે. મધ સાથે આપવાથી પેટનો દુઃખાવો, મંદાગ્નિ અને અજીર્ણને મટાડે છે.

૫—રાજવલ્લભરસ. પારો, ગંધક, વછનાગ, એ ત્રણ એકેક તોલો. નવસાર ફુલવેલો ૨ તોલા. પ્રથમ પારા ગંધકની કાંજી કરી, પછી બે વસાણું મેળવી ખલ કરવો. આમાંથી ૧ પડીકું બે રત્તી પ્રમાણનું કરીયાતાના ઉકાળા સાથે અથવા આદુ, કુદનો તે તુળશીના ઉકાળા સાથે આપવાથી પસીનો વળી તાવને ઉતારે છે.

૬—રામખાણુ ગુટીકા. ધીમાં તળીને શુદ્ધ કરેલો ઝેરકચુરો તોલા ૧૦. પીપર તો ૧. પીપળીમૂળ તો. ૧ સુંક તો ૫. વાયવડંગ તો ૨. અતિવિપની કળી તો ૧. મરી તો ૨. હરડેદળ તો ૧. દુધમાં શેષિલો વછનાગ તો ૧. લઈ સર્વેનું બારીક ચૂર્ણ કરી, ચેવલી પાનના રસમાં ૩ દિવસ ઘુંટી વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળી આદુના રસ સાથે દિવસમાં ૩ વખત એકેકી આપવાથી તાવ, તાવની પાછળની અશક્તિ, પેટની ચુંક, અજીર્ણના આડાને ચમત્કારિક રીતે મટાડે છે.

૭—જીર્ણવર માટે. ગળાસત્ત્વ પીપર અને શાકરનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી વાલ ૧ થી ૬ સુધી દિવસમાં બે વખત દુધ સાથે આપવાથી એક મહિનામાં ગમે તેવો જીર્ણવર મટી, શક્તિ આવે છે.

૮—રાતી ખૂબકલા (રાતી ખસખસ) લાવી અડધી સેકી, અડધી કાચી રાખી, પછી બેકેને એકત્ર કરી તેમાંથી વધુમાં વધુ ૧૦ તોલા સુધી શાકર સાથે અથવા પાણી સાથે ફકારવાથી જીર્ણવર મટી જાય છે.

૯—સફેદ જીરૂ (ધસયગુળ) ૮ ભાગ, ફુલવેલી ૪૮કડી ૧ ભાગ એનું વચ્ચમાળ ચૂર્ણ કરી તેમાં સમાય તેટલો ગોળ મેળવી ચણીખોર જેવડી ગોળી વાળવી. દિવસમાં ૩ વખત અકકેક ગોળી આપવાથી જીર્ણવર, વિષમજ્વર, જે ખાંસી સાથે હોય તે મટી જાય છે.

૧૦—પ્રવાળપિષ્ટિ મધ અને પીપર સાથે અથવા શાકર અને દુધ સાથે દરરોજ એક વખત આપવાથી જીર્ણવરને મટાડી શરીરમાં શક્તિ લાવે છે.

૪. ઈંધરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી, નાગર ફળીયું—સુરત.

૧—સર્વજ્વર. મનસીલ, કળીયુનો અને આમલસારો ગંધક સમભાગે લઈ, ઝીણાવાટી એક કુલડીમાં ભરી, તેનું મોં બંધ કરી ૨૫ છાણાનો અગ્નિ આપવો. ઠંડુ પડ્યા પછી ખરલમાં ખલ કરી સારી કાચની શીશીમાં ભરી લેવું. જેને દરરોજ તાવ આવતો હોય તેને આખા દિવસમાં ૧ ચોખા પુરનું એકજ પડીકું મધમાં ચટાણું. એકાંતરીઓ તાવ આવતો હોય તેને એકક ચોખાપુરનાં ૩ પડીકાં

મધમાં આપવાં. ચોથીઓ તાવ આવતો હોય તેને એકક ચોખાપુરનાં ૪ મીડીકાં મધમાં આપવાથી તાવ જાય છે. શાકર સાથે પણ અપાય છે.

૨—કાચી ફટકડી ખાંડીને ૩ દિવસ સગી આંકડાના દુધમાં પલાળી રાખવી. પછી તેને ઘુટીને તેની ટીકડી બનાવવી અને સરાવ સંપુટમાં મુકી છાણના અગ્નિનો કુકુટ પુટ આપવો. પછી કોડીયામાંથી કાઢીને ૧૧ વાલને વજને પાનના રસમાં દિવસમાં ૨ વાર આપવાથી તાવ જાય છે. તેમજ ઉધરસ પર પણ સારો શાયદો થાય છે.

૫. વૈદ્ય છગનલાલ આત્મારામ. ધાંચીશરી-મુરત.

૧ સુદર્શન ચુર્ણ. ત્રીફલા, દારૂહળધર, ભોંયરીમણી, સડકચુરો, સુંઠ, મરી, પીપર, પીપરીમુળ, મુકા મરવા, ગજો, ધાણા, અરડુશો, કકું, ત્રાયમાણુ, પીતપાપડો, મોથ, વાળો, લીમછળ, પોખરમુળ, જેઠી-મધ, અજમો, અજમોદ, બારંગ, ઈંદ્રજવ, સરખવાના ખી, ઘોડાવજ, તજ, ફટકડી, સુખડ, અતિવિષ, બલખીજ, વાયવડીંગ, ચીત્રો, પટોલ, લવેંગ, ચવક, વાંશકકુર, તમાલપત્ર એટલી વસ્તુ એક એક તોલો લઈને કરીઆતુ તોલા ૮૦) લઈ ખારીક ખાંડી વજ્રગાળ કરી સરદીના તાવમાં એ ચૂર્ણ તોલો ૦૧ આફનો રસ તોલા બે પુદનાનો રસ તોલો ૧ મધ તોલો ૧ સાથે દિવસમાં ત્રણવાર પાવું. પિત્તના તાવમાં ચુરણ તોલો ૦૧ શાકર તોલો ૦૧ મેળવી પાણી સાથે શાકવું. બાદીના તાવમાં ચુરણ ૦) ને બાર ત્રણવાર ઠંડા પાણી સાથે શાકવું.

૨ લઘુસુદરશાચુ ચુર્ણ. ગજો, સુંઠ, પીપર, તજ, લવેંગ, પીપરીમુળ. લીમછાલ, કકું, સુખડ, હરડો, એ સર્વે સમભાગે લઈ તેનાથી અર્ધું કરીઆતુ લઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણથી પણ મધથી જાતના તાવ જાય છે.

૬. વૈદ ડ્રુધનાથસીંગ ગયાદીન-મુસ્ત.

૧. પંચાનનજવરાંકુશ.—પારો, ગંધક, વજનાગ, મરી, પીપર, ચુંક, ગળો કરીઆતુ ધંતુરાના ખી, મોથ, કડુ, નીપાસો, ઈંદ્રજવ, કાકડાસીંગ એ સર્વ સંભાગે લઘ પારો ગંધકની કાળજી કરી તેમાં ખીજી વસ્તુઓ મેળવી એક દીવસ ખલી પછી આફના રસની બે ભાવના આપવી તથા નજોડના રસની બે ભાવના આપી ગોળી મરી જેવડી સર્વ પ્રકારના તાવમાં ૧થી ઠસુધી દિવસમાં ત્રણવાર આપવાથી તાવ ઉતરી જાય છે. અને એજ ગોળી કલથીના ઊકાળા સાથે આપવાથી તાવ આવતો અટકે છે.

૭. વૈદ મનમુખલાલ લલ્લુભાઈ, નાગરકંદીઆ-મુસ્ત.

કુધ્યાબ્દચુરણ.—ઝેરકચુરાને ગાયના મુત્રમાં સાત દીવસ પલાળી આઠમે દીવસે છોડાં કાઢી બે શડ કરી તેની જલી કઢાડી બાદ ધીમાં તળી બારીક ચૂર્ણ કરવું પછી ચાહ સાથે અથવા પાણીમાં એકથી પાંચ વરસના બાલકોને ૧ ચોખ્ખાપુર પાંચથી દસ વરસનાને એક વટાણાભાર દસ વરસ પછીનાને એક વાલ ભાર ચાહ સાથે દીવસમાં ત્રણવાર આપવાથી તાવ, માથાનો દુખાવો તથા કરમી વાયુ અજીર્ણ વીગેરેને મટાડે છે.

૮. વધદ જુરાભાઈ ઓધવજી ત્રીવેદી. મુ. ભાદરોડ.

અનિયમીત તાવ. કિતનાઈન ૩૬. કાયકાની મીજ ૪૮, ગળોસત્ત ૭૨ ભાગ સર્વને એકઠું કરી પાણીમાં ચણીબોર જેવડી ગોળી કરી સાંજ એક એક ગોળી ઠંડા પાણી સાથે આપવી.

૨. લાંબા દિવસનો તાવ. કરીઆતુ, વાયવડંગ, દેવદાર, પટોલ, કડુ, ત્રાયમાણુ, પીત્તપાપટો, ગરમાલો, અતિવિષ, પિપરીમુળ, એ સર્વે સમ ભાગે લઈ તેનો ક્વાથ કરી સવાર સાંજ પાવો. જો ભારનો તાવ હોય તો કડુ, ગરમાલો ત્રાયમાણુ નાખવાં, કદ્ધ વિશેષ હોય તો કાયફળ, અને ભારંગ ઉમેરવું. રેચક ઔષધ નાખવું નહી, તાવ જશે.

૩. તમામ તાવ ઉપર ચૂર્ણ. કોલ્લો, અતિવિષની કળી, કાયકાના બીજ (કાંકચીયા) લીંબોલી, કડુ, ઈંદ્રજવ, કાળીજીરી, તિખા (મરી) કરીઆતાની પાંદડી એ સર્વે સમ ભાગે લઈ વજ્રગાલ ચુરણુ કરી ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી તાવ જાય છે.

૪. કોલ્લો ૧૧ ભાર કાયકા ૪ ભાર ઈંદ્રજવ ૨ ભાગ એ ત્રણેને વજ્રગાલ કરી કિનાઈનનાં પડીકાં ચાર મેળવી ચીણી ખેર પ્રમાણે ગોળી વાળી મોટી ઉમરવાળાને ખે, અને બાળકને એક ગોળી પાણીમાં મેળવી પાવાથી લાંબા દિવસના જીર્ણ જવર પણ આ ગોળીથી ગયા છે.

૫. વિષમજવર. અરકુસો ઉભી રીંગણી, ગજો મોથ, મુંઠ અને આંમળાં, એનો વિધિપૂર્વક ક્વાથ કરી મધ અને પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી સાંજ સવાર પાવું.

૬. શીતજવર. ઉભી રીંગણી, ધાણા, મુંઠ ગજો, મોથ, પદ્મક, રતાંજળી, કરીઆતુ, કુકડવેલના પાન, અરકુસો પુસ્કર મુળઈંદ્રજવ, લીંબોલ, ભારંગ મુળ, અને પિત્તપાપટો સરખે ભાગે લઈ વિધિપૂર્વક ક્વાથ કરી દિવસમાં બે વાર પાવો.

વેદ અખ્યારામ શંકરજી. મુ. વાગડ વાયા, રાણપુર.
કઠીઆવાડ.

૧ તાવતું ચુરણુ તિખાં, કાચકાની મીઠા, મળો, કડુ, કાળીજીરી કરીઆતુ, કીડામરી, લીંમડાનાં પાતરાં, કડવીનાદવા પાન, ખડશલીઓ (ખીતપાપડો), ઈંદ્રજવ, અતિવિખ, સરખે ભાગે લઘ, વાટી ચુરણુ કરવું. તેમાંથી બે આની બાર ચુરણુ ટાઢા પાણી સાથે શકવાથી તમામ જાતના તાવ ઉતરી જાય છે.

૨ એકાંતરીઆ તાવ માટે. ગાયતું દહીં ૩૦ રૂબ બાર લઈ તેમાં ધંતુરાના પાતરાના રસના ત્રણજ દીપાં નાખી તાવ આવતાં પહેલા પાવાથી તાવ અટકી જાય છે.

૩ કરોળીઆની જાળના તાંતણા લઈ તેની અતિ બનાવી તેલમાં બીજવી દીવો સળગાવી કાજલ પાડવું, તે કાજળ આંખમાં આંજવાથી એકાંતરો તાવ અટકે છે.

૪ ચોથીઆતાવ માટે. નાગદુધેલીનો રસ તોલા ૪માં ૦૧ તોલો મરીતું ચુરણુ મેળવી સવારમાં પીવું એમ ત્રણ દીવસ ખાવાથી ચોથીઓ તાવ જાય છે.

૫ જવરક્ષાૈરવ રસ.-હીંગલોક, કોડીની બરમ, ટંકણુખાર, વઘનાગ, ધતુરાના ખી, મરી, અશીષુ, ગાંજો એ સર્વ સમભાગે લઈ ખારીક વાટી આદુનો તથા લીંબુના રસનો એક એક પટ આપી ખુબ વાટી એક એક રતીની ગોળી વાળવી. તેમાંથી એક એક ગોળી સાંજ સવાર ત્રીકડુના ચુલુ બે આની બાર તથા મધ સાથે આટવાથી સાત દીવસમાં ટાલીઓ તાવ જાય છે. ત્રિદોષ, કમ, ઉષરસ, શુળ, ચક્ષકા, માથાનું દુખવું. ખસ્તી શુળ, સાંધાનું કળતર, સળખમ ઉષરસ વગેરે ધણા રોગ મટે છે.

૬ આશુદંભૌરવ રસ. વજનાગ, ટંકણ, ત્રીકુટ, તામ્રભસ્મ, ધંતુરાનાં બી હીંગલોક, ગંધક, એ સર્વ સંરખે ભાજે લઈ તેને વિજીઆ (ભાંગ) તથા આદુના રસની એક એક ભાવના આપી ચણાં જેવડી ગોળી કરી આપવાથી તાવ તથા સન્નિપાત સીતાંગને મટાડે છે.

૭ જવરાંકુશ.- પારો ગંધક, વજનાગ, એક એક ભાગ, ધંતુરાના બી ત્રણ ભાગ, દારૂડીના મુળ ૧૨ ભાગ, બધા શુદ્ધ લઈ સાથે મેળવી ત્રણ દીવસ ખરણ કરી માત્રા બેથી ચાર રતિ મોમાં મુકી ઉના પાણીથી ઉતારવું તેથી ત્રણે પ્રકારના તાવ ઉતરે છે.

૮ જવરક્ષયકર ગુટીકા.-કાથો, સોમલ, તીખાં (કાળા મરી) એની ગોળી બાજરીના દાણા જેવડી વાળી એક એક ગોળી આપવાથી તમામ જાતના તાવ, સમસ્તવાયુ, અધાંગવાયુ વગેરે મટે છે. ગોળી બી સાકરમાં આપવી.

૯ જવરાંકુશ.-સોમલ તોલો ૧૦ કાથો તોલો ૧ એલચી તોલો ૧ એ સર્વને ઝીણાં વાટી ગુલાબજળમાં ઘુટીને બાજરીના દાણા જેવડી ગોળી કરી એક એક ગોળી આપવાથી તાવ, સંધીવા, વચા રોગ, અજીર્ણ વગેરેને મટાડે છે.

વૈદ્ય ત્રીકમલાલ કાળીદાસ મુ: ખાનપુર. પોસ્ટ રખીઆલ
એ. પી. રેલ્વે.

૧ બધી જાતના તાવ જાય.-શેકલા કાચકા તથા કાળાં મરી સેમ ભાજે ખાંડી તેની બખ્ખે વાલની ગોળી પાણીમાં કરવી. દિવસમાં એકેથી બે વખત પાણી સાથે આપવી. ત્રિદોષ થયો હોય તો એ ગોળીનું ચૂર્ણ અને નવસાર બખ્ખે વાલ મેળવી દિવસમાં બે વખત આપવાથી મટી જાય છે.

વૈદ્ય ઉમ્મીયાશંકર બાપુલાલ મહેતા, વીરમગામ.

જવરાંકુશ-લવેંગ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ એલીઓ ૧ ભાગ, લીમોળી ૩ ભાગ; એને વાટી પાણી સાથે એકેક રત્નીની ગોળી કરવી અથવા લીમડાના પાંતરાના રસમાં ગોળી બનાવી બખ્ખે ગોળી દિવસમાં ૩ વખત પાણી સાથે આપવી. આ ગોળીઓ ધન્ધલુએન્ડા અને પ્લેગમાં અમોએ ઘણા બહોળા પ્રમાણમાં વાપરી છે. ગમે તેવા સખત તાવમાં આપી શકાય છે. એનાથી પરસેવો વળે છે, દસ્ત સાફ હતરે છે અને શક્તિ સારી રહે છે.

વૈદ્ય ચુનીલાલ હરગોવિન જોશી. હવાડીયા ચકલા સુરત.

આતુર્થિક જવર ઉપર. મનસીલ તોલો ૧ ચુનો તો. ૧ એ બંનેને ઝીણાં વાટી કુંવારના રસમાં ૨૪ કલાક ઘુંટવું, અને ચણેડી જેવડી ગોળી વાળી, એકેક ગોળી સવાર સાંજ આપવી તે ઉપર ખોરાક ખવડાવવો. ખોરાક નહિ ખવડાવે તો ઉલટી કરાવે છે. ૩ દિવસમાં ચોથીઓ તાવ જાય છે.

વૈદ્ય ઓધવજી માધવજી મુ. ગોંડળ.

તાવના ઉપાય. નેપાળો, ટંકણખાર, પારો, મોરચુચુ, ગંધક; એ સર્વેને સરખે ભાજે લઈ એકેક રત્નીની ગોળી વાળવી. એકેક ગોળી દિવસમાં ૩વાર આપવાથી તાવ જાય છે. ખોરાકમાં ચોખ્ખા અને મગ આપવા.

૨ રત્નગીરી રસ. મનસીલ, હિંગલોક, લવેંગ, જામરણ, મગ ભાજે ચૂર્ણ કરી આદુના રસમાં એ વાર ઘુંટવું. એમાંથી ૧ રત્ની

ધાણાના પાણીમાં અથવા દુધમાં આપવાથી તાવ ઉતરે છે. ગુરૂ પ્રસાદી છે.

૩. નારાયણ જવરાંકુશ;—તરણજવર માટે સોમલ, વછનાગ, ગંધક, પારૈ, હડતાલ, ત્રિકટુ, પીળી કોડીની ભસ્મ, ભાંગ, ધંતુરાનાં ખીજ, ટંકણ ખાર; સમ ભાગે લઈ આદાના રસમાં ખૂબ ઘુંટી ખાજરીના દાણા જેવડી ગોળી વાળી એકેક અથવા બળ્લમે ગોળી દિવસમાં બે વખત પાણી સાથે આપવાથી ગમે તેવો તાવ ઉતરી જાય છે.

વૈદ શ્રીધર ભાવરાવ દાણે. મુ. આકોટ (વરાહ)

ચિંતામણી ચતુર્ભુજ રસ;—રસસિંદુર ૨ ભાગ, લોહભસ્મ ૨ ભાગ, અખરખ ભસ્મ ૨ ભાગ, સુનાના વરખ ૦૧ ભાગ; એ પ્રમાણે સર્વને વાટી કુંવારના રસમાં ખલ કરવાનો કહેલો છે, પણ અમારા દવાખાનામાં વાટીને રાખી મુકવાનો ચાલ છે, કારણ કે એકલાં પડીકાં ધણું સાફ કામ કરે છે. એ રસ મોટાં માણસોને સવાર સાંજ બળ્લમે રત્તી, રૂદ્રાક્ષ અને શંખના ધસારામાં થોડું મધ મુકીને આપવું અને તેમાં તુળશીના પાનનો રસ ૦૧ તોલો મેળવીને આપ્યો હોય તો વધારે ફાયદો કરે છે. રૂદ્રાક્ષને શંખ નહિ મળે તો માત્ર મધથી ચાલે છે. આ ઝોસડથી એકજ દિવસમાં મોટો તકાવત દેખાય છે એવો અમારો પ્રુબ્બ અનુભવ છે. આ બીધથી એક પણ ન્યુમોનીઆનો દરદી અસાખ્ય થતો નથી.

વધ ચુનીલાલ બેકીશનદાસ ચટપટ અંબાલરોડ-મુરત.

દાહીયા તાવ, મોમખનો તાવ;—નવસાર તોલા ૧૦, કળી-

ચુનો તોલા ૧૦ એ બનેને જુદા જુદા વાટી કપડછન કરી, એક ચીના પ્યાલામાં મેળવી તેમાં શેરડીનો સરકો ના શેર રેડવો, એટલે શીણ આવશે. તે શીણ બેસી ગયા પછી તેમાં પાણી શેર ૪ રેડી, હલાવી નીતરવા દેવું. નીતર્યું પાણી તમામ નીતારી લઈ શીશીમાં ભરી રાખવું. તેમાંથી તાવવાળા દરદીને ત્રણ ત્રણ કલાકે તોલા ૧થી ૨ સુધી પરીઆળીના અડધ સાથે અથવા પાણી સાથે આપવાથી તાવ ઉતરી જાય છે. કેટલાક દરદીઓને તો એકજ વાર આપવાથી ઉતરી જાય છે અને ત્રીજી વખત પાવાથી ને તાવ રહેતોજ નથી. આ દવાથી વરસાદ ખૂબ આવે છે. પેશાબ જુદાસે આવે છે ને લોહી સાથે આવે છે. ઇન્દ્રિયોન્જાને માટે આ દવા સોએસોટકા અકસીર નીવડે છે.

વેદ વહીવટ નંદરામ પ્રાગણ પંડ્યા. મુ. નાગેશી.

પોસ્ટ બક્ષાખાદ.

જવરાંકુશ:-હડતાલ ૪ ભાગ, છીપનો, ચુનો ૪ ભાગ, મોરચુથુ ૧ ભાગ; સર્વેને બારીક વાટી કુંવારના ખમણા રસમાં ખસ કરી સરાય સંપુટમાં ગળપુટ અગ્નિ આપી, બારીક પીસી શીશી ભરી લેવી. તેમાંથી ૧ ચણોડીભાર, ખાંડ સાથે આપવો ને ઉપર દુધ ભાત ખવાડવાથી આઠે પ્રકારના તાવ જાય છે.

૨. સિદ્ધ જવરાંકુશ:-પારો, વછનાગ, ગંધક સોમલ, હડતાલ ટંકણ, કેડીની ભસ્મ, ધંતુરાનાં બીજ, સુંઠ, મરી, પીપર, બાંગ, એળીઓ; એ સર્વ સમ ભાગે લઈ ૧ દિવસ આદુના રસમાં તથા ૧ દિવસ ઈંદ્રવરણના રસમાં ખરલ કરી એકેક રત્તીની ગોળી વાળવી.

ગોળી ૧ સવારે તથા સાંજે દુધમાં અગર ટંડા પાણીમાં અથવા શાકર અને જીનાના અનુપાતમાં આપવી. સન્નિપાત ઉપર અર્ધા તોલા આદાના રસમાં આપવી. સાદા તાવ વાળાને પથ્યમાં સાણુ ચોખાની કાંજ અથવા દુધભાત. સન્નિપાત વાળાને કેવળ બકરીનું દુધ.

૩. એકાંતરીયો તાવ:-ફટકડી ટુલાવી વાટી શીશી ભરી મુકવી. પછી જે દિવસે વારો ન હોય તે દિવસે ૧ વાલ, ૩ વાલ પતાસાના ભુકામ આપવી. ૦ા કલાક પાણી પીવા ન દેવું. એ રીતે ૩ દિવસ આપવાથી એકાંતરીયો તાવ જરૂર અટકી જાય છે. આ ઉપાયથી સેંકડો માણસના તાવ ગયા છે.

૪. સિદ્ધ ગુરિકા:-નેપાળો, ટંકણ, પારો, મોરચુથુ, ગંધક, સમભાગે આદુના રસમાં વાટી ૧ ચણોડી પુરની ગોળી બનાવવી. સર્વ જાતના તાવમાં એકેક ગોળી દિવસમાં ૨ વખત પાણી સાથે આપવાથી સર્વ જાતના તાવ જાય છે. પથ્યમાં ભાત, શાકર અને મગનું ઝોસામણુ આપવું. આ અનુભવેલો સિદ્ધોપચાર છે.

૫. પારો, ગંધક, વછનાગ, ટંકણ, સુંઠ, મરી, પીપર; એ સર્વેને સમભાગે લઈ બાંગરાના રસની બાવના આપી મરી જેવડી ગોળી કરવી. એ ગોળી દિવસમાં ૩ વખત એકેકી સાકર સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે.

વૈદ્ય ધીરજલાલ માણેકલાલ ઠા. બાજવાડા વડોદરા.

૧. મૃત્યુંજય:-વછનાગ, મરી, પીપર, ટંકણ, ગંધક, એ સર્વ સમાન ભાગે અને શુદ્ધ હીંગણાક જે ભાગ લઈ આદુના રસમાં ખરલ કરી એક રતીની ગોળી વાળવી સર્વ જ્વર ઉપર આખાદ કામ કરે

છે. ટુંટીઆના તાવ ઉપર ઘણીજ અસરકારક નીવડી છે. અજીર્ણ નવર ઉપર આદીત્યરસ અને આ ગોળી એક લીંબુના રસ સાથે આપવી.

૨. માર્તંડોદય:-હીગજોઠ તો. ૨ નીપાજો તો. ૧૥ ટંકણ તો. ૧ વછનાગ તો. ૦૫ આ સર્વને આદુના રસમાં ખુબ ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળી કરી તાવ, શ્વાસ, હિદરોગ, ગુદમ, પાંડુરોગ, અજીર્ણ વગેરે રોગમાં આપવી અને છાશ ભાત ખાવા આપવો. ગોળી ઘણી રચક છે માટે વીચાર કરીને આપવાની છે.

૩. જીર્ણવરાંતક:-સુર્યપુટી પ્રવાલ ભસ્મ ૪ ભાગ કાડી ભસ્મ, ૨ ભાગ. ગજોસત્વ ૪ ભાગ. પ્રવાલ ભસ્મ અગ્નિપુટી ૧ભાગ મેળવી ઘુંટીને એક એક વાલ દીવશમાં ત્રણવાર આપવાથી ગમે તેવો જીર્ણવર હોય તે મટીને શક્તિ આપે છે. આ સાથે શ્રીવરપીલ્લસ નીંબાદી ચૂર્ણ મૃત્યુંજય વગેરે આપવાથી ઘણો જલદી આરામ થાય છે. આ દવા પણ મારા પોતાના અનુભવની છે. જીર્ણવરાંતક મધ પીપર સાથે આપવી.

૪. શ્રીવરપીલ્લસ:-મરી, હીમજહરડે, મીઠીઆવળ, દીવેલીનીમીજ લીંબોળીનીમીજ એ બધે તોલા તથા એળીઓ તો. ૧ આ સર્વને ખાંડી કુંવારના રસમાં ચણીભેર જવડી ગોળી કરી એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે ગળાવવાથી સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. ઝાડો સાફ લાવે છે અને પીતને દુર કરે છે. ભાવપ્રકાશના જ્વરાધીકારમાં કહેલું લીંબાદી ચુરણ તેના લખ્યા પ્રમાણે ખરાબર કામ કરે છે.

વેદ ધીરાબાવા શુભાનબાવા ગામ સણીઆ તળાવ પો. સચીન.

૧. ચોથીઓ તાવ સરલ કરીને મટાડવો હોય તો ખેતરમાં ભરવાડાનું ઝાડ. (છાડ) થાય છે તે છાડને કાળી ચઉલસને દીવસે

શુભળનો ધુપ દેવો તથા ચોખ્ખાથી વધારી એમ કહેવું કે હમારે જોઈશે ત્યારે લાઈ જઈશું, અને જે કામે લાઈશું તે કામ તમારે સિદ્ધ કરવું પછી જોઈએ ત્યારે લાવી શણુની સાથે ભરવાડાનું મુળીડં સાત ગાંઠ વાળી બાંધીને આપવું. તે હાથે બાંધવાથી શુભળનો ધુપ દેવો મુળીડં તાણુ લાવવું એટલે તાવ જશે. પણ નવ પાંખા સુધી ગોળ આવે નહીં, ગોળ ખાવાથી પાછો આવે છે. અનુભવ સિદ્ધ છે.

માસ્તર નરભોરામ હરજીવન ઠા. નવાગામ તાલુકે માતર.

૧. જ્વર. સુકા આમળા, ચીત્રો, હીમજ, પીપર, સીંધવ, એનો કાઠો પીવાથી સર્વ જ્વર નાશ પામે છે. સુંઠ તથા કરીઆતાનો કાઠો ઠંડો પાડી પીવાથી તાવ જાય.

૨ વૈદ છગનલાલ રાયચંદ મુ. ગાંધાર.

સળીવાળો નવસાર પાણીમાં પીગાળી ગાળીને તેને લોઢાની કઢાઈમાં નાખી પકાવવો. પાણી બળતાં જાડું થવા આવે એટલે હેઠે ઉતારી સુકાવવા દેવો એટલે રાખોડી રંગનો બનશે. તે મોટી ઉમરનાને બંધે વાલ બે વાર કે ત્રણ વાર કરીઆતાની ચાહ સાથે મેજરીને નીસ આપવો લાંબા દીવસ ચાલુ રાખવાથી જીર્ણ જ્વર, ગાંઠ, કમળો પાંદું, સોજા હરથ અને બરલ તથા મંદાગિનને મટાડે છે. તેમજ તેથી બે વડે વજન લેવાથી એકાંતરો ચોથીઓ તાવ, આદાશીશી માથાનું દુખવું, સણુકા, રાંઝણુવા, ટચકીડં અને કફ જ્વર તથા ઉધરસ મટાડે છે. મારા દવાખાનામાં દસ વરસથી વપરાય છે.

કેમ્પાઉન્ડર રામકૃષ્ણ દેવાશંકર મુ. જાદર.

૧ સમુદ્રળના ઝાઢની છાલનો ઉકળો કરી અઢી રૂપીઆનાર

પાવાથી તાવ એકાંતરીયો ઉતરી જાય છે. ભોંધ રીંગણીનું દાતણ કરવાથી અટકી જાય છે.

૨ રીંગણી (વંતાક)નું દાતણ કરવાથી ત્રણ દીવસમાં તાવ જાય છે.

૩. કરૌણીઆનાં જળાની દીવેટ કરી કાજળ પાડી આંખમાં આંજવાથી તાવ જાય છે.

૪. કડુ તોલો ૨ મરી તો. ૧ સંચળ તો. ૧૧ ભાંગ તો. ૧૧ સર્વ પરતુનું ચુરણ કરી આદાના રસમાં અથવા સુંકેના ઢિલાળામાં છુટી સાક ગોળી વાળવી સવાર સાંજ એક એક ગોળી ખવાડવી. ત્રણ દિવસમાં તાવનો નાશ થાય છે. અનુભવ તિલ્લ છે.

વૈદ્ય મણીશંકર ભાનુશંકર સુ. વલ્લસાડ.

૧ કાચા ઝેરકચુરાનું ચુરણ તો, ૨ વજનના જે આનીભાર ઘોળા મરી તોલો ૧ ઝેર કચુરાને ગાયના મુત્રમાં દીવસ પંદર પલાળી તેનાં છોડાં કાઢી ખાંડવાં તેનું ચુરણ કરી તેનાં વજનના વગેરેનું ચુરણ મેળવી પાનના રસમાં ખલી મગ જેવડી ગોળી વાળી અથ્થે ગોળી દીવસમાં ત્રણ વાર પાનના રસ સાથે આપવાથી છરણ જ્વર શુભ અગ્નિ મંદ કાચા ઝાડા, વાયુ વગેરેમાં બહુ સારો શાયદો કરે છે.

મગ જમનાદાસ મદનજી વેંજીવ સુ. વેરાવળ.

૧. કરીઆતુ પાણીમાં પલાળીને પાવું.

વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી વડોદરાવાળા સુ. ભુવાલડી તાપ્તે અમદાવાદ.

કડુ તોલો ૧૧ ખાંડી ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી સર્વે પ્રકારના

તાવ, કમળયાત મટી સાગ થાય છે. ઈન્દ્રિયએન્ડ્રામાં આ દવા વાપરવાથી સેંકડે ૭૫ ટકા પરિણામ મળ્યું હતું.

વૈદ્ય પુરુષોત્તમ બેચરલાલ યાજ્ઞિક. મુ. કલેડ.

જ્વરાંકુશ. વરકી હડતાલ ભાગ ૮. મોતીની છાપનો ચુત્તમ ભાગ ૨. મોરથુથુ ભાગ ૧. કુંવાર પાદનો ગર્ભ સર્વ ચીજોના વચ્ચેના પાત્રો લેઈ પછી તેમાં તે સર્વને એક દિવસ સુધી ખલ કરી, ત્યાર પછી તેના પાણી સાથે ગોળા કરી જે સરાવળાતી અંદર તે ગોળાને મૂકી તે બંને સરાવળાને એક બાજુ સાથે ઘડેલા આટાની કણકણે ઘસાવ્યા પછી નેડી દઈ દબાડમટી કરી તે મુકાએથી ગજપુટ અગ્નિ આગે પછી ભઠ્ઠી સાંત થાય ત્યારે અંદર મુકેલું સરાવસંપુટ કાઢી તેમાં ત્યાર થયેલી દવા કાઢી લઈ તેને મુટી કાચની એક બાટલીમાં ભરી લેવી. તાવ ચઢતા પહેલાં આ દવા વાલ ૧ તથા ખાંડ વાલ ૧નું નિશ્રણ કરી પાણી સાથે ફકાડી દેવું અને તેના ઉપર તુરતજ દુધ આપી આખા મોળા આપ્યા ગમે તે જાતનો તાવ એકજ દિવસમાં નાશ પામે છે. આ દવા ફક્ત એકજ વખત આપવાની જરૂર પડે છે.

૨. નાગલા દુધેલીનાં પાતરાંનો રસ તોલા ૪ કાઢી દબડેથી ગાળી તેની અંદર કાળા તીખાં (મરી)તું ચૂર્ણ તો. ૦૧ મેઝવી પાવાથી ગમે તે જાતનો તાવ માત્ર ૧ અગર ૩ દિવસમાં નાશ પામે છે, ને ફરીથી ઉથલો મારી પાછો આવતો નથી. આ દવા મોટી મોટી નાભાંકિત પેટ'ટ દવા કરતાં પણ સારું કામ બજાવે છે. ૫૦ કેસ પર વાપરી છે પણ નાસીપાસ થઈ નથી.

૩. તાવ ઉતારવાનું ચૂર્ણ. સોના મધ્ય તોલો ૧, પીપર તો. ૦૧ કરીયાતુ તો ૧, કડુ તો. ૧. એ દરેક ચીજ ઉપર માપ પ્રમાણ

લઘુ વાટી વચ્ચગાળ કરી તેના સરખાં વજનનાં ૩ પડીકાં બનાવવાં સવાર સાંજ એક પડીકું ઠંડા પાણી સાથે પાવું. બાકીનું પડીકું બીજે દિવસે સવારે આપવું. એથી ગમે તેવો ચઢેલો તાવ, કાષમની ગરમી રાખી, ઉતરી જાય છે. હૃદય ઠંડું પડતું નથી. ઘણા કેસોમાં વાપરી ખાતરી કરી છે.

૪. અકાલનાં મૂળની અંતર હાલની ભુકી વચ્ચગાળ બનાવી ગરમ ચાહા અગર ગરમ પાણી સાથે આપવાથી તાવ ઠા કલાકમાંજ ઉતરી જાય છે. હૃદય નરમ પડતું નથી. પાંચથી દશ ગ્રેઇન સુધી આ દવા અપાય છે. ઉલટી થાય તો બીલકુલ બીહીવું નહિ. આ દવાની ભુકી રકાડી, ઉપર ગરમ ચાહા પાષ દરદીને તરત સુવાડી, ઊપર ગોદડાં ઓઢાડવાં પરસેવો પુષ્કળ થઈ તાવ ઉતરે કે ગોદડાં કાઢી લેવાં. એક કપડું અંગપર તો જરૂર રાખવું.

૨૧. દુર્લભદાસ કરસનદાસ મહેતા મુંબઈ. ૮૯ સી. પી. ટેન્ક રોડ નં. ૧૪.

૧. સેકેલા કાચકાનો ભુકો તોલો ૦૧ તથા ખરી વાલ ૨૧ લઘુ, તેમાં મેળવી ૩ પડીકાં બનાવવાં. તાવ આવવાનો વખત થાય ત્યાં સુધી કલાક કલાકને અંતરે એ પડીકાં આપવાં. આ દવાથી એકાંતરીયો તથા ચોથીયો તાવ આવશે નહિ. કદાચ એક વારીમાં પ્રાયદો ન દેખાય ને તાવ આવે તો બીજી વારીએ તો જરૂર આરામ થઈ જશે.

૨. એકાંતરીયા, ચોથીયા, તથા ટાઢીયા તાવ જે ચોક્કસ વખતે આવે છે તે આવતો હોય ક્યારે તેની એક કલાક આગમજ આંગ ૧ પૈસાની લઘુ તેમાંથી બીયાં વગેરે કચરો કાઢી નાંખી તેમાં જરૂર પાણી નાંખી બારીક ઘુટવી ને લુગદી બનાવવી. પછી ૦૧ તોલો

ગોળનું પાણી કરી તેમાં પેલી લુગદી નાંખી એક રસ કરીને દરદીને પાછું દેવી. એથી દરદી વખતે ઘેનમાં પડશે પણ ખીજી પાળીએ તાવ આવશે નહિ. એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે ચોકસ વખતે ઠંડી સાથે તાવ આવતો હશે તો કલાક આગળ આ દવા અપાઈ હશે તેનેજ ફાયદો કરશે. ઉધમાંથી ઉઠે ને જો દરદી ખાવા માંજે તો તેને મગજ તર થાય અને પાચન થાય તેવો ખોરાક આપવો. આ ઉપાયથી સેંકડો દરદીઓ સારા થયા છે.

કેશવરામ હરિશંકર ભટ્ટ-રૂઝ માસ્તર. મુ. કાપોદ્રા

તા. અંકલેશ્વર જી. ભરૂચ.

સર્વજ્વર. કરીનાઇન તોલો ૧, ગુંદર ૩૦) = ભાર. કપુર ૩૦) = ભાર. અર્કમૂળની છાલ તો, ૦. એ સર્વની પાણીમાં ગોળીઓ તુવે-રના દાણા જેવડી વાળવી. સવાર બપોર ને સાંજ એકેક ગોળી પાણીમાં ગળાવવી.

વૈદ્ય કૃષ્ણારામ ભવાનીશંકર મુ. ભાવનગર કણુખીવાડ.

૧. કહુ, જવખાર, અને અતિવિષની કળી એનું બારીક ચૂર્ણ કરી, આદુના રસમાં દિવસમાં ૩ વાર આપવાથી જે તાવના બાદી વધારે હોય અને તાવ સખ્ત જોરમાં ચઢેલો હોય તેમાં ઘણું સાફ કામ કરે છે.

૨. દરડે, સિંધવ અને કહુ આ ત્રણનું ચૂર્ણ આદુના રસમાં આપવાથી ઉપર પ્રમાણે કામ કરે છે, પણ બાળકોના તાવમાં એ ઘણુંજ ઉપયોગી થઇ પડ્યું છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી એસ. એલ. બમન. બાલાજી રોડ-મુરત.

૧. કાળીદ્રાક્ષ, હરદાં, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કડુ, ગરમાળાનો ગોળ એનો ક્વાથ કરી પાવાથી દસ્તનો ખુલાસો થઇ તાવ ઘટી જાય છે.

૨ કાળીજીરી તોલા ૨. કડુ તો. ૨ સિંધત્ર તો. ૪ એનું ચૂર્ણ કરી બે આની બાર દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવાથી પિત્ત-કફ-જવર ઘટી જાય છે.

૩ ધંતુરાનાં પાંતરાં, કાળીજીરી, ડુલવેલી ૧૨કડી, કાળાંમરી અને શુદ્ધ કરેલી ભાંગ સરખે ભાગે લઇ બારીક વાટી, ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. તાવ આવવાના ૪ કલાક પહેલાં એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવાથી દરેક પ્રકારના ટાઢીયા તાવને રોકે છે. ૩-૪ ગોળી લીધા પછી તાવ આવતોજ નથી. અનુભવસિદ્ધ છે.

૪ કડુ, કરીયાતુ, કાળીજીરી, કોક્કમ, અતિવિષની કળી, નાગ-રમોથ, ગળો દરેકને સરખે ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી બે તોલા ચૂર્ણ લઇ ૧૦ તેક્ષા પાણીમાં નાંખવું રાત્રે પલાળી સવારે ગોળીલઇ દિવસમાં ૩ વાર પાવું. તેથી જીર્ણ જવર જરૂર જાય છે. ધણો અનુભવેલો છે.

૫ તોલા ૧૧ પ્રવાળ વિષ્ટીને ગુલાબજળની ૭ ભાવના આપવી તેમાં સુદ્ધ મેતીની ભસ્મ તો ૧૧ મેળવવી તેમાંથી બળખે રત્તી દિવસમાં બે વખત બનકસાના સરખતની સાથે આપવાથી ગમેતેવો જીર્ણ જવર દૂર થઇ, માથુસ તંદુસ્ત અને સ્વસ્થ બને છે. આ ઉપાય ખાસ અનુભવેલો છે.

૧ કઠીયાતુ તોલો ૧ કાળી દ્રાક્ષ તે ૧ સુકા ધાણા તે ૧ એ ત્રણેને કાચના પ્યાલામાં નાંખી ૦૧ શેર પાણીમાં સાંજે પલાળવું. સવારમાં લેવાથી નવટાંક પાણી પાવું તે નવટાંક ખીજું ઉમેરવું એ પ્રમાણે દિવસમાં ૩ વાર એનું એ એસડ ૭ દિવસ પાવાથી તાવ જાય છે.

વૈષ્ણ આણંદજી રાવજી મું દિના—કાઠિયાવાડ

૧ કરેલનાં ફૂલ, આંકડાનાં ફૂલ, ધંતુરાનાં ફૂલ, રીંગણીનાં ફૂલ, હીંગળેક, ચીંચા કપાસા, એલચી, વછવાન, કપુર, કેશર, લવેંગ, અમ્બગરો, અંબુ, પીપર, મસ્તકી, જામફળ, જાવંત્રી એ સર્વે સમાન જાગે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી નાગરવેલના પાનનો રસ અથવા મધ એળવી મેળી વાગવી એ ગોળીથી તાવ તથા અતિસાર મટે છે. જકરાગિર, કાંદા બળ અને વીર્ય પણ વધે છે.

૨ ભોંય આમલીના પંચાંગને પાણી સાથે વાટી તેમાં કાળાં મરી દાણા ૦ મેળવી એક છવ કડી ભોંયની પેડે જરા પાણીનાંખી વસ્ત્રગાળ કરી સાંજ સવાર ૩ દિવસ પાવાથી દિનો કે ટાઢીયો તાવ જરૂર ઉતરે છે ભોંયઆમલીમાં ૧ મોટી ભોંય આમલી, બીજી ખરસી ભોંય આમલી અને ત્રીજી ખરસી ભોંય આમલી થાય છે તેમાંથી આ દવામાં ત્રીજા નંબરની ભોંયઆમલી વાપરવી.

ડૉક્ટર ચંદ્રલાલ મુકુન્દરાય મું પાટણ—ગુજરાત

જવરાંકુશ;—જે તોલો ફટકડીની વચમાં ૦૧૧ તોલો સોમલ મુઠી તેનો સરાવ નાપુટ કરી, મજપુટ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીતળ થએ વાટી શીશીમાં ભરી રાખવું. તેમાંથી ૧ ચોખાપુર, દૂધ શાકર

સાથે આપવાથી સર્વ તાવ જાય છે. આ દવા બાળકને આપવી નહિ
પરંતુમાં તેલ, ખાંડ, ખટાસ આપવાં નહિ. આ જવરાંકુચ અમે
ખાસ વાપરીએ છીએ.

બ્રહ્મચારી આત્મારામ ત્રિવેદી.

અજમોદ, વાયવડંગ, સુંઠ, પીપર, પીપરીમૂળ, હરડે, મરી,
વરધારો, દેવદાર, આસન, તજ, તમાલપત્ર, લવેંગ સિંધવ,
અડકલકરો, ચીનીકપાલા, ખોરાસાની અજમો, એ સર્વ ખાંડી કપડછાન
કરી માળવી ગોળમાં ખોર જેવડી ગોળી બનાવી, પ્રભાતે એક ગોળી
ખાવાથી જૂખ લાગેછે, પેટનો વાયુ મટી તાવ જાય છે.

વૈદ્ય નરસિંહભાઈ માધવભાઈ રાંદેરવાલા મું કડોર કણ્ઠીવાડ

૧ શંખ ભસ્મને આંકડાના દુધમાં પલાળી ૩ ગજપુટ આપવા
પછી તેમાંથી ૧ વાલ, મધ સાથે આપવાથી તાવ જાય છે.

૨ શંખ ભસ્મ ૧ ભાગ, હડતાલ ૧ ભાગ, મોરચુથુ ૮ મો
ભાગ, સર્પને કુંવારનાં રસમાં ખલકરી ગજપુટ અગ્નિ આપી, દરદીનું
બળ તપાસી, શાકરના પાણીમાં આપવાથી તાવ જાય છે. દુધને
ભાત ખવાડવો.

૩ ઝેરકચુરાને ખાંડી ચુર્ણ કરી, પછી નાઇ, કડું, એ બેકનો
રસ એકેક શેર લઇ તેમાં કુલવેલી ફટકડી અને પકાવેલો સુરોખાર
મેળવી ખૂબ ખલ કરવો. ત્યાર પછી કલાઇના વાસણમાં ઠરવા દેવું
એટલે તડકે સુકવું. ગોળી બનવા જેવું થાય ત્યારે ગોળી બનાવવી.
કરાખના પાણીમાં અથવા સાકરના પાણીમાં આપવાથી તાવ જાય છે.

૪ કાચો, કપુર, સુરોખાર; સમ ભાગે લઇ મધમાં બખમે રતી

ની ગોળી વાળવી. દિવસમાં ૩ વાર આપવાથી તાવ જાય છે.

૫. શોધેલી હડતાલ અને યુને મેળવીને એકેક રતીની ગોળી બનાવવી. એકજ ગોળી સવારમાં આપવી. રોગીને દૂધ ભાત કે સાકરનેા શીરો એ સિવાય કંઈ ખાવા પીવા આપવું નહિ. એકજ ગોળીથી ચોથીઓ, એકાંતરીયો અને ટાઢીઓ તાવ જાય છે. ઉલટી થાય તે ગભરાવું નહિ.

વૈદ્ય મણીલાલ ગણપતિશંકર ભટ્ટ. મુ. કેલાપીઠ મુરત.

૧ કડુ, ઇન્દ્રજવ, કરીયાતાની પાંદડી, મોથ અતિવિષની કળી, લીમ છાલ, એ સવ સમભાગે લઈ વાટી ચુર્ણ કરી એકથી ત્રણ વાલનાં પડીકાં દિવસમાં ત્રણ વાર ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી ત્રણે દોષના તાવ ઉપર આશ્વાદ અસર કરે છે.

૨ એકાંતરીયો તાવ. કરોડીઆનું પડ કે જે ભીંત વગેરે ઠેકાણે સફેદ રંગનું બનેલું ચોટલું હોય છે તે ૧ પડની ગોળમાં ગોળી કરી દિવસમાં ત્રણવાર ખવાડવાથી એકજ પાળીએ તાવ જાય છે તે શરીથી આવતો નથી.

વૈદ્ય નાડશંકર હરગોવિન્દ અધ્યારૂ મુ. ખારડોલી.

૧. ફટકડી કુલવેલી તથા ધાપાણુ કુલવેલી સરખે વજન લઈ ધંતુરાના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળવી બધે ગોળી પાણી સાથે ગળાવવી તેથી પિત્તજ્વરને મટાડે છે. પથ્ય તાવનો.

૨. મહામૃત્યુંજયરશ. સુવર્ણ માક્ષીક ભસ્મ, હડતાલ, નીપાળો વજનાગ, મનસીલ તામ્રભસ્મ, ગંધક, પારો, પારા ગંધકની કાબલી કરી બીજા વજાણા મેળવી મુક્તલીનાં રસમાં કુંડી સરાવ સંપુટમાં

મુઠી હલકો (કુકુટપુટ) અગ્નિ આપવો. બાદ ઝીણું ઘુંટી દીવસમાં ત્રણ વાર મગ જેટલું પિત્તજ્વરમાં આપવું. પાતકજ્વરને ક્ષતેહ-મંદીથી મટાડે છે. વૈદ સાર સંગ્રહનો પાઠ છે. અમારો ખાસ અજમાવેલો છે.

૩. ધંતુરાનાં સાડાત્રણ પાંતરાં ચોળી મશળી ચીથરામાં બાંધી હાથે બાંધવાથી એકાંતરીનો તાવ જાય છે તાવ આવતાં પહેલાં બાંધવું.

૪. ધંતુરાનાં રશનાં ત્રણ ટીપાં દહીંમાં મેળવી એકાંતરો તાવ આવતાં પહેલાં વારીને દીવસે આપવાથી તાવ આવતો અટકે છે. તેલ ખાવા દેવું નહીં. ત્રણ રશ આપવો નહીં.

૫. પ્લેગની ગાંઠ-જાવાવડનાં પાત્રાં ગરમ કરી ગાંઠ ઉપર મુકવાથી વેદના શાંત થાય છે. એથી ગાંઠ વેરાય છે અથવા પાકે છે. પપડના ફળની છીણ કરી ગાંઠ ઉપર ગરમ કરી બાંધી શેક કરવાથી પ્લેગની ગાંઠ વેરાય છે. ગાંઠ ઝીણી હોય અને અગન બળતી હોય તો વજન (હરણ ખુરી)ના પાનની લુગદી બનાવી ગાંઠ ઉપર મુકવાથી અગ્ની શાંત થાય છે.

વૈદ ચંચલલાલ જાદવજી સુ. મુંદ્રા (કચ્છ).

૧. પ્લેગનો ઉપાય:-સંજીવની ગુટીકા યોગ ચીંતામણી પ્રમાણે બનાવી પ્લેગવાળાને આહુતા ગરમ કરેલા રશમાં ૧ એક ગોળી કલાકે કલાકે આપવાથી તાવ ઉતરી જાય છે. પ્લેગની ગાંઠ ઉપર ગદા બેરંજો કપડ છાણ કરેલો તોલા ૫, તેમાં તોલો ૦૧ મોરચુ અને બેઆત્રી બાર સોમલ મેળવી મધમ બનાવી તેની પટ્ટી ગાંઠ

ઉપર લગાવી ઉપર એરંડાનું પાન ગરમ કરી ખાંધવું અને ગરમ ઈંટથી સેકવું તો ગાંઠ બેસી જાય છે.

વધ નામ ઠંકાણા વગ ના.

૧. કાયકા (કાક્ય) ભાગ ૪, અતિવિષ ભાગ ૨, સીંધવ ભાગ ૩. મરી ભાગ ૧નું ચુર્ણ કરી દીવસમાં ત્રણવાર બળે વાલ પાણી સાથે આપવાથી તાવ મટે છે.

૨. કાલોછરી ૧, ડીકામાલી ૧, સીંધવ ૧ નીશાતર ૧, પીતપાપડો ધાસ (ખટલવીઓ) ૫ મરી ૧ ભાગ લઈ તેનું ચુરણ કરી ચાર ચાર વાલ ગરમ પાણી સાથે દીવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી તાવ મટે છે.

૩. ઉપલસરી તો. ૫ ઈંદ્રજવ તો. ૩ કોલંબો તો. ૧ કરીઆતુ તો. ૧ જોડી વધ તો. ૨૧૧ ચોપચીની તો. ૨ સોનામકી તો. ૧ હીમજ તો. ૪ વનીઆલી તો. ૨૧૧ ગુલાબના પુલ તો. ૧ ગુલેબનફરા તો. ૨ કિનાય દાણા નંગ ૧૫ એ સર્વને ખોખર કરી દશ રતલ પાણીમાં ઉકાળી સવાશેર પાણી રહે ત્યારે ગાળી તેમાંથી દીવસમાં ત્રણવાર બળે તોલા આપવાથી છર્ણુજ્વર, રક્તપીત, ચામડીના દરદો ઉધરસ, દમ, ને મટાડે છે.

વધ પ્રાણશંકર આ. સમની વાયા ભરૂચ.

૧. કુલાવેલી ન્હટકડી વાલ બેથી ચાર સુધી દહીંમાં ચટાડવાથી તાવ જાય છે.

૨. ઇશબગુલ (આચમીજીર)નું ચુરણ સરકામાં મેળવી લેપ કરી આથે ચોપડવાથી કપાળે લેપ કરવાથી તાવનું માથુ ઉતરી જાય છે. દારૂ હળધર, ૧ભાગ, અતિવિષ ૬ કાળીજીરી ૧ભાગ એનું

ચુરણ કરી એક વાલ પાણી સાથે આપવાથી તાવને ઉતારે છે. પસીનો લાવે છે. શક્તિ જતી નથી.

વૈદ્ય પ્રાણલાલ દોલતરામ સુ. કપડવણજી (ગુજરાત)

૧ જવર માટે, રસરાજ સુંદરનો જવર માટે ૬ કેશરી રસનો ઉપયોગ કરે છું. જેથી સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે એકથી બે વાલ ગરમ પાણી સાથે સવારે અને સાંજે સુદર્શન ચુરણના ઘાંટ સાથે અપાય છે.

વૈદ્ય અંગણભાઈ ભુધરભાઈ મુ. ખાવળા તાલુકા ધોલકા.

૧ લાલરસા—હીંગલોક, વછનાગ, ખડીઓ ખાર, ફુલવેલ, લવીંગ, જનારાજ, પીપર, અક્કલગરો, અરીણ સર્વેતું ચુરણ કરી આદુના રસનો ખાવળા દધને મરી જેવડી ગોળી વાળીને સવાર સાંજ અનુપાન સાથે આપવી. આ ગોળી ઘણા રોગોને શાયદો કરે છે. આ રસ અમારો અજમાવેલો ઘણો ઉત્તમ છે.

વૈદ્ય મણીશંકર જાદવજી જોશી મુ. કાનપર પોસ્ટ વળા કાઠીઆવાડ.

૧ જીરણજવર, મંડુર તથા લીંડીપીપરનું ચુરણ મધમાં ચાટવું.

૨ લીંડીપીપરનું ચુરણ જીના ગોળમાં દેવું.

વૈદ્ય હાદ્યાભાઈ ખાલુભાઈ મુ. સાયણ બી. બી. રેલવે.

૧ સુરોખાર ભાગ ૧ બરાણ ભાગ ૧ સુખડ ભાગ ૧નું ચુરણ કરી એક ચણી બાર પાણી સાથે આપવાથી મધ્ય પ્રકારના તાવ જાય છે.

૨ કાચું ધાપણુ મામ ૧ ડુલાવેલો ટંકણુ મામ ૧ એનું ચુરણુ કરી તાવ નહિ ઉતરતો હોય ઝાડા તથા ઉલટી થતાં હોય, જીવને ધણી ગભરામણુ થતી હોય તો બેથી ત્રણ વાલ બકરીનાં દુધમાં અથવા ગાયના દુધમાં દીવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી સર્વ ઉપદ્રવ વાળો તાવ મટે છે.

વૈધ લલ્લુલાઘ નાથાલાઘ મુ. બોડ તા. વીજપુર.

૧ કદંબર ઉપર—ડુલાવેલી ફટકડી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ બે આની બાર મધ ૩ ૧) બારમાં બેવાર ચાટવું. જેથી કદંબર મટે છે. ઘઉંનો ખોરાક બંધ કરવો.

૨ નાગલા દુધેલી સુકવીને ચુરણુ કરવું. તેથી બમાણું જેઠીમધનું ચુરણુ લાઇ મેળવી જે વજન થાય તેટલું સાકરનું ચુરણુ મેળવી. આ ચુરણુ ટંકે ૩ ૦ બાર ટાઢા પાણીમાં આપવાથી જીરણુજ્વર, દમ, મરડો, વગેરે મટી જાય છે.

૩ અતિવિષનું ચુરણુ બેઆની બાર તથા સુરોખાર બેઆની બારનું ચુરણુ મધ ૩ ૧) બારમાં ચાટવાથી તાવ તુરત ઉતરી જાય છે.

૪ હરડે, અતિવિષ, વજ ઉપર પ્રમાણે ચુરણુ કરી ૩ ૦ બાર ઉના પાણીથી દીવસમા ત્રણ વાર આપવું. ખોરાક નહિ આપવો. નહિ આલે તો મગનો બાફેલો ખોરાક આપવો. તાવ ઉતરી જશે.

૫ કાંકય (કાચકા) રોકેલાની મીજ તેની બરાબર કાળાં મરી મેળવી ચૂર્ણ કરવું. તે ૩ ૦ બાર ટાઢા પાણીમાં દીવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી તાવ જાય છે. આ ઉપાયો હમારા ખાસ અનુભાવેલા છે.

કુમાર શ્રી દવીસીહલ સુપતસીહલ વૈદ્ય કટોસણ.

૧. જવરક્ષલૈરવરસ કોડી ભરમ, ગાંજો, મરી, સુહાજો, અરીયુ કનક ખીજ. હોંગલોક, ઉપરની બધી ચીજો સરખા વજનને લઈ આરીક કરી આદાના રસનો એક પુટ આપવો એક પુટ લીંબુના રસનો આપી રતી પ્રમાણે ગોલી વાળી દીવશમાં ત્રણ વાર મધ સાથે આપવા એ ત્રિદોશ, કફ, દમ ઉધરશ ચળ પાંચાની ચળ ચસકા તાલીઓતાવ ઉનો તાવ વગેરે વાયુ કફના રોગ મટાડે છે અનુભવ સિદ્ધ છે.

ડાક્ટર મગનલાલ વિજલુખણદાસ સોનીફળીઆ મુરત.

૧ તાવ-ફટકી શેર ૦૧ વરખી હડતાલ તો. ૧ એને તાવી ઉપર ટુલાવવા સુકી ઉપર હડતાલનો છુટો મુકવો. ફટકી બરાબર ફુલી જાય એટલે ભેગું વાટી ખસ કરવો. તાવના પ્રમાણમાં મોટા માણસને બેથી આઠ ગ્રેન આપવું. આ દવા નાના બાળકને પણ આપી શકાય છે. મેં વાપરેલી છે પણ બાળકના પ્રમાણમાં આપવું. અનુપાન કુદનાના રસમાં આપવું. બાળકને શાકરના પાણીમાં આપવું એ દવાની ગોળી મગ જેવડી ધંતુરાના રસમાં વાળી આપવાથી તાવમાં લવારો કરતો હોય તે મટે છે. એજ દવા ચોખાના ધોવણીમાં અને સાકર સાથે આપવાથી ઉનવા તથા ગ્રેમેહમાં સારી અસર કરે છે.

વૈદ્ય પ્રાણલાલ કાલતરામ મુ. કપડવણ્જ.

૧ જવર માટે (અષ્ટધા) રસરાજ સુંદરનો જવર માતેડકેસરી રસનો ઉપયોગ કરે છું. તેથી નવીનજવર, આમજવર, અર્ધજવર, તથા

મકૂત તથા ખરૌળમાં પણ સારો ફાયદો થાય છે. પ્રમાણમાં મોટા માણસને વાલ એકથી બે સવારમાં ગરમ પાણી અથવા તુલશી કુદનાની ચાહ સાથે આપું છું. અને સાંજના ફક્ત લઘુસુદરશણનો દાન્ટ આપું છું (ચૂર્ણ પ્રમાણ તો. ૦૧) ગરમ પાણી સાથે જીરણીવર માટે માહા સુદરસન સવાર સાંજે ખાધા પછી માલતી વસંતની સાથે આપું છું.

૨ ત્રીદોષજન્યરઃ—માટે સારંધરનો અભયાદી કવાથ વાપરું છું. કવાથનું વજન સુકુ મોટા માણસને ઓંસ ૧ એક શેર પાણીમાં કવાથ કરી ફક્ત નવટાંક પાણી રહે ત્યારે ગાળીને તેમાં મધ ૩૧) ખાર મેળવી તથા પીપર વાલ બે નાંખી આપું છું વાતકદૈલ્વણ સંત્રિપાતના ચીન્હોમાં ગ્રથ્યાદી કવાથ અગર અઠાંદી કવાથ યોગ-રત્નાકરનો ઉપયોગ કરું છું. તથા તેની સાથે ભૈષજ્ય રત્નાવળીમાં ખતાવેલો સંત્રિપાત ભૈરવરસ વાપરું છું તેથી સારો ફાયદો જણાય છે. કોઇ વખત એકલા દ્વાત્રિસદાંગ કવાથનો ઉપયોગ કરું છું. આવપ્રકાશ. આવી વખતે સવાર સાંજ દેહસાં ઉપર અલસીનો અગર પોસ્તનો સેક કરાવું છું વખતે ડુંગળી લશણ અને રાધને સાધારણ ખાંડી સરકામાં મેળવી તેની પોટીશ કરી ગરમ ગરમ વારાફરતી સેક કરાવું છું કે જેથી કદ પાતળો પડી જઈ ઝટ છુટી જાય. કોઇ વખત મૃત્યુંજયરસ તથા કાલિકુદરસનો ઉપયોગ કરાવવો પડે છે. રોગી અફળ બેભાન હોય તો તે વખતે કુદીનો અને આફુના રસમાં હીર-મગમગ પોટલીનો પણ ઉપયોગ થોણું છું.

હવે સત્રીપાતના ઉપાય લખીએ છીએ.

હાથાભાઈ બાણભાઈ મુ. સાયણ બી. બી. રેલ્વે!

૧ ત્રિદોષનો તાવ ઓછો થઈ જાય અને સત્રીપાત ઉપડે, રોગી ઉઠી ઉઠીને નહાસે અને લવારો કરે ત્યારે હિંગજેશ્વર રસની બળ્યે ગોળી, દિવસમાં ૩ વાર સુંઠના ધસારા સાથે ખાવાથી રોગીને બાન આવે છે. જો સતત તાવ નહિ ઉતરતો હોય તો ભાવપ્રકાશમાં કહેલા દુર્જલજેતા રસની ગોળી બે દિવસમાં ત્રણ વખત લીધુને રસને સાકર મેળવી ખાવાથી તાવ ઉતરી જાય છે. ત્રિદોષમાં શુભ મારતી હોય તો ધીમાં શેધેલો ઝેરક્યુરો વાલ ૧, હિંગાદક વા. ૩ શંખભસ્મ વા. ૧ ઉના પાણી સાથે આપવાથી શુભ બેસી જાય છે. ત્રિદોષમાં મળખંધ હોય તથા પેટમાં દુઃખ હોય તો યોગચિતામણીમાં લખેલી અશ્વ-ચોળી ગોળી નંબ ૧. ગુગળ અને સુંઠના ધસારા સાથે આપવાથી એક બે ઝાડા થઈ શુભ બેસી જાય છે. જો ત્રિદોષમાં જમણા પાંસળા માં શુભ મારતી હોય તો સદેસરાનું મૂળ ધસીને ચોપડવું અને જો ડાબે પાસે શુભ મારતી હોય તો સાખરસાંચુ અને સેદરાનું મૂળ ધસીને ચોપડવાથી મટી જાય છે. જો ત્રિદોષમાં અતિસાર હોય તો શુદ્ધ ઝેરક્યુરો ભાગ ૧, લવેંગ ભાગ ૦૧, વાટીને આદુના રસમાં ગોળી વટાણા જેવડી વાળવી. ગોળી એકેક મધમાં ચાટવાથી અતિસાર મટે છે. જો ત્રિદોષમાં શ્વાસ વધારે હોય તો યોગચિતામણીમાં કહેલી અનમોદાદિ વટી આપવાથી શાયદો થાય છે. જો ત્રિદોષમાં હેડકી જણાય તો હીંગ અને ધીનો ધુમાડો લેવાથી મટે છે.

વૈદ્ય મણીશંકર નરસેરામ મુ. ધળા. પોસ્ટ કામરેજ.

૧. અનુછદી એટલે સીતાશ્ણીના પાંતરાનો રસ પાણી મુકીને

વાટી ૬થી ૮ તોલા કાઢી તેમાં ૧ તોલા મધ નાંખી એક ટકે પાવાથી તુરત એક કલાકમાં સનિપાત જરૂર બેસે છે. આ ઉપાયથી મારે હાથે સેંકડો દરદી સારા થયા છે એનાથી હસ્ત સાફ આવે છે એ રસમાં જન્નુદન ગુણુ છે અને જરા નિશાકર હોવાથી મગજ શાંત રાખે છે.

વૈદ્ય નાશશંકર હરગોવન મુ. ખારડોલી ટાપ્ટી રેલ્વે.

૧. ત્રિદોષમાં કોષપણુ દવાના અનુપાત સાથે ભોંયરીંગણીનો અર્ક કાઢી તોલા નાથી ૧ સુધી આપવાથી ત્રિદોષમાંથી બગડેલા ધણુ દરદી સારા થયા છે. અને ખુબી એ છે કે કોષપણુ દરદીને કદ્દ મોં વાટે નહિ જતાં ઝાડે જાય છે. દરરોજ એક અગર બે ઝાંડા થાય છે ને ધણીજ ફતેહમંદીથી રોગી સારા થાય છે. આ અર્ક ધણુ દિવસ રાખવાથી પણ બગડતો નથી.

૨. ત્રિદોષમાં કોષ વખતે તાવ તદ્દન ખસી જાય છે અને શરીર ઠંડુગાર થઈ જાય છે તે વખતે મોર પીંછીના ચાંદલાની રાખ નાથી ના વાલ સુધી મધમાં ચટાડવાથી તરત ગરમી આવે છે.

વૈદ્ય મંગળભાઈ ભુધરભાઈ મુ. આવડાતા ધોળકા.

૧. કાયકળ, પીપળીમૂળ, ઇંદ્રજવ, ભોંયરીંગણી, સુંક, કરીયાતુ કાળાંમરી, લીંડીપીપર, ખડસલીયો (પિત્ત પાપડો) પુસ્કર મૂળ, રાસ્ના, બેઠી ભોંયરીંગણી, બોડી અજમોદ, કાકડાસોંગ, વજ, કાળીપહાડ, એ સઘળી જથ્થાસો સમભાગે લઈ ખાંડી શેર ૧ પાણી મુઠી નવટાંક પાણી રહે ત્યારે ૩. ના ભાર મધ નાંખી પાવાથી ત્રિદોષનો તાવ તથા સર્વેજનતા

તાવ મટે છે. આ ક્વાથ તમામ જાતના કષ્ટ સાધ્ય સન્નિપાતેષ ઉપર અમારો અજમાવેલો છે.

વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવરધનરામ મુા૦ ખાખરેચી. હંગવદ થઇને.

૧-કડુ, કરીઆત, કોલમ, એ ત્રણ સરખે વજનને લઈ જંગલી તુલસીના રક્ષમાં ગોળી કરી જરૂરીઆત પ્રમાણે આપવાથી તમામ જાતના તાવ મટે છે.

૨-કોલમનું સત્ત્વ અને તેનાથી ત્રીજા અગર ચોથા ભાગે એળીઓ લઈ તે એળીઆમાં વજનસર પાણી નાખી ઓગળી જાય એટલે તે પાણી માળી લેવું. અને તેમાં કોલમના સત્ત્વને પણ પાણી કરી એકત્ર કરવું, અને લોહાની કઢાઈમાં ચુલે ચઢાવી ધાદું ચાપ ત્યાં સુધી રાખવું. પછી ઉતારી ચણાડી પ્રમાણે ગોળી વાળવી મોટી ઉમરનાને એકથી બે અને નાની ઉમરનાને અડધીથી એક તાવ હોય તો આપવી. તેથી દસ્ત આવે છે અને તાવ જાય છે.

૩-ગોદંતી હરતાલ (ધાપાણ)ને લાવી તેને કુંવારપાઠાના લુગદા વચ્ચે રાખી કપડ મીટી કરી ખાડામાં થોડા છાણામાં વચ્ચે રાખી સળગાવી દેવું તો હરતાલનો કકડો ખીલી ધોળો થયેલો નીકળી આવશે. તેના પડેપડ ઉખડી છૂટા પડે તો ખરાખર ભસ્મ થયેલી જાણવી. પછી તેને કપડછાણ કરી ખાટલી ભરી રાખવી. તેમાંથી રતીથી વાલ સુધી દરદીની યોગ્યતા મુજબ તુલસીના પાનમાં આપવાથી ગમે તેવા મેલેરીઆ તાવને એકદમ અટકાવે છે. તાવમાં આપવાથી તાવને પસીના લાવી ઉતારે છે. મધ સાથે દેવાથી ખાંસી યુક્ત જ્વરમાં ફાયદો કરે છે.

વૈદ્યનું નામ જણ્યું નથી. મુાં અમદાવાદ.

૧-તાવ માટે-કરણના કુલ, આંકડાનાં કુલ, ધંતુરાના કુલ, રીંગણીના કુલ, હીંગગોઠ, ચીનીકબાલા, એલચી, નાના પા, કપુર, કેસર, લવિંગ, અકલગરો, અફીણ, પીપર, રૂમીમસ્તકી, જાયફળ, જવંત્રી એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી ચુર્ણ કરી મધ મેળવી અથવા પાનનો રસ નાંખી ગોળીઓ વાળી આપવાથી દરેક પ્રકારના તાવ તથા અતિસાર મટે છે. તથા સુંદરતા, જડરાગિન, બુદ્ધિ, બળ, અને વીર્યને વધારે છે. એ ગોળી સ્વયમ મુરદશાહે રચેલી છે.

વનૌપદ્ય શાસ્ત્રી મહારાજ શ્રી મહાવીરદાસજી જનકીદાસજી,
ધોલકા.

૧-જંધુ સુદર્શન ચુર્ણ-ગળો, પીપર, પીપરીમુળ, કકુ, હરડે, સુંઠ, લવિંગ લીમકાની અંતર છાલ, તજ અને મુખડ સમભાગે લઈ તેના અડધા વજનને કરીઆતાની પાંદડી લેવી, પછી બારીક ચુર્ણ બનાવી માત્રા ૦૧ તોલો લઈ બે વખત પાણી સાથે આપવું.

૨. તાવ માટે. લવિંગ, ચિત્રકમુળની છાલ, મરી, કુલાવેલી દુટકડી, એ સર્વ સમભાગે લઈ બારીક ચુર્ણ કરી તોલો ૦૧ થી ૦૧૧ મધ અથવા પાણી સાથે આપવું. તાવ આવવા અગાઉ બે કલાકે આ દવા આપવાથી એકાંતરીયો, ચોથીઓ વગેરે સર્વ પ્રકારના વિષમજ્વર મટે છે. એકથી બે ત્રણ દિવસ સુધી લે.

૩. એક કરોળિયાનું પડ લઈ ૫૦ તોલા ગોળ સાથે મેળવી ગોળી વાળી એકાંતરીઆ, ચોથીઆ, તાવના દરદીને ખવરાવવાથી બમે તેવો હકીમો તાવ પણ અમલકારીક રીતે મટે છે.

૪. હાડીઆકરસણનાં પાન તોલો એક અને કાળા મરી વાલ ૪, ચાર તોલા પાણી સાથે ઘુટીને પીવાથી તેમજ તેનો રસ નાકમાં સુધવાથી તથા આંખમાં આંજવાથી આંતરીયો કે ચોથીઓ તાવ અન્યથા રીતે મટે છે. વીછીના કરડવાનું વિષ પણ આ રીતે તત્કાળ ઉતરે છે.

૫. સન્નિપાતના પ્રકરણમાં કહેલ મહામૃત્યુન્મરસથી છુર્જુન્નવર તત્કાળ નાશ પામે છે. તે સિવાય એ પ્રકારના તાવમાં ગળો, નિંખ-છાલ, અરડુસાની છાલ, એ દરેક એકેક તોલો લાઘ કચરી પાસેર પાણીમાં રાત્રે પલાળી સવારમાં ચોળી ગાળીને દિવસમાં ત્રણ વખત ચોડું ચોડું પાવું ખોરાક હલકો ખાવો.

૬. સદારોગ્ય વટી તાવ માટે. ગળામત્તવ, અરડુસાની છાલ, નિંખછાલ, ચીત્રકમુળની છાલ, સુડીથી ઝીણું કરી ધીમાં જરા શેકેલું ઝેર કાચલું હરડેની છાલ, વાવડીંગ, અજમો, મરી, આંકડાના મુળની છાલ, લીંડીપીપર, કુલાવેલી ૪૮કડી, કુલાવેલો ટંકણુ, સિંધવ, એ સર્વ સમ ભાગે લાઘ પાણીમાં ઘુટી ચણીખોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી એકથી ત્રણ શક્તિ અને વય પ્રમાણે લેવાથી સર્વ પ્રકારનાં તાવ અજીર્ણ, ઝાડો, મરડો, વગેરે દરદો મટે છે આ ગોળી હંમેશાં એક બે ખાવાથી કોઈ રોગજ ન થાય, અને થયેલા મટી જાય છે.

૭. તાવ માટે. કરંજની મીઝને પાણી સાથે વાટી નાસ લેવાથી અનેક પ્રકારના તાવ દૂર થાય છે. તેમજ આ પ્રયોગથી આદાશીશી મટે છે. અને વીછીનું ઝેર પણ ઉતરી જાય છે.

૮. લવિંગ, અગૂર, જટામાતી, ચણીકપાલા, જવંત્રી, જમ્બૂજનું મુંઠ, લીંડીપીપર, મરી, કપુર, એ સર્વ સમ ભાગે લેવું અને તેની

અરોમર વજને સાકર લઈ ખાંડી વચ્ચગાળ ચુર્ણ બનવી નથી ના તોલો તાવ આવતા પહેલાં એક બે કલાકે મધ અથવા પાણી સાથે એકથી ત્રણવાર પીવું આ દવાથી દરેક જાતના તાઢીઆ તાવ મટે છે. જઠરાગ્નિ વધે છે. પાચન કર્તા હોઈ પુષ્ટી આપે છે. વિશેષમાં ઉપલા ચુર્ણ સાથે બે તોલા શુદ્ધ ભાંગ મેળવવાથી અતિચુર્ણ કર્તા થઈ પડે છે.

૯-કરંજવાની મીઠ, અરડુસાની અંતર છાલ, લીંદીપીપર, ૭૩, બાવળની પાલી, એ સર્વ સમભાગે લઈ પાણી સાથે વાટી ચણીબોર જેવડી ગોળાઓ વાળવી. દિવસમાં ત્રણવાર એક એક અથવા બે બે ગોળી ખાવાથી અનેક પ્રકારના તાવ નાશ પામે છે.

૧૦-કપુર ભાગ ૧, મરચાં ભાગ ૨, કડવીનાઈ ભાગ ૩, નવસાર ભાગ ૪, કુલાવેલી ૫ટકી ભાગ ૫, એ સર્વ ખાંડી ચૂંદરના પાણીમાં ઘુટી એક રત્તિ પ્રમાણે ગોળીઓ વાળવી દરેક પ્રકારના ટાઢીઆ આંતરીઆ, અને ચોથીઆ તાવોને માટે તાવ આવતા બે કલાક આગમય બેથી ચાર કે છ ગોળી ગળી જવી એ પ્રમાણે બે દિવસ કરવાથી તાવ અવશ્ય મટે છે. તેમજ કંપ વાયુ પણ મટે છે.

ડાકટર હામોદર ગોપાળ રણદીવે, સગરામપુરા-સુરત.

તરીયા તાવની દવા-ભાંગની ગોળમાં ગોળીવાળી તાવ આવતા પહેલાં એક કલાક અગાઉ આપવાથી તાવ આવતો નથી. અનુભવસિદ્ધ છે.

વદ ધીરજરામ હલપતરામ ગુજ્જરકુળીયા-મુરત.

પલાન્ડુ ગુટિકા:—હીંગળોક તોલા ૪નો ગાંગડો લઈ લેવાની તાવીમાં મુકવો. અને લવેંગ તોલા ૮ લઈ ખાંડીને હીંગળોકની આસપાસ તેની પાળ બાંધવી. પછી તેને ચુસે ચઢાવી ધીમી આંચ આપવી અને તેના ઉપર કાંદા (કુંગળી) અડધો મણનો રસ કાઢી હીંગળોક ઉપર ઝીણી ધાર પડે તેમ કરવું. એવી રીતે બધો રસ પાછ દેવો. પછી તેની વચમાંથી હીંગળોકનો ગાંગડો કાઢી લઈ ધોઈ નાંખી ખરલમાં એક દિવસ ખલવો. પછી તેમાં વછનાગ તો. ૧ પીપર તો ૧. ઘોળાં મરી તો ૧. લવેંગ તો ૧. તજ તો ૧ સુંઠ તો ૧. એ છ વસ્તુને ખાંડીને વસ્ત્રગાળ કરી ઘુટેલા હીંગળોકમાં મેળવી, એક દિવસ કોઈ ઘુંટવું, પછી તેમાં આડુનો રસ ચૌર ૦૫ નાંખી ઘુંટવું; તે ઘુંટતાં ઘુંટતાં સુકાઈ જાય ત્યારે શરીરથી આડુનો રસ નાંખી ઘુંટવું. એ રીતે આડુના બે, પાનના રસના બે, અરણીના રસનો એક, ધંતુરાના રસનો ૧, એવી રીતે છ પદ દધને ગોળી મરી પ્રમાણેની કરવી. એ ગોળીમાંથી ગોળી ૧ આડુના રસના અનુપાન સાથે દિવસમાં ૩ વખત આપવાથી ઘેર સન્નિપાત મટે છે. બુદ્ધિપૂર્વક અનુપાનમાં ફેરફાર કરવો એ વેદ્યનું કામ છે.

ઉપર જે તાવીમાં લવીંગના છુકા સાથે કુંગળીનો રસ બળી લેવા જેવું થયું હોય તેનાથી બમણો ગુગળ તથા બખ્ખે તોલા સુંઠ મરીને પીપર મેળવી ઘુંટીને વટાણાપુરની ગોળી બનાવવી. એ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર અકકેક ગોળી આપવાથી સંધીવા જેવા તમામ વાયુ મટે છે.

યતિ મી રવીહંસજી દીપહંસજી છાપરીયાશેરી-મુરત.

૧ રોટલો:—પારો, વચ્ચનામ, કાળાં મરી, નવસારને મોરચુથુ સમજાગે લઘુ પારીક વાટી, ધંતુરા તથા લસણના રસમાં રોટલો કરી, સન્નિપાતના રોગીની હળમત કરાવી તેને માથે એક પહેાર સુંધી બાંધવે. શીતાંબ સન્નિપાનવાળા દરદીને જો શરીરમાં ગરમાવો આવે તો તે દરદી સારો થશે, અને ગરમાવો નહિ આવે તો તેની આશ્વા રાખતી નહિ.

૨-રોટલો. લસણ, રાધ અને સરગવાનું મૂળ એ ત્રણને ખાંડી ગોમૂત્રમાં વાટી રોટલો કરી માથે મુકવે. જો ચૈતન્ય આવે તથા શરીર ગરમ થાય તો રોગ બચશે.

વૈદ્ય કેશવલાલ બાપુજી, મુાં બરવાળા-કાઠીયાવાડ.

૧ ગોંડલ રસ શાળામાંથી બ્રહ્માન્ત્ર રસ મંગાવી ઘણી વખત વાપર્યો છે. અને તેથી સેંકડે ૭૫ ટકા શ્વેતપાતના બ્યાધીવાળા ઉગર્યા છે.

વૈદ્ય જગનલાલ રાયચંદ મુાં ગાંબર.

હરડેદળ તો. ૨ સોનામકી તો. ૨ રેવચીનો સીરો તો. ૦ા મરી તો. ૦ા સુડ તો. ૧ સીંધવ તો. ૧ સંચળ તો. ૦ા એનુ-ચુર્ણ તે મળાશકાર્થ ચુર્ણ કહેવાય છે તે ગરમ પાણી સાથે પાવું.

વૈદ્ય જગનલાલ લલ્લુભાઈ દેશી નામાવાળા. વડોદરા.

૧-કાયફળ, કાકડાસીંગ, કાળીજીરી, અજમોદ, શુંક, મરી, પીપર, અને દીવેલાના મુળ સંજાગે લઘુ મઠોડાના ધસારા સાથે દેવાથી મુઝારો મટે છે. તાવ ઉતરી જાન આવે છે.

વૈદ્ય શુરાભાઇ ઓધવજી ત્રીવેદી, મુાં ભાદરોડ.

૧-વજનાગ, સુઠ, મરી, સમભાગે લઘ આદાના રસમાં ધંતુરાના રસમાં અને તુલસીના રસમાં એક એક પુટ દધ મચોડી જેવડી ગોળી બનાવી આપવાથી સન્નિપાત ઉપર સારી અસર કરે છે.

વૈદ્ય જગનલાલ આત્મારામ, ગાંધીશેરી-નવાપુરા, મુરત.

૧-અમ્બિકુમાર-પારો, ગંધક, પીપર, કાળામરી, ટંકણ, સર્વ સમભાગે લઘ પારા ગંધકની કાળજી કરી પછી બીજું ચુરણ મેળવી સાત દીવસ સુધી ખલ કરી માત્રા તઢ્યાર કરવી પછી એકથી ત્રણ ધહુંબાર આડુના રસમાં તથા મધ પીપરમાં આપવામાં આવે તો બચંકર સન્નિપાત મટે છે.

૨-ત્રિપુરલૈરવ રસ-સુઠ તો. ૮ મરી તો. ૮ ટંકણ તો. ૬ વજનાગ તો. ૨ એને ખાંડી વજગાળ કરી આડુના રસના પાંચ પુટ આપવા તથા લીંબુના રસના ત્રણ પુટ આપવા તથા પાનના રસના ૩ પુટ આપવા અને પછી ગોળી એક એક રત્તીની વાળવી પછી આડુના રસમાં ગોળી ૧ થી ૩ સુધી દીવસમાં ત્રણ વખત આપવી અથવા પાનના રસમાં આપવી. આ ગોળીથી બચંકર સન્નિપાત સારા થાય છે.

૩-કાલારી રસ-પારો ૧૨, ગંધક ૨૦, મરી ૨૦, પીપર ૪૦, લવેંગ ૧૬, ધંતુરાના બીજ ૧૩, ટંકણ ૨૦, બચંકર ૨૦, અકળગરો ૨૦, ભાગે લઘ પારા ગંધકની કાળજી કરી સર્વ મેળવી ૩ લીંબુના ૩ પુટ દધને રત્તી રત્તીની ગોળી વાળવી.

આદુ અથવા પાનના રસમાં એકથી ત્રણ સુધી દિવસમાં ત્રણવાર, આપવાથી સન્નિપાત દૂર થાય છે.

વૈદ્ય અંબારામ સંકરજી પંડ્યા મુ. વાગડ વાયા રાણપુર

૧. અગ્નિકૃમાર રસ:-વજનાગ, સુંઠ, હરડેદળ, બેડાંદળ, આમળાં પીપરી મુળ, પીપર, અશીષુ, નીપાલો, હરતાલ, ટંકણ, લવંગ, પારો, ગંધક સરખે બાગે લઈ પારો ગંધકની કાળલી કરી પછી બીજ વસ્તુઓ મેળવી ગાયનાં દૂધમાં ઘુટવું સુકાયા પછી ગો મુત્રમાં ઘુટવું પછી ભાંગરાના રસમાં ઘુટવું. પછી તેની ચણા જેવડી ગોલી વાળી અનુપાન પરત્વે તમામ રોગમાં આપી શકાય છે.

૨. અગ્નિકૃમાર રસ-પારો ૧ ગંધક ૧ ટંકણ ૧ કોડીની ભસ્મ ૩ સંખ ભસ્મ ૩ વજનાગ ૧ મરી ૮ બાગે લઈ સર્વને લીંચુ ના રસમાં ૫૨ કલાક ઘુટવું, અને વાલ વાલની ગોળી વાળવી સવાર સાંજ આપવાથી અજીરણ મટે છે. જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે.

૩. હસ્તમેધીર રસ-અડાયાની રાખ તો. ૪ મરી તો. ૧૧૧ વજનાગ તો. ૧ એકત્ર ચુરણ કરી બે વાલુમાત્રા આદુના રસમાં આપવાથી ત્રિદોષ જ્વર મટે છે.

૪. હંશપોટલી રસ-કોડીની ભસ્મ, સુંઠ, પીપર, મરી, ટંકણ વજનાગ, ગંધક, પારો, સરખે બાગે લઈ, સાથે વાટી લીંચુના રસમાં ઘુટી બે બે વાલની ગોળી કરી એક ગોળી મરી (તિખા)ના ચુરણમાં મેળવી આપવાથી સંમહણી અતિસાર મટે છે. માત્રા ધીમાં ચટાડી ઉપરથી ઊંસ ભાતનું પથ્ય આપવું.

૫. લક્ષ્મીનારાયણ રસ-પારો ગંધક, ટંકણ, વછનાગ, હીંગળાક હીમળ, અતિવિષ, ઈન્દ્રજવ, કડાછાલ, અખરખ ભરમ, સીંધવ સમ ભાગે લઈ ખારીક વાટી તેને દાંતી મુળના કાઢાનો અને ત્રિફલાનાં કાઢાનો પટ આપી એ એ વાલની ગોળી બાંધી આદુના રસમાં આપવી એ ગોલી તાવ સન્નિપાત વિષમજ્વર, અતિસાર, સંઘ્રહણી, આમ, પ્રમેહ શુલ અને સુવા રોગમાં આપી શકાય છે, અને ધણેજ ફાયદો કરે છે.

ઉન્મત્ત રસ-પારો ગંધક ચાર ચાર તોલા લઈ ખલ કરી ધંતુરાના રસની ભાવના દેવી પછી ત્રીકટુ ચૂર્ણ તોલા આઠ મેલવી કપડે ચાળી રાખવું સન્નિપાતના રોગીને નાકે સુંઘાડવાથી ભાન આવે છે. સન્નિપાત મટે છે.

૭. ત્રિદોષજ્વર (સન્નિપાત)માં પ્રથમ લંબન આપવું જાડો કથળે રખાવવો જે જાડા વંધારે થતા હોય તો જયફળ, જવંતરી અતિવિષ, મરી, ગડોડા, ભરમી અશીણ અથવા લીલાગર (ભાંગ) સરખાં લઈ તેમાં અશીણ જીજી નાંખવું. પછી વાટી પાણી રેડી નરમ કરવું. પછી એક સરાવલું (રામપાત્ર)ને લાલ ચોળ તપાવી તેમાં પેલું પાણી નાંખી લંકી દેવું એટલે ખદખદીને જાડી ખીર થશે. તેમાંથી સવાર સાંજ એક આંગળી ઉપર ચઢે એટલું ચઠાડવાથી જાડા બંધારો. આમ થકવ થશે, સન્નિપાતના દરદીને દશ દીવસ પછી ક્વાથ આપવો. તે ક્વાથ:-રીગણી, ગજો, શુઠ એરંડમુળનો કાઠો પાવો.

૮. અંથીકાદીકાઠો. પીપરીમુળ, ઈન્દ્રજવ, દેવદાર, ચવક, મુગળ, વાયવડંગ, ભારંગ, ભાંગરો, મુઠ, પીપર, મરી, ચીત્રા, કાયફળ, પુષ્કરમુળ નાસ્ના, હરડે, ખેડીભોયરીગણી, ઉભી ભોમરીગણી, અનભોદ, નજોડ,

કરીયાતુ, વજ, પાઢમુળ, સર્વ સમતોલ ખાંડી જુકો કરવો. તેમાંથી ચાર તોલા જુકાને ૧૪ તોલા પાણીમાં ઉકાળી આઠ તોલા બાકી રહે ત્યારે ગાળીને પાવો સાંજે લેજ કુચા ઉકાલી પાવા ત્રણ દીવસ પાવાથી ત્રિદોષજ્વર સન્નિપાતજ્વર મટી જાય છે. જરૂર જણાય તો છેલ્લે મગના યુસમાં હલકો જુલાખ આપવો.

૯ કોષ્ઠપજ્વ માણસને સનેપાત વધી જાય ને બેભાન સ્થિતિ હોય તો સેનાના વરખ પાના ૧૦ હરણતું કાચું સીંગડુ ૩ ગા બાર એરંડાતું મુગ ૩ ૨) બાર સુંઠ તો. ૧ બધાને સાથે મેળવી પાણી જેર ત્રણમાં ઉકાળવું. પછી પંદર તોલા બાકી રહે ત્યારે ઉતારી આજણીથી ગાળવું. (કપડેથી ગાળવું નહિ) તેમાંથી દોઢ દોઢ કલાકને આંતરે પાંચ પાંચ તોલા પાવું જેથી બકવાટ કરતો બેભાનીમાં ગોચાં ખાતો સન્નિપાતનો દરદી સારો થશે એ સાચો અનુભવી ઉપાય છે. વળી અંજન સમુદ્રજળ ઘસી જરા આંખમાં આંખવું જેથી બળતરા થઇ જેરી પાણી નીકળી રોગી તરત બાનમાં આવશે. શીત વળતી હોય તો કળથી ને સેકી લોટ કરી તેતું મરદન કરવાથી પસીનો બંધ થઇ શરીરમાં ગરમાવો આવે છે.

માસ્તર લલ્લુલાઇ નાથાલાઇ મુ. બોડ તા. વિજાપુર.

૧ કુલાવેલી ફટકી, લીંડીપીપર, અતિવિષ, ત્રણ સરખે ભાગે લઇ બારીક વાટી બેભાની બાર, મધ એક રા. બાર સાથે બેવાર ચાટવું. બારે બેરાક નહિ આપવો. દુધ થી બીલકુલ આપવું નહિ. મગતું એલામણ તથા બદાલા મગ, બાબરીની રાખ ખવાડવી.

૨ અરડુસીનો પુટપાકથી રસ કાઢવો તે રસ ૩ ૧) બાર મધ રા. ગા બાર લીંડીપીપર એક રતી મેળવી આદનો રસ એક બાની

ભાર નાખી ચાર પાંચ દિવસ આપવાથી સન્નિપાતનો કષ્ટ શાંત થાય છે.

નરસેરામ હરજીવન આસ્તર નવાગામ તાલુકે માતર.

૧ સવારમાં અશ્વચેલી ને માક્ષીક ભસ્મ સુંકને મધ સાથે ચટાડવું સાંજે સ્વાસકુકાર પાનમાં આપવો. ધીમે ધીમે ચાવીને રસ ગળી જવો.

વૈદ્ય લલ્લુભાઈ દુર્લભરામ નાગર ફળીઆ શુરત.

૧ મલ્લાદિ ગુટિકાઃ—કાચો સોમલ બે વાલ લાઇને અવર-કંઠીના રથમાં ત્રણ દિવસ ખલ કરવો તેની મગ જેવડી ગોળી વાળી આદાના રથમાં એક ગોળી સવારે તથા સાંજે લેવાથી સન્નિપાત તથા કિદર વિદાર મટે છે. ધીવાળો ખોરાક આપવો. તાવમાં પાવલી ભાર ધી, સાથે લેવાથી આરામ થશે. શાકરૂનાં સીરા સાથે લેવાથી જીર્ણીજ્વર જશે. અંતે પુરતી કરશે. ખટાસ ખાવા દેવી નહી.

વૈદ્ય દયાશંકર મોરારજી ધંધુકાવાળા.

પાંચ, ગંધક, વછનાગ, એ ત્રણ ૨૫, ભાગ, જયફળ, પીપર, બન્ને ૧૦ ભાગ મેળવી આદુના રથમાં વાટી રત્તી પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી એક એક ગોળી આપવાથી સન્નિપાત મટે છે.

વૈદ્ય બાલાશંકર પ્રભાશંકર મુન્ડાનાં-રાજપીપળા.

સંચોરો (પાપડીઓ ખારો) શેર ૦૫ લઘ ખાંડી લોખંડની તરી ઉપર મુઠી પાણી શેર ૦૫ નાખી ચુમે ચઢાવી પાણીને બાળવું એટલે ચુના જેવું થશે. પછી તેમાં સુનાગર મેળવી ગ્રીષ્મ વાટી

તેમાંથી એક એક વાલ દીવસમાં ત્રણવાર રોગીને આપે તો તાવ ખાંસી અને શુળવાળો ત્રિદોષ મટે છે.

વૈદ્ય ગીરીભક્ષકર આશાસક ત્રીવેદી મુઠ્ઠા ઝરીયા.

વૈદ્યમૃતનો કલીંગાદી કવાથ, તથા દસમુલી કવાથ ધણોળ શામદો કરે છે. લંબન કરાવવું.

વનોપધ શાસ્ત્રી મહારાજશ્રી મહાવીરદાસજી જનકીદાસજી
મુ. ધોળકા.

મહામૃત્યુંજયરસ સન્નિપાત માટે. શુદ્ધ પારો, મંધક, વછનાગ, ટંકણ પુલાવેલો ત્રિકટુ ચિત્રો, અરકુસાની છાલ, અંધેડાના મૂળ, તથા આંકડાના મૂળની છાલ, દરેક એક એક તોલો અને તે સાથે અંધેડાનાં ખીની મીઠા તોલા ૨, અને વજ તોલો ૧૧, લઈ પ્રથમ પારો મંધકની કાજળી કરી વછનાગ વિગેરે સર્વ ચીજો નાંખી ગળાના રસની એક અવના આપી, મગના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી દરેક પ્રકારના ચઢેલા તાવને ઉતારવાની આ ઔષધ પરમ શક્તિ ધરાવે છે. યુક્ત ઉમરના માણસોને માત્ર ગોળી ચાર સર્વ સંધારણ તાવમાં અતુપાન તરીકે મધ સાથે લેવી સન્નિપાતજ્વરમાં આ ગોળી એક અધોળ આડુના રસ સાથે આપવી, નાના બાળકને પાણી અડધી અથવા તો તેથી વધારે એક ગોળી વચ મળ અને શક્તિનો વિચાર કરીને આપવી, આ દવાથી મરણ તુલ્ય થયેલા દરદીઓ મણુ શુર પુત્રાથી બચી ગયેલા છે. આ દવા યોગ્ય માત્રામાં યોગ્ય અતુપાન સાથે આપવાથી કાભેરાં, ખરોળ, અજીર્ણ, પ્રમેહ વિગેરે ભયંકર રોગોનો નાશ કરે છે.

બ્યુબોનીક-પ્લેગ.

માંડીયા તાવની મરકી.

પ્લેગ.

સંવત ૧૯૫૩ના ઉન્હાળા અને ચોમાસાની સંધીમાં મુંબઈ શહેરમાં પ્રથમ બ્યુબોનીક પ્લેગની મરકી શરૂ થઇ. તે મરકીએ એટલું બધું જોર પકડ્યું કે આખું મુંબઈ તથા ત્યાંના ચિકિત્સકો અને અમલદારો ગભરાઇ ઉઠ્યા, કારણ કે આ બ્યુબોનીક પ્લેગની મરકી એકવાર ઇંગ્લંડમાં ચાલેલી અને ત્યાં ભારે કેર વતવિલો, તે ઇતિહાસ સર્વના જાણવામાં હોવાથી તેના તે રીતના ઉપાયોની યોજના કરવામાં આવી, તે એટલે સુધી કે સરકારે એપેડેમીક એક્ટ એટલે એપીરેગનો ફાયદો સુધારી ને નાના મોટા અમલદારોને એ રોગની સામા લડવાને માટેના સંપૂર્ણ અધિકાર આપ્યો. તે રોગ તે પછી વધતાં વધતાં સુરતમાં આવ્યો અને ત્યાંથી આખા દેશમાં ફરી વળ્યો એ વાત સર્વને જાણીતી હોવાથી તેનાં દુઃખનું અને તેના પ્રતિબંધનું વર્ણન કરવું નિરર્થક જાણી, અમારે ત્યાં સંવત ૧૯૫૪-૫૬-૫૮-૬૦-અને છેલ્લે ૭૩ના સાલમાં મરકીએ જે કેર વતવિલો, અને તેમાં અમને જે અનુભવ થયલો તેનું વર્ણન કરવાનું અમે દુરસ્ત ધારીએ છીએ.

પ્લેગ કેમ થાય છે? પ્લેગ ક્યારે થાય છે? પ્લેગ કવો રીતે થાય છે? અને પ્લેગનાં લક્ષણો શું શું છે? તે જણાવવાની જરૂર નથી, પણ અમારા અનુભવમાં પ્લેગની આઠ જાતો જોવામાં આવી

છે. ૧. ગાંઠ ધણી ઝીણી. ૨. ગાંઠ ધણી મોટી. ૩. ગાંઠમાં મારતી શળ. ૪. ગાંઠમાં બળતી અગન. ૫. મોટી ગાંઠ અને વેદના વિનાની. ૬. નાની ગાંઠ અને વેદના વિનાની. ૭. ગાંઠ વિનાનો દુખાવો. ૮. એક કરતાં વધારે ગાંઠો. એ આઠ જતોમાં વાયુ પ્રાધાન્ય ગાંઠો પાકે નહિ કે, વેરાય નહિ; પિત્ત પ્રાધાન્ય ગાંઠો ઉપાય કરે. યા ન કરે તોપણ જલદી પાકવાવાળી; અને કફ પ્રાધાન્ય ગાંઠો ધણે લાંબે કાળે પાકવા વાળી અને ધણી મુદતે રૂઝાવાવાળી જોવામાં આવી છે. આયુર્વેદના નિદાનશાસ્ત્રમાં રોહીણી, વિસર્પ, તથા ઉપસર્ગ નામની એ ગાંઠો છે એવું ધણા વિદ્વાન વૈદ્યોનું માનવું છે, પણ તેમાં સન્નિપાતના સંપૂર્ણ લક્ષણ નહિ હોવાથી કેટલાક વૈદ્યોએ એનું અંશીક-સન્નિપાત એવું કૃતિમ નામ આપ્યું છે. પરંતુ અમારા વિચાર પ્રમાણે “જુગનનેત્ર” સન્નિપાતનાં લક્ષણ મળતાં આવે છે, અને એ જુગનનેત્ર સન્નિપાતની મર્યાદા આઠ દિવસની હોવાથી, આઠ દિવસની અંદર મરણનું પ્રમાણ અત્યંત યાવ છે. આઠ દિવસ વીતી ગયા પછી કાંઈક બચવાની આશા યાવ છે.

જો કે આપણા શાસ્ત્રમાં એને જુગન નેત્ર સન્નિપાત આઠ દિવસની અવધીવગે અસાધ્ય લખેલો છે. તોપણ જેમાં સર્વસંપૂર્ણ લક્ષણ જણાતાં નથી, અને સન્નિપાતની સંપૂર્ણ ચિહ્નિતા કરવામાં આવે તો ધણા રોગી મરે છે, પણ સંપૂર્ણ લક્ષણવાળો રોગી મરતો નથી. જુગનનેત્ર સન્નિપાતમાં તાવનું બળ અત્યંત હોય છે, એક ગાંઠ હોય છે, સ્મૃતિનો વિભ્રંશ થાય છે, શ્વાસ થાય છે, આંખે જોઈ શકાતું નથી અથવા આંખ લાલ થાય છે, રોગીને મોહ થાય છે, લવારો કરે છે, અન્ન થાય છે, કમ્પે છે, અને ગાંઠની આસપાસ

સોજો આવે છે; એટલા સંપૂર્ણ લક્ષણ હોય તો રોગી બચતો નથી, પણ એમાં લક્ષણવાળો હોય તે રોગી બચી શકે છે.

કેટલાક ચિકિત્સકોને એવો અભિપ્રાય છે કે જ્યેષ્ઠ અને તેમ પ્લેગમાં ગાંઠનો ઉપાય કરવો એટલે ગાંઠ પાકી જાય, ગાંઠ બળી જાય અથવા ગાંઠ ચીરાઈ જાય એવા ઉપાય કરવા. પણ એ ઉપાયથી જોવી જોઈએ તેવી કીર્તિ મેળવી શકાઈ નથી. પ્લેગના રોગમાં એટલું તો જોવામાં આવ્યું છે કે જે રોગીને પ્રથમ દુખાવો થઈ ગાંઠ નીકળી અને તે પછી તાવ આવ્યો તેઓ તો મૃત્યુજ પામ્યા. જે રોગીને પહેલો તાવ આવ્યો અને પછી ગાંઠ દેખાઈ તેઓ ધણે ભાગે બચવા પામ્યા, અને જેઓને એ કે ત્રણ દિવસ તાવ આવ્યા પછી ગાંઠ દેખાઈ તેઓ સંપૂર્ણ રીતે બચવા પામ્યા છે. પ્લેગના રોગના ઉપાય તરીકે તપાસ કરતાં ડૉક્ટર બરજોરજો વૈદકશાસ્ત્ર જે પુસ્તક લખેલું છે તેમાં આ તાવને પાલીગામનો તાવ એવું નામ આપી તેનું વર્ણન કરેલું છે, પણ તેમાં કાંઈ તેના ઉપાયો આપેલા નથી, પરંતુ એકવાર જહાંગીર બાદશાહના વખતમાં એ રોગે સંપૂર્ણ જોર પકડેલું તે વખતના વિદ્વાન હકીમોએ પોતાની કીતાબમાં એનું “તાઉન” નામ આપી વર્ણન કરેલું છે. તેમાં તેઓ લખે છે કે રોગીને ખુલ્લી હવામાં રાખવો, પણ શરીરપર ગરમ કપડાં ઝોરાડવાં. તાવને માટે સોદા (પિત્ત)ની શાંતિ થાય એવા ઉપાયો કરવા, અને ગાંઠ ઉપર ગુલે અરમાની, લીલાધાણાનો રસ મેળવીને ચોપડવાથી પ્લેગના દરદી ધણા સારા થાય છે. એ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી અમે પ્લેગના દરદીની નીચે પ્રમાણે સારવાર કરતા હતા: જો સેંકડો દરદી સારા થઈ શક્યા છે.

અમારું માનવું એવું છે કે આ રોગમાં ગાંઠ કાંઈ રોગ નથી, પરંતુ ગાંઠ એ રોગનું એક અંગ છે, તેથી ગાંઠ તરફ ધ્યાન નહિ આપતાં રોગનાં બીજાં અંગ તરફ ધ્યાન આપવાની અમને ફરજ પડતી હતી, કારણ કે આ રોગમાં જે રોગીને થોડો પણ શ્વાસ જણાતો હોય, તેમ પુરુષને નાકેથી અથવા મોંઢેથી થોડું પણ લોહી પડ્યું હોય અને સ્ત્રીઓ તાવમાં રજસ્વળા થઈ હોય અને તેઓની ગાંઠ પાછી હોય, કુટ્ટી હોય અથવા ચીરી હોય કે કાંબી હોય તો પણ તે રોગી તો મરતા જોવામાં આવ્યા છે. એકંદરે જોતાં સન્નિપાત્તવાળા, બ્રમવાળા, મૂર્છાવાળા, અને લવારો કરવાવાળા દરદીઓમાંથી એકંદરે પચાસ દરદી બચાવી શકાયા છે, પણ જેને શ્વાસ થયો હોય, લોહી પડ્યું હોય અને જેની ગાંઠની આસપાસ થોડો પણ સોજો આવ્યો હોય તેવા રોગી પૈકી એક પણ રોગી બચી શક્યો નથી.

ધ્યેમના રોગમાં પ્રથમ દિવસથીજ અમે લંધન કરાવતા હતાં. એ લંધનથી જો રોગી શુદ્ધિમાં આવે અથવા જ્યારે તેને ખરેખરી શૂંપ લાગે ત્યારેજ તેને ઘી, દૂધ, તેલ અને મીઠાચનો ત્યાગ કરાવી માત્ર પાણીમાં મીઠું નાંખેલી ચોખાની, ઘઉંની કે બાજરીની કાંજ કે રોટલી આપતા હતાં. અને રોગીને “મૃતરાજ મૃતપ્રાણુદાયી રસ, શ્રી મૃત્યુંજયરસ, મહાજવરાંકુશરસ, શ્વાસકુહારરસ, હીંગળેશ્વરરસ, સ્વ-ચ્છંદ ભૈરવરસ, ત્રિપુરભૈરવરસ,” ની માત્રા રોગનું બળ તપાસીને અને વાયુપિત્ત અને કફમાં જેનું પ્રાધાન્યપણું હોય તેને દબાવવાને અનુકુળ રસોની યોજના કરતા હતાં. ગાંઠના ઉપર ગુદે અરમાની લીલા ધાણાના રસમાં અથવા મુલાબજળમાં, અને જો તે નહિ મળે તો એકલા પાણીમાં મેળવી ગાંઠ ઉપર એવી રીતે ચોપડાવતા હતા.

કે તેને પાતળું કઢી જેવું બનાવી આધુ આધુ ચોપડાય એવું લીલા સુકી ચોપડાવતા. જેથી ગાંઠ બીતર હોય તે બહાર તરી આવતી, કાચી હોય તો એનાથીજ પાકીને ફૂટી જતી અને ફૂટેલી હોય તો રૂઝાઈ જતી. એ સિવાય જેમ જેમ દરદીને આરોગ્યતા દેખાતી જતી તેમ તેમ ફેફસાંમાં શક્તિ વધે, કંક લીધો રહે. અને પિત્તની શાંતિ થાય, પેટમાં ભૂખ લાગે આધુ પચે અને ઝાડો સાફ આવે એવા ઉપચારો કરતા હતા. કેટલીકવાર એવું જોવામાં આવ્યું છે કે દરદી અડધો સારો થવા આવ્યો હોય અને તે પેટ સાફ લાવવાની શ્રીયાદ કરે, તેમાં જો જીલાય આપવામાં આવ્યો તો દરદીના કાયા મળ તૂટી પડી તે દરદી તરત મરણ પામે છે, એટલા માટે સન્નિપાતના રોગ માટે એક એવી કહેવત છે કે “ વૈદ્ય રાખે- મળ અને રાખ રાખે દળ ” તેજ શ્લોકમંદ થાય છે. એ સિદ્ધાંત પર રહીને પ્લેગના દરદીને જીલાય આપતા નહિ હતા.

ઉપર પ્રમાણે પ્લેગના દરદીની તેના દાનજીને અનુસરીને એટલે સન્નિપાતના રોગમાં જેમ આમનું પાચન કરીને રોગનું શમન કરવામાં આવે છે, અને સન્નિપાતના રોગીને જે પ્રમાણે પથ્યાપથ્ય પળાવવો પડે છે તે પ્રમાણે પળાવવાથી ઘણા રોગીનો બચાવ થયો છે; પરન્તુ સેંકડો જાતની વ્યવસ્થા, સેંકડો જાતની દવાઓ તથા સેંકડો જાતના ઉપયોગ કરવા છતાં આજે લગભગ બારીસ વર્ષ થયાં તો પણ એ રોગ હિંદુસ્તાન છોડીને જતો નથી તેનું કારણ આજ સુધી કોઈ પણ રસાયન શાસ્ત્રીએ શોધી કાઢ્યું નથી. અને જ્યાં સુધી એનું ખરું કારણ જાણી રાખ તથા પ્રજા એ રોગ ઉપચાર કરવાના કારણને દૂર કરવામાં કોશીલ નહિ કરે ત્યાં સુધી આ રોગ

કે જે જુદે જુદે રૂપે દેખા દઈ સંખ્યાબંધ લોકોનો સંહાર કરે છે તે અટકશે નહિ. એ વાત એથી રોગના અથવા જુદી જુદી જાતની મરકીના કારણમાં લોકોનો આહાર વિહાર, ઋતુઓના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ, તથા ઇશ્વરી અદ્વિતમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણીમાત્રને પોતાનો અધિકાર નહિ ભોગવવા દેતાં જેઓ બ્રહ્મ એજ હક છે. એમ માનનારાઓ કુદરતના કાયદાનો ભંગ કરે છે જેનો સંપૂર્ણ ખુલાસો આગળ કોલેરા વિષેના નિબંધમાં જણાવેલો છે તે વાંચવાથી ધ્યાનમાં આવશે કે આવા ભયંકર અનિવાર્ય એથી રોગો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? અને તેનું મૂળ કારણ શું છે ? એટલા માટે અત્રે ફરી તેનું પિષ્ટપેષણ નહિ કરતાં, એ કોલેરાની ઉત્પત્તિના વિષયને ધ્યાન પૂર્વક મનન કરવાની અમે બલામણુ કરીએ છીએ.

इत्यलम.

ઈન્ફ્લુએન્ઝા.

હાલના જમાનામાં નવી નવી જાતના રોગો પ્રગટ થાય છે અને તે રોગો ફરી ફરીને હુમલા કરશે એવા ભયથી કેટલાક વિદ્વાન ડોક્ટરો અકળાય છે, અને તેના અકળાટથી જે હુદ્યારો તેઓ બહાર કાઢે છે તેથી પ્રજા ગભરાય છે. પરંતુ કુદરતના નિયમ પ્રમાણે વાતાવરણમાં બ્યારે ઋતુઓમાં હીનયોગ મિથ્યાયોગ કે અતિયોગ થાય છે ત્યારે હવામાં તે તે જાતના જંતુઓ ઉત્પન્ન થઈ પ્રજાને રોગી બનાવી દે છે. તે પ્રમાણે સંવત ૧૯૭૪ના બાદરવા માસમાં બ્યારે શરદઋતુનો આવિર્ભાવ થયો ત્યારે શરદઋતુના તાપથી વર્ષા-

ઋતુમાં સંયમ થયું પિત પીગળીને પિત્તજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે એવો નિયમ હોવા છતાં, શરદઋતુમાં વસંતઋતુનો મિથ્યાયોગ થવાથી પિતના અદલામાં કરેનો પ્રકોપ થયો, એટલે વસંતઋતુમાં કદ કાયવો બેઠકોએ તે કદ શરદઋતુમાં કોપ્યો; જેથી વનસ્પતિમાં તીખો, કડવો અને ખાટો રસ ઉત્પન્ન નહિ થતાં કષાય-મધુર રસ ઉત્પન્ન થયો. જેને પરિણામે શ્લેષ્મપિત્તજ્વરની ઉત્પત્તિ થઈ અને તેમાં જેઓના શરીરમાં આમનો વિશેષ સંયમ થયેલો હતો તેઓને કંઠકુળ્લ નામનો સન્નિપાત જેને અત્રેણમાં ઇન્દ્રિયોન્ના કહેવામાં આવે છે તે થયો, નિદાનસાત્તના સિદ્ધાંત પ્રમાણે શરદઋતુમાં વસંતઋતુનો મિથ્યાયોગ થવાથી જે તાવ ઉત્પન્ન થાય તેને વિકતજ્વર કહેવામાં આવે છે અને વિકતજ્વર હમેશાં કષ્ટસાધ્ય અથવા અસાધ્ય મણાય છે તે પ્રમાણે જે જે ઉપચારકોએ પરંપરાની રીત પ્રમાણે તાવની ચાલતી ચીકિત્સા કરી તે તે ઉપચારકોને હાથે સેંકડો મરણ નીપળ્યાં, પરંતુ જે ઉપચારકોએ ઋતુના મિથ્યાગનો વિચાર કરી કદની શાંતિ થાય એવી રીતની સારવાર જે દરદીની કરી તે દરદીઓને ફતેહમંદીથી સારા કરી શક્યા.

ઇન્દ્રિયોન્નામાં જે જાતના લક્ષણવાળા જ્વર જેવામાં આત્મા છે. જેઓને શ્લેષ્મ પિત્તજ્વર એટલે

હિમ્નતિકાસ્યતા તન્દ્રા મોહઃ કાસોઽરુચિ સ્તુષા ।

મુહુર્વાહો મુહુઃ શીતં શ્લેષ્મ પિત્ત જ્વરા કૃતિઃ ॥

અર્થાત-જેનું મોહું ચીકણું તથા કડવું થાય, જેને તન્દ્રા તથા મોહ થાય, જેમાં ખાંસી, અરુચિ અને તૃષ્ણા હોય અને જે શ્લેષ્મ

પડીમાં ટાકવાય અને પડીમાં તાપ લાગે તેને શ્લેષ્મપિત્તજ્વર જણાવે. આલુ ઇન્દુલુએન્ડામાં ઉપર ખતાવેલા લક્ષણવાળા કેટલાક દરદીઓ જોવામાં આવ્યા હતા અને તે દરદીઓ ક્ષપિતજ્વરની સામાન્ય ચિહ્નિત્તા કષ્ટવાધી સારા થયા હતા. પરંતુ જે દરદીઓને એથી વધીને કંઠકુખજ સન્નિપાત એટલે

શિરોર્તિ કંઠ ગૃહ વાહ મોહઃ
કમ્પ જ્વરા રક્ત સમિરણર્તિ ।
હનુષ્યથા તાપ ચિલાપ મૂર્છા ।
સ્વાત્કંઠ કુખ્જ સ્તલુ કષ્ટ સાખ્ય ॥

અર્થાત્-માથામાં અત્યંત પીડા, મળાનું પડકાઈ જવું, દાઢ બળવો, મોહ થવો, કમ્પારી આવવી, તાવ, રક્તપિત્ત થવું એટલે નાકથી, મુખથી, ગુદાથી અથવા યોનીથી ભોહી વહેવું, દહીનું જકડાઈ જવું, પરિતાપ થવો, લવારો કરવો, ખેમાન થવું એ લક્ષણવાળા ને કષ્ટસાધ્ય એવો કંઠકુખજ સન્નિપાત કહેવો; અને (એનુંજ ખરું નામ ઇન્દુલુએન્ડા છે.)

જ્યારે ઉપર પ્રમાણેના લક્ષણવાળો શ્લેષ્મપિત્તજ્વર અને કંઠકુખજ સન્નિપાત અથવા બેઉ મળીને વિકતજ્વર અથવા ઇન્દુલુએન્ડા જેરથી ચાલવા માડ્યો તે અરસામાં આખું જગત અને જમતને આરોગ્ય રાખવાનો શોકો પરાવનારા ચિકિત્સકો બેખાંકળા બની ગયા હતા, કારણ કે એક તરફ મનુષ્યો મિથ્યાચોગ થવાથી આખા દેશની હવામાં પિત્તને સ્થાને કફનો કોપ થયેલો હોવાથી દરેક મનુષ્ય એ રોગમાં સપડાવાનો સંભવ હતો અને ઘણું દેશણે એવું જોવામાં આવ્યું છે

કે એક ધરમાં ૧૦ માણસનું કુટુંબ હોય તે દૈનિક માણસને સાથેજ આ રોગ થયેલો કે જેના ધરમાં પાણી પાનાર પણ કોઈ મળે નહિ. સહેરોના કરતાં ગામડાના લોકોની એવી મુશ્કેલી હતી કે ઘેરે ઘેર પુરૂષ અને સ્ત્રી, વૃદ્ધ અને બાળક, શેઠ અને તોકર સંઘળાનેજ આ રોગ લાગુ પડેલો, જેથી ખાવાનું કે દવાદારનું ઠેકાણું તો દૂર રહેતું પણ ગામને પાદરેથી એક ઘડો પાણીનો ભરી લાવનાર પણ મળવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો હતો. તેમાં માત્ર જેઓને શ્લેષ્મપિત્તજ્વર આવેલા હતા તેઓ કુદરતી રીતે ખાધા પીધા વિના લંધનના બળથી તાવ ઉતર્યો ત્યારે મહાસુશીયતે કુવેધી પાણી ભરી લાવી પોતાના કુટુંબને પાવાને શક્તિમાન થયા. એવી સુશીયતવાળો તાવ જો કે શાસ્ત્રમાં લખેલો છે પરંતુ હજી પચાસ વર્ષના અરસામાં હિંદુસ્થાનમાં આવો તાવ આવ્યો હોય એવું કોઈના જાણવામાં નથી.

આ પ્રમાણે હવામાં ફેરફાર થયો અને શરદઋતુમાં વસંતઋતુનો મિથ્યા-યોગ થયો એટલે શરદઋતુમાં પાકતાં આદુ, મરચાં, લીંબુ અને કાચકાનો પાક ઓછો થઈ ગયો; તેને ઠેકાણે આંખાના ઝાડને મોર અને કેરીઓ લાગવા માંડી તે જોતાંજ અમને સમજાયું કે ઋતુનો ભયંકર મિથ્યા-યોગ થયો છે તેથી ભયંકર વિકત-જ્વર ઉત્પન્ન થશે, એટલા માટે અમારા જાણીતાઓમાં અમે ઉપદેશ કરવા માંડ્યો હતો કે આ આદ્યપક્ષમાં આદની ક્રિયા કરવી પણ આદનું જમણુ કોઈએ જમવું નહિ, અને જો બની શકે તો એ મહિના સુધી રાત્રે અદ્ય આહાર કરવો. એવી સુચના આપતા હતા અને બાદરવા માસની શરૂઆતથીજ તાવે ભયંકર રૂપમાં દેખાવ દીધો.

જે દરદીને તાવ આવ્યો કે તુરત જોયો અમારી પાસે આવ્યા તેઓને પ્રથમ લંધન કરાવ્યું એટલે જો તેને રુચી હોય તો આદુ, કાળાંમરી, કુદનો અને તુલશીનાં પાંતરાંનો ઉકાળો કરી તેમાં દુધ નાખી, આહાના રૂપમાં દિવસમાં બે ચાર વાર આપવાનું કહીને એ સિવાયનો ખીજો તમામ ખોરાક બંધ કરવામાં આવતો હતો. અને તેની સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત “શીતભંજ રસ”ની બબ્બે ગોળી બે દિવસ લગી આપવામાં આવતી હતી. એ શીતભંજ રસની ગોળી આપવાથી રોગીને ધડીમાં ટાઢ અને ધડીમાં તાપ લાગતો હતો તે બંધ થઈ તાવ કબજમાં આવતો હતો. તે પછી જો તે શીતભંજ રસ વધારે દિવસ આપવામાં આવતો હતો તેનું શરીર ઠંડુગાર થઈ જતું હતું, એટલે તાવ ખીલકુલ ઉતરી જતો હતો. એવી રીતે જોના તાવ ઉતરી ગયા તેને ખાંસીના રોગે એવા અકળાવ્યા કે છ છ માસ લગી તેની ખાંસી મટીજ નહિ. એવું જોવામાં આવ્યું કે તાવ કબજમાં આવ્યો કે રોગીની પ્રકૃતિ બંધ “મહાબવરાંકુશ, હિંગળેશ્વર, ત્રિપુરબૈરવ, પંચવક્ર,” કલ્પતરુ એવા એવા રસોની યોજના કરવાથી દરદીને રોગ મુક્ત કરી શકાતા હતા, પણ જ્યાં સુધી તેને ખરેખરી ભૂખ લાગે નહિ એટલે મોંડું સ્વાદવાળું થાય નહિ ત્યાં સુધી તેને અન્ન આપવામાં આવતું નહોતું, પણ જ્યારે ખરી ભૂખ લાગી મોંમાં સ્વાદ આવતો તે પછી આદુ કુદનો નાખેલી હાશની કઢી અને બાત આપવામાં આવતો હતો. એવી રીતે ચિકિત્સાનો ક્રમ ગ્રાહ્યવાથી અમારા હાથ નીચે સોએ સો દરદી સારા થયા છે, એટલે એ બાબતમાં વધારે લખવાની કંઈ જરૂર નથી, પરંતુ એટલી સુખતા ક્યાં વિના આશરું નથી કે તાવમાં, તાવ ઉતારવાની દવા

આપવી, તાવ અટકાવવાની ક્વા આપવી, દરદીને માથે બરફ મુકવું, દૂધની કાંછ પાવી, લીલું ફુટ ખવડાવવું, એ પરંપરાની ચાલતી પ્રક્રિયાથી રોગીને બચાંકર નુકસાન થતું જોવામાં આવ્યું છે. માત્ર જે વૈદ્ય, ડોક્ટર કે હકીમે રોગીને ઠંડા ઉપચાર નહિ કરતાં શરીરમાં ગરમી રહે અને કશું કબજામાં રહે એવી ચિકિત્સા કરી તેઓજ આ બચાંકર આશ્રતમાંથી દરદીને બચાવી શક્યા છે, માટે અતઃપર પણ દુર્દેવના યોગે ફરીથી અરદ્રમત્તુમાં, શીશીર કે વસંતઋતુનો મિથ્યાયોગ થાય તો બૂલેચુકે પણ ઠંડા ઉપાયની યોજના કરવી નહિ. **इत्यलम्.**

બીજા વૈદ્યરાજો તરફથી આવેલા અનુભવિ હતાજો.

વૈદ્ય રવિકાન્ત અને શાન્તિકાન્ત ઉદાણી. મુ. બાલંભા.
(કાઠીઆવાડ.)

વિપતિંદુકાદિ લેપ. (અમારી બનાવટ) શુદ્ધ ઝેરકચુરા, ખાટ-ખટુંબાની ગાંઠ, આસોંદ મુળ, સુંક, મીઠું, ઘોડાવજ, સાટોડીના મુળ, એ સર્વ સમ ભાગે લઇ વાટી પાણીમાં સોગઠી એકેક તોલાની વાળવી. એ સોગઠી પાણીમાં ધસી ગરમ કરી બીનું સુંકું (દર જે કલાકે) લગાવવું. સુકાયા પછી ઉપર કપડું મુકી પાકેલ ઈંદનો સેક કરવો. આ લેપથી પ્લેગની ગાંઠ ખેસી જાય છે. અને પાકવાપર આવેલી પાકી જાય છે. પ્લેગવાળા દરદીને આ પ્રયોગ દરમ્યાન દુધ બાજરીની કાંછ તથા રોગજી આપવા. આ સિવાય બદ બાંબસાઇ વિગેરે પર સારું કામ કરે છે. અનુભવ સિદ્ધ છે.

વૈદ્ય કૃષ્ણારામ લવાનીશંકર મુ. લાવનગર કચ્છીવાડ.

આંકડાના પાન, અજમે, સિંધવ; એ ત્રણે સરખે ભાગે લઈ
ધાડવામાં ભરી અસિ ઉપર મુકી તેની રાખ બનાવી બળ્બે વાલતું
પડીકું દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવું. આ ઉપાય ૪-૫લુ-
એન્જાના તાવમાં સેંકડો દરદી ઉપર અમે અજમાવેલો છે. એ દવા મધ
સાથે અથવા પાણી સાથે આપવાથી કફને છુટો પાડે છે, એટલે
તાવ ખસી જાય છે.

વૈદ્ય અક્ષર પુરુષોત્તમ ઔષધાલય મુ. સારસા વાયા આણંદ.

૪-૫લુએન્જામાં જ્યારે ન્યુમેનીયા થાય છે એટલે જોરથી હાંફ
ઉપડી આવે છે અને તાવ ઉતરી જાય છે, જેથી દરદી મરણ પામે
છે તેવા વખતમાં ચીરાના મુળની છાલતું ચુર્ણ ૧થી૩ રતિ અને
તેને ત્રીજે ભાગે પીપરતું ચુર્ણ મેલવી મધ સાથે જ્યારે દરદતું ૩૫
બયંકર જણાય ત્યારે દિવસમાં ૩-૪ વખત આપવાથી હાંફને ખેસાડી
દરદીને બચાવી શકાય છે. આ રોગમાં એવો અનુભવ થયો છે કે
તાવ નીકળી જાય અને હાંફ વધી પડે તો દરદી બચતા નથી. તેવા
વખતે દરદીને આ ઉપાયથી બચાવ્યા છે.

વૈદ્ય લક્ષમણ માર્તેન્ડ આયુર્વેદ પ્રવર સાસવડકર

મુ. પુના સીટો.

૪-૫લુએન્જા:-જેઠીમધ, ત્રાયમાણ, રીંમણીમુળ, મળો, સાલ-
વણ. કાળીદ્રાક્ષ અને ઘોડાવળ દરેક ઔષધ દોઢ દોઢ તોલો લઈ બે
ભાગ કરવા. તેમાંથી એક ભાગ ને એક સૌર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક
પાણી બાફી રહે તેમાં દોઢ તોલો જુની જોળ મેળવી, તે નવટાંક
ઉકાળાના ત્રણ ભાગ કરી, એકેક ભાગ દર ત્રણ કલાકે આપવો. એ
પ્રમાણે ચોવીસ કલાકમાં ત્રણ પ્રમાણ ઉકાળવા. છાતી ઉપર અજળીને.

શેક કરાવવો. એ પ્રમાણે ચિકીત્સા કરવાથી રોગી ખાતરીથી સારો થાય છે. ગયા ઇન્દ્રિયોએ-જામાં અનેક દરદીઓ ઉપર અજમાવી અમારી ખાતરી કરેલી છે.

વૈદ્ય મણીલાલ ગણપતીશંકર ભટ્ટ યુ. કેળાપીઠ, મુરત.

દ્વાત્રિશાંગ કાઢો:-ભારંગ, લીમછાલ, નાગરમોચ, નાનીહરડે, ગજો, કરીઆતુ, અતિવીષ, ત્રાયમાલુ, કકુ, વજ, સુંઠ, મરી, પીપર, ટેંટુ, કડાછાલ, રાસ્ના, ધમાસો, પટોળ, પહાડમુળ, કચુરો, દેવદાર, દારહળદર, ઇંદ્રવરણની જડ, નીસોતર, આહી, પુષ્કરમુળ, ઉભી રીંગણીમુળ, બેડી રીંગણીમુળ, હરડા, બેડા, આમળા, એ સર્વ સરખે વજને લઈ ખાંડી તેમાંથી વચના પ્રમાણમાં એક તોલાથી બે તોલા સુધી લઈ પોણેશોર પાણીમાં ઉકાળી નવસાંક પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળીને તેમાં પા તે જો મધ નાંખીને પત્વો. એ પ્રમાણે દિવસમાં બેવાર પાવાથી સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવવાળા તાવને મટાડે છે. આ ક્વાથનો ઉપયોગ ઇન્દ્રિયોએ-જાના તાવમાં દમે ધણી ફતેહમંદ રીતે કર્યો હતો, એ ક્વાથથી કફ પાકી જાય છે, સ્વાશ બેસી જાય છે. અને તાવ ઉતરી જાય છે.

વૈદ્ય પ્રાણશંકર, યુ. સમન્તી વાવા-ભરૂચ.

ઇન્દ્રિયોએ-જા-મરતું ૫૦, વજનાગ ૧, કુલાવેલી ૪૮કડો ૧, અજમાનાં કુલ ૦, ભાગ મેળવી ચુર્ણ કરવું. બંને વાલ દિવસમાં ત્રણ વખત ગરમ પાણી સાથે આપવાથી શીતજ્વર, લાખી મુદતના જ્વરમાં ત્રણ દિવસમાંજ ફાયદો કરે છે, અન્ન વર્જ કરવું, સાંપુ ચોખાની રાખ પીવી, ઇન્દ્રિયોએ-જામાં બહુ સારો ફાયદો કર્યો છે. તરફ લાગે તો પાણી પાવું પણ બરફ આપવું નહિં.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ વીજો.

નિબંધ પમેા.

અતિસાર, સંગ્રહણી તથા અર્સરોગ.

આ સૃષ્ટિમાં વસતા મનુષ્યમાનના શરીર તરફ જોતાં એવો એકપણ માણસ દેખાશે નહિ, કે જેને કોઈપણ પ્રકારનો રોગ હોય નહિ. જો કે આયુર્વેદ અને ચિકિત્સાશાસ્ત્રના ભારતવર્ષ અને ઇતર દેશોના ચિકિત્સકો મનુષ્ય શરીરને આરોગ્ય રાખવા માટે, જુદી જુદી જાતના જુદા જુદા તર્કો તથા વિચારો કરીને નિયમો બાંધે છે, પરંતુ અમે નથી ધારતા કે તે નિયમ બાંધનારા ચિકિત્સકો પણ રોગથી મુક્ત હોય! જાતે ચિકિત્સક પોતાના ખાનપાનમઃ અને આહાર વિહારમાં ધણોગ્ય એકસ હોય તથાપિ તેના શરીરમાં કોઈપણ જાતનો વ્યાધિ તો હોય છેજ! આયુર્વેદ અને આર્યધર્મશાસ્ત્રોના સિદ્ધાંત તપાસતાં અમને જણાય છે કે, જો તેના ઉત્પાદક મહર્ષિઓએ બાંધેલા સિદ્ધાંત પ્રમાણે, વર્તન રાખવામાં આવે તો, અદ્યતને શરીર નિરોગી રહી શકે; એટલા માટે રોગ ઉત્પન્ન થવાના કારણો પૈકી ખાનપાનના પદાર્થો અને તેનો હીનયોગ અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ, તથા વાતાવરણમાં ફેરફાર કરનારી ૭ ઋતુઓના હીનયોગ, અતિયોગ

કે મિથ્યાયોગ જોટલા કારણજૂત હોય તે કરતાં મનુષ્યમાં રહેલા માન-સિક વિચારો, રોગને ઉત્પન્ન કરવામાં વિશેષ કારણજૂત બન્યાય છે. માણસો પોતાના મનમાં ભયના, શોકના, ચિંતાના અને લોભના વિચારો કરે છે અને લોભના વિચારમાં ધારેલી વસ્તુની યથાર્થ પ્રાપ્તિ નહિ થવાથી, તેને પરિણામે ઇર્ષ્યા, દ્વેષ અને ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી અંતર શરીરમાં જોટલે શરીરમાં રહેલી ધોંય તન્માત્રાઓમાં હીનયોગ, મિથ્યાયોગ કે અતિયોગ થવાથી પંચ તન્માત્રાઓના સ્થૂળરૂપ જે પંચમહાભૂતો, અને પંચમહાભૂતો, ચાર અંતઃકરણો અને ત્રણ ગુણોથી ઉત્પન્ન થયેલી દશ ઈન્દ્રિયોમાં હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ થવાથી, યોગ્ય આહાર વિહારના કરવાવાળા જોને પણ ત્રણ ધાતુઓમાં વિકારની અશુદ્ધિ થવાથી જે હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ થાય છે તેથી પણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. જોટલા માટે આયુર્વેદ અને આયુર્ધર્મશાસ્ત્રોએ શારીરીક અને માનસીક ઉપાધીને સંયમમાં રાખવાના જે નિયમો સ્વિકારેલા છે, તે નિયમ પ્રમાણે ચાલ્યા સિવાય કોઈપણ માણસ નિરોગી થઈ શકે કે રહી શકે નહિ. જોટલા માટે અમે હિંમતથી કહી શકીએ છીએ કે જે માણસે સ્થૂળશરીર અને સૂક્ષ્મશરીરવડે, કારણ શરીરને નિર્લેપ બનાવી, મહા કારણને આનંદ અનુભવવો હોય તો, કોઈપણ દેશના કોઈપણ જાતના અને કોઈપણ સ્થિતિના મનુષ્યે, આયુર્વેદ અને આયુર્ધર્મશાસ્ત્રનો આશ્રય લેવો. જ્યાંસુધી ધૃતરેષ્ઠ અને કુદરતી સંપૂર્ણ સિદ્ધાંતોનો પરિપક્વ વિચાર કરીને યમનિયમોનો અભ્યાસ નહિ કરે ત્યાં સુધી, આહાર-વિહારના નિયમો અને ઋતુઓના ફરફારથી ચતા વાતાવરણની શુદ્ધાશુદ્ધિના વિચારોથી, આરોગ્યતા મેળવી શકાશે નહિ.

મનુષ્યના પિંડમાં અને બ્રહ્માંડમાં એક ઇચ્છાશક્તિજન કામ કરતી જણાય છે, તે ઇચ્છાશક્તિનો અભ્યાસ કરી જે મનુષ્યો તેના સદુપયોગ કરે છે, તે નિરામય રહી શકે છે. આ જગતમાં કોઇપણ પ્રાણી, ઇચ્છા વિનાનું જણાતું નથી. અને જે ઇચ્છા વિનાનું હોય, તે પ્રાણીમાં મણાતું નથી. આપણા લોકોએ વર્તમાનકાળમાં ઇચ્છાને કામરૂપ આપ્યું છે, એટલે પ્રાણીમાત્રમાં જે કે ઇચ્છાશક્તિ રાજ્ય ભોગવે છે, પરંતુ જે ઇચ્છાશક્તિથી બીજા પ્રાણીને કોઇપણ જાતનું નુકસાન, ભય, કે ક્લેશ ઉત્પન્ન થાય નહિ તે ઇચ્છાશક્તિથી માણસ નિરોગી રહી શકે છે, પણ જે ઇચ્છાશક્તિથી પોતા સિવાય બીજા પ્રાણીઓને ભય, શોક, ક્લેશ અથવા નુકસાન થવાનો સંભવ હોય, તે ઇચ્છાશક્તિથી બીજાને જે જે જાતનું નુકસાન કરવા ધાર્યું હોય અથવા નુકસાન થાય એવું હોય, તે ઇચ્છાશક્તિના પ્રભાવથી મનુષ્ય શરીરમાં તેના દુર્ગુણરૂપે રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે. ધારો કે આપણા મનમાં કામવાંસના એટલે વિષયની ઇચ્છાશક્તિ ઉત્પન્ન થાય, તેથી મગજમાં રહેલા વીર્યના સ્થાનમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય; એટલે જેમ પત્રનથી દીવો ઝડપાય જેથી દીવાનો પ્રકાશ કમી થાય તેમ કામના વિચારથી વિચારમાં ક્ષોભ થવાથી આપણા ઝોજસનું તેજ ધટી જાય, એટલે ગ્લાનિથી મુંઝવણ થાય. રજેને મારા તે વિચારને કોઈ જાણુશે એવા ભયથી આંખો બહેબાકળી થાય; તે વિચારને તામે, સામું માણસ નહિ થવાથી, શરીરમાં રહેલા ભૂતોમાં કોપ ઉત્પન્ન થવાથી શરીર ધૂળે, અંગમાં આળસ આવે, બગાસાં આવે. તે ઇચ્છાનો પ્રતિબંધ થવાથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય, જેથી આંખે અંધારાં, મગજની વ્યગ્રતા, ચિત્તની અસ્થિરતા, મનની બાન્ધિ, મુખથી સવારો અને પુદ્ગિમાં મોહ ઉત્પન્ન

થાય, જેથી કોઠામાં રહેલો સમાનવાયુ ખીજા ચાર વાયુને ચાર જાતના કષ્ટ પહોંચાડી શકે નહિ, તેથી મુખમાં અરુચિ, છતીમાં ગભરાટ, પેટમાં અગ્નિની મંદતા અને ઝાડાનું સુકાઈ જવું, એટલા વિકારો થાય, અર્થાત્ એક કામના વિકારથી આખા શરીરમાં ચાલતી ત્રિદોષની વ્યવસ્થામાં અવ્યવસ્થા થવાથી શરીર રોગી બની જાય છે, તે પ્રમાણે ધનની, પુત્રની તથા કીર્તિની મિથ્યા ઇચ્છાથી શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં જે જુદી જુદી અવ્યવસ્થા થાય છે તેથી શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં પ્રાધાન્યપાણું ભોગવતા અને આખા શરીરમાં પીડા ઉત્પન્ન કરતાં, જગતમાં દેખાતા તમામ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉપરથી સમજવામાં આવશે કે, ખાન અને પાનના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ કરતાં અંતઃકરણના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તે કષ્ટ સાધ્ય અથવા અસાધ્ય નીવડે છે. મિથ્યા આહાર-વિહારના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તે રોગોને ચિકિત્સકો મટાડી શકે છે. પરંતુ પાંસનાલીંગના હીન-મિથ્યાને અતિયોગથી જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તેને કોઈપણ ચિકિત્સક મટાડી શકતા નથી, પરંતુ ભૌતિકશાસ્ત્ર અને માનસિકશાસ્ત્ર જાણનારા ચિકિત્સકો, ઘણીવાર કોઈ કોઈ જાતની ચિકિત્સાની પદ્ધતિ ગોઠવે છે, તેથી મનુષ્યના વિચારોનું પરિવર્તન થવાથી તે રોગો થોડે કે ઘણે અંશે શાંત થતા દેખાય છે, પણ તદ્દન મટી જતા તો નથીજ. તેથી હવે આપણે જે આગળ વિચાર કરવાનો રહ્યો છે તે માનસીક શરીરના વિચાર દ્વારાજે અને સ્થૂળ શરીરના ખાન-પાન દ્વારાજે કયા કયા રોગો, કયા કયા લક્ષણવાળા

ક્યા ક્યા સ્થાનમાં, ક્યા ક્યા ઉપદ્રવો પેદા કરી શરીરને રોગગ્રસ્ત બનાવીને પીડા કરે છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

૧. અતિસાર.

હૃદ કરતાં વધારે ખાવાથી અથવા ઘણા ભારે પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, ઘણા સીકણા પદાર્થ ખાવાથી, ઘણા તીખા, અતિ ગરમ, અતિ ઠંડા પદાર્થો ખાવાથી, અજીર્ણમાં જન્મવાથી અથવા વખત ખેવખત થોડું ઘણું ખાવાથી, અથવા સ્થાવર વિષના ભક્ષણથી અથવા દારૂ પીવાથી, અથવા પેટમાં ચતા કૃમિથી, અથવા શોકથી અથવા ભયથી, પક્વાશયમાં રહેલા સમાનવાયુ તથા પાચકપિત્ત અને ક્લેદન દ્વંષ બગડે છે. તેથી અપાનવાયુમાં પાચકપિત્તનો અતિ-યોગ થાય છે; ક્લેદન દ્વંષ પાતળો બની જાય છે, જેથી ખાધેલા ખોરાકનો રસ થઇ ઉપરાચાપરી પાતળા ઝાડા થાય છે. તેને અતિ-સાર કહે છે. તે અતિસારના છ ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. વાતાતિસાર, પિત્તાતિસાર, કફાતિસાર, ત્રિદોષાતિસાર. શોકાતિસાર અને ભયાતિસાર. એ પ્રમાણે જુદા જુદા દોષોના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી તથા માનસિક ત્રિચારોથી ત્રિદોષનો હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ થવાથી, સમાનવાયુ પાણી અને મળના જુદા ભાગ નહિ પાડી શકવાથી અને અપાનવાયુમાં આવેલો મળ પિત્તના અતિયોગથી અપાનવાયુ સુકાવી નહિ શકવાથી તેમજ પાચકપિત્તનો અતિયોગ થવાથી અને પાનવાયુનો હીનયોગ થવાથી હૃદયમાં રહેલો અવલંબન કફ, પક્વાશયમાં સમાનવાયુએ તૈયાર કરેલા રસને યદૃત તથા પ્લીહામાં નહિ ખેંચવાથી તે રસ અપાનવાયુ દ્વારાજે પાણીના રૂપમાં બહાર નીકળી જાય છે તેથી તેને છ પ્રકારના અતિસાર થાય છે.

૧. વાતાતિસાર:-કોઠામાં રહેલા સમાનવાયુનો હીનયોગ થવાથી અને ચક્રતમાં રહેલા રંજકપિત્તે કોઠામાં પાચકરસ વધારે નાંખવાથી અને એ વધારે સમાનવાયુ નહિ શોષવાથી પાચકપિત્ત અને રંજકપિત્ત મળેલો લાલ રંગનો શીથ્ણવાળો તથા અપાનવાયુએ કંઇક સુકવેલો એટલે થોડો થોડો માંઢાવાળો વારંવાર ઝાડો થાય છે, અને અપાનવાયુ કલેદનકરથી છુટો પડી જવાથી અવાજ સાથે ઝાડા થાય છે, તથા પેટમાં શળ આવે છે તેને વાતાતિસાર નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૨ પિત્તાતિસાર:-જ્યારે કોઠામાં પાચકપિત્તનો અતિયોગ થાય છે. અને અપાનવાયુનો હીનયોગ થાય છે, જેથી કલેદન કર પાતળો થઈ જાય છે જેથી પિત્તના જેવો પીળા તથા લીલા રંગનો અથવા લગાર રાતો ઝાડો થાય છે. રસનકરને ઉદાનવાયુ સુકવી નાંખે છે તેથી સાધકપિત્તનો અતિયોગ થવાથી તરસ લાગે છે. અને ચક્રી આવે છે, તેવી રીતે વ્યાનવાયુનો હીનયોગ થવાથી બ્રાજકપિત્તનો અતિયોગ થાય છે. તેથી શંસ્લેષણકર પાતળો પડી જવાથી આખા શરીરમાં બળત્રા થાય છે, અને અપાનવાયુના સ્થાનમાં બ્રાજકપિત્તનો વધારો થવાથી ગુદાની ચામડી પાકી જાય છે અથવા ચામડીની ઉપર દાઢવાળી ફેદલીઓ થાય છે. આવા ઉપદ્રવવાળા રોગીને પિત્તાતિસાર થયો છે એમ જાણવું.

૩. કફાતિ સાર-કોઠામાં રહેલા પાચકપિત્તના અતિયોગથી અને સમાનવાયુના હીનયોગથી કલેદન કરને અપાનવાયુ પોતા તરફ ખેંચી જાય છે, તેથી ગુદાદારમાં પાચકપિત્તનો હીનયોગ થવાથી કરનો અતિયોગ થાય છે, જેથી સફેદ, ઘટ અને કર મિશ્રીત ટાંઢો

તથા આંતરડાંની દુર્ગંધવાળો ઝાડો થાય છે તેને કદાતિસાર કહેવામાં આવે છે.

૪. સન્નિપાતાતિસાર—જે રોગીને પાચકપિત્તનો અને સમાન વાયુનો તથા ક્ષેદન કરતો હીન-મિથ્યા કે અતિ યોગ થવાથી જે પાતળા અને ત્રણે દોષોના રંગવાળા તથા લક્ષણવાળા ઝાડા થાય છે તેને સન્નિપાતાતિસાર કહે છે.

૫. શોકાતિસાર—જે રોગી ધન, પત્નિ, મિત્ર પુત્રાદિકનો નાશ થવાથી અત્યંત ક્ષેપાંત કરે છે અને તે ક્ષેપાંતને લીધે શરીરમાંની પિત્તની પાંચે આંશીસોમાં હીનયોગ થાય છે અને કર્ણી પાંચે આંશીસમાં પિત્તનો મિથ્યાયોગ થાય છે વાયુની પાંચે આંશીસમાં વાયુનો અતિયોગ થાય છે, જેથી વાયુ પાચકપિત્તને સુકવી નાંખે છે એટલે પેટમાંનો અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે. પાનવાયુ સાધકપિત્તને સુકવી નાંખવાથી અવલંબન કરતો અતિયોગ થાય છે, તેથી રોગીના હૃદયનું બળ ઘટી જઈ ગ્લાનિ અને છાતીની હિંમત ઘટી જાય છે, બ્યાનવાયુ બ્રાજકપિત્તને સુકવી નાંખવાથી શરીરની કાંતિ અને ઓજસનો નાશ થાય છે, તથા અતિ ક્ષેપાંત અને રડવાથી આંખમાં રહેલું બ્રાજકપિત્ત ઘટી જાય છે તેથી આંખે અંધારાં, ચક્ષી તથા મોહ થાય છે, અને પાચકપિત્ત અપાન વાયુમાં મળી જવાથી ક્ષેદન કરે પાતળો થઈ જાય છે, તેથી સુકાયલા, ગાંડાવાળા, કાળા રંગના ને પાતળા ઝાડા થાય છે તેને શોકાતિસાર કહે છે.

૬. લમ્બાતિસાર—ચોરી, બ્યભિચાર, ખુન અથવા રાજ્યવિરુદ્ધ કોઈ પણ પ્રકારનો ગુન્હો કરવામાં આવે અને તે ગુન્હાની તપાસ થતી હોય, જેથી પકડાવાના અથવા સજા પામવાના તથા આત્મર

જવાના બચથી હૃદયમાં રહેલું સાધકપિત્ત પાચકપિત્તમાં તરત મળી જઈ, પાચકપિત્તનો અતિયોગ કરે છે, અને હૃદયમાં રહેલો પાનવાયુ અવલંબન ક્ષમાં ઝટ મળી જવાથી પાનવાયુ તેને સુકવી નાંખે છે તેથી છાતીમાં ધબકારા વધી પડે છે, મોઢે શોષ પડે છે, હૃદય સંકોચાય છે. અન્નાશયમાં વાયુનો અતિયોગ થવાથી અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે અને પાચકપિત્ત અપાન વાયુમાં ઝટ ઉતરી જવાથી તે રોગીને ઉપરાચાપરી પાતળા ઝાડા થાય છે તેથી થોડા વખતમાં તે રોગીના સાતે ધાતુમાં રહેલા પાંચ પ્રકારના ક્ષેા સુકાઈ જવાથી અને પિત્ત છુટું પડી જવાથી વારંવાર પાતળા ઝાડા થાય છે, તે એટલે સુધી કે વખતે રોગીને બાન પણ રહેતું નથી કે ઝાડો થયો ! એવા ઉપદ્રવવાળા રોગીને બયાતિસાર થયો છે એમ જાણવું. અતિસારના રોગમાં ત્રિદોષનો, શોકનો, અને બચનો અતિસાર થયો હોય તો, તે અસાધ્ય ગણાય છે, કારણ કે જ્યાં સુધી તેના રોગનું કારણ સમજાય નહિ અને સમજ્યા પછી પણ તે કારણ દૂર થાય નહિ ત્યાં સુધી એકલા ઔષધથી શોકાતિસાર અને બચાતિસાર મટતા નથી. તેવી રીતે સન્નિપાતાતિસારમાં ત્રણે દોષ કોણેલા હોવાથી વાયુને સમાવીએ તો, પિત્તનો અને ક્ષનો અતિયોગ થાય. પિત્તને સમાવીએ તો ક્ષનો વાયુના રથાનમાં મિથ્યાયોગ થાય, અને ક્ષને સમાવવા જઈએ તો, પિત્તનો અતિયોગ થાય એટલે વાયુનો હીનયોગ થઈ જાય, જેથી એ ત્રિદોષનું સમન થતું નથી અને રોગી જીવતો નથી. એટલા માટે વાતાતિસાર, પિતાતિસાર અને ક્ષાતિસારના ઉપાય કરવા, પણ તે સાથે વૈદે એવી સાવચેતી રાખવી કે આ રોગ બચકર છે એમ કહીને રોગીના મનમાં બચ કે શોક

ઉત્પન્ન થાય નહિ. એટલું જરૂર ધ્યાનમાં રાખી ચિકિત્સા કરવી, જેથી તે રોગી જરૂર સારો થશે. માધવનિદાન શાસ્ત્રમાં અતિસારના છ ભાગ પાડેલા છે, પણ તેમાં બયાતિસારને ઠેકાણે આમાતિસાર તથા સાતમે રક્તાતિસાર લખેલો છે; અને અમે આમાતિસાર તથા રક્તાતિસાર લખ્યા નથી તેનું એવું કારણ છે કે, એકંદરે જોતાં પ્રથમના ચાર પ્રકારના અતિસાર, એ આમાતિસારજ છે, અને રક્તાતિસાર પિત્તાતિસારમાં સમાઈ જાય છે, જેથી તેના જુદાં સ્વરૂપ લખવાં અમે દુરસ્ત ધાર્યું નથી, પરંતુ જે વૈદ્યનાજીને બયાતિસાર કાઠી નાંખી આમાતિસારને છૂટો તથા રક્તાતિસારને સાતમે ગણવો હોય તેમાં અમને કંઈ હરકત નથી. અતિસાર તથા સંગ્રહણીના સ્વરૂપમાં વધારે ફેર જણાતો નથી. એટલા માટે સંગ્રહણીનું વર્ણન આ સાથે કરીને પછી તેની ચિકિત્સા ઉપર આવીશું, કારણ કે જેમ અતિસાર અને સંગ્રહણીના લક્ષણમાં બહુ ફેર જણાતો નથી તેમ તેની ચિકિત્સા તથા પથ્યા પથ્યમાં પણ બહુ ફેર જણાતો નથી, એટલા માટે આ બે રોગને સાથે લખવા એ દુરસ્ત ધાર્યું છે.

૨. સંગ્રહણી.

મિથ્યા અહાર અને મિથ્યા વિહારથી કોઠામાં રહેલા પાચક-પિત્તને હીનયોગ થવાથી ક્ષેદન કર વધી જાય છે, જેથી ખાધેલું અન્ન પચ્યાવિના કાચું ને કાચું પિત્ત સાથે મળીને મળદારથી બહાર નીકળી જાય છે, અને અગ્નિને રહેવાની છઠ્ઠી કળા જેનું નામ ગ્રહણી છે, તે ગ્રહણી અન્નનો, રસનો અને વાયુનો સંગ્રહ કરતી નથી તેથી આ રોગને સંગ્રહણી એવું નામ આપ્યું છે. તે સંગ્રહણી-વાતસંગ્રહણી પિત્તસંગ્રહણી, ક્ષસંગ્રહણી, ત્રિદોષસંગ્રહણી અને આમસંગ્રહણી એ

રીતે એના પાચ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, પરંતુ અતિસારમાં માત્ર પાતળા ઝાડા થાય છે અને સંગ્રહણીમાં વખતે ઝાડા બંધાયલા અથવા કાચા આમ જેવા, અથવા દદરા થાય છે તેથી સંગ્રહણી ને અતિસારથી જુદી ગણી છે.

૧. વાત સંગ્રહણી:—તીખાં ભોજન, કડવાં ભોજન, તુરા ભોજન, રક્ષ, અતિ શીતળ અને અતિ ભોજનથી, અતિ પંચ કરવાથી, વિદ્વાના વેગને રોકવાથી, અત્યંત મૈથુન કરવાથી, કોદામાં રહેલો સમાન વાયુ હીનયોગને, અને મળાશયમાં રહેલો અપાન વાયુ મિથ્યા યોગને, પામી ક્લેદનકરૂ વૃદ્ધિ પામી પાચકપિત્તમાં જઘ પિત્તને મિથ્યાયોગ કરે છે, જેથી ખાન અને પાનના પદાર્થોને પચાવી શકતો નથી તેથી પચવાશયમાં રહેલો ખાન અને પાનનો કાચો રસ અપાનવાયુમાં મળીને વારેવારે બહાર નીકળે છે તેથી રોગીને અન્ન પચતું નથી. પાચક પિત્ત સાધક પિત્તમાં અવલંબન કરીને નહિ મોકલવાથી ઉદાનવાયુ ગળામાં રહેલા રસનકરૂને સુકવી નાખે છે, તેથી કંઠ તથા મોઢું સુકાય છે. તરસ લાગે છે; તેમ ઉદાનવાયુ સ્નેહન કરીને સુકવે છે તેથી આલોચકપિત્તને અતિયોગ થાય છે, જેથી રોગીને ચક્રર આવે છે, ઉદાનવાયુને અતિયોગ થવાથી કાનમાં અવાજ થાય છે અને પડખામાં પીડા થાય છે, તેમ સંશ્લેષણકરૂને વ્યાનવાયુ સુકવવાથી સાથળોના સાંધામાં અને જંતુ (હાંસડી) ના સાંધામાં પીડા થાય છે, અવલંબન કરના હિનયોગથી પાનવાયુ હૃદયમાં પીડા કરે છે અને એકંદરે સમાનવાયુ, અપાનવાયુ તથા પાનવાયુની આંશીસમાં અવ્યવસ્થા થવાથી શરીર દુખળું થાય છે અને પિચના હીનયોગથી બળ ઓછું થાય છે જેથી શરીરમાં વીરસ-

પાણું એટલે તેજ ઘટી જાય છે. પિત્તના હીનયોગથી પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારા તથા પિત્તને કોપાવનારા સધળા રસો ખાવાની ઈચ્છા થાય છે, મનમાં ગ્લાનિ થાય છે. સમાનવાયુના અતિયોગથી અન્ન પાચન થતું હોય તોપણ તે પચેલો ખોરાક રંજકપિત્તના હીનયોગને લીધે, યકૃત લઈ શકતું નથી તેથી પેટમાં આક્રોશ થાય છે, અને તે આક્રોશને લીધે અપાનવાયુ એકઠો થઈ, આંતરડાંમાં ગેળાના આકારની એક ગાંઠ ઉત્પન્ન કરી આંતરડાંમાં ચારે બાજુએ ફેરવે છે, જેથી વખતે ઘણા વેદોને ગુલ્મની શંકા થાય છે, તેથી રોગીને ઘણીવારે થોડો થોડો વારંવાર પાતળો, સુકાયેલો, કાચો અને શબ્દ સાથે શીલુવાળો ઝાડો થાય છે, તેને વાત સંગ્રહણી કહે છે.

૨. પિત્ત સંગ્રહણી:—ઘણાં તીખાં, કડવાં, બળત્રા કરનારાં, ખાટાં, તથા ખારાં ભોજનથી પિત્તનો અતિયોગ થાય છે તેથી, સમાનવાયુ પાતળો થવાથી રંજકપિત્તને અન્નનો રસ પહોંચાડી શકતો નથી તેથી રંજકપિત્તને રહેવાનું સ્થાન જે યકૃત છે તેના એક ભાગમાંથી પાચક રસ એટલે ખાટો પદાર્થ પકવાશયમાં નાંખાવાનો ક્રમ ચાલુ રહેવાથી, તે ખાટા રસમાં રહેલું પિત્ત પાચકપિત્ત ને ઠારી નાંખે છે, જેથી સાધક પિત્તમાં રંજક પિત્ત લોહીને મોકલી શકતો નથી તેથી પિત્ત મળેલા રૂધીરનો રંગ પીળો થવાથી, તે રોગી પીળો દેખાય છે; અને તેવીજ રીતે દુષિત થયેલું પિત્ત અપાનવાયુ સાથે મળવાથી લીલા તથા પીળા, અને દ્રવરૂપ પાતળા ઝાડા થાય છે. એવા ખાટા રસ મિશ્રીત રસને સમાનવાયુ રંજકપિત્તમાં મોકલી આપે, અને ત્યાંથી પાનવાયુ તેને તેવાજ રૂપમાં હૃદયમાં રહેલા સાધકપિત્તમાં મોકલવાથી સાધકપિત્તનો અતિયોગ અને

અવલંબન કરેના પાનવાયુ સાથે મિથ્યાયોગ થવાથી તે રોગીને ખાટા ઓડકાર, હૃદય તથા ગળામાં દાહ, અરુચિ અને તરસની પિડા થાય છે. એવા ઉપદ્રવવાળા રોગીને પિત્ત સંગ્રહણી થઇ છે એવું કહેવામાં આવે છે. અહીં કોઇ શંકા કરે કે, પિત્ત કે જે અગ્નિના ગુણવાળું છે તે અગ્નિને શી રીતે શાંત કરે છે ? તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે, જેમ ઉજ્જુ પાણી અગ્નિના ગુણવાળું હોવા છતાં અગ્નિને શાંત કરે છે, તેમ યકૃતમાંથી આવતું ખાટું પિત્ત સમાનવાયુથી મિશ્રિત થઇ, પાચકપિત્તમાં રહેલા અગ્નિને શાંત કરી મંદાગ્નિ બનાવે છે.

૩ કંફ સંગ્રહણી:-ધણા બારે, સિંગધ, શીતળ આદિ મોજન કરવાથી, અત્યંત મૈથુન કરવાથી, અને જમીને તરત સ્પર્શ રહેવાથી કોઠામાં રહેલા ક્ષેદન કરેના અતિયોગ થવાથી પાચકપિત્તનો હીનયોગ થાય છે, જેથી ખાધેલું અન્ન બાજ્યેજ પચે છે, અને તે કદના અતિયોગવાળો મધુરરસ રંજકપિત્તને મળવાથી રૂધીરમાં ઘોળા પરમાણુઓ વધી જવાથી હૃદયમાં અવલંબન કરેના અતિયોગ થાય છે, એટલે સાધકપિત્ત રક્તને ખરાબર શુદ્ધ કરી શકતું નથી, તેથી રોગીનાં રંગ ઘોળા પડી જાય છે; કોઠામાં ક્ષેદન કરેના અતિયોગ થવાથી અને તે કફ મિશ્રિત રસને યોગે રસનકફમાં અતિયોગ થવાથી અરુચિ થાય છે, મોઢું કફથી ચોપડાયલું રહે છે, મોઠામાં મીઠાશ રહે છે, ઉધરસ ધણી આવે છે, થુંક ધણું પડે છે, જેને લીધે ઉદાનવાયુમાં બ્રાજકપિત્તનો મિથ્યાયોગ થવાથી સળેખમ થાય છે. સાધકપિત્તનો હીનયોગ અને અવલંબન કરેના અતિયોગથી છાતી સ્તબ્ધ થાય છે. ઓડકાર મીઠા આવે છે, ગ્દાનિ થાય છે, અને સ્ત્રીના પ્રસંગમાં સાધકપિત્તના હીનયોગને લીધે કામદેવ ઉત્પન્ન થતો નથી.

અપાનવાયુમાં ક્ષેદન કદનો અતિયોગ થવાથી, કરથી સંયુક્ત તુટેલો કાચો અને વજનદાર મળ નીકળ્યા કરે છે. પાંચે પ્રકારના કદના અતિયોગથી અને પાંચે પ્રકારના પિત્તના હીનયોગથી શરીર પુષ્ટ જણાય છે, પણ નિર્જળ થતું જાય છે. અને આજસ આવ્યા કરે છે, તેને કદ સંગ્રહણી કહે છે.

૪. ત્રિદોષ સંગ્રહણી—વાતસંગ્રહણી, પિત્તસંગ્રહણી, અને કદ-સંગ્રહણીમાં મળાશય, પિત્તાશય અને કદાશયમાં તે તે સ્થાનાધિપતિ વાયુ અને પિત્તનો હીનયોગ થવાથી, અને કદનો અતિયોગ થવાથી ત્રણે લક્ષણવાળા ઉપદ્રવોને ત્રણે સ્થાનો પકીના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી ત્રણે પ્રકારના લક્ષણવાળા અને રંગવાળા તથા એ ત્રણે પ્રકારના ઉપદ્રવવાળા જે ઝાડા થાય છે તેને ત્રિદોષ સંગ્રહણી કહે છે; અને એ સંગ્રહણીમાં વિશેષ ઉપદ્રવ હોવાથી જે સંગ્રહણીમાં ઝડગડાટ થાય છે તેને ઘટીયંત્ર સંગ્રહણી કહે છે; જેમાં કાચો આમ તુટી પડે છે તેને આમ સંગ્રહણી કહે છે. એટલા માટે તેનું જીવન વર્ધન કરવાનું યોગ્ય ધાયું નથી. પરંતુ જેને જાણવાની ઇચ્છા હોય. તેણે માધવનિદાન અને ભાવપ્રકાશમાં જોઈ લેવું.

અમારા અનુભવ પ્રમાણે ઉપર લખેલા અતિસાર અને સંગ્રહણીના રોગો પુરુષોમાં કવચિત કવચિત જોવામાં આવ્યા છે, પરંતુ ગર્ભિણી સ્ત્રીને ગર્ભાવસ્થામાં પાતળા ઝાડા એટલે અતિસાર થાય છે, અને તે પ્રસુત થયા પછી તે ઝાડાનો રોગ સંગ્રહણીમાં ફેરવાઈ જાય છે; અને વર્તમાન કાળમાં કાચા આંધાવાળી ટુંકી ઉમ્મરમાં ગર્ભ ધરનારી પતિની અતિ વિષયવાસના તૃપ્ત કરનારી, અથવા પોતે અત્યંત મૈથુનનું સેવન કરનારી, અને ગર્ભાવસ્થાના તથા પ્રસુતાના નિયમો

ભંગ કરી યથેચ્છ ખાનપાન કરનારી સ્ત્રીઓમાં, એ સંગ્રહણીનો રોગ વિશેષપણે જોવામાં આવે છે. અને ઘણી સ્ત્રીઓ પહેલી સુવાવડમાં થીજ બગડે છે, પણ તે જેમ તેમ કરતાં સારી થાય તો બીજી કે ત્રીજી સુવાવડે તો જરૂર મૃત્યુને શરણ થાય છે, એટલા માટે ગર્ભિણીને ગર્ભિણીના રોગોથી બચાવી, હલકો અને પૌષ્ટિક ખોરાક આપી, પ્રસુતિ સમયમાં પથ્યાપથ્યનો વિચાર કરી અજીર્ણ ન થાય એવું ખાનપાન આપી, તેની સારવાર કરવામાં આવે, તોજ તે અતિસાર, સંગ્રહણી, જીર્ણીજ્વર અને ક્ષયની ખીમારીથી બચી શકે, એટલા માટે આટલી સુચના કર્યા પછી, અતિસાર તથા સંગ્રહણીની ચિકિત્સા તથા ઉપાયો, નીચે પ્રમાણે લખીએ છીએ.

જો ગર્ભિણી સ્ત્રીને પાતળા ઝાડા થતા હોય, અથવા પ્રસુત થયા પછી તેને સંગ્રહણી થઇ હોય, અને તે અતિસાર કે સંગ્રહણી જુદી પારખતી હોય તો, તે સ્ત્રીની જીભ તપાસવી. જો જીભ ઉપર જીભના અંકુરો કાયમ જણાય, જીભ રાતી, પીળી છારીવાળી દેખાય તો, તેને અતિસાર થયો છે એમ જાણવું. પણ જીભની ઉપરના અંકુરો બધા સમાધ જાય અને જીભ લીસી, કામળ હાથેલી જેવા, સપાટ દેખાય અને તે ઉપર ચાંદી પડી ગઇ હોય, અથવા મોં આવેલું ગહેતું હોય તો. તેને સંગ્રહણી થઇ છે એમ જાણવું. દારણકે આમાશયમાં આમ કંચો ઉત્પન્ન થવાથી જીભના રેષા બગડતા નથી પણ પીળી છારી આવે છે; પરંતુ પક્વાશય અને આમાશયમાં પાચકરસ દગ્ધ થવાથી, આમાશય અને પક્વાશયમાં રસને ચૂસવાવાળી ધમનિઓના સ્રોતો પાકી જવાથી તથા મુખ્ય આંતરડાંમાં ચાંદીઓ પડવાથી જીભ ઉપર તે ચાંદી દેખાય છે. એટલા માટે જ્યાં

સુધી આમાશયમાં તથા પકવાશયમાં સુધારો થાય નહીં ત્યાં સુધી તેને અન્ન આપવામાં આવે તો તે અન્ન પાચન નહિ થતાં, કાચું ને કાચું નીકળી જાય છે, અને વાસી રહે તો તે પેટમાં સડી, આંતરડાંને સડાવી નાંખે છે, એટલા માટે અતિસાર અને સંગ્રહણીના રોગીને પિત્તના દાહથી પડેલી ચાંદીઓ રૂઝવાને માટે તથા આંતરડાંમાં પાચક રસ ઉત્પન્ન કરવાને માટે તે રોગીને જેમ અને તેમ છાશ ઉપર રાખવો. પરંતુ વર્તમાન કાળમાં છાશના ગુણ-દોષ જાણ્યા વિના અને અતિસાર તથા સંગ્રહણીમાં કયો દોષ વધારે જગડેલો છે તેનું નિદાન કર્યા વિના, જે વૈદ્યો “ કેવળ છાશ પીઓ ” અથવા “ છાશ ઉપરજ રહો ” એવો બોધ કરે છે તેઓ એક જાતની ભૂલ કરે છે. એટલા માટે અમે પ્રથમ છાશનું વિવેચન કરીએ છીએ.

સુષુતે ઘેળ, મથીત. ઉદસ્વિત અને તક એ રીતે છાશના ચાર ભેદ કહેલા છે. પાણી નહિ નાખતાં ઉપરના ચીકાશવાળા ભાગ સહીત વસોવેલું દહીં ઘેળ કહેવાય છે. ઉપરના ચીકાશવાળો ભાગ કાઢી નાંખી પાણી નાંખ્યા વગરજ વસોવેલું દહીં મથીત કહેવાય છે. અરધું પાણી નાંખીને વસોવેલું દહીં ઉદસ્વિત કહેવાય છે. અને ચારઘણું પાણી નાંખી વસોવેલું દહીં તક (છાસ) કહેવાય છે. ઘેળ વાયુ તથા પિત્તને હરનાર છે. મથીત કફ તથા પિત્તને હરનાર છે. ઉદસ્વિત કફ હરનાર છે, બળ આપનાર છે અને શ્રમને મટાડવામાં ઉત્તમ માનેલું છે. તક નામની છાશ દસ્તને રોકનાર છે. તુરાશ, ખટાશ, તથા ચીકાશવાળી છે, તેથી અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, હલકી છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, બળ આપનાર છે, મૈથુન શક્તિને વધારનાર.

છે, ત્રપ્તિ આપનાર છે, અને વાયુનો નાશ કરનાર છે, તક નામની
 છાશ ગ્રહણી આદિ રોગોવાળાને પથ્ય છે. ખાટી હોવાથી વાયુને
 હરનાર છે. તાજી હોવાથી દાહને શાંત કરનાર છે, પાકમાં મધુર છે,
 પણ અત્યંત પાન કરવાથી પિત્તને કોપાવનાર છે. તુરી હોવાથી
 અને ઉષ્ણ વીર્ય હોવાથી સાંધાઓને શિથિલ કરનાર હોવાથી
 તથા રક્ત હોવાથી કફને પણ મટાડનાર છે. એકંદરે છાશ
 પુષ્ટિ તથા બળ આપનાર છે, એટલા માટે જુદા જુદા દોષોના
 ઉપદ્રવમાં જુદા જુદા અનુપાન સાથે છાશ આપવાથી ઘણો
 ફાયદો થાય છે. વાતતિસાર તથા વાતસંગ્રહણીમાં ખાટી સિંધવ નાંખેલી
 છાશ ઉત્તમ છે. પિતાતિસાર તથા પિત્ત સંગ્રહણીમાં ખટમધુરી
 તથા શાકરવાળી છાશ ઉત્તમ છે. અને કફાતિસાર તથા
 કફસંગ્રહણીમાં સુંદ, મરી, પીપર અને સિંધવનું ચૂર્ણ નાંખેલી છાશ
 ઉત્તમ છે. હીંગ તથા જીરાનો વધાર કરી જેમાં સિંધવનો લુકો બન-
 રાવ્યો હોય એવી ઘોળ નામની છાશ, ગ્રહણીને, હરસને, અતિસારને
 હણે છે, તથા વાયુને હરવામાં ઉત્તમ છે. રૂચિ ઉપજાવનાર છે, પુષ્ટિ
 આપનાર છે, બળને માટે સારી છે, અને મૂત્રાસયના શ્લેષ્મને મટા-
 ડનાર છે. કાચી છાશ કોઠાના કચને તોડે છે, અને કંઠમાં કફ કરે
 છે. સજેખમ, શ્વાસને ઉધરસ આદિ રોગોમાં પાકી છાશનો ઉપયોગ
 કરવો સારો છે. સંગ્રહણી તથા અતિસારના રોગી સિવાય ઉનાળામાં
 કોઈને છાશ આપવી નહિ, તેમજ હાતવાળાને, દુર્મળને, મૂર્છાવાળાને,
 જમવાળાને દાહવાળાને અને રક્તપિત્તના રોગવાળાને પણ છાશ
 આપવી નહિ. તક નામની છાશનું સેવન કરનાર માણસ કદી પણ
 અથા પામતો નથી અને તે છાશથી બળી ગયેલા રોગો કદી પણ પાછા

ઉત્પન્ન થતા નથી. જેમ અમૃત દેવતાઓને સુખ આપનાર છે તેમ
 છાશ પૃથ્વીમાં મનુષ્યોને સુખ આપનાર છે. ધણી વાર એવું જોવામાં
 આવ્યું છે કે રોગીને છાશ આપ્યા પછી તેને હાડકામાં દુખાવો,
 છાતીમાં ગધરધ (દાહ) અને ગળામાં કફ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા
 વખતમાં સુંઠ, જીરું, સેકેલી હીંગ, રાષ્ટ્ર અને સિંધવનું ચૂર્ણ બનાવી,
 છાશમાં સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય તેટલું મેળવી રોગીને પાવાથી છાશ ઉપદ્રવ
 કરતી નથી. અતિસાર તથા સંગ્રહણીના રોગીને ન્યારથી છાશ
 આપવાની શરૂ કરવી ત્યારથી ક્રમે ક્રમે છાશ વધારતા જવી અને
 અન્નને ઘટાડતા જવું. તે એવી રીતે કે રોગી માત્ર છાશ ઉપરજ રહી
 શકે, જેથી આંતરડામાં રહેલો કાચો આમ, પાકા મળના રૂપમાં
 બંધાઈને બહાર આવશે અને છાશને લીધે વિદગ્ધ થએલા પિત્તની
 શાંતિ થઈ, આંતરડામાં પડેલી ચાંદી, ક્ષત અથવા સોજો હશે તે
 મટી જશે. એટલે રોગીની જીભ સારા માણસ જેવી અંકુરવાળી
 અને સ્વાદના રસને સહન કરનારી થશે. તે ઉપરથી જાણવું કે રોગી
 રોગ મુક્ત થયો છે. તે પછી ધીમે ધીમે અન્નમાં માત્ર ચોખ્ખાનો
 ખોરાક, તે ચોખ્ખાને પેઆના રૂપમાં, યવાંચુના રૂપમાં, વીંધેપીના
 રૂપમાં, મંડના રૂપમાં અને છેલ્લે બક્ત (ભાત)ના રૂપમાં છાશ સાથે
 આપતા જવું. અને બરાબર અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય, જેથી રોગી
 સચકત થવા માંડે ત્યાર પછી બીજાં ધાન્યો ક્રમે ક્રમે થોડાં થોડાં
 આપવાં. પણ અતિસાર તથા સંગ્રહણીના રોગીને તુવરની નરમ
 દાળ તથા દૂધ, કાંઈપણ સંજોગમાં આપવાં નહિ. જ્યારે તુવરની
 દાળ અને દૂધનું પાચન થાય ત્યારે જાણવું કે રોગીના આંતરડામાં
 રહેલા દોષો શાંત થયા છે. તે પછી તે રોગીને ગમે તે જાતનો ખો-

રાક આપવાને હરકત નથી. છતાં જોટલા વખત સુધી વિદાહી એટલે તેલમાં તળેલાં અન્નો અને ગુરુવાન એટલે ધીમાં તળેલાં તથા મીઠાશ મળેલાં પદાર્થો ખાવામાં નહિ લેવાય ત્યાં સુધી અતિ ઉત્તમ છે, પછી જીભના સ્વાદથી નહિ રહેવાય તો ક્રમે ક્રમે થોડા થોડા આપવા. કેટલીકવાર રોગીનું પેટ ચઢે છે, આફરો થાય છે, પેટમાં દુખે છે, પેશાબ અટકી જાય છે, તેવા ઉપદ્રવમાં તેરોગીને ગરમ ઔષધ આપવાને મન લલચાય છે, તેમ રોગી પણ તેવા ગરમ ઉપચાર કરવાને તૈયાર થાય છે અથવા પોતે ખાનગી કરે છે, પણ તેથી ફાયદો થતો નથી. તેવા વખતમાં તો, માત્ર થોડીક જાશ પીવાથી ફાયદો થાય છે, એ વાત અનુભવ સિદ્ધ છે.

સર્જરસઃ—રાજને ખાંડી સસ્ત્રગાળ કરી, શીશીમાં ભરી ચુકવી એનું નામ સર્જરસ પાડયું છે.

રૂપરસઃ—ધાપણને ઉપર નીચે કાંચલા સળગાવી ખૂબ તપાવવી એટલે ડુધી જશે. તેને વાટી શીશીમાં ભરી ચુકવી એનું નામ અમે રૂપરસ પાડયું છે.

દાહીમાષ્ટકઃ—સુંઠ તોલા ચાર. હીંગડો તોલા ચાર (ફલવેલો) જાયશન તોલા ચાર અને સંચળખાર તોલા ચાર. એ સર્વેને વાટીને ચૂર્ણ કરવું. પછી દાહેમ બનતાં સુધી ખાટી જાતનું અને ખાટું નહિ મળે તો મીઠી જાતનું લાવી, તેની ડીયા આગળથી એક ઇંચની ડાગળી કઢાડી ખીયાને દબાવી ખાડો પાડવો. તે ખાડામાં સમાય એટલું ઉપર લખેલું ચૂર્ણ દબાવીને ભરવું. પછી તે ઉપર પેલી ડાગળી બેસાડી તેનાપર કપડું લપેટવું. કપડું લપેટ્યા પછી તેનાપર પીણું

મટોડું ચોપડું. તે પીળા મટોડાપર બીજું કપડું લપેટવું. તે કપડાપર પાછું મટોડું લગાડી ગોળા બનાવવો. તે ગોળાપર રાખોડી દાખવી. પછી તે ગોળાને થોડાક છાણાની આંચમાં બસાય એટલો પકવવો. પણ એટલી વાત યાદ રાખવી કે તાપ જો વધુ લાગશે તો દાડેમ બળી જશે અને તાપ ઓછો લાગશે તો દાડેમ કાચું નીકળશે. માટે દાડેમ બદાઇ રહે એટલેજ તાપ લગાડવો, દાડેમ બદાઇ રહ્યું એની નિશાની એવી છે કે ગોળા ઉપર કામડીની સળી ખોસતાં તે ખરો થઇ ગયેલો લાગે એટલે દાડેમ બદાચું છે એમ જાણવું. પછી તે ગોળાને કાઢી લઇ કપડું તથા માટી દૂર કરી, તે દાડમને બદાયલાં છોડાં, અંદરના બીજ અને બરેલા મસાલા સાથે ગરમ ગરમ હોય તે વખતથીજ ખુબ ખારીક વાટવું. એવું ખારીક વાટવું કે બદાયલાં છોડાં અને દાડમના ઠળીયા ઝીણા વટાઇ જાય તે પછી તેની વટાણા વટાણા જેવડી ગોળી વાળી તડકે સુકવી શીશીમાં બરી મુકવી. એનું નામ અમે દાડીમાદક પાડયું છે.

મઠન કામેદ્ધર:-ત્રિકટુ તોલા છ, એલચી તોલા બે, નાગ કેશર તોલો એક તમાલપત્ર તોલો એક, જયશળ તોલા ચાર, વાંસકપુર તોલા ચાર, કેશર તોલા બે, અક્કલકરો તોલા ચાર, બમ્બન સફેદ તોલા ચાર, કસ્તુરી વાલ ચાર, સુન્નાના વરખ વાલ ચાર, રૂપાના વરખ તોલા બે, એ સર્વેને ખાંડીને વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ બનાવવું. પછી ખારેક શેર એકને ચાર કલાક પાણીમાં પલાળી, એક બાળુથી ઢીલી ઝીંગી ઠળીયો કાઢી નાંખવો. તે ઠળીયાની જગ્યાએ તેમાં માય તેટલો ડાખીને ગુગળ ભરવો, પછી તે ખારેકને દોરા વતી બાંધવી. એવી રીતે બધી ખારેકમાં ગુગળ ભરી દોરાથી બાંધી, એકેક ખારેક ઉપર જુદું

જુદું ધઉંની કણ્ણેકનું પડ ચઢાવી, તેને દેવતા ઉપર સેકવી, કણ્ણેકનું પડ સેકાઇને કાળું થઇ જાય એટલે જાણવું કે તે માહેની ખારેક વ્યક્તિ ગઇ છે. પછી તે તમામ ખારેકને કણ્ણેકથી જુદી પાડી, દોરા છોડી નાંખી, ગરમ ગરમ હોયને છુંદવી, તેને છુંદતા જવું અને ઉપસો તૈયાર કરેલો મસાલો મહીં મેળવતા જવું. એ રીતે તમામ મસાલો સમાઇ જાય ત્યાં સુધી ખાયણી દસ્તા વડે છુંદયાજ કરવું કારણ કે એ ગુગળવાળા બાફેલી ખારેક ખરલમાં વટાતી નથી, તેથી છુંદી છુંદીને ગોળા વળે તેવી એકરસ બનાવવી. એકત્ર પીડો થયા પછી તેની મદના દાણા જેવડી ગોળા વાળી, છાંએ સુકવી, જ્યારે ખરાખર સુકાઇ જાય ત્યારે ઉપરથી પાણીનો હાથ દધા, રૂપાના વરખમાં રંગદોળવી, એટલે રૂપાના વરખવાળી ચળકતી ગોળા થશે. એક શેર ખારેકની ગોળા હશે તો તેના ઉપર એક તોલો વરખ ચડશે. પણ એટલું યાદ રાખવાનું કે, ઉપર લખેલા એ તોલા વરખમાં કસર કરવી નહિ, પણ ગોળાપર ચઢાવવાના એક તોલો વરખ જુદા લાવવા આ ગોળાનું નામ અમે મદનકામેશ્વર રાખ્યું છે.

મંગુસ્તાનનું દ્રવ્ય:-આ દ્રવ્ય સુકાં ખીલાં જેવાં પરદેશથી આવી ગાંધીને ત્યાં વેચાય છે તે દ્રવ્યને લાતી છાલ, ખીયાં ગર્ભ સાથે ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી શીશીમાં ભરી રાખવું તેનું નામ મંગુસ્તાન છે.

છરકાદિમોદક:-જુદું તોલા ખત્રીશ, સેકેલી બાંગ તોલા સોળ. લોહબરમ તોલા સોળ. ખંગ ભરમ, અષ્ટક ભરમ, વરીઆળી, તાલીસપત્ર, જાવંત્રી, જાયફળ, ધાણા, હરડાં, ખેડાં, આમળાં, તજ, નાગકેશર, એલચી, તમાલપત્ર, લવેંગ, શીલાજીત, સુખડ, રતાંજળી, જટામાસી, રાત્રીદ્રાક્ષ, શકચુરો, કુલાવેલો ટંકજુખાર, શેરી લોખાન,

જોડીમધ, વાંસકપુર, ચીનીકપાલા, વાળો, સુંઠ, મરી, પીપર, ધાવડીનાં ફૂલ, બીલીનો ગર્ભ, સાદડાની છાલ, સુવા, દેવદાર, બરાસ-કપુર, માલકાંકણી, જીરૂ, મેચરસ, કઠું, કમળકાકડી, એ સર્વને સરખે ભાગે એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી, ઉપરના જીરૂ તથા બાંગના ચૂર્ણમાં મેળવી, સર્વથી ચોથે ભાગે શાકર મેળવી, જોઈએ તેટલું મધ નાંખીને એકેક તોલાની ગોળી બનાવી એક ગોળી સવારના પહેરમાં રોજ ખાય અને ઉપરથી ટાઢું પાણી પીએ, તો સર્વ પ્રકારની સંગ્રહણી, આમ અને પિત્તદોષ, મંદાગ્નિ, રક્તાતિસાર, અતિસાર, વિષમજ્વર, શબ્દ સહિત ઘેર ગંભીર અમ્લપિત્ત દોષ, સર્વ પ્રકારના ઉદર રોગ અને અતિસાર, સંગ્રહણી, વાતપિત્ત કફ દૂંદળ અને સન્નિપાત સંગ્રહણી, કોડાના વિકાર, શૂળ, અરૂચિ, એ સર્વને મટાડે છે. એ પ્રમણે ભેષજ્ય રતનાવલીમાં લખેલો પાઠ છે. પરંતુ નયળા શરીરવાળા અને આપણા ગુણરાતના મનુષ્યોથી એક તોલો પાક, હજમ થતો નથી, તેથી અમે એક તોલાના ચાર ભાગ કરી રોગીને આપીએ છીએ. એ પાકથી સંગ્રહણી, અતિસાર, મટીને શરીરમાં લોહી વધે છે, શક્તિ આવે છે, પરંતુ પાણી સાથે નહિ આપતાં અમે એની ઉપર છાશ પાછંએ છીએ, તેથી ધણી સરસ ફાયદો થાય છે. સંગ્રહણી કે અતિસારનો કાયમનો રોગ લાગુ પડ્યો ન હોય એટલે રોગીનું મોઢું નહિ આવ્યું હોય તો, ગુલાબી, સર્જરસ, અને માલતિનાં પડીકાં બે વાલ વજનનાં દિવસમાં ત્રણ-વાર, પાણી સાથે આપવાથી જાડા બંધાઈ જાય છે. અથવા દિવસમાં ત્રણવાર દાડીમાષ્ટકની અળે ગોળી પાણી સાથે આપવાથી જાડા બંધ થાય છે. અથવા એકલા મંગુસ્તાનનું ચૂર્ણ પાણી સાથે આપ-

વાથી પણ ઝાડો બંધાય છે. પરંતુ અતિસાર કે સંગ્રહણી સંપૂર્ણ લક્ષણ સાથે થએલી હોય અને જેમાં મોઢું આવી ગયું હોય તેવી અવસ્થામાં છાશનો પ્રયોગ શરૂ કરી તે રોગીને માલતિયૂર્ણ, સર્જરસ અને રૂપરસના બળે વાલનાં પડીકાં પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણવાર આપવાં. અને એ પડીકાં ખાધા પછી અર્ધા કલાકને અંતરે એજે ગોળી દાડીમાષ્ટકની આપવી. પણ જો રોગીના પેટમાં દુખતું હોય, પેટ ચઢતું હોય, પેટમાં ગડગડાટ થતો હોય તો, માલતી, રૂપરસ અને સર્જરસના પડીકાં સાથે બળે ગોળી મદનકામેશ્વરની આપવાથી ધણો ફાયદો થઈ રોગીની શક્તિ વધે છે. જો બચકર સંગ્રહણી અથવા અતિસાર જણાય અને રોગી ધણો અશક્ત થયો હોય તો દિવસમાં એકવાર માત્ર સવારે જીરકાદિ મોદક છાશ સાથે આપવો અને તે પછી ત્રણ વખત માલતિ, સર્જરસ અને રૂપરસનાં પડીકાં આપવાં. કેટલીકવાર માલતિ, સર્જરસ રૂપરસ, મંગુસ્તાન અને ગુલાબી એ પાંચ વસ્તુનાં પડીકાં પણ આપવાં પડે છે, તેમ કેટલીકવાર મદન કામેશ્વર અને દાડિમાષ્ટક, જીરકાદિમોદક સાથે આપવાં પડે છે. કેટલીકવાર એકલા આનંદ-લેવની બળે ગોળી, દિવસમાં ત્રણવાર, પાણી સાથે આપવાથી આરામ થાય છે. પરંતુ જો પાતળા ઝાડા સાથે આમ, જળસ કે સોહી પડતું હોય અથવા એકલો આતિસાર (પ્રવાહિકા) થયો હોય અથવા તે સાથે મરડો પેટમાં અમળાટ થતો હોય તેવા વખતમાં માયુરજી અથવા ધસવું. સુખડ એઆનીબાર ધસવી. જયશળ એઆની-બાર ધસવું. તેમાં શાકર આરઆનીબાર નાંખીને પાણીમાં મેળવી, ચાર તોલાને આસરે પાણી બનાવવું. તે પાણી સાથે દાડિમાષ્ટકની

બબ્બે ગોળી અથવા આગળ કહેલી મરડાની ગોળીમાંથી બબ્બે ગોળી અથવા મદનકામેશ્વરની બબ્બે ગોળી દિવસમાં ત્રણવાર આપવાથી માત્ર ત્રણ દિવસમાં જ આમ, લોહી, જળસ અને મરડો, પેદુની શળ અને ગુદાની ફાટ નરમ પડી જાય છે. ઉપર પ્રમાણે રોગીની પ્રકૃતિને જોઈને ઉપર લખેલાં ઝોસડો પૈકી જેમ ધ્યાનમાં આવે તેમ યોજના કરવાથી સંગ્રહણી તથા અતિસારના રોગીઓ સારા થાય છે; પરંતુ અમારો અનુભવ એવો છે કે, સંગ્રહણી તથા અતિસારના રોગીને ગ્રહણીકપાટરસ, અગસ્થિ સૂતરાજરસ, વગેરે શાસ્ત્રમાં લખેલા ધણુ રસો પૈકી, જે રસોમાં અશીણુ, ધંતુરાનાં બીજ, બાંગ જેવા નિશાવાળા અને ઝાડાને તુરત બંધ કરનારા વસાણાં આવ્યા હોય તેવા રસો, આપવા નહિ. જે તેવા રસો આપવામાં આવશે તો તે રોગીને બે દિવસ, ચાર દિવસ કે આઠ દિવસ ઝાડો બંધ રહી, પછી એકદમ છૂટી જશે. ઝાડો બંધાવાથી રોગનું પાણી પચશે નહિ તો તે રોગીને સોજા આવશે. અશીણુ વગેરેની ગરમી ગુદા ઉપર આરી જવાથી ગુદામાં દાહ બળશે અને સોજો આવશે. એટલા માટે કોઈ પણ જાતના નિશાવાળા પદાર્થો સંગ્રહણી અતિસારના ઝાડા બંધ કરવા માટે અમે વાપરતા નથી. સંગ્રહણી અને અતિસારમાં મળતે તથા અત્રને પચાવનારી પાચક દવાઓ અમારા લખ્યા સિવાયની હોય તોપણ આપવાને હરકત નથી, પણ ઝાડાને રોકવાની દવા કોઈ પણ સંજોગમાં આપવી નહિ. ઉપર છાશ પાવાના પ્રકરણમાં જે વિધિથી છાશ પાઈ અન્ન મુકાવી દઈ, ફરી અન્ન ઉપર ચડાવવો એ શસ્ત્રની પરિપાટી છે, પરંતુ આ ફેન્સો જમાનામાં જ્યાં લોકોની ધ્યાનમાં એવીજ વાત આવેલી છે કે, “કાલે ઉઠીને મરી જવું છે માટે જે

ખાધું પીધું તે ખરું!" ત્યાં આગળ શાસ્ત્રની વાતને મનાવવાનો આગ્રહ કરવો એ વૈદે પોતાનો વિશ્વાસ ગુમાવવા જેવું છે. એટલા માટે સંગ્રહણીના રોગીને બાજરી, અથવા જીરનો રોટલો, ચોખાની કણકો અથવા ભાત, થોડું તેલ અને ગરમમસાલાવાળું શાક, ખાવાને આપી રોગીને સમજાવી, છાશ વધારે પીવાની ભલામણ કરી, ચિકિત્સાનો આરંભ કરવાથી ઘણા રોગીઓ સારા થાય છે. પરંતુ ઘઉંની રોટલી અથવા ઘઉંના બનેલા પદાર્થો, ચણાનો લોટ, ઘઉંનો લોટ અને બીજા કઠોળોના લોટ અથવા બધા એટલા મળેલા કે જુદા જુદા પદાર્થોની બનાવટના જુદા જુદા પદાર્થો, કે જેમાં કેટલાક તેલમાં તળાઈને, કેટલાક તેલ સાથે બ્રાઈને, કેટલાક ઉપરથી તેલ લઈને, કેટલાક તેલમાં બોળીને ખાવાના બને છે તે તો કદી આપવા નહિ. તેમ બાદેલું કઠોળ, તુવેરની દાળ, દૂધ, અને ધીમાં બનેલા મિષ્ટાનો કદી આપવા નહિ. લીલીદ્રાક્ષ, દાડમ, શાલસાં, મોસખી લીંચુ, ખાટાં લીંચુ, ચીડોતરા લીંચુ (પપ્પસ) કાચી કેરીના મરવા, કરમદાં, એ જો આપી શકાય છે. પરંતુ સફરજન, પાકી કેરી, અંજીર લીલાં કે સુકાં, ચોકુ જેવાં જો આપવાથી મંબીર નુકસાન થતું, અમારા જેવામાં આવ્યું છે માટે એ વસ્તુની રજા આપવી નહિ.

અસાધ્ય લક્ષણ:-જે રોગીને ઝાડો પાકેલા જાંબુના રંગ જેવો અથવા કાળો, રાતો, પાતળો ધી, તેલ, ચરબી, મજ્જા, દૂધ, દહીં અથવા માંસના ધોયલા પાણીના રંગ જેવો હોય છે; અથવા જે ઝાડો કાળો, આસ્માની, સિંદૂર રંગનો, તરેહવાર રંગનો; ચળકતો, મોરની પીઠપર જેવા ચાંદલા હોય છે તેવા તેના ઉપર ધાતુ રેતેલના ચાંદાવાળો, વળી ઘટ, મુડદાની કે મજ્જાની દુગંધી જેવો ઘણો મળ

પડે. એ ઉપરાંત રોગીને તરસ થણી લાગે, બળત્રા થાય, અન્નપર અભાવો થાય, શ્વાસ આવે, હેડકી આવે, પાંસળામાં શળ ફૂટે, ઈંદ્રિઓ શુદ્ધ થાય અને રોગીના મળદ્વારપર ચાંદી પડે તથા લવારો કરે તે રોગીને જીવવાની આશા રાખવી નહિ. આ પ્રકારના તમામ લક્ષણો એકી વખતે જોવામાં આવતાં નથી પણ એક અથવા બે લક્ષણ જોવામાં આવે તોપણ, તેને અસાધ્ય ગણવો. તેમાં પણ જો રોગીની ગુદા ઝાડો થયા પછી સંક્રાંચાય નહિ તો તો જરૂર મરણ પાસે આવ્યું છે એમ જાણવું. જે રોગીને ઝાડા થવા છતાં તેનું પેટ ચઢતું હોય, શરીરે સોજા આવ્યા હોય, જડરાગ્રિ નાશ પામ્યો હોય, શરીર ઠંડું પડી ગયું હોય, એવા રોગીના જીવતરની આશા વૈદ્યે છોડી દેવી. જે રોગીને સોજો ચઢ્યો હોય, યુક્ત આવતી હોય, તાવ આવતો હોય, તરસ લાગતી હોય, ઉધરસ તથા શ્વાસ ચઢતો હોય, અન્નપર અભાવો થયો હોય, ઉલટી, મૂર્છા, અને હેડકી આવતી હોય; આવા ઉપદ્રવ સહિત જે રોગી હોય તેનું ઓસડ વૈદ્યે કરવું નહિ. જે સંગ્રહણી દિવસે વીકાર યુક્ત અને રાત્રે શાંત હોય, અથવા જે બરાબર ઝોળખી શકતી નથી અને જેને ઔષધોપચાર ગુણકારક થતા નથી તેવી સંગ્રહણી મટતી નથી પણ ધણા કાળ સુધી રહે છે. સંગ્રહણી તથા અતિસારમાં સોજા આવ્યા હોય, પણ જો તે સોજો ઉપરથી ઈંદ્રિય પર આવ્યો હોય તો તે રોગી અસાધ્ય છે એમ માનવું પણ વધુમાં વધુ સોજા આવ્યા હોય, શરીર પીળું પડી ગયું હોય, જૂખ છવાઈ ગઈ હોય, ખાંસી ચાલતી હોય અને રોગી ગભરાતો હોય, શક્તિ હીન થઈ ગઈ હોય તોપણ જો ઉપરથી ઈંદ્રિય પર સોજો નહિ આવ્યો હોય તો તે રોગીને ધીવાળો ખોરાક બંધ કરી પંચામૃત

પર્યાપ્ત દિવસમાં તથા વખત મધ સાથે ચટાડવાથી તથા ચાર મહિને સોજા ઉતરી જઈ રોગી સારો થાય છે. પણ આખે શરીરે માલમ બે માલમ સોજે હોય અને પેશાબ ઉપર બળકતો સોજે આવ્યો હોય તે સોજે રોગી સુએ સારે સમાપ્ત જાય અથવા જોડો થઈ જાય, અને બેસે એટલે તરત ઉતરી આવે, એવા સોજાવાળા રોગી કદી પણ જીવતો નથી. જે રોગીને ઝાડો પાણીમાં નાંખતાં ડૂબી જાય તો તે રોગી જાયતો નથી કેટલાક રોગીની પ્રકૃતિમાં એવો દોષ આવે છે કે જે વસ્તુ નહિ ખાવાની હોય તેની તે ધમ્મક કરે છે, અને જે ખાવા જેવી, પરંતુ વસ્તુની વૈધ રજા આપે તેના અભાવ થાય છે તો તે રોગી જીવતો નથી. જે રોગીની જીભ સ્વાદ વિનાની થઈ જાય અથવા જીભ ઉપર કાળા ડાઘ દેખાય તો તે રોગી જીવતો નથી. એટલા માટે સંગ્રહણી અને અતિસારના રોગીને માટે વિચારપૂર્વક વિચાર કરીને ઉપચાર કરવાનો શરૂ કરવો. કાંઈ કાંઈ રોગીને કાંઈપણ જાતનો ઉપદ્રવ હોય નહિ પણ માત્ર અગ્નિમંદ થઈ ગયો હોય, તે સાથે બે પગની પીડીઓ, બે સાંથળો, બે ઢગરાં, અને બે ભુજડાં એ આઠે સ્થાન ઉપરનો માંસ ગળીને સુકાઈ ગયો હોય અને હાથનાં પહોંચ્યા આગળની બે સીધી હાડકીઓ છુટી પડેલી દેખાય તો તે રોગી કોટિ ઉપાયે પણ જીવતો નથી, એવો અમારો ખાસ અનુભવ છે.

૩. હરસરોગ

વાયુનો, વિક્તનો, કફનો, ત્રિદોષનો, લોહીનો, અને વારસામાં મળેલો એટલે જન્મનો, એ પ્રમાણે હરસ રોગના છ પ્રકાર કહેલા છે, અને સાધારણ લોકો જેને અર્શ-મસા તથા બવાસીરના

નામથી જાણાય છે. તેને હરસ રોગ કહે છે. એ રોગમાં હ જાત
 કલ્પેલી છે, પરંતુ તે ખુની અને બાદી એવા બે ભાગમાં વહેંચાયેલી
 છે, અને તે અકેક જાત ગુદાના પહેલા, બીજા અને ત્રીજા આંટામાં
 (વળીમાં) થાય છે; તેથી ખુની અને બાદી એવી બે જાતોના ત્રણ
 ત્રણ સ્થાન ગણતાં હ પ્રકાર થાય છે. ખુની હરસમાંથી લોહી પડે
 છે અને બાદીમાંથી લોહી પડતું નથી પણ તેમાં શટ ચાલે છે. તે
 ખુની અને બાદી બે પેઠી કાઠપણ જાતના હરસ, ગુદાની પહેલી
 વળીમાં થયા હોય તો તે બહાર દેખાયા કરે છે. અને બીજી વળીમાં
 હોય તો ઝાડો થતી વખતે તે બહાર નીકળે છે, અને પાછા ઉપર
 ચઢી જાય છે, પણ ત્રીજી વળીવાળા મસાઓ કાઠપણ વખતે બહાર
 નીકળતા નથી પરંતુ અંદર રહીનેજ પીડા કરે છે. તે ઉપરથી એટલું
 કહી શકાય છે કે પહેલી વળીવાળા હરસ સાધ્ય છે, બીજીવાળા કષ્ટ
 સાધ્ય છે, અને ત્રીજી વળીમાં થયેલા અસાધ્ય છે. એ પ્રમાણેનું
 વિવેચન અમારા અનુભવ પ્રમાણેનું કર્યા પછી, શાસ્ત્ર રીતીએ હરસના
 રોગનું પ્રથક્કરણ કરવાની જરૂર જણાતી નથી, કારણકે માધવનિદાને
 જુદી જુદી જાતના ખોરાકથી અને જુદી જુદી જાતના કારણોથી હ
 પ્રકારના હરસનું વર્ણન કરેલું છે; જેણે જાણવાની ઇચ્છા હોય તેણે
 માધવનિદાન, ભારપ્રકાશ. વાગ્બટ અને ચરકસંહિતાનું નિદાનસ્થાન
 જોઈ લેવું. આ રોગના ખોષધ માટે શાસ્ત્રોમાં “બહુસાલગુડ”. સુરણ-
 વટક, અમૃતમલ્લાતકાવલેહ, લોહમલ્લાતકાવલેહ, અહતકવ્યાદરસ
 વગેરે ધણી ઉપાયો લખેલા છે, પરંતુ તે બાબતમાં અમારો અનુભવ
 નહિ હોવાથી તેના ઉતારા કરી વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો નથી. પણ
 એ રોગને માટે જે અનુભવ અમને થયો છે તે, વૈદ્યોની જાણ માટે

નીચે આપીએ છીએ. જે શુદ્ધાની ત્રીજી વળીમાં બાદી મસા થયા હોય તે ઝાડો ઉતરતો ન હોય, એટલે તેમાં વિશેષ ફાટ ચાલતી હોય તો, કાળીદ્રાક્ષ, સોનામકક, રેવંચીની ખટાઇ, હરડાં, ખેડાં, આમળાં, ઈંદ્રજીવ અને વાયવડંગ તોલો તોલો લઈ, તેને અધકચરાં ખાડી, રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલાળી મુકવાં. સવારે તે જુકાને ચોળીને તેમાં બે રૂપિયાભાર ગોળ મેળવીને, કપડે ગાળી તે પાણી પીવાથી ત્રણ દિવસમાં ફાટ મટી જશે. વળી જ્યારે બે ચાર મહિને ફાટ ઉભળી આવે ત્યારે એ પ્રમાણેનું હીમ બનાવી દિવસમાં એકવાર સવારે ત્રણ દિવસ સુધી પીવું. જે મસામાંથી લોહી પડતું હોય પણ મસા બહાર દેખાતા ન હોય તો ઈંદ્રજીવ, વાયવડંગ, લીંબોડી, કાચકાનીમીજ અને દીકામાલી સરખે ભાગે લઈ, તેની ફાકી રૂપિયા અર્ધા ભારની ડંડા પાણી સાથે દિવસમાં બે વાર મારવાથી, લોહી પડતું અટકી જાય છે. જે ઝાડે જતાં મસા બહાર નીકળતા હોય અને હાથ પાણી લીધા પછી પાછા ઉપર ચઢી જતા હોય, તેમ મસા બહારજ રહેતા હોય અને તે ખુની કે બાદી ગમે તે જાતના હોય તો, હડતાલ તોલો બે ને પ્રથમ ખુન બારીક વાટી તેમાં ચોખ્ખો કાથો તોલો ચાર ઉમેરી વાટવું. પછી છ તોલા ધીને સોપાણીએ ધોઈને તેમાં તેના ખસ કરવો, એટલે વધારાનું પાણી છુટું પડી જશે. અને મલમ તૈયાર થશે. તે મલમને રાખી મુકવો. જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે બહારના મસા ઉપર તે મલમ ચોપડવો અને અંદરના મસા હોય તો મસા બહાર આવે ત્યારે એ મલમ ચોપડી, મસા ચઢાવી દેવા. એ મલમથી મસા કરમાઈ જાય છે તે પાછા ભરાત નથી. જે ખુની કે બાદી મસા થયા હોય, લોહી પડતું હોય અથવા ન

પડતું હોય તો વવળતું સુરણ લાવી તેને છોલીને છીનીને તડકે સુકવવું. પછી તેને ખાંડીને વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી સુકવું. એટલું પાદ રાખવું કે આ ચૂર્ણ જીભને કે ગળાને લાગે તો જીભ અને ગળામાં અસહ્ય વેદના થાય છે, તે જ્યાં સુધી લીંબુની, દહીંની કે હીમજી હરડેની ખટાશ જીભને નહિ લગાડીએ સાંસુધી મટતી નથી. એવું જોખમ ભરેલું આ સુરણ છે એટલા માટે અંગ્રીજ દવા વેચનારાઓને લાં “એમટી કેપ્સુલ” નામની જીલેટીનની બનેલી ખાલી, લંબગોળ ગોળીઓ મળે છે તેમાં આ ભુકે ભરી તેનું ઢાંકણું બંધ કરી પાણી સાથે ગળવાથી ગળામાં કે જીભમાં ચૂર્ણ લાગતું નથી, પણ પેટમાં જઈને તે ગોળી શરીર જાય છે અને હરસ ઉપર તાત્કાલિક અસર કરે છે. એ એ કેપ્સુલ નંબર એક, નંબર એક સુન, બે સુન અને ત્રણ સુન સુધીની આવે છે. તેમાં નંબર બે સુનની કેપ્સુલ ધણી સગવડવાળી છે તેમાંની બન્ને ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર ગળવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. જો હરસે લોહી પડતું હોય તો એ ગોળી ગળ્યા પછી, ઉપરથી થોડીક છાશ પાવી. શરૂઆતમાં હરસને ઉપાડવાના કારણરૂપ સુકાં મરચાં, વેગણ, કાચો ગોળ, કેરાંનું અથાણું અને બાજરીનો રોટલો એટલું બંધ કરાવવું ને પછી લોહી તથા શાદ નરમ પડી જાય એટલે આ કેપ્સુલની ગોળી ચાલુ રાખી, એકેક વસ્તુ ખવડાવતા જવી, અને તે વસ્તુ ખવડાવવાથી જ્યારે હરસ ઉભળે નહિ ત્યારે ખીજી વસ્તુ ખવડાવવી. એવી રીતે જે રોગીને જે જે વસ્તુ ખાવાથી હરસ જોર કરતા હોય તે તે વસ્તુ, એક પછી એક ખવાડતા જવી અને આ ગોળી ચાલુ રાખવી એવી રીતે કરવાથી હરસ નરમ પડી જાય છે તે ફરી ઉપડતા નથી. જો મસા

ઉપર ક્વા ચોપડી કાઢાય એવી અવસ્થા હોય તો ઉપર કહેલો હડતાલનો મલમ ચોપડતા જવો. એ મલમથી વધારે શયદો થશે, પણ અગન બળશે નહિ. ખીજું હરસના રોગી માટે આસો માસમાં આવતા નવરાત્રિનું વ્રત કરવાનો અમે ખાસ આગ્રહ કરીએ છીએ; પણ તે માતાની પ્રસન્નતાને માટે નહિ. પરંતુ હરસના રોગને નાબુદ કરવાને માટે છે. જે કાઠની ઇચ્છા હોય તો નવરાત્રીના નવ દિવસ સુધી નવ અપવાસ કરીને, નવે દિવસ વવળતું સુરણુ બાફીને અથવા મીઠાં સુરણુના કટકા કરીને પાણી નાંખ્યા વિના મીઠું, હળદર અને ધાણા છર નાંખી તેલમાં પકાવીને ધણું, ખરું નહિ થઇ જાય અથવા કાચું નહિ રહી જાય એવું બનાવીને પેટ પુરતું ખાવું. એ સિવાય નવ દિવસમાં પાણી સિવાય ખીજું કાઠ/પણુ જાતનું ખાન-પાન લેવું નહિ. આ પ્રયોગથી હરસ નાબુદ થઇ જાય છે, કારણકે હરસના ઉપાયમાં દરેક અંથકારે સુરણુને પ્રાધાન્ય માનેલું છે, અને જે ઋતુમાં જે વનસ્પતિ નવપક્લવ થાય છે એટલે રસભરેલી થાય છે, તે વનસ્પતિ તે ઋતુમાં ઔષધ ગણાય છે. તે નિયમ પ્રમાણે સુરણુ શરદ ઋતુમાં એટલે આશો માસમાં રસ ભરેલું નવું તાજું મળી શકે છે, તેથી આ પ્રયોગ જેણે જેણે અજમાવ્યો છે તે સર્વેને ફાયદો થયો છે. પણ સુરણુની સાથે ખીજ જાતની ફરાળો કરનારને કાઠ પણ ફાયદો થતો નથી.

આ હરસનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારથીજ તે કષ્ટસાધ્ય થાય છે, અને જ્યારે હરસના રોગીની અગ્નિમંદ પડી જાય છે અને શરીરપર સોજા આવે છે, આંખ, નખ, અને જીભ પીળાં, ધીળાં કે કાળાં પડી જાય છે ત્યારે, એ રોગીની આશા છોડી દેવી

પડે છે. હરસના રોગને માટે અમારો અનુભવ જટલો હતો તે પ્રમાણે અમે લખ્યું છે, પરંતુ ખીજા વિદ્વાન તથા અનુભવી વૈદ્યો ધણો જાતના પ્રયોગો કરીને રોગીને સારા કરે છે, તેઓ મસાને ખેરવી નાંખે છે અને રોગીની પીડાને શાંત કરે છે, તે તે વિદ્વાન ચિકિત્સકો વૈદ્યોની કીર્તિમાં વધારો કરવા માટે અને જગતના કલ્યાણ માટે પોતાનો અનુભવ કોઇપણ જાતના ગુરુમત રાખ્યા સિવાય, ખુલ્લા દીલથી જાહેરમાં મુકશે તો, આવા કષ્ટ સાધ્ય બહુકે અસાધ્ય મનાતા રોગથી પીડાતા લાખો રોગીનો આશિવાદ મેળવશે, તથા આયુર્વેદની કીર્તિને દીગંતમાં ફેલાવશે, એવી આશા રાખી અમે વિરામ પામીએ છીએ. **इत्यलम्.**

ખીજા વૈદ્યરાજે તરફથી આવેલા અનુભવી ધલાજો.

અતિસારનાં ઉપાયો.

વૈદ્ય ધીરજીરામ દલપતરામ. ગુજ્જર ફળીયા-મુરત.

કેશરાદિ ગુરિકા:- જાંયણ, જાવંત્રી, લવેંગ, મોચરસ, કેરીની જાટલી, લોધર, ખીલીના ગર, ધાવડીના ફુલ, દાડેમનાં છોડાં, મુંદ. એ દસ વસ્તુ એકેક તોલો લેવી. કેશર તો. ૦ા. અફીણ તો. ૩ ભાંગ સેકેલી તો. ૨. એ બધી વસ્તુને ખાંડી એક દિવસ કોરી ધુંટી પછી ભાંગના ઉકાળામાં એ દિવસ ધુંટી, મરી પ્રમાણેની ગોળી વાળવી. એ ગોળી દિવસમાં ૩ વખત એક એક, પાણી સાથે આપવાથી અતિસાર, સંઘ્રણી વગેરે ઝાડાના રોગ મટે છે.

વેદ બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર, કંસારા શેરી મુરત.

૧. કુંકુમવટી:-કેશર તોલો ૧, અશીલુ તો. ૧, પીણું મીણુ તો. ૧. પ્રથમ કેશરને ઝીણું વાટવું. પછી અશીલુ સાથે મેળવી ફરી વાટવું. પછી મીણુને ગરમ કરી, પીગળાવી તેમાં કેશર અને અશીલુનું ચૂર્ણ મેળવી, એક રસ કરી એકેક ચોખાપુરની ગોળીઓ કરવી. એમાંથી દિવસમાં ૩ વખત એકેક ગોળી ચોખાના ધોવણુ સાથે આપવાથી ઝાડા બંધાય છે.

૨. સેકેલી ભાંગનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવાથી ઝાડા બંધાય છે.

૩. ધાવડીના ફુલને સાફ કરી વાટી વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ કરી પાવલી બારને આસરે દહીં અથવા હાસ સાથે પાવાથી અતિસાર મટે છે.

૪. સુતરાજ ચુર્ણ:-પારો ૩, ગંધક ૬, કુલાવેલો ટંકણુ ૬, સુકં ૬, મરી ૬, પીપર ૬, પાંચક્ષાર ૨૫. અજમો ૬, અજમોદ ૬, જીરૂ ૬, હીંગ ૬, ભાંગ ૩ ભાગ લઈ, પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી, અજમો, અજમોદ, જીરૂ, હીંગ અને ભાંગ એ સેકેલાં લઈ, બાકીનાં વસાણાં મેળવી બે દિવસ ખલ કરવો. આ ચૂર્ણમાંથી રત્તી ૧થી૬ સુધી, દહીં સાથે આપવાથી અતિસાર, મરડો ને સંગ્રહણીને મટાડે છે. રાત્રે મધ સાથે આપવાથી રોગીને ઉંઘ આવે છે.

ડાકટર ચંદુલાલ સુંકુંદરાય, પાટણ ગુજરાત.

૧. હીંગળોક, અશીલુ, હીરાખોલ સર્વ સમભાગે લઈ બારીક વાટી મધની સાથે એક રત્તીની ગોળી વાળી આપવાથી રક્તાતિસાર તરત મટે છે. બચ્ચાને આપવી નહીં.

૨ જ્યવદળ, સુંઠ, અરીણ, ખારેકની અંદરનો ઠળીઓ કઢાડી તેમાં ભરીને ખાંડી કુટી કપડછાણ કરી સર્વેની અગળર અડાયાની રાખ લઈ વાટીને મેળવી રાખવું. એમાંથી એક વાલથી ત્રણ વાલ સુધી ઉમરના પ્રમાણમાં આપવી. બાળકને વિચાર કરી આપવી જેથી આમાતિસાર, રક્તાતિસાર અને સંગ્રહણી અટકે છે. જીની તથા નવી સંગ્રહણી ઉપર અજમાવેલું છે. ચોખાના ધોવણુમાં આપવું.

૩ અંબર વાલ એક, કસ્તુરી વાલ એક, જ્યવદળ, જાવંતરી, અકકલકરો, લવેંગ, તજ, પીપર, સુંઠ, વંસલોચન, અરીણ, એ સર્વે અડધા અડધા તોલા ભાર લઈ વાટી પાણી સાથે ચીની ખોરજેવડી ગોળી કરી સવાર સાંજ એક એક ગોળી ચોખાના ધોવણુમાં આપવાથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર મટે છે.

વૈદ્યનું નામ લખ્યું નથી.

સુંઠ, મરી, વરીયાળી, હીમજ, ભાંગ, જ્યવદળ સમભાગે લઈ તેમાં જ્યવદળ સિવાયની દરેક વસ્તુને ધીમાં સેકી ચુરણ કરવું. તે ચુરણમાં શાકર મેળવી યોગ્ય અનુપાતે આપવાથી અતિસાર મટી જાય છે.

વૈદ્ય મણીલાલ ગણપતીશાંકર લઠ્ઠ કેળખીંપીઠ મુરત.

૧ લઘુ ગંગાધર ચુરણ-૪૬૦૦, નાગરમેથ, ખીલી, લોધર, મોચરસ, ધાવડીના ફુલ, સર્વે સમભાગે લઈ ચુરણ કરી ગા તોલાથી એક તોલા સુધી ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી અતિસાર મટે છે.

વૈદ્ય અને વનસ્પતિ શોધક નુરમહમદ હમીર
ધોરાણવાળા મુ. રાજકોટ.

૧ ભાંગના પાંતરાની નસો કાઢી ૭ વખત ખુબ ધોઈ ચુરણ

કરી તેની બરોબર મધ મેળવી ગોળી વાળી ખરીકા જેવડી દિવસમાં ત્રણ વાર આપવી અને ચીત્રકતું ચુરણ છાશ સાથે આપવું જેથી અતિસાર સંબંધથી મટે છે.

૨ પપ્પાની ચીરપર ટંકણ વાલ ૪ ભભરાવી ખાઈ જવું.

૩ ગાડરીયા ઝીપટાના મુળ વાટી ત્રણવાર પાવા.

વૈદ્ય પુરુષોત્તમ બેચરલાલ મુ. કાલોલ પંચમહાલ.

૧ જવંતરી, ખારેક, અને ખસખસ એ ત્રણે સમભાગે લઈ ખારીક વાટી દિવસમાં ત્રણ વાર પાવલી બાર આપવાથી ઝાડા બંધાય છે. ઝાડાનું લોહી પણ બંધ થાય છે.

વૈદ્ય બાલકૃષ્ણ હરીકૃષ્ણ શાસ્ત્રી વડોદરાવાળા

મુ. ભુવાલડી. અમદાવાદ.

૧ ઇન્જવ, મોથ, ધાવડીના ફુલ, લોધર, મોચરસ, સમભાગે લઈ ખારીક ચુરણ કરી એક તોલો લઈ ચાર તોલા છાશ સાથે પીવાથી અતિસારને થોડા દિવસમાં મટાડે છે.

વૈદ્ય મણીશંકર જાદવજી જોશી મુ. કાનપર-વળા.

૧ અપ્રીણ તથા કેશર સમભાગે વાટી મધમાં ગોળી કરી ચોખ્ખા પ્રમાણે એક ગોળી આપવાથી અતિસાર મટે છે.

૨ ચોખ્ખા જેટલું અપ્રીણ જે એલચી દાણા ભેગું મેળવી ત્રણ ચાર તુલસી પત્રમાં વીટી જરા સેકી ચાવી જવાથી અતિસાર તથા મરડો મટે છે.

૩. કાલા તલ તથા સાકર ખાવાથી અતિસાર મટે છે.

વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગણ પંડ્યા વડીલ મુ. નાગેશી, બાકાબાદ.

૧. ફાડીમાંદી બુટીકા:-કડાછાલ તો. ૦ા ખુરાસાની અબમેલ તો. ૦ા કેસર તો. ૦ા હપબેટ તો. ૦ા ગાંજે તો. ૦ા ગુગળ તો. ૦ા ખીલીનો મરબ તો. ૦ા ધાવડીના પુલ તો. ૦ા લોધર તો. ૦ા આંખાની ગોટલી તો. ૦ા અશીષુ તો. ૦ા એનુ બારીક ચુરણુ કરી કાચા જે દાડેમ લઈ તેને જરા કાપી ખીઆં કાઢીને તે ખીઆં પેલા ચુરણુમાં નાખી બારીક પીસી લુમદો બનાવી જેક દાડેમમાં ભરી ડાગળી મારી કપડમીટી કરી છાણુની અગનીમાં પકાવી દાડેમ સાથે ખરલ કરી વટાણા જેવડી ગોલી કરવી. એકથી જે ગોળી દીવસમાં લેવાથી અતિસાર રક્તાતિસાર પ્રવાહીકા ગમે તેટલાં જોરદાર હોય તોપણ એકજ દીવસમાં અટકે છે.

વૈદ્ય દુર્ધાપ્રસાદ ગંગાધર. મુ. પોરબંદર.

કેટલાકને જમ્યા પછી દસ્ત માટે જવું પડે છે તથા પાચન મંદ હોય છે, તેઓ જે સેકેલા ઈંદ્રજવ અવારનવાર ખાય અથવા તેની ફાકી દિવસમાં ૨-૩ વખત મારે તો ફાયદો થાય છે. લાંબા વખતનું દરદ પણ એકાદ માસ ધીરજ રાખી સેવન કરવાથી મટી જાય છે. દહીંમાં ઈંદ્રજવ પીવાથી રક્તાતિસાર મટે છે.

માસ્તર નરસેરામ હરણવન મુ. નવાગામ તા. માતર.

૧. ઉમરડાનું મૂળ ધસી પીવાથી રક્તાતિસાર મટે છે.

૨. ઉમરડાનું દૂધ પતાસામાં આપવાથી આમ તથા મરડો મટે છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરણ પંડ્યા મુ. વાગડ પો.રાણપુર કાઠિયાવાડ.

૧. અતિસાર ભેરવી:-હીંગલોક, જવંત્રી, લવેંગ, મુંઠ, ચીની કપાલા, મુખડ, કેશર, લીંડીપીપર, અકલકરો, અશીષુ; સર્વને બારીક

વાટી પાણીમાં વાલ વાલની ગોળી કરવી. રાત્રે ૧ ગોળી ચોખાના ધોવણ સાથે આપવી, જેથી વાયુના પિત્તના, કફના અતિસાર મટેછે.

૨ અતિસાર ઉપર ગોળી-લવેંગ સેકેલાં. અતિવિપની કળી, જાયફળ. જવંત્રી, ભાંગ, હિંગજોક, એલચી, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, કેશર, ચંદ્રાસ, ખરાસકપુર, મોચરસ, અશીણુ. તમામ સરખાં લઈ વાટી, અશીણુનો કસુંબો કરી, તેમાં મેળવી ચણાઈ જેવડી ગોળી કરી આપવાથી તમામ જાતના જાડા બંધાય છે.

૩ ખોરાસાની અજમે ૧ ભાગ, ધતુરાના ખીજ ૩. ૦૮ ભાગ, સોધેલા ઝેર કોચલાં ૦ ભાગ, અશીણુ ૦ ભાગ, જાયફળ ૦ ભાગ, ભાંગ ૩. ૦૮ ભાગ, કેશર ૩. ૦) ભાગ, સેકેલી મેથા ૦ ભાગ, ખસખસ ૦ ભાગ ખીલીને ગર ૦ ભાગ, રાજ ૦ ભાગ, જાંબુડાના કળીયા ૦ ભાગ, સર્વ વાટી અશીણુના કસુંબામાં ચણા જેવડી ગોળી કરી આપવાથી તમામ જાતના જાડા મટી જાય છે.

૪. કડા જાલ તોલા ૧૬ લાત્રી તેને ચોખાના ધોવણમાં ખૂબ વાટી તેનો ગોળો કરી તેને શરતાં જાંબુડાના પાન લપેટી, સુતરથી ખૂબ બાંધી, ફરતો ઘઉંનો લોટ ચોપડી તેના ઉપર માટી ચોપડી, પછી તે ગોળાને થોડા જાણના અગ્નિમાં બાફવો. ખૂબ બાફાઈ રહે એટલે કાઢી લોટ, માટી, પાદડાં વગેરે કાઢી નાખી, અંદરના જુકાને નીચોવી લેવો. તે રસમાંથી ૬ ગાંથીગા બાર રસ લઈ તેમાં થોડું મધ મેળવી પાવાથી બે ત્રણ દિવસમાં તમામ જાતના અતિસાર મટી જાય છે.

૫. અતિસાર હુરી વટી:-રાજ, મોચરસ, અશીણુ, કડાજાલ અતિવિપની કળી, સુંઠ; સમ ભાગે લઈ ખાંડી મધમાં ચણીબોર

જેવડી ગોળીઓ કરવી. આખા દિવસમાં ૧થીર ગોળી ખાવાથી ઝાડા મટે છે.

વૈધ દત્તાત્રય ભગવાનજી.

મરડાની ગોળી:—લોખાન કાઢીયો તોભો ૧ તથા અપ્રીણ તો. ૧ બનેને સાથે વાટી ભોમડની કડછીમાં નાંખી બનેને દેવતાપર ધીમા તાપપર મુકવાથી એકરસ થાય એટલે તરત ખીજ વાસણમાં કાઢી લઇ, ગરમ ગરમ હોય ત્યાં લગીમાં ગોળી ચણાપુર વજનની વાળી લેવી. અથવા વાટીને જુકા કરી ચણાપુર વાપરવો. આ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર સેકેલા ધાણાના પાણી સાથે આપવી. એજ પ્રમાણે વાયવડંગના, ખસખસના પાણીમાં અથવા પાનના રસમાં આપવી.

ઝાઝાભાઈ બાજીભાઈ વૈધ મુ. સાયણ જીલ્લે મુરત.

શુદ્ધ ઝેરક્યુરો વાલ ૧, કપીસો વાલ ૧, કાયફળના છોડાં સાથે ઘસી થોડું મધ નાંખી પાવાથી પાણી જેવા ઝાડા હોય તે બંધાય છે. ગાંબને બાળી રાખેડી કરી, છાશ સાથે આપવાથી ઝાડા બંધાય છે. આણંદદેવ રસની ગોળીથી ઝાડા બંધાય છે. આમ સાથે લોહી પડતું હોય તો શંખભસ્મ વાલ ૧, ધી તથા જ્યેષ્ઠના જુકા સાથે આપવાથી ઝાડા બંધ થાય છે. પેટમાં બહુ મરડો થતો હોય ને ઝાડામાં લોહી પડતું હોય તો જ્યેષ્ઠ, જળવંત્રી, કેશર અને અપ્રીણ સરખે ભાગે લઇ ઉમરડા (ગુલ્લર)ના દુધમાં વાટી ચણેડી જેવડી ગોળી બનાવી આખા દિવસમાં એકેક ગોળી ૩ વાર પાણી સાથે આપવાથી તે મટે છે. કાખા ધંતુરાના ખીજની સજીવન રાખ કરી એટલે કાયલા બનાવી વાલ ૧, મધ સાથે ચટાડવાથી સોજવાળો અતિસાર મટે છે. અતિવિષની કળી, ઈન્ડ્રવ, પહાડમૂળ, વાયવડંગ,

સરખાં લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી વાલ બે અને આયુર્દભૈરવની ગોળી નંગ બે મેળવી, મધ સાથે ચટાડવાથી ઉલટીવાળો અતિસાર મટે છે.

આયુર્લાલ કોલતરામ વૈદ્ય મુ. કપડવણ્ણ.

અપકવ અતિસાર:-ઉપર રક્ત છાશ ભાતનો ખોરાક અથવા એકલી છાશ સાથે હોંગાષ્ટક ચૂર્ણ અગર લવણ ભારકર (સારંગધર) હું વાપરું છું.

પકવ અતિસાર માટે અગસ્તી સૂતરાળ (ચોગરનાકરનો પાક) હું વાપરું છું. તે સાથે કોઈ કોઈવાર શારંગધરનું કપીત્થાષ્ટક વાપરું છું. કોઈ વખત ગંગાધર ચૂર્ણથી પણ સારું પરિણામ આવે છે.

વૈદ્ય ભુરાભાઈ આધવણ ત્રિવેદી. મુ. ૦ ભાલરોડ.

મોચરચ, લવેંગ, અરીણ, હોંગોળ; એ સર્વને સમભાગે વાટી પાનના રસમાં ચણોદી જોવડી ગોળીવાળો સાંજ સવાર એકેકી ગોળી આપવાથી ભોહીખંડ વાડો બંધ થાય છે.

સજીવનગુટિકા તથા આયુર્દભૈરવ પાણી સાથે આપવાથી ઝાડો તથા ઉલટી બંધ થાય છે. જાતિશળાદિ ચૂર્ણ ચોખાના ધોવણમાં અથવા માખણમાં આપવાથી આમાતિસાર બંધ થાય છે.

ડોક્ટર એસ. એલ. બર્મન બાલાણનો ચક્રલો-સુરત.

આદાનો કટકો તોલા બેનો લઈ ઉપરથી છોલી એ કટકાની વચમાં અરીણ વાલ ૨ ધાલવું, પછી તે કટકાને પુટપાકની રીતે પકાવીને બહાર કાઢી સુકવીને ખારીક ચૂર્ણ કરવું. તેમાંથી એક વાલને આસરે, દિવસમાં ૨ વાર આપવાથી ભોહી, આમ અને સખત ચુંકવાળો ઝાડો માત્ર ૩ દિવસમાં મટે છે. ઉપરની દવા

આપતા પહેલાં દરદીને એરંડીયા તેલનો જીલાળ આપવો. અને સાર થયા પછી પણ એક જીલાળ આપવો.

વૈદ્ય અક્ષર પુરુષોત્તમ ઔષધાલય મુાં સારસા વાયા આશુંદ.

મરડાસીંગ, હીમજ, વરીઆળી, સુંઠ; એ ચાર ચીજો સરખે ભાગે લઘ જરા સેકી તેનું ચૂર્ણ કરવું. ગમે તેવો મરડો થયો હોય અને દિવસમાં ૫૦-૬૦ ઝાડા લોહી સાથે થતા હોય તો બાળકને ૪ થી ૫ ને મોટાને ૫ થી ૧૦ વાલ સુધી ઉના પાણીમાં એરંડીયા તેલનાં ટીપાં નાંખી પાવું. ત્યાર પછી ઉપર લખેલું ચૂર્ણ આપવું.

વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ શાહ. સરકારકુન કરટમ હાઉસ-ભરૂચ.

૧. પીતપાપડો, લીંબડાની છાલ, ઉંદરકાની, સરગવાની છાજ, મોચ, વાયવડંગ, વાળો, દેવદાર; એ સર્વે અર્ધા અર્ધા રૂપિયાભાર લઘ, ૧૧૧ શેર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક પાણી રહે ત્યારે પાવાથી ૩ દિવસમાં રક્તાતિસાર મટે છે.

૧. દાડેમસાર રૂપિયા ૨) ભાર, સાકર ૩. ૨) ભાર, સુંઠ, પીપર મરી, પીપળીમૂળ, ધાણા, જીરૂ ૩. ૦૧ અર્ધાભાર, વાંસકપુર ૩. ૦) ભાર, તજ વાલ ૨. તમાલપત્ર વાલ ૨; નાગકેશર વાલ ૨, એલમી વાલ ૨; સર્વને જીલું વાટી ચૂર્ણ કરી, દિવસમાં બે વખત ૦૧ પા તોભો, પાણી સાથે ફાકવાથી ૭ દિવસમાં રક્તાતિસાર મટે છે.

૩. માટીનું વાસણ એક ધોષ સાફ કરી ચુલા ઉપર ગઢાવવું. તે વાસણ લાલ થાય ત્યારે ધી ૩ ૨) ભાર નાંખી, તેમાં ૩ ૦૧ ભાર મેથી નાંખી, વધાર આવે કે છાશ શેર ૫) લઘ વધારવી, અને તેમાં જુના ચોખા ૩ ૧૦) ભાર (ચાર વર્ષના જુના લખને) નાંખવા,

પછી જીર, હળદર, અને સંચળ ૦૧ (૫) રૂપિયાભાર લઇ, તેમાં નાંખવું. પછી એની ખીર થાય ત્યારે રોગીને પાત્રી. આખા દિવસમાં એ ખીર સિવાય બીજું કંઇ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ ખામ તો સંચલણી, અતિસાર, લોહી પડતું હોય તો તે મટી જાય છે, પણ આ ખીર સિવાય બીજું કંઇ ખાવું નહિ.

વૈદ્ય રવિકાન્ત અને શાંતિકાન્ત ઉદાણી. મુ. બાલભા
(કાઠીઆવાડ)

૧. બ્રહ્મર ગંગાધર ચૂર્ણ:-ખીલાં, મોચરસ, કાળી પહાડ, ધાવડીનાં ફુલ, ધાણા, વાળા, સુંક, મોચ, અતિવિષ, અરીસ, લોધર દાડમનાં છોડાં, ઈંદ્રજીવ, પારો, ગંધક; સમ ભાગે લઇ વાટી ચોખાના ધોવણુ સાથે ૧ રત્તી આપવાથી જાડાનંધ ઠરે છે. આ ચૂર્ણ બાળકના જાડા પર વિશેષ અસર કરે છે.

૨. બાળકુટનીવલેહ:-કડાછાલ ૮ તોલા, આઠ ગણા ખાણીમાં ઉકાળી, એથી ભાગ રોષ રહે ત્યારે ગાળી તેમાં અતિવિષ, કાળી પહાડ, જીર, ખીલાં, આંબાની ગોટલી, સુવા, ધાણા, મોચ, જમફળ; એકેક તોલો મેળવી ધીમી આંચે પકાવી જ્યારે ગોળી વાળવા જેવું થાય ત્યારે એકેક વાલની ગોળી વાળી દિવસમાં ૨થી ૩ વખત, ચોખાના ધોવણુ સાથે આપવાથી અતિસાર, આમ-શળ, રક્તશ્રાવ મટે છે. બચ્ચાને આ ગોળી વધારે માફક આવે છે. વિશેષ જાડા થતા હોય તો કપુરાસવ ટીપાં ૫ અગર કેશરાદિ ૦૧૧ રત્તી આપવો. બાળકને પેટમાં થતી વધરાવળથી જાડો થઇ પેટમાં દુખાવો અને રોચા કરતું હોય, દસ્ત સાદો અગર લોહી મીશ્રીત થતો હોય, તે ઉપર કેશરાદિ ચૂર્ણ સારો ફાયદો કરે છે.

કેશરાદિ ચૂર્ણ. (અમારી બનાવટ) કેશર, જવંત્રી, જયફળ, એલમી, અરીણ, સુવા, શુદ્ધ, ખીલાં. એ સમાન ભાગે વાટી ચૂર્ણ કરવું આ ચૂર્ણ વધુમાં વધુ ૧ વાલ સુધી આપીએ છીએ.

વેદ શ્યામલાલ ગોવર્ધનરામ મુ. ખાખરેચી હળવદ.

સુંઠ, ભાંગ, ખીલીનો ગર, બાવળનો શુદ્ધ, જયફળ, મરી, એ સર્વ એકેક તોલો અને અરીણ માસા ૬ વાટી ચૂર્ણ કરી પાણી નાંખી ચણા જેવડી ગોળી વાળવી સફેદ આમવાળા ઝાડામાં છાશ અથવા પાણી સાથે આપવી. લાલ આમવાળા ઝાડામાં ચોખાના ધોવણમાં અથવા દાડમમાં આપવી. માત્રા મોટી ઉમરનાને ટુંકે એકથી બે ગોળી નાના બાળકને વચ અને દરદના પ્રમાણમાં આપવી.

વનૌપધ શાસ્ત્રી મહારાજશ્રી મહાવીરદાસજી જનકીદાસજી.
મુ. ધોળકા.

અતિસાર માટે:-ખોડી અજમોદ, જવંત્રી, ખીલાનો ગર, માયા, એ સર્વે સમભાગે લઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરી દર ત્રણ કલાકે પા પા તોલો થંડા પાણી સાથે ઝાડો બંધ થાય ત્યાં સુધી આપવું. આ ઉપાયથી સર્વ પ્રકારના ઝાડાના દરદ મટે છે. સંબંધી પર આ દવા લાગુ પડશે પણ જરૂર જણાય તો આ દવામાં સમભાગે ભાંગ ઉમેરવાથી વિશેષ શુભ થશે.

૨ અજમો, સુંઠ, મિત્રકમુળ, બિલામા, ખોડી અજમોદ, લીડી-પીપર, જરૂ, સાહાજરૂ, જવંત્રી, લોધર, આંબાની ગોટલી, કડાબાલ, સેકેલી હીમ, નાગરમોઘ, ખીલાં, મોચરસ, ઈંદ્રજવ, એ સર્વ સમભાગે

લઈ ચુર્ણ કરવું. અને સંચળ, સિંધવ, નવસાર એ દરેક દોઢ દોઢ માગ તે સાથે મેળવવું. (કાષ્ટાદી એક તોલો હોય તો આ ક્ષાર દોઢ તોલો લેવાં) એ રીતે તૈયાર કરેલું ચુર્ણ દિવસમાં બેથી ત્રણ વખત લેવું. તોલા ૦થી ૦ા દર ટકે આપવાથી મરડો, સંગ્રહણી મટે છે.

ડાકટર દામોદર ગોપાળ રણદીવે સગરામપરા સુરત.

અતિસાર માટે:-ઝાડો બંધ કરવા માટે જાયરણ, જવંત્રી વરીઆળી, ખસખસ, વાટી વસ્ત્રમાળ કરી અડધો તોલો ચુર્ણ લેવાથી ઝાડો બંધ થાય છે તથા આમ બંધ થાય છે.

સંગ્રહણીનાં ઉપાય.

વૈદ્ય ધીરજીરામ દલપતરામ ગુજજરકળીયા સુરત.

૧ મરડાની ગોળી:-આંખાની ગોટલી, ખીલીનો મર, જાંબુના ઠળીયા, મોચરસ, વાળો, લોધર, હીમજીહરડે એ સર્વ સમમાત્રે લઈ વાટી વસ્ત્રમાળ કરી, પાણી સાથે ચણાપુરની ગોળી કરવી. ૧થી ૨ ગોળી પાણી સાથે ખાવાથી મરડો મટી જાય છે.

યતિશ્રી રવીહંસજી દીપહંસજી છાપરીયા શેરી સુરત.

૧ ગ્રહણી કપાટ રસ:-જાયરણ, જવંત્રી, મોચરસ, હીમજોઠ, આકેર, રાજ, મજીઠ, લાખ, સુકા મરવાં, કેરીની ગોટલી, ખીલીનો મર્જ, પડવાસ, લોધર, ભાંમ, ગાંજો, મોચ, ઇંદ્રજવ એ દરેક ચીજ ત્રણ ત્રણ તોલા વંશલોચન તોલા ૪, તજ તોલા ૬, પીપર તોલા ૮, સુખડનો વહેર તોલા ૧૦, જીરૂ તોલા ૧૨, નાગકેશર તોલા ૧૪, વાળો તોલા ૧૬, કમળકાકડી તોલા ૧૮, કપુર તોલા ૨૦ લેવું. ઉપલી તમામ વસ્તુ જુદી જુદી ખાંડી કપડાન કરવી. ખાવળની

જાલ અને પોશાદોડા અડધા અડધા શેર લઇ તેને જુદા શેર ૬ પાણીમાં તેમાંનું શેર એક પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી ધીમી ધીમી આંચે ઉકાળી, તે કાઢા વડે ઉપલી દવા ખલમાં ધુંટવી. કપુર અને હીંગળોઠ જુદા જુદા બારીક વાટી બાકીની દવાઓમાં મેળવવાં. કપુરની એકેક ટીકડી લઇ ખલમાં યુક્તિથી ભાંગી, તેની અદર દવા જે ખાડેલી હોય તે મેળવતા જવી નહિ તો શાંગડી બાકી જશે. બે એક દિવસ દવાનો ખલ ઉપલા કાઢામાં કરવો. સુકાએથી વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી ને શીળે સુકવવી.

ઝાડા, ઉલટી, (ફેલેરા) સાદા ઝાડા, સંગ્રહણી, અતિસાર અને મરડો બંધ થાય છે. ૧થી ૨ ગોળી દરેક ઝાડા ઉલટી પાછળ, શાકર-ધાણાના પાણીમાં અથવા ઠંડા પાણીમાં ગળાવવી.

૨ ઝાડાબંધની ગોળી:-જયદળ તોલો ૧, હીંગડો તો ૧, સંગળ તો ૧ તમામ ચીજ (દાડેમ સિવાયની) બારીક વાટી ભુકો કરવો. પછી મોટું દાડેમ નંગ એક લાવીને તેની ગાબડી કાઢી તેમાં પેલો ભુકો ભરવો. પછી તે ગાબડી બંધ કરીને તેનાપર કપડમદો કરી, તે બશાય તેટલાજ થોડા છાણામાં બાકીને ગરમ ગરમ તે દાડેમ સાથેજ વાટી વટાણા જેવડી ગોળી કરવી. બળાબળ વિચારીને દરદીને ૨ થી ૫ ગોળી (તે ઝાડે ફરી આવ્યા બાદ) દર ઝાડે આપ્યા કરવી. પાણી, સુખડનું પાણી તથા શાકર-ધાણાનું પાણી ને શાકર સાથે અપાય-ઉલટી થતી હોય તો નાળીએરના દામલાના ધસારા સાથે વચના પ્રમાણમાં આપવી.

વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર હંસારાશેરી-સુરત.

૧. દાઢીમાદિ ગુટિકા;-જવંત્રી તોભો ૧. જમરણ તો. ૧ લવંગ તો. ૧. અજમોદ તો. ૧. હીંગ તો. ૧. લસણ તો. ૧ અરીણ્ય બેઆનીભાર. એ સર્વને ખાંડી લીલાં દાડેમ લાવી તેમાં આ મસાલો ભરી, કપડમટી કરી યુક્તિથી બાંધવાં. પછી કપડમટી ફર કરી, દાડેમ સાથે ખૂબ ઝીલું વાટી, ચણીબેર જેવડી ગોળી દિવસમાં ૩ વાર ચોમાના ધોવણ અથવા મધ સાથે આપવાથી સંગ્રહણીમાં પેટના દુખાવા સાથે આમ-વાયુ થયો હોય તેને મટાડે છે.

૨. એક કળીનું લશણ લઈ તેને ચીરીને તેમાં અરીણ્ય ભરીને પછી પુટ પાકની રીતે પકાવીને વાટીને મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. જુના મરડાવાલાને પ્રથમ સુંકેના કવાચ કરી દીવેલ મેળવી પાવાથી કોઠો સાફ થાએ એટલે બંને ગોળી પાણી સાથે આપવાથી તુરત મરડો બંધ કરી આમ વાયુને મટાડે છે પથ્યમાં દહીં ભાત ખાવો.

૩. હીમજી હરડેને દીવેલમાં તળીને ચુરણ કરવું. પછી તેમાંથી બેઆની ભાર દીવસમાં ત્રણ વાર શાકર સાથે આપવાથી લોહી જળશ બંધ થાય છે.

૪. ધસનગોલ (ઉંચતુંજીર) રાતે પાણીમાં પલાળી સવારે તેનો લુવાળ કઢાડી શાકર નાખી પાવાથી લોહી ખંડ વાડો મટી જાય છે.

૫. મેચરશ પા તોભો વાટી દહીં સાથે ખાવાથી લોહીવાળો ઝાડો મટે છે.

૬. બીલીનાગર, મેચરશ, વાળો, આજાની સેકેલી મેટલી, પાવ-ડીના કુલ, કડાછાલ, અતિવિષ, એ સર્વે સરખે ભાગે લઈ ખાંડી

વજ્રગાળ કરી બેઆની બાર ચુરણ ચોખાનાં ધોવણ સાથે, મધ સાથે, અથવા દહીના પાણી સાથે ખવાડવાથી લોહી ખંડવાડો મરડો આમ મટે છે.

૭. લાહી ચુરણ—પારો, ગંધક, સુંઠ, મરી, પીપર, અજમે, જીર, શાહજીર, સંયલ, સીંધવ, શેકેલીહીંગ, વડાગરમીઠું, એ સર્વતું ચુરણ કરી પારા ગંધકની કન્લી કરી તેમાં મેળવી સર્વની બરાબર શેકેલી ભાંગ મેલવી વજ્રગાળ કર તેમાંથી એક એક વાલ છાશની સાથે અથવા પાણી સાથે આપવાથી શુભ મુક્ત સંગ્રહણી, પેટનું ચઢવું, પાતલા ઝાડા મટાડે છે. સંગ્રહણી કે અતિસારના દરદીને છાસનું સેવન કરાવવાથી જલદી શાયરો થાય છે.

૮. જ્વાલામુખી નામની વનસ્પતિ થાય છે. તેનાં પાત્રા નંગ સાત તથા કાળામરી (તિખાં) નંગ સાત વાટીને છાશ સાથે પાવી એ પ્રમાણે સાત દીવસ સાત સાત પાત્રા આપવા એનાથી પેટમાં પુસ્કલ અગ્નિ વધે છે જેમ લુપ્ત લાગે તેમ છાશ પીવાની ભલામણ કરવી, પછી ખીજ સપ્તાહમાં ૧૪ ૧૪ પાત્રા અને ચૌદ ચૌદ મરીના દાણા સાથે વાટીને આપવા, એ પ્રમાણે ત્રીજા સપ્તાહમાં ૨૧, પાત્રા અને ૨૧ દાણા કાળા મરીનાં આપવા અને પુખ્ત છાશ પાવી એકવિસ દીવસમાં રોગી લગભગ અડધો મણુ છાશ પીતો થાય છે, જેમ છાશ વધતી જાય તેમ અન્ન કમી કરતાં જવું. પછી એજ પ્રમાણે ઉતરતાં જવું અને થોડું થોડું અન્ન આપતા જવું. એ પ્રમાણે બેતાલીસ દીવસના પ્રયોગથી સંગ્રહણી રોગ તદ્દન સારો થાય છે.

૯. કનક સુંકર રસ. હીંગલોક, મરી, ગંધક, પીપર, ટંકણ ખાર, વજનાગ, ધંતુરાના ખી. એ સરખે ભાગે ચુરણ કરી લાઠ

ભાંગનાં કાચમાં એક દીવસ ધુંટી ચણા જેટલી ગોળી વાળી દીવસમાં ત્રણ વાર એક એક ગોળી પાણી સાથે આપી છાસ ભાત ખાવા આપવાથી તાવવાળી સંઘ્રહણી એને અતિસાર મટી જાય છે.

૧૦. સખ ભસ્મ, તથા સિંધવ ખાર સરખે ભાગે લઘ મધ સાથે પા તોલો ચાટવાથી સંઘ્રહણી ઉપર સારી અસર કરે છે અને છાસ સાથે આપવાથી ગુલ્મ તથા શળ ઉપર સારી અસર કરે છે.

સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી. સૈવદપુરા સુરત.

મરડાની ગોળી. હાંગ તોલો ૧. કાથો તો ૧. અફીણ તો ૧ પુળશીના પાંતરાં લીલાં તો ૧. એ ચારેને ધુંટી મગ જેવડી ગોળી વાળી. મરડાવાળાને પ્રથમ દુધ ગરમ કરીને તેમાં દીવેલ નાંખીને જીલ્લાખ આપવો. પછી બીજો દિવસે બખ્ખો ગોળી દિવસમાં બે વાર પાણી સાથે આપી, છાસ ભાત ખવડાવવા. ૩ દિવસમાં મરડો બંધ થશે.

વૈદ્ય મણીલાલ ગજપતિશંકર ભટ. કેળાપીઠ સુરત.

જાયશળ, ટંકણ, ગંધક, જીર, અફીણ એ સરખે વજનને લઘ, વાટી ખારીક ચૂર્ણ કરી, એક સારા મોટા દાડેમનાં બીજ સુરણનાં વજનને મેળવી, ખસ કરવો. જ્યારે ધુંટાકને લોચો લાય ત્યારે તે બીજા દાડેમમાં ભરી તેના ઉપર ધઉની કણેકનો લેપ કરી, બશેર છાણમાં પુટપાક કરવો. બહુ ઠંડી પડ્યા પછી તેમાંનો માવો કાઢી મગના દાણા જેવડી ગોળીઓ બનાવી તેમાંની ગોળી ગંગાધર ચૂર્ણ સાથે દરરોજ ૩ વખત ત્રણ ત્રણ ગોળી આપવી. સંઘ્રહણીના ઝાડા મટી જશે.

વેઠનું નામ લખ્યું નથી

૧. હીમજ, અમથુ છ૩ (ઇસખગુલ) વરીઆળા એ ત્રણે સમાન ભાગે લઈ માટીની હીમમાં સેકી ચૂરણ કરવું તેમાંથી ઈથીલ વાલ દરેક વખતે પાણી સાથે આપવાથી ઝાડો તથા મરડો મટે છે.

૨. સુંઠનું બારીક ચૂર્ણ તોલો ૧, ધી તો ૨. ધીને ખૂબ મરમ કરી તેમાં ધુમાડા નીકળા માટે ત્યારે તેમાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી હલાવી જરા રાતો રંગ પકડે ત્યારે ઉત્તરી તે વાસણ જેમનું તેમ રહેવા દેવું ઠંડું થાય કે ઉપરથી ધી નીતારી રોગીને પાવું. જેથી ઝાડા કે મરડામાં પવન બંધ થવાથી પેટમાં ન સહન થઈ શકે તેવી આંટી આવે છે. તે તુરંતજ મટી જાય છે.

વૈદ્ય પુરૂષોત્તમ બેચરભાઈ યાજ્ઞિક સુ. કાલોલ છ. પંચમહાલ

અરીણુ ૧ શાવલીમાર, ઉચી જાતનો ભોખાન કાડીયો ૩ ગા
માર અને શાકર તો. ગા એને વાટી બારીક કરી થોડું પાણી ઠસી
ખુબ ધુંટી, તેની મગના દાણા પ્રમાણે ગોળીઓ બનાવી છાંયામાં
સુકવવી. આ ગોળીથી ગમે તેવો સખત મરડો તથા તેની ચુંક,
અમળાટ વગેરે ફક્ત એકજ દિવસમાં મટે છે. દિવસમાં ૩ વાર
એકેક ગોળી પાણી સાથે આપવી. બચ્ચાને ગા ગોળી આપવી.
ધણા રોગી સારા થયા છે.

વૈદ્ય ચુનીલાલ જેડીશનદાસ ચટપટ અંબાજીરોડ સુરત.

હીમ માસો ૧, રમીમસ્તકી માસો ૧, યુગળ માસો ૧, અ-
રીણુ રતી ૪, ખારેક નંગ ૨. પ્રથમ ખારેકને દુધમાં બીંજાવી પુશી
જાય ત્યારે તેમાંથી ઈળીયો કાઢી નાંખી, ઉપલી તમામ દવાને બા-

રીઠ વાટી ખારેકમાં ભરવી. બાદ ખારેક ઉપર જરા મુતર લપેટી તેના ઉપર ઘઉંના લોટનું પડ ચઢાવી ગોળા વાળવે. તે ગોળાને ભરસાળમાં ખાસી લોટનું પડ કઢી નાંખી, ખારેક અને દવાને ભેગાં વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરવી. તેમાંથી મરડાવાળાને ૧ થી ૨ ગોળી સવારે દહીંના મઠા સાથે ને સાંજે વરીઆળાના અર્ક સાથે આપવી. અને સંઘડણીવાળાને સવારે મઠા સાથે ગોળી આપ્યા બાદ એક કલાક પછી ૧ થી ૨ તોલા માખણ ખવાડવું ને સાંજે તો વરીઆળાના અર્ક સાથેજ આપવી. આ ગોળીથી મરડો તથા સંઘડણી વગેરે જાડાના રોગો જેને કોઈ દવાથી શાયદો નથી થતો તેને ઇશ્વર કૃપાથી શાયદો થાય છે.

પ્રભાશંકર લ. ભટ્ટ. મુ. ભાવનગર કલુખીવાડ.

મળોત્સવ વાલ ૧, ગુંદર વાલ ૨, મોરચુથુ રત્તી ૧, એકત્ર કરી ૬ ગોળી બનાવી ત્રણ ત્રણ કલાકે અકકેક ગોળી આપવાથી લાંબા વખતનો મરડો અને રક્તાતિસાર, આનાતિસાર સારા થયાનું અનુભવેલ છે.

વેદ્ય હગનલાલ લલ્લુભાઈ દરશીનામાવાળા મુ. હલોઈ
[વડોદરા]

ડુંદીએ ચોરનું દુધ ભરવાથી મરડો અને સંઘડણી અટકે છે. ફાલ્ગુ ઉઠે તો ધી ચોપડવું.

વેદ્ય હગનલાલ આત્મારામ ધાંચીશેરી—મુરત.

ચુર્ણુ—મુવા તોલો ૧, મેથી તો. ૧, પીપર તો. ૧, પીપળીમૂળ તો. ૧, અકલમરો તો. ૧. અજમે તો. ૧. અજમેદ તો. ૧. મુંક

તો. ૧. કાલમ તો. ૧. મરી તો. ૧. સડકચુરો તો. ૧. સેકેલી હોંગ
તો. ૦ા. કુલાવેલો હોંગડો તો. ૦ા. હવેંગ તો. ૦ા. તજ તો. ૦ા
વાયવડંગ તો. ૦ા. સર્વને ખાંડી વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી, આમાંથી
દિવસમાં ૩ વખત પાવલી પાવલીભાર, પાણી સાથે ૧કાડવું. સંગ્ર-
હણી, સુવારોગ મટે છે.

વૈદ્ય આણુંદળ એન્ડ પીતાંબર રાજગોર મુ. ઉના કાઠીયાવાડ

સંગ્રહણી માટે પ્રચારિત પર્પટી સવાર સાંજ અઠેક વાલ અને
લાહી ચૂર્ણ બખ્ખે આનીભાર, ગાયના દહીંમાં અથવા જાડી છાશમાં
આપીને સારું થતાં સુધી દર્દનિ ભેજનમાં છાશ ઉપર રાખીએ છીએ.
વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગળ વકાલ મુ. નાગેશ્રી પોરટ જાણ્યાદ.

અમૃતપ્રાસના:-સુંઠ, પીપર, હળદ, આંબાહળદર, મોચ ચીતરો
સમભાગે અને તેનાથી ૪ ગણાં ત્રિશ્ણાં લઈ વાટીને ચટણી બનાવવી.
તેમાં શુદ્ધ બીલાંમા નંગ ૧૦૦) કાળી અતિવિષ, ત્રિશ્ણાં, વાવડીંગ,
સિંધવ, ચીતરો સુંઠ, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી એટલાનું ચૂર્ણ
કરી, સર્વને એકત્ર કરી તેમાં ધી તથા ગોળ માદ્રકસર નાંખી એકેક
તોલાના લાડુ કરવા. રોગીની શક્તિ પ્રમાણે આપવાથી અસર, ગૃહણી
ભગંદર, અરુચિ, વાયુ, ગુદમ, પ્રમેહ, શળ, ફૂમિને ટાળે છે. અને
પાન્ડુ માટે તો ખાસ રસાયનરૂપ છે. કાઠમાં પશું ઠીક ફાયદો કરેછે.

૨. સુંઠ, અતિવિષ, મોચ, કાળી પહાડ, બીલીનો ગર્ભ, રસ-
વંતી, કડાછાલ, ઉદ્રજવ, કડુ, ધાવડીના કુલ; સમભાગે લઈ ચુસ્ક
કરી પિત્તથી થયેલી ગ્રહણી, રક્તાર્શ, પ્રવાહિકા, અતિસાર, દરેક
જખાપરથી પડતું લોહી છત્યાદિ ઉપર મધ અને ચોખાના પાણી

સાથે આપવું. એનાથી તત્કાળ શાયદો થાય છે. પણ મૃદુલીવાળાને અન્નતો આપવું જ નહિ.

વૈદ્ય બાલાશંકર પ્રભાશંકર સુ. નાંદોદ. (રાજપીપળા સ્ટેશન).

૧. અશ્લીષ્ણુ તો, ૦૧ ભાંગ તો. ૧ પોસદોડા તો. ૫ મેથી તો. ૫ સુવા તો. ૫ રાઇ તો. ૫. એ પાંચ રકમને ધીમાં સેક્રી ફાકી કરી ૦૧ રૂપિયાનાર પાણી સાથે શકે તો ઝાડા મરડો, મટે છે. મમે તેવો સુવાવડી સ્ત્રીનો ઝાડાનો રોગ પણ જરૂર મટે છે.

૨. સુંઠ તોલો ૦૧ શાકર તો. ૦૧ જાયફળ ૩૦) ભાર સુંઠને પાણીમાં ધસવી. શાકરને ઝીણી વાટવી. જાયફળ તેમાં વાટવું અને તેને વાડકીમાં ગરમ કરવું. ઠંડુ પડેથી પાવું. તેથી ઝાડો પંથ થાય ને પેટમાંથી દુખાવો મટી જાય. મરડો મટે.

વૈદ નંદરામ પ્રાગજી વકીલ સુ. નાગેશ્રી. પોસ્ટ જાણરાખાઢ મહુલી ગંજન ગુટિકા. શુદ્ધ રસ કપુર, લવીંગ, તામ્ર ભસ્મ, લોહ ભસ્મ, અબ્રખ ભસ્મ, ગંધક, સાકર, કેશર, સુખડ; સમ ભાગે ચુર્ણ કરી ધંતુરાના રસમાં વાટી, મગ જેવડી ગોળી કરવી. એ ગોળી ૪ તથા દાડીમાદિ ગુટિકા ૧, અને વાટી આદાના રસમાં મધ મેળવી સાંજ સવાર આપવી. અને કેવળ હાશજ પાયાં કરવી. દાડેમ વગેરે રોગો ખાવાની છુટ છે. એનાથી ભયંકર સંગ્રહણી મટે છે.

વૈદ કચરાલાલ જેઠાલાલ ગાંધી. સુ. પાટણ (ગુજરાત)

શરૂઆતમાં થનાર મરડાને હીમજ ઝીણી ખાંડી કપડકણ કરી તેમાંથી ૩ ૦ ભાર, મધ સાથે ચટાડવી. એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવાથી મરડો મટી જશે. પહેલે દિવસે ઝાડો વધારે થાય તો

ગભરાવું નહિ. દરદીને દહીં, છાસ, અને ચોખા ખાવા આપવા-
અથવા બાજરીનો રોટલો ખાવા આપવો.

વૈદ્ય કેશવરામ હરિશંકર ભટ્ટ. મુ. કાપોદરા તા. અંકલેશ્વર
(ભરૂચ)

પાકાં કાઠાનો છુકો ૮, શાકર ૬, અજમોદ ૩, પીપર ૩,
ખીલીનો ગર્ભ ૩, ધાવડીનાં ફુલ ૩, દાડમનાં છોડાં ૩, કાંસરા ૩,
સંચળ ૧, નાગકેશર ૧, ધાણા ૧, તાજ ૧, તમાલ પત્ર ૧, મરી
૧, અજમો ૧, ગઠીડા ૧, નેતરની ગાંઠો ૧ને એલચી ૧ ભાગ લઈ
સર્વને બારીક વાટી ૧ પૈસા ભાર ચૂર્ણ, ગાયત્રી છાશમાં ભેળીને
સવાર સાંજ પાવાથી સંગ્રહણી અને જાડાના રોગ મટી જાય છે,
એવો અમારો ખાસ અનુભવ છે.

વૈદ્ય રવિકાન્ત અને શાંતિકાન્ત ઉદાણી મુા બાલભા

(કાઠીઆવાડ)

૧. કપુરસ સવ. (લેપન્ય રત્નાવળી) ઉત્તમ દાર ૮૦૦) તોલા,
બરાશ ૬૪ તોલા, નાની એલચી, મોચ, સુંઠ, અજમો, ખીલાં, એ
આઠ આઠ તોલા, પ્રથમ રીઠા માટીના વાસણમાં દાર નાખી, તેમાં
બરાશ વાટી ભેળવવો, ત્યાર બાદ એલચી વગેરેને બારીક વાટી તેમાં
ભેળવી માટીથી મોઢું ખુબ બંધ કરી એક માસ રાખી મુકવું ત્યાર
બાદ માખી સીસીમાં ભરી રાખવું માત્રા તોલે અડધાથી દોઢ પાણી
સાથે લેવાથી કાભેરા, અતિસાર, અમિમંદ મટે છે.

૨. કપુરસવ (અમારી બનાવટ) રેઝી શાકડ સ્પીરીટ શેર ૧
બરાસ તોલા ૮, એલચી, સુંઠ, અજમો, મોચ, ખીલાં, એક

એક તોલો પ્રથમ એક સ્ટોપર બાટલીમાં સ્પીરીટ નાંખી બરાસના કટકા કરી હલાવવાથી ઓગળી જશે ત્યાર બાદ તેમાં એલચીવાળું ચુરણ નાંખી બાટલી બંધ કરી દીવસ સાત સુધી રાખવું (દરરોજ હલાવવું) ત્યાર બાદ ગાળી શીશીમાં ભરવું. માત્રા દીપાં ૧૫ દીવસમાં બેથીત્રણ વખત પાણી સાથે વાપરવાથી અતિસાર ઉલટી અજીર્ણનાં દીપાં ૧૫ દર ત્રણ કલાકે પાણી સાથે ઉલટી હોય તો એલચી મોટી બેઆની ભાર બારીક વાટી પાણી ૩ ૧) ભારમાં બે કલાક પલાળી તે પાણી સાથે આપવો. લોહીનો ઝાડો પર હોય તો દીપાં ૧૫ દીવસમાં ત્રણ વખત કુટબ-દીકપાય સાથે આપવો. સાદો ઝાડો, પેટમાં ખજબળાટ, પેટમાં દુખાવો હોય તો દીપાં ૧૫ કેશરાદિ ગોળી સાથે આપવો. કાલેરામાં દીપાં ૧૫ બંને કલાકે રોગની સ્થિતિ પ્રમાણે આપવો. કરપુરાસવની હમારી બનાવટ ઉપરના રોગમાં ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. હમે છુટથી ઉપયોગ કરીએ છીએ. ઉલટી, અતિસાર, કાલેરા, દરિયાઈ મુસાફરીથી થતા રોગ સીતાંગ વગેરે રોગમાં આબાદ કામ કરે છે.

૩ કેશરાદિ ગોળી-(હમારી બનાવટ) કેશર, નયશળ, એલચી, સુંઠ, લતીંગ, અધીણ, હીંગબોક સરખા ભાગે લઈ બારીક વાટી અશીણ છોડવા પોસદોડા તોલો સાડાત્રણનો અષ્ટાવસેશ ક્વાથ કરી તેની સાથે વાટી રતી એકની ગોળી વાળવી ગોળી ૧ દીવસમાં બેથી ત્રણ વખત ચોખાના ઘોવણમાં આપવાથી અતિસાર મરડો, પેટનો દુખાવો પેટમાં ડાખી બાળુએ ખાધા પછી તથા ઝાડા થતા પહેલાં થતો ખજબળાટ તથા પ્રવાહીકા મટે છે.

૪ કુટબદીકશાય (પ્રવાહી સત્વ હમારી બનાવટ) આખા ગોટી, ઇંદ્રજવ, કડાછાલ, દાડેમની છાલ, ધાવણી, ખીલાં, ભાંગ, માયાં, મોચરજ, રાજ, લોધર, વાળો, ખસખસ, સર્વે એક એક તોલો લઈ બારીક ખાંડી પાણી સેર ૩૦ નાંખી રાતે પલાળી સવારે ઉકાળવું ચોથા ભાગનું બાકી રહે ત્યારે ગાળી લેવું. તેને બીજા વા-
સણમાં નાંખી ઉકાળવું. બળતાં ચોથો ભાગ શેષ રહે ત્યારે ઉતારી તેમાં તેટલુંજ મધ મેળવી શીશીમાં રાખવું. માત્રા તોલો ૦૧ થી ૧ દીવસમાં બેથી ત્રણ વખત પાણી અગર ચોખાના ધોવણુ સાથે આ-
પવાથી અતિસાર, લોહી, જલસ, આમ, પ્રવાહીકા વગેરે પર ધણું સાફ કામ કરે છે. અશીણની બનાવટ અનુકુળ નહીં હોય ત્યાં એકલો આ કશાય આપી શકાય છે. બાળકને થતી ગ્રહણી ઉપર ધણું સાફ કામ કરે છે. જવરાંતીસાર ઉપર અપાય છે.

૫ મરીચ ચુર્ણ—(હમારી બનાવટ) મરચાં રાતાં બી કાઢીને શેર, પા તાવડીમાં બાળવાં, સાવ બળી નહિ જાય તે ધ્યાનમાં રા-
ખવું. બારીક વાટી વાલ ૪ દીવસમાં બેથી ત્રણ વખત દહીં તોલો ૧૦ સાથે આપવાથી ત્રણ દીવસમાં લોહીનો ઝાડો તથા પડ મટે છે. ખોરાકમાં વધારેલા ચોખાને દહીં ખાવું. આમ-સિવાય લોહી તથા પડ પડે છે તેપર ધણું સાફ કામ કરે છે. તાવ હોય તો આ ચુર્ણ આ-
પવું નહીં એનાથી નહીં મટે તો સાથે કેસરાદીવટી તથા અજાજ્યાદી ચુરણ આપી શકાય છે.

૬ અજાજ્યાદી ચુરણ—(રતનાવળી) ૭૩ ૩ ૦૦ અર્કમુળની છાલ તો ૧, જવખાર તો ૦૧ અશીણ તો ૦૧ મોચ તો ૦૦ બારીક

વાટી ચુરણ કરવું' સ્તી જે જે ત્રણ વખત ચોખ્ખાના ધોવણુ સાથે આપવાથી ગ્રહણી અતિસાર રક્તાતિસાર તથા મરડો મટે છે.

વૈદ્ય હાદ્યાભાઈ બાણભાઈ મુ. શાયણ. બી. બી. રેલવે.

સંખ ભરમવાલ ૧ સીંધવ વાલ ૧ સાંજ સવાર મધમાં ચાલ-વાથી સંગ્રહણી મટે છે. પથ્યમાં મોળી છાસ આપવી. રાતને વાટી ગોળમાં ચણીબોર જેવડી ગોળી વાળી સવાર સાંજ એક એક ગોળી પાણી સાથે ખાવાથી સંગ્રહણી મટે છે.

વૈદ્ય મનસુખલાલ લલિતભાઈ જાની નાગરફલીયા-મુરત.

૧. અષ્ટકદિ ગુટીકા:-અશીણુ, જયદળ, ખારેક, ખારેકનો દહીંઓ કાઢી તેમાં વટાણા જેટલું અશીણુ તથા જે વાલ જયદળ ભરી ઘઉંના લોટનો આંતુખાણુ લેપ કરી ભરશાડમાં પકાવી, લેપ ઉખેડી ખરલમાં ખલી વટાણા જેવડી ગોળાઓ વાળી, એકથી પાંચ વરસનાને ૦૧ ગોળી, પાંચથી દસ વરસનાને ૦૧૧ પછી મોટી ઉમરના માટે એક ગોળી, ચાહ, પાણી, દહીં, મલાઈ પૈકી કોઈપણ અનુપાન સાથે લેવાથી મરડો, અતિસાર, સંગ્રહણીને મટાડે છે, પરેજીની જરૂર નથી. રોગની પરેજી કરાવવી.

વૈદ્ય રૂઢનાથશીંગ ગયાદીન મુરત.

૧. સંગ્રહણી કપાટવટી:-ખેરશાલ, જવંતરી, ખોરાસાની અજમો ખડી, બીલીનો ગર, મોચરશ, અશીણુ, મરડાશીંગ, કાચરણ, હીંગલોક, પોસ્તદોડા, બાંગ, જયદળ એ સમમાત્રે લઈ વાટી વચ્ચે માળ કરી ખાટા દાડેખનાં રસમાં એક દીવસ ખલીને ચણા જેવડી

ગોળીઓ વાળવી. અતિસાર તથા સંગ્રહણીવાલાને હાથ સાથે દીવશમાં ત્રણ વખત ગોળી એકથી બે દર વખતે આપવી.

૨. જાતિ ફળાદિ ગુટિકા:-અપદ્ધન, અશીષુ ખારેકનો ભુકો એને પાણી સાથે એક દીવસ ખલ કરી રતીપુરની ગોળી વાળી અતિસારવાલાને ગોળી દીવશમાં ત્રણવાર હાથ કે દહીના મઠા સાથે એક એક આપવાથી શાયદો કરે છે.

વૈદ્ય દેવજી આંસુ મુ. કોડાય.

૧ જાંબુ અવલેહ:-જાંબુનાં પાકા ફળ લઈ સાફ કરી તેનો રસ કઠાડી વઘાથી ગાળી રસથી ચોમણી શાકર નાખી પાક કરવો. તેની માત્રા તોલો ૧, મલાઈ માખણ, દુધ, ધીધ, માંથી કાઠપણ અનુપાત સાથે આપવાથી સંગ્રહણી, ગગાનો સોજો, ધ્રુલુચ્ચ, પ્રદર, રક્તસ્વેત પ્રમેહ, કડકી જીર્ણવર શાકરીઓ પ્રમેહ મુદતીઓ તાવ અશક્તિ વગેરે એનાથી મટી જાય છે. શક્તિ આવે છે. આ અવલેહ પચ્ચ ખોરાક સાથે ઘણા લાંબા દીવસ સેવન કરવાથી ઉપર લખેલા રોગો મટે છે.

વૈદ્ય મગનલાલ વિજયભણદાસ ડાક્ટર સોનીફળીયા-સુરત.

૧ મરડો. ત્રણ કળા મોટા લશણના, એલચી તો. ૧ જાંબુ નંગ ૧ અશીષુ બેઆનીમાર હીંગ છ આનીમાર ઘડવાનું ચોખ્ખું ધી અધોળ લઈ પ્રથમ ધી ગરમ કરી લશણની કળી છોલીને નાખવી ત્રણ મીનીટ રહી એલચી નાખવી ૪ મીનીટ રહીને જાંબુ તથા અશીષુ નાખવું પાંચ મીનીટ રહીને હીંગ નાખવી પછી બે મીનીટ રાખી ઉતારી લેવું. પછી નીતરણ ધીધ કઠાડી લઈ મચાલો વાટવો અને પાકું તેજ ધીધ મેળવી

ને ધુટવું. એમાંથી મોટા માણસને ચણા પુર આપવાથી મરડો મટે છે. તેજ પ્રમાણે બળ જોઇ નાના બાળકને પણ આપી શકાય છે.

વૈદ્ય (નહિ વંચાય એવી અગ્રેજી ટુંકી સહી કરનાર—

ઠેકાણા વગરના.)

સંચળ તોલો ૧. અદ્ધીણુ તો. ૧. ઉચી હીંગ તો. ૧. લશણુ છોલેહુ તો. ૧. સુંઠનો વચ્ચગાળ છુકો તો ૪. બધાં ઔષધોને સાથે વાટી કામદી લીંબુના રસમાં ખૂબ ધુટી એકેક વાલની ગોળી કરી, એકેક ગોળી સવાર સાંજ ગાયના દહી અથવા છાસ, અથવા પાણી સાથે આપવાથી જીનું કે નવા ઝાડા, દોષ જન્ય અતિસાર, અજીર્ણ અતિસાર, આમાતિસાર, રક્તાતિસાર, મરડો. વાયુ કે કૃમિના ઝાડા અને અસાધ્ય ઠરેલી સંઘ્રહણી ઉપર કદી નિષ્ફળ ન નીવડે એવો અને પંચામૃત પપૃટી તથા ગૃહણી કપાટરસ જે રોગી ઉપર નિષ્ફળ નિવડેલા તેવા ઘણા રોગી આ ગોળીયાં સારા થયા છે. પરંતુમાં ધડનો ખેરાક, વાસી અન્ન, ખીચડી અને મૈથુનનો ત્યાગ કરવો

વૈદ્ય રાઘવજી માધવજી સુ. ગોંડલ

૧. હરડે, સુંઠ, મોથ, ગોળ; એની ગોળી આપવાથી મરડો આમ-વાયુ મટી દસ્ત સાફ આવે છે.

૨. ચીત્રક, નાગકેશર, કાળાંગરી, પીપળીમૂળ, દેવદર, અતિવિષ, હીમજ, તજ, સુવા, ધાણા, સિંધવ; એને વાટી વચ્ચગાળ કરી ૫ તોલો. સાંજ સવાર છાસ સાથે શકવાથી ઝાડામાં પડતા આમને અટકાવી આમ સંઘ્રહણી મટાડે છે.

વેદ ઉમીયારાંકર બાપુભાઈ મહેતા વીરમગામ (ગુજરાત)

અતિવિષતું ચૂર્ણ વાલ ૧. શંખ ભસ્મ વાલ ૦૧ દહીમાં શાકર મેળવી, ઉપરની પડીકી દિવસમાં ૩ વાર આપવાથી જાડાના સખ્ત વેગમાં એકદમ ફાયદો આપે છે. દિવસમાં પચ્ચીસ અગર તેથી વધુ થતા જાડાના વેગને એકદમ અટકાવવામાં સારું કામ કરે છે, તેમજ મરડાને પણ મટાડે છે.

માસ્તર નરસિંરામ હરજીવન મુ. નવાગામ તા. માતર.

શુદ્ધ ઝેરકાચલાતું ચૂર્ણ ૨ રતીભાર, લોહભસ્મ વાલ ૧. નાગરમોથ વાલ ૪. મેળવી પાણી સાથે સવાર સાંજ ૨કાડવાથી સંગ્રહણી મટે છે.

વેદ અંબારામ શંકરજી પંડ્યા. મુ. વાગડ, વાયા રાણપુર સ્ટેશન

૧. શુદ્ધ પારદ, ગંધક, વજનાગ, સુંઠ, મરી, પીપર, પુલાવેલો ટંકણુ, લોહભસ્મ, ખેડીઅજમોદ, અધ્રીણુ એ એકેક તોલો અપ્પરખ ભસ્મ તોલા ૧૦. તમામને મેળવી ચિત્રકના કાદામાં ૩ કલાક છુટી, મરી નેવડી ગોળી કરી, દિવસમાં ૪ થી ૬ ગોળી આપવાથી સંગ્રહણી તથા અજીર્ણ અવસ્થા મટે છે.

૨. પારો, ગંધક, કોડીભસ્મ, સુંઠ મરી, પીપર, પુલાવેલો ટંકણુઆર એ સર્વ સમભાગે લઈ લોંબુના રસમાં ચીનીઆર નેવડી ગોળી વાળી મરી તથા મધ સાથે ચાટવાથી સંગ્રહણી મટે છે.

૩. લાહી ચૂર્ણ:-તજ, એલચી, તમાલપત્ર, સુંઠ, મરી, પીપર, હરડાં ખેડાં, આમલાં, પારો (હીંગલોકમાંથી કાઢેલો) ગંધક, અજમોદ, વરીઆળી, વાવડીંગ, ધાણુ, હળદર, ખીલી, ચીત્રાજાલ, જીરૂ, લવેંગ,

મળપીપર, મરેડી, પંચલવણુ, (સિંધવ, સંચળ, ખીડલવણુ, બંગડીખાર મીઠું) કાચકાના ગોળા, હીંગ, મોચરસ, સાણખાર, જવખાર; એ સર્વથી ચોથે ભાગે ભાંગ લેવી. તે સર્વે ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. તેમાંથી એઆની ભારથી પાવલી ભાર સુધી, છાશ સાથે આપવાથી સંચ-હણી મટે છે.

વૈદ્ય પ્રાણુલાલ દોલતરામ મુાં કપડવણુજ

પંચામૃત પર્પટીરસ (ભૈષજ્ય રત્નાવળી) તથા તે સાથે કોઈ પણ દીપન પાચન ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરવો. ખોરાકમાં શક્ત છાશ આપવી. પિત્ત પ્રાધાન્ય પ્રકૃતિવાળાને રસપર્પટી (ભાવપ્રકાશ) અગર સુવર્ણ પર્પટીરસનો ઉપયોગ કરવો. ખોરાકમાં દુધ ભાત આપવા.

વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ મુાં ખાખરેચી હળવદ ચંદ્ર, મુંકતે ધીમાં સેકી રાત્રી થયે કાઢી લઈ તેના વજન જેટલી સાકર મેળવી ચૂર્ણ કરવું તે ચૂર્ણ ઉમરના પ્રમાણમાં આપવાથી મરડો અને આમથી થયેલી વિક્રીયાઓનો અમત્કારીક રીતે નાશ થાય છે.

વનોપધશાસ્ત્રી-મહારાજશ્રી મહાવિરદાસજી જનકીદાસજી

મુાં ધોળકા.

રેચ બંધ કરવાનો ઉપાય:-કડાચો શુદ્ધર તોલો ના વાટી પાશેર દહીંમાં થોડા કલાક પલાળી તેમાં ત્રણ તોલા સાકર મેળવી આવાથી ગમે તેવો બયંકર રેચ હશે તોપણ બંધ થશે. આ ઉપરાંત અતિશય રેચ લાગ્યાને પરીણામે થયેલી આંતરડાની હરકતો પણ મટશે આ ઉપાય નેપાળના સખત બુલાખથી થયેલી હરકતોને મટાડવા અતિ ઉપયોગી છે. કઠાપા શુદ્ધરને બદલે ઓથમીજીરાનો પ્રયોગ કરવાથી પણ ફાયદો થાય છે.

અસના ઉપાય.

વૈદ્ય ધીરજરામ દરપતરામ ગુજ્જર ફળીયા-મુરત.

૧. ગરમાણાનાં પાંતરાં નંગ ૫) તથા કાળા મરીના દાણા નંગ ૭) એ બેને પાણીમાં ઝીણું વાટી શાકર નાંખી દિવસમાં બે વાર પાવાથી થોડા દિવસમાં સખળી જાતના હરસ મટે છે.

૨. લેપ. લીબોળી તો. ૧. રસવંતી તો ૧. સોનાગેર તો ૧. કપુર તો. ૧. એને ઝીણું વાટી પાણી સાથે મેળવી, હરસ ઉપર ચોપડવો. અથવા આ ચારે વસ્તુને દીવેલમાં વાટી મલમ જેવી બનાવી ચોપડવી, જેથી હરસ બેસી જાય છે.

૩. લેપ. વરકી હડતાલ તોલો ૧. સફેદ કાથો તો ૧. ઝીણું વાટી સોપાણીએ ઘોલવા બીમાં મેળવી ચોપડવો. તેમજ હડતાલને દીવેલમાં મેળવી ચોપડવાથી પણ હરસ મટે છે.

વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રતનેશ્વર કંસારા શેરી મુરત.

૧. મરી, પીપર, ઉપલેટ, કુલીંજન, સીંધવ. છદ્. મુદ્, ગોડાવજ, હીંગ, વાયવડંગ, હીમજીહરડે, ચીત્રા, અજમે એ સર્વે ખારીક વાટી ગોળમાં ગોળી બોર પ્રમાણે વાળી ગરમ પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત એક એક ગોળી આપવાથી વાયુનાં હરસ નરમ પડી જાય છે.

૨. ગળોસત્ત તોલા ૫, રાતુ નાગડેશ્વર તોલા ૫, ટાટનાં કાચણાની રાખ તોલા ૫, એતું વસ્ત્રગાળ ચુરણ કરી બબે આતી બાર દિવસમાં બે વાર માખણ તથા સાકર સાથે આપવાથી ત્રણ

દીવસમાં લોહી પડતું બંધ થાય છે. જરૂર જણાય તો વધારે દીવસ આપવું.

૩. ઈંદ્રજવનો ક્વાથ કરી મધ નાંખી દીવસમાં બેવાર આપવો. અને ઉપર મગની દાલને બાત ખવાડવો. જેથી પિત્તના અરસ નરમ પડી જાય છે.

૪. કાલીજીરી તોલા ૫) લઘ અડધી સેકવી અડધી કાચી રાખીને તેનું ચુરણ કરી તેના ત્રણ ભાગ કરી ત્રણ દીવસ સુધી ચોખાના ધોવણ સાથે આપવાથી પિત્તના અર્સની શાંતિ થાય છે.

૫. ઈંદ્રજવ, અતિવિષ. અને રસવંતી સરખે ભાગે લઘ ચુરણ કરી મધમાં કાલવી ચોખાનાં ધોવણ સાથે ત્રણ દીવસ તોલો તોલો આપવાથી અબ્યયન ચમત્કાર બતાવે છે,

૬. મલમ. અશીણ વાલ ૨, કપુર તોલો ૦૧ માખણ તોલા ૪ મેળવી ચોપડવાથી હરસના મસા ચીમલાઈ જાય છે. એટલે ગુદાનું દરદ નરમ પડી જાય છે.

૭ લીંબડાની સુકી લીંબોલી તોલો ૧ લઘ ચાર તોલા તેલમાં તળીને બાળી સુકવી તેમાં બે રતી મોરથુથુ મેળવી પછી તેમાંજ વાટી હરણ ઉપર ચોપડવાથી હરસ નરમ પડે છે.

૮ જયફળ તોલો ૦૧ અશીણ વાલ ૨. કપુર બેઆનીમાર એને તલના તેલમાં ઘુટી મલમ જેવું કરી મસા ઉપર ચોપડવાથી મસા ખરી પડે છે.

૯ કડવી તુમડીના બીજને ખાટી છાશમાં વાટી મસા ઉપર નાંડો લેપ લગાડવાથી મસા ઘુટી જઈ દરદ નરમ પડી જાય છે.

૧૦ કડવા તુરીયાનાં બી નંગ ૩ પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી મશા નરમ પડી જાય છે.

૧૧ પીપર, મરી, સુંઠ, ચીત્રો અને સુરણ પાંચ પાંચ તોલા તથા ગોળ વીણ તોલા મેળવી દરરોજ એક એક તોલો ખાય તો એક માસમાં હરસ મટે છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા મુ. વાગડ વાયા રાણપુર સ્ટેશન

૧. કુકડવેલના ફળને ખાંડી, પાણીમાં મેળવી, ઝાડે જતી વખતે તે પાણી લઈને ગુદા ધોવી તો હરસ મટી જાય છે.

૨. સોમલને પાણી સાથે ઘસવો ને તે ઘસારા ઉપર રેવંચીનું લાકડું ઘસવું. તેનાં ટપકાં હરસ ઉપર કરવાં. હરસ સિવાય બીજે સ્થાને લાગે નહિ તેની સંભાળ રાખવી. દિવસમાં બે વખત ટપકાં કરવાથી હરસ કુલશે ને ૩ કે ચાર દિવસમાં પાણી ઝરવા માંડશે અને હરસ ઘટવા માંડશે. એટલે પછી પીપર, પીપળો, વડ, ઉંખરો ને પારસ પીપળો એ પાંચ વૃક્ષની છાલ સમભાગે શેર બે લાવી, ૧૦ શેર પાણીમાં ઉકાળી, તે પાણીએ સહેવાતું સહેવાતું ધોવું. ધોયા પછી કુંગળી શેર ૧૧ લાવી સુધારી ધી શેર ૧૧માં નાંખી, તેમાં મીઠાં વગરની હળધર ૩ ૨) બાર નાંખી, ગરમ કરી. એક દાતણે લુગડાનેા નાનો કટકા બાધી તેના ઉપર સહેવાતો સહેવાતો સેક કરવો. એટલે ધીમાં ભોળતા જવું અને સેકતા જવું. તેથી ઠણતર બંધ થઈ હરસ નીકળી પડશે ને ખાડા પણ પુરાઈ જશે. પછી દુધની તર દુધ સાથેજ તે ખાડા ઉપર ઠંડક માટે મુકવી. જરૂર પડે તો એરંડીઈ પણ મુકાય છે. અને તેથી હરસ મટી જાય છે.

૨. ચમાર દુધેલીના પાન પાણીમાં બાંધી. વાટીને ગાયત્રી છાંયમાં પાંચ રૂપિયાભાર પાવાં. ઉપર ચોખાની રાખ ગાયત્રી છાંયમાં પાવી. ૭ દિવસ પાવાથી લોહી પડતું બંધ થાય છે.

૩. ભોંયપાંતરી (ગમજીભી) નો રસ હમેશાં દુધમાં પીવાથી હરસનું લોહી બંધ પડે છે.

વૈદ્ય ગીરજાશંકર આશારામ ત્રિવેદી મુ. ઝરીઆ
પોસ્ટ ઝરીઆ.

પતાસાં ૩ ૫) બાર, લીંબોડીના ફળાયા ૩ ૫) બાર;
એ બને ચીજોને બારીક વાટી એક તાંબાનાં લોટાને
તળાએ ઝીણું છિદ્ર કરી, તે લે ટામાં ઉપરોક્ત કલ્ક નાંખી, લોટાનું
મોં ખૂબ બંધ કરવું. ત્યાર બાદ જમીનમાં એક ખાલું રહે તેટલો
ખાડો કરી, ખાલું તેમાં મુકી, તે પર લોટો બરાબર ગોઠવાઈ રહે
તેમ મુકી આસરે ૧૫૦ છાણા મુકી બફી સળગાવવી. એમ કરવાથી
નીચેના ખાલામાં અર્ક પડશે તે અર્કનાં ૩ ટીપાં સાકર ધીના
સીરા સાથે સવારમાં ખાવાથી હરસની વ્યાધિ મટી જાય છે. આ
પ્રયોગથી સેકડે ૫૦ ટકા તો અવસ્થા હાયદો થાય છે ને ધણા દરદી-
ઓને આરામ પણ થાય છે.

વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ જાની. નાગર ફળીઆ-મુરત.

૧. સુંઠ, મરી, પીપર, સુરણ, પીલવણ; એ સર્વેને સમભાગે
વાટી ગોળ સાથે વાલ વાલની ગોળી કરી, ગુદામાં મુકી, લંગોટ
પહેરી રાખવાથી હરસ મટી જાય છે.

૨. સફેદ મુસળીનું ચૂર્ણ ગોમૂતમાં પી એ તે આરામ થાય છે.

૩. દિનવ ખાટી હાંકમાં પીએતો આરામ થાય છે.

વેદ્ય કૃષ્ણરામ ભવાતીશંકર ભાવનગર કલુષીવાડ.

હળદરને આંકડાના દુધમાં ઘુંટી, બકરીની લોડી જેવી લંબગોળ ગોળાઓ વાળી રાખવી. મસાની આસપાસની જગ્યાએ ધી લગાડી, મસા ઉપર આ ગોળા પાણીમાં ધસી ચોપડવી. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ લગાડવાથી મસા સુકાઈને ખરી પડે છે.

વેદ્ય બાલાશંકર પ્રભાશંકર નાંદોદ (રાજપીપળા રોડ)

સુકી હળદરનો કાંકરો પાણીમાં ધસવો. તેમાં ઉપલેટ ધસવી. પછી તેમાં સોમલ રત્તી ૧ ધસી હરસ ઉપર દિવસમાં બે વાર ચોપડવું પાંચ દિવસ ચોપડ્યા પછી છઠ્ઠે દિવસે તથા ૭મે દિવસે કમોદના ચોખ્ખા અને તે ન મળે તો સુખવેલના ચોખ્ખાનો ભાત તથા દહીં લુગદો કરી, ગુદા પર બાંધવાથી હરસ ખરી પડશે તે પછી બોરડીનાં મૂળ તથા ચણી બોરનાં મૂળ ઉકાળીને કથરોટમાં નાંખી અંદર બેસવાથી તે રૂઝાઈ જશે. પવનમાં શરવું નહિ. વાલ, કેળું કેળું ખાવું નહિ.

વેદ્ય દયાશંકર મોરારજી ધંધુકાવાળા. સુ. કળીઆળા.

સંખીઓ માંસા ૬. ગંધક તો ૧. હડતાલ તો ૧. હરડે તો ૧. એ સર્વને વાટી એક કોડીયામાં ભરી, ઉપર બીજું કોડીયું ઢાંકી, કપડ મઢી કરી સુકવી, અગ્નિપર સૂક્ષ્મ આંચ દેવી. જરા ઉતું થાય કે તરત ઉતારી ખરલમાં નાંખી ધી નાંખી ૧ કલાક ઘુંટવું. તેમાંથી બાજરીનાં ઠાણા જેટલી દવા લઈ લીંબુના રસમાં ધસી મસા પર લગાડવાથી ૭ પ્રકારના હરસ જડમુળથી નીકળી જાય છે. અન્યમાવેલ છે.

વધ યુનીલાલ હરગોવન જોશી. અમરીખઅમરામાવાળા
સુરત.

અપ્રીયુ તોલો ૦૧, રસવંતી તો. ૧, લીખોડીનો મગજ તો.
૪. તથા મેદીના પાંતરાનો રસ શેર ૦૧ એ સર્વેને પેણીમાં નાંખી
દેવતા ઉપર મુકી, ધીમી આંચથી ધન અવલેહ જેવું કરવું. ઠંડું
પડ્યા પછી મસા ઉપર ચોળવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

વૈદ દુર્ધામ્રસાદ ગંગાધર પોરખંદર.

રસવંતી વાલ જેટલી લઈ પાણીમાં મેળવી, કપડે ગાળી, તે
પાણીમાં મધ અથવા શાકર નાંખી સવાર સાંજ પીવાથી થોડા દિવ-
સમાં બાદુઈ અસર થાય છે. આ દવા ઠંડી હોવાથી બનતાં સુધી
રાત્રે નહિ પાવી. હરસમાંથી થોડા દિવસ બોહી પડી જવા દઈ પછી
આ ધલાજ કરવો.

વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ શાહ સરકારકુન કરેટમહાઉસ ભરૂચ.

૧. કાયકાના પાંતરાનો રસ કાઢી ૧૪ દિવસ પીવાથી હરસ
મટે છે.

૨. હીંગ તોલો ૧, નાગકેશર તો. ૧, કેશર વાલ ૪ એવું
ઝીણું ચુરણ કરી બેઆની ભાર વજનને ઠંડા પાણી સાથે શકે તો
૩ દિવસમાં હરસ મટે છે.

વૈદ ડાહ્યાભાઈ બાણભાઈ મુ. સાયણ જીલ્લે સુરત.

યોગ ચિંતામણી માહેની અબોદાદિવટિકા નંગ બે બે,
સાંજ સવાર છાશ સાથે ખાવાથી હરસ મટે છે.

વૈદ્ય એસ. એલ. બર્મન મુરત બાલાહરોડ.

માયુરજનું બારીક ચૂર્ણ તોલો ૦ા, અશીષુ તો. ૦ા, માખણુ તો. ૨ મેળવી મસાના દરદીએ એ મલમ ગુદામાં ચોપડવો. એથી મસા એસી જાય છે. તેની સાથે નીચે લખેલી ગોળી ખવાડવી.

સોનામકર્ધ તો. ૭, સુંઠ તો. ૨, પીપળીમૂળ તો. ૦ા, સફેદ મરી તો. ૦ા, સંચળ તો. ૦ા, એલચી દાણા તો. ૦ા, કાળી દરાખ તો. ૨. પ્રથમ કાળી દ્રાક્ષના ઠળીયા કાઢી વાટી તેમાં ઉપર લખેલું ચૂર્ણ બનાવી દ્રાક્ષમાં મેળવી સારી રીતે ઘુટવું. બાદ લીંબુના રસનો એક પટ દધને ચણા જેવડી ગોળી બનાવી ૨થી ૪ ગોળી જમ્યા પછી આપવાથી અનાજનું પાચન થાય છે. દરત સાફ આવે છે અને હરસવાગાને શાયદો થાય છે.

ડા ચંદુલાલ મુકુન્દરાય વૈદ્ય પાટણ [ગુજરાત]

ગોળ, કાળા તલ, બીલામા અને મોટી હરડે. એ સર્વે સમ બાજે લઈ, પ્રથમ હરડેને ધીમાં તળી સર્વેને એકઠું ખાંડી, ત્રણ માસાની એટલે ૦ તોલાની ગોળીઓ બનાવી સવાર સાંજ એકેક ગોળી, ઠંડા પાણી સાથે લેવાથી ૭ દિવસમાં હરથ જરૂર મટે છે.

સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી સૈયદપુરા મુરત.

૧. સોમલ તો. ૧, મોરચુથુ તો. ૧, સિંદુર તો. ૧ એને કપડછન કરી મુકવું. પછી નિર્મળીને ધસીને તેમાં જરાક આ લુકાને નાખીને મસા ઉપર ચોપડવું. પછી તેને પોણા કલાક ઉંધો સુવાડી મુકવો કે જેથી આ દવા બીજે ઠંડાણે લાગી શકે નહિ. આ દવાથી અગન

બળશ તેના ઉપર સફેદ કાથો તોલો ૧. બરાસ કપુર તો ૧. સોનાગેર તો ૨. એ ત્રણે વાદી એકસો પાણીએ ધોયલા ધીમાં મેળવીને ચોપડવાથી ઠંકડ વળશે. એ પ્રમાણે દિવસમાં ૨વાર લગાડવાથી મસા બળીને ખરી જાય છે. જો મસાની આબુઆબુ ધારાં પડી જાય તો સીપીજન તોલો ૧, કલક સફેતો તો ૧. શંખજીર તો ૧. એ ત્રણેને પાણીક વાદી ધોયલા ધીમાં મસા બનાવી ભરવાથી આરામ થાય છે.

૨. ૧૦૮ પાણીએ ધોયલું ચોખ્ખું ધી ખડીઓ ખાર અને નવસાર એ બેને મેળવી મસા ઉપર ચોપડવાથી એક માસમાં આરામ થશે.

વૈદ નાડશંકર હરગોવિંદ સુ. બારડોલી જીલ્લે સુરત.

ભાયરીંગણીના મુલની છાલ શીજે સુકવી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, દિવસમાં ૩ વખત એકેક વાલ પાણી સાથે ફકાવવી. જેથી હરસનું પડતું ભોલી બંધ થાય છે.

૨. એળીયો, મરી, લીખોડી; સમભાગે લઈ કુંવારના રસમાં ધુંટી ચણી ખોર જેવડી ગોળી વાળીને બખ્ખે ગોળી દિવસમાં ૩વાર આપવાથી હરસે પડતું ભોલી બંધ થઈ જાડો સાફ આવે છે. આજ ગોળી નાનાં બચ્ચાંને પ્રમાણ સર આપવાથી તાવ, તથા કૃમિને મટાડે છે. મોટા માણસને જીર્ણ જવરમાં ઘણો ફાયદો કરે છે.

૩. ગરમાળાના પાંતરાંના રસ ટીપાં ૧૦, ગોળમાં મેળવી આપવાથી હરસને મટાડે છે.

ધંદ્રજ તથા નામકેશર સરખે વળને લઈ વસ્ત્રગાળ કરી ૧ વાલ અથવા તેથી વધારે, રોગનું બળ જોઈ હાથ સાથે આપવાથી હરસ મટે છે.

વનોપધી શાસ્ત્રી મહારાજશ્રી મહાવીરદાસજી જનકીદાસજી.

સુ. ઘોળકા.

૧. મહાત્માપ્રસાદ. બોંયરીંગણીના તાળ ફળ આશરે ચાર અથવા પાંચ તોલા લઈ તેને સરાવ સંપુટમાં મુકી કપડમીટી કરી મુકવી દશ શેર છાણા (કુકુટપુટ) મુકી સળખાવી જ્યારે કોડીઆની અંદર ફળો બળી કાલસા થાય ત્યારે તે કોડીયાને કાઢી કાલસા કાઢી બારીક વાટી જ્યારે હરસ દુઝે ત્યારે તેને એક કપુરી પાનમાં રત્તિભાર બે ત્રણ વખત ખવાડવાથી ગમે તેવા લોહી દુઝતા હરસ મટશે ૧૪થી ૨૧ દિવસ સુધી લાગટ સેવન કરવાથી સ્ત્રીરમાં શક્તિ આવશે, લોહી સુધરશે અને હરસને દબાવશે. તેમજ દરેક પ્રકારના રક્તશ્રાવને તે બંધ કરે છે. મ્હોં, નાક, ગુદા, શીશ્ન, અને ગર્ભાશયના રક્તશ્રાવને આ દવા અટકાવી દેછે.

૨ હરસ ઉપર લગાડવાનો મલમ-સોનાગેર તોલો ૧, કાંટાળા માયાં તોલો ૧૦, કપુર વાલ ૪, તથા અગ્રીણ વાલ બે સર્જને ખૂબ ઘૂંટી દીવેલ સાથે મલમ કરી, હરસને દિવસમાં બે ત્રણ વાર ચોપડવો આથી બહારના મુકા હરસ કુણાં પડી પીડા બંધ થશે અને દુઝતા હરસ પણ મટશે.

૩ હરસ ખાટે ઘુણી-ઝેર કાચલા, કપુર, ખીજડાના પાન, હળધર, બોંયરીંગણીના ફળ, સર્વ સમભાગે લઈ કચરી રામપાનમાં છાણાના, ધગધગતા દેવતા ઉપર આશરે તોલા એકને મુકી બાળઠ અથવા બે ઘંટ ઉપર કમર સુધી કપડું બાંધી

બેસીને હરસ ઉપર ધુમાડો દેવો. દિવસમાં બે વખત દેવાથી બચ-
કર પીડા શાંત પડી જશે.

૪ હરસ માટે-રસવંતી અને સુરોખાર, ઐકેક તોલો માયા
અને નવસાર અર્ધો અર્ધો તોલો લઘુ મુળાના પાનના રસમાં ઘુંટી
ચણી બેર જેવડી ગોળીઓ વાળી હરસના હરદીને હરરોજ બે બે
ગોળી આપવાથી લોહી પડતું બંધ પડશે.

૫ હરસ માટે-હરસીંગાની મીજ તોલો ૧, મરી તોલો ૦
પાણી સાથે ઘુંટી પાવલીભારની ગોળીઓ વાળી હરરોજ એક ગોળી
આપવાથી દરેક પ્રકારના હરસને મટાડે છે.

૬ કરંજવાની મીજ, સુંઠ, ચીત્રકમુળ, સિંધવ, ઈંદ્રિજવ, મરી,
સર્વ સમભાગે લઘુ વસ્ત્રગાળ કરી, બાંધી ૦૦ તોલો છાશ અમર
દહી સાથે લેવાથી હરસના મસા ખરી પડે છે. અને કાંધપણુ ઇન્ન
ચતી નથી આ ઉપરાંત સુંઠ, આશરો, અળખુ અને ગોળો પણ
મટે છે. પાચક છે. સંપૂર્ણ.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ વીજો.

નિબંધ ૬ ઠા.

અજીર્ણ.

જ્યારે કશને ઉત્પન્ન કરનારા તમોગુણી પદાર્થોનું સેવન કરવામાં આવે છે ત્યારે પાચકપિત્તનો હીનયોગ થઈ સમાનવાયુમાં કલેદનકદ તેનો મિથ્યાયોગ કરે છે, જેથી સમાનવાયુ પોતાનું કામ બજાવી નહિ શકવાથી પાંચ પ્રકારના અજીર્ણને ઉત્પન્ન કરે છે. તે અજીર્ણો આમાજીર્ણ, વિદગ્ધાજીર્ણ, વિષ્ટખ્ધાજીર્ણ, રસરૂપાજીર્ણ, અને મસ્માજીર્ણ જેવી રીતે પાંચ નામથી ઓળખાય છે. પરંતુ ખરૂં કહીએ તો સમસ્ત રોગો ધાર્ણ કરીને અજીર્ણથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ જઠરાગ્નિમાં વાયુનો અતિયોગ થવાથી વિષ્ટખ્ધાજીર્ણ એવી પ્રકારના વાયુના રોગો; પિત્તનો અતિયોગ થવાથી દગ્ધાજીર્ણ આળીસ પ્રકારના પિત્તના રોગો; અને કફનો અતિયોગ થવાથી આમાજીર્ણ વીસ પ્રકારના કફના રોગો, એટલે સર્વ મળી એકસો આળીસ જાતના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. અને પરસ્પર ભેગાં મળવાથી નહિ ગણાય એટલી સંખ્યાના રોગો જણાય છે. તેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન એક અજીર્ણ છે, એમ કહીએ તો ચાલીશકે એમ છે.

૧. જ્યારે આમાશયમાં ક્ષેદન કરીને અતિયોગ થાય છે, જેથી સમાનવાયુનો મિથ્યાયોગ થવાથી પાચકપિત્ત મંદ પડી જાય છે, તેથી ખાન અને પાનના પદાર્થોનો રસ બરાબર પરિપક્વ નહિ થતાં કઠિન રહે છે; તેથી રોગીના શરીરમાં ભારેપણું, બેચેની, ગાલ અને આંખપર સોજો આવી, જેવા સ્વાદવાળું અન્ન ખાધું હોય તેવાજ સ્વાદવાળા ઝોડકાર આવે છે, તેને આમાશયજ્વર કહે છે.

૨. જ્યારે સમાનવાયુનો હીનયોગ થાય છે અને પાચકપિત્તનો અતિયોગ થઈ સમાનવાયુ ક્ષેદન કરીને તેનો મિથ્યાયોગ કરે છે જેથી પાચકપિત્તથી ખાધેલા સત્વગુણી ખાનપાનનો રસ દબાય થઈ જાય છે, તેથી રોગીને ભ્રમણા, તરસ, મૂર્છા અને ખાટા ઝોડકાર આવે છે, તેમજ શરસેવો અને બળાત્રા થાય છે, તેને વિદગ્ધાશયજ્વર એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૩. જે અશયમાં સમાનવાયુનો પાચકપિત્તના હીનયોગને લીધે અતિયોગ થાય છે, અને વાયુના અતિયોગથી ક્ષેદન કરીને મિથ્યાયોગ થાય છે, એટલે અપાનવાયુ મળતે સુકવી નાંખે છે, જેથી પેટ તૂટે છે, પેટમાં દુખે છે, અધોવાયુ અને ઝાડાનું રોકાણ થાય છે, શરીર સ્તબ્ધ થાય છે અને તે રોગીને આમવાયુના કળતરની પેટ માથામાં કોઈ નરતર મારતું હોય એવું અસહ્ય દુઃખ થાય છે, તેને વિષબ્ધાશયજ્વર એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૩. સમાનવાયુનો મિથ્યાયોગ થવાથી એટલે ક્ષેદન કરી સમાનવાયુમાં બળવાથી પાચકપિત્તનો હીનયોગ થાય છે, જેથી સમાનવાયુ

પાચકપિત્તે કરેલા આહારના રસરૂપ ધાતુને પ્લીહા તથા મૃદતમાં પુરેપુરો પહોંચાડી શકતો નથી, તેથી અનનો રસ કોઠામાં શેષ રહી જવાથી રોગીને અનનો અભાવો થાય છે, હૃદય ભારે થાય છે, અને શરીર જડ થાય છે તેથી વિદ્વાનોએ એનું નામ રસશેષાજીર્ણ પાડ્યું છે.

૫. જ્યારે કોઠામાં રહેલા ક્ષેદન કદનો હીનયોગ થાય છે, ત્યારે પાચકપિત્તનો અતિયોગ થઈ તે પિત્ત સમાનવાયુમાં મળી મિથ્યાયોગ ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી વાયુમાં મળેલું પિત્ત પોતાની ઉષ્ણતા સાથે પાચકપિત્તમાં જઈ તેમાં અતિયોગ કરે છે. અને વાયુ સાથે મળેલું પિત્ત જડરાગ્નિમાં આવેલા તમામ પદાર્થોને બસ્મ કરી નાંખે છે, શરીરને સૂકું બનાવે છે, રોગી જેટલું અન્ન ખાય તેટલા અન્નને ઝડપથી પચાવી બાકીના સમયમાં રોગીના શરીરમાં રહેલા રસ, રક્ત, માંસ અને મેદને પણ પચાવી દઈ શરીરને દુર્બળ બનાવે છે, એટલુંજ નહિ પણ વખતે જો તેમાં મૂર્છા, અત્યંત તૃષ્ણા, ઉધરસ, તેજોદ્રેષ બળત્રા વગેરે ઉત્પન્ન થાય તો તે રોગીના પ્રાણ પણ હરે છે, એટલા માટે એ અજીર્ણનું ભસ્માજીર્ણ નામ પાડવામાં આવ્યું છે. ઉપર પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના મુખ્ય અજીર્ણમાં જ્યારે પિત્તનો અતિયોગ થઈ, તે પિત્ત અપાનવાયુમાં જઈ, અપાનવાયુનો મિથ્યાયોગ કરે છે. અને સમાનવાયુમાં જઈ સમાનવાયુનો મિથ્યાયોગ કરે છે, જેથી ક્ષેદન કદ અને અવસંબન્ધ કદનો હીનયોગ થવાથી તે રોગીને ઝાડા અને ઉલટી થઈ શરીરમાંના લોહીને પાણી બનાવી તમામ રસોને બહાર કાઢી નાંખે છે, જેને આપણે વિશુચિકાજીર્ણ નામ આપ્યું છે. અને

લોકિકમાં તે કાંસેરા, વાસી, મરી, મરઠી, કાગળીઉં, અધીક વજરે નામથી ઓળખાય છે.

કદ તથા વાયુના અતિયોગથી પિત્તને હીનયોગ થઈ કદના અતિયોગને લીધે ખાધેલા રસને રંજકપિત્ત, ઉપર જેથી શકતું નહિ હોવાથી તે રસ અધો તથા ઉર્ધ્વમાર્ગે નહિ જતાં એટલે તે રોગીને ઝાડો તથા ઉલટી નહિ થતાં આમાશયમાં અમતો રસ પડી રહે છે, જેને શાસ્ત્રકારો વિલંબિકા એવું નામ આપે છે. આ રોગની પરીક્ષા કરવી ઘણી કઠણ છે, કારણ કે અલસક નામના અશ્વરૂપમાં પણ ઝાડો ઉલટી થતાં નથી તો તેમાં અને આમાં તફાવત શોધવો એ કઠીન છે; એટલા માટે જણાવવાનું કે અલસકમાં, પેટમાં શળ મારી તિવ્ર વેદના થાય છે. અને વિલંબિકામાં તે થતું નથી.

વાયુ તથા કદના અતિયોગથી પાચકપિત્ત હીનયોગને પામે છે, જેથી પાનવાયુ ખોરાકના રસને રંજકપિત્ત તરફ ખેંચી શકતો નથી, તેમ અપાનવાયુ પણ ક્ષેદન કરના અતિયોગને લીધે મળાશયમાં રહેલા સાધકપિત્તમાં હીનયોગ થવાથી મળને બહાર કાઢવા માટે ખેંચી શકતો નથી તેથી અપાનવાયુ સમાનવાયુમાં મળી પેટમાં શળ ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી રોગી બેશુદ્ધ થાય છે. તથા ખરાડા પાડે છે. તે અપાનવાયુની પ્રવૃત્તિ અધો માર્ગે નહિ થવાથી તે હૃદય તથા કંઠસ્થાનમાં આવી ભરાય છે, જેથી પરનની છૂટ તથા ઝાડો કબજ થાય છે અને રોગીને પાણીનો શોષ પડે છે, એવાં લક્ષણવાળાં અશ્વરૂપે અલસક એવું નામ તપવામાં આવ્યું છે. આ અશ્વરૂપવાળો રોગી જીવતો નથી.

ઉપર કહેલા પાંચ પ્રકારના અજીર્ણ અને તેના ઉપદ્રવરૂપ ખીન્ન ત્રણ પ્રકારના અજીર્ણમાં લંઘન કરાવવું એ મુખ્ય ઔષધી છે, અને જેમ જેમ વાયુનો અતિયોગ થયેલો જણાય તેમ તેમ વાયુને હીન કરનારા સત્વગુણી ઔષધોનો ઉપચાર કરતા જવું અને કર્ણનો અતિયોગ થયો હોય તો કર્ણને સુકવનારા રજોગુણી પદાર્થનું સેવન કરાવવું એટલે વાયુને દબાવવા માટે ત્રિકટુ જેવા સત્વગુણી અને કર્ણને પચાવવા માટે પચક્ષાર જેવા રજોગુણી તથા પિત્તને સમાવવા માટે ત્રિફળા જેવા તમો ગુણી ઔષધોનો તે તે ઉપર ઉપચાર કરવો. જે સમાનવાયુ તથા અપાનવાયુનો અતિયોગ થયો હોય તે તેને દબાવનારા ઔષધો અવલંબન કરૂં તથા ક્ષેદન કરના યોગથી અપાનવાયુ સુધી નહિ પહોંચી શકે, તેવા રોગીને ર્નેહુષ્પસ્તી કે ઉત્તરેખસ્તી અથવા નીરુહુષ્પસ્તીના પ્રયોગ (પીચકારી) કરી અપાનવાયુમાં રહેલા મળને બહાર ખેંચી કાઢવા, જેથી સમાનવાયુમાં ગએલો અપાનવાયુ પોતાના સ્થાનમાં આવી, ક્ષેદન કરને સુકાવે એટલે ક્ષેદનકરનો હીનયોગ થવાથી પાચક પિત્ત સમયોગને અથવા અતિયોગને પામે, જેથી સમાનવાયુ પોતાના નિયમ પ્રમાણે અન્નના રસને જોયતાં સ્થાનમાં જોઇએ તેટલો ભાગ મોકલવાને શક્તિવાન થાય એટલે વાયુના પાંચે સ્થાનમાં થયેલી અવ્યવસ્થા દૂર થઇ, રીતસરનું કામ ચાલવા માટે, જેથી પાંચે પ્રકારના પિત્ત તથા પાંચે પ્રકારના કર્ણના સ્થાનોમાં સમાનયોગ થાય, રોગી અજીર્ણથી સુકત થઇ, પોતાનું કામ કરવાને લાયક થાય. પણ કેટલીકવાર રજોગુણી, સત્વગુણી અને તમોગુણી ખાનપાનનો અતિયોગ થયા સિવાય, રજોગુણી, સત્વગુણી અને તમોગુણી વિચારના અતિયોગથી કોઠામાં રહેલા વાયુ, પિત્ત એનેકરનો કોષ થવાથી

ખાનપાનનો રસ બરાબર થતો નથી, તેથી આમોળ્યું વિષ્ણુ-
 બાળ્યું અને વિદગ્ધાળ્યું ઉત્પન્ન થાય છે, એટલા માટે આયુર્વેદ
 આપણને સમજાવે છે કે પ્રસન્ન ચિત્તથી બનાવેલી અને પ્રસન્ન
 ચિત્તથી પીરસેલી ભોજન સામગ્રી પ્રસન્ન મનથી આરોગવી
 જોઈ અન્નનો રસ બરાબર પરિષકવ થઈ, સાતે ધાતુનું પોષણ કરી
 આરોગ્યતા આપે છે. કેટલીકવાર એવું બને છે કે ધન, સ્ત્રી, પુત્ર
 મિત્રના મરણ, દુઃખ અને આપત્તિના સમાચારથી કોઠામાં વાયુ
 વધી જાય છે. કેટલીકવાર એવું બને છે કે ભયના, ક્લેશના અને
 દુઃખના સમાચારથી રડવું આવી જઈ, કોઠામાં વાયુનો વધારો થઈ
 વિષ્ણુબાળ્યું થાય છે. અને કેટલીકવાર એવું બને છે કે ક્રોધના,
 લોભના, ઇર્ષ્યાના, દ્વેષના વિચારોથી અથવા જન્મતી વખતે એવા
 સંજોગો પ્રાપ્ત થવાથી વિદગ્ધાળ્યું ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અળ્યું
 થવાનું ખાસ કારણ શોધી કાઢી, તે તે દોષનું નિવારણ કરવાને
 પ્રયત્નવાન થવું. જે ત્રિગુણાત્મક વિચારોના અતિસેવનથી અથવા
 બળાત્કારે થયેલા સેવનથી, કે સંજોગને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા યોગ-
 યોગને લીધે અળ્યું અથવા મંદાગ્નિ થઈ હોય તો તેના ઉપર પંચ-
 ભૂતાત્મક ઔષધીઓ કાંઈ પણ કામ કરી શકતી નથી. પરંતુ તે
 રોગીના વિચારમાં ફેરફાર કરી શકાય એવી રીતે શોકઘસ્ત રોગીને
 વૈરાગ્યનો, ભયઘસ્ત રોગીને નિર્ભયતાનો અને ક્રોધઘસ્ત રોગીને
 શાંતિનો ઉપદેશ કરી, વેધે તેવા નમ્રનાના દ્રષ્ટાંતો કહી, તેના મનનું
 સાંતવન કરી, રોગીની આસપાસના સંજોગોમાંથી ભય, શોક અને
 ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય એવા સંજોગોને દૂર કરી, પછી તે રોગીની
 ચિકિત્સા કરવી.

કપડાં ભરમ. કોડીએ. લાવી કોલસમાં થર ઉપર થર મુકી તેની ભરમ કરવી. પણ એટલું માદ રાખવું કે કોલસાને પંખાવતી પવન નાંખ્યા કરશે. તો તમામ કોડીની સફેદ ભરમ થશે. પંખાથી પવન નહિ નાંખશે તો તાપથી કોડી પાકીતો જશે પણ અર્ધોઅર્ધ કાળા રંગની નીકળશે. માટે પવન નાંખી સફેદ બનાવી, ઝીણી વાટી બરી મુકવી. તેમાંથી એક વાલ ધી સાથે આપવાથી જીખ લાગે છે.

ક્ષારામૃત. ફટકડી, સુરોખાર, સાજીખાર, સિંધવખાર, ખડીયો-ખાર, એને ખાંડી, પાણીવાળાં નાળીએર લાવી તેને કાચું પાડી, નાળીએરમાંનું પાણી નાળીએરમાં રહેવા દઇ, ખારનો જુકો નાળીએરમાં માથ એટલો બરી, તેના પર કપડમિટ્ટી કરી, થોડાં અડાયામાં મુકી, સળગાવવું એટલે નાળીએરની કાચથી તથા કોપડું સર્વ બળી જશે. પછી તે બળેલા નાળીએર અને ખારને સાથે ખાંડી, વસ્ત્રગાળ કરી, શીશીમાં બરી મુકવું એ ખાર જાડા થતા હોય તો બંધ કરે છે ને પેટ કમળ હોય તો ઝાડો લાવે છે.

કેશરવટી. સુંક, બરી, પીપર, હરડાં, ખેડાં આમળાં, તજ તમાલપત્ર, જયફળ, જવંત્રી, એલચી, જેઠીમધ, વાયરડંગ, કર્મણી અજમેા, કાચકાની મીઠ, હીંગિરાંત્રી મીઠ, ગરણીનાં બીજ, કેશર એ સર્વે સમ ભાગે લઈ તેના સમગ્ર વજનને એળીયો લેવો. એ સર્વને વાટીને મરીકંથારનું મૂળ ધસી, તેના પાણીથી ગોળી વટાણા જેવડી વાળવી. એ ગોળીથી ઝાડો સાફ આવે છે.

અમૃત હરીતકી. હરડે મોટી ઉંચી જાતની નંગ ૧૦૦) અને રેષા વિનાની લાવીને બે દિવસ બેંચની છાશમાં પલાળવી. પછી તેજ છાશમાં

આક્રવી. તેને એક આંત્રુથી હબી ચીરીને ઠળીયો કાઢી નાંખવો. પછી તેમાં સુંદ, મરી, ખીપર, અન્નક, ચીત્રો, તજ પાંચેક્ષાર, સાજખાર, જવખાર, છંદ, શાહજીર, અન્નમોદ, નીશોતર. બધે તોલા લઈ એ સર્વેને ખારીક વાટી લીંબુના રસનો પટ દઈ, તે મસાલો તૈયાર થાય તે હરડેમાં ઠળીયાની જગ્યાએ ભરી, ઉપર દોરો લપેટી, એક દિવસ તડકે સુકવી રાખી સુકવી. તેમાંથી દરરોજ એક હરડે ચાવીને ખાય તો આમાજીર્ણ, વિદગ્ધાજીર્ણ, વિષ્ણુધાજીર્ણથી ઉપજી થયલા ચીકણા અને જીના વ્યાધિઓ મટે છે. અજીર્ણ, શૂળ, ગોળા, સંગ્રહણી, બંધકોશ, આક્રો મટે છે, વળી હરડેના ઠળીયા કાઢતાં ઠળીયા સાથે જ હરડેનો ગર વળગી રહે છે તેને અધ્ધુથી છોલી લઈ, મસાલો વધ્યો હોય તેમાં થોડું મીઠું મેળવી, ગોળા વાળીમૂકી હોય તો તે ગોળા નાનાં જાળકનાં અજીર્ણમાં ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. ઉપર લખવામાં આવ્યું છે કે હરડે વગર રેપાની લેવી. તેની પરીક્ષા એવી છે કે, જો હરડે લાંબી ડોકવાળી હોય તેમાં રેપા હોતા નથી. અને જો હરડે લાંબગોળ હોય છે તેમાં રેપા પુષ્કળ હોય છે. તે જ્યારે બ્રશમ ત્યારે ચીરતાં હરડેનો બધો ગર રેપા સાથે વળગીને બહાર નીકળી જાય છે, તેથી તે હરડે મસાલો ભરવાને લાયકની રહેતી નથી. પણ લાંબી ડોકની હરડે બ્રશમ પછી ચીરીએ તો હાકુસની કેરીની પેઠે ગોટલી વગર રેપાની નીકળી જાય છે, માટે હરડે ખરીદતાં પહેલાં પરીક્ષા કરીને ખરીદવી.

હુતારાન રસ. સુંદ, એક ભાગ. ટંકણ ખાર બે ભાગ, મરી દોઢ ભાગ, કોડીની ભરમ દોઢ ભાગ, વજનાગ પા (૧) ભાગ. એનું

ચૂર્ણ એક વાલ, ધી સાથે ચટાકવાથી અજીર્ણને મટાડી લૂખ લગાડે છે.

લવિંગાદિ ગુગળ. આંકડાના ફુલની અંદરની મીઠા શેર એક, ગુમલ શેર ૨) લવિંગ શેર ૧) પ્રથમ લવિંગને ખાંડી વજ્રગાળ કરી, તેમાં ગુગળ મેળવી, આંકડાનાં ફુલની મીઠા મેળવી, ત્રણેને ભેગાં ખાંડી, એક પીંડા બનાવી, તેને એક રાત વાસી રહેવા દઇ, બીજે દિવસે તે પીંડાની આસપાસ આંકડાનાં પાંતરાં લપેટી, કપડેથી બાંધી, ઉપર મટાકું ચોપડી, તે પીંડાને થોડા છાણામાં મૂકી, બારી કાઢવો. બદાયા પછી તેને ખાંડી ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. તે ગોળાને તકકે મુકવી, રાખી મુકવી જે માથુસને કાયમની મંદાગિન હોય, ખાધું નહિ પચતું હોય, પેટ કઠણ રહેતું હોય, ઝડો નહિ ઉતરતો હોય, શરીરમાં નબળાઇ દેખાતી હોય, પગમાં કળતર થતું હોય તેને બખ્ખે ગોળા દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી, તમામ રોગ જે ઉપર લખ્યા છે તે મટી જાય છે.

સજીવન ગુટિકા. વાયવડંગ, સુંઠ, પીપર, હીમજીરડે, આમળા, બેડાં ઘોડાવજ, ગજો, વજનાગ, બીલામાં. એ સર્વ સમ ભાગે લઇ ખાંડી માવના મુત્રમાં ગોળા વડાણા જેવડી વાળવી. પછી અજીર્ણ ઉપર આફના રસમાં એક ગોળા; ગુલમ ઉપર બે ગોળા; સાપના ઝેર ઉપર તથા સનિપાત ઉપર ત્રણ ગોળા આપવી, એવું સારંગધરમાં લખ્યું છે. પણ એટલું બધું કામ એ ગોળા કરતી નથી, પરંતુ એ ગોળા જેને અજીર્ણ થતું હોય, ઉલટી કરવા માટે જીવ

ગભરાતો હોય, ખાલી ઉમ્મકા આવતા હોય અથવા ઉલટી થતી હોય તો, એલચી નંગ જે છોડાં સાથે તથા ગોળી નંગ જે પાણી માં વાટી પાવાથી તરત અસર થાય છે. અમે એ ગોળીમાં સધળાં વસાણાં જેટલાં બીલામાં નાંખી ગોળી બનાવી એ છીએ, પણ ખાંડયા પછી બીલામાંનું તેલ એટલું બધું વધી પડે છે કે તેની ગોળી વળતી નથી, તેથી એ વસાણાંને બીલામાં સાથે ખાંડાય એટલું ખાંડી તેને ગોમૂત્રમાં પલાળી તડકે સુકવીએ એટલે તેલનો ભાગ ઉડી જાય છે અને પછી ખાંડવાથી વસ્ત્રમાળ બૂકા થાય છે. અને તે બૂકામાં ગોમૂત્ર નાંખી ખરસમાં ખસી ગોળીઓ બનાવી છીએ, જેથી તે ગોળી ઘણું સરસ કામ કરે છે. પરંતુ એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે જેને થોડી પણ ખાંસી આવતી હોય તેને એ ગોળી કદી આપવી નહિ, કારણ કે એથી ખાંસી વધી જાય છે. બીલામાં વધારે નાંખ્યા હોય અથવા મૂળ પાઠ પ્રમાણે નાંખ્યાં હોય તો પણ ખાંસીનો વધારો કરે છે. પણ ચડેલા પિત્તને તથા વાયુને તરત બેસાડી દે છે.

કપુરશદિ ગુટિકા:—રાતાં મરચાં, ઉંચી જાતનાં શેર ૦૧ લઘ તેને ખીયાં સાથે ખારીક વાટવાં, તે એનાં કે જેમાં ખીયાનું નામ દેખાય નહિ. હીંગ શેર ૦૧ ઉંચી જાતની મરચાં સાથે વાટવી. પછી તેમાં દેશી કપુર શેર ૦૧ મેળવીને એ ત્રણેનો ખસ કરવો. એટલે કપુરની બીનાશથી હીંગ તથા મરચાં હવાઇ જમ ગોળી વાળવા જેવું થશે. જે દેશી કપુર નહિ મળે તો પછી કપુરની ગોટી વાટી, સહેજ પાણીનો હાથ દઇ ત્રણેને બેગાં વાટી, મરીના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. જ્યારે વિશુચિકા અથવા કાલેરા થયો હોય ત્યારે જ્યારે

ગોળી, દરેક ઝાડે તથા દરેક ઉલટીએ, ઠંડા પાણી સાથે ગળાવવી, તો એ ગોળીથી ઝાડા ઉલટી બંધ થઈ પેશાબ છૂટે છે. કૉલેરાના રોગીને બ્યાં સુધી છુટો પેશાબ આવતો નથી ત્યાં સુધી તેનો બચ મટતો નથી. અને પેશાબ છુટ્યા પછી પણ અત્ર કે દુધનો ખોરાક આપવો નહિ, પરંતુ રોગીથી નહિ રહેવાય તો ચોખ્ખાને શેરી તેની છાશમાં કાંજ બનાવી ખોરાક તરીકે આપવી. વિશુચિકા જીર્ણ અથવા કૉલેરાની શરૂઆતમાં દરેક ઉલટી ઝાડાએ બખ્ખે તોલા તલનું તેલ અથવા બખ્ખે તોલા ચોખ્ખું ધી પાચું હોય તો અથવા એક કાંદો (કુંગળી) અને બે બીલામાં, સાથે વાટીને રસ કાઢી પાવાથી પણ અજીર્ણ દાયદો થાય છે.

ચિંચા ભદ્રલાતક:-પાકેલી આમલી ચીચોડા તથા નસો કાઢી નાંખાને સેર ૧ તથા બીલામાં શેર ૧ એ બેને સાથે ખાંડી, તે એટલે સુધી ખાંડવાં કે ગોળી વાળવા જેવો મસાલો થાય. પછી તેની તુવર જેવડી ગોળીઓ વાળી મૂકવી. એ ગોળીમાંથી બખ્ખે ગોળી દિવસમાં ત્રણવાર અથવા વૈધની ધ્યાનમાં આવે એટલીવાર પાણી સાથે ગળાવવાથી અતિસાર, સંગ્રહણી, અજીર્ણ અને કૉલેરાને મટાડે છે.

કાળીજીરી:-એક મોટું કઢાણું લઈ તેમાં ગોમૂત એક મણુ ભરી ચુલ્હે મડાવવું. થોડું જીનું થાય એટલે કાળીજીરી શેર પાંચ તેમાં નાંખી ઉકળતાં ઉકળતાં તમામ ગોમૂત અને કાળીજીરી બળીને રાખ થાય તે રાખને તેજ વખતે શીશીમાં ભરી, મનજૂત ખૂસ મારવો. જે શીશીમાં ભરતાં બે કલાક વાર લાગશે તો તે ક્ષાર પીગળીને પાણી થઈ જશે. એ ક્ષારમાંથી જેને વિષ્ણુના જીર્ણ થયું હોય અથવા

આમા જીર્ણ થયું હોય, અથવા રસશૈષાજીર્ણ થયું હોય તેને એક વાલથી બે વાલ સુધી દરરોજ દિવસમાં ત્રણવાર પાણી અગર મધમાં આપવો, જેથી અજીર્ણ મટી જાય છે.

શંખાવટી:-વરાગકું મીઠું દશ ભાગ. સંચળ દશ ભાગ. સિંધવ દશભાગ. શંખભરમ દશ ભાગ. સાજીખાર દશભાગ. બંગડીખાર દશ ભાગ. આમલીના છોડાંની રાખ દશભાગ. સુઠં અઢીભાગ. મરી અઢી ભાગ. પીપર અઢી ભાગ. હીંગ અઢી ભાગ. પારો એક ભાગ. ગંધક બે ભાગ. વચ્છનાગ બે ભાગ. એ સર્વને વાટી પારા મધકની કાજ-ળીમાં મેળવી, લીંચુના રસમાં ખલ કરી, તેજ દિવસે તેની ગોળી ચણા જેવડી વાળવી. લીંચુનો રસ નાંખી વાટતાં અને ગોળી વાળતાં એક રાત આઢી જશે તો ગોળીનો ગુણ બદલાઈ જશે માટે તેજ દિવસે ગોળી વાળી, તડકે સુકવી, રાખી સુકવી. એ ગોળી અંકક અથવા બળ્લમે, દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે આપવાથી અજીર્ણ, પેટની શ્વળ, મળબંધ અને નળબંધ ઉપર ઘણી સારી અસર કરે છે, અને બૂખ લગાડી ખાધું પચાવે છે.

આશુદલૈરવ:-હીંગલોક, વચ્છનાગ, મરી, ટંકણ, પીપર, એ પાંચે વસાણા સરખે ભાગે લઈ આદાના રસમાં ખલ કરી મગ જેવી ગોળી વાળી, રોગીનું બળ જોઈ, એકો વખતે એકથી ત્રણ સુધી પાણી સાથે આપવાથી અજીર્ણ, અતિસાર, સંગ્રહણી, અને બગડી ગયલા તાવ ઉપર આપાદ ફાયદો કરે છે. જો કોઈ માણસને લાંબા દિવસનો તાવ આવી જવાથી અશક્તિ થઈ ગઈ હોય તેને બે ગોળી સવારે અને બે ગોળી સાંજે મધ તથા ધીમાં મેળવીને ચટાડીએ તો ખરી બૂખ લાગી શક્તિ આવે છે.

વિશાળાક્ષાર:—પાપડીયો ક્ષાર તોલા બે, વરાગડું મીઠું, ટંકણ ખાર, ખડીયોખાર, જવખાર, સાજીખાર, સિંધવખાર, સંચળ, બંગડી ખાર, સુરોખાર, નવસાર. એ વસાણાં બધાંમે તોલા લેવા, અને તેની ખરોખર અજમે લઈ સર્વેને ખાંડી, કુંવારના રસમાં કરમેલીને મોટા ઈંદ્રવરણામાં ભરી તેના ઉપર કપડમટ્ટી કરી તે ઈંદ્રવરણાને છાણામાં સીંચી બાળવાં. પછી તે સર્વેને ખાંડીને તેમાંથી વાલ બે, ચરમ પાણી સાથે અથવા ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી પેટનું અજીર્ણ, પેટની શળ, ઉબકા, ઝાડો ઉલટી બંધ થાય છે. એનું નામ અમે “વિશાળાક્ષાર” રાખ્યું છે.

હીંગાદિ ગુટિકા:—હીંગ, પીપળીમૂળ, ઘાણા, ચીત્રો, વજ, ચવ્વક, બીલામા, પહાડમૂળ, પહાડચુરો, આમલીનો ક્ષાર, ખડીયોખાર સિંધવ, બંગડીખાર, સાજીખાર, જવખાર, મુંઠ, મરી, પીપર, દાડેમની છાલ, હરડે, ઉપલેટ, જર, રાત્રી તુળશી, એ સર્વેને સમભાગે લઈ હીંગુના રસમાં વાટી, ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તેમાંથી એક અથવા બે, પાણી સાથે આપવાથી સાધારણ અજીર્ણ મટી જાય છે, અને જૂખ લાગે છે.

ઉપર પ્રમાણે અજીર્ણના ઉપાય કરવાથી તમામ અજીર્ણો મટી જાય છે. માત્ર એક ભસ્મા જીર્ણનો ઉપાય હાથ લાગ્યો નથી. બે ત્રણ રોગી ભસ્મા જીર્ણના જેવામાં આવ્યા કે જેઓ આખા દિવસમાં પાંચથી સાત કીર અનાજ ખાઈ જાય, છતાં જૂખની જૂમ પાડતા રહે. પેટ ચઢે નહિ અને ઝાડો થાય નહિ તેની ચિકિત્સા ઘણી કાળજી પૂરક કરી છતાં તે રોગીઓ આખરે મરણ પામ્યા, જેથી અત્રે તેના

ઉપાય લખ્યા નથી. આ નિબંધમાં લખેલા ઉપાય સિવાય બીજા
મંથોમાં અજીર્ણના સેકડો ઉપાયો લખેલા છે, તેમાંથી જે જે વેધરાજો
એ અજમાવી અનુભવ મેળવેલો હોય તેમણે પોતાનો અનુભવ જાહે-
રમાં મેલવા તથા વધારે અનુભવ મેળવવા શાસ્ત્રમાં લખેલા ઉપાયો,
અજમાવવાની વિનંતી કરી, અમે આ નિબંધ સમાપ્ત કરીએ છીએ.
તથાસ્તુ.

બીજા વેધરાજો તરફથી આવેલા અનુભવી ઇલાજો.

વૈદ્ય ધીરજીરામ દલપતરામ ગુજ્જર ફળીયું સુરત.

નાગેશ્વર ચુર્ણ:-વજનાગ, તજ, પીપર, ધોળાં મરી, અકલ-
મરો, સુંઠ, અજમો, જીરૂ, શાહજીરૂ, પીપળીમૂળ, સૂચળ સિંધવ,
વરાગડુ મીઠું, સેકેલી હીંગ. એ સર્વે એકેક તોલો લેવું. ટંકણ ખાર
કુલાવેલો, શંખની ભસ્મ, કોડીની ભસ્મ, એ ચાર ચાર તોલા લઈ,
સર્વને ખાંડો વજ્રગાળ ચૂરણ કરવું. પછી હીંગમોઠ તોલા બેને ખરલ
માં નાંખી સારી પેટે છુટી, તેમાં થોડું થોડું ચૂર્ણ મેળવતાં જવું.
જ્યારે સઘળું ચૂર્ણ હીંગમોઠ સાથે મળી જાય ત્યારે લીંબુનો રસ તો
રપ માં સારી પેટે છુટી ચૂર્ણ તૈયાર કરવું આ ચૂર્ણ દિવસમાં બે કે
ત્રણ વખત, બે થી ત્રણ રતી છુપી મધમાં કે પાણી સાથે આપવાથી
અજીર્ણ તથા અગ્નિમંદને મટાડે છે. આ ચૂર્ણની યોજના બુદ્ધિ પૂર્વક
કરવાથી પેટના તેમજ વાયુના તમામ રોગોને મટાડે છે.

૨. રોચક ગુટિકા. ઉપર બતાવેલું નાગેશ્વર ચૂર્ણ તોલા ૧૦ અને સાઈ ઢળીયા કાઢેલું ખજૂર તો ૧૦ને સાથે મેળવી ખૂબ ઘુટી ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. આ ગોળીનું નામ અમારા દવાખાનામાં રોચક ગુટિકા રાખેલું છે. આ ગોળી રથીડ, પાણી સાથે આપવાથી અજીર્ણને મટાડે છે, ખોરાક પાચન કરે છે, ભૂખ લગાડે છે, દસ્ત સાફ લાવે છે. આ ગોળી બાળકને આપવી નહિ. જે આપવી હોય તો ૦૧ કે ૦૨ આપવી.

૩. દ્રાક્ષાદિ ચાટણુ. કાળી દ્રાક્ષ, જરદાલુ, મરી, સિંધવ, સેકેલી બાંગ, જીરૂ, સુંઠ, સંચળ, લસણની કળી એ સર્વ એકેક તોલો ખજૂર તો ૫. હીંગ તો ૧ ગુલાબનાં ફુલ તો ૧. પીપર તો ૧. પ્રથમ કાળી દ્રાક્ષ, આલુ તથા ખજૂરના ઢળાયા કાઢી જુદાં વાટવાં લસણને જુદાં વાટવું. બીજી બધી વસ્તુને ખાંડી વચ્ચગાળ કરી પછી ઉપરની ચારે વસ્તુ મેળવી ભેંચો કરવો પછી લીંબુનો રસ શેર ૦૧, તેમાં ગોળ શેર ૦૧ મેળવી બધી વસ્તુનો પેલો ભેંચો, તેમાં મેળવવો. આ ચાટણમાંથી પાવલી બાર ચાટણુ લઈ દિવસમાં ૨-૩ વખત ચાટવાથી અરૂચી મટીને ભૂખ લાગશે તથા પેટ સાફ આવશે.

૪. હિંગ્વાદિ ગુટિ. સુંઠ, મરી, પીપર, જીરૂ, અજમો, શાહ જીરૂ, પીપળીમૂળ, સિંધવ, સંચળ હીંગ એ એકેક તોલો લેવાં. જવંત્રી, લવેંગ, જયફળ એ અડધી અડધી તોલો લેવાં. એ સર્વને વાટી વચ્ચગાળ કરી, બીયાં કાઢેલી ૮ તોલા કાળી દ્રાક્ષ સાથે વાટી એક રસ કરવું. પછી લીંબુના રસમાં ઘુટીને ચણા પ્રમાણેની ગોળીઓ

વાળવી, આ ગોળી દરરોજ ખાધા પહેલાં અને ખાધા પછી એકેક ખાવાથી અરુચી મટી જૂખ લગાડે છે.

૫. હુતાસન રસ. સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, અક્કલગરો, લવેંગ, જવત્રી, વછનાંગ એ સર્વે અડધો અડધો તોલો સેકેલાં ઝેર કથુરાં એક તોલો, હીંગમોઢ એ તોલા. એ સર્વને વાટી વચ્ચમાળ કરી આફતા રસમાં એક દિવસ ખલી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળીને મધ સાથે અથવા ખીજાં અનુપાન સાથે આપવાથી શ્વેત, અજીરણ વગેરે વધુ રોગો મટે છે.

૬. નવીન શંખાવટી. શંખ બરમ તો. ૫. સંચળ તો. ૩ સિંધવ તો ૨. વરાહું મીઠું તો ૧. બંગડી ખાર તો ૧. હીંગ સેકેલી તો ૨. અજમે, સુંઠ, મરી, પીપર, ટંકજીખાર એ સર્વે બળખે તોલા લઈ, હીંજુનો રસ જેવડી વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરવી. આ ગોળી ૧થી ૩ સધી ૫ પછી સાથે ખાવાથી પેટનો દુઃખાવો, શ્વેત, અશિમંદ અને અરુચિને નટાડે છે.

યતીશ્રી રવીહંસજી દીપહંસજી છાપરીયાશેરી—મુસ્ત.

૧ સચસાદિ ચુર્ણ—સંચળ, સાજી, હીંગ, મરી, પીપર, સુંઠ; એ વસ્તુને સરખે ભાગે બધ વાટી વચ્ચમાળ કરી, મજાપુત પુચતી રીશીમાં ભરી મુકવું. ગેમ પોં બેઆનીથી આઠ આના ભાર મધી દાકવાથી પેટનો દુઃખ વે પેટનું વધવું મટાડી જૂખ લગાડે છે. આ ચુર્ણમાં સાજી ને ડેકાણે સેકાવાડે કાળે નાખવાથી વધુ શાયદો કરે છે.

વૈદ્ય બાલકૃષ્ણ મ્લેચ્છર કંસારા શેરી—મુસ્ત.

૧ લશુનાદી વટી—લશણ, જીર, સિંધવ, ગંધક, સુંઠ, મરી,

પીપર, હીંગ સરખે વજને લઈ, વાટી વચ્ચગાળ કરી લીંબુના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી કરી એક એક અથવા બબ્બે આપવાથી અજીર્ણને મટાડે છે.

૨ દ્રાક્ષાદી ગુટીકા:-સુંઠ ૨, મરી ૨, પીપર ૨, જીરૂ ૪. સંચલ, ૨. સીંધવ ૨. સેકેલી હીંગ, ૧. બાગ લઈ એ સર્વને ખાંડી લીંબુનો ખાર તોલા એ બાર મેળવી સર્વથી બમણી કાલી દરાખ લઈ તેના હલીઆ કદાદી ખુબ ઝીણી વાટી તેમાં ચુરણ મેળવી ચણા જેવડી ગોલીઓ વાળવી આ ગોળીઓ ધણીજ સ્વાદીષ્ટ બને છે એ ગોલીથી ખોરાક પાચન થાય છે. ભુખ લાગે છે.

૩ લીમસેની ગુટીકા:-હરડેદલ, લીમજી હરડે, કડુ. ઈંદ્રવરણા ની જડ, કુવાડીઆના ખીજ, ઝરકીના ખીજ, રેવંચીનો શીરો, ત્રીકડુ, ત્રીકલા, એ સર્વ મમભાગે લઈ તેના બમણે વજને એલીઆનું ચુરણ મેળવી કુવારના રથમાં ત્રણ દીવશ કુટી ચણા જેવડી ગોળી વાળી એક એક ગોલી આપવાથી મળબંધ, બુબુ અજીર્ણ, બુનો તાવ હિર રોગ, કમળો, કમિરોગ અને હસ રોગને મટાડે છે.

વંદ્ય ધીરજલાલ માણેકલાલ મુ. વરોદરા-ખાજવાડા.

૧ આક્રિત્ય રસ:-હીંગળોક, વજનાગ, ગંધક, ત્રિકડુ, ત્રિકળાં, બચણ, લવીંગ, બંગડીખાર, ખીડલવણ, સિંધવ, મીઠું, સંચળ; એ સર્વ સરખે વજને લઈ લીંબુના રસના ૭ પટ આપીને ૧૧ રત્તીની ગોળી આપવાથી કોષ્ઠપણુ પ્રકારના અજીર્ણ ઉપર આખાદ કામ કરે છે.

૨ અગ્નિ કુમાર:-ટંકણુ, પારો, ગંધક, શંખભસ્મ એ સર્વ એકેક તોલા. વજનાગ ૩ તોલા, મરી ૮ તોલા. એ બધાંને વાટી

ભાંગરાના રસમાં ખસ કરી થોડું અનુપાન સાથે ૧ રત્તી આપવાથી સર્વ પ્રકારના વાયુના રોગો, મંદાગ્નિ, કફરોગ, વાતાધિક્ય સન્નિપાત, બરોળ, ઉધરસ અને શૂળ એ સર્વનો નાશ કરે છે. આ દવા માત્રા ઉપર કદી આપવી નહિ. તેમજ પુરુષોને દિવસના આપવી નહિ. સગર્ભા સ્ત્રીને આપવીજ નહિ, કારણ કે બહુ ગરમ પડશે.

૩ મળ શુદ્ધિ ચુર્ણ. મીઠીઆવળ, બાળહરડે, વરીઆળી, એ એકેક ભાગ. સંચળ ૦૧ ભાગ લઘુ વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી રાત્રે ૦૧ તોલો ફાકવાથી સવારે એક સાફ દસ્ત આવે છે ને મળને દૂર કરે છે.

સામુદ્રાદિ ચુર્ણ:-(મૂળ પાઠમાં ફેરફાર કર્યો છે.)

મીઠું, સંચળ, સિંધવ એકેક ભાગ. જવખાર, અજમે, બખ્ખે ભાગ. અજમેદ, હરડે, હીંગ, મુંઠ અને વાયવડંગ એકેક ભાગ. પીપર બે ભાગ. એતું ચૂર્ણ બનાવી ભોજન સમયે પ્રથમ ચોખાના પાંચ ગ્રાસ સાથે ખાવાથી જ્વર, અજીર્ણવાત, ગુદવાત, ગુદમવાત, સર્વને મટાડે છે. લવણભાસ્કર ચુર્ણ પુસ્તકમાં લખ્યા પ્રમાણે બધા ગુણ ધરાવે છે એવી અમારી અનુભવાય છે. રામબાણુરસ ભાવપ્રકાશમાં અજીર્ણના અધિકારમાં તથા જ્વરાધિકારમાં આપેલું નીબાદિચૂર્ણ, લખ્યા પ્રમાણે બધા ગુણ ધરાવે છે. એ બે વસ્તુઓને અમારી પેટન્ટ દવા કહીએ તો ચાલે. આ બે ઉપાયથી ટુંટીયાં (ઇન્ફ્લુએન્સા) માં સોએ સો ટકા રોગી સારા થયા હતા. એ તાવમાં અને કફમાં ખાસ કરી ધણીજ ઉત્તમ દવાઓ છે.

વૈદ્ય નંદલાલ મોરારજી મુ. કંથારીયા.

નવસાર ૨ ભાગ, હીંગ ૨ ભાગ, સંયળ ૧ ભાગ, અને કળી ચુનો ૧ ભાગ. એ સર્વને મેળવી બે આની ભારતી શાકી આપવાથી અજીર્ણમાં મારતી શળને તરત મટાડે છે.

વૈદ્ય રાઘવજી માધવજી ગોંડળ (કાઠિઆવાડ.)

પારો, ગંધક, વજનાગ, હીંગજોક, એકેક તોલો. લવેંગ ૦.૧૦ તોલો. મરી ૪ તોલા. ધંતુરાના ખીજ ૮ તોલા. નીસોતર ૧ તોલો. એ સર્વને દંતીમૂળની ભાવના આપી ચણેડી પ્રમાણે ગોળી વાળી આપવાથી અજીર્ણ જ્વર, ઝાડાની કમજબાત, સંગ્રહણી, ગુદમ, આમવાયુ, અમ્લપિત વગેરે ઘણી જાતના અજીર્ણના અને વાયુના રોગો મટાડે છે.

વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવરધનરામ મુ. ખાખરેચી હુળવદ થમ

સુંઠ, ગંધક અને સીંધાલુણ એ ત્રણે સરખે વજને લઈ ખારીક વાટી લીંચુના રસમાં ખરલ કરી એક ટાંકની ગોળી વાળી કિમર અને રોગના પ્રમાણમાં આપવાથી અજીર્ણને મટાડી ભૂખ લગાડી પેટના તમામ રોગમાં ફાયદો કરે છે.

૩. સંયળ, જીરૂ, સિંધવ, સફેદ મરી, લસણ, પીપરીમુળ, હિંચી હીંગ, અને સુંઠ, એ સર્વ સમભાગે લઈ લીંચુના રસમાં ગોળી બોર જેવડી કરવી. ગોળી બે લેવાથી અન્ન પચાવી ભૂખ લગાડે છે.

૪. ઇલમીટના ટુકડા, હીંગ હિંચી, ઘોળા મરી, મરી જીરૂ વાટવા, હીંગ સેકેલી જીરૂ વાટવી. અને ઇલમીટના ટુકડા જીરૂ વાટવાં

અને તેમાં મરીનો ભુકો થોડો થોડો નાંખી મેળવતા જવું, અને તેમાં હીમ નાંખી અડધો કલાક વાટવું અને તેની ચણા પ્રમાણે ગોળી વાળી, ૧ થી ૨) ગોળી સાકરના અનુપાનમાં આપવાથી પેટનો દુખાવો, ઉલટી, ઝાડા, ગેળો, વાયુ, શુળ, પીનસ, માથાનો દુખાવો, આંખનું કળતર, નાકમાં લીંટનું જમી જવું, એ સર્વમાં ફાયદો કરે છે.

વૈધ યુનીલાલ જયકીસનદાસ અંબાજી રૌડ-સુરત.

સ્વાદીપ્ટ ગોળી—સુંઠ, નવસાર, ટંકણુ કુસાવેલો, એ એક એક તોલો અને શાહ હર, સફેદ હર, આમલી, અજમેદ, અનાર દણા, એ પોણા પોણા તોલો, કાળા મરી, સફેદ મરી, પીપર, કુસાવેલી હીંગ, એ દરેક પાપા તોલો. બાવળનો ગુંદર, તો. ૦૧૧ પંચલવણુ દરેક પાપા તોલો લઈ તમામને ખાંડી કપડછાણુ કરી લીંબુના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળી માત્રા ૧ થી ૪ ગોળી સુધી આપવાથી કલેબ તથા જઠરને તાકાત આપે છે, ભુખ લગાડે છે, પેટના દરદને તથા આક્રાને દૂર કરે છે. સ્વાદીપ્ટ છે.

વૈધ મણીશંકર ભાનુશંકર મુ. વલસાડ.

૧. શ્યામ રસ—પારી, ગંધક, વજનાગ, પીપર એ દરેક એકેક તોલો અને કાળા મરી ૧૦ તોલા પ્રથમ પારા ગંધકની કળવલી કરી બીજી બધી વસ્તુનું વસ્ત્રમાળ ચુર્ણ કરી તેમાં મેળવી ખલનાં કળવલી જેવો કાળો રંગ થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું. એ રસમાંથી અકેકવાલ સવારસાંજ મધમાં ચાટવાથી અગ્નિમંદ, હૃદયજ્વર, છાતીનો દુખાવો, કાચા ઝાડા વગેરેનાં અનુપાન પરત્વે આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

૨. હિંગુલવટ્ટી—હિંગબોક તો. ૫ અને ધંતુરાનો રસ ૩. ૫) બાર સાથે ખલ કરવો. તે સુધવા પછી ૩. ૫) બાર સ્વામ પુલસીના રસમાં ખલી ચણીએર જેવડી ગોળી બનાવી કાળા ધંતુરાના ડીંડવાને લઈ તેના હોચા તરફ કાણું પાડી તેમાં ગોળીઓ ભરી કપડમીટી કરી એ ત્રણ હાથાના અગ્નિમાં પકાવી ડીંડવામાંથી ગોળી કાઢી લેવી (તાપ બહુ લાગશે તો કાળી પડી જશે અને તે ઉપયોગમાં ન લેવી) અને જે ગોળી લાલ થઈ જાય તે લઈ તેમાં અકલગરો, જાવંતી, લવિંગ એ વસ્તુનું બારીક ચુર્ણ કરી (હિંગબોક જેટલે વજનને દરેક વસ્તુ લેવી) હિંગબોકમાં મેળવી પાનના રસથી ખલી ચણી જેવડી ગોળી કરી સવાર સાંજ એકેક અથવા બન્ને ગોળી યોગ્ય અનુપાનથી આપવાનાં આવે તો દરેક બ્યાધિમાં ફાયદો કરેછે.

વૈદ્ય મણીલાલ ભીખાલાલ મુા સંખલપુર,

રૅશન બહેચરાજી.

કુધાવર્ધક ચુર્ણ—શેડેલી હીંગ, અજમો, જીર, લીંડી પીપર, કાળા મરી, મુંડ, સિંધવ, સંચળ, મીઠી આવળ, કુસાવેલો ટંકણખાર એ સર્વ ચીજો સરખે વજનને લઈ ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ બનાવી સવાર સાંજ તેમજ જમ્યા પછી આ ચુર્ણ તોલા પાંચી અડધાની ફાકી મારવાથી અરુચી, મંદાગ્નિ વગેરે બધી ભુખ સારી લાગે છે. કદાચ ગોળી વાળવી હોય તો તેને ચણાના ખારમાં વાટી ગોળી વાળવી ભુખ લગાડવા માટે આ ચુર્ણ વાળુંજ સાહે છે, એમ હું મારા પેતાના અનુભવથી કહું છું.

વેદ્ય રાધવલ્લ માધવલ્લ મુા૦ ગોંડલ (કાઠીયાવાડ.)

૧. સામુદ્રાદિક ચુર્ણ-સંચળ, વરાગકું મીઠું, સિંધવ, સાજી ખાર, જવખાર, નવસાર એને આંકડાના તથા ચોરના દુધની અકેકી આવના આપી મજ્જાપુટમાં પકાવવું પછી તેમાં ખારથી અડધો અજમો, ત્રિકટુ, ત્રિશળા, જીરૂ, હળધર, લેવં, તથા ચિત્રક ખારની બરાબર લેધ વાટી ચુર્ણ તૈયાર કરવું. ઉદરવિકાર અશ્વર્ણજ્વર, ગુદમ, શોથ, મંદાગ્નિ ઉપર વાપરવું; વાયુ હોય તો ઉના પાણીમાં, પિત્ત હોય તો ધીમાં, અને કફ હોય તો ગોમૂતમાં આપવું. અનુભવસિદ્ધ છે.

૨—અજમો, હરડે, સંચળ, ઝેરકચુરો એનું ચુર્ણ ૦ા બાર પાણી સાથે આપવાથી પાતળાદસ્ત, ખાટા ઓડકાર, ઉલટીની ઇચ્છા, પેટમાં પીડા, આશ્રો તથા પેટમાં થતા ધ્રુધવાટા મટે છે.

૩—એળીઓ, મીઠી આવળ, હીમજ, ગરશીનાં ખીજ, હરડે, નિસોતર, ઇદ્રામજાના મુગ, શુદ્ધ નિપાળો, ટંકણુ પુલાવેલો દીવેલીની ખીજ સર્વ સંભાગે લઘ કુંવારના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી સવાર સાંજ બન્ને ગરમ પાણી સાથે આપવાથી મગજવરનો જલદીથી નાશ કરે છે. (દાહ, બ્રમ, ઉલટી, મસ્તકપીડા, મુર્ચા, હેડકી, પેટશ્વેદ, એટલા લક્ષણો મગજવરના જાણવા).

૪—લીંમડાના પાન, કરીઆતુ, કાયકો, પીતપાપડો, વાયવડંગ, કાળાજીરી, અજમોદ, એ સર્વ સમભાગે લઘ ચુર્ણ કરી ઉના પાણી સાથે આપવાથી કમ્બિ, ઉલટી, ઝાડો મટી જાય છે.

વૈદ્ય ત્રિકમલાલ કાળીદાસ શાહ સુ ખાનપુર પા રખીયાલ.

સુંઠ, મરી, ટંકણખાર, પારો, ગંધક એ સમ ભાગે લેવાં.
અને નિર્મોળો એ ભાગ લેવો. એ સર્વને વાટીયુર્ણ કરી તે યુર્ણમાંથી
ચાર રતિમાર લઘ્વગરમ પાણી સાથે પીવાથી એક કલાકની અંદર
ઝાડો તથા પિસાળ છુટે છે.

વૈદ્ય રવિશંકર ભોતીરામ સુ. પાટણ

૧ અળણાકુશ યુર્ણ મોટી હરડેનું યુર્ણ તોલા ૫. હિંગાણક
યુર્ણ તોલા ૫. સાળના કુલ (સોડા) તોલા ૫ એ ત્રણે સમભાગ
લઘ્વ વસ્ત્રગાળ યુર્ણ કરી તેમાંથી દિવસમાં ત્રણ વાર બેઆની ભાર
યુર્ણ હાથ સાથે લેવાથી અળણ, અમ્લપિત્ત, ઉલટી મટી જાય છે.

૨-હીંગ એક ભાગ, પીપર એ ભાગ, સુંઠ ત્રણ ભાગ, વજ
ચાર ભાગ, અજમો પાંચ ભાગ, ચિત્રક છ ભાગ, હરડે સાત ભાગ
લઘ્વ તેમાં જવખાર, સાળખાર, સિંધવ, વરાગડું, મિતું સંચળખાર એ
એકેક ભાગ નાખી વાટી વસ્ત્રગાળ યુર્ણ કરી તેમાંથી દર ટંકે પા પા
તોલો ખાવાથી શુળ અળણ અને બરોળ મટે છે.

૩ ગંધકવટી-શુદ્ધ ગંધક તોલા ૫, ચિત્રક તોલા ૨ા, ત્રિકટુ
યુર્ણ તોલા ૭ા, જવખાર તોલા ૨ા, સિંધવ તોલો ૧ા, સંચળ તોલો
૧ા સાંબરલુણ તોલા ૧ા એ સર્વનું યુર્ણ કરી લોખુના રસમાં સાત
દિવસ ખસ કરી પા તોલો દર ટંકે પાણીમાં લેવાથી અળણ, શુળ,
આમદોષ, ગોળો, આશરો અને બરોળાદિ રોગોનો જડમુળથી નાશ
કરે છે.

૪ છરકાદિ ચુર્ણ-છર, સંયમ, ત્રિકટુ, સિંધવ, અજમોદ, સેકેલી હીંગ, હળડેદળ એ સર્વ અંગ તથા અને નિસોતર આઠ તોલા લઈ તેનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ બનાવી અર્ધા અર્ધા તોલો ખે ટાઈમ આપવાથી અછળું તરતજ મટી જશે.

વંદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા મુ. વાગડ સ્ટે. રાણપુર
કાઠિઆવાડ.

૧ અશ્વચોળી (ધોડાચોળી) શુદ્ધ પારો, ગંધક, વછનામ, હરતાળ, ત્રિકળા, ત્રિકટુ, કુલાવેલો ટંકણખાર, શુદ્ધ નિપાળો, એ સર્વ સમભાગ લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી. પ્રથમ પારાગંધકની કળજલી કરી તેમાં જાડાની ચીજો મેળવી જામરાના રસમાં એકવિંશ દિવસ ધુંટી મરી જોટલી ગોળીઓ વાળવી અનુપાત પરત્વે તમામ રોગ ઉપર આપવાથી સારો ફાયદો કરે છે.

૬ અશ્વમેદી રશ-(રેચ) પારો, ગંધક, કુલાવેલો ટંકણખાર, શુદ્ધ, મરી એ પાંચ વસ્તુ એકેક તોલા લેવી અને નિપાળાનાં ખી ત્રણ તોલા લેવાં, પ્રથમ પારા ગંધકના કળજલી કરી તેમાં તમામ વસ્તુનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી મેળવવું પાણી નાંખી રતીપુરની ગોળીઓ વાળી તેમાંથી એક ગોળી થંડા પાણી સાથે આપવાથી રેચ લાગી ઉદરના રોગ મટે છે, ગરમ પાણી પીવાથી રેચ વળી જાય છે વાલજી-છાશ બાત અથવા દુધબાત, ખાવા આપવાથી રેચ બહુ લાગેલો હોય તો નરમ પડી જશે વાયુવાળા (કાઠાવાળા) ને એક વાલ સુધી અપાય છે.

૩ પ્રતાપાગ્નિ કુમાર રસ-પારો, ગંધક, તામ્રભસ્મ, વછનાગ, સુંદ, મરી, ત્રિકાર, પંચલવણુ, સર્વ સમભાગે લઈ ચુર્ણ બનાવી, પ્રથમ પારા ગંધકની કળ્બલી કરી તેમાં તામ્રભસ્મ છુટી ખાટીના વસાણા મેળવી આદુના રસની એક ભાવના આપી અગનશીશી (કાચકુપી) માં ભરી મંદાગ્નિથી વાલુકાયંત્રમાં એક દિવસ પકાવવું સ્વાંગશીત થયે કાઢી તેમાં દશમે ભાગ વછનાગ નાંખી ખલ કરી રાખી મુકવું તેમાંથી એક ચણેલી ભારતી માત્રા આદુના રસ સાથે આપવાથી સન્નિપાત મટે છે તેમજ તમામ જાતના વાયુના વિકાર મટે છે.

૪ અગ્નિ રસ-મરી તોલો ૧, મોથ તોલો ૧, વચકારણી તોલો ૧, ઘોડાવજ તોલો ૧, વછનાગ તોલો ૪ એ સર્વને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી આદુના રસમાં એક ભાવના આપી મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી તેમાંથી સવાર સાંજ અદેક ગોળી આપવાથી બધી જાતના અજીણુ, આદરો, અપચો, મંદાગ્નિ મટે છે.

૫ અગ્નિતુંડ રસ-પારો તોલો ૧, ગંધક તોલો ૨, ખોડી અજમોદ તોલો ૩, વાવડીંગ તોલો ૪, ખાખરનાં બી તોલો ૫, ઝેર કાચલાતું ચુર્ણ તોલો ૬, લઈ બધાને વસ્ત્રગાળ કરી મધમાં ચણી ખોર જેવડી ગોળીઓ વાળી સવાર સાંજ એક અથવા બે ગોળી ખાઈ ઉપર મોથનો દવાથ અથવા ઉંદરકનીનો દવાથ પીવો જેથી કમિ માત્ર મરે છે, પેટનો આદરો તથા વાયુ મટે છે. પરેજીમાં ભારે પદાર્થ ખંધ કરવો.

૬ અમૃતવટ્ટી-પારો, ગંધક, વછનાગ, અશ્વક ભસ્મ ઘોડાવજ, હરડે, ખેડા, આમળા, સર્વ સમભાગે લઈ પ્રથમ પારાગંધકની કળ્બલી

કરી ખાડીના વસાણાઓનું વજ્રમાળ ચુર્ણ કરી કળલીમાં મેળવી બાંગરાના રસની એક ભાવના આપી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી આપવાથી અજીર્ણ, કરમ, તથા વાયુ મટે છે. ખોરાક ઉપર રૂચી ઉત્પન્ન થાય છે. અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૭. કૃવ્યાદ રસ-આઠ તોલા શુદ્ધ ગંધક, ચાર તોલા શુદ્ધ પારો, બે તોલા કાંતલોહ બરમ અને બે તોલા તામ્રબરમ એઓને ખુબ ખારીક વાટી લોહાના કઢાયામાં મુકી નીચે મંદાગ્નિથી પકવવું. એકરસ થાય એટલે એરંડાના પાન ઉપર તેની પર્પટી ઢાળવી. પછી તેનું ચુર્ણ કરી તે સર્વને લોખંડના વાસણમાં નાંખી તેમાં ૪૦૦ તોલા લીંબુના રસ નાંખવો ને ચુલ્લે ચઢાવી હલકી અગ્નિથી પકવવું. પાકતાં પાકતાં રસ ઘાટો થઇ જાય ત્યારે તેને સુકવી ચુર્ણ કરવું. પછી પીપર, પીપળીમૂળ, ચન્દ્રક, ચિત્રાને સુંક એના ઉકાળાની અને ખાટી લુણીના રસની ૨૫-૨૫ ભાવના દેવી. પછી ધીરે ધીરે સુકવવું. એટલે કૃવ્યાદ નામનો રસ તૈયાર થયો. બોજન કર્યા પછી ૧ થી ૪ વાલ્લ પર્યન્ત ખાવો ને ઉપરથી સીંધાલુણ નાંખેલી ઘાટી છાશ પીવી. અત્યંત બારે તથા ઝાઝો ખોરાક શીધો હોય તે સંધ્યું વરત પચી જાય છે તથા શૂળ, ગોળો, મળખંધ ખરોળ અને ઉદર રોગને મટાડે છે.

૮. શંખવટ્ટી—આમલીની છાલનીરાખનો ક્ષાર તોલા ૪, પંચલવણુ તો. ૪ તેને લીંબુના રસમાં ખલવું. પછી શંખના ટુકડા તો. ૪. અગ્નિમાં તપાવી તપાવી ઉપર કરેલા લીંબુના રસમાં નાંખવા તે એટલે સુધી કે હાથે મસજતાં ભુલે થઇ જાય. પછી હીંગ, મરી, સુંક, પીપર એ એકેક તોલો, વછનાગ, ગંધક, પારો એ ૦ ૦

તોલો એ સર્વને વાટો બોરના ડળીયા નેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીથી અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, શ્વેત, સંયમિત અને અજીથ મટે છે.

૯ અજીથ ઉપર ત્રિકુટ, ચિત્રક, સિંધવ, અન્નમો, શુર, શાહશુર, સંયમ, તમામ ચીજ સરખે ભાગે ને હીંગ કુલાવેલી ૮મે ભાગે મેળવી, તે થી સાથે આપવાથી અજીથ મટે છે.

૧૦ પારો ભાગ ૧, મંધક ભાગ ૨, લોહ ભસ્મ ભાગ ૦૧, પીપર ભાગ ૦૧, પીપળીમુળના ગઠોડા ભાગ ૧૧, ચિત્રક ભાગ ૧૧, સુંઠ ભાગ ૦૧, લવીંગ ભાગ ૦૧, સંયમ ભાગ ભાગ ૧, ટંકણુ ૨ ભાગ, મરી ૨ ભાગ, એ સર્વ ચુર્ણ કરી તેને ચણાના ક્ષારમાં ૭ દિવસ ખસ કરી બખ્ખે વાલની ગોળી કરી ઉંતા પાણી સાથે આપવાથી ગમે તેવું અજીથ, અગ્નિમાંદ્ર અને કોલેરા મટે છે.

૧૧ સિંધવ ૧ ભાગ, પીપળીમૂળ ૨ ભાગ, પીપર ૩ ભાગ, ચન્નક ૪ ભાગ, ચિત્રક ૫ ભાગ, સુંઠ ૬ ભાગ, હીમજ ૭ ભાગ, ઉપર પ્રમાણે ચુર્ણ કરી શક્તિ પ્રમાણે આપવાથી અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે ને દસ્ત સાફ આવે છે.

૧૨ સુંઠ, મરી, પીપર, તળ, એલચી, સેકેલાં લવેંગ, કુલવેલ હીમ, સંયમ, મીઠું, સાજીખાર, શુર, શાહશુર, તમાલપત્ર, અન્નમો, હરડેદળ, તમામ સરખે ભાગે લખ ચુર્ણ કરી તેની ખરોખર લસણ વાટી એકત્ર કરી, હીમુના રસમાં ઘુંટી, ચણા પ્રમાણે ગોળી કરી આપવાથી ભૂખ લાગે છે ને અજીથ મટે છે.

૧૩ મરી તોલો ૧, મોથ તોલો ૧, વજ તોલો ૧, ઉપલેટ તોલો ૧, વજનામ તોલો ૪ બધાને સાથે ખાંડી કપડે ચાળી આદુના

રસમાં મગ જેવડી ગોળી વાળી એકેક ગોળી બે વાર આપવાથી બધી જાતના અશ્મરુ, આશ્મરો, અપચો, મંદાગ્નિ મટે છે.

૧૪ અમૃતપ્રભા-અકલગરો, સિંધવ, ચિત્રક, આમળાં, મરી, લીંડીપીપર, અજમો, હરડે, એ દરેક એકેક તોલો ને સુંદ ૨ તોલા લઈ ખાંડી બીજોરા લીંબુના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી કરવી. આખા દિવસમાં ૬ ગોળી પાણી સાથે આપવાથી મંદાગ્નિ, ખોરાકપરનો અભાવો, ઉધરસ, ગળાના દરદ, દમ, સલેખમ, શરદી, વાયુના તાવ વગેરે મટે છે.

૧૫ અગ્નિતુન્ડીવદિ-પારો, ગંધક, વછનાગ, બોડી અજમોદ મોટીહરડે, બેડાં છાલ, આમળાં, સાજખાર, જવખાર, ચિત્રો, સિંધા લુણ, સંચળ, વાવડીંગ, સમુદ્ર લુણ, કુઝાવેલ ટંકણ. એ પ્રત્યેક એકેક તોલો જેર કોચલાનું ચુર્ણ ૧૬ તોલા સાથે મેળવી લીંબુના રસમાં ૬ દિવસ છુટી ચણેડી જેવડી ગોળી વાળવી દિવસમાં ૪ થી ૬ ગોળી ખાવાથી જ્વરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે ને પેટનો વાયુ મટે છે.

૧૬ અશ્મરુરિ રસ-પારો તોલા ૪, ગંધક તો. ૪, હરડે દળ તો. ૮, સુંક તો. ૧૨, પીપર તો. ૧૨, મરી તો ૧૨, બાંગ તો. ૧૬, લઈ સાથે મેળવી ખાંડી લીંબુના રસના ૭ પુટ દધ (દરેક પુટે છુટી ખરે તડકે સુકવવું) પછી લીંબુના રસમાં વાલ વાલની ગોળી કરી, સવાર સાંજ બન્ને ગોળી નવ સેકા પાણીથી આપવાથી બમણો ખોરાક લેવાય છે.

૧૭ ભસ્મકરોગ માટે-અધાડાના બીજની ખીર કરવી. એટલે અધાડાના બીજનાં ફાતરાં ઉતારી તે કણુને બેંસના દુધમાં ખીર કરી

તેમાં શાકર નાંખી ખાવા આપવી. એમ ૭ દિવસ અવડાવવાથી ગમે તેવો બસ્મક રોગ મટી જાય છે. તેમજ હાંમેશાં સવારમાં ધી શાકર સાથે પાકાં ફળાં અવરાવવાં. એથી બસ્મક રોગ મટે છે.

ઉમીયાશકર બાપુભાઈ મહેતા મુ. વીરમગામ

સ્વાદિષ્ટ વિરેચન:—સોળામટી તોલો ૧. વરીઆળી તો. ૧, તજ શ. ૦) — બાર, શાકર તો. ૩, ગુલાબકળી તો. ૧; વાટી ચુર્ણ કરી ૦૧ થી ૦૧૧ તોલો ત્રણ મુતી વખતે આપવાથી દસ્ત સાફ આવે છે.

માસ્તર નરભેરામ હનુમાન મુ. નવાગામ તા. માતર.

જઠરનો સોળો:—પાલંખે તોલા ૨, મુંઠ તો. ૧. ખારીકવાટી તેમાંથી સવાર સાંજ તો. ૦૧ વાટી મટે છે.

અંધકેશ:—ગરમ પાણી એક લાઇ તેમાં એક લીંબુનો રસ નીચોવી તેમાં ૧ અથવા ૨ ટપાસાં નાંખી પીવું તેથી ઝાડો સાર ઉતરે છે.

રક્તીહા:—(ખરોળ) સરખાવા મૂળ છાશ સાથે પીવાથી મટે છે. અથવા શંખભસ્મ વાલ ૨ ટપાસાં લીંબુના રસ સાથે લેવાથી મટે છે.

વૈદ્ય રવિકાન્ત અને શાન્તિકાન્ત ઉદાણી મુ. બાલંભા કાડીયાવાડ

૧. એરંડાદી ચુર્ણ:—એરંડાદી ૭ તોલા, વાવડીગ એક તોલો વાકુંબા એક તોલો, જાંબુ એક તોલો, હરેશગુંદર એક તોલો મુંઠ એક તોલો, પીપર એક તોલો, કાચકાની મીઠા એક તોલો માયા

૧ તોલો, ઇંદ્રજવ એક તોલો, હરડે એક તોલો, પીપરી મુળ એક તોલો, વાટી બારીક ચુર્ણ કરવું વાલ ૪થી ૬ દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવું. નળબંધ વાયુ બંધકોશ, વધરાવળને, મટાડી ફસ્ત સાફ લાવે છે. (બમારી બનાવટ).

૨. નવસારનાં ફુલ:—(બમારી બનાવટ) નવસાર શેર ૦૧ તથા મીઠું શેર ૦૧ બંનેને ભેગાં વાટવાં ત્યારબાદ બે મોટાં કોડીયાં લઈ એક કોડીઆમાં ઉપરની ફવા ભરી બીજું એક કોડીયું ઢાંકી સંપુટ કરી કોલસા શેર ૫) મુઝી સળમાવી તેની ઉપર સંપુટ મુઝી કોલસા ફરી બીજા ત્યારે કોડીયાં કાઢી લઈ ઉપરના કોડીઆની અંદરથી પીળા રંગના ચોટેલા ફુલ સંભાળથી કાઢી લેવાં. માત્ર મંદાગ્નિમાં રતિ ૪થી ૬ પાણી સાથે આપવાં. જવરમાં સ્વેદલ અસર કરવા માટે રતિ આઠથી દશ સુધી આપવાં જવર, વિષમજવર; યકૃત દોષમાં રતિ ચારથી છ દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત પાણી તોલા બે સાથે આપવાં આ બનાવટ યકૃત વ્યાધિ ઉપર સાફ કામ કરે છે. યકૃત શોથ મટાડે છે, કફની ચીકાશ તોડે છે, સાધારણ વ્યાધિ અણુ તથા બંધકોશને મટાડે છે.

સ્વર્ણકાચક્ષાર—સાજખાર તોલા ૨૦ લઈ ખાંડી પાણીમાં પલાળી ઉપરનું નીતરેલ પાણી સંભાળથી લઈ તે પાણીને તાવડામાં નાંખી અગ્નિપર બાળવાથી સફેદ શુદ્ધ સાજખાર થશે તે શુદ્ધ સાજખાર તોલા પાંચ લેવો, તેને કુંવારના રસમાં દિવસ ત્રણ વાટી એક કુલડીમાં ભરી સંપુટ કરી ત્રિશ છાણુનો અગ્નિ આપવો. થંડુ થાય ત્યારે કાઢી આંકડાના રસમાં વાટી ઉપર પ્રમાણે અગ્નિ આપવો. ત્યાર બાદ એકત્ર કરી લસણના રસમાં વાટી ઉપર પ્રમાણે અગ્નિ

આપવો. માત્રા વાલ ૪ થી ૬ પાણી સાથે આપવાથી મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી, ફેર, નળગંધ વાયુ, પેટની ગાંઠ, પેટની ચુંક, આશરો, જમ્યા બાદ પેટમાં થતો ચુંકાડો, અભ્યુષ, વાયુ, ઉલટી, ગુલ્મ, અમ્લપિત એ રોગો ઉપર ઘણું સારું કામ કરે છે.

૪ અર્કલવણુ-(અમારી બનાવટ) મીઠું ચોખ્ખું શેર ૧). માટીના વાસણમાં નાંખી મીઠું બીજા એટલું ગૌમુત્ર નાંખી તાપમાં સુકાવવું એ રીતે સૂર્યના તાપમાં એક દિવસ ગૌમુત્રની બાવના આપવી ત્યાર બાદ બારીક વાટી આંકડાના પાકા પાન શેર ૧૫ લઈ એક માટીનું વાસણ લઈ તેના ઉપર નીચે આંકડાના પાન પાચરી વચમાં ઉપરનું મીઠું નાંખી સંપુટ કરી પચાસ છાણાનો અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીત થયે કાઢી બારીક વાટી તેમાંથી વાલ ૪ થી ૬ દિવસમાં એ ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવાથી મફત, પ્લીહા, આમવાત, અભ્યુષ, શુળ, વગેરે પેટના રોગને મટાડે છે.

ડાકટર મગનલાલ વિજયપ્રજ્ઞદાસ સોનીફળીઉં સુરત.

અગ્નિકુમાર અથવા જવરાંકુશ-પારો, ગંધક, શુદ્ધ વજનાગ, ટંકણ કુલાવેલો, શુદ્ધ કનક બીજ, સુંદ, મરી, લીંડીપીપર, પ્રથમ પારા ગંધકની કળલી કરી તેમાં બાકીના વસાણાનું વજ્રમાળ ચુર્ણ મેળવવું. માત્રા ૨ થી ૪ ગ્રેમન અનુપાત શીરાની અંદર ખાડો કરી દવામૂકી ઉપર પાછો શીરો મૂકી ખાવાથી ગમે તેવો તાવ હોય તો પણ તે મટે છે, ખાંસીમાં મધ સાથે, આફ કુદીનાના રસ સાથે આપવાથી સન્નિપાત મટે છે. પીપરીમુળમાં આપવાથી તાવ મટે છે.

વૈદ્ય રૂઢનાથસીંગ ગયાદીન સુરત.

શંખાવટી-પારો, મધક, આમલીની રાખ, પંચલવણ, શંખભરમ પીપર, સુંઠ, હીંગ, મરી, લવિંગ, વછનાગ, દરેક એકેક તોલો લઈ પ્રથમ પારાગંધકની કળલી કરી તેમાં બાકીના વસાણા મેળવી ધુંટી ચુકાના રસની એક ભાવના આપી, આદુના રસનો તથા ઝંઝેટાના રસનો, આમલીના ગરનો, તથા હીંચુના રસનો પટ એક એક આપી ચણાપુર ગોળી વાળવી એ ગોળી સઘળી જાતની શુભ, અને દરેકના રોગમાં એકથી એ ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવી તેમજ સઘળી જાતના અજીર્ણ અને મોરચીમાં પણ તાત્કાળિક શાયદો કરે છે આ પાઠ રસરાજ સુંદરનો છે.

વૈદ્ય ડાહ્યાભાઈ બાણભાઈ મુ. સાયણ બી. બી. રેલવે.

૧. અગ્નિમંદ માટે-સુંઠ, જવખાર, સમભાગ વાટી ચુર્ણ કરવું. સવાર સાંજ પાવલીભાર ગરમ પાણી સાથે અથવા ધી સાથે આપવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ સારી હુખ લાગે છે. તાવમાં પણ ધણો ફાયદો કરે છે.

૨. અંત પચ્યું ન હોય, પેટે આશ્રો ચઢ્યો હોય, પેટ તથા ખેદમાં સુળા મારતા હોય તો કાચો ધાપણ અને સોડાખાર ધાપણ પાણીમાં ધસી માહે સોડાખાર નાંખી પાવું. એટલે ઉપરની વેદના જ્ઞાંત થાય છે. અને હુખ સારી લાગે છે.

૩. ઝેરકચુરો ભાગ ૧ હવેંગ ભાગ ૦૧ એને વાટી આદુના રસમાં ચણોડી જેવડી ગોળી વાળવી ગોળી નંગ ૧) પીપરીચુળના મઠોડા સાથે મધમાં ચાટવાથી હુખ સારી લાગે છે. એ ગોળી

આમ, સંગ્રહણી, અતિસાર, શ્વેત, તથા ઉલટીને પણ મટાડે છે. એ ઝાળી ત્રિકટુ અને મધ સાથે ચાટવાથી ચકર (ફેર) આવતા હોય તેને તથા વાયુને મટાડે છે.

વૈદ્ય નુરમહમદ હમીર ધોરાણવાળા દવાખાનું રાજકોટપરામાં યુનાનું પાણી પાંચ તોલા, સુવાનું પાણી બે તોલા, દુધ મેળવી પાવાથી ઉલટી બેસે છે.

વૈદ્યનું નામ લખ્યું નથી ને ઠંલાળે આવ્યા છે.

૧. ચિત્રક લીંડીપીપર, સિંધવ, હરડે, વાવડીમ એનું વસ્ત્રગાળ યુર્જ કરી દર ટંકે પાણી સાથે ચાર વાલ યુર્જ આપવાથી મંદાગ્નિ મટે છે.

૨. સુંઠ તોલા ૨, મીઠીઆવળના પાન તોલો ૧, સંચળ તોલો ૧, તળ તોલા ૨, વરીઆળી તોલા ૨, એનું વસ્ત્રગાળ યુર્જ કરી લીંબુના રસની એક ભાવના આપી સુકવી યુર્જ કરી વાલ ૪ થી ૮ સુધી પાણી સાથે આપવાથી પાચન શક્તિ વધે છે.

વૈદ્ય આશુદેવ અને પીતાંબર સવલ મુા ઉના. (કાઠીઆવાડ)

૧. પ્લીહ માટે-હરડે તોલા બે, મંડુર ભસ્મ તોલો ૧, કઝીનાઇન, તોલો ૦.૧ મોઝણ કરી તેમાંથી સવાર સાંજ બંનેઆની ખાર દુધમાં આપવાથી ખરલ મટે છે.

વૈદ્ય હમનલાલ આત્મારામ ધાંચી શેરી—મુરત.

૧. અર્જુન માટે-કાચ એળીઓ તોલા ૩, કપડવંજ સાણુ તોલા ૪, તળ તોલો ૧, રેવંચીતો શીરો તોલો ૧, સુંઠ તોલો ૧,

કાલામરી તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, કાલમ તોલો ૧, ટંકણપાર તોલો ૧, હીંગિરાની મીઠા તોલો ૧, મેળ તોલો ૧, ગરણીનાં ખી તોલો ૧, હીમજી હરડે તો. ૧, એલચી તોલો ૧, ઉપરની વસ્તુઓમાંથી સાચુ વગરની તમામ વસ્તુને ખાંડી સંમગાળ ચુર્ણ કરી પછી સાચુ ખલમાં નાંખી વાટી તેમાં ચુર્ણ મેળવી છુટવુ, પછી પાકા ચેવલી પાનનો રસ ગોળી વળાય તેટલો નાંખી સારી પેઠે છુટી ગોળી વટાણા પુરની વાળવી તેમાંથી મોટા માણસને દિવસમાં ત્રણ વખત ગોળી ૧થી ૬ સુધી પાણી કે દુધ સાથે આપવી, નાના બાળકોને દિવસમાં બે વાર ગોળી ૦૫ અથવા ૧ પ્રકૃતિ જોઈને પાનના રસમાં, મોટી હરડેમાં, અથવા પાણીમાં આપવાથી અજીર્ણ મટાડી, ખોરાક પચાવી જાડો સાદ લાવે છે

૨. અધ્યચોળી ગુટી:-પારો તોલો ૦૧, ગંધક તોલો ૦૧, હીંગલોક તોલો ૦૧, હરતાલ તોલો ૦૧ વછનાગ તોલો ૦૧ રામરસ (મીઠું) તોલો ૦૧, નવસાર તોલો ૦૫, સિંધવ તોલો ૦૫, સંચળ તોલો ૦૫, ધંતુરાના ખી તોલો ૧, ખોરસાની અજમો તોલો ૧, કરમાણી અજમો તોલો ૧, અજમો તોલો ૧, અજમોદ તોલો ૧, ત્રિકળા તોલો ૩, ત્રિકટુ તોલો ૩, ગુલાબના ફુલ તોલો ૩, ટંકણપાર તોલો ૦૫, તગરગઠાડા તોલો ૨, ઈંદ્રવરણના સુકાં ૨જી તોલો ૨, ગરણીના ખી તોલો ૩, એળીઓ તોલો ૦૧, રેવંચીની ખટાઇ તોલો ૨, નિપાળો તોલો આઠ, પ્રથમ પારા ગંધકની કબલી કરી તેમાં બાકીના વસાણાનું સંમગાળ ચુર્ણ કરી મેળવી ખલી એક રસ કરી ભાંગરાના રસની એક ભાવના, પાંકાં ચેવલી પાનના રસની બે ભાવના આપી છેવટે કુંવારના રસની એક ભાવના આપી

ગોળી મરી પ્રમાણે તથા રાષ્ટ્ર પ્રમાણે એમ બે જાતની વાળવી, મોટા માણસને મગપુરની ગોળી ૧ થી ૨ દીવસમાં બે વાર ચોખ્ખા અનુ-પાન સાથે આપવી, તથા નાના બાળકોને રાષ્ટ્રપુરની ગોળી આપવી, આ ગોળી સધળા રોગમાં વેધરાજેએ પોતાની યુદ્ધિ પ્રમાણે વાપર-વાથી મક્ક અપાવે છે. આ ગોળી હમને કાષ્ઠ મહાત્મા તરફથી મળેલી છે. જે જનકલ્યાણાર્થે અત્ર પ્રસિદ્ધમાં મૂકી છે.

વધ મણીશંકર જાદવજી જોશી મુ. કાનપુર પો. વળા.

રામબાણુ ચુર્ણ-હરડેદળ તોલા ૨, દીવેલમાં તળેલી હીમજ તોલા ૨, અને અકલગરો, સિંધવ, ચીત્રો, આમળાં, મરી, સુંક, પીપર, અજમો, જીરૂ, ધાણુ, વાવડીંગ, સંચળ દરેક તોલો એકેક અને લવિંગ તોલો ૦૫, એ સર્વતું વચ્ચગાળ ચુર્ણ કરી લીંબુના રસની એક ભાવના આપી તેમાંથી રા. ૦૧ બાર ચુર્ણ સવાર સાંજ લેવાથી મંદાગ્નિ, અશ્ચી, ઉષરસ, દમ, સળેખમ, વિગેરેને તત્કાળ મટાડે છે. જુખ સખત લગાડે છે. અજીર્ણ તથા અપચાને મારે ઉત્તમ ઉપાય છે, હસ્ત સાધ લાવે છે. અકસીર છે.

વેધ નંદરામ પ્રાગજી મુ. નાગેત્રી. જાફરાબાદ.

શ્રી પાંચમુખ (સરપંખો) તોલો ૧, નવસાર તોલો ૧, આં-કડાંના પાનનો રસ તોલા ૪, મોંઉંદરીનો રસ તોલા ૫, વાટી ગોળીઓ ચણેલી જેવડી કરી નવસારના એક વાલ ચુર્ણ સાથે ત્રણ વખત ગોળી લેવી તેથી ઝાડા, ઉલટી, વિશેષ થાય તો પ્રકૃતિને માફક આવે તેમ વધારે ઝાણી ગોળી લેવી, ખરોળ તથા

યકૃતના તમામ દોષ, શુભ્ર, મળાવરોધ. પેટપીડ, આદરો, તાવ, ઉદરરોગને મટાડવામાં આ જોળી સારી છે.

રાજન જોગ જુલાબ-(નાબી જુલાબ) ટંકણ, મોરચુથુ, યોરનું દુધ, નેપાળો, એરંડીની મીજ, એ સર્વ સમભાગે લઈ ઘુંટી નાબી ઉપર લેપ કરવાથી રેચ લાગે છે. ગરમ પાણીએ ઘોઘ નાંખતા રેચ બંધ થાય છે. (ફંટીની આસપાસ લેપ કરવો) અમીર તથા રાજન-જોને માટે આ ઉત્તમ જુલાબ છે.

વૈદ્ય જોળાનાથ નર્મદાશંકર રમાર્ત. મુ. ૦ જુલશેરી-મુરત.

અવલેહ મુલેમાની-આહુ ખુખારી શેર ૦) જીરસ શેર ૦) આદુ તોલો ૧) કુદીનો તોલો ૨) મરી તોલો ૧) પીપર તોલો ૧) મુંઠ તોલો ૧) કાળી દરાખ શેર ૦૧ જીર તોલો ૧) પીપરીમુળ તોલો ૧) સિંધવ તોલો ૧) સંચળ તોલો ૧) પારીક ચુર્ણ કરી ખુદિ પ્રમાણે સરકો નાંખી (સરકો નાંખવાથી અવલેહ બગડશે નહિ તેમજ કુચ થડશે નહીં.) માત્રા ૫૦ તોલો અજીર્ણ વિગેરે ઉપર આપવું.

વૈદ્ય પુરશોતમ બહેચરલાલ યાજ્ઞીક મુ. કાલોલ (પંચમહાલ)

અજીર્ણ માટે-મુકા કેવડાના ફુલ (છાંચે સુકવવા) અને સાકર એ બે સમભાગે લઈ વસ્ત્રગાસ ચુર્ણ બનાવી પાવલી બારથી અર્ધા માર ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી અસલ જીખ લાગે છે, અજીર્ણ મટાડી ખોરાક પાચન કરે છે. અનુભવેલો છે.

વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી મુ. જુવાલડી (અમદાવાદ)

૧. કંદ પિત્તહર ચુર્ણ-કંદ તોલો ૨, મુંઠ તોલો ૧, ઉદર

તોલો ૧, વાટી વસ્ત્રગાળ કરી પા તોલો ચુર્ણમાં લાલ શાકર મેળવી ઉના પાણી સાથે પીવાથી કફ પિત્તથી ચતુ દરદ શાંત થાય છે.

૨. ત્રિકટુ, નાગકેશર, હળદર, ઈન્દ્રિય, સર્વ સમભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી પા તોલો ગરમ પાણી સાથે પીવાથી તાવ, નળખંધ વાયુ, સ્વાસુ વિગેરે દરદોને મટાડે છે,

૩. આદિત્ય વરિકા-વજ, સુંઠ, ચીરો, જીર, મરી, હીંગ, વછનાગ, તજ, એ સર્વ સમભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી ભાંગરાના રસની એક ભાવના આપી ચણાપુરની ગોળીઓ વાળી સવારમાં એક વખત થંડા પાણીનાં પીવાથી શુળ, વાયુ, મંદાગ્નિ મટે છે. પથ્ય તેલ, મરચું, ખટાસ, હીંગ ચણા, વાલ વિગેરે ન ખાવા.

૪. અમ્લિકુમાર રસ-પારો, ગંધક, ત્રિકટુ, નિપાળો, પ્રથમ પાસ ગંધકની કળલી કરી તેમાં બાકીના વસાણાનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી મેળવી આદુના રસની એક ભાવના આપી ગોળી ચણા પ્રમાણે કરવી એ ગોળી મોટા માણસને બે આપવાથી કમજીઆત મટે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૫. હીંગાદ્ય ચુર્ણ—ત્રિકટુ, જીર, શાહાજીર, અજમે એ એકેક તોલો અને અજમેદ તોલો ૦૫ ફુલાવેલી હીંગ તોલો ૦૫ ખીડખાર તોલો ૦૫ વાવડીંગ તોલો ૧, સિંધવ તોલો ૦૫ એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી લીયુના રસમાં એક ભાવના આપી ચણાપુરની ગોળી કરવી એ ગોળીથી અજીર્ણ, તથા તમામ જીવનના વાયુનો નાશ થાય છે.

દાકર ચંડલાલ મુકુંદરાય પાટણ. (ગુજરાત)

કાળોરસ—પારો તોલો ૦ા મધક તોલો ૦ા કળણી કરી તેમાં ટંકણુ દુધવેલો તોલો ૨, નિપાળો તોલો ૩ા એરંડીની મીઠ તોલો ૪, સુંઠ તોલો ૨ા, કાળા મરી તોલો ૧ા નિસોતર તોલો ૨ા હરડે છાલ તોલો ૬ વાટી વજ્રમાળ કરી કળલીમાં મેળવી સાત દિવસ ઘુટવું. એટલે કાળો રસ સિદ્ધ થાય છે. આ રસની માત્રા રત્તી બે ગરમ પાણી સાથે આપવાથી પેટનું શુળ, શ્વાસ, ઉધરસ, સસણી, વરાધ મટે છે. અશીષુનાં હેરવાળાને ચાર રત્તી આપવી. હડકવા વાળાને પાંચ રત્તી આપવી. પંદર દિવસ સુધી અને પાંદુરોગ વાળાને ચાર રત્તી, જવરવાળાને બે રત્તી, ઉબ્બજવર, શીતજવર, ત્રીતીજવર, છુચ્છજવર, દુષ્ટ પીતવાળા, વિસ્ફોટકવાળા, સન્નિપાતવાળા, મળનાવિકારવાળા, અશ્ચીવાળા, વિદ્રાધિવાળા, બધકોશવાળા, શીજશવાળાને ગરમ પાણીમાં આપવાથી મટે છે. જીલામ થાય છે. વલણ ખીચડી બનાવી ઠંડી કરી ધી મેળવી ખાવી, અથવા સાકરનું પાણી પીવું. કદાચ જીલામ ન થાય તો ગરમ ચાહ પીતી તથા પેટ સેકવું અથવા તડકે બેસવું.

વેદ મણીલાલ ગણપતીશંકર લલ્હ. કેળાપીઠ-મુરત.

૧. જવંત્રી ૧ા તોલો, જયફળ ૧ા તોલો, સફેદ મરી ૪ તોલો, મધક ૦ા તોલો, પારો તોલો ૦ા વછનાગ તોલો ૦ા અને લવિંગ તોલો ૦ા પ્રથમ પારા મધકની કળલી કરી તેમાં બાકીના વસાણા મેળવી આદુના રસની એક ભાવના આપી અઠદના પ્રમાણની ગેળીઓ વાળી, એક સવારે તથા સાંજે આપવાથી વાયુ, શુળ,

જઠરાગિની મંદતા વિગેરે રોગો મટે છે. જરૂર પડે તો એ જોળી આપવી.

૨. જઠરાગિન માટે—વાવડીંગ તોલો ૧, બીલામો, ચિત્રક, હીમજ, સુઠ એ સર્વ અકેક તોલો તથા જોળ તોલા ૫, અને ધી તોલા એ મેળવી સોપારી જેવડી જોળીઓ કરી સવાર સાંજ ખાય તો મંદાગિન મટી જીખ લાગે છે, ખોરાક પાચન થાય છે.

વૈદ્ય રાવ ગોવર્ધનરાવ મુ. પાટણ.

નળખંધ વાયુ માટે—વાંસની ગાંઠો ૦) — ઈંદ્રજવ તોલો ૧, સુવા તોલો ૧, વડના પાનનાં કુમળા ટિસા તોલો ૧, દરેક વસ્તુને ખારીક ખાંડી પાણી શેર ૨) માં ઉકાળી પાશેર પાણી અવશેષ રાખી તેમાંથી શેર ૦૦૮ કવાથ તથા મધ તોલા ૨૦ મેળવી પીવું. એ પ્રમાણે એ વખત પીવાથી નળ સાફ થઈ નળખંધ વાયુ મટે છે.

વૈદ્ય લક્ષ્મણ ભાર્તીઠ સાસવડકર (આયુર્વેદપ્રવર) મુ. પુના સીટી

ચક્રત તથા પ્લીહ માટે—કુટકી ૨૦ તોલા, નવસાર ૧૦ તોલા સિંધવ ચાર તોલા, મંચળ ચાર તોલા, હીંગ એ તોલા એ સર્વ ઔષધોનું વસ્ત્રમાળ ચુલું કરી તેને ગોમુત્ર, ચિત્રકનો કવાથ, કુંવારનો રસ પ્રત્યેકની ત્રણ ત્રણ ભાવના આપી વટાણા પ્રમાણે જોળીઓ વાળી દરેક ટકે એ જોળીઃ દિવસમાં ત્રણ વખત આપવી જેથી ચક્રત અને પ્લીહના તમામ વ્યાધિઓ મટે છે. બજે જોળી અને એક તોલો કુમાર્યસિવમાં થોડું પાણી રેડી તેની સાથે દિવસમાં ત્રણવાર પીવાથી ચક્રત અને પ્લીહના તમામ વ્યાધિઓ મટે છે.

વૈદ્ય અમહાવાદના નામ જડતું નથી. અમહાવાદ.

૧. પાવલીભાર રાઇ પાણી સાથે ફાકી જવાથી પેટમાંની બદ-
બળ્મી મટે છે, અને બહુ દરત થતા હોય તો પણ બંધ થાય છે.
જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૨. કમળયત માટે-શુલાયની તાજી સુકી કળીઓ, વરીઆળી
સાકર અને ધીનો હાથ દઈ સહેજ સેકી નાંખેલી મીઠીઆવળ એ
ચારે વરતુઓને સમભાગે લઇ ખાંડી ચુર્ણ કરી, સૂતા પહેલાં પાણી
સાથે પાવલીભાર શકવાથી કમળયત મટે છે અને સાધારણ શુલાય
લાગે છે, મન પસન્ન રહે છે.

૩. ઉદર રોગ માટે-લસણની સુકી કળીઓ, હીરાસીંગ, સિંધવ
અને કચ્વાના ગોળા, એ સરખે ભાગે લઇ ખારીક વાટી તેની ચણી
બોર જેવડી ગોળીઓ કરી ઉમર અને દરદના પ્રમાણમાં આપવાથી
પેટમાં આવતી ચુંક, આશરો, બદબળ્મી અને શય તાકીદે મટાડે છે.

બરોળ માટે-કુલાવેલો ટંકણ, અજમો, કાળીજીરી, સુવા,
નવસાર, સાજખાર, ચિત્રક, લીંડીપીપર, એ સર્વે સમભાગે લઇ
કુંવારપાઠાના રસમાં કુંટી ચણી બોર જેવડી ગોળી વાળી દર ટંકે
ગોળી બે દિવસમાં બે વખત ખાવાથી બરોળ નાશુદ થાય છે, તેમ
જઠરાગ્નિમાં ઉત્તમ શાયદો થાય છે. પેટના તમામ વ્યાધિઓનો
નાશ કરે છે.

રક્ત રોધ ચુર્ણ-કડાયો શુંદર, સોનાગેર, ધણી, આવળનો શુંદર,
કચોરો, રાળ, કુલકાયો, કોચાના ખીની મીજ, ખીલીનો મર, એલમી,
કચોરો, કપુરકાચલી, આમળાં, માયાં, વાવડીંગના કુલ, આવળના

કુલ, ઓથમીજી, જીર, આંખાની ગોટલી, જાંબુના ઠળીઆ, સિંધવ, સેકેલી હોંગ, ખસખસ, જીર, મુંઠ, સિત્રકમુળ, એ સર્વ સમભાગે લઘ સાખરસીંગાની ભસ્મ બે ભાગ લેવી, અને સાફ કરેલી ભાંગ, ચાર ભાગ લેવી, સાકર આઠ ભાગ લેવી, વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તોલો ૦૧ થી ૦૧૧ અથવા શક્તિ પ્રમાણે મધ અથવા પાણી સાથે લેવાથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર, મરડા, સંગ્રહણી આદી મટે છે. શરીર પુષ્ટ અને આરોગ્ય બને છે. પાચનક્રિયા નિયમિત બને છે.

ડાક્ટર દામોદર ગોપાલ રણદિવે સગરામપુરા મુરત.

પેટનો સપ્ત દુખાવો—(એકજ દિવસમાં મટે) કપાસીઆ મુઠી ૧ સંચળ તોલો ૦૧, બીલામુ નંગ એક, વાટી સોપારી જેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં બે વખત પાણી સાથે ખવડાવવાથી તુરત આરામ થાય છે. અકસીર ઇલાજ છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા.-ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૭મો.

વિશુચિકા (કાલેરા).

આ પંચભૂતાત્મક ઇશ્વરી સૃષ્ટિમાં પ્રાણીમાત્રો સ્વેદન, અંડન, ઉદ્ભીજ અને જરાયુજ એવા ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલા છે. તે પૈકી સ્વેદન જીવોની યોની અમૃતનીક ગણાય છે એટલે એ જીવો આકાશમાં દ્રષ્ટિએ નહિ પડે એવા સૂક્ષ્મરૂપમાં અસંખ્યાત અને અનંત છે. તેઓની જુદી જુદી નહિ ગણી શકાય એટલી જાતો છે, તે જાતો પૈકી કોઈપણ જાત ઋતુના હીન-મિથ્યા કે અતિયોગથી વાતાવરણમાં જે જાતનો ફેરફાર થાય તે જાતનું રૂપ ધારણ કરી અસંખ્યાત પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે; અને જ્યારે ઋતુનો યોગ બદલાવાથી વાતાવરણ સુધરે છે ત્યારે તે જાતુઓનો નાશ થાય છે. ઇશ્વરી સૃષ્ટિમાં પ્રાણીમાત્રની જે યોજના કરવામાં આવેલી છે તે જીવતા પ્રાણીઓ એક બીજાને સહાયકારી થાય એવા હેતુથી આ દ્રવ્યમાન થતી સૃષ્ટિ ની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, અને એટલા માટે મહાત્મા તુળશી કાશ્મીરએ એક દોહરો કહ્યો છે કે:—

જીવ જીવ કે આસરે, જીવ કરત હોયે રાજ;

તુલશી હર કે આસરે, કયું બીગડેગો કાજ.

અર્થાત્—જો દરેક જીવ બીજાનો આશ્રય લઈને કુદરતના નિયમ પ્રમાણે એટલે પરમેશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે તો ઉપાધીરૂપ રોગમાં

તેને સપડાવાનો વખત આવે નહિ. પરંતુ કેટલાક સ્વાર્થી મનુષ્યોએ “જીવો જીવસ્ય જીવનમ્” એટલે જીવ છે તેજ જીવનું જીવન છે. એટલે કાષ્ઠપણ પ્રાણીની હીંસા કર્યા સિવાય અને કાષ્ઠપણ પ્રાણીનું માસ પરાક્ષે યા અપરાક્ષે ખાધા સિવાય માણસ જીવી શકતું નથી. એ હેતુને લઈને જીવ હિંસાનો પ્રથા ચાલુ કરનારાઓએ કુદરતના કાયદાઓનો ભંગ કરવાથી અને જગતની વ્યવસ્થામાં અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરવાથી કાલેરા જેવા ભયંકર રોગને ઉત્પન્ન થવાનો અવકાશ આપ્યો છે.

હાલની જંતુવિધાની શોધ પ્રમાણે કાલેરાના જંતુઓ ઉડતા છે, અને તે જ્યારે વધે છે ત્યારે એટલી ખંધી સંખ્યામાં વધે છે કે જેનો પાર કાષ્ઠ પણ પંડિતથી પામી શકાતો નથી. આપણે એ જંતુઓનો નાશ કરવાને માટે જીંદી જીંદી જાતના સેંકડો પ્રયોગો કરીએ છીએ. પરંતુ આપણા ઋષિ મુનીઓએ ધૃત અને સુગંધી દ્રવ્યના ધુમાડાથી એ જંતુને અમૃતરૂપમાં ફેરવવાનો જે પ્રયોગ શોધેલો છે તે પ્રયોગના જેવો ખીજો પ્રયોગ આજ સુધીમાં કાષ્ઠ પણ રસાયણ શાસ્ત્રીને હાથ લાગ્યો નથી. પરંતુ જે ઉપાય કરવામાં આવે છે તેથી કાલેરાના જંતુની વૃદ્ધિ થાય છે. કારણ કે શ્વેદન જંતુઓનો એવો સ્વભાવ છે કે જે એક જંતુને મારી નાંખ્યો હોય તો તેના શરીરમાં જેટલા પરમાણુ હોય તેટલા નવા જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જેમ જેમ ઉપાય કરી જંતુને મારી નાંખવામાં આવે તેમ તેમ તેની વધુ રૂપમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે. અને જ્યારે ઋતુનો સમ-યોગ થાય ત્યારે વાતાવરણના ફેરફારથી એ જંતુઓ પોતાની મેળે અદ્રવ્ય થઈ જાય છે. હાખલા તરીકે ચોખા-

સાની ઋતુમાં લગભગ આવશ્ય માત્રમાં કામળીયા (કામળા) નામના જંતુ એટલા બધા ઉત્પન્ન થાય છે કે જે માનમાં તે પાક્યા હોય તે ગામના ઘરોના છાપરા અને તેવાણી તે જંતુથી ભરાઈ ગમલી જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે બાદરવા માસમાં “બાદરવા” નામના લાલ કીડા હમલાજંધ ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્યારે ઋતુનો ફેરફાર થાય છે ત્યારે એક બે દિવસમાં તેઓ ક્યાં છુપાઈ જાય છે તેનો પત્તો પણ લાગતો નથી. આથી એટલું સાબીત થયું કે વાતાવરણના ફેરફારથી આકાશમાં સ્વેદજી જીવો ઉત્પન્ન થઈ જંગલમાં ઉપાધીરૂપ રોગનો ફેલાવો કરે છે. અને જ્યારે વાતાવરણ સુધરે છે ત્યારે તે ઉપાધીની શાંતિ પોતાની મેળે થાય છે. એ પ્રમાણે સામાન્ય સ્વેદજી જીવોની ઉત્પત્તિથી થતા રોગોનો વિચાર અથવા સામાન્ય સ્વેદજી જીવોની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો, જે કે ઋતુના હીન-મિથ્યા અને અતિ-યોગને આભારી છે.

જ્યારે મનુષ્યોમાં બુદ્ધિનો વિભ્રંમ થાય છે ત્યારે તેને કુદરતના કાયદાનો ભંગ કરવાનું મન થાય છે, અને તેણે કાઠપણ હેતુને લઈને થોડા વખતને માટે કુદરતનો જે ગુન્હો કર્યો હોય છે તે ગુન્હો જમાનાનું પરિવર્તન થતાં રહીના રૂપમાં દાખલ થઈ જાય છે. એટલે તે ગુન્હાની સજા આખી સૃષ્ટિને ભોગવવી પડે છે. ધર્મથી સૃષ્ટિની ગોઠવણને તપાસતાં વિચારવાન પુરૂષોને એટલું તો સમજાય છે કે આ જંગલમાં દેવી અને આસુરી એવા બે જાતના પ્રાણીઓ જણાય છે. ટુંકી નજરે જોતાં આસુરી પ્રકૃતિના પ્રાણીઓ નિરર્થક ઉત્પન્ન થયલા છે એમ જણાય. પણ લાંબી દ્રષ્ટિથી વિચાર કરતાં દેવી જીવોના સ્થાણ માટે અને ઉપયોગ માટે આસુરી પ્રકૃતિના જીવોને

કુદરતે ઉત્પન્ન કરેલા છે એવું સ્પષ્ટ સમજાય છે. પરંતુ તેનો ઉદ્દેશ નહિ સમજવાથી દેવી જીવે આસુરી જીવેથી અકળાય છે, પણ આ જગતમાં જે છે અથવા જે થાય છે તે કુદરતે સારાને માટેજ કરેલું છે અથવા કરે છે, એ વાત ખરી હોવાથી જો દેવી જીવે આસુરી જીવેને તે જીવે જે કામને માટે ઇશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલા છે તેને તે કામ કરવા દે અને પોતે તે કામ કરતાં તેને અટકાવવાની કોશિષ નહિ કરે તો જરૂર આપું જગત્ કપાધીના રોગથી મુક્ત થાય. હવે આપણે આટલી પ્રસ્તાવના કર્યા પછી ‘કોલેરાના જંતુઓ’ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? તેનો વિચાર કરીએ.

પૃથ્વી ઉપર તમામ પ્રાણીમાત્રો મળમૂત્ર કરે છે તેમ તમામ પ્રાણીઓના મરણ પછી બગડતાં, સડતાં, અને વિખરાઇ જતાં શરીરના પરમાણુઓ પૃથ્વી ઉપર અને આકાશમાં પસરેલાં રહે છે. જ્યારે પૃથ્વી ઉપર ટાઢ પડે છે ત્યારે આકાશમાંના પરમાણુઓ નીચે આવીને પોતપોતાના સ્વજાતીય જીવોમાં વળગીને તે જીવોને પુષ્ટ બનાવે છે, અને જ્યારે તાપની મોસમ આવે છે ત્યારે સૂર્યના તાપથી તે પરમાણુઓ છુટા પડી આકાશ તરફ ઉંચા ઉડે છે, અને તેના શરીરના ભાગો કે જે અસૂચિ પદાર્થો ગણાય છે તે પૃથ્વી ઉપર પડી રહે છે. તે સડેલા, પડેલા અને તેમાં ઉત્પન્ન થતા કોડાઓથી રક્ષણ કરવા માટે કુદરતે ધણી જાતના સ્થળ ચર અને ખેચર જીવો ઉત્પન્ન કર્યા છે, કે જેઓ અસૂચિમાં ઉત્પન્ન થતા જંતુઓને ખાઈને પોતાના નિર્વાહ ચલાવે છે, તે પ્રમાણે તાપની મોસમ પુરી થયા પછી જ્યારે વર્ષાકાળ આવે છે ત્યારે વરસાદની સાથે પૃથ્વી ઉપરથી ચઢેલા અસૂચિ પદાર્થોના પરમાણુ આકા-

જમાંથી નીચે પડે છે, જેથી ચોમાસાની ઋતુમાં અસંખ્ય જાતના નવા જીવજંતુઓ આપણી નજરે પડે છે. પણ ચોમાસાનો પ્રવાહ ખણી જોરથી ચાલવાથી પૃથ્વીને જોઇએ તે કરતાં વધુ પાણી મળવાથી તે પાણી નદીઓમાં વહીને પૃથ્વી ઉપરની તમામ અસુચિને સાથે લઇને સમુદ્રમાં મળી જાય છે, જેથી પૃથ્વી પવિત્ર થાય છે. અસુચિ સાથે ગયલા જીવોનો સ્વભાવ છે કે અસુચિ અને પાણી તથા ઠંડી હવાનો યોગ મળતાં તેઓ વધવા માટે છે. તેઓ જ્યારે વૃદ્ધિના કાળમાં હોય ત્યારે સમુદ્રમાં ગયા પછી જેટલા જંતુઓ તે અસુચિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સંખ્યા જંતુનો નાશ કરવા માટે કુદરતે સમુદ્રમાં એક નવી સૃષ્ટિ જળચર પ્રાણીઓની તૈયાર રાખેલી હોય છે કે જે સ્થળપર જીવોના રક્ષણ માટે અસુચિમાંથી જેટલા જીવો ઉત્પન્ન થાય તેટલા તમામ જીવોનું ભક્ષણ કરી જાય છે. હવે મનુષ્યોએ જો કુદરતી કાયદાનો ભંગ કરી સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થતા પ્રાણીઓને મારીને ખાઈ જવાની રીતી દાખલ કરી, તેને પરિણામે દરરોજ અસંખ્ય જળચર પ્રાણીઓનો નાશ થવા માંડ્યો. એટલે પૃથ્વી ઉપરથી વરસાદના પાણી સાથે જેટલી અસુચિ જવી જોઇએ તેટલી બલકે તેથી પણ વધારે સમુદ્રમાં જાય છે, પણ તે અસુચિમાંથી ઉત્પન્ન થતા જીવોનો નાશ કરવા માટે જેટલા પ્રમાણમાં જળચર પ્રાણીનું સંસ્કર જોઇએ તેમાં દીનપ્રતિદિન ઘટાડો થવાથી તેઓ વધતા જાય છે; એટલે વધેલા જંતુઓ પાણીમાંથી બહાર આવી તેમાંના ચાલતા જંતુઓ પ્લેગ, ઇન્ફલુએન્ઝા વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરવાના અને ઉઠતા જંતુઓ કેસેરા, વિશુચિકા, વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન થવાના કારણભૂત થાય છે. પણ માસાહારીઓ એવી શંકા કરે છે કે જળચર પ્રાણી-

ઓ તથા સ્થળચર અને યેચર પ્રાણીઓને અમે ઉપયોગમાં નહિ લઈએ તો તેઓની વસ્તી એટલી ઓછી વધી જાય કે મનુષ્યોને રહેવાને માટે સુધ્ધિમાં અવધાન રહે નહિ !!! આના પ્રશ્ન કરનારને અમે જવાબ દઈએ કે જ્યારે તમે કુદરતના બનાવેલા એક પણ પ્રાણીને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવતા નથી તો પછી તેનો નાશ કરવાનો અધિકાર તમને શું છે ? કુદરતે જે વસ્તુ જે કારણ માટે બનાવી છે તે કારણ પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ થવાદો, તોજ તમે વ્યાજબી ગણાશો. દુનિયામાં એક કહેવત છે કે આ સંસાર મચ્છ-મલામલ ન્યામથી ચાલે છે એટલે દેવી જીવોના રક્ષણને માટે જેટલા જીવો જરૂરનાં હોય તેટલા બચાવીને બીજા વધારાના જીવોને ઝાંછા કરવા માટે આસુરી જીવોમાંથી એવી ઉત્પત્તી કરેલી છે કે તે વધારાના આસુરી જીવોને ખાઈ જાય, જેમ નાનાં માછલાંને મોટાં માછલાં ખાઈ જાય, ઉંદરને બીલાડી મારી ખાય, સાપને નોળીયા ખાય, ફીડી મંકોડીને સાપ ખાય, એ પ્રમાણે આસુરી જીવો આસુરી જીવોને ખાય તે કુદરતના કાયદા પ્રમાણે છે. પણ મનુષ્યો કે જેઓ પોતે ઇશ્વરનો એક અંશ છે એવો દાવો કરે છે તેઓને જીવોનું ભક્ષણ કરવાનો અધિકાર નથી. છતાં તેઓ જ્યારે તે પ્રમાણે આસુરી જીવોનો અધિકાર ભોગવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેઓ કુદરતના કાયદાનો ભંગ કરનાર મુન્હેગાર ગણાય છે. કેટલાક લોકો એવું માને છે કે, પરમેશ્વર ક્યાં લાકડી લાકડી મારવાનો છે ? પરમેશ્વર તો માત્ર તેના ડરથી દુનિયા નીતિને માર્ગે ચાલે તેટલા માટે માનવાનો છે !!! માટે આપણને સારું લાગે તે કરવાને જરા પણ અડચણ નથી, એમ ધારીને આખી દુનિયા એકજ વિચારપર આવેલી

જાણાય છે કે ખીજાને બસે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય, ખીજાનો બસે શ્રવણ, ખીજાના જનમાલતું બસે નુકસાન થાય, પરંતુ આપણા મનને જે વતી નથી આનંદ થાય તે પ્રમાણે કરવાનો આપણને સંપૂર્ણ હક છે. એવું માનનારા સામે એવી કહેવત છે કે “પરમેશ્વરની લાકડીને ક્યાં ખવાજ છે ?” આ કહેવત ઘણી મજામુત અને માન્ય કરવા જેવી છે. કારણ કે પરમેશ્વરને સૃષ્ટિ ક્રમ વિરુદ્ધ કામ કરનારને જાતે સજા કરવા આવવું પડતું નથી, પણ તેનો એક એવો નિયમ છે કે, જે માણસને જે અધિકાર નથી હતાં તે અધિકાર ભોગવે તો તેને દુઃખરૂપ સજા ભોગવવી પડે. દુઃખરૂપ સજા ભોગવતાં પણ તે સમજે નહિ તો આખરે તેને મોતની સજા ભોગવવી પડે. આટલા ઉપરથી આપણને સમજાય છે કે, પૃથ્વી ઉપર અને પાણીમાં જે અસહિયો આસુરીવૃત્તિના એટલે ઝેરી જીવો ઉત્પન્ન થાય છે તેનો નાશ કરવા માટે તેવાજ પાણીમાં તરતા પૃથ્વી ઉપર શરતા અને આકાશમાં ઉડતા જીવોને તેણે ઉત્પન્ન કરી મૂક્યા છે, જેથી સાબીત થાય છે કે જે જગતની શોભારૂપ મનુષ્યને આનંદ આપવા અને મનુષ્યો ઉપર આવતી ઉપાધીરૂપ રોગોની પીડાને અટકાવવા માટે જે જંતુઓને ઉત્પન્ન કરેલા છે તે જંતુઓને મનુષ્યો મારી ખાય, જેથી જેટલા પ્રમાણમાં મનુષ્યો આરોગ્ય રહેવા જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં આરોગ્યતા નહિ મળતાં તેઓ રોગના ભોગ થઈ પડે છે, અને જ્યારે તે પાપમાં ઘણો વંધારો થાય છે ત્યારે ઝતુમાં હીન-યોગ મિથ્યા-યોગ કે અતિયોગ થવાથી વાતાવરણમાં અસંખ્યાત ઝેરી જંતુઓ ઉત્પન્ન થઈ મનુષ્યોને અંતીમ એટલે મોતની સજા કરે છે.

એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં સમુદ્રના પાણીમાં જે અસંખ્ય જાતના પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે તે નિર્વર્થક ઉત્પન્ન કરેલા નથી, પણ મનુષ્યોને બળ, બુદ્ધિ અને આરોગ્ય આપનારાં છે. આ વાત અમે પોતે કહીએ છીએ એવું કાંઈ નથી. પણ ખાસ વિદ્વાનોમાં મણાતા અને તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાધાન્યપણું માનનારા પશ્ચિમના વિદ્વાનો પણ આ વાતને સમજી માંસાહારથી અલગ રહેવાની બલામણુ કરે છે. કેટલાક વિદ્વાનો એવો ઉપદેશ કરે છે કે દીનપરદીન સમુદ્રના પાણીમાંથી ખાર એટલે “ ક્લોરીન ગેસ ” ઓછી થતી જાય છે. જેથી સમુદ્રમાંથી પાકતું મીઠું પ્રથમ જેટલું ખાર જણાતું નથી, અને તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો એવો છે કે જે જગ્યાએથી માછલાનો નાશ કરવામાં આવે છે તે જગ્યા કરતાં બીજી જગ્યાનું મીઠું વધારે ખાર છે. એટલે દરિયાઈ પ્રાણીના રક્ષણથી દરિયામાં આવતી અસુચિમાંથી ઉત્પન્ન થતા ખારા રસ સિવાયના બીજા પાંચ રસો એટલે, મળ્યો, કડવો, ખાટો, તીખો અને કષાય રસ વધી જવાથી ખારનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે, અને તેથી ઘણા વિદ્વાનોનું કહેવું એવું છે કે, દરિયાનું પાણી દીનપરદીન વધારે મીઠું થતું જાય છે. એટલે એક તરફ સેનેટરી સિસ્ટમ પ્રમાણે દરિયા કિનારાના શહેરોમાંથી તમામ જાતની અસુચિ દરિયામાં સીધી પહોંચાડવામાં આવે છે અને એક તરફથી પૃથ્વી ઉપરની અસુચિ વરસાદના પાણીથી ધોવાઈને દરિયામાં દાખલ થાય છે. અને બીજી તરફથી દરિયામાં ઉત્પન્ન થયેલા અસુચિને ખાનારા જીવોનો હાદપાર નાશ કરવામાં આવે છે. તેથી દરિયામાં અસુચિ વધી જવાથી દરિયાનું પાણી ખારાશ વગરનું થાય છે. અને તે ઓછી ખારાશવાળું અસુચિ બરેલું મીઠું મનુષ્યોના ખાવામાં

આવે, એટલે રોગ ઉત્પન્ન થાય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. તેમ જાતુના યોગે ઉડતા જંતુઓ કે જેનું રહેઠાણ અને ઉત્પત્તિ સ્થાન પાણીવાળી જગ્યામાં છે તે અસુચિ પદાર્થો અને દરિયાનું પાણી ભેગું થવાથી મૂત્ર જેવા પદાર્થોમાંથી ઉડતા, અને મળ જેવા પદાર્થોમાંથી ચાલતા ઝેરી જંતુઓ સંખ્યાબંધ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના ફેલાવો એટલા ભેરથી થાય છે કે, જંતુવિદ્યાના શોધકોએ સિદ્ધ કર્યું છે કે ઝેરી જંતુની પેદાશને જો સૂર્યના કિરણથી કુદરત નાશ નહિ કરતી હોત તો એક દિવસમાં આટલાંટિક મહાસાગર ભરાઈ જાય તેટલા જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ કહેવાની મતલબ એવી છે કે સમુદ્રમાં પાકતા જીવો તે માણસના રક્ષણને માટે છે પણ કાંઈ તેઓને મારી ખાવાને માટે નથી. જેવી રીતે આકાશમાં ફરતા ગ્રહો, સૂર્ય અને ચંદ્ર, રાશી ચક્રથી ફરતા અયન અને સંક્રાન્તિથી જે જે પ્રદેશમાં, જે જે અક્ષાંશ અને રેખાંશમાં જેવી જેવી જાતનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે, તેવી તેવી જાતના પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવીજ રીતે દરિયામાં પણ જુદી જુદી પ્રકૃતિના જુદા જુદા આકારના અને જુદા જુદા મુલ્ય-ધર્મવાળા પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે જે માણસો એવો વિચાર કરનારા છે કે દરિયામાંથી જળચર જીવોનો અમે જેટલો નાશ કરતા જઈએ તેટલા પ્રમાણમાં અગાધ સમુદ્રમાંથી ખીજી જીવો ત્યાં આવીને પુરાય; એટલે દરિયાની વસ્તીમાં ઘટાડો થઈ શકતો નથી. પણ તેઓ બૂલી જાય છે કે કુદરતના કાયદા પ્રમાણે જે અક્ષાંશ કે રેખાંશવાળા ભાગમાં જે જાતના દરિયાઈ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ ખીજી ભાગમાં જઈ શકતાજ નથી, તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એવું છે કે જે

સ્થળેથી કાઢી, સંખ, ખાંગડા, સંખલા, છીપ અને મોતી વગેરે નીકળે છે. તેવાં બીજે સ્થળેથી મળતા નથી. એટલે જે પ્રદેશમાં જે જીવો ઉત્પન્ન થાય છે તે જીવો દરિયાના બીજા પ્રદેશમાં જઈ શકતા નથી. એવું હોવાથી દરિયામયી જે સ્થળેથી દરિયાઈ પ્રાણીઓનો નાશ કરવામાં આવે તે સ્થળે બીજા સ્થળનાં પ્રાણીઓ આવી શકતાં નથી. એટલે તે દરિયાનું પાણી ક્ષારમાં ન્યુનતા ધરાવે એ સંભવિત છે.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી સમજવામાં આવે છે કે ઋતુનો સમયોગ હોય ત્યારે ઝેરી જંતુઓનો પાક જેટલો થાય તેટલો સૂર્યના તાપમાં લય પામી જાય, પણ જ્યારે ઋતુનો હીન-મિથ્યા કે અતિ-યોગ થાય ત્યારે જંતુનો નાશ નહિ થતાં હલટો વધારે થવાથી આખું જગત અથવા એક પ્રદેશના લોકો ઉપાધીરૂપ મસ્કીમાં સંપડાય એ નિર્નિવાદ છે.

માણસનાં શરીરમાં વાયુ, પિત્ત અને કફ જ્યારે શુદ્ધ હોય ત્યારે ધાતુ ગણાય છે. તે જ્યારે અશુદ્ધ હોય ત્યારે દોષ ગણાય છે. અને જ્યારે સંપૂર્ણ બગડેલાં હોય ત્યારે મળ ગણાય છે. જેવી રીતે અશુદ્ધથી મળ બગડે છે અને જો તે મળમાં વાયુ પ્રાધાન્ય હોય તો વિષ્ઠાબ્ધાશુર્ણ કહેવાય છે. જો પિત્ત પ્રાધાન્ય હોય તો વિદગ્ધાશુર્ણ કહેવાય છે. અને જો કફ પ્રાધાન્ય હોય તો તે આમાશુર્ણ કહેવાય છે. તેવી રીતે આકાશમાં જ્યારે તાપની મોસમ હોય છે ત્યારે પિત્ત પ્રાધાન્ય થાય છે, જ્યારે વર્ષાની મોસમ હોય છે ત્યારે વાયુ પ્રાધાન્ય થાય છે. અને જ્યારે ઠાંડી મોસમ હોય છે ત્યારે કફ પ્રાધાન્ય થાય છે. એટલે જે જે મોસમમાં જે જે પ્રકૃતિને

અથવા જે જે દોષોને પ્રુષ્ટિ મળે એવું વાતાવરણ થાય છે તે તે મોક્ષમમાં તેવી તેવી પ્રકૃતિના સ્થળચર, જળચર, અને ખેચર પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે ગ્રીષ્મઋતુ અને શરદઋતુમાં જ્યારે સખત તાપ પડે છે ત્યારે મનુષ્યોના શરીરમાં વિદગ્ધાશ્લેષ થએલું હોય છે. તેથી તે અશ્લેષમાં અગ્નિતત્વીય એટલે ઝેરી જીવો ઉત્પન્ન થયલા હોય છે. અને સમુદ્રમાં પણ અગ્નિ તત્વીય ઝેરી જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, તે જીવો હવાની સાથે ઉડતા ઉડતા પૃથ્વી તરફ આવે છે અને જે મનુષ્યના શરીરમાં દગ્ધાશ્લેષને લીધે વિષવાળા જંતુઓ ઉત્પન્ન થયલા હોય છે તે જંતુઓ હવામાંથી આવતા જંતુઓને આવકાર આપી પોતાના સ્વજાતીય બાદ ગણી પોતાની પાસે આશ્રય આપે છે. જેથી મનુષ્યના શરીરમાં વિદગ્ધ થયલા પિત્તને અતિયોગ થવાથી અને કફનો હીન-યોગ થવાથી વાયુનો મિથ્યા-યોગ થાય છે, એટલે દગ્ધ થયેલું પિત્ત ઉલટી અને ઝાડાના રૂપમાં બહાર નીકળવા માડે છે, અને તે બહાર નીકળવાની ઉતાવળમાં પોતાની સાથે રહેલા કફ અને વાયુની દરકાર કર્યા સિવાય જોશથી બહાર નીકળે છે. અને આસુરી જીવોના કાયદા પ્રમાણે એક ક્ષણમાં લક્ષ્યાધિ જીવો ઉત્પન્ન થતા હોવાથી શરીર તે જીવોથી વિષપૂર્ણ બની જાય છે, જેથી આયુર્વેદે એ રોગનું નામ વિશુચિકા પાડ્યું છે; એટલે અશ્લેષને ઉત્પન્ન કરવાવાળું મનુષ્યોના શરીરમાં પિત્ત વધવાથી વિદગ્ધાશ્લેષ થઈને અગ્નિય જીવોની ઉત્પત્તિ થએલી હોય છે તેમાં સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા વાતાવરણમાં અસિતત્વ (પિત્ત)નો અતિ-યોગ થવાથી તે જંતુઓ મનુષ્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરી પ્રાણનો નાશ કરે છે તેને જુદા જુદા દેશના લોકો જુદા જુદા એટલે વિશુચિકા, મોરચી, વાસી,

મરકી, મરી, કોલેરા, એવા એવા નામોથી ઝોળાયે છે, અને જ્યારે તે સંપૂર્ણ રૂપમાં પ્રકટ થાય છે, ત્યારે લોકો આકુળઆકુળ થઈ નહાસ ભામમાં પડે છે, અને તેનું રક્ષણ કરવા માટે જે ચિકિત્સા શાસ્ત્રીઓ કે જેઓ કારણનો ઉપાય નહિ કરતાં કાર્યનો ઉપાય કરવાવાળા છે તેઓ નવી નવી રીતોના શોધ કર્યા જાય છે, પણ કોલેરાનો (મરકી) રોગ તો જ્યારે હવામાં ઝડપીને સમયોગ થાય છે ત્યારે જ શાંત થાય છે. માટે જે કોલેરા જેવા એવી રોગોનો સમૂહો નાશ કરવો હોય તો તેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન કે જે જળચર, સ્થળચર અને ખેચર પ્રાણીઓ જેઓ મનુષ્યને નુકસાન કરનારા ઝેરી જંતુઓનો બક્ષ કરી જાય છે, ને જેથી મનુષ્યને આવા બચંકર રોગના પંજામાં સપડાવું પડતું નથી તેનો નાશ થતો અટકાવવામાં આવે તોજ આવા રોગોનો સમૂહ નાશ થાય. અમારા સાંભળવામાં આવેલું આવેલું છે કે હિંદુસ્તાન સિવાયના સુધરેલા દેશોમાં એવો કાયદો છે કે જ્યારે જ્યારે માછલીઓ ગર્ભધરતી હોય અથવા ઇંડા મૂકવાની મોસમ માલતી હોય ત્યારે ત્યારે તે મોસમમાં માછલી મારવાનો પ્રતિબંધ હોય છે. જે આ વાત ખરી હોય તો અમારી વાતને મોટો ટેકો મળે છે, પણ હિંદુસ્તાનને માટે કોઈપણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નહિ હોવાથી હિંદુસ્તાનમાં આવા એવી રોગો હદ બહારનું જોર અજમાવે છે. અને વરસોનાં વરસો વહી જાય તોપણ ઝેરી રોગો હિંદુસ્તાનનો પોછો છોડતા નથી. એટલા માટે અમે ફરીથી કહીએ છીએ કે જે કોલેરા અથવા મરકીને હિંદુસ્તાનમાંથી દૂર કરવી હોય તો:—

૧—જે પ્રાણીઓ જીવજંતુ વગેરે અસૂચિને આપને ઉડતા અને પગે ચાલતાં જંતુઓની ઉત્પત્તિનો નાશ કરે છે તેનો નાશ થતો સત્વર અટકાવવો.

૨—હવાની શુદ્ધિ કરવા માટે આપણા આચાર્યોએ ધી અને સુમધી દ્રવ્યોથી વડ મામાદિના જે પ્રત્યંધ કર્યા છે તેમાં વધારો કરવો અને હાલમાં વડયામાદિ પ્રસંગે હૃતદ્રવ્યની આહુતિ આપવા ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી, પરંતુ તેવા પદાર્થોને ઉભાથી તરીકે ખાવા પીવા તરફ વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે છે તેમાં સુધારો કરી, તે દ્રવ્યોને ખાવામાં વાપરવા કરતાં હવનમાં વધારે લેખવાની લક્ષ્ય પૂર્વક કાળજી રાખવી.

૩—જ્યારે જ્યારે ઋતુઓમાં ઋતુનો હીન-મિથ્યા કે અતિ-યોગ જણાય ત્યારે ત્યારે ઋતુના યોગ પ્રમાણે મનુષ્યેના ખોરાકમાં ફેરફાર કરવો અને દરેક મનુષ્યે એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે જ્યારે “યમની દાઢ ઉઘાડી થાય છે,” એટલે ઉપદ્રવરૂપ (ઝેરી હવા) દેશમાં વાયુ ફૂકાતો હોય તેવા વખતમાં “અલગાહારા સ્વજીવતિ” અદ્ય અહાર કરનારાજ હવે છે, એટલે આ વાત પર ખાસ ધ્યાન આપવું કે ખોરાકના બોજનમાં સાદો ખોરાક પેટ ભરીને ખાવો પણ સાંજના બોજનમાં તો દરેક મનુષ્યે હમેશના નિયમ કરતાં અડધો ખોરાક ખાવો, એટલે દરેક ધરના વડીલે જેના ધરમાં રાત્રી બોજનમાં જેટલું અનાજ વપરાતું હોય, તેથી એડધા અતાજની રસોઈ કરવાનો હુકમ કરી અને દરેક માણસને હિસ્સે પડતું ખાવાનું આપી અડધા બૂખ્યા રાખવા. જે મનુષ્યો કાલેરા, પ્લેમ, ઇન્ફ્લુએન્ઝા વગેરે કોઈપણ જાતની ઝેરી હવાથી કૃપન્ન થયલા રહેતા માલતા હોય તે વખતમાં અપોરે સાદો ખોરાક અને સાંજે અડધું બોજન લેશે તેના ધરમાં અથવા તે માણસના શરીરમાં કોઈપણ જાતના ઝેરી જંતુ પ્રવેશ કરી શકશે નહિ. રોગ થયા પછી તેના ઉપાયને માટે ધામધમ,

દોડાદોડ કરીને વખતનો, પેસાનો અને પોતાના જનનો ભોગ આપવા કરતાં અસ્પષ્ટ, નિરાશિય ભોજન અને શરીરની સ્વચ્છતા રાખવાથી રોગના પંજામાં નહિ સપડાવું એજ મનુષ્ય માત્રને લાભકારી છે, છતાં જો કોઈ માણસને કાલેરા થાય તો નીચે પ્રમાણેની ચિકિત્સા કરવાથી તે સારો થાય છે.

૧—રાતો મરચાં જે ભાગને ખૂબ જારીક વાટવાં. જે ભાગ ઉચી હીંગ વાટીને મરચાં સાથે મેળવીને તેમાં ચાર ભાગ દેશી કપુર મેળવી વોટવું. વાટતાં વાટતાં કપુરની હવાથી, હીંગ ખીંગળાને ગોળી વાળવા જેવો લોચો થશે તેની વટાણા વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી રાખી મુકવી. જો કાલેરા થનારને કાલેરાની શરૂઆતથી દરેક ઉલટી અને ઝાડો થયા પછી બખ્ખે ગોળી પાણી સાથે ગળાવવામાં આવે તો કાલેરાના ધણા દરદીઓ બચી જાય છે. કાલેરાના દરદીને તરસ લાગે તો મગે તેટલું પાણી પાવું અથવા લોખાનના ધુમાડાથી ધુમાડેલું પાણી પાવું, પરંતુ એટલી વાત યાદ રાખવી કે કાલેરાના દરદીને જ્યાંસુધી ઉલટી અને ઝાડો સિવાય છુટો પેશાબ થાય નહિ ત્યાંસુધી અજ, કોંઈપણ જાતની કંજી, દૂધ કે લીલો મેવો ખાવાને આપવો નહિ માત્ર પાણી પાયાં કરવું. કાલેરાની શરૂઆતમાં દરદીને તલનું તેલ દરેક ઉલટીએ બખ્ખે તોલા અથવા એ ખખ્ખું ધી ગરમ કરીને દરેક ઉલટીએ બખ્ખે તોલા પાવાથી ધણા દરદીઓ સારા થાય છે. એકંદર રીતે કાલેરાના દરદીને કૃમિનો નાશ થાય, પિત્તની શાંતિ થાય, અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય, અને મળ બંધાય એવા ઉપાય કરવાની ખાસ જરૂર છે. **ઈત્યલમ.**

કાલેરાના બીજ વૈધરાજે તરફથી આવેલા અનુભવી ધલાને.

યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી, છાપરીયાશેરી—મુરત.

૧. કાલેરામાં દર ઝાડા ઉલટીએ તલનું તેલ (કાચુંજ) એક નવટાંક નવટાંકને આસરે પાયા કરવું. એક શેર તેલ દરદીના પેટમાં પડ્યું કે તરત ઝાડા ઉલટી બંધ થઈ જશે એમાં શંકા રાખવા જેવું નથી.

૨. કાલેરા તેલ-લાલ મરચાં સુકાં શેર ૦૧ તલના તેલ શેર ૧ માં નાંખી કાળાં થતાં સુધી આખાને આખાં તળવા આદ તે મરચાં કાઢી લઇ, પેલા તેલને કપડેથી માળી તેની શીશી ભરી લેવી. દર ઝાડા ઉલટીએ એક એક મોટા ચમચો તેલ પેલી શીશીમાંથી લઇને પાવું. આરામ થઈ જશે.

વૈધ ધીરજીલાલ માણેકલાલ મુા૦ વડોદરા બાજવાડા.

૧. લવિંગાદિ ચુર્ણ-લવિંગ તો. ૧ એલચી તો. ૦૮ ભાર જાયફળ તો. ૦૮ ભાર, અરીણ તો. ૦૮ ભાર મેળવી ચુર્ણ કરી દોઢ આની ભાર આપવાથી ગમે તેવા કાલેરાને તથા ઘુળ, ચુંક, વિચેરને મટાડે છે.

૨. કાલેરાવટી-હીંગ દુલ્લાવેલી તો. ૩, અરીણ તો. ૧, જવંત્રી તો. ૧, કાળા મરી તો. ૧, જાયફળ તો. ૧, અજમાના દુલ તો. ૧, અરીણ તથા અજમાના દુલ જુદાં રાખી, બાકીની

દવાને વસ્ત્રગાળ કરી લીધુના રસમાં ઘુંટ્યા પછી તેમાં અરીસુ તથા અજમાના ફુલ મેળવી ઘુંટી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી લીધુના રસમાં બળ્બે કસાકે બળ્બે ગોળી આપ્યા જવી, એ ગોળી કેસેરા ઉપર ઘણોજ અકસીર ઉપાય છે.

વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ મુા૦ : આખરેચી વાચા-હળવદ.

મરી, હાંગ ઉંચી, લસણ, બરાસકપુર, અને અતિવીશ એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી તુલસી અથવા લીધુના રસમાં ગોળી વાળવી. એ ગોળી ઉમરના પ્રમાણમાં બળ્બે ચાર ચાર આપવાથી કેસેરા તથા ઝાડાના રોગમાં તરત ફાયદો કરે છે. જરૂર પડે તો આ ગોળીમાં અગ્રીસુ પણ મેળવાય છે.

વૈદ્ય જમીયતરામ કેશવરામ પાઠક આરડોલીવાળા.

નાગદેવી સ્ત્રી-મુખર્ષ.

વિશ્વચોકાન્ત ગુટીકા—લાલ મરચાંને છુકો તો. ૨ા, હાંગ ઉંચી તો. ૨ા, બરાસ તો. ૨, અરીસુ એક માસો (તોલો ૦૧) એ સર્વને એકત્ર કરી કાંદાના રસમાં બે પહોર સુધી ઘુંટી ગોળીઓ અડદ જેવડી વાળી બળ્બે સુકવી સ્ટોવપર બાટલીમાં ભરી રાખી કેસેરાના દરદીને પાંચ પાંચ મીનીટ એક એક ગોળી સુકો કુદનો તો. ૫, એલચી તો. ૫, વાળો તો. ૫, એ ત્રણેને પાંચશેર પાણીમાં ઉકાળી, ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રહે ત્યારે ગોળી સાથે એકેક તોલો આપવો. અને જો પાણીની બહુ તરસ લાગે તો આ ઉકાળો અધોળ અધોળ આપવો. એ ગોળીથી કેસેરાના દરદી સાથે સો ટકા સારા થાય છે.

વૈદ્ય સુરાભાષ્ય ઓધવણ ત્રિવેદી, મુા ૦ લાદરેક.

૧—કાળીજીરી રા. ૦ા બાર તથા તલનું તેલ રા. ૦ા બાર એ બંનેને મેષ કરી ચાટી જવાથી તત્કાળ કાસેરાનો નાશ થાય છે. જે પાણીનો શેષ બહુ પડતો હોય તો લવિંગ, નાગરમોચ, અને કાયરણનો ક્વાથ કરી પાવો.

૨—બ્યારે કાસેરા થતો હોય તે અરસામાં લીંબુનો રસ ચુસવાથી કાસેરા થતો નથી.

વૈદ્ય રતિશંકર મોતીરામ મુા ૦ પાટણ.

૧. અજીર્ણ કંટક રસ—પુલાવેલો ઠંકણખાર, પીપર, વછનાગ, મરી, એ સર્વ સમ ભાગે લઈ વજ્રગાળ કરી દશ દિવસ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી એકથી જે ગોળી આપવાથી અજીર્ણ, કાસેરા તથા ઉલટીને મટાડે છે. અકસીર છે.

૨. અગ્નિકુમાર રસ—પુલાવેલો ઠંકણખાર, પારો, ગંધક, એ દરેક પાંચ પાંચ તોલા તથા પીળી કોડીની બરમ, મુંક, મરી, પીપર અઢી અઢી તોલા લઈ, પ્રથમ પારા ગંધકની કળજલી કરી પાકીના વસાણાનું વજ્રગાળ ચૂણે કરી મેળવી લીંબુના રસમાં આદે દિવસ ખવ કરી રતિપુસ્તી ગોળીઓ વાળી આપવાથી સર્વ પ્રકારના અજીર્ણ તથા વિઘ્નચોડાનું સમન કરે છે.

૩. નયકળ, નવત્રી, મોચરસ, હીંગગોક, લવિંગ, તળ એ દરેક એકેક તોલો અને અશીષુ, કેસર, કપુર અર્ધો અર્ધો તોલો લઈ અઢીશુ સિવાય તમામ વસ્તુનું ચૂણું કરી, અશીષુને પાંચ તોલા આદુના રસમાં ઘુંટી એકત્ર કરી, તવટાંક ભાગને બસેર પાણીમાં

ઉકાળી નવટાંક પાણી અવશ્ય રાખી થંડુ થવા દઇ ગોળીને માળી
મેલું. પછી એ પાણીમાં સર્વને મિશ્ર કરી, છુટતાં ગોળી વળે એવું
થાય ત્યારે મગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી મોટા માણસને દર
ટકે બળ્લમે અને નાનાને અડધાથી એક ગોળી આડુ કે પુદીનાના
એક તોલા રસ સાથે આપવાથી કોલેરા, અતિસાર, સંગ્રહણો જેવાં
દરોહો થોડા પથ્થ સાથે આ ગોળીનું સેવન કરવાથી મટે છે. આ
દવા અર્ધી અશીષુવાળી તથા અર્ધી અશીષુ સિવાયની બનાવવી.
તથા વિચાર પૂર્વક તેનો ઉપયોગ કરવાથી સાફ પરિણામ આવે છે.
અનુભવ સિદ્ધ છે.

૧—વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા, મુ. વાગડ,

વાયા રાણપુર.

આમલી તો. ૯, બીલામા તો. ૮; એકત્ર વાટી ઘેળી કુગ-
ળીના રસમાં કાલવી, લુગડામાં ઘાલી નીચોવી રસ કાઢવો તે રસ
પાવાથી કોલેરા મટી જાય છે.

૨. જયજળ, સિંધવ, હોંમળોક; હીંબુમાં તૈયાર કરેલી અંખ
મરમ. સુંઠ, અશીષુ, ધંતુરાના ખીજ, ખીપર, સમભાજે લઇ વાટી
હીંબુના રસની અથવા ધંતુરાના કવાચની અથવા બાંમના કવાચની
બાવના દર્ઠ ચણેલી જેવડી ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી એક ગોળી
એક પૈસાભાર છાશ, ૧ વાલ પુલવેલી હોંમ, ૨ વાલ સંચળ મેળ-
વીને પાવી જેથી તત્કાળ કોલેરા બંધ થઈ જાય છે, અને પેટ ચઢતું
નથી. કોલેરાના દરદીને પાણીનો શોષ હોય તો લવિંમનો કવાચ
કરી પાવાથી શોષ મટી જાય છે.

૩—ધોડા તથા મધેડાની લાદનો રસ કાઢી પાપાથી પશુ કોલેરા મટી જાય છે.

૪—ઝેરી નાળીઝેર (કોપર) વાલ, ૨, હરડેદળ વાલ ૩, કપુર વાલ ૧, એ ત્રણેને આદુના રસમાં પાપાથી કોલેરા મટે છે.

૫—વિશુચિકાઃ—સોમલ શેર ૦૧ લેવો. તેને ઉચી ધાન્ડીમાં ઘુટી સુકવો. એ પ્રમાણે શેર ૧) ધાન્ડી પાવી. પછી તેની ટીકડી-ઓ બનાવી સુકવી એક હાંડલીમાં નાંખી બીજી હાંડલી તેનાપર ઢાંકી, સાંધા બંધ કરી, (૬મઃ યંત્ર ચૂલે ચડાવવું અને ઉપરના ઢામને બીનાં ગાભાનાં પોતા સુકવાં. નીચે અગ્નિ કરવો જેથી સોમલ હડી અધર મટી જાય ત્યારે થંડુ પાડી તેમાંથી જળવીને સોમલ કઢાદી લેવો. એમાંથી એક ચોખ્ખાભાર લઈ ડુંગળીના અથવા આદુના રસમાં આપવાથી કોલેરા મટી જાય છે.

૬—અરીસુ, મરી, હીંગ; સમભાગે મેળવી રત્તી રત્તીની ગોળી કરી દર અર્ધા કલાકે એકેક ગોળી લીધુના રસ સાથે આપવાથી

૭—અહીંરિનાસવ-મહુડાનો દારૂ તોલા ૪૦૦) લઈ એક કામની ખરણીમાં ભરી તેમાં અરીસુ તો. ૧૬ તથા મોચ જમણ, ઇંદ્રજવ, એલચી, પ્રત્યેક તોલા ચાર લઈ ખાંડી વજ્રગાળ કરી ખરણીમાં નાંખી તેનું મ્હોં બંધ કરી એક મહીના રહેવા દેવું. પછી ગાળી લઈ ખાટલા ભરવા. બયંકર કોલેરા તથા બયંકર જાડામાં ટકે ૦૧ થી ૦૨ તોલો, પાણીમાં મેળવી આપવાથી મટી જાય છે.

વેલ લક્ષ્મીશંકર જાદવજી મુા૦ વંધુકા.

એક ચલમ સાથે તેલથી ગાંધે ચલમમાં પીવાય તેવી રીતે ધોઈ તૈયાર કરવો. તેમાં કપુર રત્તી ૧૫ નાખવું ને દરદીને ધીમે ધીમે

ખાલું. તેથી હાલથી બધા થયે અને ઝાડો થોડો રહેશે તો નીચેની
ગોળીઓ કરીને આપવી;—ગાંબો તો. ૧, બવંત્રી તો. ૦ા, કપુર તો.
૦ા, નામકેસર તો. ૦ા, ગંધક તો. ૦ા, એ સર્વને ખરલમાં ખારીક
વાટી એક રત્તિ પ્રમાણની ગોળી વાળી બુખ્ખે કલાકે એકેકી ગોળી
આપવાથી ઝાડા બંધ થાય છે.

એથી રામકૃષ્ણ દેવાશંકર કંપાઉંડર. મુ—બાદર.

કોલેરા માટે:—લાલ જામણના પાનનો ક્વાથ કરી આપ-
વાથી તુરતજ કોલેરા બંધ થાય છે.

વેલ આપાલાલ બહેચર વ્યાસ. મુ—ચહેલીઆ પો.

મોટી પાનોલી.

અથલાદનો રસ તોલા બે કાઠી તેમાં હીંગ સેકેલી એક માસો
નાખી પીવાથી ગમે તેવી પેંખીડ અથવા કોલેરાની પીડને તુરત
મટાડે છે.

ગંધકવટી—શુદ્ધ ગંધક નો. ૧, ઉમદા હરડેની છાલ, તો. ૨,
સિંધવ તો. ૩, સુંદ તો. ૪, એ સર્વનું હીંચુના રસમાં ખુબ મર્દન
કરી ચણીભોર જેવડી ગોળીઓ વાળી આપવાથી શુળ, પેટનો ગોળો,
તથા કોલેરા પર એકેક ગોળી વીંઆળીના અર્કમાં તેમજ અમૃત-
ખિંદુ સાથે આપવાથી મટે છે.

વેલ ચંચળલાલ જાદવણ ઓઝાડેલીમાં મુ—મુંદા (કચ્છ).

મોચ રસ તો. ૧, અદીણ તો. ૦ા, અજમો તો. ૧, એ ત્રણેને
ખારીક વાટી માંહે મળે તેટલો વગર કાંકરીનો ચુનો મેળવી ખુબ વાટી
વાલ વાલની ગોળીઓ વાળી દિરસમાં ત્રણ વખત એકેક ગોળી દહીં
સેર ૦ા સાથે આપી મળાવવી. બચ્ચાને દહીંમાં મિશ્ર કરી આપવી

અને પાણીને બદલે દહીંનાજ ઉપયોગ કરાવવો. એથી સેંકડે પોણાસો ટકા દરદીઓ મારે હાથે સારા થયા છે. અનુભવ સિદ્ધ છે.

વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરીકૃષ્ણ શાસ્ત્રી મુ-જીવાલડી, (અમદાવાદ)-

મુંઠ, મરી, પીપર, રાજ, ઈંદ્રજવ, એ સર્વ સમમાત્રે લઈ વસ્ત્રમાળ ચુષુ કરી ના થી ના તોલામાર ડુંગળીના રસ સાથે આપવાથી વિશુચીકા મટે છે. ગોળી બળે કલાકને અંતરે આપવી. ખાસ અનુભાવેલી છે.

બ્રહ્મચારી આત્મારામજી ત્રિવેદી (ફરતારામ)

કપુતરની હમાર તો. ૧, મરઘીની હમાર તો. ૧, એ અને પાણીમાં વાટી પીવાથી કોલેરા તુરત મટી જાય છે.

વૈદ્ય ભવાનીશંકર ગોવિંદજી મુ. મુરત,

પીળી કોડીની બરમ, કંપીલો, કપુર, અકલમરો, જાયફળ, જાવંત્રી, તજ, મયુરપિચ્છ બરમ, વાવડીંગ, કેસર એ દરેક તોલો ૧, તથા મરી, હીંગળોઠ, વછનાગ દરેક અર્ધો તોલો લઈ સર્વને બારીક વાટી આફના રસમાં ચણા પ્રમાણની ગોળાઓ વાળી આપવાથી કોલેરા મટે છે.

દરદીને વંઠ આવતા હોય તો કાંદાના રસમાં કપુર મેજવી સરીરે મર્દન કરાવવું. જેથી બધું મટી જાય છે.

વૈદ્ય વાસુદેવ નાગરદાસ મુ. જસકા.

આંકડાના મુળની છાલ તો. ૧, હીંગ તો. ૧, મરી તો. ૧, અરીસુ તો. ૧, વાટી આફના રસમાં મગ જેવડી ગોળાઓ વાળી ડુંગળીના રસમાં આપવાથી કોલેરા મટે છે.

બ્રહ્મર મગનલાલ વીજબાપુદાસ સોનીફળીદ સુરત.

લસણ, હીંગ, કપુર સમભાગે લાઠ વાટી ગોળમાં ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળી આપવાથી કાલેરા, તાણુ, તોડ, વંઠ, સરદી મટી પેસાળ તુરત લાવે છે. એટલે કાલેરાનું જોર નરમ પડે છે. નાડી ન માલમ પડતી હોય તો ઠંડાણે આવે છે. અતુભવસિદ્ધ છે.

વંધ ગીરજાશંકર આશાશામ ત્રિવેદી, ઝરીઆ.

અજમાના કુલ તથા કપુર એકત્ર કરી શીશીમાં ભરવાથી પ્રવાહી થાય છે, આ પવાહીનાં પાંચ ટીપાં તથા કમિકુદાર રસ વાલ ૧, પાણી તોલા એકમાં દર અર્ધા કલાકે આપવાથી ઝાડો તથા ઉલટી તુરતજ બંધ થાય છે. જેથી ત્રણ વખતમાંજ ચમત્કારીક ફાયદો થાય છે.

વંધ ઉમીયાશંકર મહાસુખરામ વાઘનાથકુદ પાસે સુ, ઉમરેઠ.

ચુદ્ધ ઝેર કાચલા ને ધીમાં સેકી વસ્ત્રગાળ કરી પાનના રસમાં મગ જેવડી ગોળી વાળી એક એક ગોળી આપવાથી કાલેરા તથા અજીર્ણના ઝાડા મટે છે.

વંધ મણીલાલ ગુણપતીશંકર લાટ સુ-કેળાપીઠ, સુરત.

પારો તો. ૧, મંધક તો. ૨, લોહબરમ તો. ૦૧, સંચળ તો. ૧, પીપર તો. ૧, પીપરીમુળ તો. ૦૧, ચિત્રકમુળ તો. ૦૧, ચુદ્ધ તો. ૧, મરી તો. ૧, ટંકણપાર તો. ૨, મરી તો. ૨, લવિંગ તો. ૦૧, પ્રથમ પારામધકની કળ્લલી કરી બાકીના વસાણાનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી મેળવી લીંબુના રસની સાથે ભાવના આપી વાલ પ્રમાણની

ગોળીઓ વાળી એક અથવા બે ગોળી મોળી હાથ સાથે આપવાથી કોભેરા, અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, અસ્થિને મલકે છે. એ ગોળીઓ ૧થી ૪ સુધી આપવાથી ઉલટી પુરત બંધ થાય છે.

૨—લાલ મરચાં તો. ૦) જી ભાર, સફેદ મરી તો. ૦) જી ભાર, અશીષુ તો. ૦ા, કપૂર એક ધઉ ભાર, બારીક વાટી તેમાં બે ચમચાં આન્ડી તથા પાણી તો. ૨ા ભાર નાંખી તેના બે ભાગ કરી દર બે કલાકે એકેક ભાગ પાવાથી કોભેરા પુરત મટી જાય છે. આન્ડી (મધ) નહીં પીતારે ફક્ત કેસરનું પાણી નાંખીને પીવું.

મહારાજ શ્રી મહાવીરદાસજી જનકીદાસજી સુ-ધોળકા.

૧—ચિત્રકમુળ, બિલામાં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર. હરડાં, અન્નમો, ધાણા, તજ, જવંત્રી, પીપરીમુળ, જવખાર, સાજખાર, જીરૂ, શાહજીરૂ, નાગકેસર, લવિંગ, એલચી, ઈંદ્રજવ, સાજખાર, વાવડીંગ, ચવક, એ દરેક એકેક તોલો અને સંચળ બે તોલા, સિંધવ, નવસાર, બીડલુલુ, દરેક એકેક તોલો, સેકેલી હીંગ દોઢ તોલો, લઘ વાટી વસ્ત્રગાળ ચુર્ચુ કરી તો ૦થી ૦ા હાથ તથા પાણી અથવા મધના અનુપાત સાથે સવારમાં એકવાર આપવાથી અજીર્ણ, કોભેરા વિગેરે અનેક દરદો મટે છે. કોભેરા માટે આ દવા લીંબુના એક તોલા રસ સાથે દર અર્ધા કલાકે આપવાથી મટે છે. આ ચુર્ચુમાં પારો, મંધક, વજનાગ, શુદ્ધ ઝેરકોચલાં (ધીમાં તબેલાં,) એ દરેક એકેક તોલો મેળવી યોગ્ય પ્રમાણમાં આપવાથી બચંકર એવા કોભેરા જેવા કરદોને તત્કાળ જલકુઈ રીતે દુર કરે છે.

૨—સિંધવ, આંકડાનાં મુળ, અધેકાનું મુળ, ચીત્રમુળ એ દરેક એકએક તોભો તથા ત્રિકટુ, અનમો, વાવડીંગ, વળ, જાવંત્રી, નાગરમોથ, વહનાગ, કપુર, એ દરેક અર્ધી અર્ધી તોભો ગંધક તો. ૨, લાઘવાટી વસ્ત્રમાળ કરી તેમાં ભાંગ તો. ૨૧, અશીષુ તો. ૧, કારેલીના પાનનો રસ શેર ૧ લાઘ તેમાં મેળવી ખુબ ઘુંટી ચણીબોર જેવડી ગોળીઓ વાળી એકથી બે ગોળી દર અર્ધા કલાકે લીધુના અથવા આદુના રસ સાથે દરદનું જોર તેના દરદીની વય તથા બળનો વિચાર કરી યોગ્ય માત્રામાં આપવાથી બચંકર કાબેરા મટે .

આયુર્વેદ નિબંધમાળા.--ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૮ મો.

કમિરોગ.

જે માણસ અશુભ ઉપર ભોજન કરતો હોય, કંમેલાં મીઠા તથા ખાટા ખદાર્યાં ખાતો હોય, કઠી જેવા પાતળા પદાર્થોનું સેવન કરતો હોય, ગોળ અને ભોટના પદાર્થ જમતો હોય, કસરત નહિ કરતો હોય, દિવસે સુવાની ટેવવાળો હોય, અને દૂધ તથા માછલાંનો ખાનારો હોય તેને કમિરોગ થાય છે. તેમાં અડદ, લાડુ, ઘેખર, ક્ષાર, ગોળ, લીલાં શાક ભાજનું વધારે સેવન કરનારને વિષ્ટામાં કમિ થાય છે. તે કમિના રોગીના કમિ મળદારના માર્ગે બહાર સરી પડે છે. તેઓ મોટા થયા પછી આમાશય તરફ આવે છે ત્યારે રોગીના ઝોડકારમાં અને શ્વાસમાં વિષ્ટાની ગંધ દેખાય છે. આ કમિઓ કદે બડા, પુષ્ટ, ગોળ, બારીક, લઘુ, અને રંગે લીલા, પીળા, કાળા તથા ઘોળા હોય છે, અને તેને કઠેરક, મઠેરક, સીસરાક, મલુન અને બેલીક એવાં ચાર પ્રકારનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. જ્યારે મળાશયમાં અપાનવાયુનો હીનયોગ થવાથી તથા કબેઢન કરતો અતિયોગ થવાથી, વિષ્ટા રોગાદ જાય છે, જેથી જે કમિ ઉપજ થાય છે. તે કમિઓ પેટમાં આડામ્બળા કરતા થવાથી પાતળા બાદ, ચુંક પેટનું ચઢવું, શરીરનું સુકાઈ જવું, શરીર લુપ્ત તથા પીળું

પડ્યું. રૂંવાંટાં ઉભા થયા, અગ્નિ મંદ અને મળદારમાં ચેળ એટલા ઉપદ્રવો ઉભા થાય છે. તેથી રીતે માંસ, અડદ, ગોળ, દૂધ, દહીં, કાંઈ તથા અથાણાંનું અતિસેવન કરવાથી કર્મમાંથી ક્રમિ થાય છે. એટલે આમાશયમાં રહેલા કલેદન કદનો અતિયોગ થવાથી અને પક્વાશયમાં રહેલા પાચકપિત્તનો હીનયોગ થવાથી અપાનવાયુ મળને ખેંચવા અશક્ત થવાથી તે મળમાં જે જંતુઓ પડે છે તે જંતુઓ પેટમાં ચારે બાજુએ ફરવા લાગે છે તે જંતુઓમાંના કેટલાક પહોળા કેટલાક ગાંઠોવાળા અને કેટલાક ધાન્યના સણગા જેવા, તો કેટલાક ઝીણા, લાંબા અને ટૂંકા હોય છે. રંગમાં તેઓ રાતા અને ધોળા હોય છે. તેને અંત્રાદ, ઉદરા વેદ, હૃદયાદ, મહારજ, ચુર, દર્બકુસુમ, અને સુમંથ એવા સાત નામ આયુર્વેદાચાર્યોએ આપેલા છે. આ ક્રમિથી ખેચેલી, મોઢામાં ફીક, અમ્બર અભાવ, ચઢી કિંવા ફેર, ઝોઢાલી, તરસ, પેટનું ચઢવું, શરીરની દુર્ગંધતા, સોજો, અને સળખમ થાય છે. આ સાત જાત પેકી હૃદયાદ અને મહારજ, છાતીએથી સુખવાટે બહાર પડે છે. તે પ્રમાણે દૂધ, માછલાં વગેરે અર્ધા રંધા-યલા ખીજ પદાર્થોના ખાવાથી તથા શાક બાજી વધારે ખાવાથી, રક્તજનીત ક્રમિ થાય છે. લોહીને ઉચકનારા એટલે લોહીમાં થનારા ક્રમિ ઝીણા. વગર પગના, ગોળ અને રાતા રંગના હોય છે. કેટલાક ક્રમિ એટલાતો સૂક્ષ્મ હોય છે કે તે દ્રષ્ટિએ જોઈ શકાતા નથી. તેની છ જાતો નીચે પ્રમાણે છે. કેશાદ, રોમવિદંશ, રોમદિપ, ઉદંબર, સૌરસ અને માતર એ છ જાતના ક્રમિ પેકી જે ક્રમિ થયા હોય તે લોહીને ખમાડી, આમડીના રોજોને ઉત્પન્ન કરે છે અને જો હૃદયના લોહીમાં ઉત્પન્ન થયા હોય તો રક્તપિત્ત નામના મહા બચકર રોગને

ઉત્પન્ન કરે છે. એ સિવાય જૂ અને ચામળૂ નામના એ કૃમિ, શરીરના મેલથી અને રસ ધાતુનો મળ જેને આપણે પસીનો કહીએ છીએ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રમાણે લોહી, રસ અને માંસના અગ્રહવાથી જે કૃમિ થાય છે તેને આપણે વાળો અથવા નાશના નામથી ઝોળખીએ છીએ. એવી રીતે જુદા જુદા અપાન વાયુના, સમાનવાયુના અને પાનવાયુના સ્થાનમાં વાયુનો હીનયોગ અને કર્મનો અતિયોગ થવાથી એકવીશ પ્રકારના કૃમિની ગણના આયુર્વેદાચાર્યોએ કરેલી છે, પણ એ સિવાય એક જાતનો ચપટો અને વધુમાં વધુ એક કુટથી પાંચ કુટ સુધી લાંબો એક કૃમિ પેટમાં થાય છે. તેની એવી જાત છે કે એક તરફથી વધતો જાય છે અને બીજી તરફથી દુધીના પીજના આકારના, દુધીના પીજ જેવડા કટકાના રૂપમાં દુધીને બહાર નીકળતો જાય છે. અને તેને નીકળતાં પહેલાં રોગીને ખમર પડતી નથી. એ કૃમિને યુનાનિ વૈદકમાં કુદ દાના એ નામથી ઝોળખાવે છે. એ કૃમિ જેને થયો હોય તેનું પેટ મોટું થઈ જાય છે, શરીરનો રંગ પીળો પડતો જાય છે, શક્તિ ધટતી જાય છે, હાથ પગનું માંસ ગળાઈ જાય છે અને આખરે રોગી મરી જાય છે. આ પેસીના કોઈ પણ જાતના કૃમિરોગમાં વૈદ્યે તેની ઉત્પત્તિ થવાનાં કારણોનો ત્યાગ કરાવી, પછી તેના ઉપચાર કરવા. જો કે શાસ્ત્રમાં કૃમિના ઉપચાર બધી જાતના લખેલા છે પણ અમારા દવાખાનામાં એક વરસની નીચેના બાળકને કૃમિકૃદારની ગોળાથી અને મોટી ઉંમરના રોગીને કૃમિશામુની ગોળાથી સારી રીતે આરામ થાય છે. બ્યારે કૃમિનો રોગી ઉલટી, ઝાડાને લીધે અશક્ત થઈ તેને તંદ્રા થાય છે, એટલે લોકો કહે છે કે “એની આંખમાં કૃમિ રમે છે” તેવી અવ-

સ્થાનાં ઉજ્જવ, વામવડંગ, કાકડાશીમ, અને સરસવ સરખે બાળે
 લઈ, તેનું ચૂર્ણ રોગીની ઉંમરના પ્રમાણમાં એકથી ચાર વાલ મુઠ્ઠી
 છાશમાં વાટીને આપવાથી તે રોગી સારા થાય છે. જ્યારે જુ અને
 આમ જુ ધોળી જુ કે લીમ, બહુજ પડતી હોય અને ધણી
 હવાય કરીને રોગી માકેલો હોય તેવી અવસ્થામાં કમિશનની બળખે
 ગોળી, દિવસમાં ત્રણવાર, પાણી સાથે ત્રણ મહિના મુઠ્ઠી લાગટ
 ખવડાવવાથી જુ અને આમ જુતો રોગ જાય છે. જે વાળો મયો
 હોય તો જુદાજુદા વેધો જુદીજુદી રીતે ઉપચાર કરે છે, તેમાં જે
 દેશમાં વાળાનું દરદ વિશેષ રૂપમાં થતું હોય ત્યાંના ચિકિત્સકો એ
 રોગના વધારે અનુભવી હોય છે, પરંતુ અમારા દવાખાનામાં જે
 વાળાને ખેંચતાં તૂટી મયો ન હોય તો મોરની પીંછીની બરમ મધમાં
 ચઢાડવાથી અથવા દિવસમાં ત્રણવાર સેકેલી હીમની શાકી ખરાવવાથી
 વાળાનો કમિ, આપોઆપ મરી જાય છે. પણ જે વાળો તૂટ્યો
 હોય તો તેમાં સોજો આવી જાય છે, તેવા વખતમાં તે સોજાને
 પકાવી વાળાને સારો કરવા માટે કાચકાની વગર સેકેલી મીજને
 બારીક વાટી દીવેલમાં ઘૂંટી મલમ જેવું બનાવી સોજાપર ચોપડી
 પાટો બાંધવાથી, અથવા વિલાયતી ખરસાણી કે જેનાં પાંતરાં હડ-
 સાંકળનાં પાંતરાં જેવાં ખરડ થાય છે અને જેના છોડ બે ફૂટ કરતાં
 હોય તેવાં થતા નથી, અને જે બાગબગીચામાં વાડને ઠેકાણે ઉગાડવામાં
 આવે છે તેના પાંતરાં લાવી, છુંદી, ખરમ કરી પાટા બાંધવાથી સોજો
 પાકીને વાળો નીકળી જાય છે અને પછી પાકેલો સોજો તેનાથીજ
 રૂઝાડ જાય છે. ધણી ચિકિત્સકો વાળાને બહાર નીકળતાં બાંધી રાખે
 છે અને ધીમેધીમે નીકળ્યો જાય તેમ તેને લપેટતા જાય છે, જેથી

તેને વૃદ્ધાનો સંભવ વધારે રહે છે, પણ અમારા જીવતામાં દક્ષણ દેશમાંથી એક વૈદ્યની જાતના લોકો આવે છે તેઓ મલીએ મલી વૈદ્ય વૈદ્ય એમ પોકારે છે. તે લોકો વાળાને એવી રીતે કાઢે છે કે કાંઈ જાતનું તેલ, જેટલો લાંબો વાળો જણાય તેટલા ભાગમાં ચામડી ઉપર ચોપડે છે, જેટલો વાળો અંદરથી અકળાઈ પોતાનું મોઢું બહાર કાઢે છે. તે વાળાના મોઢાને એક લુંગળીમાં લઈ, લુંગળીને ખીજે છેડે કપડું આડું રાખી એવા જોરથી શ્વાસ ખેંચે છે કે બે મિનિટમાં વાળાનો કમ્પિ, જીવતો અને આંખો બહાર નીકળી પડે છે. જો કે તે વૈદ્યો આ ઉપાય પરસ્પર એકબીજાને જતાવે છે, પણ આપણા વૈદ્યોને જતાવતા નથી માટે કાંઈ વૈદ્ય પુરુષાર્થ કરી, એ ઉપાય મેળવે તો આયુર્વેદની ચિકિત્સામાં એક અદ્ભુત અને ચમત્કારિક ઉપાયનો વધારો થાય. આ વાત લખવાનું કારણ એટલુંજ છે કે જુદી જુદી પ્રકૃતિના વૈદ્યરાજોની શોધકયુદ્ધિ આવા ઉત્તમ પ્રસાજ મેળવવા પાછળ લાગે તો સંભવ છે કે એ ઉપાય હાથ કરી શકાય. **इत्यष्टम.**

બીજા વૈદ્યરાજો તરફથી આવેલા અનુભવી ઇલાજો.

વૈદ્ય ધીરજીરામ દક્ષપતરામ ગુજરાતીયા—સુરત.

કૃમિશાત્રુ ચુર્ણ:—પલાસ પાપડાના બીજ તોલા ૫ કપીલો તોલા ૨૫ વાવડીંગ તો. ૨૫ ઈંદ્રજવ તો. ૨૫ એને ખાંડી વસ્ત્રમાળ કરી લીંબડાના રસના પટ પાંચ તથા વાવડીંગના ઉકાળાના પટ બે દહ, તેમાંથી ઉમ્મરના પ્રમાણમાં ૧ રતીથી ૧ વાલ સુધી દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવાથી સધળી જાતના કરમ મટે છે.

યતિત્રી રવીહસજી દીપહસજી છાપરીયાશેરી—મુરત.

કૃમિકોશર:—એળીયો, એળ, દીકામાલી, વાયવડંગ, કરમાણી અગ્રમે, કાળીજીરી, કાકડાસીંગ અને સરસવ એ સર્વે બળમે તોલા કપુર અને કંપીસો ચાર ચાર તોલા એ સર્વને બારીક વાટી કપડાળત કરી, પાણી સાથે મગમગ જેવડી ગોળાઓ વાળી, કૃમિવાળાને ર થી ૫ ગોળા સુધી દિવસમાં બે ત્રણવાર આપે તો કૃમિ મટે છે.

વેદ્ય બાલકૃષ્ણ રત્નેશ્વર કંશાશ શેરી—મુરત.

કૃમિક્ષુદ્રીકા:—પલાસપાપડો, કરપુર, કંપીસો, હીંગ, કમરો, કરીઆતુ, કરમાણી, વાયવડંગ, ગરમાળાનો એળ, કાચકાની મીઠ, કીકામારી, એ સર્વે સમભાગે લઈ જીરુના ગોળમાં વટાણા જેવડી ગોળા કરી ગરમ પાણી સાથે આપવાથી કૃમિની પીડા તુરત સાંત થાય છે.

વનોપધ શાસ્ત્રી મહારાજશ્રી મહાવીરદાસજી જ્ઞાનકીદાસજી,
માંડ ધોળકા.

૧-કૃમિ મારે:—કંપીસો, ખાખરના ખી, વાયવડંગ, આખાની ગોટલી, કાળીજીરી, દાડમના મૂળની છાલ, અને કપુર સમભાગે લઈ વજ્રગાળ કરી ગોળના અનુપાતમાં ૦૧ થી ૧ તોલા સુધી રાત્રે આપી સવારે દાવેલ ત્રિગેરે યોગ્ય લાગે તે જીલાબ આપવો. આ દવાથી કરમનો રોગ ચાહે તેવો હોય તોપણ મટ્યા વગર રહેતો નથી. એ એક દિવસ આપવાથી આરામ ન થાય તો દરદ મટે ત્યાં સુધી આપવાથી કૃમિ રોગ મટે છે.

૨-કૃમિહર સુચુઃ—કપીલો, વાયવડંગ, ખાખરના બી,
કાળીછરી, કરંજની મીઝ, એ દરેક એક એક તોલો અને ખુરાસાની
અળખો તોલો ૦ા, સધળાને ખાંડી વસ્ત્રમાળ કરી તોલા ૦ થી ૦ા
ગોળ સાથે ખાવાથી સર્વે પ્રકારના કરમ પેટમાંથી નાબુદ થાય છે.
બીજો દિવસે દિવેલનો રેય લેવો, જેથી મટે છે

૩-કપીલો તો. ૦ થી ૦ા, પાસેર દહીં સાથે લેવાથી કરમ
નાશ પામે છે.

આસ્તર નરસેરામ હરજીવનદાશ જ્ઞા૦ નવાગામ, તા૦ માતર.

૧. આંબાહળદર અને સિંધવ ખરીક વાટી ગરમ પાણી સાથે
પ્રાકૃત્વે જેથી કરમ મટે છે.

૨. આંબાહળદર અને કાયકોના પાંતરા ઘસી પેટપર ચોપડવું
જેથી કરમ મટે છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા જ્ઞા૦ વાગડ, કાઠીયાવાડ.

૧. શુદ્ધ પારદ તોલો ૧, ગંધક તોલા ૨, બોડી અળખોદ
તોલા ૩, વાવડીંગ તોલા ૪, ખાખરાનાં બી તોલા ૫, શુદ્ધ હેરકચુરો
તોલા ૬, લઘુ વાટી સુચુઃ કરી મધમાં ચણીભેર જેવડી ગોળી વાળી
સવાર સાંજ બન્ને ગોળી ખાઈ ઉપર ઉદરકાનીનો ક્વાથ સાકર તોલો
૦ નાંખી પીવો તેથી કૃમિ મરી જાય છે અને આહરો તથા વસ્ત્ર
મટી જાય છે.

૨. કપીલો, વાવડીંગ, સિંધવ, હીમજ એ સર્વ સરખે વજન
લઘુ તેની શાદી બનાવી ૦ા બારથી ૦ા બાર સુધી ગોળમાં લેવાથી
રેય લાગી કૃમિ નીકળી જાય છે.

ક. કંપીસો, વાવડીંગ, કાચકાની મીઠ, ખાખરનાં ખી, પીત-
પાપડો, કરમાણી, અજમેદ અને ગોળ સમજાગે લઈ વાટી તોણ
ના ની ગોળી કરી સવાર સાંજ એક એક ગોળી ખાવી અને બીજે
દિવસે સવારે દીવેલનો જીલ્લાય લેવો એટલે કમી નીકળી જશે.

વેદ્ય રવિકાન્ત અને શાન્તિકાન્ત, મુા૦ ખાલંલા. (કાઠીયાવાડ)

વીરંગાદિ વટી-હીંગ ટુલાવેલી તોણો ૧, ગોળીઓ શેકેલો
તોણો ૧, વાવડીંગના ખી, ઈદ્રજવ, પીતપાપડો, પાણકદો, ઇંગોરીઆતી
છાલ, કરમાણી અજમે, શેકેલ કાચકાની મીઠ, કંપીસો, નિસોતર,
હરડે, કીડામારી, કાળીજીરી, વજ, જવત્રી, મોરપીછની રાખ, દેવદાર,
મોચ, પીપર, સેકટાની છાલ, એ અકેક તોણો, વાટી વજ્રગાળ કરી
તેમાં પારો તોણો ૦૧, ગંધક તોણો ૦૧ ની કળણી કરી તેમાં ઉપરનું
ચુર્ણ મેળવી તેને ત્રિકળા, કુંવાર, ગૌમુત્ર, તથા વાવડીંગ, અનારનાં
મુળની છાલના કવાચની અકેક ભાવના આપી ગોળી બે રતિ પ્રમાણે
વાળવી (ભાવનાના દ્રવ્ય સર્વ દવાના વજનથી ચોથે ભાગે લઈ અષ્ટા-
વશેષ કવાચ કરવો) ચપટા કમીમાં, રતિ બેથી ચાર વાવડીંગ, અગર
અનાર મુળની છાલના કવાચ સાથે આપવું. ગોળ કમીમાં, કુદ્ર કમીમાં,
કાકચ વાલ ચાર અથવા કરમાણી અજમેનાં ચુર્ણ વાલ ચાર સાથે
ઉપરની દવા એક અથવા બે દિવસ ખવરાવી ઉપર જીલ્લાય આપવો
કમીજનક અરુચી, મુખમાં પાણી આવવું, ઉલટી, પેટનો દુઃખાવો,
વાયુ, ખાદી મટે છે. આ દવા ખાળકોના બહુખરા રોગમાં સાર
કામ કરે છે. (અમારી બનાવટ છે)

વૈધ ધીરાબાવા ગુમાનબાવા મુાં તળાવ સણીયા-(સચીન)

દીઠમાલી તથા કાચકાની મીજ સરખે ભાગે વાટી ચૂર્ણ કરી મુખડ ધસીને તેમાં મોટા દાણાદાર ખાંડ આખીને આખી નાખી કિપલું ચૂર્ણ વાલ ૪ ને આશરે પાવાથી કૃમિ તમામ નીકળી પડે છે. અતુભવસિદ્ધ છે.

વૈધ ભુગભાઈ આંધવણ મુાં ભાદરોડ.

પિત્તપાપકાની ભુગી તોલો ૦૧ વાવડીંગ તો. ૦૧ વાટી ગોળમાં ગોળી કરી સુતી વખતે ખવડાવવી અને ખીજે દિવસે સવારે ગરણીના મૂળનો રેય આપવાથી, બધી ગયલા તમામ કૃમિ ઝાડા વાટે નીકળી જશે.

વૈધ અંબારામ શંકરજી પંડ્યા. મુાં વાગડ. રાણુપોર થમને.

કૃમિ કુઠાર:-કપુર ૮ ભાગ, કઠાજાલ, ત્રાયમાણ, અજમો. વાયવડંગ, હીંગડો, વચ્ચનાગ, નાગકેશર, એ એકેક ભાગ લઈ વાટી ભાંગરાના રસની, ઉંદર કાનીના રસની અને બ્રહ્મીના રસની એકેક ભાવના દહ, વાલ વાલની ગોળીઓ કરી આપવાથી કૃમિ મરી જાય છે. બાળકને એક રત્તો કરતાં વધુ દવા આપવી નહિ.

જોશી રામપ્રસાદ દેવાશંકર કમ્પાઉન્ડર મુાં જાદર.

પાકાં દાડેમની તાજી જાલ બશેર પાણીમાં ઉકાળી શેર ૧ બાકી રહે ત્યારે ઠંડું થયા પછી અડધે કલાકે ૧ પ્યાલો પાવો.

વૈધ નરસઈભાઈ આંધવભાઈ મુાં કઠોર. રોથન સાયણ.

શળુસફાઈડો, હીમજ સમભાગે લઈ રોગના પ્રમાણમાં મધમાં ચઠાડવાથી કૃમિરોગ મટી જાય છે.

વૈદ્ય જગનલાલ આત્મારામ ધાંચી શેરી—સુરત.

કરમની ગોળી:—સેકેલા કાચકા તોલો ૧ ધોલા મરી તો. ૧
બાળેલાં ઝેરકચુરાં તો. ૦૧ ઈન્ડિય તો. ૧ વાટી વચ્ચગાળ કરી
ગુલશીના રસમાં ઘુટી ચણાપુરની ગોળી વાળી મોટા માણસને દિવ-
સમાં ૩ વાર અને બાળકને બે વાર, પ્રકૃતિ જોઇને આપવાથી નાના
મોટા તમામ કરમ પડી જાય છે.

વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગણ વકીલ મુ. નાગેશી (અફરાબાદ).

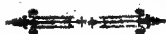
વાવડીંગ તોલો ૧. દાડેમના મૂળની છાલ તો. ૧. પિત્તપાપડો
તો. ૦૧ ચૂર્ણ કરી ૧ તોલા ચૂર્ણનો ક્વાથ પકાવીને પાવો. ૧ કલાક
બાદ એરંડીયાનો જીલાબ આપવો.

વૈદ્ય—(નામ તથા ઠેકાણા વગરના).

કંપીલો, વાવડીંગ, રેવંચીની સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી બળે
વાલની માત્રા ગરમ પાણી સાથે આપવાથી કૃમિ મટે છે.

વૈદ્ય મણીલાલ ગણપતિશંકર લાકે કેળાપીઠ—સુરત.

વાવડીંગ ૧૦ દાણા, સિંધવ ૦૧ વાલ, હરડે ૧ વાલ, કંપીલો
૦૧ વાલનું ચૂર્ણ બનાવી પાણીમાં ઘુટી ૧ ચમચો પાછ દેવું. એ
પ્રમાણે દિવસમાં એકજ વખત સવારે આપવાથી કૃમિ પડી જશે ને
બચ્ચું તંદુરસ્ત થશે. એક દિવસ પાવાથી જો કૃમિ નહિજ પડે તો
બીજે દિવસે સવારે એ પ્રમાણે પાવું. જો કૃમિ નહિ હશે તો નહિ
પડશે ને જો હશે તો આ પ્રયોગથી જરૂર પડશે.

આયુર્વેદ નિબંધમાલ્યા ભાગ.-૨ જો. નિબંધ ૬ મો.

પાંડુરોગ, કમળો અને રક્તપિત્ત

પાંડુરોગ, કમળો (કમળો) કુંભકમળો, અને પાનકી એટલા રોગો ઉત્પન્ન થવાનું કમળોગ એકજ કારણ છે. જે માણસ ધણો સ્ત્રીસંગ, અત્યંત ખાટા ખારા પદાર્થોનું ભોજન, અત્યંત મદિરા પાન, તથા મં-ટોડું ખાવાથી અને દિવસે સુવાથી સમાનવાયુને કલેદન કર દેખાવી દે છે, એટલે કરને લીધે પાચકપિત્તમાં મિથ્યાયોગ થાય છે તેથી પ્લીહા અને યકૃતમાં પાનવાયુ ખાધેલા ખાન પાનનો રસ કદમિશ્રિત ખેંચે છે, જેથી રંજકપિત્તમાં પણ કરનો મિથ્યાયોગ થવાથી આહારના અનેલા રસધાતુને રંજકપિત્ત રંગ ચઢાવી શકતું નથી, તેથી રંજકપિત્તમાંથી રંગાયકું લોહી હૃદયમાં સાધકપિત્ત પાસે શુદ્ધ થવાને આવે છે, પણ હૃદયમાં રહેલા અવસંચન કરના અતિયોગથી તે લોહી રક્તવાહીનીઓમાં તથા દેશવાહીનીઓમાં પીળા રંગનું બની શરવા જાય છે એટલે રોગીનું શરીર વડના પાકેલા પાન જેવું પાંડુરવર્ણુ જણાય છે. ખીજી તરફ ખાનપાનમાં આવેલા બારે, ચીકણા અને કરકારી પદાર્થોને લીધે અને પાચકપિત્તનો મિથ્યાયોગ થવાથી તે પદાર્થોનો બરાબર રસ બનતો નથી તેથી કાચો આમ ઉત્પન્ન થતો તેનો મળ બની જવાથી રોગીનું પેટ મોટું દેખાય છે. અને બાન-

વાયુમાં રહેલું બાજકપિત્ત પોતાનું કામ નહિ કરી શકવાથી અને આ સંબંધેપણકરનો અતિયોગ થવાથી આખે શરીરે સોજા થઈ છે એટલે શરીરમાં વહેતા રસ અને રક્ત પીળાં થવાથી રોગીના મળ અને મૂત્ર, યુક અને કફ, પીળાં જણાય છે, જેથી રોગીને જૂખ લાગતી નથી, આંધું પથતું નથી, શરીર ભારે ચર્ધ જાય છે, પાણીની તરસ લાગે છે અને દીન પર દીન શક્તિ ધટતી જાય છે. એવા રોગીને પાંડુરોગ થયો છે એમ જાણવું. નિદાનશાસ્ત્રે દોષના અતિયોગ, હીનયોગ અને મિથ્યાયોગને લીધે પાંડુરોગ પાંચ પ્રકારના ગણ્યા છે. જેમાં વાતપાંડુ, પિત્તપાંડુ, ક્ષયપાંડુ, સ્ત્રિવાતપાંડુ, અને મૃત્તિકાપાંડુ. એવી રીતે જે દોષનો અતિયોગ થયો હોય તે ઉપરથી તેના નામ પાડવામાં આવ્યાં છે. તેનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો જાણવાની ઇચ્છા રાખનારે નિદાનશાસ્ત્રનું અવલોકન કરવું. તેવી રીતે જેમાં સોજા નહિ આવ્યા હોય તેને કમળો કહે છે. જેમાં સોજા નહિ આવ્યા હોય પરંતુ પેટ મોટું થયલું હોય તેને કુંભકમળો કહે છે. જ્યારે કોઈ પાંડુ રોગીને વાયુનો પિત્તમાં મિથ્યાયોગ અથવા પિત્તનો વાયુમાં મિથ્યાયોગ થઈને કફનો હીનયોગ થાય છે ત્યારે તે રોગીના શરીરનો રંગ લીલો, આસમાની અથવા ધોળો પીળો થઈ જાય છે, તેને હસીમકમળો કહે છે. જે પાંડુરોગીને દશે ઉદિઓમાં કબેશ થાય છે, પેટ મોટું હતાં પાતળાં ઝાડા થાય છે, શરીરની અંદરનો અને બહારનો રંગ પીળાશ પ્રકારો ચર્ધ જાય છે તેને “પાનકી” કહે છે.

આ ટેકાણે એક વાત ખાસ જાણવાની છે કે ત્રિદોષ સિદ્ધાંતના નિર્બંધમાં પિત્તજ્વરના લક્ષણોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, પિત્તજ્વરમાં ઝાડો, પેશાબ, જીભ, આંખ, નખ અને ચામડી પીળાં થાય છે. ત્યારે

કમળા અથવા કુંભકમળા કે પાનકી અને પિત્તજ્વર જુદા કેમ ઓળખાય ? જો પિત્તજ્વર ન હોય અને કમળો વગેરે દરદ હોય તો તે ચિકિત્સા નિષ્ફળ જાય છે, અને કમળો હોય તે પિત્તજ્વરની ચિકિત્સા કરીએ તો તે ક્રિયા પણ રોગીને અપાયકારી નીવડે છે, તેટલા માટે જો રોગીના શરીરમાં કમળાના બધાં લક્ષણ દેખાતાં હોય પરંતુ નીમલા હોઈની અંદરની ચામડી જે કામળ લાક્ષરંગની હોય ત્યાં રહે છે તે પીળી ન થાય સાંસુધી તે રોગીને પિત્તજ્વર મળ્યો, અને કમળા વગેરેનાં લક્ષણ સંપૂર્ણ દેખાતાં ન હોય તથાપિ નીમલા હોઈની ચામડી પીળી દેખાય તો જરૂર જણવું કે કમળો થયો છે અથવા થશે.

પાંડુરોગના ઉપાયમાં અમે તેના બે ભાગ પાડીએ છીએ. જે પાંડુરોગ માટી ખાવાથી થયો હોય તેને મંદુરબરમ તોલા આઠ, ઝોળીએ તોલા આઠ મુંઠ તોલા આઠ. અને સિંધવખાર તોલા આઠ લઈ કુંવારના રસમાં ત્રણ પુટ આપવા. પછી તેની ઝોળી બેઆની-માર વજનની વાળી દિવસમાં એકેક ઝોળી ત્રણવાર, પાણી સાથે અથવા ગોમૂત સાથે આપવાથી માટી ખાવાથી થયેલો પાંડુરોગ મટે છે. બીજી જાતના પાંડુરોગ (આહાર વિહારથી) થાય છે તેમાં આમળ લખેલા વીશાળા ક્ષાર, કાળીજીરીના ક્ષાર, ધણું સરસ કામ બબ્બે છે. પણ પાંડુરોગ, સોજ, અને કુંભકામળાના રોગીને વગર દુધાવેલી ફટકડી તોલા સોજ અને ખાવળતો કાપલો તોલો એક વાટી વચ્ચે ગાળ કરી રાખી મુકવું. તેમાંથી બેઆની બારતું એક પડીકું મોમૂત શેર ના તે એકવીશવાર માળોને તેમાં પડીકું નાંખવું એટલે મોમૂતમાં ઉભરો ચઢશે. તે ઉભરો ભાંગતાં સુધી તેને હલાવી એવી રીતે દિવસમાં ત્રણવાર ખાવાથી એકવીશ દિવસે અથવા કંઈક

વધારે દિવસે પાંડુરોગ મટી જાય છે. એ ઉપચારો કરતાં પણ રોગીને કંટાળો નહિ આવે એમ કરવું હોય તો પંચામૃત પર્યટી દિવસમાં ત્રણવાર મધ સાથે આપવાથી અથવા સ્વસ્થ ચંદ્રોદય એકેક વાલ દીવસમાં ત્રણવાર મધમાં આપવાથી કોઇ પણ જાતની વિક્રિયા સિવાય પાંડુરોગ ઉપદ્રવ સહીત હોય તેને પણ મટાડે છે. સ્વસ્થ ચંદ્રોદયની વિધિ ક્ષયના પ્રકરણમાં લખીશું. અને પાંડુરોગીને ધી તથા ગળપણ ખાવા દેતા નથી પણ તેલ, મરચું, હાંગ, ખટાક સાથે ખયે એટલું અન્ન આપીએ છીએ. તેમ ઘણા રોગીને પંચામૃત પર્યટી અથવા સ્વસ્થ ચંદ્રોદયથી સારા કરીએ છીએ. જો રોગીને કમળો થયો હોય તો ડુલાવેલી ફટકડી વાલ જે તથા શાકર વાલ ચાર મેળવીને ત્રણ દિવસ, દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે શકાવવાથી કમળો મટે છે. અથવા કાંસાની થાળી લઇ તેમાં પાણી ભરી રોગીના હાથની હાથેલી થાળીમાં મુકાવી આપણે હાથે થોડો પલાળેલો કળી-ચુનો ચોપડી રોગીના હાથની કાણીથી પહોંચ. તરફના ભાગને ઉતરતો ચોળવો. અને આપણા હાથ થાળીમાંના પાણીમાં ઓળતક જવા, જેથી આખા શરીરની પીળાશ ઘટતી જશે અને થાળીમાંનું પાણી પીણું થઇ જશે. અથવા એક રૂપિયાભાર જીવારના દાણા લઇ તેમાં જે ટીપાં પાણી અને એક રત્તીભાર પલાળેલો ચુનો મેળવી તે જીવારના દાણા મંત્રેલા છે એમ કહીને રોગીને આપવા અને કહેવું કે આ દાણા હાથમાં લઇ મસળ્યા કરવા જેથી તમામ કમળો જીવારમાં ઉતરી આવશે. એવું કરવાથી જીવાર પીળા થઇ જાય છે અને રોગીનું શરીર પીળાશથી મુક્ત થતું જાય છે. અથવા દીવેલાના પાંતરાંનો રસ તોલા ચાર તેમાં જોળ તોલો એક મેળવી, એક

દિવસ, દિવસમાં એવાર પાવો અને તે દિવસે તે રોગીને જાળ અને રોટલા સિવાય કંઈ ખાવા દેવું નહિ. એ ઉપાય એક દિવસ કરવાથી ત્રણ દિવસમાં કમળો સારો થાય છે. અથવા રાંધેલો નવસાર વાલ એ તથા શાકરતો જુકો વાલ ચાર મેળવીને થંડા પાણી સાથે દિવસમાં એકવાર ફાડવાથી સાત દિવસમાં કમળો મટી જાય છે. દુધ અને ભાત સિવાય કમળાના દહીંને બીજે કંઈ ખોરાક આપવો નહિ. તથા રાત્રે ધાણા અને શાકરતું પલાળેલું પાણી સવારે પીવું અને કાળી દ્રાક્ષના ઢળીયા કાઢી નાંખીને તેમાં લીંચુ નીચોવી વારંવાર ખાયા કરવી. અથવા કડવી દુધીનો ગર અથવા કડવી દોડકીનો ગર સુકવીને તેનું ચૂર્ણ કરી, નાકમાં સુંઘાડવાથી નાકેથી પીતું પાણી ઝરી જઈ કમળો સારો થઈ જાય છે, પણ એ ઉપાયમાં મોળા દૂધભાત સિવાય કંઈ પણ ખાવાનું આપવું નહિ-તો ત્રણ દિવસમાં ચટે છે.

પાંડુરોગ તથા કમળાના અસાધ્ય લક્ષણુ:—તાવ આવે, પસીનો થાય, ધણીજ ખેરહેની તથા ગભરાટ થાય, ઉલટી થાય અને પાણીનો શોષ પડે, આ લક્ષણુ સાથે પાંડુરોગ ત્રિદોષનાં લક્ષણુવાળો હોય અને જે રોગીની ઇંદ્રિઓ પોતપોતાનું કામ કરી શકતી નથી તેવા રોગીને આરામ કરવાની માથાકુટ કરવી નહિ.

જે રોગીને પાંડુરોગ થયાને ધણા દિવસ થઈ ગયા હોય અને તે જડ થવાથી અસાધ્ય ગણવે. આખા શરીર ઉપર સોજા ચઢેલા હોય અને તે રોગીને અધળા પદાર્થો પીળા દેખાતા હોય તો તેને અસાધ્ય ગણવે. જે પાંડુ રોગીને કદ મિશ્રિત પીળા રંગનો થોડો અને કઠણ ઝાડો થતો હોય તેને અસાધ્ય ગણવે. જે પાંડુરોગી દીન થયો હોય અને જેના શરીરનો વર્ણ ધોળા પુણી જેવો થઈ ગયો

હોય અને જે બકારી, મૂર્છા અને તૃપાથી પીડાતો હોય તેની જીવવાની આશા છોડવી. જે પાંદુરોગીને લોહી પડવાથી સફેદ રંગનો વર્ણ થયો હોય તેપણુ અસાધ્ય છે. જે પાંદુરોગીના દાંત, નખ, નેત્ર પીળાં થઈ ગયા હોય અને આખી સૃષ્ટિને ધોળા રંગની દેખતો હોય તેને મરણુ પથારીએ સુતેલો ગણવો. જે પાંદુરોગીના હાથ પગ અને ગરદનપર સોજો હોય અને કટિનો ભાગ સુકાઈ ગયો હોય તે રોગી પણ અસાધ્ય છે. જે રોગીની કંઠનો ભાગ, મળદ્વાર અને ગૃહયેન્દ્રિય પર સોજો હોય અને હાથપગ તથા ગરદન સુકાઈ ગયાં હોય તેને અસાધ્ય ગણવો. તેમજ જે પાંદુરોગી અતિસાર અને જ્વરથી પીડાતો હોય તેને સાજો કરવાની ઇચ્છા, યજ્ઞની ઇચ્છા રાખનાર વૈદ્યે કરવી નહિ. જે કમળાના રોગીને ઝાડો કાઢો અને પેશાબ પીળા રંગનો આવે છે, અને જેના શરીરપરની ચામડી છોલી નાંખી હોય એવી થોથર ચઢી આવે છે, અને જેનાં નેત્ર મુખ, ઉલટી, મૂત્ર એ અત્યંત લાલ રંગનાં થાય છે તથા જે વારંવાર ખેબાન બને છે, તે સ્મસાનમાંજ વ્યાધિથી છૂટે છે. જે કમળામાં દાહ થાય છે અમ બાવતું નથી, શોષ પડે છે, પેટ ચઢે છે, આંખો મીંચાયલી રહે છે, ખેબાન થાય છે, અને જે વાત કરી તે જૂલી જાય છે, એવા કમળાના રોગી મરણુ પામે છે. જેને કુંભકમળો થયો હોય તેને ઉલટી થાય છે, અમ બાવતું નથી, રોગી અસ્વસ્થ બની તરફડે છે, તાવ આવે છે, શ્રમ વિના થાક લાગે છે, શ્વાસ તથા ઉધરસ હોય છે અને અતિસાર થાય છે, એવા લક્ષણવાળા કુંભકમળાના રોગી મરણુ પામે છે. એ પ્રમાણે સાધ્યાસાધ્યનો વિચાર કરી વૈદ્યે બુદ્ધિ પૂર્વક અને રોગીએ પ્રદ્વાપૂર્વક ઉપચાર કરવા. કારણ કે શરીરમાંનું

લોહી જે જીવનતત્વનો મોટો આધાર છે તેનો રંગ ખદલાઈ પીળા વર્ણ થઈ જાય છે, જેથી લોહી પછીના ખીજા પાંચે ધાતુમાં હીનયોગ થાય છે તેથી એ રોગ ચતાંજ કષ્ટસાધ્ય ગણાય છે, માટે લોહીને પીળા રંગ આપનારા દાહક પદાર્થો અને સફેદ રંગ આપનારા સ્નેહન પદાર્થોનો સર્વદા નિબંધ કરવો.

રક્તપિત્ત રોગ.

પાંડુરોગ અને રક્તપિત્ત એ બેઉની ઉત્પત્તિ એકજ સ્થાનમાંથી છે, જેથી આ નિબંધમાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

તડકામાં ઘણું ધ્રુવાથી, થાક લાગે એવી મહેનત કરવાથી, અત્યંત શોક કરવાથી, લાંબો પ્રવાસ પગે ચાલી ફરવાથી, સ્ત્રીસંગ ઘણો રાખવાથી, મરચાં વગેરે તીખા પદાર્થો ઘણા ખાવાથી, અગ્નિ સન્મુખ ઘણું બેસવાથી, જવ વગેરે ક્ષાર પદાર્થોથી અને લવણાદિ ખારા, ખાટા અને તીખા પદાર્થોનો આહાર કરવાથી, કોઠામાં રહેલા પાચકપત્તનો અતિયોગ થવાથી, ક્ષેદન કદ અને સાધક પીત્તનો હીન-યોગ થાય છે, જેથી અતિયોગ પામેલું પિત્ત ઉષ્ણતાને પ્રાપ્ત થઈ, તીવ્ર, પ્રવાહી ઈત્યાદિક ગુણોથી લોહીને તપાવી નાંખે છે એટલે રંજકપિત્ત અને પાચકપિત્ત રસધાતુમાં મળી જઈ, તેને લાલરંગમાં ફેરવી નાંખી જે અવલંબન કરીને હીનયોગ થયો હોય તો, ઉર્ધ્વભાગેથી એટલે મુખ તથા નાકદ્વારાએ રાતા લોહીની ઉલટી થાય છે, અને ને મળાશયમાં રહેલા ક્ષેદનકરનો હીનયોગ થયો હોય તો લોહીના ઝાડા થાય છે અને પેશાબે પણ લોહી પડે છે. પણ પિત્તનો અત્યંત

અતિયોગ થવાથી જ્યારે ક્ષેદનકર તથા અવલંબનકરમાં હીનયોગ થાય છે ત્યારે બેડ માર્ગથી એટલે મુખ, નાક, નેત્ર અને કાનમાંથી સોહી વહે છે; તેમજ ઉપસ્થ ઇદ્રિ, યોની અને મળદ્વારથી પણ સોહી વહે છે તેને રક્તપિત્ત કહે છે. ઘણા ચિકિત્સકનું એવું માનવું છે કે આ સોહી જે વહે છે તે શરીરને પોષણ કરનારું જીવનું સોહી છે, માટે એ રોગી બચી શકતા નથી. પરંતુ આ રોગનો શબ્દજ સૂચના કરે છે કે એ જાડાં તથા ઉલટી જે સોહી જેવા જણાય છે પણ તે સોહી નથી, પરંતુ રાત્રિ પિત્ત છે, અને એટલાજ માટે આયુર્વેદ-ચાર્યોએ એને રક્તપિત્ત એવું નામ આપ્યું છે. નિદાનશાસ્ત્ર દેખભેદ કરીને રક્તપિત્તના ચાર પ્રકાર તથા અધોમાર્ગી, ઉર્ધ્વમાર્ગી અથવા બેડ માર્ગીનું વર્ણન કરેલું છે, તેના જુદા જુદા લક્ષણો નિદાનશાસ્ત્રો ઉપરથી જાણી લેવાં. અત્રે તેના ઉપાય લખવામાં આવે છે. રક્તપિત્તના રોગમાં પિત્તને શાંત કરનારા અને કફને વધારનારા દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવાને ચિકિત્સાશાસ્ત્ર બલામણુ કરે છે, અને તેથી રક્તપિત્ત મટે છે. પણ અમારા અનુભવમાં એવું આવ્યું છે કે દારૂડીના બીજ ના તોલો લઈ ઝીણું વાટી, પાણી સાથે ઘુંટી, તેમાં અધુરું લીંપુ નીચેથી ચાર તોલા પાણી બનાવી દિવસમાં ત્રણ અથવા ચાર વખત આપવાથી સાધ્ય રક્તપિત્ત હોય તો એકજ દિવસમાં આરામ થાય છે અને ત્રણ દિવસ એ ઉપાય ચાલુ રાખવાથી ફરીથી રક્તપિત્ત ઉપડવાની ભીતિ રહેતી નથી. અથવા થોડી ઘણી કસર બાકી હોય તે મટી જાય છે, પણ આ જમાનામાં “ભૂત કરતાં ઠાકણ ડાહી” એ કહેવત પ્રમાણે વેદ કરતાં સોડો ડાહ્યા હોવાથી આવા રોગીને લીંપુ આપતાં ડરે છે અને કદાચિત વેદ

આગ્રહથી લીધુ આપે અને નકરે નારાયણને રોગી શુભરી જાય તે
 વેધે લીધુ ખવડાવી મારી નાંખ્યો એવો અપવાદ આપે છે, એટલા
 માટે જે મિહિરિક્તકના ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખનારા રોગી અને તેના
 પરિચારકો હોય તેનેજ લીધુનો રસ નાંખીને આ ખીયાં પાવાં. પણ
 તેમ ન હોય તો દારૂદીના ખીજને અતુપાન તરીકે ગણાવી કુલાવેલી
 ફટકડી વાલ બેતું એક પડીકું દવા તરીકે આપી રોગીને પાવાથી
 પણ રોગી સારા થાય છે. રક્તપિત્તના રોગીને તિક્ષ્ણ પદાર્થો ખાવા
 આપવા નહિ પરંતુ મધુરસ અને થોડો ખાટો રસ મળેલો હોય એવા
 પદાર્થો ખોરાક તરીકે ખાવા આપવા. અમારા અનુભવમાં આ ઉપાય
 ઘણો સચોટ નીવડેલો છે. અથવા રસ રત્ન સમુચ્ચમાં રક્તપિત્તના
 પ્રકરણમાં ચંદ્રકળા નામનો રસ કહેલો છે તેની ત્રણ ત્રણ ગોળી
 દિવસમાં ત્રણવાર વિંધુના રસ સાથે અથવા શાકરના પાણી સાથે
 આપવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે.

ચંદ્રકળા રસ:—પારો તોલો એક, તામ્રભસ્મ તોલો એક, એ
 બેઉને અરઠુસાના પાંતરાના રસમાં ત્રણ દિવસ ધુંટી, ગોળો વાળી,
 તેને કપડપટ્ટી કરી, ખેચાર અડામાં છાણાની અથમાં પકાવી,
 બારીક પીસી, તેનું જોટલું વજન થાય તેટલો શુદ્ધ ગંધક મેળવી ઠાજળી
 કરવી. તે ઠાજળીને મોથ, દાડેમ, દરોહ, કેવડાનો પોટો, સહદેવી, કુંવાર,
 પિત્તપાપડો ઘાસ, ખાવળની પાલી, અને શતાવરી એ પ્રત્યેકના
 રસની એકેક ભાવના આપવી સાર પછી કહુ, ગજોસત્ત્વ, પિત્તપાપડો,
 ઘાસ, વાળો, લોંડીપીપર, સીધાડાં, ઉપલેટ એ બધાં ઔષધોનું સમ-
 ભાગે કરેલું ચૂર્ણ ઉપર પ્રમાણે ખરણ કરી પટ પાટને તૈયાર કરેલી
 ઠાજળીનું જોટલું વજન હોય તેટલા વજનનું લાક, ઠાજળીમાં મેળવી

તે સર્વને દ્રાક્ષાદિગણના ઔષધોની સાત ભાવના આપવી. છેલ્લે તેમાં એક તોલો બરાસકપુર મેળવી ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. દ્રાક્ષાદિગણના ઓસડોમાં દાડેમ, કેળાં, તાડનાં ફળ (ગલેલી) ખીલીના ગર્ભ, કાક, પાકાં જાંબુ અને કાચો કેરી ગણાય છે. એ પ્રમાણે વિધિપૂર્વક આ ગોળી બનાવી રોગીને આપવાથી બધી જાતના પિત્તના રોગો, અંતરદાહ, બાહ્યદાહ, તથા રક્તપિત્તને મટાડે છે. ભયંકર વેગવાળા તાવને શાંત કરે છે, છતાં જડરાગિને મંદ થવા દેતો નથી એ ચમત્કાર છે. પરિશ્રમ, મુંઝવણ, સ્ત્રીઓનો ભયંકર રક્તપ્રદર, લોહીની ઉલટી, લોહીના ઝાડા તથા મૂત્ર કમ્બ એટલા રોગને મટાડે છે, એ અનુભવેલું છે. રક્તપિત્તમાં એકમાર્ગી રક્તપિત્ત સાધ્ય ગણેલું છે, અને દ્વિમાર્ગી અસાધ્ય ગણેલું છે, પણ જો રક્તપિત્તનો રોગી ખીજા ઉપદ્રવોથી પીડાતો નહિ હોય તો ઉપર લખેલા ઘણાજોથી એક માર્ગી રક્તપિત્ત પણ સારા થાય છે. જો રક્તપિત્ત આંતરે થયો હોય અને તે માત્ર અંધોમાર્ગી હોય તો માલતિ-ચૂર્ણ, સર્જરસ, રૂપરસ અને નળખંધ એ ચાર ઓસડ મેળવી અળખે વાલનાં પડીકાં, દિવસમાં ત્રણવાર, સુખડના પાણીમાં આપવાથી ઝાડા તથા પેશાબથી પડતું લોહી બંધ થાય છે. રક્તપ્રદરમાંથી વળતે સોમરોગ થાય છે, તેને પણ આ પડીકાંથી સાફ થાય છે.

નખજાઇ, શાશ, ઉવરસ, જ્વર, ઉલટી જેમાનપણું, ધોળા અથવા પીળા શરીરનો વર્ણ, દાહ, મૂર્છા, અન્ન ખાતા છતાં પેટમાં બળત્રા, ગમરાટ, હૃદયમાં વિલક્ષણ પીડા, તરસ, પાતળો ઝાડો, માથું દુખવું, દુર્ગંધયુક્ત ચુંક, અનખર અભાવો, અને અજીર્ણ આ ઉપદ્રવો રક્તપિત્તમાં થાય છે.

જે રક્તપિત્ત માંસના ધીપલા પાણી જેવો કિવા સડેલા જેવો અથવા કાદવથી કહોવાયલા પાણી જેવો અથવા કાદવના જેવો તેમજ જે મેદ, પર અને લોહીના જેવો અથવા કાળજના દુકડા જેવો, પાકેલા જાંબુ જેવો, કાળા અથવા આસ્માની રંગનો, અને ઉપર કહેલા ઉપદ્રવોમાંથી એક, બે અથવા વધારે ઉપદ્રવવાળો હોય તેને અસાધ્ય જાણવો. જે રોગીને અદબ્ય આકાશ રક્તવર્ણ દેખાય છે અથવા જે દેખાતા પદાર્થો અને આકાશને પણ લાલ રંગના દેખે છે, અથવા જે તમામ વસ્તુઓને ઉલટા રંગવાળી દેખે છે, અથવા જે રોગીને લાલ રંગની ઉલટી થાય છે તે સાથે તેનાં નેત્રો લાલ થઈ જાય છે અને ઝોડકાર સાથે બહાર આવતા પદાર્થો પણ રાતા હોય છે. તેવા રક્તપિત્તનો રોગી મૃત્યુ પામે છે. અથવા જે રક્તપિત્ત ઉપદ્રવ વિનાનો હોય, કેવળ એકમાર્ગી હોય પણ જેની આંખો તથા ચામડી પીળા રંગની થવા માંડે કે વેંચે તેની આશા છોડી દેવી. એ પ્રમાણે પાંડુ, કમળા, હલીમક અને રક્તપિત્ત માટેનો અમારો અનુભવ દર્શાવ્યો છે, તેમાં સુધારો વધારો કરી, જાહેરમાં મુકવાનું કામ વિદ્વાન વૈદોનું છે. **इत्यलम्**

બીજા વેદરાજે તરફથી આવેલા અનુભવી ઇલાજો.

પાન્ડુ રોગના ઉપાયો.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા. મુ-વાગડ. (રાણપુર રટેશન).

૧. અષ્ટામૃત પર્પટી:—પારો લોહજરમ, અજરખજરમ,

રૂપાનીભસ્મ, બંગભસ્મ, તામ્રભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષીકભસ્મ, એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા, ગંધક ૮ તોલા, સાથે મેળવવાને પપૃટીની રીતે પપૃટી પાડવી. પછી ગાંધવાલ સવારે અને ગાંધવાલ સાંજે મધ પીપર સાથે આપવાથી પાંડુરોગ, હોળરીનું દરદ, ફીક્કાસ અને અશક્તિ મટે છે.

૨. સાટોડીનાં મૂળ, લીમડાની અંતર છાલ, પટોળ, સુંઠ, કડુ, હરડેદળ, દારૂદળદર; સરખે ભાગે લઈ તેના ક્વાથ કરી તે સાથે મંડુરવટકની ગોળી આપવાથી પાંડુરોગ મટી જાય છે.

૩. મંડુરવટક:—હરડાં, બેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી, પીપર, અશ્નક, પીપળીમૂળ, ચીત્રા, દેવદાર, સુવર્ણમાક્ષીકભસ્મ, તગર, દારૂદળધર, નાગરમોચ, વાયવંડન; એ સર્વે સરખાં લઈ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણની બરોબર મંડુરભસ્મ મેળવી, તે સર્વથી ૮ ગણું ગૌમૂત્ર લઈ, તેમાં ઉપલું ચૂર્ણ નાખી, ચુલા ઉપર પકાવી, ગોળી વળે તેવું થાય ત્યારે તેની બે આનીભારની ગોળી રાગી ઉપલા ક્વાથ સાથે આપવાથી પાંડુરોગ મટી જાય છે.

વૈદ્ય બાલાશંકર પ્રભાશંકર મુ. નાંદાદ (રાજપીપળા સ્ટેઈટ)

એક વાડમાં વેલો થાય છે તેનું નામ વખવેલો છે. એ વેલાને ફળ લાગે છે તેના ફળપર કાંટા થાય છે. બીજ નીકળે છે. તે વરસાદમાં પાકે છે. તે બીજ ૧ અથવા ૨ પાવાથી પાંડુરોગ, કમળો, ઉપરાંત ધનુર્વાયુ પશુ મટી જાય છે.

માસ્તર લલ્લુભાઈ નાથાભાઈ મુ. બોર તા. વીળપુર.

૧. કડવા તુંબાના કકડા કરી, દેવતાના અંગારા બરાબર પડેલા હોય તે અંગારા માટીના વાસણ અથવા લોદીમાં નાખી, ઉપર તુંબાના ઝીણા ઝીણા કકડા કરીને નાંખવા. મેઢિ મથિ લુગડું શરીરનો કાંધ ભાગ ઉધાડે નહિ રહે તેવી રીતે આઢી, બેસીને એ ધુમાડો લેવો. આ પ્રમાણે ૩-૪ દિવસ કરવાથી પાંડુ રોગ તેમજ કમળો મટી જાય છે.

૨. કુળો (દ્રોણપુષ્પી)નો રસ, પુલવેલી ફટકડી; આ બેનો નાસ પણ ઉપર પ્રમાણેજ લેવો. તેથી ૩-૪ દિવસમાં પાંડુ તેમજ કમળો પણ મટે છે.

વૈદ્ય ગુરમહમદ હમીર ધોરાજીવાળા. વનસ્પતિ શોધક

મુ. રાજકોટ (પરા).

રોગીને સવારે તથા બપોરે લોહાસવ આપવો અને રાત્રે કુંવરિઆસવ આપવો. કળ્બાત, કમળાની ગાંઠ, બરોળ, ચક્રતના રોગ ઉપર કુમારીઆસવનો ઉપયોગ કરવો. અને પેટમાં જ્યાં ગાંઠ દેખાય ત્યાં આંકડાનાં પાંતરાં ગરમ કરીને બાંધવાં.

વૈદ્ય વાસુદેવ નાગરદાસ મુ. જસકા.

પાંડુરોગ માટે:—ચીત્રો તોલો ૦૧, હરડેદળ તોલો ૦૧, બેહડાદાલ તોલો ૦૧, આમળા તોલો ૦૧, મોથ તોલો ૦૧, વાવડીંગ તોલો ૦૧, મરી તોલો ૦૧, શુક તોલો ૦૧, પીપર તોલો ૦૧ લોહભસ્મ તોલો ૨૦, એ સર્વને ખાંડ વચ્ચે ગળાવી કરી વાણ ૩ મધ સાથે ચાટવું ઉપર ગૌમૂત પીવું જેથી પાંચ પ્રકારના પાંડુરોગ મટે છે.

વૈદ્ય બ્યાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર કંસારા સેરી-સુરત.

૧. સેકેલા કડાનું ચૂર્ણ કરી એકેક વાલના પડીકાં દિવસમાં ૩ વખત શાકર સાથે ફાકવાથી કમળો મટે છે.
૨. ડુલાવેલા નવસારના એકેક વાલના પડીકાં દિવસમાં ૩ વખત શાકરના પાણી સાથે આપવાથી કમળો મટે છે.
૩. દીવેલાના પાંતરાનો રસ તોલા ૪ ગાયના દુધમાં મેળવી પાવાથી કમળો મટે છે.
૪. જે દીવેલાના પાંતરાનો રસ તોલા ૨ દિવસમાં ૧ વાર પીએ અને જુવારનો રોટલો તથા ગોળ સિવાય કંઈ નહિ ખાય, અને બીજો દિવસે ખીમડીને ઘી ખાય તો કમળો મટે છે.
૫. દેવડાંગરીના ફળનું ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી ૧ મોખાપુર સુંઘવાથી નાફેથી પીળો આવ થઇ કમળો મટી જાય છે.

હથેરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી નાગરકૃષ્ણીયુ-સુરત.

૧. સેનાગેડ, આંમળાં અને હળદર પાણીમાં ધસી આંખમાં આંજવાથી કમળો મટે છે.
૨. લીંબડાનો રસ મધ સાથે પાવાથી કમળો સારો થાય છે.

વૈદ્ય આણંદજી સવજી સુ. ઉતા, કાઠીયાવાડ.

- સેકેલ કડુ અને સાકર બંને સમાન ભાગે લઇ વાટી સવાર સાંજ પાવત્રીબાર ચંદ્રપ્રભા સાથે કમળામાં આપવાથી મટે છે.

વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ નાગરકૃષ્ણીયું-મુસ્ત.

કમળા માટે—પાપડીઓ ખારો તથા નવસારનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી એક વાલ દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે લેવાથી કમળો મટે છે પરંતુની જરૂર નથી.

વૈદ્ય ડાહ્યાભાઈ મનસુખલાલ પુરોહીત મુ. સચ્ચસોલી, પા. કાલોલ.

કમળા માટે—કળીયુતો જેથી ત્રણ વાલ લઈ માખણ જેથી ત્રણ રૂપિયાભારમાં મેળવી કમળાનો દરદી ચાર છ દિવસ ચાટે તો અવશ્ય કમળો મટી જાય છે, અનુભવસિદ્ધ છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી મુ. વાગડ રાણપુર થાણે (કાઠીયાવાડ).

૧. કમળા માટે—ગળો નિંબકાલ, કરીઆતુ, કકે, હરડા, જેડા આમળા અને અરકુસો એનો કવાથ કરી મધ તથા મંદુરભાષ્મ મેળવી પીવાથી કમળો મટી જાય છે.

૨. કમળા માટે અંજન—હળદર, આમળા, જેડ, ફટકી પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજવાથી કમળો મટે છે.

૩. કમળા માટે નસ્ય—કુકડવેલનો રસ કદાડવો અને દર-દીના મ્હોમાં થેડું ઘી આપી નાંકમાં તે રસના ટીપાં મુકવાં (એક એ ટીપાં મુકવાં તથા ઘી મોંમાં રખાવવું) એટલે નાંકમાંથી પીળું પાણી નીકળી જશે ખુબ પાણી નીકળે ત્યારે ઘી સુંઘાડવું અને મ્હોડામાંથી કાઢી નંખાવવું જેથી એકજ દિવસમાં કમળો મટી જાય છે.

માસ્તર નરભેરામ હરજીવનદાસ યુ નવાગામ તા. માતર.

કમળા માટે—માક્ષીક તોલો ૧, તથા હીરાકસી તોલો ૧, લઈ તેના ઉર પડીકા કરી દરરોજ સવાર સાંજ એકેક પડીકું મધ પીપર સાથે ચાટવાથી કમળો મટે છે.

જોશી રામકૃષ્ણ દેવાશંકર કમ્પાઉન્ડર, ગામ હીડર.

કમળા માટે—સમુદ્રજની ત્રયા દુધની સાથે પીવાથી કમળો મટે છે. તથા કકુનો કવાથ દ્રાક્ષ નાંખી પીવાથી કમળો મટે છે.

વૈદ્ય દુર્ગામિસાહ ગંગાધર યુ૦ પારખંદર.

કમળા માટે—ટંકણખાર તથા સંચળ સમભાગે લઈ શેકી ચુર્ણ કરી એકેક વાલ જે અથવા ત્રણ વખત આપવાથી ત્રણ દિવસમાં કમળો મટી જાય છે.

વૈદ્ય સાધુ ગંગાદાસ સેવાદાસ સદાયદુરો-સુરત.

૧. ગધેડાનાં બીડાં પાંચને પાણીમાં મસળી નવટાંકે રસ કઢાડી પાંચ દાણા કાળાં મરીના નાંખી પાવું પંદર દિવસમાં કમળો જુનો મટી જશે.

૨. સંદેસરાની પાલી તોલો ૧ મરીના દાણા સાત વાટી પીવાથી તાળો કમળો મટી જાય છે.

રક્તપિત્તના ઉપાય.

વૈદ્ય અંબારામ સંકરજી મુા૦ વાગડ રાણપુર થકને,
(કાઠીયાવાડ).

૧-રક્તપિત્ત માટે—રાજ વાલ એક તથા સાકર વાલ એક
મેળવી પીવાથી રક્તપિત્ત [મ્હેમાંથી વહેતું લોહી] મટે છે.

૨-રક્તપિત્ત માટે—જો નાકે લોહી વહેતું હોય તો આમળા
ધીમાં તળી છાશમાં વાટી માથે ચોપડવાથી નાકમાંથી વહેતું લોહી
બંધ થઇ જાય છે.

૩-કાળો વાળો, અરડુસો, ગળો, ધાણા, સુખક, કકુ, જેઠી
મધનાં મુળનું સમભાગ ચુર્ણ કરી થંડા પાણીમાં પીવાથી રક્તપિત્ત
મટે છે.

સવાનીશંકર ભા૦ ભટ્ટ મુા૦ મહુવા.

રક્તપિત્ત—(માથે લોહી ચઢી જતું હોય) રાફડાની માટી
ગાળી તાળવે ચોપડવી.

વૈદ્ય પ્રાણસાહ દોલતરામ મુા૦ કપડવણજ.

૧-રક્તપિત્ત માટે—સુધાનિધી રસ યો. ૨૦નો તથા કુખાડ
પાક સારંગધર સંહીતાનો આપવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.

૨-અધોગત રક્તપિત્ત માટે—બેલપર્પટીનો પ્રયોગ કરવાથી
અથવા ગળેસત્વ જે ભાગ, સુવર્ણ માક્ષિક મખ્મ એક ભાગ પ્રવાળ,
અરુમ એક ભાગ સંખ ૯૩ ચાર ભાગ, કડાચો શુંદર ચાર ભાગ,

સાકર બાર ભાગ, મીઠા કરી થંડા પાણી સાથે આપવાથી ફામદો થયો છે અનુભવસિદ્ધ છે.

વેદ દત્તાત્રય ભગવાનજી.

લીલાં ધાણુનો રસ કઢાડી પાવાથી મેઢિ લોહી પડતું બંધ થાય છે.

માસ્તર લલુભાઇ નાથાભાઇ મુાં બોર, તા. વીળપુર.

રક્તપિત્ત માટે—શરીરના ગમે તે ભાગમાંથી પડતું લોહી અરડુસીનો પુટ પાકથી અથવા વાટીને કાઢેલો રસ એક તોલો તથા મધ અડધો તોલો મેળવી ચાટવાથી લોહી પડતું, કમળો, પાંદુરોગ વિગેરે મટે છે. **પરજી—**ગરમ ખોરાક, મરચાં, વિગેરે ન ખાવું.

માસ્તર નરસેરામ હરજીવનદાસ મુાં નવાગામ તા. માતર.

રક્તપિત્ત માટે—ઉમરડાનું મુળ (ગુલ્લર) પાણીમાં પસાં સાકર નાંખી પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.

જોશી રામકૃષ્ણ દેવાશંકર કમ્પાઉન્ડર—મુાં જાદર.

રક્તપિત્ત માટે—કાલેરાના પાંતરાનો રસ કાઠના તેલમાં મેળવી માથા ઉપર લગાડવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.

વેદ દુર્ગામસાદ ગંગાધર મુાં પોરબંદર.

રક્તપિત્ત માટે—અરડુસીના પાંતરાનું ચુર્ણ એક વાલ મધ તથા બી સાથે દિવસમાં બે વખત ચાટવાથી રક્તપિત્ત મટે છે, શક્તિ રહે છે, દુધ પચે છે, છાતી મજબુત થાય છે.

વૈધ હગનલાલ આત્મશરામ મુ. મુરત-ધાંચીયેરી.

રક્તપિત્ત માટે:—સાપની કાંચળી પાલ ૬, ખજુર તોલા ૬, અથમ સાપની કાંચળીને ઝીણી ખલીને ખજુર મેળવી ગોળી નંગ ૧૨) બનાવી સવર સાંજ પાણી સાથે એકેક ગોળી આપવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. બી કુધનો ખોરાક રાખવો.

વૈધ (નામ તથા ઠેકાણું વગરના)

રક્તપિત્ત માટે:—હરડે તોલો ૧, દ્રાક્ષ તોલો ૧, પીપળાનાં કુણુપિત્ત તોલો ૧, અરકુસાના પાન તોલા ૨, જેઠીમધ તોલા ૨, મળો તોલો ૧, એએનો ક્વાથ કરી થંડો થવા દધ મધ મેળવી પીવાથી રક્તપિત્ત, ઉલટી તાવ, ઉધરસ અને ક્ષય મટે છે.

વૈધ રાવ ગોવર્ધનરાવ મુ. પાટણ.

રક્તપિત્ત માટે:—(મગજમાંથી લોહી પડતું હોય) સુખડતું તેલ તોલો એક તથા કપુરની નાની ગોટી નંગ એ વાટી તે તેલને ગરમ કરી થંડુ પાડી નાકે સુધવાથી મગજમાંથી પડતું લોહી બંધ થાય છે.

માસ્તર કેશવરામ હરોશીકર ભંડુ મુ. કાપીદા-તા. અંકલેશ્વર

૭. બરચ.

રક્તપિત્ત માટે:—(ગમે તે ઠેકાણેથી પડતું લોહી) એલચી, વાંસકપુર, તમાલપત્ર, તજ, પીપર, એ એકેક તોલો અને કાળી

દાક્ષિ, સાકર, ખારેક ઓલેલી, જેડીમધ એ દરેક બધે તોલા લઈ ખાંડી વચ્ચેગાળ કરી મધમાં ચણીખોર જેવડી ગોળી કરી સવાર સાંજ અઢેક ગોળી ખાવાથી મને તે ઠંડાણેથી પડતું લોહી, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, અંડવૃદ્ધિ, અંતરવિદ્રધિ (મર્મસ્થાનનો સોજો), સંયત્ન, વાતરક્ત ઉપર ફાયદો કરે છે. અનુભવ સિદ્ધ છે.

વૈદ્ય પદ્મોત્તમ બહેચરભાઈ, યાત્રીક. મુ. કાલોલ.

રક્તપિત્તને માટે:—સુખડ, જેડીમધ, રતાંજણી આડધા અથવા પાવલી બાર દરેક ચીજને ગાયનાં અષોળ દુધમાં ઘસી બે અથવા ત્રણ વખત આખા દિવસમાં પાવાથી રક્તપિત્ત અવસ્થા મટે છે. (લોહીની ઉલટી)

આયુર્વેદ નિબંધમાલા ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૧૦મો.

ક્ષયરોગ.

જે માણસ અપાનવાયુ, મૂત્ર તથા મળના વેગને રોકે છે, અત્યંત સ્ત્રીસંગ કરે છે, અત્યંત અપવાસ કરે છે, પોતાના કરતાં વધારે બળવાન માણસથી કુસ્તી લડે છે, વખત બે વખત થોડું થણું ખાય છે, અત્યંત ઈર્ષા, મુસ્તી તથા ગ્લાનિમય રહે છે, જેથી ત્રણે દોષો વિકારયુક્ત થઈ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. પોતાની આજ્ઞા તથા બેદરકારીથી જે માણસ મળમૂત્રાદિ વેગને રોકે છે તેનો વાયુ વિકારયુક્ત થઈ જઠરાગ્નિને બગાડી, જઠરાગ્નિમાં રહેલા ક્ષેદનકર્ષ અને પાચકપિત્તને વિકાર યુક્ત કરી, શરીરને પોષણતત્વ પહોંચાડી શકતા નથી એટલે પિત્તના સ્થાનમાં પિત્તનો અને કફના સ્થાનમાં કફનો હીનયોગ થવાથી, વાયુના સ્થાનોમાં વાયુનો અતિયોગ થાય છે, જેથી જે વાયુની ઓરીસમાં કફ અને પિત્તના દસ કારકુનો કામ કરી રહેલા છે તેનું વાયુ શોષણ કરે છે, જેથી રસધાતુ પ્રથમ સૂકાય છે તેથી આ રોગને શોષરોગ પણ કહે છે; અને તે વાયુ અતુકમે બીજા સ્થાનોમાં રહેલા ધાતુઓનું શોષણ કરે છે, જેથી

શરીર સુકાર્ધ જાય છે તેથી તેને ક્ષય કહે છે. માત્ર ધાતુ ક્ષય થવાથી ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે એમ નથી, પણ શરીરમાં રહેલી સાત ધાતુઓની બહેવાની ગતિમાં અટકાવ થવાથી પણ તે ક્ષય મનુષ્યને લાગુ પડે છે. ક્ષયરોગ ગમે એટલા પ્રકારનો અથવા ગમે એટલી જાતનો હોય તથાપિ તેના અનુલોભ અને પ્રતિલોભ, એવા બે ભાગ પાડી શકાય છે. જેમાં કફનો અતિયોગ થયો છે એટલે વાયુ તથા પિત્તના હીનયોગથી રસને વહેનારી ધમનીઓ બંધ થાય છે, જેથી રસનો માર્ગ બંધ થવાથી તે રસ હૃદયમાં રહી અવલંબન કફનો અતિયોગ કરે છે અથવા રસનકફમાં મળી મુખવાટે બહાર નીકળી પડે છે, અર્થાત્ રસ સુકાયા પછી વાયુ લોહીને, માસને, મેદને, અસ્થિને મજ્જાને અને વીર્યને સુકવી નાંખે છે તે ક્ષયને અનુલોભ ક્ષય કહે છે. જે માણસનું અત્યંત મૈથુન કરવાથી વીર્યક્ષીણ થાય છે, જેથી તેની પાસે રહેલો વાયુ, બીજા ધાતુઓને પણ શોષીને ક્ષીણ કરે છે, અર્થાત્ વીર્ય ક્ષીણ થતાં મજ્જા ક્ષીણ થાય છે, મજ્જા ક્ષીણ થતાં અસ્થિ ક્ષીણ થાય છે, અસ્થિ પછી મેદ, મેદ પછી માંસ, માંસ પછી રક્ત અને રક્ત પછી રસ ધાતુનું વાયુ શોષણ કરે છે એટલે તે પુરુષ ક્ષીણ થતાં, સુકાઈને હાડપીંજર જેવો બની જાય છે. કાર્ધ શૂંકા કરે કે વીર્ય, બાકીની છ ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે છ ધાતુ કાયમ છતાં, વીર્ય ઘટવાથી બીજા ધાતુ શી રીતે ઘટી જાય ? એના સમાધાનમાં કહેવાનું કે વીર્ય સુકાવાથી તેની પાસે રહેલો વાયુ, બીજા ધાતુનું શોષણ કરે છે અને તે પ્રમાણે ઠેક રસ-ધાતુ સુધી પહોંચી જાય છે, એટલા માટે વીર્ય ક્ષીણ થયા પછી બીજા ધાતુ પણ ક્ષીણ થાય છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ

કે, કહ્યો અતિયોગ થવાથી ધમનિઓનાં દ્વાર બંધ થઈ જાય છે, જેથી હૃદયમાં બનતા વીર્યને વીર્યના સ્થાનમાં પહોંચતા અવરોધ થાય છે જેથી તે વીર્ય પાછું કહ્યો રૂપમાં પલટાઈ જાય છે, જેથી પણ વીર્ય બગડ્યા પછી અનુક્રમે બીજી જગ્યા ધાતુઓ બગડે છે. એવી રીતે જે ક્ષય થાય છે તેને પ્રતિલોભ ક્ષય કહે છે. જે માણસનું શરીર બહારથી તંદુરસ્ત જણાય પણ પ્રતિલોભની રીતે ક્ષયની શરૂઆત થઈ હોય, તે જાણવાની એક એવી રીત છે કે, ખોત્તીથી મણતાં બરડાની કરોડનો છઠ્ઠો મણકો જ્યાં આગળ યોગ-શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે બંકનાળનું સ્થાન છે, જે બંકનાળદ્વારએ પ્રાણ બહારમાં જવા માટે ત્રિવેણીનો ગાટ ઓળંગી, સમર ગુફામાં આરામ કરે છે, જેને સમાધિ કહેવામાં આવે છે; તે બંકનાળનું કંઈકેઈ રૂપ થઈ, વાયુથી તે માર્ગ સુકાઈ જઈ, ત્યાં દુખાવો ઉત્પન્ન કરે છે, એટલા માટે ક્ષયની પરીક્ષા કરનારા ચિકિત્સકે બરડાની કરોડનો છઠ્ઠો મણકો દખાવવો. જે દાખતાં તેમાં નહિ ખમી શકાય એવો દુખાવો જણાય તો જાણવું કે પ્રતિલોભ ક્ષયની ઉત્પત્તિ થઈ ચુકી છે. અને જે મનુષ્યનો ચહેરો લુપ્તાસ મારી આમડીમાંથી ઓજસ નાશ પામી, તેજહીન થાય, એટલે જાણવું કે આ મનુષ્યને અનુલોપ ક્ષયની શરૂઆત થઈ ચુકી છે. ક્ષયના રોગના નિદાનશાસ્ત્રે ચાર ભાગ પાડ્યા છે, તેનાં લક્ષણ નિદાનશાસ્ત્રમાંથી જોઈ લેવાં. ક્ષયરોગમાં વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે બગડવાથી તેના અગીયાર લક્ષણો વ્યાધિના પ્રભાવ પ્રમાણે વહેંચાઈને ચતાં જાય છે. વાયુના હીન-મિથ્યા કે અતિયોગથી રોગીનું મળું બેસે છે, ખભા તથા પડખામાં શૂભો ફૂટે છે, પાંસળાઓ તથા ખભો

એવાય એવી પીડા થાય છે, તથા પિત્તના હીન-મિથ્યા અને અતિ-
 યોગથી રોગીને જ્વર, દાહ, અતિસાર અને મુખથી લોહી પડે છે.
 અને કફના હીન-મિથ્યા કે અતિયોગથી રોગીને અન્નપર અભાવો,
 ઉધરસ, શ્વરભેદ તથા મત્તકે ધ્રુવ બની રહે છે. જે ક્ષયના રોગીને
 આ અગિયારે લક્ષણ થયાં હોય અથવા ઉધરસ, અતિસાર, પાંસ-
 જામાં શૂળ, શ્વરભેદ, અન્નપર અશ્વિ, અને જ્વર એ છ લક્ષણથી
 રોગી પીડિત હોય અને જેનામાં બળ, માંસ રહ્યા નહિ હોય એવા
 રોગીનો વૈદ્ય ત્યાગ કરવો. જે રોગી અગિયાર લક્ષણયુક્ત હોય
 અથવા છ લક્ષણયુક્ત હોય અથવા એ પૈકીના ત્રણ લક્ષણથી યુક્ત
 હોય અને જેનામાં બળ, માંસ નહિ હોય તે રોગીને સાર કરવાની
 આશા છોડવી. પણ જે રોગીને ઉપર્ણ અગિયારે લક્ષણ થયા છતાં
 તેના બળ અને માંસનો ક્ષય થયો ન હોય, તો તે રોગી ઔષધ
 કરવા યોગ્ય છે. જે રોગી પુષ્કળ આહાર કર્યા છતાં, પ્રતિદિન
 ક્ષીણ થતો જાય છે તે, અથવા અતિસારથી જે રોગી હેરાન થતો
 હોય તે, જે ક્ષય રોગીના પેટ તથા અંડકોપર સોજો ચઢી આવ્યો
 હોય છે, તે રોગીને ઔષધ કન્વાથી ફાયદો થતો નથી. જે રોગીના
 નેત્ર સફેદ કેડી જેવાં થયાં હોય છે તે, જે અન્નપર અત્યંત અભાવો
 રાખે છે તે, જે ઉર્ધ્વશ્વાસથી રીઆતો હોય છે તે, અને જેને પરાણ
 પુષ્કળ પેશાય થાય છે તે રોગી મરણ પામે છે. નિદાનશાસ્ત્રે ક્ષય
 રોગનાં ધણા પ્રકાર લખ્યા છે તેમાં વ્યવાય (મૈથુન) શોષી, શોક
 શોષી, વાર્ધક્યશોષી, વ્યાયામશોષી, અશોષી, અધ્વશોષી, અને
 હિરક્ષતશોષી, એટલાને મુખ્ય ગણેલા છે. ક્ષય રોગની ચિકિત્સામાં
 ચિકિત્સકે રોગીના મળનું રક્ષણ કરવું ખાસ જરૂરનું છે, એટલે કાઠ

પણ સંજોગમાં તીક્ષ્ણ બુલાખ આવે નહિ. જે બુલાખ આવે અને રોગીના ઝાડા સાથે શરીરમાં રહેલું પિત્ત જે દ્રવ્ય છે તે પાણીને રૂપે નીકળી ગયું તો કદ વધી પકશે અને રોગી મરણ પામશે. ક્ષય રોગની ચિકિત્સા કરનાર ચિકિત્સક તેને ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઔષધી આપે છતાં રોગીના બળવર્ણનો નાશ થતો જાય તો તે રોગી બચવાનો નથી. ક્ષયના રોગીને મૈથુનની, બોજનની, ધનની પરચુરણ ખોરાકની અતિ લાલસા ઉત્પન્ન થાય છે. લાલસા તેને કહેવામાં આવે છે કે ઇચ્છા થાય પણ ભોગવી શકે નહિ. ખાવાની ઇચ્છા થાય ને ખાઈ શકે નહિ. એવી રીતે અત્યંત લાલસાવાળો રોગી જીવતો નથી. જે ક્ષયને રોગી યુવાવસ્થાવાળી સ્ત્રી હોય અને ક્ષય શરૂઆતનો હોય તો તે સ્ત્રીને કામ ઉત્પન્ન થવાથી ગર્ભ તુરત રહી જાય છે, અને તે ગર્ભની અવસ્થામાં અથવા પ્રસૂતિ અવસ્થામાં જરૂર મરણ પામે છે, એટલા માટે સ્ત્રીને પુરૂષના સમાગમમાં નહિ આવે એવો પ્રતિબંધ કરાવવો તોજ ઔષધ ફાયદો કરી શકશે. હાલના જમાનામાં ક્ષયની પરીક્ષા કરવા માટે ક્ષયના રોગીની છાતી, ધ્વનિ યંત્રથી [સ્થેથોસ્કોપથી] તપાસવામાં આવે છે, એ રીત બહે રોગને પારખવામાં ફતેહમંદ નીવડી હોય તથાપિ અમારા આર્યદેશના વત્તિઓને તે બંધ ખેસતી નથી. અને એ શબ્દ નળીથી તપાસતાં ચિકિત્સકને જરૂર ભૂલ ખવડાવે છે; કારણ કે આર્ય સ્ત્રીઓનો એવો સ્વભાવ છે કે તેઓને પોતાનાથી વડીલ અથવા પોતાનાથી અપરિચિત અથવા પોતાનાથી એદિદાર મનુષ્યની સમીપ આવતાં રહેલી સ્વાભાવિક આમન્યા તથા લજ્જાને લીધે, તેના હૃદયના ધબકારા વધી જાય છે એટલે લોહી જોરથી વહે છે અને તેને

આનિ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે માત્ર વડીલ કે અપરિચીત માણસની સમીપ આવતાં તેના ધનકારા વધી જાય છે ત્યારે અંગણમાં ચિકિત્સકની પાસે ખેસીને અથવા સુષને છાતીનો ભાગ ખુલ્લો કરીને તે ભાગ ઉપર ભુંગળી મુકીને તથા ટોકારા મારીને તપાસાવતા, લજ્જા અને ભયને લીધે તેના ધનકારા જરૂર વધી જવાના, અને જેનું હૃદય નળણું પડયું નથી, જેને ક્ષયરોગની શરૂઆત થઈ નથી તેવી સ્ત્રીને તપાસીને પણ વૈદ્યો તેને ક્ષયની શરૂઆત થઈ છે એવો અભિપ્રાય આપવાનાજ. અને એવો અભિપ્રાય ચિકિત્સકે આપ્યો છે એવી વાત તે સ્ત્રીની જાણમાં આવ્યાથી તેના વિચારમાં ભય અને શોક ઉત્પન્ન થવાથી થોડા સમયમાં તેને ક્ષયનો રોગ થવાનોજ એટલા માટે છાતી નહિ તપાસતાં અંકનાળનો છદ્દો મચ્છોકો તપાસવો એ વધારે સગવડવાળો અને ક્ષયની ખરી ખબર આપનારો છે. આગળ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેમ ક્ષયરોગનું કારણ અને ક્ષયરોગનું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી પણ આપણા વૈદ્યરાજે ખાંસીના પ્રકરણમાં ક્ષતખાંસી અથવા જેને ઉરક્ષત કહે છે તેનું સ્વરૂપ હાલ જોય છે પરંતુ નિદાનશાસ્ત્રે લખેલા સંતધાતુના ક્ષયને અમે વૈદ્ય લોકો ક્ષયરોગ માનતા હોઈએ એમ જણાતું નથી. વર્તમાનકાળમાં સુધરેલી દુનિયાના ચિકિત્સકો પોતાના બળથી અને પોતાની સરકારના આશ્રયથી, ક્ષયરોગના ઉપાય શોધવાને ભગીરથ પ્રયત્ન કરે છે, તેમ અમારા ઋષિ મુનિઓએ પણ એ બાબતમાં ઘણો પરિશ્રમ કર્યો છે, તથાપિ યોગિલોકોએ અને સિદ્ધ લોકોએ સંતધાતુના ક્ષયને માટે જે ઉપાયો શોધેલા છે તે ઉપાય બનાવી જ્યાંસુધી ક્ષયના રોગીની ઉપર વાપરવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી ક્ષયના

ઉપાય નવા શોધી કાઢવા માટે જે પ્રયત્ન ચાલુ છે તેમાં સાહસ્યતા
 બરો એ જરા સંશય કરેલું છે; કારણ કે ધાતુ (વીર્ય) દોષવાન
 ચવાથી વાયુ તેનું શોષણ કરે છે એટલે બીજા ધાતુએ બનાવેલું
 વીર્ય, બંકનાળને રસ્તે માથામાં નહિ પહોંચતાં તેનો કફ બની જાય
 છે, તેથી રોગીનું ઓજસ ધટી જઈ તે રોગી નિસ્તેજ દેખાય છે
 એવી અવસ્થામાં બંકનાળના એક છેડા પર રહેલો પ્રાણવાયુ અને
 બીજા છેડા પર રહેલો ઉદાનવાયુ એ તરફના વીર્યને સુકવવાનું
 કામ કરવા માટે એટલે જેમ જેમ ઉદાનવાયુને વીર્ય નહિ મળવાથી
 તે માથામાંના બીજા ધાતુને સુકવવા માટે છે, આ તરફ પ્રાણવાયુ
 પક્ષપાતક રીતે પોતાની ઑફીસમાં રહેલા પાંચ પિત્ત, અને પાંચ
 કફનું શોષણ કરે એટલે ચારે વાયુ રચ્છંદી બની પકવાશયમાં
 રહેલા પાચકઆદિ પાંચ પિત્તો અને સંશ્લેષણાદિ પાંચ કફોનું
 અપમાન કરે, જેથી અધિકારીની મહેરબાની વિના તેઓ ખિન્ન
 થઈ પોતાની ઑફીસનું કામ કરવામાં બેદરકાર થાય. જેથી શરી-
 રમાંના સાતે ધાતુઓ સુકાઈ જાય. એવી અવસ્થાવાળા સાતે ધાતુની
 પુષ્ટિ માટે જે બૃહણ ચિકિત્સા કરવાની છે તે ઘણી બળવાન અને
 પ્રભાવિક હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી એટલું સાબીત થાય છે કે
 અંગરસ, ફાંટ, હીમ, કલ્ક, ચૂર્ણ અને સાધારણ ગોળીઓ જે કે
 પકવાશયમાં ગયા પછી તેનો અનુક્રમે રસરકતાદિ ધાતુ બનતો
 હોય તેવી દવાઓ, પોતાના પ્રભાવથી વીર્યસુધી પહોંચવાને અસક્ત
 થાય છે, પરંતુ જેમ નેપાળો પોતાના પ્રભાવથી આંતરડાં અથવા
 બીજા ધાતુમાં ફરવા નહિ જતાં સીધા મળાશયમાં જઈ પાકા
 તથા કાચા મળને બેદી વિરચન કરે છે, તેમ ક્ષયને માટે એવી

ઔષધી જોઈએ, કે જે સાત ધાતુમાં રૂપાંતર પામવા નહિ જતાં સીધી વાયુની ઔક્ષીસમાં જઈ, વાયુનું શોષણ કરી જેમ અગ્નિ હવાને પાતળી કરે છે, તેમ તે વાયુને પાતળો બનાવી તેમાં અપ-
ળતા ઉત્પન્ન કરી વીર્યમાં પહોંચી, સુકાયલા વીર્યને લીધું બનાવી અંકનાળના જેવું છેડાના અને માથાના વાયુને લીધે જે ધાતુઓ સુકાઈ ગયા હોય તેને લીલા બનાવે તોજ ક્ષયનો ખરો ઉપાય થાય.
આયુ વૈદકશાસ્ત્ર સિવાયના બીજા ચિકિત્સાશાસ્ત્રોમાં હજી સુધી સાત ધાતુઓ, સત ઉપધાતુઓ અને સાત રત્નોને શુદ્ધિ સંસ્કાર કરી તેની ઔષધ તરીકે યોજના કરવાની પદ્ધતિ દાખલ થઈ નથી, એટલે તેઓને ક્ષયના ઉપાય શોધવામાં મુશ્કેલી નડે છે. આયુ વૈદકશાસ્ત્રમાં પણ અને ગંધક એ બેને સજીવન રસ માનેલા છે, કારણ કે દુનિયાના તમામ પદાર્થોની ભરમ થયા પછી તે તે પદાર્થના રૂપમાં પાછા આવી શકતા નથી. અથવા તે પદાર્થોને બાળતાં ધુમાડાનું રૂપ પકડી તે પદાર્થનું આકાશમાં પ્રથક્કરણ થઈ વાતાવરણમાં સમાઈ જાય છે પણ તે અસલ વસ્તુનું રૂપ પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી. પરંતુ પારો અને ગંધકને ગમે તે રીતે બાળવામાં આવે અને તેનો ધુમાડો સંગ્રહવામાં આવે તો તેનું અસલ રૂપ પ્રકટ થાય છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો પણ પોતાની ચિકિત્સામાં પારો અને ગંધક વાપરે છે પરંતુ તે આયુ-
વૈદની ચિકિત્સામાં કહેલા શુદ્ધિ સંસ્કાર વિનાના હોવાથી, તેટલો પ્રભાવ બનાવી શકતા નથી. એટલા માટે જો અમારા વૈદરાજને રસશાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે પારોને અદાર સંસ્કાર કરી તેનો સિદ્ધરસ બનાવે તો ક્ષયના રોગીને એકજવાર એક ચોખ્ખાપુર આપવાથી

તેનો ક્ષય મટી જાય. પરંતુ અદાર સંસ્કાર કરવા માટે વર્તમાન-કાળના વૈદ્યોમાં શક્તિ નથી. જે કે સિદ્ધ લોકોએ જગતના ઉપકાર માટે પોતપોતા તરફથી રસવિદ્યાના બુદ્ધ બુદ્ધ ગ્રંથો લખ્યા છે, પરંતુ તેની પરિભાષા જાણ્યા વિના અદાર સંસ્કાર કરવાને વૈદ્યો અસમર્થ છે. પરંતુ સિદ્ધ લોકોએ પોતાના રસશાસ્ત્રમાં અદાર સંસ્કાર લખતાં, આઠમો સંસ્કાર થતાં પારો બુલુક્ષિત થાય છે ત્યાં સુધીની ક્રિયા આપણે કરી શકીએ એમ છે; અને તે પારો બુલુક્ષિત થએલો હોય તેને સુવર્ણનો ગ્રાસ આપી, તેનો પૂર્ણ ચંદ્રોદય બનાવ્યો હોય તો તે વીર્યથી બગડીમેદ સુધીના ક્ષયને કૃતેદ્રમંદ રીતે આરોગ્યતા આપી શકે છે. પણ જે રોગી અને રોગીના પરિચારકો શ્રદ્ધાવાળા હોય અને આ પૂર્ણ ચંદ્રોદયનો કલ્પ કરી ખાર ગ્રાસ સુધી સેવન કરે તો જરૂર સાતે ધાતુને સુકવી નાખનારો ક્ષય, સારો થાય છે. જે કે હીરા, માણેક, પાના જેવી રતનની જાતિઓનો અમે ઉપયોગ કરી શક્યા નથી પરંતુ પારાને આઠ સંસ્કાર આપી બુલુક્ષિત બનાવી સુવર્ણ ગ્રાસ આપી, તેનો પૂર્ણ ચંદ્રોદય બનાવી, રોગીઓને ખવડાવી જે અનુભવ મેળવ્યો છે તે પ્રમાણે વિધિપૂર્વક નીચે લખીએ છીએ, કારણ કે અનુભવિ લખાણ સિવાય માત્ર પુસ્તકમાં લખેલી ક્રિયા પ્રમાણે કામ કરવા જતાં, ક્યાં ક્યાં કેવી કેવી અગવડો આવે છે તે જણાય નહિ, અને અંગણે માર્ગે જતાં અગવડ ઉભી થાય એટલે કામ કરનાર ત્યાંથીજ અટકે છે-એટલા માટે પૂર્ણ ચંદ્રોદય બનાવવાની રીત લખીએ છીએ.

પૂર્ણચંદ્રોદય બનાવનારે પ્રથમ ઠાંજ તૈયાર કરવી. તેની રીત એવી છે કે, અમે ચોખ્ખાની કણકી મળ્યું અર્ધો લાવી તેને ચાર

મણ પાણીમાં રાંધી બીજું એક મણ પાણી ઉમેરી જાડા દોટીના
કપડાથી શ્રીખંડ છીણે તેમ છીણીને ગાળી કાઢી. પછી હીંગ શેર
અર્ધો, સુંક શેર એક, રાઇ શેર દોઢ, જીરૂ શેર એક, સિંધવ શેર
એક, અને મીઠું શેર એકને બીજા ખાંડી તેમાં મેળવ્યાં. તે પછી
લાખની લખોટેલી બરણી નંગ છ જેમાં લગભગ દોઢ મણ પાણી
માંવ એવડી લાવીને દરેકમાં પોણા પોણા શેર સરસીયું તેલ ચોપડી
કણકીતું ગાળેલું મસાલો મેળવેલું પાણી, સરખે બાગે બર્ધુ, પછી
અડદની દાળ શેર પાંચ છોડા વિનાની લઈ, તેને બરડી ત્રણ શેર
દહીંમાં પલાળી, એક સત વાસી રહેવા દીધી. બીજે દિવસે તેમાં
આદુ, લીલાં મરચાં, હળધર, હીંગ વગેરે સ્વાદ થાય એટલો
મસાલો નાંખી, તેનાં વડા બનાવી, તેને તલના તેલમાં તળી, જ્યે
બરણીમાં બાગે પડતાં ઠંડાં પાડીને નાંખ્યાં. તેપછી વાંસના લીલાં
પાંતરાં શેર ત્રણ લાવી તેના કટકા કરી, સરખે બાગે કાંજમાં
નાંખ્યાં અને જોટલી બરણી અધુરી રહી તેટલું પાણી ભરી, બરણી
ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી, તે ઉપર કપડું બાંધી, કપડાં ઉપર મુસ્તાની
માટી અને ચુનો મેળવી કપડમટ્ટી કરી તેને તડકામાં રાખી મૂકી.
એ કાંજ પાંદર દિવસ પછી જોઇએ તેટલા ખટાશવાળી અને ઉત્તમ
પ્રકારના સ્વાદવાળી બની ગઇ. તેપછી હીંગલોકમાંથી પારો
કાઢવાની વિધિ શરૂ થઇ. તેમાં હીંગલોક શેર નવ લવી તેમાંથી
બશેર હીંગલોક ચાટી, લીંજુના રસમાં એક દિવસ ખલ કરી, બીજે
દિવસે તેની ટીકડીઓ બનાવી તડકે સૂકવી માટીના બેવાસણ પાટી જાતના
મજબૂત અને તપેલીના ઘાટનાં લાવી, તેની ઉપરની ધાર પથર
ઉપર ધસી, સાધા બેસતો કરી, એક વાસણમાં બશેર હીંગલોકની

ટીકડીઓ પથરી, બીજું વાસણુ તેના ઉપર ઉધું વાળી, સીધાંઓ ઉપર ખડી અને મીઠાનો લેપ કરી, કપડમટ્ટી કરી, ચૂલા પર ચઢાવી, નીચે ચાર પ્રહર સુધી મંદઅગ્નિની આંચ આપી. બીજે દિવસે તે ડમર્યાંત્રને ખેલી, ઉપરના વાસણુમાં ચોટલો પારો કપડેથી લૂછીને કાળો મેસ જેવો કાઢી લીધો. આ ટુકાણે માદ રાખવાનું છે કે, ઉપરના વાસણુને કે જેમાં પારો ચોટલો છે તેને, જાડા અને ખરખચડા કપડાથી ખૂબ ભાર દઈને મેસના રૂપમાં જોટલો પારો વળગ્યો હોય તે કાળજીપૂર્વક લૂછી લેવો, અને તે પારાને કાચના વાસણુમાં લઈ, તેમાં તૈયાર થયેલી કાંજ નાંખી ધોઈ લેવો, એટલે પારો ચોખ્ખો થઈ જશે. પરંતુ એ ડમર્યાંત્રમાં નીચે હીંગજોડકની રાખોડી તથા થોડો હીંગજોડક તાપનો સુમાર નહિ રહેવાથી તજે પડેલો હાથ લાગ્યો તેને કાઢી લઈ, બીજા હીંગજોડકમાં મેગવી, લીંબુના રસમાં ખસ કરી, તેની ટીકડી બનાવી સુકવી, ઉપર પ્રમાણે ડમર્યાંત્રમાં મૂકી, પારો કાઢી લીધો. એ પ્રમાણે બશેર બશેરનો એકડો ઘણુ ચઢાવતાં, નવ શેર હીંગજોડકમાંથી પારો બસેસાડાત્રણુ તોલા હાથ લાગ્યો. આ ટુકાણે અમારે જણાવવું જોઈએ કે ચંદ્રોદય બનાવ્યા પછી અમે હીંગજોડકમાંથી શુદ્ધ પારો કાઢવા માટે અમારે હાથે ડમર્યાંત્ર ચઢવ્યો તો અમને ૧ શેર હીંગજોડકમાંથી પોણાશેર પારો હાથ લાગ્યો. છતાંપણુ કેટલાક વૈદોનો એવો અનુભવ છે કે, ચાળીશ તોલા હીંગજોડકમાંથી પાંત્રીશ તોલા પારો નીકળે છે. તે હિસાબે જોતાં નવશેર હીંગજોડકમાંથી છ શેર પારો અમારે હાથ આવ્યો, તેના એ કારણુ અમને જણાય છે કે પ્રથમ અમારી અજ્ઞાનતાને લીધે

પારો હીડી ગયો અથવા તો અમારી અસાવધતાને લીધે પારો ખોવાય ગયો. એ પ્રમાણે કાચ લાગેલા બસેસાડત્રણ તોલા પારાને રસરત્ન સમુચ્ચયને પાને રર૩માં લખ્યા પ્રમાણે આઠ સંસ્કાર આપવાના શરૂ કર્યાં. તેમાં પ્રથમ—

૧. સ્વેદન સંસ્કાર. કરતાં સુંઠ, મરી, પીપર, મીઠું, ફટકડી, ચિત્રો, લીલું અંદુ અને લીલા મૂળાનાં પાન બધાં મળી પારાથી અર્ધા વજનના ઓસડીયાં લઈ, પારાને તેની સાથે ત્રણ દિવસ ધુંટી, ગોળો વાળી, તેને મજબૂત કપડાની પોટલીમાં બાંધી એક મજબૂત જાતનું માટીનું મોઢું વાસણ આણી, તેનાં મોઢાં ઉપર લોખંડનો ગળબો આડો મૂકી, તે ગળબા સાથે પારાવાળી પોટલી અધર લટકાવી, ત્રણ દિવસ સુધી પેલી તૈયાર કરેલી કાંજમાં આફ આપ્યો. જેમજેમ કાંજ ધટતી ગઈ તેમતેમ બીજી ઉમેરતી ગયા. ત્રણ દિવસ પછી તે પોટલી છોડી પારાને ગરમ પાણીથી ધોઈ લીધો, એટલે તેનો સ્વેદન સંસ્કાર પૂરો થયો.

૨. મર્દન સંસ્કાર. ધરના ધુમાડાની રાખ, લાલ છંટનો છુટો, દહીં, ગોળ, મીઠું, ફટકડી, એ અત્યંત ઓસડ, પારાથી સોળમાં ભાગનું લઈ, બધાંને પારા સાથે ખરણમાં નાખી, ત્રણ દિવસ સુધી ધુંટાવ્યું. પછી તેમાં સોળમાં ભાગનું ધાન્યાબક અને સોળમાં ભાગની ચાંદીનું બાદલું નાખી એક દિવસ મર્દન કર્યું પણ પારો છુટો દેખાતો રહ્યો એટલા માટે બ્યારે ત્રણ દિવસ સુધી કાંજ ઉમેરી મર્દન કર્યું એટલે પારો દેખાતા બધ થયો. પછી તેને ધોઈ નાખી ઉપર લખ્યા પ્રમાણેના ડમશ્ચંત્રમાં મૂકી, પાછો

અગ્નિ ઉપર ચઢાવી, ચાર પહોરની આંધ આવી એટલે ચાંદીનો ભૂકો રાખોડીરૂપ થઈને નીચે રહ્યો, અને હમર્યંત્રના ઉપરના વાસણમાંથી પોણાચારશેર નવટાંક પારો હાથ લાગ્યો. એટલે મર્દન સંસ્કાર પૂરો થયો. તે પછી ત્રીજો—

૩. મૂર્ચ્છન સંસ્કાર. મર્દન સંસ્કારમાંથી નીકળેલા પારાને કુંવારના રસમાં સાત દિવસ મર્દન કર્યો. પછી ત્રિફળાના ઉકાળામાં સાત દિવસ મર્દન કર્યો. પછી ચિત્રાના મૂળના ઉકાળામાં સાત દિવસ મર્દન કર્યો જેથી પારો કટક (ચટની) જેવો લોચા પડતો બની ગયો, એટલે મૂર્ચ્છન સંસ્કાર પૂરો થયો.

૪. ઉત્થાપન સંસ્કાર. એ મૂર્છિત થયેલા પારદને, એક માટલાને તળીએ ચોપડી ઉપર બીજાં વાસણ ઢાંકી, સંધીલેપ કરી, હમર્યંત્રની રીતિથી બાર કલાક અગ્નિ આપ્યો. એટલે ઉપરના વાસણમાં તમામ પારો વળગી ગયો. તેને કાઢી લઈ, કાંજના પાણીથી ધોઈ સાફ કરી, ઉત્થાપન સંસ્કાર પૂરો કર્યો.

૫. પાતન સંસ્કાર. મુખપ્રથી સો ટચનું તાંબું શેર ત્રણ મંગાવી તેનું એક પતરું બનાવી, તે પતરને કાનસથી ઘસાવી, તાંબાનો રેતી જેવો ભૂકો બનાવ્યો. તે ભૂકામાંથી પારાના ચોથે ભાગે ભૂકો લઈ, પારો અને તાંબાનો ભૂકો એ બંનેને લીંબુના રસમાં ઘૂંટ્યાં, એટલે તે લોચા પડતું બની ગયું. તેને હમર્યંત્રના નીચલા હાથમાં ચોપડી, હમર્યંત્ર વિધિપૂર્વક બનાવી, બાર કલાક મધ્યમ અગ્નિ આપ્યો, અને ઉપલા વાસણને મથાળે પાણી ભરવાનું લખેલું હતું ત્રણ પાણી ભરવાનો ઘાટ નહિ આવતાથી તેના ઉપર ઢીંગણો-

મધી પારો કાઢતી વખતે જેમ હંડા પાણીના પોતા મૂકવામાં આવે છે તેમ, પોતા મૂડીને ચલાવ્યું. હંડું ચલાવતી ઉપલા ઠામને વળગેલો પારો લઈ તેને કાંઈમાં ઘોષ કરી પાછો તાંબાનો બૂકો મેળવી, બીજાના રસમાં વાટી, ડમરચંત્રમાં ચોપડી, બાર કલાક અગ્નિ આપી, ઉપર પ્રમાણે પારો કાઢી લીધો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત પારાને ઉર્ધ્વ પાતન સંસ્કાર આપ્યો. તે પછી તેને અધઃપાતન સંસ્કાર કરી કર્યો. ત્રિકુળા, સરગવો, ચિત્રો, મીઠું, ફટકડી એ પ્રત્યેક ઔષધ પારાથી સોળમા ભાગે રૂઈ, બધાને કાંઈમાં પારા સાથે મેળવી, પારો નષ્ટપિષ્ટ (ન દેખાયો) થયો ત્યારે તે લોચાને એક ઠામને તળીએ ચોપડી, બીજું ઠામ તેના ઉપર ઉધું ગોઠવી, સંધીલેપ કરી, જમીનમાં એક ખાડો એવો ખોદો કે જેમાં અર્ધા ખાડા સુધી પેલું ઠામ આવે, અને સંધીલેપ કરેલું સ્થાન જમીનની સપાટીથી એક ઈંચ નીચું ઉતરે. તેની આસપાસ માટી પૂરી લીધી અને બાહુપર એક નાનો ખાડો એવી રીતે ખોદો કે તેમાં રેડેલું પાણી, ડમર ચંત્રને તળીએ બાકી રહેલા ખાડામાં ડમરચંત્રને લાગેલું રહે. એ ડમરચંત્રના ઉપલા વાસણમાં પારો ચોટેલો રહે અને નીચલું ઠામ ખાલી રહે એવી રીતે ગોઠવ્યું. પછી ઉપલા ઠામના માથા ઉપર છાણાં સીંચી અગ્નિ આપ્યો. એક તરફ અગ્નિ આપતા ગયા અને બીજી તરફ પાસેના ખાડાને રસ્તે પાણી ભરતા ગયા. એવી રીતે બાર કલાક અગ્નિ આપવાથી તમામ પારો, નીચલા ઠામમાં આવી પડ્યો. એવી રીતે ફરી ફરી ઉપર લખેલાં વાસણમાં સાતવાર વાટી, સાતવાર ડમર ચલાવી, સાતવાર અગ્નિ આપી, તેનું સાતવાર અધઃપાતન કર્યું. તે પછી તીર્થકપાતન સંસ્કાર કરી કર્યો. તીર્થક-

પાતન સંસ્કાર કરતાં અમારા સુરતમાં તાડી વેચનારાઓ ધડીયાંનાં નામથી ઓળખાતાં માટીનાં વાસણ કે જેનું પેટું ફૂલેલું અને ડાક લાંબી હોય છે, જેમાં દશ સેર પાણી માથે એવાં જે વાસણ લાવી, પારાને પારાથી ચોથા ભાગનું અઘ્રખનું ચૂર્ણ લઈ, પારા સાથે મેળવી, કાંજમાં એટલો વાટયો કે જેમાં પારદના રજકણો દેખાય નહિ. તેવો પારો પેલા એક વાસણના તળીયામાં ચોપડી, બીજા વાસણમાં પાણી ભરવાનું લખેલું છે પણ પાણી ભરેલા વાસણને સંધીલેપ કરતાં અડધણુ આવવાથી અમે પાણી ભર્યા વિના તેનાં જે મોઢાં જોડીને સંધીલેપ કર્યો. તેપછી એક ચુલો એવો બનાવ્યો કે જેના ઉપર પારાવાળું વાસણ બંધ ખેસતું આવી રહે અને તેની પાસે એક પાણીનું ભરેલું વાસણ એવી રીતે જોડ્યું કે, જેમાં પેલું ખાલી વાસણ ફૂલેલું રહે. તેપછી ચુલમાં મંદ અગ્નિ આપ્યો. આ યંત્રનું નામ તીર્યકપાતન અથવા દીપક કહેવાય છે. એ યંત્રમાં મુકેલો પારદ બીજું વાસણ જે પાણીમાં ડુબાવ્યું છે તેમાં આવી પડ્યો. તેમાંથી તે પારો કાઢી લઈ તેને સ્વેદન સંસ્કારમાં કહવા પ્રમાણે ફરીવાર બાફ આપી તેમાંથી પારો કાઢી લઈ, તે મસાલા સાથેજ ઉપર પ્રમાણે તીર્યકપાતન યંત્રથી ઉડાવ્યો. એવી રીતે ત્રણ પ્રકારના પાતનયંત્રથી પારાનો પાંચમો પાતન સંસ્કાર પૂરો કર્યો. તે પાતન સંસ્કારમાંથી પારો માત્ર છેંતાણીશ તોલા હાથ લાગ્યો. તેપછી તેનો છઠો નીરોધ સંસ્કાર શરૂ કર્યો.

૬. નીરોધ સંસ્કાર—ગંધી સમેરવાનું (૫૦૮ પરણી) પંચાંગ તથા કમળનો કંદ જેને બેમાં વાઢી કલક કરી તેનો જોળાવાળો, જોળાની વચ્ચે પાશ્વરને મુકી જોળાનું મોઢું છાંદી લઈ તેનાપર

ભોજનપત્ર વીંટળી, ભોજનપત્ર પર કપડું બાંધી, કાંજથી ભરેલા વાસણમાં અધર લટકાવી, ત્રણ દિવસ બાફ આપ્યો. તેપછી તેમાંથી પારદ કાઢી ગરમ પાણીમાં ધોયો. એ પ્રમાણે નીરોધ સંસ્કાર પૂરો થયો.

૭. નિયામન સંસ્કાર—વાંઝ કંટોલીનો કંદ, સરપંખાનું પંચાંગ, વીંછીયાનાં પાન, કમળનો કંદ, લાંમરો, એ બધાં ઓસડ પારાની બરોબર લઈ, તેનો કલક કરી, તેની વચમાં પારાને મૂકી, ઉપર ભોજનપત્ર લપેટી પોટલી બાંધી કાંજથી ભરેલા વાસણમાં અધર લટકાવી ત્રણ દિવસ બાફ આપી, ગરમ પાણીથી ધોઈ લીધો. ત્યાર પછી મરી, મીઠું, ફટકડી, સરગવાના મૂળની છાલ, ટંકણખાર; એ બધાંનો કલક કરી કાંજ સાથે મેળવી એક માટલું અંદુ ભયું, પછી ઉપર કહેલા વાંઝ કંટોલી વગેરે પાંચ ઓપધો પારાને વચ્ચે લઈ, તેનો કલક કરી, વચમાં પારદને મૂકી ગોળોવાળી તેની પોટલી બનાવી, અધર લટકાવી, ત્રણ દિવસ બાફ આપ્યો એટલે શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે પારદ બુલુક્ષિત થયો.

૮. દીપન સંસ્કાર—જવખાર, સાજખાર, ટંકણખાર, સિંધવ, મિત્રો, સરગવો, રાઈ, પીપર, બીજોર, મીઠું, મરી એ સઘળાં મળી પારદ જેટલાં વજનમાં લઈ, બધાંને પારદ સાથે મેળવી, લીંછુના રસમાં તથા કાજમાં સાત સાત દિવસ ઘુંટી, તેનો ફરી ગોળોવાળી, કાંજથી અધાં ભરેલા માટલામાં અધર લટકાવી, ત્રણ દિવસ મુધી બાફ આપ્યો એટલે દીપન સંસ્કાર પૂરો થયો. એ પ્રમાણે આઠ સંસ્કાર કરતાં પારદ ઉડી જતાં, ધોતાં, તથા

ખોવાય જતાં અમાસ હાથમાં તેત્રીશ તોલા પારદ રહ્યો. એ
 પારદમાંથી વીસ તોલા લઈ તેમાં પાંચ તોલા કુંદન એટલે ચોખ્ખું
 સોનું જડીઆઓ જે કુંદન વાપરે છે તે લઈ, પારા સાથે ઘુટી,
 સુવર્ણનો ગ્રાસ આપ્યો. પછી તેને સતગુણ ગંધકનું જરણ કર્યું
 તે એવી રીતે કે બનારસ નિવાસી લાલા શ્યામસુંદરાચાર્યે રચેલા
 રસાયન સાર નામના પુસ્તકમાં, નલીકા ડમરૂ યંત્ર બનાવવાની
 જે રીત બતાવી છે તે રીત પ્રમાણે નલીકા ડમરૂ યંત્ર બનાવી,
 સુવર્ણગ્રાસ કરેલા પારદ સાથે દુધમાં શેષેલો ગંધક તોલા એકસો
 વીસ મેળવી, તેને વડની મૂળીના ઉકાળામાં ખરલ કરી નલીકા
 ડમરૂ યંત્રમાં ભરી, ચોવીસ કલાકની મધ્યમાં આંચ આપી, એટલે
 ગંધક બળી ગયો અને હીંગલોકના જેવો પણ થોડા કાળા રંગવાળો
 પદાર્થ રહ્યો. પણ વાંધો એ આવ્યો કે ડમરૂ યંત્રનું નીચેનું વાસણ
 તડકી ગયું. જે જરા જૂલ થઈ હોત તો તમામ પારો અને સોનું
 અગ્નિમાં પડી જત પરંતુ ખચર પડવાથી ડમરૂ યંત્રને અગ્નિપરથી
 ઝટ નીચે ઉતારી લીધો. તેપછી અંદરનો હીંગલોક જેવો પારદ
 કાઢી લઈ, ફરી એકસો વીસ તોલા ગંધક ઉમેરી, વડની મૂળીના
 ઉકાળામાં ખરલ કરી, નલીકા ડમરૂ યંત્રમાં મૂકી, બાર કલાક
 અગ્નિ આપ્યો, એટલે પારો અને ગંધક મળીને પચાસ તોલા
 વજન બાકી રહ્યું. તેપછી દર વખતે ગંધક એકસો વીસ તોલા
 મેળવતાં ગયા અને નળીકા ડમરૂ યંત્રમાં પચાસથી સાંઠ તોલા બાકી
 રહે એટલી આંચ આપતા ગયા. અને દર વખતે ડમરૂ યંત્રનું
 નીચલું વાસણ બદલતા ગયા. એવી રીતે ચાર પટ વડની મૂળીના,
 ચાર પટ સતાવરીના ઉકાળાના, ચાર પટ ધોળી મુસળીના ઉકાળાના,

અને પાંચ પટ જમણના ઉકાળાના આપી સત્તર વખત ડમર્યંત્ર ચઢાવી, એકાવન રત્ન ગંધકનું જરણુ કર્યું. છેલ્લી વખતે પારો અને ગંધક મળીને સાંઠ તોલા વજન બાકી રહ્યું. તેને પાંચ રત્નથી વિલાયતી કાચની અગન શીશીને સાત કપડમટ્ટી મુલ્તાની માટીની ફરી, બરાબર સુકવી, વાલુકામંત્રમાં ગોઠવી, શીશીના ગળા સુધી રેતી ભરી. બાર પ્રહર મધ્યમ અગ્નિ આપ્યો. સ્વામ શીતળ થયા પછી કાઢી જોતાં પારો અને ગંધક બરાબર પાકી શક્યાં નહિ, એટલે તેને કાઢી લઈ ફરીથી કાજળી બનાવી બીજી અગન શીશીમાં ભરી બાર પ્રહર અગ્નિ આપ્યો તોપણ બરાબર પાક્યો નહિ આ પરિણામ માત્ર અમારી આજ્ઞા અને બેદરકારીનું હતું. તેપછી ત્રીજી અગન શીશી ચઢાવી કાળજીપૂર્વક બત્રીસ પહોરની આંચ આપી, તે એવી રીતે કે ગંધકનો ધુમાડો નીકળતો બંધ થયો કે શીશીના મોં ઉપર ઇટનો બુચ બનાવી તેની આસપાસ ચુનો અને ગોળ ચોપડી, શીશીનું મોં બંધ કર્યું, અને આંચ ચાલુ રાખી. બત્રીસ પહોર પછી બરાબર પાકેલા ચંદ્રોદયને શીશીમાંથી કાઢી તોલ કરી જોતાં વીસ તોલા વજન ઉતર્યો અને નીચે આઠ તોલા રાખોડી રહી, પરંતુ તે રાખોડીમાં સોનું રહી ગયું છે એવો વહેમ લાગવાથી એક તોલો રાખોડી, એક તોલો મધ, એક તોલો ધી, અને એક તોલો રાતી ચણોડીનું ચૂર્ણ મેળવી, અગ્નિમાં ખૂબ ધમાલ્યું પણ મુવર્ણ જણાયું નહિ, તેથી અમારી ખાત્રી થઈ કે એ રાખોડીમાં સોનું નથી. તે પછી એવો વિચાર થયો કે ચંદ્રોદયની સાથે જે અનુપાન આપવાનું છે તે અનુપાન શુદ્ધ નહિ આપતાં ચંદ્રોદયમાં મેળવી તેની ગોળી વાળી

આપવાથી, ખાનારને વધારે સખવડ થઇ પડશે, એમ વિચાર કરીને બરાસકપુર તોલા પાંચ, જ્યક્ષ્ણ તોલા પાંચ, મરી તોલા પાંચ, લવેંગ તોલા પાંચ, લઈને પ્રથમ એકલા ચંદ્રોદયને ત્રણ દિવસ સુધી ખરણ કરાવ્યો. તે પછી જ્યક્ષ્ણ, મરી, અને લવેંગનું વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ કરી, થોડું થોડું મેળવતા ગયા અને ઘૂંટતા ગયા. એ દિવસ ઘૂંટ્યા પછી બરાસ ઉમેરી એ કલાક ઘૂંટી તેમાં પાકા ચેવલી પાનનો રસ નાંખી ઘૂંટવા માંડ્યું. એવી રીતે ત્રણ પદ પાનના રસમાં આપી, છેલ્લા પદ વખતે ઉંમી જાતની કરતુરી તોલો સવા મેળવી ખલારી ગોળી વાળરા જેવું થયું એટલે એક તોલાની સાંઠ ગોળી થાય એટલાજ વજનની ગોળીઓ વાળી ચંદ્રોદય તૈયાર કર્યો. જેને લૈશન્ય રત્નાવળીમાં પૂર્ણ ચંદ્રોદય, મકરધ્વજ, નામ આપ્યું છે તે આ ચંદ્રોદય છે. ઉપર લખેલા અતુપાનમાં કેટલાક વૈદોનો એવો મત છે કે ચંદ્રોદયથી બરાસકપુર ચારમાણું લેવું અને બીજા ત્રણ વસાણાં પાપા લાગે લેવાં, પણ ચંદ્રોદયને માટે જે પાઠ લખેલો છે તેમાં “પલંપલાની ચત્વારી” એવું પદ આવવાથી અમે એવો અર્થ કર્યો કે, પલં કહેતા ચાર તોલા ચંદ્રોદયમાં, “પલાનિ ચત્વારી” એટલે ચાર વસાણાં મળીને એક પલ કહેતા ચાર તોલા લેવા. તેવી રીતે લૈશન્ય રત્નાવળીમાં વાજકરણ અધિકારમાં પણ એ પ્રમાણે લખીને પાનના રસમાં ગોળી વાળી, આપવાનું કહેલું છે. તે પ્રમાણે અમે ગોળી બનાવી, પ્રથમ તેના ગુણુદોષ જાણવા માટે અમે પોતે ખાત્ર જોઇ, એટલે સવારમાં એક ગોળી મધમાં ચાટી અને વિચાર કર્યો કે શૂખ લાગશે તે પ્રમાણે ખોરાક ખાઈશું, કારણ કે ચંદ્રોદયના

પાઠમાં લખેલું છે કે “અનંત ઘનિમૂત મતિવ દુર્ગમ” એટલે ભારેમાં ભારે ઘી અને દૂધવાળો ખોરાક ખાવો. પરંતુ અમને કાંઈ ભૂખ લાગી નહિ, પણ કાંઈક અગ્નિ મંદ જણાયો, તેથી મનમાં અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ. પણ અકસ્માત એ ગોળી દિવસમાં એકબવાર એકેકી ખાધા પછી ઘણા ઘીવાળો ખોરાક ખાવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તે ખોરાક ભૂખ કરતાં જરા વધારે ખાધો પણ પરિણામ એ આવ્યું કે સાંજે પાછી ભૂખ લાગી, અને બીજે દિવસે પણ ભારે ખોરાક ખાધો તે હજમ થઈ ગયો. એટલે નક્કી વિશ્વાસ એકો કે, જેમ જેમ ઘીવાળો ખોરાક ખાતા જઈએ તેમ તેમ ભૂખ વધતી જાય છે ! અને શરીર પુષ્ટ થતું જાય છે ! આ ગોળી ખાતાં કોઈપણ જાતનું પથ્ય નહિ કરતાં તેલ, મરચું, હીંગ, આમલી, વાલ, વટાણા, કેળું, કોળું વગેરે ચાલુ ખોરાક ખાતા ગયા અને દરરોજ એકેક ગોળી ખાતા ગયા પણ કોઈ જાતનું તુકસાન થયું નહિ, પરંતુ શરીર વૃદ્ધાવસ્થાની કરચલી (વૈળી) પડી હતી તે મટી ગઈ ! અને શરીર સુદૃઢ થયું ! ચંદ્રોદયના પાઠમાં લખ્યા પ્રમાણે એક માસો વજનની માત્રા આ જમાનામાં ખાઈ શકાતી નથી, કારણ કે આ ચંદ્રોદયની એક ગોળીમાં લગભગ અર્ધી રત્તી ચંદ્રોદય આવેલો છે. છતાં એ ગોળી ખાઈ જોતાં તે મગજને લમાવી નાંખે છે માત્ર જેને અજીર્ણનો રોગ હોય અથવા જેના આંતરડાં ખોરાક પચાવી શકતાં ન હોય તે માણસ વધુમાં વધુ દૈન્ય દિવસ સુધી બ્રહ્મે ગોળી પચાવી શકે છે, પરંતુ સાધારણ માણસ કે રોગી એક ગોળી કરતાં વધારે ખાઈ શકતો નથી, પરંતુ જે સંગ્રહણીનો રોગી અને બીલકુલ ખાઈ શકતો નથી અને તેમાં બહુ તો હજમ થતાજ નથી, તેવા

રોગીને આ ચંદ્રોદય આપવાથી મહત્તી રોટલી પુષ્કળ થી સાથે પચી જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ પંદર દિવસ ગોળી ખાધા પછી ધઉ, થી અને ગળપણ મળેલા બારે ખોરાકને પચાવે છે, શરીરમાં શક્તિ આવે છે અને સંગ્રહણીના ઝાડા બાધે છે. તેથી રીતે ક્ષયના રોગીને પણ અસરકારક રીતે ફાયદો કરે છે. માત્ર જેને માનસિક વિકારથી ક્ષય નહીં થયો હોય અને જે તેના હાડકાં નહિ ગળી ગયાં હોય તો તે સારો થાય છે, પરંતુ હાડકાં ગળી ગયા પછી એટલે સાતે ધાતુનો ક્ષય થયા પછી તે રોગીને આરામ થતો નથી પણ ચંદ્રોદય પોતાનો પ્રભાવ બતાવી તેને થોડા દિવસને માટે ખોરક પચાવી, શક્તિ આપે છે, પરંતુ તે રોગી પાછો ઉથલો ખાઈ મરણ પામે છે. એ ઉપરથી એટલું સાબીત થાય છે કે, આ ચંદ્રોદયની સાથે રસરતનાકરના રસાયન ખંડમાં હીરાની ભસ્મ મેળવીને જે રસો તૈયાર કરવાના અને તૈયાર કરીને સેવન કરવાના પ્રયોગો લખ્યા છે તે પ્રમાણે વિધિપૂર્વક રસો તૈયાર કરવામાં આવે અને વિધિપૂર્વક રોગી શ્રદ્ધાથી પથ્ય પાળી સેવન કરે તો સાતે ધાતુગત ક્ષય રોગ જરૂર સારા થાય. એવા પ્રયોગ વિના ક્ષયને માટે જેટલા શોષ કરવાને મહેનત કરવામાં આવે તેનું ફળ સાફ નીવડે એ અમારા વિચાર પ્રમાણે અસંભવિત છે, માટે ધાતુક્ષયને માટે ખીજા ઉપાયો કરતાં આ પૂર્ણચંદ્રોદય રસ પારાને આઠ સંસ્કાર આપી, બનાવી, રોગીને આપવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ.

સ્વદય ચંદ્રોદય, જયફળ, ભવેંગ, બરાસ, મરી એ ચાર ઔષધ તોલો તોલો, સોનાના વરખ એક માસો એટલે અઢી વાલ, કસ્તુરી અઢી વાલ એ સર્વના સમગ્ર વજનને હીંગળોઠમાંથી કાઢેલા

પારદનો બનાવેલો રસ સિંદુર નાખી ખરણમાં ખારીક વાટી, ચૂર્ણના રૂપમાં અથવા પાનના રસમાં ચાર ગુંળભારની ગોળી બનાવવી. એ ગોળીથી ધણુ રોગને, વીર્યની વૃદ્ધિ કરી શરીરમાં શક્તિ લાવી સારા કરે છે.

ઉપર લખેલા પૂર્ણચંદ્રોદય તથા સ્વસ્ત્યંદ્રોદય શુક્રધાતુમાંથી બીગાડ થઈ રસધાતુ તરફ આવતા તથા આવેલા ક્ષયરોગ (શોષરોગ)ને મટાડી શકે છે અને એવો અનુભવ થયો છે કે ઘી કરતાં દૂધ ઓછું માફક આવેછે, માટે ક્ષયના રોગીને ઘી ખાવા તરફ વધારે ધ્યાન આપવું. તે સાથે એટલી બલામણુ કરવામાં આવે છે કે ચંદ્રોદય રસનો ઉપયોગ થતો હોય તેવા રોગીએ ખાસ પરેજી પાળવાની કાંઈ જરૂર નથી, પરંતુ તેલમાં તળેલા વિદાહી પદાર્થોના સંપૂર્ણ લાગ કરવો, માત્ર શાકભાજીમાં તેલ ખવાય તો હરકત નથી, કારણ કે ક્ષયની ચિકિત્સામાં રોગીને સાતે ધાતુઓની વૃદ્ધિ થાય એવો ખોરાક આપવાની જરૂર છે, અને તેલમાં તળેલા ભજીયાં, પાતરાં, મુઠીયાં, ઢોકળાં, ઢોકળી, પુડા વગેરે શેષ ઉત્પન્ન કરનારા છે તેથી તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. ધણુ લોકો તેલ ખાવાથી ડરે છે પરંતુ સુત્રસ્થાનમાં સ્નેહવિધિમાં સ્નેહપાન કરાવવાને સ્થાવર સ્નેહ તરીકે તેલના તેલને પ્રાધાન્ય ગણેલું છે. તે પછી જંગમ સ્નેહ એટલે ઘી માનેલું છે, અને વસા તથા મજ્જને છેલ્લા ગણેલા છે, એટલા માટે ક્ષયના રોગીને તેલ ખાવાને હરકત નથી; એટલી બલામણુ કરીને આ ક્ષયનો નિબંધ સમાપ્ત કરીએ છીએ.

બીજા વૈધરાજે તરફથી આવેલા ક્ષયના અનુભવી ધણાજો.

વૈધ ધીરજરામ હલપતરામ ગુજરાતકળીયા—મુરત.

૧. હીંગજોડ તોલા ૪, મોતીની છીપતી ભસ્મ તો. ૨ સાખર ભસ્મ તો. ૨ શંખભસ્મ તો. ૨ લોહભસ્મ તો. ૨ પ્રવાળભસ્મ તો. ૨ પુલાવેલો ટંકણુ તો. ૨ ગજોસત્વ તો. ૨ શીતોપલાદી ચુર્ણ તો. ૪ લવેંગ તો. ૧ સોનાના વરખ તો. ૧૦ કસ્તુરી એઆની-ભાર. ઉપરની સઘળી વસ્તુ સાથે મેળવી તેને ૪૮ કલાક ખલ કરવો. પછી દરરોજ સવાર સાંજ ૧ રત્તીથી ૧ વાલ સુધીનું પડીકું સઘ અને પીપર સાથે ખાવાથી ક્ષય, ઉધરસ ને શ્વાસ મટી જાય છે.

૨. શીતોપલાદિ ચારણુ:—હીંગજોડ તોલા ૨. લવેંગ તો. ૧. સાખરભસ્મ તો. ૧ શીતોપલાદી ચુર્ણ તો. ૪ ઉપરની ચાર વસ્તુને એક દિવસ ખસ કરી તેમાં ૧૦ તોલા મધ મેળવી તેનો અવલેહ બનાવી દિવસમાં ૩ વખત અગ્ને આનીભાર ચાટી, તે ઉપર અરકુસો તો. ૧ અને એલચી તો. ૧૦ નો કઢાવો કરી, મધ નાંખી પીવાથી ક્ષયપર ઘણી સારી અસર કરે છે.

૩. હીંગજોડની ગોળી:—હીંગજોડ તો. ૧૦, ઘોળાં મરી તો. ૧ લવેંગ તો. ૧૦ વજનામ તો. ૧૦ એ ચારને એક દિવસ આંકડાના દુધમાં પલાળી મેલી, બીજે દિવસે પાકા પાનનો રસ નાંખી ૨૪ કલાક ઘુટવું. પછી તેની મરી પ્રમાણે ગોળી વાળી મુકવી શીશીમાં ભરી મુકવી. એ ગોળી દિવસમાં ૨ થી ૩ વાર

પાણી સાથે ગળીને ઉપર ૧ રૂપિમાભાર ચોકખું બી ગરમ કરીને પીવું, જેથી ક્ષય, કફ, ખાંસી મટે છે.

૪. લવેંગાદિ ગુરિકાઃ—કુલાવેલો ટંકણ તોલો ૧ શુદ્ધ મનસીલ તો. ૧ હીંગલોઃક તો. ૧ મરી તો. ૦ા, પીપર તો. ૦ા ખેરસાલ તો. ૦ા લવેંગ તો. ૦ા ઉપરની વસ્તુને વજ્રગાળ કરી ૨૪ કલાક કોરી ઘુંટી, આદુના રસમાં ૧ દિવસ ઘુંટી, ગુંગા પ્રમાણે ગોળા કરી દરરોજ એ અથવા ત્રણ વખત મધ પીપર સાથે અઢકેક ગોળી આપવાથી ક્ષય મટે છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી મુ. વાગડ, રાણપુર સ્ટેશન (કાઠીયાવાડ).

૧. ક્ષય રોગ માટે—અંબલરમ અરકુસામાં મારેત્ર વાલ એક તથા સિતોપલાદી સારંગધર સંહીતાના પાઠ પ્રમાણે બનાવેલે એઆનીભાર, માખણ સાથે લેવાથી થતો ક્ષય મટે છે.

૨. અતુર્મુખ રસ—પાંચ, ગંધક, લોહભરમ, અશ્વકભરમ, એ પ્રત્યેક ચાર તોલા, તથા સુવર્ણભરમ એક તોલો, લઘ ખરલમાં ખુબ ખારીક વાટી કુંવારના રસની ભાવના આપી ગોળો વાળી એરંડાના પાન ચીટી દોરો ખાંધી દાણાના ઢગલામાં ત્રણ દિવસ રાખી મુઠી પછી એથે દિવસે કહાડી ખરલમાં નાખી ખારીક વાટી બધા રોગમાં વાપરવું; પાવલીભાર ત્રીફળા તથા મધ સાથે આપવું. એ દવા ખાધા પછી ઉપર દુધ પીવું જેથી ક્ષય, ઉધરસ કોહ, પાંકુરોગ, પ્રમેહ, શુળ, સ્વાસ, મંદાગ્નિ, હેડકી, અસ્થપિત્ત, અપ-રમાર, ઉન્માદ, હરસ, તથા આમડીના દરદે મટે છે. પૌષ્ટીક છે.

૩. સુવર્ણ વસંતમાલતી એકથી બે ચણોડીમાર લીંદી પીપર તથા મધ સાથે અથવા સિતોપલાદી ચુર્ણ સાથે આપવાથી થતો ક્ષય મટે છે.

વૈદ્ય હુરાભાઈ આધવળ ત્રિવેદી, મુંબઈ ભાદરોડ.

ક્ષય માટે—વસંતમાલતી, અંબકભસ્મ, ચોસઠ પોહોરી પીપર, અને સિતોપલાદી એકત્ર કરી આપવાથી થતો ક્ષય અવશ્ય મટે છે.

વૈદ્ય ચુનીલાલ જ્યોતીશનદાસ મુ. સુરત, અંબાભાઈરોડ.

૧-વિષમજ્વરાંતક લોહ—હીંગળોઢમાંથી કહાડેલો પારો તોલો ૧, તથા મંધક (આમલસારી) તોલો ૧, કળશી કરી પરપટી બનાવી તેમાં સુવર્ણભસ્મ તોલો ૦૧, લોહભસ્મ તોલા ૨, તામ્ર ભસ્મ તોલા ૨, અંબકભસ્મ તોલા ૨, બંગભસ્મ તોલો ૦૧, ગેફ તોલો ૦૧ પ્રવળભસ્મ તોલો ૦૧ મોતીનીભસ્મ તોલો ૦૧ શંખ-ભસ્મ તોલો ૦૧, સીપભસ્મ તોલો ૦૧, એ સર્વને પરપટીમાં મેળવી ગુલાબજળમાં એક કલાક ખલ કરી મોતીની બે સીપ દવા માથે તેટલી મોટી લાઠ તેમાં ખલ કરેલી દવા ભરી સીપનું સંપુટ બંધ કરી તેના ઉપર એક આંગળ જાડી, ચીકણી મટોડીની કપટમીટી કરી સુકાવી બે મોઢા બઝાયાં છાણાની આંચમાં એવી રીતે પકાવવું કે મટોડાનો રંગ લાલ દેખાય બાદ તરત કહાડી લઈ ચંદુર થયા પછી તેની ઉપરથી મટોડી કહાડી નાંખી, સીપ સાથે દવાને બારીક વાટી તેમાંથી રત્તિ લઈ સિતોપલાદી ચુર્ણ તોલો ૦૧, તથા જોડીમધનું ચુર્ણ તોલો ૦૧ બાર તથા અરકુસીનો રસ તોલા ૨ સાથે આપવાથી ક્ષય રોગ નાશુદ થાય છે.

અકીકની ભરમ. હકીક હિમદા લાલ રંગનો, સફેદ રેસા વગરનો જે તોલા લઈ લુણીઆ કુવેલી (જે જમીન ઉપર પથરાયેલી રહે છે તથા લુણીની લાજ જેવા પાંતરા થાય તે) અડધો શેર વજન લઈ તેનો લુગદો બનાવી તેની વચમાં હકીક મુકી ગોળો કરી કપડમીટી કરી સુકાવી અડધો મણુ જંગલી અઘાયા જાણુની અગ્નિમાં પકાવી સ્વાગ શીત થયે કાઢી લેવું જેથી સફેદ ભરમ થશે. તેને ખુબ ખારીક વાટીને રાખી મુકવું. તેમાંથી રત્તિ અડધાથી એક સુધી ગાય જમાન જે તોલા, વરીઆળી જે તોલા, અધકચરાં ખાંડી પાણીમાં ત્રણ કલાક બીજવી ચોળી લુઆખ કહાડી તેમાં જરા સાકર નાંખી પીવું, દરેક વખતે લુઆખનું પાણી પાશેર વજન લેવું. આ ઉપાય એક માસ સુધી લાગલાગટ ચાલુ રાખવાથી ક્ષય, ઉરક્ષત, ખાંસીને અવશ્ય નાશુદ કરે છે, ક્ષયના નબળી હાલતના દર્દીઓને પણ આ ઉપાયથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે.

વેંઘ રાધવણ માધવણ મુ. ગોંડળ.

૧. ક્ષયરોગના અતીસાર માટે. મોરચુથાની ભરમ તોલો ૧, અકીણુ તોલો ૧, ગળોસત્વ તોલો ૧, ખારીક વાટી તુલસીના રસની એક લાવના આપી રત્તિ પ્રમાણની ગોળીઓ કરી સવાર સાંજ આપવાથી ઝાડો બંધ થાય છે.

૨. ક્ષયના સોજા માટે. નિસોતર, પીપર અને ગરમાળાનો ગોળ ઘી સાકર તથા મધમાં આપવાથી ક્ષયના દરદીને આવેલા સોજા મટી જાય છે.

૩. ક્ષયકેસરીરસ. મરી, પીપર, કુલવેલી ૪૮કી, નવસાર,

એ દરેક બેબે તોલા તથા વજનાગ એક તોલો મેળવી ખારીક વાટી એક રત્તિપુર સાકરમાં આપવાથી ક્ષય, ઉધરસ, શ્વેભ, સરદી, આળકનું ઉઘાટીક મટે છે.

વૈદ્ય પ્રાણુલાલ દોલતરામ મુ. કપડવણજી.

૧. રાજ્યક્ષમા. કાંચન બ્રમ લૈશજ્ય રતનાવળીનો આપવાથી રાજ્યક્ષમા મટે છે.

૨. રાજ્યક્ષમા માટે. શૃંગાર અબ્રનો પ્રયોગ પણ સાધારણ ફાયદો કરે છે.

વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી મુ. નાગેશ્રી.

ખજુરાદી ધૂત. ખજુર, દ્રાક્ષ, જોથીમધ, ફાલસા, પીપર, બોરડીના પાનનો કલ્ક, સીધવ, એનું ધૂત સિદ્ધ કરી આપવાથી સ્વરભેદ, ઉધરસ, શ્વાસ, જ્વરમાં સાફ કામ કરે છે.

વૈદ્ય મંમંગભાઈ ભુવરભાઈ મુ. આવળા, તા. ધોળકા.

ક્ષય માટે:—મળોત્ત્વ તોલો ૦૧, પીપર એક બે વાલ ભાર, સુવર્ણભાક્ષીક ભસ્મ વાલ ભાર, પ્રવાળ ભસ્મ બે રત્તિભાર, મધ તોલો ૦૧, ધી તોલો ૦૧, મેળવી દર ટંકે આ ચાટણ ઉપર પ્રમાણેના વજને લેવાથી રાજરોગ, જીર્ણજ્વર, શરીરની ઉષ્ણતા, ઉધરસ, શ્વાસ, તથા ધાતુની ક્ષીણતાને મટાડે છે. ઉત્તમ છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા.-ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૧૧મો.

ઉરઃક્ષત, કાસ, હિકકા, શ્વાસ અને સ્વરભંગ.

ઉરઃક્ષત:—આ રોગ પણ ક્ષયમાંજ અંતરભૂત થાય છે, તથાપિ ક્ષયમાં જેમ માનસિક વિચાર અને આહારવિહારનાં યોગે અનુલોપ તથા પ્રતિલોપ જાતનો ક્ષય (શોષ) રોગ થાય છે તેમ ઉરઃક્ષતમાં જણાતું નથી, પરંતુ ઉરઃક્ષતને આપણે આંગતુક ક્ષય કહીએ તો ચાલી શકે, કારણ કે પ્રચંડ ધનુષ્યની પણછ બળથી ગઢાવનારને, ભારે ખોળે ઉચ્ચકનારને, પોતાના કરતાં વધારે બળવાન સાથે યુદ્ધ કરનારને, ઉચેથી પડનારને, બળદ, ઘોડા, હાથી, ઉંટ છલ્યાદિ નહાસતા પ્રાણીઓને પકડી રાખનારને, ગદાઓ, લાકડાં, પથરા તથા અસ્ત્રોને જોરથી ફેંકનારને, શત્રુનો નાશ કરનારને, મોટે સ્વરથી ભણનારને, ધણી ઝડપથી ચાલનારને, મોટી નદીઓ તરનારને, ઘોડાની બરાબર ધસીને દોડનારને, એકદમ મોટી છલંગ મારનારને, અથવા મલ્લયુદ્ધાદિ સાહસના કામો કરનારને, અત્યંત મૈથુન કરનાર જે પુરુષ, અત્યંત અશક્ત થઈ ગયો હોય તેને હૃદયમાં શ્વાસ ભરાઈ આવવાથી સાધકપિત્તનો અતિયોગ અને અવલંબન કહેનો હિનયોગ થવાથી, તેની ત્વચામાં રહેલા કલેદન કહેને વ્યાનવાસુ સુકવી નાંખે છે તેથી તેનું

બ્રાજસ (તેજ) ધરી જાય છે. સાધકપિત્તનો અતિયોગ અને પાચક-
 પિત્તનો હીનયોગ થવાથી હૃદયમાં દુખાવો ઉત્પન્ન થઈ પાનવાયુએ
 અવલંબન કરીને હીનયોગ કરેલો હોવાથી તેને જોરથી લૂખી ખાંસી
 આવે છે. પાનવાયુનો અતિયોગ થવાથી તે અવલંબન કરીને સુકવે
 છે તેથી પાંસળાંમાં દુખાવો થાય છે. પાચકપિત્તનો હીનયોગ થવાથી
 અને સમાનવાયુનો ક્ષેદન કરી સાથે મિથ્યાયોગ થવાથી શરીર સુકા-
 ધને થરથર કંપે છે. અપાનવાયુનો હીનયોગ થવાથી પકવાશ્ચયમાં
 રહેલા આમને તે પચાવી શકતો નથી અને તે આમ સમાનવાયુના
 હીનયોગથી કોઠામાં જઈ રસને અનુગામી થાય છે, તેથી બ્રાજકપિત્તનો
 અતિયોગ થવાથી તાવ આવે છે. હૃદયમાં રહેતા સાધકપિત્તનો અતિ-
 યોગ થઈ તેને ઉદાનવાયુના હીનયોગને લીધે આલેચકપિત્તમાં જતાં
 અટકાવ થાય છે, તેથી દગ્ધ થયેલું સાધકપિત્ત અલંબન ખટાસને લીધે
 હૃદયમાં સોજી કરે છે અથવા ક્ષત કહેતાં ચાંદી પાડે છે. સાધકપિત્ત
 વિદગ્ધ થવાથી મેઘા, પુદ્ધિ અને કાંતિનો હાસ કરે છે, તેથી મન
 ચિંતાતુર તથા ઉદાસ રહે છે. જો અપાનવાયુમાં પિત્તનો મિથ્યાયોગ
 થયો હોય તો પાતળા ઝાડા થાય છે. સાધકપિત્ત દગ્ધ થવાથી અને
 અવલંબન કરીને પાનવાયુના અતિયોગે સુકવી નાંખવાથી, દુર્ગંધયુક્ત
 રક્તમિશ્રિત માંઠાવાળા કાળા તથા પીળા રંગના કદના પુષ્કળ બળખા
 પડે છે. આવી રીતના આગંતુક કારણોથી ઉરક્ષત રોગ થાય છે;
 અને ખીજી રીતે અલંબન કરી સેવનને લીધે સ્ત્રીઓના રૂપ, દર્શન,
 સ્પર્શનની ઇચ્છાથી મન વ્યગ્ર થાય અને અલંબન કરી સંયોગથી શુક્ર
 તથા બ્રાજસનો અને તે પછી ક્રમે ક્રમે સાતે ધાતુનો ક્ષય થાય તેમાં
 પશુ ઉપર ઠણા પ્રમાણે વાયુનો અતિયોગ, અને કરીને હીનયોગથી

પિત્ત દગ્ધ થઇ હૃદયમાં જે ક્ષત (ચાંદી) ઉત્પન્ન કરે છે તે પણ ઉરઃક્ષત ગણાય છે. જો કે ખોળે પ્રકાર માનસિક વેગને આધીન થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો પણ અમારા વિચાર પ્રમાણે તો તે પણ આગતુકમાંજ ગણી શકાય છે, કારણ કે ક્ષયના પ્રકરણમાં નિદાનશાસ્ત્ર અતિ મૈયુનથી ઉત્પન્ન થતો વ્યવાય શોષી નામનો એક ભેદ લખ્યો છે. માત્ર તેમાં ચાંદી પડતી નથી અને ઉરઃક્ષતમાં ચાંદી પડે છે, એટલેજ ફેર છે.

જે ઉરઃક્ષતમાં સંપૂર્ણ લક્ષણો ન થયાં હોય, જેની જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત હોય, જેના શાંસના લોચા ગળી ગયા ન હોય અને જેને ઉરઃક્ષત થયાને એક વર્ષ વીતી ગયું ન હોય તેના વ્યાધિ પરાણે મટે છે, પરંતુ જેને છાતીમાં વેદના થાય છે, લોહીની ઉલટી થાય છે, ખાંસી સાથે શોષનો ઉપદ્રવ હોય છે, અંડકોષ, પાંસળાં, ખરડો, કમ્બરને જાણે ખાંધી લીધાં હોય એવાં દુખે છે, મળ સુકાર્ષ જાય છે, અથવા પાતળા ઝાડા થાય છે, તથા જેના શ્વાસમાંથી દુર્ગંધ ઉડે છે, તે ઉરઃક્ષતનો રોગી ખતરો નથી.

કાસરોગ-(ખાંસી) જેના નાક અને મુખમાં કુમાડો પેસી જવાથી દમ રૂંધાયો હોય, મોંઢા તથા નાકમાં ધૂળ તથા ઝેણુ પેસી ગઈ હોય, છાતીમાં દમ ભરાઇ જાય ત્યાંસુધી કશ્મરત કરતો હોય તેને, અથવા જે માણસને લુખાં અન્નનું સેવન કરવાથી, ઘણી ઉતાવળથી જમતાં અનોદકનું અંતરિક્ષ જવાથી (અંતરાસે જવાથી) મળ-મૂત્રાદિકના વેગને દાખી રાખવાથી, હીંક આવતી અટકાવવાથી પાનવાયુનો અતિયોગ થઇને તે ઉદાનવાયુમાં મળી જવાથી કફ-પિત્ત

મળાને એકદમ મુખમાર્ગે બહાર નીકળે છે તે વખત રોગીનો અવાજ કુટેલા કાંસાના જેવો સંભળાય છે અર્થાત્ તેને ઉધરસ આવે છે; તેથી વિદ્વાનો એ રોગને કસરોગ કહે છે. એ ખાંસી વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ક્ષતથી અને ક્ષયથી એવી પાંચ પ્રકારની ગણેલી છે, પરંતુ એ પાંચ પ્રકારની ખાંસી પૈકી પ્રથમના ત્રણ પ્રકારની ખાંસી જો કે સાધ્ય છે પરંતુ તેની ઉપેક્ષા કરી (બેદરકારી રાખી) નિયમિત ઇલાજ નહિ કરવામાં આવે તો તે બધી ખાંસીઓ ક્ષયરોગને પહોંચે છે, ઉપર જણાવેલી ખાંસીઓ એકએકથી ઉત્તરોત્તર ચઢતી અને બળવાન છે. તે પાંચે પ્રકારની ખાંસીના જીદાંજીદાં લક્ષણો જાણવાની ઇચ્છાવાળાઓએ માધવનિદાન વાંચીને જાણી લેવાં. અત્રે માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે વાયુની ખાંસીમાં મળ અને કશ સૂકાઈ જાય છે, પિત્તની ખાંસીમાં જાડા, ઉલટી અને છાતીમાં બળત્રા થાય છે, કશની ખાંસીમાં મોઢું ચીકણું, શરીર ભારે અને અનખર અભાવ થાય છે. ક્ષત ખાંસીમાં કિરકિરતમાં કલા પ્રમાણે લક્ષણો થાય છે અને ક્ષય ખાંસીમાં ક્ષયરોગમાં કલા પ્રમાણેનાં લક્ષણો થાય છે તેથી અમે વિશેષ વિવેચન કર્યું નથી. ખાંસીના રોગીનું બળ અને વર્ણ, માંસ અને ઓળસ, ક્ષીણ થયું નથી લાંસુધી તેને સાધ્ય ગણેલી છે, અને બાકીની ખાંસી અસાધ્ય છે. એને માટે આપણામાં એક કહેવત ચાલે છે કે "લડાઇનું ઘર હાંસી અને રોગનું ઘર ખાંસી" છે.

હિક્કા રોગ:-બળત્રા કરવાવાળા, પેટ ચઢાવનારા, સળેખમ કરે એવા, જી અને લૂખા પદાર્થોના આહાર કરવાથી, હીમ જેવું ઠંડું પાણી પીવાથી, ઠંડું સીજું ખાવાથી, વાસી ઠંડા પાણીએ નહાવાથી, મુખમાં અને નાકમાં ધૂળ તથા ધૂમાડો પેસી જવાથી, તડકામાં ધણું

રમડવાથી બહાર પવનમાં હિમાડા પડી રહેવાથી, ધણો બાર વહેવાથી, કાસદું કરવાથી, મળ-મુત્રાદિકના વેગને દાબી રાખવાથી, ઉપવાસ કરવાથી, માણસને હેડકી, શ્વાસ, (દમ) અને કાસ (ઉધરસ) થાય છે. જ્યારે ઉદાનવાયુ હીનયોગને પામી, પાનવાયુને એરથી ખેંચે છે ત્યારે હિગ્ન હિગ્ન શબ્દ કરતો પાનવાયુ ઠલેજી, પલીહા અને આંતરડાને જાણે મુખ મુખી ખેંચી કાવતો હોય એમ ઉપર ચઢે છે, તેથી તેનું નામ વિદ્વાનોએ “હેડકી” આપ્યું છે. જ્યારે હૃદયમાં કદ તથા વાયુનો મિથ્યાયોગ થાય છે, એટલે પિત્તનો હીનયોગ થવાથી ૧. અનજ્ઞા, ૨. ચમલા, ૩. ક્ષુદ્રા, ૪. ગંભીરા અને ૫. મહતિ એવી પાંચ પ્રકારની હેડકી ઉત્પન્ન થાય છે તેનાં જીવાં સ્વસ્થો નિદાન શ્વાસથી જાણી શેવાં, પરંતુ જે હેડકી આવવાથી જેનું શરીર તણાઈને કામડાં જેવું થાય છે, અને રોગીની દષ્ટિ ઉંચી ચઢી જઈ તે ખેમાન થઈ જાય છે, જેનાથી ખોરાક લેવાતો નથી તે રોગી ખચવાની આશા નથી. અને જે રોગીને ગંભીરા તથા મહતિ નામની હેડકી થઈ હોય તેઓ ખચતા નથી. જે હેડકીમાં રોગીનું શરીર વિકારથી ઘસત થયું હોય જોણે અન્ન છોડ્યું હોય, જે અંગે કષ થતો જાય, તથા હેડકીને રોગી વહ કિંવા ધણોજ વિષયામકતા હોય એવા સ્વસ્થવાળા કાષપણુ રોગીને ઉપર લખેલા પાંચ પ્રકારની હેડકીમાંથી કાષપણુ જાતની હેડકી થઈ હોય તો તે રોગી ખચતો નથી જે હેડકીમાં રોગી લવારો કરે છે, શબ ફટે છે, ખેમાન થાય છે અને લપા મધી લાગે છે તે હેડકી અસાધ્ય છે.

શ્વાસ રોગ:—જે માણસનો અપાનવાયુ અતિયોગને પામે અને સમાનવાયુમાં પિત્તનો અતિયોગ થાય તેથી સમાનવાયુ પાન-

વાયુમાં જઈ તેનો અતિયોગ કરે, એટલે સાધકપિત્ત પાનવાયુથી
 વિદાનવાયુને છુટા પાડી નાંખે, એટલે હૃદયમાં રહેલા અવલંબન કરને
 વાયુ સુધ્ધી નાંખે, જેથી ફેરસાં પોતાનું કામ બરાબર કરી શકે નહિ.
 તેથી શ્વાસની નળીમાંથી ધમનિઓ નાબીસ્થાનથી જે પવનને ધમે
 છે તેનો ધમેલોં પવન ફેરસાં લઈ શકે નહિ, એટલે રોગીને નીચેનો
 શ્વાસ નીચે, અને ઉપરનો શ્વાસ ઉપર રહી ગયલો જણાય, અર્થાત્
 તેના હૃદયમાં, ફેરસાંમાં, યકૃતમાં, પ્લીહામાં, અને કંઠમાં, સુકાયલો
 કદ વધી પડવાથી બળખો હેઠા પડે નહિ, પવનના માર્ગે પવનને
 લઈ શકે નહિ તેમ મૂકી પણ શકે નહિ, તેથી શ્વાસ ટુંકો થઈ જાય
 તેને શ્વાસ રોગ થયો છે. એમ કહેવામાં આવે છે. જો એ શ્વાસ
 રોગ હીયકીની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ થયો હોય તો તે રોગી લાંબા
 કાળ સુધી પીડા પામીને જીવે છે, પણ જો કોઈ રોગના ઉપદ્રવ તરીકે
 ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે રોગીને મારી નાંખે છે.

નિદાન શાસ્ત્રમાં મહાંશ્વાસ, ઉર્ધ્વશ્વાસ છિન્નશ્વાસ, તમક-
 શ્વાસ અને ક્ષુદ્રશ્વાસ એવા શ્વાસ રોગના પાંચ નામ પાડેલાં છે,
 તેના જુદા જુદાં લક્ષણ નિદાન શાસ્ત્રથી જાણી લેવાં કારણ કે દરેક
 શ્વાસના લેદમાં વાયુ, પિત્ત અને કરના હીન-મથ્યા અને અતિયો-
 ગથી જુદાં જુદાં સ્વરૂપો જણાય છે, અને તેથી શરીરમાં જુદે જુદે
 સ્થાને જુદી જુદી પીડા દેખાય છે, પરંતુ શ્વાસરોગમાં વાયુના અતિ-
 યોગથી કદ સુકાય છે અથવા તો કરના અતિયોગથી વાયુનો
 હીનયોગ થઈ ગળું રૂંધાય છે, એટલા માટે અમે જુદાં જુદાં લક્ષણો
 લખ્યાં નથી.

સ્વરભેદરોગઃ—તાણીને મોટે અવાજે બોલવાથી, ઊંચેસ્વરે બોલવાથી, ગળામાં વાગવાથી, વિષ ખાવાથી, વિકારયુક્ત થએલો વાયુ ગળામાં સ્વરને વહેવાવાળી જે ચાર નળીઓ છે ત્યાં વૃદ્ધિ પામી અવાજને બંધ કરે છે, તેથી તે સ્વરભંગરોગ કહેવાય છે. એ સ્વરભંગ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, સન્નિપાતથી, ક્ષયથી, અને મેદથી, એ રીતે છ પ્રકારનો સ્વર ભંગ થાય છે.

ધરડા માથુસને, સુકાઈ ગયલાને, ખાંસીના રોગીને, શ્વાસના રોગીને, ક્ષયના રોગીને અને સંઘ્રહણીના રોગીને થએલો સ્વરભંગ પ્રાણ ક્ષેનારો નીવડે છે. ટુંકામાં જે સ્વરભંગ સામાન્ય કારણથી ઉત્પન્ન થએલો હોય તો તે મટે છે, પરંતુ તે કોઈ રોગના ઉપદ્રવ તરીકે ઇત્પન્ન થયો હોય તો તે જીવની સાથે જાય છે.

અરપરભસ્મઃ—એક શેર જસત લઈ તેને હીકરાના ક્ષેડામાં મૂકી, ચુલાપર ચઢાવી, નીચે તીવ્ર અગ્નિ કરવો. જ્યારે તેનો રસ થાય ત્યારે ખાખરની લીલી મૂળીથી અથવા કેવડાનાં મૂળ જે કેવડાના ઝાડના થડ સાથે લાગે છે તે મૂળથી છૂંટતા જવું. છૂંટતાં છૂંટતાં જસતની ભસ્મ બની જશે. એ ભસ્મ બન્યા પછી તે ક્ષેડાને નીચે ઉતારી ગરમ ગરમ હાલતમાં તેની વચમાં ખાડો કરી, જા શેર પારો પેલા ખાડામાં રેડી, ક્ષેડામાંની જસતની ભસ્મથી તેને ઢાંકી દેવો અને ચુલા ઉપર ચઢાવી નીચે મંદ અગ્નિ આપવો, એટલે તાપથી પારો બધો ઉડી જશે અને લીલાશ પડતી તે જસતની પાળી ભસ્મ થશે. તે ભસ્મને ખરલમાં નાંખી કુંવારના રસમાં છુંટી, સરાવ સંપુટમાં મૂકી, તેને ગજપુટ અગ્નિ આપવો. સરાવ સંપુટમાં મૂકતી વખતે

ઐટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે નીચલા સરાવમાં ભસ્મ ભરાય અને ઉપર સરાવ ખાલી રહે. તેમ બટ્ટીમાં ચૂકતાં ગજપુટનો ખાડો પ્રથમ ખડામાં છાણાથી પોણો ગજ ભરવો અને તે ઉપર કપડમટ્ટી કરેલા સરાવ સંપુટને ભસ્મવાળો ભાગ નીચે રહે તેવી રીતે ગોડવીને ખાડીનાં છાણાં તેની ઉપર ગોડવીને અગ્નિ સળગાવવો. બટ્ટી બળી જઈ ઠંડી પડી જાય ઐટલે સરાવ સંપુટને કાઢીને ફરી કુંવારવા રસમાં ઘુટીને ફરી ગજપુટ આપવો. જેમ જેમ ગજપુટ આપતા જઈશું તેમ તેમ ભસ્મ ખીલતી જશે ઐટલે પ્રથમ એક સંપુટમાં સમાતી હોય તો ખીજવાર બે સંપુટની જરૂર પડશે. એવી રીતે વીશ વખત ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ ખીલતી રતાશ પડતા પીળા રંગની થશે, ઐટલે અરૂપર ભસ્મ તૈયાર થશે.

બંગભસ્મ.—કલાષ પાટની શેર પાંચ લાઠ, તેને લોખંડની પેણીમાં મૂકી, નીચે તીવ્ર અગ્નિ આવી તે ઝોગળી જાય ઐટલે એક ઘંચી જડી વડની મૂળી લાઠ તે વડે ઘુટતા જવું, અને તેમાં થોડાં થોડાં કડવા સેકટા (સરગવા)નાં પાંતરાં નાંખતા જવાં, ઐટલે પાંચ શેર કલાષમાં શેર એક પાંતરાં નાંખીશું ઐટલે તેની ભસ્મ થઈ જશે. પછી તે ભસ્મતે કાઢી લાઠ ખીજ પેણીમાં નાંખી, એક શેર આમળાને સોળ શેર પાણીમાં ઉકાળી, ચાર શેર પાણી રહે તેટલો ઉકાળો તેમાં પચાવવો. તે પછી ચાર શેર ગોમૂત્ર પચાવવું. તે પછી એક શેર તલતું તેલ પચાવવું ઐટલે કલાષની શુદ્ધિ કરતાં, વખતે ભયંકર પરિણામ આવે છે તે પરિણામ નહિ આવતા આ ક્રિયાથી સુખરૂપ શુદ્ધિ થાય છે. કારણ કે શાસ્ત્ર પ્રમાણે શુદ્ધિ કરતાં કલાષને માળીને ત્રિકાના ઉકાળામાં નાંખવાનું વિધાન છે.

છે, પણ તપેલામાં ઉકાળો ભરી, તેના ઉપર ધંડીના પડનું વજન મૂકી તે ધંડીના ગાળામાંથી પાંચ સેર તો શું પણ એક સેર કલાઈ તપાવીને રેડીએ તો મોટા બંદૂક જેવા અવાજ થઈ, કલાઈ ઉડે છે અને જો શોધન કરનાર વેધ દર વખતે ઉકાળો બદલે નહિ તો કલાઈ એટલું જોર કરીને ઉડે છે કે વજનદાર ધંડીના પડને પણ જમીનથી બે ત્રણ ગજ સુધી ઉંચે ઠરાડે ! એટલા માટે એવી ભય ભરેલી ક્રિયાના જોખમથી ડરી જઈને કેટલાક વેધો કલાઈ, સીસું, તથા જસતને શુદ્ધ કરવાનું પડતું મૂકી, અશુદ્ધ ધાતુની ભસ્મ બનાવે છે, જેથી તે ધાતુની ભસ્મો શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે અથવા વેધના કલા પ્રમાણે કામ કરતી નથી. એટલા માટે અમે ઉપર લખ્યા પ્રમાણેની એકવારની ભસ્મ બનાવીને તેનું શોધન કરીએ છીએ, જેથી ધાતુના દરેક પરમાણુમાં રહેલો દોષ નાશ પામી, ભસ્મ બળવાન અને નિર્દોષ બને છે. એ પ્રમાણેની કલાઈની ભસ્મ બનાવી, પછી મેદીનાં લીલાં પાંતરાં, ભસ્મથી બમણાં લાવી, તેને પાણી છાંટ્યા વિના બારીક છુંદી, તૈયાર થયેલી કલાઈની ભસ્મ, તે છુંદેલાં પાંતરાંમાં મેળવી ઘઈ, ટાટ અથવા ગુણપાટના કકડા ઉપર તે પાંતરાં સાથેની ભસ્મને, બે આંગળ જાડી પાથરવી અને તે પછી તેનો સખત અને કઠણ વીટા વાળવો. તે વીટા વળાયા પછી તેને મજબૂત કાથાની કે સજીની દોરીથી ખૂબ કસીને બાંધવો. એવી રીતે બાંધેલા વીટાને એક ઢીબમાં ત્રણ છાથાં નીચે મૂકીને તે પર વીટાને ગોઠવી, પાંચથી સાત છાથાં તેના પર મૂકી, અગ્નિ આપવો, એટલે કલાઈની ભસ્મ ખીલી જશે. એ પ્રમાણે બે વખત મેદીના પાંતરા સાથે અગ્નિ આપવાથી શુદ્ધ બંધ ભસ્મ થશે. આ ભસ્મ અસક્તને, ધાતુક્ષીને,

કાંઈ પણ પથ્ય પાળ્યા સિવાય આપી શકાય છે. માત્ર રોગીને રોગનું પથ્ય કરાવવાની જરૂર છે પણ ભસ્મના પથ્યની કાંઈ જરૂર નથી.

નાગ ભસ્મ:—સીસું શેર પાંચ લાઠ સોખડની પેણીમાં મૂકી ચૂસે ચઢાવી નીચે અગ્નિ આપી સીસાનો રસ થાય એટલે વડની ચૂણીથી તેને ધસતા જવું. ધસતાં ધસતાં છ કલાકમાં તેની ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ તૈયાર થયા પછી ત્રિકુળાનો ઉકાળો, ગૌમૂત્ર અને તેલમાં તેને શુદ્ધ કરવી. એ શુદ્ધિ થયા પછી તે ભસ્મને તપાવીને કેવળ ભસ્મ રહે એવી બનાવી, તે પછી વડનાં લીલાં પાંતરાં શેર બાદી લાવી તેને બારીક છુંદી, તે છુંદેલાં પાંતરાંમાં સીસાની ભસ્મ મેળવી દધ, હાથથી ખૂબ મર્દન કરી, તેને સરાવ સંપુટમાં ભરી, કપડાંમદી કરી, જેટલા સંપુટ થયા હોય તે સર્વને એક ગળપુટ અગ્નિમાં થરેથર ગોઠવી તાપ આપવો. ઠંડું પડ્યા પછી તે ભસ્મને કાઢી લાઈ, રી વડનાં પાંતરાંમાં ઉપર પ્રમાણે મેળવી, ઉપર પ્રમાણે સંપુટ કરી, ગળપુટ અગ્નિ આપવો. એવી રીતે દશ વખત વડનાં પાંતરાંના ગળપુટ આપવાથી રતાશ પડતી પીળા રંગની વજનદાર પણ ખીલીને ડુલેલી, નાગ ભસ્મ તૈયાર થશે.

સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ:—સુવર્ણ માક્ષિક શેર પાંચ લાવી, તેને ખાડીને દીવેલમાં (એરંડીયામાં) કાલવી સંપુટમાં ભરી, કપડાંમદી કરી, ગળપુટના ખાડામાં દશ શેર અડાયાં, નીચે પાથરી તે ઉપર પેલા સંપુટો મૂકી, તે ઉપર ખીજ પાંચ શેર અડાયાં સીંચી બહુ સળગાવી અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીતળ થયા પછી તેને કાઢી દીવેલમાં કાલવી કપડાંમદી કરી, ઉપર પ્રમાણે આગ આપવી. એવી રીતે ત્રણ

પટ દીવેલના આપવા. તે પછી સુવર્ણમાક્ષિકને ખાટા દહીંમાં અથવા ખાટી છાશમાં મદન કરી, સરાવ સંપુટમાં ભરી, કપડમિટ્ટી કરી, રહેવા દેવાં. તે પછી ગજપુટના ખાડાને સાફ કરી તેની વચમાં એટલે ખાડાની ચારે બાજુએ ચાર ચાર આંગળ જગ્યા ખાલી રાખી, અડાયાં સીંચાણ, અને ખાલી રહેલી જગ્યામાં ડાંગરનાં છાલાં પુરતાં જવું. એ પ્રમાણે પોણા ખાડો ભરાય એટલે તેના ઉપર માક્ષિકના કપડમિટ્ટી કરેલા સંપુટ ગોઠવવા, અને તેના ઉપર ખીજા છાણાં તથા ડાંગરનાં છાલાં ભરીને તેને ઢાંકી દેવાં. પછી તેમાં અગ્નિ સળગાવવો તે એવી રીતે કે ચારે બાજુએ થોડું થોડું ઘાસતેલ રેડી દીવાસળીથી સળગાવી દેવું એટલે એક સરખો તાપ થશે અને હુમાડો બહુ થશે નહિ. એ બહુ તથુ દિવસે અથવા ચાર દિવસે બળીને ઠંડી પડી જાય છે. તે ઠંડી પડ્યા પછી સંપુટમાંથી સુવર્ણમાક્ષિક ભરત્ર કાઢી લઇ, છાશમાં વાટી, ઉપર પ્રમાણે કપડમિટ્ટી કરી, ગજપુટના ખાડામાં છાલાં તથા અડાયાં ભરી, સંપુટ ગોઠવી ખીજા આંચ આપવી. એ પ્રમાણે દશ આંચ આપવાથી સુવર્ણમાક્ષિકની ખારીક, વજનદાર પણ કદમાં ફૂલેલી, પાકા જાંબુના રંગ જેવી શુદ્ધ સુવર્ણમાક્ષિક ભરત્ર થશે. આ ભરત્ર ગરમીના ચાંદા તથા વિસ્ફોટકમાં પણ કામ કરે છે.

રસસિંદૂર:—હીંગજાકમાંથી કાઢેલો પારો તોલા ચાળીશ લખ તેની હેંસી તોલા ગંધક મેળવી કાળજી કરવી. તે કાળજીને કુંવારના રસનો એક પટ આપી સુકતાં સુધી વાટી, પાંચ રતલીયાક અગન શીશી લાવી તે શીશીને મુખ ઉઘાડું રાખી, મુક્તાની મટોડીથી સાત કપડમિટ્ટી કરી, સુકવી, તેમાં પેલો કાળજી ભરી, વાળુકાપત્રમાં ચૂકી બત્રીશ પહોરની મદ-મધ્ય અગ્નિ આપવી. બપોરે તેમાંથી

ધુમાડો નીકળતો બંધ થાય એટલે તે શીશીના મોં ઉપર, ઊંટનો ખુમ બનાવી ચુનો અને ગોળમાં ખરડી શીશીના મુખ ઉપર બરાબર બેસતો કરવો. તે પછી વાળુકાયંત્રની નીચે તીવ્ર અગ્નિ આપવો એવી રીતે ચાર દિવસ અને ચાર રાત્રી અખંડ અગ્નિ આપી, પછી તેને ઠંડું પડવા દેવું. વાળુકાયંત્ર બીલકુલ ઠંડું પડી જાય એટલે શીશી કાઢી લઈ, તેની કપડમિટ્ટી દૂર કરી, શીશીને ફેડી, શીશીના મધ્ય ભાગમાં તથા ગળામાં એટલેા અણ્ણ રંગનો રસસિંદૂર કાઢી લઈ, તેને ત્રણ દિવસ ખરલમાં કારો વાટી, કાચની શીશીમાં ભરી મૂકવો.

દરદમ—એક શેર હીંગળોક લાવી તેને ખરલમાં વાટી લીંપુના રસનો એક પટ દઈ, વાટતાં વાટતાં સુકવી નાંખી જે બૂકો તૈયાર થાય તેને શીશીમાં ભરી રાખવો.

કણ્ણચૂર્ણ—કાચો હીંગળોક શેર પા લઈને ત્રણ દિવસ લગી ખરલમાં ઘૂંટી, પછી પીપર શેર એક લાવી ખાંડો તેનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી, હીંગળોકનાળા ખલમાં હીંગળોકમાં થોડું થોડું મેળવતા જઈ ઘૂંટતા જવું. બ્યારે તમામ પીપર હીંગળોક સાથે મળી જાય ત્યારે તેને શીશીમાં ભરી મેવું.

વાસાદિ—અરડુસાના પાંતરાં શેર પાંચ લાવી તેની નસો તથા ડાંખળાં દૂર કરી, એક તપેલામાં ભરી, તેના ઉપર પંદર શેર પાણી રેડી ચૂસે ચઢાવવું. ચૂસે ચઢાવ્યા પછી તેમાં સિંધવ શેર પા, સંચળ શેર પા, ખડીયોખાર શેર પા, જવખાર શેર પા, બંગડીખાર શેર પા, સૂસેખાર શેર પા, તથા માપડખાર શેર પાનું ચૂર્ણ કરીને નાંખવું. અને તેને ઉકળતાં પાણી તમામ બળી જાય ત્યારે અરડુસાના પાંતરાં

હાજે નહિ, તેમ પાણી રહી જાય નહિ એવી રીતે તમામ પાણી બાષ્પી મૂકી, પછી તે બાફેલા પાણને તડકે સુકવી, તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, મજબૂત બૂચની શીશીમાં ભરી રાખવું. આ વાસાદિ ચૂર્ણ સિયાળામાં કે ઉનાળામાં બનાવવું. વળતપાણી થયા પછી બનાવશે તો ક્ષાર પીગળી જશે અથવા શીશીને બૂચ બરાબર નહિ મારશે તો ચોમાસાની હવાથી ક્ષાર પીગળી જશે એટલે એ ઔષધ ફેંકી દેવું પડશે.

શંખભસ્મ:-શંખ શેર પાંચ લાવી તેના કટકા કરી, ઠીબામાં ભરી, ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી હંદુ પડ્યા બાદ તેને કંદને કાપવાવાળો બનાવવો હોય તો આંકડાના દુધમાં ઘૂંટી તેની ટીકડીઓ કરી, સુકવી, માટીની ઠીબમાં મૂકી, તેને ગજપુટ અગ્નિ આપી, હંદુ પડે કાઢી લઇ શીશીમાં ભરી ભેવો.

પ્રવાળ ભસ્મ:-પ્રવાળાની જાડી કાંખળી સડીને કાણું નહિ પડ્યાં હોય એવી રાતા રંગની શેર ૫ લઇ તેને ઠીબમાં મૂકી, ગજપુટ અગ્નિ આપી, ભસ્મ બનાવવી. તે ભસ્મને કાઢી લઇ, જે શક્તિ માટે વાપરવી હોય તો એક પટ દૂધનો તથા એક પટ કુંવારના રસનો આપી, ગજપુટ આપવો અને જે વાયુની ખાંસીમાં અથવા જેની છાતીમાં ચાંદી પડી નથી એવી ખાંસી કે ક્ષયમાં વાપરવો હોય તો આંકડાના દૂધનો પટ આપી, ગજપુટ અગ્નિ આપવો, પછી તેને વાટી શીશીમાં ભરી ભેવી.

કનકદંડળ પુટપાક:-જવખાર તોલા એ અને કાળાં મરી તોલા એને વાટી ચૂર્ણ કરી, પંતુરાનાં ખીલાં દળ લાવી તેની ચાર ચીરી કરી, દરેક દળમાં અર્ધો તોલાને આસરે ઉપલો ભૂંડા ભરી, તેના

ઉપર કપડાંમટ્ટી કરી, પંતુરાનાં ફળ બ્રહ્મ એટલે અગ્નિ આપી તેને કાઢી લઇ, ગરમ ગરમ વાટી, તેની મઠના દાણા જેવડી ગોળી બનાવી, છાંયામાં સુકવી, ભરી રાખવી.

ખટ્ટીરાદિ ગુટિકા:-આંકડાના કુલની મીઠા શેર એક, લવેંગ શેર એક, જિંચી જાતનો કાચો શેર એક લઇને બેમાં ખાંડીને તેનો એક ભોચો બનાવી, તપેલીમાં ભરવો. પછી તે તપેલી કરતાં જરા મોટા મોઢાની બીજી તપેલી લઇ તેમાં પાણી શેર બેને આસરે મૂકી, તે તપેલી ઉપર ચારણી મૂકી, તે ચારણીમાં પેલા બૂકાવાળી તપેલી જાંઘી પાડી, તે બેક તપેલીએને સગડીમાં કાલસા સળગાવી, તે ઉપર મૂકવી, એટલે પાણીની વરાળ થઇ, ચારણીના છિદ્રમાંથી થઇ, તપેલી-માંના બૂકાને બારી નાંખશે. તે બ્રહ્મા પછી તેને ખુબ ઝીણું વાટી, તેની વટાણા જેવડી ગોળી બનાવી, તડકે સુકવીને ભરી રાખવી.

દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા:-ખાવાનો ભરચી તંબાકુ શેર પા, કાળાંમરી શેર પા, કાળી દ્રાક્ષ શેર અર્ધો, પ્રથમ તંબાકુ અને મરીને ઝીણું વાટી વસ્ત્રગાળ કરવાં. પછી દ્રાક્ષમાંથી ઢળીયા કાઢી પેલો બૂકા તેમાં મેળવી, ખુબ ખાંડી, એકરસ થઇ જાય ત્યારે તેની મરીના દાણા જેવડી ગોળી વાળી, શીશીમાં ભરી મૂકવી.

પીળો ત્યાસકુઠાર:-મનસીલ શેર અર્ધો શેર તથા મરી અર્ધો શેર એ બેને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, પરબમાં ખુબ ઝીણું વાટી, તેમાં આદાનો રસ નાંખી, ખારીક વાટી, વાટતાં સુકાઇ જાય ત્યારે શીશીમાં ભરી મૂકવો.

રાજ મૃગાંક:-પારો તોલા ૭, કલક તોલા ૭, નવસાર તોલા ૭

ચાર, મધક તોલા આઠ લઈ, કલકને માળી, તેમાં પારો મેળવવો, એટલે તે કલક ખસલમાં વટાશે. પછી તેમાં મધક તથા નવસાર નાખી કાળળી બનાવી, અગન શીશીમાં ભરી, વાળુકા યંત્રમાં મૂકી ખાર પહોર અગ્નિ આપવો. અગ્નિ આપતાં જ્યારે ધુમાડો નીકળતો બંધ થાય ત્યારે રસસિંદૂરની માશક તેના મોંઢા ઉપર ઘટનો જીવ્ય મારી તેજ અગ્નિ આપવો. એટલે શીશીને તળીએ સુંવાળી સોનાના રંગ જેવી ભસ્મ તૈયાર થશે. જે તે ભસ્મમાં વજનદાર કાળો છોટો રહી જાય તો તે છોટો ફેંકી દેવાનો છે. અને શીશીની બાજુમાં રસસિંદૂર જેવો પદાર્થ વળગેલો મળી આવશે તેને જુદો કાઢી લેવો તથા શીશીના ડાટ આગળ ગળામાં સફેદખાર વળગેલો મળશે તેને જુદો કાઢી લેવો. સોનેરી રંગનો મૃગાંક ક્ષય, ખાંસી, અને પ્રમેહ માટે સારો સારો છે. રાતા રંગનું મૃગાંક માખણ સાથે અથવા દૂધની મલાઈ સાથે આપવાથી ખાંસી મટાડી તવાઈ ગયલા માથાસને શક્તિ આપી પુષ્ટ બનાવે છે. ઉપરથી નીકળેલો ક્ષાર મધમાં આપવાથી સુદી ખાંસીને લીલી બનાવે છે.

સૂર્યાવર્ત:-એક માટીની હાંડલી બશેર ચોખા ચઢે એવડી લકને તેને તળીએ હાથીદાંતનો વહેર અર્ધી હાંડલી મુઘી દાખીને ભરવો. તે વહેરના ઉપર સુરોખાર શેર એક મુકવો. તેના ઉપર બીજો દાંતનો વહેર હાંડલી ભરાય એટલો દાખીને ભરવો. તેના ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી સઘડીમાં કાલસા સળગાવી મેદાનમાં સઘડી મૂકી, તે ઉપર હાંડલી ચઢાવવી, એટલે વહેર બળવા માંડશે. જે મેદાનમાં નહિ મૂકીશું તો તેની ગંધથી આપણે અકળાઈ જઈશું. તે વહેર બળવા માંડશે એટલે સુરોખાર ફુલવા માંડશે. જેમાં એટલો મોટો ગડગડાટ થશે કે જાણે

હાંડલી ફટી મધ પણ તેથી હાંડલી ફટતી નથી, અને સુરોખાર બળીને હિડી જતો નથી. એ પ્રમાણે તમામ દાંતનો વહેર બળી જાય અને ધુમાડો નીકળતો બંધ થાય, એટલે વહેરની રાખોડી કાળી પડી ગયલી જુદી માઠી નાંખી, હાંડલીને તળીએ બેઠેલો સુરોખાર લઇને વાટીને ચોંચી બરી મુકવી. જેની છાતીમાં ચાંદી પડી હોય અથવા છાતીમાં દાંડ સાથે ખાંસી હોય અથવા પેશાબપર તનખ મારતી હોય તેમાં આ રસ તમ પ્રકારે કાર્ય કરે છે.

કંટકાર્યાવલેહ:-જોંમરીંગણીનું પંચાંગ લીધું દશ રતલ લાવીને તેને જરા છુંદીને તેને ચાર મણુ પાણીમાં ઉકાળવું જ્યારે એક મણુને આસરે પાણી બાકી રહે ત્યારે કપડે ગાળી લઇ, તે ઉકાળાને કંઠમાં નાંખી ગજો. ચન્દ્રક, ચિત્રો, મેથ, કઠકાસીંગ, સુંક, મરી, પીપર, ધમાસો, બારંગમૂળ, રાસ્ના, પકકચુરો એ બાર ઓસડ ચાર ચાર તોલા લઈ તેનું વચ્ચમાળ ચૂર્ણ કરી તે ઉકાળામાં મેળવવું. ત્યાર પછી શાકર હેંસી તોલા, ધી બત્રીશ છોલા, સરસીયું તેલ બત્રીશ તોલા, મેળતી, ઉકાળામાં નાંખી ઉકળતાં ઉકળતાં જ્યારે માવા જેવો થાય ત્યારે તેને ટાઢો પાડી મધ બત્રીશ તોલા, વાંસકપુર સોળ તોલા, પીપર સોળ તોલાનું ચૂર્ણ કરી, તે અવલેહમાં મેળવી કાચની બર-ણીમાં બરી રાખવો.

દ્રાક્ષાસવ:-કાળીદ્રાક્ષ શેર દશ તથા ધાવડીના ફૂલ શેર વીશ અને ગોળ શેર વીશ એ ત્રણેને બાર મણુ પાણીમાં પલાળવાં. પછી દ્રાક્ષ ફૂલી જશે તેને હાથેથી ચોળી નાંખવી. એ પછી એને ચૂલાપર સૂકી ઉકાળવું. જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે કપડેથી ગાળી તેમાં વામવટંગ, ત્રાયમાણુ, પીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર,

નાગકેશર, કાળાંમરી, એ પ્રત્યેકનું આઠ આઠ તોલા ચૂણ મેળવી, તે ઉકાળાને ફરી ચુલે ચઢાવી બે ઉભરા આવે એટલે ઉકાળા, ટાઢો પ્રથમ પછી કાચની પેથવાળી બરછીમાં ભરી તે બરછીમાં તડકે તથા ઝાળે રહેવા દેવી. દોઢ મહિનો થયા પછી દ્રાક્ષાસવ તૈયાર થશે. એ દ્રાક્ષાસવમાં દર મહિને કુમતળી બરછીના મોંદા ઉપર બેડો પોપડો બંધારો, તે કુમતળી પોપડો કાઢી નાંખતા જવો. એ કુમતળી પોપડાથી આસવ બમડી ગયો છે એમ માનવું નહિ પણ જેમજેમ વખત જશે તેમ તેમ તે આસવ ગળ્યો ખાટો થતો જશે. શાસ્ત્રકારે કો કો દોઢ માસ પછી આસવ પીવાની રજા આપી છે, પરંતુ ખરેખર પીવા લાયક તો જ્યારે કુમ આવતી બંધ થાય ત્યારે જ થાય છે. એટલે બાર માસ પછી એનો મુણ અને બળ વધે છે, અને તે પછી જેમ જેમ જુનો થતો જાય છે તેમ તેમ મુણ વધતો જાય છે. પણ કેટલીક વાર એવું બને છે કે તેનો ખાટો તથા ગળ્યો રસ બહુલાઈને પાણી જેવો મેળો સ્વાદ બની જાય છે. તે વખતે તેને ફેંકી દેવા સિવાય બીજો છલાજ નથી. આ દ્રાક્ષાસવ કાચવાળા રોગીને તવાઈ ગયલી અવસ્થામાં ધણે સરસ મુણ કરી અને શરીરમાં લોહીનો વધારો કરે છે, પણ શ્વાસના રોગીને આપવાથી તેનો શ્વાસ વધી જાય છે, તેથી શ્વાસના રોગીને આપવો નહિ.

અધુયષ્ટિ ગુટિકા:—એળચી તોલા ચાર, લવેંગ તોલા ચાર, બેડાની છાલ તોલા ચાર, વરીઆલી તોલા ચાર, ચોખ્ખો કાથો તોલા ચાર, કાળાં મરી તોલા ચાર, જેડીઅથ તોલા ચાર, જેડીઅથનો સીરો તોલા ચોળ, ઇન્મીટનાં ફૂલ તોલો એક; એ સર્વને વાટી વઘાણ કરી પછી ઇન્મીટનાં ફૂલ નાખી, પાણી સાથે વાટી, વટાણા

જેવડી ગોળીઓ વાળી, છંએ સુકવી રાખી મુકવી. એ ગોળી મોંમાં રાખી રસ મળવાથી મળાને સુવાણું રાખી, ઉધરસને બેસાડે છે.

એલા:—કાચ એળીયો તોલા ચાર લઘ તેને વાટી ગોળ મેળવી વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. આ ગોળી વાળતાં એટલી સંભાળ રાખવાની છે કે ગોળ વધતો પડશે તો ગોળી દીલી થઇ પાછો લોચો બની જશે માટે પ્રથમ એક તોલો ગોળ લઘ તેને ધુટવો અને તેમાં થોડો થોડો એળીઓ મેળવી ગોળી વળે એવું કઠણ થાચ એટલે ગોળી વાળી તે ઉપર રૂપાના વરખ ચઢાવી દેવા. એ ગોળીમાંથી બે ગોળી પાણી સાથે ગળી, તેના ઉપર ચાર તોલા ધી ગરમ કરીને પીવું ધી પીધા પછી તરત પાણી પીવું નહિ, પણ અર્ધો કલાક પછી પાણી પીવાને હરકત નથી. છતાં પાણી પીવાની જરૂર જણાય તો દાઢપણુ પેણુ પદાર્થ ખાઇને પછી પાણી પીવું. આ ગોળી દિવસમાં બે વાર બળ્બે આપવી, અને રોગીને તેલ, મરચું, ખટ્ટાશ બંધ કરાવવી, અને ધીવાળો ખોરાક આપવાથી દમ, હાંશ, અને શ્વાસને બેસાડે છે.

નાગબંધ:—હીંગળોક, વજનાગ, અકલમરૌ, તજ, મરી એને સમભાગે લઘ, હીંગળોકને પ્રથમ વાટી બાકીનાં વસાણું વચ્ચગાળ કરી હીંગળોકમાં મેળવતા જવું અને ધુટતા જવું. બરાબર રાતા રંગનું ચૂણું થાચ એટલે મધ મેળવી વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી એકેકી અથવા બળ્બે મધ અગર પાણી સાથે આપવાથી લુખી ખાંસી, અમુઝણુ, દમ અને પેટના વાયુને તથા તાવને પણ મટાડે છે, પરંતુ એ ગોળી પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને આપવાથી તેને ચક્કર આવે છે, સાંધા દીલા થઇ ગયા હોય એમ જણાય છે અને જીવ મબરમ છે; તેવા અવસ્થામાં એક સેર દૂધ લઘ તેમાં ચાકર નાંખી ચાર

તોલા ધી નાંખી, ઉકાળીને પાવાથી આ ઉપદ્રવ શાંત થઇ જાય છે. મતલબ કે આ ગોળી દરેક માણસને ઝટ ઝટ આપવાની નથી.

જે રોગીને ઉરઃક્ષત થયો હોય, છાતીએ ચાંદી પડી હોય, મોઢેથી પડ પડતું હોય, અને તે પર પુષ્કળ ગંધાતું હોય તેવી અવસ્થામાં ખરપર ભસ્મ, અને માક્ષિક ભસ્મ અર્ધો અર્ધો વાલ મેળવી ધીમાં ચટાડવી અને તેના ઉપર કંટકાર્યાવલેહ પા તોસો લઈ ચાર તોલા પાણીમાં ચોળી, તેને જરા ગરમ કરી, ઉપરથી પાવો. એવી રીતે દિવસમાં બે વખત આપવાથી જે રોગી શ્રદ્ધાપૂર્વક ત્રણથી છ માસ સુધી સેવન કરી તેલ, મરચું, હીંગ આમલીની પરેશ કરે તો એવો ભયંકર ઉરઃક્ષત પણ સારો થાય છે.

જે રોગીને માત્ર ખાંસીની સાથે લોહીના બળખા પડતા હોય તો ખરપરભસ્મ વાલ અર્ધો, દિવસમાં ત્રણવાર ધી સાથે ચાટવાથી બે ચાર દિવસમાં લોહીના બળખા બંધ થઇ જાય છે. અને લાંબા દિવસ સેવન કરવાથી ઉરઃક્ષતને મટાડે છે. જે રોગીને ખાંસીની સાથે છાતીના મધ્ય ભાગમાં દુખાવો હોય તે મૃગશૃંગ વાલ અર્ધો ધી સાથે દિવસમાં ત્રણવાર ચટાડવાથી એકજ દિવસમાં આરામ દેખાય છે, પણ જે છાતીમાં તથા પાંસળામાં બેડે કેકાણે થળ મારતી હોય તો મૃગશૃંગ વાલ અર્ધો તથા સાખર-ભસ્મ વાલ અર્ધો મેળવીને મધ અને ધી સાથે દિવસમાં ત્રણવાર આપવાથી ત્રણ ચાર દિવસમાં આરામ થઇ જાય છે. જે રોગીને ધાતુક્ષયની શરૂઆત હોય, તાવ મધ્યમસરનો કાયમ રહેતો હોય, શરીર નિસ્તેજ થતું જતું હોય, દીનપરદીન શક્તિ ધટી જતી હોય, એટલે ક્ષયનો રોગી પહેલા પગથીઆ ઉપર ઉભો રહી બીજા પર

ચઢવાને તેમાર થયો હોય તેને કંટકાર્યાવલેહ તોભો અર્ધો સવારે અને તોભો અર્ધો રાત્રે ગરમપાણીમાં ઉકાળીને આપવાથી એક અથવા બે માસમાં તે રોગથી મુક્ત થાય છે. જે રોગીને લુપ્તી ખાંસી અથવા બળખાવાળી ખાંસી લાગુ પડી ચુકી છે, તે સાથે સીણો તાવ આવે છે અને શકિત એકદમ ઘટવા માંડી છે. તે રોગીને દ્રાક્ષાસવ તોભો દોઢ બપોરે જન્મ્યા પછી તુરત તથા રાત્રે જન્મ્યા પછી તુરત પાવો. આ દ્રાક્ષાસવ બૂખે પેટ પાવો નહિ. જે ત્રણવાર પાવાની જરૂર જણાય તો સવારમાં શાકર એલચી નાંખી ઉકાળેલું દૂધ શેર અર્ધો અથવા બે રૂપિયાભાર ધીનો શાકરનો શીરો ખવડાવી, તે ઉપર દ્રાક્ષાસવ પીવાથી પેટમાં દાહ થાય છે, બળને સુધવી નાંખે છે અને માથામાં ચક્કર આવે છે, માટે કાંપપણુ ખોરાકની ઉપર આપવાથી એકદમ શરીરમાં ભેડીનો વધારો કરી, રોગીના મુખપર તેજ લાવી શરીર સશક્ત બનાવે છે. અથવા એવા રોગીને સવારમાં મધ તથા ધી સાથે અથવા માખણ તથા શાકર સાથે બંગમરમ વાલ અર્ધો ચટાડી, બપોરે જન્મ્યા પછી તથા રાત્રે વાળુ ક્યો પછી એકથી બે તોલા સુધી દ્રાક્ષાસવ પાવાથી બહુજન શયદો થશે. માત્ર આ દ્રાક્ષાસવ હાંફવાળા રોગીને આપવો નહિ. જે રોગીને શરૂઆતમાં પ્રમેહ થયો હોય તે પ્રમેહ મટી ગયા પછી સહેજ કસર બાકી રહી હોય તેની નખખાઈને લીધે શરીર મુઠાતું જતું હોય ને સાથે લુપ્તી ખાંસીના ઉપદ્રવ હોય તો નાગબરમ બે બોખાપુરને આસરે દિવસમાં ત્રણવાર ધી અથવા માખણ સાથે આપવાથી, અને ઉપરથી દ્રાક્ષાસવ માખણી બહુજન શયદો થાય છે. એવીજ રીતે પ્રમેહમાંથી અથવા સ્વપ્નપાતમાંથી અથવા સ્ત્રીસંબંધી

પ્રતિબોમ કે અનુબોમ ક્ષય થયો હોય તો રાજમૃગાંક સોનેરી રંગના વાલ અર્ધો ધી તથા ચાકર સાથે સવારમાં ચટાડવો, અને સાંજે વાળુ કર્યા પછી મૃગાંકની શીશીમાં રસસિંદૂર જેવો રાતો મૃગાંક નીકળેલો હોય તેમાંથી એક રત્તો મધ સાથે ચટાડવો. પણ જો લુખી ખાંસી આવતી હોય તો રાત્રે સુતી વખતે, મૃગાંકની શીશીના મુખ ઉપરથી નીકળેલો ક્ષાર અર્ધા વાલને આસરે મધ સાથે રાતના દસ વાગ્યા પછી ચટાડવો; એથી એ રોગી સારો થશે. એકંદરે ક્ષય અને ઉરઃક્ષતનાં જીદાં જીદાં સ્વરૂપોમાં સ્વાભાવિક અને આગંતુક કારણોમાં વાતુ, પિત્ત અને કફનો હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ થવાથી શરીર કૃષ્ણ અને છે. તેમાં પૂર્ણ ચંદ્રોદય, સ્વસ્થ ચંદ્રોદય, અર્ધરમરમ, માક્ષિકમરમ, નાગમરમ, બંગમરમ, કંટકાર્યાવલેહ અને દ્રાક્ષાસવ, રોગનું બળાબળ જોઇ, બુદ્ધિપૂર્વક એમાંના કોઈ પણ ઉપાયની અથવા મિશ્ર ઉપાયની યોજના કરવામાં આવે તથા ચિકિત્સાના ચારે પાયા સોજે કળા સહિત મળી આવે તો ગમે તેવો ભયંકર વ્યાધિ પણ મટી શકે છે. જો રોગીને સામાન્ય ખાંસી થઇ હોય તો ખોંખલી વાલ એક દિવસમાં ત્રણવાર મધમાં ચટાડવાથી તે મટે છે. અથવા ખોંખલી, કપર્દમરમ, અને કણાચૂર્ણ, મેળવીને વાલ વાલનું પડીકું દિવસમાં ત્રણવાર મધમાં આપવાથી સામાન્ય ખાંસી મટે છે. અથવા સાખરમરમ અને કણાચૂર્ણ સાથે મેળવી વાલ વાલનું પડીકું મધ સાથે અથવા મધ અને ધી સાથે આપવાથી એ ખાંસી મટે છે. જો લુખી ખાંસી આવતી હોય અને ઉપરના ઉપાયથી ફાયદો નહિ જણાય તો વાસાદિ વાલ અર્ધો દિવસમાં ત્રણવાર મધમાં ચટાડવાથી આરામ થાય છે. અથવા ખદીરાદિ

ગુટિકા દિવસમાં ત્રણવાર બળ્ખે ગોળી પાણી સાથે ગળાવવાથી અથવા મધમાં ચટાડવાથી ખાંસી મટે છે. જો ખાંસીમાં કશું સુકાતો હોય અને મહેજ હાંપ ચાલતી હોય તો માણેકરસાદિ ગુટિકાની ત્રણ ત્રણ ગોળી, દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવાથી અથવા મધ સાથે ચટાડવાથી ખાંસી મટે છે. જો માત્ર લુખી ખાંસી આવતી હોય અને રોગી અત્યંત અકળાતો હોય, રાતદિવસ બીલકુલ મ્હોં મળતું નહિ હોય તો દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા દિવસમાં ત્રણવાર બળ્ખે ગોળી પાણી સાથે ગળાવવાથી કશું પાકી લીલો થઈ, ખાંસી મટે છે, પણ આ ગોળીથી ધણીવાર જીવ કચવાઈ ઉલટી થાય છે તેવી અવસ્થામાં જરા થી ચટાડવાથી ફેર, ચક્રર, ઉલટી, અને જીવ કચવાતો બંધ થઈ જાય છે. જો લુખી ખાંસી હોય અને ગળું સુકાતું હોય તો મધુચંદ્રિની એકેક ગોળી કલાક કલાકે મોંમાં રાખી રસ ચૂસવાથી ધણું સરસ કામ કરે છે. જો રોગીને તાવ આવી ગયા પછી અથવા તાવની સાથે હાંધ સાથે ખાંસી આવતી હોય તો માણેકરસ વાલ અર્ધાને આસરે દિવસમાં ત્રણવાર મધમાં આપવાથી તે ખાંસી મટે છે. જો રોગીને તાવ, ખાંસામાં શળ અને ખાંસી એ ત્રણ સાથે હોય (જેને ત્રિદોષ કહેવામાં આવે છે) તેવા રોગીને આદુ તોલો એક, કુદના તોલો એક વાટીને તેમાં પાણી મૂકી એક તોલો રસ કાઢી તેમાં અર્ધો તોલો મધ નાંખી, પીવાય તેવું ગરમ કરી, સાગરભસ્મ વાલ અર્ધો, અને માણેકરસ વાલ અર્ધો, પ્રથમ મધમાં ચટાડી તેના ઉપર આદુ કુદનાવાળો રસ થોડો ઊનો પાવાથી તે ત્રિદોષને મટાડે છે. એ પ્રમાણે યુદ્ધિ પહેલાં પાછલા પ્રકરણમાં તથા આ પ્રકરણમાં જે જે ઉપાયો લખ્યા છે તે તમામ વાયુ, પિત્ત અને કફપ્રાધાન્ય ખાંસીનું સ્વરૂપ

સમજી વાપરવાથી જરૂર ખાંસીને મટાડે છે. જે કાંઈ રોગીને હેડકી (હીચકી અથવા હિક્કા) થઈ હોય તો એક રૂપિઆનાર ગોળનું પાણી કરી તેમાં અર્ધો વાલ માણેકરસ મેળવી, કલાક કલાકે અથવા બપોળે કે ત્રણ ત્રણ કલાકે પાવાથી હેડકી મટી જાય છે. અથવા મોરપોંછની ભસ્મ વાલ અર્ધો, મધમાં દિવસમાં ત્રણ અથવા ચારવાર આપવાથી હેડકી મટી જાય છે. અથવા મુંજતી દોરી અગર જૂની કાથાની દોરીને ચલમમાં ભરી અગર ખીડી બનાવી તેનો ધુમાડો પાવાથી હીચકી મટી જાય છે. અથવા પીળો શ્વાસકુહાર અર્ધો વાલ, મધ સાથે બપોળે કલાકે આપવાથી હીચકી જરૂર મટી જાય છે. જેટલા ઉપાય શ્વાસ રોગના અથવા ખાંસીના લખેલા છે તે તમામ ઉપાયોની યોજના હીચકીમાં પણ કરી શકાય છે, એટલે જે ઉપાયથી કાસ અને શ્વાસ મટે છે તેજ ઉપાયથી હીચકી પણ મટે છે.

જે રોગીને શ્વાસરોગ થયો હોય એટલે જેને આપણે દમ કે અમુંઝણ કહીએ છીએ, તે રોગીને કંઠકાર્યાવલેહ દિવસમાં ત્રણવાર ગરમ પાણી સાથે તોલો અર્ધો આપવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. અથવા શ્વાસકુહાર રસ કે કલ્પતરુ રસ અર્ધો અર્ધો વાલ મધ સાથે અગર ધી સાથે દિવસમાં ત્રણવાર આપવાથી ફાયદો થાય છે. અથવા શ્વાસનો રોગી બહુજી અકળાતો ગભરાતો હોય તો પાણી સેર એક, તપેલીમા મૂકી તેમાં શાકર તોલો એક તાંબી, ઉકાળતાં ચાર તોલા પાણી રહે ત્યારે પીવાય તેટલું ગરમ પાવાથી અર્ધો કલાકમાં ૩૫ છટો પડી હાંફ નરમ પડી જાય છે. આ પાણી એકજ વાર પાવાનું છે. એ પાણી પાઈને હાંફ નરમ પડ્યા પછી શ્વાસકુહાર અથવા માણેકરસ કે સાવરભસ્મની યોજના કરવી. શ્વાસનો રોગી બહુ અકળાતો હોય તો

આડુ કુદનાનો રસ કાઢી તેમાં મધ મેળવી દરદમ વાલ અર્ધો અથવા બાજીમાઝ માત્રા એક ચોખાપુર મેળવી અથવા કણાચૂર્ણ વાલ એક મેળવી પાવાથી હાથ તરત નરમ પડે છે. જો હાંફના રોગીને પીળો શ્વાસકુદાર વાલ અર્ધો, સાખરભસ્મ વાલ અર્ધો અને કણાચૂર્ણ વાલ અર્ધો દિવસમાં ત્રણવાર મધ સાથે અથવા મધને ધી સાથે લાંબા દિવસ આપવાથી શ્વાસના રોગીને ઘણો ફાયદો થાય છે. ઘણીવાર એકલી શંખભસ્મ અથવા પ્રવાળભસ્મ મધ સાથે આપવાથી ફાયદો થાય છે. શ્વાસકુદારરસ, કલ્પતરુરસ, વાસાદિ, ખંજભસ્મ, દરદમ, સ્વદ્વ્ય અંદ્રોદ્ય, સાખરભસ્મ એ દરેકની સાથે થોડું થોડું કણાચૂર્ણ મેળવી મધ સાથે, ધી સાથે, અથવા દૂધની મલાઈ સાથે, અથવા શાકરના ગરમ પાણી સાથે આપવાથી લાંબે કાળે શ્વાસરોગ મટે છે. અમારા અનુભવ પ્રમાણે શ્વાસના રોગીને કઈ ઘીજ પદ્ય છે અને કઈ અપદ્ય છે? તે કહી શકાતું નથી, કારણ કે કેટલાક શ્વાસના રોગીને ડાંગાં, અથવા દહીં અથવા તેલવાળા પદાર્થો અથવા છાશ અથવા ખીસડી ખાવાથી શ્વાસ ઉપડી આવે છે અને કેટલાક શ્વાસના રોગીને એ વસ્તુઓ ખાવાથી ઉપડેલો શ્વાસ બેસી જાય છે, એટલા માટે અમે તો તે રોગીને જે વસ્તુ નડતી હોય તેની પરજી કરાવી ઉપર લખેલા ઔષધો પૈકી ગમે તે ઔષધની ચોજના કરીએ છીએ, જેથી શ્વાસ નરમ પડી જાય છે, પણ એટલું તો નક્કી છે કે પૂર્ણચંદ્રોદ્ય સિવાય શ્વાસને જડમાંથી ઉખેડી કાઢવા જેવો એક પણ ઉપાય શ્વેદમંદી ભરેલો જણાતો નથી. કિટલાક વૈદ્યો મારેલો સોમળ, મારેલી હડતાળ, અથવા સહસ્રાપુરી અખખભસ્મ ખવડાવી શ્વાસરોગની જડને નિર્મૂળ કરવાનો હાલો રાખે છે, પણ કોઈપણ

શ્વાસના રોગીને શ્વાસ નિર્મૂળ થએલો અમારા જોવામાં આવ્યો નથી, કારણ કે અત્યંત આક્રમ્ભો પાપથી કદ લીધેલા થાય છે જેથી વાયુનો હીનયોગ થાય છે, અને પિત્તનો અતિયોગ થાય છે, અને તે પિત્તના અતિયોગને શાંત કરવા માટે ધી, દૂધ, શાકર વગેરે આપવાથી કદ બની જાય છે, તેવીજ રીતે વાયુને બળવાન કરવાવાળા રજ્જી ગુણી પદાર્થો આપવાથી વાયુનો અતિયોગ થઈ, કદનો હીનયોગ થવાથી કદ સુકાઈ જાય છે, તેથી પણ વીર્ય બની શકતું નથી એટલા કારણથી જેમ વાયુથી થએલા પ્રમેહ અસાધ્ય ગણાય છે તેમ વાયુ અને કદ પ્રાધાન્ય શ્વાસરોગ પણ અસાધ્ય ગણાય છે, માટે શ્વાસના રોગીને શક્તિવર્ધક, વીર્યવર્ધક, લોહીવર્ધક, બૃહણુ ચિકિત્સા કરી તેના જીવનને ટકાવી રાખવું એટલુંજ વેદનું કર્તવ્ય છે, એટલે અમારો અનુભવ છે. પરંતુ વિદ્વાન વેદો પોતાના અનુભવથી શ્વાસના રોગને સારો કરે અને ખીજ નવા રોગને ઉત્પન્ન નહિ કરે એવા ઉપચારથી જનસમાજનું હિત ચિંતવતા હોય તો તેને માટે ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

જો કોઈ રોગીને સ્વરભંગ થયો હોય તો ખાંસીના અને શ્વાસના ઉપર લખેલા ઉપચારો પૈકી કોઈપણ ઉપચારથી મટી શકે શકે છે, પરંતુ સ્વદ્ય ચંદ્રોદય મધ સાથે આપવાથી, મધુયષ્ઠી ગોળા અથવા ખદિરાદિની ગોળા મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી, અથવા કાળો કે પીળો શ્વાસકુહાર મધ ધી સાથે આપવાથી સ્વરભંગ મટે છે. સામાન્ય જાતનો સ્વરભંગ આપણે ઘેર લગ્ન કે ઉત્સવ પ્રસંગ હોય તે અરસામાં થાય છે, તેવા સ્વર ભંગમાં આખું આમળું અથવા હીમજી હરડે અથવા યુજમધ અથવા બેડાંની છાલ મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી મટે છે. પરંતુ ક્ષયના રોગમાં, ખાંસીમાં કે શ્વાસના

રોગમાં ઉપદ્રવ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલો સ્વરભંગ, તે રોગીઓનું મરણ પાસે આવવાની નિશાની તરીકે ગણાય છે, તેની ચિકિત્સા કરતાં જે પ્રથમ સ્વરભંગ સારો થાય તોજ તે રોગીને બચવાની આશા રાખી શકાય છે. કેટલીક વાર સ્વરભંગના રોગીને પાકાં કેળાંની છાલ અથવા ગુલાબ જળમાં મેળવેલી ગુલે અરમાની અથવા મુલ્તાની માટી, અથવા કોથમીર (લીલા ધાણા)ના રસમાં સોનાગેર મેળવી ગળે ચોપડવાથી અથવા એકલી કોથમીર ગળે ખાંધવાથી સામાન્ય સ્વરભંગ મટી જાય છે. અથવા આંખનો સુકો મોર અથવા બાવળનાં સુકાં ફુલ મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી પણ સ્વરભંગ મટે છે. અથવા રસસિંદૂર એક રત્તી વજને, દૂધની મલાઈ સાથે દિવસમાં બે વાર આપવાથી ઉરક્ષતના ઉપદ્રવ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલો રસભંગ મટે છે. અથવા રસસિંદૂર બે રત્તી અને સોનેરી રંગનો રાજમૃગાંક બે રત્તી લઈ એ બેને સાથે મેળવી દિવસમાં ત્રણવાર દૂધની મલાઈ સાથે અગર માખણ અને શાકર સાથે આપવાથી ખાંસીના ઉપદ્રવ તરીકે થયેલો સ્વરભંગ મટે છે, માટે એમે ઉપર બતાવી ગયેલા અમારા આસ અનુભવેલા કોઈપણ ઉપાયમાંથી યુદ્ધિપૂર્વક, ઉરક્ષત, કાસ, દિયકી, શ્વાસ, અને સ્વરભંગના રોગ ઉપર યોજના કરવામાં આવશે તો જરૂર વૈધને યશની પ્રાપ્તિ થશે. તથાસ્તુ.

ખીજ વૈધરાજે તરફથી આવેલા અનુભવી ધલાજે.

વૈધ નંદરામ પ્રાગલ વકીલ મુન્નાજી-જાફરાખાદ.

૧. અરડુસાનો રસ તો. ૦૧, બોડી કલારનો રસ તો. ૦૧, અધે-
ડીના પાનનો રસ તો. ૦૧, લાખ વાલ ૧, મધ તો. ૦૧ મેળવી
પાવાથી ઉરઘત મટી જાય છે. એટલુંજ નહીં પણ પ્રદર કસુવાવડ
થવા માટે પડતું લોહી, અસંખ્યાથી પડતું લોહી, રક્તપીત આદિ
પડતાં લોહીને અટકાવે છે.

૨. ઘોલીકોનો રસ તો. ૦૧ દેશી ખાંડ તો. ૦૧ બેડાંનું ચુર્ણ
તો. ૦૧, મધ તો. ૦૧ મેળવી સાંજ સવાર પાવાથી ઉરઘત મટે છે.

વૈધ ધીરજરામ દલપતરામ ગુજ્જર ફળીયા-મુરત.

૧. કાસ-ચુર્ણ:—વરીવાળી, લવેંગ, એલચી, અરડુસો, જોડી
મધ, બેડાની છાલ, કાળાં મરી, આંખાહળદર, કાથો, પીપેર, સુંક,
સિંધવ, વરાગડુ મીઠું, કુલાવેસો ટંકલુ અને હીંગજોક. હીંગજોક
સિવાયની બધી વસ્તુઓને ખાંડી વજ્રગાળ કરી, પછી તેને ૨૪ કલાક
ખલવું. પછી હીંગજોકને જુદો કરી થોડું થોડું ચુરણ મેળવી બધું
ચુરણ સમાવી દેવું. તેમાંથી વાલ ૧ થી ૨ સુધી મધ સાથે ચાટવાથી
તમામ પ્રકારની ખાંસી મટે છે.

૨. ઉપરનું કાસચુર્ણ તોલા ૨, શીતોપલાદી ચુર્ણ તો. ૨,
અરડુસો તો. ૨, સાથે મેળવી, છુટી, મધ સાથે અથવા પાણી સાથે
એક વાલ આપવાથી ખાંસી મટે છે.

૩. કુલાવેસો ટંકણુ, ઝીણી પીપેર, શંખની ભસ્મ, સુંક, ઘોળાં મરી, વછનાગ, હીમળોક, એ સરખે ભાગે લઈ વાટી વચ્ચગ્રણ કરી આદુના રસમાં એક દિવસ છુટી, એકેક રત્તીની ગોળી વાળી દિવસમાં ૨ થી ૩ વખત બળ્ખે ગોળી મધ સાથે આપવાથી કફને છુટો પાડી ઉધરસને મટાડે છે.

હંધરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી નાગરકંઠીયું-સુરત

૧. અજમો, સિંધવ, સુકી હળદર સમભાગે લઈ વાટી ચૂર્ણ કરવું પછી ૧ શેર દુધ માંય એવડું કોઈ માટીનું વાસણ લઈ, અગ્નિમાં તપાસી તે વાણસ લાલચોળ થાય એટલે તેમાં ગાયનું દુધ શેર ૧૦ નાંખવું. ઉભરો આવે કે તરત ઉપરનું ચૂર્ણ તેમાં ૧૦૦ તોલો નાંખી ચમચેથી હલાવવું. પછી તેને એક બીજી તપેલીમાં કપડેથી ગાળી લઈ, રાતના ખોરાક ખાધા પછી ૨૦૦ કલાક બાદ, તે ઉશાયલું ઉશાયલું પાવું અને તેના ઉપર પાણી પાવું નહીં, જેથી કફ છુટો પડી બહાર નીકળી જશે. જો કફ સુકાઈ ગયો હશે તો ખાંસી જોરથી આવશે ને ઉલટી થઈને કફ નીકળી જશે. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવાથી આરામ થઈ જાય છે. અર્થાત્ આ એસડથી ગમે તેવી ખાંસી ઠોચ તે મટી જાય છે.

જોશી રામકૃષ્ણ રેવાશંકર સુઠ જાદર

વરીઆળીનું તેલ, જેડીમધનો સીરો મેળવીને ગોળી ચણાપુરની વાળી એકેક ગોળી ખાવા આપવી. એટલે ઉધરસ મટે છે. લાંબો વખત સેવન કરવાથી હાંફ પણ મટે છે.

વૈદ્ય નરસીરામ ઉરછવન લઢ રકુલ માસ્તર મુઠ નવાગામ
પો. માતર

ઉભી ભોંયરેંગણીના કાઢામાં પીપર ૧ વાલ નાંખી દિવસમાં એ
વાર પાવાથી ઉધરસ મટે છે.

માસ્તર લલ્લુભાઈ નાથાભાઈ મુઠ બોર તા. વિજાપુર

ચોખ્ખાં અને નવાં બેડાં લઈ ધીમાં સેકી તેને અરકુસાનો
રસ પાવો. જેમ જેમ રસ સુકાતો જાય તેમ તેમ ખીજે નાંખતા
જવો. આ પ્રમાણે ૧૦-૧૨ વખત રસ પાવા પછી તે બેડાં ને
આંકડાના પાંતરાંની પતરાળીમાં ભરી કપડમટ્ટી કરી પુટ પાક કરવો.
પછી તેને ખુબ લસોટીને ચણા જેવડી ગોળી કરી તે દિવસમાં ૫-૭
ગોળી, મોઢામાં રાખી રસ મળવાથી ઉધરસ મટી જાય છે.

વૈદ્ય કૃષ્ણરામ લવાનીશંકર મુઠ લાવનગર કણખીવાડ

જેડીમધનાં મૂળ ખાંડી મધમાં આપવાથી ગરમીની ઉધરસ-
વાળાને તરતજ લાભ દેખાઈ છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા મુઠ વાગડ. પોસ્ટ રાણપુર

૧. સેકેલાં લવેંગ, મરી, બેડાંની છાલ; સમ ભાગે લઈ, એ
ત્રણેની ખરાબર ખેરસાલ લઈ વાટીને બાવળની અંતર છાલના
કવાચમાં ઘુટીને વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી, તે ગોળી મોંમાં
રાખી રસ મળવાથી ઉધરસ મટી જાય છે.

૨. આંકડાનાં રવઘડાં અજમે, મીઠું, તીખાં એ ચારે રકમો તોલો તોલો લઈને ૩ ૦ ભાર અફીણ નાંખી પુટપાક કરી તેની વાલ વાલની ગોળી કરી આપવાથી ઉધરસ મટે છે.

૩. જવખાર ૧ તોલો, કાળાં મરી તો ૨. લીંડી પીપર તો. ૧ દાડેમની છાલ તો ૪. જુનો ગોળ તો ૮. મેળવીને ચણા જેવડી ગોળી કરી બખ્ખે ગોળી દિવસમાં ૩ વાર ખવડાવવાથી ઉધરસ મટે છે.

૪. પારો, ગંધક, તાંબાની ભરમ. એ સમભાગે લઈ નાગર-વેલના પાનમાં ઘુંટી સરાવસપુટનાં પેક કરી, ચુલે ચઢાવી, બે કલાક પકવવું. પછી તેને વાટી માત્રા બે રત્તી ભારતી, આદુનો રસ અને મધ સાથે આપવાથી કફનાં દરદો મટે છે.

૫. કફક્ષય:—અજમે સેર ૧૫) સોમલ તો. ૦ા. એ બે રકમનો ચુઓ પાડવો. તે ચુઓ જરાક સળી પર ચઢાવી પાનપર સુકીને ખવડાવવો. કફ છુટો પડી નીકળી જાય છે અને ક્ષયને કાયદો કરે છે.

૬. જુની ઉધરસ:—ફટકડી ૨, સિંધવ ૨, હળદર ૨, પીપ-ળાની સુકી છાલ ૨ ભાગ એ ચારવાનાં વાટી ચૂર્ણ કરવું. પછી મીઠી જળનાં પાન ભાગ ૨ા, કેરડાની કુંપળ ભાગ ૨ા, સુકવી વાટીને મિશ્ર કરી તેમાં હીંગળોઠ ૧ ભાગ મેળવવો, તે તેમાં ગોળ મેળવી ૨૮ ગોળી કરવી. પછી કાંસાનાં વાસણમાં પાણી ગરમ કરી તે સાથે ૧ ગોળી આપવી. આથી ૧૦ વર્ષની જુની ખાંસી મટે છે.

૭. જાવંત્રી, જામણ, એલચી, સેકેલાં લવેંગ, પુલાવેલ ટંકચુ સમભાગે લઘ નાગરવેલના પાનના રસમાં વાટી ચણીબોર જેવડી ગોળી કરવી. તે આપવાથી ઉધરસ મટે છે.

૮. અધેડાતું પંચાંગ શેર ૧, પીપળાની છાલ શેર ૦૮, રીંગ-છીનું પંચાંગ શેર ૧, ચુનો શેર ૧, તમામને ભેગાં કરી બાળવાં. તેમાંથી ૧ વાલ લઘ જુના ગોળ સાથે આપવાથી ઉધરસ મટે છે.

૯. ભોંયરીંગછીનાં ફળ નંગ ૧૦૦) લાવી હાંડલામાં નાંખી બાળી રાખ કરી, તેમાંથી ૧ વાલ માત્રા, મધ સાથે આપવાથી ઉધરસ મટે છે.

૧૦. ધંતુરાના કાચા ડીંડવામાં માંચ તેટલાં લવેંગ ભરી તેના ઉપર ધઉનો લોટ લપેટી બાફી કાઢીને સુકવી, તેમાં અજમો તો. ૨, લીંડીપીપર તો. ૧, અશીષુ બેઆનીભાર મેળવી ઝીણું વાટી, જુના ગોળમાં ગોળી ચણાપુરની વાળી સવારમાંજ એકેક આપવાથી ઉધરસ મટે છે.

વહ્નિભદ્રાસ નરોત્તમદાસ કરેલમહાઉસ-ભરૂચ.

હીંગ ટાં. ૧), વજ બોરાસાની ટાં. ૨), સિંધાલુચુ ટાં. ૪), વાવડીંગ ટાં. ૩), જીરૂ ટાં. ૫) સુંકે ટાં. ૬), મરી ટાં. ૭), પીપર ટાં. ૮), ઉપતેટ ટાં. ૯), હરડેદળ ટાં. ૧૦), ચીત્રા ટાં. ૧૧), અજ-મેદ ટાં. ૧૨) એ સર્વ વાટી વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી, ગોળ શેર ૧૫ માં મેળવી, ૨૫ ટાંકની ગોળી બનાવી સવાર સાંજ એકેકી ગોળી આપવાથી ૮૪ જાતના વાયુને, ૬ પ્રકારના હરસને, ૫ પ્રકારના ગુદમને,

૨૦ પ્રકારના પ્રમેહને, વાગોળાને, છાતીની અસુચ્છને, પાન્ડુરોગ તથા અગ્નિમંદને મટાડે છે. તેલ, ખટાસ અને મરચું ખાવું નહિ.

વૈદ્ય પ્રાણુલાલ દોલતરામ મું ૦ કપડવણ્ણ.

લવિંગાદી વટી-થો. રત્નાકરની અથવા ખદીરાદી વટીની ૨૦ ની અથવા ચવકાર ચૂર્ણ, સીતોપલાદી, શ્રંગભસ્મ એ આપવું અથવા લવિંગ, આંકડાના પુલના રવૈડાં, મરી, સિંધવ એ સર્વ સરખે વજનને લઈ મધમાં ગોળી બનાવી આપવાથી ખાંસી મટે છે. કટકલાદી ચુર્ણ અથવા અગ્નિરસ રસરત્ન સમુચ્ચયનો આપવાથી ખાંસી મટે છે.

વૈદ્ય ધીરજીલાલ માણેકલાલ મુ. વડોદરા, બાજવાડા,

પ્રતાપ મહધાની પોળ.

૧. કાસાન્તક રસ-મરી, ત્રિકટુ, ટંકણુ પુલાવેલો, ગંધક, હીંગળો એ સર્વ સમભાગે લઈ આદુના રસની એક ભાવના આપી રતિપુરની ગોળી કરી આપવાથી સર્વ પ્રકારની ઉધરસ, વાતાધિગ્ન્ય સંતિપાત, શિરોરોગ, વાતકફળવર વિગેરેનો નાશ કરે છે.

૨. ગુડાદી ગુટીકા:-ચુંક, બાળહરડે અને નાગરમોચના ચુર્ણમાં ગોળ નાંખી ગોળીવાળી મોંના રાખી રસ ગળવાથી પાંચ પ્રકારની ઉધરસ તથા શ્વાસ દૂર થાય છે.

૩. લવિંગાદીવટી:-લવિંગ, ખેડેડાની છાલ તથા મરી સમાન ભાગે લેવા, તેની બરોબર સફેદ કાથો લેવો તેને ખાંડી ચુર્ણ કરી આવળની અંતરછાલના ક્વાચમાં ગોળી વાળી આપવાથી સર્વ પ્રકારની ઉધરસ મટે છે. ગોળી ગરમ ખાધું છે માટે વિચાર કરી વાપરવી.

વૈદ્ય શામલ મામલ મું ગાંડલ.

લવિંગ, પીળી કાડી, ઘુનો ગોળ, અરીસ, તુલસીના રસમાં ગોળી ચણા પ્રમાણે આપવાથી શ્વાસ ચડતો તથા છાતીનો દુખાવો મટી જાય છે.

વૈદ્ય મુનીલાલ જયકીશનદાસ અંબાળ રોડ-મુરત.

ખાંસીના અક્સીર ઉપાય-કુંવારપાઠાનાં ચપ્પથી કકડા કરી તડકામાં સુકવી દશ તોલા વજન લેવા. એવી રીતે ભોંયરીંગણીના પંચાંગને સુકવી દશ તોલા લઈ બંનેને ખોખરા કરી એક હાંડલીમાં અડધું પાથરી ઉપર પાંચ તોલા સંચળ બારીક વાટી પાથરવો તેના ઉપર ભોંયરીંગણી તથા કુંવારનું ચુર્ણ પાથરી હાંડલીનું મોઢું બંધ કરી કપડમીટી કરી પાંચ શેર છાણાની અગ્નિમાં પકાવી સ્વાંગ શીત થયે કાઢી લેવું એટલે કળા રંગની દવા તૈયાર થશે. તેને બારીક કરી શીશીમાં બરી તેમાંથી ચાર રતિ લઈ મોંમાં રાખી દિવસમાં ત્રણ વખત રસ ગળવાથી ખાંસી મટી જાય છે. ધણી ઉમદા ચીજ છે.

વૈદ્ય ભુરાભાઈ એલેવલ ત્રિવેદી મું લાહરોડ.

૧. લવિંગ ટાંક ૨, મરી ટાંક ૨, બેહેડા ટાંક ૭, તથા જમ-
રણ, મુંક, તજ એલેવો, હાંગ, ચીનીકમાલા, ખેરસાર, વજખોરાસાની,
કાકડાસીંગી એ દરેક એકેક ટાંક લઈ ચુર્ણ કરી પાનના રસમાં ગોળી
ચણાખોર નેવડી કરી દિવસમાં ત્રણ વખત એકેક ગોળી ચંડા પાણીમાં
આપવાથી ઉધરસ તથા ક્ષય મટે છે.

છ વરસની જીની ખાંસી:—સુંઠ, મરી, લવિંગ, આંખા-
હળદર, ખેરાસાની અજમે, વડાગર મીઠું એ દરેક એકેક
તોલો તથા અશીષુ તોલો ૦, એ સર્વને વચ્ચગાળ કરી, આંકડાના
કુલના રોડાં કાઢી ઉપલા ચુર્ણમાં મેળવી એક રસ કરી તેની વટાણા
જેવડી ગોળી કરી એકેક ગોળી સવાર સાંજ આખી ગળી જવી તેમજ
ઉપર પાણી પીવું નહીં, આ ગોળીથી સાધારણ ઉધરસ મટે છે,
એટલુંજ નહીં પણ સાંખા વખતની હઠીલી ઉધરસ પણ તત્કાળ મટી
જાય છે.

વૈદ્ય મનમુખલાલ લલ્લુભાઈ મુન્નાગરફળીઉં-મુરત.

કાશાદિ ગુટીકા-ગાવજાન, બારંગી કાયફળ, પાનની જડ,
અરકુસો, ઇગિતરીના પાંતરા, હરડેદળ, ખેરસાલ, પિપરીમૂળ, સિંધવ,
સંચળ એ દરેક એકેક તોલો તથા એલચી તોલો ૧ એ અને કાળી
દ્રાક્ષ શેર ૧૫ ના ઠળીઆ કાઢાડી, તેમાં ખાકીના વસાણાનું વચ્ચગાળ
ચુર્ણ કરી મેળવી એકરસ થાય એટલે ચણીખેર જેવડી ગોળીઓ
વાળી આપવાથી કાસ, ક્ષય, ઉરઃક્ષત, સ્વાસ, સ્વરભંગ વૃધા, હૃદય
રોગ, વિગેરે તમામને મટાડે છે.

વૈદ્ય રૂઢનાથસીંગ ગચાદીન-મુરત.

એકાદ ચુર્ણ-ખેડેડા તોલો ૮ કુલીંજન તોલો ૨ મરી તોલો
૨ પીપર તો. ૨ જવંત્રી તો. ૧ જેઠી મધ તો. ૨ અરકુસો તો. ૦
ઠંકણુ કુલાવેલો તો. ૨ વાંસકપુર તો. ૩ સિંધવ તો. ૨ વડાગર તો.
૨, સાકર તો. ૮ હીંગળોઠ તો. ૧૫ પ્રથમ હીંગળોઠ સિવાયની
તમામ વસ્તુનું વચ્ચગાળ ચુર્ણ કરી પછી હીંગળોઠને ખારીક વાટી

તેમાં ચુર્ણ મેળવી એક દિવસ સારી રીતે ખલ કરવો એ ચુર્ણમાંથી બેથી ચાર વાલ મધ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત ચાટવાથી કાસ, કફ, વિગેરે મટે છે.

વૈદ્ય ઉમીયાશંકર બાપુભાઈ મહેતા. વિરમગામ.

ખાંસીની ગોળી—બેહેડાની છાલ, મરી, લાવંગ, કાથો, વરીઆળી, જેઠી મધ, શુદ્ધર, એ એકેક તોલો તથા સાકર તોલો અડધો અને તજ તો. ૧ ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, આવળની છાલના ક્વાથમાં અથવા ન. અને તો પાણીમાં ઘુંટી ગોળી વાલ વાલની કરી મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી તમામ પ્રકારની ખાંસી મટી જાય છે. આ ગોળીએ ઈન્દ્રલુએન્ઝાની ખાંસીમાં ઘણું સાફ કામ કર્યું છે.

વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ મુ. આખરેચી હળવદ થઇને.

સુંઠ, મરી, પીપર, ટંકણુ કુલાવેલ એ સર્વ સમ ભાગે લઈ ખારીક વાટી પાનના રસમાં ગોળી મરી જેવડી વાળી સવાર સાંજ એકેક ગોળી આપવાથી ખાંસી મટી જાય છે.

ડાક્ટર મગનલાલ વીજલુખણદાસ સોનીફળીયા—મુરત.

૧. ખાંસી માટે—મરી, અદીણ, વછનાગ, હીંગળોક, ખેરસાર, ટંકણુ કુલાવેલો, જવખાર, એ સર્વ સમભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ બનાવી બેથી ચાર ગ્રેન નેટલું પાણી સાથે આપવાથી ખાંસી મટે છે.

૨. ખાંસી તથા તાવ—ભોંયરીગણી, ગજો, અરડુસો એકેક તોલો લાવી અધકચરું ઘુંટી શેર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક પાણી અવશેષ રાખી મધ નાંખી પીવાથી ખાંસી તેમજ તાવ પણ મટે છે.

વૈદ્ય પ્રભાશંકર રવીશંકર ત્રવાડી. મુ. ૦ અષ્ટગ્રામ.

૧. ખાંસી માટે—લવિંગને બાળીને તેની બરમ મધમાં ચટાડવાથી ઉધરસ સારી થાય છે.

૨. ખેરસાલ અને સિંધવ ગાયના દુધમાં રાંધીને પીવાથી ખાંસી તથા દમ મટે છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી એસ. એલ. બર્મન મુ. બાલાજી રોડ—મુરત.

૧. જેઠી મધનો શીરો તોલા ૪ મરી તોલો ૧ બારીક વાટી મધમાં ચણા ચણા જેટલી ગોળીવાળી આપવાથી ખાંસી મટે છે.

૨. જેઠી મધ, મરી, સાકર, મોટી એલચી, અને કાળી દ્રાક્ષ સર્વને સમભાગે લઈ ખોખડું કરી એક તોલો લઈ અડધો શેર પાણીમાં ઉકાળવું નવટાંક પાણી બળી જાય ત્યારે ઉતારી તેમાંથી દિવસમાં ત્રણવાર પીવાથી ગમે તેવો સખત સળેખમ, ખાંસી દૂર થઈ જાય છે.

૩. ધંતુરાના પાન તો. ૪ કાળા મરી તો. ૨ બારીક કરી ગોળી એકેક રત્તિની બનાવી દિવસમાં ત્રણવાર ૨ થી ૬ ગોળી સુધી ટંકણું ચુર્ણ વાલ ૧ સાથે આપવાથી મટે છે.

૪. મરી તોલો ૧ અકલગરો તો. ૧ માલકાંકણીનાં બીજ તો. ૧ મુંઠ તો. ૧ રીંગણી તો. ૧ અધીણ માસો એક એ સરવે ચીજોને બારીક વજ્રમાળ કરી ધંતુરાના પાંદડાના રસમાં ગોળી બને રત્તિની બનાવવી. દિવસમાં બેવાર ગોળી લઈ ઉપરથી ગરમ દુધ પીવું. થોડો વખત માલુ રાખવાથી દમ મટે છે.

૬. ભાઈલાલ કપુરચંદ શાહ, મુ. ન્હાર, આણંદ થઇને.

યદ્યો મધુવટી-જેડી મધનો શીરો, વરીઆળી, તજ, સોનામકી, આમળા અને સાકર સરખે ભાગે લઇ દુધમાં ચણા જેવડી ગોળીવાળી આખા દિવસમાં ચાર પાંચ ગોળીનો રસ ગળવાથી લીલી, સુકી, ઉધરસ, ગળાનો દુખાવો, કફ, સાદનું બેસવું, થતો ક્ષય, મળેખમ વિગેરે જલદી અને જડમુળથી મટે છે. દસ્ત પણ સાફ આવે છે.

સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી મુ૦ સમયદપુરા રામમંદીરમાં

મુરત.

આંખા હજદર તોલા ૫, અજમો તોલા ૫, તથા સિંધવ તોલા ૨ ત્રણેને ખાંડી કપડછાણ કરી મધ ધી સાથે પાવલી બાર ચટાડવાથી ખાંસી મટે છે.

વૈદ્ય મણીલાલ ગણપતીશંકર ભટ્ટ કેળાપીઠ મુરત.

૧. ખાંસી તથા શ્વાસ દમનો ઉપાય.—પીપર તોલા ૫, સફેદ મરી તો. ૫, વછનાગ તોલા ૨, એ ત્રણે વસ્તુ ખાંડી ખારીક ચુર્ણ કરી કાળી દરાખ તોલા ૫, કળીઆ કાઢાડીને લેવી અને તેમાં કાળા તમાકુના ડાખળાની બાબેલી રાખ તોલા ૨, (કાલસા કરવા) એ સર્વે વસ્તુનું મિશ્રણ કરી તેમાં એલચી, જાયફળ, લવિંગ, મળી એક તોલો નાંખી ગોળી મગ જેવડી બનાવી તેમાંથી સવાર સાંજ એકેક ગોળી ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી કફ છુટો થઇ ખાંસી મટી જશે તેમજ શ્વાસ દમ સારો થઇ જશે.

૨. આંકડાનું દુધ તોલા ૧૦, લાઘ તેમાં અજમો તોલા ૨૧, ઝંઝેટાનાં બી તોલા ૨૧, બીજવી રાખવાં, જ્યારે દુધ સુકાઈ જાય ત્યારે તેને માટીના કલેડામાં નાંખી નીચે ધીમે તાપ કરી સેકી નાખવાં જ્યારે દાણા કાળા રંગના દેખાય ત્યારે ઉતારી ખલમાં ઘૂંટી નાંખવાં ઘૂંટતાં ઘૂંટતાં તેમાંથી તેલ જેવો પદાર્થ નીકળશે અને લુબ્ધી જેવું થઈ જશે તેમાં પીપર તોલા ૨, મરી તોલા ૧, ખેરસાર તોલા ૧, અશીષુ તોલા ૦) = ભાર, જાયફળ તો. ૦૧, લવિંગ તોલા ૧, કસ્તુરી ૧૧ વાલ, બરાસ કપુર એક વાલ, નાંખી પાનના રસમાં ગોળી વટાણા જેવડી કરવી, અને તેને પાનની બીડીમાં રસ ચુસવા આપવી, દિવસમાં ત્રણ વખત આપવી અથવા મધમાં મેળવી ચટાડવી. જેથી શ્વાશ, દમ, ખાંસી, ક્ષય, મંદાગ્નિ અશ્મરુ, અશ્મી, મટશે તેમજ સવાર સાંજ એકેક ગોળી ખાઈ ઉપર ગાયનું દુધ શેર ૦૧ પીવાથી ખળ વધે છે, પીછીક છે. વાળ કર છે.

ખાંસી તથા ઉશ્વ્વાસ માટે:—પીપર, કાયફળ, કાકડાસીંગી લવિંગ, ખેરસાર, જેડીમધ એ દરેક એકેક તોલા તથા મરી તોલા ૦૧, જાયફળ તોલા ૦૧, એ દરેક વસ્તુને વસ્ત્રગાળ કરી એકથો બે વાલ મધ સાથે શેવાથી ખાંસી, ઉશ્વ્વાસ તથા ક્ષય મટે છે.

વંદ્ય અમઠાવાદના (નામ જડયું નથી)

બીનાઈ સાકરનો કાંકરો તથા બે મરી મોંમાં રાખવાથી સુકી ખાંસી મટે છે.

વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરીકૃષ્ણ સાન્ની વડોદરાવાળા.

મુ૦ ભુવાલડી તાબે અમદાવાદ.

સાખરસીંગાની ભસ્મ—સાખરસીંગાના કકડા કરી દીવેલના બરેલા વાસણમાં આઠ દીવસ રહેવા દઈ, પછી કાઢી દશશેર છાણાના અગ્નિમાં તેની ભસ્મ બનાવવી પછી તેને ખારીક વાટી એક વાલ મધ પીપર સાથે ચાટવાથી ઉધરસ, દમ, અશક્તિ વગેરે મટે છે.

વૈદ્ય ભોળાનાથ નર્મદાશંકર સ્માર્ત મુ૦ મુરત.

દાંતનો વહેર બાળેલો, હળદર, આંકડાના ફુલ, વડાગર, એ સર્વ સરખે ભાગે લઈ ખાંડી વાલ ૨ થી ૪ મધમાં અથવા પાણીમાં આપવાથી ઉધરસ વિગેરે મટે છે.

વૈદ્ય નાર્મદાશંકર હરગોવિંદ અધ્વયુ મુ૦ ખારડોલી.

૧. ભોંયરીંગણીનાં ડીંડવાના ખીયાં કાઢતાં વધેલા છોડાને ધીમાં સાંતળી મોંઘા રાખવાથી ઉધરસને મટાડે છે; મ્હેં સ્વાદીષ્ટ કરે છે.

૨. ૫૮કી ફુલાવેલી તથા સંચોરો સમભાગે લઈ વાટી તેમાં જરા સુનાગર મેળવી વાલ ૦ થી ૦૧ સુધી મધમાં દિવસમાં ત્રણ વાર ચાટવાથી ઉધરસ પાકે છે, અને કફ છુટો પડી નીકળી જાય છે ઉધરસને જલદી મટાડે છે. એ દવા કમળાના દરદીને એક ખાટુ લીંધુ ચીરી તેમાં વાલ ૦૧ થી ૧ છુટકા નાંખી સળીથી દબાવી દેવતા ઉપર મુકી જ્યારે ગરમ થાય ત્યારે તેને નીચોવી તેમાંથી રસ કઢાડી

પાંડ દેવો એ પ્રમાણે કરવાથી કમળો અવશ્ય મટી જાય છે. પથ્થ ધી, તેલ ન ખાવા, દુધભાત ખાવાં.

૩૦. પ્રભાકર કૃષ્ણ પંગે મંત્રી વૈદ્યસલા મુંખાઇ.

કનકધૃત—ધંતુરાના ખીતું ચુર્ણ તોલો એક દુધ ભેંસતું પાંચ શેર મીઠા કરી મેળવી તેતું ધી બનાવવું. આ ધી દમ, હાંફણમાં બહુજ સારો શાયદો કરે છે. દિવસમાં ચાર વખત નાગરવેલના પાનમાં આ ધી એક ચણોડીભાર લગાડી ચાવી જવું, દરેક વખતે તેના ઉપર તજના ચુર્ણની બેઆનીભારની ફાફી મારવી. પરેજી:-કોપરું, તેલ, સીંગ, ચોખ્ખા, ખટ્ટો, ખાંડ વર્જ કરવી ખડીસાકર અથવા ગોળનો ઉપયોગ કરવો.

ડોક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય મુંખાઇ.

૧. દ્રાક્ષ તોલો એક, સાકર તોલો એક, મધ તોલો એક, એ સર્વેને એકત્ર કરી ચાટવાથી પિત્તની ખાંસો મટે છે.

૨. ખરેટીની જડની છાલ, તથા નાની ભોંયરીંગણીની છાલ, મોટી ભોરીંગણીની છાલ, અરડુસાની છાલ, અને દ્રાક્ષ એ દરેક ચાર ચાર માસા લઈ દ્રાક્ષ સિવાયની તમામ વસ્તુઓને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી તેનાં દ્રાક્ષ મેળવી તોલા ૩૨ પાણીમાં ઉકાળી ચતુર્થાંશ પાણી અવશેષ રાખી ઉતારી લુગડેથી ગાળી થંડુ પાંડી પીવાથી પિત્તની ખાંસો મટે છે.

૩. સુંકાં આમળાનું ચુર્ણ બે રત્તિભાર તથા દ્રાક્ષ ૩ માસા

હરડે, અજમેદ માસા ૬ એ સર્વને વસ્ત્રગાળ કરી છ માસા મધમાં ચાટવાથી પિત્તની ખાંસી મટે છે.

૪. બેદી ભોરીંગણીના ઇળનો લુકો બે માસા, બીજેરાનો ગર બે માસા, પીપર બે માસા, દ્રાક્ષ ચાર માસા, એ સર્વને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી દ્રાક્ષના ઠળીઆ કાઢી તેમાં મેળવી અખે વાલ ખાવાથી પિત્તની ખાંસી મટે છે.

૫. કિધરસ ઉપર ભોરીંગણીના બીજ પાવલીભાર, હરડે ૧ ભાર લવેંગ એક ભાર, કાળા મરી એકભાર, જુનો ગોળ પાંચ ભાર, આંકડાના ફુલ એક ભાર લઈ ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી આદુના રસમાં ખલ કરીને ચણીભેર જેવડી ગોળા કરી રાત્રે સુતી વખતે મોંમાં રાખી તેનો રસ ગળવાથી ખાંસી તથા શ્વાસ મટે છે.

• વૈધ બાલાશંકર પ્રભાશંકર મુા૦ નાંદેદ રાજપીપળા રટેટ.

ખાંસી માટે-વજ તોલો ૧, જેદીમધ તોલો ૧ વાટી ચુર્ણ કરી મધમાં ચાટવાથી બે ત્રણ દીવસમાં ખાંસી મરી જાય છે.

વૈધ નરસીંહભાઈ માંવવભાઈ મુ. કડોર.

ગરમીની ખાંસી હોય તો જંજેટાનો ફાર થી સાકરમાં આપવાથી અવશ્ય મટે છે.

વૈધ પુરુષોત્તમ બહેચર યાજ્ઞિક મુ. કાલોલ.

ખાંસીની દવા-જેદીમધ, વરીઆળી, એલચી દાણા એ દરેક સમાન ભાગે લઈ ચુર્ણ બનાવી તે ચુર્ણના વજનથી નીમે ભાગે

સાકર મેળવી અરડુસીના પાનનો રસ નાંખી ખલ કરી મગ જેવડી ગોળી બનાવી મોંમાં રાખી બંધે ચારચાર ગોળીનો રસ ગળવાથી જાડુઈ રીતે ખાંસી મટી જાય છે. ખારી ખાટી ચીજ ખાવી નહીં.

માસ્તર કેશવરામ હરીશંકર ભટ્ટ મુ. કાપોદ્રા-તા. અંકલેશ્વર

જી. ભટ્ટ.

૧. ઉધરસ:—સાકર તોલા ૨૫, જેઠીમધનો શીરો તોલા ૨૫, બાવળનો ગુંદર તોલા ૨૫, કેસર તોલો ૦૧, ઘઉંનો સપેદો તોલો ૦૧, મરી તોલો ૦૧, (ઘઉંનો સપેદો કાઢવા માટે ઘઉંને પલાળી વાટવા ને તેનું દુધ જેવું પાણી નીતારી સુકવવું) એ સર્વને એકત્ર કરી પાણીમાં ચણા જેવડી ગોળી બનાવવી એ ત્રણ કલાકે બંધે ગોળી મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી ઉધરસ મટી જાય છે.

૨ ઉધરસ કફ છુટો કરવો:—જયફળ, જવંત્રી, કેસર, ખેરશાર, કાધો, એલચી, લવિંગ, ત્રણ ચાર નાગરવેલનાં પાન લઈ ચુનો ચોપડી આ સર્વ ચીજો બુદ્ધિથી પ્રમાણસર નાંખી લવિંગ ખોસી બીડું બનાવવું ઉપર બીનું ચીથર વીટાળી માટી ચોપડી બાંધવું, પછી તેના ત્રણ ભાગ કરી વાટી રસ કઢાડી ત્રણ વખત પાવું જેથી ઉધરસ નરમ પડે છે અને કફ છુટો પડે છે.

૩. બહુ ઉધરસ માટે—નાગરવેલનાં પાકાં પાન નંગ ૨૫, ખેરશાર તોલો ૦૫, જવખાર તો. ૦૫, કુલાવેલ ટંકણ તો. ૦૧, લવિંગ તો. ૦૧, એલચી તો. ૦૧ સર્વને ભેગાં ખાંડી બશેર પાણી મુકી અડધો શેર પાણી અવશેષ રાખી ચોળી ગાળી લેવું તેમાંથી

એકેક ચમચો કલાક એ કલાકે પીવાથી બહુ ઉધરસ થતી હોય તો પણ મટી જાય છે.

વૈધ મણીશંકર જાદવજી જોશી મુઠ કાનપર પોઠ વળા.

લવિંગાદીવટ્ટી:—લવિંગ, પીપર, અકલગરો, જાયફળ, હળદર, અફીણ એ સર્વ સમ ભાગે લઈ વાટી શ્રીફળના ગોટામાં ભરી કપડ-મીટી કરી છાણાં મુડલાં એકમાં પકાવી તેને કાઢી ગોટામુદાં વાટી ચણીબોર જેવડી ગોળી કરી ટુકે એ ગોળી લેવી તથા સાથે સિતોપલાદી ચુર્ણ આપવાથી ખાંસી મટી જાય છે.

વૈધ (નામ તથા ઠેકાણા વગરના)

૧. ઉધરસ માટે—ભોંયરીંગણીનાં ડાંડવાને એક હાંડલીમાં ભરી મોંદું બધ કરી બાળવા તે થંડુ થાય પછી તેમાંથી ડોડવા કાઢી લઈ ચુર્ણ કરી તેમાં તેના વજનથી અર્ધો સંચળ, અને તેના આઠમે ભાગ પુષ્કરમુળ, તથા એલચીતું ચુર્ણ મેળવી તેમાંથી એકેક વાલ મધ, પાનનો રસ અરઢસાના પાનનો રસ, કે ગરમ પાણી સાથે આપવાથી ઉધરસ તથા કફ મટે છે.

૨. સુંક, જાયફળ, રૈવંચીની, સાણખાર એ એકેક તોલો ધંતુ-રાના બી ચાર તોલા વાટી વસ્ત્રગાળ કરી પાણીમાં મગ મગ જેવડી ગોળી કરી આપવાથી ખાંસી મટે છે.

૩. આદુનો રસ તો. ૦૧૧ તથા મધ તો. ૧ જવખાર વાલ ૧, સાથે મેળવી ચાટવાથી શ્વાસ મટે છે.

૪. ઉદ્ધવરણનાં ૧૧ નંગ ૫, કુંવારના લાખા નંગ ૫, ખુરા-
સાની થોર તોલા ૬૪, મોટું રીંગણું નંગ ૧, ભોંયરીંગણીનાં ૧૬ નંગ
૫૦, પંચલવણ તોલા ૩૨, અજમે તોલા ૩૨, એ ચીખેને ખાંડી
સુકાવી એક હાંડલીમાં ભરી મોં બંધ કરી કપડમીટી કરી સુકાવી
ગજપુટની આંચ આપી ટાકું થએ બહાર કાઢાડી ઘુટી વાસણમાં
ભરી રાખવું. તેમાંથી તોલો ૦૧ થી ૦૧૧ અનુપાત સાથે વિચારી
આપવાથી ઉધરસ, દમ, મરડો, ગોળો, શુળ આફરો, મંદાગ્નિ,
અજીર્ણ, ઉદરરોગ તથા બરોળ મટે છે.

વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી મુન્નાગેશ્વરી-જનકરાખાદ.

૧. ખેરસારાદિ ગુટીકા—ખેરસાર તોલા ૧૩, હરડા, ખેડા,
આમળા, કાયફળનું છોડું, સુંઠ, મરી, પીપર, એલચી, કાકડાસીંગ,
કપુર, પીપરીમુળ, લવેંગ, કચુરો, એ એકેક તોલો લઈ ચુર્ણ કરી
આદુના રસની, અરડુસીના રસની, અને બાવળની છાલના કવાચની
અકેકી બાવના આપી ગોળી ચણીખોર જેવડી કરી આપવાથી ઉધરસ,
દમ, સ્વરભંગ, ગ્રંથસી, ક્ષય ઉપર ઘણીજ ઉત્તમ છે.

૨. બુખ્મુલાદી ગુટીકા—પારો ૧, ગંધક ૨, લીંડીપીપર ૩,
હરડેદળ ચાર ભાગ, ખેડાદળ પાંચ ભાગ, અરડુસાનો રસ છ ભાગ,
બારંગી સાત ભાગ, ખેરસાર સાત ભાગ, એને વસ્ત્રગાળ કરી બાવ-
ળની છાલના કવાચની એકવીસ ભાવના આપી ગોળીઓ મધમાં
બેહેડાં જેવડી કરી આપવાથી ખાંસો, ઉધ્વશ્વાસ, ક્ષય, સ્વરભંગ,
ગલદાહ ઉપર અત્યુત્તમ છે.

વૈધ ધીરજરામ દલપતરામ ગુજ્જરકુળીઆ—સુરત.

૧. શ્વાસરી રસ—જેઠી મધ તોલા ૨ સિંધવ, હળધર ટુલાવેલો ટંકણ એ તોલો તોલો લઘ એક દિવસ ખલમાં ઘુંટી તેમાંથી ૧ વાલ. પાનનો રસ અને એલચી સાથે આપવાથી શ્વાસ નરમ પડી જાય છે.

વૈધ બાલકૃષ્ણ રતનેશ્વર કંશારા શેરી—સુરત.

૧. કફ કેશરી—સોમલ તોલો ૧ સંયલ તોલા ૪ એને વાટી કેલાં નંગ બેમાં ઘુંટી લુગદી કરી સરાવ સંપુટમાં મુકી શાત કપડ-મટી કરી સુકવીને ગજપુટ અગ્નિ આપવો. શીતળ થયે કહાડીને વાટી રાખી મુકવું. આ માત્રા એક ચોખ્ખાથી ચાર ચોખ્ખાપુર સુધી મધ સાથે આપવાથી ઉલટીઓ થઈને કફ નીકળી જશે. આ માત્રાથી ખાંશી, સ્વાશ આંકડી, કફના વ્યાધીઓ સારા થાય છે. આંકડી (ખિંચ)વાળા તથા શ્વાસવાળાને ખાસ વાપરવા લાયક છે. ધી, ઘટું, શાકર દુધ વગેરે આપવા, તેલ ખટાઈ, મરચા વગેરે બંધ કરવાં.

૨. ગલ કેશરી—સોમલના કુલ તો. ૧ સાબરશીંગાની ભરમ તોલા ૫. જેને મેળવી સેકટા (સરગવા) ના રસમાં ઘુંટી ટીકડી કરી સુકવીને કાડીઆના સંપુટમાં મુકી કપડમટી કરી પંદર શેર છાંચાની આંચ આપવી, ઠંડું થયા પછી કહાડીને વાટી શીશીમાં ભરી રાખવું. એની માત્ર ૧ ચોખ્ખાપુરથી ત્રણ ચોખ્ખાપુર સુધી આપવાની છે. શન્નિ-પાતવાળાને આદુના રસમાં, ત્રીદોષવાળાને તથા સ્વાશવાલાને આદુનો રસ તથા મધ સાથે, શુળવાળાને મધ અથવા ધી સાથે, ખાંશીવાલાને પાનની ખીડી અથવા મલાઈ સાથે. નળનાઈવાળાને સીરા સાથે,

આંતરીઆ તાવવાળાને તુળશીના પાન તથા મરી સાથે, ધાતુ પાતલી પડેલાને મુગલાઈ બેદાણાના લાખ સાથે શાકર મેળવીને, પ્રમેહવાળાને ત્રીફલાના ક્વાથમાં હળદર તથા મધ સાથે, શક્તી માટે ધી દુધ શાકર સાથે આપવી.

૩. સોમલના ફુલ તથા સાખરસીંગા બસ્ત્ર બનાવવાની રીત:—સોમલ તોલો ૧ લઈને તેને કુંવારના રસમાં ઘુટવો. પછી સફેદ કાંદાના રસમાં ઘુટી લુગદી જેવું થાય એટલે બે સરાવળાં લઈ તેને ઘસી મોઢાં સરખાં કરવાં. પછી કપડેથી લૂછી સાફ કરીને તેમાં સોમલનો લોહો મુકવો. બીજું સરાવળું ઉપર ઢાંકીને મુલતાની મટાડીના ત્રણ કપડમદ મજબુત કરવાં. સુકાયા પછી તેને ચુલે ચઢાવીને ધીમે અગ્નિ કરવો. પાતળાં પાતળાં લાકડાં લઈ એક લાકડાંનો અગ્નિ કરવો. ઉપરના કલેડાપર દુધનાં પોતાં મુકતા રહેવું. આ પ્રમાણે ૧ પહોર સુધી કરવાથી ઉપલા ભાગમાં ફુલ લાગી જશે. પછી ઠંડું થયે, આખ બચાવીને ખોલવું. યુક્તિથી ફુલ કાઢી લેવાં. આ ફુલ ઉપલી દવામાં નાંખવાં. તેમ આ ફુલ ૧ ચોખાપુરથી ૨ ચોખાપુર, શીરો સાથે અથવા મલાઈ સાથે આપવાથી શ્વાશ, નળગાઈ મટી બળવાન થાય છે. ખોરાક ધી દુધનો સારો આપવો.

સાખરસીંગુ તોલો ૧૦ લઈ તેને પ્રથમ ૩ દિવસ ગૌમુત્રમાં પલાળી મુકવું. મુત્ર નવું બદલતા જવું. પછી તેને કોયલામાં મુકી ટુંકી મુકવાથી સફેદ થશે. પછી તે કટકા વાટીને આંકડાના દુધમાં ૧ દિવસ ખલ કરી ટીકડીઓ બનાવવી અને સુકવી નાંખવી. પછી એક સગડીમાં કોયલા બરી તેમાં વચ્ચે ટીકડીઓ મુકી, તેના ઉપર

કાચલા મુકી સળગાવી મુકવા. બળીને કંડું થઇ રહે એટલે કાઢીને વાટી વજ્રગાળ કરી મુકવા. આ સાખરસીંગાની ભસ્મ રત્તી ૧ થી ૩ મુધી મધ સાથે કિંવા ઘી સાથે અથવા આદુના રસ સાથે આપવાથી ખાંસજાનું શ્વળ, ખાંસી, શ્વાસ, તાવ વગેરે નરમ પડે છે.

વૈદ્ય હાહ્યાલાલ મનમુખરામ પુરોહીત મુ. સસ્ત્રસોલી.
પા. કાલોલ.

દમ માટે—દમ, શ્વાસ બેસાડી દેવા માટે ચોખાપુર મોરચુથુ ઘડુંની કણેકમાં વીંટી ગોળી કરીને ગળી જવી તેથી એકવાર તાત્કાળીક-દમ બેસી જશે. આ ઉપાય દમની અસહ્ય પીડાને એકદમ મટાડી દે છે, આ ઉપાય તાત્કાળીક દમ બેસાડી દેવા સાર છે, એટલુંજ નહીં પણ તેજ ગોળીનો જે ત્રણ વખત ઉપયોગ કરવાથી કેટલાક પ્રકારનો દમ તદ્દન બેસી પણ જાય છે, એ અનુભવસિદ્ધ છે.

વૈદ્ય ત્રીકમલાલ કાળીદાસ મુ. ખાનપુર પા. રખીયાલ.

દમ, શ્વાસ, કફના અસાધ્ય દરદોષર-વજ (ગંધાલો વજ)નું વજ્રગાળ ચુર્ણ કરી બેઆનીબાર ચુર્ણ પ્રથમ ગરમ દુધમાં પાવું, ત્રણ કલાકે એકઆનીબાર થંડા પાણીમાં પાવું તેવીજ રીતે ત્રણ કલાકે બીજું થંડા પાણીમાં પાવાથી કેટલાકને બકારી થઇ તથા કેટલાકને વગર બકારી (હિલટી થયા વગર) દમ, શ્વાસ તથા કફના અસાધ્ય દરદનો નાશ થાય છે.

વૈદ્ય સ્યામચંદ્ર ગોવર્ધનરામ મુ. ખાખરેચી હળવદ થઇને

શ્વાસયુક્ત કફ-હરડે, બેડાં, આમળા, સુંઠ, દેવદાર, પીપર,

વજ, મરી. નાગખલા એ ઔષધોને ખારીક વાટી, ધંતુરાનો રસ તથા ખાંગરાનો રસ એ બંનેમાં ત્રણત્રણ દીવસ કુટી, મરી પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી, રોગ અને વયના પ્રમાણમાં ટંકે ૧ થી ૨ ગોળી આપવાથી શ્વાસયુક્ત કર્શનો નાશ થાય છે.

વૈદ્ય ભુરાભાઈ એધવજી ત્રિવેદી, ૨૦ ભાદરોડ.

૧. દમ માટે-સ્વાસકુહાર રસ. તુલસીના પાનના રસમાં આપવો.
૨. કેરડાનાં મુળનો રસ પાતાલયંત્રથી કાઢી પાણી નાંખી પાવો.
૩. ચણાનો ખાર અને ઈલિમીટના ફુલ એકત્ર કરી આપવા.
૪. સ્વાશકુહાર રસ, આનંદબૈરવ રસ, પીપર, ફુલાવેલ ટંકણ, પીપરીમુળ, રાતી લોહભસ્મ, એ સર્વે મેળવી મધમાં ચાટવાથી શરૂ થતો દમ નાશ થાય છે.

વૈદ્ય ચુનીલાલ જયકીશનદાસ ચટપટ મુ. સુરત.

હરતાલભસ્મ સંદેહ-પ્રથમ ઈંડાના છોડા સુકાવી ખાંડી ખારીક કરી ૨૦) તોલા વજન લેવાં, બોરીગણીનું પંચાંગ સુકાવી ખાંડી ખારીક કરી ૨૦) તોલા લેવું. બાદ બંનેને ખરસમાં નાંખી ધી કુંવારના રસથી ખુબ ખલ કરી લુગદો બનાવી તેમાં હરતાલ વરખી તોલા બે મુકી, (એ હરતાલને એકવીસ દિવસ આંકડાના દુધમાં પલાળીને પછી કામમાં લેવી) એ ગોળાની ઉપર ત્રણ કપડમીટી કરી, સુકાવી હાથના થાપેલા છાણા શેર ૭) લઈ તેમાં ગોળા મુકી સળગાવી, સ્વાંગ શીત થયે કાઢાડી લેવી, જેથી સંદેહ રંગની તથા વજનમાં પુરી હરતાલભસ્મ તૈયાર થશે, તેને ખારીક ખલી, એક

ચોખાપુરની માત્રા સવાર સાંજ પાન પર જરા કાચો લગાડી તે પર દવા મુકી ખવાડવાથી, જુનામાં જુનો દમ ત્રણ અઢવાડીઆમાં મટી જશે. પરંતુ:-તેલ, મરચું, ખટાસ વિગેરે બીલકુલ ખાવું નહિ.

વૈદ્ય પ્રાણુલાલ દોલતરામ મું કપડવણજ.

નાગવલ્લભ રસ—(નિઘંટરત્નાકર) આપવાથી શ્વાસમાં ધણો સારો ફાયદો કરે છે. વમન વિરોધન કરાવ્યા પછા ઝૂંમભસ્મ, તથા સોમલભસ્મનો ઉપયોગ આદુના રસ સાથે કરવો, પાછળથી હાથલા-યારીના રસમાં અબ્રકભસ્મ તથા રસ સિંદુર આપવાથી ધણો ફાયદો જણાયો છે.

માસ્તર નરસેરામ હરજીવનદાસ તા. માતર મું નવાગામ.

દમ એકદમ ઉપડ્યો હોય તો ધંતુરાના ફુલની બીડી પીવાથી જુસ્સો જલદી બેસી જાય છે.

વૈદ્ય નંદલાલ મોરારજી પોં રાણપુર મું કંધારીઆ.

અબ્રક ભસ્મ—યોર હાથીઓ તેનાં લાલ દીંડવા લઈ તેનો રસ કહાડી, તેમાં માટલાનો ગોળ સમાન બાએ મેળવી, તેની અંદર દસ કલાક અબ્રક બીજવી રાખી, ગજપુટ આપવો. એવી રીતે છ ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે, એ ભસ્મ આપવાથી દમ ઉપર ધણું જ ઉત્તમ કામ કરે છે.

વૈદ્ય ચુનીલાલ હરગોવન મું કઠોર અમરીખ.

સોમલની ભસ્મ—સોમલ તો. ૧, સંચળ તો. ૪, એને

ઝીણું વાટી, સુનેરી કેળું છુંદી તેમાં મેળવી એક કુલડીમાં ભરી કપડમીટી કરી પાંચ શેર છાણાના અગ્નિમાં પકાવી વાલ ગાનું પડીકું મધમાં અથવા પ્રકૃતિ જોઇ બુદ્ધિ પૂર્વક અનુપાન સાથે આપવાથી દમ તથા ખાંસીને મટાડે છે. અનુભવ સિદ્ધ છે.

વૈદ્ય પ્રભાશંકર વંદ્રાવન મુાં ધંધુકા.

તામ્રભસ્મ—રાણી છાપના પૈસા લઇ તેને શુદ્ધ કરી, ગળજી-ભીના પાન વાટી તેના લુપ્પદો બનાવી તેમાં પૈસા મુકી કપડમીટી કરી ગળપુટનો અગ્નિ આપવો. આદ સ્વાંગ શીત થયે કાઢી ઉપર જે પોપડી વળેલી હોય તેને સાચવીને ઉખેડી લઇ ફરીથી તે કાચા રહી ગએલા પૈસાને ગળજીભીના લુપ્પદામાં ગળપુટ દેવો એ પ્રમાણે દશ પુટમાં ભસ્મ થાય છે. પોપડીઓ ઉખડી ઉખડી ભસ્મ થાય છે. તે પોપડીઓને ફરીથી એક વખત ગળજીભીમાં ગળપુટ આપવાથી તામ્રભસ્મ તયાર થાય છે. આ ભસ્મ એક ચોખ્ખાપુર મધ તથા આદુના રસમાં આપવાથી ગમે તેવો કફ હોય તેને ખેસાડી આરામ કરે છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડયા. મુા-વાગડ. (રાણપુર સ્ટેશન).

૧. ચલમમાં પીવાની દવા—કાલા ધંતુરાના ડાખલા, કાલીયા સરસડાની સીંગો બી સહીત, હરડે, હળધર, ચારે રકમને જુદી જુદી ખાંડી બીડી બનાવી અથવા ચલમમાં મુકી પીવાથી સ્વાસ્થ ખેસી જાય છે.

૨. સારો કોડીઓ લોખાન તોલા ૨૦, શુદ્ધ વછનાગ તોલા ૨ ભવંત્રી તો. ૨૥ ધંતુરાના ખીજ ૨૥ લવીંગ તો. ૨૥ પાનની જડ તો. ૨૥ જેદી મધ તોલા ૨૥ તેને વાટી ઠામમાં નાખી પાતાલજત્રે અરક કઢાડવો. તે અરક પાન ઉપર ચોપડી ખવાડવાથી દમ, શ્વાસ-રોગ મટી જાય છે.

૩. હીંગજોક ૨૥ તોલા, પીપર ૨૥ તોલા, કલાધ બસ્મ ૦૥ તો. કેશર ૦૥ તો. તેને વાટી નાગરવેલના પાનમાં ચાર દીવસ ખલ કરી મગ જેવડી ગોલી વાળી ખવાડવાથી દમ ઉધરસ જીનાં હોય તે પણ મટી જાય છે.

૪. રસકપુર તો. ૦૥ બરાસ કપુર તો. ૧ અને નાગરવેલના પાન ૧૦૦) લાવવા. પછી રસકપુરને પાણીમાં વાટી જીરું રાખવું. બરાસકપુર ને પાણીમાં વાટી જીરું રાખવું. પછી નાગરવેલના પાન ૫૦) ઉપર રસકપુર ચોપડવું અને ૫૦) પાન ઉપર બરાસકપુર ચોપડવું. તે સર્વ પાનને સુકવી એકઠાં કરી એક જીરૂ બાંધવી પછી એક માટીનાં વાસણમાં પાણી શેર ૮ મુકી તેમાં પેલા પાનની થોકડી નાંખી ચુસ્ત ચડાવી અગ્નિ આપી જ્યારે એક શેર પાણી રહે ત્યારે ઉતારી પાનની થોકડીને હાથે ચોલી પાણી ગાલીને શીશી ભરી મુકવી જ્યારે ત્રીદાષ અથવા સત્રીપાતમાં શ્વાસ થાય ત્યારે ઉપલી દવામાંથી બેથી અઢી રૂ. બાર પાણી મધ નાંખી પાવાથી એકદમ ફાયદો થાય છે અર્થાત દમ શ્વાસ બેસી જાય છે,

વૈદ્ય મગનલાલજી રજુછોડદાસજી મુ. ધંધુકા.

૧. હીંગલોક તો. ૧ આંકડાનાં રવેડા હાથે સુકવી તો. ૩

લવીંગ તો. ૧ પીપર તો. ૧ એ સર્વને ખાંડી વચ્ચગાળ કરી તેમાં અધેડાનો ખાર તો. ૧ અદ્રીણુ તો. ૦૧ ખસખસ તો. ૦૧ એ સર્વને ખરલમાં ખુબ ઝીણુ વાટવું આઠ પહોર ખરલ કર્યા પછી તેની મગ મગ જેવડી ગોળી કરવી પછી તે ગોળીમાંથી હાથલુવાળા રોગીને પાનની સાથે ખેથી ચાર ગોળી અને કદ છુટો પાડવો હોય તો આડુના રસમાં આપવી સ્વાસ્ત હોય તો ભોષરીગણીના રસમાં જરા મધ મેળવીને આપવી. ઉલટીમાં તુલશીના પાનના રસમાં આપવી. જુદા જુદા રોગ પરત્વે અનુપાન સાથે આપવાથી ઘણાજ રોગને મટાડે છે.

વૈધ ચંદુલાલ મુકંદરાય ઠાકર-પાટણ, (ગુજરાત)

૧. જવત્રી, જયફળ, બદામનો મગજ, સુખડ, એલચી, લવીંગ, કાલા તલ, પીસ્તાં, અક્લગરો. અજમેા, તથા કેડીઓ લેખાન, એ સર્વ સમભાગે લઈ એકત્ર કરી ખાંડીને પાતાલચત્રે તેલ કઢાડવું. તેને એક શીશીમાં ભરી રાખવું. તેમાંથી બે ત્રણ ટીપાં પાન ઉપર ચોપડી દીવસમાં બેવાર ખાવાથી સ્વાસ્ત, ખાંસી, પ્રમેહ, કફવિકાર, પીત્તવિકાર, મંદાગ્નિ, ક્ષય, ઉદરશુળને મટાડે છે આ તેલ પ્રમેહ ઉપર ઘણાજ ફાયદો કરે છે.

૨. સોમલનાં ફુલ:—સોમલ શેર ૦૧ લઈ તેને લીંબુના રસમાં એક દીવસ ઘુંટવો પછી માટીની હાંડલી નંગ બે લાવી તેનાં મુખને ધમીને બંધબેસ્ટી કરવી પછી એક વાસણમાં સોમલની લુગદી મેલી બીજા વાસણ તે ઉપર ઉંધું મેલી તેના સાંધાને મજબુત સાંધી લેવા, પછી તડકે સુકાવી તે સાંધા પાછા બંધ કરી ધુમાડો નીકળે નહી તેવી રીતે બંધ કરી ચુસે મદાવી રોટબો સેકાય એટલી હલકી

અગ્નિ આપવી. અને ઉપરનાં માંદલાં ઉપર ઠંડા પાણીના પોતા મુકતા જવા એ પ્રમાણે એ પ્રહર સુધી કરી સ્વાંગ શીતળ થાય ત્યારે ઉપરની હાંડલીમાંથી વળગેલા કુલ છરી વત્તી ઉખેડી કાઢાડી લેવાં. તેમાંથી એક ચોખ્ખાકુર પતાસામાં મેળવી ખાવા આપવાથી સ્વાશ, દમ, ઉષ્ન, ક્ષય, જેવા મહાન વ્યાધીને મટાડે છે, આ માત્રા ખાવાવાળાએ કુલ, સાકર, ઘી તથા ચોખ્ખા એ શીત્રાય ખીજે ખોરાક ખાવો નહીં. તેા જરૂર રોગ મટે છે.

વૈધ ભવાનીશંકર ગોર્વાદેય-મુરત.

૧. ખેડાની મીજ ટાં. ૫, જવખાર ટાં. ૫, ખેરસાર ટાં. ૫, ભોંયરીગણીના ખીજ ટાં. ૫, સીંધવ ટાં. ૩ એ સર્વને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી આદુના રસમાં છુટી વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી તે ગોળી અગ્નિપાળ જોઈ મધ સાથે આપવાથી સ્વાસ તથા ખાંસી મટી જાય છે. આ પ્રયોગમાં રીંગણીનાં ખીજ શેકીને લેવા.

વૈધ ભોજાનાથ નર્મદાશંકર સ્માર્ત મુા૦ જીતયેરી-મુરત.

૧. ગોળ શેર ૦૧, તમાંકુ શેર ૦૧ એને વાટી સંપ્રુટ કરવો તેની વચમાં કેડીઉભોખાનનો શેર ૦૧ નો એક કટકો મુકી કપડમાટી કરી બશેર અઢાવાનો તાપ આપવો તાહું પડે ત્યારે ભોખાન કહાડી લેવો, તેમાંથી એક વાલ ખવાડી ઉપર ચુરમું ખવાડવું. જેથી દમ, અમુચ્છ બેસી જાય છે.

વૈધ અંડલાલ મુકંદરાય ડાક્ટર પાટણ (ગુજરાત).

૧. કુસ્માંદ (કોહળું)ની જડ કે જેના ઉપર ફળકુલ આવી

અયાં હોય તેની જડ લાવી વાટી વસ્ત્રગાળ કરીને શીશીમાં રાખી મુકવું તેમાંથી બે માસા થોડા ગરમ પાણી સાથે સવાર સાંજ આપવું જરૂર હોય તો ત્રણવાર આપવું. એથી વધારેવાર આપવું નહીં. કંઈના વધારામાં જ્યારે શીત જણાય ત્યારે મધ સાથે આપવું. પથ્યમાં તેલ, મરચુ, ખટાશ આપવા નહીં ધણો ગરમ તથા ધણો ઠંડો ખોરાક આપવો નહીં. જ્યારે અગ્નિ યુનાની દવાઓ શ્વાસના ઉપર નિષ્ફળ નીવડે છે ત્યારે આ દવા પ્રતેમંદીથી સ્વાસને બેસાડી સારું કરે છે. આ દવા ધણુ દરદીઓ ઉપર આજમાયશ કરેલી છે અને તેથી જનહીતાર્થે જાહેરમાં મુકી છે.

વૈદ્ય અને વનસ્પતિ શોધક નુરમહમદ હમીર ધોરાજીવાળા.

મુ. રાજકોટ (પરા).

દમને માટે:—સાબરસોંગાની ભસ્મ, ટંકણુ કુલાવેલો, મોર પીંછની ભસ્મ, અધેડાનો ફાર, ભોરીંગણી, એ સર્વને બારીક વાટી દિવસમાં ત્રણવાર મધમાં આપવાથી, કફ છૂટો પડી દમ મટે છે.

વૈદ્ય મણીશંકર જાદવજી જોશી. મુ. કાનપર, પો. વળા.

૧. શુદ્ધ હિંગળોક, લવિંગ, જયફળનું સમભાગે ચુર્ચુ કરી એક ગાલ મધ સાથે આપવાથી સ્વાસ, કાસ, કફ તુરત મટે છે,

૨. ધંતુરાના કાચા ડીંડવામાં માય તેટલા લવિંગ ભરી ઉપર આટો મડાવી બાણ્વા, બ્રશમ એટલે કાઢી આટો કાઢી નાંખી મુકવી તેમાં અજમો તો. ૨ લીંડી પીપર તો. ૧, અશીષુ તો. ૦) બાર

મેળવી ગોળમાં ગોળી વાળી બે વખત મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી જીનો દમ તથા ખાંસી મટે છે. ગોળી બે આની બારની વાળવી.

વૈદ્ય (નામ તથા ઠેકાણા વગરના)

૧. સાજીખાર, આંખાહળદર, લવિંગનું સમ ભાગે ચુર્ચું કરી તેમાંથી બે આની બાર ચુર્ચું આઠ તોલા ગોમુત્ર સાથે આપવાથી દમ મટે છે.

૨. આંકડાના લીલાં પાન શેર. ૧. સિંધા લુણ શેર ૦૧, ધંતુરાના પી શેર ૦૧, જીનો ગોળ શેર ૧, એ સર્વને ખાંડી એક ટીકડી બનાવી એક હાંડલીમાં મુકી હાંડલીનું મોંદું બધ કરી કપડમીટી કરી એક પ્રહરનો અગ્નિ આપવો, થંડુ થયા પછી કાઢી વસ્ત્રમાળ કરી રાખવું, તેમાંથી બે આની બાર ગરમ પાણી સાથે આપવું, ખેરાક પોષીક ધીરાળો ખવરાવવો જેથી દમ મટે છે.

વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી મુ, નાગેશી બપરાખાદ.

ક્ષય, ખાંસી, શ્વાસ માટે—તજ, તમાલપત્ર, એલચી, અરધો તોલો, પીપર બે તોલા, દ્રાક્ષ, મહુડાં, ખજૂર ચાર ચાર તોલા, કાકડા શીંગી, લવિંગ, ખેરસાર, પીપર એકેક તોલો, એ સર્વનું બારીક ચુર્ચું કરી મધમાં ગોળી વાળી આપવાથી રક્તપિત્ત, શ્વાસ, કાસ, અરચી, ઉલટી, મુર્છા, હિક્કા, મદ, ભ્રમ, ઉરક્ષત, સ્વરભેદ, પ્લીહ, સોજા, આઠયવાત, રક્તનું યુકવું, હૃદય પીડા, પાચી પીડા, તૃષા ઇલાદિઉપર આ ગુટીક અસંત ગુણુ પ્રદ છે.

કફ, ક્ષય દમ માટે—અહુકળીનું ચુર્ણ કરી અડધા તોલો ચુર્ણ સાકર સાથે લેવાથી કફ દમ ક્ષય મટે છે.

વૈદ્ય પ્રભાશંકર રવિશંકર ત્રવાડી. સુ. અષ્ટગામ (જલાલપુર).

ગોરખમુંડી (ખોથડો) બાળી રાખ કરવી. ઝંઝેટાને (અધાડો) બાળી રાખ કરવી અને તેની બરાબર ખેરસાળ મેળવી તેમાંથી ૧ વાલ ભરમીના રસમાં જરા મધ નાંખી ચાટવાથી સ્વરભંગ મટી જાય છે.

વૈદ્ય અંબાશમ શંકરજી સુ. વાગડ વા રાણપુર.

૧. સ્વરભંગના ઉપાયો—આંબાનો મહોર ફાતરા સાથે, એલચી, સાકર, વરીઆળી, એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી ચુર્ણ કરી ગરમ દુધ સાથે પીવાથી સ્વર ભંગ મટે છે. અને સાદ (ધાંટો) ઉધડે છે.

૨. અકલગરો, વજ, ગળો (લીંબડાની), નો મધમાં અવલેહ કરી ચટાડવાથી સ્વરભંગ મટે છે.

૩. લીંડીપીપર ગરમ દુધ સાથે પીવાથી સ્વરભંગ મટે છે.

૪. ભરમી, કાળીદ્રાક્ષ, વજ, આદુ, ગળો, સત્તાવરી, ઉપલેટ, વાવડીંગ, હરડે, અધાડા (ઝંઝેટો)ના ખીજ, હળદર, લીંબડાની અંતર છાલ, છરે, સુંઠ, શંખાવળી, જેઠી મધ એ સર્વ સમભાગે લઈ ગોળી કરી મ્હોંમાં રાખવાથી સાદ ઉધડે છે.

૫. લીંમડાના પાન તો. ૨૦ જવખાર તો. ૫ એ અને વાટી

ગોળી પાણીમાં ચણા જેવડી વાળી મ્હેંમાં રાખી રસ ગળવાથી કંઠ સ્વર ખુલે છે.

૬. બેહેડાની જાલ શેકીને મ્હેંમાં રાખવાથી કંઠ સ્વર ખુલે છે, બેહેડાને સેકવાની રીત-બેહેડાના ૫૦ આણી તેને દુધ લગાડી, ઘડુના લોટના રોટલાની અંદર મુકી, તે રોટલો અંગારા ઉપર સેકવો, રોટલો પરીપકવ થાય ત્યારે અંગારા ઉપરથી ઉતારી લઈ તેમાંથી પાકેલ બેહેડાને લઈ લેવું. તેની જાલ, ઉખેડી મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી સ્વરભંગ મટે છે.

૭. પાનની જડ મોંમાં રાખી રસ ચુસવાથી સ્વરભંગ મટે છે.

૮. દુધમાં સાદર નાંખી ઉકાળી પીવાથી પીત્ત સ્વરભંગ મટે છે.

૯. સુંઠ, મરી, પીપર, પીપરીમુળ, ગૌમુત્રમાં પીવાથી કફથી કંઠ બેડો હોય તે મટે છે.

૧૦. આમળાં, મધ, ઘી મેળવી ખાવાથી સ્વરભંગ મટે છે.

૧૧. બેહેડાજાલ, લોંડીપીપર, સિંધવ, જામના પાન, એનું ચુર્ણ મોળી જાશમાં પાવાથી સ્વરભંગ મટે છે.

૧૨. ભોંયરીંગણીના દોડવા, મરી, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, સુંઠ, હળદર, દારૂ હળદર, એનો કવાથ પીવાથી પણ કફથી સ્વરભંગ થયો હોય તો મટે છે.

૧૩. આહી, વજ, હરડે, ગજો, અધાડો, ખેરસાલ, એ સર્વ સમભાજે લઈ નાગરવેલના પાનના રસમાં ગોળી વાળી ખાવાથી સ્વર ભંગ મટે છે.

૧૪. આંખાનો મહોર અને ખાંડ બંને મેળવી ખાવાથી સ્વરભંગ મટે છે.

૧૫. ગરમ પાણીમાં ખાંડ મેળવી પાવી. અથવા ચણાડીના પાન મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી સ્વરભંગ મટે છે. અથવા જેઠીમ-ધનો શીરો મોંમાં રાખી રસ ચુસવાથી પણ સ્વરભંગ મટે છે. કોઈ કોઈ વાર દરદી એવા આવવાથી અજમાવી જોએલા છે. વાત, પિત્ત, કફ સન્નિપાત ધાતુ ક્ષય અને ક્ષયરોગથી એ પ્રમાણે છ પ્રકારના સ્વરભંગ થાય છે. તે તપાસી અનુકુળ ઉપાય લેવા જોઈ કાયદો થાય છે.

હેડકી.

વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર કંસારાશેરી મુરત.

૧. અજમાની ગોળપાપડી ખવડાવવાથી હેડકી બંધ થાય છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી મુા૦ વાગડ, વાયા રાણપુર

૧. હેડકી માટે—કાઠડાસીંગીનું ચુર્ણ મધ સાથે એ ત્રણ વખત ચટાડવાથી હેડકી બંધ થઈ જાય છે.

૨. ખારેક એક લાઇ તેમાંથી ઠળીઓ કાઢી નાખી તેમાં ગુગળ ભરી ઉપર ઘઉંની ક્યુક તથા એક બીનું લુગડુ લપેટી બાહી આપી ખારેક ગુગળ સહિત ખાઈ જવાથી હેડકી બંધ થાય છે.

૩. મોરખીંછના ચાંદલાની ભસ્મ તથા લીંડીપીપર મધ સાથે ચટાડવાથી હેડકી મટી જાય છે.

૪. નાળીએરની ચોટલી એથવા મુંજ ચલમમાં પીવાથી હેડકી મટે છે.

૫. હીંગળોઠનો એક વાલનો કટકો લઈ ચલમમાં મુકી ફક્ત બેજ દમ મારવાથી હેડકી બંધ થાય છે.

વૈધ દેવજી આશુ.

હઠીલી હેડકી—નાગરવેલના પાન ૧૦૦) લઈ તેનો એક કાચના વાસણમાં રસ કઢાડવો. પછી શેરડી રસદાર લઈ તેના હાથ હાથના કટકા કરી બરસાડમાં બાંધી છોલી સાણસીથી પકડી રસ કઢાડી પાનના રસમાં મેળવી દિવસમાં પાંચથી છ વખત અડધો તોલો પાવાથી ગમે તેવી હેડકી બંધ થાય છે. ખોરાક હલકો આપવો.

વૈધ મણીલાલ ગણપતીશંકર ભટ્ટ મુંબઈ કેળાપીઠ મુરત.

નાળીએરની કાચલી વાલ ૨ તથા ખારેકનો ઠળીઓ વાલ ૧ પાણીમાં ધસી પીવાથી હેડકી મટી જાય છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૧૨ મો.

અરૂચિ, ઉલટી અને તૃપારોગ.

અરૂચી—નિદાનશાસ્ત્રમાં વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદોષથી, શૌકથી, બયથી, અતિલોભથી અને અતિ ક્રોધથી અરૂચિ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે એમ લખેલું છે. પોતાને મનમાં કંટાળો ઉપજે અથવા દેખીને કમકમાટ ઉપજે એવા રૂપ, એવા ગંધ અને એવા ખાનપાનના પદાર્થોથી અરૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતા શૌકથી, લોભથી, બયથી વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ક્રોધથી પિત્ત ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ જોડ મળવાથી ત્રિદોષ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે ચાર પ્રકારના માનસિક કારણથી ચાર પ્રકારની દોષવાળી અરૂચિ ગણવી એ વધારે વાસ્તવિક લાગે છે. અણુગમતી વસ્તુ જોવાથી ને કંટાળો ઉપજે તેનો સમાસ ક્રોધમાં થઈ શકે છે કારણ કે મનને ગમે નહિ એવી વાત ઉપર ક્રોધજ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે અરૂચિ રોગ ચાર પ્રકારના ગણો, કે આઠ પ્રકારના ગણો, એ જોડ સરખું છે.

કોમ્પણ કારણથી શૌક ઉત્પન્ન થાય છે એટલે ગગનમાં રહેલો સ્નેહગ કફ અને હૃદયમાં રહેલો અવલંબન કફ તથા ગળામાં રહેલો રસન કફનો અતિયોગ થવાથી વાયુમાં હીનયોગ થાય છે અને પાંચે

પ્રકારના પિત્તમાં મિથ્યાયોગ થાય છે તેથી શોકમાં આંખમાંથી પાણી પડે છે, નાકમાંથી કદ દટકે છે અને મુખમાંથી લાળ પડે છે, તથા હૃદયમાં રહેલા સાષ્ઠકપિત્તની સાથે પાનવાયુનો મિથ્યાયોગ થવાથી હૃદય સુસ્ત બની જાય છે, અને કોઠામાં રહેલા પાચકપિત્તમાં સમાનવાયુનો મિથ્યાયોગ થવાથી કબેદન કદનો અતિયોગ થાય છે; જેથી પેટમાં ભૂખ લાગતી નથી; એટલે મુખમાં સ્વાદ વિના કશું ભાવતું નથી. જે મનુષ્યને કોઠપણુ કારણથી બય કૃત્ત્વ થાય તો તેના વાયુના પચે સ્થાનમાં વાયુનો અતિયોગ થાય છે, જેથી પિત્ત અને કદનો હીનયોગ થાય છે એટલે હૃદયમાં રહેલા સાષ્ઠકપિત્તનો હીનયોગ થવાથી મેઘા અને ઓજસનો હાસ થાય છે જેથી રોગીને ઝકાનિ થાય છે. ચામડીમાં રહેલા વ્યાનવાયુના અતિયોગથી આજકપિત્તનો હીનયોગ થાય છે, જેથી ચામડીની તેમા ખાસ કરીને મુખની ચામડીમાંથી તેજ ધરી જાય છે. કોઠામાં રહેલા સમાનવાયુના અતિયોગથી પાચકપિત્તનો હીનયોગ થાય છે અને મળાશયમાં રહેલા અપાનવાયુનો સંશ્લેષણ કદ સાથે મિથ્યાયોગ થવાથી ભૂખને ઠાંકી દે છે, તેથી હિદાનવાયુના અતિયોગે રસન કદનો હીનયોગ થવાથી જીભ લૂખી પડી જાય છે, એટલે ખાન અને પાનપર અરુચિ થાય છે.

કોઠ માણસને અત્યંત લોભ એટલે કોઠ વસ્તુની અથવા કોઠ કામની તીવ્ર ઇચ્છા થાય છે, જેથી તે માણસ તે ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાને માટે અતિ લુબ્ધ થાય છે, એટલે તેનું મન, ખાન અને પાન, આરામ અને ઊંધ મેળવવાને પ્રયત્નવાન થતું નથી એટલે ખાન અને પાનના પદાર્થો નહિ મળવાથી શરીરમાં રહેલું પાચકપિત્ત, શરીરમાં રહેલા સાતે ખાતું શૌષ્ણુ કરે છે, એટલે તે મનુષ્યનું શરીર

દુર્બળ થતું જાય છે. પાચકપિત્ત શરીરમાં રહેલા ધાતુઓને ખાવા માટે છે એટલે તે તે સ્થાનમાં રહેલા વાયુ પ્રબળ થઈ, પિત્તને તથા કફને સૂકવી તેની ક્રિયાઓમાં શિથિલતા ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તે રોગીને જ્યારે ખાવાનું કે પીવાનું યાદ આવે છે ત્યારે તેને અનુકૂળ સમય નહિ હોવાથી અન્નને ઠંડાણે પાણી અને પાણીને ઠંડાણે અન્નનો ઉપયોગ કરે છે, તેથી સમાનવાયુ તે ખાન અને પાનના પદાર્થોના ભાગ પાડી શકતો નથી, રંજકપિત્ત તેને રંગી શકતું નથી, સાધકપિત્ત મેઘા અને ઓજસ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી, એટલે બ્રાજકપિત્ત ચામડીમાં તેજ લાવી શકતું નથી, તેથી શરીરમાં ધાતુઓ બનવાના પદાર્થોના જે ક્રમ ચાલુ હોય તે ક્રમમાં અવ્યવસ્થા થવાથી બુધ મંદ પડી જાય છે અને ખાન અને પાનમાં અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

કોષ્ટ માણસને સૃષ્ટિકર્મ વિરૂદ્ધ અથવા રાજ્યના કાયદા વિરૂદ્ધ અથવા લોકનીતિ વિરૂદ્ધ કાર્ય કરવાથી બય ઉત્પન્ન થાય છે તેને લીધે સમાનવાયુ પાનવાયુમાં મળી જવાથી તેનો અતિયોગ થાય છે, તેથી સાધકપિત્ત નબળું પડવાથી અવલંબન કફનો મિથ્યાયોગ થાય છે, જેથી હૃદયમાં વારંવારે દ્રારકા પડે છે. સાધકપિત્ત નબળું પડવાથી ઓજસ ઘટી જાય છે, જેથી કોષ્ટપણુ જાતના અધિકારી માણસને જોઈને ગ્લાનિ થાય છે. ઉદાનવાયુમાં પાનવાયુનો અતિયોગ થવાથી છાતીમાં ધળકારા વધે છે અને શ્વાસ ટુંકા થાય છે, જેથી તેનો દમ બરાબ જાય છે. ઉદાનવાયુનો અતિયોગ થવાથી સ્નેહન કફ સૂકાઈ જાય છે, જેથી તે માણસને બોક્ષતાં મોંઢે ફાંકા પડે છે. વ્યાનવાયુનો અતિયોગ થવાથી બ્રાજકપિત્તનો હીનયોગ થાય છે, અને ક્ષેદન કફનો મિથ્યાયોગ થાય છે તેથી શરીર કંપે છે અને શરીરની ચામડી નિસ્તેજ

બને છે. ઉદાનવાયુનો અતિયોગ થવાથી આલોચકપિત્તનો હીનયોગ થઇ રોહન કર્ણો મિથ્યાયોગ થાય છે, જેથી આંખ બહાવરી બને છે અને મગજ ભરે છે, બલકે વખતે મૂર્છા પણ થાય છે. રસન કઠ્ઠ સ્પર્શવાથી જીભ લૂપ્પી પડે છે એટલે ખોરાક ભાવતો નથી તથા કાઠામાં સમાનવાયુનો અતિયોગ થવાથી અગ્નિ મંદ પડી જૂખ લાગતી નથી એટલે ભયથી અરૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

જે માણસે ધારેલી વસ્તુ તેને પ્રાપ્ત થાય નહિ અથવા કહેલી વાત મનાય નહિ તો તે માણસને ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પાચકપિત્ત સાધકપિત્તમાં અને સાધકપિત્ત આલોચકપિત્તમાં એકદમ મળી જઇ, સમાનવાયુ, પાનવાયુ અને ઉદાનવાયુનો હીનયોગ કરે છે, તેથી બ્રાજકપિત્ત ઉદાનવાયુના હીનયોગને લીધે મુખની આકૃતિ લાલ બનાવે છે, એટલે મોં તથા આંખો પર લોહી ચઢી આવે છે. શરીરના સાંધાઓને દ્રઢ કરનાર સંસ્લેષણ કર્ણો મિથ્યાયોગ થવાથી શરીર ધ્રુજે છે. અવલંબન કર્ણો વાયુ સાથે મિથ્યાયોગ થવાથી છાતી ગભરાય છે; અને હૃદયમાં તથા માથામાં રહેલા રોહન કર્ણો મિથ્યાયોગ થવાથી તમોગુણની વૃદ્ધિ થઇ માથામાં ચક્કર આવે છે અને આંખે અધારાં આવે છે. રસન કર્ણો મિથ્યાયોગ થવાથી મુખમાંથી ધુન્ક ઉરાડે છે તથા લાળ ગળે છે. એકંદરે ક્રોધથી પિત્તનો અતિયોગ થાય છે અને કર્ણો મિથ્યાયોગ થાય છે એટલે વાયુનો હીનયોગ થાય છે, તેથી શરીરની કંતિ, પુષ્ટિ, મેધા અને પ્રમાણ નાશ થાય છે, એટલે તે માણસ શુભા શુભ વિચાર કરી નહિ શકવાથી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. કાઠામાં રહેલું પાચકપિત્ત સાધકપિત્ત સાથે મળી ગયેલું હોવાથી ક્ષેદન કર્ણો

અતિયોગ થાય છે, જેથી અગ્નિ મંદ થઈ તેને અશ્વિ ઉત્પન્ન થાય છે. એવી રીતે ચાર પ્રકારની અશ્વિ માનસિક વિચારથી થતી હોવાથી જ્યાં સુધી મનના જે જે કારણથી તે ઉત્પન્ન થયેલી હોય તેને કારણોના પ્રતિરોધ કરવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી તે મંદતી નથી. પરંતુ ક્ષણભર પિત્તને દબ કરી ચક્રમાં તેને સુકવી પિત્તાશયમાં પથરીનુંરૂપ ધારણ કરે છે, અને જે વસ્તુ પોતાને ગમતી નથી એવી વસ્તુને ખવાથી અથવા જે ગંધ અણુગમતી હોય તેની ગંધ લેવાથી જે અશ્વિ ઉત્પન્ન થાય છે તે યોગ્ય ઉપચાર કરવાથી મટી શકે છે; અર્થાત્ માનસિક વિચારથી થએલી અશ્વિ કદ સાધ્ય અથવા અસાધ્ય નીવડે છે, અને ખીજી સાધ્ય છે.

ઉલ્લી (છાદિ) રોગ—અલંત દ્રવ્ય ભોજનથી, અલંત સિન્ધુ ભોજનથી, ખારાં ભોજનથી, સમય વગરના ભોજનથી, અલંત ભોજનથી, અહીત ભોજનથી, આમથી, ભયથી, ઉદ્વેગથી, અજીર્ણથી, ક્રમિથી, ગર્ભ રહેવાથી, બહુજ ઉતાવળું જમવાથી, દુષ્ટ થએલા વાયુ-પિત્ત અને શ્વેત. દુષ્ટ થયેલા ત્રણે દોષોથી, અને ગ્લાનિ પમાડનાર સુગામણા પદાર્થોનાં દર્શન, શ્રવણ, સ્પર્શન તથા ભક્ષણ કરવાથી, જમીનું અન્ન ખજાતકારથી પાછું ઉછળતાં પાંચ પ્રકારની ઉલ્લીઓ થાય છે; જેમાં વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદોષથી, ક્રમિથી, અને ગર્ભ રહેવાથી, તથા સુગામણા પદાર્થોથી, થએલી ઉલ્લીને આગંતુક ઉલ્લીમાં ગણેલી છે.

જે ક્યારીમાં અજીર્ણથી અપાનવાયુને અતિયોગ થઈ સમાન-વાયુને અતિયોગ કરી, પાનવાયુમાં મળી પાયકપિત્તને તથા સાધક-પિત્તને હીનયોગ થાય છે, જેથી ક્ષેદન કફ તથા અવલંબન કરે.

મિથ્યાયોગ થાય છે એટલે જે પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવામાં આવ્યું હોય તેને અપાનવાયુ કોઠામાંથી પાછું ખેંચી લાવી મુખવાટે બહાર ફેંકી દે છે. સાધકપિત્તને હીનયોગ થવાથી છાતી તથા પડખામાં પીડા થાય છે. રસન કર્ષે તથા સ્નેહગ્રહ કર્ષે મિથ્યાયોગ થવાથી મોંદું સુકાય છે તથા માથામાં પીડા થાય છે. અવલંબન કર્ષે મિથ્યાયોગ થવાથી ઉઘસ આવે છે અને સ્વર બેસી જાય છે. બાજકપિત્તના હીનયોગથી અને વ્યાનવાયુના અતિયોગથી અંગમાં સોયો ભોંકાતી હોય એવી પીડા થાય છે, અર્થાત્ એકંદરે વાયુનો અતિયોગ, પિત્તનો હીનયોગ અને કર્ષે મિથ્યાયોગ થવાથી રોગી શીણવાળું, તૂટેલું, કાળું, પાતળું, તુરં પણ થોડું વમન કષ્ટથી તથા ધણી જોરથી, માંડ માંડ કરે છે તેને વાયુની ઉલટી કહેવામાં આવે છે.

જે રોગી પિત્તને કોપાવનારા પદાર્થોનું ભક્ષણ કરે છે તથા તેવા પદાર્થોને જુએ છે તેથી તેના પાચકપિત્તમાં અતિયોગ થાય છે અને સમાનવાયુનો હીનયોગ થઈ ક્ષેદન, અવલંબન કર્ષે અને રસનકર્ષ તથા સ્નેહગ્રહ કર્ષે મિથ્યાયોગ થાય છે, એટલે પિત્તનો અતિયોગ થવાથી તે રોગીને મૂર્છા થાય છે તેની સાથે માથામાં, તાળવામાં તથા નેત્રમાં સંતાપ થાય છે અને આંખે અંધારા આવે છે. તેમ પીણું અત્યંત ઊનું, હરિત રંગવાળું, કડવું, ધુમાડા જેવું, અને દાહવાળું વમન કરે છે તેને પિત્તપ્રાધાન્ય ઉલટી કહે છે.

જે માણસ અત્યંત મધુર તથા ચીકણા, કર્ષે ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોનું સેવન કરે છે, જેથી અપાનવાયુ, સમાનવાયુ, પાનવાયુ અને ઉદાનવાયુનો હીનયોગ થાય છે એટલે કર્ષે અતિયોગ થઈ પિત્તને

મિથ્યાયોગ થાય છે, જેથી તે માણસને તંદ્રા આવે છે, મોંઢાની મીઠાશથી કફ ઝરવાથી તૃપ્તિ રહેવાથી, નિદ્રાથી, અરચિથી તથા વારેપણાથી પીડાય છે, જેના ફંવાંટાં ઉભા થઈ જાય છે, તે સાથે તે માણસ ચીકણું, ઘાટું, મીઠું, ઘોળું અને થોડી વેદનાવાળું વમન કરે છે તેને કફપ્રાધાન્ય ઉલટી કહે છે.

જે માણસ માનસિક અને શારીરિક અવયવોને બગાડે એવા ત્રણે દોષથી મળેલા પદાર્થોનું સેવન, દર્શન, અને સ્પર્શન કરે છે તેઓના ત્રણે દોષોને એક બીજા સાથે મિથ્યાયોગ થવાથી, તે રોગીને શૂળ નીકળે છે, અન્નનો ખરાબ પાક થાય છે, અરચિ, દાહ, તરસ શ્વાસ, પ્રમેહ થઈને ખાંસ, ખાટું, નીલવર્ણું ઘાટું, ઊંતું તથા લોહી-વર્ણું વમન થાય છે તેને ત્રિદોષપ્રાધાન્ય ઉલટી કહે છે.

અહીંત આહારથી, કૃમિઓથી, આમથી, સુગામણા પદાર્થોનાં દર્શનાદિથી, ગર્ભ રહેવાથી થએલી ઉલટીને આગંતુક ઉલટીમાં ગણેલી છે, એટલે એ આગંતુક કારણથી થએલી ઉલટી, પાછળથી ઉપર કહેલા દોષોને પોતપોતાના કારણ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેનાં લક્ષણ જુદાં લખવાની જરૂર નથી.

જે ઉલટીમાં ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, તૃષ્ણા, હેડકી, ચિત્તભ્રમ, છાતીનું દરદ, અને અધમાન, એટલા ઉપદ્રવો હોય છે એવા ઉપદ્રવ-વાળી- ઉલટી હોય અથવા ફીણ થયેલા માણસને અત્યંત લાગુ પડેલી હોય, લોહીથી તથા પૃથ્વી સંયુક્ત હોય અને મોરપીછીના આંદલા જેવી કાન્તિવાળી હોય, તે ઉલટી અસાધ્ય છે, અને જે ઉલટી ઉપદ્રવો વગરની હોય તે સાધ્ય કહેવાય છે.

તરસ—(તૃષા રોગ) ભયથી, અમથી, બળ નાશ થવાથી, ક્રોધથી, અપવાસથી, સમાનવાયુ અને પાચકપિત્ત બગડવાથી તૃષાને આગ્રહાદન કરનારી ધમનિઓતું મૂળ જે પિત્તાશયની ઉપર કલોમ નામથી ઓળખાય છે, તેના મૂળમાં વાયુ અને પિત્તનો અતિયોગ થવાથી તે નસો દ્વારાએ જે જે સ્થાનોમાં પાણીને પહોંચાડવાની જરૂર છે તે તે સ્થાનોમાં પાણી નહિ પહોંચવાથી કર્શનો હીનયોગ થાય છે, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તાળવામાં જ્યાં તૃષાનું સ્થાન છે તે ભાગ સુકાવાથી મુખ સુકાય છે અને મનુષ્યને તૃષા ઉત્તન્ન થાય છે; એટલે પેટમાં રહેલું અપકવ અન્ન આમ અને કર્શથી બગડીને ત્રણ દોષવાળી ત્રણ જાતની તૃષા ઉત્તન્ન કરે છે. તેમજ ધવાયલાં માણસને તરસ લાગે છે તે ચોથી, ક્ષય રોગમાં તરસ લાગે છે તે પાંચમી, આમમાંથી ઉત્તન્ન થાય છે તે છઠ્ઠી અને અન્ન ખાધા પછી જે તરસ લાગે છે તે સાતમી. એ પ્રમાણે સાત જાત પૈકી વાયુની, પિત્તની, કર્શની, અને અન્ન ખાધા પછીની તૃષા સહેલાઈથી મટે છે. બાકીની પરાણે મટે એવી છે. એ તૃષાનો વેગ અત્યંત વધવાથી તે તે દોષોના ઉદ્વેગમાં તે તે દોષોને મળતા સક્ષણે થાય છે, તે નિદાનશાસ્ત્રથી જાણી લેવા પરંતુ વાયુ આદિ વિકારોથી ઉત્તન્ન થએલી તૃષા ધણી વધી પડી હોય, વ્યાધિથી હાડ-પિંજર થએલા પુરૂષને તૃષા થઈ હોય, ઉલટી થયા પછી જેને તૃષા લાગતી હોય અથવા જે ભયંકર ઉપદ્રવોયુક્ત તૃષા હોય તેને અસાધ્ય જાણવી.

જે માણસને અરુચિ થઈ હોય અને તે અરુચિનું કારણ શોક, ભય, લોભ કે ક્રોધ હોય તો તે અરુચિનો, તેના કારણનો નાશ કર્યા

સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી, પણ જો કુત્સિત પદાર્થોના દર્શનથી, ગંધથી કે સ્વાદથી અરુચિ ઉત્પન્ન થએલી હોય તો તેવા રોગીને ખાટાં, તીખા અને ગળ્યા રસને મિશ્ર કરીને આપવાથી રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમાં જો પાચકપિત્તના અને સાધકપિત્તના અતિયોગથી અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તો આમલીનું પનું (પ્રમાનક) અથવા ખાટી કેરીનું પનું આપવાથી અરુચિ મટે છે. અથવા દાડમનો રસ કાઢી તેમાં થોડું મધ નાંખી, ઉપર મરીનું ચૂર્ણ ભભરાવી, ગરમ કરી પાવામાં કે આટવામાં આવે તો અરુચિ મટે છે. પણ જો કાઠામાં રહેલા સમાનવાયુ તથા હૃદયના પાનવાયુ અને ઉદાનવાયુનો અતિયોગ થઈ પિત્તનો હીનયોગ થયો હોય તો બીજોરાનું કેશર અગર ચીકિતરૂ લીંબુ જેને પપત્રસ કહે છે તે અથવા અનનાસને છોલીને તેમાં મરી, મીઠું અને જરા શાકર મેળવીને ચવડાવવાથી અરુચિ મટે છે. પરંતુ જો રોગીને કદનો અતિયોગ થવાથી પિત્તનો હીનયોગ થઈ વાયુનું મિથ્યાયોગથી અરુચિ થઈ હોય તેને આદુ, જીરૂ, મીઠું, મરી અને શાકરની ચટણી કરી તે વારંવાર મોંમાં રાખી ધુંકવાથી જીભ સાફ થશે અને રુચિ ઉત્પન્ન થશે. તેવી રીતે કર્નો અતિયોગ પિત્તનો હીનયોગ અને વાયુનો મિથ્યાયોગ થવાથી જો અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેને માટે કાળાં મરીના બૂકા પાણેર પાણીમાં નાંખી તેમાં થોડો સિંધવ મેળવી ખટાશ આવે એટલું લીંબુ મેળવી ગરમ કરી પાવાથી અરુચિ મટે છે. શોકવાળાની પાસે આનંદની વાતો કરવાથી, ભયવાળાની પાસે હિમ્મતની વાતો કરવાથી, લોભવાળાની પાસે ઇચ્છિત વસ્તુ મળવાનો સંભવ છે એવી વાતો કરવાથી અને ક્રોધવાળાની પાસે શાંતિની તથા વૈરાગ્યની વાતો કરવાથી તેના મનને શાંતિ થાય

તો તે અરુચિ મટે છે, પણ ધણાખરા રોગી એવા રોગથી મરણ પામતા જેવામાં આવ્યા છે.

જે રોગીને ઉલટી થતી હોય તે રોગીને દરેક ઉલટીએ બબ્બે ગાળા છર્દિરિપુની આપવાથી સામાન્ય ઉલટી બંધ થઈ જાય છે. જે રોગીને અણર્જુથી ઉલટી થતી હોય અથવા ધણા તાપમાં રખડવાથી લૂ લાગીને ઉલટી થતી હોય અથવા જેને ઉલટી થતાં છાતીમાં ક્રિમકા આવતા હોય, ગભરામણ થતી હોય તથા ઉલટી બરાબર થતી ન હોય પણ ગભરામણથી શરીરે પસીનાના ઝેલ છુટતા હોય તેવી અવસ્થામાં સજીવન ગુટિકા નંગ બે તથા છોડાં સાથે વગર સેકેલી એલચી નંગ બે, ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવાથી તરત આરામ દેખાય છે. સજીવન ગુટિકા એલચી સાથે વાટીને કલાક કલાકે આપી શકાય છે. જે વિશુષ્ણિકામાં ઉલટી અને ઝાડા થતા હોય તો કપુરોદિ ગુટીકા દરેક ઉલટી અને ઝાડે, બબ્બે પાણી સાથે ગળાવવાથી તરત આરામ થાય છે.

જે રોગીને અત્યંત તૃષા લાગતી હોય તેને સોનાનો વરખ મધમાં ચટાડવાથી મોંમાં અમી આવે છે. અથવા પીપર, મરી, અને એલચી તથા કાળી દ્રાક્ષ સમભાગે લઈ, દ્રાક્ષમાંથી જેટલાં પી નીકળે એટલા દાણા ગણીને કાળાં મરીના લેવા, પછી પીપર, મરી, એલચીનું વજ્રગાળ ચૂસું કરી તેમાં દ્રાક્ષને મેળવી, દ્રાક્ષના વજન જેટલું મધ અને આદાનો રસ એ બેની ચાસણી કરી, તેમાં દ્રાક્ષવાળો ભૂકો ઉમેરી ચટણી બનાવવી. એ ચટણીનું સેવન કરવાથી મળ પચે છે, વાયુ નીયમિત થાય છે, મુખમાં અમી છૂટે છે અને તૃષા મટે છે. તૃષાવાળા રોગીને એકંદરે વાયુ શામક

ઉપચારો કરવા, પરંતુ ગરમીથી શોષ પડે છે એમ ધારીને ઠંડા લીલા મેવા કે અતિઠંડું પાણી અથવા ઠંડા પદાર્થોના ઉપયોગ કરવો નહિ, પરંતુ પિત્તશામક અને વાતનાશક કવાથો, ચૂર્ણો, ચટણીઓ, અને રસોનાં ઉપયોગ કરવા એટલે તૃપાની શાંતિ થશે, પણ જો તૃષા ભયંકર રૂપમાં કોઈ રોગના ઉપદ્રવ તરીકે ઉત્તમ થયલી હશે તો તે રોગી ચમદારે જશે. એ પ્રમાણે અરૂચિ, ઉલટી અને તૃષાના પ્રયોગો ચિકિત્સકે બુદ્ધિપૂર્વક કરના છે, અને આ ત્રણે રોગો ઘણેખરે ઠેકાણે ખીજ રોગોના ઉપદ્રવ તરીકેજ માલમ પડે છે, અને તે તે રોગોની શાંતિ થએ, શાંત થાય છે; એટલા માટે ચિકિત્સકે રોગનું કારણ તપાસી તે પ્રમાણે યોજના કરવી. **इत्यलम्.**

ખીજ વૈદ્યરાજે તરફથી આવેલા અનુભવી ઇલાજો.

વૈદ્ય ધીરજીરામ દલપતરામ ગુજજરફળીયા-સુરત.

૧. ઝેરી કોપર જે વાલ ધસી જરા શાકર નાંખી પાવાથી ઉલટી મટે છે.

૨. નાળીએરની કાચલી, ભાતની ધાણી, શાકર, ધાણા, બખ્ખે વાલને આસરે ધસીને વાટી પીવાથી ઉલટી બંધ થાય છે.

વૈદ્ય નંદલાલ મોરારજી મુ. કંધારીઆ પો. રાણપુર.

ઉલટી માટે-કપાસની જડની સાંઠીની રાખ તો. ગા ભાર તથા કરોળીયાનું પક પાણી સાથે પાવાથી ઉલટી બંધ થાય છે.

વૈદ્ય જમીયતરામ કેશવરામ ખારડોલીવાળા, નાગઢેવી સ્ત્રી-મુંબાઇ.

પલાળેલો યુનો તથા મુરોખાર સમભાગે લઈ લીધુના રસમાં છુંટી વટાણા જેવડી ગોળી વાળી કાળી દ્રાક્ષના પાણી જોડે આપવાથી ઉલટી બંધ થાય છે. યકૃતવૃદ્ધિ અને અમ્લપિત ઉપર પાણી સાથે આપવાથી ધણી શમદાકારક નીવડેલી છે. દરદ તથા દરદીની સ્થિતી જોઈ એકથી બે ગોળી દિવસમાં બેથી ત્રણ વખત આપવી.

માસ્તર નરભેરામ હરજીવન મુ. નવાગામ તા. માતર.

ઉલટી માટે-મકાઈના ડોડામાંથી દાણા કાઢી નાંખી તે ડોડાને બાળી રાખ કરવી તથા સોપારી બાળી રાખ કરી સમભાગે મેળવી મધમાં ચાટવાથી ઉલટી મટે છે.

માસ્તર લલ્લુભાઈ નાથાભાઈ મુ. બોર. તા. વીજપુર.

ઉલટી માટે-લવિંગ, બીલાં, એલચી, તજ, જયશળ, કેશર, જવંત્રી, બોરના ટૂળીઆની મીંજ, વડની કુંચી વડવાઈ, બાળેલી સોપારી, કેશર સિવાય બધી બીજો સમભાગ લેવી, કેશર સોળમા ભાગે લેવું અને સાકર બધાના વજન જેટલી લેવી સર્વતું વજ્રગાળા મુર્ચ કરી તેમાં કુંચી લાલરંગની કંબોઈની ડુંકો મેળવી, ખુબ ખરલ કરી ચણા જેવડી ગોળી વાળી, અડધા તોલા મધમાં એક ગોળી ચાટવાથી ગમે તે પ્રકારની ઉલટી મટી જાય છે. એમાં કાંઈ પણ શક નથી પરંતુ ગોળી ખાઈ ઉપર તરતજ ચોખાની ખીચડી થંડી

પડેથી માંહે મધ નાંખીને ખાવી. આ ઉપાયથી ગમે તેવાં ઉલટી
ઝાડા મટી જાય છે.

વૈદ્ય મંગળલાલ હુધરભાઈ મુ. ખાવળા તા. ધોળકા.

ઉલટી માટે—આંખાની કુંપળો તો. ૧, જાંબુની કુંપળો તો. ૧,
ખંનેનો પાણીમાં અષ્ટાવશેષ ક્વાથ કરી તેમાં શેકેલા ચોખાની ધાણીકું
ચુર્ણ તો. ૧ મેળવી મધ તો. ૧ નાંખી વારંવાર કલાક કલાકે
ચાટવાથી સધળી જાતની ઉલટી તથા અતિસાર તથા છાતીનો દાહ
મટે છે. આ ઉપાય રામબાણુ છે.

વૈદ્ય મણીશંકર જાદવજી જોશી મુ. કાનપર પો. વળા.

ઉલટી માટે—મકાઈનું ખાલી કણસણું ખાળી રાખ કરી વાલ
ટોડ વાલ મધ સાથે ચાટવાથી ઉલટી તત્કાળ અંધ થાય છે.

વૈદ્ય (નામ લખ્યું નથી) મુ. અમદાવાદ.

૧. ઉલટી માટે—છાતી અને પેટના વચલા ભાગમાં વીસાયતી
રાઈનું પ્લાસ્ટર મારવાથી પાંચ મીનીટમાં ગમે તેવી ઉલટી થતી હોય
તો પણ અંધ થઈ જાય છે. પ્લાસ્ટર મારેલી જગ્યાએ બળતરા થવા
માંડે એટલે પ્લાસ્ટર કાઢી નાંખવું. અને તે જગ્યાએથી ચેટિલી રાઈ
કપડાવતી લુછી લેવી. રાઈ કપડાની જે બાજુએ ચોપડેલી હોય તે બાજુ
છાતી અને પેટના વચલા ભાગમાં મુકવી. આ ઉપાય મ્હને કાલેરા
થયો હતો સાથે અજમાવ્યો હતો.

૨. નેતરની લાકડીને પથ્થર ઉપર પાણીમાં ધસી ચંદન જેવું બહુ એક રૂપિયાભાર પાણી કરી પીવાથી સર્વ પ્રકારની ઉલટી તાકીદે બંધ થાય છે.

વૈદ્ય (નામ તથા ઠેકાણા વગરના)

ઉલટી માટે—૭૩, મોટી હરડેની છાલ, નાંગ કેસર, લીડી પીપર વરીઆણી, એ સર્વ સમ ભાગે લઈ વાટી ચુર્ચુ કરી તેમાં પાંચમા ભાગે લોખાનનાં ટુલ મેળવી મધમાં ચાટવાથી ઉલટી બંધ થાય છે.

વૈદ્ય પુરુષોત્તમ બહેચરભાઈ મુ. કાલોલ (પાંચમહાલ).

૧. ઉલટી માટે—એલચી દાણા, લાળ (હાંગરની ધાણી), લવિંગ, નાગકેસર, કાંગ, લીડીપીપર, ખોરના ટળીઆની મીઠા, મોચ એ સર્વ સમભાગે લઈવાટી વસ્ત્રગાળ ચુર્ચુ કરી એક તોલાની માત્રા, મધ તોલા બે તથા સાકર તોલા બે સાથે મિશ્ર કરી એક અથવા બે વખત આપવાથી સર્વ પ્રકારની ઉલટી મટે છે. આ ઉપાય ઘણાજ ચમત્કારીક અને તાત્કાળ ઉલટીને મટાડે એવો છે.

૨ એકશેર ગરમ પાણીમાં પીપળાના હોડાની રાખ નવટાંક પલાંળી ચોળી મસળી ઢાંકી, હાલે નહિ તેવી જગ્યાએ એક કલાક અથવા દોઢ કલાક ઠરવા દઈ, રાખ નીચે બેસે ત્યારે ઉપરથી નીતરું પાણી કાઢી લઈ કપડે ગાળી દરદીને તે બહુ પાણી અથવા અર્ધું પાણી પાવું. એક વખત પાવાથી કદાચ ઉલટી બંધ નહિ થાય તો પણ આખ્યાન કરવું જોઈ ગમે તેવી ભયંકર અને અસહ્ય ઉલટી

થતી હશે તોપણ ચમત્કારીક રીતે બંધ થઈ જશે. આ દવાથી કોલેરા, મરકી, મહામારી વિગેરે દરદોમાં થતી બચંકર ઉલટી બંધ થાય છે. તેમજ તૃષારોગ મટે છે. આ દવાથી સોજે સો ટકા કેસો સારા થયા છે. આ દવા કોઈપણ વખતે નિષ્ફળ નીવડતીજ નથી.

૩. ઝેરકોચલાને ધી સાથે લાલચોળ તળીને ચપ્પુવડે તેની છાલ કાઢી નાંખી બાકી રહેલા ભાગનું ચુર્ણ કરી એકથી દોઢ વાલ આપવાથી સ્ત્રીઓને સર્ગભાવસ્થામાં થતી ઉલટીને જાદુઈ રીતે બંધ કરે છે.

વેંછ અંબારામ શંકરજી પંડ્યા મુઠ સાગડ વાયા રાણપુર.

૧. તૃષારોગ માટે—એલચીની આમલીના રસમાં ગોળી વાળી સુખમાં રાખી રસ ગળવાથી તૃષારોગ મટે છે.

૨. પાણીને ગરમ કરી તેમાં સુખડતો ધસારો સારી રીતે ઉતારી તેમાં વરીઆણીની પોટલી મુકી રાખવી. તે બોટલી દરદીને ચુસવા આપવી જેથી તૃષા મટે છે.

૩. આમળા, કમળકાઠડી, ઉપલેટ, ડાંગરની ધાણી, વડની કુંબળ, એ પાંચ વસ્તુનું ચુર્ણ કરી મધમાં ગોળી વાળી મ્હોંમાં રાખી રસ ચુસવાથી તૃષારોગ મટે છે.

૪. ખારેકનો ઢળાઓ સોપારી પેઠે મ્હોંમાં રાખવાથી તૃષા મટે છે.

૫. સિંધવું, મરી, મધ અને ખીજોરાનો રસ એ સર્વ સમભાગે લઈ તાળવામાં ચોપડવાથી તૃષારોગ મટે છે.

૬. દાડમના દાણાનો રસ તથા સાકરનું પાણી મેળવી વારંવાર કોમળા કરવાથી તૃષારોગ મટે છે તથા ખડસળીયાનું પાણી પીવાથી તૃષારોગ મટે છે.

વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરીકૃષ્ણ શાસ્ત્રી વડોદરાવાળા મું ભુવાલકી
તાં અમદાવાદ.

૧. લીંબુ પાકા બેથી ત્રણ લઘ તેનો રસ કહાડી તેમાં સાજના ફૂલ તો. ૦૧ તથા સાકર નાંખી પીવાથી તૃષારોગ તથા સર્વ પ્રકારના જ્વરની ગરમી શાંત થાય છે.

૨. દ્રાક્ષ, વાળો, ધાણા, વરીઆળીનું ચુર્ણ કરી પા તોભે પીવાથી તૃષારોગ શાંત થાય છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા.-ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૧૩ મો.

મૂર્છારોગ.

મૂર્છારોગ અથવા જેને બેશુદ્ધિ કહે છે તેના વાયુથી, પિત્તથી અને કફથી એવા ત્રણ અને રક્તથી, વિષથી તથા મધથી એવા ત્રણ મળી છ પ્રકાર થાય છે. જે માણસ પ્રકૃતિને અનુકુળ ન હોય એનું ભોજન કરતો હોય અથવા મળ મૂત્ર દિકને રોકતો હોય, અથવા જેને પુષ્કળ માર પડ્યો હોય, જેથી તેનો સત્વગુણ ક્ષીણ થયો હોય અને રક્તોગુણ તથા તમોગુણની વૃદ્ધિ થઈને જ્ઞાનેન્દ્રિયનો રોધ કરે, એટલે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ધર્મને અટકાવી તમોગુણ એટલે અંધારું ક્રિયા અજ્ઞાન એકદમ ફરી વળે છે, જેથી તે માણસ સુખ દુઃખનું જ્ઞાન જૂઠીને ચેષ્ટા રહીત અચેતન બની જાય છે. જે કે તમામ જાતની મૂર્છામાં પિત્તનું પ્રાધાન્યપણું છે, પરંતુ દોષોના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી તે તે દોષના નામથી ઓળખાતી છ પ્રકારની મૂર્છા અથવા મોહ થાય છે. જે મૂર્છામાં વાયુનો અતિયોગ, પિત્તનો હીન-યોગ અને કફનો મિથ્યાયોગ થવાથી તેની આંખે આસ્માની, કાળાં કિંવા રાનાં ધાભાં દેખાય છે. સ્નેહગર્ષનો અતિયોગ થવાથી આંખે અંધારાં આવે છે પરંતુ હૃદયમાં વાયુનો અતિયોગ હોવાથી તે રોગી તરત જ્ઞાનમાં આવી જાય છે. મંશ્લેષણ કફનો મિથ્યાયોગ થવાથી

શરીર ધૂળ છે અને માત્રો કળ છે. હૃદયમાં રહેલા પાનવાયુનાં અતિ-યોગથી કદનો પિત્તની સાથે મિથ્યાયોગ થાય છે, જેથી હૃદય દુખે છે; તેમ વ્યાનવાયુના અતિયોગથી શરીર સુકાય છે તથા શરીરનો વર્ણ કાળો, જાંઘુડો થઈ જાય છે. તેવી રીતે જે માણસના શરીરમાં પ્રાચક, રંજક, સાધક અને બ્રાજકપિત્તનો અતિયોગ થવાથી પાંચે પ્રકારના વાયુનો હીનયોગ થવાથી પાંચે પ્રકારના કદનો મિથ્યાયોગ થાય છે, જેથી રોગીની આંખ આગળ લાલ, લીલાં કે પીળાં ધાખાં દેખાય છે અને તરત મૂર્છા થાય છે. જ્યારે તે સાવધ થાય છે ત્યારે પરસેવો ધણો થાય છે, તરસ લાગે છે, આંખો લાલ અથવા પીળા રંગની થાય છે, ઝાડો પાતળો આવે છે, તેમ ચામડીનો રંગ પાળો થાય છે. તેવી રીતે જે માણસના શરીરમાં કદનો અતિયોગ થવાથી પિત્તનો હીનયોગ થાય છે, અને વધારાનું પિત્ત વાયુમાં મિથ્યાયોગ કરે છે, જેથી આંખની આગળ કાળા રંગનાં ધાખાં દેખી માણસને મૂર્છા થાય છે. આ રોગમાં કદનો અતિયોગ થયેલો હોવાથી આ રોગીને શુદ્ધિમાં આવતાં બહુ વાર લાગે છે. એવી રીતે ત્રિદોષનો કોષ થયો હોય, એટલે વાયુ, પિત્તને કદનો એવી રીતે હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ થાય કે જેના અંશાંગિસ જીવન સમજી શકાય નહિ, અને તેથી મૂર્છા થાય તેમાં ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોના લક્ષણો દેખાય છે, એટલે એ મૂર્છાને અસાધ્ય ગણવામાં આવી છે. ખીજી તરફ લોહીના દર્શનથી અથવા લોહીની ગંધથી મૂર્છા દિપન્ન થાય છે, તેનું કારણ એવું છે કે, પૃથ્વીને પાણી એની રસતન્માત્રા અને ગંધતન્માત્રા હોવાથી તમોગુણરૂપ છે, અને લોહીમાં રસતન્માત્રા તથા રૂપતન્માત્રા રહેલી છે, તેથી રસતન્માત્રાને જોઈ ગંધતન્માત્રા તેનું આકર્ષણ કરે

છે, જેને લીધે ગુણનો હીનયોગ થાય છે, અને કદ તથા પિત્તનો અતિયોગ થાય છે, તેથી મૂર્છા ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે તેલ વિગેરે પદાર્થના જ્વાળામંદી એટલે અગ્નિતત્વ વિશેષ રહેલું છે તેવી રીતે મધમાં અને ઝેરમાં પણ તે ગુણ તીવ્રતા સાથે રહે છે, તેમાં મધ શરીરમાં પાચન થઈ શકે છે પણ ઝેર શરીરમાં પચતું નથી, કિંતુ શરીરની અંદરના સ્રોતોને પોતાના દાહક ગુણથી બેદી નાંખે છે તેથી મધથી થયેલી મૂર્છાનો રોગી પોતાની મેળે સાવધ થાય છે, પણ ઝેરથી થયેલી મૂર્છાનો રોગી પોતાની મેળે સાવધ થતો નથી. જો કે મૂર્છાને મદાન રોગમાં ગણવામાં આવે છે તોપણ જમ, તંદ્રા, અને નિદ્રા એવાં પણ સામાન્ય રીતે એક જાતની મૂર્છામાંજ ગણાય છે, કેમકે નિદ્રા, તંદ્રા અને જમમાં પણ સુખદુઃખનું જ્ઞાન ભૂલી જવાય છે. પરંતુ તેમાંની નિદ્રા નામની અવસ્થા અપાય કરતી નથી. એટલા માટે તેની કામ રોગમાં ગણના કરી નથી. પરંતુ તમામ જાતની મૂર્છા, તંદ્રા, મોહ, જમ કે નિદ્રાની અવસ્થામાં પિત્તનો અતિયોગ કે હીનયોગ થાય છે અથવા કદનો અતિયોગ થાય છે, અને તેથીજ મનુષ્ય પોતાનું જ્ઞાન ભૂલી જાય છે.

જો મૂર્છામાં પિત્તનું પ્રાધાન્યપણું જણાય તો તેના નાકમાં ઠંડું પાણી મૂકવું તથા કપાળ ઉપર અને મોં ઉપર ઠંડા પાણીની છાલકો મારવી, એટલે રોગી સાવધ થશે, અને સાવધ થયા પછી પિત્તને શાંત કરે અને વાયુને ક્ષીણ કરે એવા ઉપચાર કરવા, એટલે સજીવન ગુટીકા, હર્દિરીપુ તથા કૃમિશત્રુનો ઉપયોગ કરવો. પણ જો કદનો અથવા વાયુનો અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ થયો હોય તો તેવી મૂર્છામાં ચુનો અને નવસાર પાણીમાં શીણી સુંઘાડવો, અથવા નાકમાં કાળા

કે પીળા શ્વાસકુહાર રસને ફૂંકવો. અને જો કર્શો અત્યંત અતિયોગ થયો હોય તો રાતો મુરમે આંખમાં આંજવો, અને સાવધ થયા પછી તે રોગીને સજીવન ગુટીકા, શીતભાંજી રસ, કાળારિ રસ, સ્વછંદ ભૈરવ રસ અથવા દુર્ગળજેતા રસનું સેવન કરાવવું. અથવા જે પ્રયોગમાં કરતુરી, કેશર, અમ્મર, સોનાના વરખ, હીંગળોક જેવા વસાણાં સાથે કાઢ રસ તૈયાર થયો હોય તો તેની યોજના કરવી. અથવા એવી મૂર્છા ઉપર “મલ્લસિંદૂર” ઘણી સારી અસર કરે છે. મલ્લસિંદૂર તોલો એક, સુંઠ તોલો એક, મરી તોલો એક, પીપળીમૂળ તોલો એક, અકલકરૈં તોલો એક, જમરજી તોલો એક, એલચી તોલો એક, લવેંચ તોલો એક, કેશર તોલો એક. અને વાટી પાનના રસમાં ત્રણ દિવસ મર્દન કરી મગ જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી પાનના રસમાં કે આદાના રસમાં આપવાથી પક્ષ્ઘાત, શિરોગૃહવાયુ, અને આર્દ્રિત વાયુ જેવા મહાન વાયુઓને અને મૂર્છા, તાણુ અને સન્નિપાતના રોગોને ચમત્કારિક રીતે મટાડે છે. આ ગોળીમાં લખેલો મલ્લસિંદૂર ખનાવવાની રીત આગળ લખવામાં આવશે હત્યમ.

ખીજ વૈધરાજે તરફથી આવેલા અનુભવી ઇલાજો.

વૈધ ધીરજીરામ હલપતરામ ગુજ્જરફળીયું-મુરત.

૧. ચૈતન્ય રસ:-ધોળાં મરી, પીપર, કાયશળનું છોડું, પારો, ગંધક સરખે ભાગે લઈ પારાગંધકની કાજળી કરી પછીથી ખાકીનાં

વસાણાં મેળવી ચપટી ભરી નાકમાં સુધાડવાથી મૂર્છા મટે છે.

૨. યુનો તથા નવસાર સરખે ભાગે સીસીમાં ભરી જરા પાણી રેડી, મજબુત ખુચ મારી મુકવેા જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ખુચ ખોલી શીશી નાકે ધરવાથી મૂર્છા મટે છે.

૩. પારો, ગંધક, મરી, પીપર અક્કલગરો, તજ સરખે ભાગે લઘ પારા ગંધકની કાજળી કરી, બાકીનાં વસાણાં મેળવી ૨૪ કલાક છુટી રાખી મુકવું. એનું નામ લઘુ અગ્નિકુમાર છે. એ અગ્નિકુમાર દાંતે ધસવાથી દાંત ઉઘડી જાય છે અને પછી એક વાલ્કને આસરે આદુના રસમાં પાવાથી મૂર્છા મટી જાય છે.

વૈદ્ય જગનલાલ આત્મારામ મુ. ધાંચીશિરી-સુરત.

મુર્છાનાશક નસ્ય-નવસાર તો. ૧, કળીયુનો તો. ૧, સુરો-ખાર તો. ૧ એ ત્રણે વસ્તુને જુદીજુદી વાટી એક સ્ટોપર ખુચની બાટલીમાં ભરીને એકત્ર કરી દેવું, તેમાં લીંચુનો રસ ગાળીને પલાળવા જેટલો નાખી હલાવી રાખી મુકવું, બીજે દિવસે થોડો લીંચુનો રસ નાંખીને હલાવવું. પછી સાત દિવસ સુધી રોજ હલાવ્યા કરવું, એટલે નસ્ય તૈયાર થશે. પછી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે આ નસ્ય સુધાડવાથી મૂર્છા, ફેફસ, દાંત બંધાયલા હોય તે સર્વને મટાડે છે, તાત્કાળીક અસર કરે છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી મુ. વાગડ. વાયા રાણપુર.

૧. મુર્છા રોગે અંજન-ધંતુરાનાં બી તથા કાળા મરી બંને વાટી સરસવ જેટલી ગોળીઓ વાળી અંજન કરવાથી મૂર્છા મટે છે.

૨. મનસીલ, વજ, લસણ ભેગાં વાટી અંજન કરવાથી મૂર્છા મટે છે.

૩. મનસીલ, મહુડાં, સિંધવ, મરી, વજ, એને પાણીમાં વાટી અંજન કરવું અથવા પીપર ગાયના દુધમાં ઘસી અંજન કરવાથી મૂર્છા મટે છે.

૪. અજમે, ગોળ તથા મરીની ગોળી વાળી ખાવાથી મૂર્છા મટે છે.

યતિત્રી રવીહંસજી દીપહંસજી છાપરીયાશેરી-સુરત.

૧. માલ કાકણીના ખીજ લુગડામાં ખૂબ મસળી તેની અંદરને કચરો ઝાટકી નાંખી, પછી તે ખીજને તવી ઉપર જરા ધીમાં બળી નહિ બળ્ય તેવી રીતે સેકી, તેમાંથી બે દત્તાભાર સવાર બપોર ને સાંજ શાકર સાથે એક માસ ખવડાવવાથી જીનામાં જીનો હિસ્ટીરીયા મટે છે.

૨. રાતા આંકડાના તાજાં ફુલ તથા મરી સમભાગે લઈ વાટીને પાણી સાથે એક એક વાલની ગોળી કરીને દિવસમાં ૩ વાર ખવડાવવાથી લાંબે દિવસે હિસ્ટીરીયા મટે છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી મુઠ વાગડ વાયા રાણપુર.

૧. આંચકી.—પીપળાની વડવાઇ, અરીણ, કેશર એ ત્રણે વાટીને પાતું તથા તમામ નખ ઉપર ચોપડવું. જેથી આંચકી મટે છે.

૨. ગંધક, ટંકણખાર, વહનાગ, હાંગળોંક, હરડે, અતીવીધની કળી અબ્રક ભસ્મ, સિંધવ, એ સર્વ સમભાગે લઈ ખરલમાં ખારીક

વાટી દંતીમુળ તથા ચીત્રક મુળના કવાચમાં ત્રણ દિવસ ખસ કરી વાલ ૦૧ થી ૨, સુધી આપવાથી આંચકી મટે છે. આ રસને આદુના રસ સાથે આપવો.

૩. કપુર અને અશ્મીભુ યોગ્ય માત્રામાં આપવાથી આંચકી મટે છે. કસ્તૂરી આપવાથી પણ મટે છે.

૪. ગરદન, પગની પીડી, પેટ વિગેરે જગ્યાએ રામનું પ્લાસ્ટર મારવું તથા નાક ડુંગળી સુંઘાડવી.

૫. બાળકને આંચકી.-આવતી હોય તો ગોરોચન આપવું, તથા ઘોળી ડુંગળી વાટી તેમાં ધી મેળવી માથા ઉપર થેપલી મુકવી તથા ડુંગળી સુંઘાડવી જેથી આંચકી મટે છે.

૬. હીસ્ત્રીયાના ઉપાયો.-હીંગ સેકેલી તો. ૧, વજ તો. ૨, ઉપલેટ તો. ૪, સંચળ તો, ૪, વાવડીંગ તો. ૧૬, જો સર્વને એકત્ર કરી વાટી વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી એક વાલથી માંડી એક તોલા સુધી દરદ પ્રમાણે આપવાથી હીસ્ત્રીયા મટે છે. આ દવા ગરમ પાણી સાથે આપવી.

૭. લસણની કળી નંગ ૪, હીંગ ૧૧ આનીબાર લઘ વાટી કપડામાં પોટલી બાંધી દરદીને સુંઘાડવા કરવાથી શુદ્ધિમાં આવે છે.

છગનલાલ લલ્લુભાઈ દેશીનામાવાળા મુ૦ વડોદરા.

હીસ્ત્રીયા માટે.-ઘોડાત્રજ તો. ૧, પીપળીમુળ તો. ૦૧, માલ કાંઠણી તો. ૧ લઘ બારીક વાટી બ્રાહ્મના રસના ત્રણપુટ દધ આપવાથી હીસ્ત્રીયા મટે છે.

વૈદ્ય પ્રાણશંકર મુ. સમની વાયા ભર્ય.

૧. હીસ્ત્રીઆ માટે-સોડાબાઇ કાર્બ રતિ ૧, રસસિંદુર વા. ૧, શાસકુઠાર રતિ ૨ એ ત્રણેને એકત્ર કરી અડુનો રસ. સંચળ અને એલચી સાથે સવાર સાંજ આપવું. આ કિનાયમાં કેટલીક વખત દરદીની પ્રકૃતિ પ્રમાણે લોહભસ્મ તથા માણેકરત પણ કિમેરી આપવું. જેથી હીસ્ત્રીઆ અવસ્થા મટે છે. અશ્વચોળીનો જીવાળ અકવાડીઆમાં એ વખત જરૂર આપવો તથા ઘોડાવજ અને મધ દિવસમાં એ વખત ચટાડવાં, અને હીંગતી ફાફી પણ મરાવતા રહેવું જેથી ધણેજ સુધારો થતો મालુમ પડ્યો છે.

૨. રસસિંદુર આપવો અને દર ચાર દિવસે અશ્વચોળીનો જીવાળ આપી હમોએ ધણા કેસો સારા કર્યા છે.

વૈદ્ય મણીલાલ ગણપતીશંકર ભટ્ટ. ઠ. કેળાપીઠ-મુરત.

હીસ્ત્રીઆ માટે-ચતાવરી તો. ૦, સુંક તો. ૦, વજ તો. ૦, આહી તો. ૦, હરડે તો. ૦ ઝઝેટાના પીજ તો. ૦, શંખા-વળી તો. ૦, ગજો તો. ૦, સાકર તો. ૨, મેગવી પારીક ચુર્ણ કરી અડધો તોલો ચુર્ણ સવાર સાંજ મધ સાથે આપવાથી હીસ્ત્રીઆ, ઉન્માદ, ચિત્તભ્રમ મટે છે તથા સ્મરણશક્તિ વધે છે.

ડોક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય મુ. પાટણ. (ગુજરાત)

હીસ્ત્રીયા માટે-કુંકુમાસવના ૧૦ થી ૧૫ ટીપાં પાણીમાં, દુધમાં, બદામના પાણીમાં, કોઇપણ જાતના સરખતમાં દર ચાર ચાર કલાકે પાવું જેથી હીસ્ત્રીઆ તરત રોકાઇ જાય છે. ત્યાર બાદ દર

રોજ ૧૫ ટીપાં સવારમાં ઉપર જણાવેલા કોષપણ અતુપાન સાથે હીસ્ટ્રીઆ બંધ થાય ત્યાં સુધી લેવાં. હીસ્ટ્રીઆ બંધ થાય પછી ખોરાંના ડળીઆ, કાલા મરી, વાળો અને કેશર એ સર્વતું વજ્રગાળ ચુર્ણ કરી ચાર રતિ લઈ દોઢ માસ મધમાં મેળવી સવાર સાંજ ખાવું જેથી હીસ્ટ્રીઆ મટે છે.

વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગણ વકીલ સુ. નાગેશી. પો. જાફરાબાદ.

હીસ્ટ્રીઆ માટે—વજ તો. ૧, જટામાસી તો. ૧, માલકાંકણાં તો. ૧ લઈ ખારીક ચુર્ણ કરી તેમાં ત્રણ તોલા પોટાસ ઓમાઇડ મેળવવો. આ ચુર્ણની બે વાલની માત્રાથી વધતાં ૦૧ તોલા સુધી આઠ દિવસમાં ચડવું. એક માસ સેવન કરવાથી બંને દરદો વાઈ, હીસ્ટ્રીઆ સદંતર નાશ પામે છે.

બ્રહ્મચારી આત્માસ્થામણ ત્રિવેદી (ફરતારામ).

કનકાક્ષવ—લીલા આમળા શેર ૧૦, વાવડીંગ તો ૧૬, લીંડી-પીપર, મરી, કાળીપાડ, પીપળીમુળ, ચીકણી સોપારી, ચવક, ચિત્રક, મજ્જક, કમળપુષ્પ, લોધર, એ દરેક ચાર ચાર તોલા નાગકેસર તો. ૧૬. પ્રથમ આમળાને જુદા ખાંડી ડળીઆ કાઢી નાંખી પાણી મણુ રાા મુકી ઉકળતાં એક મણુ પાણી રહે ત્યારે ઠંડું પડવા દેવું. બ્યારે ઠંડું પડી જાય ત્યારે કપડાથી ગાળી એક કામની બરછીમાં ભરી તેમાં કાળી દ્રાક્ષનો રસ શેર ૩૧, સાકર મણુ ૦૧, ધંતુરાના પાનાનો રસ શેર ૨૧, તથા કાળા વાળાના મુળ, તજ, એલચી, સફેદ વાળો, તમાલપત્ર નાગ-કેસર, પ્રત્યેક એકેક તોલો લઈ વજ્રગાળ કરી બરછીમાં નાખી હલાવી એક મહીનો બંધ સ્થાનમાં અથવા જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમાં

દાટવી. દરમ્યાન એક બે વખત હલાવી મલમલના કપડાથી ગાળી બાટલીઓ ભરી લેવી. દરરોજ સવાર સાંજ બે રૂપિયાભાર પીવું, અને જો બની શકે તો ઉપર ચકરીતું દુધ શેર ૦૫ પીવું. એ પ્રમાણે એક બે માસ સેવન કરવાથી હીસ્ટ્રીઆ, હરશ, હૃદય રોગ, ખાંસી, શોષ (શરીર સુકાવું) વિગેરે વ્યાધિને અવશ્ય મટાડે છે. પરંતુ—તેલ, મરચાં ખટાસ ખાવી નહિ.

લઘુનાસવ—ચોખ્ખું ફેતરા વિનાનું લસણુ શેર ૫, સમેરવાનાં મુળ તો. ૧૦, બેઠા સમેરવાના મુળ તો. ૧૦, ખીલીમુળ તો. ૧૦, અરણીના મુળ તો. ૧૦, જોખરના મુળ તો. ૧૦, અરડુસાના મુળ તો. ૧૦, બેઠી રીંગણીના મુળ તો. ૧૦, ઉભી રીંગણીના મુળ તો. ૧૦, સીવણુમુળ તો. ૧૦, કાંકચમુળ તો. ૧૦, મુંઠ તો. ૩, પીપર તો. ૩, મરી તો. ૩, હોંગ તો. ૪, હરડે છાલ તો. ૪, ગાયના ચામડાની રાખ તો. ૫, એ સર્વને ખાંડી બે મણુ પાણીમાં ઉકાળી પચીશ શેર પાણી બાકી રહે એટલે ગાળી નાંખવું. તેમાં પંદર શેર ગોળમાં હોંગ તો. ૧૦ ખાંડી મેળવી બરણીમાં સર્વેને ભરી રાખવું. વીશ દિવસ પછી ગાળી હમેશાં બંધે તોલા પીવાથી હીસ્ટ્રીઆ, ઉન્માદ, અપરમાર, વિગેરે વાત પ્રાધાન્ય વ્યાધીઓ તથા મગજની ચકરી ભ્રમ વિગેરે મટે છે. પરંતુ—તેલ, મરચું, ખટાશ ખાવું નહિ.

વૈદ્ય આણુંદળ અને પીતાંબર સવળ મુઠા ઉના [કાઠીઆવાડ]

આંચકી માટે.—ખરીણ, કેશર, અને પીપળાની વડવાઈની ગોળીવાળી ઉમર અને દરદના પ્રમાણમાં ચોખ્ખા માત્રા એ આપવાથી આંચકી અવશ્ય મટે છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૧૪ મો.

વાયુ રોગ.

સુકું, લુપ્તું, ઠંડું, થોડું અને હલકું એવાં અન્નનું ભક્ષણ કરવાથી, અત્યંત સ્ત્રી સંગથી, ઘણા ઉન્નગરાથી, વિરૂદ્ધ ઔષધથી, ક્રોધ, પિત્ત, મળ, મૂત્ર અને લોહી વિગેરે વહી જવાથી, મોટા ખાડા કુદવાથી, નદીમાં ધણું તરવાથી, વગર વિસામે લાંબો માર્ગ કાપવાથી, કામ ધંધામાં યક્તિ ઉપરાંત મહેનત ઉઠાવવાથી, ઘણું કૂદી ઉછળાને રસરક્તાદિક ધાતુને ક્ષીણ કરવાથી, રાત દિવસ ચિંતાથી, ઘણા તાપનું સેવન કરવાથી, મળમૂત્રાદિના વેગને રોકવાથી, કાષ્ટાદિ જડ પદાર્થોના શરીરપર માર પડવાથી, અપવાસ રાખી પરાણે લાંબણો ખેંચવાથી, મર્મસ્થાન ઉપર માર પડવાથી, હાથી, ઉંટ તથા ઘોડા જેવા શિથ ગતિવાળા પ્રાણીપર સ્વારી કરવાથી, વિકાર પામેલો વાયુ શરીરમાંના સ્ત્રોતોને અથવા ભાગોને વિકારી કરી, સર્વાંગમાં અથવા એકાંગમાં વ્યાપિને વિવિધ પ્રકારના વાયુના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

વાયુ પોતાની ગતિથી વિરૂદ્ધ ગતિવાળો થાય, એટલે આખા શરીરને પિત્ત તથા ક્રોધ પહોંચાડી સકે નહિ, તેમ ખાનપાનથી ઉત્પન્ન થયેલા મળને બહાર કાઢી સકે નહિ, જેથી આખા શરીરનો બ્યવહાર

અવ્યવસ્થિત થવાથી જે પીડા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વાતરોગ કહે છે; જે કે વાતરોગમાં વાયુ કુપિત થાય છે તોપણ શરીરના જુદા જુદા સ્થાનપરત્વે રહેલા પિત્ત અને ક્ષત તથા તેથી બનતા સાતે ધાતુઓમાં તથા ફો ઇન્દ્રિયોમાં વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી જુદી જુદી પીડાવાળા વાયુના રોગો જણાય છે, તે વાયુના રોગોના નિદાનશાસ્ત્રે જુદા જુદા એંશી પ્રકાર વર્ણવ્યા છે પરંતુ તેના નામાર્થમાં તેનાં લક્ષણોનો સમાવેશ થતો હોવાથી તે તમામનો એટલે એંશી પ્રકારના વાયુનો ઉલ્લેખ કરવાની અત્રે જરૂર નથી, પરંતુ વાયુ બળવાન છે અને આખા શરીરના તંત્રને ચલાવનારો તથા પોષણ આપનારો છે, એટલે તે વાયુનો હીન-મિથ્યા કે અતિયોગ થવાથી આખા શરીર વ્યાપારનો હીન-મિથ્યા કે અતિયોગ થાય છે, એટલા માટે પ્રથમ પાંચ પ્રકારના વાયુ, શરીરના પાંચ સ્થાનોમાં રહીને, વિકાર પામ્યા પછી કયા કયા રોગો અથવા શું શું ઉપદ્રવો કરે છે તે જાણવાની આપણને ખાસ જરૂર છે.

અપાનવાયુ-પિત્તયુક્ત થઈ બ્યારે દુષ્ટ થાય છે ત્યારે તેનાથી બળત્રા થાય છે, અંગ તપી આવે છે, અને મૂત્રનો રંગ રક્તવર્ણ થાય છે, પણ તે વાયુ કફયુક્ત થાય છે તો કમ્બરથી લઈને નીચલા ભાગને જડ અથવા ભારે કરે છે, તથા તેનાથી ટાઢ ચઢે છે.

સમાનવાયુ-પિત્તયુક્ત થતાં પરસેવો વળે છે, અંગમાં બળત્રા થાય છે, શરીર ગરમ બને છે, અને મૂર્છા આવે છે. પણ આ વાયુ કફયુક્ત થતાં મળમૂત્રનો અટકાવ થાય છે અને ફેવાંટી ઉભી થાય છે.

પ્રાનવાયુ-પિત્ત સાથે ઘેરાવાથી ઉલટી તથા શરીરમાં દાહ ક્રિયા આગ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ તે કદથી ઘેરાય તો શરીરને દુર્બળ કરે છે, સુરતી તથા ખેચહેની લાવે છે, વારંધડીએ ઉધના ઝાકાં આવે છે અને મુખ અંદરથી શુષ્ક થાય છે.

ઉદાનવાયુ-પિત્તયુક્ત થઈ બગડવાથી બળત્રા થાય છે, મૂર્છા આવે છે, બ્રમ થાય છે અને પરશ્રમવિના થાક લાગે છે, પણ તે વાયુ કદથી ઘેરાતાં પરસેવો બંધ થાય છે, રવાંટાં ઉભાં થાય છે, જંદરાગ્નિ મંદ થાય છે અને ટાઢ ચઢે છે.

વ્યાનવાયુ-પિત્તની સાથે વિકારવાળો થવાથી ગાત્રોનો વિશ્લેષ ઝોટલે રોગી અવયવોને, પીડાને લીધે લાંબા દુકા કર્યા કરે છે તથા થાક ધણો ચઢે છે. તે વાયુ કદ સાથે ઘેરાતાં શરીર ખેંચાઈ લાકડીની પેઠે સીધું થાય છે અને સોજા આવે છે તથા શુભો ફૂટે છે. એવી રીતે કુપિત થએલો વાયુ રસધાતુમાં પહોંચ્યો હોય તો ચામડીને લૂખી, ફાટેલી કિંવા ચીરાડા પડેલી, બહેરમારી ગયલી, ખરબચડી અને કાળી બનાવે છે. અને તેમાં કાંટા ખૂંચ્યા જેવી પીડા થાય છે. તથા તે રખરની પેઠે તણાય છે. તે ઉપરાંત વખતે ચામડીનો રંગ લાલાશ પડતો બનાવે છે ત્યારે હૃદયઆદિ મર્મ સ્થાનોમાં દુઃખ થાય છે.

જો એ વાયુ રક્તધાતુમાં પહોંચ્યો હોય તો તેનાથી સંતાપ કારક તીવ્ર પીડા થાય છે, લોહીનો રંગ બદલાઈને વધારે કાળો થાય છે, શરીર સુકાઈ પાતળું થતું જાય છે, અન્નપર અભાવો થાય છે, જમ્યા પછી શરીર ભારે થઈ તેમાં કળતર થાય છે તથા ચામડી ફાટીને તેમાંથી રસી ઝરે છે.

જો એ વાયુ માંસ અને મેદ સુધી પહોંચે છે તો શરીર ભારે થાય છે, કશાથી ચોંટી રહ્યું હોય તેમ સ્થિર લાકડા જેવું થાય છે, મુષ્ટિપ્રહાર થવાનીપેઠે બહુ અંગ બહુ કળે છે તથા તે ઉપર આંગળીનો સ્પર્શ પણ સહન થતો નથી.

જો એ વાયુ અસ્થિ તથા મજ્જા સુધી પહોંચે હોય તો હાડકાંના સાંધાઓના વચલા ભાગ ફુપ્પે છે, સાંધાઓ કળે છે, માંસ અને બળ ક્ષીણ થાય છે, કાંધ ઉડી જાય છે અને શરીર રાતદિવસ વાયુની તીવ્ર અસરથી ધડકે છે, ફણકે કિંવા ધબકે છે.

જો એ વાયુ, વીર્યમાં પહોંચે છે તો તેને લીધે વીર્યની જૂઠ જલદીથી કરે છે, કિંવા વીર્યને બાંધી રાખે છે, કિંવા તે ગર્ભને પાડી નાંખે છે, અથવા રોકી રાખે છે અથવા સુકવે છે. તથા ગર્ભ કિંવા શુક્રમાં વિવિધ વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે.

જો એ વાયુ શીરાઓ, નસો તથા રંગોમાં વિકારયુક્ત થઇ સંચરે છે તો આખા અંગમાં શૂળો ફુટે છે, નસોને સંકોચી ઓટલે ખેંચી, જાડી તથા ભારે કરે છે. શરીરની બહાર તથા અંદર બહારી નામનો વાયુ તથા કુખજાત્વ નામનો વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે.

જો એ બગડેલો વાયુ, રેનાયુ તથા સાંધામાં પહોંચે છે તો આખા શરીરમાં અથવા શરીરના એક ભાગમાં રોગ પેદા કરે છે, પણ તે વાયુ સાંધાઓમાં ફેલાતાં સાંધાઓનો વિશ્લેષ કરી તેમને વાંકા ચુંકા અણીઆરાંનીપેઠે વળવા કે ફરવા દેતો નથી. વળી તેનાથી અંગમાં શૂળો ફુટે છે તથા શરીરના કેટલાક ભાગો સૂજી પણ જાય છે.

એવી રીતે વાયુ આખા શરીરમાં એટલે ત્રિદોષમાં, પાંચ તન્માત્રામાં, અને દશ ઇન્દ્રિયામાં અને દશ ઇન્દ્રિયે પોષણ કરનારા સ્થાનોમાં જ્યાં જ્યાં તેનો હીનયોગ, અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ થાય છે ત્યાં ત્યાં અચિન્ત્ય પ્રકારના અચિન્ત્ય લક્ષણુવાળા, અચિન્ત્ય ઉપદ્રવો સહીત રોગો એટલે પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. નિદાનશાસ્ત્રે એંશી પ્રકારના વાયુની ગણના કરેલી છે. તોપણ કોઈ કોઈ વખતે એવાં લક્ષણુ જોવામાં આવે છે કે, એંશી પ્રકારના વાયુ કરતાં જુદાજ પ્રકાર જણાય છે. તેનું કારણ એવું છે કે એંશી પ્રકારના વાયુ, ચાળીશ પ્રકારના પિત્ત, વીશ પ્રકારના કફ, દશ પ્રકારના આમવાયુ અને તેઓ દશ ઇન્દ્રિ, પાંચ તન્માત્રા, સપ્ત આશ્લય, અને સાત ધાતુઓ તથા સાત ઉપધાતુઓ સાથે, જુદા જુદા રૂપે તેનો હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ થવાથી વાયુ આશ્રિત અસંખ્ય જાતના રોગો થઈ શકે છે, અને એટલા માટે નિદાનશાસ્ત્રે જણાવ્યું છે કે,

અવ્યક્તં લક્ષણં તેષાં પૂર્વરૂપમિતિ સ્મૃતમ્ ।

આત્મરૂપં તુ ચન્દ્યાક્તમપાયો લઘુતા પુનઃ ॥

અર્થાત્ વાયુના લક્ષણો અવ્યક્ત એટલે કહી નહિ શકાય એવાં હોવાથી સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી. દરેક સ્થાનમાં ત્રિદોષ સિદ્ધાંતમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, પાંચ પ્રકારના વાયુ, પાંચ પ્રકારના પિત્ત અને પાંચ પ્રકારના કફ મળીને પંદર પ્રકારે ત્રિદોષ પોત પોતાનું કામ કરે છે, અને તે પંદર પ્રકારના ત્રિદોષમાં જે જે પ્રકારના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ થાય છે, તે તે પ્રકારના તે તે સ્થાનમાં ઉપદ્રવો થાય છે એટલા માટે દોષોના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ

સમજીને રોગનું નિદાન તથા ચિકિત્સા કરવામાં આવે તોજ ચિકિત્સકનો પરિશ્રમ સફળ થાય છે. દાખલા તરીકે આપણે આપણી આંખનો વિચાર કરીએ. આંખ એ મનુષ્ય શરીરમાં એક અગત્યની ઇંદ્રિ છે. તે આંખને જોવાથી તેની પાંપણના વાળ, પાંપણનું ઉપલું પડ, પાંપણની નીચેનું પડ, પાંપણના બે સાંધા, બે સાંધામાં રહેલી માંસની બે પીસીઓ, આંખના ડોળાનો કાચ, તે કાચનું ઘોળું પડ, ઘોળા પડમાં રહેલો કાળો ભાગ અને કાળા ભાગમાં રહેલી દ્રષ્ટિ જેને આંખની કીકીના નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે, તે આંખના ડોળાની નીચે રસનું, રક્તનું, માંસનું, મેદનું, અસ્થિનું, મજ્જનું અને શુક્રનું એકેકું પડ રહેલું છે. હવે ત્રિદોષ સિદ્ધાંતના નિયમ પ્રમાણે આંખમાં રહેલો અપાનવાયુ આંખમાં રહેલા મળને ચીપડાના રૂપમાં, અને મનોવિકારથી આંખના સાંધામાં રહેલી માંસપેશીઓમાંથી છુટા પડેલા પાણીને બહાર કાઢી નાંખવાનું કામ કરે છે. ઉદાનવાયુએ બેંચેલા બ્રાજકપિત્ત અને રસગક્રના તત્વોને સમાનવાયુ સરખે બાજે વહેંચી આપે છે. તે સરખે બાજે વહેંચેલા કફ-પિત્તના જેમ જેમ સાતે ધાતુ બનતા જાય છે, તેમતેમ પાનવાયુ તેનું પોષણ કરે છે. આંખમાં રહેલો ઉદાનવાયુ પાનવાયુએ પોષણ કરેલા તત્વોને શાનતંતુઓમાં પહોંચાડી મગજમાં સ્થિર કરે છે, અને આંખમાં રહેલો વ્યાનવાયુ આખા શરીરમાં રહેલા વ્યાનવાયુમાં સ્થિત થએલા શાન-તંતુઓને તે ખબર પહોંચાડે છે. તેવી રીતે આંખમાં રહેલું દ્રવરૂપ પાચકપિત્ત, ઉદાનવાયુએ આણેલા રસને પચાવી રંજકપિત્તને પહોંચાડે છે, જેણે કરીને રંગાએલું પિત્ત આલોચકપિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી સાધકપિત્ત તેને સ્થિર રાખે છે એટલે આલોચકપિત્તમાં રહેલા શાન-

તંતુઓ રૂપતન્માત્રાના આશ્રમે રહી આખા જગતના સ્વરૂપ અને રંગનું દર્શન કરે છે, અને તેથી કરીને ચામડીમાં એટલે આંખની પાંપણોમાં રહેલું બ્રાજકપિત્ત વ્યાનવાયુ સાથે મળીને આકાશમાંથી આવતા સૂક્ષ્મ પશુ આંખને નુકસાન કરતા પરમાણુઓ તથા ત્રસ-રેણુઓને અટકાવવા માટે આંખની પલકનું પાંપણોદ્ધાર આકુંચન અને પ્રકુંચન કર્યા કરે છે અને આંખને કાન્તિવાળી અને બીની રાખે છે, તેવી રીતે આંખમાં રહેલો ક્ષેદન કદ આંખના તમામ અવયવોને સ્થિર રાખે છે, આંખમાં રહેલો અવલંબન કદ આંખના દરેક ભાગને પોષણ આપે છે. આંખમાં રહેલો રસન કદ આંખને લુપ્તી પડવા દેતો નથી. આંખમાં રહેલો સ્નેહગદ્ગદ આંખને ચીકણી રાખે છે અને આંખમાં રહેલો સંશ્લેષન કદ આંખના સાંધાઓને અલનવલનમાં સહાયકારી થાય છે. એટલા ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે કે એક એક દોષના પાંચપાંચ ભેદથી પંદર ભેદો એકએક ઇન્દ્રિયાં, એકએક તન્માત્રામાં અથવા એકએક સ્થાનમાં અને એક એક ધાતુમાં પોતપોતાના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે કામ કરી રહેલા છે. જ્યારે આંખમાં રહેલો સમાનવાયુ હીન-મિથ્યા કે અતિયોગને પામે છે, એટલે બીજા ચાર વાયુઓ, પાંચ પિત્તો, પાંચ કફો, અને સાત ધાતુઓમાં હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ થાય છે, અને જે જે વાયુને જે જે પિત્ત, કદ તથા ધાતુઓ સાથે પરસ્પર હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ થાય છે તે તે વાયુ, પિત્ત અને કદમાં તથા ધાતુઓના સ્થાનોમાં તેના તેના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે પીડા ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવી દરેક જાતની પીડાને ઝોળખવા માટે તે તે પીડાને રોગ ગણી, તેના જીદાં જીદાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે. આ દાખલાથી એટલું

સમજમાં આવશે કે આખા શરીરમાં રહેલા દરેકે દરેક સ્થાનમાં એટલે શીરાઓ, ધમનિઓ, કન્ડરાઓ, હાડકાંઓ, સાંધાઓ, સ્નાયુઓ, મેદ, મજ્જા, માંસ, લોહી, રસ, ચામડી અને ધાતુઓના ઉપધાતુઓમાં સ્થળે સ્થળે પાંચ પ્રકારના વાયુ પ્રાધાન્યપણું ભોગવી, પાંચ પ્રકારના પિત્ત અને પાંચ પ્રકારના ક્ષત્રે શુદ્ધ કરી તેના ધાતુ બનાવે છે તથા અશુદ્ધરૂપ દોષોને દોષના રૂપમાં કે ઉપધાતુના રૂપમાં શરીરની બહાર કાઢી નાંખે છે, એટલા માટે વાયુને મહા બળવાન તથા આખા શરીર તંત્રને ચલાવનારો, પોષનારો, વૃદ્ધિ કરનારો, હીન કરનારો અને અંતે નાશ કરનારો કહેવામાં આવ્યો છે, તેથી ચિકિત્સકોએ શરીરના દરેક ભાગમાં થતા ઉપદ્રવોને તપાસી તેના મિશ્ર ભાવના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગને સમજી ત્રિદોષના ઉપદ્રવોને દબાવવા માટે ત્રિગુણાત્મક અને પડરસાત્મક ચિકિત્સા કરવી, જેથી રોગી નિરામય થઈ આયુષ્યવાન થાય છે. એટલા માટે વાયુરોગ જો કે અચિન્ત્ય લક્ષણવાળા અનંત છે તથાપિ તેની સામાન્ય ચિકિત્સા જ અમારા અનુભવમાં આવેલી છે તે પ્રકટ કરવાનું દુરસ્ત ધારી નીચે પ્રમાણે જણાવીએ છીએ:—

લીલામાની ગોળી—લીલામા તોલા આઠ, ગોળ તોલા પાંચ, પીપળામૂળ તોલા એક, પીપર તોલા એક, અકલકરો તોલા એક, મુંઠ તોલા એક. માલકાકણી તોલા એક, એ સર્વ વસાણાને વાટીને ગોળમાં બેાર જેવડી ગોળા કરવી. રોગીનું બળ જોઈને એકેક અથવા બેબે ગોળી સાંજ સવાર પાણી સાથે ખવાડી તે રોગીને તેલવાળા પદાર્થો પુષ્કળ ખવાડવા. પણ ધી, દૂધ, ગળપણ ખીલકુલ આપવું

નહિ તેલ જેટલું વધારે ખવાશે તેટલો વધારે ફાયદો કરશે, અને ગળપણ, દૂધ, ધી ખાશે તો રોગ વધારે થશે. ખટાચ ખાવા દેવી નહિ. રાઈનો વધાર કરેલો હોય અથવા જેમાં રાઈ આવતી હોય તેવા પદાર્થ ખાવાથી આંખે સરીરે રાઈ જેવડી ફેશ્લીઓ કુટી નીકળશે. એ ગોળી ખાવાથી સંધી વા, ગડીયો વા, કમ્બરનો વા મટે છે.

લાવંગાદિ ગુગળની બબ્બે ગોળી દિવસમાં ત્રણવાર ખાવાથી વાયુથી થતી કળતર મટે છે, બુખ લાગે છે, ખાધું પચે છે અને પેટના આંતરડામાં બદાયલા વાયુને મટાડે છે.

પથ્યાગુગળ-ગુગળ મણુ અર્ધો, હરડેદળ શેર દશ, ખેડાંદળ શેર પંદર, આમળાં શેર દશ, ગળો શેર દશ એ સર્વને એકઠું કરી આંખે સોળ મણુ પાણીમાં ઉકાળી, અર્ધું પાણી બળી નખ ત્યારે નીચે ઉતારી કપડાવતી માળી, પછી હરડેદળ શેર દોઢ, ખેડાંદળ શેર દોઢ, આમળાં શેર દોઢ, સુંઠ શેર અર્ધો, પીપર શેર અર્ધો વાવડીંગ શેર અર્ધો, નીસોતર શેર ૦૧, નેપાળો શેર ૦૧, ગળો શેર અર્ધો; એ સર્વે વસાણાંને ખાંડીને સોળમણુ પાણીમાં ઉકાળીને ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે કપડેથી ગાળી, તે બેડ ઉકાળા બેગા કરી, લોખંડના વાસણમાં ઉકાળતાં ઉકાળતાં પાક જેવો થાય ત્યારે બીજા વાસણમાં કાઢી લઈ, ટાઢું પડ્યા પછી જો વધારે નરમ દેખાય તો તડકે સુકવી તેને ધીને હાથ દધને જેમ પાપડનો લોટ ખાંડે તેમ ખૂબ ખાંડી, અરીઠાની માન જેવડી ગોળી વાળીએ છીએ. એ ગોળી બબ્બે, ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવાથી તમામ જાતના વાયુ, મટી જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ ગામડીમાં,

માંસમાં કે હાડકાંમાં સડો પેઠો હોય તેને પણ તે ફાયદો કરે છે. તે ઉપરાંત શુદ્ધ, સોજા, પાંડુ, કમળો, પ્રમેહ, અગ્નિમંદ, મળબંધ, એટલા રોગોમાંથી કેટલાકને તરત ફાયદો કરે છે અને કેટલાકને લાંબો વખત ખાવાથી ફાયદો કરે છે. આ પથ્યાગુગળની ગોળી કરોગ સિવાયના તમામ રોગો ઉપર, પછી તે ગમે તે સ્થાનમાં થયા હોય તેને સાત મહિના સુધી અથવા બાર મહિના સુધી કાંઈ પણ પરેશ પાળ્યા સિવાય ખવડાવવામાં આવે તો તે તમામ દર્દોને સારા કરે છે.

ચીંચાલહસાતક:—વગર મીઠાની પાકી આમલી છોડાં તથા કચુકા કાઢી નાંખી શેર એક તથા બીલામા શેર એક, એ બેઉને બેગા ખાંડી, ગોળી વળાય એવું થાય ત્યારે તેની ચીનીબોર જવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી એકેકી અથવા બબ્બે, દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે ગળાવવી, જે સંગ્રહણી અથવા અતિસારનો રોગી હોય તો ઉપર છાશ પાવાથી તરત ફાયદો દેખાય છે, એટલે જાડા બંધ થાય છે, દુઃખાવો નરમ પડે છે અને પેટ ચઢતું નથી. જે કોઈને ઉપદંશ થયા પછી વિસ્ફોટક થઈ સાંધા રહી ગયા હોય, અથવા લકવા, આર્દિતવાયુ, મન્યાસ્તંભ કટીગૃહ, ગમ્રશી, વગેરે સંધિગત અને શીરાગત વાયુ થયો હોય તો બબ્બે ગોળી પાણી સાથે ગળાવવાથી ધણો સારો ફાયદો થાય છે. વિશેષમાં જણાવવાનું કે આ ગોળી ઉપર ગમે તે પદાર્થ ખાવામાં આવે તો નુકસાન કરતી નથી, પરંતુ રોગને પ્રતિકુળ ખોરાક આપવો નહિ.

ધાત્રી બહસાતક:—બીલામા શેર એક, હરડાંદળ શેર અર્ધો, બેડાંદળ શેર અર્ધો, આમળાં શેર અર્ધો, સુંક તોલા પંદર, મરી તોલા

પંદર, પીપર તોલા પંદર, કાળા તલ શેર એક, ગોળ શેર એક; એ સર્વે વસાણાને ઝીણા ખાંડીને ગોળમાં મેળવી, ફરી ખાંડીને ઝીણાં ખેર જેવડી ગોળી કરવી. એક અથવા બે ગોળી પાણી સાથે ખવડાવવી. પરેછ કાંઈ નથી. એ ગોળાથી પેટના આંતરડાના બાધિ, દુઃખાવો, અને વાયુના તમામ રોગો મટી જાય છે, ભૂખ લાગે છે, શક્તિ આવે છે, સાધા દુઃખતા મટે છે, અર્ધાંગવાયુ. ઉપદંશ અને પ્રમેહવાળાને પણ મારક આવે છે.

યોગરાજ ગુગળ:—ગુગળ શેર એક લાવી દશ શેર દૂધમાં ઉકાળવો. ઉકળવા માંડે કે તેમાં લસણ શેર ૧૦ છોલીને વાટીને નાંખવું. જ્યારે દુધનો માવો થાય ત્યારે ધી શેર સવા નાંખી તે માવાનો દાણો પાડવો. પછી તેમાં શાકર શેર ત્રણ ખાંડીને નાંખવી, શાકર સાથે એકરસ થાય ત્યારે નીચે ઉતારી, પીપર, પીપળીમૂળ, અજમો, અજમોદ, સુવા, મરી, કરમાણી અજમો, ધમાસો, વચકાવળી, તમાલપત્ર, ગોખર, ધાણા, હરકાં, બેડાં, આમળાં, મોચ, હીરાકસી, દેવદાર, સિંધવ, ઉપલેટ, જેડીમધ, અને તમાલપત્ર; એ સર્વે પા પા તેલો લઈ, ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી મેળવવું. પછી તેમાંથી રોગીના બળનો વિચાર કરી, જેઆનીમારથી આઠઆનીમાર સુધી દિવસમાં બેવાર ખાવા આપવો. એના ઉપર ખટાશ આપવી નહિ. એ ગુગળથી કમ્બર તથા સાંધા દુખતા મટે છે, ધાતુવિકાર મટે છે, પગનું કળતર મટે છે, સુન્નમહેરી મટે છે, ફેફસ, ચિત્તભ્રમ અને તાણુના રોગ મટે છે. ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં યોગરાજ ગુગળના જે પાઠો લખેલા છે તે કરતાં આ યોગરાજનો પાઠ નવી રીતે જ ગોઠવેલો છે.

વાતનાશન ગુગળઃ—ગુગળ તોલા પાંચ, જોળ તોલા પાંચ, હીંગલોક તોલા પાંચ; અને ધીનો હાથ દર્ધ ખુખ ખાંડી જોળી અરીઠાની મીજ જેવડી વાળવી. એ જોળી એકકી દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે ગળવાથી વાયુના તમામ વિકારને મટાડે છે. તેમાં ખાસ કરીને કમ્બરનો અને બરડાની કરોડનો દુખાવો તથા કળતરને જરૂર મટાડે છે.

પુનરનવાદિ ગુગળઃ—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ શેર દશ, દીવેલાનાં મૂળ શેર દશ, અને સુંઠ શેર દોઢ, એ સર્વને થોડું થોડું ખાંડીને આઠ મણુ પાણીમાં ઉકાળવું. જ્યારે એક મણુ પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ઉકાળાને કપડાંથી માળી લઈ, તે ઉકાળામાં ચાર શેર ગુગળ નાંખીને પકાવવા અને જ્યારે પાકી રહે ત્યારે સોળ તોલા એરંડીઈ, નીસોતર વીશ તોલા, નેપાજો ચાર તોલા, મળો દશ તોલા હરડેદળ ચાર તોલા, બેડાંદળ ચાર તોલા, આમળાં ચાર તોલા, સુંઠ ચાર તોલા, મરી ચાર તોલા, પીપર ચાર તોલા, ચીત્રો ચાર તોલા સિંધવ ચાર તોલા, બીલામા ચાર તોલા, વાયવડંગ ચાર તોલા સુવર્ણમાક્ષિક બસ્મ એક તોલો, અને સાટોડી એક તોલો મેળવીને પાક કરવો. જ્યારે બરાબર પાક તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉતારી, ઠંડું પડ્યા પછી એક તોલો નિત્ય ખાય તો, વાતરક્ત, સાત પ્રકારની વૃદ્ધિ, ગૃધ્રશી, જંગ, ઉર, પુષ્ટ, ત્રિક અને બસ્તીમાં થએલા વાયુના વિકારને મટાડે છે, અને મોટા આમવાયુને મટાડે છે. એવું બાવ પ્રકારમાં લખેલું છે પણ એરંડીઈ તેલ નાંખવાથી જોળી વળતી નથી, તેથી અમે એરંડીની મીજ

નાંખીએ છીએ, અને એક તોલો ખાવાનું પ્રમાણ સહન થઇ શકતું નથી તેથી એક તોલાની સોળ ગોળી બનાવીએ છીએ. તે ગોળીમાંથી દરરોજ એકેક અથવા બળ્બે પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણવાર આપવાથી પેટના સોળ, હાથપગના સોળ, પાંડુ રોગ, ઉદરરોગ, તથા ગુદ્મ વાયુ અને એકંદરે જે વાયુમાં મળે સકાર્ષિ ગયા હોય તેમાં ધણું સરસ કામ કરે છે. શરીરમાં નવું લોહી ઉત્પન્ન કરે છે, અને વિસ્ફોટક તથા આમવાયુને મટાડે છે.

અમૃતાદિ ગુગળઃ—ગળો શેર દશ, હરડાં શેર દશ, ખેડાં શેર દશ, આમળાં શેર દશ, ગુગળ શેર પાંચ; એ સર્વને એકઠાં કરી બારમણ પાણીમાં ઉકાળો કરી, જે મણ પાણી આસરે રહે ત્યારે તેને કપડેથી ગાળી, પાણું અગ્નિપર ચઢાવી તેમાં નેપાળો, સુંઠ, મરી, પીપર, વાયવડંગ, ગળો, હરડાં, ખેડાં, આમળાં, અને તળ એ દરેક પદાર્થો દશ દશ તોલા, નિશાતર એક તોલો, લઈ વચ્ચગાળ ચૂણું કરી, ઉપરના ઉકાળામાં મેળવી પકાવવું. જ્યારે પાક તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાંથી અગ્નિબળનો વિચાર કરી, એક તોલા સુધી ખવડાવવો. એ ગુગળથી વાતરક્ત, કોઠ, હરસ, મંદાગ્નિ, વૃણ, પ્રમેહ આમવાત, ભગંદર, નાડીવૃણ, ઉચ્ચંબ અને સોળ મટે છે, એવું ભાવ પ્રકાશમાં લખેલું છે, પરંતુ એ ગુગળનો પાક તૈયાર થયા પછી જો એમને એમ રહેવા દઈએ તો ઉપરનો ભાગ સુકાર્ષિને પથર જેવો થઇ જાય છે. અને નીચેનો ભાગ ધણું નરમ રહે છે. જો એ ગુગળને ખરણીમાં ભરી લઈએ તો પાણીની બીનાશને લીધે ગુગળની સદી જાય છે તેથી ફેંકી દેવો પડે છે. એટલા માટે એ

ગુગળને તડકે સુકવી ધીને હાથ દઇ, ખૂબ ખાંડવો એટલે એકરસ
ગોળી વળવા જેવો થશે પછી તેને ધીવાળા હાથે અરીઠાંતી મીઠ
જેવડી ગોળી વાળવી, એટલે ચમકતી ઠાળા રંગની ગોળી થશે. જે
કે આગળ લખેલા પથ્યાગુગળમાં અને આમાં બહુ ફેર નથી તથાપિ
પથ્યા ગુગળની ગોળી તડકે સુકવી શકાય છે, અને આ અમૃતાદિ
ગુગળની ગોળી તડકે સુકવવાથી નરમ થતી જાય છે, એટલા માટે
એ ગોળીને તડકે નહિ સુકવતાં છાંયામાં સુકવવી. જે કે એ ગુગળને
ખાવાનું પ્રમાણ એક તોલાનું લખેલું છે, પણ એક તોલા ખાઇ
શકાતો નથી, પરંતુ ઉપર લખ્યા પ્રમાણની ગોળી એકેક
અથવા બે બે દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે આપવાથી સંધીવા,
વિસ્ફોટક, પ્રમેહ, લકવા, વગેરે વાયુના દર્દો કે જેનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન
ગરમીમાંથી હોય છે તેના ઉપર બહુ સારી અસર કરે છે. પરંતુ એ
ગોળી ખાવાથી કેટલાક રોગીને પાતળા ઝાડા થાય છે, અને કેટલાકને
પેટમાં બહુ દુઃખે છે, તેટલા માટે એ ગોળી ધ્યાન પહોંચાડીને આ-
પવાની છે. જે ઉપદ્રવ કરે તો માત્રા ઓછી કરી નાંખવી.

કિશોર ગુગળ:-હરડાં, બેડાં, આમળાં, ગળો, એ ચાર વસ્તુ
પાંચ પાંચ શેર લઇ થોડી ખાંડી, લોખંડના કડાયામાં આઠ મણ
પાણી મૂકી ઉકાળી બે મણ પાણી રહે ત્યારે ગુગળ શેર પાંચ લઇ
તેને પાણીમાં એક દિવસ પલાળી રાખી, બીજો દિવસે ઉકાળી, તે
પાણી પેલા ઉકાળામાં મેળવવું એટલે ગુગળમાંનું મટાડું ઠાંકરી વગેરે
જુદાં પડી જશે. પછી તે બેઉ ઉકાળાને બેગાં મેળવી ચૂસે ચડાવી,
તેમાં હરડાં, બેડાં, આમળાં, ગળો એ ચાર ઓષધ દશ દશ તોલા
અને સુંઠ, મરી, પીપર, એ ત્રણ ઓષધ પાંચ પાંચ તોલા, વાય-

વડંગ, આઠ તોલા, દાંતીનાં મૂળ ચાર તોલા, નીશાતર ચાર તોલા, એ સર્વેને લઘુ વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ કરી, પાકમાં મેળવી આગળ ખતાવેલી ગોળી પ્રમાણે અરીઠાંની મીઠા જેવડી ગોળીવાળી, તે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત બળ્લે આપવાથી વાયુના તથા ગરમીના ધણા રોગને મટાડે છે; પરંતુ માથાના દુખાવાના લાંબા કાળના રોગ ઉપર એટલે જામરવાયુ, માથાની શૂળ, માથું પોચું પડી જાય છે તે, માથાને હાથ અડકાડી શકતો નથી એવા રોગીને તેમ ઉપદંશ, શીરંગરોગ, વિસ્ફેટક, પામા, વિચરિકા, અને વિશેષે કરીને ચામડીના દર્દમાં બહુ સારું કામ કરે છે. જો એ ગુગળને લઘુમંજીષ્ઠાદિ એટલે મજીઠ, ત્રિફળાં, કડુ, વજ, દારૂહળધર, ગળો, અને લીંબજાલના ઉકાળા સાથે આપ્યો હોય તો ધણું સરસ કામ કરે છે. સામાન્ય રીતે વાયુ તથા પિત્તના વિકારમાં કોષપણુ જતના ગુગળ અદ્ભૂત કામ કરી ખતાવે છે, પરંતુ રોગીએ શ્રદ્ધાપૂર્વક જે ગુગળની યોજના વેંચે કરી હોય તે ગુગળ ઓછામાં ઓછા છ માસથી બાર માસ સુધી ખાવો જોઈએ. ઉતાવળે કામ માંગનારને માટે ગુગળ નકામાં છે.

ચક્રમર્દક તેલ:—કુવાડીયાનાં બી, અસાળીયો, રાઈ, સરસવ, માલકાકણી, તલ અને કોપરું સમભાગે લઈ વીશ શેર વજન કરવું. તેમાંથી કોપરા સિવાય બીજા બધા વસાણાને ગુદા ગુદા ખાંડવા. પછી તેમાં કોપરું નાંખી, ધાંચીની ધાણીમાં પીલાવી, તેનું તેલ કઢાવવું. એ તેલ મસળવાથી વાયુથી અકડાઈ ગયલા, રહી ગયલા, ખેંચાઈ ગયલા, કમ્બરમાંથી ખાંગળા થયલા રોગીઓ સારા થાય છે.

નારાયણ તેલ:—આસન, કાંસકીનાં મૂળ, ખીલીનાં છોડાં, મહાડમૂળ, ભોંગરીંગણી, મોટીરીંગણીનાં મૂળ, ગોખર, બલખીજ, લીંબ-

છાલ, અલુનાં છોડાં. સાટોડી, આંદવેલ, (લગમણી) છીણીનાં મૂળ; એ દશ ઔષધ એકેક શેર લઈ થોડાં ખાંડી આઠમણ પાણીમાં ઉકાળી, ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈ, તે ઉકાળામાં તલનું તેલ પાંચ શેર નાંખી ચૂસે ચડાવવું. પછી સતાવરી શેર પાંચ ખાંડીને બેમણ પાણીમાં એક દિવસ પલાળી મૂકી, બીજે દિવસે ઉકાળી, દશશેર પાણી રહે ત્યારે તે ઉકાળાને બ્યારે ઉપરના ઉકાળામાંનું તેલ બાકી રહે અને ઉકાળો બળી જાય, ત્યારે શતાવરીનો ઉકાળો તેમાં નાંખવો. ત્યારપછી ઘોડાવજ, એલચી, સુખડ, કાળો છડ, વજકાવલી, જટામાંસી, સિંધવ, આસન, કાંસકીનાં મૂળ, રાસ્ના, વરીઆળી, દેવદાર, તગર; એ એસડો આઠઆઠ તોલા લઈ ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી દશ શેર દૂધમાં મેળવી રાખવું. બ્યારે શતાવરીનો ઉકાળો બળી જાય ત્યારે દૂધવાળો કલ્ક નાંખીને ઉકાળવું. ઉકળતાં ઉકળતાં તે ઉકાળો બળી જાય અને દૂધનો આવે થઈ તેનો દાણો છુટો પડે ત્યારે તે તેલ ગાળી લેવું. પણ આ તેલ બનાવતાં દૂધનો દાણો પડ્યા પછી તમામ તેલ, ઉકાળાના સત્ત્વમાં અને દૂધના માવામાં એવું મળી જાય છે કે, નીતારીને અથવા નીચોવીને લેવા જઈએ તો ચોથા ભાગનું પણ હાથ આવતું નથી. એટલા માટે આપણી મરજી લામક પાક થાય અને તેલ છૂંકું પડે કે તેમાં બે મણ પાણી નાંખીને, બે ત્રણ ઉભરા આવે એટલું ઉકાળી ઠંડું પડવા દેવું, એટલે તમામ તેલ, પાણી ઉપર તરી આવશે. તે હાથેવતી ખીજ વાસણમાં કાઢી લઈ, તે વાસણને તાપપર મૂકી, પાણીનો ભાગ બળી જાય તેટલું કઢાવી, કપડે ગાળી, ઠંડું પડ્યા પછી બાટલીમાં ભરી લેવું. એ તેલમાંથી દરરોજ અર્ધા તોલાને આસરે

ગરમ પાણી સાથે, અથવા ગરમ દૂધ સાથે પાવાથી જાડા થઈ ગયલા માણસને તથા અંતઃકૃદ્ધિવાળાને તથા જેનું પેટ ચરબીથી ફૂલી ગયું હોય તેને ધણો ફાયદો કરે છે. માથાના અત્યંત દુઃખાવામાં એનાં ટીપાં નાકમાં મુકવાથી ફાયદો થાય છે. ઓઝોને થોનિશળ, પીડીતાર્તવ, તથા થોનિમાર્ગનો દીર્ઘ વરમ હોય તો આ તેલનાં પૂમડાં લેવાથી ફાયદો થાય છે. તેવી રીતે શરીરે ચોળવાથી કાળો કાઢ મટે છે, અને વાયુથી રહી ગયલા રોગીને બહુજ ફાયદો કરે છે. એ તેલ વાસી થવાથી રસ બદલતું જણાય તો પાછું તપેલીમાં કાઢી, ફરી ગરમ કરી લેવાથી તાજું બની જાય છે. મૂળ શારંગધરના પાઠમાં કાંઈકે ફેરફાર કરી, ઉપર લખ્યા પ્રમાણે આ તેલ અમે તૈયાર કરીએ છીએ.

અઠદના ઉકાળામાં તેલનું તેલ નાખી તેલ બળતાં મુઘી ઉકાળી, તે તેલ ચોળવાથી લકવાના દરદને ધણો ફાયદો કરે છે. જો કે નિદાનશાસ્ત્રમાં વાયુના એંશી પ્રકાર લખેલા છે અને વાયુનું વર્ણન કરતાં ત્રિદોષસિદ્ધાંતના વિચાર પ્રમાણે વાયુના અસંખ્ય ભેદો પાડી શકાય છે, પરંતુ એંશી પ્રકારના વાયુ પૂરેપૂરા થતા હોય એવું ધણે ભાગે જોવામાં આવતું નથી, પણ તે પૈકી લકવા, આર-દિતરોગ, સંધિવા, આક્ષેપક, અપતંત્રક, ગદ્રશી, વિશ્વાચિ, અન્દા રથંભ, મન્યારથંભ, કોબ્દુશિર્ષ, અપબાહુક, ખંજ, પંચુ, પાદહર્ષ ખલ્લી પાદકંટક વગેરે વાયુના રોગો થતા જણાય છે. પરંતુ તેની જુદીજુદી ચિકિત્સાઓ કરવામાં આવતી નથી, પણ વાયુ રોગપર ગુગુળો ઘણી સારી અસર કરે છે; પરંતુ વાયુ જ્યારે કફને આશ્રે જઈ મિથ્યાયોગ ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે પિત્તનો હીનયોગ થાય છે,

તેથી જે વાયુઓ જણાય છે તેમાં ગુગુળો કામ કરી શકતા નથી, પણ તેવા રોગમાં “રસસિંદૂર, મલ્લસિંદૂર, તાલસિંદૂર, શીલાસિંદૂર” ધણું સાફ કામ બળવે છે.

વાયુ ઉપર ચોળવાનો મલમ:-વિલાયતી કર્પૂર તોલા પાંચ, ચોખ્ખું ટરપીટન તોલા વીશ, ખારસોપ નામનો પીળો સાણુ તોલો એક લઈ પ્રથમ કર્પૂરને ઝીણું વાટી તેમાં સાણુ મેળવી, પછી ટર પીટન નાંખી ઘુંટવું એટલે કર્પૂર મળી જશે એ મલમ પેટમાં દુખતું હોય તો પેટપર ચોળાય, શળ મારતી હોય તો શળપર ચોળાય. તેવી રીતે જ્યાં જ્યાં વાયુનું દરદ માલમ પડતું હોય ત્યાં ત્યાં ચોળવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે.

સોજની ગોળી:-હીમજીહરડે શેર એક, આમળાં શેર અઘોં, સુરોખાર શેર પા, મોરથુથુ નવટાંક; પ્રથમ હરડે, આમળાં અને સુરોખારને ઝીણાં ખાંડી, મોરથુથાતું પાણી એટલું બનાવવું કે પેતો બૂકો પક્ષગી રહે. પછી તે બૂકાનો એક ગોળો કરી એક દિવસ વાસી રાખી મૂકવો. બીજે દિવસે તે ગોળાને ખૂબ ખાંડી તેની ખોર ખોર જેવડી ગોળી બનાવવી. આ ગોળી પાણીમાં ધસી સાંધાનો દુઃખાવો, કોઈપણ જગ્યાપરનો વાગવાથી, ભાંગવાથી, કાંઈ કરડવાથી અથવા રક્ત આવવાથી સોજો આવ્યો હોય તે ઉપર ચોપડવાથી તરત ફાયદો કરે છે. જે આ ગોળીમાં પાણી વધારે પડશે તો એ ગોળી સુકાયા પછી ધસવાને સહેલી અને વજનમાં હલકી તથા પોચી બનશે. તેવી પોચી ગોળી બરાબર કામ કરશે નહિ, પણ બરાબર માફકસર પાણી પડવાથી જે ગોળી બનશે તે કઠણ, વજદાર અને ધસવામાં

મુશ્કેલ જણાશે, પણ તે ગોળી ધસીને ચોપડવાથી તરત ફાયદો કરશે. આ ગોળી ચાંદ ચોપડી શકાય છે, રસપર ચોપડાય છે. આંખ દુઃખવા આવી હોય તો ધસીને આંખની આસપાસ ચોપડાય છે. કાનમાં ચસકા નાંખી કાનમૂળીયાં ફૂટ્યાં હોય તો તેનાપર ચોપડાય છે. એકંદરે જ્યાં જ્યાં ચોપડવાની જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં સામાન્ય રોગોમાં ચોપડવાથી અદ્ભૂત કામ કરી બતાવે છે.

પીળો ખરડ:—રેવંચીની ખટાઈ શેર એક, તથા શેરીસોબાન શેર એક એ બેઉને ખાંડી વચ્ચેમાળ કરી, પાણીમાં વાટી ગરમ કરી દુઃખતા સાંધા તથા ફુલતા સાંધા ઉપર ચોપડવાથી ઘણો ફાયદો કરે છે.

કર્કુશદિ ગુટિકા:—ઝેરક્યુરા શેર એ લઘુ તેને ઐ મૂત્રમાં દુખતા પલાળવા. બીજે દિવસે તે મૂત્ર કાઢી નાંખી બીજું ઉમેરવું. એવી રીતે બેતાળીશ દિવસ સુધી દરરોજ મૂત્ર બદલતાં જવું અને ક્યુરાને રાતદિવસ તડકો આકળ ખાવા દેવું. તેતાળીશમે દિવસે તે ક્યુરાને મીઠા પાણીમાં ઘોઈ લઘુ તેના ઉપરની છાલ કાઢી નાંખવી. પછી તેના કટકા કરી તેને મીઠા પાણીથી ખુબ ચોળીને ઘોઈ નાંખવા અને બીજું પાણી ઉમેરવું. બીજે દિવસે ફરી ઘોઈ નાંખવા. એવી રીતે પલાળતાં અને ઘોતાં લીલું પાણી નીકળતું બંધ થાય અને જેવું પાણી નાંખીએ તેવું સ્વચ્છ પાણી નીકળે. ત્યારે તેને કમડેથી લૂછી નાંખી તે કટકાઓને અર્ધામણ દૂધમાં બાફવા. દૂધનો માવો થઈ જાય એટલે ઠંડો માઠી બીજું પાણી નાંખી ઘોઈ લેવા. આટલી ક્રિયા કરવાથી ઝેરક્યુરાનો ઝેરી ગુણ અને કડવાસ એ બેઉ જતાં રહે છે. તે શુદ્ધ ઝેરક્યુરાને ખુબ

બારીક વાટવા, વાટતાં વાટતાં નહિજ વટાય તો થોડું પાણી
 ખાંટીને વાટવાથી વટાઈ જશે, પણ જો સૂકાઈ ગયા તો વટાશે
 નહિ. એવી રીતે ઝીણા વાટીને તેમાં તજ તોલા બે, લવેંગ તોલા
 ચાર, જયશ્રી તોલા ચાર, મરી તોલા ચાર, કેશર તોલા બે,
 અકલકરો તોલા આઠ, જાવંત્રી તોલા ચાર, પીપર તોલા બે નાંખી
 પછી લવેંગ શેર પા, કાળાં મરી શેર પા ને જયશ્રી શેર પા,
 એનો ઉકાળો કરી પેલું ચૂર્ણ કર્યુરામાં મેળવી, આ ઉકાળાના બે
 પટ આપી મરી જેવડી ગોળી વાળવી એ ગોળી એક અથવા બે,
 માત્ર પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણવાર આપવાથી સંધીવાયુ, શીરાગત
 વાયુ, પેટમાંના વાયુને મટાડી બુખ લગાડે છે અને શક્તિ આપે
 છે. પાતળા ગ્રાહ થતા હોય તો બાંધ કરે છે અને ઝાડો નહિ થતો
 હોય તો પચાવીને લાવે છે. આ ગોળી વાયુના રોગપર તથા
 શક્તિ આપવામાં બહુ સરસ છે, પરંતુ એ ગોળીને યાકુતિના
 રૂપમાં ફેરવવી હોય તો ઉપરની તમામ દ્રવ્યા કરી, ઉપરના તમામ
 વસાણાં મેળવી, ઉકાળાના પટ આપવાનો વખત આવે ત્યારે બરાસ
 તોલો એક, કસ્તુરી વાલ ચાર, સોનાના વરખ વાલ ચાર,
 મેળવી તે પછી ઉકાળાના પટ આપી મરી જેવડી ગોળી વાળી
 એકેક અથવા બે-બે ગોળી દૂધ શાકરના અનુપાત સાથે દિવસમાં
 એકજવાર સવારે આપવાથી અજ્ય જાતની શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે.
 અથવા ઉકાળાના પટ પાયા પછી એને સૂકવી નાંખી, ફરી વચ્ચગાળ
 કરી, તે પછી કસ્તુરી વગેરે વસાણાં મેળવી, તેમાં સમાય એટલું
 મધ મેળવી, ચાટણ ચાચ તેવું કરી એક તોલો યાકુતિ ત્રણશ દિવ-
 સમાં પૂરી કરે અને ઉપરથી દૂધ શાકર પીએ અને મીઠા, મરચાં

તથા ખટાશ્વરાજો અત્યંત ખોરાક નહિ ખાય તો એકવાર નપુંસકને પુરુષત્વ આપે છે, તો સામાન્ય મનુષ્યને શક્તિ આપવામાં પાછી પડે નહિ.

વાયુના રોગમાં આગળ કહ્યું તેમ દોષ અને ધાતુઓ આશ્રીત રહી, પોતપોતના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે સ્વરૂપ દેખાડે છે, પરંતુ મૂળ વાયુને કોપવાનું કારણ અજ્ઞાત છે, અને જો માણસને પચે તેવું અને પચે તેટલું ખાતાં આવડે તો કોઈ દિવસ અજ્ઞાત થતું નથી, પરંતુ જીભના સ્વાદના લોહપી જીવેનો નિગ્રહ રહી શકતો નહિ હોવાથી અજ્ઞાત થાય છે અને તેમાંથી વાયુ કોપ પામી વિવિધ જાતના રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. જેટલા વાયુઓ અજ્ઞાતથી ઉત્પન્ન થએલા હોય છે તેઓના ઉપર આ નિબંધમાં લખેલા ઔષધો જરૂર કામ કરે છે, પરંતુ કામથી, શોકથી, લયથી, ક્રોધથી, શાયથી જે વાયુ બગડીને વિક્રિયા પામી શરીરમાં અચિંત્ય જાતના અચિંત્ય લક્ષણવાળા વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેનો ઉપાય થયો મુશ્કેલ છે. તેણે તો સંયમ પાળી મનને શાંત અને આનંદમાં રાખવું એજ તેનું ઔષધ છે इत्यलम्.

બીજા વૈધરાજે તરફથી આવેલા અનુભવી ઇલાજો.

વૈધ ધીરજરામ દલપતરામ ગુજ્જરફળીયા-મુરત.

૧. વાતનાશિની ગુટિકા:-હીંગળોક તોલા ૨. સુંદ, મરી, પીપર, એકેક તોલો, ગુગળ તો. ૫. પ્રથમ ગુગળને શુદ્ધ કરી તેમાં

સુંઃ મરીનું ચૂર્ણ મેળવી ધુટવું. પછી હીંગળોકને ભુદો વાટી તેમાં મેળવી ખુમ ખાંડીને ચણા જેવડી ગોળી કરવી. વાયુના રોગવાળાને એકેક ગોળી દિવસમાં ૩ વાર આદુના રસમાં આપવાથી વાયુ મટે છે.

૨. હુતાસન રસ:-સુંઃ, મરી, પીપર, પીપળીમૂળ, લવેંગ, તજ, તમાલપત્ર, જાયફળ, જવત્રી, વાકુંલા, અજમે, પાનની જડ, વચનાગ અને હીંગળોક એ બધું સરખે વજને લઇ, ખાંડી વચ્ચગાળ કરી, પાતના રસમાં વાટતાં વાટતાં સુકવું. તેમાંથી નત્તા ૧થી વાલ ૧ સુધી મધ અને પીપર સાથે ચાટવાથી સધળી જાતના પેટના વાયુ મટે છે.

લસણાદિ ગુટિકા:-લસણની કળાં તોલા ૫, ગુગળ તો. ૧૦, લવેંગ તો. ૫. પીપર તો. ૨. મરી તોલા ૧, રાસ્ના તોલા ૩; દીવેલીની મીઝ તો. ૩, એ બધાને સાથે ખાંડી એકરસ કરી ચણી ભોર જેવડી ગોળી વાળવી. દરરોજ દિવસમાં ૩ વાર એકેકગોળી પાણી સાથે ખવાડવાથી સંધીવા, લકવા અને સધળી જાતના વાયુ નાશ પડે છે.

બોળબદ્ધ રસ:-રાતો બોળ તોલા ૪, ગુગળ તોલા ૪. સુંઃ, મરી, પીપર, અકલગરો, જાયફળ, આસન, હરડાં, બેડાં, આમળાં, ટંકજુ, પારો, ગંધક; એ સર્વ એકેક તોલો લઈ પારા ગંધકની કાબજી કરી, બોળ અને ગુગળને પાણીમાં નાંખી ખલી એકરસ કરવું, તેમાં ઉપરનાં વસાણાં મેળવી એક દિવસ ખલવું, અને ચણીભોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળી દિવસમાં ૩

વાર પાણી સાથે અથવા દીવેલાના મૂળના ઉકાળા સાથે એકેક અથવા બપોળે આપવાથી કમ્બર, સાંધા અને આખા શરીરનો દુખાવો મટે છે. અને જે સ્ત્રીને અટકાવ ચોખ્ખો નહિ આવતો હોય તેને અટકાવ ખુલાસે આવે છે.

ચતિમી રવીહંસલ દીપહંસલ છાપરીયા શેરી—સુરત.

ધનુરવાના ઉપાય.

૧. જયફળ, જવંત્રી, અરીસુ, તજ, એને વાટી ધનુરવાના રસમાં ઘુંટી મરી જેવડી ગોળી વાળવી. ૧ થી ૨ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવી, જેથી ધનુરવાયુ મટે છે.

૨. જે કોઈ માણસને વાગ્યું હોય અને ધનુરધાવાની જગ્યાથી લોહી વહી ગયું હોય તો ધનુરધાવાનો સંભવ છે. જે તે વખતે ગા રત્તીથી ૨ રત્તી સુધી દિવસમાં બે વખત ૩ દિવસ લગી ભાગલામટ અરીસુ ખવરાવવામાં આવે તો ધનુરધારોજ નહિ.

પડનાની સાથે જે દરદીનું પેટ ચઢ્યું હોય તો તાકીદે પેટ આવે તેવો ઉપાય કરવો. લોહીવાળો જખમ હોય તો તેલ અને સિંદૂરમાં રૂનું પુમકું બોળી પાટો બાંધવાથી રૂઝાઈ જાય છે.

૩. જીવતો સળગતો બાવળનો અંગારો બારીક વાટી તલના તેલમાં મેળવી રૂમાં બોળી પાટો બાંધી દેવો. એ પ્રમથે દરરોજ એપડવાથી જખમ રૂઝાઈ આવે છે. લોખંડ વાગવાથી પડેલા જખમને પાકવા નહિ દેતાં રૂઝાવવાનો આ ચોક્કસ પ્રધાન છે.

વૈદ્ય બાલકૃષ્ણ રત્નેશ્વર કંસારા શેરી મુરત.

૧. વ્યાધી ગળ કેશરી:-પારો, ગંધક, વછનાગ, હરતાલ, મરી, પીપર, હરડેદળ, ખેડાંદળ, આમળાં એસવેં બધે તોલા અને શુદ્ધ નિપાલો ૪ તોલા લઈ પારા ગંધકની કાળલી કરી તેમાં હરતાલ મેળવી પછી બીજા વસાણાનું ચુરણ મેળવી ભાંગના રસની સાત ભાવના આપવી, નગોડના રસની સાત ભાવના આપવી પછી ચણોદી જેવડી ગોળીઓ વાળવી.

૧ સર્વ જાંત તાવ ઉપર દુધ સાથે આપવી.

૨ સર્વ પ્રકારના વાયુના રોગ ઉપર નગોડ તથા નાગરમેથના કયાથ સાથે આપવી.

૩. સર્વ પ્રકારના પિત્તના વ્યાધી ઉપર ગોળ સાથે આપવી.

૪. સર્વ જાતના દેહના વ્યાધી ઉપર આદુના રસ સાથે આપવાથી સર્વ રોગને મટાડે છે

૫. આંકડી ઉપર તુલસીનો રસ તથા મરી સાથે આપવાથી મટે છે.

૨. ધનુરવાયુ-ખારેક નંગ એક લઈ ખાસેર તલના તેલમાં તળવી ખારેક બળી બમ એટલે કાઢી તેને વાટીને માત્રા ૨૨૧ તેમાંથી વાલ ૧ થી ૪ વાલ સુધી પાણી સાથે આપવાથી ધનુરવાયુ મટે છે. તળતાં તેલ વધ્યું હોય તે તેલનું મર્દન કરવાથી ખેંચ મટે છે.

૩. ગુમળ, ખારેકના ટીંચા, ખડીયોખાર, લવેંગ, માલકાંકણી એ સર્વે પૈસા પૈસાભાર લઈ પાણીથી વાટીને ૨૮ ગોળી

કરવી. સવાર સાંજ એકેક ગોળી ઘી સાથે આપવાથી ગડીયો વા, સંધીવા, અને ટાંકી મટી જાય છે.

૪. કાળી તુળશી, લીલું લસણુ, આદુ અને કાંદા (કુંભળી)નો રસ એકત્ર કરી ૦૧ (૫૦) તોલો દિવસમાં ૩ વખત પાવો અને એજ રસ દીલે ચોળવાથી ધનુરવાયુ મટે છે.

બ્રહ્મચારી આત્મારામ ત્રિવેદી (ફરતારામ).

વાગરમીનું ઔષધ:—ગજોનો રસ ટાં. ૪, લીંબડાનો રસ ટાં. ૪, હરડાં ટાં. ૧, પીરરીમુળ ટાં. ૧, આમળા ટાં. ૧, કાળી મુસળી ટાં. ૧, ઘોળી મુસળી ટાં. ૧, ધાણા ટાં. ૧, સુંક ટાં. ૧, ગળ્પીપર ટાં. ૧, એ સર્વનું વસ્ત્રમાળયુક્ત કરી ગોળમાં પાવલી-ભારની ગોળી વાળી સવારમાંજ ખાવી જેથી વાયુ તથા ગરમી મટે છે.

સુન્નવાયુનો ઉપાય:—હરડાં ટાં. ૧, વરાગડુ, ટાં. ૧, સંચળ ટાં. ૧, અજમો ટાં. ૧, ધાણા ટાં. ૫, અજમોદ ટાં. ૧૧, વરી-આળી ટાં. ૪, પીપરીમુળ ટાં. ૨, આસન ટાં. ૧૧, લોધર ટાં. ૨, કાથો ટાં. ૨, માલકાંકણી ટાં. ૨, સતાવરી ટાં. ૨, સર્વને વાટી ગોળમાં ટાં. ૧, પ્રમાણની ગોળી બનાવી ફક્ત સવારમાંજ એક ગોળી ખાવી જેથી સુન્નવાયુ મટે છે. ખાર ખાડુ ખાવું નહિ.

કંપવાયુનો ઉપાય:—સેકટાનું મુળ, નગોડનું મુળ, વરણાનું મુળ, પીલવણું મુળ, પુસ્કરમુળ, એ સર્વે ગાયના દુધમાં ઘસી પાવાથી કંપવાયુ મટે છે.

વૈદ્ય મણીલાલ ગણપતીશંકર ભટ્ટ મુ. કેળાપીઠ મુરત.

સંધીવાયુ:—અરણીનો રસ, નગોડનો રસ, પીલવણનો રસ, કાળીઆ સરસનો રસ આંકડાનો રસ, ધંતુરાનો રસ, અડસાંકળનો રસ (અડસાંકળનો રસ કાઢતી વખતે હાથે જરા દિવેલ અથવા તેલ લગાડવું) એ દરેકનો રસ પાપા શેર તથા અળસીનું તેલ શેર ૦૧, સરસીનું તેલ સેર ૦૧, નખલાનું તેલ શેર ૦૧, દેવદારનું તેલ શેર ૦૧, વજનાગ શેર ૦૧, મતલકાંકણી શેર ૦૧, એ દરેક તેલ તથા રસ વિગેરે એકત્ર કરી એક હાંડલીમાં અથવા તાંબાના તપેલામાં ભરી ચુલે ચડાવવું રસ બધો બળી બળ્ય અને તેલ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું, અને તે તેલમાં કપુર તોલા ૧થી ૨ મેળવવું, તથા થોડું રોહીત ધાસનું તેલ મેળવી બાટલીમાં ભરી મુકવું. આ તેલ લગાડવાથી સંધીવા, પક્ષાઘાત, યુગ્મ, ચુંક, કળતર દૂર થાય છે.

ધનુરવાનો ઉપાય:—કાળી તુળસીનો રસ, કાંદાનો રસ, આદુનો રસ, લસણનો રસ, એ ચાર પ્રકારના રસ મળી તોલો ૧, થાય તેમાં અરલુની જાલ તો ૦૧ ધસીને બેજ વખત પાવાથી ધનુરવાયુ મટે છે. પણ એ ઉપાયો જલદી કરવા જોઈએ.

વૈદ્ય લોખાનાથ નર્મદાશંકર સ્માર્ત મુ. ભુતશેરી-મુરત.

ભદ્રસાતક પાક:—બીલામા શેર ૦૧, અજમે શેર ૦૧, અજમેદ શેર ૦૧, ખુરાસાની અજમે શેર ૦૧, ચોપચીની તો. ૨, આસન તો. ૨, રાસનામુળ તો. ૨, એ સર્વનું વચ્ચગાળ ચુર્ણ કરી તેમાં મધ શેર ૦૧ તથા ઘી શેર ૦૧ તથા ગ્રોળ શેર ૦૧ મેળવી.

કળામાં ભરી રાખવો માત્રા તે. ૦ા ધી ૧ સંધીવા વીગેરે વાત-
વ્યાધિને મટાડે છે.

વૈદ્ય અને વનસ્પતિશોધક નુરમહમદ હમીર ધોરાજીવાળા
મુ૦ રાજકોટ-પરા.

ગંધ્રસીવાયુ માટે—નગોડના પાનનો કવાથ દશપ્પાર દિવસ
પાવો. અને વાતરોગનું કાઠપિણુ તેજ મસળવા દેવું.

સંધીવાયુ માટે—દેશી ચોપચીનીને કાઠ ચણકચોપ પણુ કહે
છે. અને હમે જંગલી દ્રાક્ષના મુળ કહીએ છીએ. તેને વાટી ચુલ્લ
કરી દિવસમાં ત્રણવાર દુધમાં પાંચ પાંચઆનીભાર દશ દિવસ
પાવાથી સંધીવા મટે છે.

વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી મુ૦ નાગેશ્રી પા. જાફરાબાદ.

સમીર ગજ કેશરી તેલ—આંકડાના પાનનો, એરંડાના
પાનનો, અરણીના પાનનો, ધંતુરાના પાનનો, કડવા સેકડાના મુળની
છાલનો, પરમેળીયાના પાનનો, આળના પાનનો, ખુરમાણી થોરની
પીળી ડાંડીનો (પુટપાકથી કાઢેલ રસ) આ આઠ વનસ્પતિનો રસ પાંચ
પાંચ તોલા લઈ લસણનો રસ તો. ૪ લેવો. સરસીયુ તેલ શેર ૪
લેવું. પ્રથમ સરસીયુ તેલ કઢાઈમાં નાંખી ઉપર જણાવેલ સર્વ
રસ એકત્ર કરી તે રસમાંથી થોડો થોડો નાંખી તેલ પકાવવું પછી
કાયફળ, માલકાંકણા, ચણાઠી, વછનાગ, મોરપીંછ, ઝેરકચુરો, સુંઠ,
સરસવ, સિંધવ, કપુર, અરીણુ, અને રાષ દરેક બબે તોલા તથા
અરીણુ તો. ૦ા, ઈંમોરાની મીંજ તો. ૫, કરંજમીંજ તો. ૫ તું

ચુર્ણુ તૈયાર કરી થોડું થોડું નાખી તેલ પકાવી તૈયાર થયે કુચો કાઢી નાખી તે તેલની અંદર ચોખ્ખી ચરખી અથવા પેટ્રોલ અથવા બુકાલી પેટસ ઓઇલ શેર ના મેળવવું (ચરખી મળે તો બે તોભા ખસ થશે.) વાયુથી અંગ પકડાઇ જકડાઈ ગયું હોય, સાંધામાં સોજો હોય અને અસહ્ય વેદના થતી હોય, કળતર થતી હોય, અવયવની રંગ બંધાઇ ગઇ હોય, તે ઉપર આ તેલમાંથી થોડું તેલ એક વાસણમાં કાઢી ગરમ કરી માલીસ કરવું તથા તેમાંથી જે કુચા નીકળ્યા છે તે કુચાને બારીક વાટી દુખના સાંધાપર સુકી પ ટો બાંધવો અને પંરસેવો વળતાં સુધી સેક કરવો.

ખાખા માટે—જસણુ, ચારેળી અને માલકાંકણાનું સમભાગે ચુર્ણુ કરી તેમાં બમણો મુગળ મેળવી તો. ના થી ના સુધી આપવું. સંધીવા, પક્ષાઘાત, ગદસી, નાડીબંધ આદિ મહા લયંકર વાયુને હણવામાં હરણુ ઉપર ફેસરી સીંહ તુલ્ય છે. આ તેલ સંખ્યાબંધ હરદી ઉપર અજમાવેલ છે. ત્રીજો દિવસેજ પીડાને શાંત કરી દે છે. આ મારો શોધેલ ઉપાય છે અને તે ખાસ પેટન્ટ લાયક છે. આ તેલના ગુણનું શું કંથન કરું? આપ અજમાવશો ત્યારે ખાત્રી થશે.

પારસી વૈદ્ય બનહુશાહ મે. હામીખાનાવાખા. મુ. ગોપીપુરા-મુરત.

લીલામા:—(ખાસ લકવા ઉપર) બીલામાં, કેપર અને સોના-મકો એ ત્રણે સરખે વજને ભઈ ના થી ના તેલો ભઈ તેમાં થોડો ગોળ, ચાર પાંચ ટીપાં મધ અને તલનું તેલ થોડાં ટીપાં મેળવી ખવાડવું. જોઈતી પરેજી પળાવવી છતાં ગરમી જણાય તો ખાવસી,

ધાણા, સોનામકી અને થોડો ગંધક મેળવી પ્રકાવવું જેથી ત્રણ દિવસમાં ગરમી બેસી જશે. શરીરપર આવચીનો ધુવો દેવો, થોડા દિવસમાં લકવાને ફેર જણાશે. અને ચાળીસ દિવસમાં તો સાફ જઈ જશે. આ દવાથી સહેજ પેટમાં દુખાવો થાય છે તે સંભાળી લેવો. લકવાવાળાને પ્રથમ ઝાડો સાફ લાવવો અને પછી આ દવા શરૂ કરવી.

લીલામાનું તેલ.-લીલામાં તો. ૪૦, માલકાંકણી તો. ૨૦, બેરછ તો. ૧૦, રાજ તો. ૫, એ સર્વને એક હાડલામાં ભરી પાતાળચંત્રથી તેલ કઢાડી તે તેલને ચુલા ઉપર મુકી ઘાટું કરી તેમાં પાંચ તોલા રાજ તથા સોમલ તોલો એક ખુબ ખારીક વાટી મેળવવો અને થોડું ગરમ કરી ઉતારી લેવું. આ તેલ ખાસ કરીને દમ, પક્ષાધાત, ખાંસી, સંધીવા, વિગેરેને મટાડે છે. શકિત તથા અરદાઈ લાવે છે. એ સધળા સરદીના રોગો ઉપર અકસીર છે.

મલમ:-કલઈ સફેદો, મીણુ, ચીનીકપુર એ દરેક નવટાંક અદામનું તેલ શેર ૦૧, ખરાસ કપુર તો. ૧, પ્રથમ તેલ અને મીણુ ગરમ કરી એકરસ કરી તુરત ઉતારી સળળું ખરલ કરી મેળવી દેવું એટલે મલમ તૈયાર થઈ જશે. આ મલમ સધળી જાતના જખમો રૂઝવે, ગરમીના ફોલા, ટાંકીના જખમ, નાસુર વિગેરેપર અકસીર છે. આ મલમથી ઝરતા ખરજવા પણ સારા થાય છે.

લેપ:-આંખાહળદર, લોધર, એળીઓ, બોળ, શેરીલોખાન, સાણખાર, ગુગળ, એ સર્વ સમભાગે લઈ દાઝમાં ખદખદાવી ગરમ ગરમ લેપ કરવો. દરદ ગરમીવાળું હોય તો એજ વજનથી અંદર

કપુર મેળવી લેપ કરવો. આ લપ સધળી જાતના વાયુ તથા કુ-
ખાવા ઉપર અકસીર છે.

વૈદ્ય વાસુદેવ નાગરદાસ મુ. જસકા.

વાતરોગ માટે:—પારો તો. ૧, ગંધક તો. ૧, લવિંગ તો. ૧,
જાયફળ તો. ૧, કનકશ્રીજ તો. ૧, ટંકણુ તો. ૧, સુક તો. ૧,
મરી તો. ૧, પીપર તો. ૧, અકલગરો તો. ૧, પ્રથમ પારાગંધકની
કજલી કરી તમામ વસાણાનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી મેળવી બે દિવસ
ખરલ કરી ગોળી વાલ ૨ થી ત્રણની કરી મધમાં આપવાથી વાયુ
મટે, સીતાંગ મટે, માથાનો રોગ મટે તથા ધનુર મટે છે.

યતિશ્રી જ્ઞાનચંદ્રણ અક્ષયચંદ્રણ મુખ્યધવાળા મુ. રાજકોટ
ધી કાંટા.

કુખાંડાર્ક—દશ રતલ વજનનું એક ભુરૂં કોણુ લઈ તેમાં
વચ્ચો વચ્ચે ડાગળી ખોદી તેની અંદરનો ગર્ભ બીયાં સાથે ચમ-
ચાથી હલાવી નાંખવું. પછી તેમાં હીરાહીંગ વીસ તોલા વાટીને
ભરી દઈ પાછી તેજ ડાગળીના ભાગથી બંધ કરી તેના ઉપર કપડ-
મીટી કરી એક મહીના સુધી જમીનમાં દાટી રાખવું. (અથવા
ઉકરડામાં રખાય તો વધુ સારું) અહીં કાઢને શંકા આવે છે કે
ભોંયમાં દાટવાથી તે સડી જાય કે કેમ ? શંકા નિવારણાર્થે
જણાવવાનું કે કોણું તો શું પણ છાલ સુદ્ધાં સડી જતી નથી.
તેમાનો માવો રસરૂપ બની જાય છે.

એક મહીને ધરતીમાંથી આપું કાળું કાઢી લઈ ધીમેથી ડગળી ખોલી નાખવી અને અંદરથી, તેલ કાઢવાની લોખંડની પળી વતી તેનાર થએલો અર્ક કાઢી લેવો. બાદ કપડેથી ગાળી કાચના સ્ટો પર ધુસવાળી બાટલીમાં ભરી મુકવો એ ત્રણ વર્ષ સુધી આ અર્ક બચડતો નથી.

ખાડો વધુ જોઇતો નથી. કહોળા ઉપર એક વેંત માટી આવવી જોઇએ.

માત્રા:-એક તોલા પાણીમાં ચાર પાંચ ટીપાં અર્ક નાખી પાવો.

ગુણ:-શરીરમાં અત્યંત ગરમી આવે, વાયુ, મહાવાયુ, પક્ષાઘાત સુધી આરામ કરે, શરદીને લગતાં તમામ દરદોનાં આશીરવાદ રૂપ છે. અમે જાતે કરેલ છે.

લેઘ કુમારમો દેવીસીંહણ હુપતસીંહણ મુઠ કટોસણ.

વિજય સૈરવ તેલ. બિલામાં ટાંક ૨૦, એરંડા ફેલેલા ટાંક ૧૫, ફક્કડી ટાંક ૫, પીપરી મુળ ટાં. ૩, સોમલ ટાંક ૧૦ સિંધવ ટાંક ૨૦, તેલનું તેલ શેર ૧, પ્રથમ તેલ કકડાવવું પછી તેમાં બીલામાના કકડા કરીને નાખવા તે બળી જાય પછી એક પછી એક બધી ચીજો નાખી દેવી અને છેવટે સોમલ નાખવો. (સોમલ નાખતી વખતે આંખને બચાવવી, નહીંતો આંખને તુકશાન થશે.) અને તેલને ગાળી લેવું. આ તેલનું શરીરે મરદન કરવાથી બધી જાતના વાતરોગ, મુળ, ચરકા, આદિને મટાડે છે. બહુજ સાઈ છે. (હમારી બનાવટ છે.)

માસ્તર નરસેરામ હરજીવન મુ. નવાગામ તા. માતર

હાથે પગે વૈડ ફાટે તેના ઉપાય. કોકમનું ઘી દેવતા પર
ધરી ગરમ થાય એટલે જ્યાં વૈડ ફાટી ચીરા પડ્યા હોય તે ઉપર
ધસવું અને જરવું. પછી હાથેથી દેવતા પર ધરી ગરમ કરતા જવું
તથા તે તે જગ્યાએ ધસતા જવું. જેથી થોડા દિવસમાં મટી જશે.

વૈધ જગનલાલ આત્મારામ મુ. ધાંચી શેરી મુરત.

વાતહરગુટીકા:—કસ્તુરી તો. ૦૧, કેસર તો. ૧૧૧, હિંગળોક
તો. ૩. વછનાગ તો. ૩, મરી તો. ૧૧૧, ટંકચુખાર તો. ૧૧૧,
લીંડીપીપર તો. ૧૧૧, એ સર્વને ખરલમાં વાટી આદુના રસની
ભાવના ત્રણ આપવી ગોળી રાઈ જેવડી કરી આદુના રસ તથા
મધ સાથે આપવાથી મુર્છા, વાયુ વિગેરે મટે છે.

વૈધ નાડશંકર હરગોવિંદ અધ્વર્યુ મુ. ખારડોલી. (રાપટી રૈલ્વે)

એળીએ, એળ, દીકામલી, ગરછીના બીજ, કમળકાંકડીનો
મગજ, ઇંચોરાનો મગજ, ઇંદ્રજવ, ઇંદ્રવરચાની જડ, વાયવડંગ,
મુંઠ, સિંધવ, કપુર, તજ, રેવંચીનો સીરો, લીંબોડી, એ સર્વે
સમભાગે લઈ વાટી ત્રણગાળ ચુર્ણ કરી પાણીમાં વાટી વટાણા
જેવડી ગોળી વાળી રોગનું બળાબળ જોઈ પાણી સાથે આપવાથી
કમર, સાંધાનો દુઃખાવો, નળબંધવાયુ, ખાંસી, કરમ, ઉલટી,
ચુંથાડો એ સર્વને મટાડે છે. અને વાટીને પાવાથી બાળકની
સમજી મટે છે.

અર્દિતવાયુ:—પીતાને મધમાં ધસીને દિવસમાં ત્રણ વખત પાવાથી અર્દિતવાયુ મટે છે. પથ્ય રોગનું પળાવવું.

ડાક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય મુ. પાટણ (ગુજરાત).

વાતહરરસ:—શુદ્ધ મનસીલ, હીંગજોડ, પીપર, લવિંગ, જાયફળ, એ સર્વને બારીક વાટી આદુના રસની સાત ભાવના આપી વટાણા જેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં ત્રણ વખત બે બે ગોળી આપવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, ગુદમ, આધમાન, વિગેરે મટે છે.

૨. સુંઠ, ટંકણ, સિંધવ, હીંગ એ ચારે વસાણા સમભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી સેકટાની અંતર છાલના રસમાં ગોળી વાળી જમ્યા પછી પાવાથી અજીણને મટાડે છે, લુખ લાગે છે. તથા સર્વ પ્રકારના વાયુને મટાડે છે.

૩. ઝેરકચુરાનું ચુર્ણ:—અજમો શેર ૧, ઝેરકચુરો શેર ૧, લઈ ગાયના મુત્રમાં ત્રણ દિવસ પલાળી ઉપરથી છોડા તથા અંદરથી જીભી કઢાડી સાફ કરી ધીમાં તળી તેમાં સુંઠ તો. ૫, સિંધવ શેર ૦૧, ખારો શેર ૦૧, સાજીખાર શેર ૦૧, સંયળ શેર ૦૧, હીમજ શેર ૦૧, હીંગ તો. ૧, નાંખી એ સર્વને વસ્ત્રગાળ કરી દિવસમાં બે વખત અંધા અંધા તોલો ગરમ પાણી સાથે દિવસ અઢવીસ પાવાથી ગુદમરોગ, બરોળ, આધમાનવાયુ, નળખંધવાયુ, મંદાગ્નિ, અંધકોષ્ટ, ઉલટીને મટાડે છે. પડેજ કઠોળ બીજકુલ ખવું નહિ.

૪. હીંચુભોત્યા પારદ તો. ૧૥ ગંધક તો. ૩ વછનાગ તો. ૧૥ ભવિંગ તો. ૨ ધંતુરાના ખીજ તો. ૧૥ પીપર તો. ૫ મરી તો. ૨૥ ચીત્રાની છાલ તો. ૨૥ જ્યક્ષ્ણ તો. ૨૥ ટંકણુ તો. ૨૥ પ્રથમ પારા ગંધકની કજલી કરી બાકીના વસાણાનું વચ્ચગાળ ચુર્ણ કરી મેળવી પાનના રસની તથા અદુના રસની ત્રણ ત્રણ ભાવના આપી શુભ પ્રમાણે ગોળી વાળી અનુપાન પરત્વે આપવાથી ઘેર સંત્રિપાત, મુર્છા, અપસ્માર, ઉજત શીતાંગ, અરૂચી, પીનસ, કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, શરદી, શીરો રોગ, હનુસ્તંભ, ગભઝહ, સુતિકારોગ વિગેરેને મટાડે છે. તેલ, મરચું, ખટાસ વિગેરે ખાતું નહિ. વૈદ્યને આ ઔષધ (રસ) સર્વ ઔષધમાં શ્રેષ્ઠ છે.

વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરીકૃષ્ણ શાસ્ત્રી વડોદરાવાળા મુ૦ જીવાલડી.

રાસનાદિ ચુર્ણ—રાસના, અરકુસાના પાન, ત્રીફળા, ગરમાળાનો ગોળ એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી વચ પ્રમાણે ગરમ પાણી સાથે પીવાથી વાતજ્વર, પીતજ્વર, પક્ષાઘાત, સાંધાનો દુખાવો વિગેરે મટે છે.

પક્ષાઘાત માટે—ગૌમુત્રમાં શોષેલ તથા ધીમાં તળેલ ઝેરકચુરાનું ચુર્ણ તથા કાળા મરી એ બંને સમભાગે લઈ તેમાંથી વાલ ના થી ના સુધી દરરોજ સવરમાં સાત દિવસ લેવું વચમાં ત્રણ દિવસ અંધ રાખવું. આ દવાથી પક્ષાઘાત મટે છે. તેમજ કોઈ પણ પ્રકારનો વાયુ મટે છે.

માસ્તર કેશવરામ હરિશંકર બાદ મુ. કાપોદ્રા. તા. આંકલેવર

સાંધાનો વા-સુરીજન સાકર માથે ફાકવું અથવા સંચોરો
લીંબુમાં લેવો.

પગનો વા-માલકાંકણી શેર ૦) = કાળીજીરી શેર ૦)-
જયફળ શેર ૦)- લસણ શેર ૦)- સુંક તો. ૧ તેલ શેર ૦|| આ
સર્વનું તેલ કાઢી ટર્પેન્ટાઈનમાં અપ્રીયુ તો. ૦|| તથા કપુર તો. ૧)
મેળવી ધુંદીને પેલા તેલમાં મેળવવું. આ તેલ ધસવાથી પગનો
વા મટે છે.

વાયુનો ગોળો-છાપ ભસ્મ, સાજીખાર, સિંધવ, સંચળ,
અંગડીખાર, જવખાર, જવસાર, એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી ચુર્ણ
કરી ગોળમાં બળ્ખે વાલની ગોળી વાળી ખાવાથી વાયુનો ગોળો મટે છે.

વેદ્ય પુરુષોત્તમ બહેચરભાઈ યાજ્ઞિક મુ. કાલોલ. (પંચમહાલ)

ગુફતા ગુટીક-પીપળાની કુંણી જાડી વડવાઈ તો. ૧ કેસર
તો. ૦|| ગોરોચન તો. ૦|| કર્તુરી રત્તી ૧ વાટી ગોમુત્રમાં
ધુંદી સારી પેટે ખરલ કરી મગ જોવડી ગોળી વાળી જાંચડે સુકવી
એક ગોળી મધમાં મેળવી ચટાકવાથી આંકડી, ધતુર, હીરદ્રીયા,
સસણી, વરાધ, બાળકનું શ્લેષ્મ, એ સર્વમાં જાદુઈ અસર કરે છે.
માલુરો, ગળું પાવું, સુકનાન (બાળશોષ) માં પશુ સારી અસર કરે
છે. ગામડામાં કર્તુરી, કેસર, ગોરોચન વિગેરે નહિ મળે તો ફક્ત
પીપળાની વડવાઈ પણ ફાયદો કરે છે.

વૈધ (નામ તથા ઠેકાણા વગરના.)

૧. ખલાનો વાયુ—સુંઠ, રાસના, દેવદાર, અળસીનું ચુર્ણ કરી ગોળમાં પા પા તોલાની ગોળી વાળી મરમ પાણી સાથે ખાવાથી ખલાનો વાયુ મટે છે.

૨. આસન વરધારો એ સર્વનું ચુર્ણ કરી તેમાં આખો અસાળીઓ મેળવી દુધમાં ખીર કરી પીવાથી કમર તથા શરીરનું પકડાઇ જવું તથા કળતર મટે છે.

૩. સરસાના પાન, નિગટનાં પાન, અંકાલના પાન, આવળના પાન, લીંમડાના પાન એ સર્વને ખાંડી રહી ગયેલા સાંધા ઉપર ખાંધવાથી સાંધા છુટે છે.

૪. ઈંદ્રવરચૂનાના મુળ તો. ૧ા, કાળા મરી તો. ૧ા અધ-કચરા ખાંડી ત્રણ ભાગ કરી, દરરોજ એક ભાગનો વીસ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ પાણી રહે ત્યાં સુધી ક્વાથ કરી ગાળી તેમાં ગોળ તો. ૧ા મેળવી પીવાથી ઉપદંશ કે સંધીવાથી અભાયલા સાંધા છુટે છે.

વૈધ સુરાભાષ આધવલ ત્રિવેદી મું ભાદરોઠ.

ધનુર માટે ક્વાથ—લસણ, પીપરીમુળ, સકચુરો, કરી-આતુ, સુંઠ, ભારંગ, પુષ્કર મુળ, અકલગરો, એનો ક્વાથ ખનાવી ખાવાથી ધનુર વાયુ મટે છે.

ધનુર તથા આંચડી—સુંઠ અને દાળીયાનો ખરડ કરવો. એ મુદ્દિ હોય તો કુંગળીના રસનો ખરડ કરવો, બેશ્વર જવત્રી

અને પીપળાની વડવાણ વાટીને પાવા, જો બહુજ ખેંચ હોયતો અહીંથી નાંખવું. ફાત બંધાઈ ગયા હોય તો સુંક અને મરેઠી દત્તિ ઘસવા. અને સેહેજ નાકનો પવન બંધ કરવો. આકુનો રસ મધ નાંખી પાવો, તાવ હોય તો ગ્રંથાદિ કવાય બનાવીને પાવો.

વેધ (નામ લખ્યું નથી). આ૦ રાજકોટ.

હરીતકી ગુટીકા-મોટી હરડેના નાના કટકા કરી તેને થોરના દુધમાં એકરાત પલાળી ખીજે દિવસે સવારમાં વાટી વાલ વાલની ગોળી બનાવી ઈંચડે સુકવવી. આ ગોળી મરમ પાણી અથવા ચાહની સાથે આપવાથી ચારથી પાંચ જુલાબ થાય છે. અને જો છાતીમાં કફ હોય તો હિલટી થાય છે. મરે તેવી ઝેરી હવાથી સાંધા રહી ગયા હોય, અથવા લોહીવીકાર વીરપ્રુટક ત્રિદોષ અશ્વ વિગેરે દરદોમાં આ ગોળી બખમે દિવસને અંતરે અકેક આપવાથી એ સર્વને મટાડે છે. આ ગોળીનો જુલાબ જો બહુ ભાજે તો ખીચડીમાં સારી રીતે ઘી નાંખી ખાવાથી અથવા શાકરતું પાણી પીવાથી બંધ થાય છે.

વેધ મનમુખસાલ લલ્લુલાલ જાની મુ. મુરત નાગર ફળીઉ.

લલ્લસાતક ગુટીકા:-બીલામાં શેર ૦૧ લઈ તલનું તેલ શેર ૦૧માં તળવા, તેલમાં બીલામાં ફુલી જાય અને તેલ કાળું પડી જાય એટલે નીચે ઉતારી તેલ થંડુ પડ્યા પછી બીલામાં કાઢી કપડાથી લુછી નાંખી તેમાં અજમો, કરમાણી અજમો, અજમોદ, ખુરાસાની અજમો અને વાવડીંગનું ચુર્ણ મેળવી ખરલ કરી પાસેર

મધમાં ખેર ખેર જેવડી જોળી વાળી એકથી પાંચ વરસના બાળકને પા જોળી મધ અથવા ધાવણ સાથે આપવી, દસ વરસનાને અડધી જોળી ઘીમાં અને મોટી ઉમરનાને એક જોળી ઘીમાં રાત્રે સુતી વખતે આપવાથી વાયુ, શુળ, ગુદમ, ઉદાવર્ત, ઉદરરોગ, અર્ધાવભેદક, માથાનો વેગ, ત્રિદોષજ્વર, પ્રમેહ, સંધીવા વિગેરે રોગોને મટાડે છે. પરંતુમાં ધણી વાયડી વસ્તુ તથા કોઠો કબજ કરે એવા મીઠાન ખાવાં નહિ. તેમજ કાણુ કેણુ વાલ, વટાણા, જોળ અને હીંગ વિગેરે અપચતો ત્યાગ કરવો.

મહ્તાદિ ગુટિકા:—સોમલ કાચો તો. ૧, બવિંગ તો. ૧, બઠ ભોંયરીંગણીના રસમાં (એકશેર રસ) ખરલ કરી બાજરીથી વટાણા જેવડી જોળીવાળી ઉમરના પ્રમાણમાં વિચાર કરી એક જોળી જોળમાં મુકી ગળાવવી. આ જોળી ફક્ત સવારેજ એક વખતે ખાવાની છે. આ જોળીથી વાયુ, સંધીવા અને વિસ્કોટક મટે છે. પરંતુમાં હીંગ, મરચું, તેલ, ખટાસ તથા વાયડી ચીજોનું સેવન કરવું નહિ.

વૈલ અંબારામ શંકરજી પંડ્યા મુ. વાગઠ વાયા રાણપુર.

૧. વાતગજાકુશ રસ:—શુદ્ધ પારો તો. ૪, ગંધક તો. ૪, ઝેર કચુરા તો ૪, ત્રિકટુ તો ૧, પ્રથમ પારા ગંધકની કબલી કરી બધી ચીજો મેળવી ખરલ કરી અનુપાત પરત્વે એક રતિભાર માત્રા આપવાથી ઉદ્વેગ તેમજ એંસી પ્રકારના વાતરોગને મટાડે છે.

૨. પંચમુત્રાસવ—અકરાનું મુત્ર, બેંસનું મુત્ર, ગધેડાનું મુત્ર, ગો મુત્ર તથા ઉંટનું મુત્ર મીઠા કરી તેમાં બવિંગ ટાં. ૫ સુંઠ ટાં. ૫

મરી ટાં. ૫ પીપર ટાં. ૫ પીપરીમુળ ટાં. ૫ નું ચુર્ણ કરી મેળવી લસણ ટાં. ૧૦ નાંખવું. એ સર્વને એક ખરણીમાં ભરી મ્હોં બંધ કરી ચુભાની બરસાડમાં સાત દિવસ સુધી દાટી રાખવું તેમાંથી વાળ એક વાયુના દરદવાળાને દરરોજ સવારમાં પાવાથી વાયુનું દરદ મટે છે.

૩. તુળશીનાં પાન, મરી અને ઘી દરરોજ આટવાથી વાયુનું દરદ મટે છે.

૪. યોગરાજ ગુગ્ગુલ. સુંઠ, પીપરીમુળ, લીંડીપીપર, ચવક, ચીત્રો, હીંગ, ખેડી અજમોદ, સરસવ, ૭૩, શાહ૭૩, રેણુક ખીજ, છંદ્રજવ, કાળીપાડ, વોવડીંગ, ગજપીપર, કકુ, અતીવીપ, ભારંગ, ઘોડાવજ, અને મોરવેલ એ દરેક એકેક શાણુ તથા હરડા, ખેડા, આમળા, ચળીસ શાણુ એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધ લઈ ચુર્ણ કરી તે સર્વના વજન બરોબર માહીપ ગુગળ લઈ તેનો ગોળના પાક જેવો પાતળો પાક કરી ઉપલું ચુર્ણ મેળવી તેમાં બંગ ભસ્મ, રૌપ્ય ભસ્મ, નાગભસ્મ, લોહ ભસ્મ, અબ્રક ભસ્મ, મંદુર ભસ્મ, રસસિંદૂર એ દરેક એકેક પલ નાંખી ચાસણી કરી ઘીના વાસણમાં અથવા કાચની ખરણીમાં ભરી રાખવો આ યોગરાજ ગુગ્ગુલ એક શાણુની માત્રાથી રાસ્નાદિક કવાથ માથે આપવાથી તંમામ વાત રોગને મટાડે છે, રાસ્નાદિ કવાથ નીચે પ્રમાણે છે.

૫. રાસ્નાદિ કવાથ. રાસ્ના, ગોખર, એરંડમુળ, દેવદાર, ગુળો, સાટોડીનું મુળ, ગરમાળાનો ગોળ એ સર્વ સમ ભાગે લઈ કવાથ કરી એ કવાથની સાથે યોગરાજ મશગુલ આપવો.

૧. મહારનાદિ કવાથ. રાસ્ના એ ભાગ, ધમાસો, બગદાણાનું મુળ, એરંડમુળ, દેવદાર, સંકયુરો, ઘોડાવજ, અરુસી, સુંક, હરડે, ચવક, નાગરમોથ, સાટોડીનુંમુળ, વરધારો, વરીઆળી, ગોખર, આસન, અતીવીપ, ગરમાળાનો ગોળ સતાવરી, હીંડીપીપર, કાંટા મરીઓ, ધાણા. હાલો રીંગણી, બેઠી રીંગણી, એ સર્વ સરખે વજનને લઈ કવાથ કરી એરંડ તેલ અથવા નીચે લખેલ અન્નમોદાદિ યુક્ત અથવા ચોગરાજ રસપુલ સાથે આપવાથી વાત રોગ મટે છે.

૩. અન્નમોદાદિ યુક્ત. અન્નમોદ, વાવડીંગ, સિધવ, દેવદાર, ચીત્રો, પીપરીમુળ, વરીઆળી, હીંડી પીપર, મરી, એ નવ ઔષધ એકેક તોલો તથા એરંડ પાંચ તોલા, વરધારો તો. ૧૦, સુંક તો. ૧૦, એ સર્વનું વજનગણ યુક્ત કરી ગરમ પાણી સાથે પાવાથી નમામ વાતરોગને મટાડ છે. વિશેષમાં રાસ્નાદિ કવાથ સાથે આપવું.

૮. આસન તો ૦૧ સાકર તથા ઘીમાં સવારે પાવાથી વાતરોગ મટે છે.

૯. પીપરીમુળ, અકલગરો, મોથ, આસન, પીપર, મરી એ સર્વ સમભાગે હાલો ગોળમાં ગોળી વાલ વાલની કરી પાવાથી વાતરોગને મટાડે છે.

૧૦. હીરાચંદન, હીંગજોક, ગુગળ એની ગાયના દુધમાં ગોળી બનાવી પાવાથી વાતરોગ મટે છે.

૧૧. સંધીપાનુ:—નગોડના મુળનું યુક્ત વાથી ૧ તોલો તેલમાં પાવાથી સંધીવાયુ, કંમરનો વાયુ તથા કંપવાયુ મટે છે. તથા છદ્રામણાનું મુળ તો ૦૬, પીપર તો ૦૧, અને ગોળ તો ૦૧

ખાવાથી સંધીવાયુ મટે છે. નળીકાયત્રથી રાળનું તેલ કાઢી ચોપડવાથી વાયુ મટે છે.

૧૨. વિન્યલોરવતેલ:—પારો, ગંધક, મનસીલ, હરતાલ એ સર્વને એકત્ર કરી કળલી કરી કાંઠામાં કાલરી રેશમી કપડાં ઉપર ચોપડી તેનો વીટો વાળી તેલમાં બોળી સળગાવવો તથા નીચે કાચનું વાસણ મુકી તેમાં તેલ ટપકવા દેવું. આ તેલ ચોપડવાથી વાતરોગ મટે છે.

૧૩. છંગોરાના બીજનું પાતળમંત્રથી તેલ કાઢી ચોપડવાથી વાતરોગ મટે છે.

૧૪. સોમલ તેલ (જે આગળ બતાવ્યું છે.) ચોળવાથી વાતરોગ મટે છે. તેમજ નારાયણ તેલ અથવા વીષગર્ભતેલ ચોળવાથી પણ વાતરોગ મટે છે.

૧૫. વાતરોગીને બાફ:—એરંડાના પાન, આંકડાના પાન, અરણીનાં પાન, નગોડના પાન, ધંતુરાના પાન, સરગવાના પાન, વરણના પાન, થોડા આસનના પાન, એ આઠ પ્રકારના પાન લાવી પાણીમાં ઉકાળી તેનો બાફ આપવાથી વાતરોગ મટે છે.

૧૬. બકરાની લીંડીઓ બાફી ખાટલા ઉપર પાથરી ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેના આઠ પ્રકારના પાન પાથરી વાયુ વાળાએ સુવું. શરીર ઉપર જોડકું ઓઢવું ફક્ત મોઢું ખુલુ રાખવું. જેથી બાફ લાગી પરસેવો છુટી વાતરોગ મટે છે.

૧૭. સંધાનો દુખાવો:—કળીયુનો અને મધ અથવા કળી-

ચુનો અને ગોળ એકત્ર કરી ચોપડી ઉપર જીરું ૩ દાળજી જેથી દુખાવો મટી જાય છે.

૧૮. સરગવાના પાન તથા નજોડનાં પાન વરાળીઆ કરી આંધવાથી દુખાવો મટે છે.

૧૯. કેડનો દુખાવો:—કુકડવેલના રસમાં તેલ પકાવી તે તેલ મક્કળવું. તથા ખાવા માટે સુંકે, જીરું, હરડેદળ, લીંડીપીપર, એની ગોળમાં ગોળી બનાવીને ખાવી, જેથી કેડનો દુખાવો મટે છે.

૨૦ આંકડાના આઠોલીયાનું ૩ ભાવી તેની ગોઠડી બનાવી દરરોજ સુવાનું રાખવાથી વાતરોગ મટે છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૧૫ મો.

શુળરોગ, ગુદ્મરોગ, ઊદાવર્તરોગ.

વાયુને ઉત્પન્ન કરનારા એટલે પિત્તનો હીનયોગ કરનારા અને કફનો મિથ્યાયોગ કરનારા ખાનપાન અને વિહારથી તથા પિત્તનો અતિયોગ કરનારા, વાયુનો હીનયોગ કરનારા અને કફનો મિથ્યાયોગ કરનારા ખાનપાન અને વિહારથી તથા કફનો અતિયોગ કરનારા અને પિત્તનો હીનયોગ કરનારા તથા વાયુનો મિથ્યાયોગ કરનારા ખાનપાન અને વિહારથી, વાયુની, પિત્તની, કફની, સન્નિપાતની, આમની અને બધાં દોષ મળીને આઠ પ્રકારની શ્લેષ્મ થાય છે; તેવી રીતે જે શ્લેષ્મમાં ખોરાક ખાધા પછી તે ખોરાક પચી જાય અને શ્લેષ્મનો વધારો કરે તેવી જાતની ઉપર લખ્યા પ્રમાણેની આઠ જાતની પીણ શ્લેષ્મ થાય છે, જેને પરિણામશ્લેષ્મ અથવા પંકિતશ્લેષ્મ કહે છે, તે ઉપરાંત જે માણસ અત્યંત શોક કરે છે, જેથી ચક્રતમાં રહેલો વાયુ ચક્રતમાંના પિત્તને સુકવી જરતપિત્ત નામની શ્લેષ્મ ઉત્પન્ન કરે છે, જેને અંગ્રેજીમાં “ ગૅલ્ડસ પ્લેડર સ્ટોન ” કહે છે; એ જરત પિત્તની જે પથરી બંધાય છે તેના ઉપાય નથી, પરંતુ સર્જ-રીવિદ્યાને જાણનારા સત્ત્વવૈદો એ પથરી ચીરીને કાઢી શકે છે, જે

એ પથરીમાં વાયુએ પિત્તને સુકવી પથરી બનાવી હોય તો તે પથરી ફટલેક અંશે કાઢી શકાય છે, પરંતુ વાયુએ લોહીને તથા કફને સુકવી એટલે રંજક પિત્તને સુકવી જે શળ ઉત્પન્ન કરી હોય તેમાં કાળા રંગને ચીકણો પદાર્થ બને છે, જેની પથરી બંધાતી નથી. જો કાષ્ટ ચિકિત્સક તેને પથરી ધારીને શસ્ત્રક્રિયા કરે છે અને પછીથી આવે કાળો પદાર્થ જોવામાં આવે છે ત્યારે તેને એમને એમ રહેવા દઇ, પાછો જામને સીવી લે છે. મતલબ કહેવાની એવી છે કે જરૂરપિત્ત થયા પછી જો તે રોગી પોતાનો શોક, મરચુના બચને ત્યાગ કરી આનંદવૃત્તિમાં આવી પિત્તને પીગળાવનારા અને કફને શોષન કરનારા ખાનપાન તથા વિહારનું સેવન કરે તો તે બેઉ જાનનાં જરૂરપિત્ત મટી જાય છે, બાકી એની ચિકિત્સા કરવી એ નિષ્ફળ છે. ઉપર લખેલા આઠ પ્રકારના શળ રોગ પૈકી જે શળ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય તે બસ્તીમાં થાય છે. પિત્તની શળ નાભીમાં થાય છે, કફની શળ હૃદય, પાસળાં અને પેદુમાં થાય છે. સન્નિપાતની શળ ઉપર કહેલા ઠેકાણે થાય છે. તે પ્રમાણે દ્વંદ્વશળ બેબે ઠેકાણે થાય છે. શળમાં શરીરમાં ખીલા માર્યાં જેવી પીડા થાય છે, તરસ લાગે છે, મૂર્છા થાય છે, ઝાડો, પેસાળ અને અધોવાયુ રોકાય છે, શરીર જડ, ભારે થઇ અત્તપર અભાવો થાય છે.

સ્વકારણોથી કુપિત થયેલો વાયુ કફ-પિત્તની પાસે જઈ તેને દબાવી પોતે ગ્રબ્જ થાય છે, જેથી અન્ન પચતો અથવા અન્ન પચ્યા પછી જે શળ ઉત્પન્ન થાય છે તેને પરિશ્રામશળ કહે છે.

જે શળ પશુ આઠ પ્રકારની અને ઉપર કહેલા શળના ઉપદ્રવ-વાળી થાય છે.

જે શળને અમ્લદ્રવ અથવા જરત્પિત્ત કહેવામાં આવે છે તેમાં અમ્લનું પ્રચય થયા પછી કિંવા તે પ્રચયતા અથવા અભૂક્ષ્ય અર્થાત્ શળ હંમેશાં એકસરખી રહે છે, તેમજ પથ્ય સેવનથી કિંવા જમ્યાથી કે ન જમ્યાથી શમતી નથી એવા લક્ષણવાળી શળને જરત્પિત્ત કહે છે.

જે શળ કોષ્ઠપશુ જાતની હોય પરંતુ જ્યારે રોગીના શરીરનો આંસ સુકાઈ જાય, પવનથી કોઠો પુરાઈ જાય, પેશાબ બંધ થઈ જાય અને ચામડી ઉપર રાતી ચુંદડી પડી જાય અથવા હાથે પગે સોજા આવી જાય, આંખો પીળી થઈ જાય ત્યારે જાણવું કે રોગીનું મરણ પાસે આવે છે.

ઉપર પ્રમાણે વાયુના, પિત્તના અને કફના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી તેમાં ખાસ કરીને અપાનવાયુ, સમાનવાયુ અને પાન-વાયુના અતિયોગથી તમામ જાતની શળો ઉત્પન્ન થાય છે. જે પિત્તનો મિથ્યાયોગ થયો હોય તો બળત્રા વજેરે પીડા થાય છે અને કફનો મિથ્યાયોગ થયો હોય તો આધમાન, અનાહ વજેરે ઉપદ્રવ થાય છે.

શળ કે પરિણામ શળની ચિકિત્સામાં વાયુને અનુલોપન કરનારા, પાચકપિત્તને વધારનારા અને કલેદન, અવલંબન અને રસન કફને સુધારનારા ઔષધોપચાર તથા ખાનપાનની યોજના કરવાની જરૂર છે.

જો પેટમાં બહુ દુઃખતું હોય તો સાગના ઝાડનાં નવાં બીજનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી બિના પાણી સાથે ફાંકે અથવા ગેળમાં ગોળી કરી આસરે ખેંચાનીભાર ખાય તો શળ તરત નરમ પડે છે. જો પેટમાં દુખવા સાથે છાતીમાં ધબરામણ થતી હોય, બિપ્પકા આવતા હોય અથવા ઉલટી થતી હોય તો સાગના ઝાડનું બીજ નંગ એક પાણીમાં ઘસી પાષ દેવાથી તરત શાંતિ થાય છે. જો પેટમાં બહુ દુખતું હોય અને પેટુ શળાષ જતું હોય તો દારૂડીના બીજ બે આનીભાર તથા શ્રીશળક્ષાર એક વાલ સાથે વાટી ઠંડા પાણી સાથે ફાંકવાથી તરત સાફ આવી શળને ખેસાડી દે છે. કાચકાની સેકેલી મીઠા, અબરો, સાંજખાર, આંખાહળધર, સેકેલી હીંગ એ સર્વ સમભાજે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી દિવસમાં ત્રણવાર વાયુની શળમાં ગરમ પાણી સાથે પિત્તની શળમાં છાશની સાથે અને કફની શળમાં ગેળની સાથે ખાધું હોય તો શળ તથા પરિણામ શળને મટાડે છે. અથવા

ગંધકવટી:—સુંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, ખેડાં, આમળાં, સં-
યળ, અબરો એ એકેક તોલો અને ગંધક ચાર તોલા વાટી ચૂર્ણ
કરી બિપ્પકા વાલનાં પડીકામાં અર્ધોવાલ શ્રીશળક્ષાર મેળવી દિવસમાં
ત્રણવાર આપવાથી શળ મટે છે. અથવા શાંખાવટીની ગોળી બિપ્પકે
અથવા કુદ્ધાસાગરરસની ગોળી ત્રણત્રણ, અથવા રીતલ છરસની
ગોળી બિપ્પકે, દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે આપવાથી પેટનો
દુખાવો મટે છે. અથવા ઉપર લખેલી ગંધકવટીના ચૂર્ણને લીંબુના
રસનો એક પટ આપી વટાણા જેવડી તેની ગોળી બનાવી બે
અથવા ત્રણ ગોળી આપવાથી શળ મટે છે. અથવા રામીર ગળ

કેશરી રસ એટલે કાચા ઝેરકચુરાનો ભૂકો, અરીસુ, કાળાંમરી સમભાગે લઈ, પાનના રસમાં ત્રણ દિવસ ઘુંટી મગ જેવડી ગોળી વાળવી, અને તે ગોળી ઝાડા ઉલટી સાથે પેટમાં દુખાવો ચાલતો હોય તો એકેક અથવા બળ્બે આપવાથી દુખાવો વગેરે બંધ થાય છે. અથવા વિશાળાક્ષાર તોલો પા ગરમ પાણી સાથે કાકવાથી શળ મટે છે. અથવા કાળીજીરીના ક્ષાર આપવાથી શળ મટે છે. અથવા કુંવારપાહને લાવી તેના કટકા કરી એક વાસણને તળીએ છિદ્ર કરી તેમાં બત્તી ધાલી, તેમાં કુંવારના કટકા ભરી, ઉપરથી મોંદું બંધ કરી, કપડમટ્ટી કરી જમીનમાં એક ખાડો પિત્તળની અથવા કાચની તપેલી બેસતી આવે એવડો ખોદી, તે તપેલી ઉપર કુંવાર ભરેલું વાસણ મૂકી, તેના સાંધાએ મારીને લેપ કરી, તે વાસણ ઉપર અસપાસ છાણા સીંચી, અગ્નિ આપવો. એવો બે વાર અગ્નિ આપવાથી કુંવારમાંનો રસ રાતા રંગનો અર્ક જેવો તપેલીમાં પડશે તેને શીશીમાં ભરી મુકવો. જ્યારે કાઈ રોગીના પેટમાં બહુજ શળ મારતી હોય ત્યારે આ અર્કમાંથી બે તોલાને આસરે પાવાથી તરત દુખાવો બંધ થાય છે. આ અર્કમાં થોડો સાજીખાર ભેળી મૂક્યો હોય તો વધારે જલદી કામ કરે છે. અથવા ભોંયરીગણીનું લીલું પંચાગ લાવી, તેને ખાંડી, છિદ્રવાળી માટલામાં ભરી, કુંવારના અર્કની પેઠે તેનો અર્ક કાઢી શીશીમાં ભરી રાખવો. એ અર્ક અર્ધો અર્ધો તોલો દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી પેટની અને જાતીની શળને મટાડે છે પરંતુ વિશેષ કરીને મારીરના સાંધાઓમાં મારતી શળપર અકસીર ઇલાજ છે.

અર્ક કૃત્યાદિરસ:-ગંધક તોલા આઠ, પારો તોલા ચાર,

તામ્રજરમ તોલા ચાર, અને લોહજરમ તોલા ચાર. પ્રથમ પારો, તાંબુ અને લોહ એ ત્રણને બેગાં વાટી, ગંધકને લોખંડના પાત્રમાં પીગળાવી તેમાં પારો, તામ્ર અને લોહ નાંખી, અગ્નિ ઉપર એકરસ કર્યા પછી, છાણુના ઉપર ફળનું પાંતરું મૂકી તેના ઉપર લોહપાત્રમાનો મસાલો નાંખી, ઉપર બીજું પાંતરું ઢાંકી તે ઉપર છાંણુ ઢાંકી દેવું, એટલે પરપટી તૈયાર થશે. તે પરપટીને બારીક વાટી ફરીથી લોહપાત્રમાં નાંખી, પીગળી જાય એટલે ફળના પાંતરાંની પેઠે એરંડાના પાંતરામાં ઠારી ફરી ચુર્ણ કરવું. તે પછી તેને લોહ પાત્રમાં નાંખી જરા પાણી થાય એટલે તેમાં વીશ તોલા એરંડાના પાંતરાનો રસ નાંખી પકાવવું. તે રસ સુકાઈ જાય એટલે ચાર તોલા લીંબુનો રસ, ચાર તોલા સુંઠ, મરી પીપર, પીપળીમૂળ, અને ચવ્વકનો ઉકાળો, અને ચાર તોલા અમ્લવેતનો રસ, અમ્લવેતનો રસ એ નહિ મળે તો ખાટા લીંબુનો રસ નાંખી, સુકાંતાં સુધી અગ્નિ પર રાખી લોખંડના તવેથાથી હલાવતા રહેવું જ્યારે એ ત્રણે વસ્તુનો રસ સુકાઈ જાય ત્યારે પાછું એજ વસ્તુનો રસ અને એજ ઉકાળો મેળવાને ફરી પચાવવું. એવી રીતે લીંબુનો રસ, ઉકાળો અને અમ્લવેતસના રસની ઉપર પ્રણાણે પચાશ બારના આપવી ત્યાર પછી ઉપરના ઔષધ એટલે પારા ગંધક આદિનું જેટલું વજન હોય તેટલા વજન જેટલું સેકેલા ટંકણુખારનું ચુર્ણ મેળવવું. તે પછી ટંકણુખારથી અર્ધા વજનને સંયજ મેળવવો, અને સઘળા ચુર્ણની બરાબર મરીનું ચુર્ણ મેળવવું. તે પછી ચણાના કારના પાણીની સાત બાવના આપવી, અને સુકાયા પછી તેની વટાણા જેવડી બેળીઓ વાળવી. એ માળી પૈકી એક અથવા બે

ગોળી જાણી સાથે આપવાથી કોષ્ઠપાશુ પ્રકારની પેટમાં મારતી શળને અર્ધા કલાકમાં નરમ પાડે છે. આ કૃબાદરસથી અજીર્ણ, પેટનું ચડવું, મળનો અવરોધ અને પેટનો દુખાવો જરૂર મટે છે. જો કે શાસ્ત્રમાં સેંકડો રોગપર ચાલવાનું લખ્યું છે, પરંતુ અજીર્ણ અને શળ ઉપર તો આખાદ કામ કરે છે.

હિંગાષ્ટકચૂર્ણ:—સુંઠ, મરી, પીપર, અજમો, સિંધવ, સંચળ, શાહજીર અને કુલવેલી હીંગ એ આઠ વસ્તુ સમભાગે લઇ, વાટી વચ્ચગાળ કરી, પાણી સાથે ફકાવવાથી અજીર્ણ તથા પેટના દુખાવાને મટાડે છે. એ હિંગાષ્ટક ચૂર્ણને જમતાં પહેલાં એક કોળીયા ભાતમાં એ આનીભાર મેળવી તેમાં એ આનીભાર થી નાંખી, તે ભાત પહેલાંથીજ ખાઈ, ઉપરથી ત્રીજો ખોરાક ખાય તો લાંબા દિવસના સેવનથી આઠ પ્રકારની પરિણામ શળને મટાડે છે. અથવા હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ વાલ જે, શાંખભરમ વાલ એક તથા જેરકચુરાનું શુદ્ધ કરેલું ચૂર્ણ (દીવેલમાં બનાવેલું) વાલ જે મેળવીને ઉના પાણી સાથે આપવાથી વાયુની અને કફની શળ તરત મટે છે. અને પિત્તની શળમાં જાણી સાથે આપવાથી તરત દાયદો થાય છે.

ગુદમરોગ.

જ્યારે મિથ્યા આહાર અને મિથ્યા વિહારથી આમાશયમાં રહેલો કૌદનકફ અને અન્નાસયમાં રહેલાં પચકપિત્તને વાયુ પોતાના અતિયોગથી સુકવીને તેને પેટના આંતરડામાં ફેરવે છે, જેથી ગોળાકાર અથવા લંબગોળાકાર જેવી એક અથવા વધારે ગાંઠો પેટમાં ફરતી જણાય છે અને તે સાથે અત્યંત

ફાવો થાય છે તેને ગુદ્મરોગ કહે છે. જે કે વાતગુદ્મ, પિત્તગુદ્મ, કફગુદ્મ, ત્રિદોષગુદ્મ અને રક્તગુદ્મ એ રીતે ગુદ્મરોગ પાંચ પ્રકારના નક્કી કરેલા છે. તે પ્રમાણે જે બાલુના પાંસળાં, હૃદય, નાભી, અને ખરતી એ પાંચ સ્થાનો ગુદ્મનાં સ્થાન તરીકે નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે. જે કે ગુદ્મની ગાંઠ ગમે તે દોષથી ઉત્પન્ન થએલી હોય તોપણ તેમાં વાયુનો અતિયોગ અને જે દોષનું નામ આપવામાં આવે તેનો મિથ્યાયોગ અને બીજાનો હીનયોગ થાય છે એટલે પિત્તગુદ્મમાં પિત્તનો મિથ્યાયોગ અને કફગુદ્મમાં કફનો મિથ્યાયોગ થાય છે. તે પ્રમાણે ફૂપ્પ, નાભી, અને ખરતીમાં થએલો ગુદ્મ ચળ છે, અને હૃદયમાં થયેલો ગુદ્મ અચળ છે. એટલે ગુદ્મનો ચળાચળ હાય તેને પ્રવાના અવકાશ ઉપર રહેલો છે. પાંચમા પ્રકારનો રક્તગુદ્મ છે તે સ્ત્રીઓનેજ થાય છે તેનું કારણ એવું છે જે રજો દર્શનના રૂધીરમાં વાયુનો અતિયોગ થવાથી અને પિત્તનો હીનયોગ તથા કફનો મિથ્યાયોગ થવાથી, વાયુ તેને સુકવે છે જેથી પડ વાળો ગોળો (ગાંઠ) ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમ જેમ માસ વધતો જાય તેમ તેમ રજુ કફ સાથે મળીને વાયુથી બનેલા પડને ફૂલાવતું જાય એટલે જેમ માસે માસે ગર્ભવૃદ્ધિ પામતો જાય છે તેમ માસે માસે આ ગોળો વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. આ રક્તગુદ્મમાં કફનો મિથ્યાયોગ થવાથી તે સ્ત્રીનું શરીર, નીતંબ, અને સ્તન બારે થતાં જાય છે અને મુખમાં રસનકફના મિથ્યાયોગથી અરુચિ, મોળ, અને ઉબકા શરૂ થાય છે, એટલે સામાન્ય રીતે મર્દને લગતા તમામ લક્ષણો દેખાય છે. એટલા માટે આયુર્વેદાચાર્યોએ રક્ત-ગુદ્મની ચિકિત્સા નવમાસ પૂરા થયા પછી કરવાની આજ્ઞા આપી છે.

નિદાનશાસ્ત્ર જોતાં રક્તગુલ્મ છે કે ગર્ભ છે ? તે જાણવાનું ચોક્કસ રૂઢ પ્રમાણ જણાવું નથી પરંતુ રક્તગુલ્મ પારખવાની એવી રીત છે કે જો પાંચ મહીનાનો અથવા સાત મહીનાનો ગર્ભ હશે તો તો તે ગર્ભની ગાંઠને ખસેડવા જમણું તો તે પોતાના સ્થાન પરથી ખસશે નહિ, પરંતુ રક્તગુલ્મની ગાંઠ હશે તો પેદુ પરથી દાખતાં ગળા પાંસળામાં અથવા જમણા પાંસળામાં જેમ દબાવીશું તેમ ચાલી જશે. તે સ્ત્રીને સુવાડીને આપણે તે ગાંઠને દબાવીને ગળા કિંવા જમણા પડખામાં અથવા પેટમાં લાવીને રોકી શકીશું, પણ તે સ્ત્રી બેઠી થઈ કે પાંસળામાંથી નીકળીને તે ગાંઠ ગર્ભસ્થાનમાં આવીને ગર્ભના જેવી દેખાશે. બીજી પરીક્ષા એવી છે કે આઠ આઠ આંગળ લાંબા પહોળા સફેદ ધોળા રંગના કપડાના કટકા લઈ, તે બેઉ કટકાને ગેરના પાણીમાં બોળી, સરખા નીચેાવી, એક કટકો પેદુની ગાંઠ ઉપર અને બીજો પેટ ઉપર મૂકવો. જો ગર્ભની ગાંઠ હશે તો બેઉ કટકા એકી વખતે સુકાઈ જશે, પણ રક્તગુલ્મ હશે તો ગુલ્મની ગાંઠવાળો કટકો મોંડો સુકાશે, એટલે એવી રીતની પરીક્ષા કરવાથી આપણા મનમાંથી શંકા નીકળી જશે. રક્તગુલ્મની ચિકિત્સા જે નવ મહિના પછી કરવાની કહેલી છે તેનું એક કારણ એવું પણ છે કે નવ માસ પછી એ ગાંઠ પરિપક્વપણાને પામે છે તેથી જો કોઈ ચિકિત્સકને શાસ્ત્ર કર્મ કરવું હોય તો સહેલાઈથી કરી શકાય છે, અને ગાંઠ પરિપક્વ ન થઈ હોય છતાં સત્ત્વકર્મ કરવામાં આવે છે. તો તે સ્ત્રીના જનનું જોખમ થવાનો સંભવ છે. સ્ત્રીના પેટમાં ગાંઠ થયા પછી જો તે સ્ત્રી સંધવા હોય તો તો ગર્ભનારૂપમાં ગળાયા પછી કોષ જાતનો ભય રહેતો નથી પરંતુ જો તે સ્ત્રી વિધવા હોય તો રક્ત-

ગુદ્મ થયા પછી તે રોગ છે કે ગર્ભ છે ? એવો નિશ્ચય નહિ થવાથી તેના આસપાસના કુટુંબીજનોમાં મર્લની શંકા ઉત્પન્ન થવાથી, તે સ્ત્રી બારે વિપત્તિમાં આવી પડે છે એટલા માટે રક્તગુદ્મની ખાત્રી થયા પછી કાંઈ ચિકિત્સા મુદતવી રાખે તો અડચણ નથી; પરંતુ ચિકિત્સા કરવાથી રક્તગુદ્મ સુખસાધ્ય રીતે મટી શકે છે.

૧. વાતગુદ્મ:—જે પદાર્થોથી વાયુનો હીન-મિથ્યા કે અતિ-યોગ થાય તેવા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી અપાનવાયુમાં અતિયોગ થઈ તે સમાનવાયુમાં મિથ્યાયોગ કરી પાચકપિત્તનો હીનયોગ કરે છે, જેથી વાયુના અતિયોગને લીધે અન્નને પચાવનારાં આતરડાં સૂકાય છે, એટલે ખાધેલું અન્ન તથા વાયુને ફરવાના માર્ગનો સંકોચ થવાથી તેમાં શ્લેષ્મ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે શ્લેષ્મને ઉત્પન્ન કરતો વાયુ આંતરડાંમાં ગઠિનુંરૂપ ધારણ કરી ગોળ અથવા લંબગોળ આકારમાં વખતે નાની અને વખતે મોટી ગાંઠના આકારમાં જણાય છે, અને જે શ્લેષ્મમાં સોયો ધોંચવા જેવી ધીંગા થાય છે તેને વાતગુદ્મ કહે છે. વાતગુદ્મમાં અપાનવાયુનો અતિયોગ થઈ સમાનવાયુનો મિથ્યાયોગ થવાથી, અધોવાયુ છૂટતો નથી સમાન-વાયુ પાનવાયુમાં અતિયોગ કરે જેથી રોગીનું ગળું મુખ સૂકાય છે. બ્યાનવયુના અતિયોગને લીધે જે રક્તધાતુ સૂકાય તો રોગીની ચામડી અસ્માની રંગની અને જે રક્તધાતુ સૂકાય તો ચામડીનો રંગ રતાશ પડતો દેખાય છે. વાયુના પાંચે સ્થાનમાં અતિયોગ થવાથી જેમ હૃદયમાં વટોળીયો થાય છે તેમ શરીરના દરેક ભાગમાં વાયુ આવર્તન કરે છે તેથી હૃદય, કૂખ, પાંસળાં, ખભા અને

આખો દુખે છે. ખાધેલું અન્ન પાચન થયા પછી ગાંઠ વધારે ઉપસી આવે છે, એટલે વાયુના સંપૂર્ણ ઉપદ્રવો જણાય છે.

૨. પિત્ત ગુહ્મ. તીખું, ખાટું, તિક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, બળત્રા કરવાવાળું તથા લુપ્તું અન્ન ખાવાથી, ક્રોધથી, અત્યંત મદીરાપાન કરવાથી, અત્યંત તડકામાં ફરવાથી, અત્યંત અગ્નિ પાસે બેસવાથી ખાધેલા અન્નનો રસ વિદગ્ધ થવાથી તે રોગીને વિદગ્ધા-ર્ણુ થાય છે. એ અર્ણુથી પિત્ત દગ્ધ થઈ ગુહ્મના રૂપમાં ગોળો બંધાઈ પાચકપિત્તના તથા રંજકપિત્તના સ્થાનમાં ગાંઠનું રૂપ દેખાય છે, જેથી પિત્તના પાચે સ્થાનમાં પિત્તનો મિથ્યાયોગ થાય છે, એટલે વાયુથી પિત્તના રસને આવર્ત થવું પડે છે, જેથી બ્રાજકપિત્ત તાવ લાવે છે, સાધકપિત્ત તરસ લગાડે છે, આલોચક-પિત્ત મુખનો રંગ લાલ બનાવે છે, પાચકપિત્તની સાથે રહેલો વાસુ અન્નને પાચન કરતાં શુભ ઉત્પન્ન કરે છે. સાધકપિત્ત દગ્ધ થવાથી શરીરની બીનર બળત્રા થાય છે અને પાકેલા દરેકની પેઠે ગુહ્મની ગાંઠ હાથનો સ્પર્શ સહન કરી શકતી નથી, એવા લક્ષણવાળા ગુહ્મને પિત્તગુહ્મ કહે છે.

કફગુહ્મ—દંડા, ટાઢાં, જડ, ચીકણા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, જમ્યા ઉપર જમવાથી, દિવસે ઉઠવાથી, કફનો અતિયોગ થઈ વાયુ સાથે આવર્ત થઈ ગાંઠનું રૂપ ધારણ કરી હૃદયમાં, કૂખમાં, બરો-ળમાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. અને કફના અતિયોગને લીધે શરીર લીનું લાગે છે, સૂત્તી આવે છે, ગ્લાનિ થાય છે, ખાંસી તથા શ્વાસ થાય છે, પીડા થોડી થાય છે પણ ગુહ્મની ગાંઠ ઉપસેલી હોય છે તેને કફગુહ્મ જણાવો.

એવી રીતે ઝોંકક દોષના અથવા બળે દોષના અને ત્રિદોષના મિશ્ર લક્ષણો અને મિશ્ર ઉપદ્રવો જણાય તે તે પ્રમાણે તેનું નિદાન કરવું.

જે ગુલ્મમાં ક્રમથી ધીરે ધીરે વૃદ્ધિ પામતી ગુલ્મની ગાંઠ જ્યારે આખા પેટમાં છવાયે જાય છે અને જેને લીધે દોષો ધાતુઓને ઉત્પન્ન કરતાં અટકી જાય છે ત્યારે ગુલ્મની ઉપર નાડીઓના જળાં વીંટાઈ વળે છે અને ગુલ્મની ગાંઠ કાચબાની પીઠ મારક ઉપસેલી હોય છે ત્યારે તેને અસાધ્ય જાણવો. એટલી સ્થિતિએ ગાંઠ આવી એટલે રોગી અશક્ત બને છે, અન્નનો અભાવ થાય છે, ગભરાટ અને સંતાપ થાય છે, ઉધરસ અને ઉલટી થાય છે, તાવ, તરસ અને ઉધિથી આખો દિવસ ધુંધ બની રહે છે, તે રોગીને અસાધ્ય જાણવો. ઉલટી અને પાતળા દસ્તથી જે ધણો હેરાન થાય છે, તેવા ગુલ્મરોગીના હાથ-પગ, હૃદય અને નાભી ઉપર સોજો ચઢી આવે છે, અને પછી તરત તેને તાવ અને દમ થઈ આવે છે, આવી સ્થિતિએ પહોંચતાં રોગી પ્રાણમુક્ત થાય છે. વળી દમ, શ્વસ, તરસ, અન્નરોષ, અને ગુલ્મની ગાંઠ ઝોંકદમ મટતાં એટલે સમાધાન જતાં રોગી તદ્દન અશક્ત થઈ જાય તો સમજવું કે રોગીનું મોત આધુ નથી.

જો રોગીને રક્તગુલ્મ થયો હોય અને તેની ગાંઠ પરિપક્વ-પણાને પામી હોય એટલે નવ મહિના વીતી ગયા હોય તો તે રોગીને

સ્ફુલીકારગુહિકા:—ઝોંક શીશીમાં સેકેલી અણુની દાળ બરવી. પછી તેમાં કંટાળા (જાંગળી) થોડું દૂધ ભરવું. તેને ધુમ્

મારી તે શીશીને ચુલાની આગમણમાં દાટવી. જે સગવડ ન હોય તો શીશીસમાં એવડો ખાડો ખોદી તે ખાડામાં શીશી મૂકી, ઉપર છ આંગળ મંટોડું દાખી, ફરરોજ પાંચ દિવસ સુધી પાંચ પાંચ શેર છાણાનો અગ્નિ બાળવો. પાંચમે દહાડે તે શીશી કાઢી લઇ તેનું પાણું બદલી પાછી તે ખાડામાં દાટી, ઉપર પ્રમાણે અગ્નિ આપવો. એવી રીતે દશમે દહાડે તે શીશીને કહાડશું તો શીશીના બે કટકા થયલા નીકળશે, તેથી સંભાળીને કાઢી લઇ, તે દૂધવાળી દાળને બારીક વાટી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. તડકે સૂકાયા પછી ભરી મુકવી. રક્તગુહ્મના રોગીને દિવસમાં બળ્લમે ગોળી ત્રણ વખત પાણી સાથે ગળાવી, તે ઉપર આખા દિવસમાં એક પપઉંનું પાકું ફળ વગર ખાઈકું ખવડાવવું અને તે રોગીને મીઠાશ જરાપણ ખાવા દેવી નહિ. એવી રીતે ચારથી છ મહિના સુધી મીઠાશની પરેજી કરાવી, પપઉંના ફળ ખવડાવી, આ ગોળીનું સેવન કરાવવાથી રક્તગુહ્મ દોષપણુ જાતની સ્વેદન, છેદન, કે ભેદનક્રિયા કર્યા સિવાય યોનિમાર્ગેથી લોહી કે ખર પડ્યા સિવાય, ગાંઠ પીગળીને મટી જાય છે અને રોગી તંદુરસ્ત બને છે. રોગીને ઘણો અટકાવ આવતો હોય તો તે નિયમિત થાય છે અને ગુહ્મને લીધે બંધ થઇ ગયો હોય તો પાછો શરૂ થાય છે. આ ગોળીથી જીલાબ, ઉલટી, ગભરામણ કે પેટમાં દુખાવો થતો નથી.

જે વાયુનો ગુહ્મ હોય તો દીવેલીનો ખોળ, હળદર સૂકી, મીઠું, ભેગું ખાંડી, થોડું પાણી નાંખી ગરમ કરી, પેટ પર તેના પાટા બાંધવા. અથવા કાળા તલ ખાંડી તેમાં કાળી રેતી મેળવી પેણીમાં ગરમ કરી તેની પોટલી બાંધી તે વડે શેક કરવાથી ઘણો શાયદો થાય છે. અને બ્રહ્મકુંડળ્યાદરસની બળ્લમે ગોળી ખાટી છાણ

સાથે આપવાથી ગુલ્મને વેરી નાંખે છે. અથવા રાંખાવટી, સ્તુ-
હીરક્ષીરગુટિકા, શીતભક્ષરસની બબ્બે ગોળી આપવાથી પશુ
વાતગુલ્મ મટે છે. જો પિત્તગુલ્મ હોય તો, જ્યારે પુષ્કળ શૂળ
ચાલતી હોય ત્યારે કુંડીના ઉપર ધાતુનું પાત્ર મૂકી તે પાત્રમાં થોડું
બરફ (આઇસ) નાંખી રહેવા દેવું એટલે પિત્તની શૂળ અને પિત્ત-
ગુલ્મનો દુખાવો નરમ પડે છે. પિત્તગુલ્મમાં પિત્તને શાંત કરે અને
વાયુનું અનુસોમન કરે એવા ઉપચારો કરવાથી વિશેષ ફાયદો થાય
છે. પરંતુ અમારા વિચાર પ્રમાણે અમૃતહરિતકી પિત્તગુલ્મને લાંબા
દિવસના સેવનથી જરૂર મટાડે છે જો કફગુલ્મ થયો હોય તો
મીઠું અને રેતીમાં તલના ગોળ મેળવી, ખાંડી, થોડું વાણી નાંખી
ગરમ કરી તેના પાટા બાંધવા. અથવા મીઠું, હળધર, અજમેા, હીંગ
અને સુવા સમભોગ મેળવતે ગરમ કરી પોટલી બધી તેના શેક
કરવો; અને કફગુલ્મના રોગીને રસસિંદૂર કે શીલાસિંદૂર આપી,
ઉપર સ્નેહપાન કરવાથી ફાયદો થાય છે. અથવા અગળ બતાવેલો
કુંવારનો અડકે અગર લોંચરીંગણીનો અડકે, દિવસમાં ત્રણવાર
બબ્બે તોલા આપવાથી કફગુલ્મ મટે છે. અથવા તાગના ખીજની
ગોળી આપવાથી વાત-કફગુલ્મમાં વધારે ફાયદો થાય છે.

ઝાડવાની માયા—અરણીના લાકડાં, મરીકથારનાં લાકડાં,
દીવેલાના લાકડાં, તલના તલસરા, ખરસાણીની ડીરી કંટાળાથોરના
લાકડાં, આંકડાના લાકડાં, કળતો થોથો, તુળશી, આમલીના ફળ
ઉપરના છોડાં; એ પ્રમાણેના ઝાડોનાં લાકડાં એકે ડાંખળાં, મળે
તો ફળ પુલ પાંતરાં સાથે એકઠાં કરી, સૂકવી, એક ખાડો ખોદી તે
ખાડામાં અર્ધાં લાકડાં ભરી બાળી મૂકવાં. તેનો પાકો દેવતા થાય

એટલે અન્નમો, અન્નમોદ, સુંક, સુકી હળદર, આંખા હળદર, સાંજ-
ખાર, મંચળ, સિંધવ, બંગડીખાર, જવખાર, પાપડીયોખાર એ બધાં
વસાણાં એકેક રોર લઇ, ખાડી પેલા ખાડામાં નાંખવાં. પછી બાકીના
લાકડાં તે ઉપર બાળવાં બળીને તેની બરમ થઇ જાય તેની રીસે
દંડા પડ્યા પછી તે તમામ ઝાડવાંની રાખોડી, અંદર નાંખેલા ક્ષાર
સાથે કાઢી લઇ, એક મોટા તપેલામાં નાંખી, તેમાં પાણી રાખેડીના
વજન કરતાં ત્રીસગણું નાંખી, રહેવા દેવું. દરરોજ દિવસમાં બે ત્રણ-
વાર, લાકડીથી તેને હલાવવું. હાથ ધાલીને હલાવશે તો વખતે હાથે
છાલાં પડશે. એથે દિવસે તે પાણીને નીતરતું ગાળી લઇ, ચૂલા પર
અઢાવી બાળતાં બાળતાં જ્યારે દૂધપાક જેવો ક્ષારનો રંગડો થાય
ત્યારે ઉતારી લઇ, તે ક્ષારને તડકે સૂકવી, વાટી, મજબૂત ખૂચવાળી
શીશીમાં ભરી લેવો. જો હવા લાગશે તો એ ક્ષારતું પાણી થઇ
જશે. એ ક્ષારમાંથી ત્રણે પ્રકારના ગુસ્મના રોગીને અથવા પેટના
દુખવાના રોગીને અથવા બરોજ કે ચક્રતમાં સોજે આવ્યો હોય તેવા
રોગીને એકેક વાલ, દિવસમાં ત્રણવાર, છાશ સાથે અથવા ગરમ
પાણી સાથે આપવાથી ગુસ્મરોગ સારા થાય છે.

ઉદાવર્ત રોગ.

જો માણસ અવધી, શોકથી, લજ્જાથી, અને આળસથી પોતાના
ક્ષરીરમાં ઉત્પન્ન થતા તેર પ્રકારના વેગો પૈકી જે પ્રકારના વેગને રોકે
છે, જેથી પોતાના સ્થાનથી અલીત થયેલા દોષોને તે તે સ્થાનમાં
રહેલો અપાનવાયુ બહાર કાઢવા દે નહિ, અથવા તે તે સ્થાનમાં

રહેલા પિત્ત તથા ક્ષને જોઇતું પૌષ્ણ મળે નહિ, બધે ઉલટા તેને સુકવી નાંખે, જેથી શરીરમાં જે જે સ્થાનના વેગને રોકવામાં આવે તે તે સ્થાનના દોષોમાં હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ થવાથી જે પીડા શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય તેનું ઉદાવર્ત રોગ કહે છે. કેટલાક દેશોમાં એવો રીવાજ છે કે સભામાં બેઠેલા અથવા વડીલની પાસે બેઠેલા કોઈપણ માણસ અધોવાયુને અવાજ સાથે જવા દે તો તેની આખર જાય. બધે ભોગજોગે અધોવાયુ છૂટી ગયો તો તે માણસ એટલો બધો અશક્ત કરે કે ઘણા દિવસ સુધી કોઈને મ્હોં પથ્થુ બતાવી શકે નહિ! એવીજ રીતે અધોવાયુના વેગને, વિષ્ટાના વેગને, મૂત્રના વેગને, ખગાસાના વેગને, આંસુના વેગને, છીંકના વેગને, એડકારના વેગને, ઉલટી, શુક્ર, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શ્વાસ અને નિદ્રાના વેગને રોકવાથી જુદી જુદી જાતના તેર પ્રકારના ઉદાવર્ત રોગ થાય છે. બીજા રોગોમાં મિથ્યા અહાર અને વિહાર અથવા કોઈ આંગતુક કારણથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા માનસીક વિચારથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ આ ઉદાવર્તમાં લજ્જથી અધોવાયુ, આજસથી મળ મૂત્ર, ભયથી ખગાસાં, છીંક, એડકાર, શુક્ર, ક્ષુધા, તૃષ્ણા અને નિદ્રા અને શોકથી આંસુ, ઉલટી, શ્વાસના વેગને રોકવા પડતા હોવાથી કાંઈ આંગતુક કારણ કહેવાય નહિ. એટલે ઉદાવર્તમાં જે જે વેગને રોકવાથી જે જે ઉપદ્રવો શરીરમાં વ્યાધિરૂપે જણાય છે તેનું નિદાન કરવામાં ચિકિત્સકો મિથ્યા અહાર અને મિથ્યા વિહારથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉપદ્રવો માનીને તેની ચિકિત્સા કરવા જાય તો તેમાં તે નિષ્ફળ નીવડે છે, કારણ કે મિથ્યા અહાર-વિહારથી દોષમાં તેનો હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ થઈને દોષોના આશ્રયને તથા અગ્નિની કળાને બિગાડી

ઉપદ્રવરૂપે દેખાય છે, અને આ ઉદાવર્તમાં ભયથી, શોકથી અથવા આળસ કે લજ્જાથી શરીરના ચાલતા પ્રવાહને ઉલટી દિશામાં વહેવડાવવાથી મળોમાં જગાડ થઇ, પછીથી દોષો, ધાતુઓ, આશયો અને કળાઓમાં જગાડ થાય છે; માટે જ્યાં સુધી રોગીએ કયા વેગને રોકેલો છે તે શેષી કહાડી તેનું નિદાન કરવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી તે રોગીના ઉપર કોઇપણ જાતની ચિકિત્સા ફળીભૂત થઇ શકતી નથી.

ઉદાવર્ત રોગમાં સુખ્યત્વે કરીને વાયુ પ્રાધાન્યપાત્તું ભોગવે છે. એટલે અધોવાયુ, મળ અને મૂત્ર રોકવાથી અપાનવાયુનો હીન-મિથ્યા કે અતિયોગ થાય છે. ક્ષુધા, તૃષ્ણા રોકવાથી સમાનવાયુનો, જગાસાં, ઓડકાર, ઉલટી અને શ્વાસ રોકવાથી પાનવાયુનો, નિદ્રા, આસુ અને છીંક રોકવાથી ઉદાનવાયુનો તથા શુક્ર એટલે કામના વેગને રોકવાથી ધ્યૈય વાયુનો હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ થાય છે.

અધોવાયુ રોકવાથી વાયુ, મળ અને મૂત્ર કબ્જ થાય છે, પેટ ચડે છે, પેટમાં દુખાવો થાય છે અને વખતે રોગી બેહોશ થાય છે. ઝાડો રોકવાથી પેટમાં ગુડગુડ શબ્દ થાય છે, ચુંક આવે છે, ગુદામાં સોયા ભોંકાય એવી પીડા થાય છે, મળ કઠણ થઇ જાય છે અને વખતે મળની ગંધવાળા ઓડકાર આવે છે. મૂત્ર રોકવાથી મૂત્રાશય અને લીંગમાં શળ મારે છે, મૂત્રકચ્છ થાય છે, માથામાં શળ મારે છે, ગાત્રો સિધિલ થઇ જાય છે, અંડકોષમાં પીડા થાય છે અને વખતે અંડની સંધિ ખેંચાઇ જાય છે. જગાસું રોકવાથી ડોકની નસો અને ગળું તણાય છે, મસ્તકમાં વાયુની પીડા થાય છે અને તેમાંથી આંખના નાકના, મુખના અને કાનના રોજો લાગુ પડે

છે. આંધુ રોગવાથી નેત્રના રોગો, અને માથા ઉપર બોળે મૂકયો હોય
 એવું થાય છે તથા વખતે પીત્તસરોગ થઈ જાય છે. છીંક રોગવાથી ડાહી
 ખેંચાય છે, કપાળ દુખે છે, અર્ધું મુખ વાંકું થાય છે, આદાશીશી
 થાય છે અને બધી ઇદ્રિઓ દુર્બળ બને છે. ઓઠકાર રોગવાથી
 કંઠ અને મોઢું ભર્યા જેવું લાગે છે અને તેમાં સોયો ભોંકાયા જેવી
 પીડા થાય છે, તોતડું ખોલાય છે, શ્વાસ અને પ્રશ્વાસ લેવાતા અટકી
 જાય છે અને વખતે હેડકી જેવા વાયુમાંથી ઉત્પન્ન થનારા ભયંકર
 વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. ઉલટીના વેગને રોગવાથી શરીરે ખુબળી
 થાય છે, મોઢાં મોઢાં દીમાં થાય છે, અન્નપર અભાવો થાય છે,
 મુખપર કાળા ડાઘ પડે છે, સોજા અને પાન્ડુરોગ થાય છે, તાવ
 આવે છે અને વખતે કાઠનો અને વિસર્પનો ભયંકર વ્યાધિ થાય છે.
 કામના વેગને તથા શુક્રના વેગને રોગવાથી મૂત્રાશ્લ્યમાં સોજે
 ચઢે છે અને તેમાં અસહ્ય તીવ્ર અને તિક્ષ્ણ વેદના થાય છે. પેશાબ
 કબજ થાય છે, શુક્રાશ્લ્ય (પથરી) બધાય છે, વીર્ય ગળે છે અને
 વખતે ઇન્દ્રિયા સોજાથી મનુષ્યનું મરણ થાય છે. સુખના વેગને
 રોગવાથી આંખે અંધારા આવે છે, શરીર કળે છે, અશય થાય છે
 અને આંખોમાં ખાડા પડી જાય છે. તરસના વેગને રોગવાથી ગળું
 તથા મોઢું સકાય છે, કાન બહેરા થાય છે, હૃદયમાં પીડા થાય છે
 અને શરીરનો રસધાતુ તથા રક્તધાતુ સુકાય છે. શ્વાસોશ્વાસના
 વેગને રોગવાથી હૃદયરોગ, મૂર્છા અને શુભ્મની ગાંઠ થાય છે. નિદ્રા-
 ના વેગને રોગવાથી બર્માસાંપર બર્માસાં આવે છે, આખું અંગ કળે
 છે, નેત્ર અને માથું અત્યંત ભારે થઈ જાય છે અને ઝોઢાંપર
 ઝોઢાં આવે છે.

ઉપર પ્રમાણેના તેર જાતના ઉદાવર્તના લક્ષણ ઉપસ્થી રોગનું સ્વરૂપ સમજાયા પછી જે જે કારણથી રોગ ઉપજાય એવો હોય તે તે કારણનો ત્યાગ કરવાથી અથવા જે જે વેગો રોકાયલા છે તે તે વેગની પ્રવૃત્તિ કરાવ્યાથી તે તે ઉપદ્રવની જ્ઞાત થાય છે; પરંતુ ઉદાવર્તમાં ભયંકર રૂપે ધારણ કરનારા અધેનાયુ, મળ, મૂત્ર, કામ અને શાસના વેગને રોકવાથી જે રોગ થાય છે તેની ચિકિત્સા દીપન-પાચન, અનુભોમન, સમન અને ભેદન ઔષધો કરવી. સામાન્ય રીતે એ ચાર ઉદાવર્તમાં “અમૃતહરિતકી, કૃધાસાગરરસ, શ્રીશળકાર, વિ-જાળાક્ષાર, સ્તુહીક્ષીર ગુટિકા અને હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ” વધારે કામ કરે છે- અથવા કામના વેગને રોકવાથી થતા ઉપદ્રવનાં ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા કે જે પ્રમેહના નિબંધમાં લખવામાં આવશે તેનું સેવન કરવાથી ધણું ફાયદો થાય છે. તેવી રીતે બૂખને રોકવાના ઉદાવર્તમાં તર્પણક્રિયા એટલે પેયા, ચવાચુ, વિલેપી વગેરે પકવાનાં, દીપન પાચન એટલે હિંગાષ્ટક જેવા ચૂર્ણો મેળવીને પાવાથી ધણું ફાયદો થાય છે. મળને રોકવાથી મળની ગાંઠ બંધાઈ ગઈ હોય તે તેના ગુદાદ્વારમાં સ્નેહ-બસ્તી (પીચકારી) નો ઉપયોગ કરવો, અને તે પછી તેને સારક, અનુભોમન અથવા ભેદન ઔષધો એટલે હરદી, હિંગ અને કઠુ જેવાં પદાર્થો જેમાં આવ્યા હોય એવા ઔષધની યોજના કરવી, એટલે ઉદાવર્તરોગ મટી જશે. ઉદાવર્ત રોગમાંથી ધણી વખતે અનાહવાયુ જન્મે અંગ્રેજીમાં “ડિસ્પેપ્સીયા” કહે છે તે થાય છે, એટલે તે રોગીથી ખંવાતું નથી, ખાય તો હજમ થતું નથી અને પેટ ભારેનું ભારે જણાયા કરે છે, જેથી દીનપરદીન પેટ વધતું જાય છે અને શક્તિ

છત્વી જાય છે, તેવા સ્થાનમાં પથ્થાગુણ, અમૃતહરિતકી અને કૃમિ-
શત્રુ તથા શંખાવટીની બધાં જોળાં દિવસમાં ત્રણવાર બે ત્રણ ચક્ષિના
લાગટ આપવાથી અનાહવાયુ મરી જાય છે. કૃત્યલક્ષ્મ.

બીજા વૈદ્યરાજે તરફથી આવેલા અનુભવી ધણાને.

વૈદ્ય ધીરજરામ હાલપતરામ ગુજ્જરફળીયા-મુરત.

ક્ષારામૃત ચુર્ણ:-સંચળ તોલો ૧. સિંધવ છો. ૧ સાજી તો.
૧ વરાગડુ મીઠું તો. ૧ ટંકણખાર તો. ૧ નવસાર તો. ૧. બંગડી-
ખાર તો. ૧ ખડીયોખાર તો. ૧. જવખાર તો. ૧. મરી તો. ૨
હરડે તો. ૨ આમળાં તો. ૨ સુવા તો. ૨ સુંઠ તો. ૨. પીપર તો.
૨. બેડાં તો. ૨. અજમે તો. ૨. લસણની કળી તો. ૫. પ્રથમ
લસણ સિવાયની બધી વસ્તુઓને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરવું. પછી લસણને
ગુદું છુંટી તેમાં ૩-૪ લીંથુને રસ નાંખી છુંટતા જવું, અને થોડું
થોડું પેલું ચૂર્ણ નાંખતા જવું. સધળું ચૂર્ણ તેમાં મળી જાય એટલે
તેને જાંયામાં સુકવી ખાટલીમાં ભરી રાખવું. આ ચૂર્ણમાંથી બેઆની
ભાર ફાટી ઉપર આદુ પુદનાનો ઉકાળો પીવાથી શ્વાન મટે છે. આ
ચૂર્ણ ગર્ભિણી સ્ત્રી અને નાનાં બાળકને આપવું નહિ.

૨. સંચળ પાક ગુટિકા:-સંચળ તોલો ૧૫. પીપર તો. ૬
મરી તો. ૬ ટંકણખાર તો. ૩ શાહજીર તો. ૨ જીર તો. ૨
જવખાર તો. ૫. ચીત્રો તો. ૨. અક્કલકરો તો. ૬. સુંઠ તો. ૫.
સિંધવ તો. ૫. એ સર્વ ખાંડી તેમાં લીંથુને રસ સેર ૨૫ નાંખી

તેને યુક્ત ચઢાવી સારી પેટ પકાવી પછી ખરસમાં નાંખી જે દિવસ છુટીને વઢાણા જેવડી ગોળી કરવી. એ ગોળી ૧ થી ૪ યુધી દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવાથી પરીણામ શુભ, ઉદરરોગ, અગ્નિમાંદ અને પેટના વાયુને મટાડે છે.

૩. શાખાદિવટ્ટી. શાખભસ્મ તોલા ૫. સંચળ તો. ૫ સિંધવ તો. ૫. અજમો તો. ૫ સુંઠ તો. ૫ મરી તો. ૫. સેકેલી હીંગ તો. ૨ાા. પીપર તો. ૨ાા. લવેંગ તો. ૧ તજ તો. ૧ એ સખજાને લીંચુના રસમાં છુટી ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. ૧ થી ૨ ગોળી પાણી સાથે દિવસમાં ૨ થી ૩ વખત આપવાથી શુભ મટે છે.

૪. લેપ. ઘીઠાવજ, સેકટાતું મૂળ, સાખરસીચુ. આંગહળધ અને વછનાગ એ સર્વને લીલીહળધરના રસમાં ધસીને તેમાં જરા ચોખ્ખી હીંગ નાંખીને ગરમ કરીને ચોપડાવાથી વાંસા તથા પાંસળાની શુભ મટે છે.

વેદ્ય રૂધનાથસીંગ ગયાદીન-મુરત.

શૂળ ગજ કેશરી. સેકેલા બેરકચુરા તો.લા.૨, સેકેલા કાયકા તો. ૨, હીંગ તો.૦ાા. ટંકચુ તો.૦ાા, અજમો તો.૦ાાપીપર તો.૦ા, પીપળીમૂળ, ચબ્બક, કાળાં મરી, સુંઠ, હરડે, સાજી, સિંધવ, જવખાર, સંચળ, ગંધક, પારો, એ પા પા તોલો વાટી લીંચુના રસમાં ૩ દિવસ છુટી ચણાપુરની ગોળી વાળી, દિવસમાં જે થા ત્રણ વાર એકેકી ગોળી પાણી સાથે આપવાથી શુભ મટે છે.

વેદ્ય અંબારામ શંકરજી મુા વાઝડ. વાધા રાણપુર

શાળ. સુંઠ, જીરૂ, વછનાગ, મરી, વજ, હીંગ, સિંધવ સમ

ભાગે લઈ ચણા નેવડી ગોળી ગોળમાં કરી અકકેકી આપવાથી શુભ મટે છે.

૨. સાજીખાર, સુંઠ અને હીંગની ફાકી ગરમ પાણી સાથે આપવાથી શુભ મટે છે.

૩. ઘોડાની લાફનો રસ કાઢી તેમાં હીંગ નાંખી પાવાથી શુભ મટે છે.

૪. કળશીના કાઢામાં હીંગ, સુંઠ અને સિંધવ નાંખી પીવાથી શુભ મટે છે.

૫. ખેડાં, સુંઠ, હીંગ ને હીમજ એકેક ભાગ, કાચકાના ગોટા ૩ ભાગ એનું ચૂર્ણ કરી એરંડીયા તેલમાં કરમોવી આપવાથી શુભ મટે છે.

૬. ત્રિકટુ, પીપરમૂળ, વજ, હીંગ, જીરૂ, શાહજીરૂ. વછનાગ; સમભાગે લઈ લીંચુ તથા આફના રસમાં ખલી મરી નેવડી ગોળી વાળી ઉના પાણી સાથે આપવાથી આઠ પ્રકારની શુભ મટે છે.

૭. સેકેલાં ઝેરકચુરા, ગંધક, સુંઠ, મરી, પીપર, સિંધવ, હરડે-દળા, કુલાવેલી હીંગ; એનું ચૂર્ણ કરી વાલ ૧, ઉના પાણી સાથે આપવાથી શુભ મટીને બૂખ લાગે છે.

૮. સાખરસીંગાની બરમ તોલો ૦૧ અને હીંગ તો ૦૧ એ બેને એકત્ર કરી ૦૧૧ તોલા થી સાથે ચાટવાથી શુભ મટી જાય છે.

૯. રાજમરીનાં ખીજ ૧ વાલને આસરે પાવાથી વાલ મટી જાય છે.

માસ્તર નરસિંરામ હરજીવન મુ. નવાગામ તા. માતર.

૧. સુંઠ, સાજી, હોંગ સમભાગે લઘુ બારીક ચુર્ચ કરી ગરમ પાણી સાથે આપવાથી શ્વેત મટી જાય છે.

૨. આંખજાંતું ચૂર્ણ થી શાકરમાં આપવાથી મસ્તક શ્વેત મટે છે. વૈદ્ય બાળાશંકર પ્રભાશંકર મુ. નાંદોદ (રાજપીપળા સ્ટેશન)

આસન ૩ ૨) બાર, સુંઠ ૩ ૨) બાર, હીમજી હરડે ૩ ૪; બાર, સંચળ ૩ ૪) બાર; એને વાટી વજ્રગાળ કરી ૦ા રૂપિયા બાર વજને પાણી સાથે આપવાથી બે વખતમાં ગમે તેવી ચુક હશે તો મટશે.

વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી વકીલ મુ. નાગેશ્રી પો. જશરાખાદ.

૧. કડું તોલો ૧. ગરમાળાનો ગોળ તો ૧, ઈંદ્રવરણા તો ૧, લસણ તો ૧, કેરડાનાં કુમળાં ૩૫ તો ૧, કાચકાની મીઝ તો ૧, રાધ તો ૦ા, પીપર તો ૦ા, હોંગ તો ૦ા, ગુગળ તો ૧; એ સર્વને વાટી કુંવારના રસમાં ચણીબોર જેવડી ગોલીઓ કરવી પછી કુંવારના રસમાં અગર ગરમ પાણીમાં, અગર ઘેડાની તાજી લાદના રસમાં ગોળી ૨ થી ૩ આપવી. એ ગોળી શ્વેત, ગુદમ, અનાહ, પેટપીડા, બંધકુદને મટાડવામાં ઉત્તમ છે.

૨. જાંચી હોંગ ૧ ભાગ, તેનાથી ૩ ગણો સિંધવ તેનાથી ૪ ગણું એરંડીડ તેથી બમણો લસણનો રસ, મેઘવીને અવલેહ બનાવવો. એ માટવાથી શ્વેત, ગુદમ, પેટપીડા, અનાહ, ટાઢીથો તાવ, પેટનો વાયુ, સંધીવા, ઇલાદિ વાયુ શરદીના રોગ ઉપર એક અદ્ભુત ઇલાજ છે.

૩. સુક તોલો ૧ બોળ તો. ૨ કાલા તલ તો. ૪ લસણ તો. ૪ હીંગ તો. ૦૧ બીલામાનો મગજ તો ૧ એને વાટી ચુર્ણુ કરી રોગીને ૦૧ તોલા સુધી આપી ઉપર ગરમ દૂધ પાવાથી હૃદયરોગ, ગુદમ, શળ, અનાહ અર્શ, ચેની શળ, ઝાડાની કબજાઆત, અને વાયુ ટળી જાય છે. અ સિદ્ધોપચાર છે.

વૈદ્ય ભોજાનાથ નર્મદાશંકર સ્માર્ત મુા૦ ભુતશેરી-મુરત.

૧. લીંબુનો રૂસ શેર ૧ સિંધવ તો. ૬ નવસાર તો. ૬ એને ખાંડી એકઠું કરી જ્યારે ક્ષાર ગળી જાય એટલે માળીને શીશીમાં ભરી લેવો. તેમાંથી તોલો ૦૧ થી ૦૧ સુધી કાયની ચલાણી અથવા હાથની હથેલીમાં લઇને જીભે જીભે ચાટી જવાથી પેટનો ગમે તેવો દુખાવો હોય તેને તુરત બંધ કરે છે. અજીર્ણ તથા ગુદમ ઉપર પણ વપરાય છે.

૨. નેપાળો તો. ૦૧ હીમજ તો. ૧ નીસોતર તો. ૧ સોનામકક તો. ૧ એળીઓ તો. ૧ સર્વતું ચુર્ણુ બનાવી ૦૧ તોલો ગરમ પાણી સાથે સવાર સાંજ આપવું. ખોરાકમાં શક્ત દુધ-ભાત કે દુધને રોટભોજ આપવો. ખોરાક ઉતો ઉતો ખાવો. હાથ પગ પણ ગરમ પાણીએ ધોવા. આ પ્રયોગથી કાળા કીચડ જેવા દસ્ત લાગે છે, પાણી બધું નીકળી જાય છે, પેટ એસી જાય છે ને સોજા ઉતરી જાય છે. જે પરજી સખત રાખે તો નાળકોટ. જળધર, કઠોદર, વગેરે રોગો સારા થાય છે.

વૈદ્ય અને વનસ્પતિ શોધક ગુરમહામહા હમીર ધોરાજીવાળા.

મુ. રાજકોટ (૫૨૧).

રાઈ, સરગવો, ગોળ, મીઠું, હળધર, એને કુંવારના રસમાં છુટી તૈયાર રાખવું. (એ દવા બગડતી નથી.) પછી શુળ નીકળતું હોય તથા સાંધાનો સોજો, ઉધરસ, દમમાં છાતીપર, ઉલટીમાં હીવર પર અને બરોળપર એનો લેપ મારવાથી ટીન્ચર આધ્યોઝોડાધન જેટલું કામ કરે છે.

વૈદ્ય મણીશંકર જાદવજી જોશી મુ. કાનપર પો. વળા.

ધોડીનાં લીંડાંના રસમાં હીંગ નાંખી ખાવાથી સખત શુળ તરત બંધ થાય છે.

વૈદ્ય (નામ તથા ઠેકાણા વગરના)

૧. કાચકાનાં બીજ ૩ ભાગ, સંચળ ૧ ભાગ, હરડેદળ ૧ ભાગ, એળીઓ ૧ ભાગ, ટંકચુ ૧ ભાગ, હીંગ ૧ ભાગ, દીકામલી ૧ ભાગ, બધી વસ્તુનું ચુર્ણ કરી પાણીમાં વાટી ગરમ કરી જેટ ચોપડવાથી બાળકોના પેટમાં રહેલો બાર, કૃમિ, શુળ વગેરે પેટના વ્યાધિ મટે છે.

૨. ગળો, સુંઠ દેવદાર, ખપાટના મૂળ, એરંડ મૂળ, સમભાજે લઈ ઉકાળો કરી ખાવાથી હૃદયશુળ મટે છે.

ગુલ્મ.

વૈદ્ય ધીરજીરામ હલપતરામ ગુલ્મરૂઢીયું—સુરત.

ગુલ્મહરગુહિ:—મોટી એરંડીનો મગજ શેર ૦૧ સંચળ શેર ૦૧ સિંધવ શેર ૦૧, સાજીખાર તો. ૨૧, સુંઠ તો. ૧૧, કાળાં મરી તો. ૧૧, પીપર તો. ૧૧, તજ તો. ૧૧, ગુગળ તો. ૫, લસણ તો. ૫, કઢુ તો. ૫, લવેંગ તો. ૨૧, આંકડાના પુલની કળી તો ૫, ગૌમુત્ર શેર ૩૦. એ સર્વ વસ્તુ ખાંડી ગૌમુત્રમાં મેળવી કઢાઈમાં ચુસે ચઢાવવું. નીચે ધીમે તાપ કરવો, અને ખડપાથી હલાવતા જવું. જ્યારે ગોળ જેવો પાક થાય ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડું પડવા દેવું. પછી તેમાંથી અગ્નિજળ પ્રમાણે વધુમાં વધુ ૦૧ તોલા સુધી દિવસમાં બે વાર કુંવારના રસ સાથે આપવું. ખટાશ અને વાયડી ચીજ ખાવા દેવી નહિ. જો આ ઉપાય બરાબર ૨૧ દિવસ આપ તો જીનામાં જીનો ગુલ્મ મટે છે. ૨૧ દિવસથી વધારે ખાવાને હરકત નથી.

૨. સાગનાં જીજ તોલા ૨૧, વાંસની ગાંઠ તો. ૨૧, લવેંગ તો. ૦૧, સંચળ તો. ૦૧, એ સર્વને ખાંડી ઉકાળો કરી દિવસમાં એકવાર પાવાથી ગુલ્મ મટે છે.

વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર ઠંસારાશેરી સુરત.

મહાકાલચુર્ણ:—મીઠું, સંચલ, સીંધવ એ ૨૦ વીશ તોલા મરી, સંચોરો, બંગડીખાર, સમુદ્રશીણ, જવખાર, સુંઠ, સુરોખાર, અજમો, અકલગરો, એ સર્વ બધે તોલા લેવા. પીપર, હરડેદળ, મેંદાંદળ, આમળા, લવીંગ, જમ્બૂળ, જવંતરી, ચીત્રો, હીંગ, વરી-

આળી, અજમોદા એ સર્વ એક એક તોલો લેવા. સોનામકી તો. ૪, બીલામા નંગ ૧૫, આંકડાના પાકા પાન નંગ ૨૫. ધંતુરાના પાન નંગ ૨૫. એ સર્વને વાટીને એક માટીના વાસણમાં ભરીને તેના મુખે મુદ્રા દત્તને ગજપુટ અગ્નિ આપવો. શાંત શીતળ થયે તેને વાટીને આડુના રશની તથા લીંબુના રસની એક એક ભાવના આપીને સુકવીને રાખી મુકવું. અને અગ્નિ બળ જોઈને આપવાથી ચક્રત, પિલહા, ગુલ્મ પેટની શાળ, વીગેરે રોગને મટાડે છે.

વૈદ્ય રાઘવજી માધવજી સુ. ગોંડળ.

૧. ગુલ્મ મોટે:—આંકડાના દુધમાં કે રસમાં સાણખારને ખરલ કરી ગોળીવાળી સુકાવી ગજપુટનો અગ્નિ આપવો જોથી સફેદ ભરમ થાય છે. એ ભરમને વાવડીંગના અનુપાનમાં આપવાથી ગુલ્મ મટે છે.

૨. ફટકડી, નવસાર, ટંકણખાર, સુરોખાગ, એ સર્વ સમભાગે લઘુ વાટી ગોળ સાથે આપવાથી ગુલ્મ મટે છે.

વૈદ્ય લક્ષ્મીશંકર જાદવજી સુ. ધંધુકા.

ફુલાવેલ ફટકડી, ટંકણખાર, કાયલવજી, એળીઓ હરડેદળ, લોંડીપીપર, આમળા. અજમોદા, સાણખાર, રાધ, કાળીજીરી, ગોળ, એ સર્વે વાટી વજ્રગોળ કરી અડધા રૂપિયાભારને આશરે ગરમ પાણીમાં આપવાથી ગુલ્મ મટે છે.

વૈદ્ય હગનલાલ આત્મારામ મુ. ધાંચીશેરી-સુરત.

વાયુકંક્રુચુર્ણુ:—કાલમ તો. ૫, કાળામરી તો. ૫, મુંઠ તો. ૫, મુંઠ સેકેલા તો. ૨ાા, એ ચારે વસ્તુઓને ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચુર્ણુ કરી બે વાલ ચુર્ણુ અને એક વાલ સિંધવ અથવા સાજીખાર મેળવી આદુના રસ સાથે ખાવાથી શુળ અને ગુલ્મ મટે છે.

વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગણ વડીલ મુ. નાગેશી. પો. જાફરાબાદ.

શંખદ્રાવની સહેલીકૃતિ:—નવસાર, સુરોખાર, ફટકી, જવખાર, એ ચારેને સમભાગ લઈ ચુર્ણુ કરી, લીંબુના રસમાં કાલરી પછી રોટલા બે ધડના બનાવી, વચ્ચે ખાડો કરી, તેમાં આક્ષાર કાલવેલ નાંખી, ઉપર બીજો રોટલો ઢાંકી બંને રોટલાની સંધી બીડી રોટલાને પાણી લગાવી આ લેપ કરી ફાટ ખુરી દઈ તે બાટાને બંને બાજુ તરત્રીમાં બદામી રંગનો થતાં સુધી પકાવી, કપડેથી ઉઠાવી દલાવી જોવો, અંદર રસનો જમાવ થયો જણાય ત્યારે એક શીશાના અગર ખાસાના મુખ પર મુકી વચ્ચે સલાકાથી કાણું પાડવું. એટલે શંખદ્રાવ તેમાં દ્રવી પડશે. આ ક્ષાર અઢીથી પાંચ તોલા પાણીમાં ૫ થી ૧૦ ટીપાં નાંખી ખાવાથી ગુલ્મ, અનાહ, શુળ, યકૃત, બરોળ, વિદ્રધિ, અસ્મરી, એ રોગોને હણવામાં ઘણોજ સારો છે. અસ્મરી (પાથરી)ને કોડીની પેઠે ઓગાળી ત્રોટી નાંખે છે.

વૈદ્ય મણીશંકર જાદવજી જોશી. મુ. કાનપર, પો. વળા.

ગુલ્મ માટે:—ધી ગરમ કરી નવટાંકથી પાશેર સુધી શક્તિ પ્રમાણે ખાવાથી જોખો તુરત બેસી જાય છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૧૬ મો.

હૃદયરોગ.

અતિ ઉષ્ણ, અતિ ભારે, અતિ ખાટા, અતિ તુરા, અતિ કડવા પદાર્થો ખાવાથી, બહુ શાક લાગવાથી, ટેવ વિના કુંગરપર કે ઝાડપર ચઢવાથી જમ્યાપર ફરી જમવાથી અતિ ચિંતાથી મૂળ મૂત્રાદિકના વેગને અટકાવવાથી વિકરણુક્ત થયેલા દોષો હૃદયમાં રહેલા રસને દુષ્ટ કરી હૃદયમાં ઘણી જાનની પીડા ઉત્પન્ન કરે છે તેને હૃદયરોગ કહે છે. તે હૃદયરોગ વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ અને કૃમિજન્ય એ રીતે પાંચ પ્રકારના છે. આ ઠંડાણે કોઈ શંકા કરે કે શરીરમાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે તે કોઠામાં થાય છે, અને જ્યારે કોઠામાંથી પ્લીહા તથા યકૃતમાં આવીને રંજકપિત્ત સાથે મળે છે ત્યારે રૂધીર કહેવાય છે, અને તે રૂધીર હૃદયમાં જઈ સ્વચ્છ થઈ શરીરને પોષણ આપવા રક્તવાહિની શિરાઓ દ્વારા શરીરમાં ફરવા જાય છે તો પછી હૃદયમાં રહેલા રસને દુષ્ટ કરવાનો સંભવ ક્યાંથી હોય ? આના ખુલાસામાં જણાવવાનું કે રસના ઉપર રંજકપિત્તે રંજ ચઢાવ્યો હોય છતાં જ્યાંસુધી રક્ત દ્રવરૂપમાં રહે છે ત્યાંસુધી તે રસ ગણાય છે. બીજી રીતે લઈએ તો આખા શરીરમાં જે જે સ્થળે

પસીનો થાય ત્યાં ત્યાં રસધાતુ રહેલી છે. એટલા માટે નિદાનશાસ્ત્રે હૃદયમાં રહેલા રસને દુષ્ટ કરવાનું લખેલું છે. વાયુ, પિત્ત, કફ અને ત્રિદોષ તથા કૃમિથી ઉત્પન્ન થતાં પાંચ પ્રકારના હૃદયરોગના વિસ્તાર-પૂર્વક લક્ષણ જાણવા માટે માધવનિદાન જોવો, પરંતુ ત્રિદોષસિદ્ધાંતના નિયમ પ્રમાણે જ્યારે સમાનવાયુમાં ક્ષેદન કરતો મિથ્યાયોગ થાય છે અને પાચકપિત્તનો હીનયોગ થાય છે, તેથી હૃદયમાં પાનવાયુનો અતિયોગ અને અવલંબન કરતો મિથ્યાયોગ થઈ સાધકપિત્તનો હીનયોગ થાય છે, તેથી જો વાયુનો વિકાર વધારે હોય તો હૃદયમાં સોયો ખોસ્વા જેવી પીડા અને શુળ થાય છે. જો કફનો મિથ્યાયોગ હોય તો ઉબકા, વારંવાર થુંકવું એ ઉપદ્રવ થાય છે, અને પિત્તનો વિકાર હોય તો આંખે અંધારા આવે છે પરંતુ ત્રણે દોષનો છુટા નહિ પડે એવો હીન-મિથ્યા કે અતિયોગ થયો હોય તો ઉપર બતાવેલા ત્રણે જાતના ઉપદ્રવ જણાય છે; પરંતુ જ્યારે પાનવાયુનો હીનયોગ, સાધકપિત્તનો અતિયોગ અને અવલંબન કરતો મિથ્યાયોગ થયો હોય તો અવલંબન કરમાં ચાર જાતના કૃમિ એટલે જાંતુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી હૃદયમાં તીવ્ર પીડા સાથે ટાંકણીઓ ખોસ્વા જેવું દુઃખ થાય છે અને તે સાથે ચેળ આવે છે. એવી રીતે પાંચ પ્રકારના હૃદયરોગ પૈકી કોઈ પણ પ્રકારનો હૃદયરોગ થયો હોય, છતાં દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો અને જેની ઈંદ્રિઓ વશ નથી એવો પુરુષ, તલ, દૂધ, ગોળ ઇત્યાદિ કરને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થનું સેવન કરે તો તે રોગીને હૃદયમાં ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે ગાંઠને અંતર વિદ્ધીના નામથી ઝોળખવી પડે છે, કારણ કે શરીરમાં રહેલા એકસોને સાત ભર્મસ્થાનો પૈકી સાંધાઓમાં અથવા ગળું, ખભા, હૃદય, વાંસો, ડોક,

હાથ, ગુદા, હાથ પગનો સાંધાઓ તથા વૃષણ ઇત્યાદિકમાં તેમના એકાદ ભાગમાં કલેદન કરને બીધે શરીરના કોમળ ભાગમાં રસધાતુ મિશ્ર થઇ, વાયુના અતિયોગથી ગાંઠ (વિદ્રધી) બનાવે છે. જેથી શરીરના કોમળ ભાગ એટલે મર્મસ્થાન બેદાયથી તે સ્થાનનો આત્મા તે સ્થાનને છોડી દે છે, જેથી ત્યાં જંતુ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તે રોગી હરતાં ફરતાં ખાતાં પીતાં તુરત મરણ પામે છે. પાંચે પ્રકારના હૃદયરોગ પૈકી કાંઈ પણ પ્રકારના હૃદયરોગમાં હૃદયમાં જે ગાંઠ બંધાય તે તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ, પરંતુ હૃદયમાં અસહ્ય શુભ મારતી હોય તો મૃગશ્રૃંગ પુટપાક એક વાલ બી સાથે ચટાડવો. તેથી શુભ તરત બેસા જાય છે. એકંદરે હૃદયરોગ ઉપર અર્જુનાસવ ધણું સરસ કામ કરે છે. એ અર્જુનાસવ નીચે પ્રમાણે બનાવવો.

અર્જુનાસવ:-અર્જુનસાદડાની છાત્ર દશ રતલ, કાળીદ્રાક્ષ પાંચ રતલ, મહુડાં બે રતલ, એ ત્રણને આઠ મણ પાણી મૂકી ઉકાળવાં. જ્યારે એક મણ પાણી બાકી રહે ત્યારે ધાવડીનાં ફૂલ બે રતલ, ગોળ દશ રતલ, નાંખીને મેળવીને વાસણમાં ભરીને એક મહિના સુધી રહેવા દેવું એટલે અર્જુનાસવ અથવા અર્જુનારીષ્ટ તૈયાર થાય છે. એ આસવ દિવસમાં બે વાર રોગીને અનુકુળ પડતો ખોરાક ખવડાવ્યા પછી ઓછામાં ઓછો એક તોલો અને વધુમાં વધુ ચાર તોલા સુધી આપવાથી હૃદયના તમામ રોગો તથા ફેશમાં આવેલા સોજા વગેરેને મટાડે છે. આ આસવ બનાવતાં સાવધાની એટલી રાખવાની છે કે દર અઠવાડીએ એને તપાસતા રહેવું, એટલે એની અંદરના પદાર્થો જે છારીના રૂપમાં ઉપર આવી થર બંધાયો હોય તે કાઢી નાખવો. એવી રીતે જ્યારે પુગ કે થર આવતો બંધ થાય ત્યારે તે ઉપયોગમાં લેવો.

અર્જુનઘૃત—અર્જુન સાદડાની છાલ શેર પાંચ લઘ તેને ખાંડી પાંચ શેર દૂધમાં ચટની બનાવી તેમાં ગાયનું ધી શેર એક નાંખી ઉકાળતાં ધી માત્ર બાકી રહે તે ધી પાવાથી અથવા ખવડાવવાથી હૃદયરોગના રોગીને ઘણું ફાયદો કરે છે. પરંતુ એ જાતનું ધી બનાવતાં પ્રથમ સાદડાની છાલને સોળગણા પાણીમાં ઉકાળી, એથો ભાગ પાણી રહે સારે તેને ગાળી, તેમાં એક શેર ધી તથા પાંચ શેર દૂધ નાંખી ઉકાળી, ધીનો મૃદુપાક થાય એટલે બળતાં દુધનો માવો થઈ, ધીમાં પાકી, કામળ દાણે પડે સારે તેમાં થોડું પાણી નાંખી, જે ઉભરા આવવા દઈ, પછી નીચે ઉતારી સુકી રાખવું એટલે બીજે દિવસે તમામ ધી, ઉપર તરી આવશે, જેથી ધીનો બગાડ થશે નહિ. તે ધીને કકડાવી, પાણીનો ભાગ બળી જાય સાર પછી એકથી ચાર તોલા સુધી રોગીને આપવું—અમારા વિચાર પ્રમાણે રોગીને ખાનપાનમાં આ અર્જુન ઘૃત આપવાથી અને ઔષધ તરીકે અર્જુનાસવ આપવાથી ઘણું ફાયદો થાય છે, એવો ખાસ અનુભવ છે; પણ એટલી વાત યાદ રાખવી કે રોગીના હૃદય ઉપર ફલાનલનું કપડું જરા પણ રહેવા દેવું નહિ, અને જેમ બને તેમ છાતી તદ્દન ખુલ્લી રાખવી. *इत्यलम्*,

આયુર્વેદ નિબંધમાળા.-ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૧૭મો.

મૂત્રકૃચ્છ, મૂત્રધાત, અસ્મરી-પ્રમેહ રોગ

શક્તિ ઉપરાંત કશરત કરવાથી, તિક્ષ્ણુ.. ઓષધ ખાવાથી, સુખ્યા શુદ્ધ પદાર્થો ખાવાથી, દરરોજ મદીરાપાન કરવાથી, હંમેશાં ઘોડાપર બેસી દરવાથી, જળ સમીપ ઉડનારા પક્ષીઓનું માસ ખાવાથી, માછલાનો આહાર કરવાથી, અને જમ્યાપર ફરી જમવાથી તથા કાચા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી; પ્રત્યેક દોષથી ત્રણુ. સન્નિપાતથી એક, સ્વપ્નથી એક, મળથી એક, વીર્યથી એક, અને પથરીથી એક મળી મૂત્રકૃચ્છ આઠ પ્રકારના થાય છે. ઉપર બતાવેલા અહાર અને વિહારથી અપાનવાયુ, ક્ષેદન કર અને પાચકપિત્તનો હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ થવાથી વાયુ મૂત્રાશયમાં જઈ મૂત્રને વહેનારા, ધારણ કરનારા અને માર્ગ આપનારા સ્નાયુઓના શ્રોતોને સુખી, મૂત્રના માર્ગને રોકે છે, જેથી પીડાસહિત રહી રહીને થોડો થોડો પેશાબ થાય છે, જેને મૂત્રકૃચ્છ કહે છે. જ્યારે અપાનવાયુનો અતિયોગ થઈ ક્ષેદન કરનો હીનયોગ કરે છે, તેથી અંડસંધી મૂત્રાશય અને ઉપસ્થ ધન્દ્રીમાં તીવ્ર વેદના થઈ, મૂત્ર ટીપે ટીપે ઉતરે છે તેને વાતીક મૂત્રકૃચ્છ કહે છે. જ્યારે અપાનવાયુમાં પિત્તનો અતિયોગ થાય અને કરનો મિથ્યાયોગ થવાથી મૂત્રના માર્ગમાં દાહને ઉત્પન્ન કરે છે,

જેથી વેદનાસહિત પીણું, કિંચીત લાલ, અને થોડું થોડું પરાણે મૂત્ર છૂટે છે તેને પૈત્તિક મૂત્રકૃચ્છ કહે છે. જ્યારે અપાનવાયુના હીન-યોગથી ક્ષેદન કર્ષ્ણો અતિયોગ થાય છે, અને પાચકપિત્તનો મિથ્યા-યોગ થાય છે ત્યારે બસ્તી બારે થઇ તેનાપર સોજો ચડે છે, જેથી મૂત્રનો રંગ તેલીયો તથા ચીકણો જણાય છે તેને કફજ મૂત્રકૃચ્છ કહે છે. જ્યારે ત્રણે પ્રકારનાં લક્ષણો ત્રણે પ્રકારની પીડાવાળા જણાય છે ત્યારે સન્નિપાતજ મૂત્રકૃચ્છ કહેવાય છે.

જ્યારે મૂત્રને વહેનારી નળીઓમાં પેટમાં રહેલા ગર્ભથી સંકોચ થાય છે, અથવા ઓઝરીમાંથી કોઇ પદાર્થ બસ્તીમાં ઉતરી પડી મૂત્ર નળીઓને વીધી નાંખી અપાનવાયુને કોપાવે છે, જેથી બચંકર મૂત્ર કૃચ્છ થાય છે તેને શલ્યજ મૂત્રકૃચ્છ કહે છે. જ્યારે અપાનવાયુનો અતિયોગ, પાચકપિત્તનો હીનયોગ ને ક્ષેદનકર્ષ્ણો મિથ્યાયોગ થવાથી વાયુ મળને અત્યંત સુકવી આધમાન, શૂળ સાથે પેશાબને બંધ કરે છે, જેને મળથી ઉત્પન્ન થયેલો મૂત્રકૃચ્છ કહે છે. અપાનવાયુ મૂત્રાશયમાં રહેલા કર્ષ્ણ સુકવીને તેની પથરી બનાવે છે, જે પથરી વાયુથી ઘેરાઇને મૂત્રનળીની સામે આવવાથી પીડાસહિત થોડો થોડો પેશાબ થાય છે તેને અસ્મરિજન્ય મૂત્રકૃચ્છ કહે છે. જ્યારે વાયુ, પિત્ત અને કર્ષ્ણો પરસ્પર હીનમિથ્યા અને અતિયોગ થવાથી વીર્ય-વાહિની શીરાઓમાં વીર્ય સુકાઇ જવાથી વીર્યની સાથે થોડો થોડો પેશાબ ઉતરે છે, જેથી મળદ્વાર તથા ઉપરથ ઇન્દ્રિયાં તીવ્ર વેદના થાય છે તેને શુક્રજ મૂત્રકૃચ્છ કહે છે. એવી રીતે આઠ પ્રકારના મૂત્રકૃચ્છ રોગ ગણેલા છે, પરંતુ એકંદરે જોતાં વાયુનો અતિયોગ

શ્વેત પિત્તને હીનયોગ થાય છે અને કફને મિથ્યાયોગ થાય છે, જેથી મળ અને ધાતુઓ વિકારને પામી શકાય છે, એટલે મૂત્રવેદના સંહિત થોડું થોડું ટપકે છે તેથી મૂત્રકચ્છ કહેવાય છે.

મૂત્રધાત રોગ

મૂત્રધાત એટલે પેશાબનું અટકીને આવવું, અથવા પેશાબ બંધ થઈ જવો. એ રોગ અપાનવાયુના અતિયોગથી અને ક્ષેદનકરના હીનયોગથી તથા પાચકપિત્તના મિથ્યાયોગથી જુદાં જુદાં લક્ષણવાળા અને જુદાં જુદાં નામવાળા તેર પ્રકારનો થાય છે. જેમકે ૧ વાતકુંડલિકા. ૨ અષ્ટિલા. ૩ વાતપ્રસ્તિ. ૪ મૂત્રાતીત. ૫ મૂત્રજઠર. ૬ મૂત્રોત્સંગ. ૭ મૂત્રક્ષય. ૮ મૂત્રઅંચિ. ૯ મૂત્રશુક્ર. ૧૦ ઊષ્ણવાત. ૧૧ મૂત્રશાદ. ૧૨ વિડવિધાત. ૧૩ આસ્ત કુંડળ એ પ્રમાણે વાયુ, પિત્ત ને કફના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી પેશાબ કષ્ટથી આવે છે, પેશાબ બળત્રા સાથે આવે છે, પેશાબમાં ગાંઠ બંધાઈ જાય છે, અને પેશાબ વીર્ય સાથે આવે છે. તે તે લક્ષણવાળા રોગનાં નામ ઉપરથી તેના જુલુ દોષ જાણી શકાય છે. માટે અત્રે જુદા લખ્યા નથી. પરંતુ જુદાં જુદાં લક્ષણ જાણવાં હોય તેણે માધવનિદાનમાં જોઈ લેવા. મૂત્રધાત રોગ પેશાબ રોગવાથી. પેશાબની હાજત થઈ હોય તેવી અવસ્થામાં મૈથુન કરવાથી, વીર્યને રોકવાથી તથા મળને રોકવાથી થાય છે, તેમાં વાતકુંડલિકા, મૂત્રજઠર, મૂત્રઅંચિ, મૂત્રશુક્ર, તથા વિડવિધાત અને પ્રસ્તિકુંડળ એટલા અસાધ્ય છે, તથા બાકીના કષ્ટ સાધ્ય છે.

અસ્મરી (પથરી)

જે વખતે અપાનવાયુ મૂત્રને રોકવાથી અથવા વીર્યને રોકવાથી અથવા પેટ સુધી પાણીમાં ઉતર્યા પછી, પાણીમાં ઉભા રહી પેશાબ કરવાથી બસ્તિ એટલે મૂત્રાશયમાં આવી વીર્યને અથવા પિત્તને અથવા કર્મને પોતાના રક્ત ગુણથી સુરવે છે ત્યારે તેની પથરી ઉત્પન્ન થાય છે. તે અસ્મરી રોગ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી અને વીર્યથી એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારથી થાય છે, પરંતુ ઉપરનાં કારણો સિવાય ઘણી ખરી પથરી બાળકોને થાય છે, કે જેમાં ઉપર લખેલાં કારણોના સંભવ નથી; પરંતુ બાળકોના અથવા બાળકોની માતાના ખાવામાં ભારે, મીઠા, ઠંડા અને ચીકણા પદાર્થો અત્યંત આવે છે, જેથી તેની ઇદ્રિ નાની અને કામળ હોવાથી તેમાં પથરી બંધાઈ જાય છે. તેવી રીતે શુક્રાસ્મરી ઘણું કરીને યુક્ત વયના પુરુષનેજ થાય છે, કારણ કે સ્ત્રી સંગ કરતાં સ્થાનમાંથી છુટેલા શુક્રને કામ તૃપ્તિ સંપૂર્ણપણે ન કરતાં પરાણે ધરી રાખવામાં આવે છે તો અપાનવાયુ તેવા સ્થાનબ્રહ્મ થયલા શુક્રને ઇદ્રિ અને અંડકોષની વચ્ચે લાવીને સુકવે છે, તે સુકાયલા વીર્યની પથરી બને છે. એ અસ્મરી રોગમાંથી શર્કરા રોગ અને સીકતા રોગ જન્મ પામે છે, તેમાં જે શર્કરા એટલે શાકર જેવી પથરી બંધાઈ પેશાબ દ્વારાએ શાકર પડે છે અને સીકતા એટલે પેશાબદ્વારાએ રેતી પડે છે તે જાણવી.

પથરીના જે રોગીની નાભી અને અંડકોષપર સોજો ચઢ્યો હોય છે તે, જેમાં પેશાબ બંધ થયો હોય છે તે, જે અસ્મરીમાં અસહ્ય તીવ્ર વેદના થતી હોય તે, અથવા જે અસ્મરીમાં શર્કરા અને સીકતા બંને મળેલાં હોય તે અસ્મરીના રોગી પરિણામે મરણ પામે છે.

પ્રમેહ રોગ.

એસી રહીને અત્યંત આશાઐશ કે સુખ ભોગવવાથી, ઘણું ઉધવાથી, ઘણું દહીં ખાવાથી, ગ્રામચર અને જળચર પ્રાણીઓના માંસરસથી નવું અન્ન અને નવું ઉદક ખાધા પીધાથી, શાકર, ગોળ વિગેરેથી બનતા મિષ્ટ પદાર્થો અત્યંત ખાવાથી તથા કઠ્ઠકારક પદાર્થોના સેવનથી મૂત્રાશયમાં રહેલા ક્લેદન કઢેનો અતિયોગ, પાચકપિત્તનો મિથ્યાયોગ અને અપાનવાયુનો હીનયોગ થવાથી, અંડસંધી અને મૂત્ર માર્ગમાં દાહયુક્ત ક્ષત પડે છે, જેથી બળત્રા સાથે કિંવા બળત્રા વિના થોડી થોડીવારે મહાકળે પેશાબ સાથે અટકી અટકીને બળ્બે ટીપાં લોહી અથવા પડનાં પડે છે તેને પ્રમેહ કહે છે. તે પ્રમેહમાં જો કઢેનો અતિયોગ, પિત્તનો હીનયોગ અને વાયુનો મિથ્યાયોગ થયો હોય તો બળત્રા વિનાના કષ્ઠ સંજ્ઞાથી દશ પ્રકારના પ્રમેહ થાય છે. અને તે સાધ્ય છે. જો બસ્તિ સ્થાનમાં પિત્તનો અતિયોગ, વાયુનો હીનયોગ અને કઢેનો મિથ્યાયોગ થયો હોય તો બળત્રાવાળા પડ અને લોહી કષ્ઠથી ઉતરે એવા છ પ્રકારના પિત્તપ્રમેહ થાય છે, અને તે કષ્ઠ સાધ્ય છે. જે પ્રમેહમાં વાયુનો અતિયોગ, કઢેનો હીનયોગ અને પિત્તનો મિથ્યાયોગ થવાથી મજ્જા, વસા વગેરે મંબીર ધાતુનું આકર્ષણ થકને ઘણી પીડા થાય છે, અને પ્રતિકૂળ ક્રિયા આ જગ્યાએ હોવાથી ચાર પ્રકારના વાતપ્રમેહ થાય છે તે અસાધ્ય છે. દોષોના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગના બેદ નહિ ઝોળખાય તેવા સંજ્ઞોમાં પેશાબના રંગમાં જે તદ્વાવત જોવામાં આવે તે પરથી જુદી જુદી ભતના પ્રમેહને ઝોળખવા. જેમ ઘોળો, કાળો, પીળો, રાતો અને આરમાની એવા પ્રથક રંગોને એકત્ર કરતાં તેમાંથી બદામી,

તપખીરીઓ તથા ગુલાખી રંગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ઘણી જાતના મેહો પણ દોષોના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી થાય છે. જે પ્રમેહમાં સ્વચ્છ, પુષ્કળ, ધોળું, ઠંડું, ગંધરહિત, પાણી જેવું, લગાર મેલું અને તેલીયું મૂત્ર થાય છે તેને ૧. ઉદકમેહ કહેવો. જે પ્રમેહમાં શેરડીના રસ પ્રમાણે અત્યંત મીઠો પેશાબ થાય છે તેને ૨. ઇક્ષુમેહ કહેવો. જે પ્રમેહમાં રોગીનો પેશાબ વાસી થયા પછી ફરી કે ઝામી જાય છે તેને ૩. સાન્દ્રમેહ કહેવો. જે પ્રમેહમાં પેશાબ આવે છે તે કાંઈ વાસણમાં ભરેલું પાણી ઉપરથી સ્વચ્છ તથા નીચેથી મલીન જાડું રહે છે તેવી રીતનો હોય તેને ૪. શુરામેહ કહેવો. જે પ્રમેહમાં પેશાબ પલાળેલા લોટ પ્રમાણે જાડો, ધોળો હોય છે તેને ૫. પીષ્ટમેહ કહેવો. જે પ્રમેહમાં વીર્યના જેવો કિંવા વીર્ય-મિશ્રિત પેશાબ થાય છે તેને ૬. શુક્રમેહ કહેવો. જે પ્રમેહમાં પેશાબમાં રેતીના કણ જેવા મળના રજકણો દષ્ટિએ પડે છે તેને ૭. સીકતામેહ કહેવો. જે પ્રમેહમાં ધીમે ધીમે પેશાબ થાય છે તેને ૮. સનૈમેહ કહેવો. જે પ્રમેહમાં પેશાબ લાળ પ્રમાણે તંતુયુક્ત અને તેલ જેવો હોય છે તેને ૯. લાલામેહ કહેવો. અને અત્યંત સીતળ અને મધુર મૂત્ર હોય તેને ૧૦ સીતમેહ જાણવો. એ પ્રમાણે કદથી થયેલા દશ પ્રકારના પ્રમેહ ઓળખવા. તેવી રીતે જે પેશાબ સ્પર્શ ગંધ, વર્ણ અને રસમાં ક્ષારોદકના જેવો હોય તેને ૧. ક્ષારમેહ કહેવો. જેના પેશાબનો રંગ ચાપપક્ષીના જેવો આસ્માની હોય છે તેને ૨. નીલમેહ કહેવો. જે પેશાબનો રંગ કાળો શાહી જેવો હોય તેને ૩. કાળમેહ કહેવો. જે પેશાબનો રંગ હળદરના જેવો તથા સ્વાદે તીખો અને ગુણે ઉષ્ણ હોય

તેને ૪ હારિદ્રમેહ કહેવો. જેનો પેશાબ મજ્જના ઉઠાળા જેવો અને આમની ગંધ જેવો હોય છે તેને ૫. મંજીષ્ઠમેહ કહેવો. જેનો પેશાબ અલંત લાલ, ખારો, ઉષ્ણ, અને દુર્ગંધ યુક્ત હોય છે તેને ૬. રક્તમેહ કહેવો. એ પ્રકારે પિત્તના અતિયોગથી અને વાયુ તથા કફના હીન-મિથ્યાયોગથી છ પ્રકારના પિત્ત પ્રમેહ કષ્ટ સાધ્ય જાયવા. વાયુના અતિયોગથી વાયુ ધાતુઓને ખેંચી લાવી પેશાબને માર્ગે બહાર કાઢે છે તેમાં ચરખી સાથે જે પેશાબ આવે છે તેને ૧. વસામેહ, મઝ્જા સાથે જે પેશાબ આવે છે તેને ૨. મઝ્જામેહ જે પેશાબ તુરો, મીઠો અને ચીકણો હોય છે તે ૩. ક્ષોદ્રમેહ, અને જે પેશાબ મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે વેગ રહીત અને ખમચાતો હોય તેને ૪. હસ્તિમેહ જાયવો. કફજમેહમાં અન્ન પાચન થતું નથી. અરચિ થાય છે, ઉલટી, તાવ, ઉધરસ અને સળેખમ થાય છે. પિત્તજમેહમાં મળદાર અને ઉપરથી ઇંદ્રિમાં સોયો ભોંકાય તેવી પીડા થાય છે, અંડકોશપરની આમડી પાકીને શરે છે, તાવ, તૃષ્ણા, ખાટા ઓડકાર, મૂર્છા અને ઝાડો પાતળો થાય છે. વાયુજમેહમાં ઉદાવત્ થાય છે, ગળું અને હૃદય રોકાય છે, સર્વે રસ ખાવાની રોગીને ઇચ્છા થાય છે, શ્લેષા કુટે છે, ઉંધ ઉડી જાય છે, પાણીનો શોષ પડે છે, સુષ્ક ઉધરસ અને શ્વાસ ચઢે છે.

જે પ્રમેહ રોગીને અન્ન પાચન નાહ થાય તે, જે ઉપદ્રવ યુક્ત હોય તે, જેમાં મૂત્રશ્રાવ અતિશય થાય તે, જે મેહ સરાવિકાદિ ફાલ્ગુઓ યુક્ત હોય તે, જે જડ થઈ શરીરમાં ધર કરી બેઠો હોય છે તે મેહવ્યાધિઓ રોગીના પ્રાણ ધાતક છે. જે મેહી પ્રુષ્પથી ઉત્પન્ન

થયલા પુરુષને મેહવ્યાધિ લાલુ પડે છે, તે ખીજના દોષને લીધે સાધ્ય થતો નથી.

જે તમામ જાતના મેહવ્યાધિઓ ઉપર સત્તર ઔષધ કરવામાં આવતું નથી, કિંવા વિરહ ઔષધ કરવામાં આવે છે તો ઉપર કહેલા વીશ પ્રકારના પ્રમેહ, મધુમેહની અવસ્થા પામી અસાધ્યત્વ ધારણ કરે છે. મધુમેહમાં મૂત્રનો રંગ મધ જેવો થાય છે. મધુમેહ ધાતુક્ષયથી થાય છે, તથા મધુ મેહ અન્ય દોષો વાયુનો માર્ગ ઘેરી લે છે ત્યારે થાય છે. વાયુની ગતિ રોકવાથી થતા મધુમેહમાં જે પિત્તતું બળ વિશેષ હોય તો તેના અંડકોશ અણુધાર્યા ક્ષણમાં ક્ષીણ અને ક્ષણમાં પૂર્ણ થાય છે. મેહવ્યાધિમાં રોગીને ધણું કરી મધના રંગનો પેશાબ થાય છે, તથા તેના આખા શરીરમાં મધુરપણું આવે છે, તેથી બધી જાતના મેહને મધુમેહની એક સાધારણ સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે.

વર્તમાનકાળમાં ધણા લોકો મીઠી પેશાબના રોગથી પીડાતા માલમ પડે છે. હાલના ચિકિત્સકો તેના મૂત્રને રસાયણિક રીતે તપાસી અથવા આખી, મૂત્રમાં ક્ષાર, ખટાશ કે મિઠાશ અથવા રેતી જમ્ય છે તે નક્કી કરે છે, પરંતુ વીશ પ્રકારના પ્રમેહમાં ઇક્ષુમેહ, શર્કરામેહ, વસામેહ અને મજ્જામેહ એનો પેશાબ મીઠો હોય છે. એ મીઠી પેશાબને પારખવા માટે અમારો અનુભવ એવો છે કે પેશાબમાં જ્યારે મીઠાશ એટલે મધુરપણું ઉત્પન્ન થાય છે, તે રોગી જ્યાં પેશાબ કરે છે ત્યાં આગળ કોડી અથવા મંકોડા આવીને વળગે છે. જે પેશાબમાં ઇક્ષુમેહની અથવા શર્કરામેહની મીઠાશ હશે તો તે પેશાબ ઉપર મંકોડા આવીને વળગશે, અને જે પેશાબમાં મજ્જા,

અસ્તિ કે વસા સાથે મીઠાશ જતી હશે, (મજ્જા, અસ્તિ, અને વસાનો સ્વાદ મધુર હોવાથી તેનો પેશાબ પણ ગળ્યો આવશે.) તે પેશાબ ઉપર મંકોડા નહિ વળગતાં કીડીઓ વળગશે. તેનું કારણ એવું છે કે મંકોડા માંસઆહારી નથી અને કીડી માંસઆહારી છે. જો કે કીડી ગળપણને માટે ગોળ, મધ કે ખાંડમાં ચઢે છે, પરંતુ તેને જ્યાં માંસની ગંધ મળે ત્યાં અસંખ્ય કીડીઓનો જમાવ થઈ જાય છે, તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો જોવામાં આવ્યો છે કે કોઈ રોગી વૃણના રોગથી પીડાતો હોય અને તે રોગીનું મોત જ્યારે પાસે આવે છે, ત્યારે તેની ચામડી મરી જાય છે, જેથી તે રોગીની પથારીમાં અને તેના વૃણમાં લાખો કીડી બરાબ મોટાં મોટાં કોતર પાડે છે, પણ દરદીને તેની કશી ખબર પડતી નથી. એટલા માટે વસા, મજ્જા અને અસ્થિમેહ મીઠી પેશાબનું રૂપ પકડ્યું હોય તો તે અસાધ્ય છે, પણ ધક્કુમેહ કે શકરામેહને લીધે મીઠી પેશાબ થઈ હોય તો તે રોગી સુખ સાધ્ય છે એમ જાણી તેની ચિકિત્સા કરવી. પ્રમેહનો રોગ જ્યારથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારથીજ કષ્ટસાધ્ય છે, અને જો તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો તે અસાધ્ય થાય છે, માટે પ્રમેહના રોગીએ જેમ અને તેમ તાકીદે ધલાજ સેવાની કાળજી રાખવી જોઈએ પ્રમેહનો રોગ વારસામાં ઉતરી આવે છે, અને તે વારસો જેમજેમ પેઢીઓ વધતી જાય છે તેમ તેમ વધારે પ્રમાણમાં વધતો જાય છે, તે જ્યારે મધુ-મેહના રૂપમાં ફેરવાઈ કુદરત તેને સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિમાંથી અટકાવે ત્યારેજ તેનો વંશ ફેલાતો અટકે છે; પરંતુ મેહ થયા પછી જેમ જેમ તે પેઢી ઉતાર વિસ્તાર પામતો જાય છે, તેમ તેમ તેના વારસોનું વીર્ય વધારે ને વધારે સડતું જતું હોવાથી, પરિણામે ઉલ્કા

પુરુષને વાતરક્ત (પત)નો રોગ થાય છે, એટલા માટે ઇશ્વરી સ્ત્રિમાં રોગની વૃદ્ધિ નહિ કરવા માટે, જે પુરુષને પ્રમેહ થયો હોય તે પુરુષે પ્રમેહ થયા પછી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવી નહિ એવું અમારું માનવું છે. ધણું બાળકોને પેશાબ કરતાં જમીનપર ધોળા ડાઘ પડે છે, અથવા કપડાં ઉપર ડાઘ પડે છે તે ઉપરથી તેના બાપને પ્રમેહ થએલો અને તે પછી તે સંતતિ ઉત્પન્ન થયેલી એમ ગણાય છે, અને તે સંતતિ જ્યારે પુખ્તવયે આવે છે ત્યારે તેને પ્રમેહ, મૂતકૃન્ધ, પથરી અને મૂત્રધાતના રોગો જોવામાં આવે છે તેવીજ રીતે જે પુરુષને શીરંગ રોગ (ચાંદી) થયો હોય અને તે મટયા પછી જો સતતિ ઉત્પન્ન થાય તો તેને આગર, બદ, અંડમાં સોજો, મોંઢામાં મધુરાના ફોડલા, ગળામાં શેહણી નામનો રોગ, કંઠમાળા, અર્ધુદ, અપચી, ગળગં અને ગળતુંડી જેવા મહાન વ્યાધિઓ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ આંખના અને માથાના અસાધ્ય રોગો થાય છે, તેમ પાંગળાપણું, લુલાપણું, શંગાપણું અને કમ્પ વા પણ થાય છે. એટલા માટેજ ધર્મશાસ્ત્રે તથા વૈદ્યશાસ્ત્રે બ્રહ્મચર્ય પાળવાને સખત પ્રમાણ કરેલું છે. હાલમાં ચાલતા રિવાજ પ્રમાણે પરમીયાની, તનખીયો અને નીકો એવી બે જાત ધણા લોકોના જાણવા તથા માનવામાં છે. ખીજા જાતના પ્રમેહના કપર રોગીઓનું તેમ વૈદ્યોનું ધણું લક્ષ હોય એમ જણાતું નથી. અમારા વિચાર પ્રમાણે મૂતકૃન્ધ, મૂત્રધાત, અસ્મરી (પથરી) અને પ્રમેહ એ ચારે રોગ એક જોતમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાસે પાસેના પીત્તાઘ્નો હોય એમ જણાય છે. તેથી એ રોગોના અમારા અનુભવેલા ઉપાયો સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે લખીએ છીએ.

નિદાનશાસ્ત્રમાં મધુમેહના ટીકાકારે મધુમેહીનો પેશાબ મધ જેવો લખેલો છે, પરંતુ અમારા વિચાર પ્રમાણે મધુનો અર્થ મધ નહિ કરતાં મદીરા કરવો વધારે અંધએસતો છે, કારણ કે મદીરા ડોહોળા-વધી રતાશ પડતી અને ગંધ મારતી છે, તેમ સર્વે પ્રમેહીના પેશાબો તેવાજ ગંધ મારતા છે, એમ અમારું માનવું છે. પછી જે ચિકિત્સકોને મધુનો અર્થ મધ કરીને તેના જેવો ધટ, રાતો અને મધની ગંધ જેવો પેશાબ માનવો હોય તેમાં અમને બાધ નથી.

પ્રમેહની ગોળી:—વાંસકપુર, શીલાજીત, રૂમીમસ્તકી, શેરી સોખાન (ધસેસ) રાજ, ચીનીકબાલા, એલચી, હળદર એ સર્વને બારીક વાટી સુખડના તેલમાં વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી, તેમાંથી એક અથવા બે ગોળી પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણવાર ગળાવવાથી તનખીયો પ્રમેહ મટે છે.

ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા:—પડકચુરો, વજ, મોથ, કરીયાતુ, ગજો, દેવદાર, હળધ, અતિવિષ, દારહળધ, પીપળીમૂળ, ચીતરો, ધાણા, હરકાં, ખેડાં, આમળાં, ચવ્વક, વાયવડંગ, ગજપીપર, સુંઠ, મરી, પીપર, સુવર્ણમાક્ષીક ભસ્મ, જવખાર, સાજીખાર, સિંધવ, સંચળ, ખડીયોખાર એ સત્તાવીશ વસાણા એકેક તોલો લેવાં. નીસોતર, દાંતી-મૂળ, તમાલપત્ર, તજ, એલચી, વંતલોચન એ ૭ એસડ ચારચાર તોલા લેવાં અને લોહભસ્મ આઠ તોલા, શાકર સોળ તોલા, શીલાજીત બત્રીશ તોલા અને ગુગળ બત્રીશ તોલા લઈ બેગાં વાટી તેની એકએક તોલા પ્રમાણની ગોળી બાંધવાનું શારંગધરે લખ્યું છે, પણ એ વિધિથી એની ગોળી બરાબર બનતી નથી, એટલા માટે જો બરાબર ગુણ કરે એવી (ચંદ્રપ્રભા) બનાવવી હોય તો ઉપર લખેલા કાષ્ટિક

વસાણાં ચારમણા પ્રમાણમાં લેવાં, અને તેને અધઃચરણ ખાંડીને, સોળમણા પાણીમાં પલાળવાં. બીજી તોલા ગુગળને બદલે જે રતલ ગુગળ લેવો અને તેને આગલે દિવસે પાણીમાં પલાળી મુકવો. પછી બીજો દિવસે વસાણાંને ઉકાળો કરી માળી લેવો. ગુગળનો ઉકાળો કરી માળી તેમાં મેળવવો. શીલાજીતનું પાણી ઉકાળ્યા વિનાનું તેમાં મેળવવું, એ ત્રણેને ચુલા ઉપર ચઢાવી ઉકાળવું, ઉકળતાં થન જેવો પદાર્થ થાય ત્યારે લોહભસ્મ, માક્ષિક ભસ્મવાંસ કપુર અને શાકર મેળવીને ચાસણી કરી તેને સુકાવો દેવી. પછી તેને ધીનો હાથ દધ ખૂબ ખાંડી, ધીનો ચીકણા. હાથથી અરીઠાંની મીઠા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તે ગોળીમાંથી દરરોજ અકેકડી અથવા બન્ને, દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે આપવાથી મૂત્રકૃત્ત્વ, મૂત્રધાત, શર્કરાસ્મરી અને સર્વ જાતના પ્રમેહ ઉપર ઘણું સારું કામ કરે છે, અને જે કોઈ રોગી એક વરસ સેવન કરે તો તેના મધુમેહને એટલે મીઠી પીશાબના રોગને જડમૂળથી કાઢી નાંખે છે. પરંતુ તે રોગીએ ખાંડ, દહીં, હીંગ, દારૂ, મરધી તથા તેના ઈંડા અને માછલાંનો જીવતાં સુધી લાગ કરવો જોઈએ. અને સામાન્ય પ્રમેહ, મૂત્રકૃત્ત્વ અને મૂત્રધાતમાં ખાંડ, હીંગ, અને દારૂનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ ચંદ્રપ્રભા ગોળીથી સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોના મૂત્રાશયના અને પેશાબના તમામ રોગો મટે છે જે મૂત્રકૃત્ત્વ કે મૂત્રધાત થયો હોય તો દર્મનાં મૂળ, શેરડીનાં મૂળ, હાંગર (ભાત)નાં મૂળ, કાંસનાં મૂળ અને દરોહનાં મૂળ સમમાત્રે લખને તેનો ઉકાળો કરી, વાંસકપુરનું ચૂર્ણ મેળવીને પાવામાં આવે તો પેશાબની છૂટ સુખરૂપ થાય છે. અથવા ભોંયપાંતરીની બાજી અને લીલી હળદરનો રસ કાઢી તે જે તોલા રસમાં એક વાલ આગળ લખેલો સૂર્યાવર્તરસ મેળવી પાવાથી

મૂત્રધાત, તથા મૂત્રકૃચ્છને મટાડે છે. અથવા નેતરનો કટકો આઠ આંગળનો લઘુ તેનો એક છેડો સંગમાવી, બીજે છેડેથી બીડીની માફક તેનો ધૂમાડો પીધામાં આવે તો મૂત્રધાતથી બંધ થયેલો પેશાબ તરત છુટે છે. જે માણસ ધૂમાડો નહિ પી શકે તેને ચોખાના ધોવ-જીમાં નેતરની માંડને ધસી પાચાથી પેશાબ છૂટે છે. અથવા કપુરનો ભૂકો લઈ રૂમાં લપેટી, તેની બતી બનાવી, પેશાબના છિદ્રમાં મૂકવાથી પેશાબ તુરત છૂટે છે. અથવા આઠ તોલા આંખાહળધર અને એક તોલો કુલાવેલી ફટકડી વાટી, વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ કરી, તલના તેલમાં મેગવી ચટાડવાથી તનખીયો પ્રમેહ મટે છે. અથવા માલતિ ચૂર્ણ, સર્જરસ, રૂપરસ, અને સુર્વાવર્ત મેગવીને બખ્ખે વાલનાં પડીકું દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે આપવાથી પ્રમેહ મટે છે. અથવા રેવંચીની ખટાઇ તોલા સોળ, તથા સુદાં શીંગડાં તોલા આઠનું ચૂર્ણ કરી શાકરની જુની સાથે પા પા તોલાને આસરે ફકાવવાથી પ્રમેહ મટે છે. અથવા રેવંચીની ખટાઇ તોલા સોળ, સંગજીર તોલા સોળ. સુત્રાગેર તોલા બે, એનું વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ કરી, બે બે વાલ, દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી પ્રમેહ મટે છે. અથવા શેરી લોખાન (ઇસેસ) તોલા આઠ તથા સુત્રાગેર તોલો એક વાટી વસ્ત્રમાળ કરી, એકેક વાલનું પડીકું ત્રણ ત્રણ સાથે ચટાડવાથી પ્રમેહ મટે છે.

વિલાસિની વલ્લભ રસઃ—પારો, ગંધક, ધંતુરાનાં બીજ સરખે ભાગે લઘુ તેની ધંતુરાના તેલમાં ગોળી બાંધવી, એવું વૈદ્યજીવને લખેલું છે. પણ ધંતુરાના તેલથી ગોળી બનવી અસંભવિત હોવાથી, પારો, ગંધક તથા છાશમાં બાફેલાં ધંતુરાનાં બીજ લઇને તેવી કાબળી કરી, તે કાબળીને ચીઠ દિવસ સુધી ખલ કરી તેમાંથી અર્ધા વાલનું

પડીકું દિવસમાં ત્રણ વખત શાકરના પાણી સાથે આવાથી જીના પ્રમેહ ઉપર ઘણી સારી અસર કરે છે.

ગર્ભવિલાસ રસ—પારો, ગંધક, મોરચુથુ એ ત્રણેને સમ-ભાગે લઈ વાટી કાજળી કરવી. એ રસ ગર્ભિણી સ્ત્રીને આપવા માટે નીધંટગતારે ફરમાવ્યું છે, પરંતુ ગર્ભિણી સ્ત્રીને આપવાથી તેમાં વાન્તિ અને બાન્તિ થવાનો સંભવ હોવાથી અમે આપી શક્યા નથી, પરંતુ જે પ્રમેહમાં તીવ્ર વેદના સાથે માત્ર પેશાબને રસ્તે બોહી પડતું હોય અને રોગી બગ વિનાની માછલી પ્રમાણે તરફડતો હોય તે વખતે એક વાત્ર આ ગર્ભવિલાસ રસ, એ તોલા તલના તેલમાં મેળવીને પાવો અને ઉપરથી ચારથી આઠ તોલા, તાજું તલનું તેલ પાવું એટલે એ કલાકમાં તુરંત રોગીને શાંતિ થશે. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ, દિવસમાં બેત્રણવાર પડીકાં આપવાથી બોહી પડતું બંધ થઈ જાય છે. અને પેશાબ સાફ ઉતરે છે. આ રસ આપ્યા પછી જે રોગીને જીવ કચવાય અને ઉંચકા આવે તો વધારે તેલ પાવું, એટલે ઉંચકા તથા કચવાટ બંધ થઈ જશે આ ગર્ભવિલાસ રસ ચાલતો હોય તેવા રોગીને ખાંડ, દૂધ, ઘી, હીંગ ચણીની પરોજી કરાવવી.

ઇંદ્રિયુસામઃ—સુરોખાર, કુલાવેલી ૫૮કડી, રેવંચીની ખટાઈ, પાપાણમેદ, ચીનીકપાત્રા, એલચી, શાકર, સુનાગેર એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી, તેમાંથી અર્ધો તોલો ચૂર્ણ લઈ, અર્ધો શેર પાણી તથા અર્ધો શેર દૂધ ભેગું કરી, તેમાં આ ચૂર્ણ મેળવી, તેને કાંસાના અથવા કાચના પાત્રમાં નાખી, એક પાત્રમાંથી બીજા પાત્રમાં ધાર પાડી, એવી રીતે એકસોવાર ધાર પાડ્યા પછી, તમામ દૂધ અને

પાણી પાતું, જેથી પેશાબ પુષ્કળ આવીને પેશાબમાં બળતી અગ્નિ સાથે થઈ જાય છે. અથવા દહીંની છાશ બનાવી તેમાં કુદાવેલ ટંકણ મારતું એક વાલનું પરીકું મેળવીને પાવાથી ઇન્દ્રિયુલ્લાખ થાય છે, અને બંધ થયેલો પેશાબ છુટે છે. અથવા મૃગાંકરસ મધમાં આપવાથી પ્રમેહ ઉપર સાફ કામ કરે છે. અથવા હજરતીહાઉ નામનો અર્બસ્તાનથી ખારેકી ખોર જેવો પથર આવે છે તેને ચોખાના ધોવણુમાં ધસી પાવાથી પેશાબ છુટે છે. નાનાં બાળકનો પેશાબ બંધ હોય તો હજરતીહાઉ ધસીને પેદુ ઉપર ચોપડવાથી પેશાબ છુટે છે; પણ હજરતીહાઉ વારેવારે ધસીને પાવાથી રોગીના સાંધા રહી જાય છે, માટે જરૂર જોઈએ જાવો. અથવા સુરત જીલ્લાને છેડે દમ્બજી ગામમાં આફ્રીકાથી પેરુબજર નામની લીલા રંગની પથરી આવે છે, જેને સુરતમાં પાકીર એ નામથી પણ ઓળખે છે, તેને ચોખાના ધોવણુમાં ધસીને પાવાથી પેશાબ છુટે છે, અને મધમાં ધસીને ચટાડવાથી છાતીએથી પડતું શેહી મટે છે. इत्यलम्

બીજા વૈદ્યરાજો તરફથી આવેલા અનુભવી ઇલાજો.

મૂતકચ્છના ઉપાય.

વૈદ્ય ધીરજીરામ દલપતરામ ગુબ્બરફળીયા-સુરત.

૧. આમળાં તોલો ૧ લીંબુમાં મારેલાં પંરરાજાં તો. ૧ મોથ તો. ૧ અને સાકર તો. ૧ એ સર્વને ઝીણા વાટી ૨ થી ૩ વખત એક વાલની માત્રા દૂધ સાથે આપવાથી મૂતકચ્છ મટે છે.

૨. ગોખર તો. ૧ ખાખર (પલાસ)નાં ફલ તો. ૧ ત્રિફળા તો. ૩ વડની કુમળી મુળી તો. ૧ દાર હળધ તો. ૧ મોથ તો. ૧ સુંઠ તો. ૧ એ સર્વેના ઉકાળો કરી દિવસાં બે વાર આપવાથી મૂત્રક્રમ્બ મટે છે.

૩. ધાત્રી ગુટિકા-આમળા તો. ૨ એલચી તો. ૧ જેડી મધ તો. ૧ પ્રવાળભસ્મ તો. ૧ એ ચાર વસ્તુને વઝગાળ કરી વરોઆળીના ઉકાળામાં ૩ દિવસ ધુટવું અને તેની ચણાપુરની ગોળી વાળવી. પછી દિવસમાં ૩ વાર ૧ અથવા ૨ ગોળી દૂધ અથવા પાણી સાથે આપવાથી મૂત્રધાત મટે છે.

વૈદ્ય બાલકૃષ્ણ રતનેશ્વર કંસારા શેરી મુરત.

૧. હીમજીહરડે, ગોખર, ગરમાળાનો ગોળ, પાષાણુમેદ, જવાસો એ સર્વે ચાર ચાર તોલા લઈ બશેર પાણીમાં ઉકાળી ૦૧ શેર પાણી રહે ત્યારે પીવાથી મૂત્રક્રમ્બ મટે છે.

૨. ગોખર, જવખાર, સફેદ કાથો એ સરખે ભાગે લઈ વાટી વઝગાળ કરી દિવસમાં ૧ વાર ૦૧ તોલાની ફાફી, ટાઢા પાણી સાથે મરાવે તો મૂત્રક્રમ્બ મટે છે.

ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી નાગરકુળીયા-મુરત.

૧. તડખુમનો મગજ, ચીમડાંનો મગજ અને કાકડીનો મગજ એને સમભાગે લઈ વાટીને પાવાથી પેશાબ ખુલાસે આવે છે.

૨. કેસુડીના ફુલને બાંધી પેદુ ઉપર બાંધવાથી પેશાબ છુટે છે.

૩. દરરોજ રાત્રે સૂતી વખતે તલ્લ તો. ૧ ખૂબ ચાવીને ખાવાથી ૨૦-૨૫ દિવસમાં ઉંઘમાં પેશાબ થઇ જતો હોય તે અટકી જાય છે.

યૈષ્ઠ અને વનસ્પતિશોધક તુરમહમદ હમીર ધોરાજીવાળા.

મુ. રાજકોટ-પરા.

મુત્રધાતુ માટે-કેળના થડનો રસ શેર ૦૧ અને ચાર પાંચ આની ભાર સુરોખાર મેળવી પાવાથી દસ મીનીટમાં પેસાબ છુટે છે, કોઇને જાડો પણ સાચ આવે છે. ઈંદ્રીમાં નળી રાખવનો વખત આવતો નથી એ પીવાની દવા સાથે બાહ્યોપચાર તરીકે કપુર વાટી ફુંટીપર અને ઈંદ્રીના મુખપર લગાડવું એટલે તુરતજ પીસાબ કતરે છે.

બ્રહ્મચારી આત્મારામ ત્રિવેદી નર્મદા પ્રકંબા વાસી.

૧. ચમત્કારી ભસ્મ-સારો નવસાર શ્રેર ૧) લઈ તેને ચોખા જેટલો ખારીક ખાંડી પછી તેને એક માટીના ઢાંચકામાં નાંખી તેના મોઢા ઉપર કપડમીટી કરવી કે જેથી અંદરનો ધુમાડો બહાર જાય નહિ. પછી તે વાસણને ચુલા ઉપર મૂકી ધીમી આંચથી ત્રણ કલાક આંચ આપવી ત્યાર બાદ દેવતા બહાર કાઢી નાંખવો, અને વાસણને એ ત્રણ કલાક ચુલા ઉપરજ થંડું થવા દેવું. જ્યારે થંડું પડી જાય ત્યારે ખોલી તેની અંદરથી નવસારને ધુમાડો બાઝેલો હશે તે ઉખેડી લેવો, (ખરાસથી અગર આંગળીથી) તે આશરે ૦૧ શેરેક નીકળશે તેને તરતજ એક બાટલીમાં ભરી દઈ સખત ગુચ મારી દેવો. હવા લાગવાથી પાણી થઇ જશે. તે ભસ્મમાંથી મોટા માણસને વાલ ૫ નાના બાળકને વાલ ૨ તથા એક નાનાને વાલ ૧ પાણી સાથે

પાવાથી ગમે તે દરદથી પીસામ બંધ થયો હશે તોપણ દસ મીનીટ-માંજ છૂટથી પીશાય થશે.

૨. ઝાડો તથા પિશાય બંધ થયેલો છુટે-અરખની હગારને પાણીમાં વાટી ફુંટીની આસ પાસ ચોપડવાથી ઝાડો થાય છે, અને ઇંદ્રી ઉપર ચોપડવાથી પીશાય છુટે છે.

વૈદ્ય પુરુષોત્તમદાસ બહેચરદાસ યાજ્ઞીક.

એલચીદાણા, પાપાણબેદ, શુદ્ધ શીલાજીત, માળવી ગોખરૂ સિંધવ, કેશર, એ સર્વનું સમભાગે ચુર્ણ કરી તો. ૦ાા થી અડધા તોલાની માત્રા ચોખાના ધોવણુમાં પીવાથી તત્કાળ મુત્રકૃચ્છનો ભયંકર બંધી મટી જાય છે. તેમજ પિસામ બંધ થઇ ગયો હોય તોપણ આ દવા આપતાની સાથેજ પિશાય છુટે છે. મરકી (પ્લેમ), કોલેરા વિગેરે દરદોમાં જ્યારે દરદીનો પિશાય બંધ થઇ જાય છે ત્યારે આ દવા અલૌકિક સાધનરૂપ થઇ પડે છે. એ અનુભવસિદ્ધ છે.

૨. મુત્રધાત માટે-ચોખાસાના દિવસોમાં કુતરી નામે એક જાતનું ધાસ થાય છે તેનાં ખીજ કાંગ જેવા આવે છે તે ખીજ અડધો તોલો લઇ વસ્ત્રગાળ કરી એકી વખતે નવટાંક હાથ સાથે આપવાથી તુરંતજ પીશાય છુટે છે.

૩. ચોખાસાના દિવસમાં વિંછુડા નામની વનસ્પતિ થાય છે તેના પાનનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી એ ચુર્ણ એકથી બે વાલ હાથની સાથે આપવાથી તુરંતજ પીશાય છુટે છે.

૪. લોણના ખીનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી ૦ા તોલો લઇ પાણી સાથે પીવાથી તુરંતજ પિશાય છુટી જાય છે.

૫. ફળનો રસ તોણા ચાર કાઠી તેમાં સુરોખાર હપિઆભાર નાખી મરમ કરી મિશ્ર કરી આપવાથી બંધ લગ્નનો પીશાબ છુટી જાય છે. પુરુષ વર્ગ કરતાં સ્ત્રીઓને તરતજ શાયદો જણાયો છે.

૬. પ્રભાકર કૃષ્ણપંચ વૈદ્ય ભૂપણ, મંત્રી-વૈદ્યસભા.

સુત્રધાતુ માટે-મકાઈના રેસા એક તોણા લઈ તેને એક રોર પાણી મુકી ઉકાળી પાસેર પાણી અવશેષ રાખી બધે કલાકે એકેક ચમચી (મોટી) આપવી જ્યાં સુધી છુટી પીશાબ લાવવો હોય અથવા અસાધારણ રીતે વધારવો હોય ત્યાં સુધી આપવું. વાત શ્લેષ્મ જ્વરમાં આપવાથી પીશાબ વધે છે, પેટ હલકું લાગે છે, અને તાવ ઉતરી જાય છે. જળોદરમાં બહુ ઉપયોગી છે પાણી કઢાવવાની જરૂર રહેતી નથી અને જે શરૂઆતમાં આપવામાં આવે તો તદ્દન મટાડી શકાય છે. સુત્રપીડ, સુત્રાશય, અને સુત્રમાર્ગના દરદો તથા દાહને તરતજ નરમ પાડે છે, પથરીમાં તથા વાતપ્રમેહમાં પીશાબ વધારીને સારો ફાયદો આપે છે. વૈદકમાં આ એક શ્લેષ્મનાં સારી અને ચમત્કારી વસ્તુ છે.

વૈદ્ય નારાયણ હરગોવિંદ અંબલ્યુ. મુ. ખારડોલી.

(૮૫મી રહેલો)

સુત્રધાતુ માટે-ઇન્જનમાં જ્યાં સ્ટીમ તૈયાર થાય છે ત્યાં પાણીનો ખાર બાકે છે તે ખારમાંથી એક ચોખાપુરથી ચણાઈપુર સુધી રેખીનું બનાવળ જેઈ આપવાથી પીશાબ વગર ઇન્જને છુટે છે, તથા સળી મુકવાની જરૂર રહેતી નથી આ ખાર બણાળ ઉત્તમ છે.

વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરીકૃષ્ણ શાસ્ત્રી વડોદરાવાળા મું ભુવાલકી
તાં અમદાવાદ.

૧ મુત્રકૃચ્છનો ઉપાય-એલચી, પાપાણુ ભેદ, શીલાજીત, પીપર એ સર્વ સમ ભાગે લઈ વચ્ચગાળ ચુર્ણ કરી ગોળમાં ગોળી વાલ વાલની વાળી દીવસમાં બે વખત તે ગોળી ગળી જઈ ઉપર દુધ શેર ૦ા પીવું. પરેજી-તેલ, મરચું, ખટાંસ, હીંગ વિગેરે નખાવું. જેથી મુત્રકૃચ્છનો વ્યાધી મટે છે. આ દવા અનુભવસિદ્ધ છે.

૨. મુત્રધાત માટે-પીસાળ અંધ થઈ ગયો હોય તો ગાયનું દુધ શેર ૦ા તથા પાણી શેર ૦ા મેળવી તેમાં સિંધવ તોલો દોઢ નાંખી પીવાથી પીસાળ તરત છુટો થાય છે.

ડાક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય મુ. પાટણ. (ગુજરાત)

૧. મુત્રકૃચ્છ માટે-ઈંદ્રામણા મોટાના મુળ તો. ૦ા, હીંમજ તો. ૦ા, એને બશેર પાણી મુકી ઉકાળવું નવટાંક પાણી રહે ત્યારે પીવું જેથી ઈંદ્રિયુલાળ લાગે છે અને મુત્રકૃચ્છ મટે છે.

૨. મુત્રકૃચ્છ માટે-એલચી તો. ૦ા, પાપાણુભેદ તો. ૦ા, રેવંચીની તો. ૦ા, સુરોખાર તો. ૦ા, જેડીમધ તો. ૦ા, સાકર તો. ૧, એનું વચ્ચગાળ ચુર્ણ કરી સવારે તો ૦ા બકરીનાં દુધ અને પાણી સાથે ફાકવાથી મુત્રકૃચ્છ મટે છે.

વૈદ્ય બાળાશંકર પ્રસાદશંકર મું નાંદોદ, રાજપીપળા રેલ્વે.

મુત્રધાત માટે-ખડીઓખાર કુલાવેલો તથા ફટકડી કુલાવેલી સરખે વજને લઈ વાટી પીસાળને રસ્તે મુકે તો પીસાળ તરત છૂટે છે પુરૂષને સળી ઉપર લગાડી મુકે તો જલદીથી પીસાળ છૂટે છે તથા

ત્રીઓને આંગળી ઉપર લગાવી મુકવાથી પીસાળ થાય છે. આ દવા ઉત્તમ છે તેમ મારી ખાસ અનુભવસિદ્ધ છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા મુ. વાગડ વાયા રાણપુર.

૧. મુત્રકચ્છ, બરાસકપુર, ઇંદ્રીમાં મુકવું જેથી મુત્રકચ્છ મટે છે.
૨. કેસુડા અથવા લીલ (શેવાળ) પેદુ ઉપર બાંધવાથી તેમજ સોપરો (?) પલાળા ફાંટીમાં મુકવાથી મુત્રકચ્છ મટે છે.
૩. જખાદ ઇંદ્રીમાં મુકવાથી મુત્રકચ્છ મટે છે.
૪. જખાદ, સુરોખાર, કેસુડાં પાવાથી મુત્રકચ્છ, તણખાં, દાહ મટે છે.
૫. પાખાણુબેદ, એલચી, શીલાજીત, વડવાઇનાં કુંપળાં અને સુરોખાર વાટી વચ્ચગાળ કરી ચોખાના ધોવણમાં પાવાથી મુત્રકચ્છ મટે છે.
૬. હજરતખોર ધસી પાવાથી પીસાળ છૂટે છે.
૭. કપુર ટાંક ૧, સમુદ્રફળ રત્તી ૪, ગ્રીષ્ઠ વાટી ઇંદ્રીમાં સંચારવું. અને પાણીની કુંડીમાં બેસાડી પીસાળ કરાવવો તુરતજ પીસાળ થાય છે.
૮. મુળાના રસમાં સુરોખાર નાંખી પાવાથી મુત્રકચ્છ મટે છે.
૯. ઇંદ્રામણાતું મુળ ધસીને પાવાથી પીસાળ તથા ઝાડો થાય છે.
૧૦. પાખાણુબેદ તો. ૧, રેવંચીની ખટાઇ તો. ૨, સાકર તો. ૬, ચીનીકળાલા તો. ૧૦, સુરોખાર તો. ૧૦, અને ખાંડી પોણે શેર પાણી સુકી ઉકળતાં અતુર્યાંય પાણી અવશ્ય રાખી ગાળી પાવાથી પીસાળ છૂટે છે.

વૈદ્ય મુનીલાલ હરગોવિંદ શુક્લ મુઠ પાટડી તાં વીરમગામ.

૧. મૂત્રધાતુ માટે—કલમી સુરોખાર શેર ૧, નવસાર ૩ બાર. તથા ખડીયોખાર ૪ બાર લેવો. પ્રથમ નવસારને જરા ખોખરો કરી તે ત્રણે એક કલાકમાં (પીતળની) નાંખી તે ઉપર એક પીતળની થાળી ઢાંકી મુલે ચડાવી નીચે ખુબ આંચ કરવી એ ત્રણે દ્રવ્ય ખરાબર ગળીને રસ થઇ જાય એટલે તેને પીતળની થાળીમાં ઢાંચી પોપડી બંધાયા પછી તે પોપડી ઉપર તથા રોગની ત્વરા મુજબ એકઆની-બાર અગર તેથી વધતો ઓડો શીતળ પાણીમાં આપવાથી પીસાય છુટે છે.

૨. મુંજની દોરી તથા મોરની પીંછીની રાખ કરી એક વાલ ગરમ પાણી સાથે આપવાથી પીસાય બધ થયો હોય તો તરતજ છુટે છે.

વૈદ્ય ગીરભાસંકર આશાસન ત્રિવેદી મુઠ ઝરીઆ.

મૂત્રધાતુ માટે—એલચી, ખેરસાર, નવસાર, સુરોખાર એ બધે તેલા લઇ એલચી તથા ખેરસારને ખાંડી એક માટીની ઠીંચમાં મુકી (પાથરી) ઉપર નવસાર તથા સુરોખાર પાથરી ધીમી આંચે પકાવવો, બ્યારે નવસાર તથા સુરોખાર પુલી રહે ત્યારે બધી વસ્તુઓને પાણીમાં નાંખી મેળવી પાણી ફરી જાય ત્યારે ઉપરથી નીતક પાણી ગાળી શીશીમાં ભરી ભેવું. આ પાણી એક રૂપિઆનાર પાવાથી પીસાય છુટી દરદીને તુર્તમાંજ આરામ થાય છે.

વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી મુઠ નાગેશી પા. બાકરાબાદ.

ગોરખગાંજે તો. ૧, વડના મૂળની છાલ તોલો ૧૦, ઝરેર(?) તો.

૧, સુરોખાર તો. ૦૧, રેવચીની ખટાઈ તો. ૦૧, બોખરાં કરી ક્વાથ કરી પાવો જેથી ઉતવા, સુતકચ્છ, સુતગાંઠ, પ્રમેહ મટે છે. અત્યુત્તમ છે. પીસાળની અતી છુટ કરનાર છે.

અસ્મરી-પથરી.

વૈદ્ય ધીરજરામ દસપતરામ ગુજ્જર ફળીયા-સુરત.

કુખાંડ રસ—રાતું પાકટ કાળું લઈ તેને એરપિયાભાર રસ કાઢી, પાવલીભાર મીઠું નાખીને દિવસમાં બેવાર પાવો. એટલે જેને પથરી થઈ પેશાબ ઉતરતાં અડચણ પડતી હોય અથવા ટીપે ટીપે પેશાબ ઉતરતો હોય તેની પથરી ઓગળી જઈ પેશાબ સાદુ ઉતરશે. પરંતુ આ ઉપાય અરાખર ૧૪ દિવસ કરવો. જે પથરી મોટી બંધાઈ ગઈ હોય તો ગળતાં વાર લાગે છે, તો આ ઉપાય ૨૧ દિવસ કરવો.

૨. કેળનું પાણી તોલા ૨૧, સુરોખાર તો. ૨૧, દૂધ તો. ૧૮ એ બધાને એકત્ર કરી દિવસમાં બેવાર પાવાથી પથરી ગળી જાય છે. તેમજ જેનો પેશાબ બંધ થઈ ગયો હોય તેને આ દવા એકવાર પાવાથી તરત પેશાબ ઉતરે છે.

૩. પ્રવાળભસ્મ વાલ ૧, એલમીનો ભુકો વાલ ૧ સાથે મેળવી દૂધ સાથે પાવાથી મૂત્રધાત મટે છે.

યતિમી રવીહસલ દીપહસલ છાપરીયાશેરી-સુરત.

પથરી-સરપંખાનાં પાંતરાં અને શાકર વાટીને પાવાથી પથરી ઓગળી જઇ પેશાબ સાફ ઉતરે છે.

મંગ. જમનાદાસ મદનલ વૈષ્ણવ મુ. વેરાવળ.

અશ્મરી માટે-જાંબુડાની અંતર છાલ તથા જાંબુના ઠળી-આનું ચુર્ણ કરી ખાવાથી પીશાબની અંદર પથરી નીકળી જાય છે.

વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ મુ. ખાખરેચી. પો. હળવદ.

સફેદ રાજ તો. ૫, જેઠીમધ તો. ૨, નાની એલચી તો. ૧, શુદ્ધ કપુર માસા ૨, સાકર તો. ૬ એ સર્વનું વજ્રગાળ ચુર્ણ કરી ૭ માસાપુર થંડા પાણી સાથે ખાવાથી અશ્મરી મટે છે. ગરમ પદાર્થો ખાવા નહીં.

વૈદ્ય રાઘવલ માધવલ મુ. ગોંડલ.

અશ્મરી માટે-લીંમડાના પાનને બાળી બરમ કરી તેનો ક્ષાર કાઢાડી રતિપુર ક્ષાર ગોખર તથા પાપાણુબેદના ક્વાથ સાથે આપવાથી પથરી (પાણુવી) રોગ મટે છે. પીસાથે નીકળી જાય છે એ અનુભવસિદ્ધ છે.

બ્રહ્મચારી આત્માનંદ ત્રિવેદી-નર્મદા પ્રકંખાવાસી.

મીઠી પેશાબ-રેતી-પથરીની હકીમી દવા-સરદોદાના (૧)પાન તો. ૧, વરીઆળી તો. ૦૧, બહેડાની છાલ તો. ૦૧, લીંમડાની

મળો તો. ૦ા, કાળીકાક્ષ તો. ૦ા, ઉત્તેપ્તુદ્ધત તો. ૦ા, દારૂઢળધર તો. ૦ા, કાલ્કજીર તો. ૦ા, ઉનાળદાણુ નંબ ૧૨, ધાણુ તો. ૦ા, આમલીની છાલ તો. ૦ા, સીપીસ્તાન દાણુ નંબ ૧૨, ચીનીકળાલા તો. ૦ા, બનફસા તો. ૦ા, જુફે તો. ૦ા, કરીઆતુ તો. ૦ા, જોઠીમધ તો. ૦ા, રાજન તો. ૦ા, સુરીજન તો. ૦ા, મકો તો. ૦ા, કાસની તો. ૧, ચોપચીની તો. ૦ા, મોટી હરડેની છાલ તો. ૦ા એ સર્વને અધકચરા ખાંડી એક માટીના અમર કલાઈવાળા વાસ-ણમાં ચારશેર પાણીમાં ઉકાળી અર્ધશેર પાણી રહે ત્યારે ઉતારી થંડુ પાંડી માળી લઈ તેના બે ભાગ કરી સવાર સાંજ પીવે તથા બીજે દિવસે પાછો ઉકાળી પીવે તથા ત્રીજે દિવસે નવો ઉકાળો લાવી પીવે એ પ્રમાણે કરવાથી મોઠો પીસાખ મટશે. તથા જો પથરીનું દરદ હોય તો આ કવાચ પીનાથી તુરત રેતી, પથરી બંધાઈ હશે તે પીસાખવાટે નીકળી જશે. આ ઇલાજ ધણો સર્વોત્તમ છે.

વેદ અંબારામ શંકરજી મુઠ વાગડ વાયા રાણપુર.

અશ્મરીબેદક રસ:-પારદ તો. ૮, ગંધક તો. ૧૬ની કળલી કરી તેને સુતિપલુક, પાપાણુબેદ, આંશોદ, સાટોડી એ દરેકના રસની આંકેકી ભાવના આપી મોળી વાળી આઠ છાણાના અગ્નિમાં તેનું સરાવસંપુટ મુકી પકાવી બે વાલ માત્રા મોંમાં નાખી પાપાણુબેદનો કવાચ ઉપરથી પીવે જેથી અશ્મરી મટે છે.

પ્રમેહના ઉપાય.

વૈદ્ય ધીરજીરામ દલપતરામ ગુળજરકૃષ્ણીઆ-સુરત.

પ્રમેહખંડન ગુટીકા:—રૂમીમસ્તકી તોલા ૫, માયુંશજ તોલા ૨૫, એલચી તો. ૨૫, વાંસકપુર તો. ૨૫, કાયો તો. ૨૫, ચીની કપાલા તો. ૨૫, કુલાવેલી ફટકડી તો. ૨૫, પાપાણુબેદ તો. ૨૫, સુખડનો વહેર તો. ૨૫, ગોખર તો. ૨૫, ત્રિશ્ણાં તો. ૨૫, ખરાસ તો. ૨૫, એ સધળાને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી સુખડનાં તેલમાં ચણી નેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં ૧ થી ૨ વાર, ગોળી ૧ થી ૨ ગોખરના ઉકાળામાં શાકર નાંખીને તેની સાથે આપવાથી સધળી જાતના પ્રમેહ મટે છે.

૨. એલાદિ ચૂર્ણ—ચીનીકપાલા ભાગ ૮, એલચી, નેદીમલ ૪, આંખાહળદર ૩, સોનાગેર ૩, ગોખર ૩, ભાગ લઈ ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી વાલ ખે, સુખડ અને શાકરના ઘસારા સાથે દિવસમાં ૩ વાર આપવાથી પ્રમેહ મટે છે.

૩. રૂમીમસ્તકી તોલા ૫, એલચી તો. ૫, કુલાવેલી ફટકડી તો. ૫, શાકર તો. ૧૫ સર્વને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી દિવસમાં બેવાર કુધ સાથે ખેઆનીમાર વળતે આપવાથી પ્રમેહ મટે છે.

યતિશ્રી રવીહંસજી દીપહંસજી છાપરીઆશેરી-સુરત.

પ્રમેહગુટીકા:—વાંસકપુર, શીત્રાજીત, રૂમીમસ્તકી, રાજ, આંખાહળધ, ગળોસત્તવ, એલચીદાણા, ચીનીકપાલા અને પાપાણુબેદ. તમાગ ચીજ સમભાગે લઈ, જુદી જુદી ખાંડી, કપડાણુ કરી, તેમાં સુખડનું

તેલ (યોગ્ય પ્રમાણમાં ગોળી વળે તેટલું) ભેળી, તેને એકરસ બનાવી
 ઘુવેર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. ધ્યાનમાં રાખવું કે તેલ વધતું ઓછું
 પડે નહિ. વધુ પડશે તો તેની ગોળીજ વળશે નહિ. કોઈ પણ
 ભાતનો પ્રમેહ હશે તે મટશે. જુનો પ્રમેહ હશે તો પણ લાંબો વખત
 સેવન કરવાથી મટશે. ટકે ૨ થી ૫ ગોળી, સુખડના પાણીમાં,
 તલના તેલમાં અથવા એકલા પાણીમાં દિવસમાં ૩ વાર ગળાવવી.

વંદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર કંસારાશેરી સુરત.

૧. સુખડનું તેલ તોલા ૫. વાંસકપુર તો ૫. ચીની કપાલા
 તોલા ૫. એલચી દાણા તોલા ૫. શાકેર તોલા ૫. એ સર્વે
 વસાણાં વાટી, ઝીણું ચુર્ણ કરી, સુખડના તેલમાં ભેળવી એના ૧૦
 ભાગ કરવા. સવાર સાંજ એકેક ભાગ પાણી સાથે પાંચ દિવસ
 આપવો. ફક્ત દુધ ભાત સિવાય બીજું કંઈ ખાવા આપવું નહિ.
 ૭ દિવસમાં પ્રમેહના રોગીને આરામ થાય છે.

૨. બેરછ તો. ૨ શેરી લોખાન તો. ૨ મસ્તકી તો. ૨ ગુગલ
 તો. ૨ એને પાણીમાં વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરવી. એ ગોળી-
 માંથી બળ્બે ગોળી દિવસમાં ૩ વખત પાણી સાથે લેવાથી પ્રમેહ
 મટે છે.

૩. સીલાજીત ૭ પાપાણુ ભેદ ૭ ગોખર ૭ આમળાં ૭ શાકેર
 ૨ ભાગ લઈ એકત્ર કરી તેમાંથી ૦૧ ૦૧ તોલો દિવસમાં ૩ વાર
 પાણી સાથે શકવાથી ૧૪ દિવસમાં અગ્નિ બળતો પ્રમેહ મટે છે.

વૈદ્ય અને વનસ્પતિ શોધક ગુરમહમદ હમીર ધોરાણવાળા,

મુ. રાજકોટ, પરા.

૧. પ્રમેહ અગનવાળો-એસનું છાણ પાણીમાં ચોળી લુગડે ગાળી તેમાં જરા શાકર મેળવી છઠ્ઠ તોલા પાવાથી એકજ દિવસમાં પ્રમેહની ગરમી મટી જાય છે. અગન બંધ થયા પછી રાત્રે પાંચ તોલા બહુ ફળીને એક શેર પાણીમાં ચોવીસ કલાક પલાળી ગાળી લઈ તે લુઆમમાં સાકર મેળવી પાવાથી આઠ દિવસમાં પ્રમેહ મટી જાય છે. ચીકણો લુઆળ પેટમાં જવાથી બાદી જેવું જણાય તો દર દરેક કાળા મરી ત્રણ ખાઈ જવાં. અથવા વરોઆળી પાન સાથે ખાવી. ઝાડો કપ્પજ થાય તો રાત્રે ત્રીજાની શક્તિ આપવી. એટલે મટી જશે.

મંગ જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ મુ. વેરાવળ.

જવનું પાણી કરી પીવાં આપવું, જવખાર પાણી સાથે પીવાથી, પુકમરીઆ પાણીમાં નાંખી હલાવીને (પલાળીને) સાકર નાંખી પીવાથી, ત્રીજાની શક્તિ દિવસમાં ત્રણ વખત મારવાથી, સુખડનું તેલ આ દરદ માટે ધણુંજ અકસીર છે, માટે તેનાં બે ત્રણ ટીપાં સાકરમાં અગર પતાસામાં આપવાથી, બળદાણા, શતાવરી, ગોખર, એખરો, એતી શક્તિ દુધમાં અથવા પાણીમાં આપવાથી, અથવા બંગ બરમ આપવાથી પ્રમેહ મટે છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા મુ. વાગડ.

૧. પ્રમેહ-બહુફળી પલાળી તેને ચોળી તે પાણીમાં થોડી સાકર તથા સુવર્ણમક્ષીક બરમ નાંખી પીવાથી પ્રમેહ મટી જાય

છે. જે ઈંદ્રી ઉપર સોજો હોય તો; વડ, પીપર, પીપળો, પારસ પીપળો, ઉંખરો (ગુલ્લર) એ દરેકની છાલ લાવી પાણીમાં ઉકાળો કરી, એ પાણીમાં બારીક કપડુ બોળી ઈંદ્રી ઉપર લપેટી, આખો દિવસ તે પાણી રેડમા કરવું, જેથી સોજો ઉતરી જશે. આંદર પીડા હોય તો આમળા ઉકાળી તે પાણીથી પીયકારી લેવી, પછી બહુશીત્રાળો પ્રયોગ કરવાથી ગમે તેવો પ્રમેહ મટી જાય છે.

૨. દારડીનામુળની છાલ તો ૦ા, સાકર તો ૧ા, મેળવી ત્રણ ભાગ કરી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી પ્રમેહ મટે છે.

૩. ગાયતું દુધ શેર ૦ા, લઈ તેમાં કુંવારનો રસ તો ૨ા નાંખી પીવું એ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવું ત્યાર બાદ લોહમરમ, હરડા, બેહેડા, આમળા, ગળો, એ સર્વ સરખે વજનને લઈ મધમાં ચાટવાથી પ્રમેહને જડમૂળથી નાશુદ કરે છે.

વૈધ પ્રલાશંકર રવીશંકર ત્રવાડી મું અષ્ટગામ.

પ્રમેહ માટે. ૪૮કડી ડુલાવેલો લઈ તેને બકરીના દુધમાં નાખી ગરમ કરવી તથા બાંવળની પાલીનો રસ તથા ખેરસાલ પતાસું નાંખી પીવાથી પ્રમેહ તથા લોહીવા મટે છે.

વૈધ મણીશંકર લાનુશંકર મું વલસાડ,

પ્રમેહાંતક. એલચી તો ૧, ડુલાવેલ મોરચું તો ૦ા, શુદ્ધ નિપાળાની દાળ નંબ ૭, સુંઠ તો ૦ા, પીપર તો ૦ા, પીપરીમુળ તો ૦ા, ઘોળા મરી તો ૦ા, કાળા મરી તો ૦ા, ઘોળી મુસળી તો ૧, કાળી મુસળી તો ૧, જમ્બૂળ નંબ ૨, જવંત્રી તો ૦ા, મોખર

તો. ૨, તજ તો. ૦ા, વરીઆળો તો. ૦ા, કમળ કાકડી તો. ૧, બાદીયાં તો. ૦ા, કુલાવેલ ટંકણ તો. ૦ા, એ સર્વંતું વસ્ત્રગાળ ચુણું કરી આદુનો રસ શેર ૦ા લઈ પ્રથમ મોરચુથુ નીપાળો અને એલચીને છુંટી પછી બધી વસ્તુઓ મેળવી ખુબ ખલી મગના દાણા જેવડી ગોળીઓ કરી દિવસમાં ત્રણ વખત બધે ગોળી પાણી સાથે આપવી જોઈએ. જો દસ્ત વધારે થાય તો ગોળી કમી કરવી જોઈએ. દસ્ત ઓછા થશે. ખોરાકમાં પુરી, રોટલી, કાંદા, મરચાનાં ભજીયા, વગેરે ગરમ પદાર્થો વિશેષ ખાવા આખા દિવસમાં તેલ પાશેર ખાવું. થંડા પદાર્થો દુધ, ખાંડ, ભાત વગેરે બધાં કરવાં. સાત દિવસમાં દરેક જાતના પ્રમેહને મટાડે છે.

વૈષ કુમારશાંકર દેવીસીંહજી હૃપતસીંહજી મુન્ડકોસણ.

પ્રમેહ મટે:—લાલ મરચાંના ખી જીણું ખાડી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાંથી તો. ૦ા, દિવસમાં ત્રણ વખત થંડા પાણીમાં પીવાથી પ્રમેહ એકદમ મટી જાય છે. પરંતુ ઇલાજ અમુક દિવસ સુધી જારી રાખવો.

વૈષ બાલાશંકર પ્રભાશંકર મુ. નાદોદ, નવાપુરા રાજવીપળા સ્ટેટ.

પ્રમેહ મટે:—શીમડાની અંતરછાલને પાણી શેર પાંચમાં પલાળી તેમાંથી પાશેર પાણી તથા ખાંડ રૂ. ૫) ભાર નાખી પીવાથી ઇંદ્રીમાંથી પડતું પણ બધું થઈ જાય છે. જો ઉત્તર બળતો હોય તો કાથાની દોરીને બાળી રાખ કરી પા, રાખઆબાર રાખ ખાંડ રૂપિઆ એકભાર નાખી પીવાથી ઉત્તર મટે છે.

કાકટર મંગુલાષ્ટ સામળદાસ સુ. અમદાવાદ લુણસાવાડે.

નીરવીસી તો. ૧૧, શુદ્ધ કરેલ સફેદ કાયો તો. ૨, એલચી દાણા તો. ૧૧, રૂમીમસ્તકી તો. ૨, ચીનીકબાલા તો. ૨, સોનાગેર તો. ૧, માયુફળ તો. ૨, વાંસકપુર તો. ૧, મુગલાષ્ટ બેદાણા તો. ૨, નામકેસર તો. ૧, રાજ તો. ૨, મિરચકંકાળનાં બી તો. ૧, બાલ-સમકોપેયા રૂ. ૨ બાર, સુખઠું તેલ તો. ૨, તેલ સિવાય ચીજોને વજ્રગાળ કરી તેલ મેળવી છુટી છુટી બધું તેલ સમાવી દેવું અને જ્યારે બધું તેલ મસાલામાં પચી જાય ત્યારે વાલવાલની ગોળીઓ વાળી દિવસમાં બે વખત બખ્ખે આપવાથી જુના પ્રમેહમાંથી મુત્રક્રમ્ધ થયો હશે તો પણ મટી જાય છે. ખાતું તથા તીપ્તુ ખાવું નહીં.

જેશી રામકૃષ્ણ દેવાશંકર કમ્પાઉન્ડર સુ. બાદર.

કાળી કસોદીની છાલ ગરમ પાણીમાં બીજવી રાખી લેવાથી પીતાજમાં સાકર જતી હોય તો મટે છે.

વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ શાહ સર કારકુન કરેટમહાઉસ-ભરૂચ.

૧. પ્રમેહ તથા મુળકનું-એલચી તો. ૧, રેવચીની ખટાષ તો. ૧, કબાજચીની તો. ૧, શંખજીર તો. ૧, સુરોખાર તો. ૧ એઓને ખાંડી ત્રણ પડી કરી દુધ શેર ત્રણ તથા પાણી શેર ત્રણમાં નાખી પીએ તો તનખીઓ પ્રમેહ મટે છે. તેમજ મુળક (મુત્રક્રમ્ધ)નું દરદ પણ મટે છે.

૨. કટકડી તો. ૧ લઈ કુલાવી ત્રણ પડી કરી પછી એક પડી ગાયની છાશ શેર એકમાં નાંખી પીવી ઉપર દાળીઆ, મમરા ખાવા,

છાશ પીવી, સાંજે ભાત અને છાશ ખાવી એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી અવસ્થા પ્રમેહ મટે છે.

૩. પ્રમેહ માટે-જેઠીમધનું મુળ તો. ૧, સીલાજીત બંને ઝીણું વાટી શુદ્ધહળરાના પાનના રસમાં ગોળી ચણા પ્રમાણે વાળી દિવસમાં બે વખત ગોળી એકેક ખાવાથી અગ્નીઓ, રસીવાળા વિગેરે મટે છે.

વૈધ મનમુખલાલ લલ્લુભાઈ નાગરકૃષ્ણીઉં-મુરત.

ખિંખાદિ ધૂત-બિલામાં નંગ બે લઘ એક લોખંડની ઠડછીમાં ધી એક રૂપિઆભાર નાંખી બીલામાં નાંખી અગ્નિ ઉપર મુકી, બીલામાં બળી જાય ત્યારે નીચે ઉતારી ધી શીશીમાં ભરી રાખવું. એક ચેવણી મોટું પાન લઘ તેના ઉપર વટાણા જેટલું ચોપડી ચાવી જવું. દિવસમાં બે વખત આપવું. જેથી પ્રમેહમાં આરામ થાય છે. આ ઉપાય મોટી ઉમરનાને માટે છે. પરંતુ કાંઈ નથી.

વૈધ ધીરજલાલ માણેકલાલ યડોદરા. બાજવાડા, પ્રતાપ

મહધાની પોળ.

મેહાંતક રસ-કોડીભસ્મ તો. ૪, સૂર્યપટ્ટી પ્રવાળભસ્મ તો. ૨, ગળાસત્ત્વ તો. ૨, એ સર્વને એકત્ર કરી ધી સાકરમાં સવાર, બપોર, સાંજ એકેક વાલ આપવાથી પ્રમેહનો જર નાશ કરે છે. આ સાથે રાત્રે સુતી વખતે ત્રિફળા, સાકર અને હળદરનું ચુર્ણ તો. ૧૦૦ ધી તથા મધ સાથે આપવાથી દુસ્તર પ્રમેહનો જલદીથી જર નાશ થાય છે. (અમારી બનાવટ)

ડોક્ટર મગનલાલ વીજલુખલુદાસ સોનીકપીયુ—મુરત.

મુત્રાશયનો તીક્ષ્ણ વરમ—મુગલાઈ જે દાણા તો. ૦૧ તુખમે ખતમી તો. ૦૧૧ ઇસપશુત તો. ૦૧ એને અડધો કલાક અઢી તોલા પાણીમાં ભીંજવી ગાળી સાકર નાંખી પીવું. જે ચાર દિવસ જે દાર્ધમ પીવાથી મુત્રાશયનો વરમ, દાહ, તથા મુત્રધાત મટે છે. એવો મારો અનુભવ છે.

વૈદ્ય ઉમીઆશંકર મહામુખરામ ઠે. વાઘનાથ કુશ પાસે.
મુ. ઉમરેઠ.

ઉત્તવા માટે:—વરીઆણીનું ચુર્ણ તો. ૦૧થી ૨) શેર પાણીમાં સાકર તો. ૨, સાથે પીવાથી ઉત્તવા મટે છે. દિવસમાં જે વખત પીવું.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા મુ. વાગડ વાયા રાણપુર.

૧. બંગેશ્વરરસ:—શુદ્ધ કથીર તથા પારાને એકત્ર ગરમ કરી મેળવી ખરખમાં કુંવારનાં રસમાં ખુબ વાટી તેની ગોળીઓ કરી કાચના વાસણમાં પકવવી જોઈ સફેદ ભસ્મ થાય તે બંગેશ્વરરસ કહેવાય છે. તે પાંડુ પ્રમેહ નિરખળપણાને મટાડે છે. તેમજ કમળાને પણ મટાડે છે.

૨. મહેન્દ્રાશનરસ:—લોહભસ્મ, રસસિંદુર, સુવર્ણમાક્ષીક-ભસ્મ, ગંધક એ સર્વ સમભાગે લેવાં અને ઈંદ્રજવના કવાયમાં છુટી એક વાલ મધ સાથે ચાટવાથી પ્રમેહ મટે છે.

૩. મેહાંકુશરસ:—બંગભસ્મ, પારદભસ્મ, ગંધક, સમભાગે લઈ ધાવડીવા રસમાં છુટી સુકવી મધ સાથે જે વાલ આપવાથી પ્રમેહ મટે છે. તેમજ ઝાડો પણ મટે છે.

૧.—૪ બદ્ધ (બદ) કળીચુનો તથા સંચોરો એકેક ટાંક મીઠા કરી પાટો બાંધે તો બદ ગળી નઈ પાણીથઈ જાય છે.

૨. સારોડીને વાટી ગાંઠ પર બાંધવાથી ઝોગળી જાય છે.

૩. નળીઆનો સેક કરવો તથા કુંવારનો લાખા બાંધવા જેથી બદ ઝોગળી જાય છે.

૪. ઉનવા માટે:—વેવડીનો રસ સાકર નાંખી પીવાથી ઉનવા મટી જાય છે. અથવા ગળજીબીનો રસ સાકર નાંખી પીવાથી ઉનવા મટે છે.

વૈદ્ય પ્રાણુલાલ દાસતરામ સુ. કપડવણ્જ.

૧. પ્રથમ દાહ થતો હોય તે વખતે ત્રિકળાના કવાથમાં શુદ્ધ મંદનનું તેલ ટીપા ૪૦) નાખી બે વખત પીવા આપવું. જેથી દાહ સાંત થાય છે. પછી અંદ્રપ્રભા આપવાથી મટે છે.

૨. સુવર્ણમાક્ષીક બસ્મ એક ભાગ, ગજોસતવ બે ભાગ, ખેરી-ગુદ આઠ ભાગ, સાકર ૧૧ ભાગ મીઠા કરી રોજ બે વખત પાપા તોલો આપવાથી પ્રમેહ મટે છે.

૩. વસંત કુસુમાકરરસથી પશુ મટે છે.

વૈદ્ય જગન્નાથ આત્મારામ સુ. ધાંચી શેરી મુરત.

પ્રમેહાવટી:—ચીનીકબાલા તો. ૧, મોટી એલચીનાં દાણા તો. ૧, સોનાગર તો. ૨, એકું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી તેમાં શુદ્ધ તેલ તો. ૨ મેજવી પાટી તેમાં સમાવ તેટલું મધ મેજવી વટાણા જેવડી મેજવી વાળી દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે એકેક મેજવી આપવાથી પ્રમેહ મટે છે.

વૈદ્ય નાકશંકર હરગોવિંદ અધ્યયુ મુ. ખારડોલી. (રાપટો રહેલો)

પ્રમેહ માટે-આંખાહળદરતું વચ્ચગાળ ચુર્ણ કરી એકથી બે વાલ સુધી દિવસમાં ત્રણવાર આપવું. ઉપર કાચું તલતું તેલ નવટાંકથી પાશેર સુધી પાવું તો પ્રમેહ મટે છે. વીસ પ્રકારના પ્રમેહ પૈકી માત્ર ચાર વાતજન્ય પ્રમેહમાં શાયદો કરતું નથી, પણ ખાકીના પ્રમેહ મટશે. દરદીને જાણ ન પડે તે માટે ધાપણતું પડીકું પણ સાથે આપવું.

ડાકટર ચંદુલાલ મુકંદરાય મુ. પાટણ (ગુજરાત).

પ્રમેહ માટે-સફેદ જીરું તો. ૧, કલમી મુરો માસા ૬, રેવં-ચીની ખટાઈ માસા ૮, ચીનીકબાલા માસા ૬, ખડગુચના ખીનો મરબ તો. ૧ એ સર્વને પાશેર પાણીમાં વાટી કપડે ચાળી લેવું. તેમાં ત્રણ તોલા સાકર નાંખી બે ત્રણવાર પીવાથી પ્રમેહ મટે છે.

વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી વડીલ મુ. નાગેશ્રી પા. જાફરાબાદ.

સાકરીઆ (મધુ પ્રમેહ)નો ઉપાય-કારણ જમીનમાં ઉગેલ આવળનાં મૂળની છાલ, રસાયણી ગંધક, એ અકેક તોલો તથા અરીણ તો. ૦૧, શીલાજીત તો. ૦૧, એનું બારીક ચુર્ણ કરી ૦ થી ૬ રત્તિ નીચે લખેલા કોઈપણ અનુપાન સાથે લેવાથી મધુપ્રમેહ અવશ્ય મટે છે.

અનુપાન-કાચા ઉંખરાના રસમાં, આવળની છાલના કવાથમાં, જાંબુના ઠણીઆના કવાથમાં, ગોરખગાંજના રસમાં, આમાંથી કોઈપણ અનુપાન સાથે આપવું. પથ્ય-જવ ઉત્તમ, દાળ, બાત, દુધ. કુપથ્ય-મીઠાંજ.

સાકુ ગંગાદાસ સેવાદાસ શ્રી. મુરત. સધધિદુરા.

શીલાજીત એક આનીબાર લઘુ ગરમ દુધ સાથે પાવાથી પ્રમેહની અગન બળતી હોય તો મટે છે.

વૈદ્ય મણીલાલ ગણપતીશંકર ભટ્ટ. ઠે. કેળાપીઠ-મુરત.

પ્રમેહ માટે-ચીનીકબાલા તો. ૦૧, વડનાં અંકુર તો. ૦૧, સાંવરની છાલ તો. ૦૧, એને અધકચરા ખાંડી અડધોશર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક પાણી અવશેષ રાખી તેમાં મધ તો. ૦૧ તથા સુરેખાર વાલ ૧ નાંખી પીવાથી પ્રમેહની અગન તથા સોજો મટી જાય છે, પરં આવતું બંધ થઈ જાય છે, અગન નહીં હોય અને પ્રમેહ જુનો થઈ ગયો હોય તો તેમાં સુખડતું તેલ ટીપાં ૫ થી ૧૫, કુલાવેલી શટકડી વાલ ૦૧ નાંખી પીવું. દિવસમાં એકથી બે વખત આ પ્રયોગ કરવો જોયો પ્રમેહ દૂર થશે.

વૈદ્ય મણીશંકર ભટ્ટવજી જોશી. શ્રી. કાનપર પો. વળાડે

૧. પ્રમેહ માટે-બાવળનાં કુમળાં અંકુરો એક તોલો સવાર સાંજ સાકર સાથે ખાવાં.

૨. વાંસકપુર, કંકોલ, નાગકેસર, એલચી દાણા સમભાગે ખાંડી તેમાં અંદનનું તેલ પલળે તેટલું નાંખી નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી હાથેથી સવાર સાંજ એકેક ગોળી ચાર તોલા પાણીમાં ચોળી અર્ધી તોલો સાકર નાંખી પીવાથી પ્રમેહની બળતરા ઘટતી જાય છે.

૩. મુળાના પાનનો રસ તો. ૧, ગાયનું ઘી તો. ૧, સાથે મેળવી પીવાથી મટે છે.

૪. મુળાના કાપ હીમાં તળીને સાકર સાથે ખાવાથી મટે છે.

ડાકટર દામોદર ગોપાળ રણુદીવે સંગરામપુરા મુરત.

પ્રમેહ માટે:—દમડી, પાપાણુભેદ, અને શાકર સમભાગે લઈ વાટી સવાર સોજ અર્ધા અર્ધા તોલો લઈ દુધ અથવા પાણીના ઘુંટડા સાથે સાત દિવસ શાકવાથી ભયંકર પ્રમેહ અને અગન મટે છે.

વૈદ્ય લક્ષ્મણુ માર્તંડ સાસવડકર મુ. પુના સીટી.

ઉપસર્ગિક પ્રમેહ:—ચિનીકખાલા તો. ૧૦, એલચી તો. ૫, મુખડનું તેલ તો. ૧૧, ચિનિકખાલાનું તેલ તો. ૧૧ શુદ્ધ શીલાજીત તો. ૨૧, ગુગળ તો. ૧૦ એ સર્વને ગોખરના ગરમ ઉકાળા સાથે વાટીને એકેક વાલની ગોળી બાધવી. આખા દિવસમાં ત્રણ અથવા ચાર વખત. દરેક વખતે ૧૧ ગોળી દુધ અને સાકર સાથે ગળાવવી. તેલવાળું, તીખું, ખાટું, અને પિકાહી પદાર્થ અને સ્ત્રીસંગ વગર્ય કરવો.

૨. મધુપ્રમેહ:—Codive Sulphate (કોડીવ સલ્ફેટ) તો. ૦૧ અંગભસ્મ તો. ૦૧, મુવણુ માક્ષિક ભસ્મ તો. ૦૧ નળુના ડળીઆની મીઠ તો. ૧૧, શિલાજીત તો. ૧, એ સર્વને એક દિવસ ખલ કરી સાઠ (૬૦) ગોળી બનાવવી. દર વખતે બળ્લે ગોળી દિવસમાં એ વાર ગાયના દુધ સાથે આપવી. એ ગોળી એ માસ સુધી આપવાની છે તે એવી રીતે કે સાત દિવસ આ ગોળી આપ્યા પછી ત્રણ દિવસ બંધ રાખવી તે પછી બીજા સાત દિવસ એ પ્રમાણે નવ અઠવા-ડીઆં આપવી.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૧૮ મો.

પ્રમેહ પિટિકા.

પ્રમેહનો રોગ, ધયા પછી તે રોગીની બરાબર ચિકિત્સા કરવામાં આવે નહિ અને રોગી ધણી ઉતાવળ કરે, જેથી વૈદ્યો તે પ્રમેહને રીતસરની ચિકિત્સા નહિ કરતાં રસકપુર, મોરચુથુ જેવા પદાર્થો ખવાડી પ્રમેહને સુકવી નાંખે છે. પરંતુ પ્રમેહનું ઝેર શરીરમાં રહી જવાથી અને રસાયનિક ગરમીથી ધીમે ધીમે તે વિકાર યુક્ત લોહી માંસમાં જઈને મેદને દુષિત કરે છે, તેથી શરીરના એકસો સાત મર્મસ્થાનો પૈકી સંધીમર્મ, શીરામર્મ અને માંસ મર્મ એટલે સાંધાઓમાં, શીરાઓમાં અને માંસવાળા ભાગોના કામળ સ્થાનમાં દશ જાતની પિટિકા એટલે માંઠ સાથની ઝીણી ફાલ્લીઓ દશ પ્રકારની થાય છે તેનાં નામ તથા લક્ષણ:-જે પિટિકા પાછળના ભાગ અને આગળના ભાગથી ઉઠી અને અંદરથી ઉડી હોય છે તેને ૧, સરવિકા કહે છે. જે ફાલ્લી કાચાની પીઠ જેવી ઉપસેલી તથા કિંચીત દાહવાળી હોય છે તેને ૨, કમ્બપિકા કહે છે. જે પિટિકા તિલ્લુ દાહયુક્ત અને માંસના તંતુઓથી વીટળાયેલી હોય છે તેને ૩, જાક્ષીની કહે છે. જે પિટિકા બરડા જે પેટપર થાય છે અને તેની પીડા ઉડી એટલે શરીરની અંદર

રહે છે તથા તે બીની, મોટી, રંગે આસમાની હોય છે તે ૪. વિનતા કહેવાય છે. જે પિટિકા રંગે રાતી, કાળી તથા ઝીણી ફાલ્લીઓથી વ્યાપ્ત, ઘણી ભયંકર હોય છે તેને ૫. અલલ કહે છે. જે પિટિકા મસુરની દાળ જેવા રંગની તથા કદ એટલે આકારની હોય છે તે ૬, મસુરીકા કહેવાય છે, જે પિટિકા ઘોળા સરસવ જેવી અને તેવડીજ હોય છે તેને ૭. સર્શપીકા કહે છે. જે પિટિકામાં એક મોટી ફાલ્લી થઈ તેની આસપાસ નાની ફાલ્લીઓ થાય છે તે ૮ પુત્રીણી કહેવાય છે. જે પિટિકા વિદારીકંઠના જેવી ગોળ અને કઠણ હોય છે તે ૯, વિદારિકા કહેવાય છે. જે પિટિકામાં પથ્થી ભરેલો ફાલ્લો થાય છે, તથા જેમાં વિદ્રધી રોગનાં લક્ષણ મળતાં આવે છે તેને ૧૦ વિદ્રધી કહે છે. એ પ્રમાણે પ્રમેહના વ્યાધિ પછી દશ જાતની પ્રમેહ પિટિકા પ્રમેહમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ પ્રમેહ રોગ વાતપિત્તાદિ દોષપર આધાર રાખે છે તેજ દોષના આસરાથી ઉપર જણાવેલી પિટિકાઓ થાય છે, એટલે વાયુના અતિયોગથી વાતપ્રમેહને લીધે જે પિટિકા થાય છે, તેમાં વાયુના રક્ષ ગુણને લીધે કઠણાશ અને ચેળ હોય છે. પિત્તપ્રમેહની પાછળ જે પિટિકા ઉત્પન્ન થાય છે તે જલદી પાકે એવી દાહયુક્ત હોય છે કફપ્રમેહ પછી થનારી પિટિકા પીઝ વિનાની, પોચી, ઉચી તથા ઘણે કાળે પાકે એવી હોય છે એ પ્રમાણે ત્રણે દોષ પ્રાધાન્ય જે પિટિકા મળદાર, હૃદય, ગર્દન. ખભા, બરડા તેમજ બીજાં મર્મસ્થાનો ઉપર થાય છે, અને તે વેદનાયુક્ત હોય છે, તથા મંદ જઠરાગ્નિવાળાને થાય છે, તે પિટિકાઓ મટાડવાની આશ્વા રાખવી નહિ. જે પિટિકા તરસ, ઉધરસ, માંસનો સંક્રાંચ, મોહ, હેડકી,

મદ, જવર, વિસર્પ અને સાંધાઓનું જકડાવું એ ઉપદ્રવો સહિત હોય તો, અથવા એમાંના કોઇપણ ઉપદ્રવ સાથે હોય તો, તે રોગી બચતો નથી.

આ પિટિકાઓ પૈકી કોઈ પણ પિટિકા થઈ હોય તો તે પિટિકાને જે મલમમાં ઘી અથવા તેલ આળ્યું હોય તેવા મલમની પટ્ટી મારવી નહિ. કોઈ પણ પિટિકા ઉપર પોટીસ મૂકી શેક કરવો નહિ, તેમ શ્વાસ્ત્રક્રિયા પણ કરવી નહિ, પરંતુ પિટિકાનું મૂળસ્થાન મેદ-ગત હોવાથી શરીરની ચરબીમાંથી આવે છે, એટલા માટે એ રોગીને વમન, વિરેચનની ક્રિયા કરવી અને ગુલે ચરમાની, સુનાગેર અથવા ખડીને અને તે નહિ મળે તો ગોરમટી (પીલી માટી)નું પાણી કરી તેમાં ગુલાબજળ મેળવી, અને ગુલાબજળ નહિ મળે તો સાંકું પાણી મેળવી પિટિકાપર ચોપડ્યા કરવું તે સુકાવા દેવું નહિ. અથવા એમાં કપડું લીંબવી તેનાં પોતાં બીના તે બીના રહે તેવી રીતે કાયમ મૂક્યા કરવાં. પિટિકા રોગમાં વમનવિરેચનના બીજા પ્રયોગો કરતાં નહિકંદનામની એ વનરપતિ થાય છે, જેના વેલાના પાંતરાં આબેહૂય ઘીલોડીના વેલાના પાંતરાં જેવાં થાય છે, પણ તેના ફળ નાનાં મરચાં જેવાં લીલાં થાય છે અને તે પાકે ત્યારે રાતો રાંચ પકડે છે તે વખતે તેનાં બીયાં મરચાંના બીજ જેવાં દેખાય છે; જે નાનું મરચું અને આ નહીકંદનું મરચું કાચું અથવા પાકું, રંગે લીલું અથવા લાલ, સાથે મૂક્યું હોય તો આંખે જોઇને પારખવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, પણ ફેર એટલો છે કે ઘીલોડી કડવી કે મીઠી ગમે તે જાતની હોય પણ તેનાં પાંતરાં કડવાં હોતાં નથી, અને આ નહીકંદનાં પાંતરાં, ઘીલોડીનાં પાંતરાંમાંથી જુદાં પાડી શકાતાં નથી, પણ

સ્વાદે કડવાં હોય છે અને ડળ પશુ કડવું હોય છે; તે નહિકંદને
 જાવી તેમાંથી બે વાલ કરતાં વધારે નહિ એટલેા કંદ લઇ તેને
 માટી ગોળમાં ગોળી કરી રોગીને ઠંડા પાણી સાથે ગળાવવી. એ
 ગોળી ગળ્યા પછી અર્ધા કલાકમાં તે રોગીને ઝાડા અને ઉલટી
 લરૂ થશે જેથી તમામ ઝેર નીકળી જશે અને જે પિટિકાની ગાંઠ
 હોય તે ગાંઠ ઉપર એજ નહીકંદને ઘસી ચોપડવો એટલે ત્રણ
 દિવસમાં સારાવિકા, કચ્છપિકા, વિદ્રથી વગેરે લયંકર પિટિકાઓ
 ગોળી જશે. આ કંદથી મેદવાયુ તથા શ્લીપદ એટલે એક પગ
 જડો થઇ જાય છે તે તથા અંડવૃદ્ધિ કે જેમાં ચરખી અથવા
 પાણી ઉતર્યું હોય તે પશુ ત્રણ દિવસમાં મટી જાય છે; પરંતુ
 મટી ગયા પછી એક અઠવાડીયામાં પાણું ભરાઇ આવે છે તેથી
 એ ઉપાય નકામે થઇ પડે છે. પશુ જે કોઇ ચિકિત્સક બીજા
 પ્રયોગથી ચરખીને વધરા નહિ દે તો આ ઉપાય ધણેજ પ્રભાવિક
 છે. આ નહીકંદની ગોળી ખવડાવ્યા પછી તે રોગીને તેલ મરચું
 અને હીંગ બીજકુલ આપવાં નહિ. બલકે જે ઘરમાં રોગીને સુવાડયો
 હોય તે ઘરમાં તેલ મરચાનો વધાર પશુ કરવો નહિ. જે તે
 ખાધામાં આવશે અથવા વધારની ગંધ તેને લાગશે તો રોગીનું
 ગળું બંધ થઈ જશે એટલે તેનાથી બીજકુલ બોલાશે નહિ, માટે
 તેવી ભૂલ થાય અથવા ઝાડા અને ઉલટીથી રોગી મભરાય અથવા
 અશક્ત બની જાય તો તે રોગીને ઘી રૂપિયા બે ભાર તથા એલ-
 ચીના જ્વાણુ દસ વાટીને ઘીમાં ગરમ કરી પાવા. જેથી ઉલટી
 ઝાડો તરત બંધ થશે અને ગળું ઉઘડશે. જેટલા દિવસ નહીકંદનો
 ઉપયોગ કરવામાં આવે તેટલા દિવસ તેલ, મરચું, હીંગ, ખટાસ,

ચણા, ઝાળ, ખાંડ, બીજકુલ ખાવા દેવાં નહિ. આ પ્રમેહ પિટિકાઓ પૈકી સરાવિકા, કચ્છપિકા અને વિદ્રવી નામની પિટિકાઓ પાઠાંના નામથી ઝાળખાય છે અને જલિની નામની પિટિકા રાંફીના નામથી ઝાળખાય છે. સર્ષપિકા, મસુરિકા, પુત્રીણી એ ત્રણ પિટિકા વિસર્પ એટલે ચેપીઆ રતવાના નામથી ઝાળખાય છે. અને વિનતા નામની પિટિકા પહાંડીયા રતવાના નામથી ઝાળખાય છે, પણ જે પિટિકાની ગાંઠ ચામડીની નીચે હોય અંન ઉપર એક ફોલ્લી થઇ હોય તે ફોલ્લીની આસપાસ જે રાતી ચામડી હોય તે તે ચિકિત્સા કરવાથી મટે છે, પણ જે કાળી ચામડી હોય તે તે પિટિકા એ ચાર કલાકમાં અથવા એક બે દિવસમાં રોગીનો પ્રાણ લે છે, માટે પ્રમેહ કરતાં પણ, પ્રમેહ પિટિકાની ચિકિત્સા વણીજ બુદ્ધિપૂર્વક કરવાની છે. **इत्यलम्.**

આયુર્વેદ નિબંધમાળા.-ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૧૬મો.

ઉદર રોગ શોથ રોગ અંડવૃદ્ધિ.

ઉદરરોગ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, સન્નિપાતથી, પ્લીહાથી, મળથી, ક્ષતથી અને પાણીથી એટલે વારોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સન્નિપાતોદર, પ્લીહોદર, ગ્રહોદર, ક્ષતોદર અને જળોદર મળીને આઠ પ્રકારના ગણવામાં આવ્યા છે. ઉદરરોગમાં અણર્જુ પ્રાધાન્ય-પણું ભોગવે છે. જ્યારે અણર્જુની ચિકિત્સા બરાબર થાય નહિ અને રોગી શ્રદ્ધાપૂર્વક ઉપચાર કરવતાં કુપથ્યનું સેવન કરતો જાય ત્યારે તે તે અણર્જુના વિકાર પામેલા ભાગો કોહાને બગાડી જીદી જીદી ભતના પેતાના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણેના ઉદર રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. જે માણસને સામાન્ય અણર્જુ થાય અને તેમાંથી મંદાગ્નિ ઉત્પન્ન થઇ તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે મળાશયમાં રહેલો અપાનવાયુ મળને સુકવી સમાનવાયુમાં કલેદનકરેના મિથ્યાયોગ કરે, જેથી પાયકપિત્તનો હીનયોગ થાય એટલે તે રોગીના ખાન અને પાનના પદાર્થોના પાક નહિ થતાં આંતરડાને બગાડે છે, જેથી તેને વાતોદર ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે પાયકપિત્તનો અતિયોગ થઈ કલેદન કરેના હીનયોગ અને સમાનવાયુનો મિથ્યાયોગ થવાથી

વિદગ્ધાશ્લેષ થાય છે, તે અશ્લેષ શરીરના ધાતુઓને દગ્ધ કરી પેતે પોતાના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે પિત્તોદર ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે અપાનવાયુ કલેદન કરે તે સુકવે છે, જેથી પાચકપિત્તનો હીનયોગ થાય છે અને અપાનવાયુ તથા સમાનવાયુનો અતિયોગ થઈ આમા-શ્લેષને ઉત્પન્ન કરે છે, તે આમ કાદામાં રહીને વાયુથી સુકાતાં સુકાતાં પોતાના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે કફોદર જેને લેાકીકમાં શીહોદર અથવા કઠંદર કહે છે તેને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે પાચકપિત્ત, કલેદનકર અને સમાનવાયુનો પરસ્પર હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ થાય છે ત્યારે પાકેલા અન્નનો રસ રક્ત, માંસ, આદિ બીજા ધાતુ-ઓને ઉત્પન્ન નહિ કરતાં પેતે સ્થિર થઈ રહે છે, જેથી મનુષ્યને રસશેષ અશ્લેષ થાય છે અને તે રસશેષ અશ્લેષ શરીરમાં રહેલા ત્રણે ધાતુઓને દુગ્ધ કરી સન્નિપાતોદર ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે કાઈ માણસને નવજ્વર આવે છે અને તે મળ્યા પછી તે માણસ કુપથ્યનું સેવન કરવાથી તેને શ્લેષજ્વર ઉત્પન્ન થાય છે, તેને લીધે શરીરમાં રહેલા પાંચે પ્રકારના પિત્તો હીનયોગને પામીને કફનો અતિયોગ અને વાયુનો મિથ્યાયોગ કરે છે, જેથી અન્નના રસને રંજકપિત્ત રંગ આપવા માટે યકૃતમાં ખેંચી શકતું નથી, એટલે તે પ્લીહારમાં (બરોળમાં) એકઠો થઈ, બરોળને વધારે છે, જેથી રોગીને બરમાશ્લેષની પેઠે અન્ન ખાવાનું વધારે જોઈએ છે, પરંતુ તે અન્નનું લેાહી નહિ ખનતાં તેનો રસ પ્લીહામાં એકઠો થાય છે, જેથી પેટનાં આંતરડાં દુષિત થઈ પ્લીહોદર ઉત્પન્ન કરે છે. કાઈ માણસને અશુદ્ધ અહાર કરવાની ટેવ પડેલી હોય, જેમાં કાંકરી, વાળ, અને એવાજ બીજા જેને હોજરી પાચન કરી શકે નહિ

તેના પદાર્થો તે અશુદ્ધ અન્ન સાથે ખાધામાં આવે, જેથી પાચક-
પિત્ત તેને પચાવી નહિ શકવાથી તેઓ આંતરડામાં વીંટળાઈ જાય
અથવા ઠરી જઈ આંતરડામાં ફાટ એટલે ચાંદી ઉત્પન્ન કરે, જેને
લીધે કોઠામાં પાકતા અન્નના રસનું પાચકપિત્ત પાચન કરી શકે
નહિ, જેથી ત્રણે દોષનો હીન-મિથ્યા કે અતિયોગ થઈ ઉદરને
કુલાવી આખા શરીરને ગાળી નાખે છે તેને ક્ષતોદર કહેવામાં
આવે છે, જે માણસ ભૂખ લાગ્યા પછી પાણી પીએ છે અને
તરસ લાગ્યા પછી અન્ન જમે છે, જે માણસ મળ મૂત્રાદિના
વેગને રોકી રાખે છે, તથા જે માણસ અત્યંત શોક કરે છે, તથા
જે માણસ સૂર્યના તાપથી, સડેલી વનસ્પતિથી, સ્નેહવાળી માટીના
સંસર્ગથી દુષિત થયેલું પાણી પીએ છે તેના કોઠામાં રહેલું પાચક-
પિત્ત બીલકુલ મંદ પડી જાય છે, એટલે અન્નની સાથે પીધેલું
પાણી પચતું નથી, જેથી તે પાણી સાથે અન્નનો રસ અને અપા-
નવાયુ મળીને પેટને કુલાવે છે, અને જેમ જેમ વખત જતો જાય
પણી પીવાતું જાય, તેમ તેમ પેટ વધતું જાય તેનું જળોદર અથવા
જળંધર કહે છે. એ પ્રમાણે પાંચ જાતના અજીર્ણમાંથી પાચ-
ક પ્રકારના ઉદરરોગ અને ત્રણ પ્રકારના વિકારોથી ત્રણ પ્રકારના
ઉદરરોગ મળીને આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ ગણાયલા છે. આ આઠ
પ્રકારના ઉદરરોગ જ્યારથી થાય છે ત્યારથી તે કષ્ટસાધ્ય ગણાય
છે, અને ભાગ્યેજ તેમાંથી કોઈ રોગી બચવા પામે છે, તેનું કારણ
એવું છે કે ઉદરરોગમાં ખાસ કરીને વાયુનું પ્રાધાન્યપણ છે, તેથી
અગ્નિ મંદ પડી જાય છે અને કષ્ટ સુકાય છે, એટલે અન્નને
પચન કરવા માટે અર્થાત સમાનવાયુને તથા અપાનવાયુને શુદ્ધ

કરવા માટે લંબન કરવાની અથવા થોડો ખોરાક ખાવાની જરૂર હોવા છતાં, વાયુનો અતિયોગ ખોટી ભૂખ લગાડે છે, જેથી રોગી તે ભૂખને સહન કરી શકતો નથી એટલે કંઈને સુકાવાથી અને પિત્તનો દીનયોગ થવાથી, પ્રકૃતિ પિત્ત ઉત્પન્ન કરનારા તથા કદ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોની માંગણી કરે છે, જેથી રોગી બળાત્કારે પણ તેને તાબે થતો જાય છે, એટલે જીભમાં રુચિ થવાથી ખોરાક ખાઈ શકે છે; પાનવાયુ શુદ્ધ હોવાથી ખોરાકને હોજરીમાં પહોંચાડે છે પણ સમાન તથા અપાનવાયુ તે અન્નને સફળી નાંખી પેટમાં સંચકી રાખે છે, એટલે દીનપર દીન રોગી અસાધ્યત્વપણાને પામતો જાય છે. જ્યારે કોષપિણુ પ્રકારના ઉદરરોગમાં બ્રાજકપિત્તનો દીનયોગ થઈ તેની ચામડી પીળી થાય અને સોજા આવે, રોગીનો ખોરાક અંધ ધાય અને શ્વાસ જણાય તથા જીભ પીળી કે સફેદ થાય સારે તે રોગી સંપૂર્ણ અસાધ્ય થયો છે. એમ જાણવું આદ્ય પ્રકારના ઉદર રોગનાં જીર્ણ જીર્ણ લક્ષણો જાણવાની ઈચ્છા રાખનારાઓએ નિદાનશાસ્ત્રમાંથી જોઈ લેવા.

ઉદરરોગમાં એટલું તો સાખીત થઈ ચુક્યું છે કે એ રોગ ખાસ કરીને અજીર્ણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે અજીર્ણ વધીને ઉદરરોગનું સ્વરૂપ પકડે ત્યાં સુધીમાં એના ઇલાજ ફતેહમંદીથી થઈ શકે છે, પણ જ્યારે ઉદરરોગ સંપૂર્ણરૂપમાં દેખાય અને કોષ કોષ જાતના ઉપદ્રવ જણાય ત્યાર પછી તે રોગી ભાગ્યેજ સારો થાય છે, એટલા માટે પેટ મોટું થઈ પેટની ચામડી ચળકતી થવા માંડે કે તુરત ઉદરરોગના ઉપાય શરૂ કરવા, અને તે પછી જો

તાવ, ખાંસી, શ્વાસ, અશ્મિ અને સોજા જણાય એટલે તેની વ્યર્થ ચિકિત્સા કરવી નહિ.

વાતોદરની શરૂઆતમાં “અમૃત હરિતકિ, વિશાળાક્ષાર, શ્રી ફળાક્ષાર”ની પાપા તોલાની માત્રા છાશ સાથે આપવાથી એ રોગ મટી જાય છે. જો પિત્તોદરની શરૂઆત હોય તો અમૃતહરિતકી આડવાની માત્રા”, પાપા તોલો છાશમાં સિંધવ, હીંગ અને રઘુનું ચૂર્ણ નાંખી પાવામાં આવે તો પિત્તોદર મટી જાય છે. જો કફોદરની શરૂઆત દેખાય તો “સ્તુહીક્ષિરચુટિકા, અથવા પુનર્નવાદિ ચુમળ” ની બળ્લમે ગોળી મોળી છાશ સાથે આપવામાં આવે તો તે મટી જાય છે. સન્નિપાતોદર અસાધ્ય છે, જો પ્લીહોદરની શરૂઆત જણાય તો “કૃમિશત્રુ” એટલે વાયવડંગ શેર પા, તથા ઇંદ્રજવ શેર પા એ બેને ઝીણું વાટી તેની મધમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી બળ્લમે ગોળી દિવસમાં ત્રણવાર આપવાથી એ રોગ મટી જાય છે. જો ક્ષતોદરની શરૂઆત જણાય તો વાંસકપુર, એલચી, વાયવડંગ, ઇંદ્રજવ, અજમેદ અને કરમાણી અજમાનું ચૂર્ણ તોલો પા મોળી છાશમાં થોડી શાકર નાંખી ફકાવવાથી એ રોગ સારો થાય છે. જો બહ્મોદરની શરૂઆત હોય તો “અમૃતહરિતકિ, રજનિ-ચૂર્ણ, એટલે આંબાહળધર સાંજખાર અને વાંસકપુર સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણી સાથે પાપા તોલો આપવાથી એ રોગ મટી જાય છે. જો ખજોદરની શરૂઆત જણાય તો સ્તુહીક્ષિરચુટિકા દિવસમાં ત્રણવાર ત્રણ ત્રણ આપવી. અથવા પુનર્નવાદિચુમળ દિવસમાં ત્રણ વાર બળ્લમે ગોળી આપવી. અથવા અમૃતાદિચુમળ દિવસમાં ત્રણવાર બળ્લમે ગોળી આપવી, અથવા આડવાની માત્રા,

કાળીજીરીનો ક્ષાર, વિશ્વાળાક્ષાર” પા પા તોલો છાશ સાથે આપવા. અથવા ખરસાણી ચૌરના દૂધમાં ચણાની દાળ પલાળી, સુકવી તેને શેકીને તેનું ચુર્ણ બનાવી તેમાં મુંઠ, મરી, પીપર, પારો, ગંધક વછનાગ, હરડાં, બેડાં, આમળાં, સિંધવ, સંચળ ને સાજીખાર, એ તમામને ચણાની દાળ જેટલા વજનને લઈ બેગાં મેળવી, ભાંગરાના રસમાં વાટી, એક એક વાલ્લની ગોળી કરી, એકેક ગોળી દિવસમાં બે અથવા ત્રણવાર ગરમ પાણી સાથે આપવાથી જલોદર મટે છે. આઠે પ્રકારના ઉદરરોગમાં ગૌમૂત્ર અને છાશનું સેવન અતિ ઉપયોગી છે. સોળે આવ્યા પછી કોઈપણ ઉદરરોગમાં સાટો ડીના મૂળના કવાચ સાથે ઉપર લખેલી કોઈપણ દવા આપવાથી સોજા ઉતરી જાય છે. કોઈપણ ઉદરરોગમાં ધી, તેલ, ગળપણના પદાર્થો અને વિદાહી એટલે તેલમાં તળેલા પદાર્થો ખીલકુલ આપવા નહિ. કોઈપણ ઉદરરોગીને જેમ બને તેમ અન્ન ઓછું આપવું, પરંતુ છાશ અથવા ચોખાની કાંજ તથા ખીજા હલકા પદાર્થો આપવાને હરકત નથી. ઉદરરોગમાં સોજા ચઢ્યા હોય અને રોગી અકળાતો હોય તેવી અવસ્થામાં “પૂર્ણ ચંદ્રોદય, સ્વદપ ચંદ્રોદય પંચામૃતપર્પટી, લોહપર્પટી, સુવર્ણપર્પટી” યોગ્ય અનુપાન સાથે અથવા સાટોડીના ઉકાળા સાથે અગર એકલી મધમાં આપવાથી ઘણું સારું કામ કરે છે; તેમાં જોદરના રોગીને પુનર્નવાદિ ગુગળ, સ્વદપચંદ્રોદય, અને પંચામૃત પર્પટી ઘણો ફાયદો કરે છે.

સૌથરોગ. (સોળ)

જ્યારે વ્યાનવાયુનો હીનયોગ, બ્રાજકપિત્તનો મિથ્યાયોગ અને સંશ્લેષણકરનો અતિયોગ થાય છે, જેથી પાનવાયુ રકતને સમાનવાયુ રસને સાથે લઇ ચામડીમાં વહેતી ત્રણ ધાતુની શીરાઓમાં ખેંચી લાવે છે અને તે શીરાઓમાં તેનું રૂંધન કરે છે તેથી વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રયના અને માંસનો આશ્રય કરી સોળને ઉત્પન્ન કરે છે તે સોળે કારણભેદથી કાર્બોનિક યત્રને નવ પ્રકારનો થાય છે. એટલે ત્રણદોષથી ત્રણ, દ્વંદ્વ દોષથી ત્રણ, સન્નિપાતથી એક, અભિધાતથી એક અને વિપથી એક મળી નવ પ્રકાર થાય છે. જે માણસ ઉલટી તથા જીજ્ઞાસના ઓસડ લેવાથી લાંબા દિવસના તાવથી, લાંબણો ખેંચવાથી, શરીર સુકાઈ દુર્બળ થયેલા પુરૂષને ખારા, ખાટા, તીખા, ઉતા અને વિશેષ જડ પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, દહીં, કાચું અન્ન, માટી, શાકભાજી, દૂધ અને અન્ય જેવા વિશ્ક ભોજન ખાવાથી અને કરવાથી, વિષના સ્પર્શથી, હરસના રોગથી, કસરત નહિ કરવાથી, જીજ્ઞાસની અગત્ય છતાં નહિ લેવાથી, હૃદયઆદિ લઇને મર્મ સ્થાનોમાં દોષોએ ઉત્પન્ન કરેલા રોગોથી, મર્મ અથવા મર્મપાતથી અને વમનાદિક ક્રિયાથી, શરીર શુદ્ધ કરવા માટે ખોટા પ્રયોગોથી, એવા કારણોથી અપાન અને સમાનવાયુ બગડે છે, જેથી વ્યાનવાયુનો હીનયોગ થાય છે તેથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સોળનું મૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુ પ્રાધાન્ય સોળે, અંચળ, પાતળી ત્વચાવાળો, ખરબચડો, રાતા કાળા મિશ્રત રંગનો, બહેરમારી ગયલો હોય છે. પિત્તપ્રાધાન્ય સોળે

નરમ, થોડી વાસવાળો અને કાળો પીળો અને રાતા રંગ મિશ્રિત હોય છે. રોગીને તાવ આવે છે, પસીનો વળે છે, તરશ લાગે છે, અને ખાસ કરીને એ સોળમાં દાહ વિશેષ હોય છે. કદ પ્રાધાન્ય સોળમાં અત્યંત આવતું નથી, લાળ ગળે છે, ઊંધ આવે છે, અગ્નિ મંદ પડે છે, અને તે સોળે જડ, સ્થિર અને સફેદ રંગનો હોય છે. એ સોળે મટતાં ધણીવાર લાગે છે. બે બે દોષથી અને ત્રિદોષથી થએલા સોળમાં બે બે દોષનાં લક્ષણ જોવામાં આવે છે. જે રોગીને શરીર પર માર પડવાથી સ્પર્શ વાગવાથી, કોઈ અંગ ચીરાવા તથા ફાટવાથી તથા રસી નીકળતા ગડગડાંથી, શીતળાયાના સ્પર્શથી, સમુદ્ર કીનારાના પવનના ઝપાટાથી જે સોળ ઉત્પન્ન થાય છે તે આખા શરીરે ફરી વળે છે અને તેમાં તીવ્ર બળત્રા હોય છે, તે સોળનો રંગ રાતો હોય છે, તે સોળે અભી-ધાતથી થયો છે એમ જણવું. જે સોળે કોઈ ઝેરી જીવ શરીર પરથી ચાલી જવાથી કે તેના મૂત્રનો સ્પર્શ થવાથી, કોઈ પ્રાણીના દાંત કે નખો શરીર પર લાગવાથી, વિષવાળા જીવના મળમૂત્ર તથા શુક્રથી, ખરડાયલું વસ્ત્ર અંગ પર પરિધાન કરવાથી, કોઈ ઝેરી ઝાડ તરફથી આવતા વાયુનો અંગને સ્પર્શ થવાથી શરીર પર સંયોગીક વિષને ભાર દઈ ચોળવાથી, બીલામા જેવા ફળનું તેલ લાગવાથી, ખરસાણી જેવા ઝાડના દૂધ ઉડવાથી, કામળીયા જેવા સાપના કુંકારથી જે સોળ આવે છે તેને વિષજસોથ કહે છે. જે સોળ છાતી ઉપર દેખાય છે તે આમા-શયમાંથી આવે છે. જે સોળે પેટ અને પેટના સાંધામાં આવે છે તે પકવાશયમાં થયેલા દોષને લીધે આવે છે, જે સોળે પગ પર

આવે છે તે મળાશ્યમાં થયલા દોષથી આવે છે અને તે તે દોષો ફેલાતાં સર્વાંગે સોજે આવે છે. જે સોજે કટી પ્રદેશમાં ચઢ્યો હોય છે તે, અને જે સર્વાંગપર પસરી વળ્યો હોય છે તે, પરાણે મટે છે, પણ જે સોજે નીચેના અંગ પર આવી પછી ઉપર ચઢે છે તે મોતની નિશાની છે. જે સોજના રોગીને શ્વાસ, તરસ, ઉલટી, નખખાઈ, અને તારના ઉપદ્રવો થયા હોય તથા જેને અન્ન દીકું પણ ગમતું નથી તેના જીવ્યાની આશા છેડવી. પુરૂષને પગ પરથી આવી ઉપર ચઢતો સોજે અસાધ્ય છે અને જે સોજે મુખ પરથી આવી નીચે ઉતરતો જાય છે તે સ્ત્રીના સંબંધમાં જીવધાતક છે. પણ જે સોજે સ્ત્રીપુરૂષની ગુહોન્દ્રિ પર આવે છે તે સ્ત્રી પુરૂષ બંનેને ધાતક છે સોજના રોગમાં જે રોગની પાછળ સોજ આવ્યા હોય તે રોગની ચિકિત્સા કરવાથી તે સોજ મટે છે, પરંતુ સ્વતંત્ર કારણથી સોજ આવ્યા હોય તો સુંદ. સાટોડી, એરંડમૂળ, પટોળ, હરડાં, ખેડાં, આમળાં, લીમછાલ, દારૂ હળધર, પીપળીમૂળ, કાયફળ, એ નાગરાદિકવાથ પાવાથી મટી જાય છે. અથવા પુનર્નવાદિ ગુગળ, દિડસમાં ત્રણવાર એકેક અથવા બન્ને ગોળી આપવાથી સોજ ઉતરી જાય છે. અથવા અપકવસીરાષ્ટિ ગોમૂત્ર સાથે આપવાથી સોજ ઉતરી જાય છે. અથવા સૈરાષ્ટિ સાટોડીના ઉકાળા સાથે આપવાથી સોજ ઉપર ધણે ફાયદો કરે છે. અભિધાતથી ઉત્પન્ન થયલા સોજમાં “સોજની ગોળી” પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી સોજને ઉતારે છે. અથવા ઘઉંના લોટને તલના તેલનું મોણુ દઈ તેમાં હળધર અને સાજીખાર નાંખી, કઠી જેવું પાતળું કરી તેને ખદખદતાં લાદી જેવું જાડું

થાય ત્યારે અભિષાતના સોજા ઉપર ચોપડવાથી સોજો ઉતરી જાય છે અને લોહી બધાયું હોય તો વેરાઈ જાય છે. કાષ જનાવરનાં સ્પર્શથી સોજો આવ્યો હોય અથવા કીડી કરડવાથી, કાન ખજુરો કરડવાથી કે એવાંજ બીજાં ઝેરી જંતુના કારણથી સોજો આવ્યો હોય તેના ઉપર સોજાની ગોળી પાણીમાં ધસી ઠંડીને ઠંડી ચોપડવાથી આખા દેહ ફાયદો કરે છે. જો કાષ ગિડગિડાવે લીધે અથવા ત્રિદ્રધીને લીધે અથવા ગાંઠને લીધે અથવા પિત્તપ્રક્રોધથી સોજો આવ્યો હોય તો ગુલેઅરમાની ગુલાબ જળમાં મેળવી વારંવાર ચોપડવાથી તે સોજા ઉતરી જાય છે. જો કફનો સોજો હોય તો સાટોડીનું મૂળ, સુંરીજન, પુલાવેલી ફટકડી અને જરા અરીજી મેળવી લેપ કરવામાં આવે તો સોજો ઉતરી જાય છે. જો વાયુનો તથા કફનો સોજો હોય તો સુનાગેર પાણીમાં મેળવી વારંવાર ચોપડવાથી મટી જાય છે. જો ભીલામા જેવા પ્રજના તેલથી સોજો આવ્યો હોય તો કાપરાનું તેલ અથવા માલ કાકણીનું તેલ ચોપડવાથી તે સોજો મટી જાય છે. જો ખરસાણી જેવા ઝાડના દૂધ લાગવાથી સોજો આવ્યો હોય તો તે સોજા ઉપર ઘી ચોપડવાથી તે મટે છે. એ પ્રમાણે સોજાની ચિકિત્સા ઉપરાંત જો સહેજ પાગરાથી સોજો આવ્યો હોય તો દારૂડીયાના પાંતરોનો રસ, હળધ અને મીઠું નાંખી ગરમ કરી ચોપડવાથી તે સોજો મટી જાય છે. તેજ પ્રમાણે દારૂડીનાં મૂળ, કંબોધનાં મૂળ, મરી કંથારનું મૂળ, કાળીયા સરસવનું મૂળ, સાટોડીનું મૂળ, એ દરેક મૂળ જુદાં જુદાં ચોપડવાથી ગાંઠ જેવા કંઠસુ સોજા ઉતરી જાય છે.

અંડવૃદ્ધિ

જ્યારે અપાનવાયુનો કાપ થઈ તેનો અતિયોગ થાય છે ત્યારે તે ગુદામર્ગેથી બહાર નહિ નીકળતાં બસીના સ્થાનમાં આવી પોતાની નીચે જવાની ગતિ પ્રમાણે, જે પુરુષના અંડકોષની વીર્ધવાહિની અને જળરાહિનીની નસો કે જે મિથ્યાવિહારથી નબળી પડી ગયત્રી હોય છે, તેમાં પોતાની સાથે રહેલા દોષોને લાવીને અંડસંધીને રસ્તે વૃષણમાં ઉતરે છે, જેથી વૃષણે સાન પ્રકારે મોટા થાય છે, તેને અંડવૃદ્ધિરોગ કહે છે, તે ત્રણ દોષથી ઉત્પન્ન થતા ત્રણ, રક્તથી એક, મેદ (ચરબી)થી, એક મૂત્ર (પાણી)થી એક આંતરડાંથી એક મળીને સાન પ્રકાર થાય છે. જો કે અંડવૃદ્ધિ રોગમાં વાયુનું પ્રાધાન્યપણું છે તો પણ જે જે દોષો સાથે સંયોગપામી તે તે દોષને અંડકોષમાં લાવે છે, તેથી તેનાં જુદાં જુદાં નામ પાડવામાં આવ્યા છે. જો વાયુ પ્રાધાન્યપણે અંડકોષમાં ઉતર્યો હોય તો અંડકોષ રખરખા ફુકકા જેવો હાથને લાગે છે અને તે કારણ વિના દુઃખે છે. જો વાયુ સથે પિત્ત ઉતર્યું હોય તો તે અંડકોષ રંગે રતાશ પડતો, દાહયુક્ત, જઘ્નદી પાકી જાય એવો, અત્યંત વેદનાવાળો અને ઝીણી ફાલ્લીઓથી બંધાત હોય છે; અને રક્તનું પ્રાધાન્યપણું હોય તોપણ પિત્તપ્રાધાન્ય જેવાંજ લક્ષણ બતાવે છે; માત્ર ફેર એટલો છે કે તેમાં ફાલ્લીઓ થતી અને રંગ વધારે લાલ હોય છે. જે અંડવૃદ્ધિમાં કફપ્રાધાન્યપણું બોગવતો હોય અથવા પ્રાધાન્યપણે ચરબી ઉતરી હોય તો તે અંડવૃદ્ધિ પોચી, સુંવાળી અને આકારમાં ગોળ હોય છે. જે અંડવૃદ્ધિમાં

પેશાબ એટલે પાણી ઉતર્યું હોય તે અંડવૃદ્ધિ પાણીની પખલની પેઠે હાલે છે તે આકારમાં વેગળુ (વંતાક) જેવી લાંબી હોય છે, જેમાં દુઃખાવો ઓછો હોય છે, જેમાં દુઃખાવો ઓછો છે અને સ્પર્શ કરતાં સુંગળી લાગે છે. જે માણસને વાયુકોપે એવા આહાર કરવાથી શીતળપાણીમાં કુખરી મારવાથી, સંપૂર્ણ મતિવાળા પ્રાણી કે પદ્મચને પસણે રોકવાથી, ઉંચકી નહિ શકાય એવી વસ્તુને ઉંચકવા હોઠ પીરી બળ અજમાવવાથી, પોતાની શક્તિ કરતાં બારે બેગ્ગે ઉંચકી લઈ જવાથી, ઘણી મંજલ કરવાથી, આવા વિચિત્ર કારણોથી કોપાયમાન થયેલો વાયુ, નાનાં આંતરડાંને એક ભાગ લઈ, તે આંતરડાંની સંકેત કરી અથવા બેવડાં વાળી પોતાના સ્થાનમાંથી જ્યારે નીચે ખેંચી લાવે છે, ત્યારે તેઓ અંડસંધીમાં (જ્યાં બહુ થાય છે ત્યાં) રહીને માંઠના જેવો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, તેને અંત્રવૃદ્ધિ જેને લૌકીકમાં સારંગગાઠ કહે છે.

આજ સુધીમાં અંડવૃદ્ધિના રોગને માટે જે કે શાસ્ત્રમાં ઘણા ઉપાયો લખવામાં આવ્યા છે તથાપિ અંડવૃદ્ધિ એકવાર વૃદ્ધિ પામી એક રતલ કરતાં વધારે વજનની થઈ કે પછી તેનો છલાજ કરી સારી કરી હોય તેવા દાખલા કવચિત્ જોવામાં આવે છે, અને મોટી મોટી ચરખી ભરેલી અંડવૃદ્ધિને સારું કરનારા ચિકિત્સકો જોવામાં આવ્યો છે પણ તેઓ સાધારણ સોકાને ઉપકારક થઈ પડતા નથી, કારણ કે તેઓ મોટા મોટા શેડીઆઓ પાસે બે હજારથી દશ હજાર રૂપિયા લેવાની પદ્ધતિવાળા છે, એટલે સામાન્ય મોકાને તે પોતાનો લાભ આપી શકતા નથી. એ રોગને માટે પશ્ચિમના વિદ્વાનો ટંપ કરી પાણી કઢી નાખે છે પણ કાઠેલું

પાણી થોડા દિવસ પછી ધણાને પાણું ઉતરતું જોવામાં આવ્યું છે, તેમ ચરબી પ્રાધાન્ય અંડવૃદ્ધિને વહાડકાપ કરી ચરબી કાઢી નાંખે છે તેથી જો કે ધણાને સારું થએલું જણાયું છે, તેમ કેટલાકના જીવ ગયેલાનું પણ સંભળાયેલું છે. અમારા અનુભવ પ્રમાણે જો અંડકોષમાં વાયુ ભરાયતો હોય છે તે તો મંદતાજ નથી. માત્ર વાયુનું અનુસોમન થાય એવા પદાર્થનું જીંદગી પર્યંત સેવન કરે તો એ રોગ વધતો અટકી જાય છે. તેમ દરેક અંડવૃદ્ધિમાં વાયુને અનુસોમન કરનારા પદાર્થોનું સેવન અને કરીને ઉતાર કરનારા પદાર્થોના ત્યાગ કરવાથી વિશેષ ફાયદો થાય છે. જો પિત્તપ્રાધાન્ય અંડવૃદ્ધિ હોય તો તેના ઉપર ગુલેઅરમાની અને ગુક્કાખજળ ઉપરાયાપરી લગાડવાથી દાહની સાંતિ થઈ અંડવૃદ્ધિ મટી જાય છે. પરંતુ એ ગુલેઅરમાની અને ગુક્કાખજળ જો કે ઠંડક આપનારા છે, સોજો ઉતારનારા છે તોપણ દોષોને બહાર ખેંચી લાવનારા હોવાથી એજ ઉપચારથી તે અંડવૃદ્ધિ એની મેજે પાકીને ફૂટી જાય છે, અને ફૂટ્યાબાદ એજ ઉપચાર ચાલુ રાખવાથી રૂઝાઈને મટી પણ જાય છે. પિત્ત પ્રાધાન્ય અંડવૃદ્ધિમાં એવું પણ જોવામાં આવ્યું છે કે પિત્તને લીધે અંડ વધે છે, દાહ અને બળત્રા થાય છે, તે ઉપરાંત અંડકોષના ઉપર એક અથવા બે ગાંઠ (ગાંઠ) નીકળે છે, તેવી અવસ્થામાં ગાંઠને પકવી જલદી ફેડવા માટે કાળીત્રાક્ષને ખીમાં કાઢી ઝીણી વાટી તેની પટ્ટી મારવાથી ગાંઠ જલદી પુટી તમામ પડ નીકળી જાય છે અને પછી તે ઉપર સાદા મલમની પટ્ટી મારવાથી તે રૂઝાઈને મટી જાય છે,

સાદો મલમ:-તલનું ચોખ્ખું તેલ શેર એક, પાંચ શેર ચોખ્ખા મઢે એવડા તપેલામાં મૂકી ધીમી આંચથી તેલ બરમ થઈ.

તેમના પાણીનો કકડાટ બોલતો બંધ થાય અને જરા ધુમાડો નીકળવા મંડે ત્યારે ઉંચી જાતનું, જેમાં કાઈ પણ જાતનો બેળ નહિ હોય એવું સિંદૂર શેર અર્ધો નાંખી હલાવવું, જેથી પાંચ મીનિટમાં ઉભરો આવી તેનો રંગ કાલો બની જશે તે વખતે તેમાંથી બે ચાર ટીપાં પાણીમાં નાંખીને તેની ચાસણી તપાસવી, જે મલમ જેવી થાય તો નીચે ઉતારી તેનું ફીણ લાંમતાં સુધી હલાવ્યા કરવું તે પછી તે મલમની પટ્ટી મરજી પડે ત્યાં મારવી જે એ મલમ બનાવનાં ચાસણી ખરી થઈ જાય અને પટ્ટી બને નહિ તો તે મલમ અને પાછો તપાવી પાતળો થાય એટલે ચારથી છ તોલા મીણ મેળવી તે ઓગળા જાય એટલે ઉતારી લેવો, તેથી બરાબર પટ્ટી બનાવવાના કામમાં આવશે.

સાધારણ અંડવૃદ્ધિમાં શરીરોપાતન, રેત્તીનો શીરો, ગુળજર, એળાઓ અને બેળ સમલાગે લઈ તેને ખાંડી પાણીમાં ખદખદાવી જરા ઠંડું પડ્યા પછી ચોપડી, ઉપર ૩ વળગાડી તેના ઉપર લંગોટ કસવાથી તે રસ ઉતરી જાય છે. શરૂઆતમાં પાણી ઉતરવું હોય કે ચરબી ઉતરતી હોય તો આ ખરડ અથવા 'નહીકંદ' ધસીને ચોપડવાથી બહુ ફાયદો કરે છે. વધારે પાણી ઉતર્યું હોય અથવા ચરબી હોય તો તેના પર ગુલેઅરમની અને ગુલામજી સતત લગાડવાથી અને તે સાથે સવાર સાંજ બે વખત એકેક તોલો નારાયણ તેલ ગરમ પાણીમાં નાંખી લાંબા વખત સુધી પાવાથી અંડવૃદ્ધિ મટી જાય છે તે ફરી થતી નથી અથવા વૃદ્ધિરસ:- શુદ્ધ પારો દસ તોલા, શુદ્ધ ગંધક દસ તોલા, સુવર્ણમાક્ષિક બરમ બીસ તોલા, અને હીમજી હરડે આળીશ તોલા લઈ પારો ગંધકની

કાજળી કરી, તેમાં માક્ષીક તથા હીમજી હરડેને મેળવી એરંડાના પાંતરાંના રસની ત્રણ ભાવના આપી તેની ચણા ચણા જેવડી મોળી વાળી, અંડવૃદ્ધિના રોગીને દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વાર એક થી બે ગોળી પાણી સાથે અપવાથી લાંબે દિવસે અંડવૃદ્ધિ મટી જાય છે તે પાછી થતી નથી પરંતુ આ ગોળી ખાતાં પેટ સાફ નહિ આવે તો ગોળીની સાથે થોડો હીમજનો બૂકો મેળવી ને ખવડાવવી એટલે વૃદ્ધિ મટે છે એટલું યાદ રાખવું કે પિત્ત-પ્રાધાન્ય અંડવૃદ્ધિમાં કેષપજી જાતનો ચીકણો અને સુકાયા પછી ચામડીને ખેંચે આવે. ખરડ કે લેપ લગાડવો નહિ, તેમ નારાયણ તેલ કે વૃદ્ધિરસ પણ આપવો નહિ. જે રોગીને આંતરડું ઉતરતું હોય તેનો ઉપાય પશ્ચિમના ત્રિદાનોએ શેષી કાઢેલા પટા સિવાય બીજો જણવામાં આવ્યો નથી પરંતુ તેની શરૂઆતમાં સવાર સાંજ અર્ધા અર્ધા રૂપિયાસાર મેથીના દણા એકલા પાણી સાથે ફાકી મારી આખાને આખા ગળી જવાથી બે ત્રણ માસમાં આંતરડું ઉતરતું બંધ થઈ જાય છે. જે વખતમાં આંતરડું ઉતર્યું હોય છે અને રોગી બુદ્ધિમુખ પાડે છે હોય છે તેની અવસ્થામાં જો વૈદ્ય સાવધાની રાખી કાળજી પૂર્વક બે આનીબાર અરીણુને બે તોલા પાણીમાં પીગળાવી તેનો કસુંબો બધો એકજ વખતમાં પાછ દે તો તેજ ક્ષણે આંતરડું પોતાને સ્થાને બેસી જાય છે તે ફરી ઉતરતું જ નથી, પણ કસુંબો પાયા પછી અરીણુના ઝેરની કંઈક અસર દેખાય તો થોડું હીમનું પાણી કરી પાછ દેવાથી અરીણુનું વિષ તરત ઉતરી જશે; પરંતુ આ અરીણુ પાવાનો ઉપચાર વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન વૈદ્યની હાજરી સિવાય કામચંદ્રે કદી અજમાવવો નહિ એવી અમારી ખાસ આગ્રહપૂર્વક બલામણુ છે. **इत्युक्तम्.**

ખીજ વૈધરાજે તરફથી આવેલા અનુભવી ધલાજે.

ઉદર રોગનાં ઉપાય.

વૈધ ધીરજરામ દક્ષપતરામ ગુજ્જરફળીયા-સુરત.

અમૃતગુટિકા:—ગળોત્સવ, સુરોખાર, નવસાર, એળીયો, હીરાકસી, કાલમ, કરીયાતુ, મરી, સુંક અને સંચળ એકેક ભાગ લેવા કુદુ ૧૦ ભાગ લઈને ખાંડી વસ્ત્રગાળા ચુર્ણ કરવું. પછી ગોળી વળાય એટલો કુંવારનો રસ નાંખી, ૧ દિવસ ખળ કરી ચણા જેવડી ગોળી વાળી, દિવસમાં ૩ વખત વરીઆળીના ઉકાળા સાથે પાવવાથી, તમ મ જાતના ઉદર રોગ મટે છે.

૨ કપડવંછ સાચુ, સુંક, તજ, સંચળ, સાણ, કુલાવેલી ૫૮કડી બળ્લે તોલા એળીયો, બોળ, દીકામલી ચારચાર તોલા લેવી. એનું ચુર્ણ કરી તેમાં કુંવારનો રસ શેર રા તથા ગોળ શેર રા નાંખી ગરણીમાં ભરી ૧૫ દિવસ એકાંતમાં રાખી મુઠવું. પછી તેમાંથી ગાળીને સવાર સાંજ રૂપિયા, અધ્યાહાર, મધ મેળવી ખીવાથી ઉદર રોગ નાશ પામે છે.

વૈધ બાળકૃષ્ણ રતનેશ્વર કંસારા શેરી-સુરત.

૧. નગોડનો રસ તોલા ૨ ગૌમુત્ર તો. ૪માં મેળવી પાવાથી ૭ દિવસમાં પ્તીહોદર મટે છે.

૨. રગતરોહિડો અને મોટી હરડે ગૌમુત્રમાં ધસીને પાવાથી ચક્રતોદર મટે છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી મુ. વાગડ વાયા રાણપુર.

૧. ભસ્માર્ક:- પાકું બીજોર નંગ ૧, પાંચ મુળા, દશ રીંગણા, એરંડાની મીઠા શેર ૧, સંચળ શેર ૦, સિંધવ શેર ૦, સજીખાર શેર ૦, ધંતુરાના પાન નંગ ૫૦) આંકડાના પાન નંગ ૬૪) સરસીનું તેલ શેર ૦, થોરના કટકા નંગ ૪, કુંવારના લાખા નંગ ૪, ભોંયરીંગણીના ફળ નંગ ૬૪), તમામ ભેગા કળી ઠામમાં નાખી મોઢા પર મુદ્રા કરી ગજપુટમાં પકાવી વાટી ચુર્ચુ કરવું તે કા. ચુર્ચુ ૦ થી ૦૦ લાર છાશ સાથે અથવા ગરમ પાણીમાં આપવું જેથી તમામ ઉદરરોગ ભગંદર. જળંધર, પાકું, અજીર્ણ, શૂળ, સંગ્રહણી, અશ્મરી, મુત્રકંજ, શ્વાસ, કાસ, હૃદયરોગ મટે છે. આ દવા મધ સાથે પણ અપાય છે,

૨. એક પાણી ભરેલું નાળીયેર લઈ તેની જાલ ઉતારી આખો ગોળો કાઢવો. પછી તેમાં આકુ પાડી તેમાં આપ તેટલું મીઠું ભરવું. પછી ઝગળી બંધ કરી તેને પાણીમાં ડુબતો રાખવો. (અંદર પાણી ન જાય તેની ખાસ સાવચેતી રાખવી.) આઠમે દિવસે તે નાળીયેર ફાડી તેના સાત ભાગ કરી એક ભાગ ગોળ સાથે ખાવા આપવો બીજો ભાગ બીજો દિવસે એમ એ પ્રમાણે સાત દિવસમાં ખવાડવું એવા ત્રણ નાળીયેર ખવરાવવા (૨૧ દિવસ ખાવા)થી તમામ ઉદરરોગ તથા બરોળના રોગ મટે છે.

૩. ઉદરમંથી ઉપર-ખીડ લવણ, કાય લવણ, સંચળ, સિંધવ, જવખાર, ટંકણ, એ સર્વ સમભાગે લેવાં તથા તેના વજન જેટલો વાજાયા ધડુંદો લોટ લેવો. તમામને આંકડાના

દુધમાં કાલવી ગજપુટમાં ભરમ કરી તે ભરમમાં સુંઠ, મરી, પીપર, જીરું, શાહજીરું, સિંધવ, અજમો, શેકેક હોંગ, મેળવવી પછી તેમાંથી મેઝાની ભારથી પા તોલા સુધી ગૌમુત્ર સાથે ફાકવાથી સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ મટે છે.

૪. નારાયણ ચુર્ણ—અજમો, પલાસી, કાળીજીરી, ત્રિશળાં, ત્રિફલ, વરીઝાળી, અજમોદ, ધાણા, સુવા, પીપરીમુળ, સડકચુરો, દારૂડીનાં મુળ ચીત્રો, વાવડીંગ, એરંડમુળ, લીંડીપીપર, સાજીખાર, જવખાર, કિપલટ, બંગડીખાર, વડાગર મીઠુ, ખારી મીઠુ, સિંધવ, સંચળ, એ એકેક તોલો લેવાં, દંતીમુળ ત્રણ તોલા લેવાં, ખરસાણી ચોરનાં મુળ ચાર તોલા લઈ સરવે ખાંડી સુર્ણ કરી પ્રથમ દરદીને એ ચાર દિવસ ધી પાઈ કાઠો ચોકણો કરી પછી રોગ તથા રોગીનું બળ જોઈ યોગ્ય માત્રા તથા યોગ્ય અનુપાતથી આપવામાં આવે તો તમામ જાતના ઉદરરોગને મટાડે છે.

૫. ખરલ માટે—રાઈ, સિંધવ, સરગવાના મુળની ઝાલ, કણેરનાં મુળની ઝાલ, પ્રથમ કણેરનાં મુળ શુદ્ધ કરી સર્વની સાથે વાટી વાલ ના થી ૧ દહીંમાં આપવાથી ખરલ મટે છે. આ દવા ખાઈને તરતજ સાકરનાં શીરો ખાવો.

૬. ખરલ તથા ઉદરરોગ માટે—અડાયા ઝાણાની રાખ તો. ૧, લોહ ભરમ તો. ૧ તથા ગાડાની મળી મેળવી ચણા પ્રમાણે ગોળી વાળી દિવસમાં ત્રણવાર એકેક ગોળી ગળી જવી જેથી ખરલ મટે છે.

૭. શંખ ભરમ તથા પ્રવાળ ભરમ તો. ૫ લોહ ભરમ તો. ૨ સાજીખાર, સંચળ, જવખાર, મીઠું બંગડી ખાર એ બધાં તોલા

લઈ વાટી બીજોરાના રસની ત્રણ ભાવના આપવી, કુંવારના રસની ત્રણ ભાવના આપવી, લીંબુના રસની ત્રણ ભાવના આપવી, કેરડાની ઢાલના કવાચની ત્રણ ભાવના આપવી. તેમાંથી તો. ૧ સવારમાં આવાથી બરોળ, પેટની ગાંઠ, તથા હિરરોગ મટી જાય છે.

વૈદ્ય સ્યામચંદ્ર ગોવર્ધનરામ મુ. ૦ આખરેચી, પા. હળવદ.

હિરરોગ માટે-સર પંખાની જડ તથા મરીના સાત દાણા પાણીમાં એકત્ર કરી બે મહીના પીવાથી પ્તીહ તથા હિરરોગ મટી જાય છે. પથ્ય-બરાબર પાળવું.

વૈદ્ય વિશ્વનાથ અમૃત મંજુરે જુજરકર-કઠોર અમરીખ.

જળોદર માટે-સોનામકી તો ૪ શુદ્ધ નિપાળો તો. ૧૧ મરકીનાં બી તો. ૨ વરીઆળી તો. ૨ નિસોતન તો. ૨ ઝેરકચુરો તો. ૧ એ સર્વને વાટી ચાર આનીબાર બે વખત આપવાથી જળોદર, નાળકોટ, મબારકી વિગેરે તથા સેત્રોગ હિરરોગ મટે છે.

વૈદ્યરાવ ગોવર્ધનરાવ મુ. પાટણ. (ગુજરાત)

૧. પેટમાં ગાંઠ અગર બરોળ હોય તેના ઉપાય-મહુડાં શેર ૧૦ છાશ મધ એક તેના એક માટી અથવા તાંપાની જેળીમાં ભરી તેની અંદર લોખંડની સાંકળો બરમ લાલચેળ કરી ત્રણ ચાર વખત હમકારવી પછી તે મહુડાં તથા છાશ એક ચઈ જાડો પાક થાય ત્યાં સુધી બાળવી પછી તેને એક નાના માટલામાં ભરી મુદ્રા કરી, એક ખાતર નાંખેલી જમીનમાં અથવા હિરડા જેવી જમીનમાં બે ત્રણ હાથ હોડા ખાડો કરી તેમાં દાટી તેને સાત

દિવસ પછી કાઢાડી, દિવસમાં એક વખત બે તોલા આપવાથી ગાંઠ અમર બરોળ મટી જાય છે. એવો અમારો ખાસ અનુભવ છે.

૨. સવારમાં સૂર્ય ઉદય પહેલાં રોગીને જગાડીને જે વાડીની અંદર વૃતાંક (વેગણ) વાવેલાં હોય તે વાડીની અંદર લઈ જઈ વૃતાંક તોડી (સૂર્યનું કિરણ ન પડે તેટલું જલદી) તરતજ ખવડાવી રેલું જેથી સાત દિવસમાં તે પણ ગાંઠને અવશ્ય મટાડે છે.

વૈદ્ય આશુદંભ અને સવલ પીતાંબર રાજગોર, ઉતા.

જળોદર માટે—નારસિંહ સુર્ણ અને આરોગ્યધની રસ બે વખત દુધમાં બળબે વાલ આવવો. દરદીને પ્રકૃત દુધપર રાખવો. જેથી જળોદર મટે છે.

વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગલ વકીલ મુ. નાગેશી પા. જાડરાખાદ.

અષ્ટ ઉદરરોગ—પ્રથમ મળનું પાચન કરનાર કવાથ ૨-૩ વખત આવી પછી વીનું સ્નેહપાન બેયાર દિવસ કરાવી કોઠો સ્નિગ્ધ થયે દેશ, કાળ, વય, બળાબળનો વિચાર કરી વાપાયણ સુર્ણ તોત્રો પા અડધો અને છેવટ તોલા સુધી યોગ્ય અનુપાત સાથે આપવું. આ નારાયણ સુર્ણ વિરેચક છે, માટે મારકસર આપવું. પ્રથમ પા તોલો આપવું અને પછી વધારતાં સહન કરે તેટલું આપવું. છાતીના રોગ, પાંડુ, રવાસ, ખંસી લગંદર, અગ્નિમાંદ, તાવ, કુષ્ઠ, મહણી, ગલગંડ, ગુદમ પેલીહોદર, યકોદર, કઠોદર, જળોદર, સોફોદર નીલકંઠ એ ઉદરના અષ્ટરોગ શબ્દ સોળ આઠી ઉદરના હરકોષ રોગ ટાળવામાં રામબાણ સિદ્ધીપચાર છે. આ સુર્ણ મહા પ્રતાપી હોવાથી દરેક આત્મકારે પસંદ કરેલ છે.

અહચારી આત્માનંદ ત્રિવેદી. નર્મદાપ્રકંબાવાસી.

ઉદરરોગ-સાજીખાર ટાં. ૭ પાપડીખોખાર ટાં. ૭ ખીડલવણુ ટાં. ૭ ધટકી ટાં. ૭ ટંકણુ ટાં. વરાગડુ ટાં. ૭ રાષ્ટ્ર ટાં. ૭ એ સર્વને વાટી કંટાળા થોરમાં ભરીને માટીના હાંડલામાં ભરી મુદ્રા કરી ગજપુટ આપવો તેની ભસ્મ થાય ત્યારે પછી તેમથી ટાં. ૧૧ પાણી સાથે ખવરાવવાથી બરોળ, ગુદમ, લોહીની ગાંઠ, સારંગ ગાંઠ અંતઃક્રિ મટે છે.

વૈદ્ય ચંદુલાલ મુકુંદરાય, મુાં પાટણ (ગુજરાત)

૧. પ્લીહાનાશક અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ-ખરબુચાની છાલનો ક્ષાર કાઢીને તે ક્ષાર અર્ધી રાતની માત્રાથી દરરોજ ઉટડીના મુત્ર અથવા ગરમ પાણીમાં જમ્યા પછી ખોરાક પચી ગયા પછી અથવા સવારમાં લેવાથી ગમે તેટલી જુની બરોળ હોય તોપણ સાત દિવસમાં મટી જાય છે. માત્રા ઉમરના પ્રમાણમાં અર્ધી રત્તિથી બે રત્તિ સુધી લેવી.

૨. પેટ વાંચુથી ડુક્કી જતું હોય તો લીંડીખીપર તો. ૪ નિસોતર તો ૪ અને શાકર તો. ૪ એતું ચુર્ણ કરી માસા ત્રણ મંથમાં આપવાથી પેટનો આક્રોશ, વાયુ વિગેરે તરત મટે છે.

શોથ રોગના ઉપાય.

વૈદ્ય ચંદુલાલ મુકુંદરાય પાટણ (ગુજરાત)

૧, પુનર્નવા (સાટોડી) બે પ્રકારની થાય છે એક સફેદ

કુલવાળી તથા બીજી લાલ કુલવાળી, એ જાનેમાં સોળ ઉતારવાનો ખાસ ગુણ છે, પરંતુ સફેદ કુલવાળી વધારે ગુણવાળી છે. શ્વેત-પુનર્નવા (ધોળી સાટોડી)નો સ્વરસ તોલા. ૨, તથા મધ માસો એક મેળવી દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વખત પીવાથી સોળ ઉતરી જાય છે. તેમજ તેનો સ્વરસ તાવ વિગેરેની ઔષધીઓમાં મેળવીને ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વધારે ફાયદો કરે છે.

૨. સફેદ કુલવાળી તાજી પુનર્નવાનું પંચામ શેર બા લઈ પથર પર વાટી ચારશેર પાણીમાં ઉકાળી એક શેર પાણી અવશેષ રાખી ગાળી તેમાં સાકર શેર ૧, સુરોખાર તો. ૫, નાખી એક રસ થયા પછી કપડે ગાળી, સારા સંજ બપોળે તોલા પીવાથી જવર સહીત સોળ તથા જવર રહીત સોળ નિશ્ચય દુર થાય છે. તે પીવાથી પીસાળ્ય એછો થાય છે. કોઈ પણ કારણથી આવેલા સોળને મટાડે છે અને સોળમાં એ ઔષધથી ઘણા ગુણ કરે છે. પથ્થ ખટાઈ મરચાં વિગેરે ગરમ વસ્તુ બંધ કરવી.

૩. પુનર્નવાષ્ટક કવાથ-શ્વેતપુનર્નવા (તાજી અને લીલી), લીમડાની અંતર છાલ, પટોળ (પરવળ)નાં નીલાં પાન, સુંઠ કડુ જાડી લીલી ગજો, દેવદાર, હરડે, એ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા લેવાં અને તેને છ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ચતુર્થાંશ અવશેષ રાખી કપડે ગાળી છ માસા મધ મેળવી હમેશ સવારમાં પીએ તો સોળને માટે આ એક રામબાણ ઔષધી છે.

વૈધ આણંદજી અને પીતાંબર સવજી રાજગોર મુ. ઉના

સોળ માટે પુનર્નવાષ્ટક કવાથ તેમજ મંકુર ભરમ બળે.

વાલ સવાર સાંજ આપવાથી મટે છે. દરદીને ફક્ત દુધ પરજી રાખવો.

વૈદ્ય અખ્તારામ શંકરજી પંડ્યા મુ. વાગડ વાયા રાણપુર.

૧. શોથ રોગ માટે સાટોડી, દેવદાર, સુંઠ, સરસવ, સરગવાતી છાશ, સર્વ સરખેભાગે લઈ વાટી કાંજમાં અથવા ખાટી છાશમાં મેળવી લેપ કરવાથી સર્વ પ્રકારના સોજા મટી જાય છે.

૨. વજનાગ, ઝેર કાચલા, મીઠળ, એળીઓ, આંકડાના પાનનો રસ કાઢી તેમાં સર્વ વાટી ચોપડવાથી સોજા મટી જાય છે.

૩. ધંતુરાના પાનનો રસ યુગળ મેળવી લગાડવાથી સે જામટે છે.

૪ કાંસકીના પાન, આંકડાના પાન, ઝેરંડાના પાન, વાટી ગરમ કરી સોજા ઉપર ચોપડવાથી ઉતરી જાય છે.

૫. ઉપસેટ ટાં. ૧, હીરાકસી ટાં. ૧, વાટી ચૌદ પડીકા કરી દરરોજ એક પડીકું ખવરાવવું ચૌદ દિવસ ખવરાવવાથી સોજા ઉતરે તેમજ પેટનો વાયુ મટે છે.

૬. એખરાનો રસ શેર ૭, અને સરગવાતો રસ શેર ૨, અરણીનો રસ શેર ૩, આખે શરીરે ચોળી તરફે એસવું. તો તમામ જાતના સોજા મટે છે.

૭ સોજા માટે કવાથઃ—સાટોડીનાં મુળ, હળદર, દારૂહળદર, દેવદાર, સુંઠ, હરડે, ગજો, ચિત્રો, ભારંગ, એનો વિધીપૂર્વક કવાથ કરી પીવાથી પગ, મ્હોં, પેટના સોજા ઉતરી જાય છે.

૮. અમથીઆના મુળ, કાળા ધંતુરાનાં મુળ ખેનેવટી ગોમુત્રમાં લુખ્તી એવું કરી ઉના પાણીમાં ખદખદાવી શરીરે ચોપડવાથી સોજા ઉતરી જાય છે. હરકોઈ પ્રકારના સોજાને મટાડે છે.

૬. અરુસીનાં પાન તથા લીમડાના પાન વાટી બાપી બાધ-
વાથી સોજા ઉતરી જાય છે.

વેદ ત્રીકમલાલ કાળોદાસ શાહ મુ. ખાનપુર.

સોજા બહારના તથા અંદરના:—નવસાર બબ્બે વાજ
પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણવાર પીવાથી એક અથવા બે સપ્તાહમાં
સોજા મટે છે.

બ્રહ્મચારી આત્માનંદજી નર્મદા પ્રકાશાસી.

ભૈરવગુરુદેવ:—કરીઆતુ તો. ૪, ચિત્રક, પીપરીમુળ,
પાપડખાર, અજમો, પહાડમુળ, ઇંદ્રજવ, વરાગકુ, પીપર, જવખાર,
આમળાં, સુન્થ, અરુસીનાં પાન, બંગડીખાર, સાજીખાર, બેહેડાં,
અજમોદ, સિંધવ, શાહજીર, સુંઠ, લસણ, હરડાં, કાષ્ઠ, સંચળ,
રેવંચીની ખટાઈ, લીંડીપીપર, એ બબ્બે તોલા લેવાં સર્વને ભેગાં
કરી વસ્ત્રગાળ ચુર્ચુ બનાવી ગોળ મેળવી ત્રણ દિવસ સુધી ખુબ
ખરણ કરવું. અને તેની ચણીભેર જેવડી ગોળી વાળી દરરોજ પ્રાતઃ-
કાળે ફક્ત એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી. પરંતુ:—તેલ,
મરચું, ખટાકા તથા વાયડી ચીજો ખાવી નહીં. જેથી સોજા અંગ
ઉપર નબળાઈથી આવ્યો હોય, કમળાઈ થયો હોય, શરીરના
આધારમાં કળતર થતી હોય, પાતળા ઝાડા થતા હોય, આંખમાં
તમર આવતા હોય, ઉલટી થતી હોય, તેને મટાડે છે. તથા વીજ-
પ્રકારના પ્રમેહને, કેડના સાંધાને, પીસાળ બણી વખત થતો હોય
તેને, ગોળી મોટી ચર્ધ હોય તેને, અજીર્ણથી જાતીમાં દાહ થયો.

હોય તેને, ખાધું પચતું ન હોય તેને, તાવ કોઈ પણ પ્રકારનો હોય તેને, પેટમાં કૃમી થયા હોય તેને આ ગોળી આપવાથી સર્વ શાંત થાય છે.

વૈદ્ય સનમુખલાલ લલ્લુભાઈ મુ. મુરત નાગર ફળીઉ.

વિશ્વાદ લેપ:—સુંઠ, ખટાકાનું મુળ, સાટોડીનું મુળ, દાર-હળદર, આંબાહળદર, તેલીઓ દેવદાર, ઘોડાવજ, સરપંખાનો રસ અથવા મુળ, એ દરેક વસ્તુને સરપંખાના રસમાં અથવા તેલ ન મળે તો પાણીમાં ઘસી ખદખદાવી ચોપડવાથી સોજા મટે છે.

વૈદ્ય છગનલાલ આત્મારામ મુ. ધાંચી શેરી મુરત.

રક્તશુદ્ધિયુક્તિ:—મજ્જા, ત્રિકુળા, આંબાહળદર, સોનામકી, કુંવાડીઆના બી, લીંબોડીના મીજ, કેવડાના દોડા, દાડેમના પુલ, સિંધવ, સંચળ એ સર્વ સમ ભાગે લઈ વસ્ત્રગાળા યુક્તિ કરી દિવસમાં ત્રણ વખત ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી સોજા મટે છે.

૨. મંજીષ્ઠાદિયુક્તિ:—મજ્જા, ત્રિકુળા, સોનામકી, ગુલાબનાં પુલ, સર્વ સમ ભાગે લઈ ખાંડી સાકરના યુક્તિ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત ખાવાથી રક્તશુદ્ધિ થઈ સોજા મટે છે.

વૈદ્ય અને વનસ્પતિ શોધક નુરમહમદ હમીર ધોરાજીવાળા મુ. રાજકોટ પરા.

સોજા મારે:—કડવી નાઈનું યુક્તિ દાંડઆની ભાર દિવસમાં એ વખત આપવું. પછી ત્રણ વખત આપવું અને તે પછી એ

આનીબાર માત્રા આપવી. પરંતુ પ્રથમ નીસોતરનું છઆની બાર ચુર્ચુ ગોળના પાણીમાં આપવું જેથી સારો રેચ થશે સારવાદ નાખનો પ્રયોગ કરવાથી સ્ત્રોળ મટી જશે.

વૈધ (નામ તથા ઠેકાણા વગરના).

સર્વાંગશોફ માટે:—કબીરીંગણીનાં મુળ, ભોંયરીંગણીના મુળ, ગળો, સાટોડીનું મુળ, અરકુસો, હીમજ, ઇદ્રામણનાં મુળ, એનો કવાથ કરી પીવાથી સર્વાંગશોફ મટે છે. તાવ, ઉલટી, ઉદરરોગ, શુળ, ઉધરસ તથા પેટના દરદો માટે અકિસર છે.

વૈધ અંબારામ શંકરજી મુ, વાગડ વાયા રાણપુર.

૧. મેદરોગ:—(શરીરનું જોડાપણું.) લોખંડનો ગોળો લાલ-ચોળ તપાવી તપાવી સાત વખત પાણીમાં ઠારવો. તે પાણી પીવું. તથા તેજ પાણીથી રસોઈ બનાવવી એવો રિવાજ હંમેશ રાખવાથી મેદરોગ મટે છે.

૨. ગળો, એલચી, કડાછાલ, હરડેદળ, બેડાદળ, આમળા તે તમામ રકમો એક એકથી ચડેલ ભાગે લેવી તેનું બારીક ચુર્ચુ કરી તે સર્વની બરાબર ચોમરાજ ગુણ લેવો તેને મિશ્ર કરી તેમાંથી ટાં. ૧૫ મધ સાથે લેવાથી મેદરોગ મટે છે. તથા હંમેશાં મધ પાણી પીવાથી મેદ રોગ મટે છે.

અંડવૃદ્ધિના ઉપાય.

વૈદ્ય ધીરજીરામ દલપતરામ ગુળજર ફળીયા મુરત.

લેપ સોનાગેર, આમળાં, રવચીનો શીરો, આંબાહળધ, સોધર એને લીલી હળધના રસમાં વાટી લેપ કરવાથી અંડવૃદ્ધિ મટે છે.

૨. પટ્ટી—ગુગળ એળીયો અને સેલારસ એ ત્રણેને એરંડાના પાંતરાના રસમાં ઘુંટી પટ્ટી મારવાથી અંડવૃદ્ધિ મટે છે.

૩. પટ્ટો—ગદો ભેરંજો લાવી તેમાં થોડું સીંદુર મેળવી ખુબ ઘુંટવું. જ્યારે બરાબર એક રસ થાય ત્યારે જડા કપડાંપર એપડીને પટ્ટો મારવો, જેથી અંડવૃદ્ધિ મટે છે. પણ આ પટ્ટો મારતાં પહેલાં બાલ સાફ કરવા, નાહતો પટ્ટો ઉખેડતાં વાલ તુટીને નવી ધ્વજ થશે. ગરમ પાણીથી પટ્ટો ઉખેડવો.

૪. તેલ. એરંડીયા તેલમાં તેલની બરાબર એરંડીના પાંતરાના રસ નાંખી પકાવવું. પાણી બળી જાય ને તેલજ બાકી રહે ત્યારે તે તેલ અંડવૃદ્ધિપર ધસીને ખમાય તેવું ઉત્તું પાણી ઉપર રેડવું, જેથી પણ જીનાં દરદો લાંબી મુદતે મટી જાય છે.

વૈદ્ય (નામ તથા ઠેકાણા વગરના.)

અંડવૃદ્ધિ માટે—હાથલો ચોર લાવી તેની ઉપરથી કાંટા કઢાવી ચીરી તેની ઉપર હળદર તથા મીઠું બખરાવી ભેગા કરી એક લુગડામાં વીંટી કપડમીટી કરી અંધિમાં સેહેજ ગરમ કરી કપડમીટી કાઢી નાંખી ઘુંટી બાંધવાથી અંડવૃદ્ધિ મટે છે.

વૈદ્ય અને વનસ્પતિશોધક ગુરમહમદ હમીર ધોર જીવાળા,

મુા રાજકોટ પરા.

અંડવૃદ્ધિ માટે-આંકડાના લીલા પાન લાવી તેને ઘોઘ જડી નસો કાઢી નાંખી થોડો સિંધવ મેળવી વાટી ગરમ કરી રાત્રે સુતી વખતે વધરાવળપર લગાડવું. જેથી બેત્રણ લેપથી તદ્દન મટી જાય છે. આ લેપથી પ્લાસ્ટર ઉઠે છે માટે સવારે ગોળમાં થોડું પાણી મેળવી જડો લેવે અરધો કલાક રાખવાથી ઉઠેલો ભાગ શાન્ત થાય છે. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. તેમજ આ પ્રયોગ કરતી વખતે એરંડ તેલનો રેત્ર પણ આપવો જેથી અવશ્ય મટી જાય છે.

વૈદ્ય સનમુખલાલ લલ્લુભાઈ મુા સુરત નાગરકૃપાળીયા.

સ્વાગી ગુપ્તિકા-પાટણી ટંકજીખારનું વસ્ત્રમાળ ચુર્ણ કરીને તેને તંમકુના રસની ત્રણ ભાવના આપી ખોર જેવડી જેળી વાળી પાણીમાં અથવા તમાકુના રસની અંદર ઘસી લેખ કરી અડાયા છાણાનો એક કલાક સેક કરવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી આરામ થાય છે.

સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી સૈયદપરા-સુરત.

સરસીયું તેલ તોલા ૧૦, અફીણુ તો ૧. એ બંનેને કકડાવી કપડે માળી લેવું. પછી જેની કાથળીએ રસ ઉતર્યો હોય તે ઉપર ચોપડીને તેના પર પાકાં ચેવણી પાન બાંધી, તે ઉપર ગોફણના

આકાર. જેવો લંગોટ બનાવી બાંધવો. અને જે ફરત સાફ નહિ આવતો હોય તો આ સાથે દીવેલ પાવું જે કળતર થતું હોય તો પોસ્ત દોડાનો સેક કરવો.

વૈદ્ય ધીરજલાલ માણેકલાલ બાજવાલ વડોદરા,
હીરાકસી અને સિંધવ સમભાગે લઈ, એરંડીયા તેલમાં મેળવી
આંડ ઉપર લેપ કરી ૩ બાંધી કચ્છો પહેરી સુઈ રહેવાથી તાજી
આંડવૃદ્ધિ તુરત મટે છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૨૦ મો.

ગલગંડ ગંડમાળા, ગ્રંથી, અર્બુદ, વિદ્રધિ રોગ.

માણસના શરીરના બંધારણ તરફ જોતાં રક્ત અને રક્તનું માંસ બને છે. તે માંસને પકવ કરનારું પિત્ત, અને તેને કઠણ કરનાર વાયુ જે પ્રકારે બરાબર પાકેલા સ્નાયુઓના ભાગ પાડે છે તે પ્રકારે તે વાયુ માંસમાં પ્રવેશ કરીને માંસની પીશી (કટકા)રૂપ ભાગ પાડે છે તેને માંસપીશી કહે છે. એવી માંસ પીશીઓ પુરૂષના શરીરમાં પાંચસો છે, અને સ્ત્રીના શરીરમાં પાંચસો વીસ છે. તે પૈકી ગળાના ઉપલા ભાગમાં એટલે ગરદનમાં ચાર, ડાહીની નીચે આઠ, ગળાના સાંધામાં એક, ગળામાં એક, એ રીતે ચૌદ પેશીઓ ગળામાં ગણાય છે. એ પેશીઓમાં જ્યારે ઉદાનવાયુનો અતિયોગ થઈ રસનકકને હીનયોગ થાય છે ત્યારે તે સાધકપિત્તથી તપીને તે પીશીઓ કુલે છે એટલે આપણે તેને ગાંઠના નામથી ઓળખીએ છીએ. તેવી રીતે જે પુરૂષના ગળાપર એટલે કાનની નીચે ચામડીના રંગની થોડા સોળ સાથેની વેદનાવાળી જે ગાંઠ થાય છે તેને ગલગંડ કહેવામાં આવે છે. અથવા ગળામાં દુષ્ટ થએલો ઉદાનવાયુ રસનકક મેદ સાથે મળીને ગળાની પાછલી નસોમાં રહીને વાયુ પિત્ત અને કફ પોતપોતાના

મિશ્રપણાથી પોતાના ગુણ-ધર્મયુક્ત જે ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે તેને ગલગંડ કહેવામાં આવે છે. જે ગલગંડમાં વાયુનું પ્રાધાન્યપણું હોય તેમાં સોયો ભોકાયા જેવી પીડા થાય છે, અને તે ધણી લાંબી મુદતે વધે છે તથા તે કોષપણુ ઉપાયે પાકતી નથી. જે પિત્તનું પ્રાધાન્યપણું હોય તે રોગીને તાવ આવે છે, બળત્રા થાય છે અને તે ગાંડ જલદી પાકી જાય છે. જે કફનું પ્રાધાન્યપણું હોય તો તે ગાંઠો સ્થિર જડ અને તેમાં અત્યંત ચેગ આવે છે. તેના રંગ ચામડીના જેવો હોય છે અને તે બહુ દિવસે વધે છે, તથા ઘણે કાળે પાકે છે તેવી રીતે ત્રણે દોષો બગડીને ગળામાંના મેદ સુધી પહોંચે છે તથા જે ગાંઠ થાય છે તે ચીકણી જડ, ઘોળા રંગની, બદ્ધો ભારતી, પીડાયુક્ત અને હાલતી તથા રોગીનું શરીર જેમ ફૂલતું કે કરમાતું જાય છે, તેમ તે ગાંઠ પણ નાની મોટી થતી જાય છે. જે ગલગંડનો રોગી શ્વાસ મૂકે છે તે, જેનું શરીર પોતું થઈ ગયું હોય તે, જે ગલગંડને એક વર્ષ થઈ ગયું હોય છે તે, જે રોગીને અરચિ અથવા સ્વરભંગ થયો હોય છે તે, અને જે રોગી સૂકાઇને હાડપીંજર થયો હોય તેના ગલગંડ મટતા નથી, પણ તેમાંજ રોગી આખરે મરે છે.

ગંડમાળા, અપચિ રોગ.

મેદ અને કફથી બગલ, ખભા, ગરદન અથવા ડોક અને ગળું એ ડોકણેનો ઉદાનવાયુ મેદ અને કફને બ્યવસ્થિત નહિ રાખી માંસ-પેશીઓની પાસે રહેલા બીજા માંસના કટકા કરી, તેને સાધકપિત્તના તાપથી તપાવી, કફ અને મેદમાં વીંટાળી મોટા ખોર જેવડી અથવા આમળા જેવડી ધણી ગાંઠોને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે બહુ દિવસે

ધીરે ધીરે પાકે છે તે ગાંઠોની હારને ગંડમાળા અથવા કંઠમાળા કહે છે. આ કંઠમાળામાં એવું જોવામાં આવ્યું છે કે પ્રથમ ત્રણ ગાંઠ જણાય, તેમાંથી એક પાકે, બીજી ફૂલે, ત્રીજી નીકળતી હોય એટલે પાકેલી રજાય, વધતી હોય તે પાકે અને નવી નીકળે. એમ કરતાં કરતાં હાંસડીની ઉપરના આડામાં અને હાંસડીની બહાર ગળાંની સાથેથી એક જાણુ ઉપર ગાંઠોની હાર બંધાય જાય છે. તેને કંઠમાળા કહે છે. એજ પ્રમાણે અંદ સંધી એટલે જદ થવાને ઠંકણે, બગલમાં, ખભામાં, ગરદનમાં, ડોકમાં નાનાં ચણુઓર જેવડી કિંવા તેથી મોટી એકેકી ગાંઠ નીકળે છે. અને જો તે વાયુપ્રાધાન્ય હોય તો પાકતી નથી, પિત્તપ્રાધાન્ય હોય તો પાક્યા વિના વહેતી નથી, અને કફ પ્રાધાન્ય હોય તો થણે કળે પાકે છે, તે ગાંઠને અપચિના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

ગ્રંથીરોગ.

જ્યારે શરીરમાં વાયુ પિત્ત અને કફ પરસ્પર હીમ-મિથ્યા અને અનિયોગને પામી, માંસ રક્ત મેદ અને રોગ અથવા નસોને દુષિત કરી સાતે ધાતુના વહનને અટકાવી, તે સ્થાને વહેતા ધાતુઓને રોકી, વાયુ તેને સૂકવી, પિત્ત અને કફ તથા વાયુ પોતાના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે બળત્રા, સ્થિરતા અને જડતાની પીડાવાળી ગોળા ઉંચી અને કંઠણ એવી જે ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે, તેનું નામ ગ્રંથી રોગ કહેવામાં આવે છે. તે ગ્રંથી રક્તમાં માંસમાં મેદમાં શીરાઓમાં અને હાડકાંઓ સાથે સબંધ ધરાવતી હોય છે, તેમાં શીરા ગ્રંથી અને હાડકાં સુધી પહોંચેલી ગ્રંથી તથા શરીરમાંના એકાદા મર્મસ્થાનપર થઈ હોય તે

અસાધ્ય જણાવી. જે એ ગ્રંથી મર્મસ્થાનપર થઇ હોય અને હાડકાં સુધી પહોંચી હોય તો તે રોગી એક જે દિવસમાં મરણ પામે છે. જે મેદ સુધી પહોંચી હોય તો વખતે બચી જાય છે અને જે માંસ સુધી પહોંચી હોય તો તે રોગી સારા થાય છે.

અર્ધુદરોગ.

શરીરના કેાઇપણ ભાગ ઉપર બગડેલો દોષ માંસ અને લોહીને બગાડી પછી તે ગોળ, સ્થિર, મંદ પીડાયુક્ત, મોટી અને જેનાં મૂળ ઉંડાં ગએલાં એવી લાંબી મુદતે વધનારી તથા પાકનારી ગોળીઓ અંગ ઉપર કપસેલી ઉત્પન્ન કરે છે તેને અર્ધુદરોગ કહે છે. તે અર્ધુદ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, રક્તથી, માંસથી અને મેદથી એ પ્રમાણે છ પ્રકારના થાય છે. તેનાં લક્ષણો ગ્રંથી રોગ જેવા જણાય છે. અર્ધુદ રોગ અને ગ્રંથીમાં અમારા વિચાર પ્રમાણે એવો ભેદ જણાય છે કે પ્રથમ એક માંદ દેખાય, તે વધે એટલે તેની નીચે બાજુના બીજા માંદ દેખાય. એ પ્રમાણે ઉપર કહેલા છ પ્રકારના અર્ધુદની છ ગાઠો, બાજુના પહાડના શિખરની માફક એક એકની પાછળ દેખાય છે તેને અર્ધુદરોગ કહેવો. આ રોગમાં કફનું તથા મેદનું પ્રાધાન્યપણ હોવાથી તે પાકતો નથી અને દદાય પાકે છે અથવા ફાટે છે તો તેમાંથી પર નહિ નીકળતા રાતું તથા કાણું લોહી અને કાળા તથા મંધાતા માંસના કટકા નીકળે છે. જેમ જેમ દિવસો જતા જાય તેમ તેમ અર્ધુદ પાકીને ધંતુરાના ફૂલની માફક તેની ચામડીની કોર વળી જાય છે અથવા બીકાયલા કરેણુના ફૂલની માફક ચામડી અંદરથી વળી જાય છે અને તેમાંથી બીતર કોતર પડતું જાય છે અને લોહી તથા

મડેલું માંસ બહાર નીકળતું જાય છે; આખરે એ સડો હાડકાં સુધી પહોંચે છે એટલે રોગી મરણ પામે છે. ઉપર કહેલા છએ પ્રકારના અર્બુદ રોગના જીદાં જીદાં લક્ષણો માધવ નિદાનમાંથી જોઈ લેવાં.

વિદ્રધિરોગ.

અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા તથા હાડકાંના આશ્રય કરીને રહેલા વાતાદિ દોષો ત્વચા, લોહી, માંસ અને મેદને બગાડી ધામે ધામે બચંકર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, અને આ સોજનું મૂળ હાડકાં સુધી પહોંચેલું હોય છે. આ સોજો ધણો તિવ્ર પીડાકારક થાય છે. આ વિદ્રધિરોગ વાયુ પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, ક્ષત્ અને રક્ત મળી છ પ્રકારના થાય છે. એ વિદ્રધિના છએ પ્રકારના દોષ પ્રમાણે તેનાં લક્ષણો થાય છે, પરંતુ જેમ ક્ષય રોગમાં લોમ પ્રતિલોમની રીતે તેના ધણા ભેદ છતાં એજ ભેદ પાડી શકાય છે, તેમ આ વિદ્રધિ-રોગમાં અંતરવિદ્રધિ અને બહિર વિદ્રધિ એવા બે ભેદ પાડી શકાય છે. અંતર વિદ્રધિનું લક્ષણ એવું છે કે તેની શરૂઆત હાડકાંની પાસેથી થઈને સ્નાયુ ચરખી માંસ લોહી અને છેલ્લે રસને બગાડી ઉપર આવે છે. અને બહિરવિદ્રધિ લોહીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ચિકિત્સકની મૂર્ખતાને લીધે માંસમાં મેદમાં અને છેલ્લે હાડકાંમાં પહોંચે છે. એ વિદ્રધિના જીદાં જીદાં લક્ષણો માધવ નિદાનમાંથી જાણી લેવાં.

જે વિદ્રધિ હાડકાંમાંથી આવે છે તે ધણું કરીને અસાધ્ય નીવડે છે, તેમ બહિરવિદ્રધિ જેમજેમ ઉપરથી નીચે જતી જાય છે. તેમતેમ અસાધ્ય થતી જાય છે. જો કે મંડમાળા, અપચિ, ગ્રંથા, અર્બુદ અને વિદ્રધિ એ બધા એક

વંશમાંથી દૃત્યન્ન થયલા પિત્રાદ્યો જોવા છે, અને ધણું કરીને તમામ વ્યાધિની ચિકિત્સા પણ એક સરખી રીતે કરવામાં આવે છે, તો પણ ગલગંડથી માંડીને વિદ્રધિ સુધીના વ્યાધિઓ ઉત્તરોત્તર વધવામાં ઉતાવળીયા, પાકવામાં મોડા અને પ્રાણ લેવામાં તાકીદ કરનારા હોય છે, તેમાં વિદ્રધિને તથા ગલગંડને બહુ સાચવવા પડે છે. એકંદરે જોતાં જે ગાંઠને રોગી પોતાની આખે જોમ શકતો નથી, તે ધણું કરીને સારી થતી નથી. ગલગંડથી અર્બુદ સુધીના રોગોમાં જે ગાંઠો થાય છે તેના ઉપર શેક, બશારા નહિ કરતાં માત્ર મલમપટ્ટા કરવાથી શાયદો થાય છે, પણ વિદ્રધિમાં મલમપટ્ટા કારગત થતા નથી. તમામ જાતની ગાંઠો જે કષ્ટસાધ્ય કે અસાધ્ય ગણાય છે તે તમામની મૂળ દૃત્યપ્તિ પ્રમેહમાંથી અથવા ટાંકી (સિંદ્રીલીઝ)માંથી ધણું કરીને થએલી હોય છે, અને તે પ્રમેહ અથવા ટાંકીને રોમ આપાપ તન્દ્રથી જેમ જેમ ધણી પેઢીથી કિતરતો આવ્યો હોય તેમ તેમ વધારે અસાધ્ય થતો જાય છે, એટલા માટે ગલગંડથી માંડીને અર્બુદ સુધીના રોગોને હાથમાં લેતાં પહેલાં એકખી શરત કરવી કે એક જાતની ગોળી બાર માસ સુધી ખાવી પડશે, અને એકજાતના મલમની પટ્ટી બાર માસ સુધી લગાડવી પડશે, અને તે રોગોને હોંગ, ચણા અથવા ચણાના પદાર્થો, ખાંડ અને આદુની પરેજી કરાવવી પડશે. એવી શરત કર્યા પછી જો પ્રમેહમાંથી વારસો મળી ગાંઠ થઇ હોય તો તેને “ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા”ની બખ્ખે ગોળી દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે આપવી, અને જો વારસામાં ટાંકીના રોગથી અથવા પોતે ઉપજાવેલી ટાંકીમાંથી ગાંઠ થઇ હોય તો “પથ્યા ગુગળ, કિશોર ગુગળ અથવા અમૃતાદિ ગુગળ”ની બખ્ખે ગોળી દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે આપવી.

તડકનો મલમ:—પારો તોલા ૩, ગંધક તોલા ૩, શેરી લોખાન તોલા ૩, ગુજ્જર તોલા ૩, ગુગળ તોલા ૩, કોડીયો લોખાન તોલા ૩ અને દેશી કપુર તોલા ૧૮ પ્રથમ પાન ગંધકની કાજળી કરવી. બાકીનાં વસાણાં જુદાં જુદાં વાટવાં પછી કપુરને ખરલમાં નાખી તે ખરલને ચેત્ર વૈશાખના સપ્ત તાપમાં તડકે મુકવો અને કપુરને વાટવાનું શરૂ કરવું. થોડીવારે શેરીલોખાન નાંખવો અને છુટવું. શેરી લોખાન તેમાં મળી જાય તે પછી ગુજ્જર ને પછી ગુગળ, તે પછી લોખાન અને દરદે પાન ગંધકની કાજળી મેળવીને ખૂબ ઘૂંટવું વાટતાં વાટતાં મલમ જેવો નરમ થાય ત્યારે તેને રાખી મુકવો. એ મલમથી ગાંઠો પીગળે છે, પાકે છે, અને પાકેલી હોય તે રૂઝાય છે, તથા નાશુર પણ સારા થાય છે.

મારથુદનો મલમ:—એ તોલા કાળો મલમ લઈ -તેને પીગળાવવો. પછી તેમાં મોઃથુથુ તેલો અર્ધો, સોમલ તેલો અર્ધો, સંચોરો તેલો પા, અને કળાયુનો તેલો અર્ધો, વાટીને મેળવવો તે મલમને એક ડબ્બીમાં રાખી મુકવો. જ્યારે કોઈ દરદ પાત્રને તૈયાર થયું હોય ત્યારે આ મલમનું એક ટપકું જ્યાં દરદનું મ્હો જણાતું હોય ત્યાં આગળ કરી, તેનાપર ચાલુ મલમની પટ્ટી મારવી. એટલે ત્યાંથી તે દરદ ફૂટી જશે તેથી નરતર મારવાની જરૂર પડશે નહિ.

દરદને ફેડવાનો લેપ:—બાજરીનો લોટ તોલા એ, પાપડીયો સંચોરો તેલો પા, મીઠું તેલો પા, હળધર તેલો પા, અને લેટ સાથે મેળવી પાણીમાં ઢઠી જેવું પાતળું કરી, તાપ પર ખદખદાવતાં થેંસ જેવું જાડું થાય એટલે જરા ગરમગરમ, દરદ ઉપર ચોપડ-વાથી કલાક અર્ધ કલાકમાં દરદને ફેડી નાંખે છે.

ગલમંડ આદિ તમામ માંઠા ઉપર જેરજીના મલમની અથવા સાદા મલમની અથવા તડકાના મલમની પટ્ટી મારવી. અને જે માંઠ પાકીને ફૂટી જાય તેમાં રેષા કે બત્તી સુકવી નહિ, પણ જે મલમથી પાકીને ફૂટી હોય તેજ મલમ તેના ઉપર ચાલુ રાખવો, એટલે તેનું નાસુર બનશે નહિ પણ તેમાંનો કાચો ભાગ બધો નીકળી જશે અને માંઠ રૂઝાઈ જશે. રોગીને તમામ પાકતા, સડતા, પર વહેતા અથવા શરઆતમાં થતી માંઠમાં જે પરજી લખેલી છે તેમાં જો તે રોગી હીમ ખાશે તો માંઠ મસકાઈ જશે એટલે કદજી થઈ જશે, અને જો દરદમાંથી પર વહેતું હશે તો તે દરદના મુખ ઉપર ચણા જેવડી માંઠ બંધાઈ જશે, તે વખતે દરદ સાફ થાય તોપણ પેલી બંધાયેલી માંઠરૂપી ગોળી, મટતી નથી. જો ચણા ખાધામાં આવશે તો માંઠની અંદરનું માંસ ફૂલશે. જો આદુ ખાધામાં આસશે તો માંઠ સડી જશે અને તેની અંદરથી પુષ્કળ દુર્ગંધ નીકળશે. ખાંડ ખાધામાં આવશે તો દરદમાં રસી થશે અને તે દરદ પાક્યા પછી રૂઝવું સુસ્કેલ થઈ પડશે.

જ્યારે કોઈ રોગીને વિદ્રધિ થતી દેખાય ત્યારે બુલેચૂકે પણ તેના ઉપર જોડા લગાડવી નહિ, અથવા તેની ઉપર ખેંચાય તેવા લેપ તથા કોઈપણ જાતના મલમની પટ્ટી મારવી નહિ, અથવા કોઈ પણ સંજોગમાં તેને નરતરથી ચીરાવવી નહિ; પણ જ્યારે બહાર વિદ્રધિનું સ્વરૂપ જણાય ત્યારે તેના ઉપર ગુલેઅરમાની ગુલાબજળમાં મેળવી ઉપરાચાપરી એવી રીતે ચોપડવી કે તે સુકાય નહિ, તેમ તેના પોપડા પણ બાંધે નહિ; અને તે સાથે તેને “ પથ્યાગુગળ ” ની બખ્ખે ગોળી દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે આપતા જવી. એ ગોળી

આવાથી વિદ્રધિ અંદરના ભાગમાં ઉતરી જશે નહિ, કારણ કે જે વિદ્રધિ અંદરના ભાગમાં ઉતરી ગઇ, તો તેજ ક્ષણે રોગીનું મરણ થાય છે. એટલા માટે જોળી ખવડાવવી અને ગુલેઅરમાની તથા ગુલાબજળ ચોપડ્યાંજ કરવું એ ગુલેઅરમાની ને ગુલાબજળ ચોપડવાથી વિદ્રધિની આસપાસનો સોજો વેરાઈ જાય છે, અને વિદ્રધિની માંઠ, ઉપર તરી આવી એની મેળે ફૂટી જાય છે, અને તે ફૂટી ગયા પછી પણ એજ ચોપડ્યા કરવાથી અંદરનું તમામ પડ નીકળી જઇ, એની મેળે રૂઝાઇ જાય છે. પણ આવી વિદ્રધિ ઉપર મલમની પટ્ટી તો મારવીજ નહિ. જે અંતરવિદ્રધિ હોય તો તેના ઉપર કાળીયાસરસનાં પાંતરાં વિલાયતી આમલીનાં પાંતરાં અથવા કંબોઇનાં પાંતરાં અથવા ગુલ્લરના પાંતરાં લાગીને તેમાં જરા થોડું નાંખી ખાંડીને, થોડુંક પાણી છાંટી તે પાંતરાં મરમ કરી તેની પોટલી બાંધી એક કલાક શેક કરી, પછી તેજ પાંતરાંના પાટો વિદ્રધિપર બાંધી દેવો. દિવસનો બાધેલો પાટો રાતના છોડી નાંખી. તાજે પાલો લઇ, ખાંડી ઉપર પ્રમાણે એક કલાક શેક કરી પાછો પાટો બાંધી દેવો કે સવારે છોડી પાછો શેક શરૂ કરવો. આવી રીતે આ શેક કરવાથી અને પાટો બાધવાથી ગમે તેવા મર્મસ્થાનની ઉપર વિદ્રધિ થઈ હશે તો પણ તે, નીચે નહિ ઉતરતાં જે ત્રણ દિવસમાં ઉપર તરી આવશે અને તેની વેદના નરમ પડી જશે. જ્યારે વિદ્રધિ, ઉપર તરી આવે અને રોગીનાથી શેક ખમાય નહિ ત્યારે કાળો દ્રાક્ષનાં ડળીયા કાઢી તેને ખૂબ ઝીણી વાટી તેની પટ્ટી બનાવી તે પટ્ટી ઉપર કંકુ બભરાવી પટ્ટી મારવી એટલે બાહ્યની વિદ્રધિ બહાર તરી આવશે અને એની મેળે ફૂટી જશે. ફૂટી ગયા પછી પણ

દ્રાક્ષની પદ્ધતિ ચાલુ રાખવાથી તમામ જખમ, પુરાણ આવશે અને દરદ જરા પણ દેખાશે નહિ, તેવી અવસ્થામાં જો જખમ બાકી રહ્યો તો સદા મલમની પદ્ધતિ મારવાથી રૂઝાઈ જશે. અંતરવિદ્રધિના રોગીને દીવેલાના મૂળ તોલા બે લઈ અર્ધાંશર પાણીમાં ઉકાળી, ચાર તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે દિવસમાં ત્રણ વખત, દરેક વખતે ઉકાળી, ચાર તોલા પાણી સાથે બખ્ખે ગોળી પથ્યાગુગળની આપવાથી વિદ્રધિ ઘણી ઝડપથી ઉપર તરી આવે છે. એ પ્રમાણે જીંદા જીંદા સ્થાનપર જીંદી જીંદી જાતની અપચિ, અર્બુદ, વગેરે જીંદા જીંદા નામથી ઓળખાતી ગઠો, પછી તે પાકે તેવી હોય અથવા નહિ પાકે તેવી હોય તોપણ તેના દલાજ કરવાની જો વૈદ્યને દૃષ્ટિ હોય અને જોને મલમપદ્ધતિ, લેપ, બદારાનો ધંધો કરી રોગીને સારા કરવાની દૃષ્ટિ હોય તેણે અમારું બનાવેલું “ત્ર્યક્ષોષનિરૂપણ” નામનું પુસ્તક વાંચવું, કે જેમાં તમામ વનસ્પતિઓના પાંતરા છાલ, મૂળના લેપ, શેક, બદારા અને મલમપદ્ધતિ જ મોટા મોટા બચાંકર દરદો મટાડવાની ચિકિત્સા લખવામાં આવેલી છે; તેમાં કોઈપણ જાતના સસ્ત્ર વાપરવાની જરૂર પડતી નથી. इत्यष्टम,

ખીજ વૈધરાજે તરફથી આવેલા અનુભવી ઇલાજો.

વૈધ ધીરજરામ દલપતરામ ગુજ્જરફળીયા-સુરત.

લેખ:—આમળાં, મુખડ, રતાંજલી એ ત્રણ વસ્તુને ગુલાબ-જળમાં સરખે ભાગે ધસીને તેમાં થોડે ભાગે ગુલેબરમાની નાખી ચોપડવાથી મલગંડ મટે છે.

૨. ચોલાઈની ભાજીનેા રસ કાઢી તેમાં મુસ્તાની માટી મેળવી ગરમ કરી ચોપડવાથી મલગંડ મટે છે.

૩. મરીકંધારનું મૂળ, રતાંજળી અને બોધર સમભાગે ધસી તેમાં થોડી રસવંતી નાંખી ચોપડવાથી મલગંડ મટે છે.

૪. પહાડમૂળ, તાણુ લાવી તેનો રસ કાઢી તે રસમાં દારૂ હળધર ધસી ચોપડવાથી ગંડમાળા મટી જાય છે. જો પહાડમૂળ તાણુ નહિ મળે તો તેના ઉકાળામાં દારૂહળધર ધસી ચોપડવી.

૫. નાદકંદ નામનો સફેદ રંગનો એક કંદ થાય છે તેને ભાગે ત્યારે અંદરથી પીળો નીકળે છે તે લાવી તેનો રસ તથા સોના જેર ચોપડવાથી ગંડમાળા વેરાઈ જાય છે.

૬. જો ગંડમાળા પાકી હોય તો ડુકરની ચરખી તોલા ૮, સિંદૂર તો ૨. મેળવીને મંદાગ્નિથી પકાવવું. એક રસ થાય એટલે જો મલમની દરરોજ ગંડમાળા ઉપર પટ્ટી મારવાથી પાકેલી ગંડમાળા રૂઝાઈ જાય છે.

૭. કલક સફેતાને ગુલાબજળમાં ઘુંટી ઇંચામાં મુકવી, ડુકરની

ચરખી સાથે મેળવીને, ઝીણા કપડા પર ચોપડીને પટ્ટી મારવાથી પાકેલી ગંડમાળા રૂઝાઈ જાય છે.

૮. લેપ:—ચુમળ તોલા ૪. સોનાગેર તો ૨. સોમલ તો. ૧. એને પાણીમાં કુટી મલમ જેવું થાય ત્યારે ગાંઠ ઉપર જડો લેપ કરી ઉપર કપડું મુકવું. જે ગાંઠ વેરાવાની હશે તો વેરાશે, નહિ તો પાકીને ફૂટી જશે. આ લેપથી પ્લેગની ગાંઠો તથા બદની ગાંઠો પણ સારી થાય છે.

બ્રહ્મચારી આત્મારામ ત્રિવેદી. (શરતારામ)

૧. કાચખાના બરડાની કરોટ ધસીને ચોપડવાથી કંઠમાળા મટે છે.

૨. આંકડાના દુધમાં કાચો તથા રેવંચીનો સીરો ધસીને ગાંઠ ઉપર દિવસમાં બે વાર લેપ કરવો. એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવાથી ગમે તે જાતની ગાંઠ નરમ પડી જાય છે.

વૈદ્ય કચરાલાલ જેઠાલાલ ગાંધી બુ. પાટણ (ગુજરાત).

પાનમાં ખાવાનો કળાયુનો તો. ૦ા, ખડી તો. ૦ા, એ બે પાણી સાથે મેળવી લેપ કરવો, જેથી શરૂઆતની ગાંઠ બેસી જશે, અને બેસી નહિ જાય તો પાકીને નીકળી જશે. જે દવા ચોપડવાથી આગ બળતી જણાય તો ખડી બરાબર વળને મેળવીને લેપ કરવો. આ લેપથી ખાસ કરીને રસોળી પાકીને નીકળી જાય છે. કુટખા પછી કાળા મલમની પટ્ટી મારવી કે રૂઝાઈ જશે.

વૈદ્ય મણીલાલ ગણપતીશંકર ભટ્ટ મું કેળાપીઠ-સુરત.

ધોળી ગોઝી જેને આપણે મરણી અથવા ગાયના કુલને નામે ઝોળખીએ છીએ તેનાં મૂળ, ઇંદ્રવરણની જડ, મરી કંથારનું મૂળ, વજ, દેવદાર, સેકટાનું મૂળ એ સર્વ ખાંડી વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ કરવું અને તે ચૂર્ણને મુસ્તાની માટી અથવા ગુલ્ફેઅરમાની, ગુલાબજળ સાથે મેળવી તેનું ચંદન જેવું પ્રવાહી બનાવી તેમાં ઉપલું તૈયાર ચૂર્ણ નાંખી ચોપડવાથી થોડા દિવસમાં કંઠમાળાની ગાંઠ ઓગળી જશે, અને રસોણીને પણ ફાયદો કરશે.

ડોક્ટર ભામલાલ કપુરચંદ શાહ મુ. નાર વાયા આખુંદ.

અત્રેના એક માણસને જરડે પાડું થએલું તેને પ્રથમ અળ-શીતો લોટ અને ઘઉંનો લોટ સરખે ભાગે લધ, તેમાં જરા મીઠું નાંખી પોટીસ ઉતું કરી દિવસમાં ૮-૧૦ વાર અંધાવ્યું એટલે પાકી ગયું. તેને ચીપીયાથી વચ્ચે કુચો કાઢી નાંખી સાદા મલમની પટ્ટી મારી. ૪ દિવસ ટ્રીટમેન્ટ કર્યા પછી આઇઓડોફોર્મ બમરાવીને તે ઉપર જાત્યાદિધૂતનું પહેલ કરીને મૂક્યું એવી રીતે કરવાથી ઘા મુરામ્મ ગયો ને જમીન આવી ગઇ.

સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી સૈયદપુરા-સુરત.

૧. કંઠમાળાનો ઉપાય:-સિંદુર ટાં. ૫ એલચી ટાં. ૫ સાપની કાંચળી ટાં. ૫ એ સર્વને વાટી સારોડીના રસમાં ઘુંટી ચોપડવાથી કંઠમાળા સારી થાય છે.

૨. ચમત્કારીક મલમ:-તમાકુનો ખાર તોલો ૧, વેગણનો ખાર તો. ૧, ભોંયરેંગણીનો ખાર તો. ૧, આંકડાનો ખાર તો. ૧, ઘંતુરાનો ખાર તો. ૧, થુવેરીયાનો ખાર તો. ૧, હળધનો ખાર તો. ૧, મુળાનો ખાર તો. ૧, મોગરીનો ખાર તો. ૧, ઝંઝેડાનો ખાર તો. ૧, કેળનો ખાર તો. ૧, અરડુસાનો ખાર તો. ૧, ખાખરાનો ખાર તો. ૧, દીવેલીનો ખાર તો. ૧, પપડનો ખાર તો. ૧, આમલીનો ખાર તો. ૧; એ સર્વને એકસો પાણીએ ધોવલા ધીના મેળવી મલમ બનાવી પાઠા ઉપર તથા બદ ઉપર અથવા ગમે તેવા ફોલા ઉપર, કાકમલધ ઉપર ચોપડીને ઉપરથી કપડું ચોંટાડવું અને ઉપરથી કાળા પથરાથી સેક કરવો. એથી ગમે તેવી ગાંઠ હશે તોએ વેરાઈ જશે, અગર કુટી જાય તો ત્યાર પછી આ મલમ લગાડવો નહિ, પણ સાદો મલમ લગાડવો, તેથી રજાઈ જશે.

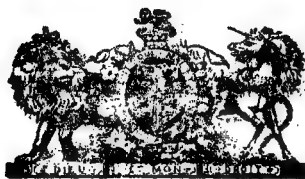
મુચના-ઉપરના જે કારો લખેલા છે તે તોલો તોલો લખને તેમાં ૧૭ તોલા અજમે, ૧૭ તો. મરી, ૧૭ તો. શર, ૧૭ તોલા મુંઠ, ૧૭ તો લીમશુદરડે, ૧૭ તો. બેડાં, ૧૭ તો. હરડાં, ૧૭ તો. કાકમ, ખાંડાને ખારમાં મેળવીને ૭ પુટ ખાટા લીંબુના દેવા, અને પહોળા મેઢાની કાચની સીસીમાં ભરી મુકવું. તે કોસેરામાં છઆની-ખાર વળને ઠંડા પાણી સાથે દિવસમાં ૩ વખત આપવું. બરોજને માટે ગુદમને માટે, પેદના દુધાવા માટે, અનાહ અને આધમાન વાયુ માટે ગરમ પાણી સાથે આપવું. આથી બધા રોગ મટે છે.

ડાક્ટર દામોદર ગાપાળ રણદીવે, સગરામપુરા-પુરત.

ખાજી ગુમડા તથા બળેલ ઉપર-તાંબાની ઘાળીમાં મોરધુયુ

શુદ્ધ તો. ૧ મુકી તેમાં પારો તો ના સાથે ધુટવાથી પારો દેખાશે નહિ. પછી કોપરાનું તેલ રોર ના નાંખી ધુટવું જરોબર એક જીવ થાય ત્યારે અંદર થડ પાણી નાંખી ધુટવું. એ પ્રમાણે એકસો આઠ પાણીએ ઘોઘ તેમાં કપુર તો. ૧ નાંખી મેળવી દેવું. તેમાં નજર પ્રમાણે બોદાર, શાંખજર, હીરાદખખણ નાંખી લગાવવાથી ત્રણ દિવસમાં ગડગુમડ મટે છે. આ મલમ ગહુ ઉપયોગી છે.

ગુમડ ફોડવા માટે-હળદરની રાખ તથા ચુનો એકત્ર કરી ભેપ કરવાથી નસ્તરની માશક ગુમડાને કોચી નાંખે છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૨૧ મો.

વ્રણ તથા નાડીવ્રણ.

જ્યારે શરીરમાં રહેલો વ્યાનવાયુ અવ્યવસ્થિતપણે રસ, રક્ત, માંસ, મેદને વહન થવાની નસોમાં અવ્યવસ્થા ઉભી કરી ધાતુઓને વહેતા અટકાવી રોકી રાખે છે ત્યારે તે ધાતુઓમાં ગ્રંથી (ગોડ) ઉત્પન્ન રહે છે, તે ગોડ રસ અને રક્તગત હોય તો સાધારણ ઉપચારથી મટી જાય છે, પરંતુ તે વિકાર માંસગત, મેદગત હોય તો તે ગોડની ચિકિત્સા કરતાં જગ જૂલ થાય તો તેનું નાશુરવ્યની જાય છે, જેને આયુર્વેદ વ્રણ કહે છે. જ્યારે માંસગત કે મેદગત થયેલી ગ્રંથી પિત્ત અથવા કફને આશ્રિત થાય છે ત્યારે ધાતુઓને વહેવાવાળી ધમનિઓ, કંડારાઓ અથવા નસોમાં વિકારને લઈ જઈ ઉડાણુ સુધી તે તે નસોને પકવે છે એટલે પગના, હુંટણુમાં દરદ હોય ત્યાંથી પણ નીકળતું હોય તથાપિ જાંગના ભાગ ઉપર દાખીએ તો હુંટણુ આગળથી પણ નીકળે છે તેને નાડીવ્રણ કહે છે. તે વ્રણો વાતપ્રાધાન્ય, પિત્તપ્રાધાન્ય, કફપ્રાધાન્ય, ત્રિદોષપ્રાધાન્ય, રક્તપ્રાધાન્ય અને આગંતુક મળીને છ પ્રકારના મળ્યા છે. જે વ્રણ વાયુ પ્રાધાન્ય હોય છે તે થોડો પાકે છે અને થોડો કાચો

રહે છે, જે પ્રભુ પિત્તપ્રાધાન્ય હોય છે તે જલદી પાકી જાય છે. જે પ્રભુ કફ પ્રાધાન્ય હોય છે તેને પાકતાં ધણીવાર લાગે છે. જે પ્રભુ રક્તપ્રાધાન્ય હોય છે અથવા આંગતુક એટલે વાગવાથી, વીધાવાથી થએલો હોય છે તે ધણે જલદી પાકી જાય છે. વાતપ્રાધાન્ય પ્રભુ-માંથી લોહી અને પર થોડું થોડું વહે છે. પિત્ત પ્રાધાન્યમાંથી પાતળું પર વહે છે, અથવા એકલું ચોળાવર્ણુ લોહી વહે છે. કફપ્રાધાન્ય પ્રભુમાંથી ધોળું, ચીકણું પર વહે છે. તેમ રક્તપ્રાધાન્ય, આંગતુક અને ત્રિદોષ પ્રભુમાં, પણ જે જે દોષનો મેળાપ થયો હોય છે તે તે દોષના લક્ષણવાળી વેદના થઈને પર નીકળે છે. જે પ્રભુ અપકવ હોય છે તો તેના ઉપર હાથ સૂકતાં તે ગરમ લાગે છે, સોજે કઠણ હોય છે, ચામડીનો રંગ બદલાતો નથી અને તેમાં સણકા મારે છે, પણ પ્રભુ પાકી ચૂક્યો હોય તો તેમાં અગ્નિમાં બ્રાહ્મણ જેવી બળત્રા થાય છે, અને કીડીઓના ડંખ પ્રમાણે તનખ ઊડે છે, તથા જાણે તેને સજ્જથી ચીર્યું હોય લાકડીથી માર્યું હોય, હાથથી દાખીને ચગદી નાખ્યું હોય એવી વખતે વખતે અસહ્ય તીવ્ર વેદના થાય છે, અને ચામડીનો રંગ બદલાય છે. પ્રભુ પાકતાં રોગીને તાવ, ત્રણ અને અરચિના ઉપદ્રવ ભોગવવા પડે છે. પણ પ્રભુ સંપૂર્ણ પાકી ચૂક્યો હોય તો વેદના શાંત થાય છે, સોજે રાતા રંગનો થઈ થોડો ઉતરે છે, ચામડી ઉપર કરચલી પડે છે, અંદરના ભાગમાં ચેળ આવે છે, આસપાસનો સોજો દાખતાં તેમાં ખાડો પડે છે, તો જાણવું કે આ પ્રભુ પાકી ચૂક્યો છે. પ્રભુમાં વાયુ વિના સણકા થતા નથી, પિત્ત વિના બળત્રા થતી નથી અને કફ વિના પર થતું નથી. મતલબ કે જાણે દોષ એકઠા થઈને દરેક સોજાને પકાવે છે. કેટલાક આચાર્યનો

એવો મત છે કે વ્રણમાં પર તૈયાર થયું છે તેથી તે વ્રણને ચીરીને
 પર કાઢી નાખવું જોઈએ. જો તેમ કરવામાં નહિ આવશે તો તે
 પર માંસ, નસો અને સ્નાયુઓને બગાડશે. આ બાબતમાં અમારો
 અનુભવ એવો છે કે રક્તમાં, માસમાં, મેદમાં કે હાડકામાં ગમે
 ત્યાં વ્રણ થવા લાયક સંજ્ઞાનું સ્થાન હોય, પરંતુ તેમાં પર થયું
 એટલે અગ્નિતત્ત્વની ઉત્પત્તિ થઈ ચુકી, અને અગ્નિતત્ત્વની હંમેશાં
 ઊર્ધ્વગતિ હોવાથી, તે વ્રણના નીચલા ભાગને તથા બાજુ પરના
 ભાગને બગાડતું નથી પરંતુ માત્ર ઉપરના ભાગને બગાડીને પરને
 બહાર કાઢી નાંખે છે. આવો સિદ્ધાંત હોવાથી વ્રણમાં થોડું પણ
 પર થયું હોય તેને ચીરીને કાઢી નાખવાની પ્રથા જે ચાલુ થયેલી
 જે તેમાં વ્રણને ચીરીને પર કાઢી નાખ્યા પછી ઉપરથી શેક બાર
 રાખવો પડે છે અને પર વહેતું રાખવું પડે છે, તેથી વખતે ઘણા
 કષ્ટોના નાસુરો બની જાય છે, અને જ્યાં નાસુરો નથી બનતાં ત્યાં
 ચામડીની માંડ પડે છે, એટલે ચીરેલી જગ્યાનો સાધો કુદરતી ચામડો
 એવો મળતો નથી, પરંતુ અંદર રહેલું પર બહાર નીકળવાની ગતિ-
 યાળા ગુણ-ધર્મવાળું હોવાથી તેનો જોશ ચામડીની ઉપર આવવા
 માટે જે બળ કરે છે તે બળને સહાયક થઈ પરને ઉપર આવવાને
 મદદગાર થાય એવા પાલા તથા બરારા અથવા મલમથી ચિકિત્સા
 કરી હોય તો વ્રણ એની મેળે પાકી, પેતે જ્યાંથી નીકળવાનો
 માર્ગ ક્યાં હોય, ત્યાંથી નીકળી, અંદર કંઈપણ વિકાર નહિ રહેતાં, જલદી
 ઇજાઈ જાય છે. ધારો કે એક ગ્રંથી એટલે ગોડ જેની આસપાસ
 સોળે આવ્યો છે, અને તે ઠેઠ મેદમાંથી આવે છે. હવે આપણે તે
 માંડને ચીરી પરને બહાર નીકળવાનો રસ્તો કરી આપીએ છીએ.

પરંતુ ઉપરથી જોતાં તેનો અસલમાર્ગ સમજાતો નથી, તેથી પશ્ચી
ગતિવાળો માર્ગ બાજુપર રહી જાય છે અને બીજી જગ્યાએજ
આપણે ચીરીએ છીએ. એટલે પરિણામ એવું આવે છે કે જે માર્ગ
પર બહાર નીકળવવાને પ્રયત્ન કરતું હોય તેની પીડા સાથે ચીચો
પછી તેમાં પર જતી જે પીડા થાય છે તે બેરહી પીડા રોગીને
ભોગવવી પડે છે, કારણ કે શારીરિક પ્રભુની પીડા સાથે આગંતુક
પ્રભુની પીડા ભોગવવી પડે છે. એટલા માટે અમારી બલામણુ છે
કે જ્યાંસુધી પ્રભુ બરાબર પાકે નહિ ત્યાંસુધી તેને ચીરવાની કોશિષ
કરવી નહિ, પરંતુ એટલું કહેવું પડે છે કે જે પ્રભુ બરાબર પાક્યો
છે તો તે પોતાની મેળેજ ફૂટી જવાનો છે, એટલે તેને ચીરવાની
જરૂર પડતી નથી. આથી પણ વધીને માધવાનિદાન તો એમ કહે
છે કે કાચું, પાકવાને તૈયાર થયેલું અને તદ્દન પાકેલું એવું પ્રભુ
અવસ્થાવાળું પ્રભુ જે વૈદ્ય આરીકીથી ઓળખી શકે છે, તેજ વૈદ્ય
નહિ તો તે જ્ઞાન વગરના બધા “વૈદ્યના વેષમાં ચોર સમજવા.”
કાચા પ્રભુને પાકું સમજી અજ્ઞાનતાથી જે વૈદ્ય ફાડે છે, અથવા
પાકેલા પ્રભુના ઔષધોપચાર કરી તેને ન મટાડતાં, તેની ઉપેક્ષા કરે
છે તે વૈદ્ય, “અવિચારી ચાંડાળ જાણવો.”

આગંતુક પ્રભુના ધણા બેદો છે પરંતુ તેને ૭ ભાગમાં વહેં
ચવામાં આવ્યા છે. ૧ છિન્ન. ૨ સિન્ન. ૩ વિહ. ૪ ક્ષત્ર ૫
પિચ્ચિત. અને ૬ ઘૃષ્ટ નામનો પ્રભુ છે. તેનાં જીદાં જીદાં લક્ષણો તથા
ચિકિત્સા માધવનિદાન અને ભાવપ્રકાશમાંથી જાણી લેવાં, અને તે
કરતાં વિશેષ અનુભવ મેળવવો હોય તો અમારું “ત્રકટોષ નિરૂપણ”
નામનું પુસ્તક વાંચવું. જે કોઈ ગ્રંથી પાકીને ફૂટી ગઈ હોય અને

તેમાં ઉંડું ઘાં પડ્યું હોય છતાં દાહ થતો હોય તો ઘોળો મલમ તેમાં ભરીને તેના ઉપર સાદા મલમની પટ્ટી મારવાથી તે જખમ પુરાઈ આવી રક્ષાઈ જાય છે. જો અગન નહિ બળતી હોય અને ખાડો પડ્યો હોય તો તેમાં કાળીયા સરસના પાંતરાંની અથવા લીમડાના પાંતરાંની રાખોડીને તેલમાં કાલત્રીને ભરીને ઉપર સાદા મલમની પટ્ટી મારવાથી તે રક્ષાઈ જાય છે.

લીંમડાનું તેલ-લીમડાના પાંતરાં દશ તોલા લઈ તેને ઝીણું ખાંડવા. પછી તેલનું તેલ ચાળીશ તોલા લઈ તેને પેણીમાં ગરમ કરવું. ગરમ થયા પછી લીંમડાના પાંતરાંને ભૂકો ચપટી ચપટી નાખતા જવો, એટલે તે બજ્યાંની પેઠે તળાઈને બળી જશે. તમામ બળી ગયા પછી તે તેલને કપડાંથી ગાળી લઈ એક શીશીમાં ભરી મૂકવું. પછી જો વ્રણનું મુખ નાનું હોય પણ પર આસપાસથી આવતું હોય, અથવા નાડી વ્રણ થયો હોય તો હાથેથી ખમાય એટલું દાખી તેમાંનું પર નીકળે એટલું કાઢી નાંખવું. ખાસ કરીને એવી સંભાળ રાખવી કે દખાવતાં કોઈ ભાગ વધુ દુખાય નહિ. આટલી વાત તો ખૂબ યાદ રાખવી કે વ્રણની તપાસ કરતાં તે વ્રણના છિદ્રમાં સળી દાખલ કરી વ્રણ કેટલો ઉડો ગયો છે, અથવા તે વ્રણ કેટલો આડો ગયો છે, તેની તપાસ કોઈ પણ સંજોગોમાં કરવી નહિ, પણ જેટલો વ્રણ આડો આવળો ગયો હશે ત્યાં દાખતાંજ તરત પર વ્રણના છિદ્ર પર આવશે. એવો વ્રણ હોય તો તે વ્રણમાં લીંમડાના તેલની પીચકારી મારવી અને તેના ઉપર બેરજના મલમની પટ્ટી મારવી. જો આડો આવળો ગયેલો વ્રણ, જે માંસના સ્થાનમાં ન હોય એટલે હાથની હાથેલીમાં હોય, આંગળીના સાંધામાં હોય, નખના સાંધામાં હોય

અને તેમાં અત્યંત પીડા થતી હોય, આસપાસ સોજે પણ આવ્યો હોય તો તેને કોઈ પણ અવસ્થામાં કોઈ પણ જાતના મલમની પટ્ટી મારવી નહિ, પણ તે પ્રથુ ઉપર ધંતુરાના લીલાં પાંતરાં વાટીને તેની લુગદી મૂકી પાટો બાંધવો. એ પાંતરાંથી જે દરદ મલમપટ્ટી કે ઓપરેશનથી એક મહિને મટે છે, તે આઠ દહાડામાં સારું થાય છે !!! કેટલીકવાર એવું બને છે કે નાડીપ્રથુ છેક અંદરથી નહિ રૂઝાતાં વચમાંથી રૂઝાવવા માટે છે. જે તેમ જણાય તો તે પ્રથુની ઉપરની ચામડી ઉપર કાચા હોંગળોકનો ગાંગડો લઈ તેને પાણીમાં ધસી, જ્યાંથી પર આવતું હોય ત્યાંથી મારીને પ્રથુના છિદ્ર સુધી ચોપડવો, અને તે ચોપડયા પછી લીમડાના તેલની પીચકારી મારી તેના છિદ્ર ઉપર એક પૈસા જેવડી પટ્ટી મારી દેવી અને પછી બેરજના મલમની પટ્ટી બનાવી જેટલી જગ્યામાં હોંગળોક ચોપડ્યો છે તેટલી જગ્યાપર મારવી. બેરજના મલમનો એક એવો કાયદો છે કે પટ્ટી માર્યા પછી તે મલમ, પટ્ટીના ઉપર ફૂટી નીકળે છે. તેપછી તેના ઉપર જેટલા કપડાં વળગાડો તે બધામાં પસરી રોગીની પથારીમાં પણ ચોંટી જાય છે, તેટલા માટે પટ્ટીની ઉપર મલમ ફૂટી નીકળે કે તરત તેના ઉપર કોરો અથવા છાપેલો કોઈ પણ જાતનો સફેદ કામળ લપેટી પાટો બાંધવો. એટલે કાગળની બહાર મલમ ફૂટી નીકળશે નહિ. એ પ્રમાણે કરવાથી ઉંડામાં ઉંડો અને ગમે તેટલો આડોપ્રથુ હશે તો પૂરાં આવશે. તેને ચીરવાની જરૂર પડશે નહિ, પણ જ્યાંસુધી પ્રથુ પૂરાંબને રૂઝાઈ જાય ત્યાંસુધી અને તે પછી બધું એક કે બે મહિના સુધી પથ્યાગુળની બબે ગોળા દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે ખવડાવવી, જેથી કોઈ પણ જાતની ખોડખાંપણ વિના

પ્રણ સારા થશે ધણીવાર કાંઈ માણસને શરીરના કાંઈ પણ ભાગમાં લોખંડનો ખીલો વાગવાથી તે જગ્યા પાકે છે, અથવા પડી જઈ માથું ફુટવાથી જખમ પડે છે, અથવા શરીરપર વાગવાથી જખમ પડે છે. તે જખમમાં પાકીને પર થયું કે તેમાં બાવળના લાકડાંનો અથવા ખેરના લાકડાંનો બળતો વગર ધૂમાડાનો દેવતાનો અંગારો લઈ તેને ઓરસીયાપર મૂકી ખૂબ ઝીણો વાટવો. તે વાટેલો અને મેસ જેવો થયેલો ભૂફો હોય તેમાં તલનું તેલ મેળવી તે પાકતા જખમમાં ભરી દહને ઉપર પાટો બાંધવો, જેથી ધણી ઝડપથી તે જખમ રૂઝાઈ જશે. કેટલીકવાર એવું બને છે કે પગના તળીયામાં કે તેના મધ્ય ભાગમાં લોખંડનો ખીલો કે ચુંક, બાવળનો કાંટો કે લાકડાંની ફાંચર વાગવાથી તે જગ્યા પાકે છે, અને તેમાં અસહ્ય બળત્રા થાય છે. તેનું મોઢું નાનું રહી આસપાસની જગ્યા પાકવા માંડે છે, એટલે ધણી ચિકિત્સકો, અંદર પર રહી જરાના ડરથી તેટલી ચામડી કાપે છે એટલે બે ચાર દિવસમાં ખીજ ચામડી બગડે છે. એવી રીતે જેમ જેમ ચામડી કપાતી જાય છે તેમ તેમ આગળ દરદ વધતું જાય છે અને તે પ્રણ બીનરથી પાકતો જાય છે, જેમ અસહ્ય વેદના થવાથી આખરે ઘૂંટીમાંથી પગ કાપી નાંખી લાકડાંનો પગ બેસાડવાની ફરજ પડે છે, એટલા માટે ખીલો કે ચુંક વગેરે વાગ્યું હોય અને તેમાં પાકની શરૂઆત થાય કે તરત, દીવેલના નીચેનો ઠરેલો કચરો, ગોળ, મીઠું, હળધર અને માથાના નીમાળા એ સર્વને એકઠા કરી, લોખંડની કડછીમાં દેવતા ઉપર મુકી ખંદખંદાવવા. તે પછી તેને કપડા ઉપર લઈ ગરમ ગરમ પેલા જખમ ઉપર ચપકા દેવા. પછી ખમાય તેવું થાય એટલે તેનો પાટો બાંધવો. આ

પાટો દરરોજ પહેલવારી બે આર દિવસમાં ચામડીમાં જેટલી જગ્યામાં
સોળે આવ્યો હશે તેટલી જગ્યાની ચામડી ભીતરથી રૂઝાઈ, ઉપરથી
મરી ગયેલી સફેદ બની જશે. પણ બૂલેચુકે તે ચામડીને કાતરી
નાંખવામાં આવશે તો નવા નીચે રહેલી ચુનાખી કામળ રંગનાં
ચામડી પાકી જશે. એટલા માટે સફેદ ચામડી જ્યાંસુધી પોતાની મેળે
નીકળી જાય નહિ. ત્યાંસુધી તેને કાઢી નાંખવી નહિ. પણ જો એ ચામ-
ડીના પડમાં પર કે પાણી બરેલું જણાય તો તેને કાતરથી જરાક
છિદ્ર પાડી આપવું પણ ચામડી કિદલવી કે કાતરવી નહિ. આ પાટાથી
સેંકડો રોગી આવી બચંકર મુશ્કેલીમાંથી બચી ગયા છે, તેમ એની
ઉપેક્ષા કરવાથી ધણા લોકોને લાકડાનો પગ ધાલી, ઠમક ઠમક
ચાલતા જોયા છે. કેટલીકવાર ગામડાના લોકોને ઘોમાસાની મોસમમાં
કાદવમાંથી આવડના રીંદેલા કાંટા ભાંગે છે, જે નીકળી શકતા નથી,
તેથી વખતે પગ પાકે છે તોતો કાંટો એની મેળે નીકળી જાય છે,
પણ પગ પાકતો નથી. અને કાંટાને લીધે જમીનપર પગ મૂકતો
નથી. એવું થયું હોય તો ઝંઝેટા (અધાડો)ના પાંતરાં નંગ ત્રણ લાખને
પામલીમાર ગોળમાં મેળવીને ત્રણ દિવસ સુધી દિવસમાં એકવાર
ખાવા, એટલે પગમાં ભાંગી રહેલો સડેલો કાંટો પીગળી જશે, અથવા
એવો મસાઈ જશે કે જાણે પગમાં કાંટો છેજ નહિ!!!

કેટલીકવાર એવું બને છે કે કોઈ ચીજ વાગવાથી સીધો ચીરો
એટલે ધા પેડી જાય છે તે વખતે કાળીયા સરમના ઝાડના થડમાંથી
એક મજા માટી ખસેડી તેના મૂળપરની છાલ પોચી રૂ જેવી નીકળશે
તેને ઝીણી વાટી વજ્રમાળ કરી રાખવી. તે બૂડો જખમમાં તુરત
દાખી દેવાથી લોહી બહાર યહ જાય છે અને તે એકજ પાટે જખમને

રૂઝી નાંખે છે !!! કેટલીકવાર એવું બને છે કે પગની છેલ્લી આંગળીમાં કાંઈ વાગવાથી અથવા આંટણ પાકવાથી તેમાં બંધકર અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પગની પાટલી ઉપરથી તથા નીચેથી અપાટાબંધ પાકી જાય છે, તેવી અવસ્થામાં તુકમરીયાને થોડા પાણીમાં પલાળી દાહવાળી જગ્યા ઉપર તેની લેપડીવળગાડી ઉપર ઝીણા કપડાના પાટા બાંધી, તે પાટાને પાણીથી ભીનો ને ભીનો રાખવાથી વધારે પાકતું અટકી જાય છે, કાચું પાકેલું તૈયાર થઈ પાકી જાય છે, અને પાકેલું રૂઝાઈ જાય છે, તથા અગ્નિ શાંત થઈ જાય છે. કેટલીકવાર એવું બને છે કે પગની પાટલી ઉપરની આડી નસમાં વાગવાથી અગ્નિ સાથે થોડો સોજો આવી તે અગ્નિ વધતો જાય છે અને તે સ્થાને જખમ પડે છે તે પણ વધતો જાય છે. જેમ જેમ દિવસ જાય છે તેમ તેમ જખમ પહોળાઈમાં અને ઉંડાઈમાં વધતો જાય છે, તેને લૌકિકમાં કોહયો વ્રણ કહે છે. એવું હોય ત્યારે કોહયો વ્રણો નામનું એક મોટું ઝાડ થાય છે તેના પાંતરાં મુઠી અને વડના પાંતરાંને મળતાં થાય છે. તે પાંતરાંનો સ્વભાવ એવો છે કે તે પાંતરાંને વાટીને શરીરના સારા ભાગ ઉપર લુગદી મુકી હોય તો ત્યાં ફાલ્લો આગ સાથે તઈયાર થઈ જાય છે, પણ તે પાંતરાંને વાટીને પેલા આગ બળતા અને ઝડપથી પાકી સડતા કોહયાવ્રણ ઉપર ભરવાથી તરત ઠંડક વળી જાય છે, અને એજ પાલાથી તે વ્રણ રૂઝાઈ પણ જાય છે. કોઈવાર એવું બને છે કે પગની પાટલીની આડી નસમાં વાગવાથી અમન સાથે સોજો છુંટણ મુઠી આવી જાય છે, અને એકદમ જેમ માણસ દાઝ્યું હોય તેમ ચામડી એકદમ સડી જાય છે. તેવી અવસ્થામાં ઘોળો મલમ પાતળા કપડા ઉપર ચોપડી

દરદ ઉપર વળગાડવો, એટલે પાંચ દશ મિનિટમાં તે મલમ સોસાઇ જઇ કપડું કોડી પડી જશે; ત્યારે તુરત ખીજો એજ મલમ ચોપડી ફરી કપડું લઇ મલમ ચોપડી ઉપરાચાપરી પટ્ટી બદલતા જવી. જેમ જેમ પટ્ટી બદલાતી જશે તેમ તેમ ઠંડક વળતી જશે અને દરદ મટતું જશે. આ પ્રમાણેની ચિકિત્સા કરવામાં નહિ આવશે તો આખરે પગને કપાવ્યા સિવાય ખીજો ધલાજ નથી. **દૃત્યલમ.**

ખીજ વૈદરાજો તરફથી આવેલા અનુભવી ઇલાજો.

ડોક્ટર લાઇલાલ કેપુરચંદ શાહ પી. સી. રેલવે. મું નાર.

૧. ગ્રંથી-વધુ-પ્લેગની ગાંઠ—ગોળ, ગુમળ, કમુતરની હગાર, કળીચુનો એ ચારે સમભાગ લઈ ગોળીઓ વાળી એક અથવા બે ગોળી પાણીમાં ધસી ગાંઠ, વધુ, પ્લેગની ગાંઠ ઉપર ચોપડવાથી ગમે તેવું સખત દરદ હશે તોપણ વેરાઈ જશે અથવા ફાટી જશે ફાટી ગયા પછી નીચે લખેલા મલમની પટ્ટી મારવાથી રૂઝાઈ જશે.

૨. ગુંમડાનો અકસીર મલમ—રાજ, મીણ, તેલ ત્રણે સરખે વજને લઈ, પ્રથમ મીણ અને તેલને ગરમ કરી મીણ ઓગળી જાય ત્યારે રાજ નાંખી થોડીવાર અગ્નિપર રહેવા દઈ નીચે ઉતારી લેવું. પછી પાણી નાંખી શીણવું, જેથી સરસ મલમ થશે. તે મલમની પટ્ટી મારવાથી ગાંઠો ફાટે છે, અને રૂઝાય છે, બરનીંગળ દરદો મટે છે, દાઝેલી જખાએ લગાવવાથી આરામ થાય છે.

શા. મણીલાલ લીખાભાઈ મું શંખલપુર, સ્ટેશન બહેચરાજી.

પ્રભુનાશક મલમ—સિંદુર તો. ૧, સોનાગેર તો. ૨, મુરદાર શીંગ તો. ૧, મોરચુથુ તો. ૦૧, મીચુ તો. ૦૧, તલનું તેલ તો. ૬. પ્રથમ તેલમાં મીચુ નાંખી થોડા અગ્નિ ઉપર ગરમ કરી મીચુ ઓગળી જાય ત્યારે તેમાં સિંદુર નાંખવું અને ઘુંટવું. બહુ ચીકણું થાય ત્યારે તેમાં બીજી વસ્તુઓ બારીક વાટી મેળવવી. આ મલમની પદ્ધતિ મારવાથી સર્વ પ્રકારનાં પ્રભુ, ધારાં, વિગેરે રૂઝાઈ જાય છે. એક છોકરાને માથામાં લગતલગ ઘણા ભાગમાં દુર્ગંધવાળા ધારાં પડ્યા હતાં, અને તેમાંથી પણ નીકળતું હતું, આ મલમની પદ્ધતિ એક અઠવાડિયું મારવાથી તેને મટી ગયું હતું. આ મલમ ઘણું સાફ કામ આપે છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા મું વાગડ વાયા રાણપુર.

૧. નાસુર માટે—ગંધેડાનાં લીંડા અરધાં તાજાં તથા અરધા વાસી એક હાંડલામાં ભરી બાળવાં, તે હાંડલા ઉપર એક થાળા પાણી ભરીને મુકવી. એ થાળાને જે મેસ લાગે તે લઈ તેમાં સમભાગ ગાયનું દુધ મેળવી મર્દન કરી એક જીવ થાય ત્યારે નાસુર ઉપર ચોપડવું જેથી નાસુર મટે છે.

૨. બકરાના ડાખા પગની નળીને બાળી બરમ કરી, તે બરમ તથા અડાયાની બરમ, કળાયુનો, કાથો એ સર્વનું ધીમાં મિશ્રણ કરી નાસુર ઉપર ચોપડવાથી મટી જાય છે.

૩. રાયણનાં બીને તેલમાં મલમ કરી ચોપડવાથી નાસુર મટે છે.

૪. સાજીખાર તથા સિંદુર જગમાં મેળવી ચોપડવાથી નાસુર મટે છે.

વૈધ દેવણ આશુ.

શહેલા ચાંદા ઉપર ત્રણ વરસનું જુનું કળી ચુનાના પાણીનું પોતું રાખવાથી મટે છે.

ડાક્ટર મગનલાલ વિજયુખ્યાસ સોનીફળીઉં સુરત.

નાસુર તથા હાડ ગંભીરનો મલમ ચપટી મેથા લઈ તેમા જરા ધી મુઠી મેથીને બાળો નાંખવી; પછી તેને ધુંદીને મલમ બનાવવો. એ મલમ લગાડી ઉપર કાળા મલમની અથવા ગમના મલમની પટ્ટી મારવાથી નાસુર પુરાઈ જશે અને રૂઝ આવશે. તેમજ ફરી ફરી ઉભળતું હસે તે પણ ફરી ઉભળશે નહીં અને જન્મારાતું રૂઝ જશે.

વૈધ મનમુખલાલ લલ્લુભાઈ મુન્નાગરફળીઉં-સુરત

સરખાદિ મલમ બીલામાં શેર લેવાં તેને નવદાંક તલનાં તેલમાં તળવાં એટલે બીલામાં ડુલી જાય અને તેલ કાળું પડી જાય એટલે નીચે ઉતારી તેલ ગાળી લઈ લેવું. એ તેલ નવદાંક, મીઠુ ચાર પૈસા ભાર, રાણ ચાર પૈસાભાર વાટી વજ્રગાળ કરી નાંખી દેવતા ઉપર મુઠી એક રસ કરી ઉતારી થંડુ થયે પટ્ટી બનાવી મારવાથી ભગંદર પ્રજા વિગેરેને મટાડે છે.

વૈધ રવિકાન્ત અને શાન્તિકાન્ત ઉદાણી મુ. બાલંભા.

(હાઠીયાવાડ).

પ્રજ્વલેશયહર લેખ:- (શારંગધર સંહીતા પણ ફેરફાર સહિત.) બીજોશનું મુળ, હડીબો, દેવદાર, સુંઠ, રાસ્ના, અરણીનું

મુળ અસોંધમુળ, નવસાર સર્વ સમાન ભાગે પાણીમાં વાટી જોડો લેપ કરી દિવસમાં બે વખત ચોપડવો. આ લેપથી કોષ્ઠપિચ્છુ જાતનો સોજો મટી જાય છે.

વૈદ્ય કન્હૈયાલાલજી પુરાણી મુ. તાલ સ્ટેશન આસોટ
નાગદા રેલ્વે જી. જવરા (માળવા).

રૂઝનો મલમ;—સંદેસરાના ઝાડના પાલાને લાવી વાટી તેમાં સંખજીર અપુવતી કાનસીને મેળવી, જખમ ઉપર મુકવાથી નાસુર વગેરે નહિં રૂઝાય તેવા જખમેને જલદીથી રૂઝ લાવે છે.

વૈદ્ય પુરૂષોત્તમદાસ બહેચરદાસ યાજ્ઞીક. મુ. કાલોલ
(પંમહાલ).

અનુભવી મલમ;—પારો, ગંધક, બોદારસીંગ, સિંદુર કંપીલો, કુલાવેલું મોરચુથુ, સફેદકાથો, પાખાણુભેદ, હીંગળોક, રસકપુર સર્વ સમાભાગે લઇ, પ્રથમ પારા ગંધકની કજલી કરી તેમાં એક પછી એક ચીજ નાખતાં જવું અને છુટતાં જવું. બરાબર વટાઇ રહે ત્યારે તે સર્વને વજનથી આરગણું જીવું ધી અને અર્ધે ભાગે મીણુ લઇ એક લોટાની કડાઇ અંગારા પર મુકી તેમાં ધી તથા મીણુ નાંખી પીગળાવી એકત્ર કરી, તૈયાર કરેલો જુદો થોડો થોડો નાંખતા જવું અને હલાવતા જવું. બધો જુદો મેળવાઇ રહે ત્યારે નીચે ઉતારી થોડો પડવા છઇ પટ્ટી બનાવી આરવાથી નાસુર, સર્વ પ્રકારનાં વ્રણ, નાડી વ્રણ, બરનીગળ ગુમડાં, ચાંદી, ખીલ વિગેરેને તુરતજ રૂઝવે છે. અનુભવ સિદ્ધ છે.

વૈદ્ય મણીશંકર નરસેરામ મુ. ધળાં. કામરેજ.

પેઢાં પાઠાંનો ઉપાય નાઇકંદ (જેને મરચી વેલો પણ કહે

છે) જંગલમાં થાય છે. તેના વેલો ગીલોડીના જેવડો તથા પાંતરા પણ તેના જેવાંજ થાય છે પરંતુ ધીલોડીના પાંતરાં કરતાં સહેજ કરકરાં, અને ફલ ધીલોડીના જેવાં, તથા ફળ મરચાં જેવાં થાય છે, એના પાન ચોળી શરીરના કોષ્ઠપણ ભાગ પર લગાડવામાં આવે તો ફેલાય થાય છે. એના કંદને પાણીમાં ધસી ત્રણ પૈસાભાર પાણી કરી માંહે જરા ગોળ નાંખી પીવાથી સખ્તમાં સખ્ત પાઠુ મૂટી જાય છે. એક દિવસમાં ત્રણ વખત પાવું. ગુણ ઉષ્ણ, વાતહર, વમન કરાવનાર, દસ્ત સાફ લાવનાર, અને શોથક છે. એ કંદનો ધસારો કરી મીઠું નાંખી ગરમ કરી પાઠા ઉપર ચોપડવું. પરજી-તેલ, દુધ, ધો ત્રણ દિવસ સુધી આપવું નહિ ખોરાકમાં ઘડુંની ચુલી ગોળ નાંખી બાફી દાળના ઓસામણ સાથે દરદીએ ખાવું. જેથી ગમે તેવું બચકર પાઠું હશે તોપણ મટી જશે. એ અનુભવ સિદ્ધ છે.

માસ્તર કેશવરામ હરીશંકર ભટ્ટ મુ૦ કાપોદ્રા તા૦ અંકલેશ્વર

ધાનો મલમ-ચંબેલીનાં પાન શેર ૦ા, લીમડાના પાન શેર ૦ા, કાચડીનાં પાન શેર ૦ા. કોઠીનાં પાન શેર ૦ા, આ ચાર જાતના પાંદડાંનો રસ કહાડી તૈયાર કરવો. પછી ખટોળ, ગરમાળો, દાર હળધર, હળદર, કડુ, કમળ કાકડી, હરડે છાલ, લોધર, તજ, મોરચુથુ, જેઠીમધ, એ દરેક એકેક તોલો તથા મીણ શેર ૦)૨, મહુડાં શેર ૦)૨, મજક શેર ૦)૨, મીણ સિવાયની બધી વસ્તુઓ છુદ્દી નાંખી દસ શેર પાણીમાં ઉકાળી પાણી ૧ શેર અવશેષ રાખી ગાળી પેલા ચાર જાતના રસ કહોડેલા છે તે માંહે નાંખી, તલનું તેલ શેર ૧) નાંખી ચુલે ચડાવવું. જ્યારે ફક્ત તેલ બાકી રહે અને પાણી

બળી જાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેણે નીતારી લઇ તે તેણમાં મીઠું નાખવું તે ઝોમળી જાય જોડે શીશીમાં બરી રાખવું આ મધિમ કપડા પર ચોપડી પટ્ટી મારવાથી ગમે તેવો ધા રજાઈ જાય છે.

ડોક્ટર ચંડુલાલ મુકુંદરાય મુ. પાટણ. (ગુજરાત)

શરીરના કોઇપણ ભાગમાં ચાંદી પડી ગઇ હોય અને તે સડી ગયેલી હોય તો બાવળ તથા ખેરડીની છાલના કવાચથી ઘોષ ઉપર બી ચોપડી દારૂડીનાં મુળની છાલ વાટી તેનો લેપ કરવાથી તુરત આરામ થાય છે.

ડોક્ટર હામોદર ગોપાળ રજુદીએ સમરામપુરા મુરત.

મધ્ય ઉપર રામેકાનું લાઠું ધસી ચોપડવાથી મટે છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા.-ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૨૨ મો.

ભગંદર, શુક્રદોષ, શિતપિત્ત, વિસર્પ, વિસ્ફોટક.

મળદ્વારની ઉપર અને આંડકોષની નીચે જે જાડી નસ છે તે નસના મધ્ય ભાગમાં એક ફોલ્લી મળના દાણા જેવડી થાય છે, પણ તેની નીચે સોપારી જેવડી ગાંઠ અત્યંત વેદનાવાળી હોય છે, તે ગાંઠ પાકીને કુટે છે છતાં રૂઝતી નથી, બહારે તેનું નાસુર બની જાય છે તેને ભગંદરરોગ કહે છે. એ ભગંદર જુદી જુદી રીતે પાકવાથી પાંચ પ્રકારના થાય છે ભગંદરરોગ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ માધવનિદાને લાખ્યું નથી પરંતુ અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે કે જે રોગીને પ્રમેહનો રોગ થયો હોય તે પ્રમેહને પીચકારીની દવાથી સારો કરવામાં આવ્યો હોય, અથવા તે પ્રમેહની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી હોય, તથા કેટલાક ભોકોના એવા વિચાર છે કે પ્રમેહ થયા પછી ભાંગનું પાણી અથવા ઇન્દ્રિયુલ્લાગ્રના ઓસડો પેટ પૂરતાં પીવા પછી પેશાબની હાજતને રોકી રાખી જોરથી પેશાબ કરવાથી પરમીયો એકદમ મટી જાય છે. વળી બીજા કેટલાકના એવા વિચાર છે કે પ્રમેહ થયા પછી પુષ્કળ સ્નાન કરવાથી પ્રમેહ મટી જાય છે, અને વળી એવું પણ જોવામાં આવે છે કે પ્રમેહરોગીને મૈથુનની ઇચ્છા પ્રવળ હોય છે તેથી

એવાં કારણોને લઈને પૃથ્વી ગતિને અપાનવાયુ ઉલટાવીને અંડકોષની નીચેની નસમાં રોકે છે, તે નસમાં વહેતા રક્ત સાથે મળીને તેની ગાંઠ બંધાય છે અને તે પાશીને ભગંદરનું રૂપ ધારણ કરે છે.

પ્રમેહ થયા પછી જે રોગી કુપથ્યનું સેવન કરે છે તેથી જે ગાંઠવાળી ફેલ્લી થાય છે તેમાંથી લાલ રંગનું શીશુવર્ણું પણ તનખા મારતું વહે છે, અને ત્યાં આગળ ધણું છિદ્ર પડે છે, તથા આ છિદ્રમાંથી મૂત્ર, મળ અને વીર્ય પણ વહે છે. આ ભગંદરમાં ધણું છિદ્ર પડે છે તેથી એનું નામ શતપોનક ભગંદર કહે છે. પ્રમેહ થયા પછી વિરૂદ્ધ ખોરાકમાં પિત્તકારક પદાર્થો ભક્ષણ કરે છે અને થએલો પ્રમેહ પણ પિત્તપ્રાધાન્ય હોય છે, તે પિત્તવાળું પણ ક્ષેત્રે માર્ગે જઈ જે ભગંદર ઉત્પન્ન કરે છે તેમાંથી અત્યંત ઊંચું પણ વહે છે, અને તે ભગંદરનો આકાર ઊંટની ડોકના જેવો ઉઘો હોય છે તેથી તેને ઊષ્ણશીરોધર કહે છે. જે ભગંદરમાં ચેળ ધણું આવે છે અને તેમાંથી નીકળે પણ આવે છે તથા ભગંદરની ગાંઠ કઠણ હોય છે અને તનખા મારે છે તેને પરીશ્રાવી ભગંદર કહે છે. જે ભગંદરની ગાંઠ ગાયના સ્તન જેવી તથા ધણી હોય છે અને આ ફેલ્લીનો રંગ તેમાંથી ઝરતું પણ અને તેમાં થતી વેદના વિરિધ પ્રકારનાં હોય છે તથા તેનો જખમ સખનો આકૃતિ પ્રમાણે અંદરથી ભમરીની પેઠે ગોળ ફરતો અને ઉડો હોય છે, તેથી આ ભગંદરને સંયુક્તવર્ત કહે છે. જે રોગીને પ્રમેહના યોગથી અંડકોષની નીચેની નસોમાં ચિકાર ઉત્પન્ન થએલો હોય અને તેથી અવસ્થામાં તે નસમાં કાંટો અથવા ફાંસ વાગવાથી તે પાક કિપર ચઢે અને તે ફેલ્લો ફેલાતો ફેલાતો મળદ્વાર પર્યંત પહોંચી તેમાં કીડા પડી ને તે જખમ ગદગદી શદી જાય અને તે કીડાઓ તે જગ્યાને કાતરીને ધણું છિદ્ર

પાડે છે, તેથી તેને ઉન્માર્ગી ભગંદર કહે છે. બધી જાતના ભગંદરો કષ્ટસાધ્ય તો છેજ પણ તેમાં જે ભગંદરમાંથી મૂત્ર, મળ, વીર્ય, જીવડા અને વાયુ વહે છે તે રોગી જીવી શકતો નથી.

ભગંદરના રોગમાં જે શરૂઆતમાં દોષ સારો ચિકિત્સક તેને ચીરીને રૂઝવવાની હિંમત કરે અને રોગી બ્રહ્મચર્ય બરાબર પાળે તો ભગંદર મટી જાય છે. ભગંદરના રોગીને ચંદ્રપ્રભાગુટિકા દિવસમાં ત્રણવાર બખ્ખે ગોળા પાણી સાથે છથી બારમાસ સુધી ખવડાવવાથી પ્રમેહની અસર અને ભગંદર એ બેદિ સારાં થાય છે. કાંસકીની જાતનું એક ઝાડ છોડના રૂપમાં થાય છે અને તેને અમાગ વિચાર પ્રમાણે “અતિબલા” કહે છે, તેના ઉપર કાંસકી જેવાં મોટાં પીળાં ફૂલ થાય છે પણ કાંસકી જેવાં ફળ થતા નથી, પણ બંધ મોંઢાના, રંવાટીવાળા ગોળ ફળ થાય છે છતાં તેમાંથી બીજ તો કાંસકી જેવાંજ નીકળે છે. તેનો પાલો લાવી છુંદી તેમાં થોડો ગોળ મેળવી તેની લેપડી મૂકી પાટો બાંધવાથી થોડા દિવસમાં ભગંદર મટી જાય છે. એ પાલો લીલો નહોત્ય અને સૂકો હોય તોપણ ચાલી શકે છે. એ પાલાથી તમામ જાતના ગંભીર ગુમડાં રૂઝાઈ જાય છે. અથવા ભાંગરાનો પાલો વાટીને તેની લુગદી બાંધવાથી ભગંદર મટી જાય છે. અથવા ઊંટનું હાડકું ઘસીને ચોપડવાથી ભગંદર મટી જાય છે. અથવા મરીકંથારનું મુળ ચોપડવાથી ભગંદરની ગાંઠ પાકીને નીકળી જાય છે. તે પછી મરીકંથારનો પાલો વાટી તે ખાડામાં ભરી પાટો બાંધવાથી ભગંદર મટી જાય છે અથવા લીમડાના તેલની પીચકારી મારી સાદા મલમની પટ્ટી મારવાથી પણ ભગંદર મટે છે, પરંતુ ભગંદરના ગમે તે જાતના ઉપાય ચાલતા હોય પણ જે ઉપાય હાથ

ધર્યો હોય તેને ભગંદર રૂઝાતાં સુધી બદલવો નહિ, અને તેની સાથે ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા ખાવીજ જેઠાએ જે તેમ કરવામાં નથી આવતું તો ભગંદર એકવાર રૂઝાઈને પાણું ફરીથી થાય છે, તે ચંદ્રપ્રભા-ગુટિકા ખાવાથી ફરીથી થતું નથી. ભગંદરના રોગીએ હીંગવાળા પદાર્થો, ચણાના પદાર્થો, આદુ અનેગળપણુ ખીલકુલ ખાવું નહિ.

શુકદોષ.

શુકદોષ નામ આપવાનું એવું કારણ છે કે શુક એટલે પોપટ. પોપટની ગરદનમાં જેમ કાંઠલો છે તેમ પુરુષલીંગની મણી બંધ નીચે જે કાંઠલા જેવો કાપો છે તે કાંઠલામાં જે ફાલ્લીઓ થાય છે તેને શુકદોષ કહે છે, અને તે ફાલ્લીઓ જે અદ્યપર્માત પુરુષ પોતાની ગુણેન્દ્રિયને મોટી કરવાની તથા કઠણ કરવાની અથવા જાડી કરવાની ઇચ્છાથી તેના ઉપર કેટલીક જાતનાં જીવડાં અને જાડ પાલાનો લેપ કરે છે તેથી તેને કાંઠપણુ જાતનો ગુણ નહિ થતાં અઢાર જાતનો શુકદોષ નામનો વ્યાધિ થાય છે. જે કે આયુર્વેદમાં પ્રમેહ અને તેની પિટ્ટિકા સુધીનું વર્ણન કરવામાં આવેલું જણાય છે અને તે પિટ્ટિકા-ઓના નામને મળતાં નામવાળા ધણા ખરા શુકદોષનાં નામો છે. આયુર્વેદનું ચિકિત્સાશાસ્ત્ર જેતાં પુરુષને બળવાન થવા માટે વાજી-કરણનાં ઔષધો કહેલાં છે. આયુર્વેદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે મેહનધન્દ્રિની મૈથુન કરવાની શક્તિનો ઉપયોગ માત્ર સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા માટેનો જ હોવાથી, પુરુષની આખી જીંદગીમાં તે પુરુષ આયુર્વેદના નિયમ પ્રમાણે અને ધર્મશાસ્ત્રના બંધન પ્રમાણે દશ સંતાન ઉત્પન્ન કરે તો તેને દશ વખત મૈથુન કરવાની જરૂર પડે છે, પરંતુ બ્યારથી તે

કાળ બદલાયો અને મનુષ્યોમાં વિષયવાંસનાની ઉર્મિ જાગ્રત થઈ અનાચાર થવા માંડ્યો ત્યારથી સંકલ્પ ઉત્પન્ન થયું. તે સંકલ્પ માટે વાજીકરણ પ્રયોગો વૈદક શાસ્ત્રને નિર્માણ કરવા પડ્યા. તે પછી જેમ જેમ કાળ જતો ગયો તેમ તેમ ઉપદંશ, પ્રમેહ જેવા રોગોથી અને હસ્ત મૈથુન જેવા અકુદરતી સાધનોથી વીર્યપાત કરવાને શોષ વધવાથી મન્દિમાં શિથિલતા ઉત્પન્ન થઈ, તે મટાડવા માટે યુનાની વૈદકને જાણનારા તથા ઉત્પન્ન કરનારા આચાર્યોએ તે તે પુસ્તકોમાં શિથિલ થએલી મન્દિ ઉપર લેપ એથવા તેજનો ઉપયોગ કરવાની જે દવાઓ શોધી કાઢી તેનું નામ “ત્રિકા” પાડ્યું. તે ત્રિકાઓમાં અળસીયાં, ખીર-પુલ્હટી નામનાં રાતાં જીવંત, દેડકાંની ચરખી અને એવીજ ખીજ જાતનાં ઝેરી જંતુઓ અને વનસ્પતિઓનો ઉપયોગ થએલો જણાય છે. ખીજ તત્ત્વ આર્યાવર્તમાં વસનારા આર્યજાતિમાં ગણાયલા પરંતુ કામાશક્ત અને વિષયાન્ધ થએલા પુરૂષો વાતસાયન ઋષિએ રચેલા કામસૂત્રની રીતિ પ્રમાણેની મૈથુનક્રિયાને લૂછી જવાથી શુક્રદોષ નામના રોગની ઉત્પત્તિ થઈ.

જે માણસ ખરાબ જળ જંતુઓનો મન્દિ ઉપર લેપ કરે છે તેથી કષ અને વાયુ કુપિત થઈ સરસવના દાણા જેવડી ધોળી ફાલ્લી ઉત્પન્ન કરે છે તેને સર્શપિકા કહે છે. અપસરથ શુક્રના ઝેરી જીવડાં ચોપડાથી વાયુ કુપિત થઈ લોખંડના રંગ જેવી કઠણ ફાલ્લી ઉત્પન્ન કરે છે તેને અષ્ટિલીકા કહે છે. જે માણસને હમેશાં શુક્રનો એક સરખો મન્દિ ઉપર લેપ કરવાથી કષમાંથી એક મોટી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે તેને અંથિત કહે છે. જે માણસને રક્તપિત્તમાંથી જાંબુના ણીયા જેવડી ફાલ્લી થાય છે તેને કુંભિકા કહે છે.

જે માણસને પ્રમેહપીટકામાં વર્ણન કરેલી અલ્પ નામની ફાલ્લી જેવી રાતી અને કાળી ફાલ્લીઓ થાય છે તેને અલ્પ કહે છે. જે માણસને સૂક ચોપડ્યા પછી ઇન્દ્રિને દાખતાં અથવા ચોળતાં વાયુના કોપથી ઇન્દ્રિ સુઝી જાય છે તેને મૃદિત કહે છે. જે માણસને લેપ કરી રહ્યા પછી ઇન્દ્રિને બંને હથેલીમાં રાખી પુષ્કળ ચોળવાથી વગર સુખની એક પીટિકા કપડે છે તેને સંમૂઢ કહે છે. જે માણસને ૬૨ રક્તમાંથી અંદર અંદરથી ફેટલીક પુટેલી અને લાંબી ઘણી પીટિકાઓ ઇન્દ્રિ ઉપર થાય છે, જેમાં અતિ વેદના થાય છે તેને અવમંથ કહે છે, જે માણસને પિત્તરક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પીટિકા વચમાં હોય છે અને તે ૥ આસપાસ નાની ફાલ્લીઓ થાય છે, જેનો દેખાવ કમળના પુલની વાટખી જેવો લાગે છે તેને પુષ્કરકા કહે છે. જે માણસને શુક્રના લેપથી રક્ત દુષ્ટ થઈ તે દુષ્ટ રક્ત ચામડીમાં રહતા સ્પર્શન્દ્રિયના ગુણનો નાશ કરે છે, એટલે ચામડી મુન્ન બહેની થઈ જાય છે તેને સ્પર્શહીન કહે છે. જે માણસને વારંવાર શુક્રનો લેપ કરવાથી રક્તપિત્ત કુપિત થઈ અકદના દાણા જેવડી રાતી ફાલ્લીઓ ઇન્દ્રિ ઉપર ઉત્પન્ન કરે છે તેને ઉત્તમા કહે છે. જે પુરુષની ઇન્દ્રિય ઉપર ઘણા ઝીણા છિદ્રો પડે છે, અને તેમાંથી મૂત્ર કે વીર્ય નીકળે છે તેને શતઝ્રાવક કહે છે. શુક્રોપની અંદર પુરુષને ખાવાપીવાના અવગણ ઉપાયોથી ઇન્દ્રિની ચામડી વાતપિત્તના કોપને લીધે પાકી જાય છે અને તેથી તાવ આવે છે તેને તન્દ્રુપાક કહે છે. જે પુરુષની ઇન્દ્રિ ઉપર કાળી તથા રાતા રંગની ફાલ્લીઓ ઉઠી આવે છે અને તે પાક્યા પછી તેમાં ઘણા દણુકા લાગે છે તેને શ્રોણિતાર્બુદ કહે છે. જે ઇન્દ્રિનો માંસ દુષ્ટ થવાથી ઇન્દ્રિ ગાંઠા.

ગાંઠાવાળી થઈ જાય છે તેને માંસાર્થુદ કહે છે. જે પુરુષની ઇન્દ્રિય માંસ સડીને ખરી પડે છે અને ઘણી જાતની વેદના બોગવે છે તેને માંસપાક કહે છે. જે પુરુષની ઇન્દ્રિય ભીતરના ભાગમાંથી વેદનાયુક્ત ગાંઠ બહાર આવે છે તેને વિદ્રધિ કહે છે. જે પુરુષને જુદા જુદા રંગનાં ઝેરી છાંડોના લેખ કરતાં તેને લીધે લામલીજ ઇન્દ્રિ પાકી જાય છે અને ઇન્દ્રિય અર્ધું માંસ કાળા રંગનું થઈ, તે માંસ ઢુટીને ખરી પડતું જાય છે તેને તિલકાલક કહે છે. ઉપર જણાવેલા શુક્ર દોષમાં માંસાર્થુદ, માંસપાક, વિદ્રધિ અને તિલકાલક એ ચાર અસાધ્ય છે અને બાકીના કઈસાધ્ય છે.

આ શુક્રરોગમાં જે ફેફસીઓ દાહ વિનાની દાહ્ય હોય તો સોજનનો ગોળો ચોપડાથી મટી જાય છે. જે ફેફસીઓ દાહ્યુક્ત હોય તો સો પાણીએ ધોયલું ધી લગાડવાથી અથવા ધોળો મલમ ચોપડવાથી મટી જાય છે. જે ફેફસીમાંથી વેદના વિનાનું ધોળું પર નીકળતું હોય તેમાં ધોયલા ધીમાં કપુર મેળવી ચોપડવાથી મટે છે. જે શુક્રદોષની ફેફસીઓ અસાધ્ય ગણેલી છે તેમાં “નીલકંઠ રસ”ની ગોળી ખાવાથી વખતે ઘણા રોગી અચી જાય છે.

નીલકંઠ રસ—મોરયુથુ તોલો એક, આમળાં તોલા બે, કરમાણી અજમે તોલો ત્રણ, ચીકણી સોપારી તોલા ચાર એ સર્વેને વાટી રસમાળ કરી લીંચુના રસના સાત પટ આપી વટાણા જેવડી ગોળી વાળી. સવાર સાંજ દિવસમાં બેવાર, પાણી સાથે બખ્ખે ગોળી ગળાવી, ઉપરથી તેલવાળા પદાર્થો જેમાં પુષ્કળ તેલ આવતું હોય તે ખવડાવવાથી થોડા દિવસમાં ઉપદંશની, શીરંબરોગની, શુક્રદોષની

ચાંદીઓ અને આખે શરીરે નીકળેલા વિસ્ફોટક મટી જાય છે. નીલકંઠરસની ગોળી ખાવાવાળાએ દૂધ, ઘી અને ગળપણ ખીલકુલ ખાવું નહિ, પણ તેલના બજ્યાં તેલની પુરી ખાવાં જે ખવાય નહિ તો આખા દિવસમાં ઓછામાં ઓછું તલનું તેલ શેર ના જરૂર પોવું. પાશેરથી વધારે પીવાય તો હરકત નથી પણ ઓછું ચાલશે નહિ જે તેલ ઓછું પડશે તો બૂખ ઓછી થઇ જશે, જીવ કમવાશે અને ઉલટી થશે. તે ઉપદ્રવ તેલ વધુ પીવાથી મટશે.

શીતપિત્ત.

મ.ણસના શરીરને ઘણો ઠંડો વાયુ લાગવાથી કદ દુષ્ટ થઇ પિત્તમાં મળી જાય છે; તે પિત્ત શરીરની અંદરના ભાગમાં નક્ત સાથે અને અહાર ચામડી ઉપર સંચાર કરે છે તેને શીતપિત્ત એટલે લૌકિકમા શીગવા કહે છે. તે શીગવાના શીતપિત્ત. ઉદર્દ અને કોઈ એવા ત્રણ બેદ છે. જે શીગવામાં મચ્છર કરડે તેવા ચામડી ઉપર ઝમડાં પડે છે અને તેમાં પુષ્કળ વલુર છૂટે છે તેને ઉદર્દ કહે છે. આ રોગમાં ખજવાળ આવે છે તે કદને લીધે, સોયો ખોસ્ત્યા જેવી પીડા થાય છે તે વાયુને લીધે થાય છે અને ઉલટી, સંતાપ અને વ્યજત્રા થાય છે. તે પિત્તને લીધે થાય છે. શીગવામાં વાયુ પ્રાધાન્ય હોય છે અને ઉદર્દમાં કદ પ્રાધાન્ય હોય છે. જે રોગીને ટાઢથી કદ કુપિત થઇ લાલ રંગના દીમડાં થાય છે અને ચેજ ઘણી આવે છે; જે ચાકાં વચમાંથી ઉડાં અને કાર જરા ઉચી હોય છે તેને ઉદર્દ કહે છે. જે માણસ ઉલટીનું ઓસડ ખાધા પછી અથવા ખીન્ન કારણથી ઉલટી થતી હોય, તેના ઉલટી વેગને ઘાળી રાખી ઉલટી

કરે નહિ, તેનાં શરીરમાં વાયુ સાથે મળેલું પિત્ત કોષ પામી ચામડી ઉપર લાલ રંગનાં જેમાં પુષ્કળ ચેળ આવે છે તેવાં ચાંદાં ઉત્પન્ન કરે છે, તેને ઉત્ફોટક કહે છે. જે ચાંદાં ઉત્પન્ન થાય છે, વળી મટી જાય છે, વળી પાછાં થાય છે અને વળી મટી જાય છે તેને કોટક કહે છે.

આ શીંગવાના રોગમાં રોગીને સાદા ઝાડા લાવવાને માટે સોનામકક, ગુલકંદ, હરડે જેવા પદાર્થોના લઘુદાન આપવે. અથવા લઘુનાચાચણ ચુર્ણ એટલે પીપર તોલોઃ એક, નીસાતર તોલો ચાર, શાકર તોલાં ચાર, એનું ચુર્ણ કરીને મધમાં ચાટવાથી પેટનું કુલવું, પેગની શૂળ, અને મળાવરોધ દૂર થાય છે. શીંગવાના રોગમાં ઘણું કરીને ઠાળા મરીનું ચુર્ણ ખેંચાની બાર, ધી સથે દિવસનાં ખેવાર ચાટવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. શીંગવાના રોગને આખે શરીરે અડાયાની રાખેડી ખૂબ ચોળીને ઘેટાંમાં નીચાળાની કામળમાં સુવાડી મુકવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. કોઈ પણ જાનને શીંગવા થયો હોય તેના ખરેખરે અને અહ્યુત ચમત્કાર ખાવનારો ઉપાય એવો છે કે જે લોકો હુકામાં પીવાનો ગડાકુ ખનાવે છે અને તે ગડાકુવાળા દાથ જે વાસણમાં ઘોઘ નાંખે છે તે વાસણનું ગડાકુવાળું પાણી લાવી શીંગવા ઉપર ચોપડવાથી તાત્કાલિક ફાયદો થઈ સુંટ મટી જાય છે અને ચામડી સાદુ થાય છે.

વિસર્પ રોગ

જે માણસ અતિખારા ખાટા તીખા અને કુણુ એવાં પદાર્થોનું સેવન કરે છે તેના વાતાહ દોષ કુપિત થઈ સાત પ્રકારના

વિસર્પ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે વ્યાનવાયુ કુપિત થઈ આમડીમાં વહેતા લોહી, રસ, મેદ અને માંસ એ ચારને દુષિત કરી રાંધી રાખે છે અને તેની સાથે વાયુ પિત્ત અને કફ પોતાના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી આમડી ઉપર દોડતા અને જલદીથી ફેલાતા મંડળો બનાવે છે તેને વિસર્પ રોગ કહે છે. લૌકિકમાં એ રોગ રતવાના નામથી ઓળખાય છે, જે વિસર્પોમાં વાતજ્વરનાં લક્ષણ હોય છે અને તેના સોજામાં સોયો ઘોંચાય એવી પીડા સાથે રોમાંચ ખડા થાય છે તથા પિત્તપ લાંબો હોય છે તેને વાતવિસર્પ કહે છે. જે વિસર્પ રંગે લાલ હોય છે અને જેમાં પિત્તજ્વરનાં લક્ષણ માલમ પડે છે તથા વિસર્પ થતાંજ ઉતાવળે અંગપર ફેલાય છે તેને પિત્તવિસર્પ કહે છે. જે વિસર્પમાં કફજ્વરનાં લક્ષણ હોય છે, દેખાવમાં ચળકતો હોય છે અને જેમાં યેગ ધણી આવે છે, તેને કફવિસર્પ કહે છે. કન્નિપાત વિસર્પમાં ઉપર અંતરે ત્રણે લક્ષણો થાય છે. જે વિસર્પમાં તાવ, ઉલટી, મૂર્છા, અતિસાર, તરસ, ચક્રી, હાડકામાં દુખાવો, અગ્નિમંદ, આંખે અંધારા આવવા, બ્રમણ અને દ્વેષ વગેરે ઉપદ્રવ થાય છે, તેથી કરીને આખું શરીર અગ્નિમાં બળ્યા જેવું થાય છે. શરીરના જે જે ભાગો ઉપર તે વિસર્પ ફેલાતો જાય છે તે તે ભાગ કાયલા પ્રમાણે કાળો આસ્માની કિંવા રાતા રંગનો થઈ તરત સૂકે છે, દેવતાથી દાઝ્યા પ્રમાણે તે ભાગપર ફેલતા જે સી નીકળે છે અને તેમની ગતિ એટલી શીઘ્ર હોય છે કે તેઓ હૃદય સુધી પહોંચે છે, એટલે તેઓ બળવાન થતાં શરીરને દુઃખદાયક થાય છે. આ વિસર્પથી શુદ્ધિ અને નિદ્રાનો નાશ થાય છે, શ્વાસ વધે છે, હેડકી આવે છે, બોંયપર કે પથારીમાં બેસતાં

સુખ મળતું નથી, હરતાં શરતાં દુઃખ વધે છે, મનને તથા તનને સંતાપ હોવાથી મરચુરપ ગાઢ નિદ્રા રોગીને આવે છે. આ વિસર્પને અગ્નિવિસર્પ કહે છે જ્યારે માણસના શરીરમાં કષ્ટ કુપિત થઈ વાયુનો અટકાવ કરે છે ત્યારે તે વાયુ કદનો ભેદ કરી અથવા વધેલા, લોહીનો ભેદ કરી, તેનો કટકો પાડે છે, પછી તે કોપેલા કષ્ટ તથા લોહીને ત્વચા, રોગ, સ્નાયુ અને માંસ સુધી ખેંચી લાવી ફુટ કરી, તેની લાંબી, નાની, ગોળ, મોટી, ખરબચડી લાલ રંગની ગાંઠોની હાર ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાંઠોમાં ઠણકા ઘણા થાય છે, તતડીને તાવ ભરાય છે, શ્વાસ, ક્ષ્વરસ, અતિસાર, મોંઢાનું સુકાવું, હેડકી, ઉલટી, ચકી, બ્રમ, શરીરનો રંગ બદલાઈ જવો, મૂર્છા, શરીરમાં દુખાવો અગ્નિમંદ વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ વિસર્પ કદ અને વાયુના વિકારથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને અર્થીવિસર્પ કહે છે. જે વિસર્પમાં વાયુની પેઠે કદ અને પિત્ત પ્રકોપ પામી વાયુનું બગાડે છે, તેથી તે વાયુ કષ્ટ અને પિત્તના ભાગ પાડી શરીરમાં ભરેપણું ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી રોગીનું અંગ મરડાય છે, તાવ, નિદ્રા, અર્ધનિદ્રા, મસ્તકથળ, અંગગ્લાનિ, ખેંચેનાથી હાથપગ હલાવ્યા કરવા, લપારો, અરૂચ, ફેર, મૂર્છા, હાડકામાં દુખાવો, અગ્નિમંદ, દન્દ્રિ ભારે થવી, ઝાડાવાટે આમનું પડવું, મૂત્રનો માર્ગ કદથી ખરડાવો વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ વિસર્પ પહેલવહેલો આમાષય ઉપર થઈને ચારે તરફ ફેલાય છે, તે ઘણો દુખના નથી, તેના ઉપર પીળી, લાલ, સફેદ ફેલ્લીઓ ઉઠે છે. આ વિસર્પનો રંગ અળકતી શાહી જેવો કળો, લગાર મલીન, સૂજેલો, જડ, અંદરથી પાકેલો, ઘણી બળત્રવાળો હોય છે. આંગળીથી દાખતાં અંદરથી રસીથી બીનો થાય છે અને તેમાં ચીરા પડે છે.

એટલુંજ નહિ પણ તે કાદવ પ્રમાણે થઇ પછી તેનું માંસ ગળે છે. અને તેથી તેની નસો, સ્નાયુ ઉધાડા પડે છે, અને તેમાંથી પ્રેતના જેવી વાસ આવે છે. આ જીવલેણુ વિસર્પને કર્દમવિસર્પ કહે છે. જે વિસર્પમાં બહારના તથા અંદરના કારણથી અંગ ઉપર જખમ પડી તેમાંથી વાયુ કુપિત થઇ તે રક્તસહિત પિત્તને જખમમાં લાવી વિસર્પ કૃત્તમ કરે છે. આ વિસર્પની જે ફેાલ્લીઆ થાય છે તે મડ, અડદ અથવા મસુરના દાણા જેવડી કાળા રંગના હોય છે. આ વ્યાધિમાં સોળે આવે છે, સણકા મારે છે. તાવ આવે છે, અને બળત્રા થાય છે. આ વિસર્પનું રક્ત કાળાચ પડતું હોય છે, તેને ક્ષતજવિસર્પ કહે છે.

આ વિસર્પને રતવાનું નામ આપવામાં આવ્યું છે અને તેમાં જીદા જીદા દેવો પ્રમાણે લક્ષણો જોવામાં આવે છે, પરંતુ વિસર્પના નામથી એળખાવવાના પરિપાટી બદલાઇ જાય છે તને “રતવા થયો છે” એમ કહેવામાં આવે છે. વાયુ લેહીને બગાડે છે ત્યારે એપીયો રતવા થાય છે, પિત્તને બગાડે છે ત્યારે દાઝીયો રતવા થાય છે, અને ક્ષતને બગાડે છે ત્યારે પહાડીયો રતવા થાય છે. કેટલાક વેદો હાલમાં ચાલતા પ્લેગના રોગને પણ અંતરવિસર્પ કહે છે, પરંતુ અંતરવિસર્પ કે અગ્નિવિસર્પનાં લક્ષણુ તેમાં જોવામાં આવતા નથી. વિસર્પના રોગમાં એટલે રતવામાં રોગીને તેલ અથવા ધી ખાવાને આપવું નહિ એટલુંજ નહિ પણ તેનો સ્પર્શ પણ થવા દેવો નહિ. જે જરૂર જણાય તો મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ સાથે શુદ્ધ કરેલો ગંધક આપવાથી જલદી શોધી સુધરી જાય છે. એપીયા રતવા ઉપર પીપળાનું છોડું અને રતાંજળી ચોપડવાથી જલદી આરામ થાય છે. દાઝીયા

રતવા ઉપર ગુલ્ફેઅરમાની તથા ગુલાબજળ ચોપડ્યાં કરવાથી ફાયદો થાય છે. અથવા ગુલ્ફેઅરમાની અને ચોલાઇની બાજીનો રસ ચોપડવાથી આરામ થાય છે તથા પહાડીયા રતવા ઉપર મરીકંબારનું મૂળિયું પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. પરંતુ પહાડીયા રતવા જે મર્મસ્થાન ઉપર થયો હોય તો એકદમ નીચે ઉતરી અંતર ત્રિવ્રધિની પેઠે રોગીના પ્રાણ લે છે. એજ પ્રમાણે “માકડી” નામનું ધાસના તણખલા જેવા આકારનું એક જીવડું બેથી છ આંગળ લાંબું ધાસ જેવા પાતળા છ પગવાળું, રંગે ધાસ જેવું થાય છે તે જીવડું શરીરના જે ભાગ ઉપર ફરે છે તે ભાગમાં પણ દાહવાળો મોતીના દાણા જેવા જથ્થાબંધ ફેફલાવાળો રતવા ઉત્પન્ન કરે છે તેને કોડો ‘માકડી ઊડી છે’ એમ કહે છે તેમાં પણ ગુલ્ફેઅરમાની અને ગુલાબજળ ઘણું સરસ કામ કરે છે.

વિસ્ફોટક.

ધણા, તીખા, ખાટા, તિક્ષણ, ઉષ્ણ, દાહકારક, સુકા, ક્ષારવાળા પદાર્થોના સેનનથી, અજીર્ણથી, જમ્યા ઉપર ફરી જમવાથી, તડકાથી ઝડપુ બગડવાથી, વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ આમડીમાં રહેલો વ્યાનવાયુ તે દોષોને પોતા તરફ ખેંચી લાવી, બાજકપિત્તમાં મેળવી, રક્ત, માંસ અને હાડકાનો બગાડો કરી, બયંકર વિસ્ફોટકના ફેફલા ઉત્પન્ન કરે છે અને ફેફલા થયા અગાઉ જોરથી તાવ આવે છે. આ વિસ્ફોટકનાં જીદાં જીદાં લક્ષણો જાણવાની જરૂર નથી કારણ કે વિસ્તારપૂર્વક શીરંગરોગમાં એના લક્ષણો તથા ઉપાયો લખવામાં આવશે. આ વિસ્ફોટક રોગ એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તે સાબ્ય, જે દોષથી

ઉત્પન્ન થએલો હોય તે કષ્ઠસાધ્ય અને જે વિસ્ફોટક સધળાં લક્ષણુ
યુક્ત હોય, બચકર અને જેમાં પ્રુધ્ન ઉદ્ભવ લાગુ પડયા હોય તે
અસાધ્ય જાણવો. વિસ્ફોટકના ઉપાયોમાં લઘુમંજીષ્ઠાદિ કવાથ અથવા
ગરમીનું ઓસડ અથવા સોનામકક અને શાકરનું ચૂર્ણ પા પા તોલો
શકવાથી આ વિસ્ફોટકો મટી જાય છે, પરંતુ શીરંગરોગથી થએલો
વિસ્ફોટક મટતો નથી, જેનો અધિકાર શીરંગરોગમાં કહેવામાં
આવશે. इत्यलम्.

બીજા વૈદરાજે તરફથી આવેલા અનુભવી ઈલાજો.

શુક રોગના ઉપાય.

વૈદ્ય ધીરજરામ દસપતરામ ગુજ્જરફળીઆ-સુરત.

વાજીકર ચુર્ણ:-આસન, બોયકોળું, જંગલી મગ, જંગલી
અડદ, શતાવરી, ગર્જાસત્વ, વડની કુંપળ, કાકડાશીંગ, ઘોળીમુસળી,
કવચાં, ગોખરૂ, મુંઠ. વડગુંદાં, બળબીજ, એખરો. એ સધળું સરખે
વજનને લઈ વઘગાળ કરી તેની ખરાખર શાકરનો ભુકો મેળવી
દરરોજ સવારે ના તોલો લઈ મધમાં ચાટી ઉપર એળચી, શાકર
નાંખીને ગરમ કરેલું દૂધ પીવું, જેથી ઘાતુની વૃદ્ધિ થાય છે.

૨. મુમળી ચુર્ણ-ઘોળીમુસળી તો. ૨ પંજખી સાલમ તો. ૧
તુળશીનાં બીજ તો. ૧ વડના મુકા ટેટા તો. ૧ સતાવરી તો. ૧

મુક તો. ૧ જેડી મધ તો. ૧ એળચી તો. ૧ એ સર્વ ખાંડી વચ્ચગાળ કરી તો. ૦૧ સવાર સાંજ ધી અને શાકર સાથે ચાટી ઉપરથી દૂધ પીએ તો શક્તિ વધે છે.

૩. ધીરજવટી:-પીપર તો. ૧ લવેંગ તો. ૧ અક્કલગરો તો. ૧ તંબાલપત્ર તો. ૦૧ ઝીનીક્યાળા તો. ૦૧ જવંત્રી તો. ૦૧ જયફળ તો. ૦૧ કેશર તો. ૦૧ તજ તો. ૦૧ કેરખે તો. ૧ સોનાના વરખ નંગ ૨૦ ચાંદીના વરખ નંગ ૫૦ રૂમી મસ્તકી તો. ૦૧ ઘોળા મરી તો. ૦૧ હીંગજોક તો. ૨ વછનાગ તો. ૦૧ કસ્તુરી વાલ ૪ અંબર વાલ ૨ ખરાસ તો. ૦૧ સધળાં વસાણાં ખાંડી, હીંગજોક અને વરખ મેળવી, પાનના રસના થે અને તુળશીના રસનો એક તથા આદુના રસનો એક પટ આપી, બાદ તેમાં કસ્તુરી, અંબર, ખરાસ મેળવી, એક દિવસ ફરીથી ઘુંટી મરી જેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં થે વાર અકેક ગોળી મધમાં ચટાડવાથી શરીરમાં શક્તિ આપી વાયુને મટાડી, અશક્તિ, મંદતા અને યાનતંતુની નબળાઈને મટાડે છે. આ ગોળી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સધળા રોગને મટાડે છે.

૪. જયફળ, લવેંગ, હીંગજોક, તોલો તોલો લેવાં. જવંત્રી, કેશર, અશીણુ, ભાંગ, વછનાગ, અક્કલગરો, પીપર, એ અડધો અડધો તોલો લેવાં. હીંગજોક ૨ તોલો લેવો. સધળાને વાટી વચ્ચગાળ કરી ભાંગના ઉકાળામાં એક દિવસ ખલ કરી ચણેડીપુરની ગોળી વાળવી. સવાર સાંજ એકેક ગોળી દૂધ સાથે આપવાથી શક્તિ પુષ્ટિ અને અધેજ વધે છે.

યતિશ્ચ રવીહસણ દીપહસણ છાપરીયા શેરી-પુરત.

૧. સડકચુરો, દડંદે અકરખી, બંમન સફેદ, બંમન સુરખ, કાળો છડ, એલચી, લવેંગ, તમાલપત્ર, પીપર, મુંદ, એ અડધો અડધો તોલો. કરતુરી વાલ ૨, મુન્નાના વરખ નંગ ૨૫, ચાંદીના વરખ નંગ ૧૨૫, જુજળે દસ્તર તો. ૧. પ્રથમ જુજળેદસ્તરને મધમાં વાટી, પછી વસાણાં મેળવી, ચીનીએર જેવડી ગોળી કરવી. ગોળી ૧ થી ૨ દુધ સાથે ખાવાથી ઘણી શક્તિ આપે છે.

૨. દેવટોનીક પંડિતર:—અંબર વાલ ૧, લોહભસ્મ તો. ૦૧, પ્રવાળભસ્મ તો. ૦૧, શાકર તો. ૧૧. એ સર્વને ખારીક વાટી ૨૧ પડીકાં બનાવવાં. શરીર બળવાન હોય તો દિવસમાં બેવાર અને અશક્ત હોય તો દિવસમાં ૧ વાર ધી સાથે ચટાડવાથી લોહીને વધારે, લોહીને ફરતું કરે છાતી તથા માથે ચઢતું પિત્ત અટકાવે, પિત્તથી ક્રમ્પન્ન થતા કોઈપણ જાતના વેગને અટકાવે, દાહને શાંત કરે અને ધાતુને વધારી પુષ્ટિ આપે છે.

૩. મહોડેથી જતી ધાત બંધ થાય:—ચરીઆળી, કુંવાડી-આનાં બીજ, સુરોખાર, હરડેદળ એ એકેક તોલો. બેહેડાતું દળ ૬ તોલા, લીંબોડી ૬ તોલા અને સર્વના અડધે વજનને શાકર લઇ, ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી સત્તાર સાંજ અડધા રૂપિયાભારને વજનને, વાસી પાણી સાથે મટતાં લગી ફકાવવું.

વૈદ્ય બ્રાહ્મકૃષ્ણ રત્નેશ્વર કંસારા શેરી-પુરત.

૧. ગબ્બનંદ વટી:—શુદ્ધ હેરકચુરો તો. ૧, શુદ્ધ વછનામ તો. ૧, મુંદ તો. ૧, મરી તો. ૧, પીપળ તો. ૧, હરડેદળ તો. ૧,

એકાદશ તો. ૧, આમળા તો. ૧, એળીયો તો. ૩, કડુ શેકેલું તો. ૬, હીંગળોક તો. ૨. એ સર્વને વાટી વઘાળ કરી પાણીમાં વાટી વટાણા જેવડી ગોળી કરી આપવાથી તાવ પછીની નયનાઇ, પેટમાંના વાયુ તથા બંધકોશને મટાડે છે દુધ સાથે આપવાથી નયનાઇને મટાડે છે.

૨. કસ્તુરી વટી:—હીંગળોક, કેસર, જવંત્રી, જયફળ, લવેંગ, એલચી, અકલગરો, ઘોળા મરી, પીપર એ સર્વે એક એક તોલો. કસ્તુરી વાલ ૪, અંબર વાલ ૪, સુનાના વરખ ૫૦), રૂપાના વરખ ૫૦) સર્વને ખાંડી વંઘાળ કરી કસ્તુરી વગેરે મેળવી એવલી પાનના રસમાં અગીયાર દીવસ ઘુટી ગોળી અડધા મઝ જેવડી વાળવી. આ ગોળી દીવસમાં ત્રણવાર દુધ સાથે આપવાથી શક્તી આવે છે, કમર દુખતી તરત નરમ પડે છે. શક્તિ લાવવા માટે આ ગોળી વીજળી જેવું કામ બજાવે છે. એ ગોળીથી વાયુ અને સરદીના વ્યાધીઓ દૂરાય છે. શ્વાસ તથા ખાંસો ઉપર પાનની ખાંડી સાથે આપવાથી અત્યંતારીક રીતે કામ બજાવે છે.

૩. કામદેવરસ—અમરખ ભરમ, તામ્ર ભરમ, લોહ ભરમ, નાગ ભરમ, ચંદ્રોદય, કેસર, જવંત્રી, તમાલ પત્ર, અરીણુ, લવેંગ, એલચી, કંકોલ, નાગકેસર, જયફળ, ચીનીકાલા, અને સમુદ્રશોણ, એ સર્વનું વાટી વઘાળ કરી ચુરણ કરી ઝીણું ઘુટી તેને મધ, સાકર અને અકલગરાનું ચુરણ મેળવીને એક એક વાલની ગોળીઓ કરી તેમાંથી દુધ સાકર સાથે ગોળી ૧ નું સેવન કરવાથી શરીર ક્ષીણ થયું હોય તે બળવાન થાય છે. અને શ્વાયંકાલે બે ગોળી દુધ સાથે ખાવાથી સ્થંભન થાય છે.

કચેરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી નાગરકૃષ્ણીયા-મુરત.

કચેર ચુર્ણ:-કચ્ચાં, ગોખર, ઘોળા મુસળી, સામસ્તું મુળ, આમળાં અને ગળા સત્ત્વ સમભાગે લઈ ચુર્ણ કરી તેની બરાબર ચાકર મેળવી ૦૧ થી ૧ તોલા સુધી દિવસમાં બે વાર દુધ સાથે ફાફી મારવાથી શરીરમાં કોવત વધે છે, તન મન પ્રફુલ્લિત થાય છે, મંદ પડી ગયેલું પુરુષત્વ પાછું આવે છે, કમ્બરનો દુઃખાવો અને શરીરનું કળતર મટે છે, અર્થાત્ આ ચુર્ણ નળના મગજના વિદ્યાર્થીઓ અને સ્ત્રી પુરુષોને ખાસ માફક આવે છે એવો અભારો અનુભવ છે.

૨. હસ્ત ક્રીયાથી થતી નળનાઈમાં ગોખર અને તલ સમભાગે લઈ તેનું ખારીક ચુર્ણ કરી મધમાં ચાટી ઉપરથી બકરીનું દૂધ પીવાથી મેહન તંતુમાં શક્તિ વધે છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા મુ. વગડ વાયા રાણપુર.

૧. અમૃતાશુવ રસ-પારદ ભસ્મ તો. ૩, સોનાની ભસ્મ તો. ૧, ગળાસત્ત્વ તો. ૪ એ સર્વને એકત્ર કરી એક દિવસ ખરલ કરી માત્રા ૩ થી ૪ રત્તિ મધ બી સાથે આપવું. દવા ખાઈ ઉપરથી આસનનું ચુર્ણ તો. ૦૧ થી ૦૧૧ દુધ સાથે પીવું. જેથી દુખળો માણસ પુષ્ટ થાય છે. શરીરમાંથી આળસ દૂર થાય છે, તથા લોહી વધે છે.

૨. કામિની વિદ્રાવણ રસ-હીંગોલ તો. ૦૧ મંધક તો. ૦૧ અક્ષગણે, સુંક, લવિંગ, કેશર, પીપર, જાયફળ, જવત્રી, ચંદન એ દરેક તોલો તોલો તથા અફીણ તો. ૪, પ્રથમ હીંગોલ અને મંધકને

આરીક વાટી બાકીની તમામ ચીજોનું વસ્ત્રમાળ ચુર્ચ કરી મેળવી પાણીમાં ત્રણ રત્તિ ભારની જોળા વાળી ૧ થી ૨ જોળીનો છુટકા કરી મોંમાં નાંખી ઉપર કઢેલ દુધ પીવું જેથી વિર્યનું સ્તંભન થાય છે.

૩. હિમરસાચન-સોનાના વરખ અથવા ભસ્મ, આંમળાનું ચુર્ચ, ખેરશાર ચોખ્ખો ત્રણેને સાથે મેળવી તેમાંથી ત્રણ વાલ મધ સાથે ચાટી ઉપર ગરમ કરેલ દુધ પીવું. આ દવાનું બે માસ સુધી સેવન ચાલુ રાખવાથી જે માણસનું શરીર તદ્દન સુકાઈ ગયું હોય, ધાતુની ક્ષીણતાને લીધે મરણ તુલ્ય થઈ ગયો હોય તો પણ સાંજે થઈ જાય છે.

૪. સીલાજતુ પ્રયોગ રસ-સીલાજત, વાવડાંગ, લોહ ભસ્મ, હરડે, પારદ ભસ્મ, સુવર્ચ્ચમાક્ષીક ભસ્મ, એ સર્વ સમભાગે લઈ મેળવી ખરલ કરી મધ તથા ઘી સાથે યોગ્ય માત્રાથી સેવન કરવું. જે માણસનું શરીર દુબળું થઈ ગયું હોય, ધાતુ સુકાઈ ગયો હોય તેનું શરીર પંદર દિવસમાં બરપુર પુષ્ટ થાય છે.

૫. વીલાસીની વલ્લભ રસ-શુદ્ધ પારો, ગંધક અને ધંતુરાના બીજ પારો ગંધક એક ભાગ અને ધંતુરાનાં બીજ બે ભાગ એ ત્રણેને ખરલમાં નાંખી ધંતુરાના તેલમાં ખસી વાલ વાલની જોળા બાંધી એક જોળા સાકર સાથે સાંજે ખાવો જેથી પ્રમેહ મટે છે, વીર્ય બંધેજ થાય છે, શક્તિ આવે છે, આ રસને કામિની દર્પદન રસ પણ કહે છે.

૬. સન્તામૃત લોહ-લોહ ભસ્મ, હરડેલાલ, બેડાલાલ, આમળા, જેઠી મધ એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી બેખાની ભાર

માત્રા મધ તો ૧, બી તો. ૦૧ માં મેળવી ચાટી ઉપર દુધ પીવું. જેથી ધાતુ પુષ્ટી થાય છે, અને આંખના રોગને મટાડે છે.

૭. પુરૂષની ધાતુ જતી હોય તો પીણી કાઢીની બસ્મ તો. ૦૧, કુન્ડાવેલી ૬૪કી તો. ૦૧, એલચી તો. ૨, મધ તો. ૪, સાકર તો. ૨. એ સર્વ મેળવી તેના એ ભાગ કરી સવાર સાંજ ચાટવાથી પુરૂષની ધાતુ જતી હોય તો બંધ થાય છે.

૮. ઘોળી મુસળી, એખરો, મુગલાઈ બેદાણા, કોચાં, કુતેલાના બીજ એ પાંચે સમભાગે લઈ દુધમાં ખીર કરી : સાકર તો. ૨, નાંખીને પીવું. દુધ ચીર ૦૧૧ લેવું. આ દવા થોડા દિવસ ચાલુ રાખવાથી ધાતુ જતી બંધ થાય છે.

૯. કોચાં, એખરો, જોખર, તલ કાળા, અડદ, સતાવરી, બળ-બીજ એ સર્વનું ચુર્ણ કરી દુધ તથા સાકર સાથે પીવાથી ધાતુ જતી બંધ થાય છે.

૧૦. વડનું દુધ હમેશાં પતાસામાં ખાવાથી ધાતુ બંધ થાય છે.

૧૧. સીમળાની અંતર છાલ પલાળી તેમાં સાકર નાંખી પીવાથી ધાતુ જતી બંધ થાય છે.

૧૨. કપુરીઆ ઝીપટાના પાનનો રસ સાકર નાંખી પીવાથી ધાતુ જતી બંધ થાય છે.

૧૩. સતાવરી, બળદાણા, કોચાં, એખરો, જોખર, કાળા તલ, અડદ એનું ચુર્ણ કરી દુધ તથા સાકરમાં પીવાથી ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

૧૪. ગળાસત્ત, ઘોળી મુસળી, કાળી મુસળી, આમળા, જોખર તેનું ચુર્ણ બી તથા સાકરવાળા દુધમાં પીવું. જેથી ધાતુ બંધાય છે અને પુરુષાતન પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૫. સીતળતા ઉપર—એથીને દુધમાં રાંધી સવારે પીવી અને સાંજે દુધમાં પીપર રાંધીને પીવી જેથી મટે છે.

વાજીકરણ—ધોળી કણેરનાં મુળ શેર એ લાવવાં. તેને ખાંડી આઠ શેર પાણીમાં ઉકાળી બશેર પાણી રહે ત્યાં સધી ઉકાળી ગાળી તેમાં ભેંસનું દુધ શેર એ નાંખી ફરી ઉકાળવું પાણી બળી જઈ દુધ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી તેમાં શુદ્ધ સોમળ તો. ૧, જયફળ, જવંત્રી, કેશર, લવિંગ, સમુદ્રફળ, કપુર એ દરેકનું ચુર્ણ એકકે તોલો નાખવું, તથા તેમાં થોડી છાશ નાંખી દહીં કરવું. જ્યારે દહીં થાય ત્યારે તેને ભાંગી તેની છાશ કરવી તેમાંથી માખણ નીકળે તે તાવી ધી કરવું એ ધી નાગરવેલના પાન ઉપર એક ટીપું ચોપડી ખાઈ જવું ઉપરથી ત્રયોદશ મુલ્ય તાંબુલ ખાવું. જેથી નપુંસકપણું મટી જાય છે, ધી તાવતાં વરાળ આંખે નહિં આડે તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવું.

૧૭ બિન્નામાં શેર ૧ લઈ મધ શેર ૫) માં નાંખી હાડલામાં ભરી મોઢું મજબુત બંધ કરી જીવારની કોઠીમાં માસ છ સુધી રાખી કાઢી તેમાંથી સળી ઉપર ચણવી નાગરવેલના પાન ઉપર ત્રણ લોટી કરી ખવરાવવાથી પુરુષાતન પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૮. હીંગળોકનો એક કટકો લઈ ધોળી ફુંગળી કારી તેમાં નાંખી ડગળી મારી કપડમીટી કરી થોડા છાણામાં પકવવો ફુંગળી બાકી જાય ત્યારે હીંગળોક કાઢી લેવો. એ પ્રમાણે એકસો આઠ વખત પકવવો. પછી હીંગળોક એક તોલો હોય તો આદુનો રસ શેર ૧૧ ખાવો. તે એવી રીતે કે એક દીનમાં હીંગળોકનો કટકો મુકી ૧૨તાં

લવીંગતી પાળ કરી તે ઉપર દીપે દીપે આહુતો રસ રેડવો. એ પ્રમાણે આહુતો રસ શેર ૧૧, ઘોળા કુંગળીતો રસ શેર ૧૧ પાવે. જેથી સારો ગુણકારી થાય છે. તેમાંથી વા. ૦૧ થી ૧ પાનમાં આપવાથી નપુંસકત્વ મટે છે.

૧૯. ઉત્કટાનું મુળ તથા ખારેક સાથે ખાવી. અથવા તુલસીના બીજને ખારેક સાથે ખાવામાં આવે અને ઉપરથી ઘોળી કુંગળી ધીમાં તળી ખવરાવે તો નપુંસકપણું મટે છે.

૨૦. હીમજોડ, જયફળ, એખરો, કીચાં, રમીચસ્તકી, અક્લગરો, લવિંગ, મીઠી તુંબકીનાં બીની મીજ, તમાલપત્ર, ખુરાસાની અજમો, એ દરેક તોલો તથા અક્ષીયુ તો. ૦૧૦ ભાર એ સર્વેનું વચ્ચગ્રાગ ચુર્ણ કરી ભાંગના ક્વાથમાં ગોળી વાળી સાંજે ખાવાથી કાન ઉત્પન્ન થાય છે.

૨૧. સુવર્ણ માલીકભસ્મ, ગજવેલ ભસ્મ, પારદ ભસ્મ અથવા સ્તસિંહુર અથવા ચંદ્રાદય, શીલાજીત, હરડેદળ, વાવડીંગ, ધંતુરાનાં બી, ભાંગ, જાવંત્રી, એ સર્વને ખારીક વાટી સાત દિવસ સુધી જુદી જુદી આસનની તથા ગોખરની બાવના આપવી અથવા આસનનો અર્ક તથા ગોખરના અર્કની બાવના આપવી. તેમાંથી વાલ ૧, મધ ધોમાં ખાવું, ઉપર ગાયના દુધની ખીર ખાવી અથવા સાકરનો શીરો, ખાવો, બ્રહ્મચર્ય પાળવું. જેથી નપુંસકપણું મટી પુરુષાતન પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૨. વીર્યસ્તંભન પ્રયોગ-પોસ્તના ડોડવા તો ૧૦, ઘોળા કુંગળી તો. ૪, સતાવરી તો. ૨, એખરો તો. ૪, મુગલાઈ જે દાણા તો. ૩, જાવંત્રી તો. ૨, કેસર તો. ૧, મરી તો. ૦૧, એલચી તો.

૧, વીદારી કંદ તો. ૨, બીડીપીપર તો. ૨, અસખસ તો. ૫, બળ-
દાણુ, તો. ૪, ભાંગ તો. ૨૧, એ સર્વના વળન બરોબર સાકર
મેળવી ચુર્ણ કરી સંગ કરતાં પહેલાં બે કલાક આમમથ બે તોલા
ચુર્ણ ખાઈ ઉપર મરમ કરેલું દુધ પીવું જેથી વીર્ય સ્તંભન થાય છે.
હમેશાં સેવન ચાલુ રાખવાથી શરીર બળવાન અને વીર્ય ભરપુર
રહે છે. શરીર પુષ્ટ થાય છે.

૨૩. પોસ્તનું ડોડવું તો. ૦૧, સુંઠ તો. ૦૧ સાથે ખાંડી વીસ
તોલા પાણીમાં ઉકાળી પાંચ તોલા પાણી અવશેષ રહે ત્યારે ગાળી.
સાકર નાંખી પીવાથી વીર્ય સ્તંભન થાય છે.

વૈધ હુસલાઈ આધવણ ત્રિવેદી-સુ. લાદરોઠ.

૧. કામસેવન ગુટીકા-હીંગળાક, પારેવાતી ચરખ, કેસર,
નયરણ, લવિંગ, ખુરાસાની અનમો એ દરેક તોલા અડધો અઢલ-
ગરો તો. ૧, અશીષુ તો. ૦૧ એ સર્વનું વસ્ત્રગ્રાણ ચુર્ણ કરી પાણીમાં
ચણીભોર જેવડી ગોળી વાળી બે ગોળી સવાર સાંજ દુધ સાથે
સેવી જેથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે.

૨. નામરદાઈ માટે-વછનાગ ૧ તોલા, કાળા મરી તો. ૩,
લવિંગ તો. ૨, નયરણ તો. ૨, બવંત્રી તો. ૨, એ સર્વનું ચુર્ણ
કરી મધમાં ચણાપુરની ગોળી વાળી દુધ સાથે સાતથી ચૌદ દિવસ
ખાવી. ધી, ખીચડી, દુધ, ચોખા, ઘઉં ખાવાં, જેથી નામરદાઈ મટે.

૩. ઇંદ્રીની વૃદ્ધિ-વજ. આસન, ઉચ્છેટ, ગજપાપર વાટી
માખણમાં મેળવી ઇંદ્રિ ઉપર લેપ કરવો જેથી ઇંદ્રીની વૃદ્ધિ થાય છે.

૪. સ્વાવ ઉપર-બંગભસ્મ અને પ્રવાળભસ્મ મધમાં સેવી.

વૈદ્ય પ્રાણસાલ દાસતરામ મુ. કપડવણ્ણ.

ધાતુપુષ્ટી માટે-લોહભસ્મ, અશ્વકભસ્મ, પ્રવાળભસ્મ વિગેરે આપવાથી ધાતુપુષ્ટી થાય છે તથા અશક્તિ દૂર થાય છે. અમૃત-સાગરનો હીમજોડભસ્મનો પ્રયોગ મારો અનુભવેલો છે તે ધાતુપુષ્ટી તથા કામોદીપક માટે સારો છે.

વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ મુ. ખાખરેચી વાયા હળવદ.

ત્રિશળા, તજ, જોડીમધ, મહુડાના ફુલ, જયફળ, કમલગટાનો ગુંદ એ સર્વને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, એ સર્વના વજનથી અડધી સાકર મેળવી પોતાને મારક આવે એવી રીતે એક તોલા સુધી આ ચુર્ણ સવાર સાંજ મધ તથા ધી સાથે ખાવાથી તમામ રોગ નાશ પામે છે શરીરને પુષ્ટ બનાવે છે. તમામ જાતના રસ, ચુર્ણ ગુટીકા અને પાક કરતાં આ યોગ ધણેજ ઉત્તમ નીવડેલ છે.

વૈદ્ય દત્તાત્રય ભગવાનજી.

કામ્યસિંદુર:—બિલામા શેર ૧ ખાંડી, હીંગજોડ તો. ૨ નો કટકો મુકી ગોળો વાળો કપડમીટી કરી સુકવવો. સુકાયા પછી ત્રણ ચાર અડાયા છાણામાં એ ત્રણ વખત બિલામાં સાથે પકવવો. ઉદા જોવો રંગ થાય ત્યારે બરાબર થયો સમજવો. ત્યાર પછી ખુબ ખરસ કરી એક રત્તિમાર બદામની મીજ નં. ૨ સાથે વાટી મધ મેળવી ચાટવાથી યકૃતનો દુખાવો ગમે તેવો હોય તો પણ મટે છે, બુખ સારી લાગે છે. એના ઉપર ખોરાકમાં ઘઉં, ધી, દુધ, સાકર, મધનો લેવો. એ સિવાય કાંઈપણ ખાવું નહિ મીઠું પણ ખાવું નહિ. પડીકા દિવસમાં એ વખત સાત દીન આપવાથી ધણે સારો ફાયદો થાય છે.

વૈધ મણીશકર જ્ઞાનુશકર મુ. વલસાડ.

અરુણોદય રસઃ—રત્નસિંદુર, હીરાખોળ, ગુગળ, પીપર એ સર્વ સરખે વજને લઈ પ્રથમ ગુગળ તથા હીરાખોળન રહેજ ધીમાં ખસવા જેથી છુટા થઈ જશે પછી તેમાં પીપર તથા રત્નસિંદુરને ખુબ ખારીક ખરલ કરી મેળવી આદુના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળી ધી મધ અથવા ધી સાનના અનુપાન સાથે આપવાથી સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોની ધાતુક્ષીણતાને નટાડે છે. તથા શરીરમાં શક્તિ બહુ સારી લાવે છે.

વૈધ રૂઢનાથશાંગ ગયાદીન મુ. મુરત.

ધાતુપુષ્ટીનું ચુર્ણ—સાકર તો. ૧૨, સાલમ તો. ૧, એલચી દાણા તો. ૧, બંમનમુખ્ય તો. ૧, બંમન સફેદ તો. ૧, કાળી મુસળી તો. ૨, ઘોળી મુસળ તો. ૨, ખારેક તો. ૨, ગોખર તો. ૨, કવચાં તો. ૨, રૂમીમસ્તકી તો. ૨, આવળખાન તો. ૨, સતાવરી તો. ૧, અકલગરો તો. ૧, જ્યવંત્રી તો. ૧, સકાકુલ મીસરી તો. ૪, વાઢી વચ્ચગાળ કરી દરરોજ સવાર સાંજ તો. ૦૧ દુધ શેર ૦૧ થી ૧ સાથે પીવાથી વીર્યદોષ મરી ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

મુસલ્યાદિ ચુર્ણ—ઘોળી મુસળી તો. ૩, હિંગણુના ખીજ તો. ૩, ગોખર તો. ૨, કવચાં તો. ૨, સતાવરી તો. ૨, રૂમી મસ્તકી તો. ૨, સાલમ તો. ૨, ચીનીકપાલા તો. ૨, એલચી દાણા તો. ૨, અકલગરો તો. ૨, જ્યવંત્રી તો. ૨, જ્યવંત્રી તો. ૧, પીપર તો. ૧, કાળીમુસળી તો. ૧, તોદરી સફેદ તો. ૨, તોદરી મુખ્ય તો. ૨, ભાંજ સેકેલી તો. ૨, હીંગણાક તો. ૧૧ એ સર્વનું વચ્ચગાળ

ચુર્ણ કરી દરરોજ સવારમાં ૫૫ તોલો બુર્ણ મધ સાથે ચાટી ઉપરથી સાકર તથા એલચી નાંખી ગરમ કરેલું દુધ શેર ૧, પીવું. જેથી વિર્યના તમામ વિકારો દૂર થાય છે, તથા વિર્યને વધારે છે.

વૈદ્ય મનમુખલાલ લલ્લુભાઈ મુા૦ સુરત, નાગરકુંળીયા.

ગોક્તુરાદિ ચુર્ણ-ગોખર, એખરો, નીર્ગુંડી, સુંઠ, સતાવરી, ઘોળીમુતળી એ સર્વ સમભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ કરી અડધા પેસાભાર ચુર્ણ ગોળ તથા ધી સાથે સવાર સાંજ ખાવાથી શુક્રદોષને મટાડે છે.

ડાકટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય મુ. પાટણ-ગુજરાત

અંખર કસ્તુરીની ગોળી-અંખર વા. ૫, કસ્તુરી વા. ૫, કંસર તો. ૦ા, સોનાના વરખ તો. ૦ા, હીંગળોક તો ૧ા, સુંઠ તો. ૦ા, પીપર તો. ૦ા, મરી તો. ૦ા, અકલગરો તો. ૧ા, તજ તો. ૦ા, જવંત્રી તો. ૦ા. લવિંગ તો. ૧ા, ખુરાસાની અજમો તો. ૧, મરેઠીના ફુલ તો. ૧, પીપરીમુળ તો. ૦ા, બ્રહ્માં તો. ૦ા, પાનની જડ તો. ૦ા, કાળી તુલસીનાં ખીજ તો. ૦ા, એલચી ખીજ તો. ૧, ખુરાસાણી વજ તો. ૦ા, નાગકેસર તો. ૧, કમળકાકડીનાં ખી તો. ૦ા, ચીનીકાલાસ તો. ૧, ધંતુરાનાં ખી તો. ૦ા, ગજ-પીપર તો. ૦ા, ખસખસ તો. ૧, અરીણુ તો. ૧, બાગ તો ૧, એ સર્વે ખાંડી કુટી વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી પાનનો રસ તથા તુલસીના રસમાં ત્રણ ત્રણ દિવસ ખલ કરી ચણોડીભાર ગોળી ગોળી સવાર સાંજ એકેક ગોળી ખાઈ ઉપરથી સાકરવાણું ગરમ કરેલું દુધ પીવું. જેથી સર્વ પ્રકારવા વાયુ, ખંધકોષ, મુળ, અગ્નિમંદ, સંગ્રહણી, ઉલટી, પ્રમેહને મટાડે છે, વીર્યને વધ કરે છે, વધારે છે અને મર-

દાઢ લાંબે છે, બળવર્ધક છે. પરેશમાં ખાંડ, ખટાસ, મરચાં વિગેરે બંધ કરવા.

વછનાગની ગોળી-વછનાગ તો. ૧, નયદળ તો. ૦ા, જવંત્રી તો. ૦ા, કેસર તો. ૦ા, ઘોળીમુસળી તો. ૦ા, લવિંગ તો. ૦ા, એલચી તો. ૦ા, અકલગરો તો. ૦ા, તજ તો. ૦ા, હીંગ-જોડ તો. ૦ા, અરીચ તો. ૧, સાકર શેર ૦ા. પ્રથમ હીંગજોડ વાટી કેસર અને જવંત્રી મેળવી, વછનાગ તથા અરીચ મેળવી વાટી પછી સર્વે ઓપધ મેળવી બે દિવસ સુધી ખરલ કરી મધમાં ચણીબોર જેવડી ગોળી વાળી એક ગોળી સવારે તથા એક રાતે ખાઈ દુધ શેર ૧માં સાકર નાંખી ગરમ કરી પીવાથી નપુંસકપણું જલદી મટે છે, વીર્ય વધે છે, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, ક્ષય, દમ, સંત્રહણીને મટાડે છે.

૩. ધાતુપુષ્ટી માટે:—હીંગજોડ તો. ૦ા, ખજુતરની હગાર તો. ૦ા, કેસર તો. ૦ા, નયદળ તો. ૦ા, લવિંગ તો. ૦ા, ખુરા-સાની અજમે તો. ૧, અકલગરો તો. ૧, અરીચ તો. ૦ા વાટી વજ્રગાળ કરી પાણીમાં બોર જેવડી ગોળી વાળી એક ગોળી રાત્રે ખાઈ ઉપર દુધ શેર ૦ા સાકર નાંખી ગરમ કરેલું પીવું. જેથી વીર્ય વધે છે, ધાતુપુષ્ટી થાય છે, અને કામ વધે છે.

૪. મોચરસ, અકલગરો, કાળી મુસળી, ઘોળી મુસળી, બહુદળી, દિવંગ, મીઠાં ગોખર, ગજોસત્વ, સુકાં વડગુંદાં (મોટાં ગુંદાં), કવચાં, ઉટંગણ, બળખીજ, એખરો, ચીનીકમાલા, વાંસકપુર, આવચી, દરેક ચાર ચાર તોલા મજોસત્વ બે તોલા લઈ વાટી વજ્રગાળ કરી બે સર્વના વજનથી દોહું યુર મેલું. દરરોજ સવારે તોલા ૦ા થી ૧.

સુધી શકી ઉપરથી સાકર નાંખી ગરમ કરેલું દુધ પીવું. જેથી પીસાળે જતી ધાતુ બંધ થાય છે, સ્ત્રીઓએ પોણા તોભો લેવાથી પ્રદર રોગ મટે છે.

વૈદ્ય આયુર્વેદ અને પીતાંબર સવચ્છ રાજગોર મુન્ડ ઉના
(કાઠીઆવાડ).

વિદારી કંદનું ચુર્ણ કરી એજ કંદના રસની એકવીસ અથવા ત્રીસ ભાવના આપી બખેઆનીભારની ગોળીઓ કરી સવાર સાંજ બન્ને ગોળી મધ પીમાં ખાઈ ઉપર ગાયનું દુધ શેર ૧૦, સાકર તો. ૧, ગાયનું ધી તો. ૧ એ ત્રણેને મીશ્ર કરી પીવું. જેથી ધ્વજભંગ મટે છે.

વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરીકૃષ્ણ શાસ્ત્રી મુ. ભુવાલડી તા. અમદાવાદ.
ધાતુપુષ્ટી માટે:—કાળી તુલસીના ખીનું વસ્ત્રમાળ ચુર્ણ કરી એજમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળી બે ગોળી ખાઈ ઉપર શેર ૧ દુધ પીવું જેથી ધાતુપુષ્ટી થાય છે.

વૈદ્ય નારૈશંકર હરગોવિંદ અંબરુઈ મુ. ખારડોલી (રાષ્ટ્રી રેલ્વે.)

લવિંગ શેર ૧ લઈ ખારીક વાટી ગોળવાટકો કરી સુકવી રાખવે. તથા કાંદાનો રસ શેર ૧૦ કાઢી, હીંગળોક શેર ૧૦ લઈ લવિંગના વાટકામાં મુકી તે વાટકો એક વાસણમાં મુકી ચુલ્લે ચઢાવવો અને ઉપર કાંદાના રસનું વાસણ ટાંગવું તે વાસણની નીચે એક છોદ્ર એવું પાડવું કે કાંદાનો રસ હીંગળોકની ઉપર એક એક ટીપું પડે તથા અગ્નિ એવો કરવો કે કાંદાના રસનું ટીપું પડે તે સોસાઈ જાય, એવી રીતે તમામ રસ સોસાઈ જાય ત્યારે હીંગળોક, લવિંગનો વાટકો

તથા કાંદાના રસનો કીટો એ સર્વને વાટી ચુર્ણ કરી કાંદાના રસમાં
વટાણા જેવડી ગોળી કરી જે ગોળી ખાઈ ઉપર દુધ શેર એક પીવું.
જેથી શક્તિ સારી આવે છે, તેમજ પેટના દુખાવા ઉપર આ ગોળી
વણીજ અસરકારક નીવડેલી છે.

માસ્તર કેશવરામ હરીશંકર બટ્ટ મુ. કાપોદ્રા તા. અંકલેશ્વર.

ધાતુપુષ્ટી:—અક્ષમરો, નગોડનાં ખીજ, જયશળ, જવંત્રી, તળ,
શ્રીમળાના કુલ, લવિંગ, ઘોળી મુસળી, કેસર, ગોખર, રમીમસ્તકી,
આસન, કવચાં, સતાવરી, એખરો, અમ્બક બરમ, સેકેલી ભાંગ, એ
સર્વે સમભાગે લઈ વાટી વચ્ચગાળ કરી પાણીમાં બખ્ખે વાલની
ગોળી વાળી સવાર સાંજ એકેક ગોળી ખાઈ ઉપરથી ગરમ કરેલું
દુધ પીવું જેથી ધાતુ પુષ્ટી થાય છે.

વૈદ્ય પુરુષોત્તમ બહેચર યાજ્ઞીક મુા૦ કલોલ (પંચમહાલ)

મગજ પુષ્ટી—બદામની મીંજ શેર ૦૧ લઈ રાત્રે ગરમ
પાણીમાં પલાળી તેનાં ફાતરાં કાઢી નાંખી, બદામ સુકાઈ જાય ત્યારે
ત્રીમાં સ્કેજ સેકી તેમાં ચીનાઈ શાકર શેર ૦૧, એલચી દાણા તો.
૧, કેસર તો. ૦૧ મીશ્ર કરી રાખી મુકવું. ગાયનું દુધ શેર ૧ લઈ
તેમાં આ પાક તો ૦૧ ગાયનું ધી તો. ૦૧ તથા અંજીરના કકડા
૬ કરીને નાંખવા. તેને પકાવતા દુધ શેર ૦૧ બાકી રહે ત્યારે થંક
પડવા દઈ પ્રથમ અંજીરના કકડા ખાઈ ઉપર દુધ પી જવું. આ
પ્રમાણે એક માસ સુધી સવાર સાંજ આ પ્રયોગ : આણુ રાખવાથી
મગજની મરમી મટી જઈ મગજ તર બને છે, આંખનું તેજ વધે
છે, દસ્ત સાદાં લાવે છે.

વૈદ્ય મણીશંકર જાદવજી જોશી. મુા કાનપર પ્રા. વળા.

વીર્યપાત મારે-શુંદીના પાકાં પાન સાકર સાથે ખાવાં, અથવા કાળા તલ તો. ૨ા, સાકરની છુકી તો. ૨ા મળસકે કાકળમાં સુકી સવારમાં ખાવાથી વીર્યઆવ તુરત મટે છે.

વૈદ્ય (નામ તથા ઠેકાણા વગરના).

શુક્રઆવ-જેખરાનું ચુર્ણ તો. ૫ લઘ તેને વડના દુધની ત્રણ ભાવના આપી ચણા જેવડી ગોળી વાળી સવાર સાંજ અકેક ગોળી દુધ સાથે ખાવાથી શુક્રઆવ મટે છે.

ડાકટર પ્રભાકર કૃષ્ણપંડે વૈદ્યભુપણ-મુંબઈ.

વાવડીંગ અને આસનનું ચુર્ણ કરી દુધમાં પકાવી સિદ્ધ કરેલું દુધ જીવનીય શુભ આપે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર અને હાડકાંને ઢકાવી રાખે છે, શીથીલતા મટાડે છે, વધેલી ચરખીવાળી સ્ત્રીઓને શક્તિ કાયમ રાખી શરીર હલકું કુલ જેવું બનાવે છે, ચામડીના દરદોમાં આ પ્રયોગ લોહીને સુધારે છે, ભુખ લગાડે છે, અજીર્ણને મટાડે છે.

વૈદ્ય (નામ તથા ઠેકાણા વગરના)

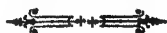
લીંડીપીપર નંગ ૧૫ લઘ ખારીક વાટી ધી તો. ૧) માં સેકી તેમાં સાકર તો. ૧ા અને મધ તો. ૧) મેળવી ગામનું દુધ તો. ૨૦) તેમાં દોવરાવી પીવાથી કળતર, માથાનો દુખાવો, ચક્રી, નબળાઈ મટાડી કામના શક્તિને જાગૃત કરે છે.

વૈદ્ય બાપાલાલ બહેચર વ્યાસ મુ. ચહેલીયા. પો. મટી

પાનેલી. (કાઠીયાવાડ).

ધાતુસ્તંભન-અક્ષગરો, સુંઠ, મરી, કંકાલ, કેશર, પીપર. જનપક્ષ, લાવંગ, એ દરેક એકેક તોલો અશીષુ તો. ૧૬, સુખડ તો. ૪, એ સર્વને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી એક માસો યુર્ણ મધ સાથે લેવાથી ધાતુદોષને મટાડી સ્થબન કરે છે.

૨. માલકાંકણા શેર ૧) લઘુ ગરમ પાણીમાં એક પહોર પલાળી પછી વાટવાં. પછી કપડે નીચોવી થાળામાં નાંખી તડકે સુકવા ઉપર જે તેલ તરી આવે તેને ૩ વતી એક શીશીમાં ભરતા જવું. એ તેલ એકરતિમાર નાગરવેલના પાનમાં આપવાથી ધાતુ સ્તંભન કરે છે તથા તમામ જાતના વાતરોગને મટાડે છે.

સીત પીતનાં ઉપાયો.

વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ શાહ કસ્ટમ્બ હાઉસ-ભરૂચ.

સાજખાર, ટંકજુખાર, જવખાર, સિંધવખાર, સંચળખાર, પાપડીયોખાર, ખડીયોખાર, વરાગડ મીઠું; એ સર્વેનું ગ્રીષ્મ યૂર્ણ કરી તેમાં લીમુનો રસ મેળવી તેમાંથી તોલો ૦૧ ગાયના દહીંમાં મેળવી શરારે ચોપડવું. ૩ પહોર સુધી આ ખરડ રહેવા દેવો. પછી ૧ ટોપલો અડાયાં સળગાવી, પ્રથમ ખાટલાપર પથારી કરાવી તે ઉપર લીંબડાનાં પાંતરાં પથરાવી, તે ઉપર પીછોડી પથરાવી, તેના

ઉપર સુવાડીને ગોઠું હોરાડવું અને ખાટલા નીચે અડધાં છાણાં સળગાવેલાં હોય છે તે પાથરવાં. પસીના વળી રહે એટલે તેને બિન પાણીએ સ્નાન કરાવવું. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવાથી ધણા દિવસનું શીળસ જવું ન હોય તે મટી જાય છે.

વૈદ્ય ઉમ્મીયાશંકર મહામુખરામ મુ. વાઘનાથ કુદ (ઉમરેઠ)

ગરમાળાપંચકનો ઉકાળો પાવાથી શીળસ મટી જાય છે.

વૈદ્ય આણંદજી એન્ડ પીતાંબર સવજી રાજગોર મુ. ડીના,
કાઠીયાવાડ.

શરૂઆતમાં ઇન્જાબેદી રસનો જીલાગ આપીને પછી સુદર્શન, સોડાબાઇ કાળ મેળવાને સવાર સાંજ ૧૧ તોલો આપવાં, અને ગરમ પાણીમાં સોડા નાખી તે પાણીથી સ્નાન કરાવવું. દુધભાત પરજ દરદીને રાખવો.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા મુ. વાગડ વાયા રાણપુર.

૧. પાપડીએ ખારો તથા હળદર ભેગાં કરી પાણી કરીને પાકું. તથા શરીરે ચોપડવું. શીળસ મટે છે.

૨. કુંગળીનો રસ ચોપડે તો શીળસ મટે છે.

૩. ઘીડાવજ, સોનાગેર, જીનો ગોળ; પાણીમાં વાટી ગરમ કરી શરીરે ચોપડે તો શીળસ મટે છે.

૪. ધર્ડની પરમુલી (મેદો) દુપુરકાયલી, વરાગડ મીઠું, પાણીમાં વાટી શરીરે ચોપડવાથી શીળસ મટે છે.

૫. કુંવારનો રસ ૪, સોનાગેર ૨, સરસીયું તેલ ૪, સુરોખાર ૨, લીંબુનો રસ ૨ ભાગ લઈ સર્વને ભેગું વાટી શરીરે ચોપડવાથી શીજસ મટે છે.

૬. બાવળના મુળની છાલ પાણીમાં વાટી પાવી અથવા ગજ-
જીમીનો રસ શાકર નાંખી પાવો, અથવા ઈંદ્રવરણનાં મૂળ ધસીને
પાવાથી શીજસ મટે છે.

વૈદ્ય મંગળલાલ હુદરલાલ મુ. બાવળા તા. ધોળકા.

પારો, ગંધક, મનસીલ, સરખે ભાગે લઈ કાળળી કરી, પાણી
સાથે લેપ કરવાથી રતવાની ગાંઠ કે સોજો મટીને લોહી ફરતું થશે.
આ લેપ અમારો ખાસ અનુભવેલો છે.

વૈદ્ય અને વનસ્પતિશોધક ગુરમહમદ હમીર ધોરાજીવાળા,

મુા. રાજકોટ પરા.

કેળતું પાણી પાવાથી રતવા મટે છે. ને રતવાની ગાંઠ ઉપર
રતવેલીયો અને હીમકંદ ભેળવી લેપ કરવો.

વૈદ્ય બાળાશંકર પ્રભાશંકર-નાંદોદ.

એક નાળીએર પાણીવાળું લાવીને તેની ઉપરનાં છોડાં કાઢીને
તેને છિદ્ર પાડી તેમાંનું પાણી કાઢી લઈ ગુદું રાખવું પછી તે નાળી-
એરમાં ધોળી મુસળી, કાળી મુસળી, સાલુદાણા, બળખીજ, એખરો
તથા સાકર બળ્ખે રૂપીઆભાર લઈ ત્રીણી વાટી પેલા નાળીએરના
પાણીમાં બોળીને નાળીએરમાં ભરવી બાકીનું પાણી વધું હોય તે

ઉપરથી રેડવું અને તે નાળીએરને એક દિવસ એમને એમ રહેવા દેવું. પછી તે નાળીએરને ચીથરાનો ડાટો મારી તેના ઉપર કપડમીટી કરી તેના ઉપર રાખોડી ભભરાવી પછી એક ખાડો ખોદી તેમાં મૂકવું. ઉપર થોડું મટોડું નાખવું અને તે ઉપર તાપ કરવો તે માત્ર એક છાણુનો અગ્નિ આપવો એ પ્રમાણે આઠ દિવસ કરી નવમે દિવસે તેને બહાર કાઢી કપડમીટી દૂર કરી નાળીએરને ફાડી તેમાંનું કોપડું જુદું કાઢવું અને મસાલો જુદો કાઢવો પછી પેણીમાં ધી રા. ૧૦) બાર મૂકીને પેણું કોપડું ઝીણું ખાંડીને ધીમાં નાખવું અને તે જરા રાતું થાય એટલે નાળીએરનો મસાલો નાખવો તે જરા સંતળાય પછી થાળીમાં કાઢી લેવો તે પછી ઘડુંનો રવો શેર ૦૧૧ ધીમાં શેકવો પછી કોપડું, મસાલો અને લોટ ભેગાં કરવાં ત્યાર પછી અડદનો લોટ શેર ૦૧૧ ધીમાં શેકીને જુદો રાખવો પછી સાકર શેર ૧૧૧ ઝીણી વાટીને સર્વેને મેળવવું અને તે પછી એલચો તો ૨ ઝીણી વાટીને મેળવવી. તમામને એકરસ કરી ધી શેર ૦૧૧ ઉપર નાંખી સર્વને ઠરવા દેવું પછી તેમાંથી રા. ૧૦) બાર પ્રમાણે સવારમાં ખાવું. એ એસડથી વધ્યા સ્ત્રીને ગર્ભ રહે છે. ધાતુ તથા શક્તિ વધે છે. આ દવા મારી અનુભવસિદ્ધ છે. જે વરકન્યામાં છોકરો નીચો પડી ગયો હોય તે છોકરાને ખવડાવવાથી પુષ્ટ થઈ કમ્બેડું મરી જાય છે. આ દવા શિયાળામાં ખાવાની છે.

સાકું ગંગાદાસજી સેવાદાસજી સૈયદપુરા-મુરત.

૧. સોપારી નંબ ૮, તંબાકુ ૨ પૈસાબાર એ બન્નેને બાળીને રાખ કરી તેમાં કુલાવેણું મોરચુ રત્તિ ૨ મેળવી લીંધુના રસમાં દોઢ દિવસ ખલ કરવો તે ચોપડવા જેવું થયા પછી જે પુરુષની ઇંદ્રિ

સડી મઠ હોય અને તેમાં કાણું પડ્યાં હોય તે ઉપર ચોપડવું અને ઉપર એવલીનાં પાન લપેટી પાટો બાંધવો એટલે ટાંકી મટી જશે.

૨. એખરૌ તો. ૫, સફેદ મુસળી તો. ૫, ઇસબગુળ (આયમી ૭૩) તો. ૫, અને જીણું ખાંડી ચાલણીએ ચાળી લેવું પછી તેમાંથી એક તોલો બૂકો લઈ દોઢ શેર દુધમાં ઉકાળી તેમાં સાકર તો. ૨ નાંખી જીણા કપડાથી ગાળી લઈ તે દુધ સવારમાં પી જવું. આ ઉપાય સાત દિવસ કરવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય છે. આ ઉપાયથી રક્ત-પ્રદર અને શ્વેતપ્રદર પણ મટી જાય છે.

૩. પીપર તો. ૫, આસન તો. ૫, સુંઠ તો. ૫, પીપરીમુળના મઠોડા તો. ૫ આ ચાર ચીજના જીણા જીણા કટકાં કરી તેના પંદર ભાગ કરવા તેમાંથી એક ભાગ લઈ જીણા કપડામાં પોટથી બાંધી બીજેર દુધમાં ઉકાળી તે દુધ શેર ગા રહે ત્યારે પોટથી કાઢી લઈ તે દુધમાં રૂપાના બે વરખ નાખી પીવાથી શક્તિ વધે છે આ પ્રમાણે પંદર દિવસ કરવું.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૨૩ મો.

ઉપદંશ-ફિરંગરોગ અને તેના ઉપદ્રવો.

મનુષ્યની ગુણ ઇન્દ્રિ ઉપર હાથનો પ્રહાર થવાથી, નખ લાગવાથી, દાંત લાગવાથી, ઇન્દ્રિને ન ધોવાથી, અત્યંત સ્ત્રીસંગથી, યોનિદોષથી, બગડેલા પાણીએ ઇન્દ્રિને ધોવાથી, ઇન્દ્રિમાં જે ઉપદંશ (ચાંદી) થાય છે તે પાંચ પ્રકારના છે. આગંતુક રોગમાં રોગનું કારણ બહારથી ઉપસ્થિત થયા પછી તેના કાર્ય સાથે શરીરમાં પ્રાધાન્યપાત્ર ભોગવતા જે દોષો તેની સાથે મળે છે તે દોષોના નામથી તે રોગ ઓળખાય છે, તેવી રીતે જે ઉપદંશમાં કાળી ફાલ્લી થઇ તેમાં સોય ખોસ્ત્યા જેવી પીડા થાય છે તેને વાતોપદંશ કહે છે. જે ઉપદંશમાં ફાલ્લીનો રંગ પીળો હોય, બળત્રા હોય અને તેમાંથી ઘણું પાણી ઝરે તથા ફાલ્લીઓ લાલ રંગની હોય તેને પિત્તોપદંશ અને રક્તોપદંશ કહે છે. જે ઉપદંશમાં સફેદ રંગની મોટી ફાલ્લી જોડે છે તેમાં વલુર છૂટે છે, સોજો આવે છે અને ઘટ્ટ પર વહે છે તેને કફોપદંશ કહે છે. ઉપદંશ ચતાંજ જે મૂર્ખ પુરુષ તેનાપર ઓષધોપચાર ન કરતાં વિષયાસક્ત બની સ્ત્રીસંગ ચાલુ રાખે છે તેની ઇન્દ્રિ કેટલાક દિવસ પછી સુજી આવી તેમાં કીડા પડી ખવાઇ જાય છે,

તેથી પરિણામે તે માણસ મરણ પામે છે. કાંઈ માણસને ઇન્દ્રિના કાપની ઉપલી બાજુએ મરઘીની પૂછડીની પેઠે એકએકના ઉપર ચામડીના અંદરના ભાગમાં ઢંકાયલા અંકુર કિંવા શણગા ફૂટે છે તે રોગને લીંગવર્તી કહે છે, અને કેટલાક તેને લીંગાર્શિ પણ કહે છે. આ બાધિ ત્રિદોષજનિત હોવાથી વેદનાયુક્ત હોય છે અને દેખાવમાં ચીકણો અથવા અગતો હોય છે.

ઉપદંશના રોગીને રક્તશુદ્ધિ માટે પ્રથમ લઘુમંજીષાદિ કરાવ્ય, ઉપદંશ મટતાં સુધી ચાલુ રાખવો. જો વાતપ્રાધાન્ય હોય તો હરડાં, એડાં, આમળાં સમભાગે લઈ બાળી તેની રાખોડી કરી મધમાં મેળવી ચોપડી. જો પિત્તપ્રાધાન્ય હોય તો ઘોળો મલમ ચોપડવો જો કફ પ્રાધાન્ય હોય તો સુન્નાગેર, સફેદ કાથો, કલઈ સફેદો અને શંખજીર અને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી ઘોલવા ધીમાં ચોપડવાથી સાફ થાય છે. કેટલીકવાર એવું બને છે કે મણીઅંધમાં ચાંદી પડીને તેમાં સોજો આવે છે, જેથી ઇન્દ્રિના પોપચાંની ચામડી ઢંકાઈ જાય છે, એટલે અંદરની ચામડીને દવા ચોપડાતી નથી, અને ઉપર ચોપડેલી દવા કામ લાગતી નથી. તેવા વખતમાં કેટલાક ચિકિત્સકો ઇન્દ્રિના ફૂલને જોર કરી ઉઘાડે છે, તે ઉઘડવાથી ઇન્દ્રિના ગળામાં ફાંસો પડી જાય છે, અને ત્યાં સોજો વધે છે એટલે રોગીની અવસ્થા ઘણી ભયંકર વેદનાવાળી બની જાય છે. જો આવો ફાંસો પડી સોજો આવ્યો હોય તો, અથવા ઇન્દ્રિનું ફૂલ ઢંકાઈ ગયું હોય તો, મોરથુથુ તોલો એક, શટકડી તોલા બે, કપુર તોલા બે અને ખૂન બારીક વાટી તેનું પાણી બનાવી એક બાટલીમાં ભરી રાખવું. પછી કાચના વાસણમાં ચોખ્ખું પાણી એક શેર લઈ તેમાં પેલું લીલું પાણી એક તોલાને આશરે

નાખીને જો દાંતી પડી સોજો આવ્યો હોય તો તેના ઉપર દીપાં પાડવાં અથવા પોતાં ચૂકવાં અને જો ચામડી બંધ હોય તો ચામડીની બાજુપરથી તે પાણીની પીચકારી મારવી. જો રોગીથી નહિ ખમાય તો ખીજું સાદું પાણી ઉમેરવું. આ એસડનું નામ લીલું પાણી પાડ્યું છે.

કાળું પાણી:-અગ્રેજી દવા નામે કુલોમેલ તોલા અઢી, સુકો સુનો તોલા પાંચ, અને બાવળનો શુંદર તોલા દસ લઈને એ ત્રણેને જુદાજુદા પાણીમાં પલાળવા. તેમાં બાવળનો શુંદર અને કળીચૂનો એ બેઉનું પાણી જડી છાશ જેવું કરી, કપડે ગાળી એકઠું કરવું. પછી કુલોમેલને પાણીમાં ડોહોવતા જવું અને તે પાણી, પેલા બે પાણીમાં મેળવતા જવું. કુલોમેલને એવો સ્વભાવ છે કે એકદમ પાણીમાં નહિ ઓગળતાં વાસણને તળીએ બેસી જાય છે, તેથી પાણી રેડતા જવું અને ડોહાવી ડોહાવીને પેલા પાણીમાં ઉમેરતા જવું, એટલે ત્રણે પાણી મળીને કાળા રંગનું પાણી તૈયાર થશે. તે પાણીને પણ ઉપરના લીલા પાણીની પેઠે વાપરવું. આ બેઉ પાણીઓના કોગળા કરવાથી મોઢામાંની ચાંદી પણ મટે છે. ઉપદેશના રોગીને હોમ, અણા, આદુ અને ખાંડની સખત પરેજી કરાવવી. જો પરેજી કરવામાં નહિ આવશે તો ચાંદી મસાઈ જશે. જો કોઈ માણસને ઉપર કહેલો લોંગવર્તી રોગ થયો હોય છે, તેવી અવસ્થામાં શસ્ત્રવૈદ્યો તેને કાપીને કાઢી નાંખે છે, અને ચાંદી ફગવી નાંખે છે, પણ એ લોંગવર્તી ફરી ફરીને પાછી થાય છે, માટે જો લોંગવર્તી થઈ હોય તો તેના ઉપર પથ્યાગુગગની ગોળી ધરીને દિવસમાં બેવાર ચોપડવાથી થોડા દિવસમાં મટી જાય છે તે પાછી થતી નથી.

શ્રીરંગ રાગ.

શ્રીરંગ એ શબ્દ કારસી ભાષાનો છે. એનો અર્થ એવો થાય છે કે “એકરંગ”. જ્યારથી આપણા દેશમાં શ્રીરંગી લોકો આવ્યા ત્યારથી એ રાગની ઉત્પત્તિ થએલી જણાય છે, કારણ કે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એ રાગનું નિદાન જણાતું નથી, પરંતુ ભાવપ્રકાશે ઉપદેશની પછી શ્રીરંગ રાગ લખ્યો છે, અને તેણે લખ્યું છે કે આ રાગ ગંધર્વો થાય છે. એ રાગ-શ્રીરંગી મનુષ્યોનાં સંસર્ગ અને શ્રીરંગી સ્ત્રીઓના પ્રસંગથી ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાપત્તિથી એવું સમજાય છે કે શ્રીરંગી-સ્ત્રીની સ્ત્રીથી અથવા આપણા દેશની સ્ત્રી સાથે શ્રીરંગીઓના પ્રસંગથી એ રાગ ઉત્પન્ન થયો છે. શ્રીરંગ રાગ આગંતુક હોવાથી જે જે દોષની અધિકતા હોય તે તે દોષ આશ્રિત તેને ગણવો. વેદોએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આગંતુક રાગ પ્રથમ ઉત્પન્ન થઈ, પાછળથી તેમાં દોષ મળે છે, એટલા માટે જે જે દોષનું ઉત્પત્તિ વધારે જણાતું હોય તે તે દોષ પ્રાધાન્ય લક્ષણ જોઈને તેની ચિકિત્સા કરવી. શ્રીરંગ રાગ અંદરનો, બહારનો અને અંદર તથા બહાર બેઉ પ્રકારનો એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો બનેલો છે. બહારનો શ્રીરંગ વિસ્ફોટકના જેવો થાય છે, થોડી પીડા થાય છે, અને બીતરનો શ્રીરંગ સાંધાઓમાં થાય છે, અને તે આમ-વાયુ જેવી પીડા કરે છે, અને તેમાં સોજો લાવે છે. ત્રીજા પ્રકારના શ્રીરંગમાં બેઉ પ્રકારનાં લક્ષણ થાય છે. શ્રીરંગ રાગમાં કૃપતા, બળનો નાશ, નાકનું ખેસી જવું, અગ્નિમંદ, હાડકામાં શોષ, અને હાડકાંનું વાકાચુંકા થઈ જવું, એટલા શ્રીરંગના ઉપદ્રવો છે. બહારનો શ્રીરંગ સાધ્ય છે, બીતરનો કષ્ટસાધ્ય છે, અને

બહાર તથા બીતરનો ઉપદ્રવયુક્ત હોય તે અસાધ્ય છે. ફીરંગ રોગ એટલે લૌકિકમાં ટાંકી જેને અંગ્રેજીમાં સીફીલીસ કહે છે તે જાણવો.

જે માણસને ફીરંગ રોગ થાય છે, હાલમાં તો તેનું નામ માત્ર રહ્યું છે, કારણ કે ધણાં વર્ષના સંસર્ગથી એ રોગનાં બીજ એવા વવાયાં છે કે ગૃહસ્થો અને ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓ, વેશ્યાઓ અને વેશ્યા-ગામીઓમાં સર્વત્ર પરસ્પરના સંબંધને લીધે, એકબીજાના એપથી આખા દેશમાં તે ફેલાઈ ગયો છે, એટલે આ રોગ આપણા દેશનો જ મૂળ વર્ત્તિ હોય એવો જણાય છે. ફીરંગ રોગની ચિકિત્સા કરવામાં જ્યારે નિદાનશાસ્ત્રના કાયદા પ્રમાણે—

कश्चिद्भि रोगोरोगस्य हेतुर्भुत्वा प्रशाम्यति ।

नप्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थंकुरुते पित्त ॥

અર્થાત્ કેટલાક રોગો એવા છે કે બીજા રોગના હેતુ એટલે કારણ થઈને પોતે છુપી જાય છે, અને કેટલાક એવા છે કે બીજા રોગને ઉત્પન્ન કરીને પોતે પણ દેખાતા રહે છે. એ પ્રમાણે ફીરંગ રોગમાં ઘણું બાગે જોવામાં આવે છે. જેમ એક માણસને પેશાબ ઉપર ચાંદી પડી, તે ચાંદી ઘણું કરીને પ્રથમ ઈંદ્રિયા કાપામાં પડશે અને તેની જ સાથે પસીનાનું ગંધાવું અને શરીરમાં તાવ એ બે ઉપદ્રવ જણાશે, તે વખતે ચાંદીને રૂઝવવા માટેની ઉતાવળ કરવામાં આવે અને તે ચાંદી ઉપર ઘોળો મલમ અથવા કોઈ જાતની ઠંડી ભૂખી દાખવાથી ચાંદી રૂઝાઈ જાય છે, પણ તેનું ઝેર શરીરમાં રહી જાય છે, તે ઝેર શરીરમાં વ્યાપિને પ્રથમ બદ ઉત્પન્ન કરે છે. એ બચકર બદનું દરદ પાછીને પણ નીકળી જાય તો બહુતર છે, પણ કોઈ જાતના સેકથી

અથવા સેપથી, અથવા મલમપદ્ધતી બદની ગાંઠ ઓગળી જાય તેનું ઝેર શરીરમાં વ્યાપિને વિસ્ફોટક, સંધિવા, ગંઠીયોવા, લકવા, ફાલેજ જેને આપણા શાસ્ત્રમાં અડદીયોવા કહે છે તેવો રાગ થાય છે. તે પછી તે રાગને કાઢવા માટે ઘણા વંદ્યો તેને વાયુ ધારીને સોમલ અથવા ભીલામાના પ્રયોગો કરે છે, જેવાં શરીરમાં ઉબ્જતા વધીને એનું ઝેર જ્ઞાનેન્દ્રિયમાં પસરી, કેટલાકને આંખે મોતીયા, કુલાં, ડેયા થાય છે અથવા આંખે આંધળા થાય છે મોંઢામાં તેનું ઝેર આવવાથી મુખમાં અને તેમાં ઘણું કરીને હોઠના બે સાધાઓમાં તથા જીભની ઉપર અને મૂછના વાળમાં ચાંદી પડે છે. તેથી તે ચાંદી પાકતાં પાકતાં જીભ સડીને વચમાંથી અર્ધી ખવાઈ જાય છે, કેટલાકના નાક ખવાઈ જાય છે અથવા ગુંગણું બોલાય છે કેટલાકના કાન ખરી જાય છે એટલુંજ નહિ પણ એકવાર શીરંગરાગ થયો અને તે માણસ પોતાની સ્ત્રી સાથે સંબંધમાં આવે તો તે સ્ત્રીને પણ પોતાના સંસર્ગ દોષથી પોતાના જેવી દુઃખી કરે છે. તેવી રીતે પોતાને ચાંદીનો રાગ થયો હોય તે પછી તેના વીર્યથી સંતતિ ઉત્પન્ન થાય તો તે સંતતિને બદ તથા પ્રમેહ તથા આગર (ગાંઠ પાકે છે તે) લુગાપણું, પાંગળાપણું, ફેચાપણું વગેરે દેખીતા વાયુના લક્ષણવાળા પણ ગરમીના રોગો થાય છે. એ પ્રમાણે એવા રોગો વંશપરંપરાએ કિતવતાં ઉતરતાં છેવટે સુન્નજહેરી વાતરકા, રગતપિત્ત, (પતના રોગીને) જન્મ આપી, જ્યારે કુદરત તેના વંશનો અટકાવ કરે ત્યારેજ એ રાગ અટકે છે. ઘણા રોગીઓ કે જન્મને પાછલા પ્રકરણમાં ગલ પડે, અપચિથી માંડીને વિદ્રધિ અને પ્રમેહપિટિકની ગાંઠોના વર્ણન કર્યા પ્રમાણેના રોગોનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન પોતે ઉત્પન્ન કરેલા અથવા વારસામાં મેળવેલા

શીરંગ રોગનું જ કારણ છે, એવું સમજવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે ઉપદેશ શીરંગ રોગ કે શીરંગ રોગથી કૃપણ થયલા તેનાં પુત્ર, પૌત્ર કે પ્રપૌત્રને જાણીને શરૂઆતથી જ તેને લઘુમંજીશાદિ કવાથ સાથે પથ્યામુગળ, કિશોન્મુગળ કે અમૃતાદિ શુગળનું સેવન કરાવવું અને જો શીરંગરોગ ગાઢના રૂપમાં આવી ચુક્યો હોય તો તેને પથ્યામુગળ અથવા કંચનાર શુગળ, મંજીશાદિ કવાથ સાથે દિવસમાં ત્રણવાર બળ્ખે ગોળી બાર માસ સુધી ખવડાવવી. મંજીશાદિ કવાથ ઉકાળી મૂકેલો ખગડો જાય છે અને આ દે-સી જમાનામાં ઉકાળવાની કડા-કુટ બની શક્તી નથી, અને એ કવાથ બાર મહિના સુધી પીવાનો હોવાથી રોગી કંટાળી જાય છે, એટલા માટે લઘુમંજીશાદિ કવાથના દરેક વસાણા ચારચાર તોલા લઇને તેને એક માટીના અથવા કાચના વાસણમાં દશ શેર પાણી ભરી પલાળી દેવા, તેના મોં ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી, કપડેથી તેનું મોં બંધ કરી તેને છાપરાપર અમાશીમાં કે તડકે ગોઠવી રાખવું. તેનાથી કપડે ગાળીને દરરોજ અર્ધોશેર અથવા પંદર તોલાને આશરે પાણી કાઢી લઇ, તેટલું જ ખીજું પાણી તે વાસણમાં ઉમેરી તેનું મોઢું બાંધી લેવું અને ગાળી લીધેલા ઉકાળાને એક શીશીમાં ભરી, દરેક વખતે પાંચ પાંચ તોલા પાણી દિવસમાં ત્રણવાર દવાની ગોળીઓ સાથે પીવું. જો શીરંગરોગ અત્યંત વધી ગયો હોય ને ઉપદ્રવ સાથે ચાંદી કે નાસુર પડી ગયાં હોય ત્યારે રસકપુર તોલો એક તથા મુલતાની માટી (ખડી) તોલા ચાર લઇ, બેકને પાણી બારીક વાટી, પાણીમાં મેળવી, તેની અડદના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી મૂકવી. તે ગોળીમાંથી બળ્ખે ગોળી, દરરોજ સવારમાં પાણી સાથે ગળાવી તે ઉપર પાઠી આમલીને પાણીમાં બોળી, હાથે ચોળી,

તેનો રમડા જેવો રસ કાઢી, કપડે ગાળ્યા સિવાય તે પાવો. એ જે ગોળી ખાધા પછી આવી રીતે આમલીનું પાણી આપા દિવસમાં પાંચથી દસ રતલ લગી પેટમાં જાય છે, પણ તેથી રોગીના દાંત ખટાતા નથી, સાંધા કે હાડકાં દુઃખતાં નથી, રોગીને કંટાળો આવતો નથી, પણ તેને આમલીનું પાણી પીવાનું મન થયાં કરે છે. આ ગોળી વધુમાં વધુ એકવીશ દિવસ ખવાડવી. તે પછી એ ગોળી બંધ કરી, જેટલા દિવસ ગોળી ખવડાવેલી હોય તેટલા દિવસ દરરોજ દિવસમાં એવાર, એકવીશ પાંતરાં લીમડાનાં લઈ, પાણીમાં વાટી તેનો રસ કાઢી પાવો. આ ગોળી ખવાટી હોય અથવા ગોળી બંધ થઈ લીમડો પીવાતો હોય ત્ય.સુધી રોગીએ દૂધ, ગળપણુ અને ધી ખીલકુલ ખાવું નહિ. જે દૂધ ખાશે તો તેને શરીરમાં કમ્પવાયુ થશે, જે ગળપણુ ખાશે તો તેનું ગળું એસી જશે, અને જે ધી ખાશે તો તેના અંગનો કોઈ ભાગ અથવા અર્ધું અંગ રહી જશે; માટે આ ગોળી વેધે જે રોગી વેધના કલાસર ચાલનારો હોય તેવા વિશ્વાસ-પાત્ર રોગીનેજ આપવી. વાતચાતમાં દરેક રોગીને આ ગોળી આપવાથી રોગી પરેશ તેડો નાંખે છે અને લોકોમાં એમ કહેવાય છે કે શલાણુ વેધે શલાણુને રસાયન ખવડાવ્યું તે ફૂટી નીકળ્યું ! અથવા તેથી તેનું શરીર બગડી ગયું ! ! ! એમ અપવાદ આવે છે. પણ કોઈ રોગીને કપકો આપવું નથી ! આવી જાતના શિરંગ રોગમાં રોગીને નીલકંઠરસ તથા ગર્ભવિલાસરસ પણ શાયદો કરે છે. કેટલીકવાર એવું બને છે કે ટાંકી થઈ રૂઝાઈ ગઈ. બદ થઈ ફુટીને નીકળી ગઈ અથવા વેરાઈ ગઈ. તોપણ તેની આસરથી રોગીને જીવુંજવર, હાંફ, સુકી ખાંસી જેવો રોગ થઈ તે રોગી ક્ષયપર જતો જણાય છે. તેવા

રોગીએ પેદુંગીઠ સરકારના દમ્ભણ ગામમાં જઈને ત્યાંના ક્ષીરંગી ડોક્ટર પાસે પાંત મુકાવવી. જો કે પાંત મુકવાની વિધિ પણ ક્ષીરંગ રોગની સાથે સાથે નીલકંઠરનાકરમાં પાંતવિધિના નામથી લખેલી છે, તોપણ અનુભવી ડોક્ટર સિવાય પાંત મુકવાથી શયદે થતો નથી. એક વાત અત્રે જણાવવાની છે કે આપણામાં એક એવી કહેવત ચાલે છે કે “દેખાદેખી સાંધે જોગ, પડે પિંડ કે વાધે રોગ” તે પ્રમાણે આ દમ્ભણની પાંતમાં જોવામાં આવે છે. એટલે જેને ચાંદી ચયા પછી ક્ષય, શ્વાસ, ખાંસી અને તાવથી શરીર ગળાઈ જતું હોય તેને એ પત મુકવાથી ઘણાજ શયદો થઈ શરીર પુષ્ટ થાય છે. પણ જેને ટાંકીનો રોગ થયો નથી તેવા રોગીઓ, ઉપરના ઉપદ્રવોથી પીડાતા હોય તેઓ પાંત મુકાવે તો તેના શરીરની શક્તિ તથા ભોહી તથા માંસ ગળી જઈ આખરે તે રોગી મરણ પામે છે, એટલા માટે ક્ષીરંગ રોગના રોગીએજ પાંત મુકાવવી એવી અમે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. ક્ષીરંગ રોગમાં વિસ્ફોટક થયો હોય તો આરોગીને પાણીમાં ખૂબ ઝીણી વાટી શરીરે ચોળવાથી અથવા આખરના પાંત-રાંની નીચેની ઢાંડી બાહ્યને રાખેડી કરી તે રાખેડી તાંબાના વાસણમાં નાંખી, તેમાં દહીં નાંખી, તાંબાના ભોટાથી ખુબ ધુંદી, દીલે ચોળી મુકાયા પછી નહાવાથી વિસ્ફોટક મટી જાય છે. इत्यलम्.

બીજા વૈદરાજે તરફથી આવેલા અનુભવી ઇલાજો.

વૈદ્ય ધીરજીરામ દલપતરામ ગુજ્જરફળીયા-સુરત.

૧. નીલકંઠ રસઃ—કુલાવેલું મોરચુથુ તો. ૧, કુલાવેલી ફટકડી તો. ૧, હરડા, ખેડાં, આમળાં, મોટી હરડે, હીમજીહરડે, સમુદ્રફળ,

ખોદાર, પારો, ગંધક, એ સધળું તોલો તોલો લઈ, પારા ગંધકની કાળજી કરી, તેના બીજી વસ્તુઓનું ચુર્ણ મેળવી, તેમાં લીંબુના રસ ૪૦ તોલા પચાવી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. ગરમી, વિસ્ફોટક, ઉપદંશ, દ્વિરંગ રોગ, વગેરે ગરમીના દરદમાં સવાર સાંજ જમ્યા પછી થોડા ધીમાં લપેટીને ૧ થી ૨ ગોળી ગળાવવી. પરેજીમાં તેલવાળા પદાર્થો વધારે ખવડાવવા. હીંગ અને ચણીની પરેજી કરાવવી.

૨. ઈંદ્રિયુલ્લાભ:—સુરોખાર, ચીનીકપાલા, એલચીના દાણા, રેવંચીની ખટાઈ સમભાગે લઈ ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી ૦ા શેર દુધ અને ૦ા શેર પાણીમા ૦ા તોલો ચુર્ણ નાંખી, પાવાથી ધણો ફાયદો થાય છે.

૩. યુકની:—પીળી કાડીની બસ્મ તો. ૦ા, જુની સોપારીનો કોલસો તો. ૦ા, સફેદ કાથો તો. ૧, શંખજીર તો. ૦ા, કલઈ સફેદો તો. ૦ા, ખોદાર તો. ૦ા, કપુર તો. ૦ા એ સધળું વાટી વસ્ત્રગાળ કરી જીર્ણ છુટી ચાદી, ટાંકી વગેરે ઉપર આ યુકની કોરી દાખવાથી અથવા ધોયલા ધીમાં મેળવી ચોપડવાથી ચાંદી મટી જાય છે.

યતિશ્રી રવીલસજી દીપલસજી હાપરીયાશેરી-સુરત.

૧. શુભેશ્વરમાની તો. ૧, સુરોખાર બેઆનીબાર, કપુર બેઆની બાર; એને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી પછી ચાંદી, ટાંકી, ગરમીની ફાણીઓ કે જે સ્ત્રીઓને ગુપ્ત ભાગમાં થાય છે તે ઉપર, પાણી અગર ગુલાબજળમાં ચોપડવાથી ધણો ફાયદો થાય છે.

વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર કંશારાશેરી-સુરત.

૧. કાડીના મુળીયાંની હાલ તોલો ૧, એલચી તો. ૧, કાથો

તો. ૧, જે ત્રણે વસ્તુ વાટી વચ્ચેથી કરી પાણી સાથે ખુબ ઝીણી વાટી ચણા નેવડી ગોળી કરવી. દિવસમાં ૩ વખત ખખખે ગોળી પાણી સાથે આપવાથી મોઢું ગળીને તમામ ખીમારી નીકળી જાય છે, પણ તેથી મોઢું આવતું નથી કે મોઢામાં ગરમી જણાતી નથી. રોગીને દુધભાત ખવડાવવો.

૨. જે ઉપદંશ અથવા શીરંગરોગ વિક્રિયા પામી વધી ગયો હોય તો ચોખ્ખીનીનું ચૂર્ણ તોલો ૧ લઈ તેમાં ઘી શાકર મેળવી મોઢક બનાવી ખાવો. ખીજે દિવસે જે તોલા ચોખ્ખીની લેવી. જે પ્રમાણે ૨૧ તોલા સુધી વધારવું એટલે ૨૧ દિવસમાં તમામ વીક્રિયાવાળો શીરંગરોગ મટી જાય છે. ધોરાકમાં મીઠું કે અંખવ, તેલ, અરચુ કે મસાલો બંધ કરવો.

૩. નીલકંઠ રસ-મોરચુ તો. ૧, લવેંગ તો. ૧, સફેદ કાથો તો. ૧, હીમજી હરડે તો. ૪ જે સર્વેને લોખંડના પાસણમાં નાંખી લોખંડના બતાથી ૪૦ ખાટા લીંચુનો રસ સોપાય બંધુધી છુટી ૧ વાલની ગોળીઓ બનાવવી. સવાર સાંજ એકેક ગોળી ઘી સાથે આપવી. આ ગોળી ઉપર તલનું તેલ અથવા તેલવાળા પદાર્થો વિશેષ ખાવા. ઘી ગળપણ ખાવું નહિ. ૧૪ દિવસમાં મટી જાય છે.

વૈદ્ય અને વનરૂપતિ શોધક ગુરમહમદ હમીર ધોરાજીવાળા

સુ. રાજકોટ પરા.

૧. ઇંદ્રીપરની ચાંદી-કાથો, ચીરોડીની બરમ, માણસના હાડકાની બરમ, શંખજી, હરણના સીંગડાના ગરબનું ચૂર્ણ, માયાં જે સર્વેને ખારીક વાટી ઇંદ્રીના જખમપર જરા થુંક લગાડી તેની

ઉપર આ ચુર્ણ દાખવું જેથી ત્રણ ચાર વખત લગાડવાથીજ ભીંગડું લઇ દવા નીકળી જઇ તે જગ્યા સાફ થઇ જશે. ત્યાર પછી રાયક અને સોધક દવાઓ ચાલુ રાખવી.

૨. ચાંદીને લીધે સોજો આવ્યો હોય તો કેસુડાં (ખાખરાનાં ફુલ)ને બાફી ઇંદ્રી ઉપર બાંધી તેજ બચેલું પાણી થોડેથોડે નાખ્યા કરવાથી એક બે દિવસમાં સોજો ઉતરી જાય છે. તેમજ મીઠીઆવળ (સોનામકી)નો પ્રયોગ ઉપર પ્રમાણે કરવાથી સોજો ઉતરી જાય છે.

૩. ઇંદ્રીનું જખમ બહુ કચકચવું જણાય તો (સોજો ઉતર્યા પછી આવા ચિન્હ જણાય છે) માટે નાની ખોરડીના પાનનું ચુર્ણ દાખવું જેથી સાફ થઇ જશે. ત્યારબાદ ઉપર લખેલું ચુર્ણ લગાડવું.

વલભદ્રાસ નરોત્તમદાસ શાહ સર કારકુન કસ્ટમ હાઉસ-

ભરૂચ.

ગરમી ચાંદીની ધુમાડી:-હીંગળોઃ તો. ૧, કાળા તમાકુનાં સુકાં પાન તો. ૨, નાની એલચી તો. ૧, એને ખુબ બારીક વાટી સાત પડીકા કરી એક પડીકું લઇ સવારે તથા એક પડીકું સાંજે ધુમાડી દેવી જેથી સાફ ત્રણ દિવસમાં મટે છે. ખોરાકમાં ઘણુંની શેટલી, ઘણુંની થુલી ધી ખાવું. દિન સાત પછી ઘણું સાકર અને ધી, અને તે સાત દિવસ પછી થોડી થોડી સરવે જણુસ ખાવી. એ દવા અતુભવસિદ્ધ છે.

વેધ લક્ષ્મીશંકર જાદવજી સુ. ૦ ધં.કુ.ક.

છર્ણ ઉપદેશ અને તેના વિકારો માટે:-લવિંગ તો. ૧, મરી તો. ૧, અકલમરો તો. ૧, વાવડીંગ તો. ૧, રમીમસ્તકી તો.

૧, અન્નમો તો. ૪, દેશી ગોળ તો. ૫, બીલામા નંગ ૩૫, સર્વને ભેગાં વાટી ગોળી ચણીબોર જેવડી વાળવી. સવારસાંજ અકેક ગોળી દુધમાં ખાવી. જેથી લગભગ પંદર દિવસમાં મટે છે, જે જલદી મટે તો પછી ખવરાવતી નહીં. ખેરાકમાં દુધભાત શીવાય કાંઈપણ આપવું નહીં. બરાબર પરેજી પળાવવી જેથી જીનો વ્યાધિ મટે છે. તેમજ જીનો વાતવ્યાધિ પણ મટે છે. બીલામાના ઝેરને માટે કોપરે ખાવું તથા કોપરેલ ચોપડવું. અનુભવસિદ્ધ છે.

વૈદ્ય પ્રાણીલાલ દોલતરામ મું કપરવજી.

ઉપદંશ-સંધીવા:—કેશરાદી વટી (ભાવપ્રકાશ)ની સાથે જલ્દત મંજીષ્ઠાદી ક્વાથ આપવો. અને જે સાંધા બહુ રહી ગયા હોય તો ક્વાથ ન આપતાં કેશરાદીવટી સાથે ચોપચી-ચાદિ ચુર્ણ (નીં ૨) આપવું. જે ત્રણ દિવસે મીઠીઆવળ ૨ ભાગ, વલારી એક ભાગ, જેલીમધ એક ભાગ, સાકર એક ભાગ, મજીઠ એક ભાગ તેનો જીલ્લાખ આપવો. સાંધા ઉપર ચોપડવા માટે નારાયણ તેલ પણ આપી શકાય છે. જેથી મટી બહુ સારું પરીણામ આવે છે.

ચોપડવા માટે—રસકપુર, સોપારીની રાખ, કળલી. હીંગળોક, માયાં, કાયો, સરખે વજને લાઠ બારીક વાટી માખણ અથવા ઘીયલા ઘી સાથે મેળવી ચોપડવાથી મટે છે.

વૈદ્ય મણીશંકર ભાનુશંકર મું વલસાડ.

ઉપદંશહરવટી:—રસકપુર તો. ૧૧, ઇલાયચી તો. ૧૧, દ્રાક્ષ કાળી તો. ૧૧, લવિંગના ઉપરનાં ફુલ તો. ૧૧, પ્રથમ રસકપુ-

રને ખુબ ખાલી ખીજી વસ્તુઓ મેળવી કાળી દ્રાક્ષના ઢીળા કાલી મેળવી ચણા જેવડી ગોળી કરી સવારે એક ગોળી દરરોજ ગોળ ખીમાં ચાટવાથી ચાદી, વિસ્ફોટક, નવીન પ્રસેદ મટે છે. ખેરાકમાં ખી, સાકર, દુધ, રોટલી સીવાય કાંઈપણ ખાવું નહિ. ગોળી સાત દિવસથી વધારે ખાવી નહીં. જરૂર પડે તો થોડા દિવસ બંધ રાખી પછી શરૂ કરવી.

વૈદ્ય જમ્મીયતરામ કેશવરામ પાઠેક બારડોલીવાલા મુ. મુંબઈ.

૧. ઉપદંશ-આટે-સુનાના વરખ તો. ૦૧, સિંધવ ખાર તો. ૫, મનસીલ વા. ૭, રસસિંદુર વાલ. ૭, ઘોડાવજ તો. ૫, સિંધવ તથા સોનાના વરખને સાથે મેળવી છુટી મનસીલ, રસસિંદુર તથા ઘોડાવજ મેળવી તુળસીના પાનના રસની તથા કાચકીના પાનના રસની એકેક ભાવના આપી વટાણા જેવડી ગોળી વાળી દરદી તથા વ્યાધીની રથીતી પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત એકથી બે ગોળી આપવી ઉપરથી ઉપલસરીને ક્વાથ પાવે અથવા શાંટ બનાવી પાવે. જોથી ઉપદંશ તથા રક્તવિકારથી ઉત્પન્ન થયેલા ઝેરી સડતાં દરદોને મટાડે છે.

૨. વિસ્ફોટક આટે-લીંબોળીની મીઠ તથા ખાવળનો ગુંદર વાટી વટાણા જેવડી ગોળી બનાવી દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે બખ્ખે ગોળી ગળાવવાથી વિસ્ફોટકને ધણીજ ઝડપથી મુકવે છે.

ચુકની ઉપદંશ આટે-ખાવળની પત્રી તો. ૧, માયુક્ત તો. ૧, ચોખ્ખો કાથો તો. ૧, હીરાદખણ તો. ૧, બોદાર પથરી તો. ૧, રસકપુર વા. ૧ મેળવી ખારીક વાટી ચાંદી ઉપર લમાડવાથી જલદી

રજ લાવી, ચસકા, શુળ, વિગેરેને મટાડી એકદમ આરામ આપે છે. રસકપુર સિવાય પણ કામ કરે છે.

કુમારમી દેવીસીંહણ હુપતસીંહણ મુ. કટોસણ,

વાયા વિરમગામ.

ચાંદી, ટાંકી માટે-પારો, ગંધક, મરી, ટંકણ, હીમજ, રાજ, ખોદાર પથરી, મનસીલ, હરતાલ, કપુર એ સર્વ સમભાગે લાઇ, પ્રથમ પારાગંધકની કળલી કરી ખાડીના વસાણા મેળવી દવા તૈયાર કરવી. એ દવા લીંબુના રસમાં દરાજ ઉપર ચોપડવી. ખસ માટે આ દવા તો. ૪, સરસીઈ તેલ તો. ૧૦માં મેળવી સો પાણીથી કાંસાની ચાળીમાં ઘોઇ ચોપડવું. ધી અથવા માખણ સો પાણીએ ઘોઇ આ દવા મેળવી ચોપડવી. ચાંદી, ટાંકી, ખસ તમામ જાતના ચામડીનાં દરદમાં આ દવા ધણી અકસીર છે. આ દવા એક સાંઇ (શ્કીર)ની જતાવેલી છે.

લોહી સુધારક-ખજુર ટળીઆ કાઢેલું તો. ૮, ગોળ તો. ૮, અરડુસીનાં પાન તો. ૮, એ ત્રણેનો રાતી માટલીમાં ક્વાથ કરી બે અથવા ત્રણ તોલા ક્વાથ સવારે પીવે. જેથી લોહી સુધરે છે.

૨. ચાક તો. ૮, રસકપુર તો. ૧૦, એ બેને ખુબ ઝીણું વાટી ગુલાબજળમાં ખુબ ધુંટી ચણીએ જોડી ગોળી વાળી, દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વખત જળએ ગોળી થંડા પાણી સાથે આખીને આખીજ મળાવવી. પરેજ પળાવવી. ખોરાકમાં ભાત, ધી, ખાંડ સીવાય કંઈપણ ખાવા દેવું નહોં. આ દવા ઉપર સખત પરેજ પાળવાની છે માટે વેદોએ વિચાર કરી દરદીને લાયક નાલાયક જેઠ આ દવા આપવી. આ દવા ખાધા પછી જ્યારે મોઢું આળું લાગે

હારે બંધ કરવી અને મોઢું વધારે ન આવે તેવા ઇલાજો કરવા. હવા બંધ કર્યા પછી પશુ ત્રણચાર દિવસ પરેજી પળાવવી જેથી તમામ જાતનો ભોહીચીકાર, વાતરકત આદિને મટાડે છે.

વૈદ્ય કેશવલાલ બાપુજી મુઠ ધંધુકા.

ઉપદંશ માટે:—હિંગુલોત્પ પાદર તો. ૬, શુદ્ધ હિંગુલ તો. ૫, પારસી અજમોદ તો. ૪, બોડી અજમોદ તો. ૪, અજમો તો. ૪, અકલગરો તો. ૪, એ સર્વનું વજ્રગાળ ચુર્ણ કરી ગોળ તોલા ૧૨૥ મેળવી પાવલીભારની ગોળીઓ વાળી ઉપદંશના વ્યાધીવાળાને સવારસાંજ એકેક ગોળી ખવડાવવાથી મટે છે. જે વસ્તુ પચ્ય હોય તેજ ખાવી. પ્રયોગ એક માસનો કરવો. એક માસ પૂરો થયા બાદ આઠ દિવસ એરંડતેલ ગાયના દુધમાં પીવરાવવું. અનુભવસિદ્ધ છે.

વૈદ્ય વાસુદેવ નાગરદાસ મુઠ જસકા.

વિસ્ફોટક માટે:—કાયો તો. ૧, બોદાર તો. ૧, શુદ્ધ નેપાળો તો. ૧, શુદ્ધ બિલામાં તો. ૧, વાટી પાણીમાં ગોળી ત્રણ આની ભારની કરવી દિવસમાં એકજ વખત સવારે એક ગોળી ખાવી ચણાના દાળીઆ શીવાય કાંઈ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ ગોળી ખાવી એથે દિવસે સાકરનો સીરો ખાવો જેથી વિસ્ફોટક મટે છે.

વૈદ્ય પ્રભાશંકર ઘંઢાવન મુઠ ધંધુકા.

સોમલના ફુલ:—સોમલ તો. ૧, કપુર તો. ૧, રસ-કપુર તો. ૧, એ સર્વ વાટી એકત્ર કરી ડમર્યંત્રથી ચાર કલાક ધીમી આંચે પકાવવું. જ્યારે સ્વાંગ શીતળ થાય ત્યારે

યંત્ર ખોલી ઉપરની હાંડણીમાં ચોટલા સોમલના કુલને કાઢી વાટી ચોખ્ખાપુર સાકરના એક કવલપુર શીરામાં મેળવી ગળી અષ્ટ ઉપરથી ખાકીનો શીરો ખમ્મ જવો. એ પ્રમાણે ચારથી આઠ પડીકા દરદતા પ્રમાણમાં ખાવા. પરેજી બરાબર પાળવી. ખોરાકમાં ઘઉં, ધી, સાકરજ ખાવાં એ સિવાયની કોઈ પણ ચીજ ખાધી નહિ. હળાહળ રસાયન કુટી સરીરે ચાંદા પડ્યા હોય તે પણ આ કુલના સેવનથી મઠી જાય છે. ગરમી થઈ સરીરે કાણું પડી ગયું હોય તેને માટે આ ઉપાય ધણેજ ઉત્તમ છે.

દેહ વિચિનાથ અમૃત મંજુરે જુગરકર

હવાડીયા ચકલા-મુરત.

૧. બીલામાં શીર ૦૧ ધી શીર ૦૧ બીલામાંની ડીચો કાઢી નાંખી ધીમાં તળી તે ધી ગાળી લેવું. તે ધી બેઆની બાર લઈ ૧ રૂપિયા બાર દહીંમાં નાંખીને પાણું. હીંગ, વાલ, કાણું, કેળું ખવડાવવું નહિ. તથા ચોક્કસની બાજી સુકવી તેનો ભુકો, ઇસબગોળ, સુકી ગળો એ ત્રણે સરખે ભાગે લઈ, ઝીણી ખાંડી, મધ મેળવી ૦ (પા) તોલાની ગોળી વાળી દુધ અગર પાણી સાથે એકેક સવાર સાંજ આપવી, જેથી લોહીવા, પ્રદર ને ઉપદંશ મટે છે.

૨. ગંધકનું ધી ચાંદી ઉપર ચોપડી, તેના ઉપર કલક સફેતો તથા હીરા કખખણની ભુકી ભભરાવી આ ઉપાયો અમે લાંબા વખતથી ખાસ અજમાવેલા છે.

વેદ મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ મુન્નાગરફળીઉં-મુરત

શુક્ર હીંગળોઠ ૬, મેરચુયુ ૬, સુંઠ ૫, મરી ૫, પીપર ૫, હરદેહળ ૫, ખેડાજ ૫, આમળાં ૫, માંચા ૫, નાગકેશર ૫, અજગે

૫, ખોરાસાની અજમો ૫, અજમોદ ૫, લાલ સોપારી ૬, લોહ ભસ્મ ૬ ભાગ; એ સર્વનું મુર્ચ્છા કરી એક મણ લીધુનો રસ એક મહીના સુધીમાં પાઇને ખસ કરવો. પછી ચણીખેર જેવડી ગોળી બનાવવી. આ ગોળી મોટી ઉમરનાં માણસને સવાર સાંજ એકેક ગોળી ધ્રીમાં આપવાથી વિસ્ફોટક, ટાંકી, પ્રમેહ, ચાંદા ત્રિમેરે ચામડીના દરદ મટી જાય છે. પરંતુમાં હીંગ, મરચાં, તેલ, ખટાસ, વાલ, વટાણા, કેળું, કોળું ખાવું નહિ.

બ્રહ્મચારી આત્મારામ ત્રિવેદી. (શરતારામ)

ગળોનો રસ ટાં. ૪) લીમડાંનો રસ ટાં. ૪) હરડાં, પીપળી-મૂળ, આમળાં, કાળી મુસળી, ઘોળી મુસળી, ધાણા, સુંઠ, ગજપીપર. એ એકેક ટાંક લઇ ગીણાં વાટી જીના ગોળમાં ગોળી પાવલી ભારતી વાળી દિવસમાં ૧ વાર સવારે ખવડાવવાથી ગરમી મટી જાય છે.

વૈદ્ય ધીરજલાલ માણેકલાલ મુા૦ વડોદરા—ખાજવાડા.

ઘોળી અથવા લાલ કરેણું મૂળ પાણીમાં ધસી લેપ કરવાથી ઉપદંશ ઉપર ઘણીજ અજળ રીતે અસર કરે છે.

રાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી. સૈયદપરા—સુરત.

સોપારી નંગ ૮, સુકો તમાકુ, ૨, પૈસાભાર, એ ખંનેને ખાળીને રાખ કરવી. પછી તેમાં મોરચુયાની ભસ્મ ૧ રત્તી નાંખી લીધુના રસમાં બે દિવસ ખસ કરવો. મલમ જેવું થાય ત્યારે જેની ઈક્રી ઉપર ટાંકીને લીધે કાણાં પડી ગયાં હોય તે કાણા ઉપર ચોપડી ઉપરથી એવથી પાન લપેટી પાટો બાંધવો. કાણાં પુરાઇ જાય છે.

વંધ નારીશંકર હરગોવન શ્રી૦ આરડોલી, છલ્લે-મુરત.

હીરા દખખણ ૧ નવટાંક લઈ ઝીણી વાટી તેમાં રસકપુર તો.
ના મેળવી ટાંકીના ચાંદ ઉપર દાખવો. જેથી ચાંદી, ઉપદંશ, હીરંગ
રોગ મટી જાય છે. ખાવાની દવામાં કેશરાદિ ગુટકા મંજીષ્ઠાદિ કવાચ
સાથે આપવી.

વંધ મણીશંકર જાદવજી જોશી શ્રી૦ કાનપર તા. વળા.

ચોખ્ખીની તો. ૧૬, ખાંડ તો. ૪, લીંડી પીપર, પીપળીમૂળ,
મરી, લવેંગ, અકલગરો, ખુરાસાનીઅજમો, સુંઠ, વાવડીંગ, તજ
એ એકેક તોલો લઈ ચુર્ણ કરી નાં તોલો ચુર્ણ, ગરમ પાણી સાથે
આપવાથી ઉપદંશના પરિણામી દોષ (ત્વક દોષ, સંધીવા, અસ્થિ શોષ
અને શળ) પ્રમેહ, ક્ષિયુતા, હીરંગોપદંશ મટી જાય છે ને ચાંદી
ઉપર કરેલુનાં મૂળ (સફેદ અથવા લાલનાં) ચોપડવાં.

માસ્તર કેશવરામ હરીશંકર લઠ્ઠ સ્કુલ માસ્તર.

શ્રી૦ કાપોદ્રા તા૦ અંકલેશ્વર.

વિસ્ફોટકના ઉપાય-મજ્જા, હરડાં, ખેડાં, આમળાં, લીમડાની
છાલ, કઠુ, વળ, દારૂળધર અને ગળો બખ્ખે તોલા લઈ ખાંડીને
૧૮ પડીકા કરવાં. તેમાંનું એક પડીકું એક શેર પાણીમાં ઉકાળી
નવટાંક પાણી રહે ત્યારે ગાળીને પાવું. તેજ કુચા ઉકાળીને સાંજે પાવા.
એ પ્રમાણે ૬ દિવસ પાવું, અને નીચે લખેલું આસડ-ચોપડવું;-ધંતુરાનો
રસ શેર ૦૧, નાગરવેલના પાનનો રસ શેર ૦૧, ચંબેલીના પાનનો રસ
શેર ૦૧, ઘોળી દરોના પાનનો રસ શેર ૦૧, મનસીલ તોલા ૨.

પારો તો. ૨, ગંધક તો. ૨ પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી તેમાં મનસીલ ઘુટવો તેમાં પેલા ૪ જાતના રસ મેળવીને એક રસ કરી દરરોજ ચોપડવું એટલે ટાંકી, વિસ્ફોટક મટી જાય છે.

૨. હીરાદખ્ખણ, કલઈ સફેનો, બોદાર પથરી, બાળેલા ચામડાની રાખ, કાથો એ એકેક તોલો લેવાં, મોરચુથુ બેઆનીબાર લઈ સો પાણીએ ઘોયલા ધીમાં મેળવી મલમ કરી ચોપડવો અને ઉપરથી ઉપર લખેલો મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ મધ તથા શાકર મેળવીને પાવાથી ટાંકી, વિસ્ફોટક મટી જાય છે.

વૈદ્ય ભવાનીશંકર ગોવીંદજી.

બોદાર, હીંગળોક, કાથો, સિંદુર, રાજ, ઇસેસ, માયાં, સોનાગેર, હીરાદખ્ખણ, કપુર એ તોલો તોલો લઈ પાંચ તોલા મીણુને તેટલાજ ગાયના ધીમાં ઓગાળી મલમ બનાવી ચોપડવાથી ઉપદંશ મટી જાય છે.

વૈદ્ય નરસંઘભાઈ માધવભાઈ રાંદેરવાળા મુ. કઠોર.

રસકપુર તોલા ૮ લઈને તેના ઉપર ચણાનો લોટ પાણીમાં ખલાળી સારી રીતે મઈન કરી રસકપુર ઉપર એક આંગળા જાડો લેપ કરવો. પછી કાચા સુતરને દડાની માફક લપેટી એક આંગળા ધી જાડો બનાવવો. પછી ગાયનું દુધ મળુ ગાઠ કડાઈમાં રેડી તેમાં પેલો દડો મુકવો અને હલકી આંચ આપવી. દુધ તમામ બળી જાય તે માવો થઈ જાય ત્યારે તેને ઉતારી અંદરથી રસકપુર કાઢી લેવો. તે રસ કપુરને ઝીણો ખલ કરી ૧ ચોખાપુર માત્રાથી મધમાં આપવો. તેથી પ્રમેહ, ચાંદાં, વિસ્ફોટક, ખરજ, ધાતુના બગાડાનો નાશ થાય

છે. રાગીને દુધ, માત, ધી, પુરી સિવાય બીજું કંઈ ખાવા આપવું નહિ. મોંમાં ગરમી જણાય તો વગળના પાણીના કોગળા કરાવવા. ગમે તેવી ચાંદી હશે તે ૭ દિવસમાં મટી જશે.

વૈધ ધનેશ્વર નાગેશ્વર મહામહોપધ્યાય મુાં મંગળેશ્વર-ભરૂચ.

પારો તો ૧, હીંગલોક તો. ૧, ગંધક તો, ૧, બીલામા ટોચી કાઢેલા તો. ૪, ખેરાસાની અજમેા તો. ૪ જુનેા ગોળ તો. ૧૨, પ્રથમ સર્વને વાટી લેખંડની ખાણીમાં બીલામાને એવાં ખાંડવાં કે પતરી બાકી રહે નહિ. જ્યારે એવાં ખંડાઈ રહે ત્યારે પારા ગંધકની કાજળી નાંખી, બીજાં એસકમેળવી, ગોળ મેળવી કાચના એક પ્યાલામાં ભરી લેવું. તેમાંથી રાગીને ચણીખેર જેવડી ગોળા કરી સવારસાંજ એકેકી ગોળા બેંસની છાશમાં ઘોળાને પાછ દેવી. એટલે ૭-૮ દિવસમાં મોંદું આવવાની તૈયારી થશે એટલે ગોળા બંધ કરવી તે ૮-૧૦ દિવસ સુધી મોંદું ગળવા દેવું. પણ ધ્યાન રાખીને જોવું કે મોંદે પડતી છાળમાં ચોખ્ખું લોહી પડતું હોય તો તે મોંદાને વાળી લેવું. ખેરાકમાં છાશ, ચોખ્ખા અને જુવારની ઘેંસ આપવી મોંદું આપવું નહિ. દોઢ માસ સુધી ચાલુ દવામાં છાશ ભરપટ્ટે આપવી. મોંદું ગળે ત્યાં સુધી છાશ પાયા કરવી. દરદી ગભરાય નહિ તેની તપાસ રાખવી. એ સિવાય બીજો ખેરાક ખાનાર દરદી મરી જશે. જો મોં વાળવું હોય તો મીઠા વગરની આમલીનું પાણી, રાગી જેટલું પીએ એટલું પાવું. ત્યાર પછી ૧૮ દિવસ ત્રિતા પછી ઘેંસમાં ધી તથા સાકર નાંખીને આપવું. દુધ પણ આપવું. દુધ આપ્યા પછી દરદીને બંધ કાશ થાય છે તેથી તેને હલકો જુલાબ આપવો. દિવસ ૨૦ પછી

શાકરનો શીરો ખવડાવવો ને તે સાથે ખનાજ ને બાવે તે આપવું પશુ લુણ (મીઠું) તો દોઢ માસ પછીજ આપવું. મોંદું વાળતી વખતે રાગીને બાવળ, ખોરડી, જાંબુનું વગળ કરી દિવસમાં ૪ વખત કોગળા કરાવવા જેથી મોંદાની ચાંદીઓ મટી જાય છે. જો મોંદામાં ભારે ચાંદી પડી જાય તો સોનાગેર, ગુલેઅરમાની, કુલાવેલી ૪૮કડી, એલચી, ચીનીકબાલા, એનું ચુર્ણ બનાવી મોંદાની ચાંદી ઉપર દાખવું.

વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરીકૃષ્ણ શાસ્ત્રી વડોદરાવાળાં મુ. ભુવાલડી

વાયા અમદાવાદ.

સંખજીર, સિંદુર, કપુર, ચામડાની રાખોડી માણસના હાડકાંની રાખ; એને ખુબ બારીક વાટી રાખી મુકવું પછી તલના તેલનું ટીપું ચાંદીપર મુકી ઉપરની દવા દાખવી તેથી ચાંદી સુકાઈ જાય છે.

વૈદ્ય બાળાશંકર પ્રભાશંકર મુ. નાંદેદ રાજપીપળા રોડ

મોરચુધુ વાટી એક વાલનું પડીકું ત્રણ શેર પાણીમાં નાંખી ઝીણું કપડું પલાળી પોતું મુકવું જેથી દક્ષણી ચાંદાં (ઉપદેશ) મટે છે તેમજ બાળકોને આગર ઉપર ચોપડવાથી પણ મટે છે. અમારી ખાસ અનુભાવેલી છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા-ગામ ૨ જો.

નિબંધ ૨૪ મો.

ક્ષુદ્રરોગ.

માણસની આમડી ઉપર આમડીની અંદરથી વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી રસ, રક્ત, માંસ અને મેદને બગાડી ગાંઠના રૂપમાં અથવા ફેશ્લીના રૂપમાં અથવા નીચે ગાંઠ અને ઉપર ફેશ્લીના રૂપમાં જે દર્દો ઉત્પન્ન થાય છે, તેના જીદાજીદા ભાગ પાડી, ગલગંડથી માંડી શીરગરોગ સુધી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તથા આયુર્વેદાચાર્યોએ વિશેષ દર્દોનું વિશેષ રૂપમાં વર્ણન કરવા છતાં જે ભાગ બાકી રહ્યો તેને ક્ષુદ્રરોગમાં ગણી, તેના સામાન્ય નામો આપેલાં છે. ગલગંડથી માંડીને ક્ષુદ્રરોગના અંત સુધીમાં જે જે ફેશ્લીઓ આવેલી છે તેના તરફ જે વૈદ્ય લોકો ધ્યાન આપીને, બરાબર તેની ચિકિત્સા કરે તો પછી એ વૈદ્યને બીજા રોગો સારા કરવા માટે ધ્યાન આપવાની પુરસદ મળે નહિ; એટલે હાલમાં બીજા રોગોના બીજાપચારની સાથે કેટલાક વૈદ્યો મલમપદાર્થ કામ પથ્ય કરે છે, પરંતુ અમારું માનવું એવું છે કે, ગલગંડથી ક્ષુદ્રરોગ સુધીની ચિકિત્સા કરવા માટે એક સ્વતંત્ર વૈદ્યની જ જરૂર છે, કારણ કે જીદીજીદી જાતના, જીદાજીદા પ્રકારના સંખ્યાબંધ દર્દોને વિચારપૂર્વક તપાસી તેના ઉપર જોષ્ઠતા ઝાડપાલા, છાલ, મૂળ, કંદ, રસ, ક્ષાર, રાખોડી

અને સંખ્યાબંધ જાતના મલમો રાખવાને માટે, એક સ્વતંત્ર દવાખાના સિવાય ચાલી શકે એમ નથી. એ વિદ્યામાં નિપૂણતા મેળવીને આયુર્વેદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે રોગને પારખી, તે રોગને ખાવાની કે ચોપડવાની ક્રિયા કરવામાં નિપૂણતા મેળવે તો તેને શસ્ત્ર સિવાયના ખીજ દર્દોમાં શસ્ત્રકર્મ કરવાની જરૂર પડે નહિ. એટલું વિવેચન, કરીને શુદ્ર રોગનું વર્ણન કરતાં પહેલાં અમારે કહેવું જોઈએ કે આપણા લોકોમાં એક સાધારણ રિવાજ પડી ગયો છે કે, બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને માણસ શરીરના જ્ઞાનેન્દ્રિયોના રોગોમાં ચિકિત્સા થવી જોઈએ; પરંતુ એટલું ધ્યાન શરીરના બીતરના ભાગમાં તાવ આદિ લાઇને ખીજ રોગોમાં આપવામાં આવે છે તેટલું ધ્યાન જ્ઞાનેન્દ્રિયના રોગો માટે આપવામાં આવતું નથી. લોકોના મનમાં એવો વિચાર છે કે, ઇન્દ્રિયા દર્દો કાંઈ જીવ લેતાં નથી, તો પછી નકામા વૈદ્ય ડોક્ટરોના પૈસા શું કામ ખર્ચવા ? તેથી આંખ આવે છે તો ખાપરીયું કે ચીમડ આંજો છે; કાન પાકે છે તો કોઈ જાતનું તેલ મૂકે છે. જીભે ચાંદી પડે છે તો ધમાસો ને ફટકડીના ઢાગળા કરે છે. ચામડી ઉપર ફાલ્લા કે ગોડ થાય છે તો છાલો પાલો ચોપડે છે, અથવા સાધારણ મલમની પટ્ટી મારી દે છે. નાકમાં ફાલ્લી થાય છે તો ફૂલ સૂંધી મટાડવાની ઇચ્છા રાખે છે, પણ એવી એદરકાર થી જ્યારે રોગ પોતાના સ્વરૂપમાં બરાબર પ્રગટ થઈ વિક્રિયાને પામે છે, ત્યારે દોડાદોડ કરીને દશમણા પૈસા ખર્ચે છે, તોપણ અંતે તે દરદ મટતાં નથી, જેથી કેટલીકવાર શરીરના ઉપયોગી ભાગ કાપી નાંખાવવો પડે છે.

શુદ્ર રોગમાં જેને ચામડીના રંગ જેવી ગાંઠાવાળી, મગન જેવડી ફાલ્લીઓ થાય છે, તે અજગલ્લીકા કહેવાય છે. જેને

કફ-વાયુમાંથી જવના દાણા જેવી કઠણ ગાંઠાવાળી, માંસના આશ્રયે રહેલી જે ફાલ્લી થાય છે તે યવપ્રખ્યા કહેવાય છે. કફ વાયુમાંથી કઠણ, વગર મુખની, લગાર ઉપસેલી ફાલ્લી થાય છે, અને તેની આસપાસ ચઢા પડે છે તથા તેમાં પડે જોણું હોય છે તેને અંધાલજી કહે છે. પિત્તના સંબંધથી મોટાં મુખવાળી, બળત્રા કરવાવાળી, પાકેલા ગુલ્મના ફળ જેવી અને આસપાસ ચાંકાં પડેલી જે ફાલ્લી થાય છે તે વિવૃતા કહેવાય છે. કફ-વાયુમાંથી ગાંઠા પડેલી સંખ્યામાં પાંચ કે છ, કઠણ અને કાચખાની પીઠ જેવી ઉપસેલી ફાલ્લી થાય છે તેનું નામ કન્ઠપિકા છે. ગરદન, ખભો, બગલ, હાથ, પગ, સાંધાઓ તથા ગળું, આ સ્થાનોપર કીડીઓના દરપર જેવી ટેકરીઓ હોય છે તેવડી ત્રિદોષ જનીત ગાંઠ થાય છે, તેના ઉપાય જો વખત-સર કરવામાં નથી આવતો તો તે ગાંઠ ધીમે ધીમે મોટી થઈ, તેને ઘણાં મુખ થાય છે, અને તેમાંથી રસીનો આવ થાય છે. આ ગાંઠના મુખ ઉંચાં થએલાં હોય છે, અને તે ગાંઠ કડા ઉપર થતી ખસતી ગાંઠ ફેલાય છે; એ ગાંઠ જુની થયા પછી તેનું ઝોસડ કરવું મિથ્યા છે, તેથી એનું નામ વાદિમક પાડ્યું છે. વાયુ અને પિત્તના યોગથી કમળકુચની વાટીકા જેવી એક ફાલ્લી વચમાં થઈ, તેની આસપાસ બીજી નાની ફાલ્લીઓ થાય છે તેનું નામ ઇન્દ્રવૃક્ષ છે. વાતપિત્ત-માંથી ગેળ, કપસી આવેલું, લાલ રંગનું, ફાલ્લીઓથી ઘેરાયલું, એવું જે ગોળાકાર ચાકું પડે છે, અને તે ઘણું દુઃખે છે તેને ગર્દભિકા કહે છે. વાયુ અને કફથી હડપચીના સાંધાપર કઠણ, મંદપીડાકારક તથા ચળકતો એવો જે સોજો આવે છે, તે પાપાણુમર્દક કહેવાય છે. કાનની અંદર વાયુ અને કફથી રણસની ગોઠલી સરખી જે કઠણ

ફાલ્ગુની થાય છે, તેમાં ઠંડુકા થયા આવે છે, તેને પનસિકા કહે છે. આ ફાલ્ગુની વખતે કાનની બહાર પશુ થાય છે. પિત્તમાંથી વિસર્જની પેઠે સરીરમાં અહિંતહિં પસરે એવો પાતળો તથા કિચિંત પાકી શકે એવો જે સોજો આવે છે અને તેમાં તાવ તથા બળત્રા થાય છે, તેને બાલમર્દિયા કહે છે વાત કદાદિ ત્રણે દોષમાંથી માથા ઉપર ગોળ, અત્યંત પીડા સાથે તાવ લાવનારી અને ત્રિદોષનાં લક્ષણયુક્ત જે ફાલ્ગુની થાય છે તે હરિવિલ્લીકા કહેવાય છે. બાહુ (આખો હાથ) બગલ, ખભા, અને પાંસળાં એ સ્થાનોપર પિત્ત કુપિત થવાથી જે ફાલ્ગુની થાય છે, અને તે કાળી ફાલ્ગુનીઓથી ઘેરાયલી, વેદનાયુક્ત હોય છે તેને કક્ષા કહે છે. પિત્ત વિકારયુક્ત થવાથી ફાલ્ગુની સરખી મોટી એક ફાલ્ગુની ચામડી ઉપર થાય છે તેને ગંધમાલા કહે છે. બગલની આસપાસ માંસના ટુકડા કરનારા જે ફાલ્ગુની થાય છે તેમનાથી સરીરની અંદર બળત્રા બળે છે અને તાવ આવે છે. આ ફાલ્ગુની અગ્નિ જેવા લાલચોળ હોય છે. જો તેમાં વાયુનું પ્રાધાન્યપણું હોય છે તો ૭ દિવસે, પિત્તનું પ્રાધાન્યપણું હોય તો બાર દિવસે અને કફનું પ્રાધાન્યપણું હોય તો રોગી પંદરમે દિવસે મૃત્યુ પામે છે, તથા એનું નામ અગ્નિરોહિણી કહે છે. વાયુ અને પિત્ત નખોના માંસમાં રહીને, બળત્રા કરીને માંસને પકાવે છે, તથા તેને ચિપ્પા કહે છે. પગ ઉપર ચામડીના રંગે થોડી સ્ફોટી પશુ અંદરથી પાકેલી જે ફાલ્ગુની થાય છે તેને અનુસચી કહે છે. વિદ્યારિકા જેવી ગોળ, બગલમાં અથવા અંડસંધિમાં ત્રિદોષના દોષથી રાતા રંગની જે ગાંઠ થાય છે તેને વિદ્યારિકા કહે છે. કફ, મેદ અને વાયુ એ ત્રણ માંસ નસો અને સ્નાયુમાં પ્રવેશ કરી ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે, તે ગાંઠ ક્રૂયા

પછી તેમાંથી મધ, ધી કે ચરબીના જેવી રસી ઝરે છે. તેમાં વાયુ પાડો કુપિત થઈને વિશેષ વૃદ્ધિ પામી માંસને સુકવી નાંખી, ઝીણી ઝીણી સરસવના દાણા જેવી ગોળીઓ બનાવે છે તેને શર્કરા કહે છે. ઉપર વર્ણવેલી શર્કરા થયા પછી જ્યાં તે થઈ હોય ત્યાંની રંગો-માંથી દુર્ગંધયુક્ત, ક્ષેદ્યુક્ત, ધૂત, મેદ અને વસા જેવું વિવિધ રંગનું સોહી ઝરવા માંડે છે તેને શર્કરાધુર્લુક કહે છે. જે માણસને પગે ઘણી મજલ કરવી પડે છે અથવા જે માણસના પગ વાયુના સંબંધથી અત્યંત લુખા પડી જઈ પગના તળીયામાં કીડા પડે છે તેને પાદહારી કહે છે. ચાલતાં પગમાં પથ્થરની અણી ખુંચવાથી કે કાંટો વાગી બરાબ રહેવાથી ઝીણી બોરના ઠળીઆ જેવડી જે ગાંઠો બંધાય છે તેને કદર અથવા ખાણુ કહે છે. ગંધાતો સડેલો કાદવ પગના આંગળાની વચ્ચે બરાબ રહેવાથી આંગળાંની વચ્ચેની ચામડી કોહી જાય છે, તેને અલસ કહે છે. પિત્ત વાયુ સાથે કુપિત થઈ માથાના વાળના છિદ્રમાં જઈને રહે છે તેથી નીમાળા ખરી પડે છે એટલે કદ અને રક્ત વાળના છિદ્રોને પૂરી નાંખે છે, તેથી ટાલ પડેલા માથાના તેટલા ભાગપર ફરીથી વાળ ઉગતા નથી તેને ઇદ્રલુપ્ત કહે છે. કદવાયુના કોપથી વાળવાળો માથાનો ભાગ અતિ કઠણ થઈ પછી તેમાં વલુર આવે છે, અને ચામડી ખરબચડી થાય છે, તેને વલુરવાથી, થોડી રસી પુટી આવે છે તેને દરૂણુ કહે છે. રક્ત, કદ અને કૃમિના સંબંધથી માથાપર જે ચક્રમા પડે છે, અને તેને ચાળણી જેવાં પ્રુષ્ણ મોઢાં હોય છે તથા તેમાંથી રસી ઝરે છે તેને અરૂશિકા કહે છે. કોષ, શોક અને શ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલી ચરીરની ગરમી અને પિત્ત, આ બંને માથામાં જઈને માથાના વાળને

પકવે છે, તે પ્રથમ જુરા રંગના અને પરિણામે સફેદ થાય છે તેને પક્ષીત કહે છે. કફ-વાયુના કોપથી રૂના છોડના કાંટા જેવી જુવાન માણસના મુખ ઉપર ફાલ્લીઓ થાય છે તેને તારૂણ્ય પીટિકા કહે છે. કમળના કાંટા જેવા કાંટાથી ભરેલું પાંડુર્વર્ણ અને કંડુયુક્ત જે મંડળ ઉઠે છે, અને જેમાં કફ અને વાયુ પ્રાધાન્ય છે, તેને પદ્મિનાંકંટક કહે છે. કફ રક્તાથી જન્મની સાથેજ થયેલું, એક સરખું, લગાર ઉપસેલું, પીડા વિનાનું જે મંડળ થાય છે તેને જંતુમણી (લાખુ) કહે છે. વાયુથી અંગપર અડદના દાણા જેવડી, કાળી, વેદના રહિત, સ્થિર, કઠણ, લગાર ઉપરથી અક્કર એવી જે માંસની ગાંઠ બંધાય છે તે માંસ (મસા) કહેવાય છે. વાત પિત્ત અને કફના કોપથી તલ જેવડા કાળા રંગના ન દુઃખે એવા, ચામડીની લગોલગ, ડાઘા પડે છે, તે તિલકાલક કિંવા તલ કહેવાય છે. શરીરપર મુખ વગરના તેમજ મોટા કિંવા નાના, કાળા અથવા ઘોળા રંગના, પીડા વિનાના જે ડાઘા પડે છે તેને ન્યન્છ કહે છે. ક્રોધ અને શ્રમથી કુપિત થયેલા વાયુ, પિત્તમાં મળી બધ, મુખ ઉપર આવી, એક મંડલ ઉત્પન્ન કરે છે તેને વ્યંગ કહે છે. ઉપર કહેલું મંડળ કાળું હોય છે અને તે મુખ તથા શરીર ઉપર ઉઠે છે, તેને તિલિકા કહે છે. ઉપરથી ઇન્દ્રિયોળવા કે રગડવાથી અથવા તેના ઉપર કાંઈ વાગવાથી, બ્યાનવાયુ કુપિત થઈ, ઇન્દ્રિયની કોથળીમાં ભરાઈ, પછી તે ચામડીને પાછી ખેંચી લાવે છે, એટલે ઉપર ચઢાવે છે; વળી તેનાથી ઇન્દ્રિકોષ (આખી ઇન્દ્રિ) મુજ આવી મણીની નીચે એક બુલ્લતી ગાંઠ બાઝે છે, તેમાં બળત્રા થઈ ઠણકા લાગે છે, અને કોઈ વખતે ગાંઠ પાકે છે. એ ગાંઠ વાયુ પ્રાધાન્ય છે. કફ પ્રાધાન્ય થતાં તે ગાંઠ કઠણ

થય છે, અને પિત્ત પ્રાધાન્ય હોય તો પાકી જાય છે, એવી ગાંઠને પરિવર્તિત કહે છે. જે સ્ત્રીની યોનિનું દાર નાતું છે, તે સ્ત્રીની સાથે પરાણે સંભોગ કરવાથી, કિંવા ઇન્દ્રિની કાચળીની આમડીને બળથી હાથે ઉલટી કરી, ઉપર ચઢાવવાથી, કિંવા ઇન્દ્રિને ચોળવાથી કે દાખવાથી, અથવા શુક્રની ગતિને પરાણે ખેંચી અટકાવી રાખવાથી જે યોનિ અથવા લિંગપરની આમડી ફાટી જાય છે તેને અવપારિકા કહે છે. વાસુના સંબંધથી ઇન્દ્રિ પીડિત થતાં, ઇન્દ્રિપરની ત્વચા મુજબ જઈ, મણીને ઢાંકી દે છે, તે મણી આમડીમાં ઢંકાઈ જવાથી પેશાબના માર્ગના અટકાવ થાય છે, તેથી પેશાબની ખાર ન થતાં તેનાં ટીપાં ગળે છે તેમ છતાં મૂત્ર ટપકતાં તનખા ઉઠતા નથી પણ મૂત્ર બહાર આવી આમડીને ડુકાની પેઠેમ ફૂલાવે છે અને તે મૂત્ર ટપકી ગયા પછી ખેસી જાય છે, અને તે ઢંકાયેલો મણી ખુલ્લો થતો નથી તેને નિરૂદ્ધ પ્રકાશ કહે છે. મળ-મૂત્રાદિની ગતિને પરાણે દાખી રાખવાથી ગુદા-શ્રિત વાસુ ઘેરાઈને ગુદાનો અવરોધ કરી મળદારનો માર્ગ સૂક્ય કરે છે, તે મળદારનો માર્ગ એવી રીતે સંકોચાવાથી ધણી કષ્ટથી મળ ઉતરે છે, આ બચકર વ્યાધિને સ્નિગ્ધગુહતા નામથી ઓળખે છે. ઝાડો થયો પછી બાળકની ગુદા ધોવામાં નથી આવતી, અથવા તેના ઉપર પરસેવો વળ્યા પછી બાળકને નવડાવવામાં નથી આવતું તો રક્ત કરને લીધેં પલુર છૂટે છે, અને ખજવાળતાં તેનાપર ફાલ્લાઓ ફૂટી નીકળે છે, જે ઝરવા લાગતાં અન્યોઅન્યથી જોડાઈ જાય છે તેના આ બચકર વ્યાધિને અહિષ્તુતનાં કહે છે. સ્નાન કરતાં જે માણસ પોતાના શરીરનો મેલ ધસીને કાઢી નાંખતો નથી તે મેલ ઝામીને પોપડો બાઝે છે, તે આ મેલ પરસેવાથી બીજતાં તેમાં ધણી

એળ આવે છે અને વલુરતાં તરતજ ફાલ્લીઓ ઉઠી આવી, તે પાકી તેમાંથી રસી ઝરવા માડે છે, ખાસ કરીને આ રોગ કાથળી ઉપર વધારે થાય છે તેથી તેને વૃષણકચ્છુ કહે છે. શરીરે સુકાયેલા તથા અશક્ત એવો કોઈ પુરુષ કરાંજીને દસ્ત કરવાને મથતાં અથવા અતિ-સારથી ગુદાને ઘોડોઠાં ભાગ બહાર નીસરી પડે છે તેને ગુદભૂંસ કહે છે. બળત્રા યુક્ત, કોરપર લાલ અને જેના ઉપરની ચામડી પાકી ગયેલી એવી કંડુયુક્ત તથા તિવ્ર વેદના યુક્ત જે સોજે અથવા વૃણ થાય છે તેને સુકરદંડૂ કહે છે. એ પ્રમાણે આયુર્વેદાચાર્યોએ પોતાના જમાનામાં થતા તેંતાળીશ રોગનું વર્ણન કર્યું છે, પરંતુ શારંગધરા-ચાર્યે હુદ્રરોગના સાંઠ પ્રકાર લખેલા છે, એટલે ઝીણા ઝીણા સહજ કારણથી ઉત્પન્ન થતા હુદ્ર રોગનું, વર્ણન કરતાં પાર આવે એમ નહિ હોવાથી મુખ્ય મુખ્ય બાબતોને તપાસી તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ ઉપરથી આપણને સમજશે કે હાલમાં ચાલતી સર્જરી-વિદ્યા તરફ આયુર્વેદના આચાર્યોએ ધ્યાન આપવાનું બાકી રાખેલું નથી, એટલે કહી શકાય કે આયુર્વેદ સર્જરીના કામમાં અપૂર્ણતા બતાવતો નથી પણ તે પૂર્ણપણે અનુભવ સાથે રચાયેલો છે એ વાત નિર્વિવાદ છે.

તમામ હુદ્રરોગોમાં બનદસાને એઆનીબાર લુકો પાણીમાં વાટી જરા શાકર નાંખી દિવસમાં એવાર પાવો. અથવા સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ એક રત્તીથી એક વાલ જેટલી દિવસમાં એવાર મધમાં ચટાડવી. સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મથી બહારના અને બીતરના વહેતા પરવાળા ચાંદાં રૂઝાંઠ જાય છે. અથવા ગંધક શેર એક લઘ દુધ શેર પાંચને એક તપેલીમાં સુકી, તેનાપર કપડું બાંધી તે કપડાંપર ગંધક વાટીને પાથરી, તેના ઉપર લોખંડનો તવો તપેલીના મુખ જેવડો ઢાંકીને તેનો સાંધો

ધઉની કણ્ઠથી ગંધ કરી લેવો. તે પછી તવા ઉપર કાચલાનો ત્રાય કરવો, જેથી ગંધક ગળાને દુધમાં પડશે. તેને દુધમાંથી કાઢી ગરમ પાણીથી ધોઈ લેવો. એવી રીતે ગંધકને સાત વખત દુધમાં પીગળાવવો. તે દરેક વખતે દુધ જુદું જુદું લેવું. દુધને ફેંકી દેવું નહિ પણ એકઠું કરી રાખવું. સાત વખત પકાવેલા ગંધકને બારીક વાટી તેમાં થી એક ચોખાપુર, છ મહિનાથી અંદરના બાળકને; એક રત્તી છ મહિનાથી ઉપરના અને ત્રણ વર્ષની અંદરના બાળકને, અને વધુમાં વધુ એક વાલ મોઢાં માણસને દુધ સાથે આપવાથી ચામડીની ઉપરનાં સુકા તથા લીલા કુદરોગો મટી જાય છે. અથવા એક શેર ગંધક લઈ તેમાં બશેર મીઠું મેળવી દિવસમાં આઠ કલાક બરાબર ખલ કરવો. સાંજે તેને એક તપેલામાં કાઢી નાંખી તેમાં ચોવીશ રતલ પાણી નાંખી હલાવી રહેવા દેવું. બીજે દિવસે તેની ઉપરથી નીતરતું પાણી કાઢી નાંખી, તળીએ જે ગંધક રહે તેમાં બીજું બે રતલ મીઠું મેળવી આઠ કલાક ખલ કરવો ને રાત્રે પાછું ચોવીશ રતલ પાણીમાં પલાળી, સવારે નીતારી પાછું બશેર મીઠું નાંખી ખલ કરવો. એ પ્રમાણે એકવીશ વખત એટલે એંતાળીશ રતલ મીઠા સાથે ગંધકને છુંટવો. જેથી ગંધકનો પીળો રંગ નીકળી જઈ તે સફેદ થાય છે. ગંધકમાંથી પાણી નીતારી કાઢતાં જેમ જેમ દિવસ જાય છે તેમ તેમ ગંધક બારીક વટાયલો હોવાથી પાણી સાથે આલ્યો જાય છે, એટલા માટે નીતરતું પાણી નીતરી જાય કે વધારાનું પાણી અટકાવી દઈ તે તપેલાને કાઢવુંકું સુકી, એક કપડાનો કટકો પાણીથી પલાળી, નીચેવ્યા વિના એવી રીતે સુકવો કે તેનો એક છેડો ગંધકપર પહોંચે અને બીજો છેડો ગંધકવાળા તપેલાની કોરની નીચે લટકતો રહે, એટલે

સાયફોનની રીતે ગંધકમાંનું તમામ પાણી બહાર ટપકી જશે અને ગંધક પાણી સાથે જશે તકિ પણ તપેલામાં કોરો પડી જશે. તેવી રીતે એકવીસ વખત ગંધક વાટયા પછી તે ગંધકમાં ચોખ્ખું પાણી ઉમેરી તે જુકાને ઘાઘ લેવો, એટલે તેમાંનું પાણી પણ સાયફોનની રીતે બહાર ટપકાવી કાઢવું. એકવાર બેવાર કે ચારવાર ચોખ્ખા પાણીએ ઘેતાં તે પાણીને આખી જોતાં ખારાશ લાગે તકિ ત્યારે જળચુવું કે ગંધકમાં મીઠાનો ભાગ રહ્યો નથી. પછી તેને તડકે સુકવી શીશીમાં બરી સુકવો. આનું નામ ગંધકરસાયન પાડયું છે. એ ગંધકરસાયન એક રત્તીથી બે રત્તી સુધી, દુધ સાથે, ધી સાથે અથવા મધ સાથે દિવસમાં બેવાર આપવાથી જીના પરમીયા, જીના વિસ્ફોટક, શીરંગરોગથી બગડીને પાકતી આખો અથવા શીરંગરોગથી બગડીને પાકતા અવયવોને રૂઝવી નાંખે છે.

શુદ્ધ રોગોના જીદા જીદા ગમે તેટલા ભાગ પાડવામાં આવેલા છે પરંતુ તેમાં વાયુ પિત્ત અને કફપ્રાધાન્ય તથા આગંતુકમાં પણ વાયુ પિત્તને કફપ્રાધાન્ય ગણી શકાય છે, એટલે વાયુ પ્રાધાન્ય હોય તે પાકતો નથી, પણ વેરાઈ જાય છે, અથવા એમને એમ રહે છે. પિત્ત પ્રાધાન્ય હોય તે ઘણી ઝડપથી પાકી જાય છે અને કફપ્રાધાન્ય હોય છે તે ઘણી ધીમી ગતિએ પાકે છે અને ઘણું કાળે રૂઝાય છે. આપણે આગળ જે આવાની દવા લખી છે તે પૈકી વાયુ પ્રાધાન્ય દર્દોમાં તથા કફ પ્રાધાન્યમાં સુવર્ણમાશિક બરમ વધારે કામ કરે છે, અને પિત્ત પ્રાધાન્યમાં બનદસા અથવા મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ અથવા ગંધક રસાયન ઘણી ઝડપથી કામ કરે છે. બેરજનો મલમ, સાદો મલમ, તડકાનો

મલમ અને ઘોળો મલમ પણ અસરકારક કામ કરે છે, એટલા માટે એ રોગોના ઉપાય કરનારા વૈદ્યોએ બુદ્ધિપૂર્વક ચિકિત્સા ગોઠવવી કે જ્યાં કોઈ પણ જાતનો રોગ પોતે પ્રકટ થઈ બીજા રૂપમાં પસટાઈ જવા પામે નહિ, પણ તે દરદને સાફ કરે. **इत्यलम्.**

બીજા વૈદરાજો તરફથી આવેલા અનુભવી ઇલાજો.

વૈદ્ય ધીરજરામ દલપતરામ ગુજ્જરફળીઆ-સુરત.

૧. દરાજનો મલમ-મનસીલ, રસકપુર, બાવચી, બોદાર, કાચો, ગંધક, કુંવાડીયાના બીજ, સેરીસોબાન, પલાસપાપડો, સિંદુર, કપુર એ સર્વેને વાટી વઘગાળી કરી ઘોયલા ધીમાં મલમ કરવો. આ મલમ ચોપડવાથી કાળી તથા લાલ દરાજ મટે છે, અને એ છુકાને કરંઝીયા તેલમાં ચોપડવાથી ફાલ્લા, ખસ અને માથાની ઉંદરી પણ મટે છે.

યતિશ્રી રવીહંસજી દીપહંસજી છાપરીયા શેરી-સુરત.

૧. ખરજવું વગેરે-પારો તોલો ૧, ગંધક તો. ૧, સુનાગેર તો. ૧, બોદાર પથરી તો. ૧ અને કુલાવેલું મોરચુથુ બેઆનીબાર સર્વેને ખૂબ બારીક છુંટો, ઘોયલા ધીમાં મેળવી ઘસવાથી સુકાં ખરજવાં, ખસ, ચાંદાં તથા આમડીના દરદો મટે છે. અથવા એની ઉપર કાળીદ્રાક્ષ, સોનામકક, ગુલાબનાં ફુલ, મજીઠ અને ત્રિફળાની શાકી આપતા જવું. ઉપલો મલમ લગાડતાં આંખે અથવા મોંએ નહિ લાગે તે સમાલવું.

૨-વાલની દાલના કોલસાનો લુકો તો. ૧૦, જુના જોડાના આમડાના કોલસાનો લુકો તો ૫ નજોડના પાંતરાંની રાખ તો. ૫, કાળા મરી દાણા ૨૫, કપુર તો. ૧ એ સર્વને વાટીને કંરજ્યા તેલમાં મેળવી ચોપડે તો ખસ અને ખુજળી મટે છે.

૩-માયું, ગંધક, ષટકડી, શાકરને વાટી પાણીમાં ગોળી વાળી પાણીમાં ધસી ચોપડવાથી દરાઝ મટે છે.

૪-પપૈના ફળતું ડીમકું તોડવાથી જે ચીક નીકળે છે તે ચીક, દરાઝપર ધવડીને ચોપડવાથી દરાઝ પાકીને મટી જાય છે.

વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર કંસારાશેરી-મુરત.

૧. બુલેઅરમાની શેર ૦૧, ગંધક શેર ૦)૨ બેરજી શેર ૦૧, મોરથુથુ શેર ૦)-(અધોળ) એ સર્વને વાટી વજ્રગાળ કરી રાખવું. આ ચુર્ણ ધુપેલ સાથે ચોપડવાથી ગમે તેવાં આંદા મટી જાય છે. ધારામાં લુકો ભભરાવાથી તે પુરાઈ જાય છે. લીંબુના રસમાં ચોપડવાથી દરાઝ તથા ખરજવું મટે છે.

૨-ગાવજ્યાનના પાંતરાં તોલા ૨. ચીનીક્યાલા તો. ૧ સંદેહ કાથો તો. ૨ એલચીના દાણા તો. ૦૧, સંદેહ તપખીર તો. ૨, ગેરૂ તો. ૧ એ સર્વને વાટીને ચુર્ણ કરી ભભરાવવાથી અથવા ધોયલા ધી સાથે ચોપડવાથી આંદાં, આંદી, વગેરે ઘણા રોગ મટે છે.

દશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી, નાગરકૃષ્ણીયું-મુરત.

૧. ખુજળી-કપુર તોલા ૪, રસકપુર તો. ૪ એલચી તો. ૪, કાથો તો. ૨, સીંદુર તો. ૨, એને ઝીણું વાટી ૧૬ તો. માખણ મેળવી, તાંબાના વાસણમાં નાંખી તાંબાના વાડકાથી ૨૪ કલાક

હુંડું એટલે મલમ જેવું થયું. તે મલમ ચોપડવાથી અથવા તાલીસ કરવાથી ખસ તથા ખુજલી મટે છે.

૨-રાજ, કાયો, આમળસારો ગંધક, કપુર, કંપીલો અને કલકસેતો સમભાગે લઇ, કપડછાત્ર કરી એકસો વાર ધોમલા ધીમા મેળવી ચોપડવું અથવા ધસવાથી ફાલ્લા ખુજળી, ખસ તથા ચામડીના તમામ દરદો મટી જાય છે.

૩. મોરચુથુ, ગંધક, બોદાર પથરી, હડતાળ, કલકસેતો, ફટકડી, મનસીલ, કાળાં મરી, કપુર, કંકુ એ સર્વે સમભાગે લઇ વસ્ત્રમાળ કરી કરંજીયા તેલમાં મેળવી ચોપડવાથી ખસ, ખુજળી. ચાંદાં વગેરે ત્વકદોષ મટે છે.

૪. ધંતુરાનાં પાંતરાંનો રસ કાઢી તડકે સુકવવો. ચોપડવા જેવો નડો થાય ત્યારે તેને ખુજળીવાળી જગ્યાપર ચોપડી, એ કલાક બાદ ધોઈ નાંખવો. એ પ્રમાણે ૧૫ દિવસ સુધી બરાબર કરવાથી ખુજળીને ખસ મટી જાય છે.

૫. બેંચપાંતરીનાં પાન ૦૧ તોલો લાવી પાણીમાં વાટી ૦૧ શેર પાણી બનાવી તેમાં શાકરનો છુકો તો. ૦૧ નાંખી પાવાથી ગરમીના રોગમાં સારસાપરીલા કરતાં વધારે શાયદો કરે છે. ખસ તો માત્ર ૩ દિવસમાં મટે છે. આંખની બળત્રા શાંત કરે છે અને તપી ગયલા લોહીને ઠંડું પાડે છે.

૬. ઠંડી-પડી-ઉનાખ, સાથરા, ગાવળુબાન, બનફસા, નીલોદ્ધર, કાસની, ગુલાબનાં ફુલ, ગળો, વરીઆળી, ચીનીકપાલા ને સોનામકક એ ૧૧ ચીજ તોલો તોલો સમભાગે લઇ, બરાબર સાફ કરી, તેને ખાંડી તેમાંથી બે તોલા છુકો લઇ ૧૦ તોલા પાણીમાં પલાળી ચોળાને

કપડે માળી, સાંજની પલાળેલી સવારે અને સવારની પલાળેલી સાંજે
હાંડીને હાંડી પાવાથી ગરમીથી રહી ગયલાં સાંધા છુટી, તેનાપર
આવેલાં સોળે મટાડે છે, તે શરીરમાંની તમામ ખોટી ગરમીને
ઝારી કાઢે છે.

૭. દરાઝના ઉપાય:—કાંટાસરીયાનાં પાંતરાં દિવસમાં બેવાર
૪ દિવસ સુધી દરાઝ ઉપર ચોળવાથી દરાઝ મટી જાય છે તે
ફરીથી થતી નથી.

૮. ગુલ્યાસનાં પાંતરાં અને મીઠું વાટીને દરાઝને ઘસી તે
ઉપર ચોપડવાથી દરાઝ મટી જાય છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી સુ. વાગડ વાયા રાણપુર.

૧. ભરનીગળ માટે:—ચોખ્ખું મધનું મીણુ તથા ચંબેલીનું
તેલ મેળવી આગળી (પટ્ટી) બનાવી લગાડવાથી ગમે તેલું ભરનીગળ
તથા દાઢોડી મટી જાય છે.

૨. દાંતીઓ પાણી (ધાપણ) જે થાય છે તેને લાવી બાળવો.
પછી ધીમાં મેળવીને ૧૦૮ પાણીએ ધોવો. એ મલમ લગાડવાથી
ભરનીગળ ગુમડાં તથા દાઢોડી મટે છે.

૩. નહીં રૂઝાતા ગુમડાં તથા ચાંદી:—કાચો, મોરચુચુ,
ભોખાન, રાજ એ ચારે સરખે વજનને લઈ તલના તેલમાં મેળવી ૧૦૮
પાણીએ ધોઈ લગાડવાથી ભોંય આવી ગમે તેવી ચાંદી તથા નહીં
રૂઝાતાં ગુમડાં રૂઝાઈ જાય છે.

૪. ભરનીગળ ગુમડા માટે પટ્ટી:—સીંદૂર ત્રણ ભાગ, રાજ
અડધો ભાગ, મીણુ એક ભાગ, મંજીષ્ઠ અડધો ભાગ, કપુર પા ભાગ,

કાચો પા ભાગ, સપેતો અડધો ભાગ, કપુરકાચલી પા ભાગ, મોરથુથુ પા ભાગ, તીખાં પા ભાગ, કોડીયો લોખાન પા ભાગ, બેરજી પા ભાગ, એરંડતૈલ ૧૩ ભાગ, પ્રથમ એરંડતૈલ ગરમ કરી તેમાં સિંદુર નાંખવું, જ્યારે તેનો કાજો રંગ થાય ત્યારે રાજ નાંખવી. પછી મીથુ નાંખવું. પછી તેને ઘુંટી તેમાં કપુર તથા સપેતો નાંખવા, અને ત્યાર પછી બાકીની યાજ્ઞે મેળવી તેમાં કાચાના અસ્થિની ભસ્મ વાલ ૨ નાંખવી (કાચાના ખોખાં હોય તેની ભસ્મ કરવી) પછી તે બધી વસ્તુને ૨૧ પાણીથી ધોવું. તે લગાડવાથી ભરનીંગળ ગુમડા મટે છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી એસ. એલ. બર્માન બાલાજીરોડ-સુરત.

દરાજની સોગઠી:—ગંધક. ગુજ્જર, ફટકડી, ખડીયોખાર, ખારીક વાટી દુધમાં ખરલ કરી સોગઠી બનાવી એ સોગઠી સ્તેપર ઘસી પાતળી પાતળી દરાજપર ચોપડવાથી સારી થઇ જાય છે.

વૈદ્ય દુર્ગાપ્રસાદ ગંગાધર મું પારખંદર.

રતવા માટે:—સોનાગેરને છાશમાં વાટી ચોપડવાથી રતવા મટી જાય છે.

વૈદ્ય રાધવજી માધવજી મું ગાંડલ.

૧. મોરથુથાના અર્ક:—મોરથુથુ પુલાવેલું તો. ૧૦, બોદાર તો. ૧, ગાયના દુધનું દહીં શેર ૧૦, તેમાં ઉપલું ચુર્ણ મેળવી તેને કપડામાં બાધી લટકાવવું તેમાંથી અર્ક ટપકાવા માટે એક કાચનું વાસણ મુકવું અને જે પાણી ટપકીને પડે તે પાણીથી ધારા, આંદી ધોવાથી જલદી રૂઝ આવી જાય છે.

૨. મોરચુથુ તો. ૨ા, જસત તો. ૨ા, લઘ પહોળા મોંઢાની બાટલીમાં ભરી તેમાં પાણી તોલા ૨૦ નાંખી તડકે રાખવું. આમાં મોરચુથુ અને જસત બંને એકરસ થઈ જશે. ત્રીજે દિવસે તેને હલાવ્યા સિવાય ઉપરથી નિતરું પાણી કાઢી લઈ તે પાણીને તડકે સુકવી શીશીમાં ભરી રાખવું આને ઝીંક કહે છે. આ ઝીંકનાં ટીપાં બનાવવા એનાથી ખીલ તાપોડીઆ મટે છે.

વૈદ્ય નંદરામ મોરારજી મુાં કંથારીઆ.

ખરજવા માટે—શીનાઈન અને તપખીર દાખતા રૂઝ આવે છે.

માસ્તર નરભોરામ હરજીવન મું નવાગામ તા. માતર.

૧. ખરજવા માટે—કરંજીયુ તો. ૫, મધ તો. ૫, મીણુ તો. ૫, મોરચુથુ તો. ૧, કપુર તો. ૦ા એનો મલમ કરી ચોપડવાથી લીલું, સુકું અને કચકચતું વીગેરે ખરજવું હશે તોપણ મટી જશે. તેમજ દાદર, ખસ વિગેરે ઉપર ચોપડવાથી મટશે.

૨. ખસ માટે—ખાંખા હળદર અને કાળીજીરી બારીક વાટી ધીમાં મેળવી ચોપડવાથી ખસ મટે છે. અથવા એ ચુર્ણને પાણી સાથે બારીક વાટી શરીરે ચોળવાથી લુખસ તથા કરડ મટે છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી મુ, વાગડ વાયા રાણપુર.

મલમ શીલસ માટે—ખોદાર ટાં. ૪, મોરચુથુ ટાં. ૨, ખાપગીઉં ટાં. ૧, મનસીલ ટાં. ૪, કંપીલો ટાં. ૨, હીરાદખખણુ ટાં. ૮, મરી ટાં. ૪, દુલેલ તેલ અથવા સરસીયા તેલમાં વાટી ખરડ કરવાથી સ્ત્રીજસ મટે છે.

કંઠમાળાની આગળી (પટ્ટી) કંઠમાળા પાછી કુટી કરે છે, ત્યારે આ મલમ લાગુ પડે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:-

અશ્લીષુ તો. ૧, સિંદુર તો. ૧, ચોખ્ખું મીઠુ તો. ૧, ચોખ્ખું તલતું તેલ તો. ૫, ચોખ્ખું એરંડીયુ તો. ૫, એ સર્વને મેળવી તેની આગળી બનાવવી તૈયાર થવા આવે ત્યારે તેમાં લીમડાના કુંપળાં નાંખી હલાવવાં. ઉકાળો આવે ત્યારે ટીસીયું હલાવી પછી ટીસીયું લીમડાની કાઠી લઈ તે મલમની ઝીણું લુગડા ઉપર પટ્ટી બનાવી લગાડવાથી કંઠમાળ રૂઝાઈ જાય છે.

વૈદ્ય પ્રભાશંકર વંદ્રાવન મુા ૦ ધંધુકા.

દરાઝની સોગડી-લાકડીયો ગંધક તો. ૪, મોરચુતુ તો. ૧, ખડીયોખાર તો. ૧, સાકર તો. ૧, ગુગળ તો. ૦૧૧ કુંવાડીયાના પ્તી તો. ૧, બાવચી તો. ૧, રાજ તો. ૧, એ સર્વનું ચુર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ખુબ ધુંટી ગોળી વાળવી. આ ગોળી પાણીમાં ધસી દાદર ઉપર ધસી લગાવવાથી કાળી તથા લાલ દરાઝ મટે છે.

છગનલાલ લલ્લુભાઈ દેશીનામાવાળા. ઉભોઈ-વડોદરા.

લીપવાની પીળી માટી લઈ, નાહાતી વખતે દાદરના બાગને પલાળી, તેના ઉપર માટી ધસવી, સારીપેઠે રગડ્યા પછી થંડા પાણીથી ન્હાઈ લેવું. જેથી દાદર મટે છે.

જેશી રામકૃષ્ણ દેવાશંકર કમ્પાઉન્ડર મુા ૦ બદર.

૧. ખસ મટે-મેદીના પાન વાટી ખુબ મસલવાથી ખસ

મટે છે. ખસમાં ખુલ્લી બહુ થતી હોય તો કુંવાડીઆના ખીજ
છાશમાં વાટી ચોપડવાથી મટે છે.

૨. ખીલ માટે—કચ્ચાનાં ખીનું તેલ ચોપડવાથી મટે છે. તેમજ
ચંદન ધસી ચોપડવાથી તણાઈ પાકી પુટે છે.

૩. પીતપાપડો લીંબુના રસમાં વાટી ચોપડવાથી ખસ મટે છે.

૪. રતાંજશ્મી (રક્તચંદન) મધમાં ધસી ચોપડવાથી ખસ મટે છે.

૫. ગળાનો સોજો, જાંબુ ખાવાથી મટે છે.

૬. બદામની પોટીસ ગુમડાં અને ત્વચા રોગપર બાંધવાથી
ગુમડાં મટે છે.

૭. ગાંઠવાળા ગુમડા—આમલીનાં બી (ચીચોડા) ને વાટી
પાણી સાથે મેળવી ચોપડવાથી જલદી પાકી પુટે છે.

૮. ગુમડું પકવવા માટે—કુંવારનો પોટીસ બાંધવાથી ગુમડું
પાકે છે.

૯. ગળાનો સોજો—સમુદ્રફળ ધસીને ચોપડવું.

મંગ જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ મુા૦ વેરાવળ.

ઝીણાં ઝીણા તથા ગડ થવાની શરૂઆત હોય ત્યારે કુંવારના
ચાકડાની માટી જરા પાણી સાથે મેળવી ચોપડવી. મેંગલોરના નળી-
આની લુકીં જરા પાણીમાં મેળવી લગાડવી.

શંખજીર ૨, કાંસાંજળુ ૧, સફેદ ચાક ૧, કપુર ૦૧, મિશ્ર કરી
થંડા પાણીમાં વાટી અથવા ગુલાબજળમાં મેળવી ચોપડવાથી પાક્યા
વગર મટે છે. તેમજ શીતળાના ચાંદાઓને પણ મટાડે છે.

ગુમડા પાક ઉપર આવે તો ઘડુનો લોટ તથા અળસીની પોટીસ

મારવી જેથી કુટી જાય છે. કુટી ગયા બાદ આંખાના પાનની રાખ દખાવવી જેથી જલદી રૂઝ આવી જાય છે.

વેદ શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ મુા. ખાખરેચી, હુળવદ થઇને.

દાદર, પામા, માટે-આમલસારો ગંધક, સિંદુર, બોદાર, ફટકડી, મનશીલ, એને વસ્ત્રમાળ કરી પછી તેને કડવા તેલમાં મેળવી ચોપડવી અને ખુબ્બ ધસવાથી દાદર તથા પામા મટે છે.

વેદ પ્રભાશંકર વંદ્રાવન મુા. વંધુકા.

ખસનો મલમ-મરી તો. ૧, ચુલાની પાકી લાલ માટી તો. ૦૧, એને વસ્ત્રમાળ કરી તેમાં થયે તેટલું સરસીઉ તેલ નાંખી પીત્તજની થાળીમાં પીત્તજના વાટકાથી બે દિવસ સુધી કુટી ચોપડવાથી ખસને જલદી મટાડે છે.

વેદ જમીયતરામ કેશવરામ, નાગદેવી સ્ત્રી-મુંખર્ધ.

ખરજબું, દાદર-કપુર તો. ૦૧, ચોખ્ખો કાથો તો. ૨, મરી તો. ૧, મોરથુકુ કુલાવીને તો. ૦૧, કૃત્તી:-કાળા મરીને બાળી રાખ કરવી પછી એ સર્વને મેળવીને ખારીક વાટકું ગાયનું ધી શેર ૦૧, એકસો પાણીએ ધોઈ તેમાં મેળવી ચોપડવાથી ખરજબું, દાદર, ઝેરી ચાંદા, જુના દરદોને મટાડે છે. આ મલમ બહુજ થોડા પ્રમાણમાં આંગળી ઉપર લઇને ધસવો, નહીં તો દરદોને એકદમ અગન બળશે. આ મલમથી સેંકડે નવાણું સારા થયા છે.

વૈદ્ય વાસુદેવ નાગરદાસ મુ. જસકા.

ખરજવાનો ઉપાય—અડામા હાથા શેર ૫, લઘ તેના કડકા કરી તેની ઉપર એરંડ તેલ તો. ૨૥ છાંટવું, મોરચુતુ તો. ૧ છાંટવું, આંકડાના મુળ શેર ૦૧, બકરાની લીંડી શેર ૧૧, એ સર્વ એક માટીનો વાસણમાં ભરી તળીએ કાણું પાડી પંદર છાણાની અગ્નિમાં પકાવી ચુવો પાડવો. ખરજવાને સાખુથી ઘોષને ચોપડવું જેથી સાત દિવસમાં મટે છે.

માસ્તર લલ્લુભાઈ નાથાભાઈ મુ. બોર. તા. વિજયપુર.

ખરજવાનો મલમ—સિંદૂર, સિંધવખાર, સાકર, હળદર, દારૂ હળદર, મનસીલ, ઉપલેટ સર્વ સમભાગે લઘ વાટી ધીમાં મેળવી, ચોપડવાથી ખરજવું મટે છે.

વૈદ્ય દત્તાત્રય ભગવાનજી.

ચાંદી ટાંકીનો મલમ—ગધેડાનાં લીંડા બાળી રાખ કરી ધુપેલમાં લગાડવાથી ત્રણ દિવમાં ચાંદી મટે છે.

ચાંદી ટાંકીનો મલમ—અંબજીર શેર ૦)૨ કલઘ સપેતો તો. ૨, આરતી કપુર તો. ૦૧, મીચુખત્તી તો. ૧, ધી શેર ૦)૨ જીવું ધી તથા મીચુખત્તીને તાવીને ઉતારીને તેને ખુબ પાણીએ ઘોષી શીણીને પછી જુકા મેળવી મલમ બનાવી ચોપડવાથી ચાંદી મટે છે.

વૈદ્ય અંબાશંકર લીલાધર પાન્ડે મુ. મુંબઈ.

ખસ, ખુજલીનો ઉપાય—તાંદલજની ભાજમાં થોડોક મુરો-ખાર મેળવી વાટી ચોપડવાથી ખસ ખુજલી (ખાજી) તરત મટે છે.

વૈધ (નામ નથી) મુ. ચહેલીયા.

ગડ કે પાકું-શેમળાની છાલ વાટી તેમાં મીઠું મેળવી ગો-
મુત્રમાં રાંધી ભેપ કરવાથી એકદમ કુટી જાય છે.

કંઠમાળ, દાદર, ખરજવું-ચાંદી માટે-સાદી ચોખા શેર
૧, બંસતું દહીં શેર ૧, હળદર તોલા ૨, પ્રથમ ચોખામાં હળદર
નાંખી એક કાચના પ્યાલામાં ભરવા અને દહીંને એક કપડામાં બાંધી
અધર ટીંગાડવું તેની નીચે ચોખા તથા હળદરવાળું પ્યાલું મુકી,
એક રાત્રિ રહેવા દેવું. સવારે પાણીમાંથી ચોખા કાઢી સુકરી ઉંચો
સ્પીરીટ લઈ તેમાં તે ચોખાને ખુબ વાટવા, જ્યાં સુધી તાર ન થાય
ત્યાંસુધી વાટવું. મલમ તૈયાર થયે કપડાપર પટ્ટી બનાવી લગાવી
દેવાથી છ માસની અંદરની કંઠમાળ, દાદર, ખરજવું, ચાંદી વગેરેને
મટાડે છે.

વૈધ દેવણ આશુ.

ગુમડાં માટે-નવસાર ૨ ભાગ, કપુર એક ભાગ પાણી સાથે
વાટી ગુમડાં ઉપર ચોપડવાથી ઠંડક આવશે.

ડાકટર પ્રભાશંકર કૃષ્ણપંચ મંત્રી વૈધસલા-મુંબાઈ.

૧. રસવંતી ધસી પાણીમાં ભેપ કરવાથી અંધી, સોળ, ધા.
સાંધાનો દુખાવો, જખમ ઉપર ચોપડવાથી પાકી, કુટી, પર નીકળી
રુબાઈ જાય છે.

વૈધ કનૈયાલાલજી પુરાણી મુ. તાલ, (જવરા) માલવા.

૧. પાકા મુલાનો રસ ચોપડવાથી આમડી ઉપર થતા કરોળીઆ
તેમજ પગના તથા હાથના તલ્લીઆમાં ફાટ પડે છે તે મટે છે.

વૈદ્ય નાટશંકર હરગોવીંદ આ. ખારડોહી. (રાપટીલાધન)

૧. કુદડી-નામની વનસ્પતિ થાય છે, જેને હાથે મસલતાં ખરાબ ગંધ આવે છે તેના સાડાત્રણ પાંતરાં ગોળમાં મેળવી ખવાડી દેવાં આથી શરીરનાં કાષ્ઠપણ ભાગમાં કાંટો (ખાવળનો) બોઠાયો હોય અને અંદર રહી ગયો હોય તે કાંટો અંદર ગળી જાય છે અને પીડા મટી જાય છે. એકજવાર ગળવાથી ફાયદો થાય છે.

વૈદ્ય કેશવરામ હરીશંકર ભટ્ટ કાપોદ્રા. તા. અંકલેશ્વર (ભરૂચ)

૧. ખરજવું-ખરજવાવાળી જગ્યાને સાણુથી સાફ કરી પછી દાતણ કયાં વીના વાંસી મુખે ખાવતીના ખીયાં ચાવી ચાવીને લુગદી કરી ખરજવા ઉપર ચોંટાડી ઉપર પાટો બાંધવો તે પાટો એક મહીને છોડવો એટલે મટી જશે.

૨. ધવડાનો ઉપાય-ધોડાવળ ૦) = દારૂળધર ૦) = કડુ ૦) = આમળા ૦) = હરડાં ૦) = એડા ૦) = લીમછાલ ૦ શેર, ગલો ૦ શેર, મજાડ ૦) = એને છુંદીને સાત ભાગ કરવા તેમાંથી એક ભાગ પાણીમાં પલાળી સવારે ઉકાળવો. પાસેર પાણી રહે ત્યારે પાણું કુચા સાંજે ઉકાળવા, એમ સાત દીવસ પાવાથી ધવડો ચાંદા મટે છે.

વૈદ્ય આણંદજી અને પીતાંબર સવજી રાજગોર મુ. ઉના
(કાઠીઆવાડ).

પત્થર ફેડી-પત્થર ફેડીનાં પાન પાણીમાં વાટી લુગદી લગાવવાથી ભરનીંગળ ગુમડાં તત્કાળ મટે છે. ઓપોરેશન કરાવવાની જરૂર નથી તેમજ ઓપોરેશનથી નહિં મટેલાં ગુમડાં આ વનસ્પતિથી મટ્યાં છે.

વૈદ્ય (નામ તથા ઠેકાણા - વગરના.)

૧. ખસ મટે:—ખાવચી, રાજ, આંખાહજધર, મોરથુથુ, પારો, ગંધક, પારો સીવાચની સર્વ ચીજોને ખાંડી ઝીણું ચુર્ણ કરી પારો મેળવી સરસીઉં તેલ તો. ૧૦ મેળવવું. તેને એકસોઆઠ પાણીથી ઘોષ લગાડવાથી ખસ મટે છે.

૨. ગધેડાનાં લીંડાનો અરક કાઢી લગાડવાથી ખરજવું મટે છે.

૩. ભયંકર વ્રણ:—ધી તોલા ૧૦) લઘ એકસો પાણીથી ઘોષ મીણુ તોલા ૨૫ ગરમ કરી મેળવી તેમાં નીચેની ચીજોનું ચુર્ણ મેળવવું. એલચી તો. ૦૫, સિંદૂર તો. ૦૫, મીઠા પાણીના કાચખાની પીડની ભરમ તો. ૨, કાગડાની હગાર તો. ૧, તેનું ચુર્ણ કરી મેળવી તૈયાર કરેલ મલમ લગાડવાથી નહિ રૂઝાતા ભયંકર વ્રણો તરતજ રૂઝાય છે.

રાવ ગોવર્ધનરાવ શ્રી. પાટણ. (ગુજરાત)

તળગરમીનો ઉપાય:—એળીઓ તો ૧, દીકામત્રી તો. ૧, એ બંનેનું જીરું ચુર્ણ કરી સવારમાં તો. ૦૫ બાર દીકામાલી આપવી, તથા સાંજે એઆનીબાર એળીઓ સુતી વખતે આપવો આ ઉપાય સાત દિવસ કરવાથી ખોટી ગરમી, દાદર તથા ખસ વિગેરે તમામ દરદો મટે છે.

ગાંધી કચરાલાલ જેઠાલાલ શુભ પાટણ.

માંકડી મુતરે છે તેનો ઉપાય—અડાયાની રાખ ગલાડવાથી જો કે મટે છે, પરંતુ લીંબુનો રસ કહાડી તેમાં ચુલા ઉપરનો ધુમાસ મેળવીને તે ઉપર ચોપણું. એથી બળતરા જરા પણ બળતી નથી

અને જલદી સુકાઈ જાય છે અને જલદી ચેપ પ્રસરતો નથી એ અનુભવસિદ્ધ છે.

વૈદ્ય ભવાનીશંકર ગાવિંદજી મું સુરત.

દરાજનો ઉપાય—પારો તો. ૧, મંધક તો. ૧, મોરચુતુ તો. ૧, શેરીલોખાન તો. ૧, સરસવ તો. ૧, ટંકચુખાર તો. ૧, આમળા તો. ૧, કુંવાડીઆના ખીજ તો. ૧, બાવચી તો. ૧, આંખાહળદર તો. ૧, ધાળા મરી તો. ૧, દારૂ બંદુકનો તો. ૧, સેનાગેર તો. ૧, ખોદાર તો. ૧, શંખજીર તો. ૧, એ સરવે વાટી કુંવાડીઆના પાનના રસમાં મેળવી ચોપડવાથી દશ વરસની જુની દરાજ મટે છે. ચાંદી મટે છે.

બ્રહ્મચારી આત્મારામ ત્રિવેદી (ફરતારામ).

ખરજવું—વાંદરાની હગાર, આમલીના છોડા, ઉમરાના (ગુદર) છોડા, સરવેને બાળી રાખ કરવી તે રાખને દોડીયા તેલમાં મેળવી ચોપડવાથી ખરજવું મટે છે.

વૈદ્ય લોખાનાથ નર્મદાશંકર રમાર્ત, મુાં છુતશેરી-સુરત.

ખસ, ચાંદા ખાટે-કંકુ, કચો, કપુર, કંપીલો, મંધક, મોરચુતુ, હરતાલ, મનસીલ, પારો, ખોદાર, કાળા મરી, એલચી, ચીનીકબાલા, ટંકચુખલ, એ સર્વ સરખે વજને લઈ બારીક ખસ કરી ધુપેલમાં, કરંજીયામાં અથવા કોપરેલમાં મેળવી ચોપડવું જેથી ખસ, ચાંદા મટે છે.

વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી મું નાગેશ્રી પાં જલકરાખાદ.

૧. ગલ્લગાંડ, કંઠમાળાના ઉપાય—સરસવ, સેકટાની બલ (સરગવાના મુળની) અળસી, મુળાનાં ખી, ચીત્રકમુળ, એરની કાંચ-

ળીની ભરમ, એએનું બારીક ચુર્ચું કરી લીખુના રસમાં, અથવા છાશમાં, કે આંકડાનાં દુધમાં ઘુટી ઘાટો લેપ કરી લગાવવાથી અંથીને ફાડી નાંખે છે. આ લેપ અંથીને ફાડી નાંખવાને ઘણેજ ઉત્તમ છે.

૨. ઉપરની ચીજોનું સમભાગે કરેલું ચુર્ચું તો. ૨, મરી તો. ૦ા, નિપાળાની મીઝ તો. ૦ા, બાવચી તો. ૦ા, હીંગુલ તો. ૦ા, બારીક વાટી સરસીઈ તેલ તો. ૮ બાર લઈ ગરમ કરી તેમાં મીચુ તો. બે નાંખી પીગાળી ચુર્ચું મેળવી મલમ કરવો. આ મલમની પટ્ટી ગલગંડ, કંઠમાળા અને હરેક નહીં ફુટતાં દરદો ઉપર લગાવવાથી તે અંથીને ફાડી નાંખે છે.

૩. ધારાં તથા ચાંદા ફાડવવાનો મલમ—તેલનું તેલ તો. ૧૦, મીચુ તો. ૨, પ્રથમ તેલને કઢાઈમાં ગરમ કરી તેમાં લીમડાના પાનનો તથા ખીજડીના પાનનો પાંચ પાંચ તોલા રસ નાંખી શીષુ બેસી જઈ તેલ સિદ્ધ થાય એટલે ગાળી લેવું. પછી તે તેલને પાંચું કઢાઈમાં નાંખી તેમાં મીચુ મેળવી ઓગળી ગયા પછી રાજ તો. ૦ા, ખેરજી તો. ૦ા, લોખાન તો. ૦ા, રસકપુર તો. ૦ા, મોરચુથુ વાલ ૧, હીરાદખ્ખચુ તો. ૦ા, ગાયના સોંગડાની રાખ તો. ૦ા, બોદાર તો. ૦ા, સિંદુર તો. ૦ા એએનું સુરમા જેવું ચુર્ચું કરી મેળવી હલાવતાં કાળાશ પડતો રંગ પકડે ત્યારે અગ્નિ ઉપરથી નીચે ઉતારી લેવું. આ મલમની પટ્ટી મારવાથી પાઠાં, ચાઠાં, ગુમડા આદિ ગમે તેવાં પ્રજ્વળત જ્વલંદી ફાડાય છે. આ મલમ અતિ ઉત્તમ છે. અનેક વખત અજમાવ્યો છે.

૪. શંખજીરાદિ મલમ—પારો તો. ૧, આમલસારો મંધક તો. ૨, મોરચુથુ તો. ૦ા, શંખજીર તો. ૧૦, બોદાર તોલો ૧,

પ્રથમ પારાં ગંધકની કબળી કરી તેમાં ખાકીની ચીજો મેળવવી, (શંખજીરુ જુદું ખસવું) બારીક ખલી માખણમાં અથવા સાધેલ તેલમાં મેળવી તાંબાના વાસણમાં તાંબાના વાસણથી રમડી લુપ્ત અથવા ખસ ઉપર ચોપડી સાંજે છાણ લગાવી ગરમ પાણીથી નહાવું એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી બળતરા શીવાય ખસ અવશ્ય મટે છે. ખસ માટે આ પેટન્ટ લાયક અન્નમાવેલો ઉપાય છે.

તેલમાં કે માખણમાં મેળવ્યા સીવાય ચુર્ણ ધારાં ચાંદા ઉપર દાખવાથી તેને રૂઝવે છે. કર્ણશ્રાવ તથા નસ્કેરીમાંથી વહેતા લોહીને તે જગ્યાએ કાગળની છુંગળીથી આ ચુર્ણ ડુંકવાથી અટકાવે છે.

૫. રક્તવિકાર, ગંડમાળા, અપચી, વિદ્રધિ, અરૂણવણ, કંઠમાળા માટે—વરણાની છાલ તો. ૪, મજીક તો. ૪, કિસખો તો. ૪, ખનેડી (સારીવા) મુળ તો. ૪, ચોપચીની તો. ૪, જુધનાં પાન તો. ૪, ખોખરાં કરી તોલા ચારનાં પડીકાં કરી સવારે તથા સાંજે એકેક પડીકાનો કવાચ બનાવી પીવો. આ કવાચ ચાંદી વિસ્ફોટક, મંડળ, અજીર્ણ તથા ઉપર બતાવેલા રોગો તથા (વાશી વિકારથી શરીર ઉપર થયેલ ફેડા) પ્રમેહ પીટીકા અને હરેક રક્તવિકાર હણવામાં અત્યુત્તમ છે.

ડોક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય મુ. પાટણ-ગુજરાત.

૧. અરૂઝ ચાંદી માટે—રસકપુર, સોનાગેર, ચીકણી સોપારીના કોલસા, કાથો, બોદાર, ફટકી પુલાવેલી એ સર્વ સમભાગે લઈ બારીક વાટી દાખવાથી અરૂઝ ચાંદી રૂઝાવા માંડશે, આ દવાની આગ બળતી નથી પણ થંડી છે.

૨. ખસ માટે અકસીર-પારો તો. ૧, લાકડીયો ગંધક તો. ૧, ગુગળ તો. ૧, પ્રથમ પારાગંધકની કળલી કરી ગુગળને પથ્થર ઉપર નરમ કરી કળલીમાં મેળવી ધી નાંખી ખુબ ખારીક લસોટી હાથ વિગેરે જ્યાં ખસ થઈ હોય ત્યાં ચોપડવી જેથી ખસ, ચાંદી, ફેડા મટી જશે. આ દવા ઠંડી છે તેમજ ફરીથી ખસ થતી નથી એ અનુભવસિદ્ધ છે.

૩. દરાજ માટે-ગમે તેવી સખત કાળી અથવા લાલ દરાજ થઈ હોય તો દારૂડીનાં મુળ તો. ૧ તથા કાળા મરી પાંચથી સાત વાટી એક માસ પીવાથી દરાજ મટી શરીર સોના જેવું બને છે.

૪. ખરજબુ, દાદર-લાકડીઓ ગંધક, ટંકણખાર, રાજ એનું વચ્ચગાળ ચુર્ણ કરી બકરીનાં દુધમાં ત્રણ તોલાની સોગડી બનાવી મુકવી પાણીમાં ધસી દાદર અથવા ખરજવા પર ચોપડવાથી થંડક વળે છે અને મટી જાય છે. એજ આવતી નથી અનુભવસિદ્ધ છે.

૫. લુખસ માટે-દારૂડીનું મુળ શેર ૧ લઈ કપડે ચાળી તેમાં તલનું તેલ શેર ૧ મેળવી ધીમી આંચે સીંજવી લુગડાથી ગાળી લુખસ ઉપર ચોપડવાથી તરત આરામ થાય છે.

મહારાજ મગનલાલજી રજુછોડકાસજી મુ. ધંધુકા.

કપાસના છોડવા જગપ્રસિદ્ધ છે. તે કપાસ કાઢ્યા પછી જે દાલીયા (કાંલા) રહે છે તે દાલીયાને બાળી ભસ્મ કરી જડા કપડાથી ચાળી તે ભસ્મ એક તોલો દુધાવેલુ મોરચુથુ લાલ ૧ મેળવી સાફ કુપેલ મલમ થાય તેટલું મેળવી ખુબ ઘૂંટી મલમ તૈયાર કરવે. ખરજવાને બાવળની અંતર હાલ, બોરડીની અંતર હાલ, પીપરની

અંતર છાલ, અરુણાની અંતરછાલ, લીમડાની અંતરછાલ, લાવી ઉકાળો કરી થંડો પાડી તે ઉકાળાથી ખુબ ઘોષ ઉપર લખેલો મલમ દિવસમાં એ અથવા ત્રણ વખત લગાડવો. જેથી ગમે તેવું અસાધ્ય ખરજવું હશે તેપણ એક અડવાડીયામાં ચોક્કસ આરામ થઈ જશે. આ મલમ લગાવવાથી અગન બળશે પણ ચોડીવાર સહન કરવું આ દવા ખસ, લુખસ વિતેરે ધણા રોગો ઉપર ચાલે છે અને ભોંય પણ જલદી લાવે છે. શાજસમાં શરીરે એજ આવતી હોય તે શરીરે આ ભસ્મ ચોળવાથી મટી જાય છે અને આ ડાલીયાનો ધુમાડો કરવાથી ચાંચડું દુર થાય છે.

ધંધરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી નાગરફળીયા-સુરત.

૧. ખુજળી માટે-તલના તેલમાં ધંતુરાનાં પાંતરા નાંખી તળી નાંખતા, પાંતરા બળી જાય ત્યાંસુધી તળવા. પછી થંડુ પાડી તેને કપડેથી ગાળી લઈ તે તેલ શીશીમાં ભરી રાખવું અને દરરોજ ખુજળી મટતાં સુધી માલીસ કરાવવું.

૨. ખરજવા માટે-મકકના દોડાના દાણા કાઢી લીધા પછી તેનું ખાલો ખોખું જે રહે છે તે એક લઈ તેને અધકચડું બાળી (કાલસો કરવો) તેમાં ૫-૭ દાણા કાળા મરી નાંખીને બારીક છુંટવું. બાદ તેને કરંજ્યા તેલમાં મેળવી ખરજવાપર માલીસ કરીને ચોપડાવવું. આ ઉપાયથી ધણાના ખરજવા મટી ગયાં છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા.-ભાગ ૨ જો. નિબંધ ૨૫ મો.

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તારોગ, નેત્રરોગ.

મુખરોગ.

મુખરોગના પાંસેઠ પ્રકાર માધવનિદાનમાં વર્ણવ્યા છે, પરંતુ શારંગધરે મુખરોગના યુષ્મેતેર પ્રકાર વર્ણવ્યા છે, એટલા માટે અત્રે શારંગધરના મત પ્રમાણેના યુષ્મેતેર પ્રકારનું વર્ણન કરીએ છીએ. એ યુષ્મેતેર પ્રકારના રોગનું લક્ષણ સાથે વર્ણન જોવું હોય તેણે તો શારંગધરની ટીકા વાંચવી. અત્રે માત્ર યુષ્મેતેર પ્રકારના રોગના નામો તથા સ્થાનો આપવામાં આવે છે.

વાતજ, પિત્તજ, ક્ષજ, ત્રિદોષજ, રક્તજ, ક્ષતજ, માંસાર્થુદ, ખંડોષ્ઠ, જલાર્થુદ, મેદોર્થુદ, અર્થુદ એ પ્રકારે અગ્નીઆર રોગ હોઠમાં થાય છે. તથા દાહન, કૃમિદંતક, દંતહર્ષ, કરાજ, દંતચાલ, શર્કરા, અધિદંત, શ્વાવદંત, દંતભેદ, કપાલિકા એ પ્રમાણે દશ પ્રકારના રોગ દાંતમાં થાય છે. તથા શીતાદ, ઉપકુષ, દંતવિદ્રવિ, પુષ્પુટ, અધિમાંસી, વિદર્ભ, મહાશૌષિર, શૌષિર, વાતનાડી, પિત્તનાડી, ક્ષનાડી, સન્નિપાતનાડી, રક્તનાડી એ પ્રમાણે તેર પ્રકારના રોગ દાંતના મૂળમાં થાય છે. તથા વાતજ, પિત્તજ, ક્ષજ,

અલસ, અધિજીહ્વા, ઉપજીહ્વા એ પ્રમાણે છ પ્રકારના રોગ જીહ્વામાં થાય છે. તથા અર્ધુદ, તાલુપીટિકા, કચ્છપિ, તાલુસંહતિ, ગલતુંડી, તાલુસોથ, તાલુપાક, પુષ્પુટ, એ પ્રકારે આઠ પ્રકારના તાલુરોગ થાય છે. તથા વાતરોહિણી, પિત્તરોહિણી, કફરોહિણી, ત્રિદોષરોહિણી, મેદોરોહિણી, ઘંદ, ગલૌષ્ઠ, ગલવિદ્રધિ, ખરદા, ખરહા, તુંડકેરિ, ક્ષતમ્નિ, તાલુક, અર્ધુદ, ગિલાયુ, વલય, વાતગંડ, કફગંડ, મેદો ગંડ, એ પ્રમાણે અઠાર પ્રકારના કંઠરોગ થાય છે. તથા વાતજ, પિત્તજ, કફજ, રક્તજ, સન્નિપાતજ, દુર્ગંધાસ્ય, ઉર્ધ્વગુદ, અર્ધુદ, એ પ્રકારે આઠ પ્રકારના મુખપાક થાય છે. એ રીતે ગણતાં મનુષ્યના મુખમાં ચુમ્મેતેર પ્રકારના રોગ થાય છે, તેની ચિકિત્સા સમ્યક્ પ્રકારે વાયુ પિત્ત અને કફ તથા રક્તદોષના નિયમ પ્રમાણે કરવી.

કાળું મંજન:—જીભના મડેલા સોપારીના કોયલા શેર ૦, બદામના છોડાના કોયલા શેર ૦, સુથાર લોકો વાપરે છે તે ચાક-શેર એક, બેળ તો. ચાર, શેરીલોખાન તોલા ચાર, રૂમીમસ્તકી તો. બે, કપૂર તોલા આઠ; એ સર્વને ખાંડીને તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું જો દાઢ દુખતી હોય તો આ કાળું મંજન વાલ અર્ધો લઈ રૂમાં લપેટીને દુખતી દાઢ આગળ દાખવું. જો દાંતમાંથી પર નીકળતું હોય અથવા લોહી નીકળતું હોય અથવા દાંતમાં કળતર થતું હોય, ઠંડું પાણી પીતાં દાંત અલંત કળતા હોય તો દાંતે કાળું મંજન હલકે હાથે દિવસમાં બેવાર ધસવું. એકંદરે દાંતના તથા દાંતના મૂળના તથા દાંતના મસોડાના રોગમાં આ કાળું મંજન ઘણું સરસ કામ કરે છે.

અવાળુ (રાતું મંજન):—શેરીલોખાન શેર એક, તેની છોડી વણી કાઢી, પછી તેમાં સોનાગેર શેર ૦ મેળવી ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી

મરી મુકવું. ગમે તેવો અવાળુ સુન્દરો હોય તેમાં આ “અવાળુ” એક વાલ લઈ રમાં લપેટી સુન્દરો અવાળુ ઉપર દાખવું, એટલે એકજ દિવસમાં તે અવાળુ કુટીને દરદ નરમ પડી જશે. એક દાંત હાલતો હોય કે દુઃખતો હોય તો વડનું દુધ રૂના પુમડામાં લઈને દુખતા તથા હાલતા દાંત આમળ દાખવું. એથી દાંત પડવાનો હશે તો એની મેળે ઝટ પડી જશે, અને જો નહિ પડવાનો હશે તો દુખાવો મટી હાલતો મટી જશે. જો દાંતના મૂળમાં જીવડા પડ્યા હોય અને દાંતે સોજે આવી અત્યંત દુઃખતો હોય તો રોગીને તડકે સુવાડી તેના કાનમાં તલનું તેલ મુકવું. બે મીનીટ પછી તે તેલ કાઢી નાંખી તે કાનમાં આપવાના પાંતરાંનો રસ નીચોવવો, એટલે દાંતમાંના તમામ કીડા જીવતાને જીવતાં કાનને રસ્તે બહાર નીકળી જશે!!! અથવા ભોંય-રીંગણીનાં બીજને દેવતા ઉપર મુકી તેના ઉપર ઉંચું વાસણ ઢાંકી, તે વાસણમાં છીદ્ર કરી તેમાં જીંગણી ભેરવી, તે જીંગણી વાટે ધુમાડો દાઢને લગાડે તો દાંતમાંના તમામ જીવડા મરીને બહાર નીકળી જશે. આ બેઉ ઉપાય કર્યા પછી દાંત ઉપર જે સોજે રહે તેના ઉપર સોજાની ગોળી અથવા આંખાહળધર લોધર, અને બોલ ધસી ઉના કરી ચોપડવાથી સોજો ઉતરી જાય છે. જો ગાલ યા દાંતનીનાડી પાકવાથી ગલસુણા થયાં હોય તો ઝેરકચુરો, આમળું અને જીરું કામડું પાણીમાં ધસી ગરમ કરી ચોપડવાથી ગલસુણા મટી જાય છે. જો મોઢું, તાળવું, પાક્યું હોય તો કાળા પાણીના અથવા લીલા પાણીના કોમળા કરવાથી તે મટી જાય છે, પણ એટલું યાદ રાખવું કે તે પાણીમાં બીજું સાદું પાણી ઉમેરી, તે મોંમાં ખમાય તેવું બનાવી કોમળા કરાવવા. જો મળામાં રોહિણી રોગ થયો હોય તો છ માસ સુધી પથ્યાગુમળની બળે ગોળા દિવસમાં ત્રણવાર ખવડાવવાથી તે મટી જાય છે.

કર્ણરોગ.

કાનમાં થતા રોગો ત્રીશ્ચ પ્રકારના ગણવામાં આવ્યા છે, તેમાં વાતકર્ણ, પિત્તકર્ણ, રક્તકર્ણ, કફકર્ણ, સન્નિપાતકર્ણ, વિદ્રધિ, કર્ણસોથ, અર્ચુદ, પુતિકર્ણ, કર્ણર્ષિ, કર્ણહસ્તિકા, આધિર્ચ, તન્ત્રિકા, કંક, શબ્દલી, કૃમિકર્ણ, કર્ણનાલ, પૂતિનાલ, એ પ્રમાણે અઠાર જાતના રોગો કાનની નળીમાં થાય છે. તથા ઉત્પાત, પાલિશોષ, વિદારી દુઃખવર્ધન, પરિપોટ, લેહી. પિચ્છલી એ રીતે સાત પ્રકારના કર્ણ-પાલી રોગ થાય છે. તથા વાત, પિત્ત, ૪૨ સન્નિપાત, રક્ત એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના કર્ણ મૂળ રોગ કહેવાય છે. એ ત્રીશ્ચ પ્રકારનાં ગુદાં ગુદાં લક્ષણુ માધવનિદાન તથા શારંગધરની ટીકામાંથી જાણી લેવાં.

કાન દુઃખતો હોય, કાનમાં ચરકા મારતા હોય, કાનમાં ચેગ આવતી હોય તો તે કાનમાં સરસીયું તેલ મુકવાથી સાઈ થાય છે. કાનમાંથી પર વહેતું હોય અથવા પાણી વહેતું હોય તો તે કાનને સળી ઉપર રૂ લપેટી લૂછી લઈ તેમાં સમુદ્રશીલુ, અખીલ, કોડીની બસ્મ, અથવા ૪૮કડી કુંલવેલીનું બારીક ચુર્ણ કરી એ ચાર પૈકી ગમે તે ચુર્ણ કાગળની ભુંમ-ળીમાં રાખી કુંકવાથી ઘણો ફાયદો થઈ સાઈ થાય છે. અથવા વડના પાકાં પાન, કરંજનાં પાન અને કાળીયા સરસના પાન લાવી છુંદીને તેલમાં તળી કાઢવાં ને તે તેલ કાનમાં મુકવાથી પર તથા પાણી વહેતું અંધ થઈ જાય છે. ઘણીવાર કાનમાંથી એક મસો (કર્ણર્ષિ) વધતો વધતો કાનની નળીને પુરી નાંખી અસહ્ય વેદના ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેને જોઈએ છીએ તો ચામડીથી કાન પુરાઈ ગયો હોય એવું

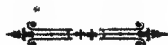
દેખાય છે, તેવા હર્ષમાં કાનની આસપાસ જેટલી જગ્યામાં દુખાવો હોય તેટલી જગ્યા ઉપર સોજાની ગોળી ચોપડાવવી અને કાનની નળીમાં પણ સોજાની ગોળી ધસીને ભરી દેવી, જેથી એક અથવા બે દિવસમાં તે મસો ફાટી જઈ તેમાંથી લોહી અને પડ નીકળી જાય છે. અને એજ ગોળી ભરવાની ચાલુ રાખવાથી તે રૂઝાઈ જાય છે તે ફરીથી થતું નથી. કર્ણપાણી તથા કર્ણમૂળના દ્વોને માટે પાછળ લખેલા કોઈ પણ ઇલાજ કરવાથી તે મટે છે, પરંતુ કર્ણમૂળ ઉપર તેલ અથવા ધીવાળો પદાર્થ લાગવા દેવો નહિ.

નાકના (નાક) રોગ.

નાકના રોગ અઢાર પ્રકારના કહ્યા છે. વાત પ્રતિસ્થાય, પિત્ત પ્રતિસ્થાય, કફ પ્રતિસ્થાય, રક્ત પ્રતિસ્થાય, સન્નિપાત પ્રતિસ્થાય, આપિનસ પૂતિનાશ નાશાર્શ, બ્રમ્પયુ, ક્ષવ, નાશાનાહ, પૂતિરક્ત, અર્ધુદ, દુષ્ટપીનસ, નાશાશોષ, ધ્રાણુપાક, પુટશ્રાવ, દિપ્તક, આ રીતે અઢાર પ્રકારના નાકના રોગો જાણી લેવા, પરંતુ એનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો જાણવા માટે અમે શારંગધરની ટીકા વાંચવાની બલામથક કરીએ છીએ.

નાકના રોગમાં પ્રતિજ્ઞાય એટલે સળેખમનો રોગ સાધારણ છે. એ સળેખમમાં માથા ઉપર દીવેલ ઘસાવવું. અથવા માથાપર તથા કપાળ ઉપર અરીજીનું પાણી કરી ચોપડવું. જો નાક નહિ ખુલે અને બહુજ અકળામથક થતી હોય તો કાયદળતું છોડું ઘણું બારીક વાટી મગની દાળ જેટલું સુકાડવાથી પુષ્કળ છોકા આવીને નાક ખુલી જશે.

વધારે સુંઘવાથી પુષ્કળ છીંકા આવી વખતે નાકમાંથી લોહી પડે છે, એટલા માટે સાચવીને સુંઘાડવું.

મસ્તક તથા કપાલ રોગ

મસ્તકરોગ દશ પ્રકારના થાય છે. અર્ધાવભેદક, વાતજશિરો-
ભિતાપ, પિત્તજ શિરોભિતાપ, કફજ શિરોભિતાપ, રક્તજ શિરોભિ-
તાપ, સન્નિપાતા શિરોભિતાપ, સૂર્યાવર્ત, શિરઃપાક, કૃમિજ શિરોભિ-
તાપ, શંખક; એ પ્રમાણે દશ પ્રકારના મસ્તક રોગ જાણવા, તથા
ઉપશિષ્ટક, અરૂષિકા, વિદ્રધિ, દારૂણ, પીટીકા ઇંદ્રલુપ્ત, ખાલિત્ત અને
પલીત એ પ્રમાણે નવ પ્રકારના કપાળરોગ જાણવા.

કેટલાક રોગીના કપાળના ઉપર અને માથાના સાંધામાં ભયંકર
દુઃખાવો થાય છે, તેવા રોગીના નાકમાં ફળદ્રુત જરા ગરમ કરી
તેના ટીપાં સુંઘવાથી તે મટી જાય છે. અથવા નારાયણ તેલના ટીપાં
સુંઘવાથી મટી જાય છે. કેટલાક રોગીના કપાળના અને નાકના સાં-
ધામાં ચાંદી પડે છે ત્યારે નારાયણ તેલના ટીપાં સુંઘવાથી અથવા
શળદ્રુતના ટીપાં સુંઘવાથી તે મટી જાય છે. કેટલાકને સવારથી બપોર
સુધી અર્ધું માથું દુઃખે છે તેને નાકછીંકણી (જાળા છીંકણ)નો લુકો
સુંઘાડવાથી મટી જાય છે. અથવા કાયશળતું છોડું વાટી તેનો લુકો
સુંઘાડવાથી મટે છે. અથવા પલાળેલો ચુનો અને નવસાર, હાથમાં
ફોણીને તેની વાસ લેવાથી આદાશીશી તરત બંધ થઈ જાય છે. આડા
તેડા ખીજા ઉપાય કરવાથી આદાશીશી નહિ મટે તો નેપાળાનું

ખાંતઈ એક કટકો લઈ, જે પાસેનું કપાળ દુઃખતું હોય તે પાસેના આંખની ભ્રમરનાં વાળ છોડીને કપાળના ભાગપર બે આની જેટલો ગોળ કટકો ચોંટાડવો એટલે તેટલી જગ્યામાં ફાલ્લો થશે, તે ફાલ્લો પુટી જઈ તેમાંથી પાણી નીકળી જશે, એટલે આદાશીથી દુઃખતી મટી જશે. કેટલીક વાર એવું બને છે કે રોગીના નાકમાંથી ખરાબ દુર્ગંધ નીકળ્યા કરે છે, જેની પાસે સારાં માણસ બેસી શકતાં નથી એવી નહિ ખમાય તેવી ગંધ મારે છે, તે પછી થોડા વખતમાં નાક અને કપાળ ઉપર પુષ્કળ સોજો ચઢી આવી રોગીને અસહ્ય વેદના થાય છે, તેવી અવસ્થામાં સરસીયું તેલ નાકમાં મુકવું એટલે નાકમાંથી લાંબી પુંછડીવાળા મોટામોટા કીડા (જવતા) પડવા માંડશે. (એટલા બધા પડતા જોયા છે કે જેની ગણતરી કરી શકાય નહિ!!!) તેવી અવસ્થામાં પણ સરસીયું તેલ મૂક્યાંજ કરવું એટલે તમામ કીડા નીકળી જશે અને તેમાં રહેલા કીડાના ઈંડાં પણ મરી જશે, સોજો ઉતરી જશે, અને કીડાને લીધે નાકમાંથી લોહી અથવા પડ નીકળતું હશે તે પણ મટી જશે. તે કીડા નીકળી ગયા પછી તે રોગીને ત્રણ મહિના સુધી કિશોરગુગળ, અથવા પથ્યાગુગળની ગળ્લે ગોળી દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે ખવડાવવાથી, ૧૨ીથી એ રોગ ઉભળતો નથી.

નેત્રરોગ.

આંખના રોગને માટે આયુર્વેદાચાર્યોએ બહુ લાંબો વિચાર કરી તેના ઘણા પ્રકાર ઠરાવેલા છે; સારંગધરે આંખના ૯૪ ચોરાણું પ્રકારના રોગ લખ્યા છે, અને માધવનિદાને આંખના છોત્તેર પ્રકારના રોગ લખ્યા છે, પરંતુ માધવનિદાનનો ખુલાસો ઉપયોગી લાગવાથી

આંખના રોગના સંપૂર્ણ નિદાન સંપ્રાપ્તિ વગેરે માધવ મતાનુસાર લખવામાં આવે છે.

નેત્રરોગના કારણમાં જણાવે છે કે ગરમીથી અંગ તથા પછી શીતળ જળમાં પેસવાથી (એમ કરવાથી એકદમ ઠંડી શરીરમાં વ્યાપિ જવાથી શરીરની અંદરની ગરમી, ઉપર ચઢી નેત્રના તેજનો પરાભવ કરી, પછી તે ગરમી) નેત્રરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. આઠાશમાં ખૂબ છેટે ઉંચે કાંઈ ચીજ પરાણે ધારીને જોવાથી, દિવસે ઉઘવાથી, રાત્રે જાગવાથી, આંખમાં વરાળ કિંવા તપ્ત થયલી હવા પેસી જવાથી, પરસેવો થઈ તે પાછો નેત્રમાં સમાઈ જવાથી, નેત્રમાં ધૂળ ઉડવાથી, ઉલટીના વેગને રોકવાથી, અથવા ધણી ઉલટી થવાથી, પાતળા અન્નપાનનું ઘણું સેવન કરવાથી, મળ મૂત્ર અને અપાનવાયુની ગતિને રોકવાથી, હંમેશાં રડવાથી, ખેદ રાખવાથી, ધુસ્સે થવાથી, મસ્તકપર કાંઈ જાતનો પ્રહાર થવાથી, ઘણું મદ્યપાન કરવાથી, ઋતુવિપર્યય (ઉનાળામાં ઠંડી અને શિયાળામાં ગરમી) થવાથી, ક્ષેષથી, કાંઈ વાગવાથી, ઘણા મૈથુનથી, આંસુ આવતાં રોકવાથી અને ઘણા સૂક્ષ્મ પદાર્થો જોવાથી વાતાદિ દોષ નેત્રમાં રોગોત્પત્તિ કરે છે. કુપિત થયેલા વાતાદિ દોષ નેત્રની રંગોમાં પ્રવેશ કરી, નેત્રનો ભાગ જ્યારે ઘેરી લે છે, ત્યારે તેમાંથી બચકર નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્ત, સન્નિપાત અને આગંતુક આ દોષોથી થનારા બધા મળી છેત્તર નેત્રરોગ છે.

નેત્રરોગ થવાની અગાઉ તેનું કારણ અભિષ્યંદ થાય છે. વાયુ, પિત્ત, કફ અને રક્તમાંથી ચાર પ્રકારના અભિષ્યંદ (આંખો દુઃખવા આવવી) થાય છે. તેની વેદના સહેવાલી મથી અને આ અભિષ્યંદ વ્યાધિ બધી જાતના નેત્રરોગનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે.

વાયુના સંબંધથી આંખો દુઃખવા આવતાં નેત્રની અંદર સોયો ખોસ્વા જેવી પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. નેત્ર જડ બને છે, રોમાંચિત થઈ શરીર ધ્રુજે છે, નેત્રમાં રેતી પડી હોય તેમ અટકા થાય છે અસ્તક દુઃખે છે, આંખમાંથી પાણી ગળે છે, પણ તેમાં પીયા કે પાચના ચેપડા બાઝતા નથી અને આંખમાંથી જે પાણી ગળે છે તે ટાહું હોય છે, તેને વાતાભિષ્યંદ કહે છે. પિત્તથી આંખો દુઃખવા આવતાં નેત્રમાં આગ ઉઠે છે, ધણીવાર તેની આસપાસ પાકેલા ફેફલા ઉઠે છે, આંખપર શીતળ પદાર્થ બાંધવાની ઇચ્છા થાય છે, નેત્રમાંથી ધુમાડો નીકળતો હોય તેવી વેદના થાય છે, નેત્રમાંથી આંસુનો એકસરખો પ્રવાહ નીકળ્યા કરે છે, તેમાંથી ઉષ્ણ પાણી ટપકે છે અને નેત્રાનો રંગ પીળાશ પડતો થાય છે, તેને પિત્તાભિષ્યંદ કહે છે. કર્ને લીધે આંખો દુઃખવા આવી હોય તો નેત્રપર ઉષ્ણ પદાર્થ બાંધવાની ઇચ્છા રોગી કરે છે, નેત્ર જડ બને છે, તેનાપર સોજો આવે છે, વલુર આવે છે, આંખનાં પોપચાં ઢાંક ઉધાડ એની મેળે થયાં કરે છે, આંખે સ્પર્શ કરતાં શીતળ લાગે છે, અને તે પરથી બરાયલી હોય છે તથા તેમાંથી ચીકણું પાણી ધણું ઝરપે છે તેને ક્ષ્માભિષ્યંદ કહે છે. લોહીથી જો આંખો દુઃખવા આવી હોય તો આંખમાંથી લાલ આંસુ ટપકે છે, નેત્ર લાલચોળ બને છે, નેત્રની આસપાસ લાલરંગની નસો દ્રષ્ટિએ પડે છે, અને પિત્તાભિષ્યંદનાં લક્ષણો દેખાય છે તેને રક્તાભિષ્યંદ કહે છે.

અભિષ્યંદ રોગપર વખતસર દવા નહિ કરવાથી તે વૃદ્ધિ પામે છે, એટલે તેમાંથી ચાર પ્રકારના અધિમન્થ રોગ નેત્રમાં થાય છે. તેનાથી નેત્રમાં તિવ્ર વેદના થાય છે, અને તે વેદના ચારે પ્રકારના

અધિમન્થનું સામાન્ય લક્ષણ છે. બધું મસ્તક ઉપરથી કોમળે ફેરી નાંખ્યું હોય એવી વેદના થાય છે. વલોણું વલોવાતું હોય તેવું કળતર થાય છે. વ્યાધિના પ્રભાવથી અર્ધા મસ્તકમાં દુઃખ થાય છે, આ રોગને અધિમન્થ રોગ કહે છે અને તે ચારે અધિમન્થમાં જીદાં જીદાં લક્ષણો ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારના અભિપ્યંદ રોગ જોવાળ થાય છે. જ્વેષ્ઠિક અધિમન્થ સાત દિવસમાં દ્રષ્ટિનો નાશ કરે છે. રક્તઅધિમન્થ પાંચ દિવસે, વાતિક અધિમન્થ છ દિવસે અને પૈત્તિક અધિમન્થ ત્રણ દિવસમાં રોગીને આંધળો બનાવે છે.

જે નેત્રરોગમાં વેદના ધણી થાય છે, નેત્રમાં લાલી ધણી હોઈ તે ડોહોળાયલા જેવી મલીન રહે છે, તેની અંદર રેતી ભરાઈ હોય તેમ ખુંચે છે, શોથો ખોસ્યા જેવી પીડા થાય છે અને પાચ તથા પીયાના લોચા આવે છે તેને આમયુક્ત નેત્રરોગ જાણવો. એવા રોગીની આંખમાં અંજન ન કરતાં હલકો ખોરાક રોગીને ખવાડવો અને આમને પચાવવા માટે ત્રિકુળાનો ઉકાળો પાવો, જેથી નેત્રમાં થતા ઠણકા ઓછા થાય છે, વલુર આવે છે, સોળે ઉતરી જાય છે, પીયા આવતા ઓછા થાય છે તો જાણવું કે હવે આમ પચી ગયો છે.

જે આંખમાં પાકેલા ઉમરાના ફળ જેવો ચળચળત નરમ સોળે થાય છે તેને નેત્રપાક કહે છે. નેત્રમાંથી પાણી અત્યંત ગળ્યા કરે છે અને પાચ તથા પીયાના થેજ બાઝે છે. જે આંખમાં સોળે ચઢ્યા વગર નેત્રપાક થાય છે તેમાં સોળ સિવાય બીજા બધાં લક્ષણો થાય છે તે ત્રિક્ષણ અભિપ્યંદ જાણવો. વાતજ અધિમન્થની ઉપેક્ષા કરતાં એટલે વખતસર તેની દવા ન કરતાં, તે નેત્રને શોષી નાંખે છે, અને સોથો ખોસ્યા જેવી પીડા તથા બળત્રાદિક મોટી

પીડા થાય છે, તેને હતાધિમન્થ નામનો નેત્રરોગ કહે છે, અને તે અસાધ્ય છે. વાયુ ક્રમથી કોઇ કોઇ વખત બકુટિમાં આવે છે અને કોઇ વખતે નેત્રમાં આવે છે, અને પછી ઘણી જાતની તીવ્ર પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગને વાતવિપર્યય કહે છે. જે આંખો ઉધાડતી નથી અને પોપચાં કઠણ તથા સુખં થાય છે અને તેમાં બળત્રા ઘણી થાય છે તથા તે ડોળાયલી મલીન દેખાય છે અને તે આંખો ઉધાડતાં અથવા હાડતાં રોગીને મારું મુશ્કેલ લાગે છે તે રોગને શુષ્કાક્ષિપાક કહે છે. ગળું, કાન, નસ્તક, હડપચી અને ગરદનની પાછળની નસોમાં કિંવા બીજી જગ્યાએ રહીને વાયુ બ્યારે બકુટિમાં કિંવા નેત્રમાં તોહ બેદાદિ પીડા ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે તેને અન્યતોવાત કહે છે. વચ્ચે જરા આસ્માની અને આસપાસ લાલરંગના થયલા એવા આંખો નેત્ર પાકે છે એટલે તેમનાં પર પીળારંગના ફાલ્લા ઉઠે છે, તેમાં થોડી બળત્રા થઈ સોજો ચઢે છે અને નેત્રમાંથી પાણી ટપક્યાં કરે છે; ઘણા ખાટા પદાર્થ ખાવાથી આ વ્યાધિ થાય છે માટે તેને અમ્લાધિષિત કહે છે. જે રોગીના નેત્રમાંથી રોગ વેદના રહિત અથવા વેદનાયુક્ત થઈ લાલરંગની થાય છે અને તે ધડીએ પલકે વિશેષ લાલ થતી જાય છે, તેને શીરોત્પાત કહે છે. મૂર્ખતાથી શીરોત્પાત રોગની કપેક્ષા કરતાં આંખમાંથી લાલરંગનાં સ્વચ્છ આંસુ ગમે છે, અને રોગીથી નેત્ર ઉધાડી જોવાનું નથી તેને શીરાપ્રહર્ષ કહે છે.

આંખની કાળી કીકી પર થનારા રોગો.

સશ્વશુકનાં લક્ષણ-નેત્રના કાળા ભાગપર એટલે કીકીપર જે ફૂલ પડે છે, કિંવા થાય છે, તે આંખની અંદર ઉંડું બેઠેલું અને

તેની અંદર સોયથી છિદ્ર પાડ્યું હોય તેવું દેખાય છે. તેને લીધે આંખમાંથી આંતિ ગરમી અને પુષ્કળ પાણી વહે છે. આ રોગને સત્રણુશુક કહે છે, અને તેનાથી આંખની અંદર પીડા થાય છે. જે કુલ આંખની કીકીની ઉપરજ થયું નથી તથા જે આંખની અંદર ઉંડું ગયું હોતું નથી, તથા જેમાં પાણી ધણું નીકળતું નથી, જેમાં ખટકા આવતા નથી તથા એકની પડોશમાં એક એમ જોડકાં થયાં નથી તે કુલ કદાચિત સાધ્ય થાય છે.

અવણુશુકનાં લક્ષણા:-અભિષ્યંદમાંથી દિપન્ન થઇ કાળા ભાગમા જે ફૂલ પડે છે અને જેમાં રમડી મુક્યા જેવી પીડા થાય છે, તથા જે ફૂલ અંખ, ચંદ્ર કે કર્ણના ફૂલ જેવું ધોળું હોય છે, અથવા આકાશના વાદળા જેવું પાતળું હોય છે, અને અવણુ એટલે ક્ષતરહીત હોય છે તે સહેલાઈથી મટી શકે છે. જે અવણુશુક આંખની અંદર ઉંડું ગરક થયલું અને જાડું થયલું, ઘણા દિવસનું જીનું થયલું હોય છે તેને સાધ્ય જાણવું. જે શુકની વચમાંના માર્ગસ તુટી પડવાથી વચમાં છિદ્ર એટલે ખાડો પડે છે, અથવા તેમ નહિ થતાં તેની વિરુદ્ધ થાય છે, એટલે શુકની આસપાસનું માંસ વૃદ્ધિ પામી શુકને ખાડામાં ઉતારે છે, એટલે તે વૃદ્ધિ પામેલો માંસ તેની ફરતું ઉંપસી આવે છે, તથા જે શુક એક જગ્યાએ ટકી ન રહેતાં આંખમાં ફરતું રહે છે અને જે રંગોથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે પાતળું થાય છે, તથા જે આંખના અંદરના પડદામાં ઉતરી પડ્યું હોય છે, અને જે આસપાસ લાલ તથા વચમાં ધોળું હોય છે, જે ઘણા દિવસનું જીનું થયલું હોય છે, આવા લક્ષણયુક્ત કુલાને મટાડવાની આશા રાખવી નહિ. કુલ પડેલી આંખમાંથી અત્યંત ગરમ આંસુ વહી તેમાં

ફાલ્ગુની ઉઠે છે અને આંખમાં પડેલું ફૂલ મગના દાંણા જેવું અને મગના જેવું જ હોય છે તે ફૂલ અસાધ્ય જાય છે. જે ફૂલ તીવ્ર પક્ષીના રંગ જેવું કાળું હોય છે તે પણ અસાધ્ય જાય છે.

અક્ષીપાકાત્યયનાં લક્ષણા:-આંખના કાળા ભાગ ઉપર આરે તરફ દોષના સંબંધને લીધે જે કુલું ફેલાય છે તે સન્નિપાતજન્ય અક્ષીપાકાત્યય જાય છે. આ વ્યાધિ અસાધ્ય છે.

અજકાન્નતનાં લક્ષણા:-આંખના કાળા ભાગપર બકરીની સુકાયેલી લીંડી જેવડો કિંચિત રાતો, જેનાથી લાલ તથા ચીકું પાણી વહે તેવો, માંસનો ડચકો થાય છે તેને અજકાન્નત કહે છે.

આંખના પહેલા પટલમાં ગયેલા દોષનાં લક્ષણા:-જ્યારે આંખના પહેલા પટલમાં દોષ સંચાર કરી દ્રષ્ટિના ઉપર રહે છે ત્યારે અટપટાદિક મોટા પદાર્થો જાંખા દેખાય છે.

આંખના બીજા પટલમાં ગયેલા દોષનાં લક્ષણા:-નેત્રના બીજા પટલમાં દોષનો સંચાર થતાં દ્રષ્ટિ અત્યંત વિઘ્ન થાય છે, એટલે સામેના પદાર્થો જેવાને અશક્ત બનતી જાય છે, અને તેના નેત્ર આગળ માખી, ડાંસ, વાળ, જળાં, કુંડાળાં, ધન કિર્ણો, ત્રિકુલ આકૃતિઓ, નાના પ્રકારના પાણીના વરસાદ, વાદળાથી ઘેરાયેલું આકાશ તથા અંધકાર વગેરે પદાર્થો નહિ હોવા છતાં રોગીના જેવામાં આવે છે, તેમજ આંધેના પદાર્થો પાંસે અને પાંસેના પદાર્થો આંધે દેખાય છે, અને ધણું ધારી ધારીને જેવા છતાં પણ સોમનું છિદ્ર દીકામાં આવતું નથી.

ત્રીજાં પટળમાં ગયલા દોષનાં લક્ષણુઃ—આંખના ત્રીજાં પટલામાં દોષનો સંચાર થવાથી રોગીને ઉપર દેખાય છે પણ નીચે કશું દેખાતું નથી. મોટી ડોળદાર વસ્તુઓ પણ સ્પષ્ટ ન દેખાતાં, વસ્તુના પડદામાંથી દેખાય તેવી દેખાય છે, તથા નાક, કાન, આંખ વગરના પ્રાણીના શરીર તથા વાંકાચુંકા રૂપો દ્રષ્ટિ આગળ ફરતા રહે છે. વાતપિત્તાદિ જે દોષોને રક્ત, માંસ, કિમ્બા મેદાદિની સહાય હોય છે અને જે દુષ્પ્રકાર સંબંધથી જે દોષ પ્રગળ થયો હોય છે, તે તે દોષનો જે રંગ હોય છે તેવો દૃષ્ટિનો પણ થાય છે. જે દોષ નેત્રના નીચેના ભાગમાં રહેલો હોય છે તે પાસેનું કશું દેખાતું નથી, અને દોષ ઉપર હોય છે તે દૂરનું કશું દેખાતું નથી. જે દોષ નેત્રની એક બાજુપર હોય છે તે બાજુપરનો પદાર્થ દેખાતાં નથી પણ દોષ આંખની ચારે બાજુએ પ્રસરતાં પદાર્થોના સ્વરૂપ એકબીજાથી ભળેલાં, દૃષ્ટિએ પડે છે. આંખની વચમાં કિંક્રા મધ્યે દોષનો સંચાર થતાં મોટાં પદાર્થ નાના દેખાય છે. આંખના બેબે સ્થાનમાં એટલે ઉપર નીચે દોષ રહેલો હોય તે એકના બે પદાર્થો જોવામાં આવે છે. પણ જે દોષ અવ્યવસ્થિત હોય તે એક પદાર્થના અનેક પદાર્થો દેખાય છે. જે દૃષ્ટિમત્ રોગ તેના સ્થાનમાં વાંકો રહ્યો હોય તે એક પદાર્થના બે કટકા કર્યા હોય તેવું દેખાય છે.

ચોથા પટળમાં ગયલા દોષના લક્ષણુઃ—જ્યારે દોષ આંખના ચોથા પટલામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે દૃષ્ટિનો ચારે બાજુએથી અટકાવ કરે છે. તે વ્યધિને લીંગનાશ કહે છે. આ અંધકારમય રોગ પુરેપુરો વ્યાપ્યો નથી હોતો તે સમયે રોગીને આકાશમાંના ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા, વીજળી, અને ચળકતા પ્રકાશ દેખાય છે. આંખના ત્રીજાં

પડદામાં સંચાર થયલા કાયની (મોતીવાની) ઉપેક્ષા કરતાં એટલે સમયાનુસાર ફવા નહિ કરતાં જો એમનો એમ પ્રડયો રહે તો તે દોષ તેમાંથી ખસી, ચોથા પડદામાં આવતાંજ, તેને લીંગનાશ અને નીલીકાની સંગ્રા આવવામાં આવે છે. આ રોગ અસાધ્ય છે. જો વ્યાધિમાં વાયુનો સંબંધ વિશેષ હોય છે તો રોગી મલીન, લાલાશ પડતાં વાંકાં અને લગાર ધરતાં હોય એવાં રૂપ જુએ છે. પિત્તના સંબંધથી રોગી સૂર્ય, આગીઓહીડો, ઈદ્રધનુષ્ય, વીજળી, તેમાંના રૂપ અને વૃત્ય કરતા મોર તથા સર્વ વસ્તુ આસ્માની રંગની જુએ છે. કફથી જોનાં નેત્રો દોષને પામેલા છે તેવા પુરૂષો સર્વ રૂપને ચીકણા, ઘોળા અને જાડા દેખે છે. રક્તના સંબંધથી લાલ અને કિંચિત ઘોળા, કાળા અને પીળા રૂપ દેખાય છે. સન્નિષાતના સંબંધથી વીવિધ જાતના વિપરીત એટલે એકના બે અથવા અનેક રૂપ ચારે તરફ રોગીની દષ્ટિએ પડે છે. વળી તે હીન અંગના કિંવા અધિક અંગનાં રૂપ અને ઘણા રંગના પ્રકાશ જુએ છે. રક્તના તેજથી મિશ્ર થયલા પિત્તમાંથી પરીભ્રાણિ રોગ થાય છે. આ રોગને લીધે રોગી દિશા, આકાશ અને સૂર્ય પીળા રંગના તથા ઝાડો આગીયા ડાડાઓથી છવાયલા દેખે છે. જુદાં જુદાં લક્ષણો ઉપરથી લીંગનાશના છ પ્રકાર ગણેલા છે. વાતપ્રાધાન્યનો લાલ રંગ હોય છે. પિત્તપ્રાધાન્યનો ઝાંખો લીલો અથવા આસ્માની હોય છે. કફલિંગનાશ સફેદ અને રક્તજન્ય, લાલ હોય છે. અને જે સર્વજન્ય દોષ હોય છે તે ઘણી જાતના રંગોનો થાય છે. વાતિક પરિભ્રાણિ રોગમાં દષ્ટિમાં જાડા કાચ જેવું રાતું મંડળ થાય છે, જે કોઈ વખત દોષ ઓછો થઈ જાય છે ત્યારે કરમાઈ ગયલું અને કાળા રંગનું દેખાય છે.

દૃષ્ટિમંડળગત રોગનાં લક્ષણુ:—વાયુથી દૃષ્ટિમંડળ લાલ, ચંચળ, અને ખરખચું થાય છે. પિત્તથી દૃષ્ટિમંડળ આસ્માની અને કાંસાના રંગ જેટલું પીળું થાય છે. કફથી જાડું, ચીકણું, તથા શંખ જેવું ઘેળું થાય છે. અને આંખો ચોળતાં કમળના પાંતરાં ઉપર પડેલા પાણીના બિંદુ પેઠેમ હાલે છે. રક્તથી દૃષ્ટિમંડળ પ્રવાળા જેવું લાલ થાય છે. ત્રિદોષજ લિંગનાશમાં ઘણી જાતના રંગવાળું દૃષ્ટિમંડળ થાય છે.

દ્રષ્ટિરોગની સંખ્યા:—આગળ કહી ગયલા લીંગનાશ છ, અને હવે પછી વિદગ્ધ, દ્રષ્ટ્યાદિ કહેવાના છ. તે મળી બાર દ્રષ્ટિરોગ થાય છે. **પિત્તવિદગ્ધ દ્રષ્ટિનાં લક્ષણુ:**—પિત્ત દુષ્ટ થઈ વૃદ્ધિ પામવાથી જે માણસની દ્રષ્ટિ પીળી થાય છે, તેને લીધે તે માણસ સઘળા પદાર્થોને પીળા રંગના જુએ છે, તે પિત્તવિદગ્ધ દ્રષ્ટિ જાણવી. **દિવાંધ્યનાં લક્ષણુ:**—નેત્રના ત્રીજા પડદામાં પિત્તનો પ્રવેશ થતાં રોગીને દિવસે દેખાતું નથી પણ રાત્રે ઠંડીને લીધે પિત્ત ઓછું થવાથી સુઝે છે તેને દિવાંધ્ય જાણવો. જે રોગી પિત્તવિદગ્ધની પેઠે ધોળાં રૂપ જુએ તેને કફવિદગ્ધ દ્રષ્ટિ જાણવો. **નક્તાંધ્યનાં લક્ષણુ:**—જે કફ ત્રણે પડદામાં રહીને રોગીને રતાંધળો કરે છે તેથી રાત્રે કશું સુઝતું નથી. પણ દિવસે સૂર્યના તાપથી કફ ઓછો થવાને લીધે સારી પેઠે દેખાય છે. **ધૂમદર્શીનાં લક્ષણુ:**—શોક, જ્વર, પરિશ્રમ અને મસ્તક તાપથી પિત્તકુપિત થઈ દ્રષ્ટિમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે તેથી સર્વ પદાર્થ રોગીને ધૂમ્રમય હુંધણા દેખાય છે; આ બ્યાધિને શોકવિદગ્ધ દ્રષ્ટિ પણ કહે છે, અને તેનાથી ફક્ત દિવસના પદાર્થો ધુમાડા સરખા દેખાય છે, પણ રાત્રે પિત્તનું જળ ઓછું થતાં તે નિર્મળ દેખાવામાં આવે છે.

આરે પિત્ત દ્રષ્ટિની વચ્ચે પ્રવેશ કરી રહેલું હોય છે ત્યારે તેને મોટા પદાર્થો દિવસે નાના દેખાય છે, તેને હસ્તદ્રષ્ટિ કહે છે. જે પુરુષની દ્રષ્ટિ દોષોથી વ્યાપ્ત થઈ નોળીઆની આંખ પેઠે થળકે છે તે માણસ દિવસમાં ધણા પ્રકારના રૂપ કિંવા આકૃતિઓ નીરખે છે. આ રોગને નકુલાંધ્ય કહે છે. જે દ્રષ્ટિ વાયુથી વિકારયુક્ત થઈ આંદર સંકુચિત થાય છે અને તેમાં ઇચ્છા મારે છે તેને ગંભીરદ્રષ્ટિ કહે છે.

આગતુજ લિંગનાશનાં લક્ષણો:-અભિધાતજ લિંગનાશ બે પ્રકારના થાય છે. એક નિમિત્તજન્ય અને બીજો અનિમિત્તજન્ય. તે બેમાંથી શિરોભિતાપથી એટલે ઝેરી ઝાડનાં ફુલપરથી આવતા વાયુનો મસ્તક સાથે સ્પર્શ થવાથી જે થાય છે તે નિમિત્તજન્ય ગણાયો, જેમાં રક્તાભિષ્યંદનાં લક્ષણો થાય છે. દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ, મહાસર્પ અને સૂર્ય તરફ તાકીને જે માણસ થોડીવાર ટગરમગર જેઈ રહે છે, અને જેથી તેની દ્રષ્ટિ નષ્ટ થાય છે તેને અનિમિત્ત લિંગનાશ કહે છે. આ વ્યાધિમાં રોગીની આંખ સ્વચ્છ અને દ્રષ્ટિ આસ્માની રંગની હોય છે નેત્રના ઘોળા ભાગ ઉપર પાતળું, વિસ્તીર્ણુ શ્યામ રંગનું રતાશ પડતું માંસ વૃદ્ધિ પામે છે તેને પ્રસ્તર્થર્મ કહે છે. નેત્રના ઘોળા ભાગપર ઘોળું અને મૃદુ માંસ ધણા દિવસે વૃદ્ધિ પામે છે તેને શુકલાર્મ કહે છે. કમળની પેઠે લાલ અને મૃદુ માંસ વૃદ્ધિ પામે છે તેને રક્તાર્મ કહે છે. જે માંસ વિસ્તીર્ણુ મૃદુ અને કાળજના રંગ જેવું દેખાય છે તેને અધિમાંસાર્મ કહે છે જે માંસ કાંણુ ફેલાવું અને સ.વરહિત વૃદ્ધિ પામે છે તેને સ્નાયવર્મ કહે છે. નેત્રના ઘોળા ભાગપર શ્યામવર્ણુ માંસના જેવું અને છીપના જેવું ખિંદુ ઉઠે છે તેને મુક્તી રોગ કહે છે. નેત્રના ઘોળા ભાગપર સસ-

લાના લોહી જેવું એક બિંદુ ઉઠે છે તેને અર્બુનરોગ કહે છે. ક્ષ-વાયુના કોપથી નેત્રના ધોળા ભાગ ઉપર પીકાના સરખું જે માંસ વૃદ્ધિ પામે છે તેને પિપ્પટકરોગ કહે છે; તે દેખાવમાં મલીન અસેના જેવું હોય છે. નેત્રના ધોળા ભાગપર રંગોતું મોઢું તથા જાડું ગુંછળા જેવું જે જળું બંધાય છે તેને જાલ રોગ કહે છે. નેત્રના ધોળા ભાગપર રંગોથી વ્યાપ્ત એવી ધોળી ફાલ્લીઓ ઉઠે છે તેને શીરાજ પીટકા કહે છે. તે ફાલ્લીઓ કાળા ભાગની સમીપ થાય છે. નેત્રના ધોળા ભાગપર કાંસાના જેવી કઠણ, કિંવા પાણીના બિંદુ જેવી લગાર ઉંચી જે ગાંઠ થાય છે તેને ખલ્લાસ કહે છે. નેત્રના સાંધા ઉપર સોજો ચઢી, પછી પાકીને તે ફૂટે છે અને તેમાંથી દુર્ગંધ યુક્ત પદ્ધ વહે છે અને તેમાં કણકા મારે છે તેને પુયાતસ રોગ કહે છે. નેત્રના સાંધાપર જે મોઢી ગાંઠ ઉઠે છે તે લગાર પાકે છે અને તેમાં વલુર ઘણી આવે છે, અને તે દુઃખતી નથી તેને ઉપનાહ કહે છે. વાતાદિ દોષ અશ્ત્રુ માર્ગે સાંધામાં સંચાર કરી પછી તેને દોષના ગુણોયુક્ત જે રસી ઝરે છે તેને નેત્રનાડી કહે છે; તેના ચાર પ્રકાર છે. નેત્રનાડીમાં નેત્રના સાંધાપર સોજો આવી તે પાકે છે અને તેમાંથી પદ્ધ વહે છે તેને પૂયશ્રાવ કહે છે. નેત્રનાડીમાં સફેદ જાડું અને ચીકણું પદ્ધ વહે છે તેને શ્લેષ્મશ્રાવ કહે છે. નેત્રનાડીમાં પુષ્કળ ઉતું રક્ત વહે છે તેને રક્તાશ્રાવ કહે છે. નેત્રનાડીમાં સાંધામાંથી હળધરના રંગનું પીળું ઉષ્ણ પાણી વહે છે તેને પિત્તાશ્રાવ કહે છે. નેત્રના ધોળા અને કાળા ભાગના સાંધાપર લાલ, નાની અને ગોળ જે ફાલ્લી થાય છે તે ફાલ્લીમાં બળત્રા થઇ પાકે છે તેને પર્વણી કહે છે;

આંખ બરાબર બંધ થતી નથી અને તે સોજાપર વલુર આવે છે તથા સોયો ધીંચ્યા જેવી પીડા થાય છે તેને વર્ત્ત્તમંધક કહે છે. આંખના નીચે ઉપરના બંને ડોળા મૃદુ, થોડા વેદના કરનારા, લગાર રાતા રંગના થઇ આવી, પછી અકસ્માત લાતચોળ બની જાય છે તે રોગને કિલ્લિવર્ત્ત્તમ કહે છે. કિલ્લિ વર્ત્ત્તમ રોગ જ્યારે ફરીથી પિત્તયુક્ત રક્તથી બળવા માંડે છે ત્યારે તે દેખાવમાં દહીં, દૂધ કે કાદવના જેવો થાય છે, તેને વર્ત્ત્તમંધક કહે છે આંખનો જે ડોળા અંદરથી અને બહારથી કાળો પડી જઈ સૂઝે છે તથા ખટકે છે તેને શ્યાવવર્ત્ત્તમ કહે છે. ડોળા થોડી વેદનાકારક, બહારથી સુજી આવેલો અને કોરપર ચીકાશવાળો હોય છે તેને પ્રકિલ્લિવર્ત્ત્તમ કહે છે. જે રોગીના નેત્રના પોપચાં ધોયાં છતાં અથવા ન ધોયા છતાં ચીકણી રસીથી એક બીજા સાથે ચોંટી જાય છે તેને અકિલ્લિવર્ત્ત્તમ કહે છે. પોપચાંને સાંધો છુટો પડવાથી આંખ મીંચાતી કે કિંધડતી નથી તેને વાત-હતવર્ત્ત્તમ કહે છે. આંખના ડોળાની અંદરની બાજુએ ગોળ, મંદ, થોડી પીડાકારક, લગાર રાતા રંગની અને ઉતાવળે વધનારી જે ગાંઠ થાય છે તેને અબ્જુદ કહે છે. પોપચાંમાં રહેલો વાયુ, જે રોગથી પોપચાં ઉધાડ મીંચ થાય છે તે રોગમાં સંચરી પોપચાંને ઉધાડમીંચ કરાવે છે, તેમાં વિકાર થવાથી પોપચાંની ઉધાડમીંચ અવ્યવસ્થિત થાય છે તેને નિમેષ કહે છે. રક્તના સંબંધથી આંખના ડોળાની અંદરના ભાગપર રાતા અને પોચા અંકુર થાય છે તેને શોણીતાર્ષ કહે છે. આ અંકુરને વારંવાર કાપ્યા છતાં પણ તે પાછા વધે છે. નેત્રના ડોળાપર બોરના જેવડી મોટી, કઠણ, ચેળવાળી અને ચીકટી ગાંઠ ઉઠે છે, અને તે પાકતી નથી તેને લગણુ કહે છે. વાતપિત્તાદિ ત્રણે દોષ

કુપિત થવાથી આંખના ડોળા સુઝી આવે છે અને તેમાં છિદ્ર પડે છે, જેમાંથી કમળતંતુ પ્રમાણે અંદરથી પાણી ઝાડા કરે છે તેને વિસવર્ત્મ કહે છે. વાતાદિ દોષ જ્યારે પોપચાનો સંક્રાંત્ય કરે છે ત્યારે રોગીથી નેત્ર ઉઘાડી જેવાતું નથી તેને કુંચન કહે છે. વાયુથી નેત્રનાં પોપચાં, ઉપરના નીચે થઇ જવાથી તે પરના કેશ ડોળાથી વારંવાર ધસાય છે, તેથી ડોળાનો કાળો અને ઘોળો ભાગ સુઝી આવે છે, અને વાળ મૂળમાંથી ખરી પડે છે; આ રોગને પદ્મકોપ કહે છે. વર્ત્મપદ્મના મૂળમાં રહેનારું પિત્ત કુપિત થઇ વાળને ઉતારે છે તેથી આંખે વલુર આવે છે અને બળત્રા બળે છે; આ રોગને પદ્મસાત કહે છે. એ પ્રમાણે ઉત્સંગપીટિકાથી પદ્મસાત સુધીનું જે રોગતું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને જેના લક્ષણમાં ડોળા ઉપર, ડોળા નીચે, ડોળાના સાંધામાં એવું લખવામાં આવ્યું છે તે તમામ, આંખના ઉપરના અને નીચેના પોપચાંમાં ગણવું, આંખનો ડોળો એટલે કાન્ય સમજવો નહિ. તેમ વર્ત્મ શબ્દનો અર્થ પાંપણ થાય છે, માટે તે ઉપર ધ્યાન આપવું. ૨૨ીથી સંખ્યારૂપ ગિહિસાથી નેત્રરોગને કહું છું. સાંધાઓમાં જેનો આશ્રય છે એવા નવ, પાંપણ વિષે થનારા એકવીશ, ઘોળા ભાગમાં અગીયાર, કાળા ભાગમાં થનારા ચાર, આખી આંખમાં સત્તર, દષ્ટિથી થનારા બાર, બહારથી થવાવાળા બે છે. કુલે મળીને છોત્તેર રોગની ગણતરી માધવમતાનુસાર કરવામાં આવી છે, પણ શારંગધરે આંખના ચોર્યાણું રોગ ગણ્યા છે તેમાં પાંપણના ચોવીશ, ડોળાની સંધિના રોગ નવ, ડોળાના ઘોળા ભાગના તેર, ડોળાના કાળા ભાગના પાંચ, દષ્ટિના મધ્ય ભાગમાં મોતીયા બિંદુ થાય છે તેના છ, ડોળામાં તીમિરરોગ થાય છે તેના છ, લીંગનાશના સાત,

અને દક્ષિમંડળની અંદર ચનારાં આઠ, અભિધ્યંદરોગ ચાર, અધિમન્યુરોગ ચાર, અને સર્વાક્ષિરોગ આઠ પ્રકારના એ પ્રમાણે ચોર્યાણું પ્રકારના રોગની ગણના શારંગધરે કરેલી છે.

આ નિર્બંધમાળામાં જ્યારથી ગલગંડ રોગની શરૂઆત થઈ ત્યારથી તે આંખના રોગની ગણતરી લક્ષણપૂર્વક વાંચતાં જણાય છે કે એ તમામ રોગોમાં વાયુ, પિત્ત અને કફ, અને તેમાં પિત્તના બે ભાગ પાડીએ તો ચોથો રકતનો હીન-મિથ્યા અને અતિયોગ થએલો જોવામાં આવે છે. જે કે તમામ રોગોની ગણના કરતાં તેનો પાર આવતો નથી તો પણ ત્રિદોષ અને લોહીનો હીન-મિથ્યા અને અતિયોગનો વિચાર કરતાં, જેમ જેમ પુદ્ગિપૂર્વક ઉડા ઉતરતા જમ્બએ તેમ તેમ રોગોના ભેદ વધારેને વધારે જણાય છે. કારણ કે વાયુના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગથી હેંશી પ્રકાર ગણેલા છે, તેમ પિત્તના ચાળીશ પ્રકાર ગણેલા છે, અને કફના વીસ પ્રકાર ગણેલા છે તેમ લોહીવિકારના દશ પ્રકાર ગણેલા છે, એટલે ત્રિદોષસંક્રાંતના નિયમ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના પિત્ત, પાંચ પ્રકારના કફ, અને પાંચ પ્રકારના વાયુ મળી પંદર પ્રકારથી શરીરની સામ્યાવસ્થા રહેછે; પરંતુ તે જ્યારે મિથ્યા આહાર અને મિથ્યા વિહાર તથા આગંતુક કારણોથી અથવાઅનુલોભ પ્રતિલોભની રીતે વિક્રિયાને પામે છે ત્યારે શરૂઆતના જુદા જુદા ભાગમાં અસંખ્યાત રોગો ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ ચિકિત્સા શાસ્ત્રના ઉપદેશ કરનારા આયુર્વેદાચાર્યોએ આવા અસંખ્યાત અને ભયંકર દેખાતા રોગોની વિધિપૂર્વક ચિકિત્સા કરતાં વંધોને એવો ઉપદેશ કર્યો છે કે, ધીરજથી, ખંતથી, પુદ્ગિપૂર્વક વિચાર કરીને અપાનવાયુ, સમાનવાયુ, પાનવાયુ, પાચકપિત્ત, રંજકપિત્ત અને

સાધકપિત્ત તથા ક્ષેદન કર, અવલંબન કર, અને રસન કહની શુદ્ધિ કરવાથી આખી દુનિયાના મનુષ્યમાત્રના અથવા પ્રાણિમાત્રના બીજાના અથવા સંપત્તિધાતુમય કે ચામડી ઉપર થતા તમામ રોગો, અથવા ચામડીની ઉપર થઇને વીર્યમુધી પહોંચતા કે વીર્યમાં ઉત્પન્ન થઇને ચામડી સુધી આવતા તમામ રોગોની શાંતિ થાય છે. ભલે કોઇપણ જાતનો, કોઇપણ નામથી ઓળખાતો શરીરના કોઇપણ ભાગમાં દેખાતો રોગ હોય, તેાપણ ત્રિદોષ સિદ્ધાંતના નિયમ પ્રમાણે વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન-મિથ્યા અને અતિયોગનું કારણ છે એમ જાણવું; અને તે જાણ્યા પછી હીનયોગવાળાને વધારવાની, અતિયોગવાળાને ઘટાડવાની અને મિથ્યાયોગવાળાને સુધારવાની યુક્તિ રચવામાં આવે તો તમામ રોગો એટલીજ ચિકિત્સાથી મટી શકે છે પરંતુ વૈદે યુદ્ધપૂર્વક જે યોજના કરેલી હોય તે યોજનાને ધીરજથી વહન કરીને તેનો ભાર સહન કરવાની શક્તિ રોગીમાં હોવી જોઇએ. એટલા માટે આંખના ચેર્યાણું પ્રકાર ગણે કે છેતર પ્રકાર ગણે, અથવા એનાથી વધારે કિંવા ઓછા પ્રકાર ગણે, પરંતુ આંખના ઔષધને માટે લેખન, રોપણ, આશ્રોતન, સ્નેહન, અને તર્પણ આદિક્રિયાઓ કરવાથી તમામ રોગો સારા થાય છે. આ નિર્મલમાળાના પ્રથમ ભાગના દશમા નિર્મલમાં આંખના રોગો માટેના ઔષધો ઘણા પ્રકારના લખવામાં આવ્યા છે, તેાપણ તે સિવાયના બીજા ચોડાં ઔષધો જે અમારા અનુભવમાં આવેલાં છે તે લખીને આ નિર્મલ સંપૂર્ણ કરીશું.

ધાણાનો પાક:-ધાણા એક શેર લાવીને તેને ઝોવા આંડવા કે છોડાં જુદાં પડી જાય. પછી તેને ઝાટકીને છોડાં કાઢી નાંખી, તે

ધાણુની જેટલી દાળ નીકળે તેને ખૂબ ઝીણી ખાંડરી. (જેટલી ઝીણી ખાંડાય તેટલો ગુણ વધે છે) તે ખાંડેલા જુકામાં બે તોલા ચાંદીના વરખ ચોળી નાંખવા. પછી તે જુકાને એક શેર ગુલકંદમાં ચોળીને રહેવા દેવો. જેની આંખ વારંવાર દુઃખવા આવતી હોય, જેની આંખમાં વારંવાર ખીલ બંધાતા હોય, જેની આંખ વારંવાર લાલ થઇ પાણી મળતું હોય, તે રોગીને આ ધાણુનો પાક દરરોજ રાત્રે સુતી વખતે એકથી બે તોલા સુધી ચાવીને ખવડાવવો, જેથી મગજ પરતું પિત્ત શાંત થઇ આંખમાં ઉતરતી ગરમીને શાંત કરે છે, પણ તે આંખમાં દરરોજ દિવસમાં બેવાર બખ્ખુલાદ સ્વરસ આંખવો.

વાસાદિ ક્વાથ:-અરકુસો, સુંઠ, ગળો, દારૂહળધ, રતાંજળી, ચિત્રો, કરીયાતુ, લીમછાલ, કડુ, પટોળ, હરડાં, બેડાં, આમળાં, મોચ, જવ, ઇન્દ્રજવ, કડાછાલ; એ સત્તર ઓસડ અર્ધી અર્ધી તોલો લઇ, બશેર પાણીમાં ઉકાળી, ૧ શેર પાણી રહે ત્યારે પાવો. એવી રીતે દિવસમાં બે વાર ઉકાળીને પાવો. તે ઉકાળો એના એજ સાત ટંક પાયા પછી, બીજો બદલવો. એ ઉકાળો એકલો પાવાથી અથવા એની સાથે પથ્થાગુગળની બખ્ખે ગોળી આપવાથી આંખની છારી, રતાશ, આંખ પાકતી હોય તે, ધુંધ, અંખ વગેરે આંખના રોગોને ધણોજ ફાયદો કરે છે.

પથ્યાદિ ક્વાથ—હરડાં, બેડાં, આમળાં, કરીયાતુ, હળધ, લીમછાલ, ગળો આ સાત ઓસડનો ઉકાળો કરી તેને ગાળી લઇ, તેમાં એક રૂપિયામાર ગોળ મેળવી દિવસમાં બેવાર પાવાથી આંખનાં દરદ સાથે, માથામાં શ્વળ મારતી હોય તે અથવા મોંઢાથી માંડીને દાંત,

લમણા, આંખ, કાનની આસપાસ અથવા માથામાંનું દારણુ થળ થાંત થાય છે.

કાળો સુરમો—કાળો સુરમો તોલા વીસ લાવીને તેને ખૂબ ખારીક વાટવો. પછી તેમાં બેડાંની મીઠા તોલા બે, કાડીની બરમ તોલો એક, વગર વીધેલાં ઝીણાં મોતી તોલો એક, મનસીલ તોલો એક એને ખારીક વાટી કાળા સુરમામાં મેળવવાં. પછી મોરથુથુ તોલો એક લઘ, તેનું એક શેર પ્રાણી બનાવી, તે પ્રાણી સુરમામાં નાખતા જવું અને ખરલ કરતા જવું. તે વાટતાં વાટતાં સુકાઈ જાય એટલે તે પ્રમાણે પાંચશેર ગુલાબજળ પચાવવું. ગુલાબજળ પચાવતાં પહેલાં તેમાં બે તોલા ખરાસ મેળવવો. ગુલાબજળ પચાવતાં પચાવતાં જ્યારે તે સુકાઈ જઈ ધણો ખારીક સુરમો થાય ત્યારે શીશીમાં ભરી લેવો. આ સુરમો એકલો આંજવાથી અથવા બળ્બુલાદિ સ્વરસમાં સળી બોળી, પછી સુરમામાં સળી બોળી, આંખમાં આંજવાથી આંખનાં કુલાં, છારી, ઝાંઝ, આંખનાં ખીલ, આંખમાં પડતી ચાંદીઓ, આંખમાં કુલતું માંસ વગેરે આંખના ધણા રોગને સારા કરે છે.

આંખમાં આંજવાનું કાજળ—૧૮૬૬૦ તોલા ચાર, એલચી તોલા આઠ (છાડાં સાથે) એ એને વાટીને વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું પછી તેમાં સોળ તોલા ગામનું ધી મેળવવું. ત્યાર પછી જુના ચોપડાના કાગળ લખેલા હોય તે અથવા તે ન મળે તો અમદાવાદી હાથના બનાવેલા સ્વદેશી કાગળ લઈને, તે કાગળપર ધીમાં મેળવેલો બૂકો ચોપડવો. તે જેટલા કાગળપર ચોપડાય તેટલા કાગળના જુદાં જુદાં વીંટા વાળવા તેમાંથી એક વીંટાને ચીપીએથી પકડી, એક બાજુથી સળગાવી તેમાંથી જે ધી ટપકે તેને તાંબાના વાસણમાં ઝીલવું અને

જે વીટા બળી રહે તેની રાખોડી પણ તેજ ધીમાં નાંખવી. એવી રીતે તમામ કાગળના વીટા બાળવા. પછી તે ટપકેલા ધી તથા કાગળની રાખને એકઠી કરી, ખરલમાં નાંખી ખરાખર આઠ કલાક મદન કરવું. જે ધી બળી ગયું હોય અને મેસ લુખી પડે તો, ખીન્નું ગાયનું ધી ઉમેરવું. પછી તે ખારીકમાં ખારીક વટાય એટલે હાથેલીમાં મુકી આંગળી ફેરવી તપાસી જોવું. હાથેલીમાં જરાપણ કાંકરી ખુંચે નહિ એવું થાય ત્યારે તે કાળજીને દાખડીમાં ભરી લેવું. પછી તેમાંથી સ્ત્રીઓ જેમ આંખમાં કાળજી નાંખે છે તેવી રીતે આંગળીપર લઇ, જેની આંખ દુખવા આવી હોય, જેની આંખમાં મોટા ખીલ થયા હોય, જેની આંખમાંથી પડ અને પીયા નીકળતા હોય, જેની આંખ વાખર થયેલી હોય, તેની આંખમાં દિવસમાં એકવાર આંજવાથી ધણીજ દુતેહમંદીથી આંખના રોગ સારા કરે છે, એમાં ખાસ કરીને દુખવા આવેલી આંખ ઉપર આ કાળજી અકસીર ઇલાજ છે.

સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓની આંખમાં આંજવાનું કાળજી—
દીવેલનો દીવો કરી તે દીવાથી મેસ તોલા ચાર પાડવી, મોરચુથુ તોલો અર્ધો કુલાવીને લેવો, ફટકડી તોલો અર્ધો કુલાવીને લેવી. ઘોડાવજ તોલો એક તથા આમળાં તોલો એક એ બેને બાળીને તેની રાખોડી લેવી. પછી એ સર્વને મેસમાં નાંખીને તેમાં ચાર તોલા ચોખ્ખું ધી મેળવીને એક દિવસ ખલ કરવો. ખીજે દિવસે તે ખલમાં ૦૧ શેર પાણી નાંખી વાટવા માંડવું, એટલે પાણી મેલું થઈ જશે તે પાણીને કાઢી નાંખી ખીન્નું પાણી નાંખવું. એ રીતે જ્યાં સુધી પાણી મેલું નીકળે ત્યાંસુધી પાણી નાંખતા જવું અને વાટતા જવું. જ્યારે ચોખ્ખું પાણી નીકળે ત્યારે તેમાં ખરાસ તોલો એક મેળવી ખુબ ધુંટવું. પછી તે મેસની દાખડી ભરી

સુકવી. સૌભાગ્યવતી ઓઓ કે જોઓ દરરોજ આંખમાં કાળજી આંજે છે તેમની આંખમાં આ કાળજી આંજ્યા કરવાથી આંખે તેજ વધે છે, આંખપર ગરમી આવતી નથી, અને આંખમાં ઠંડક વળે છે. આ કાળજી બનાવતાં કોઇના મનમાં એવી શંકા આવે કે મોરથુથુ, ફટકડી વગેરેથી આંખમાં બળત્રા થશે, પણ આ કાળજીને પાણી નાંખીને વાટતાં વાટતાં જે મેલ નીકળી જાય છે તે મેલની સાથે ફટકડી, મોરથુથુ વગેરે પદાર્થોનો ભાગ પાણી સાથે નીકળી જાય છે, અને માત્ર તેનો પ્રભાવિક ગુણ કાળજીમાં રહી જાય છે, તેથી આંખને ધણીજ ઠંડક વળે છે. અને આંખનો મેલ કપાઈ, આંખ હંમેશાં નર્મળ રહે છે.

ઉપર પ્રમાણે આંખના વ્યાધિઓ મટાડવાના ઉપાયો આ નિબંધમાળાના પ્રથમ ભાગના દશમા નિબંધમાં અને ઉપર લખ્યા છે તેથી, આંખના મોતીયા, પાંપણમાં ઉગતા વાળ (પ્રવાળા) અને આંખમાં થતો ટૂંયો એ ત્રણ સિવાયના તમામ આંખના રોગો સારા થાય છે. જેણે એ વિદ્યામાં વધારે શોધખોળ કરવી હોય તેણે ચારંગધરસંહિતાના ત્રીજા ખંડમાં નેત્રકર્મના પ્રકાર તથા રસરત્ન સમુચ્ચયના ૨૩માં અધ્યાયમાં નેત્રરોગના લખેલા ઉપાયો અજમાવી જોવાની અને અનુભવ મેળવવાની અમે ખાસ બલામથુ કરીએ છીએ. નેત્રરોગને માટે આપણા વૈધરાજે ઘણા પાછળ જણાયા છે એટલા માટે આ નિબંધમાં નેત્રરોગનું વર્ણન સંપૂર્ણ રીતે કરી, તેના ઉપાયો જે જે અમારા અનુભવમાં હતા તે લખી, બાકીનો અનુભવ કરવાનો પ્રયાસ અમારા વિદ્વાન અને ઉદ્યોગી વૈધરાજેને સોંપી આ નિબંધ સમાપ્ત કરીએ છીએ. મહમિતિ વિસ્તરેણ વિપશ્ચિદ્ધરેષુ કિમધિકમ.

ખીજ વૈદરાજે તરફથી આવેલા અનુભવી ઇલાજે.

મુખરોગનાં ઉપાય.

યતિશ્રી રવીહંસજી દીપહંસજી છાપરીયા શેરી-મુરત.

આગર-પુતિગંધા-નયદ્ધન, જવંત્રી, ડમરાની માજર અને પાંતરાં, કેશર અને ગોળ સમભાગે લઈ ખારીક વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી, દિવસમાં ૩ વાર અકેક ગોળી મોંમાં રખાવી રસ ગળાવવો, જેથી મોંઢાની દુર્ગંધ મટ જી.

૨. મોંઢાની દવા:-આમળાં શેર ૦૧ લાવી પાણી શેર ૫ માં ખૂબ ઢીકળવાં. તે ઠંડુ પડેથી તેમાં હાથ ધાલી ખૂબ ચોળવાં અને ગોળીને કાચના શીશામાં ભરી રાખી તેના કોગળા, બધે ત્રણ ત્રણ કલાકે કરાવવા. ગમે તે કારણથી મોં આવ્યું હશે તોપણ તે મટી જશે.

૩. ખેરસાલ તોલો ૧, ખરાસ તો. ૧ એલચી તો. ૧ ઘોળી તપખીર તો. ૧ કલકસફેતો તો. ૧ જીર તો. ૧ હીરાદખખણ તો. ૧ જેડી મધ તો. ૧ ગુલાબના ફૂલ તો. ૧ ચીનીકપાલા તો. ૧ જેડી મધનો શીરો તો. ૧.

ઉપલી તમામ ચીજ જુદી જુદી ખારીક ખાંડી, કપડછન કરીને જીરી અથવા કોઠીના પાંતરાંનાં રસમાં ખલ કરવો. ખલ કરતાં કરતાં સુકાઈ જાય ત્યારે તે જુકાને કાચના સારા યુગ્મવાળા શીશામાં ભરી

લેવે. ઉપલી દવા મોમાં તમામ ઠેકાણે ધસી મોં નીગળતું મુકે તો મોં આવેલું સાફ થાય છે. દિવસમાં ૨-૪ વાર એ મુજબ કરાવવું અને મોમાંથી તમામ બોખાર બરાબર નીતરીને મોં સાફ થઈ જાય ત્યાંસુધી ધીરજ રાખીને દરદી મોં નીગળતું રાખે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

૪. દાઢમાં, દાંતમાં કળતર થતું હોય તો લીલાં અથવા લાલ મરચાંના ખીયાં કાઢી નાંખી તે મરચાંને જરાક પાણીમાં ખૂબ ખસ કર્યા પછી તેમાં જોડતું પાણી ઉમેરી તેના રસ બનાવવો. પછી જે બાજુની દાઢ દુઃખતી હોય તે બાજુના કાનમાં તેનાં ૪-૫ ટીપાં પાડવાં. એટલે દાંત દુઃખતા મટી જશે. પણ જો કાનમાં બળત્રા બળે તો તેમાં લાલ ખાંડ લઈ તે કાનમાં જરાક ભભરાવવી. એટલે દાઢ તરત નરમ પડશે.

૫. ભોંયરીંગણીના બીજની બીડી બનાવી પાવાથી દાંત હાલતા, અવાળું થઈતું હોય તો તે ઉતરી સોજે નરમ પડે છે.

દશવરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી, નાગરકુળીયું—મુરત.

૧. રતનજેતના દુધમાં ચોખ્ખો કાથો પલાળી પછી તેને ખારીક વાટી દાંતે ધસવાથી હાલતા દાંત અને ઘણી વેદના થતી હોય તો તે મટે છે.

૨. કોગળા:—કાળી દ્રાક્ષ, દારહળધર, ધમાસો, ત્રિશૂળાં અને જીરૂનાં પાંતરાં સમભાગે લઈ, ઉકાળીને તેના કોગળા કરવાથી મોંઢાની ગરમી, ચાંદી અને કુલેલા અવાળું વગેરે મટે છે.

૩. દાંતમંજન:—કુલાવેલું મોરચુ બાગ ૧૦, કુલાવેલો ટંક-જીખાર બાગ ૨૦, કુલાવેલી શટકડી બાગ ૩૦, સુધારી ચાક બાગ

૪૦, તજ ભાગ ૨, લવેંગ ભાગ ૨, એ સર્વ વસ્તુ ધણીજ ખારીક કરી વચ્ચમાળ ચૂર્ણ બનાવવું અને દાંતણુ કરતી વખતે તેનું મંજન કરીને ધણીવાર સુધી મોં નીગળતું રાખી મોંઢામાંનું પાણી બરાબર ઝરી જવા દેવું એટલે દાંત સ્વચ્છ થઈ તેનાપરનો મેલ ઉખડી જાય છે. દાંતના પેઢામાંથી લોહી નીકળતું બધ ધાય છે ને ચઢેલાં અવાળુ પણ મટી જાય છે. આ મંજન ધસતી વખતે પેટમાં જશે તો ઉલટી થશે માટે પેટમાં જવા દેવું નહિ.

૪. ભોધર, રસવંતી અને મોથ સમભાગે લઘુ ખારીક વાટી દાંતપર ધસવાથી દાંતના પેઢાં મજબુત થાય છે અને દાંતમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો બંધ થાય છે.

૫. કોગળા:—ટંકણખાર વાલ ૪, ૧૦ તોલા પાણીમાં મેળવી તેના કોગળા કરાવવા જેથી મોંઢામાંની ચાંદી તથા જીભ ઉપરની ચાંદી મટી જાય છે.

૬. દાંતમંજન:—દીવેલીના ખોળ શેર ૦ાા, બદામનાં છોડાં શેર ૦ાા, જીરૂ શેર ૦)૨, માયાં નંગ ૬, મીઠું શેર ૦ા. ખોળને ઝીણો ખાંડી હવાલેથી ચાળવો. બદામનાં છોડાંને ઠીકરામાં નાંખી બાળતાં અંગારા જેવા થાય એટલે વાટી નાંખવાં. જીરૂ તથા માયાંને પણ ખારીક વાટવાં. અને એ સર્વેને મેળવી ફરીથી વાટી એકરસ કરવું. મીઠાને સેકીને ખારીક વાટીને એક બીજી મજબુત બૂચવાળી ખાટલીમાં ભરી લેવું. પછી સવારે દાંતણુ કરતી વખતે મંજનનો છુકો લઇને તેમાં બીજી શીશીમાંનું મીઠું જરા મેળવીને, એ મંજન મોંઢામાં દાંત ઉપર બધે ચોપડીને, મોંને ગળતું ઝુકવું ઉતાવળ કરીને ઉઠી

જવું નહિ, તેમ કોગળા કરી દેવા નહિ, પણ ધીરજથી જ્યાં સુધી મોઢું ગળે ત્યાં સુધી ગળવા દેવું. જેથી દાંત તથા અવાળુના સર્વ રોગ મટી જાય છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા મુઠવાગડ વાયા રાણપુર.

૧. માથાની ઉંદરી માટે:—સર્પની કાંચળી હુપેલમાં નાંખી ગરમ કરવાથી મળી જશે તે તેલ ઉંદરી ઉપર લગાડવાથી મટી જાય છે.

૨. દરરોજ ગરમ પાણીથી માથું ધોઈ સાફ કરી બેંસનાં સિંગડાને બાળી રાખ કરી તેલમાં મલમ કરી લગાડવાથી માથાની ઉંદરી મટે છે.

૩. ચંબેલીનાં પાન, કાચકાનું મુળ, કરેણું મુળ, ચિત્રા, એ એસડને તેલમાં પકવી લગાડવાથી માથાની ઉંદરી મટે છે.

૪. મુખપાક માટે:—મોઢું આવી જાય ત્યારે ચણેલીના પાન, સોનાગેર, સફાતરી એલચી, મોરથુથુ કુલાવેલ, સમભાગે લઈ વજ્રગાળ કરી તેમાંથી ચપટી બરી મ્હોંમાં ભભરાવી મ્હોં બંધ કરી પુષ્કળ લાળ ભેગી થવા દઈ કાઢી નાંખી બીજીવાર એ પ્રમાણે કરવું તથા ત્રીજી વખત લગાવી મ્હોંનું અળગણુ (ગાળ્યા વિનાનું) પાણીથી સાફ કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી સાફ થાય છે. આ દવા પેટમાં જશે તો તુરતજ ઉલટી થશે માટે પુરતી સંભાળ રાખવી.

૫. કુલાવેલ ટંકણુ મધ સાથે મેળવી મ્હોંમાં આંદી પડી હોય ત્યાં ચોપડવાથી રૂઝાઈ જાય છે.

૬. દંતમંજનઃ—પતંગનું લાકડું, લોધર મજીક, હીરાકસી, ડુલાવેલ ફટકી, માયુફળ, એ અકેક તોલો તથા કપુર તો. ૦૧ મેળવી ચુર્ચુ કરી દાંતે ધસવાથી દાંત હાલતા હોય તે મજાનુત થાય છે.

૭. દંતમંજન ધીણુઃ—ડુલાવેલ ફટકી તો. ૨, ચાક તો. ૮, ડુલાવેલ મોરચુચુ તો. ૦૧, સમુદ્રશીણુ તો. ૪, સોનાગેર તો. ૩, કપુર તો. ૦૧, બધાં એકત્ર કરી દાંતે ધસવાથી દાંતના પારામાંથી નીકળતું લોહી બંધ થાય છે.

૮. દંતમંજન ત્રીણુઃ—ડુલાવેલ ફટકી, હીરાભોળ, બદામનાં છોડાના કોલસા, એ દરેક અઢી તોલા, સમુદ્રશીણુ તો. ૫, સાથે મેળવી દાંતે ધસવાથી દાંત સફેદ થાય છે.

૯. ખજુરના કળીઆ, ભોરોંગણીના ખીજ, રાયણના ખીજ, મુળાના ખીજ, કેરડાનાં કુંપળાં, સાજીખાર, અને ધી બધાં મિશ્ર કરી દેવતા ઉપર મુકી તેની ધુણી લેવાથી દાંત તથા દાઢ દુખતી મટે છે.

૧૦. આંકડાનું મુળ દાંતે ધસવાથી કળતર મટે છે.

૧૧. પીપળાની વડવાઇનું દાંતણુ કરવાથી દાંત મજાનુત થાય છે.

૧૨. દાઢ પોલી હોય તો તમાકુ, અશીણુ, લીમડાનાં કુંપળાં, સરખે વજને લઇ વાટી નાની ગોળીઓ બનાવી દાંત અગર દાઢની પોલમાં મુકવાથી આરામ થાય છે. તેમજ સરગવાનો ગુંદર દાઢમાં રાખવો, અથવા ચમારદૂધેલીનાં પાન દાઢમાં રાખવાથી કળતર પીડા મટે છે.

માસ્તર નરસેરામ હરજીવન મુ. નવાગામ, તા. માતર.

૧. દંતકમિ માટે—મોઢીને ખુબ ગરમ કરી તેના ઉપર ઈન્દ્રિયરક્ષીના પાકાં ફુલ સુકી તેની મોંમાં ઘુણી લેવાથી દાંતમાંના કીડા ખરી પડે છે.

૨. ભોરીગણીનાં બી દેવતા ઉપર સુકી ઘુણી લેવાથી દંતકમિનો નાશ થાય છે.

વૈદ્ય કેશવરામ હરીશંકર ભટ્ટ સ્કૂલ માસ્તર.

મુ૦ કપોદ્રા તા૦ અંકલેશ્વર.

મુખપાક માટે—ખોરડીના મુળ તથા બાવળની છાલનો ક્વાથ કરી જરા ફટકી નાંખી કોગળા કરવાથી મુખપાક મટે છે.

વૈદ્ય નારૈશંકર હરગોવિંદ અધ્વર્યુ મુ. બારડોલી (ટાપ્ટી રેલ્વે.)

ખીલીના પાંતરાનો ક્વાથ કરી તેના કોગળા કરવાથી મોં આવી ગયું હોય તે મટે છે. સંઘ્રહણીના દરદીનું મોઢું જ્યારે આવી જાય ત્યારે આ કોગળા કરાવવાથી સાફ થાય છે.

વૈદ્ય ધીરજીલાલ માણેકલાલ મુ૦ વડોદરા—બાજવાડા.

દંતરક્ષક ચુર્ણ—ખોરથુથુ ફુલાવેલ તો. ૧૧, ટંકથુ તો. ૨, શટકડી તો. ૩, ચાક તો. ૮, કાથો તો. ૨, માયાં તો. ૨, કપુર તો. ૧, સિંધવ તો. ૧ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી દાંતે ઘસવું. આ ચુર્ણ સંનિપાતમાં કદ સુકાઈ ગયો હોય તેને બહાર ખેંચી કાઢવા માટે દાંતના પેઢવા ઉપર તથા જીભે ઘસવું જોયું આખો દિવસ કદ નીકળ્યા કરે છે.

વલભદ્રાસ નરોત્તમદાસ શાહ સર કારકુન કસ્ટમ હાઉસ—

ભરૂચ.

નવસાર, કળીયુનો, કંકુ એ ત્રણેને પાણીમાં હાથ ઉપર ધસી નાકમાં મુંઘે તો દાદ દુખતી મટે છે.

વૈધ અને વનસ્પતિ શોધક ગુરમહમદ હમીર ધોરાજીવાળા
મુ. રાજકોટ પરા.

મોઢાના છાલા માટે—બાવળનાં પાન તથા પરડા, ૧૮કી, આરાઈ, મેંદીના પાન, ચણેલીનાં પાન એ સર્વનું સમભાગે ચુર્ચુ કરી મોંમાં રાખવાથી મોઢાના છાલા ગરમી મટે છે.

બ્રહ્મચારી આત્મારામ ત્રિવેદી. (શરતારામ)

આગર મોઢાનું—ઉપલેટ, દારૂ હળધર, લોધર, મોથ, મજ્જ, કાળીપાડ, કંકુ, માલકંકણી, કાંટાસરીયાના મુળ, હળદર સર્વ સમ-ભાગે લષ્ટ વાટી ચુર્ચુ કરી દાંતે ધસવાથી આગર પીડવાળું અથવા લોહીવાળું મટે છે.

વૈધ અક્ષર પુરુષોત્તમ ઔષધાલય મુ. સારસા વાયા આજુ'દ.

મુખપાક માટે—બાવળનાં (પીળાં) ફુલ છાંયડે સુકવી વસ્ત્ર-ગાળ કરી મધમાં ચણા નેવડી ગોળી વાળી મોંમાં રાખી થુંકતા જવું. નેથી મોઢામાં ગમે તે જાતના ફેલા થયા હોય, એક પાઉ નેવડી ચાંદી પડી હોય, જોરાક ખાઈ શકાતો નહોય, ગમે તેવો દુષ્ટ મુખપાક થયો હોય તેને પણ આ ગોળીથી મટી જાય છે. આ ગોળી

મોમાં રાખી રસ બહાર થુંકતા જવું અથવા પેટમાં જવા દેવાથી પણ કાંઈ નુકસાન નથી. ઉપરોક્ત ઉપચારથી એ ત્રણ દિવસમાં દુષ્ટ રોગનો સંદંતર નાશ થાય છે.

વૈદ્ય પ્રભાશંકર વૃંદાવન મું ધંધુકા.

દાંતમંજન:-૭૩ તો. ૧, મીઠું તો. ૧૧ મુલતાની માટી તો. ૧૧ વાટી ચુર્ણ કરી દાંતણુ સાથે ધસવાથી દાંત ઉપરનો પીળો પ્રેર નીકળી જઈ સાફ થાય છે. તથા મોં સ્વાદીષ્ટ થાય છે.

ડાક્ટર ડાકોરલાલ સુરજરામ પાણીની ભરીત સોનીફળીડું મુ. સુરત.

૧. દાઢ ચઢી હોય તો-હીરાબોળ લાવી તેનું મંજન કરવાથી દાઢ ચઢી હોય, અવાળું ડુસ્યા હોય તો તરતજ દરદ નરમ પડી જાય છે.

૨. દાંત થોડા દિવસે હાલશે એવી દહેસત લાગે તો વડની વડવાઇનું દાંતણુ કરવાથી હાલતા દાંત મજબુત થશે તથા બીજા હાલશે નહિ.

૩. રતનજોતના ઝાડની ઢાંખળીનું દાંતણુ કરવાથી દાંત હાલતા હોય તો મજબુત થાય છે.

વૈદ્ય બાળાશંકર પ્રભાશંકર મું નાંદેદ રાજપીપળા સ્ટેટ.

મોરથુથુ કુલાવેલું તો. ૫, ફટકડી કુલાવેલી તો. ૧૦, સોના-ગેરૂ તો. ૧૦, એલચી તો. ૨, વાટી વચ્ચગાળ કરી વાલ ૧૧ મોંમાં રાખી લાળ નીકળી જવા દઈ બંધ થાય ત્યારે પાણીના કોગળા કરી

સાચ કરવું. નાના બાળકને હીમજી હરડેના પાણીમાં એક વાલનો ચોથો ભાગ આપવાથી મટે છે. આ દવા મ્હોંમાં ચોપડવા પછી લાળ બરાબર નીકળી જાય પછી મોં સાફ કરી ધી ચોપડવું જેથી ગમે તેવો મુખપાક હોય તો તેને પણ મટડે છે.

વૈદ્ય કુમારશ્રી દેવીસીંહજી હુપતસીંહજી મુ. કટોસણ,
વાયા વિરમગામ.

દાદ દુખતી હોય તો:—સરસીક તેલ શેર ૧, લઘ તેમાં લાલ મરચાં શેર ૦. નાંખી અગ્નિ પર મુકી ખુબ કકડી મરચાં બળી જાય ત્યારે નીચે ઉતારી ગાળી રાખી મુકવું. ઉપયોગ—જો જમણી બાજુની દાદ દુખતી હોય તો ડાબી બાજુના કાનમાં તેલ નાંખવું. અને ડાબી દાદ દુખતી હોય તો જમણા કાનમાં તેલ પાડવું. આ તેલ પાંચ મીનીટ કાનમાં રહેવા દેવું જેથી તીવ્રપીકા કરતી દાદ એકદમ નરમ પડે છે.

મંગ જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ વેરાવળ.

દાંતમંજન:—ચાક ૨, કપુર ૦.૧, તજ ૦.૧, અજમે ૧, માયુ-ફળ ૧. મોરચુથુ પુલાવેલું તો. ૦)~ ભાર વાટી ચુર્ણ કરી દાંતે ઘસવાથી દાંતના રોગ મટે છે.

વૈદ્ય રવિકાંત અને શાંતિકાંત મુ. બાલંભા. (કાઠીયાવાડ).

સોલાગ્ય પ્રવાહી:—(અમારી બનાવટ) પુલાવેલી ફટકડી તો. ૧૧, જેઠીમધનું ચુર્ણ તો. ૧૧, ટંકણખાર પુલાવેલો તો ૨૦, વીસ તોલા સાકરનું સરખત (ચાસણી) બનાવી ઠપા બાદ ઉપરની વસ્તુઓ

મેળવી શીશીમાં ભરી રાખવું. તે ૩ વતી અથવા પીંછી વતી મોંઢામાં તથા ગળામાં ફેરવવાથી મુખક્ષત, ધારાં, ફોદલા, રતવા, ચોરીઆ વીગેરે મટે છે. હમો આ દવાનો ઘણો વખત થયાં ઉપયોગ કરીએ છીએ.

વૈદ્ય ધીરાબાવા ગુમાનબાવા, મુા સણીઆ-તળાવ.

દાઢનો દુખાવો-આંકડાની કુપળના ઝીણું પાન લાવી સહેજ પાણી મુકીને રસ કઢાડી તે રસ કાનમાં મુકવાથી દાઢ નરમ પડે છે. આ રસ ડાખી દાઢ દુખતી હોય તો જમણી બાજુના કાનમાં મુકવો અને જમણી દાઢ દુખતી હોય તો ડાખા કાનમાં રસ મુકવાથી દરદીને આરામ થાય છે. એ અનુભવસિદ્ધ છે.

વૈદ્ય આણંદજી અને પીતાંબર સવજી-રાજગોર ઉના,
(કાઠીયાવાડ)

દાંતનાં પેઢા ચઢવા-તાવડીની મેસ દિવસમાં બે વખત પોચે હાથે ધસી ફટકડીના પાણીના કોગળા કરવાથી દાંતના પેઢા ચઢેલા હોય તે મટે છે.

સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી સૈયદપુરા-મુરત.

દાંતમંજન:-ચાક તો. ૬, દાડમના કુલ તો. ૬, આમળા તો. ૬, હીમજ તો. ૬, હીરાકસી તો. ૪, હરડા તો. ૪, બેહેડા તો. ૪, મોચરસ તો. ૩, હીંગદખ્ખણ તો. ૩ વાટી વજ્રગાળ કરી દાંતે ધસવાથી સર્વ પ્રકારના મુખ રોગ મટે છે. દાંત મંજ્યુત થાય છે.

વૈદ્ય (નામ તથા ઠેકાણા વગરના).

રોહીશના પુલ (રોહીસ નામનું મુગંધી ઘાસ થાય છે.) એક હાંડલીમાં ભરી તેના ઉપર સિંધવનું ચુર્ણ પાથરવું, તેના ઉપર બીજા

કુલ પાથરવાં તથા પાછું સિંધવનું ચુર્ણ પાથરવું. ત્યાર બાદ મુદ્રા કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીત થયે કાઠી વાટી દાંતે ધસવાથી દાંત સાફ તથા મજબુત બને છે. તેમજ દાંતના તમામ વ્યાધિઓનો નાશ કરે છે.

વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ મુાં ખાખરેચી પો. હળવદ.

કાંટાળા માયા તો. ૨, હીરાદખખણ તો. ૨, બરાસ તો. ૨, ચીણીકપાલા તો. ૨, કાથો તો. ૪, ચાક તો. ૮, વાટી વસ્ત્રગાળ કરી શીશીમાં ભરી મજબુત થુચ મારવો. આ મંજન દાંતે દાંતણુ સાથે ધસવાથી દાંત મજબુત તથા મુખ સુગંધીદાર બને છે.

વૈદ્ય રાવ ગોવર્ધનરાવ મુાં પાટણ.

મોરધુયુ તો. ૧ લઈ પાકા લીંબુની ચીરીઓમાં ભરી ગરમ કરી દુખતી દાઢ ઉપર દાખવાથી આરામ થાય છે.

વૈદ્ય ભુરાભાઈ આધવણ ત્રિવેદી-મુ. ભાદરોડ.

ટંકણખાર અને કાથો વાટી મધમાં મેળવી ગળામાં તથા મ્હોંમાં પીછીથી અથવા આંગળીથી ચોપડવાથી તુરત દાઢ શાન્ત થાય છે.

વૈદ્ય કચરાલાલ જોડાલાલ ગાંધી, મુાં પાટણ-ગુજરાત.

દાઢનું કળતર તથા દુખાવો:-દાંતમાં સડો લાગે તો ગરમ પાણીમાં મીઠું નાંખી વારંવાર કોગળા કરવા, પોલાણુ થઇ ગઇ હોય તથા દુખાવો હોય ત્યાં અકલગરો તો. ૧, શુદ્ધ ટંકણુ તો. ૦, ૧,

મેળવી ધીમે ધીમે ધસવું. અગર દબાવવું, અને લાળ નીકળવા દેવી. જ્યો કળતર તથા દુખાવો જલદીથી મટી જશે. અને નસ્તર મુકાવવાની જરૂર રહેતી નથી. પાન ખાવું નહિ. તેમજ અથાણા વિગેરે ગરમ ખોરાક ખાવો નહિં.

વૈદ્યશાસ્ત્રી એસ. એલ. ખર્મન. ખાલાજીરોડ-સુરત.

તમાકુ ઉંચો સારો બરૂંથી તો. ૧, અકલગરો તો. ૦ા, ઘોડાવજ તો. ૦ા, સુક તો. ૦ા, મરી તો. ૦ા, પીપર તો. ૦ા, સિંધવ તો. ૦ા, શેકેલુ જીરૂ તો. ૦ા, ખારીક પાટી દાંતે ધસવાથી દાંતનો દુખાવો તુરત મટે છે.

વૈદ્ય પ્રાણશંકર મુા સમની, વાયા-ભરૂચ.

મુખપાક માટે-શંખજીરૂ, સોનાગેરૂ, વરીઅળી, હીમજીરૂડે, રટકી, ચીનીકપાલા, ગુલાબના ફુલ, એલચી એ સર્વ સમભાગે લધ વાટા મોંઢામાં ધસવાથી સર્વ પ્રકારનું આવેલું મોઢું મટે છે. તેમજ કોઈએ મોઢું આપ્યું હોય તો તેપણ મટે છે.

વૈદ્ય (નામ તથા ડોકાણા વગરના)

૧. દાંતમંજન-દાંડમની હાલતું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી, તે ચુર્ણ અરૂણોદય વેળાએ દાંત ઉપર ધસવાથી હાલતા દાંત વજ સમાન મળ્યુત થાય છે.

૨. દાંત હાલતા હોય તો અને દુખાવો થતો હોય તો તે દાંતમાં અકલગરો મુકવાથી એકદમ આરામ થઈ જાય છે.

૩. લવિંગના અર્કમાં પુમકું બોળીને દુઃખતા દાંત ઉપર મુકવાથી આરામ થાય છે.

કન્ધિરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-નાગરફળીયા-સુરત.

દાંતના અવાળુ-કુલ્યા હોય તો કરમદીના ઝાડતું સુકુ અથવા લીલુ મુળ ચંદનની માફક ધસી મંજન કરી મ્હોં નીતરતું મુકવાથી મટે છે.

કાનના રોગના ઉપાય.

યતિશ્રી રવીહંસજી દીપહંસજી છાપરીયાશેરી-સુરત.

૧. ધંતુરાના પાંતરાંનો રસ કાઢીને ચાર પાંચ દીપાં કાનમાં નાંખવાં અને ઉપરથી કોર કંકુ બભરાવવું એટલે કાનમાંતું પર વહેતું બંધ થશે ને ચસકા મટશે.

૨. તેલનું તેલ શેર ગા, વછનાગ ૩ રા. ભાર, અશ્રીણુ તો. ગા. વછનાગ તથા અશ્રીણુને તેલમાં નાંખી ચુલે ચડાવી, વછનાગ બળી જતાં સુધી ઉકાળી, તે તેલને ઠંડું પાડી કપડેથી ગાળી કાચની શીશીમાં ભરી લેવું. કાનમાં ચસકા મારતા હોય, નળીમાં સોજો હોય, કાનમાં ધાક પડી ફડફડાટ અવાજ થતો હોય તો આ તેલનાં ચારેક દીપાં કાનમાં નાંખવા. જો કાન પાકી પર નીકળતું હોય તો કાનને પીચકારીથી ઘોઘ, પછી આ તેલનાં દીપાં નાંખવાં.

૩. તલનું તેલ શેર ૧૦, ડમરાના પાંતરાંનો રસ શેર ૦૧ એ બેને એકઠાં કરી ચુલે ચડાવવું. રસ બળી જાય અને તેલ માત્ર બાકી રહે એટલે ઉતારવું. આ તેલ બનાવતાં વાસણ મોટું લેવું કારણ કે ધુબળા ઉભરો ચડે છે અને ઉકળતાં રસનો લોભો અથવા ગોળો બની જાય તોપણ ગભરાવું નહિ, કારણ કે રસ બળી ગયા પછી બધું એકરસ થઈ જાય છે. એ તેલથી પણ કાનનાં તમામ દરદો મટે છે.

ધનંજયલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી, નાગરકૃષ્ણીયા—સુરત.

૧. લોધરને બારીક પીસી તેમાંથી કાનમાં કુકે તો દુર્ગંધ તથા પડ નીકળતું બંધ થાય છે.

૨. આદાનો રસ, મધ તથા તલનું તેલ તોલો તોલો, મીઠું તો. ૧૦ એ સર્વને એકઠું કરી, ઉતું કરીને, ઠંડું પડેથી કાનમાં મુકે તો કાનના ચસકા મટે છે.

૩. બહેરાપણું:—બદામનું તેલ તો. ૫, નજોડના પાંતરાંનો રસ તો. ૨૦, વરણાના પાંતરાંનો રસ તો. ૨૦, અધેડાના બીજનો લુકો તો ૨૦. બકરીનું મૂત્ર, તો ૨૦. બીલીના ગર્ભને પાણીમાં વાટી કરેલો રસ તો. ૨૦, આ સર્વને એકઠું કરી ધીમે તાપે ઉકાળી, સર્વ રસ બળી જાય ને ફક્ત તેલજ બાકી રહે ત્યારે તેને ઠંડું કરી કપડેથી ગાળી શીશીમાં ભરી, પછી એક માસ સુધી કાનમાં નાંખવાથી બહેરાપણું જરૂર મટે છે.

વેદ મનમુખલાલ લલ્લુભાઈ મુન્ડ નાગરકૃષ્ણીઈ—સુરત

ભીંમસેનાદી તેલ:—તલનું તેલ શેર ૦૧, લસણ તોલો ૧,

અન્યમે તોલો ૧, લેવાં. પ્રથમ તેલ લઈ ચુલે ચડાવી કકડી રહે રહે એટલે તેમાં લસણ તથા અન્યો નાખી તે બળીને કાલસા જેવું કાળું પડી જાય ત્યારે નીચે ઉતારી ચંદુ પાડી ગાળી સવાર સાંજ બબ્બે દીપાં કાનમાં કાનમાં પાડી ૨ દયાવડું તથા બહાર સાબરસીંગુ, ઘોડાવજ, સુંઠ, હીંગ, સેકટાનું સુળ પાણીમાં ધસી કાનની આજુ-બાજુ ચોપડવું આ લેપ બદબદાવી ચોપડવો જેથી કાનના તમામ રોગોને મટાડે છે.

મંગ જમનાદાસ મદનજી વૈજ્યવ. મુ. વેરાવળ.

કાનમાં દુખાવો બહુ થતો હોય તો અરીસુના અર્કનું દીપું પાડવું તથા કાનની આસપાસ ચોપડવું. કાનમાં ઠણીઓ વિગેરે કાંઈ બરાઈ ગયું હોય તો તલનું તેલ સુકી બીજે દિવસે ગરમ પાણીની પીચકારીથી કાન ધોવો, જેથી સહેલાઈથી બહાર નીકળી જશે.

વૈદ્ય નાડશંકર હરગોવિન મુ. બારડોલી, જીલ્લો-સુરત.

ભોંયરીંગણીનાં બી કડછીમાં સુકવાં, પછી તે કડછીને દેવતાપર સુકી ઉપર એક ભુંગળી સુકી ધુમાડો. કાનમાં બરાબર જઈ શકે તેમ રાખવો. કાનમાં જંતુ કરડતા હોય તો કાંઈપણ ધલાજ કરવા છતાં કાયદો ન થતો હોય તો આ ધલાજ કરવાથી કાનમાંથી ધણુ જંતુ બહાર નીકળી પડશે આ ઉપાય એક વૃદ્ધ ડોસી કરતા હતા, અને ધણુ દરદીઓ ઉપર અનુભાવેલો છે. દરેકને કાયદો થયો છે.

વૈદ્ય (નામ તથા ઠેકાણુ વગરના.)

આંકડાનાં લીલાં ત્રણ લાકડાં લાંબા લાવી, તેમાંના એક લાકડાને છેડે તલના તેલનું નીતરતું ચોખ્ખું (સાર) કપડું વીટાળી બીજે છેડે

દોરી બાંધી ઉંધું લટકાવી નીચે ચીનીનું વાસણ મુકી કપડું સળગાવવું. જ્યાં તેલ ટપકી વાસણમાં પડશે. જ્યારે તેલ ટપકી રહે ત્યારે લાકડું છોડી નાંખવું, અને બીજા લાકડાને એક છેડે દોરી બાંધવી અને બીજા છેડે સ્વચ્છ કપડું ટપકેલા તેલમાં બીંજવી વીંટાળી સળગાવી તેલ ટપકાવવું, અને ત્રીજી વખત પણ તેજ પ્રમાણે તેલ ટપકાવી શીશીમાં ભરી લેવું એ તેલનાં દીપાં કાનમાં નાંખવાથી કર્ણશૂળ, કર્ણનાદ કર્ણપાક મટે છે અને બાળકોની છાલીને માટે આ તેલ અકસીર છે.

રાવ ગોવર્ધનરાવ મુ. પાટણ. (ગુજરાત)

મરી ગએલા મોરના પગને બાળી ભસ્મ કરી બારીક વાટી જુગળીદારા કાનમાં ફુંકવાથી કર્ણપાક તથા કર્ણશૂળ મટે છે.

વૈદ્ય કચરાલાલ જોઠાલાલ ગાંધી મુ. પાટણ (ગુજરાત).

ગાયનું મુત્ર જેમ જીનું થાય છે તેમ જલદી શાયદો કરે છે. ગાયનું મુત્ર તો. ૧, વરાગડું મીઠું આસરે એક વાલ, તથા ચોખ્ખી હોંગ બે ઘડુંબાર, સિંધવખાર ચાર ઘડુંબાર મેળવી તેમાં લીંધુનો રસ આસરે દશ દીપાં નાખી દીવા ઉપર અથવા અંગારા ઉપર ખદખદાવવું ઉભરો આવે ત્યારમાદ નીચે ઉતારીને સહેવાય તેવું થાય ત્યારે રૂવતી કાનમાં દીપાં પાડવાથી દુખાવો ચરકા મટે છે. હંમેશાં ગરમ કરીને ઉપયોગમાં લેવું. દુધ, ખાંડ ખાવાં નહિ. બહેરાસ માટે લાંબ દિવસ સેવન કરવું.

વૈદ્ય શ્રીધર ભાઉરાવ દાણે-આકોટ (વરાડ).

કર્ણ નાડી રોગ—જેના કાનમાંથી પદ નીકળતું હોય, પદ

દુર્ગંધ મારતું હોય, કાનની નળીમાં સોજો હોય અને માથું દુખતું હોય તેવા રોગીના કાનમાં ચોખ્ખા ટરપેનટાઈન તેલનાં ત્રણ ત્રણ ટીપાં સાંજ સવાર નાખવાથી જલદી આરામ થાય છે. એક કર્ણ નાડીના દરદીને ઘણા ઓસડ કરવા છતાં નહિ મટેલા ને આ ઉપાયથી તરત કાયદો થયો હતો.

નાકના રોગના ઉપાય.

ધંધરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી નાગરફળીયું-મુરત

૧. ગધેડાના મુઠા લીંડાં ઉપર પાણી છાંટી તેના મંધનો નાસ લેવાથી નાકમાંથી વહેતું લોહી બંધ થાય છે. તેમજ વાગવાથી ધા પડયો હોય તો ગધેડાના લીંડાંપર પાણી છાંટી તે દબાવી દેવાથી ધારું લોહી પણ બંધ થઈ જાય છે.

વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ સર કારકુન કર્કટમ હાઉસ ભરૂચ.

પીનસ-આરતી કપુર અને કળીચુનો ગાયના ધીમાં ખુબ વાટી સુંધવું મગજમાં ખરાબર ઉતરવા દેવું. આ પ્રયોગ દિન ત્રણથી સાત સુધી કરવાથી પીનસ મગજમાં જતું હોય તો તે નીકળી સાર થાય છે.

મેં ૦ ડીં ૦ પીં ૦ માડન મુ મુરત લાલગેટ આગળ

પીનસ-એ નાકનું દરદ છે. શરમાતમાં નાકમાંથી ખરાબ વાસ નીકળે છે, પછી ૫૩ જેવી રસી નીકળવા માંડે છે, પછી ચીપડા

બંધાય છે, પછી લોહી પડે છે, પછી કોડા નીકળે છે, અને છેવટે નાક થેસી જાય છે. તેને માટે અમારો અનુભવ સિદ્ધ ઉપાય નીચે પ્રમાણે છે:—

ઢોરમેરો—(ધાવરો) એના પાન અજમાના પાન જેવા થાય છે, પણ નરમ છે, ઉપલી બાજુ મખમલના જેવી સુંવાળી થાય છે, તેની ઘાંડી ચોરસ છે. એ પાનના રસમાં ધી મેળવી પકાવી ધી તૈયાર કરવું. એ ધી નાકમાં સુકવું મસળવું અને મગજમાં જવા દેવું; પેટમાં જાય તો નુકસાન નથી. જેમ તંબાકુની બીડી પીવાય છે, તેમ ઢોરમેરાના સુકા પાનની બીડી બનાવી દીવસમાં ત્રણ વખત પીવી અને ધુમાડો નાકવાટે બહાર કાઢવો. પરંતુ:—તેલ, મરચું, કાંદા, મચ્છી ખાવી નહિ. આ પ્રયોગ કરવાથી પીનસ જરૂર મટી જાય છે. આ પ્રયોગ ખાસ અજમાવેલો છે.

વૈધ અને વનસ્પતિશોધક ગુરમહમદ હમીર ધોરાજીવાળા,
મુા૦ રાજકોટ પરા.

૧. પીનસ—ડાભડાના લીલા પાન લાવી તેનો રસ કહાડી તે રસ એક ચતુર્થાંસ ગંધકનું ધી નાંખી ધીમે તાપે પકાવવું. પકાવતાં ધી રહે અને રસ બધો બળી જાય ત્યારે બાટલીમાં ભરી પીનસવાળાને દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત સુંઘાડવું. તથા નીચે લખેલી છીંક લાવનારી દવા સુંઘાડવી.

૨. છીંક લાવનારી દવા. અડાયા છાણાની રાખ લઈ તેમાં આંકડાનું દુધ મેળવી પલાળી છાંયડે સુકવી બારીક વાટી સુંઘાડવી

જેથી માથાનું દરદ, પીનસ, આધાશીશી, ચકરી, વીંછીનું ઝેર છીંક આવેથી ઉતરી જાય છે. તાવવાળાને, નસકોરાં બંધ રહેતાં હોય, તેને નાકમાંથી કશું નહિં નીકળતો હોય અને ગળામાં ઉતરી ફેશ્સામાં જતો હોય તેને, હીસ્ટીરીઆ, વાઇ, ઉન્માદ, સંનિપાત જ્વરમાં સુંઘાડવાથી ઘેન-મુર્છા મટી જઇ શુદ્ધિમાં આવે છે, કોઇ બાળકને નાકમાં કાંઇ વસ્તુ પેસી ગઇ હોય તો બાળુનાં ખાલી નસકોરામાં આ દવા સુંઘાડવી જ્યારે છીંક આવવા માંડે ત્યારે દવાવાળા નસકોરાને આંગળીવતી દબાવી દેવું એટલે છીંકના જોરથી બરાઇ ગયેલી વસ્તુ નીકળી જશે. પ્રસવ જલદી ન થતો હોય તો આ દવા આપવી નહિં, કારણ કે છીંકના જોરથી ગર્ભ આડો પડી જાય છે તાવના દરદીને શરીરે ગરમ કપડાં ઓરાદી દવા સુંઘાડવાથી પરસેવો થઇ તાવ નરમ પડી જાય છે. ખાસ સૂચના એટલી કરવી કે છીંકો ખાતી વખતે મોઢું બંધ રાખવું, કારણ કે મોઢું ખુલ્લું રાખવાથી દવા ગળામાં જઇ સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે તથા અગત બળે છે. પીનસવાળાને ધીનું તથા આ દવાનું બનેલું નસ્ય સાથેજ આપવું.

૩. નસકોરી કુટવી—નસકોરી કુટતી હોય તો ફટકડીનું ચુલું સુંઘાડવું તથા તેનું પાણી બનાવી નાકમાં મુકવું. જેથી તુરત બંધ થઇ જાય છે.

માથાના રોગના ઉપાય.

યતિ શ્રી રવીન્દ્રસંજી દીપદ્વંસજી હામરીયાશેરી-સુરત.

૧. ત્રણ દાણા બદામનો મગજ અને ત્રણ દાણા કાળા મરી ગાયના ધીમાં કઠકાવી, બદામ અને મરી કાઢી લઈ, ખમાય તેવું ગરમ ધી, નાકમાં સુધવું અને તળેલી બદામ તથા મરી ચાવી જઈ ઉપરથી દૂધ પીવું. એ પ્રમાણે ૩ દિવસ સવાર સાંજ કરવાથી સખતમાં સખત આદાશીથી મટી જાય છે.

૨. સખડનો વહેર તો. ૨, વાળો તો. ૧, એ બેને બારીક વાટી તેનાં લુગદી થાય એટલું તેમાં એરંડીઉં તેલ મેળવી તે લુગદી તાળવા ઉપરના વાળ સાફ કરાવીને તે ઉપર મુકવાથી, ગરમીથી, લોહી ઉઠાળાથી, પિત્તથી, મૂર્છા આવ્યા પછી બેથુદ થયા પછી માથું આવંત દુઃખતું હોય તે ત્રણ દિવસમાં મટી જાય છે.

ઈન્દ્રલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-નાગરહળીયા-સુરત.

૧. નબળાઈથી માથું દુઃખવું:-કવમાં તો. ૪, ધોળી ચણેડી છોડાં કાઢેલી તો. ૪ એખરો તો. ૧ ગોખર તો. ૧ ધોળીમુસળી તો. ૧ વાંસજપુર તો. ૨ અખરખ બરમ તો. ૦ા, પીપર તો. ૦ા, પીપળીમુળ તો. ૧ નિર્મળી તો. ૧ લોહભસ્મ તો. ૧, નિર્ગુંડી તો. ૧, મુગલાઈ બે-દાણા તો. ૨, એલચી તો. ૧ કેશર તો. ૦ા, જયફળ તો. ૦ા, જવંત્રી તો. ૦ા, તજ તો. ૦ા, રમીમસ્તકી તો. ૩, અકકલગરો તો. ૧, એ સર્વ વસાણાં પૈકી કોયાનાં બીજને પાણીમાં ઉકાળી છોડાં કાઢી નાંખવાં ને સફેદ ચણેડીને દુધમાં ઉકાળી છોડાં કાઢી

નાખવાં. તેમાં ખાસ ધ્યાન આપવું કે ચણેલીના મગજપર જરા પણ હાલ કે અંતર હાલ રહે નહિ. જો રહી જશે તો પુષ્કળ ઝાડા તથા કિલટી કરાવશે માટે સંભાળ રાખી છોડાં દૂર કરવાં. પછાં તે મીઝેને છુંદીને બારીક થાય એટલે બાકીનાં વસાણાં મેળવી ખૂબ ઘુંટવાં. એ ભુકામાંથી બેઆનીબાર ભુકા લઈ તેમાં તેટલી શાકર મેળવી ફાકો મારી ઉપરથી દુધ પીવાથી, શક્તિ આપે છે, મગજનાં તમામ દરદોને મટાડે છે અને યાદદાસ્ત શક્તિને વધારે છે.

વૈધ દત્તાત્રય ભગવાનજી.

૧. પીપળાપરનો વાંદો (એક જાતના પાંતરા થાય છે.) લાવી લેપડી કરી બાંધવાથી માથાનો જે ઝામરવા થાય છે તે મટે છે, તથા ઝામરવાને લીધે એણું દેખાય છે તે પણ દેખાતું થાય છે.

૨. મગજની શરદીથી થતો દુખાવો તથા પીનસ માટે— પીનસ થતો માલમ પડે કે તરતજ ખીલીના પાનનો રસ કઢાડી નાકમાં મુકવો અથવા ખીલીનાં પાનનું ચુર્ણું સુંઘવું. જેથી શરદીય માથામાં થતો દુખાવો તથા પીનસ મટે છે.

૩. સળેકમ—દમેશાં સળેકમ રહેવાથી આગળ ઉપર દમનો રોગ લાગુ પડે છે, તેને જેમ અને તેમ પાણીમાં કાળા મરી નંગ વાટી એક બે માસ પીવાથી મગજની શરદી મટી જાય છે.

વૈધ પ્રભાશંકર વંદ્રાવન મુ. ધંધુકા.

માથાનો દુખાવો—ચોડા કાચા ચોખા લઈ તેમાં બે લવિંગ નાખી, ખુબ બારીક વાટી પાણી મુકી લસોટી. ચંદનની માફક લેપ કરવાથી માથાનો દુખાવો જલદી મટી જાય છે.

માસ્તર નરસેરામ હરજીવન મું નવાગામ તા. માતર.

૧. ઝામરવા માટે—અણોડીનું મુળ પાણીમાં ધસી થોડા દિવસ સુંધવું.

૨. આંકડાના દુધમાં પલાળી સુકવેલી અડાયાની રાખ સુંધવાથી પીનસ મટે છે, છીકો આની શ્લેષ્મ નીકળી જાય છે.

વેદ મણીશંકર લાનુશંકર મુ. વલસાડ.

નાગની માત્રા-કુલાવેલું મોરચુથુ તો. ૧, વછનાગ તો. ૨, કાચી શટકડી તો. ૨, કાળા મરી તો. ૮ પ્રથમ મોરચુથુ કુલની રાખવું તથા વછનાગને લોઢાની કડાઈમાં રાખોડી રંગ થાય ત્યાંસુધી બાળવો, પછી બધી વસ્તુ ભેગી કરી બારીક વાટી એકથી બે રત્તી સુધી પીપર ચાલ ૧ તથા મધ સાથે ચાટવું, અથવા ધી મધમાં ચાટવું અને તરતજ ઉપરથી કાંધપણુ ખાવું. નહિં તો હિલટી થઈ જશે, દવા નીકળી જશે, અને ગભરામણુ થશે. આ દવાથી અગ્નિની મંદતા, નગજનું ફરવું, વાયુ, મૃગી, કૃમી, જીર્ણિજ્વર આદિને મટાડે છે. જાયફળ તો. ૦૧ ધસી તેમાં આ દવા વા. ૧, મેળવી ચોપડવાથી નાયાનો દુખાવો મટી જાય છે.

વેદ અંબારામ શંકરજી પંડ્યા મુ. વાગડ વાયા રાણપુર.

ઝામરવા માટે—નગોડાનાં પાન વાટી ગાયના દુધમાં ખદખદાવી માથે બાંધવાથી મટી જાય છે.

૨. ચારંગધર સંહીતામાં કહેલું નારાયણ તેલ લગાડવાથી મટી જાય છે.

ઠાકોર ધીરાખાવા ગુમાનખાવા મુ. સજીયા તલાવ.

માથાનો દુખાવો—લીમડાનું છોડું પાણીમાં ઘસી ચંદનની મારફ લગાવવાથી માથાનો દુખાવો મટી જાય છે.

સરદીથી માથાનો દુખાવો—કુતરીયા ધાસની પાંતરી લાવી હથેળીમાં ખસળી તેનો રસ સુંઘવાથી અતિશય ઊંઠ આવી સરદીથી થતો માથાનો દુખાવો મટી જશે. આ ધાસના મચાળાપર બાજરીના ફૂડાં જેવું થાય છે અને તે કપડાને ચોંટી જાય છે. તેને કુતરીઉં ધાસ કહેવાય છે..

મંગ-જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ મુ. વેરાવળ.

૧. માથાનો દુખાવો—તજનો અર્ક ચોપડવો. પીપરમીટનું તેજ ચોપડવું, ગુલાબજળ, કાલનવોટર, બરફ વિગેરેનાં પોતાં મુકવાં.

૨. ગોથમીજર, સાકર અને ધી અથવા બદામ, સાકર અને ધીનો આથો કરી ખાવો.

૩. આધારીશી—આદુનો રસ તથા તુલસીનો રસ સુંઘવો, અને મુકવો.

૪. અરીઠાને પાણીમાં ઘસી તેનું ટીપું દુખતા ભાગ તરફના નસકોરામાં મુકવું.

વૈદ્ય મનમુખલાલ લલ્લુભાઈ ગ્રાં સુરત, નાગરકૃણીયું.

૧. મસ્તકરોગ—સિંધવ ધીમાં વાટી સુંઘાડવો.

૨. પટોળાંનાં લીલાં મુળ ઘસીને (પાણીમાં) ચોપડવા.

૩. ભાંગરાનું મુળ ધસીને ચોપડવું.

૪. ઘેળી કરેલુનું મુળ ધસીને સુંઘાડવાથી મસ્તકરોગ મટે છે.

માસ્તર કેશવરામ હરીશંકર ભટ્ટ મુ. કાપોદ્રા તા. અંકલેશ્વર.

૧. મસ્તકનો દુખાવો—દુધેલીનું મુળ તગર, સતાવળી, મોટી હરડે, દોડીનો રસ, ગરના, સિંધવ, વાવડીંગ, જેદીમધ, સુંદ, એરંડમુળ, એ દરેક તોલો તોલો અને ભાંગરાનો રસ તો. ૫, તેલનું તેલ તો. ૧૫, બકરીનું દુધ તો. ૧૦, એ સર્વને વાટી તેનું તેલ કાઢી, તે તેલનાં ૭ ટીપાં નાકમાં સુંકવાથી માથાનો દુખાવો મટી જાય છે.

૨. મગજતની બધી જાતની મળી શેર ૦૧, બદામ શેર ૦૧, સાકર શેર ૨, ખસખસ શેર ૦૧, ઘેળા મરી તો. ૦૧, નાગકેશર તો. ૧, એલચી તો. ૧, સાકર સિંચાય સર્વ વસ્તુનું વસ્ત્રમાળ ચુર્ણ કરી. અડધો શેર દુધ લઈ તેમાં આ ચુર્ણ એક અઘોળ નાંખવું તથા સાકર તોલો ૧, અને ધી તો. ૧, નાંખી કઢાળી માત્ર સવારમાં પીવું. લુપ્ત લાગે ત્યારે જમવું આ પ્રયોગથી અવસ્ય મસ્તકના તમામ વ્યાધિ મટે છે.

વેદ (નામ લખ્યું નથી) મુ. અમદાવાદ.

આધારશીશી માટે—પીપર, મરી, અને લોધર સમભાગે લઈ બારીક વાટી ત્રણ દિવસ નસ્ય આપવાથી આધારશીશીનો વ્યાધિ મટે છે.

૨. કપાળના કીડા-કડવા કુકડ વેલના પાનનો રસ કાઢી ત્રણ વખત નસ્ય આપવાથી કપાળના કીડાની વ્યથા નાશ પામે છે.

પુરુષોત્તમ બહેનર યાત્રીક આં કલોલ (પંચમહાલ)

આમરનાની અક્ષીર દવા. બદામનો મગજ શેર ૦૧ તળ
તો. ૧, સુંઠ તો. ૧૧, સાકર તો ૫, ખસખસ શેર ૦) - સર્વને
વાટી કલકવાળા વાસણમાં બરી બંધ રાખવું. એ ચુર્ણ તોલો એક
તથા ગાયનું દુધ શેર ૧૦ મેળવી ઉકાળી પીવાથી આમરવા માથાનો
કઠાપો, આંખમાંથી જતું પાણી, શરદી, જીર્ણજ્વર, તેમજ દરેક
જાતના શીરો રોગનો નાશ કરે છે.

વૈદ્ય કીધરં દવાઉત્તર દાણે આકોટ [વરાહ]

માથાનો દુખાવો (જે મીનીટમાં શાયદો કરે છે) શુદ્ધ નિપાળો
કે જેના વચમાં પાણી તથા છાંલ કાઢેલી હોય તે બામ ૧૨,
કપુર બામ ૧ જે ભેરે બામમાં વાટી પાતાળ પત્રથી તેલ કાઢવું અને
તે મજાસુત સુચાળી શીશીમાં બરી મૂકવું. જેનું માથું દુખતું હોય
તેને ફક્ત બાટલીના પૃથ્વ કઢાડી શીશી નાક આગળ ધરી જોરથી
સુંઘાવું એટલે તરત માથું દુખતું મટી જશે. અંગ્રેજી શીન્યાસીટીન
વગેરેના મિશ્રણ કમીમાં કમી વીસ મીનીટ લાગે છે પણ આ
ઓસડથી જે મિનિટમાં મટી જાય છે. આ ઓસડ ઘણા દિવસ પછી
કમજોર થઇ જાય છે પણ આવી જાતની ચમત્કારિક શુભ અતાવનારી
ઓપધિ આયુર્વેદમાં છે તે જોધને આયુર્વેદના દ્રાવુક (વંખાણુ)
કરો તેટલાં ઓછાં છે

આંખના રોગના ઉપાય.

વૈધ ધીરજીરામ દલપતરામ ગુજ્જરકૃષ્ણીયા-સુરત.

માતંગી અંજન:-મનસીલ, શંખની નાભી. સિંધવ, ઘોળા મરી, અને ખરાસ એ સરખે ભાગે લઈ પ્રથમ મનસીલને ખરીના દૂધમાં, શંખની નાભીને ગાયના દૂધમાં સિંધવને વરસાદના પાણીમાં અને મરીને સ્ત્રીના દૂધમાં એકેક દિવસ ખલ કરી, ખરાસ મેળવી ભેગાં વાટી પાણી સાથે ગોળાઓ વાળવી. એ ગોળા પાણીનાં ઘસીને આંજવાથી આંખની ઝાંખ, ડુલાં, ગરમી વગેરે આખના ઘણા રોગ મટે છે.

૨. ગુરૂવટ્ટી:-કુલાવેલો ટંકણખાર, છોડાં કાઢેલી ચાંમેડ, ઘોળા ચણાડી, સફેતો એ સર્વે એકેક તોલો લેવાં. કુલાવેલું મો થુથુ ના તોલો મેળવીને લીંચુના રસમાં ૧૨ ઠલાક ધુટું. સુકાય ત્યારે શીશીમાં ભરી તાંબાની સળીયાં આંખમાં આંજવાથી કુલાં, છારી, ઝાંખ વગેરે મટે છે.

૩. અંજનવર્તી:-નિર્મળી, શંખનાભી, મરી, સમુદ્રપ્રીણ, શાકર, રસવંતી, મનસીલ, મરઘીના ઈંડાંના ફાતરાં સરખે ભાગે લઈ ઝીણું વાટી ત્રિકાળના ઉકાળામાં એક દિવસ ખલી ગોળા કરવી પાણીમાં ઘસીને આંજવાથી આંખનાં તીમીર, પડળ, કાયર્પાંદુ, છારી, ઝાંખ તથા કુલાને મટાડે છે.

૪. કુલાની ગોળી:-હીમજી હરડે, પલાસપાપડો, સિંધવ, રતાંજલી એ ચારેને પાણીમાં ખલી ગોળા કરી આંજવાથી કુલું નબળે.

૫. નયનામૃત અંજન:-પારો તોલો ૧, શીથું તો. ૧ કાળો સુત્રો તોલો ૨. બરાસ તોલો ૧, એ સર્વને સાથે ઘુંટી સુરમો બનાવી સળીથી આંખમાં આંજવાથી આંખના ઘણા રોગ મટે છે. સારી આંખવાળા આંજે તો આંખમાં કાંઈ રોગ થતો નથી.

૬. કંટો સુત્રો:-કાળો સુરમો તોલો ૪, મોતીનો ભુકો તો. ૧. બરાસ તો. ૨૧, ટંકણુખાર પુલાવેલો તો. ૧૧, એ સર્વેને ગુલાબજળમાં આઠ દિવસ ખલ કરી ખલતાં ખલતાં સુકાય ત્યારે શીશીમાં ભરી, સીસાની સળીથી આંજવાથી આંખના ઘણા રોગો મટે છે અને આંખને કંડક આવે છે.

૭. ઘોળો સુરમો:-પુલાવેલી ફટકડી તો. ૧. બરાસ તો. ૧, પુલાવેલો ટંકણુ તો. ૧૧, ઘોળા મરીના દાણા નંગ ૧૧, સર્વને ખલમાં વાટી સારીપેઠે ઘુંટી આંજવા જેવું થાય છે એટલે શીશીમાં ભરી, સળીથી આંજવાથી આંખના ઘણા રોગોને મટાડે છે.

૮. નીલમણી અર્ક:-ગુલાબજળ તોલો ૨૧ માં પુલાવેલું મોરચુચુ રત્તી ૧ નાંખી આંખમાં ટીપાં મુકવાથી આવેલી આંખો, છારી અને આંખના ખીલ મટી જાય છે.

યતિશ્રી રવીંદ્રસહ દીપહંસહ જાપરીયાશેરી-સુરત.

૧. આંખનું ફુલું:-નિર્મળીના બીજ મધમાં ધસીને આંજવાથી ફુલું મટે છે.

૨. સુરમો.—સીસાને માટીની ટીંચમાં મુકી નીચે પુષ્કળ તાપ કરવાથી સીસું ઓગળી જાય ત્યારે તેમાં તલનું તેલ રેડવું એટલે તે સીસાનો મેલ નીકળી જશે. પછી તેને ઢાળી દેવું. એ

પ્રમાણે એક સો વખત તેલ પાવું. પછી તેને ખાયણીમાં ઘાલી કુટતાં કુટતાં તેનાં પાંતરાં થઈ જાય તોપણ તેને કુટ્યાંજ કરવું. એટલે કુટતાં કુટકાં એ ભુકો થઈ જશે તેને કપડાંજ કરવો. એ કપડાંજ કરેલા ભુકામાંથી એક રૂપિયાભાર ભુકો લઈ એક ચણોદી બાર ભીખમેની ખરાસ, ૦૧ તોલો ચીનીકયાત્રા અને ૦૧ તોલો એલચી છોડાં સાથેજ વાટીને આંખમાં આંજવા જેવું થાય ત્યારે શીશી ભરી સુકવી. એ સુરમો આંજવાથી આંખના પડળ, છારી, દુંડીદષ્ટિવાળાને દોઢ માસ લગી આંજવા કરવાથી સાદું થાય છે. અને સારી આંખવાળા જો આ સુરમાનો હંમેશાં ઉપયોગ કરે તો કાંઈપણ પ્રકારનો આંખનો રોગ થતો નથી.

ધંધરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી નાગરદ્વનીયા-સુરત.

૧. કુલું. વડના દુધમાં કપુર મેળવીને ફેટલાક દિવસ આંજન કરવાથી ૧૨ માસનું જીવું કુલું મટે છે.

૨. અક્કલગરો લઈ બારીક વાટી કપડાંજ કરી તેને ઘેટીના દુધમાં ૩ દિવસ ધુંટવો, પછી તેની ચણા જેવડી ગોળી વાળી, છાએ સુકવી, પાણીમાં ઘસી સવાર સાંજ આંજવાથી એક મહિનામાં કુલું મટી જાય છે.

૩. આંખમાં નાંખવાનાં દીપાં;-ધંતુરાનાં પાન, આમલીનાં પાન, જીરૂ, કાચી ફટકડી, અ સર્વ અર્ધો અર્ધો તોલો અને અરીસું એ આનીબાર એ સર્વને ત્રીણું વાટીને તેનું પાણી કરી કપડેથી ગાળી લઈ, એક શીશીમાં ભરી તેમાંથી ત્રિવિધમાં જે વખત આંખમાં દીપાં નાંખવાથી આવેલી આંખો મટે છે અને ૩ માસની અંદરનું લાગુ

કુલું કપાય છે. ઉપરની વાટેલી ચીજોની પોટલી કરી આંખ ઉપર દાખ્યા કરવાથી આંખનો સોજો અને રતાશ મટી જાય છે.

૪. ત્રિફળાનું ચૂર્ણ તો. ૧, ધી તો. ૧, મધ તો. ૨ એ ત્રણને મેળવી રાત્રે સુતી વખતે દરરોજ ચાટે તો આંખનું તેજ વધે છે.

૫. રતાંધળાને ઉપાય—૧. પીપરને છાશમાં ધસીને આંખમાં આંજન કરવું. ૨. વરીઆળીના અર્ક સાથે મધ મેળવી આંખે આંજવું. ૩. મરી અને હવેંગ, ઘોડાના મોના શીણ સાથે ધસીને આંખમાં આંજવાથી જલ્દી આરામ થાય છે. આ ત્રણે ઉપાયો રાત્રે આંજવાના છે.

૬. સમુદ્રશીણ, પીપેર, કાળાં મરી સમભાગે લાઇ વાટીને સુરમા જેવું કરવું અને રાત્રે સુતી વખતે આંજવાથી કુલું, પડદો, રતાંધળા-પણું વગેરે આંખના વ્યાધીને ઘણો ફાયદો કરે છે.

૭. મરઘીના બેદાની સફેદી તથા ચપેલીનું તેલ એ બેઉને મેળવી આંખ ઉપર ચોપડવાથી આંખની પાંપણના ખરી ગમલા વાળ પાછા ઉગે છે.

૮. હોમજ ધીમાં તળેલી તોલા ૧૦, માયના દુધનો માવો તો. ૫, મોરચુ તો. ૧, ટંકણખાર તો. ૧, રસવંતી તો. ૧, શોધેલી ચીમડ તો. ૧, જોડી મધનો શીરો તો. ૧, એ સર્વને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી પછી તેને ધંતુરાનો રસ કાઢી કપડેથી ગાળા, તે રસ તેમાં મેળવી ખૂબ ખસ કરવો. પછી તેની લુગદી બનાવી લાંબી વાટો બનાવી છાંએ છકવવી. બાદ તે સળીને ઠંડા પાણીમાં ધસીને સવાર

સાંજ આંજવાથી આંખ દુઃખવા આવી હોય, આંખમાં નાસુર કે
ફુલું પડ્યું હોય, આંખમાં ખીલ હોય અને વારંવાર આંજણી થતી
હોય, પાણી ઝરતું હોય, છારી થઈ હોય, પાંપણની કોરો ખવાઈ
ગઈ હોય, તાજો મોતીયો હોય અને આંખ હોય તે સર્વ મટી જાયછે.

૯. સુન્ધો—કાળો સુરમો શેર ૧ લાવી તેને ખારીક વાટી
લીંખુના રસમાં ખલ કરી એક દિવસ તડકામાં સુકવવો. પછી ત્રિક-
ળાનું ચૂર્ણ કરી રાતના તેને હળચુ! પાણીમાં પલાળી સવારે ગાળી
લેવું. પેલા સુન્ધાને અગ્નિ ઉપર તપાવી ત્રિકળાના પાણીમાં ઠંડો
પાડવો અને ઘુટવું. એવી રીતે ૭ દિવસ ત્રિકળાના પાણીની ભાવના
આપવી ત્યાર પછી ઘોળાં મરી ૧૦ દાણા, એલચી ૧૫ દાણા, તથા
૧૧ તોલો બીમસેની કપુર નાંખી ખરલ કરવો. તે પછી ગુલાબજળની
૩ ભાવના આપવી, છેલ્લી ભાવનાએ સુકાય ત્યારે ફરી એક વાલ
બીમસેની કપુર નાંખી થીથીમાં મરી રાખવું. એ સુરમો સીસાની
સળાથી દરરોજ આંજવાથી આંખના રોગને ધણો ફાયદો કરે છે
અને બીજા રોગ ઉત્પન્ન થતા નથી.

૧૦. અસાળીઆને દુધમાં પલાળી તેમાં ૩ બોળી આંખ ઉપર
મુકવાથી આવેલો સોજો ઉતરી જાય છે.

૧૧. ચરમાનો ઉપાય:—હરડે, બદામ, ઘોળા દુરવાની જડ,
એલચી એને ઝાકળે મુકેલા વાસી પાણીમાં ઘુટીને નયણે કોઠે પાવું
અને ઝાકળે મુકેલા કોરા માટલાનાં પાણીથી આંખ મોઢું ઘોવું. ઉપરની
વસ્તુઓ વાટીને જરા મીઠું નાંખી ૧૭ દિવસ પીરાથી ચરમા ઉતરી

નય છે; તેની સાથે દરરોજ રાતના ઉપર જણાવેલો સુરમો આંખમાં આંજવો.

વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ શાહ કસ્ટમ્સ હાઉસ-ભરૂચ.

નેત્રાંજન:—નરમાના રતું સુતર એક અઘોળ, ગાયનું ધી શેર ૦ા, સુરમો તો. ૦ા, ઘોળી ચણાડીનાં ખીજ તો. ૧, ખાપરીયું (જસતના કુચ) તો. ૧, ખરાસ તો. ૦ા, કુંવારનો ગરબ તો. ૧, વાઘણનું દુધ તો. ૦ા, લીંચુ નંગ એકનો રસ, એલચી દાણા તો. ૦ા, તેજસ્વી તો. ૦ા, આ સર્વ વસ્તુ પૈકી સુતરની આટીને ગાયના ધી શેર ૦ા માં ઘોળી મેસ પાડવી. સુતરની આટીની રાખોડી તથા મેસ મેળી રાખવી અને ખાડીની તમામ જણુસોને ખુબ ખારીક વાટી મેસ મેળવી કાંસાની થાળામાં કાંસાના વાટકાથી સાત દિવસ ધુટકું રાતે કપડું ઢાંકવું. સાત દિવસ પુરા થયા પછી સીસાની દાખડીમાં ભરી રાખવું આ નેત્રાંજન આંજવાથી આંખ ગળતી હોય તો ખંધ થાય, મોતીઓ કપાય, પીઓ મટે, છાંયા મટે, આંખનું તેજ વધે, આંખ દુખવા આવી હોય તે મટે તથા એ સિવાયના આંખના ઘણા બ્યાધિઓને મટાડે છે એ અનુભવસિદ્ધ છે. તેજસ્વી એટલે સાચાં મોતી એ પ્રમાણે મ્હેં જેની પાસેથી આ નેત્રાંજન ઉતારી લીધું હતું તેણે કહ્યું હતું આ અંજન આંજવાથી આંખ લાલચોળ થઇ નય છે અને ઉપડી આવે છે. માટે પ્રથમ એક આંખમાં આંજવું એવું કહ્યું હતું, તેમજ એક જણુની આંખે ખીલકુલ દેખાતું નહોતું તેને આ અંજન સાત દિવસ આંજવાથી દેખાતું થયું હતું. પણ પ્રથમ આંખો લાલચોળ થઇ ઉઠી આવી હતી.

વૈદ્ય મનમુખલાલ લલ્લુભાદ્ય મુ. નાગરકૃષ્ણીકે, મુરત.

સૂચાદિ મીક્ષચર:—મુરોખાર એક ચણેહીમાર, ૪૮કડી જે ચણેહીમાર, જસતની ભરમ આઠ ચણેહીમાર લઈ એક તોલા ગુલાબ જળમાં નાખી, હલાવી એક દિવસ કરવા હર્ષ જ્યોતીંગ પેપરની વગર કાણુની ગરણી ખનાવી દવા ગાળી સવાર સાંજ બન્ને દીપા આંખમાં નાંખવાથી દુખવા આવેલી આંખ, કુલાં, છારાં પિત્તેરેને મટાડે છે.

મંગ. જમનાદાસ મહનથ વૈષ્ણવ મુ. વેરાવળ.

૧. નેત્રરોગના ઉપાય—આંખ દુખવા આવી હોય તો બકરીના દુધનાં પોતાં મુકવાં, આંખમાં જરા મધ અંજલું, ગુલાબજળનાં પોતાં મુકવાં તથા દીપાં પાડવાં.

૨. ટંકણુખાર કુલાવેલો તથા ૪૮કડી કુલાવેલી એ બંને એકેકે ચોખાભાર તથા પાણી તો. ૨૥ મેળવી તેનાં દીપાં આંખમાં મુકવાં કુલાવેલ ટંકણુખારનાં ખનાવેલ દીપાં આંખમાં મુકવાથી ઠંડક વળે છે અને ધણે દાયદો થાય છે. કુલાવેલ ટંકણુખારનું બોરાસીક એસીડ બને છે, જે આંખનાં તમામ દરદ, ચાંદાં, જખમ ધોવાને તેના લોશન બને છે, તેના જોવાજ ગુણ કુલાવેલ ટંકણુખારનાં કરે છે.

૩. આવળનાં ફુલ લાવી વાટી આખે બાધવા, આંખની પાપણુ ઉપર રસવંતી તથા અશીણુ ચોપડવાં, ખસખસના દોડવાનો સેક કરવો, કુલાં ઉપર સાખરસોગ્ર ધસીને ચોપડવું, પાપણુના ખીલ ઉપર તથા તાપોડીયા ઉપર કુલાવેલ ટંકણુખારનાં લુટી દાખવી, પાણી અથવા ગુલાબજળમાં મેળવી દીપાં મુકવાં.

માસ્તર નરસેરામ હરજીવન મુ. નવાગામ. તા. માતર.

૧. આંખોની ગરમાઈ—જે શેર ૦૧ બારીક વાટવું, સાકર શેર ૦૧૧ બારીક વાટવી તેને ધી શેર ૧) માં મેળવી કાચના વાસ-જુમાં ભરી મોઢું બંધ કરી પંદર દિવસ સુધી અનાજના ઢગલામાં દાટી પંદર દિવસ રહેવા દઈ કાઢી સવાર સાંજ બન્ને રૂપિઆભાર ચાટવાથી આંખોની ગરમાઈ મટે છે.

૨. આંખની ઉપર એલચીનું તેલ ચોપડવું, વધારે ચોપડવું નહિ તેમજ આંખમાં પણ ઉતરે નહિ તેની ખાસ સંભાળ રાખવાની છે. આંખની અંદર ફટકડીના પાણીનાં ટીપાં મુકવાથી ગરમાઈ ઝરી જઈ આંખો દુખવા આવી હોય તો મટી જાય છે.

૩. વેવનાં પાનનો રસ કઢાડી કાચના વાસજુમાં ઠરવા દેવો અને તેના ઉપર જે પડ બંધાય તે માથે તથા કપાળે ભરવું. તથા આંખો ઉપર બાંધવું જેથી ઠંડક વળે છે અને આરામ થાય છે.

વૈદ્ય પ્રજ્ઞાશંકર વંદ્રાવન મુા ૦ ધંધુકા.

નેત્રાનંદ ગુટીકા—સુરમો તો. ૨, સાકર તો. ૧, હીમજ તો. ૧, ચીમડનાં મીંજ તો. ૨, મરી તો. ૦૧, હીમડાની ટીસીયો તો. ૧, મનસીલ તો. ૧, એલચી તો. ૧, કપુર તો. ૧, સોનાગેર તો. ૧, ઉપરની ચીજો વાટી વજ્રગાળ કરી કાસાંની થાળીમાં સાખરસીંગાના કટકાથી ઘુંટવું, અને લીંબુનો રસ શેર ૧ પાવો અને ઘુંટતા જવું. સુકાય એટલે સોગઠી વાળી સુકવી પાણીમાં ઘસી આંજવાથી ઝાંખ, ચતું કુહું, તાપોડીયાં, આંખમાંથી પાણીનું ગળવું તથા એ સિવાયના આંખના ધણાખરા દરદેને મટાડે છે.

વૈષ (નામ લખ્યું નથી) મુઠ ચહેલીયા.

૧. નેત્રરોગ—આંખમાં સાવા પડ્યા હોય ત્યારે ગળોતો રસ ટાંક ચાર, જુંનું મધ ટાંક ૪, સિંધવ ટાંક ૪, એ ત્રણે વસ્તુઓ ભેગી કરીને શીશીમાં ભરી રાખવી. પંદર દિવસ બાદ એ દવાના દીપા મુઠવાથી આંખનાં સાવા નાબુદ થાય છે.

૨. નેત્રમાં કુલુ પડે તો—ખરાસ માસો ૧, કનકખીજ માસો ૧, સુંક માસો ૧, મરી માસો ૧, પીપરીમુળ માસો ૧, સમુદ્રશીષુ માસો ૧, એ સર્વને બારીક વાટી જાયના કુલના રસમાં ગોળી બનાવી પાણીમાં ઘસી એક માસ સુધી અંજન કરવાથી કુલું મટી જાય છે.

૩. કિન્નરું વસ્ત્ર (મલમલ) લઇને આંકડાના દુધના સાત પટ દધ કોરી ઠીખમાં બાળી ભસ્મ કરીને ગાય તથા બકરીનાં માખણમાં કાલવી અંજન બનાવી આંજવાથી આઠ દિવસમાં મનુષ્ય તથા ઢોરના કુલાનો નાશ કરે છે.

૪. શીતળાનાં કુલાં ઉપર—ભોરથુથુ ટાંક ૧, સાઠી ચોખા ટાંક ૧, એ બંનેને ગધેડીનાં દુધમાં એક પહોર પીસીને ચણા જેવડી ગોળી વાળી સુકવી ગધેડીનાં દુધમાં ઘસી આંજવાથી દિવસ અગીયારમાં શીતળાના કુલાને મટાડે છે.

વૈષશાસ્ત્રી એસ. એલ. બર્મન બાલાશરોડ-સુરત.

કુલાવેલી ફટકડી, લોધર, અશીષુ, સુનાગેર બારીક વાટી લીધુના રસમાં જરા ગરમ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો, જેથી દુખવા આવેલી આંખોને મટાડે છે.

વૈદ્ય ધીરજલાલ માણેકલાલ મુ૦ વડોદરા, પ્રતાપ મહાપાત્રી પોળ.

રસકેશ્વર વટી—કલખાપરી, સિંધવ, મોરચુથુ, ટંકચુ, મુંક, બરી, પીપર સર્વ સમભાગે લઈ ખારીક ખલી લીંબુના રસના સાત પટ આપી ગોળી વાળી આંખમાં આંજવાથી આંખના તમામ વ્યાધિને મટાડે છે, ભયંકર આંખના દરદોનો અકસીર ઉપાય છે.

વૈદ્ય કુમારશ્રી દેવીસીંહજી ભુપતસીંહજી મુ. કટોસણ પો. કટોસણ.

આંખની દવા—એરંડતૈલ શેર ૧ લઈ એક વાસણમાં નાંખી ઘ્રુબ ઉકાળવું ઉકળ્યા પછી તેમાં મોરચુથુ તો. ૨, ખારીક વાટી, નાંખી ઉકાળવું અને ઉતારી લઈ ગોળીને બરી રાખવું એ દીવેલ દિવસમાં એકથી ત્રણ વખત આંજવાથી ખરી ગએલી પાંપણો પાછી હોય છે, વાખર, ચળ, લાલસ વિગેરે આંખના રોગોને મટાડે છે. આ બાળક વૃદ્ધ સહિકાને આ દવાથી સારો ફાયદો થાય છે. અને વૈદ્યને જશ મળે છે. આ દવા અનુભવસિદ્ધ છે (અમારી બનાવટ)

વૈદ્ય રવિકાંત અને શાંતિકાંત ઉદાણી મુ૦ બાલંભા (કાઠીયાવાડ).

રત્નાકરકૈનાદિ ચુર્ણ—(અમારી બનાવટ)—સમુદ્રશીથ તો. ૨, રૂટકડી તો. ૧, બીમસેની વાલ ૧, સાકર વાલ ૮, ખારીક વાટી કોફીને કોફીજ દિવસમાં બે વખત એકેક રત્તિ આંજવું. આંજવાની વિધિ—પ્રથમ ત્રિફળાના પાણીથી આંખ ધોઈ રત્નાકરકૈનાદિ ચુર્ણ આંજવું, અને પાણી ઝરી જાય ત્યારે નીચે લખેલી દવા આંજવી—મીઠા સર-મવાનો રસ તો. ૨ા, મધ તો. ૧, બીમસેની વાલ ૧, મિશ્ર કરી ત્રણથી ચાર ટીપાં આંખમાં નાખવા. એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વખત કરવાથી ડોળઆંખ, પડળ, ગર્ભપડદા, આંખનું લાલ રહેવું વિગેરે મટે છે.

વૈદ્ય (નામ લખ્યું નથી) મુ. અમદાવાદ.

નેત્રરોગ ઉપર ગોળી—કડાછાલ, હળદર, દારૂહળદર, પીપર, અને ઉપલેટ એ સર્વે સમાનભાગે લઈ વાટી કુંવારના રસમાં તેની ગોળી વાળી સુકવી, પાણીમાં ધસી આંજવાથી આંખમાં છાયા પડી હોય તે મટે છે. તથા આંખના તમામ વ્યાધિને મટાડે છે.

માસ્તર કેશવરામ હરીશકર ભટ્ટ મુ. કાપોદ્રા તા. અંકલેશ્વર.

આંખની ઝાંખ-ઝાંખની ફુંટી, બેડાંની મીજ, હરડાની મીજ મનસીલ, પીપર, વચકાવળી, ઘોડાવજ, એ સર્વ સમાનભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી બકરીના દુધમાં ગોળીવાળી સુકવી. એ ગોળી બકરીનાં દુધમાં ધસી અંજન કરવાથી આંખની ઝાંખ મટે છે.

વૈદ્ય અને વનસ્પતિશોધક તુરમહમદ હમીર ઘોરાણવાળા
મુ. રાજકોટ, પરા.

શરૂઆતનો મોતીઓ તથા ઝાંખ-શરૂખાના ખીતું સુરમા જેતું બારીક ચુર્ચુ કરી દિવસમાં બે વખત આંજવાથી શરૂઆતનો મોતીઓ તથા ઝાંખ મટે છે.

આંખના સાધારણ દરદો માટે-ત્રીફળાનો કવાચ કરી તેના ટીપાં મુકવાં, તે પાણીથી ધોતું તથા તે પાણીનાં પોતાં મુકવાં. જેથી ખીલ, તાપેડીયા, ખુજલી, આખોની ગરમાઈ, લાલાસ મટે છે.

વૈદ્ય આણુદણ એન્ડ પીતાંબર સવણ રાજગોર મુ. ઊના,
કાઠીયાવાડ.

આંખનું કુલુ-અંદ્રોહ્યાવર્તી કાંસાના વાસણમાં ધસી બે વખત અંજન કરવાથી આંખનું કુલુ મટે છે.

ડોક્ટર ચંદ્રલાલ મુકુંદરાય મુાં પાટણ (ગુજરાત)

આંખનું કુલુ-એક માણસને આંખમાં મ્હોટું કેર જેવું કુલુ પડ્યું હતું, તેણે ઘણા ઉપાય કર્યા છતાં મટ્યું નહિં. પછી એક ગામડાનો માણસ આવ્યો તેને કહેતાં શયણનાં બી આંખ્યાં એખી વડના દુધમાં ઘસી ત્રણ વખત આંજવાથી કુલુ મટી ગયું. એ નજરે જોયેલું તેમજ મેં આ પ્રયોગને અજમાવી જોયો છે.

૨. રાયણના બી ખારીક વાટી સરસડા (કાળીઆ સરસ)ના પાનના રસમાં ચાર પાંચ દિવસ ખુબ ખરલ કરી વડનાં દુધમાં પાંચ છ દિવસ ખરલ કરી આંજવાથી કુલુ મટે છે.

સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી, સૈયદપરા-સુરત.

૧. નેત્રરોગ માટે-મીમસેની કપુર ભાગ ૧, એલચી ભાગ ૧, સિંદુર ભાગ ૧, સારો મમીરો ભાગ ૧, શુદ્ધ પારદ ભાગ ૧, શીસુ ભાગ ૧, પ્રથમ સીસુ ગાળી પારો રેડી ખુબ ખલ કરી પાકીની વસ્તુઓ મેગવી થેટીના દુધમાં બત્રીસ પહોર સુધી ખલ કરવો. દુધ તાજુ વાપરવું. એ અંજન આંજવાથી મોતીઓ, કાચપડગ, નીલપરલ કુલુ, રતાંધગાપણું ત્રિગેરે દરદો મટે છે. અનુભવસિદ્ધ છે.

૨. સિંદુર ભાગ ૧, નવસાર ભાગ ૧, ખારીક વાટી જેની આંખો આવી હોય તેને આંજવાથી મટી જાય છે.

વેદ નંદરામ પ્રાગજી મુાં નાગેશ્રી, પો. જાંદરાખાદ.

પુખ્તપાનજી ગુટીકા-સફેદ અથવા લીલો કાચ, ધંતુરાનાં બી, મોરથુથુ, શંખ, મનસીલ, ગોચંદન, સુવર્ણ માક્ષીક, માણસની

ખોપરી, મોર તથા મરધીનાં ઈંદાનાં છીલટાં, સર્વ સમભાગે લઈ
જારીક સુરમા જેવું વાટી સરગવાના પાનના રસની ભાવના આપી
ગોળાઓ વાળી એ રસમાંજ ઘસી આંજવાથી જન્મ બરતું કુલુ,
તાપોડીયા અને ત્રિદોષથી દુખતી આંખો મટે છે.

વૈધ મણીશંકર નરભેરામ મુાં ધળા.

નેત્રાંજન-પીપર તો. ૦૧, અરડુસાનો રસ તો. ૧, મધ તો.
૧, પ્રથમ પીપરને જારીક વાટી વસ્ત્રગાળ કરી ચોવીથ કલાક સુધી
કેરી વાટવી. ત્યાર બાદ તે પીપરને એક કાંસાની થાળીમાં નાંખી
મધ તથા અરડુસાનો રસ રેડી એક દિવસ કાંસાની વાટકીથી ધુટી
સીસાની અથવા ચાંદીની સળીથી અંજન કરવાથી રતાંધળાપણું,
આંખની છારી, પડળ, ઝાંખ, કુલુ નાશુદ થાય છે, આ અંજન
આંજવાથી પ્રથમ જરૂર જાટકો લાગશે પણ પછીથી થંડક વળી જશે.

વૈધ ચંચળલાલ જાદવજી મું કચ્છભુજ.

નેત્રાંજન-સાદ રસવંતીનું સત્ત્વ માસા ૬, બીમસેની કપુર
માસો ૧, સુરોખાર માસા ૩, કુલાવેલ મોરચુથુ માસો ૧, સાકર
માસા ૩, ફટકડી કાચી માસા ૩, અશીષુ માસો ૧, એ સર્વે એક
શેર પાણીમાં પકાવવું, જ્યારે એ તોલા શેષ રહે ત્યારે થંડુ પડવા
દઇ સળીથી આંજવું. આ નેત્રાંજન નવાં કુલા આદિ ઘણા નેત્ર-
રોગને મટાડે છે. ઘણુંજ ઉત્તમ છે.

વૈધ [નામ તથા ઠેકાણા વગરના]

ફટકડી, લોઢનો કાટોડો, રસવંતી તેનો આખ ઉપર ભેષ
કરવાથી દુખવા આવેલી આંખો મટે છે,

ડોક્ટર હામોદર ગોપાળ રજુદીવે, સગરામપુરા-સુરત.

નેત્રરોગ-આમળા શેર ૦૧, શુદ્ધ મોરચુથુ વા. ૨, કડવા લીમડાના પાન એક મુઠ્ઠી એકત્ર કરી કાળા થાય ત્યાં સુધી (કાલસા કરવા) બાળી અંદર દિવેલ નાંખી રાખડા જેવું કરી લેપડી બનાવી રાત્રે આંખ ઉપર મુકવાથી ગમે તેવી આંખ બગડેલી એટલે હમેશ લાલ રહેતી હોય ચીપડા વળતા હોય સોજે હોય તેને મટાડી આંખને ચોખ્ખી કરે છે.

આવેલી આંખો ઉપર લીંબુનો રસ મધ ફટકડી વાટી લગાડવાથી બહુ સારો ગુણુ આપે છે.

ધર્મરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી, નાગરફળીયા-સુરત.

મુના લોખાંડનો કાટ તથા કુસાવેલી ફટકડી સમભાગે બારીક વાટી એકત્ર કરી તેને લોખાંડની તરીપર લોખાંડના દસ્તાથી ધુંટી, તેમાં લીંબુનો રસ જોડ્યે તેટલો નાંખી, અંદન જેવું બનાવી દિવસમા ચાર પાંચ વાર આંખની આસપાસ લેપ કરવો. આંખમાં ફટકડીના પાણીના ટીપાં નાંખવાં.

આંખપર સોજે હોય તો ઉપલી દવામાં લોધર મેળવવું અને લોહીથી રાતી હોય તો તેમાં આંબાહળધર ઉમેરવી.

સર્વ નેત્રરોગ માટે:-મધ સાથે સરગવાના પાનનો રસ નેત્રમાં નાખવામાં આવે તો તેથી સર્વ નેત્રરોગ મટે છે.

ગેરૂ, સુરમો, હરડે, સિંધવ અને દારૂહળધર પાણીમાં વાટી નેત્ર બહારથી તેનો લેપ કરવામાં આવે તો સર્વ નેત્રરોગ મટે છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૨૬ મો.

સ્ત્રીરોગના ઉપાય.

બીજ વૈધરાજે તરફથી આવેલા અનુભવી ઇલાજો.

યતિશ્રી રવીહંસજી દીપહંસજી છાપરીયાશેરી-ગુરત.

૧. અટકાવ લાલવા માટે—સરસીયું તેલ જરા ઉતું કરી તેમાં થોડું પાણી નાંખી, ગરમ કરતાં પાણી બળી જાય ત્યારે તેમાં ગોળ નાંખી ખુબ હલાવવું. એકરસ થાય એટલે ઉતારી લઈ ૩ દિવસ પાવાથી અટકાવ આવે છે.

૨. લોહીવા—રાત્રી ખાંડ, ગોખર, કરીયાતુ, અડાયાની રાખ, ધાવડીનાં ફુલ, પડવાસ, શાકર, માયાં, મરોકંધારની છાલ, કાચકીનાં બીજ, દાડેમનાં છોડાં, રસવંતી ને પપેટાના બીજ. ઉપલી સર્વ બીજ સમભાગે લઈ વાટી વજ્રગાળ કરી તેને ચોખાના ધોવણમાં ખુબ વાટી ચીનીબોર જેવડી ગોળી વાળવી. લોહીવા, ધુપણી, ધાતુનું પડવું વગેરે રોગમાં ૧ થી ૩ ગોળી પાણી સાથે મળાવવી.

૩. અટકાવ લાલવા માટે—હીરાખેળ અને એળીયો સમભાગે લઈ ખારીક વાટી ખેર જેવડી ગોળી વાળવી એ ગોળી વાપરવાથી ૨૪ કલાકમાં અટકાવ લાવે છે—જો અટકાવ નહિ આવે તો ૨૪ કલાકે બીજી ગોળી વાપરવી (વાપરવી એટલે ચોનીમાં રાખવી).

૪ તજ, અને ટંકણખાર સમભાગે લઈ એક વાલને આસરે પાણી સાથે કૂકાવવાથી અટકાવ આવે છે.

૫. રક્તપ્રદર—માયાં તોલા ૪, પડવાસ, ધાવડીનાં ફુલ, લોધર, રસવંતી અને ચાંસકપુર બધાંને તોલા લેવા. તમામ ચીજ ખાંડી વસ્ત્ર-ગાળ કરી, બધાંને આનીબારને આસરે દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવું. જો પ્રદરનું જોર અતિશય હોય તો બધાંને કલાકે અકેકું પડીકું ચોખ્ખાતું ધોવણુ તથા રસવંતી સાથે આપવું અને જો નરમ પડતું જાય તેમ પડીકાં ઓઠાં કરતાં જવું.

૬. કાળીજરી, એળીઓ, દીકામાલી; સમભાગે લઈ ખારીક ખાંડી પાણીમાં ગરમ કરી સ્તન ઉપર લેપ કરવાથી જે સ્તનમાં આળક મરી ગયા પછી સ્તનમાં દુધ બરાબ પીડા કરે છે તે પીડાને મટાડે છે ને દુધને સુકવી નાંખે છે.

વૈધ બાળકૃષ્ણ રતનેશ્વર કંસાચાર્યશેરી—સુરત.

૧. નારીકેલાદિ ચુરણ—પાણીયું નાળીએર નંગ ૧ મોટું લેવું, સુંક, તજ, બળખીજ, કેશર, મરી, તમાલપત્ર, મરેહી, અતિવિષ, પીપર, અકલગરો, બરમી, પીપરીમુળ, સતાવરી, કાલોહડ, દેવદાર, અગર, તગર, લવેંગ, ચાંદીના વરખ, ઊંચી કોપર, દરેક ૧૦૦ તોલા

લઘુ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી નાળીએરને કાણું કરી તેનું પાણી કઢાડી લઘુ તે પાણીમાં કેશર છુટી તે પાણીનો સર્વ વસાણાને પટ દેવો. અને તે જુકો નાળીએરમાં ભરી દેવો પછી તેનું મુખ બંધ કરી જે કપડમિટ્ટી કરી તેને છાણાનાં અંગારામાં બાદવું પણ કાચલી બળે નહીં તે ધ્યાનમાં રાખવું. તાઢું પડેલા પછી માંહેથી જુકો કાઢી લેવો તેને છાંયે સુકવીને તેમાંથી સવારસાંજ બેઆનીભાર મધમાં ચાટવો અને નાળીએરના કોપરાને ધીમાં તળી સુકવું અને ઝોસડ ચાટયા ઉપર ૦૧ તોલો કોપર ચાવી ખાવું તો સ્ત્રીની સુવાવડની અશક્તિને મટાડી ધાવણુને વધારી દુધ ઉતારે છે. ખટાશ ખાવી નહીં.

૨. ડુલાવેલી ફટકડીના એક વાલનાં પડીકાં પતાસાના પાણી સાથે દિવસમાં ૩ વખત આપવાથી ૭ દિવસમાં રક્તપ્રદર મટે છે.

૩. સામલના છોડાં ચોખાના ધોવણુમાં ઘસીને મધ મેળવી દિવસમાં ૩ વાર પીવાથી લોહીવા મટે છે.

૪. બીલીપત્રનો રસ તોલો ૧ તથા ધી તો. ૧ એકત્ર કરી દિવસમાં બે વખત પાવાથી ૩ દિવસમાં લોહીવા બંધ થાય છે અને અતિ આર્તવમાં ધણો સારો શાયદો કરે છે.

૫. કખૂતરની હગાર તો. ૦૧. ૦૧ તોલા સફેદ ખાંડમાં મેળવી ફાફી મરાવી ઉપરથી ચોખાના ધોવણુમાં શાકર નાંખીને પાવાથી ૩ દિવસમાં લોહીવા બંધ થાય છે.

૬. ઉદરની લોંડી ભાગ ૫, કખૂતરની હગાર ભાગ ૫, મોચરસ ભાગ ૫, સુખડનો વહેર ભાગ ૫, ધાવડીના ડુલ ભાગ ૫, અને

શાકર ૩૭ ભાગ મેળવી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી સવારસાંજ ૦ (પા)
તોલો બકરીના દુધ સાથે શકવાથી રક્તપ્રદર અને લોહીવા મટી જાય છે.

૭. કખ્તરની હગાર ઉદરની લીંટી અને શાકર સરખે ભાજે
લઈ ચૂર્ણ કરી બળ્બેઆનીબાર, દિવસમાં ૩ વખત પાણી સાથે આપ-
વાથી શ્વેતપ્રદર મટે છે.

૮. કેસુડાના ફુલ તો. ૪, દર્બનાં મુળ તો. ૪, વાટી વસ્ત્રગાળ
કરી તેના ૧૪ ભાગ કરી સત્રારે ૧ ભાગ, પાણી સાથે શકાડવો. ૧૪
દિવસમાં ગમે તેવો પ્રદર શાંત થાય છે.

૯. ગાયનું ધી તોલા ૨ માં બીલામાનું તેલ ૭-૮ ટીપાં મુઘી
નાંખીને પાવાથી એકજ દિવસમાં લોહીવા બંધ થાય છે. આ દવા
દિવસમાં ૩ વાર આપવી.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા મુ૦ વાગડ વાયા રાણપુર.

૧. અતાપલકેદ્યર રસ—પારદ તો. ૧, ગંધક તો. ૧, અભક
ભસ્મ તો. ૧, ચીત્રક તો. ૨, લોહભસ્મ તો. ૪, શંખભસ્મ તો. ૮,
અડાયાની રાખ તો. ૧૬, વછનાગ તો. ૧, એ સર્વે એકત્ર કરી
ભાંગરાના રસમાં ઘુંટી વાલચાલની ગોળીઓ વાળી આદુના રસમાં
અથવા બીજા કોઇપણ અનુપાન સાથે આપવાથી દાંતખીલી, પ્રસુતી,
વાતરોગ, સુવારોગ મટે છે. બીજા કોઇપણ રોગ ઉપર અનુપાનની
ચોંસના કરી આપવાથી સાર કામ કરે છે.

૨. પ્રદરરિપુ રસ—પારદ તો. ૧, ગંધક તો. ૧, નાગભસ્મ તો. ૧,
રસાંજન તો. ૩, પઠાણીલોષર તો. ૬, પ્રથમ પારદ ગંધકની કળલી

કરી આત્મની સર્વ વસ્તુઓનું વસ્ત્રગાળ સુલ્ક કરી મેળવી અરહુસાના રસની એક ભાવના આપી વાલ પ્રમાણે ગોળી વાળી આપવાથી જીર્ણ પ્રદર મટી જાય છે.

૩. ગ્રોળખન્દ્ર રસઃ—પારદ તો. ૧, ગંધક તો. ૧, ગળોસત્વ તો. ૧, રક્તમેળ તો. ૩, એ સર્વને એકત્ર કરી વાટી સેમજાની છાલના કવાથની એક ભાવના આપી ખખખે વાલની ગોળી વાળી મધ સાથે આપવાથી પ્રદર, પ્રમેહ તથા મુત્રકૃચ્છ મટે છે.

૪. ચતુર્મુખ રસઃ—પારદ, ગંધક, લોહભસ્મ, અબ્રક્ભસ્મ એ દરેક એકેક તોલો તથા સુવર્ણભસ્મ તો. ૦૧ એ સર્વને એકત્ર કરી વાટી કુંવારના રસમાં છુટી ગોટી બાધી તેની ઉપર એરંડાના પાન વીંટી ધાન્યના દગલામાં દાટી રાખવું. અનુપાન—ત્રિકૃળા અને મધ સાથે સર્વે રોગ ઉપર આપવું, ખાસ કરીને આ રસથી થતો ક્ષય, પાંડુ, પ્રમેહ, શુળ, શ્વાસ, મેદરોગ, મંદગિન, હીકા, અમ્લપિત વિગેરે મટે છે.

૫. ધાતુ જતી હોય તેનાં ઉપાય—કેળું નંગ ૧, એખરો તો. ૦૧, મુગલાઇ બે દાણા તો. ૦૧, નાગકેસર વાલ ૧, કાકડીના ખાની મીઠા વાલ ૪ એ સર્વનું સુલ્ક કરી કેળામાં ભરી સાકર તો. ૧ નખી દુધ શેર ૦૧ મેળવી તેમાં ધી તો. ૦૧ ભાર નાંખી પીવાથી સ્ત્રીઓને ધાતુ જતી હોય તે બંધ થાય છે.

વૈદ્ય મણીશંકર ભાનુશંકર શ્રુ ૦ વલસાડ.

ગર્ભાશય શોધિની વટી—હીરામેળ તો. ૧૦, એળાચો તો. ૧૦, હીરાકસી તો. ૭૧, ઇલાયચી તો. ૫, સુંક તો. ૫, સમજ તો.

૧૦ એ સર્વનું ખારીક ચુર્ચ કરી ગુલાબના ફુલની પાંખડીમા વાટી ચણીખોર જેવડી ગોળી વાળી એક સવારે અને એક સાંજે દુધ શીર ના સાથે અથવા પાણી સાથે ગળવાથી ગર્ભાશયના તમામ દરદો અનીયમીત ઋતુશ્રાવ, પ્રદર, આદિ રોગોને મટાડે છે. આ ગોળીથી દસ્ત વધારે થાય તો એક ગોળી લેવી.

ડાક્ટર મગનલાલ વીજલુખજીદાસ સોનીફીડિંગ-સુરત.

રક્ત પ્રદર—માયાં નંગ ૪, સફેદ કાથો, મેથી, ફટકડી, સુનાઝ ગેરૂ એ દરેક માયા જેટલે વજન લેવું. એનું વજ્રગાળ ચુર્ચ કરવું અથવા ચાલણીથી ચાળી પોટલી બનાવી વાપરવાથી રક્ત પ્રદર મટે છે.

મંગ. જમનાદાસ મદનજી વેળુવ મુ. વેરાવળ.

અત્યાત્વ—ટંકણખાર તથા ફટકડી એ બંને ફુલાવીને બેથા ત્રણ ચોખ્ખામાર ખાવું તથા તેનાજ પાણીથી ધોવું જોઈએ. માયુશનની લુગડે ચાબેલ લુકીની પોટલી કરી સારા રૂમાં વીંટાળી વાપરવી જોઈએ તથા એજ ચુર્ચ પાણીમાં પીવું. મંદુર ભસ્મ, લોહભસ્મ, ગળોસત્વ, યોગ્ય માત્રા તથા અનુપાનમાં આપવાથી અત્યાત્વ મટે છે.

વૈદ્ય દુર્ગાપ્રસાદ ગંગાધર મું. પોરબંદર.

૧. **રક્ત પ્રદર (ગર્ભાશ્મિની)** કેટલીક વખત ગર્ભાશ્મિ સ્ત્રીઓને રક્ત પ્રદર થાય છે. તેમાં રસવંતી મોટા પ્રમાણમાં પાવાથી અને પેડુ ઉપર દશાંગ તથા શંખજીર ગુલાબજળમાં વાટી તેના પોતાં મુક્યા કરવાથી અને દરદીને ખીછાનામઃ સુતા રાખવાથી ધણા ખરા કેસો થોડાજ કલાકમાં સુધરી જાય છે.

૨. આવા પ્રદરના કેસોમાં શંખજીર તો. ૦૧ થી વધારેમાં વધારે તો. ૧, સુધી પાણીમાં પીવાથી મટે છે.

- વૈદ્ય રાઘવજી માધવજી મુ૦ ગોંડલ.

૧. યોનીનું ક્ષત-એક સ્ત્રી પોતાના પતિથી સંતોષ ન પામતાં પોતાના હાથની મધ્યમાં અંગુલીથી યોનીમાં મૈથુન કરવાથી તેની યોનીમાં નખ વાગવાથી પ્રદર જેવો ચીકણો અને સફેદ રસી જેવો પદાર્થ નીકળતો હતો તેને મીઠળ ખાંડી તેની ગોળમાં ગોળી બે વાળી (બેાર જેવડી) વાપરવા આપી જેથી યોનીનું ક્ષત, સોમ્ને, પર, પ્રદર બંધ થયું આ ઉપાય અનુભવસિદ્ધ છે.

૨. નળદાર્તવ-એક સ્ત્રીને માસીક ઋતુ નહિ જેવું આવતું હતું. જેથી માથાનો દુખાવો રહેતો હતો. તેને અરીઠાની મીઠની લુકીની ગોળમાં ગોળી વાળી વાપરવા આપી જેથી પીળા તથા રાતા પાણી પડી રતુ સાર આવ્યું.

૩ સોમરોગ-એક સ્ત્રીને સુવાવડમાંથી ધણા દિવસ થયાં સોમરોગ થયો હતો તેને સોમનાથ રસ આપ્યો જેથી આરામ થયો છે. સોમન્મથ રસ-લોહ ભસ્મ તો. ૧, પારદ તો. ૦૧, ગંધક તો. ૦૧, તમાલપત્ર, દારૂ હળધર, જાંબુના પીળ, વાજો, ગોખર, વાવડીંગ, જીરૂ, એથમી જીરૂ, કાળીપાડ, દાડેમના છોડા, ટંકણ, લેધર, ગુગળ, સીલાજીત, આસોદરાની છાલ, એ દરેક અડધો અડધો તોલો લઈ વાટી બકરીના દુધમાં પાવલીભારની ગોળી વાળી દુધ સાથે આપવાથી સોમરોગ મટે છે, અતીમુત્ર, પ્રદર, યોનીશુળ, મેદશુળ મટે છે.

વૈદ્ય ઉમીયાશંકર મહાસુખરામ મુ. વાઘનાથ કુદ (ઉમરેઠ)

રક્ત પ્રદર-માયા, મોચરસ, ૫ટકી એ દરેક એકેક રત્તિ ગળ-
ઝીમી (ભોંયપાયરી)નો રસ તથા સાકર સાથે લેવાથી રક્ત પ્રદર મટે
છે. ઉધર પ્રમાણેના માપના પડીકા ત્રણ દિવસમાં ત્રણ વખત લેવાં.
એવી રીતે દિવસ અગીઆર લેવાથી સાફ થાય છે.

વૈદ્ય ડાહ્યાલાલ મણીશંકર મુ. ખારડોલી. (ટી. વી. રેલ્વે.)

૧. રક્ત પ્રદરના ઉપચાર—ગાયનું ધી રાત્રે સુતી વખતે
ગરમ કરી ચાલતા ચાલતા પીવું ઉપરથી પાણી પીવું નહિ, જ્યાં
તુરતનો રક્તપ્રદર મટે છે.

૨. આવળનો કોલસો તો. ૦૧, લોધર તો. ૦૧, સાકર તો. ૦૫,
સર્વને વાટી માખણ તો. ૧ માં મેળવી સવારેન ચાટવું તથા સિતો-
પલાદી ચુર્ણ તો. ૦૧, ગળોસત્વ વા. ૧, ધી તો. ૦૧ માં મેળવી
સાંજે ચાટવું. જ્યાં જુનો તથા નવો રક્તપ્રદર હોય તે પણ મટી
જાય છે. લાંબા વખતનો હોય તો વધારે દિવસ આ દવાનું
સેવન રાખવું.

શ્વેત પ્રદર માટે-ભોંયકોળુ તો. ૪, ચોરઆમલીના છોડા
તો. ૪, સતાવરી તો. ૪, પત્રીની સાકર તો. ૪ એ સર્વનું વઘ-
ગાળ ચુર્ણ કરી સવાર સાંજ અડધો તોલો પાણી સાથે ખાવાથી
સાત દિવસમાં શ્વેત પ્રદર મટે છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી એસ. એલ. બર્મન. ખાલાછરેડ-મુરત.

પ્રમદ પ્રદરહર ચુર્ણ-ચીનીકપાલા તો. ૫, ઉંચો કાથો તો. ૧૧, કુલાવેલી ૧૮કડી તો. ૦૧, એ સર્વને વચ્ચગાળ કરી બેથી ચાર આનીભાર સવાર સાંજ થંડા પછી સાથે પીવું. તથા બે શેર કોઠીલા પાણીમાં ૬૮કડી તો. ૦૧ નાંખી યોની ઘોવી. જોથી શ્વેત પ્રદર મટે છે.

વૈદ્ય ત્રીકમલાલ કાળીદાસ મુ. ખાનપુર પો. રખીયાલ.

સુવારોગ માટે-નિર્ગુડીના પાન છાંયે સુકવી ચુર્ણ કરી પાવલી ભાર ચુર્ણનો ઉકાળો કરી તેમા પ્રકૃતી પ્રમાણે ગોળ અથવા સાકર પાવલીભાર નાંખી સવાર સાંજ સાત પંદર અથવા એકવીસ દિવસ સુધી પીવાથી સુવારોગ મટે છે.

વૈદ્ય કૃષ્ણરામ ભવાનીશંકર કચ્છબીવાડ, દેવીદાસ સ્ત્રીટ.

ગર્ભપ્રદ-(શ્લઘૃત) જેને ધરવૈદામાં ત્રિફળા ઘૃતના નામથી લખ્યું છે. એ ઘૃતનો મેં સેંકડો સ્ત્રીયો ઉપર ઉપયોગ કર્યો છે. પાચ પાંચ વખત ગર્ભપાત થયેલી સ્ત્રીઓના ગર્ભાશય સુધરી બાળકો ઉછર્યા છે. આ ઘૃત ખાલી કોઠે (ગર્ભ નહીં હોય તે વખતે) એક માસ પાંચ ગર્ભ રહ્યા પછી દર માસે આઠ આઠ દિવસ સવાર સાંજ એક રૂપિઆભાર ધી દુધમાં નાંખી પીવું. જોથી ગર્ભાશય સુધરી ગર્ભ ધારણ કરી શકે છે. તથા આ ઘૃતથી પ્રદર પણ મટે છે.

વૈદ્ય દેવજી આશુ.

ગર્ભાશ્મીનો ગર્ભ અધુરે માસે પડી જતો હોય તો શતાવરી તથા જોહી મધ સમભાગે લઈ વાટી સવાર સાંજ ૦૧ તોલો સાકરવાળા

કુષ્ઠ સાર્યે પીતું પ્રસવ પુરે માસે થાય ત્યાં સુત્રી ખવરાવવું આ
દવા ગર્ભ રક્ષા પછી શરૂ કરવી. ધાવણ પણુ ધણું વધે છે,

જેશી રામકૃષ્ણ દેવશંકર કમ્પાઉન્ડર મુાં બદર.

ગર્ભીણીની ઉલટી-લવિંગના તેલના ૬-૭ ટીપાં સાકર
સાથે દેવાથી ગર્ભીણીની ઉલટી બંધ થાય છે.

કસુવાવડનો ઉપાય કસુવાવડ થતી હોય તો કચ્ચાના ખીજને
રેશમી દોરામાં પોરવી માળા બનાવી પહેરવાથી કસુવાવડ થતી
બટકે છે.

વૈદ્ય ભુરાભાઈ આધવણ ત્રિવેદી મુાં ભાદરોડ.

મુવા રોગ માટે-દેવદાબ્યાદિ કવાથ પીવાથી મુવારોગ મટે છે.

મુવારોગ, પિત્તરોગ, વિષમજ્વર-સવારે સુદર્શન ચુર્ણ આપવું.
અને સાંજે હરડે, કકુ અને કરીઆતાની પાંદડીનું ચુર્ણ કરી બેત્રણ
વાલની ફાફી મારવી જ્યાં મુવા રોગ, પિત્ત રોગ અને વિષમજ્વર
મટે છે.

પિસાબે ગરમી જણાય તો-ગળો, ગોખર અને ધાણાનો ફાંટ
બનાવી પીવાથી ગરમી મટે છે.

શ્વેત પ્રદર-ધાવડીના ફુલના કવાથમાં શીવલીંગી અને નાગ-
કેસરનું સમભાગે કરેલું ચુર્ણ તો. ૦, નાંખી સવારસાંજ પીવાથી
શ્વેત પ્રદર ગમે તેવો હશે તોપણ નાપુદ થશે.

પ્રદર-દારહળદર, રસવંતી, મોચ, બીલામાં, બીલીનો ગર્ભ,
અરડુસો, અને કરીઆતુ એનો કવાથ કરી થંડો પડ્યા પછી મધ
નાંખી પીવાથી યોનીશુળ, શ્વેતપ્રદર, પીળો, કાળો તથા રક્તપ્રદર મટે છે.

ગર્ભ પડતો હોય તો—ધાવડીનાં ફુલ અને સાકર પાણીમાં પીવાથી ગર્ભ પડતો અટકે છે.

છોડતું વધતું—સતાવરી, સુંઠ, આસંધ, જેદીમધ, ભાંગરો એ બકરીના દુધમાં પાવું જેથી છોડ પળશે છે.

માસ્તર નરસિંરામ હરજીવન મુા ૦ નવાગ્રામ તા. માતર.

પ્રદર અને પ્રમેહ—બંગભસ્મ વા. ૧, સાકર તો. ૧, એ બેને સીમળાના મુળના ધસારા સાથે પીવાથી પ્રદર તથા તનખીયો પ્રમેહ મટે છે.

૨. ઉમરડાના મુળને ધસીને તેમાં કિપર પ્રમાણે સાકર તથા બંગ ભસ્મ મેળવી પીવાથી પ્રદર તથા તનખીયો પ્રમેહ મટે છે.

૩. પ્રદર માટે—કેવડાની મુળીના રસમાં સાકર મેળવી પીવાથી પ્રદર મટે છે.

વૈધ (નામ તથા ઠેકાણા વગરના).

૧. પ્રદર માટે—ખેલસરીની અંતરછાલતું ચુર્ણ કરી પા તોલો ચુર્ણ સાકર મેળવી થંડા પાણી સાથે પીવાથી પ્રદર મટે છે.

૨. આશોપાલવની અંતરછાલતું ચુર્ણ ચોખાના ઘોવણ સાથે મધ મેળવી દિવસમાં બે વખત પીવાથી રક્તપ્રદર તથા રક્તાતિસાર મટે છે અથવા અંખજીરાનું ચુર્ણ સમાન ભાગ સાકર મેળવી થંડા પાણી સાથે પીવાથી રક્તપ્રદર મટે છે.

વૈધ પુરુષોત્તમ બહેચર યાજ્ઞીક મુ. કાલોલ, પંચમહાલ.

૧. શ્વેત પ્રદર—ગાયનું દુધ તો. ૧૪, પાણી તો. ૨૧, સુંઠનું ચુર્ણ માત્ર ૪ મેળવી પાણી બળી જતાં સુધી મંદાગ્નિથી પકાવી

કપડેથી માળી તેમાં ચાર પાંચ માસા સાકર મેળવી એકવીસ દિવસ સુધી દિવસમાં બે વખત પીવાથી શ્વેતપ્રદર ગમે તેવો હોય તેને ધણીજ ઝડપથી મટાડે છે.

૨. આસોપાલવની છાલ, નરમાનાં મુળ, દારૂળદર, ડામના મુળ એ દરેક એકેક તોલો લઈ કઠક કરી ચાર તોલા ચોખાના ધોવણ્યમાં રાત્રે પલાંળી સવારે ખુબ ચોળી કપડે માળી એક શીશીમાં ભરી રાખવું. દિવસમાં ત્રણ વખત દર દરેક ચાર તોલા પીવું. જેથી ત્રણ દિવસમાંજ દરેક જાતના પ્રદરને મટાડે છે.

ડાકટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય વૈદ્ય મુ. પાટણ (ગુજરાત)

૧. રક્ત પ્રદર માટે—લાખ તો. ૧, આસોપાલવની છાલ માસા ૩, મોચરસ માસા ૬, એ સર્વને એકત્ર ખાંડી અડધો શેર પાણીમાં ઢિંકાળી પાશેર પાણી અવશેષ રાખી ગાળી થંકુ પડ્યા પછી તેમાં નવટાંક દુધ તથા બે તોલા સાકર નાંખીને દિવસમાં બે વખત પીવું જેથી રક્ત પ્રદર મટે છે.

૨. દાડમની છળી નં. ૪ અને કાચાં શુદ્ધ નં. ૨ દુધની સાથે પાટી થોડી સાકર મેળવી સવાર સાંજ પીવાથી રક્ત પ્રદર મટે છે.

૩. અરડુસાનો રસ અને આમળાનો રસ મધ સાકર મેળવી દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વખત પીવાથી રક્ત પ્રદર મટે છે.

૪. શ્વેત પ્રદર માટે—વડનાં અંકુર, ધાવડીનાં ફુલ, નાગ-કેશર, આંખાની છાલ, જમરખંની છાલ, આમળા એ સર્વ સરખે વજનને લઈ તેનો કવાથ કરી ચતુર્થાંશ પાણી રહે ત્યારે ગાળી મધ નાંખી દિવસમાં બે વખત બપોળે તોલા કવાથ પીવાથી શ્વેત પ્રદર મટે છે.

૫. પાશૈર આમલીના ખીજ (કચુકા) દેવતા ઉપર સેકવા તેની ખરોખર ચણા લઈ સેકી ફાતરા કઢાડી સાફ કરી બંનેને એકત્ર વાટી વજ્રગાળ કરી તેના પ્રમાણમાં ધી અને સાકર મેળવી એકેક તોલાની લાડુડી કરી સવાર સાંજ ગાયના દુધની સાથે ચોળીને અંકેક લાડુડી ખાવી અને ઉપરથી ગાયનું દુધ પીવું. જેથી શ્વેત પ્રદર મટે છે.

વેંઘ નાફશાંકર હરગોવન મુા૦ ખારડોલી, જીલ્લો-સુરત.

૧. ચાટણુ—ખીજેરા નં. ૨, મોસખી નં. ૬, મીઠા લીંબુ નં. ૬, ખાટા લીંબુ નં. ૧૨, જમરખ નં. ૬, કેળા નં. ૬, પપનાસ નં. ૨, મકાઈ નં. ૬. દાડેમ ખાટા નં. ૬, સંત્રા નં. ૬, ચીકુ નં. ૬, લાલ છાલના કેળા નં. ૬ એ સર્વનો રસ કઢાડી રાખવો. એ રસમાં ગુલાબજળ શેર ૪ તથા સાકર પત્રીની શેર ૩, નાંખી કસઠવાળા વાસણમાં ભરી ચુસે ચડાવવું, રેસમને ગુલાબ જળમાં ખારીક વાટી મેળવી રસ સાકર તથા ગુલાબજળની ચાસણી થવા આવે ત્યારે તેમાં કેસર તો. ૨ ખરાસ તો. ૧, અંખર તો. ૦૧, દરૂંદે અકરખી તો. ૨, ખેરૂંખીતા તો. ૧, કાચુ રેશમ તો. ૧, એલચી નાની તો. ૨, કાગદી એલચી જાડી તો. ૨, પીપર તો. ૧, તજ તો. ૧, લવિંગ તો. ૧, સુનાના વરખ નં. ૧૫, ચાંદીના વરખ નં. ૧૦૦, મધ શેર ૨, સર્વ વસાણાનું વજ્રગાળ ચુર્ણ કરી ખરાસ, અંખર, ચાંદીના તથા સુનાના વરખ મધમાં ઘુંટી થોડું થોડું મધ તથા ચુર્ણ નાંખી એકત્ર કરી ચાસણીમાં મેળવી દેવું અને અવલેહ જેવું બનાવવું. આ ચાટણુ વધુ અટકાવ (આર્તવ)ને રોકે છે, પીતશામક છે, ગર્ભપાત થતો અટકાવે છે, શક્તિ આપે છે, જીખ લગાડે છે, લોહી વધારે છે.

૨. આમલીના ચીચુડા, આંખાહળદર, ગોખર અને ગળાતું ચુર્ણ કરી પાણી સાથે વાલપુર આપવાથી શ્વેત પ્રદર મટે છે.

૩. પ્રવાળ પીઠ્ટી—પરવાળાને વજ્રગાળ કરી એકવીસ દિવસ સુધી ગુલાબજળમાં ખસ કરી તૈયાર કરવા. માત્રા વાલ ૦૧ થી ૧ સુધી ધીમાં આપવાથી પીતને બેસાડે છે, લોહી વધારે છે, રક્ત પ્રદરને મટાડે છે.

૪. પ્રદર માટે—લાલ ગુલ્યાસના પાંતરા ત્રણથી પાંચ લાઇ ખારીક વાટી રસ કઢાડી જરા સાકર નાંખી એક વાલ ફુલાવેલી શટકડી નાંખી દિવસમાં ત્રણ વખત પીવાથી શ્વેત પ્રદર તથા રક્ત પ્રદરને મટાડે છે આ પ્રયોગમાં લાલ ગુલ્યાસજ હોવો જોઇએ (લાલ ફુલનો) પીગા ફુલના ગુલ્યાસથી ફાયદો થતો નથી.

૫. લાલ યક્ષવનનાં ફુલની ખરાખર સાકર નાંખી ખરલમાં છુટી અંદર લીંબુનો રસ નાંખી ચાટણ તૈયાર કરવું આ ચાટણુ તો. ૧ થી ૧૧ દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી શ્વેત પ્રદર તથા રક્ત પ્રદર મટે છે. આ દવા ધણુ વખત સુધી રહે તોપણ અગડતી નથી.

વૈધ મણીલાલ ગણપતીશંકર ભટ્ટ મુ. કેળાપીઃ મુરત.

૧. સગર્બાની ઉલટી—મયુરપીચ્છમરમ વા. ૧૧ સુખડના પાણીમાં મેળવી દિવસમાં બે વખત પીવાથી સગર્બાની ઉલટી અંધ થાય છે.

૨. ગર્ભવિનાશ રસ—સુવર્ણભક્ષીક ભસ્મ તો. ૪, હીંગળોઢ તો. ૪, સુંઠ તો. ૩, લવિંગ તો. ૩, મરી તો. ૩, ખવંત્રી તો. ૩,

એ સર્વેને આહુના રસમાં ખસી બખ્ખે રત્તિની ગોળીઓ વાળી દુધ સાથે અથવા પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત એકેક ગોળી ખાવાથી ઉપદંશાદિક દોષોને લઇને અથવા અન્ય કારણોથી ગર્ભ વખતોવખત સ્ખલિત થતો હોય તો તેને સ્થિર કરવા માટે આ ગર્ભવિનોદ રસ અતિ ઉત્તમ છે. ખોટીક તરીકે એના ગુણ લેહને મળતા છે. મુત્ર રોગ, પાંડુરોગ, જળોદર, સોજા અને નેત્રરોગમાં આ રસ અતિ ઉપયોગી છે. જીર્ણપ્રમેહ, અર્થ, ઉપદંશ વિગેરે રોગોમાં બહુ સારો છે. જીર્ણપ્રમેહ માટે આ રસ ખનાવતી વખતે ગળોડત્વ તો ઓ, વધારામાં ઉમેરવું. પ્રદરને મટાડવા માટે ગાયના દુધમાં સતાવરીનું મુર્ચ તો. બા નાંખી ઉકાળી સાર્દર નાંખી, તે દુધ સાથે આ ગોળી ખવાડવી વળી આ રસમાં હીંગળોક છે જેમાં મુખ્ય પારો હોવાથી ઉપદંશ આદિ વ્યાધીને મટાડે એ નિસંપય છે.

વકીલ વામુદેવજી રાજરામજી મહેતા મું સાળગુરં (માળવા).

કંમરનો દુખાવો—ટીમર નામના વૃક્ષના પાકા ફળ લાવી તેમાંથી બી કાઢી નાંખી તેનો પાકો ગર કેટલાક દિવસ ખાવાથી કંમરનો ગમે તેવો દુખાવો પણ મટી જાય છે. પાકાં ફળ નહીં મળે તો તેના કાચા ફળ લાવી તેમાંથી બીયા કાઢી નાંખી તે ફળને સુકવવા. બરાબર સુકાયા બાદ વચ્ચગાળ કરી ટીમરના ફળના રસની સાત ભાવના આપી બારેક વાટી શીશીમાં ભરી રાખવું. એ મુર્ચ એક પાવલીભાર દિવસમાં ત્રણ વખત ખાવાથી આરામ થઇ જાય છે.

પાકાં ટીમરનો ગર રહી ગયલા સાંધાપર તથા ફૂલી ગયલી હાડકીપર કેટલાક દિવસ ચોપડવાથી મટી જાય છે.

દીમરના વૃક્ષપરનો ગુદર દેવતાપર નાંખી તેનો દરદીને ધ્રુપ દેવાથી પિશાચપીડા પણ અવશ્ય દૂર થાય છે.

નાકની નસ્કેરી ફૂટી હોય તો ખાવળના લીલા પરડા લાવી તેને ભાંગી તેમાંનો ચીક માથાપર (તાળવે) ચોપડ્યા કરવાથી તે બ્યાધિ દૂર થાય છે.

વૈદ્ય કચરાલાલ જોડાલાલ ગાંધી મુન્ પાટણ (ગુજરાત).

ગર્ભપાત માટે—શ્રીઓને ગરમીથી ચાર પાંચ અગર છ માસે ગર્ભ પડી જાય છે, અને તાવ રહે છે. તે માટે સગર્ભા શ્રીઓએ તે રોગ મટાડવા સાડ રોઝ (વગડામાં ગાય જેવું જનાવર થાય છે તે) નાં લીંડા નંગ જે રાત્રે પાણીનાં પલાળી આસરે જે ત્રણ રૂપિઆનાર પાણી કરી ગાળી જરા સાકર નાંખી પીવું. એ પ્રમાણે ચાર દિવસ કરવાથી મટી જાય છે. અને પુરે માસે પસવ થશે. ખારા તીખા તથા ગરમ પદાર્થોના ત્યાગ કરવો તથા પચે તેવો સાદો ખોરાક તથા દુધનો ઉપયોગ કરવો જેથી ગર્ભપાત થતો અટકે છે.

વૈદ્ય મંગળલાલ હુદરલાલ મુન્ ખાવળા તા. ધોળકા.

સુવારોગ માટે—દેવદાર, વજ, ઉપલેટ, પીપર, સુંદ, કરીઆલુ, કાયશળ, કડુ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, ભોંયરીંગણી, ગોખર, ધનાસો, મોઢી રીંગણી, અતીવીલ, ગજો, કાકડાસોંગ, કાળીજીરી, એ સર્વ સમભાગે લઈ અષ્ટાવશેષ કવાથ કરી તેમાં સુંદ તથા હીંગ નાંખી પ્રમુતા શ્રીને પાવું. જેથી શુળ, મુર્છા, જવર, કાસ, શ્વાસ, ધુખરી, માથાની પીડા, લવારો, તૃષા, દાહ, ઘેન, અતિસાર, ઉલટી, વાયુ તથા કફ એ સર્વને મટાડે છે. ગમે તેવા સુવારોગ ઉપર આખાદ કામ કરે છે.

૨. પ્રદર માટે--પાડાણી લેધર તો ૦૧, ધાપણુ તો. ૦૧, દેશી ખાંડ રાતી, તો. ૦૧ એ સર્વને વસ્ત્રમાળ કરી સવારમાં જ તો. ૧ પાણીમાં લેવાથી પાંચ દિવસમાં પ્રદરને મટાડે છે. પરેજીમાં તેલ તથા આમલી ખાવી નહિ.

વૈદ્ય ભવાનીશંકર ગોવિંદજી મુંડ સુરત.

પ્રદર માટે--અરડુમે, હળદર, દારૂહળદર, કરીઆતુ, બીલામા, નાંખુડાની છાલ, ખીલીનો ગર્ભ, લીમડાના પાન, એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રમાળ ચુર્ણ કરી સાથે સાકર મેળવી અડધો તોલો ચુર્ણ ફાકવાથી પ્રદર મટે છે.

વૈદ્ય-પુરાણી કનહ્યાલાલજી મુ. તાલ વાયા અકોટ નાગદા રેલ્વે જી ભવના (માળવા).

સ્ત્રીને ધાવણુ વધારવાના ઉપાય--સતાવરી તો. ૭, જરૂ તો. ૩, પીપર તો. ૦૧, સાકર શેર ૦૧, પ્રથમ પીપરને એક દિવસ છાશમાં પલાળી કકડાથી લુછી જરા ધીમાં તળી નાખવી. બરાબર સેકાયા પછી બારીક વાટી ખાકીના ત્રણ વળાણાને પણ બારીક વાટી એકત્ર કરવાં. પછી એ ચુર્ણના સાત ભાગ કરી દરરોજ સવારમાં એક ભાગ થંકું દુધ શેર ૦૧ લઈ તેમાં મેળવી પાવાથી સ્ત્રીને ધાવણુ વધે છે એટલે દુધ વિશેષ ઉતરે છે.

વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી મુંડ નાગેશ્રી પો. બકરાખાદ.

૧. પ્રદરરોગે-પલાસાદિ કવાથ--ખાખરાનું મુળ રોહીડાનું મુળ, કાળી પાડનું મુળ, કાસમુળ, ઘોળી ત્રો, અલેડાના પાન, કડા-છાલ, એનો કવાથ કરી આપવાથી રક્તપ્રદર મટે છે આ કવાથ એક આશીર્વાદરૂપ છે.

૨. તાદળખનું મુળ, કડાછાલ, રસવતી, આસોપાલવની છાલ, ધાતકી પુષ્પ, સમાંસે ચાર તોલાનો સોળ ઘણા પાણીમાં અષ્ટાવશેષ ક્વાથ કરી ઠંડું પડ્યા પછી મધ તો. ૨ નાંખી પીવું અને ઉપરથી ચોખાનું ધોવણુ પીવું. જેથી રક્તપ્રદર મટે છે, આ ક્વાથ પીતી વખતે તેમાં ઘસી કિતારેલ ચંદન તો. ૦૧ મેળવવાથી જાડુષ ગુણ જણાય છે.

-૩. યુષ્મુલાદી ગુણિકા પ્રદર ઉષ્ણવાત, આવળની પાલી, કડાછાલ, લોધર, પડવાસ પેપડી, માયાં, ફટકી, કેદર, અરીસુ, કમ્બુતરની ચરક, ખેરંસાર, સુખડ, વાળો, ધાવડીનાં ફુલ, એ સર્વ સમ ભાગે લઈ ખારીક ખાટી ચણીખેર જેવડી ગોળાઓ વાળી, કાચા ઉંખરાના રસ સાથે, અથવા બોડી કલ્હારના રસ સાથે, અથવા દ્રોના રસ સાથે અથવા આસોપાલવની છાલના રસ સાથે, અથવા વણુના મુળની છાલના રસ સાથે સવાર સાંજ લેવાથી પ્રદર, અત્યાત્તવ, પીડીતાત્તવ, ઉષ્ણવાત, બધાં અવરોધ મટે છે.

૪. કમ્બુતરની ચરકનું ખારીક ચુર્ણ કરી વાલ એક મધ તોલા ૦૧ સાથે આપવું. જેથી કસુવાવડ, અત્યાત્તવ, પીડીતાત્તવ મટે છે.

અત્યાત્તવ પીડીતાત્તવ, કસુવાવડ, તથા ઋતુદોષ-કપાસના મુળની છાલ વાટી તોલો ૧ મધ તો. ૧ સાથે ચાટવી. અથવા આસોપાલવની છાલ તો. ૪, બકરીનું દુધ તો. ૩૨, પાણી તો. ૩૨ પકાવી દુધ માત્ર રહે ત્યારે પીવું. અથવા કમ્બુતરની ચરકનું ચુર્ણ વાલ ૩, મધ તોલા ૦૧માં ચટાડી ઉપર મેટ માટીનું પાણી પાવું અથવા “અનિ-યાત” નામની વનસ્પતિ તો, ૦૧ સોકર તો. ૦૧ વાટી પાણી સાથે

પીવી કસુવાવડ ટાળવાને સિદ્ધાંતચાર છે. અથવા “પુત્રજીવા” નામની વનસ્પતિનું મુળ ઉપર પ્રમ.જી પાવું. ઉલટ કંમ્બલ અથવા કમળનું નાળ અથવા તેના ડુંગળી પાંખડી ઉપર મુજબ પાવાથી અતિઆર્તવ, પીડીતાર્તવ, કસુવાવડ તથા ઝડતુ દોષ મટે છે.

૬. સુવારોગ મટે દશ મુળાદિ ક્વાથ—બે જાતની ભોંરી-ગણીના મુળ, અ-લ્પીમુળ, રાતી તથા ધોળી દાડમડીના મુળ, સેવનનું મુળ, ગોખરનું મુળ અરડુસાનું મુળ, કાળીપાડનું મુળ, ખીલીમુળ, એ દશ મુળ દરેક ચાર ચાર તોલા લઈ ખોખરા કરી ચાર ચાર તોલાનું એકેક પડીકું કરી એક પડીકું એક શેર પાણીમાં નાંખી અંદાગિનથી ઉકાળી આઠ તોલા પાણી રહે ત્યારે ગાળીને પીવે. એક પડીકું બે વખત ઉકાળી સવાર સાંજ પીને કુચો ફેંકી દેવો. અને બીજો દિવસે નવું પડીકું લઈ ક્વાથ કરી બે વખત પીવે. એ પ્રમાણે દશ દિવસ સુધી પીવાથી સુવારોગ મટે છે.

૭ ઉપર જણાવેલા દશ મુળ તથા નાગ દમની (ગાડરીયા) જીપટીના પચાગના ક્વાથ ઉપર મુજબ બનાવી આપવાથી પણ સુવારોગ મટે છે.

૮, પ્રસુતી કષ્ટે—ઝીલના મુળની છાલ તો. ૧, પાણીમાં થાટી પાવાથી તુરત પ્રસવ થાય છે.

૯, સુળીયાના મુળનું ચુર્ણ તો. ૧૧ પાણીમાં પાવું જેથી તુરત પ્રસવ થાય છે.

૧૦. ગુગળ, એરની કાંચળી, કુટરડી તેની ધુણી ફક્ત જનને-દ્રિયને આપવી

૧૧. ભેંશ અથવા ગાયના છાણુને કપડાંમાં દાખી જે રસ નીકળે તે રસ તોલા બે પાવે જેથી મૂતક ગર્ભને પણ હાસેલી કાઢે છે.

વૈધ આણુંદળ અને પીતાંબર સવળ-રાજગોર ઉતા,
(કાઠીયાવાડ).

સુતિકા રોગ:-દેવ દાર્યાદિ ક્વાથ સાથે અકેક વાલ મુવળું
માફીક ભસ્મ સવાર સાંજ આપવાથી સુતિકારોગ મટે છે.

વૈધ મણીશંકર જાદવજી જોશી સુ. કાનપર પા વળા.

૧. પ્રદર માટે-ઉંદરની લીડીઓ ચોખાના ધોવણમાં વાટી
પાવી તથા પ્રમેદવાજાને ત્રણ લીડીઓ દુધમાં વાટીને પાત્રી જેથી
પ્રદરને તથા પ્રમેદને મટાડે છે.

૨. કામતા મુળ ચોખાના ધોવણમાં વાટી તે પાણીમાં છરાતું
ચુંગું તથા સાકર નાખી પાવાથી પ્રદર મટે છે.

૩. પ્રભાકર કૃષ્ણપંડે વૈધ ભુપણ મંત્રી મુંબઈ વૈધ સભા.

ગર્ભપાત:-જેદીમવ તો ૧, નાગકેશર તો ૧, કાટાળો મઠતું
પંચાંગ તો ૪, એના ચતુર્થાંશ ક્વાથ કરી દિવસમાં ત્રણ વખત
અગ્નિ ચમચી પાવાથી સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયને મજામુતી આપે છે. એ
ઉપરાંત જ્ઞાનતંતુને પોષણ આપનાર તથા ગર્ભ ઉપર ચમચીના દવા
જુને લીધે ગળીતગભની ટેવ, તથા અનિયમીત ઋતુ પ્રાપ્ત, મૃત
વત્સલની ટેવ, પહેલી મુલાવડ પછી સ્ત્રીઓને ધાતુક્ષયના લક્ષણોમાં,
ગર્ભધારણની પહેલાંથી શરૂ કરવાની અને ચાલુ રાખવાની જરૂર છે.
જ્યારે પોષણની જરૂર જણાય ત્યારે દુધમાં ખુબ ઉકાળી સાકર નાખી
ગાળીને પીવાથી વધારે ફાયદો થાય છે. મોટા શહેરની શ્રામંત સ્ત્રીઓને
આ દવાના પ્રયોગની ધણી જરૂર છે.

વૈદ્ય અને વનસ્પતિ શોધક તુરમહમદ હમીર ધોરાજીવાળા
મુ. રાજકોટ પરા.

૧. ઝડતુ સાફ લાવનાર-કુમાર્યાસિવ ઉપરા ઉપર મોટા ડોઝમાં આપવાથી અંછળું જેવું રહેશે પણ ઝડતુ સાફ આવી જશે. તેના પેદુ ઉપર લુકરા પાણીને ખાંડી દુધમાં ખદખદાવી લેપ મારવો અને તેની ઉપર આંકડાના પાન મુદ્રી પાટો બાંધવો. આ ખંને ઉપાય ઉતાવળે કરવાથી ઝડતુ ન આવતું હોય તેને તથા કમી આવતું હોય, તેને સાફ આવશે, કુમાર્યાસિવ ગર્ભવતીને, રજસ્વળાને, મરડો, અતીસાર તથા સંઘ્રહણીવાળાને આપવો નહિ.

૨. સ્ત્રીના પીશાચ બંધ થયો હોય તો-પાણેર કેળના ખણીમાં પીગળેલ ધી મેગવી પાવું જેથી પીશાચ કુતરે છે. અથવા સુરોખારવાળી દવાનો ઉપયોગ કરવો.

૩. ઉશ્ચવાત-(ઉતવા) લાલ માટી પલાળી તેમાં લુગડું બીજવી તે લુગડું યોની ઉપર રાખવું તથા કેળનું પાણી શેર ના પામ દેવું.

૪. રૂબેન પ્રદર-કાળીપાડ, ખાખરાનું મુળ તથા રક્ત રોહીડાની છાલ એ ત્રણેનો ક્વાથ કરી થડો થયા પછી મધ મેગવી પાવું. તથા આવળના પુલને વાટી સોગટી બનાવી વાપરવી. જેથી પ્રદર મટે છે.

૫. મેંદીના બીજનું ચુર્ણ શાકર મેગવી પાનથી રક્ત-પ્રદર મટે છે. જો પાંડુ થએલ જણાય તો લોહાસવનો ઉપયોગ કરવો.

૬. યોનીશુળ-સ્ત્રીઓની કુંટી નીચે દરદ શળ અથવા સ્ત્રીની ચકરાવળપર પેદુ ઉપર કીડા મારી આફી લગાડવી. અને અરણીના પાન વાટી તેની ગોળી છ આંગળની બનાવી સુકવી વાપરવાથી યોની

શળ મટી જશે. તેવીજ રીતે સાટોડીના મુળનું ચુર્ણ કરી દિવસમાં મેળવી ઉપર મુજબ ઉપયોગમાં લેવું.

૭. પ્રસુતાને માટે પડી-નગોડ, ધમાસો, બોરીગણી, અરણી, સમેરવો, સેંદરડી, ગળો બરમાહી, લીમડાની છાલ, ભાગરો, ચીત્રક, ધાણા, પીલુડી, કાંટાસળીયો, એરડો, ગોખરૂ, ખડસલીયો, સાટોડીનો કવાચ કરી પાવાથી પીસાળ સાથે આવે છે, દાહ, બળતરા બંધ થઈ ઉમકો, ઉલટી, સોળ કિતરી ભુખ લાગી ટુંક સમયમાં રોગ દૂર થશે, અને તેથી મકલ રોગ પણ મટે છે.

ડોક્ટર દાંમોદર ગોપાળ રણદીવે, સગરામપુરા-સુરત.

પ્રસવ થાય-પમાડીયાનું મુળ (ફર્ફે કસુંદરી) અબોડામાં રાખવાથી જલદી પ્રસવ થાય છે. એજ પ્રમાણે કરવાથી ગર્ભપાત પણ થાય છે.

ધંધરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી, નાગરકુંળીયા-સુરત.

મહારક્ત પ્રદર ત્રણ દિવસમાં મટે-કરમદીનું મુળ ઘસી દિવસમાં ૧ થી ૩ વાર દુધમાં પાવાથી બચકદ લોહીવા મટી આખાદ ચચકાર માલમ પડે છે. કદાચ એ ત્રણ દિવસમાં પુરેપુરું ન મટે તો બીજા ત્રણ ચાર દિવસ દવા આપ્યા પવનાના કાઢી પાછું ત્રણ દિવસ ઉપર પ્રમાણે પાવું.

વૈદ્ય બાળાશંકર પ્રભાશંકર મુન્ડ નાંદાદ, રાજપીપળા રેલ્વે

૧. ઇદ્રજવને ખાંડીને વસ્ત્રગાળ કરવો પછી દાણા બરવાની ચુર્ણનો ટાટ બાળીને રાખોડી કરવી તે રાખોડીમાંથી તો. ના તથા ઇદ્રજવનું ચુર્ણ તો. ના વાટીને પાણી સાથે પાચ તો શ્રીને લોહીવા

(સ્કંત પ્રદર) મટે એના ઉપર વાલુ, કાળું અને કેળું ખાવું નહિ. આ દવા દિવસમાં બેવાર પાવી.

૨ ઈંદ્રજવ, મરડાસિંગ એ બંનેને સરખે ભાગે ખાંડી પાંચ રૂપિઆબાર પાણીમાં રા, ૦૧ બાર છોકા વાટો તેમાં ઠીકરી છમકારી સાથે અગ્નિકુમારતું પડીકું મેળવીને પાવાથી સુવાવડના ઝાડા બંધ થાય છે.

૩ જે સ્ત્રીને પેસાબને માર્ગે પેદુમાં નાળિયેર જેવી ગાંઠ થઇ હોય, ઝાડો થતો ન હોય અને દુખાવો તથા શ્વળ મારતી હોય તે તે બાઇને ખુરસી ઉપર બેસારી પાણી ગરમ કરી ઉપર ઢાંકીને ખુરસી તળે મૂકી બાથ લેવડાવવી. પછી લીમડાનાં પાન શેર ૪, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં શેર એક મોરથુથુ રા. ૦૧ બાર નાખીને તે પોણા મણુ પાણીમાં ઉકાળી બશેર પાણી રહે ત્યારે ગાળીને કાચની શીશીમાં ભરી લેવું અને તે પાણીની યોનીમાર્ગમાં પીચકારી મારવાથી તે ગાંઠ પીગળી જાય છે.

સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી સયદપુરા-સુરત.

સંકેત્યન વિધિ:—માયાંકુળ ૧ ભાગ, બાંગનાં ખી ૧ ભાગ, હીરાકસી ૧ ભાગ, કડાચોં ગુંદર ૧ ભાગ એ સર્વેને વાટી કપડાંડ કરી શીંગારસમાં મેળવી તુવેરના દાણા જેવડી ગોળી વાળવી એ ગોળી યોનિમાં રાખવાથી યોનિ સંકેત્યન થાય છે અને પ્રદર બંધ થાય છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૨૭ મો.

બાળકના રોગના ઉપાય.

બીજા વૈદરાજે તરફથી આવેલા અનુભવી ઈલાજો.

કચ્છરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-નાગરજીયા-સુરત.

૧. બોદાર વિરેચન—બોદાર પથરી ભાગ ૩, વરીઆળી ભાગ ૩, ગંધક ભાગ ૨. એકઘી ભાગ ૧ પ્રથમ બોદારને ખૂબ ઝીણી વાટી બીજાં વસાણાં વસ્ત્રગાળ કરી, મટલ મા ભરી રાખવાં. ૩ વર્ષ ઉપરનું બાળક હોય તેને માટી આપવાની ટેવ પડ્યા પછી તેનું પેટ કદલું અને મોટું થઇ ગયું હોય તો તેને વાસ ૧ થી ૨, ગાયના દુધમાં આપવાથી જીલામ થઇ પેટ મલકે થઇ જાય છે.

વેંઘ રાધવજી માધવજી મુ. જાં. લ.

૧. હેડકી માટે—કડુ મધમાં આપવાથી બાળકની હેડકી મટે છે.

૨. મુત્રકૃન્ધ—સુરોખાર તથા સુંઠ સમમ ગે લઇ વસ્ત્રગાળ ચુલુ કરી વાસી પાણીમાં આપવાથી બાળકનો મુત્રકૃન્ધ મટે છે.

૩. સંઘ્રહણી-ચવક, દેવદાર, હરડે, ભોરીંગણી, ગજપીપર, વરીઆળી, ચોખાના મુળ એ સર્વનું ચુર્ણ કરી ૧ માસો મધમાં આપવાથી જાળકની સંઘ્રહણી મટે છે.

૪. પડવાસ આંખાગોટલી તથા સુંઠનું ચુર્ણ કરી બે માસો છાશ સાથે આપવાથી જાળકની સંઘ્રહણી મટે છે.

૫. મેચરસ, ધાવડીનાં ફુલ મજ્જા, કમળફુલ, એ સર્વનું ચુર્ણ કરી ચોખાના ધોવણુ સાથે આપવાથી જાળકને રક્તાતીસાર મટે છે.

૬. આમણુ માટે ચણોઢીના પાનનો રસ આમણુ ઉપર ચોપડવો. તથા ખાવા માટે હીંગ તો. ૧ા, અતિવીસં તો ૦ા, અજમોદ તો. ૧ા વાટી ચુર્ણ કરી દહીમાં એકેક વાલ ત્રણ દિવસ આપવાથી આમણુ મટે છે.

૭. ઝેર કાચલા શુદ્ધ કરી ધંતુરાના રસમાં આપવાથી ત્રણ દિવસમાં આમણુ બેસી જાય છે. (સંકારપદ છે.)

૮. નાલીના સોજા ઉપર-પીળી કાઠી જાળી પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી નાબીનો સોજો ઉતરે છે.

૯. નાલીનો પાક-ઘડુંલા, હળદર, લોખાન મધમાં વાટી કુંટીએ ચોપડવાથી નાબીનો પાક મટે છે.

૧૦. ઉલટી માટે-પીપરીમુળ, લીંડીપીપર, ચિત્રકમુળ, ચવક એનું ચુર્ણ કરી ભોરીંગણીના ડોડવાના રસમાં એક માસો આપવાથી જાળક બળવું મટે છે તથા ધોવણુ ઓઠવું મટે છે.

૧૧. આંચકી-ટંકણખાર મધમાં અથવા ધોવણુ સાથે આપવાથી જાળકની આંચકી મટે છે.

૧૨. ખાંસી-ભોરોગથીના મુળ, નાગકેસર અને લવિંગનું ચુર્ણ કરી મધમાં આપવાથી બાળકની પાચ પ્રકારની ખાંસી દૂર થાય છે.

૧૩. રક્તાપિત્ત—આખરાના કુલ તો. ૪, અરડુસીતો રસ તો. ૪ લઘ તેમાં ધી સિદ્ધ કરી આપવાથી બાળકનું રક્તાપિત્ત મટે છે.

૧૪. હેડકી—એલચી તો. ૧, કેશર તો. ૦૧, હીંગળોઠ તો. ૦૧ એ સર્વને એકત્ર કરી બારીઠ વાટી એક રતિ આપવાથી બાળકની હેડકી મટે છે.

૧૫. બાળકના પેટમાં ભાર થયો હોય તો એક રીંગણ સેકા તેમાં સાજીખાર નાંખી પેટે બાંધવું. અને ખાવા માટે પારેવાની ચરક મધમાં આપવાથી બાળકના પેટમાંનો ભાર મટી જાય છે.

વૈદ્ય ડાહ્યાભાઈ મણીશંકર મુ. ખારડોલી (દી. વી. રેલવે).

ઓછાના ચાંદા માટે—હીરાદખણ, માયા, કપુરકાયલી, કપુર, મંધક, પારો, બોદારપથરી, કંપીલો, મોરથુથુ, આંબાહળદર, એ સર્વ સમભાજે લઘ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી હુપેલમાં મેળવી ચોપડવાથી ચાર પાંચ દિવસમાં ઓછાના ચાંદા મટી જાય છે.

જોશી રામકૃષ્ણ રેવાશંકર કમ્પાઉન્ડર મુ. જાદર.

૧. બાળકનો ઝાડો બંધ કરવા માટે—લીંબુના ઝાડની છાલનો તાજો રસ કઢાડી બકરીના દુધની સાથે મેળવીને આપવાથી બાળકના ઝાડા બંધ થાય છે.

૨. ખાંસીનો ઉપાય—હરડે, પીપર, દ્રાક્ષ એના ચુર્ણમાં મધ અને માખણ મેળવી આપવાથી બાળકની ઉધરસ મટે છે.

૩. અતિવીસ, નાભરમોથ, બવખાર એ ત્રણે સમભાગે લઈ મધ સાથે આપવાથી બાળકની ઉધરસ મટે છે.

વૈષ્ણુ ભુરાભાઈ આંધવણ ત્રિવેદી-મુ. ભાદરોદ.

૧. ભરાઈ ગયા ઉપર-કરીઆતુ તથા વાવડીંગનો ક્વાથ કરી પાવો. નેવળીનું બંધાણ બાંધવું તથા તેનુંજ પાણી જરા પાવું અથવા ચકલાની હમાર પાવી અથવા કેસર પાવું તથા બને પાંસળીઓ ઉપર કેસરનો ખરડ કરવો, હલકો રેચ આપવો જોઈ મટે છે.

૨. ખાંસી માટે-કાયશળ અને વાવડીંગનો ક્વાથ પાવો અથવા કાકડાસીંગી, અતિવીસ, પીપર એ સર્વ સમભાગે લઈ ચુર્ણ કરી વાટી મધમાં આપવું અથવા ટંકણખાર દુધાવેલો દુધમાં આપવાથી આંચકી મટે છે.

૩. તાવ તથા ઉધરસ માટે-કાકડાસીંગી, પીપર અને અતિવીસની કળી, એ ત્રણેનું ચુર્ણ કરી બે બહુ ઉધરસ હોય તો પાણીમાં અને તાવ હોય તો મધમાં તથા શ્વાસમાં અરડુસાના રસ સાથે આપવાથી મટે છે.

૪. ગળું પડ્યું હોય તો ઉમરાનું દુધ બાળકના તાળવાના ખાડા ઉપર ચોપડવું અથવા રાળની થેપલી મારવાથી પણ મટે છે.

વૈષ્ણુ સુનીલાલ હરગોવિંદ શુક્લ મુ. પાટડી. તા. વિરમગામ.

૧. આંચકી તથા વરાધ માટે-જેંમડાનાં મીંચ (કાઠીયાવાડમાં એને ઈંગોરીઆ કહે છે) વીસનમરી હળદર એ બંને સમભાગે લઈ ૭ હલાક સુધી બરાબર ધુંટી, બાળકને આંચકી ઉપર અડધી રતિમાર ઉમરની યોગ્યતા મુજબ પાણીમાં મેળવીને આપવી.

૨. કુલાવેલો ટંકણખાર મધ અને ગરમ પાણી સાથે અડધી રત્તિમાર આપવો. રોગની ત્વરા વિશેષ હોય તો કલાક કે તેથી કંઈક ઓછા વખતે આપવો જોઈએ અથવા તથા વરાધ મટે છે.

વેધ પોપટલાલ બહેચર વ્યાસ મુ. ચહેલીઆ સ્કુલ
પા. માટી પાનલી (કાઠીયાવાડ).

આગર-ઉપલેટ, દારૂહળદર, લોધર, મોચ, મજીઠ, કડુ, માલ-કાંકણાં, અજમો, વજ, સિંધવ, હરડેદળ એ દરેક એકેક તોલો તથા નાગરવેલનાં પાન નંગ ૨૧ એ સર્વને વજમાળ કરી સવારે દાતણ સાથે ઘસવાથી આગર તથા મુખરોગ મટે છે.

વેધ દત્તાત્રય લગવાનજી.

સફેદ કુકનો ઉંટકંટો થાય છે તેને સ્ત્રીવારે નોતરી (એટલે જોખા મુકી આવવા) રવિવારે સવારમાં વગર જોલે જઈ તેના મુળ કહાડી લાવી જે છોકરાને જોખલી (હડખી ઉધરસ) થઈ હોય તેને તે સુતરે બાંધી લોખાનનો ધૂપ દઈ ગળે બાંધવાથી જોખલી બહુ જલદી મટી જાય છે.

સસણી નહિં થવા માટે-અચ્યુ એક માસનું થાય ત્યાંથી પાંચ વરસનું થાય ત્યાંસુધી પહેલે માસે વાવડીંગનો એક દાણો ખીજે માસે બે, ત્રીજે માસે ત્રણ એ પ્રમાણે પાંચ વરસના સાંક દાણા થાય છે. એ પ્રમાણે દરમાસે એકેક દાણો વધારતા જઈ આપવાથી સસણી ખીલકુલ થતી નથી. પરંતુ એકપણ દિવસ પાડ્યા વગર દિવસમાં ગમે તે વખતે દુધમાં અથવા પાણીમાં પાવાથી બાળકને સસણી થતીજ નથી.

વૈધ (નામ તથા ઠેકાણા વગરના.)

૧. સીતળા અટકાવવા માટે-શુદ્ધ કાળા સુરમાતું બારીક ચુલ્ક કરી ઉત્તર પ્રમાણે થોડા માત્રાએ પાણી સાથે આપવાથી સીતળા નીકળતા નથી. અને જો તેની નીકળવાની શરૂઆતમાં આપવામાં આવે તો ધણાજ આછાં અને સુખરૂપ નીકળે છે. આ પ્રયોગ માતા (સીતળા) નીકળવાની મોસમમાં તદુરસ્ત છોકરાંઓને ત્રણ દિવસ આપવાથી સીતળા નીકળતાં અટકાવે છે. અને એજ પ્રયોગ જનવરો માટે કરવામાં આવે તો તેને પણ ફાયદો થાય છે.

૨. રતવા-કાસોદરી અથવા કાસુંદરીના પાન વાટી ચોપડવા તથા પીવાથી રતવા મટે છે.

૩. ખસ માટે-જુની કોરડ બાળી ધુપેલ તેલ સાથે લુટી લગાડવાથી બાળકોને શરીરમાં નીકળતી ઝીણીઝીણી લુખસની ફાડ-લોઓ જે આખા શરીરને ખરાબ કરે છે તે મટે છે.

વૈધ પુરુષોત્તમ બહેચર ચાટ્ટીક. મુ. કાલોલ (પંચમહાલ).

સસણીવરાધ માટે:-તળાવની અંદર જે શંખલા થાય છે તેને લાવી સરાવસ પુટમાં ભરી બાળી ભસ્મ કરી શંખલાના વજન જેટલો સેકેલો અબ્મો લઇ મેળવી બારીક વાટી નાગરવેલના પાનના રસમાં મેળવી આપવાથી પાંસળીઓનું ઉછળવું, વરાધ, સસણી, બરાણી વિગેરે મટી જાય છે. આ દવા એકજ વખત આપવાથી પાંસળીઓનું ઉછળવું બંધ પડે છે.

ડાક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય મુ. પાટણ. (ગુજરાત).

ખાંસી માટે:—ટંકણખાર કુલ વેલો, કેસર, લવિંગ કાળામરી, એ સર્વ સમ ભાગે લઇ વાટી વસ્ત્રમાળ કરી પાનમાં સવારસાંજ એકેક ગોળી ધાવણમાં ધસી પાવાથી ઝાડો તથા ઉધરસ તુરત નરમ પડે છે.

નાફશંકર હરગોવિંદ અમૃત્યુ મુ. ખારડોલી (રાષ્ટ્રી રહેવે.)

ખાળાગોળી:—લવિંગ, પીપર, એલચી, લીમોડી, મયુરખીચ્છ બરમ, એ સર્વ સમભાગે લઇ વસ્ત્રમાળ ચુર્ણ કરી મધમાં મગ જેવડી ગોળી વાળી પાણીમાં અથવા દુધમાં આપવાથી કૃમિ, તાવ, ઝાડો તથા કલદી મટે છે.

વૈદ્ય મણીલાલ ગણપતીશંકર ભટ્ટ મુ. કેળાપીઠ-મુરત.

આમણુ માટે:—ફીમીમસ્તકી તો. ૦૧, કલક સપેતો તો. ૦૧, માયુશ્ન તો. ૦૧, લઈ ખાંડી બારીક ચુર્ણ કરી આમણુ ઉપર ભભરાવી આમણુ અંદર બેસાડવી. એ પ્રમાણે થોડી વખત કરવાથી પછી આમણુ બહાર નીકળતી નથી.

વૈદ્ય મંગળભાઈ ભુધરભાઈ મુ. આવળા તા. ધોળકા.

તાવ ઉતારવા માટે:—પાકા આંકડાના પાન લાવી જરા સેડી રસ કઢાડી, પવન ન આવે તેવા સ્થાનમાં દરદીને રાખી આખે શરીરે રસ ચોપડી સુવાડી ગરમ કપડા બોલાકવા જેથી એક કલાકમાં તાવ ઉતરી જશે કોઇપણ દવા પેટનાં નહિ જઈ શકે ત્યારે તાવ ઉતારવા માટે વપરાય છે. તેથી તાવ શરીર આવશે ખરો પરંતુ અણુ ઉતાર રહેશે નહિ.

વૈદ્ય અને વનસ્પતિ શોધક તુરમહમદ હમીર ધોરાજીવાલા
મુ. રાજકોટ પરા.

ભરાણી સસણી:—પાતાળ તુંબડીના ધસારા સાથે કુલાવેલ ટંકણુખાર, તથા થોડું ભોંયરીંગણીનું ચુર્ણ મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત ખાવું. છાતી ઉપર અને વાંસા ઉપર ફુંગળીને રસ લગાડવો તથા નાકે સુધાડવો. આંકડાના પાનપર એરંડતેલ ચોપડી ગરમ કરી ફેફસાં ઉપર મુકવ. તેમજ જો કાળજીમાં દરદ જણાય તો તે પર પણ એજ પાન મુકવાં જોયી એ ત્રણ દિવસમાં મટે છે.

ડાક્ટર પ્રભાકર કૃષ્ણપંજે-વૈદ્યલુપણ, મંત્રી મુંબઈ વૈદ્યસભા.

પંચલવણુ-પંચલવણુ (પાંચ જાતના ક્ષાર-દરેક તોલો તોલો) વાટી એક શેર પાણી બનાવી રાખવું. એ પાણીમાંથી નાના બચ્ચાંને નાની અડધી ચમચી અથવા ત્રીસ ટીપાં આપવું મોટા માણસને એ ચમચા આપવું. એક વરસની અંદરના બાળકને પેટમાં દરદ થાય કાડાની કમળ્યાત, શરદી, ખાંસી શુળ, આમ વિગેરેમાં દર કલાકે પાણીમાં આપવાથી એકજ દિવસમાં આરામ થાય છે. ગમે ત્યારે ગમે તેવા બાળકના દરદમાં આપી શકાય છે. તેમજ બહારના ઉપચારોમાં પણ સારો ફાયદો કરે છે. આંખ આવે, સોજે હોય, રસી વહેતી હોય તેને માટે ફુંકા પાણીમાં શેક કરવો. બચ્ચાઓના શરીરપર ફાલ્લા, ખસ, માથામાં ખોડો વિગેરેમાં લગાડવાથી તેને મટાડે છે.

વૈદ્ય ઉમીયાશંકર આપુભાઈ મહેતા મુ. વીરમગામ (ગુજરાત)
શ્વેત અર્પર-ધાપણ બરમને હમે શ્વેત અર્પર નામ આપ્યું છે. અને તે ઘણા પ્રમાણમાં વાપરીએ છીએ; એનાથી કાડાની તથા

અપાન વાયુની છુટ રહે છે તથા બાળકના વ્યાધિમાં હમોને બહુ ઉપયોગી જણાયું છે. સામાન્ય તબીયતમાં એકલુંજ વાપરીએ છીએ, અને ખાસ જરૂર જણાય તો બાળ આતુર્ભદ્ર ચુર્ણ સાથે ચોળના કરીએ છીએ.

આતુર્ભદ્ર ચુર્ણ—અતિવીષ, પીપર, મોઝ, કાંકડાસીંગીનું સમ-ભાગે વજ્રગાળ ચુર્ણ કરી રાખી મુકવું. અતિવીષ—બાળકોને માટે બહુ ઉત્તમ છે. દસ્તની જરૂર જણાય તો હરડે સાથે આપવું. અને દસ્તની જરૂર નહિ હોય તો એકલુંજ આપવું.

વૈષ નરસિંહભાઈ માધવભાઈ મુ૦ કઠોર, વાયા સાયબ.

મખારખી માટે—ફટકડી પુલાવેલી ગોમુત્રમાં એક આનીબાર આપવાથી મખારખી મટે છે.

આમણુ માટે—કલકસપેતો અને શંખજીરુ ગુલાબજળમાં મેળવી લગાડવાથી આમણુ ખેસી જાય છે.

વૈષ મણીશંકર નરભેરામ મુ૦ ધળાં.

૧. અશ્વચોળી ગુટીકા:—રસવિસ ગંધકને હરતાલ, ત્રિકટુ ત્રિકળા ટંકણુખાર; અન્નેપાળ ભૂંગરસે બાંધે ગોળી, ચોસક રોગહણુ અશ્વચોળી. આ ગોળી ઘટોત અનુપાત સાથે એક ટંક આપવો. અને બીજી ટંકે માણેકરસ પાન અને કેસરમાં વાટી પાવાથી પચુ ધણાં બાળકો સારા થએલા છે. અને જો ખાંસી બહુ હોય તો નિમ્બ માળાના પહેલા ભાગમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ખોખલીની દવા બનાવી એ દવાનું વાદ એકનું પડીકુ અભ્રમો તથા પાનના રસમાં પાવું.

૨. આણેકરસ-હરતાલ વરખી તો. ૧, હીંગળોક તો. ૧
ખરલમાં વાટી અખરખના પત્રા ઉપર આણુ પાથરી ઉપર ધહુંની
કણેની પાળ બાધી ઉપર ખીજું પતરું ઢાંકી નિર્ધૂમ અગ્નિ ઉપર
રસ પરીપકવ કરવો. જ્યારે થડો પડી જાય ત્યારે ખરલમાં બારીક
વાટી રાખી મુકવો.

૩. વાવળી માટે-કુતરીઆ વાધ (એક જાતનો વાધ)ની જીભ
એક ચોખાપુર તેની માતાના ધાવણમાં ઘુટી એક દિવસમાં ત્રણ
વખત પાવાથી વાવળી પુરત મટે છે.

૪. કૃમિ માટે-સીતાફળીનો રસ તો. ૧૦ માં અશ્વચોળા
ગુટીકા ઓછા પ્રમાણમાં આપવાથી કૃમિ મટે છે.

૫. કૃમિ માટે-કંપીલો ભૈરવસોગ (અથવા કોવચ)ની ખજુરી,
સાકર એ ત્રણે સમભાગે લઈ ખરલ કરી સુખડ અને હીંગના ઘસારા
સાથે ત્રણ ટંક પાઈ ખીજો દિવસે ઘેર કાઢેલું દિવેલ જરા ચાહ સાથે
પાવાથી ઝાડામાં કૃમિ નીકળી જાય છે.

વધ (નામ લખ્યું નથી) મુઠ અમઠાવાદ.

સાકર તો. ૧ તથા ધાણા તો. ૧ લઈ પાણી નાંખી કુલડીમાં
લૂકાળી પાવાથી નાના બાળકોની આંચકી મટે છે.

અઘાચારી આત્મારામ ત્રિવેદી. (શરતારામ)

બાળકની આંકડી-માલવી ગોખર નંબ ૫, અને આમલી
(સુકા કાતરા)નો રસ એકત્ર વાટી કપડાથી માળી બે તોલાં પાવાથી
બાળકની આંકડી મટે છે.

વૈદ્ય ભોળાનાથ નર્મદાશંકર સ્માર્ત મુ. ભુવશેરી-સુરત.
બાળકોની દવા-મેટી હરડે તો. ૧, કાલ્મ કરીઆતાની
પાંદડાં પીપરીમુળ, કંપીલો, કાચણનું છોડું, સફેદ મરી, એ દરેક
અઠધો તોલો લઈ ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી વાલ ૨ થી ૪ પાણી અથવા
ગોળના પાણી સાથે આપવાથી તાવ, કુનિ, ઉધરસ વિગેરે મટે છે.
જરૂર પડે તો અંદર સુરોખાર મેળવી આપવો. તાવ તથા પેટમાં
દુખાવો હોય તો સોડા મુકી આપવો.

માસ્તર કેશવરામ હરીશંકર ભટ્ટ કાપોદ્રા તા. અંકલેશ્વર
૧. વનાધ પાટે-એળીઓ તો. ૨, વાવડીંગ તો. ૦ા, રેવચીનો
શીરો તો. ૦ા, સોનામખી તો. ૦ા, કરમાણી અજમે તો. ૦ા,
ઈંદ્રજવ તો. ૦ા, મરી તો. ૦ા, કાચકાની મીંજ તો. ૦ા, એ સર્વને
વાટી પાણીમાં મગ જેવડી ગોળી વાળી મધ અથવા પાણી સાથે
દિવસના ત્રણ વખત એકેક ગોળી આપવાથી વરાધ, તાવ, સુસ્તી
વિગેરે મટે છે.

૨ બાળકને ઉંઘમાં મુત્ર પડે તો-ખાજરી, ખસખસ અને
સુવા સમમગે લઈ ચટાડવાથી મટે છે.

૩ પાંગમરમ, લોહમરમ, અશ્વકમરમ એ ત્રણે બળમે આની-
બાર લઈ મધમાં એક દિવસ ખરલ કરી એક ચણેડીબાર ચટાડી
ઉપરથી એક પાકું ગુલ્લર ખવાડું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવાથી
બાળકને ઉંઘમાં પિશાબ થતો હોય તો બંધ થાય.

વૈદ્ય ચંચળલાલ બદવણ મુ. મુદ્રા, (કચ્છ)

સર્વોત્તમ બાળા ગોળી-વાવડીંગ તો. ૦ા, કરમાણી અજમે
વા. ૧. એલચી વા. ૪, અદીણ એક ચણાબાર, હુઆરી ખારેક

તો. ૦૧, વંશલોચન વા. ૪, અંબર એક મગમાર, કુર્લીજન વા. ૪, કેશર વા. ૪, અતિવીશની કળી તો. ૦૧, જ્યક્ષ્ણ તો. ૦૧, પીપરીમુળ વા. ૪, લવિંચ વા. ૨, ધોળા મરી વા. ૪, મોટી હરડે વા. ૪, સોનાના વસ્ત્ર નંમ ૨, આફુનો રસ તો. ૦૧, નાગરવેલના પાનનો રસ તો. ૦૧, એ સર્વને બારીક વાટી મધમાં મગ જેવડી ગોળી કરવી.

ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-નાગરકળીયા-સુરત.

તવાઇ ગયલાં બાળક અગર મોટાં માણસને ઉંચરાના (ગુલ્લરના) દૂધની ગોળી બનાવીને પાણી સાથે ગળાવવાથી સાફ થઇ જાય છે.

વૈદ્ય લક્ષ્મણ માર્તંડ સાસનાકર-પૂના સિટી.

છોકરાની વરાઇ ત્રાવળી-(બરાઇ આવવું)-વગર શોધેલો મોરચુ તો. ૦૧, શોધેલો નીપાળો તો. ૧, જવઆર તો. ૧૧, શુંક તો. ૩ એ સર્વને વાટી તુલસીના રસમાં અગર નાગરવેલના પાનના રસમાં ખલ કરી બાજરીના દાણા જેટલી ગોળી વાળવી. બાળકની છાતીમાં કફ બોલતો હોય, પેટ જોરથી ઉછળતું હોય, પેટ ચઢ્યું હોય ત્યારે એક ગોળી મધમાં મેળવી દુધ સાથે પાવી. ગોળી આપ્યા પછી બે ત્રણ ચમચા દુધ પાતું એ ગોળી બાળકના વચના પ્રમાણ પ્રમાણે આપવી. એક રોગીને બે વખત કરતાં વધારે વાર આ ગોળી આપવી નહિ. આ ગોળીથી ઉલટી અગર જીલાબ થઇને બાળક સાફ થઇ જશે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૨૮ મો.

ધાતુ ઉપધાતુ શોધન મારણ.

યતિ શ્રી રવીહંસજી દીપહંસજી છાપરીયાશેરી-મુરત.

૧. ચાંદીમારણ:—ગોદીની ચાંદી એક તોલો લઈ તેને બારીક કાતરી ૧૦ તોલા કમરખના રસમાં ખલ કરવો. ખલ કરતાં કરતાં જ્યારે કઠણ ગોળી વળાય તેવું થાય ત્યારે તેને ચીનીની બે પ્યાલીના સંપુટમાં મુકી તેના ઉપર ૩ કપડમટ્ટી કરવી; પછી બે મોટા ટોપલા અડાયાં લઈ તેની વચમાં પેલો સંપુટ મુકી આંચ આપવી એટલે સફેદ ભસ્મ થઈ જશે. જો કાંઈ કચ્ચાસ માલમ પડે તો ૧૨ીથી કમરખના રસમાં વાટી એ પ્રમાણે આંચ આપવી.

૨. ૪ તોલા અક્કલગરને ૬૪ તોલા પાણીમાં વિકાળી જ્યારે ૮ તોલા પાણી રહે તેમાં ૧ તોલા ચાંદીનું પતરું ગરમ કરી બુઝવવું. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે તે પતરું તેજ રહીત ઝાપુ થઈ જાય ત્યારે તેને અક્કલગરનો ભુકો તથા ઝંઝેટાના પાંતરાને ઝીણા વાટી એકત્ર કરી તેની વચમાં ચાંદીનું પતરું મુકી ચીનીની પ્યાલીનું સંપુટ કરી ઉપર પ્રમાણે આંચ આપવી એટલે સફેદ ભસ્મ થશે. પણ યાદ રાખવું.

કે આ ક્રમમાં ગળપુટ અગ્નિ આપવાનો નથી. સાધારણ ખાડામાંજ ગોઠવીને ફુંકવાનું છે. વધારે અગ્નિ લાગવાથી બસ્મનો ગુણ ઓછો થઈ જાય છે.

૩. સોમલમારણ—જેટલા તોલા સોમલ મારવો હોય તેટલો મોટો સોમલનો એક કકડો લેવો. પછી લગભગ ૧ શેરના વજન કરતાં ઓછો નહિ હોય એવો જેટલા તોલા સોમલ હોય તેટલા નંગ બીજોરાં લઈ તેના રસમાં સોમલનો કકડો ૪૦ દિવસ સુધી પાલાળી રાખવો એટલે મોમીયો થશે. પછી ચીનીની ખાલીનું સંપુટ કરી તેમાં સોમલ મુઠી બારીની જગ્યામાં લીંબુનો રસ ભરવો, ને ત્રણ કપડમીટી કરી, થોડા અડાયામાં ડુંકી દેવું એટલે સફેદ નિરધુમ ખાખ રશે.

૪. હીંગલોકમારણ—હીંગલોકને વાટીને સાટોડીના રસના ટુવા દઈ સાટોડીના રસમાંજ ખલ કરવો, અને જો ટુંવા દેતાંજ બસ્મ થઈ જાય તો અગ્નિ દેવાની જરૂર નથી. બસ્મ જો નહિ થાય તો થોડા અડાયાનો અગ્નિ આપવો એટલે બસ્મ થઈ જશે.

૫. ત્રાંખાનો ઢળુમારણ—એક ઢળુને ૧૦૮ વાર બકરીના દુધના પટ દેવા. એટલે તેને ગરમ કરી દુધમાં બોળવો. પછી ૦૧ શેર હાંદરકાનીને વાટી તેની વચમાં ઢળુને મુકી, ત્રણ કપડમીટી કરી, ૧૩ શેર અડાયા છાણામાં ડુંકવું એટલે સફેદ બસ્મ થશે.

૬. નેપાલો શેર ૦૧ અને બીલામા શેર ૦૧ એ બનેને ખામ-જીમાં ખાંડી બારીક કરી, પછી કલઈ શેર ૦૧ ની એક ડબ્બી એવી બનાવવી કે જેમાં ૦૧ શેર જુકો માંય. પછી તેમાં ૦૧ જુકો નાંખી દબાવી ઉપર પેલો ઢળુ મુકી, તેના ઉપર બીજો જુકો દાખી, ડબ્બી

ખંધ કરવી. પછી તેના ઉપર ચીથરાં શેર ૧૦થી ૧૫ લગી લઇ લપેટવાં અને એક ઠીંગમાં ઘુસી સળગાવી દેવું. ત્રીજે દહાડે ખરાબર ઠંડું પડ્યા પછી તપાસવું. રાખને યુક્તિથી ખસેડવી એટલે કલઘના મટી જીદા પડી જઈ સફેદ ભસ્મ નીકળશે. પણ યાદ રાખવું કે નેપાલો અને બીલામાં ખાંડતાં હાથને કે શરીરના કોઇ ભાગને લાગે નહિ તેવી સંભાળ રાખવી.

૭. જેટલા તોલા તાંબુ મારવું હોય તેટલા તોલા તાંબાનાં પતરાં લઇ તેના પાછું પાછું જેવડા કકડા કરી, તેના વજનથી ચાર-ગણી સુવર્ણમાક્ષીક (સોનમખ્ખી માંગડા) લઇ, તેને ખાંડી ભુકા કરી બે કોડીયાં મોટાં પહોળાં લઇ, તેમાં સોનમખ્ખી ભુકા પાથરી તેના ઉપર પેલા તાંબાના કકડા મુકવા. વળી તે કકડા પર સોનમખ્ખીનો ભુકા નાંખી તેના ઉપર પાછા પેલા તાંબાના કકડા ગોઠવવા, એમ કર્યાં કરવું. એમ કરી તેના ઉપર કુંવારનો ગલ નાંખવો. યાદ એક સત પલળવા દેવું ને ઉપર કોડીયું ઢાંકવું. બીજે દિવસે તેને ત્રણ કપડમટ્ટી કરી મજપુટ અગ્નિ દેવી, એટલે કાળા રંગની ભસ્મ થશે. સોનમખ્ખીની પણ કાળી ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ પણ કહાડી લઇ જીદી રાખવી. આ બંને ભસ્મો રસોતા કામમાં વાપરવા માટે બહુ સારી છે.

૮. તાંબાના પતરાંના કકડાના વજનથી ગંધક વજનમાં બમણો લઇ વાટી, ઉપર જણાવેલી સોનમખ્ખી માફક થર કરી, તેજ પ્રમાણે કોડીયામાં મુકી, ૩ કપડમટ્ટી કરી ઉપર પ્રમાણેજ મજપુટમાં કુંડો મુકવું એટલે ભસ્મ થશે. મટી મુક્યા પછી ત્યાંથી ખસી જવું. ઠંડું થયેથીજ ત્યાં જવું.

૪. તંબાકુના મૂળ વાટીને દડો કરવો. તે મધ્યે તાંબાના પતરાં લાલવાં ઉપર ૩ કપડમટ્ટી કરવી ને મજબુટમાં બાળી દેવું. મરદાષ્ઠ તથા પેટના દરદર પાનમાં આપવું.

૧૦. માતી અને મોતીની છીપની ભસ્મ:-સાચાં મોતી વીધિલા અગર વગર વીધિલા લઇ તેને ખાંડી ખાટા લીંબુના રસમાં ૨૪ કલાક પલાળવાં, પછી તેને ખસમાં ઘુટી નાંખવાં, બાદ તેને એક ચીત્રાની પ્યાલીમાં ભરી, તેનાપર ચીનીની બીજી પ્યાલી ઢાંકી સંપુટ બનવી એક કે બે કપડમટ્ટી કરી, બે ટોપલા અડાયા છાણાથી તેને કુક, તદન કંડુ પડેથી તેને કાઢી સાચવીને ઉકેલી તેમાંથી ભસ્મ કાઢી લેવી. સફેદ ભસ્મ નીકળશે.

સુચના-મોતી જે વીધિલાં હોય તો તેના વેહેમાં વીધારા લોકની સોય ભાંગી મચ્છેલી કોઇ કોઇવાર તેમાંથી નીકળે છે તે જે હોય તો તુલના કરે છે માટે અધખોખરા ખાંડયા પછી તે તપાસી જોવું અને જે તેમાં સોયની ભાંગી ગયેલી કકડી માલમ પડે તો તેમાંથી કાઢી લેવી. બનતાં લગી વીધ્યા વગરનાંજ મોતી લેવાં. મોતીની છીપની ભસ્મ પણ ઉપર સુજ્જની રીતથી થશે.

૧૧. શંખભસ્મ:-આખા શંખના કકડા કરવા. પછી તેને તાપમાં સુની ખુબ ગરમ કરી બકરીના દુધમાં છમકારવા. એવું ૮-૧૦ વાર કરવું એટલે તેમાં ફાટ પડી ચીરાડા પડશે. પછી તે કટકાઓનું તોલ કરવું. તેના વજનથી ચોથે ભાગે કાળીજીરીના ખાડેલાં લુકાં લઇ, તેને મટીના સરાવળામાં પાચરી તેનાપર પેલા શંખના કકડા ગોઠવવા. પછી તેનાપર બીજાં લુકાં નાખી પાછા તેનાપર બાકી

રહેલા કકડા ગોઠવવા. તે ગોઠવાઈ રહ્યા પછી તેનાપર ખીજું સરાવળું લંકી, તેનાપર એક કપડમટ્ટી કરી, તેને બે ટોપલા અડાયા છાણાંથી ડુંકી મુકવું એટલે સફેદ ભસ્મ તૈયાર થશે.

૧૨. કલ્પઠ મારણ:—શોધેલી અગર વગર શોધેલી કલ્પઠના ઝીણા ઝીણા કકડા કરી, એક ગુણુપાટના કકડાપર મેંદીનો વાટેલો પાલો પાથરી, તેના ઉપર કલ્પઠના કકડા આંગળ દોઢ આંગળને છેટે ગોઠવવા. કલ્પઠપર મેંદીનો પાલો ને પાલાપર કલ્પઠ એમ ગોઠવ્યા કરવું. પહેલા અને છેલ્લા પડમાં પાલો વધારે રાખવો. એમ ગોઠવીને તેવું યુક્તિથી પોટલું બાંધવું ને ઉપર દોરડીથી ખૂબ લપેટવું. બાદ તે પોટલું એક મોટા કલ્પેડામાં ગોઠવી, તેને ગજપુટ અગ્નિ કાંઈક ઓછો ઓછો દેવો એટલે સફેદ ભસ્મ થશે. એને કપડમટ્ટી કરવાની નથી માટે પોટલું એમને એમ કલ્પેડામાં ગોઠવી દેવું. એજ રીત પ્રમાણે અજમામાં, લાંગમાં અને સેકટાના પાલામાં પણ ભસ્મ થશે.

સુચના—મેંદીના પાંતરાંથી બનાવેલી ભસ્મ મેંદીના ખીજ સાથે ખવડાવવાથી ધાતુ વધારે, મગજની ગરમી ઓછી કરી શરીરમાં બળ સાફ આપે ને લોહીની વૃદ્ધિ કરી ધાતુને પુષ્ટ કરે છે.

૧૩. સીસું અને જસત મારણ:—સીસાને લોખંડની કઠાઈમાં તાપ દઈ ગાળવું, ગાળ્યા પછી વડના વૃક્ષની જાડી મૂળાથી તે હલાવવું, હલાવતાં હલાવતાં ભસ્મ થતી જશે, છેક ભસ્મ થઈ જાય ત્યારે હલાવવું બંધ કરવું. એ ભસ્મ લીલા રંગની થશે. ભસ્મની અંદર સીસાની કાંકરી જરાપણુ રહેવી જોઈએ નહિ, જો રહી ગઈ હોય તો તેને વજ્રગાળ કરી તે કાંકરી ફરીથી કઠાઈમાં નાંખી ચુલે અડાવી પેલી મૂળાથી હલાવવું એટલે સાવ ગળી જશે. એ સીસાની

જો સફેદ ભસ્મ કરવી હોય તો ગાળેલા સીસામાં એલમીના છોડીને ખુકો નાખતાં જવો અને વડની મૂળીને પદ્મે ખાવળનું પાતળુ લાકડું લઈ તેનાથી હલાવવું એટલે સફેદ થશે. જો પીળી ભસ્મ કરવી હોય તો ભોંયપાંતરીનો રસ થોડો થોડો રેડતા જઈ ખાવળના પાતળા લાકડાથી હલાવવું એટલે પીળી ભસ્મ થશે. જો લીલા ભસ્મ કરવી હોય તો આંકડાના મૂળીમાંવડે હલાવવાથી લીલી થશે.

૧૪. પ્રવાલ ભસ્મ:—પ્રવાલને માટીના વાસણમાં કુંવારનાં રસમાં ડુબતાં રાખી મુકવાં ત્રણ દિવસ પછી તેને કપડમીટી કરી ગળપુટની આંચ આપવી, એટલે ભસ્મ થશે. એજ પ્રમાણે આંકડાના દુધમાં, વડના દુધમાં અને દુધ નહિ મળે તો તેના પાંતરાના રસમાં અને પાંતરામાંથી જો રસ નહિ નીકળે તો તેના ઉકાળામાં બેળી મુકવાથી પણ તેવીજ ભસ્મ થશે.

૧૫. સાખરસીગાની ભસ્મ:—સાખરસીગાને કુંવારના રસમાં તથા ધંતુરાનાં રસમાં બેળી મુકી ગળપુટ અગ્નિ આપવાથી સફેદ ભસ્મ થશે.

૧૬. પ્રવાળ ભસ્મ:—સારા કાચની રટોપર ખુચની ખાટલીમાં પ્રવાળને લરી તેને ખાટા લીંધુના રસમાં ડુબાવી તડકે મુકી રાખવાથી સ્ફીપ્રુટીભસ્મ થશે. જો લીંધુનો રસ મુકાઈ જાય તો નવા લીંધુનો રસ નાખતાં જવું એટલે લમલમ એકાદ માસમાં ભસ્મ થશે.

૧૭. હડતાલ ભસ્મ:—ચરકી હડતાલ તોબો ૧ લખને કુંવારના એક શેર રસમાં વાટતા વાટતાં બેળો વળી જાય ત્યારે તેને ચીનીની પ્યાલીના સંપુટમાં ગોઠવી, ૩ કપડમીટી કરી, એક વેંત (કુડકુટપુટ) ખાડામાં મુકી આંચ આપવાથી સફેદ ભસ્મ થશે.

વેધ અંબારામ શકરજી પડયા સા. વાગડ વાયા રાણપુર.

૧. સુવર્ણ ભસ્મ:-ઢીંગણા (કાંઠાવાળો તાંદલજો)ના રસમાં સોનાનો રેતરડીથી છુકો કરાવી (અથવા સોનાના વરખ લેતાં) રસની સાથે ખુબ ખરલ કરી ગોળી બનાવી શરાવ સંપુટમાં મુકી ગજપુટનો અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

૨. બીજી વીધી:- પ્રથમ સોનાના પત્રાંને જળજાંબુના રસમાં સાંક (૬૦) વખત છમકારવું. પછી જળજાંબુના રસમાં સાત વખત ગજપુટ આપવાથી સોનાની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

૩. સુવર્ણ શોધન:-સોનાના પત્રાંને તેલ, છાશ, ગોમુત્ર, કુળથી, કાંજી તથા આંકડાના દુધમાં સાત સાત વખત છમકારી શુદ્ધ કર્યા પછીજ સોનાની ભસ્મ કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ થાય છે.

૪. રોમ્બ ભસ્મ:-ચંદીના પાંતળાં પત્રા કરાવી (ગોટીની ચાંદી પણ ચાલશે) ગોમુત્ર, તેલ, છાશ, કાંજી, કુળથી, આંકડાતું દુધ એ દરેકમાં સાત સાત વખત છમકારવું જેથી શુદ્ધ થાય છે. પાણકદાને વાટી લુખદી કરી ઉપર મુજબ શુદ્ધ કરેલ ચાંદીનાં પત્રાંને લુખ્દીમાં મુકી છાણા શેર બેનો અગ્નિ આપવો. એ પ્રમાણે બાર વખત અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

૫. બીજી વિધી-ચાંદીના પત્રાંને શુદ્ધ કરી ચંદીના રસ, બાવળના પાંતનો રસ, કેરડાના મુળની છાલનો રસ, કાઢી તેમાં તારનો છુકો એ પહોર સુધી વાટી ગોળો કરી શરાવ સંપુટમાં મુકી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી શુદ્ધ ભસ્મ થાય છે. તોલમાં પુરેપુરી ઉતરે છે.

૬. ત્રીજી વિધી-તારની શુદ્ધ કરેલી જુકીને અઘાડાના રસમાં ખુબ છુટી તેની (અઘાડાના પાનની) લુબ્ધીમાં મુકી સંપુટમાં મુકી ગજપુટના અગ્નિ આપવો. એના ત્રણ ગજપુટ આપવાથી સફેદ ભસ્મ થાય છે.

ચોથી વિધી-અમરવેલનો રસ શેર ૧૧ તથા લોણનો રસ શેર ૧૧ એકત્ર કરી પછી જે છાણા મોટા પાંચ પાંચ શેરના કરી વચ્ચેથી કાતરી તેમાં રસ ભરી વચ્ચે પતર મુકી સળગાવવા જેથી આંદીના ભસ્મ થાય છે.

૮. પાંચમી વિધી-ફેતકીની ગાંઠ શેર ૧૧, લઘ તેની અંદર રૂપાનું પતર તોલા ભારનું મુકી કપડમીટી કરી ગજપુટનો અગ્નિ આપવા જેથી ભસ્મ થાય છે.

૯. નામ્ર ભસ્મ-પ્રથમ તાંબાના ઝીણાં કંટક વેધી પત્રાં કરાવવાં. (અથવા ખોટા કસળને બાળી તેમાંથી જુકો કાઢવો) પછી તેને એક દિવસ આંબલીના કોરના પાણીમાં ઉકાળવાં. પછી તેલ, ગૌમુત્ર, કલયીનો કવાથ, કાંજી, ત્રિફળા, થોરનું દુધ, આંકડાનું દુધ, ગાયનું દુધ, આમલી, લીંચુ, કુંવાર, કેળનું પાણી, નાળીએરનું પાણી, ગાયનું ઘી, સુરણનો રસ, દહીંનું પાણી એ દરેકમાં સાત સાત વાર છમકારવાથી અમૃત જેવું શુદ્ધ થાય છે.

ભસ્મ વિધી-ધોળી મણોડી શેર એક લાવી ખાંડી બારીક ચુર્ચ કરી એક વાસણમાં ભરી તેની અંદર વચ્ચે વચ્ચે શુદ્ધ કરેલ તાંબાનું પતર મુકી વાસણના મોઢા ઉપર સંધી લેપ કરી ચુલે ચડાવી

એક દિવસ ત્રીજા અગ્નિ આપવો. જ્યારે અગ્નિની બાજી ધોળી ખાખ થઈ જાય ત્યારે થંડુ પડવા દઈ તૈયાર થયેલી ભસ્મ કાઢી લેવી.

બીજી વિધી—કેરડાના કુંપળાં લાવી વાટી લુગદી કરી તેની અંદર તાંબાનું પતરું મુકી કપડમોટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

ત્રીજી વિધી—સીસામણીના રસમાં તાંબાને ઘુબ ખરલ કરી તેની ગોળા વાળી તેની લુગદીમાં મુકી ગજપુટ આપવાથી ત્રણ ગજપુટમાં ભસ્મ થાય છે.

ચોથી વિધી—શુદ્ધ કરેલ તાંબાનું પતરું તોલા ૧, ભાર, નેપાળાનાં મીજ તો. ૫, બીલામાં તો. ૫, પ્રથમ નેપાળો તથા બીલામાં વાટી લુગદી કરી તાંબાનું પતરું મુકી તે લુગદીની ઉપર ચીથરા શેર ૨૦) વીંટી એકાંત સ્થાનમાં (પવન ખીલકુલ નહીં આવે તેવી જગ્યાએ) તે ગોટાને ઝુંકી દેવો. સ્વાંગશીત થયે તૈયાર થયેલી ભસ્મ કાઢી લેવી.

પાંચમી વિધી—પૈસાને લાલચોળ તપાત્રી વડના દુધમાં ૨૧) વાર, ગોમુત્રમાં ૧૦૮) વાર, છાશમાં ૧૦૮) વાર, છમકારવો. પછી શીવલીંગીના પાન શેર ૧૦ લઈ વાટી લુગદી કરી તેમાં પૈસો મુકી કપડમોટી કરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

અંગભસ્મ—લોઢાના કડછાગાં કલ્લનો રસ કરી એક ઠામમાં તેલ ભરી તેમાં કલ્લનો રસ રેડવો. એ પ્રમાણે સાત વખત રેડવો. પ્રથમ જે ઠામમાં તેલ ભર્યું હોય તે ઠામની ઉપર એક ધંટીનું નાનું પડ ઢાકવું અને તે પડની વચમાં જે છીદ્ર હોય તેની ઉપર

ખીન્ને નાનો પથર ઢાંકવો. પછી રેડતી વખતે નાનો પથર જરા ખસેડી રેડવું ને તરત ઉપર નાનો પથર ઢાંકી દેવો જેથી કલ્મ ઉડી પાછી ઢામમાં પડશે. નહિં ઢાંકવાથી કલ્મ ઉડી જાય છે અને શુદ્ધ કરનારને વગાડી બેસે છે. માટે ધંટીના પડ વગર કલ્મ, સીસુ તથા જસત એ ત્રણ ધાતુને શુદ્ધ કરવી નહિં. એ ત્રણે ધાતુની શુદ્ધિ તેલ, છાશ, ગોમુત્ર, કાંજી, કુલથીનો ક્વાથ, આંકડાનું દુધ તથા ત્રિફળાનો ક્વાથ દરેકમાં સાત સાત વખત રેડવાથી ઉત્તમ પ્રકારની શુદ્ધ થાય છે. પ્રથમ શુદ્ધ કરી પછી મારણુ કરવું. ભસ્મવિધી-કલ્મના કંટક વેધી પત્રાં તોલો ૧ લખ તેની ઝીથી કાતરી કરો, રાષ શેર ૦, લસણુ શેર ૦, ગોળ શેર ૦, એ ત્રણેને એકત્ર કરી વાટી છાણુ ઉપર અરધું પાથરવું તેની ઉપર કલ્મ મુકી ઉપર ખાકીનું ચુરણુ દાખવું તથા તેની ઉપર છાણુ મુકી સુડલાં બે છાણુનો અગ્નિ આપવો જેથી ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ કામદેવને જાગૃત કરવામાં પહેલા નંબરનું કામ કરે છે.

બીજી વિધી-લીમડાના પાન લાવી ખારીક ખાંડી એક છાણુ ઉપર પાથરી ઉપર કલ્મનાં પત્રાં મુકી ઉપર લીમડાના પાનનો અડધો જુકો દાખી છાણું ઢાંકી સળગાવવાથી શ્વેત ભસ્મ થાય છે.

ત્રીજી વિધી-અરડસીના પાન લાવી ખાંડી તેના બે ભાગ કરી એક ભાગ છાણુ ઉપર પાથરી ઉપર કલ્મના પત્રાં ગોઠવી ખીન્ને ભાગ પાથરી છાણું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ ઉધરસ તથા ક્ષય ઉપર સાફ કામ કરે છે.

ચોથી વિધી-ખાવળના પાન, ખીજડાના પાન, મેંદીના પાન એ ત્રણમાંથી ગમે તેના પાન લાવી વાટી એક છાણુ ઉપર અરધા

પાથરી ઉપર કલમના પત્રાં ગોઠવી અડધી લુગદી (ખાકી વધેલી) ઢાંકી ઉપર છાણું મુકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે.

પાંચમી વિધી-અજમે શેર ૧ લાવી છાણા ઉપર અરધી પાથરી ઉપર કલમના પત્રાં મુકી વધેલો અજમે પાથરી છાણું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ વાયુ ઉપર સાર કામ કરે છે.

છઠ્ઠી વિધી-આમલીના છોડા અથવા પીપળાના છોડા અથવા બંને ભેગાં વાટી છાણા ઉપર પાથરી ઉપર કલમના પત્રાં મુકી બાંજે બુકો પાથરી છાણું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે.

સાતમી વિધી-પારેવાની હગાર વાટી છાણા ઉપર પાથરી વચ્ચે કલમના પત્રાં મુકી છાણું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે.

આઠમી વિધી-હળદર શેર ૧, પીપળાનાં છોડાં શેર ૧, પીપરીમુળ શેર ૦૧, વાટી છાણા ઉપર પાથરી વચ્ચે કલમના પત્રાં મુકી છાણું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ ગુણમાં સારી છે.

નાગભસ્મ-સીસાને કલમની માફક શુદ્ધ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ભસ્મ વિધી-સીસાને એક કીચમાં ગરમ કરી રસ કરવો. પછી તેને જાંબુડાના સોટાથી, કીંવા કેવડાના સોટાથી, કીંવા લીમડાના સોટાથી, કીંવા આંકડાના મુળના સોટાથી, કીંવા કેરડાના મુળના સોટાથી, કીંવા કેતકીના મુળના સોટાથી ચાર પહોર સુધી ઘુંટવા કરવું જોયો ભસ્મ થાય છે. પરંતુ જે વનસ્પતિથી ભસ્મ કરવામાં આવે તેના જેવો ગુણ ભસ્મમાં ઉતરે છે, એટલે વનસ્પતિ પ્રમાણે ગુણમાં ફેર પડે છે. ખાખરાના મુળથી ચાર પહોર સુધી ઘુંટવાથી પણ ભસ્મ થાય છે.

ખરપર (જસત) ભસ્મ-(કલ્ક પ્રમાણે શુદ્ધ કરવું) જસતને ડીળમાં ગરમ કરી તેમાં ભોંપપાતરીનો રસ થોડો થોડો નાંખતા જવું તથા લીમડાના સોટાથી હલાવતા જવું. એ પ્રમાણે ૭ શેર રસ નાંખવાથી ભસ્મ થાય છે.

બીજી વિધી-જસતમાં કાંટાળા ઘોરનું દુધ જસતના વજન પ્રમાણે નાંખી ઘોરના મુળના સોટાથી એ પહોર સુધી ઘુટવાથી ભસ્મ થાય છે.

લોહભસ્મ-(ગજવેલ) ગજવેલ સારી હંચી (સ્ટીલ) થોડો છાપ અથવા તરવાર જે વટની સારી ગણાય છે તેના કટકા મળે તો વધારે સારું અથવા ધડીઆળની કમાનો લાવી પછી તેના પાતળા પતરાં કરાવવાં અને જો કમાનો હોય તો વાળથી બાંધવી. પછી તેને ગરમ કરી તેલ, છાશ, ગૌમુત્ર, કાંજ, કુલથીનો કવાથ, આંકડાનું દુધ એ દરેકમાં સાત સાતવાર હમકારવું અને છેવટે ત્રિફળાના કવાથમાં ૨૧ વાર હમકારવું જેથી શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ કર્યા પછી રેતરડીવતી તેના બારીક લુકા કરાવી લેવો. ભસ્મ વિધી- શુદ્ધ કરેલ ગજવેલના લુકાથી જમણાં પાકા દળદાર જાંબુ લાવી તેની લુગદી કરી તેમાં ગજવેલનો જુકો નાંખી તેને સંપુટમાં ભરી કપડાં મીટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે એકવીસ ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

બીજી વિધી-ગજવેલના જુકાને આંકડાના દુધમાં પલાળવો, દર અઠવાડીએ દુધ બદલવું, એ પ્રમાણે આઠીસ દિવસ કરવું. દર અઠવાડીએ ગજપુટ આપવો. એ ભસ્મને ઘોરના દુધના સાત, ઘોળા

દુધના અગધીઆના ત્રણ તથા ગળજીનીના સાત પુટ દહ ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

ત્રીજી વિધી—ગજવેલના લુકાને ખાખરાના પાનમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. પછી કુંવારના રસમાં સાત ગજપુટ આપવા, પછી આંકડાના દુધના ત્રણ પટ દહ ગજપુટ આપવો, પછી થોરના દુધના સાત પટ દહ ગજપુટ આપવો, પછી ત્રીજાના કવાચમાં સાત સાત ગજપુટ આપવા, પછી દોડીના રસના સાત ગજપુટ દેવાથી અતિ ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

ચોથી વિધી—ગજવેલના લુકાને ગળજીનીના રસમાં એકવીસ દિવસ પલાળી ગજપુટ આપવો, પછી સરગવાના મુળની છાલના રસમાં ૨૧ દિવસ પલાળી મુકવો, દરરોજ રસ તાજો રેડવો તથા તડકે મુકવું. પછી ગજપુટ આપવો, પછી બાવળના પરડાના ગર્ભમાં વાટી ત્રણ ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

પાંચમી વિધી—દાડમડીના પાનનો રસ કાઢવો, એ રસ કાઢતી વખતે તેમાં પાણી ત્રણ ચારધણું નાખવું. તે રસમાં ગજવેલના લુકાને પલાળી તડકે મુકવો. હંમેશાં રસ તાજો નાખવો એ પ્રમાણે સાત દિવસ કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત (સાત દિવસ રસમાં પલાળી તડકે મુકવું તથા દરરોજ તાજો રસ નાખવો તથા આઠમે દિવસે ગજપુટ આપવો.) જેથી સારી ભસ્મ થાય છે. જે કદાચ પછીથી દાડમના રણના બીજના ત્રણ ગજપુટ આપવામાં આવે તો અતિ ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

છઠી વિધી—ગજવેલના લુકાને મુળાના પાકા પાનનો રસ તથા દાડમના દાણાનો રસ, એ દરેકમાં ચાર ચાર દિવસ એક સરખો

(ખરલ કરતી વખતે વીસામો આવો નહિ.) ખરલ કરી રામપાત્રમાં સંપુટ કરી કપડમિટ્ટી કરી ગળપુટ આવવો. એ પ્રમાણે ત્રણ ગળપુટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ સર્વ પ્રકારના કૃમી રોગમાં તથા પાંડુરોગમાં સાર કામ કરે છે.

મંદુર ભસ્મ-ભોખડના કાટની ભસ્મ) જુનો કાટોડો એટલે લગભગ એકસો વર્ષનો ઉત્તમ ગણાય છે. તેને લાવી બેહેડાના લાકડાના અગ્નિમાં અથવા કાલસાના અગ્નિમાં લાલચોળ તપાવી ગૌમુત્રમાં એકવીસ વખત યુજાવવો જોયો મુકો થઈ જાય છે. એ મુકાને ત્રિશૂળના કવાચમાં એકવીસ ગળપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. એ ઉત્તમ બનાવવો હોય તો ત્રિશૂળના, ગૌમુત્રના, કુવારના, પંચામૃતના, એ દરેકના એકવીસ એટલે બધા થઈ ચોર્યાસી પુટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

હીંગુલ ભસ્મ-હીંગજોક ને લીંબુના રસની અને ઘેડીના દુધની સાત સાત ભાવના આપવાથી શુદ્ધ થાય છે.

ભસ્મ વિધી-હીંગજોકને આંકડાના દુધમાં ખારોક વાટી થેપલી કરી સુકવવી. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરી પછી પીપળાના છોડા લીંમડાના છોડા, વડના છોડા, એ ત્રણેનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી છાણું એક લાઇ વચ્ચે સારી રીતે ખોદી ખાડો કરવો. તેમાં ઉપલુ ચુર્ણ અરધુ પાથરી હીંગજોકની થેપલી મુકી ખાડીનું ચુર્ણ ઉપર પાથરી છાણું ઢાંકી છીદ્ર ન દેખાય તેમ છાણથી બંધ કરી એ ત્રણ છાણામાં કુકી દેવાથી ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ પાનમાં ખાવાથી તમામ જાતના શાસ્ત્રોગ મટે છે.

ત્રિભંગ ભસ્મ-કલઈ, સીસુ, તથા જસત એ ત્રણેને જુદા જુદા શુદ્ધ કરી એકરસ કરવાં. (એટલે એ ત્રણેને દીપમાં નાખી ચુલ્લે ચડાવી રસ કરવો.) તેમાં કુંવારનો રસ નાખતા જવું અને કુંવારના મુળથી છુટતા જવું. જ્યારે તમામ બળી કાળુ પડેલું જણાય ત્યારે કાઢી ચાળી નાખવું. જે કાચું નીકળે તો તેનો રસ કરી ઉપર પ્રમાણે ભસ્મ કરી ચાળી કુંવારના રસમાં ખુબ ખરસ કરી ટીકડી કરી સુકવી સંપુટમાં ભરી ગજપુટ આપવો. જે તેનાં પારદ મેળવવામાં આવે તો એ ચતુર્થંગ ભસ્મ કહેવાય છે. પારદ મેળવ્યો હોય તો તે ઉડી જાય છે પરંતુ ગુણમાં ઉત્તમ અને છે.

અબ્રક ભસ્મ-વજ્રાબ્રક લાવી તેને લાલચોળ તપાવી સાત વખત દુધમાં છમકારવો, પછી તાલગળતનો રસ તથા લીંચુનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ચોવીસ કલાક બોળી રાખવો પછી ગરમ પાણીથી ઘોષ ત્રિકાળના કવાચમાં તથા ગોમુત્રમાં સાત સાત વખત છમકારવાથી શુદ્ધ થાય છે. હવે ધાન્યાબ્રકની વિધી-એક શેર અબ્રકમાં કમોદ શેર બા નાખી ધાન્યગ્રીમાં બાંધી ત્રણ અહોગત્ર સુધી ખાટી છાસમાં ખુરાડી રાખવું પછી કાઢી બે હાથે ચોળી ધાન્યગ્રીમાંથી રેતી જેવો અબ્રક નીકળે ત્યાં સુધી ચોળવું પછી છાસમાંથી કાઢી લેવું.

ધાન્યાબ્રકની બીજી વિધી-વજ્રાબ્રકને તપાવી ખોરડીના પચાંગના કવાચમાં ખુરાડી બે હાથે ખુબ ચોળવાથી ધાન્યાબ્રક કરતાં સારો થાય છે.

ભસ્મ વિધી-ધાન્યાબ્રકને આંકડાના દુધમાં આખો દિવસ ધુટી ગોળો કરી ઉપર આંકડાના પાન વીટી સંપુટમાં સુકી ગજપુટ

આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ આપવા, સાત ગજપુટ સાટોડીના દેવા, સાત ગજપુટ મોથના દેવા, સાત ગજપુટ નાગરવેલના રસના, સાત ગજપુટ વડવાઈના ક્વાથના, સાત કુંવારના, સાત મજ્જના, જેથી બરમ ઉત્તમ બને છે.

બીજી વિધી-(સહસ્રપુટી) વડની કુણી વડવાઈ, આકડાનું દુધ, વડનું દુધ, ખરસાણી ચોરનું દુધ, કુંવારનો રસ, ગરમાળાના મુળ, પીલુડી, મોથ, બોકડાનું મુત્ર, બીલીનાં મુળ તથા પાન, અરણી, અરડુસી, કાંકય, સીવણ, ઉભો સમેરવો, બેઠો સમેરવો, ઉભી રીંગણી, બેઠી રીંગણી, કદબની છાલ, ગોખર, તલવણી, રાન તુલસી, ગોળ, ઘોડા સરસવ, ટાંકા, ચંબેલી ગોમુત્ર, મોટી હરડે, આમળા, બેડા, તાલીસપત્ર, ચીત્રાના મુળ તથા પાન, જળ બળવો, મુસળી, અરડુસો, ઘોડા આહોદ, અગથીઆના પાન, બાંગરો, કેળનો દંદ, સાતવીણ, દેવદાર, ગળો, ધતુરો, કાસોંદરી, દંતીમુળ, લોધર તુલસી, દરો, હરમો, ઉંદરકાતી, દાડમનાં પાન, ઉપલસરી, શંખાવળી, નાગરવેલ, તગર, સાટોડી, મજ્જવેલ, બ્રાહ્મી, કઠુ, મીંદળ, એ ઔષધોમાં જેનો રસ નીકળે તેનો રસ ઠાઠી વાપરવો તથા જે ઔષધો મુકાં મળે તેનો ક્વાથ કરી તેમાં અબ્ધક છુંટી ગજપુટ આપવો. એ દરેક ઔષધના સત્તર પુટ આપવાથી સહસ્રપુટી અબ્ધક બરમ થાય છે.

ત્રીજી વિધી (શતપુટી) અબ્ધકને વડના દુધના ૧૩ પુટ, ખરસાણી ચોરના દુધના ૧૩ પુટ, આંકડાના ૧૩ પુટ, કુંવારના ગર્ભના ૧૩ પુટ, મોથના ક્વાથના ૧૩ પુટ, ગોમુત્રના ૧૩ પુટ, વડની વડવાઈના ૧૨ પુટ, બકરીના મુત્રના ૧૨ પુટ, આપવાથી શતપુટી અબ્ધક થાય છે.

ચોથી વિધી-એરંડાના પાનનો રસ કાઢી અબ્રક જેટલા વજનને જોળ નાંખી જોળ ગળી જમ એટલે તેમાં ધાન્યાબ્રક નાંખી મસળી જોળાવાળી ઉપર નીચે વડના પાન લપેટી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત પુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. જે ચંદ્રિકા જણાય તો વધુ બહી આપવી.

પાંચમી વિધી-કાળા ધંતુરાના લીલા ડોડવા ખાંડી અબ્રકના પત્રાં ઉપર ચોપડવાં (પ્રથમ ડોડવાંનો ભુકો નાંખી અબ્રક પાથરી ઉપર ડોડવાનો ભુકો નાંખી સંપુટમાં ભરી કપડમીટી કરી ઈંગોરીઆ શેર ૧૦) લઈ તેને બહીમાં નાંખી વચમાં સંપુટ મુકી સળગાવી દેવી. એ પ્રમાણે ત્રણ બહી આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

છઠી વિધી-વજાબ્રકને ગરમ કરી સાત વખત દુધમાં ઘુસાવવાં પછી બાંગના પાણીમાં અબ્રકને એપહોર સુધી વાટી લુગદી કરી કાળી દરાખ વાટી તેનાં કુણડાં કરી તેમાં અબ્રક મુકી કપડમીટી કરી ગજપુટ આપવો. પછી આંકડાના દુધમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. પછી હાડસાંકળના રસમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. જેથી ગુલાબી રંગની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

સાતમી વિધી-આમળા તો. ૧૦, અજમે તો. ૫, એ ખંનેને જુદા જુદા પારીક વાટી એક છાણા ઉપર પ્રથમ આમળાનો ભુકો પાથરી ઉપર અબ્રક મુકી ઉપર આમળાનો ભુકો પાથરી અજમાનો ભુકો પાથરવો. એ પ્રમાણે મિત્રા અને ચુર્ણનો ઘર કરી પછી ઉપર છાણું ઢાંકી છાણા સુલ્લા બેનો અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

હરતાલ શોધન-મારણ-હરતાલની એક કપડામાં પોટલી બાંધી એક વાસણમાં કાંજી ભરી દોલાયત્રથી એક પહોર પકાવવી. તે પ્રમાણે કોળાના રસમાં, તલના તેલમાં તેથા છળાયુના પાણીમાં પકવવું. એ દરેકમાં હરતાલને બાંધી ગરમ પાણીએ ઘેસી લેવી જોયી શુદ્ધ થાય છે.

ભસ્મ વિધી-હરતાલને કુંવારના રસમાં ત્રણ દિવસ ખુબ ખરલ કરી ટીકડી વાળી સુકવવી. પછી પીપળાના બાડાની ભસ્મ કરી એક માટલુ લઈ અરધું માટલુ રાખ ખુબ દાખાને બી કોળા પાનમાં ટીકડીઓને લપેટી મુકી ઉપર બીજી રાખ આરતે આરતે દાખી દેવી પછી ચુલે ચડાવી પાંચ અહોરાત્ર મુઘી અગ્નિ આપવાથી ચંદ્રિકા જેવી ભસ્મ થાય છે.

બીજી વિધી-હરતાલને ગળજીભીના રસમાં પલાળવી અને બીજે દિવસે વાસી રસ કાઢી નાંખી બીજે ત્રણે તાગે રસ નાંખવો. એ પ્રમાણે દરેક દિવસ કરી પછી એક દીવમાં ચુલે ચડાવી તેમાં ગળજીભીના રસ થોડે થોડે નાખ્યા કરવો. રસ રેડતાં હ તાલને ઉઘાડી થવા દેવી નહિ. પછી હરતાલ કાઢી સુકવી ખાખરાની રાખમાં ઉપર પ્રમાણે ચાર પહોર મુઘી અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

ત્રીજી વિધી-હરતાલ તોલો એક લઈ તેને આકડાના પાન શેર ૫ નો રસ કઢાડી તેમાં દોલાયત્રે શુદ્ધ કરવી. પછી ચુનાના પાણીમાં એવીજ રીતે શુદ્ધ કરી તે હરતાલના ચોખા ચોખા જોટલા કટકા કરી એક પીતળની ચાંચીમાં પાથરવા, તેની ફરતી ઝીણી બોરડીના પાનથી લુગદી કરી (કુલડી) મુકવી તથા તે થાળી ઉપર ખેસતી

આવે તેવી એક ઠીંગ ઢાંકી લોટ તથા માટીથી મુખમુદ્રા કરી ચાર કલાક સારી રીતે અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

ચોથી વિધી—શુદ્ધ હરતાલ તોલા ૧૦ ભાર લઘુ ખરલમાં વાટી, રાતી કુંગળીનો રસ શેર ૧૦ પાવો તે દોઢથી બે માસે પી રહેશે. હમેશાં રસ નાંખી કુટ્યા કરવું. પછી તેની ગોળી કરી ખાખ-રાના લાકડાની રાખ શેર ૫ લઘુ એક માટીના વાસણમાં અરધી ભરી ગોળી ગોઠવી ખીજી રાખ ઉપરથી મુખ દાખીને ભરી ત્રણ અહોરાત્ર અગ્નિ આપવો. જ્યારે સ્વાગશીત થાય ત્યારે વાસણ ફેડી હરતાલ કાઢી લઈ એક શીશીમાં ભરી દેવી. એ ભસ્મનો કુષ્ટરોગ મારે નીચે પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો:-

હરતાલ ભસ્મ રતિ ૦૧, ધમાસો તો. ૦) = લીમડાની અંતર છાલ તો. ૦) = મજીક તો. ૦) = ગળો તો. ૦) = તથા સાકર તો. ૦૧ માં દરરોજ આપવું. પથ્યમાં ચણાનો રોટલો મીઠા વગરનો તથા દુધ આપવું. જેથી કુષ્ટ રોગનો નાશ થાય છે.

પાંચમી વિધી—હરતાલને શુદ્ધ કરી તેના માણેક રસ બનાવી એક ચોખ્ખાપુર માત્રા તુલસીના પાનના રસ સાથે આપવાથી વાત-જવર, છાતીમાં કફ, કળતર, વિજેરેને મટાડે છે. તેવીજ રીતે મનશીલનો માણેક રસ બનાવી તુલસીમાં આપવાથી તાવને મટાડે છે.

મનશીલ ભસ્મ—મનશીલને શુદ્ધ કરી વીલાયતી ધોરના પાંચમાં વાટી ટીકડી કરી સુકવી એક સંપુટમાં કળાં ચુનો ભરી વચ્ચે ટીકડી સુકી ઉપર ચુનો દાખી સંપુટ બંધ કરી ઉપર કપડાંબાંધી કરી મજબૂત આપવો. જ્યારે સ્વાગશીત થાય ત્યારે કાઢી સંપુટ ખોલી જોશો તો

ચુનાનો રંગ પીળો થઇ ગયલો તથા મનસીલ સહેદ થઇ ગયેલો જણાશે તે મનસીલ ભસ્મને કાઢી એક ચોખાપુર માત્રા સાકર સાથે આપવાથી તમામ જાતના તાવ જાય છે.

મનસીલની શુદ્ધિ-મનસીલને બકરીના મુત્રમાં ત્રણ અઢોરાત્ર સુધી દોલાયંત્રથી બાંધી આકુના રસની (ખરલમાં) સાત ભાવના આપવાથી શુદ્ધ થાય છે.

સાખરશ્રંગ ભસ્મ-સાખરશ્રંગને આંકડાના દુધમાં કટકા કરી સાત દિવસ સુધી પલાળી પછી સંપુટમાં ભરી કપડમીટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. એ પ્રમાણે કુંવારના રસના સાત ગજપુટ આપવાથી પણ ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

બીજી વિધી-સાખરસીંગાના કટકા કરી તેના ઉપર અડદના ભોટને પાણીમાં મેળવી જાડો કરી ચોપડી આંમલીની છાલ વાટી તેના ઉપર ભભરાવવી. પછી આંમલીના લીલા છોડીયા નીચે પાથરી ઉપર ઓષધ મુકી તેની ઉપર છાણા સીંચી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે.

ત્રીજી વિધી-હાડસાંકળના રસમાં સાખરસીંગાના કટકાને પલાળી સંપુટમાં ભરી બીજો રસ નાંખી સંપુટ બંધ કરી કપડમીટી કરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

ચોથી વિધી-સાખરસીંગુ તોલા ૫ લઈ ગોમુત્રમાં સાત દિવસ પલાળી એક કુલડીમાં ગોમુત્ર ભરી તેમાં સાખરસીંગુ મુકી કુલડીનું મોઢું બંધ કરી અંધીલેપ કરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. તે ભસ્મમાં અકલગરો, જાયફળ, પીપર, સાખર-

શ્રુમભસ્મ એ સર્વ સમભાગે લઈ બારીક વાટી ઠીડામારીના રસમાં ખુબ ઘુંટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી આપવાથી તમામ પ્રકારના શ્વાસ રોગ મટે છે. તેમજ એ ભસ્મ ભોરીગણીના રસમાં વાલ ભે આપવાથી ઉધરસ તથા શ્વાસરોગ મટે છે.

ધાપાણુભસ્મ-ધોળી કુંગળીને ચીરી વચ્ચે ધાપણુની કટકી મુકી કપડમીટી કરી થોડા ઊણામાં ઠુંકી દેવાથી સારી ભસ્મ થાય છે.

બીજી વિધી-એક માટીના વાસણમાં કુંવારનો રસ ભરી તેમાં ધાપણુ નાંખી મુખમુદ્રા કરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મના ગુણ વણુ છે. વિશેષમાં આ ભસ્મ બાળકના રોગમાં બહુ ફાયદો કરે છે.

પ્રવાળભસ્મ-પરવાળાને એક અહોરાત્ર લીંપુના રસમાં પલાળી મુકવા. પછી તેને કુંવારના લાખામાં ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

બીજી વિધી-પ્રવાળને આંકડાના દુધમાં ત્રણ અહોરાત્ર પલાળી એક સંપુટમાં આંકડાનું દુધ ભરી તેમાં પરવાળા ભરી ઉપર કુંવારનો ગર્ભ નાંખી કપડમીટી કરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

ત્રીજી વિધી-નાગલા દુધેલીના રસમાં ઉપર પ્રમાણે કરવાથી ભસ્મ થાય છે.

ચોથી વિધી-કાળી દ્રાક્ષ શેર ૧ લઈ ઠળીઆ કાઢી નાંખી દ્રાક્ષને વાટી લુગદી કરી તેમાં પરવાળા ભરી સંપુટમાં ભરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

પાંચમી વિધી-ગુલાબજળમાં ત્રણ અહોરાત્ર પ્રવાળને ઘુંટવાથી ભસ્મ થાય છે.

શાખલસમ-શાખના કટકા લઈ લીંબુના રસમાં પલાળી શાખ-વાથી શુદ્ધ થાય છે. પછી કુંવારના રસમાં નાંખી એક વાસણમાં ભરી ગળપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. તેવીજ રીતે ભોરીગણીના રસમાં અથવા ચોરના દુધમાં ઉપર પ્રમાણે કરવાથી ભસ્મ થાય છે.

કપદ્ ભસ્મ-(કાડી) કાડીને લીંબુના રસમાં પલાળી ગળપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

ગંધકની શુદ્ધિ-ગંધકની બરાબર વજનને ધી લઈ એક લોખંડની પેણીમાં ધી ઓગાળી તેમાં ગંધક નાંખી એકરસ થાય ત્યારે એક તપેલીમાં દુધ ભરી ઉપર એક કપડું ઢીલ બાંધી તેમાં રસ રેડી દેવો જ્યાં કપડામાંથી ગળીને ગંધક દુધમાં પડી ઠરી જશે તે ગંધકને કાઢી વાટી ઉપર પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

ગંધક ભસ્મ-ઘાડમને વચમાંથી કોરી અંદર ગંધક ભરી ઉપર કપડું લપેટી થોડા છાણાના અગ્નિમાં પકાવવો. એ પ્રમાણે સાત ઘાડમમાં પકાવવાથી ગંધકની ભસ્મ થાય છે.

ગંધક તેલ-એક પાકુ રીંગણું લઈ તેની નીચેથી ગંધક અંદર ભરવો. પછી એક વાસણમાં રીંગણું એવી રીતે લટકાવવું કે નીચે અડકે નહીં તે વાસણની નીચે બાકુ કરી એક કાચનો પ્યાલો મુકી પાતાળ ચંત્રથી તેલ કાઢવાથી તેલ નીકળે છે.

બીજી વિધી-લોઢાની પેણીમાં ગંધકને ઓગાળી તેમાં એરંડ તેલના ૧૦ થી ૧૫ ટીપાં નાંખી લોઢાની સળીથી લલાવવું જ્યાં ગંધક ફૂલે છે પછી તેમાં ચમેલીનું તેલ અથવા મુખડનું તેલ નાંખવાથી તેલ બને છે.

ત્રીજી વિધી-ધંતુરાના બીજને સાત પુટ ગાડરના દુધના આપવા તથા માલકાકચ્છા તો. ૧૦ તથા મંધક એ ત્રણેને મીઠા કરી તેમાં ખાખરાના દુધ નાંખી પાતાળયંત્રથી તેલ કાઢવું, જેથી તેલ નીકળે છે. આ તેલ ચોપડવાના કામમાં વપરાય છે.

સોમલ તેલ-સોમલ તો. ૧, કાળા તલ તો. ૫. માખણ મારનું તો. ૫, એ ત્રણેને ખુબ વાટી એક શીશીમાં ભરી તે શીશીને લીંબડાની સળીનો ખુબ મારવો (એટલે લીંબડાની સળીઓ ભેગી કરી શીશીના મોંઢાપર ઘેાંચરી) પછી પાતાળયંત્રથી તેલ કાઢવાથી તેલ નીકળે છે. આ તેલમાં ચારધણું તાળું તલનું તેલ મેળવી વાયુના દર-દવાગાને ઘોળવા આપવાથી સાફ કામ કરે છે.

બીજી વિધી-અધાડાની રાખ સેર એ લઘ એક તાંબાના વાસણમાં પાણી સેર ૫ ભરી તેમાં રાખ નાંખી ચોળી ચાર દિવસ રહેવા દેધ પછી ઉપરથી પાણી નીતારી લઘ લેટાની કડાઈમાં સોમલ તો. ૧ નાંખી નીચે અગ્નિ કરી તેમાં થોડું થોડું એ પાણી સોમલ ગળી જાય ત્યાં સુધી નાંખવું. તે મીઠુ જેવું થઈ જાય ત્યારે એક ડામડીમાં ભરી ભેવું. તેમાંથી લઘ ગરમ કરવાથી તેલ જેવું થાય છે એ તેલ ચોપડવાથી સંધીવાયુ મટે છે. પટી મારવાથી નામદી મટે છે. તે તેલમાં લવિંગ પકવી એક દિવસમાં એક લવિંગ ખવરાવવું. એ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી ખવરાવવાથી નામદી મટી જઈ પુર-પાતલ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ પરેજ બહુ સખત પળાવવી તથા ધી-ધી ખવરાવવું.

સોમલ શોધન-મારણ-તાંદળજના રસમાં સોમલને દોલા-મંત્રથી બે પહેર સુધી મંદાગ્નિથી પકાવેા પછી તેમાં દુધ ભરી

બે પહોર મંદાગ્નિથી પકાવે. જેથી શુદ્ધ થાય છે. પછી ખરસાણી ચોરના કુંપળાની સખ કરી એક તોલો સોમલ હોય તો પંદર તોલા રાખ લેવી. એક કુલડીમાં અરધી રાખ ભરી સોમલનો કટકો મુદ્દી ઉપર બીજી રાખ ખુબ દાબીને ભરી દબ છાણાં શેર ૩, લઘ કુલડીની આબુઆબુ ગોઠવી સળગાવવાં. જ્યારે સ્વાંગશીત થાય ત્યારે પાકી ગયેલો સોમલ પતાસા જેવો થઇ જાય છે. આ ભસ્મ નિર્ધુમ થાય છે.

સુવર્ણમાક્ષીક ભસ્મ-સુવર્ણમાક્ષીક ત્રણ ભાગ સિંધવ એક ભાગ લઈ એ બંનેને વાટી મોઢાની કઠાઈમાં નાંખી અગ્નિ ઉપર મુકવું તથા લીંબુનો રસ નાંખવો અને હલાવવું જ્યારે કઠાણું લીલચેળ થઇ જાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાંથી સોનામુખી કાઢી લેવી. એ પ્રમાણે કરવાથી સોનામુખી શુદ્ધ થાય છે. ભસ્મવિધી સોનામુખીને ઉપર સુન્નળ શુદ્ધ કરી કુલથીના ક્વાથમાં ઘુંટી ગળપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગળપુટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. તેમજ કુલથીના ક્વાથને બદલે તેલમાં અથવા છાશમાં ગળપુટ આપવાથી પણ ભસ્મ થાય છે.

ઉપર પ્રમાણેની તમામ ભસ્મો થાય છે તે વનસ્પતિના યોગથીજ મારા હાથથી બનાવેલી જણાવેલી છે. તેનો ઉપયોગ અનુપાનની યોજના કરીને જીવ વજને કરવાથી ધણા રોગોમાં શાયદો કરે છે. અનુપાન તમામ વેદો જાણતા હોવાથી જણાવ્યા નથી. તેમજ યંત્રો વિશે પણ વેદોને માહીતી હોવાથી લખાણથી લખ્યું નથી. માટે વેદોએ યુદ્ધ મહોંઆડી ઉપયોગ કરવો વળી વનસ્પતિના યુષ્ઠ પ્રમાણે ધાતુ વિગેરેની ભસ્મોના યુષ્ઠમાં તકાવત પડે છે. તો જેવી વનસ્પતિથી ભસ્મ તૈયાર કરવામાં

આવી હોય તે વનસ્પતિના જેવોજ ગુણુ તે ભસ્મમાં હોય છે તે માદ રાખવું. અનુપાન વળન તથા કયા કયા રોગ ઉપર આપવામાં આવે છે તે વૈદ્યરાજે જાણતા હોવાથી લખાણથી લખ્યું નથી.

પારસી વૈદ્ય ધનજીશાહ મે. હાથીખાનાવાળા ગાંધીપુરા-સુરત.

અબ્રક ભસ્મ-અબ્રક (કાળી) ખેઆની જેવડાં એક તોલાના પતરાં લઈ, એક તોલા આંકડાના દુધમાં પાતોલો સુરોખાર મેળવી અબ્રકપર ચોપડી સરાવસંપુટમાં ભરી ગળપુટ આપવો. કાચા રહેલો પત્રાપર એ પ્રમાણેજ બીજી એક ખે આંચ આપવી. પછી બારીક વાટી શકત દુધમાં વાટી ગળપુટ આપવો. એ પ્રમાણે ૫ થી ૭ ગળપુટ આપવાથી અમક વગરની (નીશ્વંદ્ર) ઉમદા ભસ્મ થાય છે. ખાસગુણ-દમ, ખાંસી વિગેરેને મટાડે છે.

બીજી વિધી-સફેદ અબ્રકના ખેઆની જેવડા કટકા કરી તેટલાજ વળને સુરોખાર અને ચાર આંગળા ફુગતું રહે તેટલો મુગાના કંદ તથા પાનનો રસ રેડી ઘાડવો. અધુરો રાખી મોઢું બંધ કરી કપડાંબીટી કરી ગળપુટ આપવો. સ્વાંગશીત થયે કાઢી સફેદ ચુના જેવા કટકા જુદા કાઢી લઈ કાચા રહેલાને તેવીજ બીજી એક આંચ આપવાથી ભસ્મ થઈ જાય છે. ખાસ ગુણ-સુકી ખાંસી, દમ, ગરમી વાળાને તથા પ્રમેહવાળાને યોગ્ય અનુપાનમાં આપવાથી સાફ કામ કરે છે.

સુવર્ણ રસાયન-સોનાના વરખ તો. ૦, ચાંદીના વરખ તો. ૧, પીપરનાં બીજ તો. ૮, એ સર્વને સાત દિવસ ખરલ કરી મજબુત પુચવાળી શીશીમાં ભરી રાખવું. આ દવાની સાધારણ માત્રા

એક વાસની છે. ખાસ મુખ્ય-આ દવા મધમાં આપવાથી સરદીથી ઉત્પન્ન થતા તમામ વ્યાધિને મટાડે છે. કમ તથા ખાસીને મટાડે છે તથા શુદ્ધિ લાવવા માટે યોગ્ય અનુપાન સાથે ઉપયોગ કરવાથી બેશુદ્ધિને મટાડે છે.

રૌપ્ય રસાયન-ચાંદીના વરખ, વંશલોચન, ગંગોત્તમ, નાની એલત્રીના ફાણા, પાંદિઝર (પત્થર) એ સર્વ સમભાગે લઈ બમણા બુલાખળજમાં ચાર પહોર સુધી સારા ખરલમાં ખરલ કરી મરી જેવડી ગોળી વાળી સવાર સાંજ એકેક ગોળી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી મરમ બુખારો, શરીરની નબળાઈ તથા આતુક્ષ્યને મટાડે છે. ક્ષયના તાવ માટે દુધાનો પુટપાકથી સ્વરસ કાઢી તે રસના અનુપાન સાથે આ દવા આપવાથી ક્ષયના તાવને મટાડે છે.

પોલાદ-પોલાદના બુકાને ત્રિફળાના ક્વાથમાં દિવસે છુંટી રાત્રે ગળપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગળપુટ આપ્યા પછી પોલાદથી અષ્ટમાંસ હીંગગોઠ મેળવી કુંવારના ગરમમાં છુંટી રાત્રે ગળપુટ આપવો. દિવસે છુંટવું તથા રાત્રે ગળપુટ આપવો એ પ્રમાણે સાત ગળપુટ આપવા જેથી શુદ્ધ અને અકસીર બરમ થાય છે. તે સમજા રોગોપર આપવાથી સાર કામ કરે છે.

બંગલારમ-કલ્પ તોલા દસ લઘુ-તેના વાલ વાલ જેવડા કટકા કરી મેદીના લીલા પાન લાવી વાટી એકેક રતલની બે રોટલી ખનાવી ટાટપર એક રોટલી મુકી ઉપર કલ્પના કટકા પાચરી મેદીની રોટલી મુકી યુક્તિથી બાંધી એક ખાડામાં અડામા સેર ૪ થી ૪ રોટલી તે ઉપર આમલીની ઊલ સેર બે પાચરી મેદીવાળી પોટલી

મુકી બીજી છાલ તથા અડાયાં ગોઠવી ઉપરથી આંચ કરવી. જ્યારે સ્વાગશીન થાય ત્યારે સંભાળીને સફેદ ચુના જેવી બરમ કઢાડી લેવી તે સવળા રોગો ઉપર સમજીને વાપરવાથી સાફ કામ કરે છે.

પારદને ષડ્ગુણ ગંધક જ્વરણ કરવાની સરલ ક્રીયા—

જ્યારે પારદને ષડ્ગુણ ગંધક જ્વરણ કરવું હોય ત્યારે એક લોહાની કઢાઈ તથા ડંડો ખુબ માજીને સાફ કરવાં. ષડ્ગી કઢાઈને મધ્યમ અગ્નિ ઉપર મુકી તેમાં પારો રેડી તેમાં તેટલોજ (પારો જેટલો) ગંધક નાંખી ડંડાથી રગડવું, ધુમાડો નીકળે અથવા બળતું થાય તોપણ છુટ્ટા જવું જ્યારે ધુમાડો નીકળતો અંધ થાય કે તરત બીજો તેટલોજ ગંધક નાંખી છુટવું. એ પ્રમાણે જેટલા ગુણ ગંધક જ્વરણ કરવું હોય તેટલો ગંધક આ પ્રમાણે પ્રમાણે સકાય છે. ગંધક જ્વરણ કર્યા પછી ખરલમાં પારો ખરાખર ગંધક નાંખી કળલી કરવી. આ કળલી સાધારણ કળલી કરતાં બહુજ ઉત્તમ છે. એ કળલીની સવળા રોગોપર ચોળના કરવી. આ પ્રમાણે ગંધક જ્વરણ કરતા પારો ઉડી જવાની ધાસ્તી રહેતી નથી તેમજ ધીરજથી અને સહેલાઈથી કરી શકાય છે.

રસકપુર—રસકપુરને ઠડવી કુંવારના રસમાં ત્રણ દિવસ ખલ કરી સુકવીને જળીની રીતીએ એના ફલ ઉડાવવાં. એ ફલ એક ચોખ્ખાપુર લઘ કાળી દ્રાક્ષનો ઠળીઓ કાઢી તેમાં મુકી અંધ કરી ગળાવવી એ પ્રમાણે સવાર સાંજ આપવી. આ દવા વિશ્વેટક ત્રિજેરે ટાંકીના વ્યાધિ પર બહુજ અકસીર છે. શુદ્ધ છે માટે કોઈ પણ પ્રકારના નુકસાનનો ભય નથી.

હીંગળોક-હીંગળોક તોલો એક લઘ તેના નાના કટકા કરી બીલામાં તોલા દશ લાવી વાટી એક કડાઇમાં અરધા પાચરી હીંગ-
જોક મુઠી ઉપર બીજા બીલામાં પાચરી હલકી આંચ કરવી. બ્યારે
બીલામાંનું તેલ ઝરપવા માટે ત્યારે દિવાસળીથી સળગાવી દેવું. તે
બળીને થંડુ પડી જાય ત્યારે જાંબુડા રંગનો હીંગજોક કાઢી ખુબ
ખારીક વાટી એક રતિની માત્રા આડુના રસ સાથે આપવી. એ
સંભિપાત, તાવ, મગજપર થયેલી અસર ઉપર બહુજ અકસીર છે.
બીજા રોગો ઉપર યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સાર કામ કરે છે.

સોમલ-સોમલનો એક તોલાનો કટકો લઘ તેને દુધમાં દોલા-
પત્રથી એક પહોર મંદામિથી પકાવવો. ત્યાર બાદ ખરલમાં નાંખી
વાટી તેમાં બેઠી ભોંયરીમણીનો રસ તો. ૨૦) ખરલ કરી પચાવવો.
એટલે શુદ્ધ થાય છે. ખાસગુણુ-દમ, ખાંસી, શક્તિ વિગેરે માટે
વૈદ્યરાજેએ તર્ક પહોંચાડી યોગ્ય માત્રાથી સલજા કામમાં વાપરવાથી
પણું સાર કામ કરે છે.

હરતાલ-વરખી હરતાલ લઘ તેનો માણેક રસ બનાવવો. અને
તે માણેકરસમાંથી નીચે પ્રમાણે ગોળીઓ બનાવવી. માણેકરસ,
અકલગરો, લવિંગ, સુંક, પીપર, પીપરીમુળ, નાની એલચીના દાણા
એ સર્વ સમભાગે લઘ માણેકરસ સિવાયની સર્વ વસ્તુઓનું વજ્રમાળ
ચુર્ણ કરી માણેકરસને બે પહોર સુધી ખરલમાં વાટી ચુર્ણ મેળવી
તથા દિવસ સુધી કુંવારના રસમાં ઘુંટી ચણા જેવડી ગોળી વાળી
આપવાથી ખાસ કરી વાતકરના બ્યાધિઓ, સરદી, ખાંસી, તથા દમ
માટે બહુજ ઉત્તમ છે. દમનો હુમલો નરમ પ્રડયા પછી દરરોજ
રાત્રે એક ગોળી સેવે તો જીનો દમ મટી જાય છે. અને શરીરમાં

શક્તિ પણ સારી આપે છે. આ માણેકરસ હરતાલની જગ્યાએ દરેક કામમાં વપરાય છે.

પ્રવાળ ભસ્મ—ચોધારા ડાંડલીયા ચોરના ડંડામાંથી વચમાંનો ગર કાઢી નાંખી વેંતભરના ડંડામાં આસરે એક તોલો પરવાળા અને ગર દાખીને ભરી કપડમીટી કરવી. એવા પાંચ પંદર ડંડા બનાવી ગજપુટમાં કુંઠો દેવાથી ભસ્મ થાય છે. આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલી ભસ્મ સરદ ખીમારી દમ, ખાંસી માટે અકસીર છે. તથા ગરમીની ખીમારી પર વાપરવા માટે પ્રવાળ તો. ૧૦ ગુલાબના ફુલની પાંતરીમાં વાટી ગજપુટમાં ભસ્મ કરવી. આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલી ભસ્મ ગરમીની ખીમારી માટે અકસીર છે.

સાખરસિંગુ—સાખરસીંગાનો રેતરડીથી ભારીક ભુકા કરી એક વાસણમાં ભરી તેમાં આંકડાનું દુધ સાખરસીંગુ હુમતાં એ આંગળ રહે તેટલું નાંખી એક દિવસ તર રાખવું. પછી ખીજે દિવસે ગજપુટ આપવો. આ ભસ્મ ચાર રતિ દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત મધમાં આપવાથી ત્રિદોષ, ફેશાંનો વરમ, ખાંસી, દમ, લોહી પડવું, વિગેરે માટે અકસીર છે. ઇન્દ્રિયોન્જાના હુમલા વખતે હમે બહુ ફોલ્લ મંદીથી વાપર્યું છે.

બીજવિધી—કડવી કુંવારના ગરમમાં સાખરસિંગાના કટકા એક દિવસ બીજવી રાખી ખીજે દિવસે ગજપુટ આપવો. આ ભસ્મ પણ અકસીર છે. યોગ્ય અનુપાત સાથે આપવાથી સાર કામ કરે છે.

ઝેરકચુરા-ઝેર કચુરાને માટે ધણી તકનીક છે. પરંતુ તે તમામ પેંડો અને હું શ્રેષ્ઠ માનું છું. ઝેરકચુરાની બરાબર વજનને માપનું થી લઘુ સાંકડા વાસણમાં મંદામિથી પકાવતાં બ્યારે ટુલીને કાળાશ મારતાં લાલ રંગના થાય ત્યારે અગ્નિપરથી નીચે કિતારી છાલ કઢી નાંખી વાટી વસ્ત્રમાળ કરી સફળા કામમાં વાપરવા. થી બરાબર વજન લેવું એ એની ચાવી છે.

વૈલ પ્રાણસંકર સુઠ સમની વાયા મર્ય.

કિતમ પ્રકારની સોમલ ભસ્મ વિધી-શંખીઓ સોમલ તો. પ થી ૧૦ લાવીને આંકડાના એક શેર દુધમાં હુમે તેવી રીતે દશ આર દિવસ પલાળી રાખવો. ત્યાર બાદ સોમલ કઢી બીજા આંકડાના દુધમાં ખરલ કરી તેનો ગેળો બનાવી છાયડામાં સુકવવો. પની અરસાણીની ટીરીઓ લાવી તેની પાંચ શેર રાખોડી બનાવી એક હાંડલીમાં અરધી રાખોડી ખુબ દાખી દાખીને ભરી ગેળો સુકી બીજી રાખોડી ખુબ દાખી દાખીને ભરવી. પછી તે હાંડલીને ચુમે ચડાવી મધુરો મધુરો તાપ આપ્યા કરવો. આસરે શેર બસેર ખીચડી ચડે તેવો તાપ આપવો, પછીથી ધીમે ધીમે તાપ વધારવો. એ પ્રમાણે આઠ અઢોરાવ સુધી આમ કર્યા કરવી. ત્યાર બાદ સ્વાંગલીત કરી સોમલ કઢાડી લેવો, (આળુ આળુનો રાખોડો પણ કામમાં આવશે) આશરે એક ચોખાપુર ભસ્મ મોટા માણસને થી સાથે આપવી. ખરેજમાં ‘કકા’ ઉપર જે નામ આવે તે ખાવું નહિં જેમકે:-કરમદાં, કારેલાં, કેરી, કાકમ, કઠી, વિગેરે ખાવું નહિં. પથ્યમાં દુધ, દહીં, ધી, મોળીજાશ, સીખંડ, સાકર, ખાંડ વીગેરે ખવાય છે. સુદ્ધિપૂર્વક તમામ ધણા ખરા રોગોમાં આપી શકાય છે.

વૈધ બાળકૃષ્ણ હરીકૃષ્ણ શાસ્ત્રી, વડોદરાવાળા મું ભુવાલડી.

પ્રવાળભસ્મ-પ્રવાળાને આંકડાના દુધમાં સાત દિવસ પલાળી સરાવ સંપુટમાં ભરી મજપુટ આપવો. પછી વાટી રામપાવનાં ભરી તેમાં લીંબુનો રસ નાંખી સૂર્યના તડકામાં રાખી સુકાવ ત્યારે ખર-લમાં ખારીક વાટી એ તોળા ભસ્મમાં કેશર તો. બા મેળવ્યા એ વાલ માત્રા મધ સાથે આપવાથી શ્વાસ, દમ તથા અશક્તિ નરે છે. સોહી સુધરે છે. દવા ખાઈ ઉપરથી દુધ શેર એક અથવા પાંચ તટલું પીવું.

વૈધ દયાશંકર મોશાળ ધંધુકાવાળા મું કળીઅળા.

તામ્રભસ્મ-એક અધિળ નાંખાને શુદ્ધ કરી વનગોળાની લુગદીમાં સુકી સંપુટમાં ભરી કેરડાના સાકડામાં પુંકી દેવું પછી કોળાની કુણી કુંપળીઓની લુગદીમાં મુને સંપુટમાં સુકી કપડમીટી કરી મુકવી મજપુટ આપવાથી ભસ્મ ગાય છે. એ ભસ્મ એક ચોખપુર અનેક રોગપર જુદા જુદા અનુપાનમાં આપવાથી સાફ કામ કરે છે.

પારદભસ્મ-પારદ એક અધિળ લઈ કુવારના રસમાં થોરના રસમાં, તથા લીંબુના રસમાં એકેક દિવસ ઘુટી પછી તે શુદ્ધ પારદને દુધેલીના રસમાં મર્દન કરી એક કુલડીમાં ભરી મોઢા કાંથી દુધે-લીનો રસ ભરી ત્રણ દિવસ સુધી દેવતાની ભરસાડમાં રાખી મુકવું (ભરસાડ પર હમેશા અંગારા નાખવા) પછી તે પારદ લઈ ગુહરના દુધમાં ગોળી કરી લીમની એક મુસખનાવી તેના પારદની ગોળી મુકી કપડમીટી કરી સુકવી એક ખાડો ખોદી તેનાં વચ્ચે નાનો ખાડો કરી મુસ મુકી ઉપર ચલુકા પાથરી નાનો ખાડો પુનઃ મોઢા ખાડામાં ડાંગરના ફાવરા નાખી સળગાવવો. બ્યારે શ્વાગરીવ થાય

ત્યારે ભસ્મ કાઢી અડધી રત્તિ યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી તમામ રોગનો નાશ કરે છે.

સોમલ પ્રયોગ-સોમલને ત્રણ દિવસ આંકડના દુધમાં, એક દિવસ દુધેલીના રસમાં, એક દિવસ કેળના રસમાં, એક દિવસ તાંકળા-જના રસમાં, એક દિવસ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી યોગ્ય અનુપાન સાથે એક ચોખાપુર આપવો. ઉપરથી સાકરનો શીશ ખાવો.

હીંગુલ પ્રયોગ-૩મી હીંગજોકનો અધોળનો માગડો લઈ ૩ વાંટી એક લોહાની કઢાઈમાં મુકી સરસીયું તેલ શેર ૧૧ નાંખી નીચે ધીમે તાપ કરવો. જ્યારે અધોળને આશરે તેલ બાકી રહે ત્યારે માગડો કાઢી ૩ કાઢી નાંખી ત્રણ દિવસ ગાયના દુધમાં ખરલ કરવો. પછી સાત દિવસ સુધી દરરોજ અડધો શેર હુંગળીનો રસ નાંખી ઘુંટયા કરવું. ત્રણ દિવસ સુધી દરરોજ અડધો શેર લસણના રસમાં ઘુંટવું. પછી ત્રણ દિવસ લીંબુના રસમાં વાટી એક ચોખાપુરથી એક રત્તિ સુધી તમામ રોગ પર અનુપાનની યોજના કરી આપવો.

લોહભસ્મ-પોલાદના પત્રાને ગરમ કરી તેલ વિગેરેમાં શુદ્ધ કરી રેતરડીથી બારીક ભુકો કરી ચણેલીના પાનના રસમાં હૂંપતો રાખી ખલ કરવો. પછી જાંબુનો રસ નાંખી ખલ કરવો. એ પ્રમાણે પાંચ પાંચ સાત સાત દિવસ કરવાથી અત્યુત્તમ ભસ્મ થાય છે.

તાંબ્રભસ્મ-તાંબ્રાને નંગોડના રસમાં હમકારવાથી શુદ્ધ થાય છે. પછી તેનો ભુકો કરાવી ગજજીનીના રસની ભાવના આપી ગજપુટ આપવો. પછી કેરડાની કુંપળોના રસની સાત ભાવના આપી

એજ કુંપળીની લુબ્ધી કરી તેમાં ભસ્મ નાંખી બાખરી બનાવવી. ત્યાર બાદ કેરાંને વાટી કઠક કરી એક રામ પાત્રમાં અડધો કઠક પાથરી કુંપળીઓની લુબ્ધી કરી મુકી તેની ઉપર ભસ્મવાળી બાખરી મુકી કુંપળીઓની લુબ્ધી મુકી તેની ઉપર કેરાંનો કઠક મુકી બીજું રામપાત્ર ઢાંકી કપડમીટી કરી ગળપુટ આપવો. જેથી મફદ અત્યુત્તમ ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ પીતપર સાકર તથા માખણ સાથે, વાત રોગ પર ગુગળ સાથે, કફ વાત પર મધ પીપર સાથે, ગુસ્સાપર હીંગ સાથે અશરોગ પર સુરણના રસ સાથે, સંગ્રહણી તથા પ્રમેહ પર ગજો સત્વ સાથે, અજીર્ણ સાકર મધ સાથે અથવા મધ સાકર ધી સાથે આપવાથી પુષ્ટી આપે છે.

હરતાલ ભસ્મ-વરખી હરતાલનો ગાંગડો લઈ કળીચુનાના પાણીમાં ત્રણ દિવસ બુડતો રાખી એથે દિવસે બહાર કાઢી ઘોઈ ઇંદ્રવરણના ફળમાં મુકી ચાર પાંચ કપડમીટી કરી સુકવી સવા રોર અડાયા છાણામાં ડુંકી દેવું. એ પ્રમાણે એકવીસ ઇંદ્રવરણમાં ડુંકવાથી શુદ્ધ ભસ્મ થાય છે.

અબ્જક ભસ્મ-વળાબ્જક લઈ તેને શુદ્ધ કરી ધાન્યાબ્જક કરવી. પછી મહુડાના શીરામાં ગળપુટ આપવો. ગૌમુત્રમાં ત્રણ ગળપુટ તથા હુગળીમાં, હડ સાંકળમાં, ચોરના દુધમાં, પંચામૃતમાં મુળાના રસમાં, આંકડાના દુધમાં, આવળના રસમાં, એ દરેકમાં ઘુંટી અડેક ગળપુટ આપવાથી કિત્તમ ભસ્મ થાય છે.

રૈચ્ય ભસ્મ-ઝીણી દુધેલીના પાન લાવી છાંયડે સુકવી ચુર્ણ કરી એક છાણા પર પાથરી શુદ્ધ ચાંદીનો કંટક વેધી પત્રાં ગોઠવી ઉપર બીજું ચુર્ણ પાથરી છાણા મુકી ડુંકી દેવાથી ભસ્મ થાય છે.

બંગમસ્મ-કલ્પને શુદ્ધ કરી તેના પત્રાં કરી મેદી અને કેસુડાના પાન શેર એક લઈ ચુર્ણ કરી એક મોટા છાણા પર પાચરી ઉપર કલ્પના પત્રાં ગોઠવી બીજાં ચુર્ણ પાચરી તેની ઉપર એક છાણું ઢાંકી ઠુંકી દેવાથી ભસ્મ થાય છે.

વેદ્ય સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી. સૈયદપરા-સુરત.

બગીચા ભસ્મ-બગીચામાં શેભાને માટે જે ચીપા વપરાય છે તે સાવીને ખાંડીને તેનો એક શેર ભૂંદા થયેા હોય તેમાં ત્રણશેર કુંવારનો રસ નાખી એક માટલીની અંદર ભરી કપડાંનિરી કરી સૂકાવા દેવું. સૂકાયા પછી ગજપુટની આંચ આપવી પણ એ ગજપુટના ખાડામાં પ્રથમ એક મણુ લાકડાં ગોઠવવાં તે ઉપર પેત્રી માટલી મૂકી પછી છાણાં ભરી અગ્નિ સળમાવેા એમાંથી જે ભસ્મ નીકળે તે વાસુના દરદાને આડુના રસમાં આપવી, ખાંસીવાળાને પાનના રસમાં, પેટમાં દુખતું હોય તેને લીંબુના રસમાં આપવી, ફાલેાવાળાને લીંબુનો રસ અને મુળાના પાનના રસ સાથે આપવાથી ઘણો સારો ફાયદો કરે છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૨૯ મો.

રસવિદ્યા વિજ્ઞાન.

રસ, પારક, રસેન્દ્ર.

हरिविष्य हरितालं कश्मीविष्यं मनःशिला
गंधकं तत्रविष्यं च ममविष्यं च पारदः ॥

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી સૂર્ય પિતારૂપે અને ચન્દ્ર માતારૂપે પ્રાણિ-
માત્રને પોષે છે. જો એક ઘડી સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર પોતાના કીર્ણો
ફેંકે નહિ તો પૃથ્વીનાં અનંત જીવોનો નાશ થાય ! એવી ગણતરી
કરવામાં આવી છે કે ખગોલ સૂર્યગૃહણ વખતે સૂર્યના પ્રકાશીત
કીર્ણ વિના ઘણી જાતના પક્ષીઓ તથા બૂચરજીવો મરણ પામે
છે ! જો કે તેમાં સૂર્ય કંકણાકાર ઘેરાય છે કારણ કે સૂર્યનાં કરતાં
પૃથ્વી ઘણી નાની હોવાથી પૃથ્વીની છાંયા સૂર્યને સંપૂર્ણ આચ્છા-
દિત કરી શકતી નથી, જેથી ખગોલ એટલે આખો સૂર્ય ઘેરાયો
હોય તોપણ તેની દરતી કાર ઉઘાડી રહે છે અને તેથીજ બળવાન
પ્રાણીઓ બચી જાય છે. એટલે સૂર્ય જેમ વીર્યપોષક છે તેમ ચન્દ્ર
રજપોષક છે, જેથી મનુષ્યને અમાવાસ્યાની રાત્રી ચન્દ્ર વિના

પસાર કરવાથી તુકસાન થતું નથી પણ જો એક દિવસ સૂર્ય વિના ચલાવવું પડે તો આખી સૃષ્ટિનાં પ્રાણીઓનો નાશ થાય!!! એ ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે જગતની ઉત્પત્તિથી તે અંત સુધી સૂર્ય અને ચંદ્ર પ્રાણિમાત્રનાં જીવન માટે નિર્માણ થયેલા છે. પરંતુ સૂર્ય અને ચંદ્રના સામાન્ય પોષણમાં ઋતુઓના હીન અને મિથ્યા-યોગથી મનુષ્ય પ્રકૃતિમાં જે ફેરફારો થાય છે તેનું નિવારણ સામાન્ય સૂર્ય અને ચંદ્રનો પ્રકાશ કરી શકતો નથી. એટલા માટે સૂર્યનું વીર્ય (તેજ) અને ચંદ્રના રજ (શીતળતા)ને યોગે ધૈર્ય સૃષ્ટિમાં તેના સંચલરૂપે પારો અને ગંધક એવા બે પદાર્થો ઉત્પન્ન થયેલા છે. જેમ શિવ (પુરુષ) પાર્વતી (શક્તિ) વિના, રહીશકતો નથી તેમ પુરુષ (શિવ) વિના શક્તિને રહેવાનું સ્થાન નથી. તેમ પારો ગંધક વિના કાચ કરી શકતો નથી અને ગંધક પારાવિના નકામો છે. એટલે મનુષ્ય પ્રાણીના ત્રિગુણાત્મક શરીરમાં ષડરસાત્મક આહારથી અને સ્વેદ રશ્મીરૂપ પ્રકાશથી જે ફેરફાર થાય છે તેને સમાનભાવે વર્તાવવાને પારો અને ગંધક સિવાય બીજો કોઈ બળવાન પદાર્થ જણાતો નથી. રસાયનશાસ્ત્ર પારા તથા ગંધકને નૈસર્ગિક ગુણવાળા ગણે છે, એટલે જેમ લાકડું બળીને કોલસો થયા પછી, પથ્થર બળીને ચુનો થયા પછી અને બીજા ધાતુઓ બળીને લસમ થયા પછી પાછી પોતાના સ્વરૂપમાં એટલે લાકડું, પથ્થર કે ધાતુ બની શકતી નથી, તેમ પારા અને ગંધકને માટે નથી, પણ પારા અને ગંધકને બાળીને ધુમાડાના રૂપમાં ફેરવી નાંખ્યો હોય તોપણ તે ધુમાડાને એકઠો કર્યો હોય તો પારો અને ગંધક પોતાના અસલ

રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. એટલા માટે અમારા આયુર્વેદ પારાને
 મૂર્છિત અવસ્થામાં લાવીને તેને વાપરવાનો ક્રમ સિદ્ધ કર્યો છે.
 પારાને ગમે તે વસ્તુ સાથે વાટવામાં આવે તોપણ તે વસ્તુ સાથે
 પારા લીન થતો નથી, પરંતુ જો ગંધક સાથે વાટવામાં આવે
 તો પારા અને ગંધક પોતાના સ્વરૂપને અદલી બેઉજણ પોતાના
 રૂપ, રંગ છોડી કાળા રંગમાં એટલે આકાશતત્વમાં (પોતાના
 સ્વભાવને કાયમ રાખી) લીન થઈ જાય છે, અને પાછો કાઢી પણ
 યુક્તિથી તે માંદેલા ગંધક છુટો પાડવામાં આવે તો પારા પોતાના
 મૂળ રૂપમાં પ્રકાશિત થાય છે; એટલા માટે પારા અને ગંધકને
 નૈસર્ગિક એટલે કાઢી પણ અવસ્થામાં પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ નહિ
 કરે તેવો પદાર્થ માનેલા છે. અને તેથીજ રસશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓએ
 પારાને શંકરનું વીર્ય અને ગંધકને પાર્વતીનું વીર્ય (રજ) માનેલું
 છે. અને તે વીર્ય તથા રજને અત્યંત શ્રેષ્ઠપણુ આપી જેટલી
 મર્યાદા શંકર અને પાર્વતીની રાખવામાં આવે છે તેટલીજ મર્યાદા
 પારા અને ગંધકને માટે પણ માનેલી છે. અને તેથી રસશાસ્ત્રના
 અર્થમાં પારાના દર્શનનું, સ્પર્શનનું, મુચ્છનનું ઉત્થાપનનું (હાલના
 જમાનાની આંખે) અનિષેધોક્તિ કરેલું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.
 અને રસવિદ્યા મૂર્ખોના હાથમાં ન જાય તથા વિદ્વાનો અને ધન-
 વાનોજ માત્ર જગતના ઉપકારને માટે રસવિદ્યામાં પ્રવેશ કરી શકે,
 એટલા માટે રસશાળામાં જોઈતા પદાર્થો, રસશાળાને ચલાવનારા
 ઉત્તમ ગુણવાળા વૈદ્યો, રસશાળાને નિભાવનારા ઉદાર ચરિત
 ધનવાનો, તથા શુદ્ધ, સરળ, શાંત, દક્ષ અને ઉદ્યોગી પરિચારકાની
 યોજના થકી રસશાળાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કે જેથી

મારાને જરૂરિયાત થાય નહિ. પણ જે કાળમાં એ વર્ણન લખાયું તે કાળને માટે ભલે તે બંધ બેસતું હોય ! કેમકે તે સમયમાં પારો અને ગંધક એ બેઉ બહુ દુર્લભ, અપ્રાપ્ય અને અપરિચિત વસ્તુઓ ગણાતી હતી, પણ હાલના જમાનામાં જ્યારે જ્યારે જેટલા જેટલા પ્રમાણમાં જોઈએ ત્યારે ત્યારે તેટલા તેટલા પ્રમાણમાં તે ગળી શકે છે. છતાં હાલના વૈદ્યરાજે તેનો ખરો લાભ મેળવી શકતા નથી એ બહુ દિલનીરી ભરેલું છે.

આયુર્વેદના ઉપલબ્ધ ગ્રંથો તપાસતાં અમને એમ સમજાયું છે કે આયુર્વેદમાં ઋષિ પ્રણિત અને સિદ્ધ (યોગી) પ્રણિત એ બે જાતની ચિકિત્સાઓ છે. ઋષિ પ્રણિત ચિકિત્સામાં રોગ, રોગતું પૂર્વરૂપ, તેની સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ, ઉપશય, દેશ, કાળ, વય, વન્દિતો વિચાર કરી રોગીને આરોગ્યતા આપવા માટે પાંચકર્મનો નિશ્ચય કરી ચિકિત્સા નિર્માણ કરેલી છે. અને સિદ્ધ પ્રણિત ચિકિત્સામાં ઉપરની તમામ ખટપટને દૂર કરી સિદ્ધોએ ઉપદેશોલા રસો વાપરવાથી ઋષિવિદ્યાથી નહિ મટતા અને અસાધ્ય ગણાતા રોગોને દૂર કરી અજરામર પ્રાપ્ત કરવા સુધીનો રિધિ લખવામાં આવ્યો છે !!! તૈલજન્ય રત્નાવલીનો કર્તા લખે છે કે:-

न दोषाणां न रोगाणां नपुंसा च परिक्षणम् ।

न देशस्य न कालस्य कार्यं रस चिकित्सिते ॥

ઉપરનાં વચનથી રસ (પારો) માં ફેટલું બળ રહેલું છે તે આપણને સમજાવે છે. પરંતુ શ્રી શંકર જેમ ભકતોને જેવા રૂપમાં અને જેટલા પ્રમાણમાં ભક્તિ કરતાર હોય છે તેને તેવા

રૂપમાં અને તેટલા પ્રમાણમાં ફળ આપે છે, તેમ પારદ પણ જેટલા પ્રમાણમાં અને જેવા રૂપમાં મનુષ્યો તેની ભક્તિ એટલે સેવા ઉદ્ધવે છે તેટલા પ્રમાણમાં તેને તે ફળ આપે છે. ભક્તરાજ તુલસીદાસે કહ્યું છે કે

રામ જરૂરે ખેડક, સખકા મુજરા લેત
જેસી છનકી ચાકરી, વયસા ઊનકુ દેત.

આ ભક્તરાજનું માર્મિક વચન આપણા વિષયને સંપૂર્ણ બંધમેસ્તું છે, પરંતુ જેમ કેટલાક લોકો પોતાને મોટે ભક્તિ ભક્તિ ખૂમ પાડે, પણ અંતઃકરણમાં જ્ઞાન શુદ્ધિનો લેશ પણ સ્પર્ષ થવા દે નહિ, તેને માત્ર વેશ કાઢ્યા બદલ ખાવા જેટલું અન્ન મળે છે, પણ મોક્ષનું નૈસર્ગિક સુખ મળતું નથી. તેમ પારદને વાપરવાના પ્રયોગો વાંચીને બળ્લરમાંથી દશ દોષ અને સત્ત કંચુકી-યુક્ત પારદને લાવીને ગંધક સાથે વાટીને તેને મૂર્છિત કરીને ખવાડનારા વૈદ્યરાજો, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે માત્ર મોંઢાની ભક્તિ કરવાવાળા જેવા છે. પણ જે રસવૈદ્યો રસને લાવીને તેને આઠ સંસ્કાર આપી, તેમાંથી મિશ્રિત વસ્તુનો ત્યાગ કરીને માત્ર રસનેજ રહેવા દેધને તેનું મૂર્છન કરી વાપરે છે તેઓ જેમ યોગીઓ શારીરીક અને માનસીક વિકારોને દૂર કરી, આત્માને શુદ્ધ બનાવી મુક્તિનો લાભ મેળવે છે તેમ પારદને વિકારરહિત કરવાથી તે પારદ અસાધ્ય રોગના આગ્રહમાંથી શુદ્ધ કરી મનુષ્યને નિરામય બનાવી, અજ-રામર પદને આપે છે.

આયુર્વેદના સિદ્ધ સિદ્ધાંત પ્રમાણે જો પારદને શુદ્ધ કરવામાં આવે, તો પારદ અસંભવિત વાતને સંભવિત કરી બતાવે એવું

અમારા ધ્યાનમાં અને વાંચવામાં આવ્યા પછી અમે બીજાઓની
 પેઠે અનુભવ મેળવ્યા સિવાય શાસ્ત્રમાં લખેલી ગમે તેવી પ્રક્રિયાને
 અસંભવિત છે ! ખોટી છે ! ગપ મારેલી છે ! સાયન્સથી વિરુદ્ધ છે !
 એમ માનનારા નહિ હોવાથી પણ જ્યાંસુધી શાસ્ત્રમાં લખેલી પ્રક્રિયા
 પ્રમાણે તેના ઉપર પરિશ્રમ કરી વસ્તુને તૈયાર કરી અનુભવ લીધા
 પછી, તેમાં લખેલા ફળ પ્રમાણે ફળ ન થાય પણ તેથી ઓછું
 ભાગે ફળ જણાય તો તે અંતઃકર્તાનો દોષ નહિ કાઢતાં, અમારી
 ક્રિયામાં કોઈ જાતની ખામી છે એમ માનનારા હોવાથી અમને
 દેશ, કાળ અનુસાર જે સાહિત્ય મળી આવ્યું તે સાહિત્ય પ્રમાણે
 હમે પ્રથમ રસશાસ્ત્રના-રસરત્ન સમુચ્ચય, રસરત્નાકર, રસેન્દ્ર
 ચિન્તામણિ, રસચિન્તામણિ, રસરાજસુંદર, રસસારસંગ્રહ, રસસંકેત-
 કલિકા, રસહૃદયતંત્ર આયુર્વેદ સુધાકર, શારંગધર, ભાવપ્રકાશ,
 આદિ રસવિદ્યાના ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યું, અને તેની સાથે શ્રીમત્
 નૃસિંહાચાર્ય તરફથી પ્રકટ થયેલી યોગીની કુમારીની વાર્તામાં
 'ગુંથાયલું' રસસિદ્ધી શાસ્ત્ર વાંચ્યું. એ વાંચવાથી એકંદરે એવો
 નિશ્ચયપર આવવું પડ્યું કે તમામ રસશાસ્ત્રોના ગ્રંથોમાં પારદત્તે
 સમક્રમ્યુકિ અને દશ દોષ મુક્ત કરી, ૮ સંસ્કાર આપી બુલ્બક્ષિત
 કરવા સુધીની વૈદ્યોને આજ્ઞા છે, અને તે પછીના દશ સંસ્કાર
 કરવાનો અધિકાર સિદ્ધા તથા યોગીઓને છે. એટલુંજ નહિ પણ
 રસસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાંથી એક ઉપદેશ એવો લેવામાં આવ્યો કે આ
 વિદ્યા સિદ્ધ લોકોની શોધેલી છે અને તે માત્ર જગતના ઉપકારને
 માટે પ્રકટ કરવામાં આવેલી છે, માટે વૈદ્યોએ પારદત્તની ઉપાસના
 કરવાનું આરંભ કરતાં પહેલાં પોતાના અંતઃકરણમાં શંકલપ કરવો
 કે આ પારદત્તે હું જે સંસ્કારિત કરું છું તે મારે માટે ધન એકદં

કરવાને કરતો નથી પણ માત્ર જ્યતના ઉપકારને માટે હું આ કાર્યમાં પ્રવર્ત થાઉં છું” એવો નિશ્ચય કરીને પારદના કામમાં પ્રવેશ કરશે. તો સિદ્ધ મહાત્માઓ તરફથી વખતો વખત ગુપ્ત સુચનાઓ મળશે, જેથી ગુરૂપરંપરાની જરૂર રહેશે નહિ. એવું જાણ્યા પછી પારદને સંસ્કારિત કરવા માટેના શાસ્ત્રોનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરી એકખીજના પાઠો મેળવી જોતાં જણાયું કે પુસ્તકો જુદાં જુદાં છે પણ ક્રિયાઓમાં બહુ ફેર દેખાતો નથી, તેથી પ્રથમ અમે રસરતન સમુચ્ચયમાં કહ્યા પ્રમાણે બુલુક્ષિત પારદ બનાવવા માટે તેને આઠ સંસ્કાર આપવાનો આરંભ કર્યો. તેની સંપૂર્ણ વિધિ અને તેમાં પ્રકટ થયેલું ફળ આ નિબંધમાળાના ક્ષયના નિબંધમાં લખવામાં આવ્યું છે. જો કે બુલુક્ષિત પારદને ઘડણુ ગંધક સાથે જરણુ કરી ચંદ્રોદય બનાવવામાં આવ્યો હતો તોપણ તેમાં કેટલીક ખામી રહી જરાથી ચંદ્રોદય વળી અને પળી નાશ કરશે એવી સિદ્ધિવાળો છે એમ જાણવામાં હતું, છતાં તેણે શરીરની ઘડપણની કસ્યલી (વળી)ને દુર કરી, પણ પળી (સફેદ બાલ) ઉપર જોઈતી અસર કરી નહિ, તેથી બીજવાર ચંદ્રોદય બનાવવા માટે શારંગધર-સંહિતમાં લખેલી ક્રિયાઓ પ્રમાણે પારદને વિપરહિત ક્રિયાથી બુલુક્ષિત બનાવ્યો અને તેને સુવર્ણનો ટ્રાસ આપ્યો. તે પછી હાલ તેના ઉપર શત (૧૦૦) ગુણુ ગંધક જરણુ કરવાનું કામ ચાલે છે તેને માટે હમારી તો ખાતરી છે કે ચંદ્રોદય વળી અને પળીને દુર કરી જગતને આસીરવાદરૂપ થશે. દરમ્યાન બનારસનિવાસી લાલા શ્યામસુંદરાચાર્યના બનાવેલા રસાયનસાર નામના ગ્રંથમાંથી અહીં સિંદુર, તાલ સિંદુર, શિલા સિંદુર, રસ સિંદુર વગેરે

ખનાવવાનું મન થવાથી પારદને શુદ્ધ કરવા માટે સ્થામસુદરાચાર્યની રીતિ નહિ પકડતાં અમે રસરતનાકરમાં લખેલી તૃત ખરલની વીધિ કે જેનાથી સ્વેદન મર્દન અને મુખ કરણ (દીપન) સંસ્કાર થઈ પારો ભુલુક્ષિત થાય છે તે ક્રિયા પ્રમાણે પારોને શુદ્ધ કરી તેને પડગુણ ગંધક જાતણ કરી, ઉપર લખેલા સિંદુરો ખનાવ્યા છે, અને તે રોગીઓ ઉપર અસરકારક ગુણુ ખતાવનારા નીવડ્યા છે. તેનો લાભ અમારા વૈદ્ય બંધુઓ જાતે ખનાવી જમતના ઉપકાર માટે લોભ રહિત થઈ યશ અને કીર્તિ મેળવે એવા હેતુથી તે શુદ્ધ કરવાની વિધિ અને સિંદુરો ખનાવવાની વિધિ તથા તે ખવાડવાની રીત સાથે પ્રકટ કરીએ છીએ કે જેથી વંદો પાતાને હાથે ખનાવી ઉપયોગમાં લે, કારણ કે અમારો ખનાવેલો ચંદ્રોદય અથવા સિંદુરો અમે કોઈને પણ કોઈપણ ભાવે વેચતા નથી. માત્ર વંદોએ પાતાને હાથે ખનાવીને વાપરવા એવી સિદ્ધ આજ્ઞા કરીને તેને ખનાવવાની વિધિ, નીચે લખીએ છીએ;—

રસ રતનાકરમાં લખ્યા પ્રમાણે તૃત ખરલની વિધિમાં ઉતરતાં પહેલાં ૨૪ ઇંચ લાંબો, ૯ ઇંચ પહોળો અને ૮ ઇંચ ઊંડો એક લાકડાનો ખલનો તાપ અને બાટ કરાવ્યો અને તે બાટ પ્રમાણે ખીર લોખંડનો ખલ કરાવ્યો. તેવી રીતે એક બતો ૧૪ ઇંચ લાંબો અને ૨ ઇંચ જડો ખનાવ્યો. તે ખેડિતું વજન સુરતી ૮૫ મણ થયું. તે ખલને તાપ ઉપર મુકવા માટે એક બઢી ફાયર-પુશ ઇટની, ફાયરપુશ સીમેન્ટથી એવી ચણાવી કે તેમાં ખલની નીચે અગ્નિ રહે અને તે અગ્નિ એક લોખંડની જળા ઉપર રહે, અને તે જળાની સાથે એક એવું છિદ્ર રાખ્યું કે જે દ્વારાએ પંખાની

મમલુથી પવન પુકી દેવતા સચેત રખાય અને રાખેડી નીચે પડતી જાય. એવી ભઠ્ઠીના ખાડામાં લાકડાં સળગાવી, દેવતા બનાવી તે ઉપર તપ્ત ખરલ ગોઠવી, હિંગબોડમાંથી કાઢેલો પારો તોલા ૨૦૦ નાંખી પ્રથમ ઇંટનો ભુકો હળધર અને લીંબુનો રસ મેળવી એક દિવસ ખલ કર્યો અને બીજે દિવસે ઘોઈ લીધો. પણ ભોખડનો બસો જેનું વજન ૧૪ રતલનું થવાથી તે ખેંચી શકાયો નહિ, તેથી તે બત્તાના છેડા ઉપર કાણું પડાવી તેમાં કડી લાલી, તે કડીમાં સાંકળ જોડી તે સાંકળને ઊંચી ખાંધી, જેથી બત્તાને માત્ર હાથનો ઈશારો લાગવાથી ઘુંટવાની સવળતા થઇ. આ પારદ શુદ્ધિના તપ્ત ખરલતા વિધિમાં એટલું યાદ રાખવાનું છે કે જે જે વનસ્પતિમાં પારદને ઘુંટવાનો પ્રયોગ કહેલો છે પણ તપ્ત ખરલમાં તાપના યોગથી તે તે વનસ્પતિનો રસ સુકાઈ જાય તે પછી તેની સાથે કુંવારપાઠનો રસ કાઢી પારદને ડુબતો રાખી. ખરલને તપ્ત રાખી ઘુંટયા કરવું અને જેટલો રસ બાળી જાય તેટલો કુંવારપાઠનો બીજો રસ ઉમેરતા જવું. (૨) બીજે દિવસે ૨૦૦ તેલા પરદ ખરલમાં નાંખી તેને ૧૬મે લાગે એટલે આસરે ૧૩ તોલા આકાલના બીજ અને ઈંદ્રવજીના કળના છુંદામાં કુંવારનો રસ મેળવી સવારના ૮ વાગનાથી સાંજના ૬ વાગતા સુધી એવી રીતે ૭ દિવસ મર્દન કર્યું. ૮ મે દિવસે ખરલને ઠંડો પાડી પારદને ગરમ પાણીથી ઘોઈ લઇ લીંબુનો રસ શેર ૧ તથા સિંધવ ક્ષર શેર ૧ મેળવીને ઠંડા ખરલમાં ૧ દિવસ મર્દન કરાવ્યું. (૩) પછી ગરમબાળની ત્રીજી શેર પાંચ લાવી તેને ખાંડી પાણી મળુ ના માં લીઝાળી, પાંચ શેર પાણી બાકી રહ્યું ત્યારે તેને યોગીને ગાળી લઈ

પેલા તત્ત ખલમાં નાંખ્યું અને ૭ દિવસ સુધી કુંવારપાઠાનો રસ તેમાં નાંખતાં નાંખતા પારાતું મર્દન કરાવ્યું અને ૮ મે દિવસે તે પારદને ગરમ પાણીથી ઘોઘ પાછો સિંધવ અને કાંજમાં ૧ દિવસ ખરલ કર્યો. (૪) પછી ચિત્રાતું ચૂર્ણ શેર ૧ નાંખી, કુંવારનો રસ મેળવી ૭ દિવસ તત્ત ખરલમાં મર્દન કરાવ્યું. તે પછી ૮ મે દિવસે તેને ગરમ પાણીથી ઘોઘ પાછો કાંજ અને સિંધવમાં ૧ દિવસ ખરલ કરાવ્યો. (૫) તે પછી ધંતુરાના પાંતરાનાં રસ શેર ૨ માં ૭ દિવસ સુધી મર્દન કરતા ગયા અને કુંવારપાઠાનો રસ ઉમેરતા ગયા. ૮ મે દિવસે તેને ગરમ પાણીથી ઘોઘ કાંજ અને સિંધવમાં ૧ દિવસ ખરલ કરાવી. (૬) તે પછી ત્રિકુણાતું ચૂર્ણ શેર ૩ મેળવી કુંવારનો રસ નાંખી તત્ત ખરલમાં ૭ દિવસ મર્દન કરાવ્યું. ૮ મે દિવસે પારદને ગરમ પાણીથી ઘોઘને કાંજ તથા સિંધવમાં ૧ દિવસ મર્દન કરાવી, (૭) બીજે દિવસે સુંઠ, મરી, પીપરના ૩ શેર ચૂર્ણમાં કુંવારના રસ સાથે તત્ત ખરલમાં ૭ દિવસ મર્દન કરાવ્યું. ૮ મે દિવસે તેને ગરમ પાણીથી ઘોઘ, સિંધવ અને કાંજમાં મર્દન કરાવી (૮) ગોખરના બશેર ચૂર્ણમાં કુંવારનો રસ નાંખી ૭ દિવસ મર્દન કરાવી ૮ મે દિવસે ગરમ પાણીથી ઘોઘને તેને લીંબુનો રસ શેર ૪ અને સિંધવ શેર ૨ તથા કુંવારનો રસ શેર ૫ મેળવીને ૭ દિવસ સુધી ઠંડા ખરલમાં મર્દન કરાવી. ૮ મે દિવસે ગરમ પાણીથી ઘોઘ તે પારદને શુદ્ધ થયેલો જાણી સારા બુચ્ચાળી શીશીમાં બરી લીધો. આ પ્રયોગમાં વસાણાં રીતસર નાંખ્યાં પણ કુંવાર ૩૦ મહુ ખખી અને પારદ ૧૮૫ તોલા શુદ્ધ રહ્યો છે, તે કુંવારપાઠાની સધવડ ઉપર ધ્યાન રાખી વૈલોએ આ કાર્યમાં પ્રવેશ કરવો.

રસરતનાકરના નિયમ પ્રમાણે તત્ત ખરલમાં પારદને ઘુટવામાં
અમે એટલો સુધારો કર્યો કે દર અઠવાડીએ એકવાર ૧ દિવસ
કાંજ અને સિંધવમાં ઘુટાવ્યો, કારણ કે રસશાસ્ત્રના ગ્રંથો વાંચતાં
અમને સમજાયું કે ખાદો રસ પારાનું મુખ કરે છે અને ખારો
રસ પારાને પ્રયોગે છે, જેથી રસરતનાકર ગરમ કાંજમાં ધોવાનો
પ્રયોગ બતાવે છે તેને બદલે અમે ગરમ પાણીથી ધોયો અને
કાંજ તથા ખારના યોગથી ૧ દિવસ ઘુટ્યો એટલે એકંદરે પારદને
૧૫ દિવસનો મુખ કરવા મારેનો દીપનસંસ્કાર મળ્યો અથવા થયો.

૧. રસસિંદુર.

૧. તે પારદમાંથી ૪૦ તોલા પારદ લઈ ૨૪૦ તોલા ગંધકમાં
દાઝળી કરી અને તેને અગનશીશીમાં ભરી વાળુકાયત્રમાં કર પ્રહર
અહોરાત્ર આંચ આપી; તે સ્વાગશીતળ થયા પછી તેમાંથી રસસિંદુર
કાઢી લીધો તો ૧ શેરમાં ૪ તોલા ઓછો એટલે ૩૬ તોલા રસ-
સિંદુર અમારા હાથમાં આવ્યો. તે ૩૬ તોલા રસસિંદુરમાંથી ૧૬
તોલા રસસિંદુરને ૩ દિવસ સુધી કારો વટાવી એક શીશીમાં ભરી
લીધો. તેમાંથી ૧ ચોખ્ખાપુર માત્રા દુધની મલાઈ તોલા ૧ સાથે
દિવસમાં બેવાર રોગીને ચટાડવાથી શ્વાસ અને જીની ખાંસી તથા
જીર્ણવર ઉપર ધણેજ ફાયદો કરનારો નીવડ્યો છે.

૨. સ્વલ્પચંદ્રોદય.

ખાકી રહેલા ૨૦ તોલા રસસિંદુરમાં જયફળ તોલા ૫, લવેંગ
તો. ૫, ખરાસકપુર તો. ૫ અને કસ્તુરી તો. ૧ (સવા) તથા
સોનાના વરખ તો. ૧ મેળવીને પાનના રસમાં ૭ દિવસ સુધી મર્દન

કરીને તેનો સ્વરૂપચંદ્રોદય ૧ તોલાની ૧૦૦ ગોળી થાય એટલા માપથી બનાવ્યો. એ ગોળીમાંથી ક્ષયના, ધાતુક્ષીણતાના રોગીને તથા સંગ્રહણીના રોગીને દિવસમાં એકજવાર ૧ ગોળી મધમાં ચટાડી ઉપરથી ઘીવાળા ખોરાક આપવાથી ઘણી સરસ અસર નીપજવી છે. આ ગોળીમાં એક એવો ચમત્કાર જોવામાં આવ્યો છે કે સંગ્રહણીના દર્દીઓ ત્રીજે દરજ્જે પહોંચેલા હોય અને તે ખેડિપિઆભાર અન પચાવી શકતા નહિ હોય અને આપણે જેને માત્ર છાશ ઉપર રાખી અન્નનો ત્યાગ કરાવ્યો હોય તેવા દર્દીને ૧ ગોળી સવારે મધમાં ચટાડી, ઉપર ૨ તોલા ઘી મરમ કરીને પાછાં. એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કર્યા પછી ૨ તોલા ઘી ઉપરાંત ધઉંની પાતળી રોટલી જેના ઉપર પુખ્ત ઘી ચોપડેલું હોય તેવી, એકએકથી કમેકમે દરરોજ વધતા જાય તે ૭ દિવસમાં ૪ રોટલી સુધી પચાવી શકે છે તેની સાથે જાડો કઠણ થતો જાય છે, ઝાડા ઓછા થતા જાય છે અને રોગીની શક્તિ વધતી જાય છે ! એટલે પૂર્ણચંદ્રોદય સિદ્ધ મકરધ્વજના કરતાં ઘણું ઓછું અંશે પણ ખીજ અન્ય દવાઓ કરતાં ઘણું સારું શાયદો કરે છે.

સિંદુરો બનાવવા માટેની અનુભવી સૂચના.

રસસિંદુર વગેરે તમામ સિંદુરો બનાવતાં પારામધકની કાજળી કરવામાં આવે છે તેમ કાજળી કરીને, અગ્ન શીશીમાં ભરીને વાળુકા પત્રમાં ચઢાવીએ છીએ તો તેમાં ઉભરો આવીને દવા ઉભરાઈ જાય છે. પરંતુ આપણે એવું કરવાનું છે કે એક પતરાપર ચઢાવેલા કાચવાળા વાસણો કે જે અસિપર ચઢી શકે છે તેવું એક

વાસણુ જેમાં ૦૧૧ મણુ પાણી માંથ એવડું લઈને તે વાસણમાં
 ૨૦૦ તોલા ગંધકને ધીમે તાપે ખીંગનાવવો એટલે તેનું પાણી બની
 જશે. પછી ૪૦ તોલા ગંધકમાં ૪૦ તોલા પારો મૂકીત કરી
 (વાટી) પેલા ગંધકના રસમાં થોડો થોડો નાખી હલાવતા જવું અને
 એ રીતે તેમાં બધો પારો મેળવી દેવો. પછી તેને બીજા વાસણમાં
 લઈ લેવો, જેથી એક કદળુ મટ્ટો બંધાઈ જશે. તે મટ્ટાને ખાચ-
 ણીમાં ખાંડી હલાવે ચાળી, અમનશીશીમાં ભરશે તો ઉઝરો આવશે
 નહિ. ૪૦ તોલા પારો અને ૨૪૦ તોલા ગંધકની કાજળી એકી
 વખતે ચઢે એવડી વિલાયતી અમનશીશી આવતી નથી, તેથી
 કપડવંજ ગામમાં બનતી શીશીઓ કે જે અમારે ત્યાં રસકપુર
 તથા હિંગજોડ બનાવનારા વાપરે છે, કે જે શીશીમાં ૩ મણુ હિંગ-
 જોડ અને ૨ મણુ રસકપુર એકી વખતે પાકે છે તે શીશી કે જેમાં
 ૦૧૧ મણુ પાણી સમાય એવડી લેવી અને તે શીશી ઉપર ૭ કપડ-
 મટ્ટી કરવી. કપડમટ્ટી કરવાની એવી રીત છે કે પ્રથમ માટીને
 પલાળી તેને રગડા જેવી કરી કપડેથી છણી લેવી અને તે છણેલી
 માટીમાં જે તે માટી ૧ મણુ હોય તો ૧૦ શેર કાળી રેતી, ૫
 શેર રાખોડી અને ૨૧૧ શેર મીઠું નાખીને તેનો કાદવ બનાવવો,
 પછી તે કાદવને ખારીક કપડા ઉપર ચોપડી શીશી ઉપર પ્રથમ ૫૩
 ચઢાવવું. ખાસ ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે કપડવંજની
 શીશી ધણીજ પાતળી આવે છે તેના ઉપર જાડું માટીનું પડ
 પ્રથમથી ચઢાવવા જઈએ તો તે માટીના ભારથી શીશી તરતજ
 પુટી જાય છે, એટલા માટે પ્રથમનું ૫૩ પાતળું ચઢાવવું અને તે
 સંપૂર્ણ સુકાઈ રહે ત્યારે બીજું ૫૩ તે કરતાં જરા વધારે જાડું

ચડાવવું. તે સુકાઈ રહે પછી ત્રીજું પડ તેથી વધારે જડું ચડાવવું.
 એ પ્રમાણે ૭ પડ ચડાવતાં શીશીની ઉપર ૦૧૧ ઇંચથી ૧ ઇંચ
 સુધી કપડમટીનું જડું પડ થવું જોઈએ. તે પછી તે શીશી સમાપ
 અને આસપાસ ત્રણ ત્રણ ઇંચ જગ્યા ખાલી રહે એવડું માટીનું
 કુંડું લાવવું પણ તે કુંડું એવું મજબુત હોવું જોઈએ કે ૪ ને
 બદલે ૮ દિવસ સુધી અહોરાત્ર અગ્નિ ઉપર રહે તોપણ ફાટી કે
 ખદખદી જાય નહિ તેવા કુંડાને તળીએ મધ્ય ભાગમાં ૦૧૧ ઇંચ
 પહોળો ૧ છેદ કરવો. તે છેદ ઉપર એક પાતળી ડીકરી મુકી તેના
 ઉપર પેશી શીશી ગોઠવવી અને પછી શીશીની આસપાસ ઘણી
 માટી નહિ તેમ ઘણી ઝીણી નહિ એવી રેતી એક સરખી ચાળીને
 ભરવી જે કુંડા કરતાં શીશી ઉંચી રહે તો તે કુંડા ઉપર ખીજો
 કુંડો ગોઠવી તેને પેલા મટોડાથી સાંધા પુરી તે કાંઠામાં રેતી પુરવી
 તે એટલે સુધી કે શીશીની ઉપર જે આંગળ થર આવે પછી
 શીશીના મોંઢા ઉપર એક માટીનું પાત્ર છાછરા ઘાટનું લઈ શીશીના
 મોંઢામાં બેસતું આવે તેવી રીતનું તેમાં કાણું પડી, શીશીના મોંઢા
 ઉપર બેસતું કરવું કારણ કે વખતે ઉભરે આશી શીશી માંહેલી વસ્તુ
 બહાર નીકળે તો આ પાત્રમાં ઝીલાઈ રહે. જે એ પાત્ર મુકવામાં નહિ
 આવે તો ઉમરાયથી વસ્તુ રેતીમાં મળી જાય તે પાછી હાથમાં આવે
 નહિ એટલું કયાં પછી વાળુકાયત્રની નીચે ધીમે અગ્નિ શરૂ કરવો.
 અને ખીજો દિવસે તે અગ્નિને વધારવો એટલે પારો અને મધક
 આંગળીને શીશીમાંથી ધુમાડાના ગોટગોટ નીકળવા માંડશે. તે પછી
 થોડીવારમાં શીશીમાં ભડકો થશે તેથી વૈષે જરા અકળાવું નહિ.
 એ ભડકો કોઈવાર ૪ કલાક કોઈવાર ૮ કલાક અને કોઈવાર ૧૨

કલાક ચાલું રહે છે. તે બાકો નરમ પડી જાય કે શીશીના મોંઢાને
 બંધ બેસતો જુની ઇટને ધસીને એક બુચ તૈયાર કરી રાખવો.
 તે બુચ શીશીના મોંઢાપર ઢાંકી દેવો, પણ તેને મુદ્રા કરવી નહિ.
 કલાક બે કલાક થાય કે પેલો બુચ ઉઘાડી નાંખવો એટલે ગંધકનો
 રોકાયેલો ધુમાડો બહાર નીકળી જશે. એમ કરતાં જ્યારે શીશીના
 મુખપર મારેલા બુચની અણીપર હીંગલોક જેવો રંગ વળગતો
 દેખાય ત્યારે તે બુચને ગોળ અને ચુનામાં ખરડીને શીશીના
 મોંઢામાં બેસાડી દેવો અને તે પછી ૩૨ પહોર પુરા થાય સાંસુધી
 આંચ આપ્યા કરવી, એટલે શીશીને તળીએથી તમામ પારો ઉડી
 રાતા હિંગલોક જેવો રસસિંદુર શીશીના ગળાની આસપાસ
 વળખી જશે જે કે રસસિંદુર ૩ દિવસમાં પણ તૈયાર થઈ જાય
 છે, પરંતુ તે શીશી સાથે એવો ચોંટી જાય છે કે તેને અને કાચને
 છુટા પાડતાં બણી મુશ્કેલી પડે છે, અને વખતે કાચ સાથે રસ-
 સિંદુર ચાલ્યો જાય છે અથવા રસસિંદુરમાં કાચ આવી જાય છે,
 એટલા માટે બરાબર ૪ દિવસ એટલે ૩૨ પ્રહરની આંચ આપવી
 કે જેથી શીશી ફાડવા પછી તેમાં કાચનો ભેગ આવે નહિ.
 રસસિંદુરની ભટ્ટી ચઢાવતી વખતે એક મોટી સાણસી અને એક
 લોખંડની બે દોરા જાડી અને ૧૥ ગજ લાંબી સીક કે જેનું એક
 ખાસું અણીદાર બનાવેલું હોય અને એક પાસે પકડાય એવો
 આંકડો વજાલ્યો હોય તેવી સીક તૈયાર રાખવી, કારણ કે શીશી-
 માંથી કાઢ વખતે ઉભરો ચઢી શીશીનું મોંઢું બંધ થઈ જાય છે,
 અને જે તેવી સ્થિતિમાં ૧૦ કલાક રહે તો શીશી અગર તો કુંડાને
 લાંગી સર્વ પારો બંધક સાથે ચુલામાં પડે છે અથવા શીશી

કુંડામાંથી ઉંચે ઉડી વેલનું માથું ફેડી, પોતે કુટી પારા અને ગંધકને આકાશમાં ફેડાવી દે છે. તેમાં જો મંત્રના ઉપર ડાપડે હોય તો બળતા ગંધકથી તે ડાપડે બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. તેટલા માટે શીશીનું મુખ બંધ થાય કે તુરતજ પેલી લોખંડની સીકવડે શીશીનું મુખ બંધ થાય ત્વરાએ ખુલ્લું કરતા જવું. જ્યારે ૩૨ પહોર આંચ આપવાવાળું અથવા ૬૪ પહોર આંચ આપવાવાળું વાળુકામંત્ર ચઢ્યું હોય ત્યારે વૈદ્ય રાત અને દિવસ ઉંઘને તજીને તેના ઉપર જાતે પોતે દેખરેખ રખાવી છે, કારણ કે કંઈ વખતે અકસ્માત થઈને પારો ઉડી જશે તે કહી શકાતું નથી ! ૩૨ પ્રહરની આંચ આપ્યા પછી શીશીને ફેડતાં તેની નીચે ૮ થી ૧૦ તોલા રાખોડી હાથ લાગશે, પણ તે રાખોડીમાં કોઈ જાતનું તત્વ હોય એમ અમને લાગ્યું નથી તેથી તે રાખોડી ફેંકી દઈએ છીએ, એ પ્રમાણે રસસિંદુર બનાવીને વાપરવાની સર્વ વૈદ્યરાજેને લલામણુ કરીએ છીએ જો બરાબર ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પારાને શુદ્ધ કરી રસસિંદુર અથવા ખીજા સિંદુર બનાવશે તો કોષપણુ દર્દીને સારો કરતાં મુઝાવાનો વખત આવશે નહિ.

૨. મલ્લસિંદુર.

૨. તપ્ત ખરલમાં શુદ્ધ કરેલો પારો, તો. ૪૦, ગંધક તો. ૪૦, અને સોમક તો. ૨૦ લઈ વાટીને તેની કાજળી બનાવી તેમાં ૨૦૦ તોલા ગંધકને દુધમાં શુદ્ધ કરી મેળવીને ઉપર પ્રમાણેની અગ્નિ શીશીમાં ભરી વાળુકા મંત્રમાં ૩૨ પ્રહર એટલે ૪ અહોરાત્ર અગ્નિ આપ્યો. આ મલ્લસિંદુર બનાવતાં લાલા સ્વામસુંદરાચાર્યે

મુચના કિરેલી છે કે એના ધુમાડથી બચવું પણ અનુભવ કરતાં એવું જણાયું કે ધુમાડથી બચવાનો ડર રાખે તો મલ્લસિંદુર બની શકે નહિ. કારણ કે થોડી થોડીવારે લોહસલાકા (સીક) શીશીના મ્હોંમાં મારવાની ખાસ જરૂર પડે છે. જો શીશીનું મ્હોં બંધ થઈ જાય તો શીશી ઠીંટી જાય ! અને ધુમાડો લાગે તો આંખે આંધળો થાય ! પરંતુ અમે એવો અનુભવ મેળવ્યો છે કે જ્યાં સુધી ગંધક બળે છે ત્યાં સુધી પારદ ઉડી શકતો નથી. તેવીજ રીતે સોમલના કરતાં ગંધક વધારે જવાળાગ્રાહી પદાર્થ હોવાથી, ગંધકના ધુમાડ સાથે સોમલ ઉડશે નહિ, અને ગંધક બળી રહેશે એટલે શીશીને મોઢે દાટ મારી મુઝા કરવાની છે તેથી સોમલનો ધુમાડો બહાર આવી શકશે નહિ. એ પ્રમાણે ૨૦ પ્રહર સુધી ગંધકનો ધુમાડો નીકળ્યો અને તે પછી શીશીના ઉપર છંટનો છુચ બનાવી ગોળ અને ચુનામાં રમદોળી શીશીનું મુખ બંધ કર્યું એટલે બાકીના ૧૨ પ્રહરમાં તમામ મલ્લસિંદુર શીશીના મુખ આગળ આવીને એકઠો થયો. તે પછી ત્વાંગ શીતળ થયે શીશીને ફાડતાં તેમાંથી મલ્લસિંદુર નામનો પદાર્થ પર) તોલા નીકળ્યો. તેમાંથી અમે મલ્લસિંદુર ગુટિકા નીચે પ્રમાણે બનાવી છે:-

મલ્લસિંદુર ગુટિકા:—ઉપર પ્રમાણે બનાવેલો મલ્લસિંદુર તો.

૧, સુંઠ, મરી, પીપર, પીપળીમૂળ, અકલમરો, જાયફળ, એલચી, વેંગ અને કેશર એ સર્વે એકેક તોલો લમ્પ, વાટી વસ્ત્રગોળ કરી, પછી મલ્લસિંદુરને ૧ દિવસ સુધી જુદો વાટી, બાકીનાં વસાણાનું ચુર્ણ થોડું થોડું મેળવતા ગયા અને છુંટતા ગયા. તમામ ચુર્ણ એકરસ થયા પછી પાકાં એવલી પાન નંગ ૧૦૦ ના રસમાં તેને

કુંટી મઠના દાણા જેવડી ગોળી બનાવી. આ ગોળી દિવસમાં બે વખત એકેકી અથવા બબ્બે, મધ સાથે અથવા પાણી સાથે આપવાથી વાયુના તમામ દર્દો મટાડી શકાય છે. એ એ ગોળી પાણી સાથે આપવાથી મન્યાસ્તંભ અને આર્દ્રિતવાયુ સારા કર્યા છે. અને એ ગોળી દિવસમાં બેવાર, બબ્બે તોલા અરણીના (અમિમંથ) રસ સાથે આપવાથી ઉન્માદ (ગાંડપણ)ના રોગી સારા થયા છે એ પ્રમાણે શુદ્ધિ પહોંચાડી કોષપણુ જાતના વાયુના રોગ, કફના રોગ અને ત્રિદોષમાં આપવાથી ધણુંજ સારું કામ કરશે. આ ગોળી ખાતા કોષપણુ દર્દને કોષપણુ જાતની પરેણ કરવાની જરૂર પડતી નથી. માત્ર જે રોગ ઉપર એ ગોળી આપીએ તે રોગને વધારનારી વસ્તુ ખાવાની પરેણ કરાવીએ છીએ. જેમકે ઉન્માદ રોગમાં રાઈ, કોળું અને ખાંડ ખાવાથી ઉન્માદ વધે છે તેથી તેનો નિષેધ કરવો અથવા વાયુના રોગમાં વાયુને વધારનારી વસ્તુનો ત્યાગ કરાવવો. વૈદ્યે પરેણ પાળવાની કહી હોય છતાં રોગી પરેણ તોડે તો તેના રોગને પ્રાયદો થાય નહિ પણ મલ્લ-સિંદુર પોતે કોષપણુ જાતના કુપથ્યથી વીક્રિયા કે નુકસાન કરતો નથી.

૩. તાલસિંદુર.

૩. તપ્ત ખરલમાં શુદ્ધ કરેલો પારો તોલા ૪૦ અને વરખી હડતાલ તો. ૨૦ તથા ગંધક તો. ૪૦ ને વાટી કાળજી કરી તેમાં ખીજો ૨૦૦ તોલા ગંધક ઉમેરી, ઉપર પ્રમાણે અગનશીથીમાં ભરી વાળુકાયત્રમાં ૩૨ પ્રહર એટલે ૪ અહોરાત્રની અગ્નિ આપી એ વાળુકાયત્રમાં ૨૪ પ્રહર ગયા પછી ડાઢ મારવાનો વખત આવ્યો.

હતો; તે પછી બીજા ૮ પ્રહર તીવ્ર અગ્નિ આવ્યો. એટલે જ્યારે સ્વાગ્ર સીતળ થયે શીશીને ફાડી તો તેમાંથી પદ તોલા તાલસિંદુર મળી આવ્યો. તે તાલસિંદુરના એ પ્રયોગ અમે બનાવ્યા છે.

૧. લવીંગાદિ તાલસિંદુર:—તાલસિંદુર તોલા ૨૦, લવીંગ, બરાસકપુર, એલચી, તજ, નામકેશર, જયફળ, વાળો, સુંઠ, સાહ-
જીર, અગર, વાંસકપુર, જટામાસી, નીલકમળ, પીપર, સુખડ, ત્રાયમાણુ, કાળો વાળો અને ચીનીકબાલા એ પ્રમાણે શારંગધર સંહિતાના લવીંગાદિ ચૂર્ણના ઉપર લખ્યા પ્રમાણેનાં વસાણાં એકેક તોલો લઈ તેને વસ્ત્રગાળ કરી ૨૦ તોલા તાલસિંદુરને ૩ દિવસ સુધી ખરલમાં ફેરો વાટયો. પછી તેમાં ઉપર લખેલું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ થોડું થોડું નાંખતા જઈ ખરલ કર્યો. તે પછી ઉપર લખેલા લવીંગાદિ ચૂર્ણને તોલો તોલો લઈ એ ૧૮ તોલા વસાણામાં પાણી શેર ૪ મુકી તેનો ઉકાળો કરી તે ઉકાળામાં ૦.૧ શેર પાણી રજું ત્યારે તેને ગાળીને તાલસિંદુરમાં નાંખી ખરલ કર્યો. એ પ્રમાણે લવીંગાદિ ચૂર્ણના ક્વાથના ૩ પદ એવી રીતે પાયા કે એકવાર નાંખેલો ક્વાથ વાટતાં વાટતાં સુકાઈ જાય, એટલે બીજો ક્વાથ નવા વસાણાં લાવીને ઉકાળીને નાંખાય તે પ્રમાણે ત્રીજીવારનો ક્વાથ નાંખી ગોળી વાળવા જેવું થયું ત્યાંસુધી ઘુંટી તેની મગમગ જેવડી ગોળીઓ વાળી. આ ગોળીમાંથી ફેટલાકને દરરોજ એકજ ગોળી, ફેટલાકને સાંજ સવાર એકેક ગોળી અને ફેટલાકને સવાર, બપોર અને સાંજે એકેક ગોળી મધ અથવા પાનના રસમાં, અથવા આદુના રસમાં, રાગીની પ્રકૃતિ જોઈને આપવાથી ખાંસી શ્વાસ, (દમ) અને ક્ષયની ખાંસી ઉપર તેણે ઘણી સારી અસર નીપજાવી.

છે. જો કે એ ગોળી ઉપર કાંઈ પણ પથ્થ કરવાની જરૂર નથી તોપણ ગળામાં ધુમાડો કે ધુસ પેસતી હોય તેવા સ્થાનથી અચકું, અમ લાગે એટલું કાંઈપણ કાર્ય કરવું નહિ ને તેનાથી અચકું. ઉરક્ષત અને શ્વાસ (દમ)વાળાએ મૈથુનથી અચકું અને સામાન્ય રીતે વિદાહી પદાર્થો (તેલમાં તળેલા) ખાવાથી અચકું અને જેમ જેમ પાચન થતું જાય તેમ તેમ ઘી વધારે ખવાય એવી ગોઠવણ કરવી, એ ગોળી ૬૫, ૬૬નાં દર્દો તથા ફેફસાં અને હૃદયના રોગમાં ધણી સારી અસર નીપજાવે છે.

૨. મંજીષ્ઠાદિ તાલસિંદુર:-ઉપર પ્રમાણે તૈયાર કરેલો તાલસિંદુર તોલા ૨૦ અને નીચંટરત્નાકરના ત્વકદોષમાં લખેલો મંજીષ્ઠાદિ ચોસષ્ટો કવાથ એટલે મજ્જા, હરડાં, ખેડાં, આમળાં, ઘઉંલા, ગરુડ-વેળ, આહ્લી, ઘોડાવજ, પુષ્કરમૂળ, લાંગરો, સુંઠ, મરી, પીપર, કરીઆત્ર, અતિવિષ, નગોડ, ગરમાળો, ત્રાયમાણ, ખેરસાલ, આલુ, પહાડમૂળ, કકુ, પિત્તપાપડો, બાવળની જાલ, ઇંદ્રજવ, તાનવેલો, ઇન્દ્રવરણની જડ, લતા કસ્તુરી (મુશ્કદાના), એરંડમૂળ, લીમજાલ, ચિત્રો, ક્રતાવરી, ભારંગમૂળ, આંબાહળદર, પડકચુરો, બીલીતો ગર, ધાવડીનાં પુલ, માલકાકણી, વાળો, હંતીમૂળ, પલાશપાપડો, રતાં-જળી, પતંગનું લાકડું, ગોરખમુડી, વામવડંગ, આંકડાનું મૂળ, અરણીનું મૂળ, કરંજનાં છોડાં, કડાજાલ, ભોંયરીગણી, દેવદાર, નાગરમેથ, રાતાં કમળ, કેવડો અને પટોળ એ પ્રમાણે ૬૪ વસાણાં પૈકી બાકીનાં ઉપલબ્ધ નહિ થવાથી આ ૫૬ વસાણાં તોલો તોલો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી, તાલસિંદુર તોલા ૨૦ ને ૩ દિવસ સુધી કાંદે વાટી તેમાં ૨૦ તોલા મંજીષ્ઠાદિ ચૂર્ણ મેળવ્યું. તે પછી બાકીનાં

ચૂષ્ણને ૪ શેર પાણીમાં ઢીકાળી ૧ શેર પાણી રહ્યું ત્યારે કપડે
માળી, તેમાં તાલસિંદુરનો ખલ કર્યો. એવી રીતના ૩ પટ પાયા
પછી તેની મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી. આ ગોળી એકેક અથવા
બે-બે, દિવસમાં ૩ વાર માત્ર પાણી સાથે આપવાથી ખસ, વિરેકોટક
વગેરે ચામડીનાં તમામ દરદોને મટાડવામાં બહુ અસરકારક નીવડી
છે. એ પ્રમાણે તાલસિંદુરના બે પ્રયોગ કોઈપણ જાતના ઉપદ્રવ
કર્યા સિવાય કામ કરી રહ્યા છે માટે વૈદ્યરાજેએ શ્રમ લખને આ
પ્રયોગો જાતે બનાવી વાપરવાની અમે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ.
આ પ્રયોગથી નીલકંઠ ગુટિકા અથવા રસકપુરની ગોળી વાપરતી
વખતે વૈદ્ય તથા રોગીને બચમાં રહેવું પડે છે તેવો ભય આ ગોળી
ખવાડતાં બને ખાતાં જરાપણુ રહેતો નથી.

૪ શીલાસિંદુર.

૪. શીલાસિંદુર:—ઉપર પ્રમાણે તૈયાર કરેલો પારદ
તોલા ૪૦ અને મનસીલ તો. ૨૦ તથા ગંધક તો. ૪૦ ને વાટી
કાજળી બનાવી. તે પછી તેમાં ૨૦૦ તોલા ગંધક તાપે ઓગાળીને
તેમાં કાજળી મેળવીને ઠંડો પડ્યા પછી વાટીને અગનશીશીમાં
ભરીને વાલુકાયંત્રમાં ૪ દિવસ એટલે ૩૨ પ્રહર અગ્નિ આપ્યો. એ
અગનશીશીને ૨૦ પ્રહર વીત્યા પછી દાટ મારવાનો સમય આવ્યો.
૪ પ્રહર સુધી કલાક કલાકે દાટને કાઢી લઈ ધુમાડાને નીકળી
જવા દીધો. તે પછી ગોળ અને ચુનાથી દાટને સુદ્રા કરી બીજા
૮ પ્રહર તીવ્ર અગ્નિ આપ્યો. જ્યારે સ્વાગશીતળ થયું ત્યારે શીશી
ફાડી તેના સુખ ઉપર વળગેલો શીલાસિંદુર કાઢી તોળતાં ૬૦
તોલા નીકળ્યો.

શીલાસિંદુર ગુટકા:-શીલાસિંદુર તો. ૨૦, આમળાં તો. ૧૦ અને બાવચી (અવલગુંજ) તો. ૧૦ એ બેનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી શીલાસિંદુરને ૩ દિવસ લાંબરાના રસમાં ઘુટી તે પછી થોડું થોડું ઘુટતાં ૨૦ તોલા ચૂર્ણ મેળવી દીધું. તે પછી આમળાં શેર ૧ અને બાવચી શેર ૧ ને ખાંડી ૧૨ શેર પાણીમાં ઉકાળી ૧૫ શેર પાણી બાકી રહ્યું તેનાવડે શીલાસિંદુરને ૧ પટ આપ્યો. એવી રીતે આમળાં અને બાવચીના જુદીજુદી વખતે નવા નવા ઉકાળા કરી ૫ પટ આપ્યા. પછી તેની વટાણા જેવડી ગોળી બનાવી. શીલાસિંદુર કુષ્ટરોગ માટે ઘણું સાફ કામ બજાવે છે તથા મેદો રોગને માટે પ્રખ્યાત છે એવું લાલા શ્યામસુંદરાચાર્યે લખેલું છે, પણ અમને કુષ્ટરોગપર વાપરવાનો વખત મળ્યો નથી પરંતુ મેદોરોગ એટલે ચરખીથી કુલી ચલકા દર્દીઓ કે જેની છાતીમાં બહુ ગભરામણ થાય, સરીર પાણી પાણી થઈ જાય અને કાંઈ વાતે ચહેન પડે નહિ એવા રોગીને આપવાથી ઘણો ફાયદો થયો છે. અમે ધારીએ છીએ કે કુષ્ટરોગ અથવા ચામડીનાં તમામ દર્દો માટે તથા કઠમાળા, અપચાં, અર્થુદ, અને ગલગંડ જેવા રોગીને પીગળાવી નાંખવાનાં ગુણ એનામાં છે. મેદોરોગવાળાને મેદને વધારનારી એટલે ધી, ખાંડ, દહીં અને બીજી અભિસ્તંદી વસ્તુઓની પરેણ કરાવવી. આ સિંદુર ઉપર તેલ, ખટાચ, મરચું આવાથી કાંઈ નુકસાન થતું નથી. શીલાસિંદુરની ગોળી એકેક વખતે એકેક કરતાં વધારે આપવી નહિ. આખા દિવસમાં ૩ ગોળી કરતાં વધારે આપવામાં આવે છે તો રોગીની બૂખ ઓછી કરી નાંખે છે, પણ આખા દિવસમાં ૩ અથવા ૨ ગોળી આપ-

વચ્ચી ભૂંખ લગાડે છે, આધું પચાવે છે, દસ્ત સાફ લાવે છે અને મેદને પીમળાવે છે, તથા શરીર તેજસ્વી અને સુંવાળું બનાવે છે. અને ખસનાં ચાંદા તથા વિસ્ફોટક કે રતવા ઉપર આખાદ નીવડી છે.

સંઘાતસિંદુર.

સંઘાતસિંદુર:—અમારે ત્યાં રસસિંદુર, તાલસિંદુર, મલસિંદુર અને શીલાસિંદુર બનાવતાં શીશીને તળીએ જે મેલ પડી રહેલો હતો તથા કેટલાક સિંદુરનો ભાગ કાચ સાથે વળગી રહ્યો હતો, જેમાં કાચ પથ્થુ રહેલો હતો તે કાચવાળા સિંદુરોને એકઠાં કરી તેમાં શીશીની નીચેનો રહેલો કચરો મેળવી ૮૦ તોલા ગંધકની સાથે તેને વાટી, તેને એક પટ કુંવારના રસનો આપી સુકરીને અગન શીશીમાં ભરી વાળુકા યંત્રમાં ૨૪ પ્રહરનો અગ્નિ આપ્યો. ૧૮ પ્રહર થયા પછી ચુના અને ગોળથી મુદ્રા કરી ૬ પ્રહર તીવ્ર અગ્નિ આપ્યો. સ્વાંગ શીતળ થએ શીશી ફેડી તેને ગળે વળગેલો સિંદુર કાઢી લેતાં ૩૦ તોલા સંઘાત સિંદુર હાથ લાગ્યો, એટલે કાચ અને રાખોડીમાંથી ઉપર લખેલા ચારે સિંદુરના ભેગવાળો સંઘાતસિંદુર મળ્યો, અને કાચ વજેરે નીચે રહી ગયા. તે સંઘાત સિંદુરનો ભૈષજ્ય રત્નાવળીના પાઠ પ્રમાણે સ્વદૃષ્ય-અંદ્રોદૃષ્ય બનાવ્યો તે એવી રીતે કે જ્યક્ષ્ણ તો. ૭ લવીંમ તો. ૭ મરી તો. ૭ બરાસકપુર તો. ૭ સુન્નાના વરખ માસા ૭ (૧૦ આની ભાર) કસ્તુરી માળા ૭ (૧૦ આની ભાર) તથા સંઘાતસિંદુર તો. ૩૦ ને એકત્ર વાટી તેને પાનના રસના ૪ પટ આપ્યા. જો કે ભૈષજ્ય રત્નાવળીમાં પાનનો રસ લખ્યો નથી પણ ૪ ગુંજ

પ્રમાણે જોળી વાળવાનું લખ્યું છે એટલે જોળી વાળવા માટે ચંદ્રોદયને પાનનું અનુપાન હોવાથી પાનના રસમાં ધુંટીને ૧ ગુંજ (ચણોદી) ભારની જોળી બનાવી. આ જોળી એમે પોતે તેલ, મરચું, હીંગ, આમલી, ખટાસ, વાલ, વટાણા, કેળું, કોળું સાથે ખામ્બે છીએ પણ કોઈ જાતની વિક્રિયા કરી અગર જણાતી નથી. માત્ર ૧ જોળી પ્રાતઃકાળમાં મધ સાથે ચાટી તેના ઉપર ૪ થી ૬ તોલા થી ગરમ કરીને પીએ છીએ, જેથી કામ કરતાં થક લાગતો નથી. ચંદ્રોદય ખાવામાં રોગી થી નહિ ખાય તો તેની અગ્નિમંદ પડી જાય છે, પણ જો ક્રમે ક્રમે ધીવાળા પદાર્થનું કાયમ સેવન કરતો જાય તો તેનો અગ્નિ પ્રદિપ્ત થઈ શરીરમાં નવું લોહી ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે ત્રણ ખરલમાં ધુટેલા અને શુદ્ધ કરેલા પારદમાંથી ૪ પ્રકારના સિંદુર અને પાંચમો સંઘાત સિંદુર બનાવ્યા પછી, બાકીનો પારદ રસો બનાવવાના કામમાં વાપરવા માંડ્યો છે. તે પહેલાં હમે પ્રથમ તો બળરમાંના પારા ગંધકની કાજળી બનાવી રસો બનાવતા હતા. તે પછી પારદને છંટનો ભુકો તથા રામમાં ખરલ કરી રસો બનાવતા હતા. તે પછી સુકી હળધરમાં પારદને હળધર કાળી થઈ જાય ત્યાંસુધી ધુંટી તે પારદના રસો બનાવતા હતા. તે પછી હીંગળોકમાંથી પારદ કાઢીને તેના રસો બનાવતા હતા. અને હાલમાં તપ્ત ખરલમાં શુદ્ધ કરેલા પારદના થોગથી રસો બનાવીએ છીએ. તે ઉપરથી એવો અનુભવ થયો છે કે જેમ જેમ પારદની શુદ્ધિ (ઉપાસના) વધારે કરતા ગયા તેમ તેમ, તેનાથી બનાવેલા રસો ઉત્તરોત્તર વધુ બળવાન અને વધુ કામ કરનારા જણાયા. કહેવાની મતલબ એ છે કે જો વૈદ્યો પારદને બરાબર સંસ્કાર આપે અને તેના વડે કોઈપણ જાતનો

રસ બનાવે તો આ વિષયને મધ્યાને લખેલા લૈપન્યરત્નાવળીના
શ્લોક પ્રમાણે કાઠપથ્થુ રાગમાં ફતેહમંદ રીતે કામ કરીને વૈદ્યરાજને
ધન, યશ, કીર્તિ અને પુન્ય અપાવે છે માટે સિદ્ધ ભગવાન તથા
યોગીરાજનેના નિર્માણ કરેલા રસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ધનનો લોભ
નહિ રાખતાં જગતને ઉપકાર કરવાનો લોભ રાખી, રસશાસ્ત્રમાં
કહેલી વીધિ પ્રમાણે પારદને ૮ સંસ્કાર આપી વાપરવાની અમે સર્વ
વૈદ્યરાજને ફરીથી ભલામણ કરીએ છીએ.

રસશાસ્ત્રના અંથોમાં પારદના ૧૮ સંસ્કાર કરવાને કહેલું છે
અને તે પછી વૈદ્યોને માટે ૮ સંસ્કારની રજા આપેલી છે. પરંતુ
હાલના કેટલાક વૈદ્યરાજો પારદના ૧૮ સંસ્કાર થયા પછી પારદમાં
જે જાતની અદ્ભુત શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી શક્તિ
સંસ્કાર આપ્યા વિના મેળવવા માટે મથન કરે છે અને તેમાં
નિષ્ફળ થવાથી શાસ્ત્રના ઉપર અપવાદ મુકે છે ! પણ
પારદનો ૯ મો સંસ્કાર જે ગધન-લક્ષણ એટલે અખરખના
સત્વનો ગ્રાસ આપવો એમ લખ્યું છે. હવે તેનો ગ્રાસ આપવા
માટે અખરખના સત્વનું એટલે પાર્વતીના વીર્યનું પાતન
કરવું જોઈએ. તે સત્વપાતન વિદ્યાનો સ્વપ્ને પણ વિચાર કર્યા સિવાય
માત્ર અખરખમાં વાટીને ૯ મો સંસ્કાર પુરો કરનાર વૈદ્યરાજને
સિદ્ધિ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? સિદ્ધિ મેળવવા માટે જે લોકો પ્રય-
ત્નવાન થાય છે તે લોકોએ યાદ રાખવું જોઈએ કે જે વસ્તુનો
જેને અપ નથી તે વસ્તુજ તેની પાસે આવે છે. એટલે યોગીઓ
તથા સિદ્ધોને ધનનો અપ નથી તો તેનેજ સુવર્ણસિદ્ધિ મળે છે,
અર્થાત્ તેને હાથેજ પારદ સહઅવેધી, લક્ષવેધી કે કાટિવેધી થઈ

૯૬૬ આયુર્વેદ નિર્બંધમાળા-ભાગ ૨ નો નિર્બંધ ૨૯ મો.

તે પ્રમાણે ધાતુનો વેધ કરી, તેનું સુવર્ણ બનાવે છે, અને તેવાજ સિદ્ધિને હાથે જળોઢાળધ, ઉડીઆનબંધ, ખેચરી, ભૂચરી, અગોચરી સિદ્ધિને આપનાર પારદ તૈયાર થાય છે ! એટલા માટે આપણે વેદ્ય લોકોએ ૮ સંસ્કારની ઉપર ખીજ સંસ્કાર કરવાને પ્રવર્ત થવું એ આપણી બૂલજ છે. આપણે તો રસશાસ્ત્રમાં આપેલા અધિકાર પ્રમાણે વીધિપૂર્વક લોભરહીત થઈ ૮ સંસ્કાર કરી પારદને શુભુક્ષિત બનાવી, તેના પ્રયોગો એટલે રસો તૈયાર કરી રોગીના રોગને હઠાવી તેને આરોગ્ય આપી સહજમાં જે મળે તે ઉપર સંતોષ રાખી કામ કરવાનું છે; અને જેઓ એ પ્રમાણે પારદની ઉપાસના કરી વીધિ-પૂર્વક રસો બનાવી તેનો ઉપયોગ કરશે તેઓના હાથમાં અમૃતસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે એવો અમારો નિશ્ચય છે. તથાસ્તુ.

પૂર્ણચંદ્રોદય સિદ્ધ મકરંબજ.

સારંગધર સંહિતાના નિયમ પ્રમાણે પારદની શુદ્ધિ કરી તેને શુભુક્ષિત બનાવી, સુવર્ણગ્રાસ આપી, જેનો પૂર્ણચંદ્રોદય સિદ્ધ મકરંબજ બનાવવાનો પ્રયોગ હાલ ચાલુ છે તેનો વિવિ નીચે પ્રમાણે લખીએ છીએ:—

બજારમાં વેચાતો પારો ૪૦૦ તોલા લાવી, પ્રથમ ૧ શેર રાષ્ટ્રને ખરસમાં ખુબ ઝીણી વાટી, તેમાં ૧૫ શેર લસણની કળી નાંખી તે એકને ખુબ ઝીણું વાટી તેની મુસ બનાવી. તે મુસમાં ૪૦૦ તોલા પારો ભરી તેનું મુખ બંધ કરી જાડ ડોટીના (ખાદી) કપડાંની ૪ બેવડ કરી તેમાં તેની પોટલી બાંધી ૧ માટીના વાસ-

જુમાં તે પોટલી લટકાવી, પોટલી હુએ એટલી કાંજ ભરી ચુએ
ચડાવી સ્વેદન કરવા માંડયું. જેમ જેમ કાંજ બળતી ગઈ તેમ તેમ
ખીજ કાંજ તેમાં ઉમેરતા ગયા, પણ ૪ પ્રહર સ્વેદન થયા પછી
માટીનું વાસણ નીચેથી ફાટ્યું જેથી કાંજ ચુલામાં પડવાથી ચુલો
ઓલવાઈ ગયો ! જેથી ખીજે દિવસે તાંબાનું વાસણ ચડાવી તેમાં
કાંજ ભરી ખીજ ૩ દિવસ અહોરાત્ર સ્વેદન કર્યું અને ૪ થે દિવસે
તે દોલાયંત્રમાંથી પોટલી કાઢી તેને ગરમ પાણીથી ધોઈ પારાને
જોખી જોયો તો વજનમાં પુરો ઉતર્યો, અને તાંબાના વાસણને કાંઈ
નુકસાન થયું નહિ. આ ઉપરથી ચેતવણી આપવાની કે ૩ અહોરાત્ર
સુધી માટીનું વાસણ તાપ ખમી શકે એવું મળવું અસંભવિત હોય
તો તાંબાના વાસણમાં પારાનો દોલાયંત્ર ગોઠવવો. તે પછી તે
પારાને ખરલમાં નાંખી બશેર કુંવારપાઠાના રસમાં ખરલ કર્યો.
પછી ચિત્રાનો ઉકાળો બશેર લઈ તેમાં ખલ કર્યો. પછી કાકમાચી
એટલે પીલુડીના બશેર રસમાં ખલ કર્યો. પછી ત્રિકુળાના બશેર
ઉકાળામાં ૧ દિવસ ખલ કર્યો. એ ખલ એવી રીતે કરવામાં આવ્યો
હતો કે રસ કે ઉકાળો નાંખ્યા પછી તે સુકાઈ જાય એટલે તે વન-
સ્પતિનો છુટો તેમાં હોય તે ઉપર ખીજે રસ નાંખીને છુટતા હતા.
એ પ્રમાણે છુટતા અમને ૧૬ દિવસ લાગ્યા. તે પછી તે પારાને
ગરમ પાણીથી ધોઈ સાફ કરીને ૧ દિવસ કાંજ અને સિંધવમાં
ખરલ કર્યો. તે પછી પારાના વજનથી અર્ધો સિંધવ મેળવીને લીંબુના
રસમાં ૪ દિવસ ખલ કર્યો અને પછી રાષ, લસણ અને નવસાર
એ ત્રણે મળીને પારાના વજન પ્રમાણે લક્ષને કાંજમાં ખરલ કરવાનું
શરૂ કર્યું. એ ખરલમાં ૬ દિવસ વટાયો એટલે તે ઔષધીમાં પારો

મૂર્છિત થઈ ગયો. તે પછી વાટતાં વાટતાં જ્યારે જોળી વળે તેવો પારો મૂર્છિત થયો ત્યારે તેની એક રૂપિયા જેટલી પહોળી અને બે રૂપિયા જેટલી જાડી ટીકડીઓ બનાવી તેને તડકે સુકવી તે તડકે સુકાયા બાદ ચોખ્ખી રસની હાંમ શેર ૧ લઈ તેને પાણીમાં એવી રીતે વાટી કે દુધપાક જેવો નરમ રસ થયો. તેમાં પેલી મૂર્છિત પારાવાળી ટીકડીઓ જોળીને તડકે સુકવી. તે પછી જે ટીકડીઓના ૫ ભાગ કરી તેમાંનો ૧ ભાગ માટીના પહોળા મોઢાના (વાસણ) પાટીયામાં તળીએ જોઠવી તેના ઉપર મીઠું શેર ૫ ઢાંકી, બીજો પાટીયો ઉધો વાળી તેના સાંધાને ખડી, મીઠું અને નવસાર મેળવીને સંધાલેપ કરી ૩ કપડમટ્ટી કરી તડકે સુકવી એ ડમર્યંત્રને ૩ પ્રહર સુધી ચુલે ચઢાવી નીચે અગ્નિ આપ્યો અને ડમર્યંત્રની ઉપર પાણીમાં પલાળેલા કપડાનાં પોતાં સુકતા ગયા. બીજો દિવસે ડમર્યંત્ર છોડી જોતાં જણાયું કે ૩ ભાગ ટીકડીમાંનો પારો ઉપર ઉડ્યો છે અને ૧ ભાગની ટીકડી બળ્યા વિનાની કાચી રહેલી છે ! તેથી બીજો દિવસે આગલા દિવસની વધેલી કાચી ટીકડીઓ અને ૧ ભાગની બીજી ટીકડીઓ મુકી, આગલા દિવસવાળું મીઠું અને તેમાં ઘટતું બીજું ઉમેરી ૫ શેર વજન કરી તે ટીકડી ઉપર દાબીને આગળની માફક ડમર્યંત્ર બનાવી ચુલે ચઢાવી અગ્નિ આપ્યો. એવી રીતે ૫ વખત ૫ ડમર્યંત્રમાં ૫ શેર પારાને ઉડાવ્યો. એ પ્રમાણે પારાને ડમર્યંત્રમાં ઉડાવ્યો અને છેલ્લે તમામ પારાને જોખી જોતાં તે પારો ૮૪) તોલા થયો. આ ક્રિયામાં અમારી કાંઈ ભૂલ થયેલી જણાય છે, કારણ કે પારો ઘણો જોછો ઉતર્યો !! પણ એકદું અનુમાન થાય છે કે હાંમ અને મીઠું એ પારદની ભસ્મ કરવાવાળા પદાર્થો

છે, તેથી કેટલોક પારો ભસ્મરૂપ બનવાથી ઘટ પડી હોય ! જતાં જો બીજા વૈદ્યરાજે પારાના ડમરૂ ચંત્રને ૪ પ્રકર કરતાં વધારે વાર આંચ આપે અને ડમરૂની ગોઠવણ કરતા સાવધાની રાખે તો અમારા કરતાં વધારે પારો મેળવી શકે એમ અમારું માનવું છે. એ પ્રમાણે તૈયાર થયેલો પારો લઈ તેને સુંઠ, કાળાં મરી, પીપર જવખાર, સાજખાર, સિંધવખર, સંચળખાર, બંગડીખાર, મીઠું, તલની કરાંડીની રાખોડી, લસણ, નવસાખાર અને સેકઠા (સરગવા) ની છાશ એ ૧૩ ઔષધી પારાને સરખે લાગે લઈ લીંબુના રસમાં ખરલ કરવો એમ લખેલું છે, તેને બદલે અમે ૫) શેર લીંબુનો રસ લઈ ઉપરની ૧૩ ઔષધી સાથે પારાને ઘુંટયો તે એવી રીતે કે તે પારાને તપ્ત ખરલમાં નાંખી ખરલની નીચે અગ્નિ સળગાવી જેમ જેમ રસ બળતો ગયો તેમ તેમ કાંજ ઉમેરતા ગા. ૧. એ પ્રમાણે ૩ દિવસને બદલે ૪ દિવસ એટલે ૬૬ કલાક, એક મિનિટ ૫ણ અટક્યા સિવાય તપ્ત-ખરલમાં પારાને ઘુંટયો, જેથી પારો દીપત સંસ્કારવાળો એટલે બુબુક્ષિત થયો તે બુબુક્ષિત થયેલા પારામાંથી ૪૦ તેલા પારદ લઈ તેમાં ૧૦ તેલા સોનાના વરખ મેળવી ખરલ કર્યો અને તે પછી ગંધક શેર ૧)ને દુધમાં શોધી તેમાં તેની કાજળી બનાવી, તેને વડની મૂળીના ઉકાળામાં ઘુંટી તે ઘુંટતાં ઘુંટતાં સુકાઈ ગયો ત્યારે તેમાં બીજો ૫) શેર ગંધક મેળવી, વાટીને અગનશીશીમાં ભરીને, ૩૨ પ્રકરની વાળકા-ચંત્રમાં આંચ આપી. સ્વાંગ શીત થએ શીશી ફાડી તેમાં તૈયાર થયેલો રાતા રંગનો હીમજોડ જેવો પદાર્થ અને નીચે રહેલી ગંધ-કની રાખોડીને ભેગાં વાટી, વડની મૂળીના કવાથમાં ઘુંટી, ઉપર

પ્રમાણે બીજો ગંધક મેળવી વાળુકામંત્રમાં ૪ અહોરાત્ર એટલે ૩૨ પ્રહરની આંચ આપી. એ પ્રમાણે દર વખતે ગંધક શેર ૬) સાથે પારાને શીશીમાં ભરી વાળુકામંત્રમાં પકાવી, શતશુષુ (૧૦૦) ગંધકનું જરણ કરવાનું કામ હાલ ચાલે છે, તેમાં ૭૨) રતલ ગંધક વપરાયો છે અને બાકીનો ૩૦) રતલ બાકી છે, તે બીજી ૫, ભટ્ટીમાં પુરો થશે.

એ પ્રમાણે ૧૦૨) રતલ ગંધકનું જરણ કર્યા પછી ૧૮મી ભટ્ટી ચંદ્રોદય બનાવવા માટેની ચઢવાની છે તેને માટે ગંધકની શુદ્ધિનું કામ એક તરફ ચાલે છે, તેમાં ગંધક શેર ૬) લઈ તેમાં ઘી શેર ૧૥ નાંખી ગંધકને પીગળાવી વીશ શેર દુધમાં ઠંડો પાડ્યો. એ પ્રમાણે તલનું તેલ, એરંડીઈ, કાપરેલ, સરસીયું, ડોળીયું, અળસીનું તેલ, લીમડાની લીમોડીનું તેલ, કરંજીયું તેલ, અશ્વાખીયાનું તેલ, કપાસીઆનું તેલ દોઢ દોઢ શેર લીધું, તેમાં પેલો ગંધક ઉકાળી ઉકાળીને દરેક વખતે વીશ શેર દુધમાં ઠંડો પાડતા ગયા. તે પછી બીલામાના, ભવેંગના, જાયફળના, દારૂડીના, બદામના, ખસખસના, આવચીના, દુધીના, કાળુના, ચીનીક-બાલાના તેલને બદલે તે વસ્તુઓ એકેક શેર લઈ તેને ખાંડી ૧ શેર તલના તેલમાં પીગળાવી આળીને તેમાં ગંધકને ગળાવી, ૦૮ મણ દુધમાં ઠંડો પડવાનું કામ ચાલુ છે. તે પછી મધુરસના એટલે બીંડાના મૂળ, કાંસડીના મૂળ, શેરડીના મૂળ, હાલડા (દર્ભ)ના મૂળ, સતાવરી, ઘોળી મુસળી, એખરો, એખરું, નીર્ગુડી, સાલમ, ધાણા, અને વડની છાલ ૪ શેર ૪ શેર લાવી તેને ૧ મણ પાણીમાં ઉકાળી, ૧૦ શેર પાણી રહે ત્યારે પેલા ગંધકને ગરમ કરી આ ઉકાળે

હંડો પાડીશું. તે પછી ખાટો રસ એટલે આમલી, કરમદા, લીંબુ, કાચી કેરી, અંબાડા, કેકમ, ચુકાની બાજી, બોર, બીજેરાં, કમરખ, લીલી દ્રાક્ષ અને ચણાનો ક્ષાર એ ૧૨ વસાણાનો ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરી, તેમાં ગંધકને હંડો પાડીશું. તે પછી ખારો રસ એટલે લુણી, મોરસ, મછીઓ, મોટી લુણી, ઝંઝેટાની રાખ, ડેળની રાખ, ખરસાણીની રાખ, આકડાની રાખ, અરણીની રાખ, થોરની રાખ, જવખાર, અને સિંધવખારના ઉપર પ્રમાણે જુદા જુદા ઉકાળામાં ગંધકને હંડો પાડીશું. તે પછી તીખો રસ એટલે સુંઠ, મરી, પીપર, અજમે, તજ, લવંગ, તેજબળ, અકલગરો, મુળા, જાવંત્રી, પીપરી મૂળ અને ચવ્વક શેર શેર લઈ તેનો ઉપર પ્રમાણે જુદો જુદો ઉકાળો કરી, તેમાં ગંધકને પીગળાવી હંડો કરીશું. તે પછી કડવો રસ એટલે કુંવાર, લીમડો, કાચકી, કેલમ, કરીઆતુ, કાળીજીરી, કડું, ઇન્દ્રજવ, સાયરા, ઉનાળ, કરમાણી અજમે, અને અજમેદ બબ્બે શેર લઈ પાણી મણુ ૧)માં જુદો જુદો ઉકાળી, ૧૦ શેર પાણી રહે ત્યારે તેમાં ઉપરના ગંધકને પીગળાવી હંડો પાડીશું. તે પછી કપાયરસ એટલે હરડાં, બેડાં, આમળાં, હીમજી હરડે, બાંગરો, મોચ, અતિવિષ, સુવા, વરીઆળી, દગડકુલ, હળધર, દારૂ હળધર, ચીત્રો, ચવ્વક, ધંતુરો, કાંટાસળીઓ, પીત્તપાપડો, કાકડા-સીંગ એ સર્વ જુદા જુદા બબ્બે શેર લઈ તેને પાણી મણુ ૧)માં જુદા જુદા ઉકાળી, ૧૦ શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં ઉપલા ગંધકને પીગળાવી હંડો પાડીશું એટલે જેમ પારદ સતગુણ ગંધકથી જારણ થશે તેમ ગંધકનું (૧૦૦) વખત શોધન થશે, અને તે પારા-ગંધ-કનું મિશ્રણ કરી છેલ્લે વાળુકાચંત્રમાં તેનો પુષ્કર્યદ્રોહ્ય-સિદ્ધ

મકરધ્વજ થશે. આ પ્રમાણે કરવાનું એવું કારણ છે કે લાલા-
સ્થામસુંદરાયે પારદને તથા ગંધકને જેમ જેમ જુદી જુદી
વનસ્પતિમાં ઘુટવામાં અથવા પકવવામાં આવે તેમ તેમ તે તે
વનસ્પતિનો ગુણ તેમાં આવે એટલુંજ નહિ પણ પારદને ધણો
ઉત્તેજક બનાવે એવું લખેલું છે, તે ઉપરથી આ પૂર્ણ ચંદ્રાદ્યને
પદ રસાત્મક વનસ્પતિઓની લાવના આપી બનાવવામાં આવે તો
તેમાં અપૂર્વ ગુણ ઉત્પન્ન થાય એમ જાણી આ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત
થયા છીએ. બીજી તરફ જુદી જુદી જાતના તેલોમાં અને તેલી
પદાર્થોમાં પ્રથમ ગંધક પીમળાવી દુધમાં ઠંડો કરવામાં આવે છે
તે દુધવાળા તેલને ઉકાળી તેલ માત્ર આવી રહે અને દુધ બળી
જાય એવી રીતે ક્રિયા ચાલે છે. તે પછી તે બાકી રહેલા ગંધક-
વાળા તેલને ઉપર લખેલા છએ રસોના જુદા જુદા વસાણાના
કવાથોમાં સિદ્ધ કરવામાં એટલે બાળવામાં આવશે જેથી સુશ્રુતાચાર્ય
લખેલું શતપાક નામનું એક તેલ તૈયાર થશે. જે કોઈ વૈદ્યરાજ
પુરુષાર્થ કરી સુશ્રુતાચાર્યે લખેલા શતપાક અથવા સહસ્રપાક તેલો
બનાવે તો તેમાં લખ્યા પ્રમાણે વૃષ્ઠિને યુવાન બનાવી શકાય !!!
પણ આજકાલના જમાનામાં જેઓ મહેનત વગર આઈર્ષ્ય મેળવવાના
લોકમાં ફસાયલાઓ પૂર્વાચાર્યોએ નિર્માણ કરેલા ઔષધોના નામ
ધારણ કરી, મહેનત કર્યા વિના માત્ર ધન કમાવાની આશા અને
લાલસા રાખે છે તેઓ વૈદ્યો નથી, પરંતુ આયુર્વેદના ગૌરવને
નષ્ટ કરનારા છે એમજ સમજવું !!! इत्यलम्.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૨ જો.

નિબંધ ૩૦ મો.

પરચુરણ રોગોના ઉપાયો.

બીજા વૈદરાજે તરફથી આવેલા અનુભવી ધણાને.

વાળો (નાર).

યતિ શ્રી રવીહંસજી દીપહંસજી જાપરીયાશેરી-મુરત.

૧. બ્યાં ડાંગર પાકે છે તે ક્યારડામાં ડાંગરના છોડવા ઉપર લટકતો કોરીટો થાય છે તે એક લાવી, મુકવી, વાટીને જાળમાં મેળવી તેની છ જોળીઓ બનાવવી. છ દિવસ સુધી દરરોજ સવારમાં એકેક જોળી પાણી સાથે ખાવાથી છ દિવસમાં વાળાનું દરદ મટી જાય છે.

૨. વાળાના મોં ઉપર કવચાની સોંમની ફવાટી ચીપીયાવતી ઉપાડીને મુકવી, એટલે વાળો તરત બહાર નીકળી પડે છે.

૩. એળીયો, હીંગ, અરીસ, કમ્બુતરની હગાર એ ચારે વસ્તુઓ સરખે ભાજે લઇ, અરીઠાના શીશુમાં વાટી, આખા વાળપર ચોપડી તે ઉપર આંકડાનું પાન બાંધવાથી ૨૪ થી ૩૬ કલાકમાં વાળો નીકળી પડે છે. આ દવાથી બધાં માણસોના વાળા મટ્યા છે.

૪. સેકડાના ઝાડનાં મૂળ, હાથમાં ધસી જડો લેપ કરવાથી વાળો બળી જાય છે.

૫. નમૂળી અથવા અમરવેલ જેને આકાશવેલ પણ કહે છે તેને વાટી વાળાપર બાંધવાથી વાળો મરીને નીકળી જાય છે.

૬. બાદીઆન તોલો ૦૧ થોડા દહીં સાથે ૩ દિવસ સુધી દિવસમાં ૩ વાર ખાય તો વાળો મળી જઈ આરામ થાય છે.

વૈદ્ય મણીલાલ ગણપતીશંકર લલ્લુ મુ. કેળાપીઠ-મુરત.

વાળો અથવા નાડુંનો ઉપાય-ઠાયકીના પાન તો. ૧, લીમડાના પાન તો. ૧, વરાગડુ મીઠું વાલ ૦૧, હીંગ વાલ ૦૧, ચુલા ઉપરની મેસ વા. ૦૧ એકત્ર કરી વાટી હાથમાં મેળવી લેપડી બનાવી વાળાની જગ્યાએ મુકવી તથા આજુબાજુ સોજા ઉપર પણ એજ દવા પાતળી કરી ચોપડવી અને પાટો બાંધવો જેથી વાળો બહાર આવી જશે તેને એક કપડાની નાની વાટ બનાવી તેની સાથે વાળાનો બહાર આવેલો તાર બાંધી વીટાળવો જેમજેમ વાળો બહાર આવતો જાય તેમ તેમ તેને વીટાળતા જવું જેથી તદ્દન બહાર નીકળી જઈ દઈ મટી જશે પછી વાળાનો રોગ શરી નહિ થવા માટે નીચેના ઉપાય કરવો,

વાળાનો રોગ ફરી નહીં થવા માટે-મોટી કરડેનું દળ, બેહેડાની છાલ, આમળા, સુંઠ, ગરમાળો, જેડીમધ, પીપરીમુળ, સર્વ સત્રમાજે લઘુ અધકચરાં ખાંડી તેમાંથી દરરોજ પા તોલો લઘુ પાસેર પાણીમાં ઉકાળી તેમાં મધ નાખી પીવાથી વીસ દિવસમાં વાળાનું ઘેર

નાપુદ મધ જંતુઓનો નાશ થાય છે, ઉપલા મુકુંને વચ્ચેથી કરી
મધ સાથે ચાટવામાં આવે તોપણ માલે છે.

વૈધ (નામ તથા ઠેકાણા વગરના.)

વામવરણના પાનને વાટી તેના થેપ કરવાથી એકજ દિવસમાં
વાળો મટે છે.

વૈધ વામુદેવ નાગરદાસ મુ. જસકા.

પારેવાની ચરક, કળીચુનો, મુળાના ખીજ, સાપુ એ સર્વને
એકત્ર વાટી પાણીમાં મેળવી વાળા ઉપર થેપથી મુકવાથી વાળો મટે છે.

વૈધ મણીલાલ બદવણ જોશી મુ. કાનપર. પો. વળા.

સસલાની લીડી વાટી ગોળમાં ગોળી કરી દીન સાત આપવી.
ઉદરની લીડી તથા સાપુ તેલમાં ખદખદાવી ખાંધવું.

વૈધ નંદરામ પ્રાગણ વકીલ મુ. નાગેશી. પો. બકરાખાદ.

ઇંગોરીઆના મુળની છાલ વાટી તેની થેપથી વાળા ઉપર મુકી
પાટો ખાંધવો અને નીચે જણાવેલું તેલ સહેતુ ગરમ સીંચવું. તેલ
ઝેરી પરબોળીયો કે જે થોડા ઉપર થાય છે તેના પાનનો રસ થોડો
ગા, ઇંગોરીઆના મુળની છાલ તો. ૫, (ખોખરી કરેલી) બજરના
પાનનો રસ તો. ૫, રસકપુર તો. ૧, બારીક વાટીને તેલનું તેલ
થોડો ૧ લાઇ કડાઇમાં નાંખી સુલે ચડાવી ધીમે તાપે ગરમ કરી તેમાં
ઉપરના રસ તથા છાલનું ચુર્ણ ધીમેધીમે નાખતા જવું અને શીથલ
બેસી જઇ તેલ માત્ર રહે ત્યારે ગાળી લેવું. આ તેલ વાળા ઉપર
સીંચ્યા કરવાથી વાળાના કુંઘળા નીકળી પડશે.

ડોક્ટર દામોદર ગોપાળ રજુદીવે સમરામપુરા-ચુરત.

કેળા નંગ જેમાં બીલાસુ નંગ ૧ વાટી ત્રણ દિવસ ખાવાથી વાળો મટે છે.

દાઝવું.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી મુ. વાગડ. વાયા રાણપુર.

અગ્નિદગ્ધ-(અગ્નિથી દાઝે તે ઉપર) દાઝે કે તરત કુંવારનો રસ અથવા લોહી અથવા તલનું તાજું તેલ ચોપડવું. પછી બળતરા ચાય અને બહુ દાઝેલ હોય તો વાંદરાની વીંછા પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી દાહ શાન્ત ચાય છે તથા મટે છે.

૨. આંખાના પાન લાવી સુકવી બાળી તેની રાખોડીનો તેલમાં મલમ કરી ચોપડવાથી મટે છે.

૩ ખાવળની છાલનું વજ્રગાળ ચુર્ણ કરી કોપરાનું તેલ (કોપરેલ) નાંખી મલમ કરી ચોપડવાથી સાત આઠ દિવસમાં આરામ થઈ જાય છે.

માસ્તર કેશવરામ હરીશંકર મુ. કાપોદ્રા તા. અંકલેશ્વર.

તાત્કાળિક શાન્તીને માટે ચુનાનું નીતરું પાણી અને તેલ શીણવું, પછી રાજ નાંખી શીણીને ચોપડવું અથવા તેલ શેર ગા, રાજ શેર ૦)જ, મીણુ તો. ૨ પ્રથમ તેલમાં મીણુ મેળવવું પછી રાજ વાટીને નાંખવી, ઘોળું શીણુ આવશે જ્યારે લાલ ચામ લારે ઉતારવું. થંડુ પડ્યા પછી ચોપડવાથી દાઝ્યા પછી જો પાડ્યું હોય તોપણ મટી જાય છે.

વૈધ અક્ષર પુરુષોત્તમ ઔપધાલય મુ. સારસા વાયા આશુ'દ.

ગમે તેવી રીતે અમિદાહ ચઢ મનુષ્યનું કોઈપણ અંગ દાઝી મયું હોય અને ફાલા ઉઠ્યા હોય તથા તેમાં અત્યંત પીડા થતી હોય તો ફાલા ફાડી લિહ કરેલું તેલ (પહુંની પુરી વિગેરે તળી પાકુ થયેલું તેલ) દાહ ઉપર ચોપડી ખાવળની છાલ (અંતરજાલ નહિ) પણ ઉપરનીજ છાલ લેવી)નું ચુર્ચ કરી ઉપર ભભરાવવું. જેથી ગમે તેવો દાહ હશે અને કોઈપણ ઉપચાર કરવાથી નરમ પડતું નહોય તથા ખીળ કોઈ ઉપચારથી પાકવાની દહેશત રહેતી હોય ત્યાં આ દવાનો દિવસમાં ત્રણચાર વખત ઉપયોગ કરવાથી મટે છે.

વૈધ પુરુષોત્તમ બહેચર યાત્રીક મુ. કાલોલ.

હીરાદખણુ તો. ૧, સફેદ કાચો તો. ૧, કપુર તો. ૦)ન ભાર લઘ વાટી વજ્રગાળ કરી સો પાણીએ ધોયલા ધીમાં મેળવી ચોપડવાથી ઠંડક આપે છે, રૂઝ લાવે છે, અંદરની ઠીડને મારે છે. દાઝેલા ઉપર તથા માંદી ઉપર અકસીર છે.

વૈધ છગનલાલ આત્મારામ મુ. ધાંચીશરી મુરત.

દાઝેલાનો મલમ-રાજ તો. ૨૫, મીણુ તો. ૧૫, તલનું તેલ તો. ૧૦ પ્રથમ રાજને વાટી વજ્રગાળ કરી પછી તેલ અને મીણુ મરમ કરી અંદર રાજ નાંખી હલાવતા જવું, બ્યારે બે ઉભરા આવી જાય ત્યારે અમિપરથી ઉતારી એક તપેલામાં પાણી શેર ૧૦ લઘ તેમાં એ મલમ રેડી દેવો અને તેમાં શીણુવો એટલે સફેદ ધી જેવો મલમ તૈયાર થશે. આ મલમની દાઝેલા, ફાલા વિગેરે ઉપર તથા માંદા ઉપર પટ્ટી કરીને મુકવી અથવા આછો આછો ચોપડવાથી રૂઝ લાગી અગનને નરમ પાડી શાન્તિ આપે છે.

ચોટ-વામણ.

વૈષ્ણવ આશુ.

ભૌતિકા સ્વરસ:-ભીલામાનો પાતાળમંત્રથી સ્વરસ કઠાડી તે રસ તો. ૧, લવિંગ તો. ૨, જમફળ તો. ગાંધાર નાખી ખરલમાં ચાર પહોર એક સરખો છુટવો. માત્રા વાલ ૧ ધી સાથે અથવા સાકરના શીરા સાથે ખાવી ધી તથા દુધ પુખ ખાવું જેથી ગરમ પડે નહિ. મુશુ-મુંઢભાર, ઉમેથી પડી જવાથી હાથ પગ છાતી અથવા આંખે શરીરે ધક્કો લાગ્યો હોય તો આ દવા વાપરવાથી તરત આરામ થઈ જાય છે. વાયુથી શરીર જકડાઈ ગયું હોય તોપણ કામ કરે છે. આ દવા એકાંતરે દિવસે વાપરી. ઓઝામાં ઓછી ત્રણ વખત અને વધારેમાં વધારે આઠ વખત વાપરવી. દરરોજ વાપરવી નહિ. આ દવા ખાનારે શરીર સેકવું નહિ, તડકામાં શરવું નહિ. કદાચ તેમ કરવાથી શરીરે ફૂટી નીકળે તો કોપર ખવાડવું તથા શરીરે જાણુનો લેપ કરવાથી મટી જશે. ધી સાકર અને દુધ પુષ્કળ ખાવા આપવું. દવા શ્રેષ્ઠ છે. હજારો રૂપીઆ ખર્ચવાથી ન મટે તેવું દરદ આ દવાથી મટી જાય છે.

આસ્તર નરસેરામ હરજીવન સુ. જવાગામ તા. માતર.

આગતુક (હથીઆરના) ધા વાગ્યો હોય ત્યાં:-અરણીના પાન વાટી ધીમાં તળી બાંધવાથી રૂઝ આવે છે. અથવા ધાની અંદર ધા બાજરીઆનું ૩ ભરી પાટો બાંધવાથી રૂઝ આવે છે. અથવા ધા બાજરીઉં બાળી તેની રાખ તેલમાં મેળવી ધામાં ભરી પાટો બાંધવાથી રૂઝ આવે છે. અથવા વઠના દુધમાં રતું પુમડુ ભેળવી ધામાં સુકી પાટો બાંધવાથી રૂઝ આવે છે.

કેદ અને આમ-વાયુ.

વેધ મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ જાની મુઠ નાગરફળીઉં-સુરત.

હરીદ્રાદિગુટીકા:-લીલી હળદર એક અધોળ તથા ખરસાણીની પાલી શેર ૦)૦ લઈ બંનેને વાટી પાવલી મારતી ગોળીઓ બનાવવી. પહેલા દસ દિવસ એકેકે ગોળી પાણી સાથે આપવી. બીજા દસ દિવસ બળ્યે ગોળી, ત્રીજા દસ દિવસ ત્રણ ત્રણ ગોળી, ચોથા અગીઆર દિવસ ચાર ચાર ગોળી પાણી સાથે લેવી અને ઉપરથી એક ગોળીએ અધોળ માખણ ખાવું. એ પ્રમાણે જોટલી ગોળીઓ જેમ લેવાય તેમ તેટલા અધોળા માખણ પણ સાથે લેતા જવું. પછી ગોળી લીધા પછી એક કલાકે ધી સાકરનો મારો રાખવો. આ ઔષધથી ઉલટી તથા ઝાડો થશે, તેથી ખવાશે નહિ પણ ધીમે ધીમે થેડુ થેડુ ધી પાયા કરવું. એટલે શીકર નહિ, પણ રાત્રે તો ખવાસે (ધી, સકર, લઈ, મગની દાળ, મીઠું. ગરમ મસાલો વિગેરે) પરેજીમાં તેલ મરચાં, હીમ, આમલી, કેળુ, દાળુ, વાલ, વટાણા ખીલકુલ ખાવાં નહિ. વાલને વાલના છોડને તથા કેળાં વિગેરેને ત્રણ માસ સુધી અડકવું પણ નહિ. તેમજ ગોળને તો ત્રણ વરસ સુધી અડકવુંજ નહિ. આ ઉપાયથી ઉલટી તથા ઝાડા થતા અમળાશે તેની શીકર કરવી નહીં.

વેધ નારણલાલ બળવંતરામ મુ. નડીઆદ.

કુષ્ટનો ઉપાય:-આવચી શેર ૨, લીમડાના પાન શેર ૩, લઈ ખારીક વાટી સવારસાંજ એકેકે તોલો ચુર્ણ પાણી સાથે ખાવું. પર્ય ખાડુ, ખાર, લવણ, ધી, તેલ, નો ત્યામ કરે તથા ચણાની લુખી રોટલી ખાય અથવા ચણા બાફીને ખાય અને જો ચણા ખાતા ચાકી

જ્ય તો મમ જાત ખાવ તો કુષ્ટરોમ મટે છે. એક માણસને આજરે
બારેક વર્ષથી કુષ્ટ થયેલો હતો તેણે રસકપુર મોરચુ વિગેરે અનેક
દવાઓ કરેલી પણ કોઈ દવાથી મટ્યું નહિ. પછી હમે આ દવાનો
અગ્રીઆર માસ સુધી પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યો તથા ઉપર પ્રમાણે પથ્ય
પજાવ્યું જેથી જડમુળથી કુષ્ટનો નાશ થયો છે.

વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી મુ. નાગેશી પો. બાકરાબાદ.

૧. બલતકુષ્ટ:-છાલમોગરાનું તેલ બાલાબ્યંતર વાપરવું. જેથી
મટે છે. સિદ્ધોપચાર છે.

૨. ધમાસો તો. ૪, ખેરસાર તો. ૨, કુકડવેલનું શણ તો. ૦ા,
લીમડાનું પંચામ તો. ૪ બીલામાનો મમજ તો. ૪, બારીક ચુર્ચું
કરી તથા તોલાનો કવાચ કરી આપવાથી બલતકુષ્ટ મટે છે.

બ્રહ્મચારી આત્મારામ ત્રિવેદી. (શરતારામ)

હીમજ શેર ૦ા, બહેડો શેર ૦ા, આમળા શેર ૦ા, મીઠી-
આવળ શેર ૦ા, એ સર્વનું વજ્રમાત્ર ચુર્ચું કરી સુતી વખતે તો. ૦ા
પાણી સાથે એકત્રીસ દિવસ શકવાથી મટી જાય છે.

વૈદ્ય નરસિંહલાલ માધવલાલ મુ. કઠોર, વાયા સામણ.

વડાની વડવાઈનો રસ કાઢીને પાણી બાળી ધનસત્વ બનાવી
તેની સાથે અંબજીર વાલ ૨, લી સાકર મેળવી ખાવાથી વાતરક્ત
(ખત)ને મટાડે છે. તથા આમણ બહાર નીકળતી હોય તો તેને મટાડે છે.

અપરમાર (ફેફર-મૃગી)

યતિશ્રી રવીહંસજી દીપહંસજી ડાપરીયાશેરી-સુરત.

બાળરામાં નહિ આવી હોય એવી માણસના માથાની મુકી ડાપરી લાવી તેને બારીક વાટી, ફેફરાના ફરદીને ફેફર આવતી વખતે સુંઘાડવી. એક વખત અથવા બીજી વખત સુંઘાડવાથી ફેફર ફરીથી આવતું નથી.

ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-નાગરફળીયા-સુરત.

૧. કુતરાની મુકી વિષ્ણુનું ચુર્ચુ એઆનીમાર વળને જે વખતે ફેફર આવ્યું હોય તે વખતે જે તોલા પાણીમાં મેળવોને એકજ વખત પાવાથી હમેસને માટે એ રોગ જાય છે. બાએજ બીજવાત પાવું પડે છે.

૨. બોડીયા કલારનો રસ નાકમાં મુકી નાસ લેવાથી ફેફર મટે છે.

માસ્તર નરભેરામ હરજીવન મુ. નવાગામ, તા. માતર.

અપરમાર માટે-જે રોગમાં માણસના દાંત બંધાઈ બોલાવું ન હોય ત્યારે નિર્ધુમ દેવતા ઉપર કપુર મુકી તેની ધુણી આપવાથી (નાસ લેવાથી) થોડી વારમાં દાંત છુટસે તથા શુદ્ધિમાં આવશે.

વૈદ્ય પ્રભાશંકર રવિશંકર ત્રવાડી, મુ. અષ્ટગામ.

અપરમારની ગોળી-કડવા તુરીબાનો ગર તથા કડવી તુંબકીનો ગર સમ બાએ લઈ કારેલીના રસમાં ગોળી વાળી આપવી તથા રસ નાકમાં મુકવાથી મટે છે.

વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ સર કારકુન કરેટમ હાઉસ મરુચ.

ભવરમાલ (ભમરીનું માળ) તથા વડનું પાંદડું લઈ મૃગી આવે ત્યારે ધુમાડો દેવાથી મેટે છે. તથા ફરીથી આવતી નથી આ ઉપાય અનુભવસિદ્ધ છે.

ઝેરી જનાવરના ડંખ.

વેધ નાડશંકર હરગોવિંદ અધ્યયુ મુ. બારડોલી (ટી. વી. રહેલે)

કનકશાલિને ડંખ-કાનખજુરાથી નાનું કનકશાલ નામનું જંતુ થાય છે. તે કોઈ વખત કાનમાં ભરાઈ જાય છે, અને અંદર સ્થપત કરડે છે. તે કોઈ પણ ઉચ્ચ દવાથી અંદરથી બહાર નીકળતું નથી તેમ મરતું પણ નથી અને દરદી ઘણાજ પીડાય છે. તો તેને માત્ર ખાંડનું પાણી બનાવી કાનમાં નાંખવામાં આવે તો તે અંદર મરી જાય છે. બાકી બીજા ઉપાય નિષ્ફળ નીવડયા છે.

મંબ જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ. મુ. વેરાવળ.

વીંછીના ડંખ-અંધડાનું મુળ ધસીને ચોપડવું. અથવા ફટકડી લીધુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને સેક કરવો. અથવા નવસાર અને કળીયુનો એકત્ર કરી ચોપડવું તથા સુધાડવું. જેથી ઝેર ઉતરી જાય છે.

સર્પનો ડંખ-પ્રથમ ડંખવાળી જગ્યાની ઉપર તથા નીચે મજબુત પાટાઓ બેત્રણ ઉપરા ઉપરી બાંધવા, કરડેલ જગ્યાએ કોઈ કારવાળા ઓળરથી જખમ કરી લોહી કાઢી નાંખવું અને લોખંડની કોઈ પણ વસ્તુ મરમ કરી ડંખ ઉપર ડામ દેવો. કલાવેલ મોરચુ

સહેજ ખરમ પાણી સાથે આપી ઉલટી કરાવવી. અથવા અરીઠાનું પાંણી કરી ઉલટી કરાવવી. અધેડાનું પંચાંગ વાટી ડંખ ઉપર નાડો લેપ કરવો, તથા કેળનો રસ પાવો. જેથી સર્પનું ઝેર ક્ષીરમાંથી નીકળી બહાર આરામ થાય છે.

વૈષ ઉમીયાશંકર મહામુખરામ શ્રી ૦ વાધનાથ કુલ પાસે,
ઉમરેક.

વીંછીના ડંખ-આમલીનો કચુકો ધસી ચોપડી શેક કરવાથી મટે છે. અથવા ધોળા આંકડાનું મુળ ધસી ચોપડી શેક કરવાથી મટે છે. અથવા સાંગડાનું ખીજ ધસી ચોપડી શેક કરવાથી મટે છે.

ગરોળી (પલવડી)ના વીંધ ઉપર-ખાંડ અધોળ તથા હળદર અધોળ મીઠીત કરી ફાકવાથી મટે છે.

માસ્તર નરસેરામ હરજીવન શ્રી ૦ નવાગામ તા. માતર.

વીંછીના ડંખ (ધુત્રપાન)-અરીઠા નંબ ૫, લઘ તેનાં છોડાં કાઢાડી તે છોડાં ચલમમાં સુકી અથવા તેની બીડી બનાવી પીવાથી ઝેર ઉતરે છે. એક વખત પીવાથી નહિ ઉતરે તો બે ત્રણ વખત પાવાથી ઝેર ઉતરી જાય છે.

વૈષ (નામ લખ્યું નથી) શ્રી. અમદાવાદ.

૧. સર્પ પ્રકારના વિષ-કોષ પશુ જાતની ઝેરી ચીજ ખાધામાં આવે હોય તો એક ચમચી બારીક વાટેલી રાઈ તથા દબેલું મીઠું એક ચમચી પાણીમાં મેળવી પીવાથી તુરત ઉલટી થઈ આંખેલું વિષ તદત ઉતરી જાય છે. આ ઉપાય એક વખત કરવાથી ફાયદો નહિ લેવાય તો બે ત્રણ વખત કરવાથી ફાયદો થાય છે.

૨. ગરમ પાણી પાવાથી પણ ઉલટી થઇ ઝેર ઉતરી જાય છે.

૩. વારંવાર ધી પાવાથી ઉલટી થઇ રથાવર વિષ ઉતરે છે.

આ ઉપાય અમુલ્ય છે.

૪. વિંછીના ડંખ:-વીંછીના ડંખ ઉપર મધ ચોપડવાથી તુરત આરામ થાય છે. અથવા પાકાં કેરાને છુંદી ડંખ ઉપર બાંધવાથી તુરત આરામ થાય છે. અથવા નવસાર તથા હરતાલ સમભાગે લઇ પાણીમાં વાટી ડંખ ઉપર ચોપડવાથી ડંખની મહા પીડા પણ શાંત થાય છે. અથવા ડંખ ઉપર બરફ મુકવાથી ફક્ત પાંચ સાત મીનીટમાં જ ઝેર ઉતરી જશે.

૫. ભીલામા:-ભીલામાના ચિકાર ઉપર લીંબુનો રસ પીવાથી તથા આમલીના પાંદડાનો રસ ચોપડવાથી ભીલામાની મહા પીડા શાંત થાય છે.

૬. વીંછીના ડંખ:-નાગરવેલના પાન જે લઇ તેના ઉપર ચપટી ભરી બારીક મીઠું મુકી ચવરાવી ઉપરથી પાણી પાવું અને મીઠું ઘોષ નંખાવવું. આ ઉપાયથી ફક્ત પાંચ મીનીટમાં જ વીંછીની વેદના મટે છે. કદાચ એક વખત કરવાથી આરામ નહિ થાય તો બે ત્રણ વખત કરવાથી આરામ થઇ જાય છે. ડંખને થંડા પાણીથી ઘોષ ફેળેલું મીઠું ધસવું. જેથી ઝેર ઉતરી જાય છે.

વૈદ્ય પુરુષોત્તમ બહેચર યાજ્ઞીક. મુ. કાલોલ (પંચમહાલ).

વિષહરયાણિક ચુર્ણ:-ખાખરાના મુળની અંતરછાલ, આંકડાના મુળની છાલ, અરીઠાની છાલ, ઇશ્વરચણીનાં મુળ, મીઠળની છાલ, મોરચુચુ, સાકર એ સર્વ સમભાગે લઇ વજ્રમાળ કરી તો.

નાથી નીકળી પાણીર દુધમાં મેળવી પાવાથી સર્વ પ્રકારનું ઝેર ઉલટી થઈ નીકળી જાય છે. તમામ ઝેર પેટમાંથી ઉલટીમાં નીકળી મળેલું માલમ પડે ત્યારે ઉલટી બંધ કરવા માટે પાણીર થી પાપ દેવું. આ તમામ જાતના ઝેર માટે અકસીર છે.

વૈદ્ય આણંદજી એન્ડ પીતાંમર સવજી રાજગોર મુ. ડિના,
કડીયાવાડ.

કલમરી મધમાખી વિગેરેના ડંખ:-ખેતરમાંની અથવા રાજડામાંની માટી પાણીમાં ચોપડવાથી તુરત આરામ થાય છે.

વૈદ્ય બાળશંકર પ્રભાશંકર નાંદાદ.

વીંછીના ઝેરની દવા:-દબેલી હળદર શેર ૦૧ માં અરીસુ શ. ૦૧ બાર વાટીને શીશીમાં ભરી મુઠવું પછી જોને વિંછી કરડ્યો હોય તેને દેવતા ઉપર બુકો નાખી ધુમાડો આપવો જેવી વિંછીનું ઝેર ડંખમાંથી નીકળી જશે. આ દવા અમારી ખાસ અજમાવેલી છે.

સાધુ ગંગાદાસ સેવાદાસ સૈયદપુરા-સુરત.

જોને વિંછી કરડ્યો હોય તેને સાડાત્રણ પાન ખોરડીનાં અને સાડાત્રણ પાન લીંમડાનાં વગર ખોલ્યે તોડી લાવી હાથમાં મસળી હાથ ખુલ્લો કરી બતાવીને પૂછવું કે આ શું છે એટલે તે કહેશે કે એસડ. પાછો હાથ બંધ કરી પેલાં પાન મસળી દરદીને બતાવી આ શું છે એમ પૂછી હાથ બંધ કરવો એ પ્રમાણે તેનાં તે પાન મસળવાં અને બતાવવાં. અગીઆર વખત એ પ્રમાણે કરવાથી વિંછી ઉતરી જશે. પછી એજ પાછો ડંખ ઉપર બાંધી દેવો.

દાહરોમ.

વૈષ અંબારામ શંકરજી પંડ્યા મુાં વાગડ વાયા રાણપુર.

૧. ચંદનાદિ ચુર્ણ-સુખડ સારી, અમર, તમર, વાંસકપુર, વાળો, સાકર એ સર્વ સમભાગે લધ ચુર્ણ કરી આપવાથી દાહરોમ મટે છે.

૨. કીને એકસો પાણીથી ઘોષ ચોપડવાથી દાહ મટે છે.

૩. ધાણા અને દાક્ષ પલાળી પાવાથી દાહ તથા તુષા મટે છે.

૪. ગળજીની રસ એકથી બે તોલા સાકર સાથે પીવાથી દાહ મટે છે.

૫. શંખને પાણીમાં ધસી વારંવાર પાવાથી દાહ તથા તુષા મટે છે.

૬. લીમડાની અંતરછાલ અથવા કુંપળાં પાણીમાં વાટી હાથે શીણી શીણ ચોપડવાથી દાહ મટે છે.

૭. બોરડીનાં લીલા પાન લીધુના રસમાં વાટી ચોપડવાથી દાહ શાંત થાય છે.

ઉન્માદ.

વૈષ અંબારામ શંકરજી મુાં વાગડ, વાયા રાણપુર.

૧. ઉન્માદ માટે-બ્રાહ્મી, કેણુ, વજ, શંખાવળી, એનેા અંમરસ જુદો જુદો કાઠી તેમાં મધ તથા ઉપસેટનું ચુર્ણ મેળવી પાવાથી તમામ જાતના ઉન્માદ મટે છે.

૨. મુઠ, મરી, પીપર, હીંગ, સિંધવ, વજ, કડુ, સરસડાવા બીજ, કરંજના બીજ, સરસવ, એ સર્વને ગોમુતમાં વાટી વાટ કરી આંખમાં આંજવાથી ઉન્માદ મટે છે.

૩. બાહી, વજ, સિંધવ, શંખાવળી, હીણી, માલકાંકણાં, ઇંદ્રવરણા, લીંટીપીપર એ દરેક ત્રણ ત્રણ જવભાર તથા તેમાં સોનાનો વરખ જે જવભાર મેળવી ધી સાથે ચાટવું. તે પચ્યા બાદ સાઠી ચોખ્ખાનો ભાત મધ તથા ધી સાથે ખાવો. એ પ્રમાણે કરવાથી ઉન્માદ તથા વાઇ (અપરમાર)નું દરદ મટે છે. બરાબર મટતાં સુધી દવા ખવરાવવી.

૪. સુખડનો છુકો, માવજખાન, ધાણા, વાળો, આમળા, એ સર્વ સરખે વજને લઈ શંટ બનાવી પીવાથી ચોતખમ વાયુ મટે છે.

૫. ગુલાબના ફુલ, કમળના ફુલ, સુખડનો વહેર, બનફસા, આમળા, માવજખાન, એનો પાણીમાં ક્વાથ બનાવી ગાળી કેશર નાંખી શીશીમાં ભરી રાખવું. આ ક્વાથ જે તોલાબાર હંમેશ પાવાથી ઉન્માદ મટે છે.

માસ્તર નરસિંરામ હરજીવન મુાં નવાગ્રામ. તા. માતર.

માલકાંકણા, અજમેા અને સુંઠ સમભાજે લઈ બારીક વાટી દરરોજ સવાર સાંજ અડધાભાર શકવું. જોથી ઉન્માદ મટે છે.

વંદા બાળકૃષ્ણ હરીકૃષ્ણ શાસ્ત્રી વડોદરાવાળા મુાં ભુવાલડી.

તા. અમદાવાદ

૧. સ્મરણ શક્તિ—એકેક અથવા બપોળે માલકાંકણા અધકચર વાટી દરરોજ ગળવાનું ભરી રાખવાથી સ્મરણ શક્તિ વધે છે. અથવા માલકાંકણાનું તેલ ટીપાં ૫, દુધમાં ૫ દર વીસ દિવસ પીવાથી સ્મરણ શક્તિ વધે છે.

૨. જટામાસીનું ચુર્ણ જેઆની ભાર મધમાં ચાટવાથી સ્મરણ શક્તિ વધી બુદ્ધિની મંદતા દુર થાય છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૨ જો.

પરિશિષ્ટ.

આયુર્વેદ નિબંધમાળાનો ભાગ બીજો પૂરો કર્યા પછી અમને સમજાયું કે, જે જે રોગના પ્રકરણમાં જે જે ઉપાયો લખવામાં આવ્યા છે, તે અમારા અનુભવાસદ્ છે તોપણ તે તે રોગોના પ્રકરણમાં અમારા અનુભવેલા ઉપાયો લખવાના રહી ગયલા તેનું શોધન કરીને, યાદ કરીને, વિચાર કરીને, અમારો અનુભવ બાકી નહિ રહી બધા એટલા માટે જે જે અનુભવેલા ઉપાયો અમે જાતે બનાવેલા અને હાલ પણ દવાખાનામાં ચાલુ વપરાસમાં છે તે ઉપાયો, તેની બનાવટ તથા વાપરવાની રીત સાથે આ પરિશિષ્ટમાં લખીએ છીએ, તે વાંચીને તે તે ઉપાયો જે જે રોગને અનુકુળ જણાય તે, રોગીની પ્રકૃતિ, દેશકાળ, વય વનિહનો વિચાર કરી જે વૈધરાજે ઉપચોખમાં બેશે તેમને યજ્ઞ, કીર્તિ, ધન અને આખરે પુન્યની પ્રાપ્તિ થશે.

૧. સુવાવડની પડી:—રાતના, દેવદાર, ઇંદ્રવરણું, દારૂહળદર, અતિવિષ, પીપળામૂળ, ચિત્રો, ભારંગમૂળ, હળધર, કડુ, પોકરમૂળ (દીવેલો) નગોડ, ખેરાસાની અજમે, ઉપલેટ, સુવા ગોખર, હરડે, ભરમી, અરડુસો, કાંટાસરીયો, મળો, મોચ, જવાસો, અરણી, સાટોડી, પહાડમૂળ, બળદાણા, રેણુકખીજ, વરધારો, કલાર, નીશોતર, મુંદ, અરણીમૂળ, સોરાષ્ટ્ર, ઉપલસરી, ચતાવરી, કરીયાતુ, પીપર, વાળો,

ત્રાયમાણ, બેંચરીંગણી, હીમિતરી, ગરમાળો, વાયવડંગ, લીમછાલ, પટોળ, ઉદ્રવ, લસણ, ગુગળ, પ્રસારણી અને સુંઠ એ સર્વે અર્ધો. અર્ધો તોલો લઈ તેના ચાર ચાર ભાગ કરી ચાર પડીઓ કરવી. પછી દોઢશેર પાણીમાં એક પડી ઉકાળી, પાંચેર પાણી બાકી રહે ત્યારે કપડેથી માળી લઈ, એક પૈસાભાર મધ નાંખી પાવી. એવી રીતે એની એ પડી સવારમાં જ ઉકાળીને સાત ટંક પાવી. પછી બીજું પડીકું ઉકાળવું તે એવી રીતે કે આગલી પડીનું વસાણું ઉકાળાની હાંકલીમાં કાયમ રાખી તેમાં જ બીજું પડીકું નાંખવું અને બીજવાર ઉકાળતાં બેશેર પાણી મૂકવું, ૦૧ શેર રહે ત્યારે મધ નાંખીને સાત ટંક પાવું. એવી રીતે ત્રીજી, ચોથી, પડી ઉમેરતાં અર્ધો અર્ધો શેર પાણી વધારતા જવું પણ પીવાના કામમાં ૦૧ શેર કરતાં વધુ પાણી લેવું નહિ. એ રીતે ચાર પડીકાં ચૌદ દિવસમાં પૂરાં કરવાં. જે ઉપદ્રવવાળી સુવાવડ હોય તો આ ઉકાળો દૈનિક નાચા પછી સુવાવડીને શરૂ કરવો અને સુવાવડ મયા પછી પણ તાવ, છાતીની ગભરામણ, ઉલટી, ઝાડા, સોજા, કેડ પાકેલી વગેરે ઉપદ્રવ થતા હોય તો આ ઉકાળાથી મટી જાય છે.

૨. લીલામાની ગોળી:—લીલામા તોલા ૮, ગોળ તોલા ૫, પીપળામૂળ તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, અકલકરો તોલો ૧, સુંઠ તોલો ૧, માલકાકણી તોલો ૧ એ સર્વેને વાટી, ગોળમાં મેળવી, બેાર જેવડી ગોળી કરવી. પછી રોગનું બળ જોઈને એક અથવા બેઅંગે ગોળી સવાર સાંજ ખવડાવવી. એ ગોળી ખાનારને તેલ તથા તેલનાં બજાયાં વધારે ખાવાની રજા આપવી. પણ લી, દૂધ, ગળપણની સખત પરેજી કરાવવી. જેટલું તેલ ખાશે તેટલો વધારે ફાયદો થશે.

અને ગળપણ, દૂધ, ઘી તથા ખટાસ ખાશે તો સાફ થશે નહિ. આ જોળી મંધોવા, લકવા, વગેરે વાયુના દર્દ ઉપર રામબાણુ ઇલાજ છે.

૩. દારૂડી:-આ છોડને સુવર્ણક્ષિરી, દારૂડીયો, ઉત્કટો, બ્રહ્મદંડી, કાંટાસરીયો, જંગલી ધંતુરો, અને સત્યાનાશી એટલા નામથી જોળ-ખીએ છીએ. એનાં ખીજમાં તેલ રહેલું છે, તેથી તેને વાટી સુકીએ તો તે ઉપર કુમ ચઢી બગડી જાય છે, પણ એનાં આખા ખીજ, પાંચ વર્ષે પણ સડતાં કે બગડતાં નથી. આ છોડ અદ્ભુત ચમત્કારિક છે.

જેને એકાંતરીએ કે ચોથીએ તાવ આવતો હોય તેના ઉપર એક વાલથી બે વાલ ખીજ લઈ, તેને પાણીમાં ઝીણું વાટી, તેમાં અર્ધા ખાટા લીંબુનો રસ નાંખી તાવ આવતા પહેલાં એક અથવા બે વાર પાવથી તાવ અટકી જાય છે. અંગ્રેજી દવામાં કવીનાઇન, જેટલું કામ કરે છે, તેટલું કામ દારૂડીયાના ખીજ કરે છે. કવીનાઇન વધારે આપવાથી કાનમાં બહેરાશ લાવે છે અને જો શરીરમાં ૯૯ કે ૧૦૦ ડીગ્રી તાવ હોય અને તે અસામાન્ય કવીનાઇન આપ્યું હોયતો તે તેટલો તાવ કામચલાઉ છે અને તેના આખરે જીર્ણોત્તર થઈ જાય છે, તેવો ગુણ આ ખીયામાં નથી. એ ખીયાનું પ્રમાણ વધારે પડવાથી કોષ પણ જાતનું નુકસાન થતું નથી. અથવા જો કોષને પેટમાં દુખવાનો રોગ હોય તો બેઆની બારને આસરે આ ખીયા વાટી તેમાં એક વાલ શ્રીફળક્ષાર મેળવી, પાણી સાથે શકાવીએ તો ઝાડો થઈને પેટમાં દુઃખવાનું બંધ કરે છે. અંગ્રેજીમાં સોડાબાઇકાર્બ, જેમ પેટનો દુઃખાવો મટાડે છે તેમ આ ખીજ પેટનો દુઃખાવો મટાડી પેટને ધોતું બનાવે છે. જો કોષની અખંડ દુઃખવા આવી હોય તો દારૂડીના

ઝાડ પસિ જઈ તે ઝાડને ચપ્પુથી કાપે એટલે પીણું દુધ નીકળતે તે દુધ આંખમાં આંખવાથી આંખ સારી થાય છે. જે પેશાબે માંદી પડી હોય તો એ પીણું દુધ અને તલનું તેલ ફીણીને ચોપડવામાં આવે તો માંદી મટે છે. જે વિસ્ફોટક થયો હોય તો દારૂડીના પાંતરાનો રસ તોલા બે અને બી તોલા બે મેળવીને દિવસમાં એક વાર ૧૪ દિવસ સુધી ખાવામાં આવે તો વિસ્ફોટક મટી જાય છે. જે કાંઈને વાગ્યાનો અથવા કરડ્યાનો સ્ત્રોત આવ્યો હોય તો દારૂડીના પાંતરાનો રસ, જરા મીઠું, હળદર નાંખી ગરમ કરી ચોપડીએ તો સ્ત્રોત ઉતરી જાય છે. જે કાંઈને હાથે-પગે રસ આવ્યો હોય તો દારૂડીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી ચોપડવાથી રસ મટે છે. દારૂડીનો છોડ થાય છે, કાંટાવાળા પાંતરા થાય છે, તેને પીણાં ફુલ આવે છે, જીંડવાં કાંટાવાળાં ડિમાં થાય છે, તેમાં દારૂ જેવા બીજ થાય છે. આશો મહિનામાં ડિગવા માંડે છે અને ફાગણમાં ફૂલ, ફળ આવી, ડિનાળામાં ભરી જાય છે.

૪. અતીવિષની કળી-અતીવિષની કળીને ઝીણી વાટી વસ્ત્ર માળ કરી રાખી મુકવી જે રોગીને સખત તાવ બરાયો હોય તો તે વખતે આ ભૂકો વાલ બે, એક કાચના પ્યાલામાં નાંખવો અને તેના ઉપર ખખળતું ગરમ પાણી તોલા ચાર રેડીને તેને ઢાંકી દેવું. તે ઠંડુ પડ્યા પછી કપડે માળી રોગીને પાવું. જેથી પસીના વળી તપ્પવ ઉતરી જશે. આ ક્રિયાને ફાન્ટ કહેવામાં આવે છે. આ ફાન્ટ ખનાવતાં એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, તેને ગાળતી વખતે ખીલકુલ નીચોવ્યા વગર માળી લેવું. જે નીચોવીને માળવામાં આવે તો પસીના થતો નથી. અંગ્રેજીમાં એન્ટિફ્રિનમ વગેરે પસીના લાવવાની દવાઓ ધણી ઝડપથી પસીનો લાવે છે પણ તેથી હાલ

નખળું પડી જાય છે, તેવી રીતે આ અતિવિપની કળીના ફાન્ટથી કલ્પના ધનકારા ઝોછા થતા નથી. અથવા અતિવિપની કળીનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેળવી તેની વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી તે ગોળી ૧ થી ૩ સુધી કોઇપણ જાતના તાવમાં પાણી સાથે આપવાથી કોઇપણ જાતના તાવને મટાડે છે. અતિવિપની કળીનો ભૂકો એકલો પાણી સાથે આપવાથી અંગ્રેજી "સીન્કોના ફેશ્ચીક્યુજ" જેટલું કામ કરે છે. અમે એક વાર નીચે પ્રમાણેની ગોળી બનાવી હતી:-

અતિવિપની કળીનો ભૂકો તોલા ૧૦, સીન્કોના પાર્ક તોલા ૨૫, સીન્કોના ફેશ્ચીક્યુજ તોલો ૧૫. એ સધળાને એકઠાં કરી મધમાં મેળવી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળી, દરેક તાવના રોગીને આપવાથી તાવના રોગીને બરાબર ફાયદો દેખાતો હતો. અતિવિપની કળીના ગુણ જલ્દતા પહેલાં અમે કવીનાઇન એક આર્લિસ, સીન્કોના ફેશ્ચીક્યુજ એક આર્લિસ, સીન્કોના પાર્ક એક આર્લિસ અને એક્સટ્રેક્ટ જનશીયન એક આર્લિસ મેળવીને તેની ગોળીઓ આપતા હતા જેથી એકાંતરીયા, ગોથીમા અને ટાઢીયા તાવ જતા હતા. પણ જ્યારથી અતિવિપની કળીને પ્રયોગમાં લેવા માંડી ત્યારથી કવીનાઇન વગેરેની જરૂર રહી નહિ. એક રોગીને એવો તાવ આવ્યો કે ઘરમામેટરથી માપતાં ૧૦૪ ડીગ્રી તાવ જણાતો હતો. પણ બહારથી સ્પર્શ કરતાં તેનું શરીર ઠંડું લાગતું હતું ૧૦૪ ડીગ્રી બીતરમાં જરૂરી હોવા છતાં તે રોગીને તાવના કોઇપણ જાતના ઉપદ્રવ દેખાતા હતા નહિ. માત્ર માથું જરા દુઃખતું હતું, અને તે રોગીને હરતાં હરતાં, ખાતા પીતાં અડધા પડતી ન હતી, પરંતુ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તે રોગી અશક્ત થતો ગયો. એવી જાતના તાવને માટે અમે ધણીએ ફાર્સી માર્શી પણ તાવ ૧૦૪ ડીગ્રીથી ઝોછા થયો નહિ. આખરે અમે કલ્પના

કરીને અતીવિપની કળી તોલા ૮, કડુ તોલા ૪, કવીનાઇન તોલા ૨, સીન્કોના ફેબ્રીકયુજ તોલા ૨, એન્ટી ફેબ્રીન તોલા ૨, સીન્કોના બાર્ક તોલા ૨, એક્સટ્રેક્ટ જનશીયન તોલા ૧, એ સર્વેને મેળવીને તેની મધમાં વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી, તેને સીન્કોના બાર્કમાં રગ-દોળી તેનું પીળી ગોળી એવું નામ પાડ્યું અને તે ગોળી બપોળે, દિવસમાં ત્રણવાર, પાણી સાથે આપી, જેથી તે રોગીનો તાવ ગયો અને શક્તિ પણ એનાથીજ આવી. એ ગોળી અમારા દવાખાનામાં ત્રણ વખત સુધી વપરાતી હતી અને તેથી ઘણી જાતના તાવ જતા હતા. અતીવિપની કળીનું ચૂર્ણ નાનાં બાળકને તાવ સાથે ઝાડા થતા હોય તેને માટે ઘણોજ અકસીર દલાજ છે. નાનાં બાળકના કૃમિને માટે પણ આ ઉપાય અકસીર છે. અતીવિપની કળીનું ચૂર્ણ વધુમાં વધુ ત્રણ મહિના સુધી સારું રહે છે, તે પછી એમાં ગળા બંધાઇ લેયો થઇ જાય છે એટલે નકામું થઇ જાય છે. તેમ આખી અતીવિપની કળી સડી જાય છે, એટલાં માંડ તેને ચુનાની ફાકમાં મૂકે છે. પણ ઉપર મુજબ બનાવેલી ગોળીઓ લાંબા દિવસ સુધી બગડતી નથી.

૫. સોરાષ્ટ્રિ:—ફટકડીને લાવી સારી રીતે કુલવી, વાટીને તેની શીશી ભરી મુકવી. જે એકાંતરીઓ તાવ આવતો હોય તો એક વાલ ફટકડી, એક પતાસામાં કાણું પાડી, તેમાં ભરી, તાવ આવતી વખતે તે પતાંસું ખવાડી, ઉપર પાણી પાવું એટલે તાવ આવતાંજ અટકી જશે જે ચોથીઓ તાવ આવતો હોય તો જે દિવસે તાવ નહીં હોય તે દિવસે રાત્રે એક પડીકું પતાસામાં આપવું. બીજે દિવસે પણ રાત્રે એક પડીકું પતાસામાં આપવું અને ત્રીજે દિવસે એટલે તાવની પાળા હોય તે

દિવસે દિવસ ઉગતા પહેલાં એક પડીકું પતાસા સાથે આપવું અને બીજું પતાસું તાવની શરૂઆત વખતે આપવું એટલે ચોથીથો તાવ અટકી જશે. ચોથીયા કે એકાંતરીયા તાવવાળાને ગોળ ખાવામાં આવશે તો તાવ ફરીથી આવશે, પણ જો પતાસુ નહિ મળતું હોય તો તેને ઠેકાણે ગોળમાં મેળવીને આ દવા આપી શકાય છે, તેમાં ગોળ નડતો નથી. પણ તે સિવાયના વખતમાં ગોળ ખાવાથી તાવ પાછો આવે છે. જો કોઈને પ્રમેહ થયો હોય અને પેશાબે તનખ મારતી હોય અથવા સ્ત્રીને લોહીવા (રક્તપ્રદર) થયો હોય તો ફટકડીનું એક પડીકું શાકરના પાણી સાથે દિવસમાં બેવાર પ્રકાવવું. જો નાળકોટ અથવા પાંડુરોગ થયો હોય, અને આખે શરીરે સોજા આવ્યા હોય તો દશ તોલા ગોમૂતને એકવીશ વખત ગાળીને બે વાલ જેટલું ફટકડીનું પડીકું તેમાં નાંખીને પાવું. તે રોગીને મોળું દૂધ અને ભાત ખવાડવો, તથા ચીકટ અને ગળપણની પરેજી કરાવવી, તો થોડા દિવસમાં સોજા ઉતરી જશે. જો કોઈની આંખ દુખવા આવી હોય અને આંખમાં ખીલ થઈ લાલચોળ આંખ બની ગઈ હોય તથા તેમાં કાંકરા ખુંચી પાણી ગળતું હોય તો ત્રણ તોલા પાણીમાં એક વાલ પુલાવેલી ફટકડી નાંખી તેને હલાવી તેનાં ટીપાં આંખમાં સુકવાથી અંગ્રેજી ડાબ્ટિક લોશનના ટીપાં સુકવા કરતાં વધારે કામ કરે છે. જો નાનાં છોકરાનું મોં આવ્યું હોય તો હીમજી હરડે નંગ એક પાણીમાં ધસવી, તેમાં અર્ધો તોલો મધ મેળવવું, પછી તેમાં એક વાલ ફટકડીનું પડીકું મેળવી, દિવસમાં બે ત્રણ વાર આંગળીથી મોંમાં ચોપડી, મોં ગળતું રાખ્યું હોય તો થુલીથું, ગરમી, અધુરાને મધપાક હોય તોપણ તે સારા કરે છે.

૬. ઝેરકચુરા-ઝેર કચુરા શેર ૨ લાખને લોખાંડની પેણીમાં નાંખી, તેમાં બે તોલા દીવેલ નાંખી તવેતાથી હલાવતાં હલાવતાં સેકવા. એટલે કુલ્હીને દડા જેવા થશે. તેમાં વખતે કોષ દાણો અવાજ સાથે પુટીને ઉડે પણુ છે. જ્યારે એ કુલ્હીને દડા જેવા થાય ત્યારે તેમાંથી એક ઝેરકચુરા લાઇ જમીનપર મુકી, ઉપર હાથની મુકી મારવી. મુકી મારવાથી તે જો ભાંગી જાય તો તે સેકાઇ રહ્યાં છે એમ જાણી નીચે ઉતારી, ઠંડા પડ્યા પછી ખૂચ ઝીણા વાટી રાખી મુકવાં. એ ઝેરકચુરામાંથી વાલ ૦૧ જરા ફટકડી મેળવી દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવાથી ઘણી જાતના તાવ જાય છે. એ ઝેરકચુરા ૦૧ વાલ લાઇ ખાંડ સાથે મેળવી ફકાવવાથી કૃમિ મટી જાય છે. જો કોષના સાંધા રહી ગયા હોય અથવા કમ્મર રહી ગઇ હોય તો ઝેરકચુરાનો ભૂકો વાલ એક અને અંગ્રેજ એન્ટિફેક્શીનમ વાલ ૦૧ મેળવીને દિવસમાં ૩ પડીકાં પાણી સાથે ફકાવ્યાં હોય તો ખીજે દિવસેજ દુઃખાવો નરમ પડેલો દેખાય છે. ઝેરકચુરા કાચાં લાઇ તેને દેવતાપર મુકી તેના કાચલા બનાવવા. તે કાચલાના બારોબાર અજમે અને સિંધવ મેળવી પારીક વાટી તેમાંથી એક વાલ, દિવસમાં ૩ વાર, પાણી સાથે ફકાવવાથી નઠારા હોડકાર આવતા હોય અને પેટ ચઢતું હોય તેને મટાડે છે. કાચા ઝેરકચુરા તોલો ૧ લાઇ તેને પથ્થર ઉપર પાણી મુકીને ઘસી નાંખવાં. પછી તે ઘસારામાં બે તોલા કાળાં મરી અને ૦૧ તોલો અગ્રીણુ મેળવી ખસમાં વાટી, મઠના જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તેમાંથી એક ગોળી પાણી સાથે આપવાથી પેટમાનો વાયુ મટી જાય છે. આ ગોળી વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી પેટમાં આંકડી આવી, શરીરની નસો ખેંચાય છે, તેથી ખુચ સંભાળ રાખીને એક ગોળીથી વધારે

આપવી નહિ. ઝેરકચુરાથી બૂખ લાગે છે, શક્તિ વધે છે, કૃમિ નાશ પામે છે, પેટમાં અજીર્ણનો દુઃખાવો હોય તો મટે છે અને તાવ જાય છે. દીવેલમાં સેક્યા પછી તે કોઇપણ જાતની ઉપાધી કરતાં નથી. પણ સેકતાં કાચો રહી જાય તો વખતે તોફાન મચાવે છે. જો ઝેરકચુરાનું વિષ ચઢ્યું હોય તો આમળા પાણીમાં વાટીને પીવાથી તેની ઉપાધી શાંત થઈ જાય છે.

૭. શેરીલોખાન:-શેરીલોખાન ખાંડીને તેમાં જરા ગરમ મેળવી રંગ આપીને તૈયાર રાખવો. જો દાંતના અવાળુ ફુલ્યા હોય તો તેમાં લપેટીને કુલેલા અવાળુ ઉપર દાખવો. એટલે દાઢમાં રાખવો, તેથી ધણીજ ઝડપથી અવાળુ સારા થાય છે. શેરી લોખાનનો લુકો બે વાલ, આઠવાલ શાકર સાથે મેળવી શકી મરાવવાથી પરમીયા સારા થાય છે. શેરીલોખાન લીલી હળદરના રસમાં વાટીને ગરમ કરીને ચોપડવાથી કોથળી પર ઉતરેલો તાજો રસ વેરાઈ જાય છે.

૮. છુચ:-અગ્રેજી દવાની બાટલી ઉપર પોચા લાકડાના છુચ આવે છે તે નકામા અને જુના થઈ ગયેલા છુચ લાવી, તેને બાળી કોયલા કરવા. તે કોયલાના લુકામાંથી બે વાલને આસરે દહીંના પાણીમાં મેળવીને પાવાથી લોહી અને પડ પડતો ભયંકર મરડો સારો થાય છે.

૯. મકકઠ:-મકકઠના દોડામાંથી મકકઠના દાણા કાઢી લીધા પછી જો મકકઠનો દોડો નકામો પડે છે તેને બાળી કોલસાં કરી વાટી નાંખવો. તેમાંથી વાલ એક અથવા બે, પાણી અગર છાશ સાથે પાવામાં આવે તો બાળકના દાંત ઉગતી વખતના કુચા પાણી જેવા ઝડાને તથા મોટા માણસના અતિસારને બંધ કરે છે.

૧૦. એળીઓ:-સારા ચોખ્ખો સીકાતર એળીઓ લઘ તેને વાટીને
મેર મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી રાખી મુકવે. તેમાંથી થોડા ભુકામાં ગોળ મેળવી
વટાણા જેવડી ગોળી કરી દાંતને અડકાડ્યા સિવાય પાણી સાથે
ગળાવી, ઉપરથી એક ચમચો ધી પાવું. એક અથવા બે ગોળી
આપવાથી મોટા માણસને હાંફ તથા દમ તરત નરમ પાડશે.
આ ગોળી જે દર્દીને આપતા હોયએ તેને શાકરનો શીરો ખવડાવવો.
એળીયો એક રત્તી, ગોળ એક વાલ અને હાંગ એક રત્તી, એનું
પાણી ગનાવી રાતના ચાર વાગતાં મુમારે પાવાથી આળકના
પેટમાંથી તમામ કૃમિ નીકળી જાય છે, કોઈ સ્ત્રી દિસ્ટીરીયા અથવા
આંકડીના દોંગ કરતી હોય ને પ્રયત્ન કરવા છતાં દાંત નહિ ઉઘાડતી
હોય ને અમારી ખાતરી થાય કે બરાબર ફેલ કરે છે ત્યારે અમે
એળીયાના ભુકાની એક ચપટી ભરી તેની દાઢમાં ધસી દઈએ અને
જરાક પાણી દાંતપર મુકીએ. પછી પાણી પાછએ નહિ. એટલે
એળીયો પલળીને જીભને અડક્યો કે તુરત દાંત ખુલી જાય અને
બધા ફેલ ભુલી જાય.

૧૧. સરસીયું તેલ-સરસીયું તેલ કાનમાં મુકવાથી કાનના
ચસકા, કાનનું શ્વળ, કાન પાકતો હોય તે મટે છે. એક દર્દીના
નાકમાંથી છોડ પડી પછી પડે પડવા માંડ્યું. પછી નાકમાં દુખાવે
વધી નાક બંધ થવા માંડ્યું. તેણે ઘણી દવા કરી; આખરે
તેના નાકમાં સરસીયું તેલ મુકવાને આપ્યું, તેથી થોડા દિવસમાં
શરૂઆતનું થતું પીલસનું દરદ મટી ગયું. સરસીયું તેલ ચોળવાથી
ખુજળી મટે છે, માંદા સારા થાય છે, ચામડીને સ્વચ્છ કરે છે
અને કાનમાં મુકવાથી કાનની બહેરાસ નરમ પાડે છે.

૧૨. હરડેપાક-હરડેદળ તો. ૧૦, સોનામકી તો. ૧૦, મજક તો. ૬૪ હીમજહરડે તો. ૧૦, શાકર તો. ૧૦, ધી તોલા ૧૦, કાળી દ્રાક્ષ તો. વીશ; પ્રથમ કાળી દ્રાક્ષનાં ખીયાં કાઢી નાંખી બાકીના વસાણાને બારીક ખાંડી, ધી અને કાળી દ્રાક્ષ મેળવી, ફરીથી ખાંડી, એકરસ લોચા જેવો થાય ત્યારે ૦૧ તોલાને આશરે દિવસમાં બે વાર ખાવાથી વિસ્ફોટકની ગરમી અને તેને લીધે માથામાં મારતી શળ, અને ગરમીને લીધે ચામડી પર થતા ફાલ્લા વગેરે સારા થાય છે. ને દસ્ત સાફ આવે છે, તથા મગજની ગરમી મટે છે.

૧૩. મરીકંથાર (કંથાર):-મરીકંથાર એક ઝાડ થાય છે. તે વૃક્ષના રૂપમાં થતું નથી પણ જળના રૂપમાં થાય છે. તેના પાંતરાં લવંગોળ, જાડાં અને જરડ થાય છે. તેની ડાળી સાથે ઝીણા ઝીણાં પણ કંઠણ અને અવળા ચપટા કાંટા થાય છે. તેનાં ફળ મરી જેવડાં પાંચ દશના બુમખાના રૂપમાં આવે છે. તે ફળ રંગે લીલાં અને અને સુંવાળાં થાય છે. જેઠ માસની આખરે પાકે છે ત્યારે કાળા જામળી રંગના દેખાય છે, એ કંથારનું મુખીયું ધસીને ચોપડવાથી બદ, ગાંઠ, અથવા ગોડને અંદરથી પકાવી ફાડી નાંખે છે, અથવા તેને વેરી નાંખે છે. રસ ઉપર ચોપડયું હોય તો રસને પીગળાવે છે. પાસાની શળ તથા સાંધાની શળને મટાડે છે. બાળકને પહાડીયા રતવા થયો હોય ત્યારે તેને આ મૂળ ધસીને ખાવાથી તે મટે છે. જો કે મરીકંથાર ધણી ગરમ છે પણ દાહક નથી. એના પાંતરાં વાટીને લેપડી કરી વળગાડી હોય તો નાંચુરને સારાં કરે છે.

૧૪. કાળીયા સરસ:-આ સરસના ઝાડને કોઇ કાંટી એ નામથી ઓળખે છે. એનું મોટું વૃક્ષ થાય છે. એનું થડ કાળું અને

ખરબચડું થાય છે. એનાં પાંતરાં લખ્યોરસ આમલીના પાંતરાના આકારના પણ એક ઇંચ લાંબા અને અડધા ઇંચ પહોળાં થાય છે. એની શીંગા એક ઇંચ પહોળી, પાતળી અને હથી બાર ઇંચ લાંબી થાય છે અને તે પાકીને સુકાય ત્યારે સફેદ થાય છે. આ ઝાડ માણસને માટે અતિ ઉપયોગી છે. એ ઝાડના થડમાં એક ગળનો ખાડો ખોદીએ એટલે પોચી રૂ જેવી છાલ આવે છે, તે પોચી છાલને લઈ, વાટી, વજ્રગાળ ચુર્ચુ કરી રાખવી. કાઠને વાગ્યું હોય, માથું કુટ્યું હોય, કપાઈ ગયું હોય, જેથી લોહી નીકળતું હોય તો આ ચુર્ચુ દાખી દેવાથી લોહી નીકળતું બંધ થાય છે અને તે એકજ પાટે રૂઝાઈ જાય છે. જો એનાં ખીજનો હાર કરી નહાના છોકરાંના ગળામાં પહેરાવીએ તો નહાના છોકરાંને દાંત આવતાં જ પીડા થાય છે તે થતી નથી. એનાં પાંતરા ગમે તે જાતની ગાંઠ થઈ હોય અથવા ગાંઠ થવાનો સંજવ હોય અને દરદ બીતર દેખાતું હોય તો એ પાંતરાને છુંદીને ગરમ કરી બાંધીએ અને ટાકા પડી ગયા પછી બદલીએ, એવી રીતે સત્તાર સાંજ બપોળે ઠલાક એ પાંતરાનો સેક ચાલુ રાખીએ તો તે ગાંઠને બીતરથી પકાવી, ઉપર ખેંચી લાવી, શડી નાંખે છે; કોઈપણ ગાંઠને એ પેટમાં ઉતરી જવા દેતી નથી. એના પાંતરાંને બાળી રાખ કરી ધી અગર તેલમાં મેળવી ચોપડવાથી ટાંકી (સીંશીલીઝ) જેવા ઝેરી વ્યાંદાને તાકીદથી રૂઝાવે છે. એનાં પાંતરાંનો પાણી મુકીને કાઢેલો રસ, જરા શાકર મેળવીને પાવાથી બગલ, મુખ અને પેશાબને મા માર્ગે જતી ધાત બંધ થાય છે.

૧૫. દરદમ;-કાચો હીંગજોઈ વાટીને ધણુંજ બારીક ચુર્ચુ કરવું. જો કાઠને હાંફ ચઢી હોય અથવા સન્નિપાત તથા ધણું

વાયુવાળા રોગીને આદુ તો. ૧. કુદનો તો. ૧, વાટીને રસ કાઢી તેમાં જરા મધ મેળવી તેને ગરમ કરી, પછી આ હાંગળોકનું એક સ્ત્રીથી એકવાલ સુધીનું પડીકું, મધમાં ચટાડી, ઉપરથી આ રસ પાવાથી. હાંફને તરત બેસાડે છે. પીપરને ઝીણીવાટી તેની સાથે મધમાં આપવાથી હાંફને ઘણો શાયદો કરે છે.

૧૬. વાસાદિ:-અરડુસાના પાતરાં શેર પાંચ લાવી તેની વચલી નસો કાઢી નાંખી તે પાંતરાને અર્ધો મણુ પાણી સુકી ચુલે ચડાવવાં. પછી તેના સંચળ તોલા વીશ, સિંધવ તોલા વીશ, જવખાર તોલા દશ, તથા સંચોરો તોલા દશ ખાંડીને નાંખવા. જ્યારે પાંતરાં રંધાઈ જાય અને બધું પાણી બળી જાય ત્યારે તેને સુકવી ખાંડીને વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાંથી નાના અથવા મોટા માણસને અર્ધાથી એક વાલ સુધીનું પડીકું દિવસમાં ત્રણ વાર, મધમાં અથવા પાનમાં અથવા ધીમાં અને છેવટે પાણીમાં આપવાથી ખાંસી, જુની ખાંસી, લુખખી ખાંસી, બળખા પડતી ખાંસીના દરદોમાં ઘણો શાયદો કરે છે. આ દવા સાધારણ પડીકાં બાંધવાને ઘણી સગવડ પડતી છે અને ઓછા ખર્ચમાં યશ અપાવનાર છે.

૧૭. જયફળને લીંલુના રસમાં ધસીને પાછએ તો અનાહવાયુ આક્રંદે અને પેટ ચડેલું હોય તેને તરત મટાડે છે.

૧૮. લઘુનારાયણ ચૂર્ણ:-નીશોતર ચાર તોલા, પીપર બે તોલા શાકર એક તોલો; એને વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, તોલો ના શાકવાથી જુલાબ ચઢ પેટની પીડાને મટાડે છે. ગરમીવાળાને ખાટે ઘણો સારો છે.

૧૯. ભૂતભૈરવ રસ:—સોમલ, મનસીલ, હરતાલ, હાંગળોક, સમભાગે લઈ વાટીને પાનના રસમાં ૩ દિવસ ધુટીને રાઈના દાણા જેવડી ગોળી વાળવી. એક અથવા તેમાંની બે ગોળી શાકરના પાણી સાથે આપવાથી એકાંતરીયો, ચોથીયો, તથા ટાઢીયો તાવ જાય છે.

ખીન્ને-સોમલ, કથો, લવેંગ, હાંગળોક, સમભાગે વાટી પાનના રસમાં ૩ દિવસ ધુટી રાઈ જેવડી ગોળી વાળવી તાવના દર્દીને કાળી દ્રાક્ષતો એક દાણો લઈ તેમાંથી ઠંણીયો કઢી જે એક ઠંણીયો નીકળે તે તે ઠંણીયાને ડેકાણે એક ગોળી અને બે નીકળે તો બે ગોળી મુકી લપેટીને દર્દીને આપવી ચવડાવ્યા પછી તેના પર પાણી પાવું તો તાવ અટકી જાય છે.

૨૦. વારાહી ચુર્ણ:—સુરણની માંઠ લાવી છોલીને છીણીને તડકે સુકવી, ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું તેની ૦૧ તોલાની ફાફી મારી, ઉપર ૦૧ શેર દૂધ પીએ તો ધણીજ શક્તિ આપે છે. અને પાણી સાથે ફકાવીએ તો હરસના દર્દીને ફાયદો કરે છે.

૨૧. બાળાગોળી-કેશર, અરીણ, એળીયો, દીકામાલી, ધન્દળવ, કરમાણી, અજમો, ફણસ ફાફડો, જવણ, જવંત્રી, એલચી, કરીયાતુ, હરડેદળ, વામવડંગ, વાકુબા, કાયકો, સુવા, હાંગડો, સંચળ, બોળ એ સર્વે સમભાગે લઈ ઝીણું વાટી, પાકા જેવલી પાનના રસમાં ગોળી મોઠા સરસવ જેવડી વાળવી. એક અથવા બે વાર, એક અથવા બે ગોળી, ધાવણ સાથે આપવાથી બાળકના ઝાડા, ઉલટી, ફૂમિ, તાવ, ખાંસી મટે છે. આ ગોળી એક મહિનાનું બાળક બે રાત્રે ઉધતું ન હોય તો હરરોજ રાત્રે એકેક

ગોળી આપવાથી બાળક ઉધે છે અને તાંદુરસ્ત બને છે. તે બાળક ચાર મહિનાનું થયા પછી આપવામાં આવે છે તો બાળક યુક્ત-મીઠાજમાં રાત્રે ગમત કરે છે અને નીરાંતે ઉધે છે, તથા તે બાળક ધણી શક્તિવાળું થાય છે. ધણા લોકો બાળકને અશીષુની ગોળી આપે છે. કારણ કે બાળક રાત્રે ઉંઘતું નથી અને ઉંઘવા દેતું પણ નથી, તેથી ધણી માતાઓ અશીષુ આપવાનું ચાલુ રાખે છે, પણ અશીષુ આપવું એ ઘણું ભયંકર છે, ને જો માતા લુલ કરે તો બાળકના પ્રાણ જવાનો વિશેષ સંભવ છે. આ ગોળીથી કોઈ પણ જાતનો વિકાર નહિ થતાં ચોર બાળક પુષ્ટ અને સ્વસ્થ બને છે.

૨૨. આરસપહાણુ-આરસપહાણુના પત્થરના ઠકડા લાવી, તેને ખાંડી, ધણા બારીક વાટી, તેને જરા ગેરનો રંગ આપી, બબ્બે વાલનું પડોકું ધી સાથે અથવા ધીને શાકર સાથે દિવસમાં ૩ વાર આપવાથી સ્ત્રીઓના રાતા પ્રદર (શોલીવા)ને મટાડે છે.

૨૩. કાળો સુરમો-બેડાંની મીઠા તોલા ચાર, ઘોળાં મરી તો. બે, દુલાવેલી ફટકડી તો. બે, શંખની નાબી તો. બે, સુરોખાર તો. બે, મનસોલ તો. બે, કાળો સુરમો તો. સાઠ, એ સર્વેને ઝીણાં ખાંડી કપડે માળી પછી મેરથુથુ તોલા આઠ લઘ તેનું ચાર શેર પાણી બનાવવું. તે પાણીમાંથી સુરમાના ચૂર્ણમાં નાંખતા જવું અને ખસ કરતાં જવું. એવી રીતે બધું પાણી પચી જાય અને સુરમો સુકાઈ જાય ત્યાર પછી એવીજ રીતે ચાર શેર ગુલાબજળ પચાવવું એટલે સુરમો તૈયાર થશે. એ સુરમાથી આંખનાં ફુલાં, છારી, ઝાંપ, વગેરે દરદો મટે છે. માત્ર મોતીયા અને પરવાળા મટતા નથી.

૨૪. સુખનું મંજન-હીરા ૬૫૫ણ, ચીનીકપાલા, એળચી, હીમજી હરડે, દુલાવેલી ફટકડી, સફેદ કાથો, શંગજીર, કલકસપેતો,

કપુર; એ સર્વ સમભાગે લઈ. એ સર્વની બરાબર સુનામેર લેતો. પછી બારીક વાટી ચૂર્ણ કરવું. જેના મોંમાં તથા જીભ ઉપર ચાંદી પડી હોય અથવા મોં આવ્યું હોય તો આ મંજન બે આની બાર ને આસરે જીભ ઉપર મુકી, જીભે જીભે આખા મોંઢામાં ફેરવવું અને પછી મોઢું ગળતું મુકી સારે પાણીએ કોમળા કરી નાંખવા, એટલે મોંઢાનું દરદ મટી જશે.

૨૫. તબાસીર;—વાંસકપુર બારીક વાટીને તેનું ચૂર્ણ કરવું. તેમાંથી એક એક વાલનું પડીકું દિવસમાં ૩ વાર શાકર સાથે, મધ સાથે અથવા પાણી સાથે આપવાથી સ્ત્રીઓના ચેશાખ, ગર્ભાશય, ગર્ભણીના રોગો, અને સુવાવડના રોગોને ધણી ઝડપથી મટાડે છે. જે સ્ત્રીને સુવાવડ ગયા પછી પેટું ફુલી ગયું હોય તેને સુકો ફુલનો તોલા બે તથા શાકર તોલા બેને બસેર પાણીમાં ઉકાળી ૧ શેર પાણી રહે તેમાં તબાસીરનું બે આની બારનું પડીકું નાંખી દિવસમાં બે વાર પાવામાં આવે તો થોડાક દિવસમાં તે તમામ પાણી ઝરી જઈ પેટની નસો અસલ સ્થિતિમાં આવે છે.

૨૬. ટાંકીના મલમ;—કસ કપુર ૧, કલઈ સફેતો ૮, રાજ ૪, કપુર ૨, કુલાવેલી ધાપણુ ૪, સફેદ કાચો ૪, સિંદુર ૮, બાગે લઈને એકઠું વાટી સો પાણીએ ધોયલા ધીમાં મેળવી ટાંકી અગર ઝેરી ચાંદાપર ચોપડવાથી અથવા ચાંદીના જખમમાં ભરી ઉપર સાદા મલમની પટી મારવાથી તમામજાતની પાકતી અને સડતી ચાંદીઓ સારી થાય છે.

૨૭. હરાજની ગોળી—માયુ ફળ, ગંધક, એળીઓ, ખડીયો-ખાર, બાવળનો શુદ્ધ, શાકર અને બાવળી એ સર્વે સમભાગે લઈ

ખાંડી, પાણીમાં મેળવી તેની અંકેક તોલાને આસરેની સોગટી બનાવી મુકવી રાખવી. તે સોગટી પાણીમાં ઘસીને ચોપડવાથી કાળી તથા લાલ દરાઝ (દાદર) સારી થાય છે. દરાઝની કોષ્ટ પણુ દવા હોય પણ દરાઝની આમડીનો રંગ અને દરાઝ વિનાની આમડીનો રંગ એક સરખો થતાં સુધી ચોપડયા કરે તોજ દરાઝ જડમૂળથી જાય છે, અને તેમ નહિ કરે તો દરાઝ પાછી થાય છે.

૨૮. મરડાની ગોળી-અરીણુ તો. એક, કેશર તોલો એક, જયદળ તો. એક, જવંત્રી તો. એક, એ સર્વેને વાટીને ઉમરડાના દુધમાં મરી જેવ્ઠી ગોળી વાળવી. જેને લોહી, પર કે આમ પડતો હોય તેને એકજ ગોળી પાણી સાથે આપવાથી આરામ જણાય છે. ત્રણ દિવસ આપવાથી મરડો અરાખર મટી જાય છે.

૨૯. ભોંયરીંગણીના અર્ક:-ભોંયરીંગણીનું પંચાંગ લીલું લાવીને તેને છુંદી એક માટલીમાં ભરવું. તે માટલીને તળીએ કાણું પાડવું. તે ઉપરથી મોઢું બંધ કરી ભેવું. પછી જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમાં એક તપેલી મુકી તે તપેલીપર ભોંયરીંગણી ભરેલું વાસણ મુકી તેના ઉપર છાણું સીંચી તાપ આપવો. એટલે તાપથી તપીને ભોંયરીંગણીનો અર્ક તપેલીમાં પડશે. આ અર્કને કપડે માળી શીશીમાં ભરી રાખવો. એ અર્ક એકેક તોલો દિવસમાં એ વાર પાવાથી પેટના દુખાવા અને સંધીવાને ઘણી ઝડવથી ફાવદો કરે છે.

૩૦. મર્દાઈની ગોળી-પડકસુરો તો. ૦૧ દરદે અકરખી તો. ૧ જમન સુરખ તો. ૦૧ જમન સફેદ તો. ૦૧ કાળો છડ તો. ૦૧ એલચી તો. ૧ લવેંગ તો. ૦૧, તમાલ પત્ર તો. ૦૧, જુજબેદસ્તર તો. એક, પીપર તોલો ૦૧, સુક તોલો ૦૧, કસ્તૂરી વાલ ૪, સોનાના વરખ

વાલ ૪, ચાંદીના વરખ તોલો ૧; એ સર્વેને વાટી વચ્ચગાળ કરવાં. તેમાં જુજખે દસ્તર વટાશે કે ખંડાશે નહિ માટે તેને જુદું રાખી એ જુજખે દસ્તરને મધ સાથે વાંટવું એટલે વટાઇ જશે. તે મધમાં એક રસ થઇ મળી જાય તે પછી તેમાં ખીજાં વસાણાં મેળવવાં અને ઘટતું મધ નાંખી, વાટી ખલ કરી એક તોલાની આઠ ગોળા બનાવવી, અથવા પાવલી બારની ગોળાઓ બનાવવી. માત્ર સવારે એક ગોળી મધમાં ચટાડવી અથવા પાણી સાથે ખવાડવી. ઉપરથી જરૂર જણાય તો થોડું દુધ પાવું. એના પર કોઈ જાતની પરેશ નથી. એનાથી શક્તિ વધે છે તે મદદાઈ આવે છે.

ઘાતુપૌષ્ટિક ચૂર્ણ (હૃદયલાલે ખાસ અનુભવેલું) એખરો, ગોખર, શતાવરી, કૌચાં, કાળી મુસળી, ઘોળી મુસળી, એ સર્વે ચાર ચાર તોલા. મોચરસ, નાગકેશર, જેઠીમધ, એ સર્વે બધખે તોલા જાવંત્રી સુંઠ અને લવેંગ એકેક તોલો એ સર્વેના વજનને બરાબર શાકર લેવી. પછી ઉપર લખેલાં વસાણાંને ખાંડી વચ્ચગાળ કરી, તેમાં શાકર મેળવી તેમાંથી એકેક તોલાને આસરે સવાર સાંજ ગાયના દુધ સાથે એક માસ સુધી નીચમિત્ત શકી ખાંડવી, અગર ગાયના દુધમાં નાંખી ઉકાળીને તે સર્વ પીવું. એ ચૂર્ણથી શરીરની કમતાકાત દૂર રઇ, કામ કરવાનું મન થાય છે, તથા મન વધારે પ્રકૃલ્લિત બને છે. શરીરનું તેજ વધે છે સ્ફૂર્તિ વધે છે, મંદ પડી ગયેલું પુરુષત્વ સતેજ થાય છે અને કમ્મરનો દુખાવો મટે છે. ખાસ કરીને કેટલાક પુરુષોને ઝાડો જોરથી કરાંઝીને કરવો પડે છે તે વખતે બળ કરવાથી પેન્જાબમાર્ગે બે ચાર ટીપાં અગર વધારે ઘાત નીકળી પડે છે તેવા રોગીને માટે પણ આ ખાસ ઉપાય છે, અને સાધારણ માટે પણ ધણેજ ગુણ બતાવે છે.

૩૨. બાળકોને માટે સોઠકડી:-કુસાવેસો હાંગડો, અન્નમોદ, તજ, સુવા, વાયવડંગ, વાકુંભા, ઇન્દ્રજવ, કરમાણી અન્નમો, પીપર, પીપળીમૂળ, વચકાવળી, જયશળ, જવત્રી, અકકલકરો, કડુ, કરોયાતુ, કાલમ, પાનતી જડ, સંચળ, સિંધવ, દીકામાલી, સેકેસો કાયકો, કણ્ઠસ, કાકડો, મરડાશીંગ, એલમી, અન્નમો, અન્નીસુ, સુંઠ, સોનામકષ, ગુલાબનાં ફુલ, હીમજી હરડે, કેશર, ગયણોનાં બીજ, અતીવિપતી કળી, વરોઆળી, જેઠીમધ, હરડેદળ, કુસાવેસો ટંકણુખાર, જવખાર, સુરોખાર અને કાકડાસીંગ. એ રીતે ૪૧ વસાણાં સમમાજે લઇ, તેને ખાંડી કપડછન કરી, કુદનાના રસમાં દુધપાક જેવું થાય એટલો રસ નાંખી તેને ઘુટવું. ઘુટતાં ઘુટતાં ગોળી વાળવી અથવા અડધા અડધા તોલાની સોગડી બનાવી. તેને તડકે ખૂબ સુકવવી. જે સુકવવામાં કસર રહેશે તો કુમવળી સડી જશે. જરૂર પડે ત્યારે તેમાંની એક ગોળી પાણીમાં વાટીને પાવી-અથવા છોકાંઓને જે વસારો પાવો પડે છે તેની ખટખટ કાઢી નાંખી આ સોઠકડીમાંથી એક રત્તી અથવા બે રત્તીપુર, પાણીમાં ધસીને દરરોજ અથવા બીજે ચોથે પાવામાં આવે તો ઝાડા વધારે થતા હશે અથવા બંધકાષ હશે તે નીચમસર થશે. કૃમિ, સસણી, વરાધ, વાવળી તથા તાવને મટાડી, જૂખ લગાડશે એટલે બાળકને ધાવવાની રૂચિ થશે. તેમ બાળકના શરીરમાં કોષ્ઠપણુ જાતની ઉપાધી થતી અટકશે.

૩૩. હરસનો મલમ—હડતાળ વરખી તોલા બે, પાનમાં ખાવાનો ઉંચી જાતનો કાચો તોલા બે, ખારીક વાટી સો પાણીએ ધોયલા ધીમાં મેળવી રાખી સુકવો. એ મલમ ચોપડવાથી આગ બળતી નથી, પાકેલા મસા રૂઝાઇ જાય છે અને બોહી પડતું નહિ હોય એવા મસા કરમાઇ જાય છે.

૩૪. સહચુરાનો ધસારો અથવા ઉકાળો કલાક કલાકે અર્ધાથી બે તોલા સુધી પાવાથી ઝાડા તથા ઉલટીને બંધ કરે છે.

૩૫ કસિલાદિ ગુટીકા-હરડેદળ, બેડાંદળ, આમળાં, માયુફળ, ફટકડી, મજીઠ, બાવળની છાલ, કાથો, કસીલો, ઘોળી તપખીર, ચીકણી સોપારી, લોધર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, જાયફળ, જવંત્રી, નાગકેશર, દાડેમનાં છોડાં, તાંબાનો વહેર, લોખંડનો વહેર, એ સર્વને ખાંડીને વેગલુના પાતરાંના રસમાં ખલ કરવો. ખલ કરતાં સુકાઈ જાય ત્યારે મધ મેળવી ચીનીબોર જેવડી ગોળી કરવી. તે ગોળી સ્ત્રીના ગુપ્ત ભાગમાં વાપરવાથી યોનિસંકોચ થાય છે, ધસેલી કાયા ઠેકાણે બેસે છે, અને સફેદ પ્રદરની શાંતિ કરે છે.

૩૬. ખરજવાનું ઓસડ—ગંધક, મરી, સિંદૂર, અળવર, આંખાદળધર, જીરૂ, શંખજીરૂ, કેશર, મનસીલ, એલચી, કાથો, એ સર્વે સમભાગે લઈ વજ્રગાળ કરી, ગાયના ૨૧ વાર ઘોયલા ધીમાં ચોપડવાથી ઘણું જીવું લીધું તથા સૂકું ખરજવું મટે છે.

૩૭. લોહી સુધારવાની પડી—કસળો તોલા ૪, સાથરાના ફુલ તો. ૩, સીરખેસ તો. ૪, વરીઆળી તો. ૩, ચોખચીની તો. ૩, ઉન્નાખદાણા ૫૦, ગુલાબનાં ફુલ તો. ૪, ઉસ્તેખુદસ તો. ૪, ગુલેએદમુરક તો. ૪, ગળો તો. ૪, ગુલકંદ શેર ૧, એટલે તો. ૪૦; ઉપર પ્રમાણે લઈને, ગુલકંદને જીરૂ રાખી, ખાકીના વસાણાનાં સરખા સાત ભાગ કરવા. પછી એક ભાગ એક શેર ઠંડા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખવો. સવારના પહોરમાં તે પાણીને ચોળી નાંખવું. પછી તે ચોળેલા કુચાને તેજ પાણીમાં ઉકળવા દઈ, પાણી શેર ૦૧ થાય એટલે ઉતારી ઠંડું પડ્યા પછી તેને ગાળી, પેલા ગુલકંદમાંથી આઠમે

ભાગે ગુલકંદ ચોળી પી જવું. ઉપર મુજબ દીન ૭ પીતાં કાંધ ફેર માલમ પડે છે કે કેમ ? તે તપાસવું અને પછી વધારાના દીન ૧૪ પીને ૨૧ દિવસ પુરા કરવા. પછી વધુ પીવો નહિ, કારણકે એટલા દીવસમાં આરામ થાય છે. જો લોહીના જગાડની કાંધ કસર રહે તો લાંબા દિવસ ચાલુ રાખવું. ખાવાની પરેશમાં દાર, આમલી, તેલ, લીલું મરચું, એની સખત પરેશ કરાવવી. પણ સુકી અળધર તથા આદુ વધારે ખવાય તેમ વધુ શાયદો થાય છે. ઉપલા ઉકાળાથી કદાચ જીલાબ થાય તો ગમરાવું નહિ પણ તે ચાલુ રાખવો. એ ઉકાળાથી વિસ્ફોટક મટી જાય છે એટલુંજ નહિ પણ કોઈ માણસના આખા શરીરે સેંકડોની સંખ્યામાં મસા થયા હોય તોપણ આ ઉકાળાથી મટી જાય છે અને મસાને માટેજ આ દવા ખાસ છે. આ ઉકાળો મહેરખાન ડી. પી. માડનસાહેબે ખાસ અજમાવેલો છે અને તેમની પાસેથી લઇને અમે પણ ખાસ અજમાવેલો છે, એટલે તે વાપરતાં હરકત નથી.

૩૮. ઉપદંશ તથા વિસ્ફોટકનો ઉપાય—ઉસબો તો. ૦ા, ચોખચીની તો. ૧, ગુલેજનસા તો. ૦ા, સોનામકક તો. ૦ા, ઉન્નાખદાણા નંગ ૧૦, કાળીદ્રાક્ષ તો. ૧, ગુલેગાવજખાન તો. ૦ા, આકાશવેલ તો. ૦ા, વરીઆળીની જડ તો. ૦ા, દીવેલાનું મૂળ તો. ૦ા, કાસનીની જડ તો. ૦ા, મોટી હરડે તો. ૦ા, બહેડાંદળ તો. ૦ા, આમળાં તો. ૦ા, સીસમનાં છોડાં તો. ૦ા, સુખડનો વહેર તો. ૦ા, ગોરખમુંડી તો. ૦ા, ગુલાબનાં ફુલ તો. ૦ા, ઇન્દ્રવરણની જડ તો. ૦ા, નિશોતર તો. ૦ા, શાકર તો. ૨, મધ તો. ૧; એ સર્વે વસાણાંને ૧ા શેર પાણીમાં રાત્રે પલાળી, સવારે ઉકાળી, ૦ા શેર પાણી રહે ત્યારે તેને કપડે ગાળી લઇ, તેમાં બે તોલા સાકર

અને એક તોલો મધ મેળવી પાવું અને એ વસાણામાં પાણું પાણી નાંખી મુકવું. ધ્યાન પહોંચે તો એવાર અને નહિ તો એકવાર સવારે તો પાવુંજ. આ ઉકાળો પીનારને મગતી દાળની ખીચડીને ધી સિવાય ખીજું કંઈપણ ખવડાવવું નહિ. આ ઉકાળો ૧૪ દિવસ પાવાથી સાઈ થાય છે. ૧૪ દિવસમાં એ ઉકાળો બદલવા મતલબ કે એકવાર આણેલો ઉકાળો ૭ દિવસ ચલાવવો.

૩૯. આણુંદલેરવ રસ—હીમળોક, વછનાગ, મરી, ટંકચુ ખાર ફુલાવેલો, પીપર, એ સર્વેને સરખે બારે લઈ, ખારીક વાટી, આદુના રસમાં ૩ દિવસ ખલ કરી, મરી જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી બળ્યે અથવા ત્રણત્રણ, પાણી સાથે આપવાથી, શુભ્રહુણીના ઝાડાને બંધ કરે છે તથા તાવને કાઢે છે. પણ ખાસ કરીને ૧૪ કે ૨૧ દિવસનો તાવ આવી ગયા પછી અશક્ત થયેલા રોગીને સવારમાં એક તોલો મધ ને ૦૧૧ તોલો ધીમાં ત્રણ ગોળી આનંદલેરવની દિવસમાં એકવાર આપવાથી, તે રોગીને થોડા દિવસમાં તાવની અસર નીકળી જઈ, શક્તિ વધારે છે.

૪૦. શક્તિની ગોળી—વછનાગ તો. ૦૧૧, કાળાં મરી તો. ૧, મુઠં તો. ૧, પીપર તો. ૧, જમ્બૂળ તો. ૧, જવંત્રી તો. ૧, કેશર તો. ૧, અકલકરો તો. ૧, તજ તો. ૧, ઇસ્ખંધ તો. ૧, ગોખર તો. ૧, કૌયાં તો. ૧, તમાલપત્ર તો. ૧, લવેંગ તો. ૧, એલચી તો. ૧, ફુલાવેલો ટંકચુખાર તો. ૧, ઘોળી મુસળી તો. ૧, કાળી મુસળી તો. ૧, શાકર તો. ૩, સાલમ તો. ૩; એ સર્વેને વાટી વચ્ચાળ કરી, તેમાં કરતુરી વાલ ચાર મેળવી મધમાં ગોળી ચણા જેવડી વાળવી. સવારમાં એક ગોળી ખવડાવી ઉપરથી ૦૧૧ રોર દૂધ

પાવું. ખટાશ ખાવી નહિ. ગળપથુમાં માત્ર શાકર ખાવી. એ-પ્રમાણે સાંજસવાર દિવસમાં બેવાર ખાવાથી ઓ તથા પુરુષને સંપૂર્ણ શક્તિ આપે છે.

૪૧. માણસનાં હાડકાં—સ્ત્રીશાનમાં જ્યાં મુઠ્ઠા બળતાં હોય ત્યાંથી વગર પલ્લેલાં બળેલાં હાડકાં વીણી લાવી તેને બારીક વાટી ઘોયલા ધીમાં મેળવી જે ચાંદું નહિ રૂઝતું હોય તેનાપર ચોપડવાથી તે રૂઝાઈ જાય છે. અથવા હાડકાંનો બળેલો ભુકો એક વાલ, પાણી સાથે ખવડાવવાથી કાલેરાના રોગ ઉપર અજબ અસર નીપજાવે છે. પરંતુ એ બળેલાં હાડકાં લાવી, વાટી, શીશીમાં ભરી દઈ, હવા નહિ લાગે તેવો મજબુત ખૂચ મારવો, તેજ કાલેરાપર સારી અસર કરે છે. હવા લાગવાથી એની અસર ઉડી જાય છે.

૪૨. માર્કન્ડ્યાદિ ચુર્ણુઃ—સોનામકઈ ભાગ ૨, વરીઆળી ભાગ ૧, ગંધક ભાગ ૧, જેડીમધ ભાગ ૨, શાકર ભાગ ૬; એનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી, રાત્રે સુતી વખતે ના તોલાની એક ફાકી મારવાથી પચીને સાદા ઝાડો ઉતરે છે, પેટમાં અમળાતું નથી, બૂખ લાગે છે. પણ એ ફાકી રાત્રે ખાધા પહેલાં મારવી અથવા ખાધા પછી બે કલાક ખાદ્ય મારવી. આ જીલ્લાબથી પાણી જેવો ઝાડો આવતો નથી. પણ માત્ર મળનેજ બહાર કાઢે છે.

૪૩. કચ્છુરાદિ ગુટિકાઃ—ઝેર કચ્છુરો સેર બે લાવી, ગોમૂત્રગાં ડુબતો કરવો. દરરોજ ગોમૂત્ર બદલતા જવું. એવી રીતે ૨૨ દિવસ પલાળી રાખવો. ૨૨)મે દિવસે પાણીથી ઘોષ્ટને ઉપરની છાલ કાઢી નાંખવી. પછી તેની ઝીણી કાતરી કરી, ઘણા પાણીથી ધોવી અને તેને ખાંડીને ઝીણા ભૂકા બનાવવો. ખાંડતાં સુકાઈ જશે તો પછી

ખંડાશે નહિ. જે ખાંડતાં આપદા પડે તો થોડું પાણી નાંખી
ખલમાં વાટવાથી વટાઈ જશે. એવી રીતે ખલમાં વાટી ખૂબ બારીક
ચુર્ચુ બનાવવું. પછી તેમાં જયફળ તોલા ૪, જવંત્રી તોલા ૪,
લવેંચ તોલા ૮, અકકલગરો તોલા ૧૬, કાળા મરી તોલા ૮, કેશર
તોલા ૪, એનું બારીક વચ્ચગાળ ચુર્ચુ કરી કચુરાના ચુર્ચુમાં મેળવી
પછી લવેંચ શેર ૦ તથા મરી શેર ૦ ને આઠ શેર પાણીમાં
ઉકાળી, બશેર પાણી રહે ત્યારે તે પાણીથી ઉપરના સુકાને ખરલ
કરી સુકાતાં સુધી વાટવો. તે પછી ખીજવાર બંને ઉકાળો નાંખી,
વાટોને મરીના દાણા જેવડી ગોળા કરવી. એ ગોળા દિવસમાં ક્યારે
પાણી સાથે બળ્લે ગોળા આપવાથી ઝાડો સાફ લાવે છે, તથા ઝાડાને
બાંધે છે, ભૂખ લગાડે છે, ખાધું પચાવે છે, તથા શક્તિ આવે છે.
જે માત્ર શક્તિને માટે આ દવા આપવી હોય તો સવારમાં બે
અથવા ત્રણ ગોળા ખાઈ, ઉપર શાકર નાંખેલું ગરમ દૂધ પાવું.

૪૪. શક્તિનો પાક:-માંલે તોલા ૪ લાગી, તેની ડાંખણી,
ખીયાં કાઢી નાંખી, માત્ર પાંતરી રહે તેને પાણીમાં ધોવી. જ્યાંસુધી
લીંધું પાણી નીકળે ત્યાંસુધી ધોઈને પછી ગુલાબજળમાં ધોવો. પછી
તેને સુકવી તેનું વજન જે એક તોલા થાય તો તેથી પાંચમા
ભાગના જયફળ, જવંત્રી, લવેંચ, તજ, એલચી અને કેશરનું ચુર્ચુ
મેળવવું. તે પછી કરતુરી વાલ ૧, અમરચાલ ૧, બદામનો મગજ
તોલા ૨, નાંખી બારીક વાટી શાકરની ચાસણીમાં મેળવી અવલેદ
જેવું કરવું. તેમાંથી મરજી માફક એટલે વધુમાં વધુ ૦ તોલા કરતાં
વધારે નહિ એવી માત્રાથી સવારે અથવા રાત્રે, દિવસમાં એકજવાર
ખાઈ ઉપર દૂધ શાકર પીવાથી શક્તિ વધે છે ને બાંધેજ થાય છે.

૪૫. નાનુલાઈ વટી:-કેશર તો ૧, કસ્તુરી વાલ ૪, ખરાસ તો. ૦૧, અશીષુ તો. ૦૧, જયફળ તો. ૧, જવત્રી તો. ૧, તજ તો. ૧, લવેંગ તો. ૧, એલચી તો. ૧ અકલકરો તો. ૧, એ સર્વને વાટી પાનના રસમાં મહના દાણા જેવડી ગોળી કરવી. એ ગોળી મોમાં રાખી રસ ગળવાથી, મોમાંથી પાણી છૂટતું હોય અથવા હૃદયમાં મુખ ગળતું હોય તે, માત્ર ચાર પાંચ ગોળીમાંજ બંધ થઈ જાય છે અને ધી, દુધ. શાકર ગરમ કરીને આ ગોળી તેની સાથે બેથી ત્રણ સવારમાં લેવાથી શકિત આપે છે.

૪૬. અહત કચુરાદિ ગુટિકા-ઝેરકચુરા શેરબે લાવીને બેતાળીશ દિવસ સુધી ગૌમૂત્રમાં બોળી તડકે મુઠી છાંડવા, તેમાં દર રોજ ગૌમુત્ર બદલવું. પછી તેને છોલીને તેમાંથી અંકુર તથા ઉપરનાં છોડાં કાઢી નાંખવાં. પછી તેને પાણીમાં બ્યાં સુધી લીધું પાણી નીકળે ત્યાં સુધી ધોવાં એટલે એવી રીત છે કે આજે ધોયાં કે ચોખ્ખા પાણીમાં પાછાં પલાળવાં ને બીજે દિવસે ખુબ ચોળીને ધોવાં. એવી રીતે લીધું પાણી નીકળતું બંધ થાય એટલે ૦૧ મણુ દુધમાં, દુધનો માવો જડો થાય ત્યાંસુધી બાફવાં, પછી તેને ધોઇને ખરસમાં વાટવાં. વાટતાં મહેનત પડશે તેથી જરા પાણી નાંખવાથી જલદી વટાઈ જશે. પણ સુકાઈ જશે તો બીલકુલ વટાશે નહિ. એ વાટેલા કચુરામાં તજ તોલા ૨, લવેંગ તોલા ૪, જયફળ તોલા ૪, મરી તોલા ૪, કેશર તોલા ૨, અકલકરો તોલા ૮, જવત્રી તોલા ૪, પીપર તોલા ૨, ખરાસ તોલા ૧, કસ્તુરી વાલ ૮, સિનાના વરખ વાલ ૮, આંદીના વરખ તોલા ૪ એને વાટીને કચુરાના શુકામાં મેળવવાં. તે પછી જયફળ શેર ૦૧, મરી શેર ૦૧, લવેંગ શેર ૦૧ નો આઠશેર પાણી મૂકી ઉકાળો કરી, એક શેર પાણી રહે ત્યારે કપડે માળી, તેવા ઉકા-

જાના ત્રણ પટ આપી, વટાણા જવડી ગોળા વાળવી. આ ગોળા દિવસમાં ૩ વખત અકેડી પાણી સાથે ખાવી અને ઉપર દૂધધીવાળો ખોરાક ચાલુ રાખવાથી શક્તિ વધે છે અને ક્ષયના રોગીને તાવ તથા ખાંસીને અટકાવી ભૂખ લગાડી, શક્તિ આપે છે.

૪૭. પ્લેગના તાવની ગોળી:-કુલાવેલી ફટકડી તોલા ૧૦, કુલાવેલી નવસાર તોલા ૫, કાળા મરી તોલા ૫, સોનાગેર તોલા ૫, એમાં સમાય એટલો ગોળ નાંખી વટાણા જવડી ગોળા વાળવી. ગોળ મેળવવાની રીત એવી છે કે, પ્રથમ ૦૧ શેર ગોળ લઈ ખર-લમાં નાંખી તેને છુટો એટલે તે નરમ થશે. પછી તેમાં થોડોથોડો દવાનો ભુકો મેળવતા જવું અને વાટતા જવું. ગોળી વાળવા જવું થાય તે પછી તેની ગોળી વાળવી. જો ગોળ વધતો પડશે તો ગોળી ઓગળી જશે. તે ગોળી વાળ્યા પછી સોનાગેરના ભુકામાં રગદોળીને શીશીમાં ભરી મુકવી. ઉપલા ભુકામાં લખેલા સોનાગેરથી ગોળીને રગદોળવાનો સોનાગેર જુદો લેવો. પ્લેગના રોગીને આ ગોળી અકેડી અથવા બળ્બે, બળ્બે અથવા ત્રણત્રણ કલાકને અંતરે પાણી સાથે આપવી એટલે તુરત તાવ કમળમાં આવી જશે. તાવ ઉતરી ગયા પછી પણ એ ગોળી આપવાને હરકત નથી. તાવ ઉતર્યા બાદ એ ગોળી આપવાથી તાવને ફરીથી આવતો અટકાવે છે. જો કે પ્લેગના રોગીને કોઈ જાતની પરેજી પાળવાની નથી તોપણ પ્લેગના રોગીને જ્યાંસુધી ખરેખરી ભૂખ લાગે નહિ ત્યાંસુધી દૂધ અથવા કોઈપણ જાતનો ખોરાક બીલકુલ આપવો નહિ. જ્યારે કંકડીને ભૂખ લાગે ત્યારે વધારે દૂધવાળી ચાહા કરીને પાવી, પણ એકલું દૂધ તો કદી પાવું નહિ. ખોરાક આપવો હોય તો આઠ દિવસ પછી અથવા રોગીના

તાવ સાથેના ઉપદ્રવો શાંત થયા હોય તે પછીજ આપવો. આ ગોળીથી સેંકડો દર્દી સારા થયા છે, પણ જેણે અમારું કહ્યું નહિ માની અનાજ ખાવાની ઉતાવળ કરી છે તે બધાજ મરી ગયા છે. આ ગોળીથી વખતે કોઇક દર્દીને ઝાડા થાય છે, પણ તેથી ગભરાવું નહિ.

૪૮. મલ્લસિંદૂર ગુટિકા:-મલ્લસિંદૂર તોલો ૧, સુંઠ તોલો ૧, મરી તોલો ૧, પીપળીમૂળ તોલો ૧, અકલકરો તોલો ૧, જમણ તોલો ૧, એલચી તોલો ૧, લવેંગ તોલો ૧, કેશર તોલો ૧ લાવી મલ્લસિંદૂરને જીદું રાખી, બાકીનાં વસાણાં વાટી વઘગાળ કરી, પછી મલ્લસિંદૂરને ખસમાં નાંખી, ૩ દિવસ લગી ધુંટવો. તે પછી તેમાં ઉપલો મૂકો થોડો થોડો ભેળી પાનના રસમાં ધુંટી મગ જેવડી ગોળી કરવી. તે ગોળી સવારે એક અને સાંજે એક મધમાં ચટાડવી. ખટાસ ખીલકુલ ખાવા દેવી નહિ, તો પક્ષધાત, શિરોગૃહ, અર્દિત વગેરે મહાન વાયુને મટાડે છે. એ ગોળી ૨૧ દિવસ ખવડાવવી પછી બંધ કરવી. ઘી, દૂધવાળો ખોરાક ચાલુ રાખવો. જો જરૂર જણાય તો ખીજ પંદર દિવસ ગયા પછી મલ્લસિંદૂર ગુટિકા ખવડાવવી.

૪૯. લાહીચૂર્ણ કર્તુરી ગુટિકા-તજ, તમાલપત્ર, ખીલીનો મર, સુંઠ, મરી, પીપર, હરકાં, ખેડાં, આમળાં, અજમોઢ, વરીઆળી, વાયવડંગ, હળધ, ચીત્રામૂળ, જીરૂ, લવેંગ, ધાણા, ગજપીપર, જેડી મધ, પાંચે ખાર, શેકેલી હાંગ, કાચકાની મીઝ, મોચરસ, સાજખાર, જવખાર, એ સર્વે સમમાત્રે લઇને તેથી ચારગણી ભાંગ ભેગવીને ચૂર્ણ કરવાતું લાહીચૂર્ણના પાઠમાં નીચંટરતાકરના સંચકણીના અધિકારમાં લખેલું છે. પણ તેમાંથી પારો, ગંધક અને ભાંગ અમે કાઢી નાંખી, વાંસકપુર તો. ૪, એલચી તો. ૨, કર્તુરી વાલ ૪,

સોનાનાં વરખ વાલ ૪, ચાંદીના વરખ તો. ૧, કેશર તો. ૧ મેળવીને પાનના રસમાં એની વટાણા જેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં ૩ વાર બળ્ખે ગોળી પાણી સાથે આપી, છાશનું સેવન કરાવવાથી એ ગોળી સંગ્રહણી, અતિસાર તથા સુવાવડના રોગોને મટાડે છે.

૫૦. મેઘાવિ ગુટિકા—ધોડાવજનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી તેમાં મધ મેળવી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં બે વખત, ત્રણત્રણ ગોળી પાણી સાથે ગળાવી ઉગરથી અરણીનો રસ તોલા ચાર પાવાથી જે માણસને ઉન્માદરોગ થયો હોય તેને ધણું ફાયદો કરે છે. (તરતનાં ગાંડા માણસ સારા થયા છે.)

૫૧. આમલીના સ્વરસ—પાકી આમલી મીઠા વગરની શેર બે લઘ, તેને બે મણ પાણીમાં ઉકાળવી. ઉકાળતાં બ્યારે ત્રણશેર એટલે બે બાટલી પાણી બાકી રહે ત્યારે કપડે ગાળી, બાટલી ભરી તેમાંથી બળ્ખે તોલા દિવસમાં ૩ વાર પાવાથી ઉન્માદનો રોગો કે જે દાઢ પીવાથી, ભાંગ પીવાથી કે અત્યંત ગાંબે પીવાથી ગાંડા થઈ ગયો હોય તે સારો થાય છે.

૫૨. ધર્મપત્તન—કાળાં મરીને જેટલાં વટાય તેટલાં ઝીણાં વાટી ગોળ મેળવીને વટાણા જેવડી ગોળી કરવી. તેમાંથી બળ્ખે અથવા ત્રણત્રણ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર પાણી સાથે આપવાથી મગજના એટલે ઉદાનવાયુ બગડવાથી થએલા બ્યાધિઓ જેવા કે હેડકી, ગળાનો શોષ, સુખનું વિરસપણું, માથાનો દુખાવો અને આક્ષેપક વાયુ એટલે આંકડી અથવા ખેંચને મટાડે છે.

૫૩. નાગરાદિ ગુટિકા—સુંદ, મરી, પીપર, પીપળીમૂળ સમ-ભાગે લઘ ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી ગોળમાં ગોળી ચણા જેવડી વાળવી.

તેમાંથી બળને અથવા ત્રણનજી મેળવી, સવારસાંજ ખાવાથી હાથ પગની નસો ખેચાઈ વંટ આવતા હોય તે મટે છે.

૫૪. રાતો મલમ—વિભાવતી ગમના મલમની લાકડી આવે છે તે લાવી, તેનાપરનો કાગળ ઘાઈ સાફ કરી, ઉંચી જતનું સિંદુર (તે મલમ અર્ધી રતલ હોય તો) ૧૧ રતલ લેવું. પછી આપણે હાથે તેલ ચોપડી ગમના મલમને શીથલે. શીથલતા જવું અને જરા જરા તેલ લેતા જવું. તેલ લેતા જવું અને તે મલમને સિંદુરમાં મેળવતા જવું. એ રીતે શીથલતાં શીથલતાં તમામ સિંદુર તેમાં સમાવી દેવું. પછી તે મલમની પટ્ટી મારવાથી છાતીના દુખાવા, પાંસળાની શૂળ, અને ખાસ કરીને કમ્બરની શૂળ અથવા કમ્બર રહી ગઈ હોય તેને મટાડે છે છે. એ મલમની પટ્ટી મારવાથી ગાંઠોને બેસાડી દે છે અથવા પકવી, ફેડીને રૂઝવી નાખે છે.

ઉપલા મલમની બીજી રીત—કાચો હોંગળોક તોલા ૪ બારીક વાટી, ઉપરની રીત પ્રમાણે ગમના મલમમાં મેળવી તે મલમની પટ્ટી મારવાથી, વાયુથી દુઃખતા સાંધા મટાડે છે, અને કાંઈ પશુ ગાંઠને પકવી, ફેડી તથા રૂઝવી નાખે છે.

૫૫. લીલો મલમ—ઉપર પ્રમાણે ગમના મલમની લાકડીને સાફ કરી તે ૧૧ શેર મલમ હોય તો તેમાં ૪ તોલા કાળી ગળી જે અસલ હિંદુસ્તાનમાંજ પાકેલી હોય તે લાવી, ઝીણી વાટી ઉપર પ્રમાણેની રીતે મલમ બનાવવો એટલે લીલો મલમ થશે. આ મલમથી પાકેલા જખમો અને સડતા ત્યાંદાં રૂઝાઈ જાય છે.

બીજા વૈધરાજે તરફથી આવેલા અનુભવી ધલાજો.

વૈધ ધીરજરામ કલપતરામ ગુજ્જરફળીયા-સુરત.

૧. નિશાંવલ્લભ ગુટિકા;-ભાંગ, ભયજળ વછનાંગ, લવેગ ગાંજો, મરી, અશીષુ, ભવંત્રી, સેકેલાં ઝેરકચુરાં, તજ, એલચી, પીપેર; એ પૈકીની નિશાવાળી વસ્તુઓને શુદ્ધ કરી બીજા વસાણાંને વાટી વચ્ચગાળ કરી એક દિવસ કોઈ ખલી, પછી ભાંગ, પોસદોડા, ખસખસ, એ બધાંને તોલા લઈ અશર પાણીમાં ઢકાળી, ૦૧ શેર રહે ત્યારે ઉપરના વસાણાંને તેનો એક પટ આપી વટાણા જેવડી ગોળી વાળી, રાતના ૧ ગોળી પાણી સાથે આપવાથી ઉંઘ આવે છે. સવાર સાંજ એકેક ગોળી ધી સાકર સાથે આપી ઉપર દુધ પાવાથી શક્તિ આવે છે. એ ગોળીમાં સ્થંભનનો ખાસ ગુણ છે. નાનાં બચ્ચાંને આપવી નહિ.

૨. જીલાબની ગોળી;-નીસોતર, મોટી હરડે, મરી, પીપર, ચીતરો એ એકેક તોલો. પારો, ગંધક, નેપાળાના બીજ, એ બધાંને તોલા લઈ, પારા ગંધકની કાજળી કરી બાકીના વસાણાં વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી, કાજળીમાં મેળવી, પ્રથમ છ કલાક કોઈ ધુટું, પછી આદુના રસમાં એક દિવસ ધુટી મરી જેવડી ગોળી વાળવી. જેને જીલાબ આપવાની જરૂર જણાય તેને રાત્રે બે ગોળી ટાઢા પાણી સાથે આપી ગળાવવી એટલે સવારમાં બે ત્રણ પેટ આવશે સવારમાં આપવી હોય તો ઉના પાણી સાથે આપવાથી બે કલાકમાં ઝાડા થાય છે. વધારે ઝાડા થાય તો જીરૂ અને સાકરનું પાણી પાવાથી બંધ થાય છે. આ ગોળી નાનાં બાળક, ગર્ભિણી સ્ત્રી અને ધરડાં ખાણસને આપવી નહિ.

યતિશ્રી રવીહંસજી દીપહંસજી છાપરીયાશેરી-સુરત.

૧. જે આનીબાર ચીનીકખાલા ઝીણા વાટી સુતી વખતે ધીમાં ચાટવાથી ઉડી ગયલી ઉંધ પાછી આવે છે. આ ચીનીકખાલા અંગ્રેજી સર્લ્ફેનજ જેટલું કામ કરે છે.

૨. સેકેલી ભાંગનું ચૂર્ણ દરદીને માફક આવે તેટલું, મધ અથવા ધી સાથે ચટાડવાથી ઉંધ આવે છે.

ધન્યરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી નાગર ફળીયું-સુરત.

૧. હંમેશાં પીવાની ચાહ;—તુળશીનાં પાંતરાં, કલારનાં પાંતરાં, ખીલીનાં પાંતરાં લગ્નમણી ને આંખાનાં કુમળાં પાંતરાં સરખે વજનને લઈને, શીંગે સુકવી તેનો ભુકો કરવો. ચાહા પીનારા લોકોએ એ ભુકાને પરદેશી ચાહાને ઠેકાણે વાપરવાથી બૂખ લગાડે છે, વાયુ લઠાવે છે, લોહી સુધારે છે. ને એકંદરે ત્રણે પ્રકૃતિને માફક આવે છે.

૨. દેશી પેદન કિલ્લર. લીંબુનો રસ શેર ૧. આદુનો રસ શેર ૦.૫. સિંધવ તો ૧. હોંગ તો. ૦. સંચળ તો. ૧. શાકેર શેર ૧. એ બધી વસ્તુ એકત્ર કરી તેને ઉકાળતાં ૩ જોશ આપી, તેને ગાળી લઈ સારા ખુચની ખાટલીમાં ભરી રાખવું. એ ભરેલો મસાલો ઠરી જાય એટલે સુકતથી ઉપરનું પાતળું પાણી નીતારી લઈ, ખીજ સ્ટોપર ખાટલીમાં ભરી લેવું. આ ઓસડ જાડા બંધ કરવા માટે વાપરવું હોય ત્યારે તેમાં થોડું કપુર મેળવી વાપરવું. પેટમાં દુખાવો ચટાડવા સારૂ વાપરવું હોય તો કપુર વિના પાવું. એનાથી અજીર્ણ તથા મરડો મટે છે, વાયુની તથા પિત્તની શાંતિ થાય છે ને જાડા બંધ થાય છે. બૂખ લગાડે છે ને રચિ ઉત્પન્ન કરે છે.

વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી મુ. વાગડ. વાયા રાણપુર.

અંધાણીને અફીણ છોડાવવા માટે-રક્તકરણના મુળની હાલ શોધેલી ટાંક. ૯, ધોળી કણેરના મુળની હાલ શોધેલી ટાંક ૯, કનક મુળની હાલ ટાંક ૯, વિજ્યા ટાંક ૯, ઉપલેટ ટાંક ૯, કપુર મીણીયું ટાંક ૯, ખુરાસાની અજમેા ટાંક ૯, ઇસખંધ ટાંક ૯, એ સર્વનું ચુર્ણ કરી ભાગરાના રસમાં ચણીખેર જેવડી ગોળી કરવી. આ ગોળી જે મનુષ્યને અફીણનું અંધાણ હોય અને તે જેટલું અફીણ લેતો હોય. તેટલી અથવા તેથી વધારે આ દવા આપવી, સાત દિવસ પછી દવા થોડી થોડી કમતી કરવી, જેથી એકવીસ દિવસમાં ગમે તેવું અફીણનું અંધાણ હશે તોપણ છુટી જશે. અનુભવ સિદ્ધ છે.

ડોક્ટર મગનલાલ વીજલુખલુદાસ સોનીફળીયું-સુરત.

જીલાખની ગાળી-શુદ્ધ નિપાળો તો. ૮, સુંઠ તો. ૩, ગંધક તો. ૨, મરી તો. ૨, ટંકણ કુલાવેલો તો. ૧, પારો તો. ૧, પ્રથમ પારા ગંધકની કળલી કરી બાકીના વસાણા મેળવી લીંબુના રસની બાવના આપી ચણોડીપુર ગોળીઓ વાળી, એક ગોળી ગોળના પાણી સાથે આપવાથી બે ત્રણ ઝાડા થાય છે. મળજવરને મટાડે છે.

વૈદ્ય રવિકાન્ત અને શાન્તિકાન્ત ઉદાણી મુા બાલંભા

(કાઠીઆવાડ)

નાગ કન્યાદિ કપાય સર્વજનવરે-ગજો, કરીઆતુ, કલંભો, કાળીપાંક અનંત મુળ, કડુ, મેથ, ખડસલીયો, લીંમડાની હાલ, કડા હાલ, દેવદાર, ભોરીંગણી, રતાંજળી, વાળો અરડુસી, હીમજ એ સર્વ અઢી અઢી તોલા લઈ સોળધણા પાણીમાં ક્વાથ કરી અષ્ટમાંશ અવશેષ રાખી

તોલા અડધાથી બે સુધી દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત પાવું. આ ક્વાથ જ્વરદન, કટુ, પૌષ્ટીક, કૃમિદન, મૃદુ વિરચન, પાચક, બેદક, શોષક, શોષન, મુત્રલ, રવેદક છે.

નાગકન્યાદિ ક્ષાયનું પ્રવાહી સત્વ:-ગળો, કરીઆતું વિગેરેનું ચુર્ણ શેર એક પાણી શેર સોળ નાંખી ૨ થી ૪ દિવસ પલાળી રાખવું. ત્યાર બાદ ઉકાળી પાણી શેર બે (અષ્ટાવશેષ) રાખી ગાળી પુનઃ પકાવવું, પકાવતાં જ્યારે એક શેર પાણી શેષ રહે ત્યારે થંડુ પડવા દઈ તેમાં મધ શેર એક મેળવવું. માત્રા તોલા ત્રણ દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવું ગુણ ઉપર પ્રમાણે છે.

ધનસત્વ બનાવવાની કૃત્તી-નાગકન્યાદિ ક્ષાયનો બુદ્ધ (ઉકાળ્યા વિનાનો) શેર એક, પાણી શેર સોળ નાંખી ચાર દિવસ રાખી પાંચમે દિવસે ઉકાળવું, ઉકાળતાં પાણી શેર બે રહે ત્યારે ગાળી બીજા વાસણમાં ગાળેલ પ્રવાહી નાંખી, પુનઃ ઉકાળવું. તે જ્યારે ૧૦ થી ૧૨ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી ચીની અથવા કોડીના વાસણમાં તેલ ચોપડી ઉપરનું પ્રવાહી નાંખી સૂર્યના તાપમાં રાખવું. દ્રવ ભાગ સુકાતાં ચારથી પાંચ દિવસ લાગશે, સુકાયેલ ધનસત્વ સહેજ નરમ તો. પાંચ ઉતરશે. માત્ર આખા દિવસમાં મળી તો. ૦૧ દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત પાણી તો. ત્રણ ઉમેરી આપવું. ધનસત્વમાં વરાળનું પાણી મેળવી પ્રવાહી કરી ચોથા ભાગનું મધ મેળવી શીઘ્ર પેપરથી ગાળી રાખવાથી બગડતું નથી અમોઝે ઉપર મુજબ ધણે વખત વાપરી વિશેષ અનુભવ માટે બહાર પાડેલ છે. કોઈ પણ જાતના કમજોર આતવાળા તાવમાં ગરમાળો મીઠી આવળ તથા ઝીમુત્રનું ધનસત્વ ચોખ્ખા માત્રા મેળવી આપવાથી સારો ફાયદો

ચાય છે. ચંદ્ર તથા ખરેખરની વિકૃતીથી આવેલ તાવમાં નવસાર અથવા ક્ષત્રાવ સાથે આપવાથી સારૂ પરિણામ આવે છે. ત્રિદોષ જ્વરમાં સુવર્ણ ક્વાથ સાથે આપવાથી બધું સારૂ કામ કરે છે. સર્વ પ્રકારના જ્વરમાં અપાય છે.

પારસી વંશ ધનજીશાહ મેં હાથીખાનાવાળા ગોપીપુરા.

પારસીવાડ-મુરત.

બુલાખની ગોળી-નેપાળાના ખીજના ફાતરા કાઢી નાખી કપડામાં પોટલી બાંધી દુધમાં એક પહોર સુધી દોલાયત્રની વિધિ પ્રમાણે મંદાગ્નિથી પકાવી, સાફ કરીને તેમાં ગુલાખના ફુલ, કાળી દરાખ, ગુલે અરમાની, એ ચારે સમભાગે લઇ, પ્રથમ નીપાળાનાં ખી ખરલમાં ખુબ વાટી તેમાં ગુલેઅરમાની મેળવવી, પછી ફુલ અને છેવટે દરાખ મેળવી ગોળીઓ મગ જેવડી વાળવી. પાંચથી નવ ગોળી સુધી મધ્ય રાત્ર પછી દુધ સાથે ગળાવવાથી બુલાખ થાય છે. નેપાળાની ખીજ ગોળીઓની બનાવટ કરતાં આ ગોળીમાં નુકસાનનો ભય ઓછો છે.

મણીલાલ બકોરભાઈ વ્યાસ મું મુરત હરીપુરા.

લીંબુ આથવાની રીત.-કાગદી લીંબુ નંગ ૧૨૫) લઇ તેમાં નીચે પ્રમાણે મસાલો ભરવો. મંચળ, સિંધવ, જવખાર, ખીડલવણ, સાજખાર, સુરખાર, કાચલવણ, સંચોરો, ટંકણખાર, મીઠું, વાવડીંગ, હળદર, સુંઠ, પીપર, મરી, રાઇ, હરડે, મેથી, સુવા, અજમે, હીંગ, પીપરીમુળ, એ દરેક વસાણા દશ દશ પૈસાભાર લઇ વચ્ચાળ કરી લીંબુમાં ભરી, તે લીંબુને એક ખરણીમાં ભરી, લીંબુ ખુડે એટલું

સરસીઈ તેલ અથવા ચોખ્ખું દિવેલ રેડી લીંપુ અથાઘ જતા સુધી
એકાં બરાબર બંધ કરી મુકવું. તે બરાબર અથાયા પછી દરરોજ
એકેક લીંપુ ખાવું. એ પ્રમાણે લીંપુનું અથાણું તૈયાર કરી ખાવાથી
અરુચી, અપચો, મંદાગ્નિ, ઉદરરોગ, સર્વમાં બહુ સારી અસર કરે છે.
આ અથાણામાં સ્વાદનો સ્વાદ અને ઔષધનું ઔષધ બરેલું છે. જેને બીજા
અથાણા મારક ન આવતાં હોય તેને માટે આ અથાણું ધણુંજ
સાફ છે. એકવાર જે મનુષ્ય એનો સ્વાદ ચાખે છે તે ફરી એને
જુલે નહિ એવું છે. બીજી રીતે અથાતાં લીંપુ અથાયાં પછી પણ
ખાઈ રહે છે. આમાં ખટાશનું નામ રહેતું નથી.

તેલ જીરું થાય છે તેમ ખોઈ ચતું જાય છે, એ દોષ સરસી-
યામાં નથી, માટે તલનું તેલ નહિ નાંખતાં સરસીયું તેલ નાંખવું.
જેને કાડાનો ખુલાસો રહેતો નહોય અને પેટમાં વાયુનો ઉપદ્રવ રહેતો
હોય તેણે સરસીઈ તેલ નહિ નાંખતાં ચોખ્ખું દિવેલ નાંખવું એ
વધારે સાફ છે. જે ખોટી ચીઠ કાઢી નાખવામાં આવે તો દિવેલના
જેવું સાફ બીજું કંઈ નથી.

વૈદ્ય પ્રભાશંકર વંદ્રાવન સુ. ધંડુકા. વિશ્વેશ્વર ઔષધાલય.

• જીલાખની ગોળી:—શુદ્ધ નિપાળો તો. ૧, કાથો તો. ૨, એ
બંનેને એકત્ર કરી વાટો પાણીમાં એકેક રત્તિની ગોળીઓ વાળી,
જેથી ત્રણ ગોળી પાણી સાથે ગળવાથી જીલાખ થાય છે અને પેટનો
કચરો બહાર કાઢી નાંખે છે, દાદ થતો નથી. જીલાખ માટે આ
ગોળી ધણીજ સારી છે.

વૈધ (અમેજીમાં નહીં વંચાય એવી ઢુંકી સાધન કરનાર)

નિદ્રાનાશ માટે-શુદ્ધ હિંગળોક તો. ૧, ગંધક તો. ૧, અપ્રીય તો. ૪, અકલગરો તો. ૦૧, સુંક તો. ૦૧, લવિંગ તો. ૦૧, કેસર તો. ૦૧, પીપર તો. ૦૧, જયફળ તો. ૦૧, જામના પુલ તો. ૦૧, એ સર્વને એકત્ર વાટી અડધા વાલની ગોળીઓ વાળી, અડધાથી એક ગોળી તારતમ્ય જોધને આપવાથી ચારથી આઠ કલાક એકાખી ઉંઘ આવે છે. અનુપાન-દુધ અથવા પાણી સાથે આપવી. આ ગોળી ભૈષજ્ય રત્નાવળીમાં કહેલી છે, અને તેના મુખ્ય ઉપયોગ શુક્રસ્તંભક જણાવ્યો છે. અમેજી વિચાર કરીને તેમાં જાવંત્રી હતી તેને બદલે જામના પુલ મેળવી તૈયાર કરી ઇન્દ્રિયોન્મુખમાં જ્યારે દરદીને નિદ્રાનાશ, જેમાં બધા ઉપાયો નિષ્ફળ જતા ત્યાં આ ગોળી આશીર્વાદરૂપ થઈ પડી છે.

વૈધ નાડશંકર હરજો વંદ અધ્વયુ મુ. ખારડોલી (ટી.વી.રેલ્વે)

૧. શકિતના પાક-ગાંજો શેર ૨, પીપર શેર ૦૧, લવિંગ શેર ૦)જ. જયફળ શેર ૦)જ, જાવંત્રી શેર ૦)જ, કસ્તુરી વાલ ૨, આંદીના વરખ નં. ૧૦૦) ખરાસ વાલ ૫, કેસર તો. ૧, સાકર શેર ૪, ગુલકંદ શેર ૦૧, તમાલપત્ર શેર ૦)જ, ચિત્રો શેર ૦)જ, પ્રથમ ગાંજને સાફ કરી એક રાત પાણીમાં ભીંજવી રાખવો. અને ખીજે દિવસે જ્યાં સુધી નીતર પાણી નહિ નીકળે ત્યાં સુધી ઘોઘ સુકવી બારીક ચૂર્ણ કરી, ખીજ વસાણાનું પણ ચૂર્ણ તૈયાર કરવું. ત્યાર બાદ સાકરની આસણી કરી, ગુલાબજળમાં કેસર વાટી નાંખવું તથા ગાંજનું ચૂર્ણ તથા ખીજ વસાણાઓનું ચૂર્ણ તથા બાકીની સર્વ

ચીજો મેળવી તેમાં મધ શેર ૦ા મેળવી બરણીમાં ભરી રાખવું. માત્રા ચારથી છ વાલ સુધી આપવાથી શક્તિ આવે છે.

૨. ચાટણુ-મદામનો મગજ શેર ૦ા, ચારોળી શેર ૦)ન, પસ્તા શેર ૦)ન, દુધીનો મગજ તો. ૨, તકપુચનો મગજ તો. ૨, કાકડીનો મગજ તો. ૨, ચીમડાનો મગજ તો. ૨, જાયણ શેર ૦)ન, જાવંત્રી શેર ૦)ન, કેશર તો. ૧ા, કસ્તુરી વાલ ૨, અંબર વાલ ૪, બરાસ વાલ ૨, સમુદ્ર શેણના ખી તો. ૨, મોતીની ભસ્મ વાલ ૪, પ્રવાળ ભસ્મ વા. ૪, પુરાણાની અજમે તો. ૧, ચાંદીના વરખ નં. ૧૦૦) સોનાના વરખ નં. ૨૦) એલચી શેર ૦)ન, કમળ કાકડીનો મગજ તો. ૨, સાકર શેર ૭, મધ શેર ૨, બાંગુ ધી શેર ૧, શેર ખેસ્ત તો. ૫, સાકરની ચાસણી ગુલાબજળમાં કરવી, બધા મગજને એકઠો કરી બાંગના ધીમાં સેકવો. ત્યાર બાદ કેસર વિગેરે સર્વ વસાણાઓ મગજ મધ વિગેરે સઘળું બરાબર મેળવી માત્રા ૦ા થી ૦ા તોલો આપવાથી શક્તિ આવે છે.

૩. આદ્યોદ્યમ-બરમીના પંચાંગનો રસ તો. ૨૫૬, ત્રિણા કડ, પહાડમુળ, કાગદી એલચી, ગરમાળાનો ગોળ, બળખીજ, નીસોતર, વાવડીંગ, કોઠાનો રસ, જોડી મધ, મોચ, લીલી હળદરનો રસ, મજીઠ એ દરેક એકેક તોલો. શુદ્ધ નિપાળો તો. ૬ા. ધી, તોલો ૬૪, દુધ શેર ૧, પ્રથમ વસાણા વાટી વચ્ચગાળ કરી, ધી ગરમ કરી બરમીના રસ નાંખવો, પછી કોઠાનો રસ, હળદરનો રસ, તથા નિપાળો એ સર્વે એક પછી એક મેળવી તેમાં વસાણાનું ચુર્ણ તથા દુધ રેડી દેવું. બધું બળી જાય અને ધી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું.

એ ધી આવાથી મયેલી યાદદાસ્ત પાછી આવે છે. ઉન્માદને મટાડે છે. આ ધૂત અતિ ઉત્તમ છે.

વૈદ્ય ધીરજલાલ માણેકલાલ આં વડોદરા, બાજવાડા

પ્રતાપમહાધાની પોળ.

પીત્તાંતક-કુલાવેલી ફટકડી તો. ૩, સોનાગેડ તો. ૧, બનેને એકત્ર કરી ખુબ ખરલ કરી સવારે ગાયના દુધમાં એક માસે. આપવાથી પિત્તને એકદમ બેસાડે છે. અને પિત્તથી થતા તમામ વ્યાધિનું નિકંદન કરે છે.

વૈદ્ય અંબાશંકર દીલાધર પાંડે મું બુંબું

લેપ-આંબાહળધર, ગુજ્જર, ઝેળીઓ, ફટકડી, મેંદાલકડી, એ દરેક અડધો શેર તથા રેવંચીનો શીરો શેર ૦૧, વાટી ચુર્ણ કરી જરા ગરમ પાણી નાંખી હલાવી ચીકાસ પકડે એટલે ચોપડી ઉપર ફના પોળ મુકી પાટો બાંધવો. આ લેપ હાડકું બાંચું હોય, મરોડ આવી હોય વિગેરે હાડકાના રોગોમાં બહુજ સાફ કામ કરે છે.

વૈદ્ય રામકૃષ્ણ રેવાશંકર કમ્પાઉન્ડર મું બુંબું.

વહેતું લોહી બંધ કરવા માટે-બાવળના પરકાંના રસના સત્વનું ચુર્ણ કરી દાખવાથી કપાયેલી નસોમાંથી વહેતું લોહી બંધ થાય છે.

વૈદ્ય જમનાદાસ પ્રાગળ મું દ્વારકા.

ટંકણ ચુર્ણ-પાટીઓ ટંકણખાર તો. ૧૫ દસ લાલ પુલવી ખુબ વાટી શીશીમાં ભરી રાખવો. આ ટંકણખારને માટીની ટાવડી ઉપર પુલવવો.

૨. વચ્ચા ચુર્ણ-ફૂધીઆ વજના નાના દુડડા કરી ખાંડી વસ્ત્ર-
માળ ચુર્ણ કરી શીશીમાં ભરી રાખવું.

૩. કંડુલર્ણત ચુર્ણ-કંડુ તોલા ૫ લઘ તેના દુકડા કરી
ચુલા ઉપર અથવા સગડી ઉપર લોખંડની તાવીમાં દહુના દુકડા
પાથરી મધ્યમ અગ્નિ કરવો. અને ફેરવતા જવું. જ્યારે મધ્યમ
સેકાષ રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ખીજ વાસણમાં કાઢી વાટી વસ્ત્રગાળ
કરી ભરી રાખવું. કંડુને સેકતાં તેના બીજીને કોલસા ન થઈ જાય
તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

૪. મંડુર ભસ્મ.-મંડુરના કટકા લઈ તેને અગ્નિમાં લાલ-
ચોળ તપાવી સાત વખત ગૌમુત્રથી ભરેલા પાત્રમાં થંડા કરવા.
ત્યાર માદ તેને ખાંડી બારીક કરી ખરલમાં નાંખી તેમાં જોષ્ઠએ
તેટલું ગૌમુત્ર નાંખી ૪૫) દિવસ સુધી ગૌમુત્રમાંજ ખરલ કરી ગોળા
વાળી શરાવસંપુટમાં સુકી કપડમીટી કરી ગજપુટનો અગ્નિ આપવો.
સ્વાંગશીત થયે ખુબ વાટી ભરી રાખવું.

૫. નવાયસ ચુર્ણ મંડુરવાળું-હરડે નાગરમોથ, બહેડા,
આમળા, સુંક, મરી, પીપર, વાવડીંગ, ચિત્રકમુળ, મંડુરભસ્મ તોલા
નવ લેવી, તથા બાકીના વસાણા એકેક તોલો લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ
કરી છ કલાક ખરલ કરી ભરી રાખવું.

૬. શૃંગ્યાદિ ચુર્ણ-લીંડી પીપર તો. ૫, કાકડાસીંગ તો. ૫,
આતવિષની કળી તો. ૫, એ ત્રણેને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી ભરી રાખવું.

૭. નાગરાદિ કવાથ-સુંક, દેવદાર, ધાણા, બોરીંગણી એ
જાતની, એને અધકચરા ખાંડી બગડે નહિ તેમ રાખી મુકવું.

૮. ગુડુચ્યાદિ કવાથ-ગળા લીમડાની, ધાણા, પદમક, કરી,
આલુ, નિંબજાલ, નાગરમોથ, સુખડ, ખડસલીયો એને અધકચરા
ખાંડી બગડે નહિ તેમ ભરી રાખવું.

૯. કુટકી ચુર્ણ—કુટમાંથી કચરો સાફ કરી વસ્ત્રમાળ ચુર્ણ કરી રાખી મુકવું.

૧૦. વિકળાનું ધી—શુભ દિવસે વિકળાના પાન તોલા ૧૦ ને આશ્વરે લાવી પથ્થરપર વાટી કલ્ક બનાવી, એક પાત્રમાં ગાયનું ધી તોલા ૪૦, લઈ તેમાં વિકળાનો કલ્ક નાંખી મધ્યમ અગ્નિથી પકાવવું જ્યારે કલ્ક માહેતો રસ બળી જઈ શકત ધી બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ધી ગાળી કાચના કુપ્પામાં ભરી રાખવું.

૧૧. શિવાક્ષાર પાચન—હીંગાષ્ટક ચુર્ણ તો. ૧૦, સાજી-ખારનું ચુર્ણ તો. ૧૦, હીમજનું ચુર્ણ તો. ૧૦, લઈ એક દિવસ ખરલ કરી ભરી રાખવું.

૧૨. રાજવટી—સુંઠનું ચુર્ણ તો ૮, સિંધવનું ચુર્ણ તો. ૪, આમલસારો શુદ્ધ ગંધક તો. ૨, હરડેનું ચુર્ણ તો. ૨ એ સર્વને વાટી વસ્ત્રમાળ કરી લીંબુના રસમાં સારી પેઠે ઘુંટી બંધે વાલની ગોળીઓ વાળવી, આ ગોળી તૈયાર કરવામાં ધાતુપાત્રનો ઉપયોગ ન કરતા કાચના અથવા ચીનાઈ માટીના વાસણનો ઉપયોગ કરવો. જેમ વધારે વખત ખરલ કરવામાં આવે તેમ વધારે ગુણકારી થાય છે.

૧૩. લાંપડી (દહેમડી)નાં બીજ—ચોમાસુ ઉતરી ગયા પછી જે ખેતરોમાં જુવાર, બાજરી વાવવામાં આવે છે, તેમાં વગર વાવે આ છોડ ઉગી આવે છે તેને લાંપડી અથવા લાંબડીના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ છોડ કમરપુર અથવા તેથી વધારે ઉંચા થાય છે. એકેક છોડમાં લગભગ પાંચથી વીસ સુધી શાખાઓ હોય છે. તે દરેક શાખાને મથાળે એક અથવા બે સાથે કુંડી નીકળેલી હોય છે. જેમાં નીચેથી સફેદ રંગ અને ઉપરથી ઘેરો ગુલાબી રંગ

હોય છે તે હુંડીમાં બારીક નાનાં કાળા ચળકતા ખીજ હોય છે. કાર-
તક માસમાં શુભ દિવસે જંગલમાં જઇ તેની હુંડીઓ ઉતારી લાવવી.
આ હુંડીઓ એક કાથળો હોય તો તેમાંથી બશેર ખીજ નીકળે છે.
આ હુંડીઓ લાવી એક યુષ્ણપાટપર પાથરી સૂર્યના તાપમાં તથા
ઝાકળ તડકે શીયાળાનો પવન ખાતા રાખી મુકવા. ત્યાર બાદ તેને
લાકડાની હથોડીવતી છુંદી છોડા સાફ કરી જે ખીજ નીકળે તેને એક
થાળીમાં ભરી બે દિવસ સૂરજના તાપમાં રાખવા જેથી તેમાં હવા
હશે તો ઉડી જશે. ત્યાર બાદ તે ખીજને એક મજબુત યુગ્મવાળી
શીશીમાં ભરી રાખવાં.

૧૪. જયફળનું તેલ-જયફળનું ચુર્ણ તો. ૫, તલનું તેલ
તો. ૪૦ એ બેઉને એક લોખંડના વાસણમાં નાખી સારી પેઠે ગરમ
કરી ઉકાળવું. બરાબર ગરમ થાય ત્યારે નીચે ઉતારી માળી બાટલીમાં
ભરી રાખવું.

૧૫. પ્રકરારી ચુર્ણ:-એરંડાના સુકા લાકડાની વાની (રાખ)
તથા આમળાંનું ચુર્ણ એ બંને સમભાગે લઇ એક કલાક સુધી
ખરલ કરી રાખી મુકવું.

બાળકોને થતી આંચકી-નાના બાળકથી માંડી દશેક વર્ષનું
બાળક થાય ત્યાં સુધીમાં અવારનવાર સસણીમાંથી આ દરદ ઓચીંતું
કુમળો કરે છે. તેમાં બાળકનું શરીર જેવાઇ અગર તણાઇ જાય છે,
આંખો ઉંચી ચઢી જાય છે, મોઢે શીથળ આવે છે, તથા વખતે દાંત
બાહ્ય જાય છે આ દેશમાં આંચકીની આ સંજ્ઞા છે. બહુધા ભાગે
જેમાં બચ્ચાંને અવારનવાર સસણી થઇ તાવ ભરાઇ આવે છે તેને
વખતસર પૂર્ણ રીતે ઇલાજ કરવામાં ન આવે તો તેના ફેફસાં મજબૂત

શુભ નહિ બને ત્યાં સુધીમાં આ દરદનો હુમલો થાય છે. અને તે વખતે પીસાળ બંધ થાય છે. છ માસના બચ્ચાને કુલાવેલો ટંકણ ખાર વાલ ૧ માતાનાં ધાવણ સાથે તાણ, ખેંચ નરમ પડે ત્યાંસુધી દર કલાકે આપવાથી ચમત્કારીક રીતે એકથી બે કલાકની અંદર બચ્ચું સાવધ થાય છે.

જ્યારે આંચકી આવે તેજ વખતે બે ભ્રમરોની બરોબર વચ્ચે મજાકના કપડાને ગરમ કરી હાથને સ્થિર રાખી મધ્ય ભાગે ડામ દેવો. મજાકના અભાવે કેટલાક માણસો કપડાની કસથી પણ ડામ દે છે જેથી સારી અસર થાય છે.

ટંકણખાર કુલાવેલો વાલ ૧, ખુરાસાની વજનું ચુર્ણ વાલ ૧, મેળવી આપવું. દર કલાકે ધાવણ સાથે એકેક પડીકું આપવાથી તાણ ખેંચ બંધ પડી સુખરૂપ નિદ્રા આવે છે. અને દોષ ઉલટીદ્વારા ચા પીસાળદ્વારા નીકળી જાય છે. પીસાળ ખુલાસાથી થયા બાદ ઘણે ભાગે આંચકી આવતી નથી તેમજ હુમલો નરમ પડી ગયા પછી જે કારણ માલમ પડે તે કારણના યોગ્ય ઉપચાર કરવા. તાવ અને સસણી મટી ગયા પછી જે કારણથી ફેફસામાં નબળાઈ હોય તે કારણના ઉપાયો કરવા. આ પડીકા આપવાથી સસણીને તથા તાવને સારો શાયદો થાય છે. તેમજ આંચકી આવતી નથી.

ખાળકોને ચક્રતનું દરદ—આ દરદ બચ્ચાને ઠંડીના કારણે તથા ભારે ખોરાક તેમજ માતાના ખોરાકના અનિયમીતપણાથી તથા ભારે ચીકટ દુધ પેટમાં જવાથી ચક્રત વૃદ્ધિ પામી તાવ આવે છે. જે બચ્ચાનું પેટ જરા ભરેલું લાગે છે, ચક્રતની નીશાનીઓ જણાય છે. મહેરો ફેફસેલ થઈ આવે છે, દસ્તની કમજોરતા, બચ્ચું સુસ્ત

થઈ પડી રહે છે, તાવ સખત આવે છે, તથા પેટ ઠાકી જોતાં બેઠો અવાજ આવે છે.

૧. આ દરદમાં કડુબર્ણત નામની બનાવટ (નં. ૩ જો) બાળકને બહુ માફક આવે છે. એ ચુર્ણ એકથી બે વાલ સુધી દર ૮ કે દિવસમાં ત્રણ વખત ગરમ પાણીમાં આપવું, જેથી એક બે દિવસમાં તાવ નરમ પડી બધું પેટ સાફ થઈ પકૃતમાં ફેરફાર થયેલો જણાશે. પૂર્ણ આરામ થતાં સુધી ૬ થી ૮ દિવસ દવા આપવાથી પૂર્ણ આરામ થાય છે.

૨. કડુબર્ણત ચુર્ણ વાલ ૨, મંડુરવાળુનવાયસ ચુર્ણ રત્તિ ૨, એ બંને સાથે મેળવી ગોળ અથવા સાકર સાથે આપવાથી પણ તેવીજ રીતે આરામ થઈ લોહી શુદ્ધ થાય છે.

૧. ઇન્દ્રલુએન્ડા—(ઉંમર વર્ષ વીસ) કડુબર્ણત વાલ બેથી ચાર, આ પ્રમાણના પડીકા દિવસમાં બેથી ત્રણ વખત આપવા. પડીકા ગરમ પાણી સાથે આપવા. જેથી પેટ નરમ થઈ તાવ કમી થઈ દરદીને ખીજો કાંઈ ઉપદ્રવ નહિ થતાં તાવ બેત્રણ દિવસમાંજ મટી જાય છે.

૨. શ્રુગ્યાદિ ચુર્ણ વાલ બેથી ચાર, આ પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત મધ સાથે આપવાથી પાચન થઈ, કફ છુટો થઈ, ખોરાક હજમ થઈ શક્તિ આવે છે. આ બંને પ્રયોગ આ તાવની શરૂઆત માંજ અસર કરે છે. દરદે મંબીર ૩૫ પકડ્યા પછી નાગરાદિ કવાથનો તૈયાર કરેલો છુકો તો. ૧ લઈ ચાળીસ તોલા પાણીમાં કવાથ કરી, અષ્ટાવશીષ રાખી દિવસમાં બે વખત બનાવી પાવા આપવો. એવી રીતે ત્રણ દિવસ આ કવાથ આપવાથી દરદીને તાવ નરમ પડી જાય.

છે. ત્યારબાદ શરીર આરોગ્ય થવા માટે શુદ્ધ્યાદિ ક્વાચનો છુટો તોલો ૧ લઘુ ચાળીસ તોલા પાણીમાં અષ્ટાવશૈષ ક્વાચ કરી દિવસમાં બે વખત બનાવી સાતથી ચૌદ દિવસ આપવાથી દરદી સારો થાય છે. સવારના ઉઠાણેલ છોડાં સાંજે ઉઠાડ્યા બાદ ફેંટી દેવા. તાવ માટે શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે પથ્યાપથ્યની બરોબર સંભાળ રાખવી.

૧. કમળો—કહ્નું ચુર્ણ બેથી ચાર વાલના ત્રણ પડીકા દિવસમાં ત્રણ વખત સાકરના છુટા સાથે આપવાથી યકૃતમાં શોષન થઈ પીળાશ ઓછી થાય છે.

૨. વિકળાનું ધી (નંબર ૧૦) દરદીને રાટલીપર તેમ જીને ખોરાક આપવામાં આવે તેની સાથે પણ આપી શકાય છે. એ ધીમાં ઘડેના લોટની પુરી તળાવી ખાવા આપવી. અથવા દરદીને મીષ્ટાન્ન જમવાની ક્ષમતા હોય તો ઘડેનો લોટ તો. ૧૦, વિકળાનું ધી તો. ૫, સાકરનો છુટો તો. ૫, ધીમાં ચુરમુ બનાવી લાડુ વાળી રાખવા. તેમાંથી એકથી બે લાડુ ઇચ્છા હોય ત્યારે આપવા. વિકળાના ધી નો ચમત્કાર ઘણો સારો છે. ત્યાર બાદ શકિત લાવવા માટે ગૌમુત્રમાં તેંદાર કરેલા મંડુરવાળું “નવાયસ ચુર્ણ” વાલ બે થી ચાર સવારે આઠ વાગે તથા સાંજે ચાર વાગે જોળ અથવા સાકર સાથે આપવું. આ પડીકા સાતથી ચૌદ દિવસ સુધી આપવાથી શરીરમાં સંપૂર્ણ શોષન થઈ, શકિત આવે છે. અને શરીર પૂર્વ બાધા પર આવી જાય છે.

૧. કોલેરા—“શિવાક્ષાર પાચન” વાલ ૪ થી ૮ ગરમ પાણી સાથે ઝાડો ઉલટી બંધ થતાં સુધી દર અડધાથી એક કલાકે આપવું. તેનાથી પેટ નહિ ચડતાં તેવી ચાર પડીકા પેટમાં જવાથી ઝાડો ઉલટી બંધ થાય છે. અને દરદીનું શરીર ગરમ રહે છે.

૨. રાજવટી લીંબુના રસમાં બળે વાલની ગોળી દરેક ઝાડા ઉલટીએ એક એક ગોળીનો મોમાં રાખી રસ ગળવો એ પ્રમાણે ૮થી ૧૦ ગોળી પેટમાં જવાથી ઝાડા ઉલટી બંધ થાય છે. અને દરદીનું શરીર ગરમ રહે છે. ઝાડા ઉલટી બંધ થયા પછી કમીનો ઉપદ્રવ જણાય તો કમીન દવાઓ આપીને દૂર કરવો. આ દરદનો હુમલો શાંત થયા પછી શરીરમાં પુરતી શક્તિ આવે ત્યાં સુધી ખીજ દીપન પાચન ઔષધો થોડા દિવસ સર રાખવા જરૂરના છે. જે પાછળની સારવાર બરોબર નહિ થાય તો પરીણામે આ દરદની બાકી રહેલી ઝીણી કસરથી જીવલેણ સંગ્રહણીનો રોગ થાય છે. માટે એ બાબતપર ખાસ લક્ષ આપવું. કોલેરાના દરદીને ઝાડા ઉલટી બંધ થયા બાદ શરીર ગરમ થઈ કેટલીક વખતે પિશાબ તદ્દન બંધ થઈ જાય છે તેને માટે:-

લાંપડીના ખીજ તોલો ૦૧ લાઇ પચ્ચર પર પાણી સાથે ભાંગી માફક વાટી પાંચ રૂપિઆભાર પાણી કરી પાવાથી અરધા કલાકની અંદર પીસાળ છૂટે છે. જે અરધા કલાકમાં અસર નહિ જણાય તો તેજ પ્રમાણે ખીજવાર આપવું. જેથી પીસાળનો ખુલાસો થઈ દરદીને આરામ થાય છે.

હાય પગ થંડા થઈ ગોટલા ચઢેતો તે રોગીને નં- ૧૭માં લખ્યા પ્રમાણે લોઢાની ઝીણી સળી દેવતામાં બરોબર ગરમ કરી બને પગના તળીઆમાં વચ્ચે વચ્ચે આડો ડામ દેવો. જેથી ગોટલા ચઢતા મટી જાય છે.

૩. જમણનું તેલ (નં ૧૪) પ્રમાણે બનાવી ગોટલા ચઢતા હોય ત્યાં માલીસ કરવું. એ પ્રમાણે કરવાથી ગોટલા ચઢતા બંધ થાય છે. ડામની ફીયાથી થંડા થએલા પગમાં ગરમી આવી ગોટલાની

બાધી જમ વખત જમ તેમ ઝોછી થતી જાય છે. કાલેરાના દરદીને તૃપા બહુ લાગે છે. માટે તેને નં. ૧૮ પ્રમાણે પાણી બનાવી આપવું. પાણી તોલા ૮૦ (કદ કાપથી થએલાં દરદમાં સુંડ તો. ૨૫ નાખવી) અજમો તોલા ૨૫ અધકચરો ખાંડી કપડામાં પેટલી બાંધી ધી પાણીમાં નાંખી પાણીને આંધ્રલુની પેઠે સારી રીતે ગરમ કરવું. જ્યારે બરોબર ખજખજતું પાણી થાય ત્યારે ઉતારી તેને થંડુ પડવા દેવું. તેમાંથી જ્યારે તરસ લાગે ત્યારે પીવા આપવું. દિવસનું ઉકાળેલું દિવસે અને રાત્રે ઉકાળેલું રાત્રે પીવા આપવું. આવી રીતે તૈયાર કરેલું પાણી કાલેરાના દરદીને આપવાથી ધણેજ સારો ફાયદો થાય છે.

મુત્રકચ્છ-આ દરદમાં અનેક ઉપાયો કરવા છતાં પીસાખ ઉતરતો નથી, અને છેવટે મુત્ર સલાકો નાંખી પીસાખ બહાર કાઢવાનો વારો આવે છે. ત્યારે નીચેની દવા આપવાથી ચમત્કારિક રીતે પીસાખનો ખુલાસો થાય છે અને ઘણે ભાગે સલાકા નાખવાની જરૂર પડતી નથી. લાંપડીના બીજ તોલો ૦૧ લઈ પાણીમાં કલક કરી પાંચ રૂપિઆભાર પાણી કરી પીવાથી ૦૧ થી ૦૫ કલાકમાં પીસાખનો ખુલાસો થાય છે કદાચ અડધાથી એક કલાક સુધીમાં તેની અસર કાંઈ નહિ જણાય તો બીજી વાર એજ પ્રમાણે આપવાથી પીસાખ આવે છે. આ બીજમાં આવા મહાન ગુણો રહેલા છે.

૧. સ્ત્રીઓનો રક્ત પ્રદર (લોહીવા)-“પ્રદરારી ચુલ્” (નં. ૧૫) સવાર સાંજ થંડા પાણી સાથે આપવું.

૨. વજનું ચુલ્ વાલ બે દિવસમાં ત્રણ વખત ગાયના દુધ સાથે આપવાથી ત્રણ માર દિવસમાં રક્ત પ્રદર બંધ થઈ જાય છે.

રક્ત પ્રદરની શરૂઆતમાં ઉપરની બને દવામાંથી કોઈપણ આપવામાં આવે તો ત્રણ ચાર દિવસમાં તદન આરામ થાય છે.

સુતિકા રોગ-દેવદાર્વાદિ ક્વાથ તોલો ૧) પાણી તો. ૪૦)
માં અઘાવશેષ ક્વાથ કરી સિંધવ તથા હોંગનો પ્રતિવાસ દધ પીવા આપવો. સાંજના તે કુચાનો વીસ તોલા પાણીમાં ઉકાળો કરી પાંચ તોલા પાણી અવશેષ રાખી પીવા આપવો. જેથી સુતિકા રોગ મટે છે. આ ક્વાથ સર્વ વૈદક ગ્રંથોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. પ્રસવ થયા બાદ યોગ્ય સારવારના અભાવે અથવા અણુધડ દાયણ અથવા બીન અનુભવી સ્ત્રીઓની ભુલથી પ્રસુતાના તે અંગને ધર્મ થવાના કારણે તથા પથ્યા પથ્યની બરોબર સંભાળ નહિ રહેવાથી સુતિકા રોગ થવા સંભવ છે. આ બાબત સુતિકા રોગની નિશાની દેખાય તો તુરત દેવદાર્વાદિ ક્વાથનો યોગ શરૂ કરવો. અનુપાનની જરૂર હોય તો અનુપાન પણ આપવું ખરેખર રીતે સુતિકાનું જીવન દેવદાર્વાદિ ક્વાથ છે. એમાં કાંઈ સંશય નથી આ બાબતમાં અનુભવ અમારો એવો છે કે સુતિકા રોગનો ઉપદ્રવતો આ ક્વાથ પીવાથી શાંત થાય છે, એટલું જ નહિ પણ સુખરૂપ પ્રસવ થયા પછી પ્રસુતાને એ ક્વાથનો પ્રયોગ ઝોઝામાં ઝોઝો વીસ દિવસ અને વધારેમાં વધારે ચાળીસ દિવસ સુધી ચાલુ રાખ્યો હોય તો તે પ્રસુતાને અને તેના બાળકની કાંતિ કાંઈ ઝોર જોવામાં આવે છે. ગમે તેવી પડીઓ ગમે તે રીતે બનાવી કેટલાકો પીએ છે, તેઓને આ ક્વાથ વાપરવાની ખાસ બલામણુ કરવામાં આવે છે.

વૈદ્ય નરસીંહભાઈ માધવભાઈ મુા૦ કઠાર, વાયા સાયણ.

અધ્યેયોળી-પારો, મધક, વહનાગ, હરતાલ, સુડ, મરી, પીપર, હરડા, બેડા, આમળા, કુલાવેલો ટંકણ, શુદ્ધ નિપાળો, પ્રથમ

પારા મંધકની કળલી કરી બાકીના વસાણાનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ચુ કરી મેળવી ચાળીસ દિવસ સુધી ખલ કરી બાંગરાના રસની બે, આદુના રસની એક ભાવના આપી રત્તિ પ્રમાણની ગોળીઓ વાળી દરદીનું બળ જોઇ બેથી ચાર ગોળી આપવાથી જીલ્લાબ થાય છે. સરદી, વાયુ, ખાંસી મળ, અગ્નિ, ખુજલી, તથા મસ્તક પીડા દૂર થાય છે.

વૈદ્ય રામકૃષ્ણ હરીકૃષ્ણ શાસ્ત્રી મુ. ભુવાલડી, તા. અમદાવાદ

૧. સોનામકીના પ્રયોગો:-અબ્બો તો. ૦ા, સોનામકી તો. ૦ા, એની શકી ગરમ પાણી સાથે પીવાથી સર્વ પ્રકારના વાયુ તથા કષ્મણ્યાતને મટાડે છે.

૨. ગાયના ધી સાથે સોનામકી ૦ા બાર ચાટવાથી તબ ગરમી મટે છે.

૩. સાકર તો. ૦ા, સોનામકી તો. ૦ા, એકત્ર કરી દરરોજ સવારે તથા સાંજે સુતી વખતે દ્રાક્ષી મારવાથી શક્તિ આવે છે.

૪. સોનામકી તો. ૦ા, મધ સાથે ચાટવાથી ધાતુપુષ્ટ થાય છે. અને પુરુષાર્થ આવે છે.

૫. મીઠીઆવળ તો. ૦ા, આદુના રસ સાથે લેવાથી તાવ, વાયુ, પીત્ત, કફથી ઉત્પન્ન થતા જઘ્નર પણ શાંત થાય છે. આ દવા ખંદર દિવસ ચાલુ રાખવાથી તાવ જઇ શક્તિ આવે છે.

૬. સોનામકી બકરીના દુધ સાથે પીવાથી કમળો મટે છે.

૭. સોનામકી તો. ૧ સંચળ વા. ૧, મેળવી ગરમ પાણી સાથે પીવાથી દરત સાફ આવે છે, જીર્ણીજ્વર મટે છે.

૮. સોનામકી તો. ૦ા, ગાયની છાશ સાથે પીવાથી ધાતુ મંધ થાય છે.

૯. મીઠીઆવળ તો. ૧૧, છુર કોહોણુ તો. ૧૧, અને થંડા પાણીમાં પીવાથી સર્વ પ્રકારનો પ્રમેહ મટે છે.

૧૦. સોનામકી તો. ૧૧ મરી સાથે ખાવાથી પેટમાં દુખતું મટે છે, અને થંડા પાણીમાં પીવાથી યુક વિગેરે મટે છે.

૧૧. ગેંખર, સોનામકી અને સરખે ભાગે લઈ વજ્રગાળ કરી મધ તો. ૧ સાથે ચાટવાથી જોને કોઠે રતવા હોય તે સ્ત્રીએ સેવન કરવાથી ગરમી શાંત થાય છે, રતવા મટે છે. આ ઉપર લખેલા સોનામકીના પ્રયોગો શરૂ કરતાં તેલ, ખટાસ, મરચું વિગેરે બંધ કરવું.

૧૨. પતાસામાં વડનું દુધ-સવારમાં પતાસામાં કાઠું પાડી વડનું દુધ મરી ચૌદ દિવસ ખાય તો ધાતુપુષ્ટી થાય છે.

૧૩. ખાખરાનો ગુંદર વાટી વજ્રગાળ કરી ગોળમાં ચણાપુરતી ગોળી વાળી સવાર સાંજ બંને ગોળી ખાઈ ઉપરથી ગાયનું દુધ મરમ કરેલું શેર ૧, સાકર નાંખી પીવાથી ધાતુ બંધ થાય છે. પુરુષાર્થ આવે છે અને શરીરમાં શક્તિ આવે છે. પથ્ય પાળવું.

વૈદ્ય મણીલાલ ગણપતીશંકર ભટ્ટ મુ. સુરત. કેળાપીઠ.

સારસાપરીક્ષા-(લોહી સુધારવા માટે) ઉસળો તો. ૮, મજીહ તો. ૪, વરીઆળી તો. ૨, ઉનાચદાણા નંગ ૨૫, સીપરતાન દાણા નંગ ૨૫, હંસરાજ તો. ૧, ગળીજીમી તો. ૧, સર્વને એકત્ર કરી અધકચરા ખાંડી તેના સોળ ભાગ કરી, તેમાંથી એક ભાગ લઈ ૧૧૧ શેર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક પાણી અવશેષ રાખી ગાળી સાકર નાંખી પી જવું. જો સરખત કરવું હોય તો, પ્રથમ સર્વને અધકચરા ખાંડી સોળધણું પાણી મુકી ઉકાળો કરવો. બ્યારે એક અણમાંજ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને કપડે ગાળી વીસે તોલા સાકર નાંખી

સરખત જેવી ચાસણી કરી, એક ચમચો સવારે અને એક ચમચો સાંજે થોડા પાણીમાં મેળવી પીવું, જેથી : લોહી સાથે થઈ લોહીવીકારથી થતા બ્યાધિઓ મટે છે.

૨. મળજીબીનો રસ તો. ૦૧, આહીનો રસ તો. ૦૧, મધ મેળવી પીવાથી લોહી સુધરે છે.

વૈદ્ય નારદશાંકર હરગોવિંદ અધ્વર્યુ મુ. ખારડોલી (ટી.વી.રેલ્વે)

પ્લેગ-પ્લેગમાં તાવ વધુ હોવાથી દરદી પ્રથમથીજ બેમાન થાય છે, કેટલીક વખત માત્ર તાવજ નેવામાં આવે છે, ગાંઠ બહાર દેખાતી નથી, કેટલાક કેસોમાં પ્રથમ તાવ આવ્યો કે આંખ લાલ થઈ જાય છે, કેટલાકમાં ત્રિદોષના ચિન્હો જણાય છે, દરેકમાં સનિપાતના જીદાજીદા ઓછા વધતા ચિન્હ જણાય છે. આ રોગને પાશ્વ-માત્ર વૈદ્યક ઝેરી જંતુથી ઉત્પન્ન થયેલ ગણે છે. દરદી બેમાન હોય અને ગાંઠ બહાર માલમ પડતી નહોત, તાવ ૧૦૪-૧૦૫ સુધી હોય તો માણેકરસ ચણોડીબાર પ્રવાળભરમ વા. ૦૧, લઘુવસંતમાલતી ગાળી નં. ૨ તથા કડવી નાઈનું ચુર્ણ વા. ૦૧ થી ૦૧૧ મેળવી દરદ તથા દરદીનું બળાબળ જોઈ વિચાર કરી તુલસી, લીલીહળદર, કુદનાના અનુપાનમાં અથવા તુલસી, હળધર સાથે આપવાથી તાવ ઉતરે છે, લવારો બંધ થાય છે, ગાંઠ બહાર નીકળી આવે છે અને શુદ્ધિ આવે છે એટલુંજ નહિ. પરંતુ આજ દવાથી તે દરદી પ્રજુ કૃપાથી સારો થાય છે. કોઈ દરદીને પરસેવો સાધારણ થાય છે, કોઈને એકાદ ઝાડો થાય છે, કોઈને પિસાબ થાય છે અને ત્રણથી ચાર કલાકમાં તાવ એકાદ ડીગ્રી ખસી દરદી શુદ્ધિમાં આવે છે. જે પ્લેગના દરદીને ઝાડો ઉલટી વીશેષ હોય અથવા જેને બલગમમાં લોહી પડતું હોય અથવા જેને મળામાં સોજો આવ્યો હોય એ પ્રમાણેના આ ત્રણ

પ્રકારના પ્લેગમાં શયદો થયો નથી. બાકીના ફેફસાવાળા પ્લેગના કેસમાં પણ આ દવા મારા અનુભવમાં સારી નીવડેલી છે. માણેક રસ તથા નાઇથી ઝાડા થવા સંભવ છે, માટે કોઇને વધુ ઝાડા થાય તો માણેકરસનું વળન કરી કરી નાઇને બદલે જરા ઝેરકચુરો મેળવી આપવો. પણ બ્યાં સુધી એકથી વધુ ઝાડો થાય નહિં ત્યાં સુધી લાંબો સમય આ દવા ચાલુ રાખવાથી ઘણા દરદી સારા થયા છે દરદીને અનાજ આપવું નહિં. પ્લેગમાં ગાંઠ શરીરની અંદર ન રહેતાં આ દવાથી જલદી બહાર નીકળે છે. આ દવાથી બે સન્નિપાત નહિ બેસે તો કવતરીનું પાંતકે અડધું લઇ ઝીણું ઢુકડા કરી અડધો શેર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક પાણી અવશેષ રાખી ગાળી પાઇ દેવું. જેથી બે કલાકના અંતર સુધીમાં પીસાજ થઇ લવારો-બંધ થાય છે. પ્લેગમાં તુલસી એ જંતુનાસક છે. તુલસી માટે અકાલ મૃત્યુ હરણ સર્વ વ્યાધિ પિનાશનમ એવું શાસ્ત્રમાં કહેલ છે. હળદર લોહીને શુદ્ધ કરે છે એમ સમજી આપું છું.

૨. ઉપદંશ-પ્રમેહ-ઉમરડો-ગુનો હોય અને પાણી નજીકની જગ્યાનો હોય એવા ઉમરડાની બાજુએ ઉડો ખાડો ખોદી ઉમરડાનું સીધું મુજ જમીનમાં ઉતરેલું હોય તે સોધી કાઢવું. બાજુ બાજુના આડકતરા મુળાઆ લેવા નહિં. એક મથોડાપુર સોધો ખાડો ખોડવો જોઇએ. ને સીધું મુજ શોધી કહાડી મટોડુ સાર કરી કાપી નાંખવું અને તેની નીચે માટીનું વાસણ મુકી (વાસણમાં મુજ રાખવું) વાસણનું મ્હોં બરાબર બંધ કરી ખાડાને પણ સાધારણ પુરી દેવો. આ પ્રમાણે આઠ દિવસ રહેશે એટલે વાસણ પાણીથી બરાબ જશે. આ પાણી ગાળી ૧ તોલા સુધી પાવું. મરમીના દરદો ટાંકી, પ્રમેહ વિગેરેને કોઇ પણ દવા અસર નહિ કરતી હોય ત્યાં આ

હવા આપવાથી તમામ વ્યાધિને મટાડે છે. ગરમી પછીના કોષ્ઠ પશુ દરદને આ હવા મટાડે છે અને શરીરને નિરોગી બનાવે છે. સુચના— માટલું સુકી મોંઢું બરોબર બંધ કરવામા નહિ આવે તો અંદર આવેલું પાણી સાપ થી જાય છે, માટે ખાડો બરોબર બંધ કરવો. આ પાણી ગમે તેટલો વખત રાખવાથી પણ બગડતું નથી.

૩. હીક્કા—ગાંજને ગરમ પાણીથી ખુબ ધોવો. જ્યાં સુધી લીલુ પાણી મલમ પડે ત્યાં સુધી ધોઈ ખરલમાં ખારીક વાટી ગોળમાં વટાણા જેવડી ગોળી વાળી એક અથવા બે ગોળી બળાબળ જેમ આપવાથી હેડકી તુરત બેસી જાય છે. આ ગોળી ખાધા પછી દરદીના મગજમાં સહેજ ખુમારી રહેશે પરંતુ હેડકી બેસી જશે. હેડકી બેઠા પછી ગોળી આપવી નહિ.

૪. કાંટાસરીઆનું મુળ—કાંટાસરીઆનું મુળ લઈ તેલનો ધુપ દઈ બાંધવાથી ઢોરને કોષ્ઠપશુ ભાગમાં જંતુ પડ્યા હોય તે ખરી જાય છે. પણ તે દીવસે એક જુવારનો રોટલો તેલ ચોપડી કુતરાને નાંખવો, દાંતમાં જંતુ કરડતા હોય તો કાંટાસરીઆના પાતરાં છુંદી દાંતમાં દાખવાથી જંતુ નીકળી જઈ કરડ મટે છે.

૫. એકાંતરીઆ તાવવાળાને કાંટાસરીઆનું મુળ બાંધવાથી તાવ અટકે છે. ચોમાસામાં જેના આંગળા કોહી જતા હોય તેણે કાંટાસરીઆના પાનનો રસ કહાડી ચોપડવો. જેથી આંગળા કોહતા નથી.

૬. ભગંદર—ભગંદરવાળાને આવચી, કાળા તલ, દીવેલાના પાન એ ત્રણેને ઝીણા વાટવા અને બકરીનું દુધ નાંખી ઘુટવું. ખારીક મલમ જેવું થાય એટલે ભગંદર ઉપર મુકવું. અને દરરોજ કેસરાદિ મુદીકા લઘુમંજીષ્ઠાદિ કવાચ સાથે દિવસમાં બે વખત ખાવાથી સાર થાય છે.

ઉમરડો-ઉમરડાનું દુધ બોચીએ લમાવી ઉપર રતું પોદ મુકવું. જેથી લવારો બંધ થાય છે અને સન્નિપાતમાં ફાયદો થાય છે. ઉમરડાનું દુધ તો. ૧૥ તથા મધ તો. ૧૥ મેળવી સવારે ચાટવાથી શક્તિ વધે છે, અને ખાંસીને બેસાડે છે.

માસ્તર કેશવરામ હરીશંકર લાક મું કપોદ્રા તા. અંકલેશ્વર.

ગરમી કાઢવાનો જુલાબ-મજા, ઉનાબ, ગુલેમાવજબાન, સાચરા, કાળી દ્રાક્ષ, સોનામઠી, હીમજ, જુલાબના ફુલ, એ સર્વ સમભાગે લઈ ચુર્ચ કરી રાત્રે તો. ૧૥ શઙ્કવાથી ગમે તેવી ગરમીને નાશ થાય છે.

સાધુ મંગાદાસજી સેવાદાસજી મું સંયદપુરી ભાગોળ-મુરત.

બેશુદ્ધી માટે-જો કોઈ માણસ ગુમ મારી ગયો હોય પાને બેશુદ્ધ થઈ ગયો હોય તો અરીઠાનું પાણી કરી તે પાણીના નાકમાં ટીપાં મુકવાથી શુદ્ધિ આવે છે.

ધન્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી નાગરફળીયું-મુરત.

સરળ જુલાબ.-મરણીનાં બીજ ૧ થી ૭ સુધી ફેડીને મળવાથી ઝાડો સાદ આવે છે. એટલું જ નહિ પણ બીજા જુલાબથી જેમ ઝાડા જાડે પાણી એટલે પીત નીકળી જઈને કદનો ઉપદ્રવ થઈ જાય છે તેમ આ જુલાબમાં ઝાડા સાથે પાણી પીત નીકળી જતું નથી એ મોટું લાભ છે.

મણીલાલ બકોરભાઈ વ્યાસ મુ હરીપુરા-મુરત.

ધી ધસો-આ વિષયનું મથાળું વાંચીનેજ કેટલાક તેને વાંચવાનું છોડી દે એવો સંભવ છે. આથી આ વિષય લખતાં પહેલાં

વાંચનારને હું ખાસ બલામણુ કરું છું કે તેમણે આ વિષયને નજીવો ગણવો નહિ. ખીજે કોઈ પણ ઉપાય જ્યાં કામ કરી શકે એવું ન હોય ત્યાં આ સાદા પ્રયોગથી માણસનો જીવ બચાવી શકાય છે. ખીજા સંકટો ઉપાયોથી નહિ મટતા દર્દો આ પ્રયોગથી મટાડી શકાય છે, અને ખીજાં કોઈ પણ ઔષધથી નહિ મટતી પીડા આ પ્રયોગ વડે તત્કાળ મટાડી શકાય છે, માટે આ પ્રયોગને નજીવો ગણીને તેના તરફ દુર્લક્ષ કરવું નહિ.

ઝેર-ધંતુરો, ઝેર કોચલું અને ખીજા જેજે વિષ જ્ઞાન તંતુઓને ઉઠકેરીને ખેંચતાણુ અને મૂર્છા ઉત્પન્ન કરે છે, તેવાં ઝેર માથે ધી ધસવાથી તત્કાળ સમી જાય છે. તાળવે, કપાળે અને લમણે બાર દહને ધી ધસતાની સાથે તરતજ જ્ઞાન તંતુઓ શાંત થાય છે, અને મૂર્છા તથા ખેંચતાણુ એકદમ સમી જાય છે. ખાવા કે પીવાની દવાથી ઝેર ઉતારતાં દવા લોહીમાં મળે અને જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર અસર કરે એને માટે ઘણો વખત જોઈએ. ઝેરની અસર તીવ્ર હોય તો એવી રીતે લીધેલો વખત દર્દને પ્રાણુ ધાતક થાય. ધી ધસવાથી અસર થવાને એક ક્ષણનો પણ વિસંધ થતો નથી. ધંતુરાના ઝેર ઉપર અને ઝેર કોચલાના ઝેર ઉપર મેં પોતે આ પ્રયોગ અજમાવેલો છે.

માથાનો દુખાવો-માથુ દુખવાનું કારણ ગમે તે હોય, પણ એવાં સર્વ કારણોનું કાર્ય મગજની નસોની નબળાઈ એ કારણ જરૂર હોવું જોઈએ ધી ધસવાથી આ કારણ તરત દૂર થાય છે. બહામ વિગેરે મગજને પુષ્ટી આપનારા પદાર્થો ગમે તેટલા ખાઓ, પણ તે ખાવાથી કાંઈ તરત મગજને પુષ્ટ મળતી નથી, લાંબો વખત સેવન કરવામાં આવે તોજ તેની પોષ્ટિક અસર થાય. ધી ધસવાથી અસર થવાને એક પળનો

પણ વિલંબ લાગશે નહિ. જરા બાર દહને લમણે, તાળવે, કપાળે ધસવા માંડ્યું કે તરત માથાની પીડા નરમ. ચારઆનીબાર ધી ધસવાથી જે અસર થશે તે કદાચ ચારશેર ધી ખાવાથી પણ થશે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી. ધી ધસતાની સાથે તરતજ નસો બળવાન થાય છે તે દુખાવો નરમ પડે છે. જેને માથાનો વ્યાધિ હોય અથવા જેનું મગજ ખાલી થી ગયું હોય, જે ભગતાં, ઉધતા વારંવાર વિચારોપર ચઢી જતા હોય અને શાંત નિદ્રા આવતી નહોય, જેને આધાશીશી, તંબર, આંખનું બળવું, આંખની લાલાસ, ઝાંખ અને ઝામર વિગેરે વ્યાધિ દુઃખ દેતા હોય તેઓ જે સવારસાંજ માથે ધી ધસવાનો મહાવરો રાખે તો તેમની પીડા અવશ્ય દૂર થશે. મ્હેં મ્હારી બાત ઉપર અને અનેક દર્દી ઉપર આ પ્રયોગ અનુભવ્યો છે. આ પ્રયોગથી રતાંધળાપણું દૂર થાય છે અને આંખનું તેજ વધે છે.

બળતરા-ચોરીઆ, ખરસાણીનું દૂધ કે મરચાં વિગેરે દાહક પદાર્થ આંખમાં પડવાથી જે બળતરા થાય છે, તે તેમજ નાક તથા ગુલ્લ અવયવોપર કૌવચ કે બીજે કોઇપણ દાહક પદાર્થ અડવાથી જે વેદના થાય છે તે ધી ધસવાથી તરત શાંત થાય છે. આંખની બળતરામાં આંખમાં ધીનાં દીપાં મૂકવાં અને નાક કે મગજની બળતરામાં ધીનાં દીપાં મૂકવાથી તત્કાળ વેદના શાંત થાય છે. કેટલાક અવયવો પર ધીને બદલે તેલ ધસવું વધારે શાયદાકારક થાય છે. કેમકે અંચ-કારોએ “ઘૃતાદશ ગુણં લૈલં અભ્યંગે નતુ મોજને” તેલ ચોળવાના બહુ શાયદા વર્ણવ્યા છે. જે વિષથી શ્વાસનલિકા મૂર્છિત થઇ જાય અને ગળાના કાકડા બેસી જાય, તેવા વિષના નિવારણ માટે ધી પાવું જેમ્હે. એક સામદું નહિ પણ થોડી થોડીવારે વારંવાર પાયા કર-

વાથી શ્વાસ નલિકા સુવાળી રહે છે. વારંવાર પાવું એ ધસવા કે ચોપડવા જેવુંજ છે

બ્રહ્મચારી આત્મારામ ત્રીવેદી, (ફરતારામ)

સરસ્વતિ ધૃત-મુંગાની જડ, ખરાસાની વજ, સિંધવ, ધાવ-ડીના ફલ, લોધર, એ સર્વ એકેક તોડો લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં બકરીનું દુધ શેર ૪, તથા ગાયનું ધૃત શેર ૧, મેળવી ધીમી આંચે પકાવવું જ્યારે દુધ બળી જાય અને માત્ર ધી રહે સારે કપડાવતી ગાળી લેવું. તેને નીચે લખેલા સરસ્વતિ મંત્રથી મંત્રીત કરીને દરરોજ સેવન કરવાથી નીચે લખેલા રોગ જશે અને સરસ્વતિ પ્રસન્ન થશે.

સરસ્વતિ મંત્ર:-ૐ હ્રીં પૈં હ્રીં ૐ સરસ્વત્યૈ નમઃ ॥ આ સરસ્વતિનો મંત્ર છે.

મંત્રનું વિધાન-દીપ, ધુપ, રૂદ્રાક્ષની માળાથી ૧૧૦૦૦) જપ કરવા પછી સરસ્વતિ ધૃત મંત્રીત કરીને ખાવાથી ત્રણ ગણો મુંગા અને મુરખ માણસને સરસ્વતિ અવશ્ય પ્રસન્ન થાય છે. પણ અમારા શુદ્ધશ્રીનું વચન નીચે પ્રમાણે છે. “શ્રદ્ધા સકલ સખ મુળ છે; શ્રદ્ધા વિના બધું ધુળ છે.”

સમાપ્ત.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ત્રીજાનું

દિગ્દર્શન.

તે સર્વવ્યાપક, સર્વશક્તિમાન, અને સર્વજ્ઞ પરમાત્માની કૃપાથી તથા મારા વૈદ્યબંધુઓની સહાયથી આયુર્વેદ નિબંધમાળાનો પીઞ્જે ભાગ પૂર્ણ થયો છે, જે આપના કરકમળને શોભાવી રહ્યો છે તેવીજ રીતે ત્રીજો ભાગ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા ધરાવું છું.

મારી પાસે જેટલું હતું તે મેં આપી દીધું છે અને હું જેટલું જાણ્યો હતો તેટલું સર્વને કહી દીધું છે. હવે મારી પાસે કંઈ બાકી રાખ્યું નથી, અથવા રહ્યું નથી.

ત્રીજા ભાગમાં ૧ લો. શું આયુર્વેદ અકુદરતી છે ? ૨ જો. શું આયુર્વેદમાં અતિશયોક્તિ છે ? ૩ જો વાયુથી થતો શુષ્કગભ માને છોડ. આ ત્રણ નિબંધો વિસ્તારપૂર્વક તત્ત્વજ્ઞાન. તર્ક અને વિવાદથી ભરેલા આયુર્વેદનું ગૌરવ વધારનારા તથા દાંભિકોના અજ્ઞાનને દૂર કરવાવાળા લખવામાં આવશે જેથી વિદ્વાન વૈદ્યરાજેને ધણી આનંદ થશે અને ઇતર વૈદ્યોને ધણી ધણી બાળતોનું જ્ઞાન થશે. તે પછીનું જ્ઞાન તમામ વૈદ્યરાજે તથા વૈદ્યો પાસે માગવાની ઇચ્છા રાખું છું.

જે જે વૈદ્યોએ આ નિબંધમાળાના બે ભાગ વાંચ્યા પછી આ નિબંધમાળાથી વૈદ્યોને તથા વૈદ્યક ધંધાને લાભ થશે એવું અનુમાન કર્યું હશે તે તે વૈદ્યોને હું પ્રાર્થના કરનાર છું કે જેમ મારી

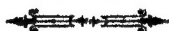
પાસેનો તમામ અનુભવ મેં આપ લોકોની સેવામાં રજુ કર્યો છે તેમ આપ પણ આપના દવાખાનામાં જોટલી દવાઓ (ઔષધો) તક્યાર રાખતા હો. તેટલી તમામ દવાઓ તેની બનાવઃ અને તે વાપરવાની રીત સાથે લખી મોકલી ત્રીજા ભાગને સજીગારવા શોભાવવા, અને વૈદ્યક ધંધાનું અને વૈદ્યોનું ગૌરવ વધારવા આપના અમુલ્ય વખતનો ભોગ આપવા તથા આપની કલમને શ્રમ આપવા કૃપાવત થઈ લખી મોકલશે. તે જગતના મનુષ્ય માત્ર ઉપર આપનો મોટો આભાર થશે અને વૈદ્ય બંધુઓને પરસ્પર વિદ્યા દાનનો વ્યવહાર થશે. જેમ બીજા જાગમાં પોતાનાં અનુભવિ ઉપાગો લખનાર વૈદ્યોના નામ દામ અમર કરવામાં આવ્યા છે તેમ આપના નામો પણ અમર થશે. જેમ જગતનું દરેક કાર્ય સંચિત, કર્મ, અને પ્રારબ્ધ પ્રમાણે ચાલે છે અને મનુષ્ય તેનું નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે તેમ મને પણ આપ સર્વેની સહાયથી નિબંધમાળા પ્રગટ કરવાને નિમિત્ત કારણ બનાવશે. કિર્માદિકમ્.

લી૦ આપનો કૃપાકાંક્ષી,

શા૦ તિલકચંદ તારાચંદ વૈદ્ય.

સુરત.

વૈદ્ય-અંધુઓને વિનંતી.

આથી સર્વે વૈદ્ય અંધુઓને તથા સદ્ગૃહસ્થોને વિનંતી કરવામાં આવે છે કે, પરસ્પર જ્ઞાનનો લાભ આપવા તથા લેવા માટે સુરતમાં લગભગ ૧૭ વર્ષ થયાં વૈદ્યસભા સ્થાપવામાં આવેલી છે. જેમાં સુરતના વિદ્વાન વૈદ્યરાજો આવેલાની બરોડા ભાગ લઈ આયુર્વેદનાં ગ્રંથ તત્ત્વો તથા આયુર્વેદનું રહસ્ય, પ્રજ્ઞ વર્ગને સમજાવવા માટે હાલમાં સુરત વૈદ્ય સભાના મકાનમાં દર ગુરુવારે સાંજે પાંચ વાગે ભાષણ આપે છે.

આ વૈદ્ય સભામાં શહેરના તથા બહાર ગામના વૈદ્યરાજો દર વર્ષે એક રૂપીએ લવાજમનો આપવાથી સભાસદ થઈ શકે છે. માટે દરેક વૈદ્યરાજોને આ સભામાં દાખલ થઈ પોત પોતાનો અનુભવ એક બીજાને આપવા માટે તથા સદ્ગૃહસ્થોને જોઈતી જરૂરીઆતો પુરી પાડી આયુર્વેદના સહાયક થવા માટે અમારી ખાસ વિનંતી છે.

આપનો કૃપાકાંક્ષી

વૈદ્ય ધીરજીરામ દલપતરામ.

મંત્રી વૈદ્યસભા સુરત.

ॐ नमो भगवते श्रीचन्वंतरिये नमः

श्री सुरत वैद्यशाखा.

अर्थात्

દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્ર બણાવી વૈદ્ય બનાવનારી નિશાળ.

મહત્ લાભ !

મહત્ લાભ !

સદ્ગુહસ્થો ! આજકાલ આપણે ત્યાં દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રની અને વૈદ્યકના ધંધાની અવનતિ થતી જાય છે, તેનું ખરું કારણ એટલુંજ છે કે, આયુર્વેદોક્ત શાસ્ત્ર શીખવાની શાળાને અને આશ્રયને અભાવ છે.

લગભગ એક હજાર વર્ષથી વૈદ્યકવિદ્યા વિવિધ પ્રકારના આધા-
તોથી હીણાતી અને પ્રચલીત થવા છતાં પણ, ગુરુપરંપરાથી ચાલતા અભ્યાસક્રમના પ્રતાપે ઘણા સદ્વૈદ્યો ઉત્પન્ન કરી પોતાનું ગૌરવ સાચવી રહી છે; તોપણ ન્યાયી તથા સમદર્શી, સત્યપ્રિય અને વિદ્યાવિલાસી નેકનામ ખ્રિષ્ટિય રાજ્યની શીતળ છાયામાં વૈદ્યકશાસ્ત્રને ખીસવવાને અનુપમ સમય નિરર્થક જવા દેવો એ આપણી મોટામાં મોટી ભૂલ તથા આળસજ ગણાય એવા વિચારથી દોરાઈને મેં આપણા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સુરત શહેરમાં વૈદ્યશાળા સ્થાપી, કોઈ પણ ન્યાતના વિદ્યાર્થીને બણવાનાં પુસ્તકે કોઈ પણ રીતનું લવાજમ કે શી લીધા સિવાય, વૈદ્યકશાસ્ત્ર સંબંધીના મારા ૪૪ વર્ષના અનુભવવાળા જ્ઞાન સાથે આયુર્વેદના માનનીય ગ્રંથો બણાવી, સદ્વૈદ્યો બનાવવા નિશ્ચય કીધો છે માત્ર મોજતની ગોઠવણુ વિદ્યાર્થીએ પોતાને ખરચે કરવાની છે.

જે વિદ્યાર્થીને વૈદ્યકશાસ્ત્ર રીતસર શીખી, સદ્વૈદ્ય થવાની મરજી હોય અને જેની ઉમ્મર અગીઆર વર્ષથી ઓછી અને પંદર વર્ષથી વધારે નહીં હોય. તેણેજ પ્રથમ અરજી કરી, “શ્રી સુરત વૈદ્યશાળાના નિયમો અને પઠણુ પદ્ધતિ” મંગાવી લેવાં. પણ ગુજરાતી પાંચમા ધોરણુ સુધીનો અભ્યાસ નહીં કર્યો હોય અને જેની જીભે શુદ્ધ ઉચ્ચાર નહીં થતો હોય તેવા વિદ્યાર્થીએ તો અરજી કરવીજ નહીં, કારણકે સંસ્કૃતશાસ્ત્ર બણવાને શુદ્ધ વાણીની ખાસ જરૂર છે.

સુરત.

શા. તિલકચંદ તારાચંદ વૈદ્ય.

પ્રથમ સંવત ૧૯૭૬

વ્યવસ્થાપક તથા માલિક.

મને ૧૯૨૦.

“શ્રી સુરત વૈદ્યશાળા.”

અમારું દવાખાનું.

સુસ્ત મહિધરપરાની ધીયાશેરીના ટેકરા ઉપર આવેલું છે, જ્યાં તમામ રોગીનાં નિદાન અને નાડી પરીક્ષાથી રોગનો નિશ્ચય કરી ઔષધ આપવામાં આવે છે.

દવાખાનાના નિયમો.

૧. કોઈ પણ દરદીની પાસે પ્રથમથી થેસા લઈ તેને માટે ખાસ દવા બનાવવામાં આવતી નથી.

૨. કોઈ પણ દરદીને માટે મુદત ઠરાવી અસુક રકમ પડવા કે ફેરવવામાં આવતી નથી.

૩. કોઈપણ જાતની દવા તોલાબધ કે તોલબધ આપવામાં આવતી નથી.

૪. કોઈ પણ દરદી સાહે થયા પછી ઇનામ લેવાનો રિવાજ નથી.

૫. સુરતમાં દરદીને ઘેર જઈ તપાસવાની ફી આઠ આના રાખી છે બહાર ગામના દરદીઓ તપાસવાની ફી પાંચતના પ્રમાણમાં જુદી ઠરાવીએ છીએ.

૬. હલકામાં હલકા ગુણોથી માંડી ગુટીકા-ગુગળ-તેલ-ધૂત-રસો-ઉપરસો-આસવ-અરિષ્ટો-અને છેલ્લે ધાતુ ઉપધાતુની ભરખો, રસસિંદૂર-મૃગાંક ચંદ્રોદય વાપરવામાં આવે, તોપણ એક દિવસની દવાના માત્ર એજ આના લેવામાં આવે છે. કોઈપણ સંજોગમાં દવાની કિંમત વધારે લેવામાં આવતી નથી.

૭. શરીરની અંદરના રોગો દવા ખવડાવીને અને બહારનાં પાકતાં-સડતાં, જેવાં કે કઠમાળ-હાડગંબીર-રાંધી-ભુકણુ-નાસુર વગેરે ભયંકર દરદો ઝાડપાલા, મલમ પટ્ટીથી સારા કરવામાં આવે છે.

અમારું દવાખાનું યુમાલીશ વપથી ચાલુ છે જેમાં સેંકડો દરદીઓને આરામ થયા છે અને થાય છે. ભયંકર દરદો સારા થાય છે પણ લખેલાં સરદીશીકેટ લેવાનો રિવાજ નથી. પરંતુ છવતાં અને બોલતાં સેંકડો સરદીશીકેટ વિદ્યમાન છે. જેને વિશ્વાસ પડે તેને શ્રદ્ધા અને ધીરજ રાખી પધારવું મોતનો ઇલાજ નથી.

ધીઆશેરીનો ટેકરો.

સર્વના શુભેચ્છક

સંવત ૧૯૭૬.

શા. તિલકચંદ તારાચંદ વૈદ્ય-સુરત.

